

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

мр Александра М. Мировић Јанковић

**ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН У ЕТНИЧКИ
ХЕТЕРОГЕНОМ ТИПУ ДРУШТВА**

– Докторска дисертација –

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

MSc Aleksandra M. Mirović Janković

**IDENTITY POLITICS AND INSTITUTIONAL
DESIGN IN AN ETHNICALLY
HETEROGENEOUS TYPE OF SOCIETY**

– Doctoral Dissertation –

Belgrade, 2023

Ментор:

др Милан Јовановић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

др Зоран Крстић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

др Душан Вучићевић, ванредни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

др Дејан Бурсаћ, научни сарадник, Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду

Датум одбране:

ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН У ЕТНИЧКИ ХЕТЕРОГЕНОМ ТИПУ ДРУШТВА

Сажетак

Ова студија је, у генералном смислу, усмерена на разматрање демократских институција и процеса њиховог (ре)дизајнирања, као и процеса креирања и (ре)концептуализације политике, у контексту феномена националног идентитета, односно у функцији његове модернизације и демократизације идентитетских односа као облика превенције и управљања међуетничким конфликтима у етнички хетерогеним друштвима. Проблем који стоји у основи докторског истраживања односи се на извешан набој који данас постоји између таквих феномена какви су национални идентитет и савремена демократска држава. Савремено искуство је показало, а сваким даном се то све више и потврђује, да питања етничитета и националног идентитета, насупрот неким ранијим предвиђањима, имају не само несмањен већ можда и никад већи политички значај. То онда значи да не само што ера некакве постидентитетске политике није изгледна, већ да је питање да ли је политика идентитета уопште до сада и достигла свој зенит, те да ће она генерално, а нарочито у друштвима и регионима са израженом етничком и културном хетерогеношћу, још дуго бити актуелна и сврсисходна.

Кључно питање од кога се пошло у истраживању јесте то да ли је у једном комплексном, етнички и културно хетерогеном демократском друштву могуће промовисати и ојачати заједничке везе грађанства и његову приврженост политичкој заједници, а да се при томе врши и акомодација, уз признавање и поштовање етно-културне различитости. Циљ истраживања био је да се покаже како је то не само могуће него и неопходно са становишта очувања такве једне политичке заједнице, постизања већег степена њене социјалне кохезије и одржања националне, али и регионалне, па и међународне политичке стабилности.

Етничка хетерогеност је, дакле, оно што, уз геополитички простор југоистока Европе, чини контекстуални оквир истраживања. Премда је она генерална одлика данашњих друштава велике комплексности, етничка хетерогеност као значајна друштвена карактеристика демократије посебно долази до изражаја на подручју Југоисточне Европе, као једном геополитичком простору са традиционално високим степеном измешаности становништва у културном, верском и етничком погледу и веома израженом међуетничком и међунационалном конфликтношћу; а нарочито услед изазова и проблема са којима су суочена постсоцијалистичка транзициона друштва са тог простора, док се у изразито компликованој, постконфликтној ситуацији налазе земље тзв. Западног Балкана, те међу њима и Србија. Криза идентитета, која је данас глобална појава, у случају друштава и земаља са овог простора има и неке специфичне и историјске условљености; уз то они су изложени и дејству распрострањених негативних стереотипа у вези са њиховим балканским идентитетом. При томе, Србија и српски народ су нарочито и веома дуготрајно били изложени дејству негативне кампање, те је све то утицало не само на њихов изразито лош национални имиџ у свету, већ и на раширеност једне необичне појаве у виду негативне

аутостереотипизације. Ово додатно говори у прилог неодложне потребе да се у Србији успостави један нов, озбиљан и стратешки приступ политици идентитета.

У суштини, ради се о истраживању утицаја које имају поједине специфичне друштвене карактеристике, попут етничке структуре, етничких односа и идентитетских вредности, на процесе дизајнирања институција и моделовања демократије, али такође и могућег повратног утицаја самих институција и вредности које су у њих инкорпориране, као и њихове политике, на демократију у условима постојања етничког диверзитета. На тај начин, у основи истраживања стоји неoinституционалистички приступ, при чему се примат даје нормативном (социолошком) институционализму. У складу с тим, као доминантан начин научног мишљења, у промишљању друштвених, правних, институционалних и политичких феномена којима се овде бавимо, користи се тзв. критички рационализам и на њему заснован еволуционистички приступ.

Критичком анализом је показано да је неопходно уважити могућност постојања двоструких или вишеструких идентитета и њихове укрштености, те да је, насупрот оним дихотомним приступима, потребно да се национални идентитет схвати као једна комплексна, вишеслојна и динамичка идентитетска категорија, која се састоји како од етно-културних тако и од грађанских, то јест територијално-политичких компонената (као мешавина либералних и нелибералних елеманата). Ово значи да етно-културни и грађански (политички) идентитети треба да се третирају као комплементарне и међусобно неексклузивистичке идентитетске категорије.

Полазећи са тих становишта, нормативни и институционални модели демократије посматрају се као потенцијални (дез)интегративни модели с обзиром на одређен друштвени и политички контекст; при чему је у фокусу пажње онај тип етнички хетерогеног друштва, где постоји једна конститутивна, титуларна и доминантна национална група и већи број мањинских група, какво је управо и само српско друштво које заправо чини својеврсно аналитичко језгро истраживања, и ка коме је оно у свом крајњем циљу и усмерено. У оквиру тога, метода моделовања је предмет посебне анализе, али она је такође и примењена као одређен методички поступак у настојању да се скицира један мешовит и комплексан институционално-нормативни модел демократије, у аналитичке сврхе означен као модел либералног плурализма, који би могао бити оптимално решење за српско и друга друштва сличних карактеристика, у смислу спровођења њихове даље демократизације и унапређења квалитета демократских институција. Такође, у оквиру разматрања институционалног дизајна, у предмет истраживања укључене су и поједине конкретне демократске институције, процедуре, механизми и институционални аранжмани, пре свега они у области изборних система, као и организациони идентитети политичких партија, са аспекта њихових инклузивних капацитета и њихове (дис)функционалности у управљању етничким конфликтима.

У другом делу истраживања, приступили смо редефинисању појма идентитетске политике и њеном потпуно иновативном конципирању за које смо уверени да има и значајну практично-политичку употребљивост. Оdbaцује се конвенционално разумевање ове политике у смислу само једног групно диференцираног приступа овом пољу политичког. Уместо тога, инсистира се на разумевању политике идентитета као дела државне политике, односно на улози јавног сектора на том пољу. У том смислу, она је конципирана као једна легитимна владина интерресорна практична политика, која би била усмерена на три упоредна колосека деловања која смо означили као њена три стуба. Она, наиме, треба да буде усмерена на заштиту, очување, развој и промоцију партикуларних идентитета, и оних

мањинских, уз подстицање њихове веће инклузије, и већинског идентитета, али исто тако и на њихову модернизацију, односно јачање заједничког политичког идентитета свих грађана, уз посебно значајно стратешко управљање савременим идентитетом државе, у виду креирања и спровођења политике националног брендирања.

У овој фази истраживања, предмет компаративне анализе су поједине ресорне политике, посматране искључиво у њиховој идентитетској димензији, односно као посебна подручја спровођења редефинисане политике идентитета, али и политика тзв. националног брендирања која се схвата као једна постмодерна политика идентитета. У оквиру разматрања политике националног брендирања, један посебно значајан део истраживања односи се на идентитетске карактеристике српског друштва и идентитетска питања и проблеме са којима се у друштвеном, политичком и институционалном смислу суочава савремена Србија. Поред те студије случаја Србије, изложене су још две студије случаја – Канаде и Шпаније, као оних земаља које имају неке специфичне друштвене, политичке и институционалне карактеристике, а уједно спадају у неке од најуспешнијих примера на пољу националног брендинга, те из чијих искустава можемо извући и неке значајне поуке.

Нарочита пажња је посвећена управо стратегији националног брендирања као једном кровном подручју идентитетске политике чије ефикасно спровођење може позитивно да утиче и на она друга два поља или стуба идентитетске политике, као и на укупан друштвени и економски развој земље. Но, нарочит значај се види у њеном могућем позитивном утицају на политику инклузије националних и етничких мањина и на унапређење социјалне кохезије, те развој осећаја лојалности, и то не само код припадника мањина, већ свих грађана једне земље. Настојали смо показати да компетитиван идентитет тзв. брендиране државе може постати основ једног новог и за све прихватљивог идентификационог обрасца политичке привржености.

У складу са налазима овог истраживања, генерална процена перспективе за једну стратешку и свеобухватну идентитетску политику у Србији, на начин како смо је у раду конципирали и редефинисали, гласи да су ипак највероватнији стабилни изгледи, евентуално уз могућност неких развојних тенденција на појединим пољима. Дакле, закључак је да у неком будућем периоду неће доћи до кључне промене у самом приступу политици идентитета. При томе, најнеповољнији изгледи су у вези са политиком националног брендирања. Развој овог поља идентитетске политике у нашој земљи, макар у погледу неке релативно блиске перспективе, има изразито негативне изгледе. То значи да ће пракса националног брендинга Србије, нажалост, и даље остати изван *policy-making* процеса.

Кључне речи: Национални идентитет, етничка хетерогеност, идентитетска подела, управљање међуетничким конфликтима, институционални дизајн, модели демократије, Југоисточна Европа, Србија, политика идентитета, национално брендирање.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политички системи

УДК бр:

IDENTITY POLITICS AND INSTITUTIONAL DESIGN IN AN ETHNICALLY HETEROGENEOUS TYPE OF SOCIETY

Abstract

From a general point of view, this Ph.D. dissertation is focused on the consideration of democratic institutions and processes of their (re)designing, as well as processes of policy-making, but also of (re)conceptualizing the politics, in the context of the phenomenon of national identity, in particular the function of its modernization and democratization of the identity relations as the form of prevention and management of inter-ethnic conflicts in ethnically heterogeneous societies. The problem underlying the Ph.D. research relates to a certain tension that exists today between such phenomena as national identity and the contemporary democratic state. Contemporary experience has shown, and every day it is confirmed more and more, that the issues of ethnicity and national identity, contrary to some previous predictions, has not decreased in its political significance, but has even gained more political prominence. Therefore it implies not only that the prospect of research of the age of post-identity politics is still on the stand by, but also that there is the question whether the politics of identity has reached its zenith at all, and also that the politics of identity, in particular in societies and regions with emphasized ethnic and cultural heterogeneity, will continue to be necessary, relevant and purposeful for a long time in future.

In this research the starting point and key question is whether in a complex and ethnically and culturally heterogeneous democratic society it is possible to promote and strengthen common bonds among its citizens and their commitment to the political community to which they belong, while simultaneously recognizing, respecting and accommodating their ethnic and cultural differences. Consequently the objective of this research is to show that the accomplishment of it is not only possible, but also necessary for purpose of preservation of such political community and achievement of a higher degree of its social cohesion and preservation of the level of its national, regional and international stability.

Therefore, ethnic heterogeneity is what, along with the geopolitical space of the southeast of Europe, constitutes the contextual framework of the research. Although ethnic heterogeneity is a general trait of contemporary highly complex societies, in particular in Southeastern Europe, which is a geopolitical region with traditionally high degree of culturally, ethnically and religiously mixed population and tradition of inter-ethnic and inter-national conflicts, ethnic heterogeneity has appeared to be a significant social trait of its democracy. In the societies from this region it has been evident due to the challenges and problems deriving from the age of their post-socialist transition, in particular in case of highly complicated post-conflict situation of Serbia and other states from so-called Western Balkans. In these states and their societies the global phenomena such as the crisis of identity has had some specific historical preconditioning and in addition to it they have been exposed to widespread negative stereotypes regarding their Balkan identity. In this context it was in particular Serbia and Serbian people finding themselves being exposed to the effects of a long term negative campaign which had created their very negative national image worldwide and it resulted in the spread of one extraordinary phenomena of their negative self-stereotyping. Such phenomena additionally call for a new, constructive and strategic approach to the politics of identity in Serbia.

In essence, it is about researching the impact that certain specific social characteristics, such as ethnic structure, ethnic relations and identity values, have made on the processes of

designing institutions and modeling democracy, but also the possible feedback effect of the institutions themselves with their incorporated values, and their policies too, on democracy in the environment of ethnic diversity. In line with this, this research is based on a neo-institutionalist approach and the primacy is given to normative (sociological) institutionalism. In accord with this, there is implemented so-called critical rationalism along with evolutionist approach based on it, being a dominant way of scientific thinking in the analysis of social, legal, institutional and political phenomena that are researched and presented in this Ph.D. dissertation.

The critical analysis showed that it is necessary to take into consideration the possibility of existence of double or multiple identities along with their intersections, and that in contrast to dichotomous approaches it is also necessary to comprehend national identity as a complex, multi-layered and dynamic identity category, which consists of ethno-cultural and civil or territorial-political components (as a mixture of liberal and non-liberal elements). This implies that the ethno-cultural and civil (political) identities need to be considered as complementary and mutually non-exclusivist identity categories.

Starting the research with such points of view, normative and institutional models of democracy are viewed as potential (dis)integrative models within certain social and political contexts, while the research is narrowed to the type of ethnically heterogeneous society with one constitutive, titular and dominant national group and a huge number of minority groups, which is Serbian society *per se*, and so the Serbian society constitutes an analytical core, that is, the ultimate objective of this research. In line with this, the modeling method is the subject of special analysis and is also implemented as a certain methodical procedure within the effort of outlining a mixed and complex institutional-normative model of democracy, for analytical purposes labeled as the model of liberal pluralism, which could be optimal model for Serbian society and other society with its similar traits for purpose of their further democratization and improvement of the quality of democratic institutions. In addition, within the consideration of institutional design, the subject of this research includes certain particular democratic institutions, procedures, mechanisms and institutional arrangements, first of all the ones in the field of electoral systems, and organizational identities of political parties, taking into consideration the aspect of their inclusive capacities and their (dis)functionality in the management of ethnic conflicts.

In the latter half of this research, there is presented redefining of the concept of identity politics and its completely innovative construction, for which the author of the dissertation is convinced to have a significant practical and political usability. This implies the rejection of conventional understanding identity politics in the sense of strictly one group-differentiated approach to this field of politics. Instead of this, the author insists on the understanding politics as the part of the state policy, that is, the author insists on the role of public sector in that field of politics. In this context, identity politics is envisioned as one legitimate governmental and inter-departmental practical policy with its three parallel simultaneous tracks of action defined as its three pillars. Namely, it should be aimed at protection, preservation, development and promotion of the particular identities, and those of minorities, while encouraging their greater inclusion and majority identity, but also at their modernization, that is, the strengthening the common political identity of all citizens, along with particularly significant strategic management of the state's modern identity in the form of creation and implementation of a national branding policy.

In this particular phase of the research the object of comparative analysis are certain department policies viewed specifically from the point of their identity dimension, that is, as the special areas of implementation of redefined identity politics, but also the policy of so-called national branding comprehended as one postmodern politics of identity. Within the consideration of

the policy of national branding, a specifically important part of the research is related to the identity traits of Serbian society and identity issues and problems in contemporary Serbia in social, political and institutional sense. In addition to the case study of contemporary Serbia, there are also presented two case studies of Canada and Spain as some of the most successful examples of national branding, despite certain specific social, political and institutional characteristics of these two states, and therefore it is possible to draw some important lessons from their experiences in national branding.

Within this part of the research special consideration is dedicated to the strategy of national branding as an umbrella area of identity policy, showing that its effective implementation could positively affect the other two segments (or the pillars) of the identity policy, as well as the overall social and economic development of the state. However, its particular importance is reflected in its possible positive impact on the policy of inclusion of national and ethnic minorities and in the improvement of social cohesion, and the development of the sense of loyalty not only among members of minorities, but among all citizens of a country. Within the Ph.D. dissertation the author presented that the competitive identity of the so-called branded state could become the basis of a new and generally acceptable identification pattern of political loyalty.

In line with the results of this Ph.D. research, conceptualized and redefined in methodological way that is presented in this summary, it is possible to make a general assessment of the perspective for one strategic and comprehensive identity policy in Serbia as after all most probably the stable one, with the possibility of developmental tendencies in its certain segments. In particular the conclusion is that in future period there will not be a major change in the approach to identity politics itself. In regard to it the most unfavorable prospects are related to the policy of national branding. Development of this field of identity politics in the state of Serbia, at least in terms of a relatively close perspective, has extremely negative prospects. This means that, regretfully, the practice of national branding of Serbia will continue to remain outside of the focus of the *policy-making* process.

Key Words: National identity, ethnic heterogeneity, identity divisions, inter-ethnic conflict management, institutional design, models of democracy, Southeast Europe, Serbia, identity politics, nation branding,

Field: Political Science

Sub-field: Political systems

UDC No :

САДРЖАЈ

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА:	
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА МАТРИЦА.....	1
1.1. Проблем, предмет и циљ докторског истраживања.....	2
1.2. Хипотезе од којих се пошло у истраживању.....	14
1.3. Методолошки оквир истраживања.....	23
1.4. Резултати и научни допринос докторске дисертације.....	27
II ЕТНИЧКА ХЕТЕРОГЕНОСТ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОСТОР	
ЈУГОИСТОКА ЕВРОПЕ КАО КОНТЕКСТУАЛНИ ОКВИР	
АНАЛИЗЕ.....	32
III ФЕНОМЕНИ НАЦИЈЕ, НАЦИОНАЛИЗМА И НАЦИОНАЛНОГ	
ИДЕНТИТЕТА: ТЕОРИЈСКЕ КОНТРОВЕРЗЕ И ИДЕОЛОШКО-	
ПОЛИТИЧКЕ ПОДЕЛЕ.....	87
3.1. Теоријске контроверзе у схватању нације и национализма:	
Перенијализам, примордијализам, етносимболизам и	
(пост)модернизам.....	88
3.2. Конзервативни националисти vs. грађанисти – један облик	
идентитетске и идеолошко-политичке поделе у	
српском друштву.....	103
IV ДИХОТОМНЕ СИМПЛИФИКАЦИЈЕ И ЛАЖНЕ ДИЛЕМЕ:	
ПРИНЦИП ЕТНИЦИТЕТА VS. ПРИНЦИП ЦИВИЛИТЕТА,	
ЕТНИЧКИ VS. ГРАЂАНСКИ ИДЕНТИТЕТ, ТРАДИЦИЈА VS.	
МОДЕРНОСТ.....	116
4.1. Доминација дихотомне парадигме и нужност њеног	
превазилажења.....	117
4.2. Схватање националног идентитета као једне динамичне,	
комплексне и вишеслојне идентитетске категорије.....	131
V МОДЕЛОВАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ И ДИЗАЈНИРАЊЕ	
ИНСТИТУЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УПРАВЉАЊА И ПРЕВЕНЦИЈЕ	
МЕЂУЕТНИЧКИХ КОНФЛИКАТА, ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ	
ИДЕНТИТЕТСКИХ ОДНОСА И ОЧУВАЊА И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ	
НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА.....	176
5.1. (Ре)моделовање демократије.....	194
5.1.1. Метода моделовања и различите класификације	
демократских модела.....	194

5.1.2. Либерализам, мултикултурализам и интеркултурализам.....	203
5.1.3. Нормативни и институционални модели демократије као средства регулисања идентитетских односа.....	235
5.1.3.1. Модел либералног национализма.....	237
5.1.3.2. Модел етничке демократије – компаративна перспектива спрам других демократских модела.....	246
5.1.3.3. Модел регионалне (европске) интеграције и изградње заједничког европског идентитета.....	252
5.1.3.4. Ка једном мешовитом демократском моделу либералног плурализма.....	286
5.2. (Ре)дизајнирање институција.....	295
5.2.1. Обнова институционалне парадигме.....	296
5.2.2. Институционални дизајн као део политичког инжењеринга.....	319
5.2.3. Институционални дизајн, етничка структура, етнички односи и друштвене вредности: Међурелације и утицаји варијабилних фактора.....	335
5.2.4. Улога институција у обликовању и очувању националног идентитета.....	363
5.2.4.1. Ефекти појединих институционалних аранжмана и партијских организационих идентитета у управљању етничким конфликтима.....	374
5.2.4.1.1. Утицај изборног инжењеринга: Пропорционални <i>versus</i> мајоритарни принцип представљања.....	386
5.2.4.1.1.1. Србија у вртлогу изборних реформи.....	416
5.2.4.1.2. Етнички <i>versus</i> неетнички идентитет партија.....	452
VI ИДЕНТИТЕТСКА ПОЛИТИКА И СТРАТЕГИЈА БРЕНДИРАЊА НАЦИЈЕ.....	470
6.1. Идентитетска политика као интерресорна практична политика: Различити облици спровођења идентитетске политике и њена три стуба.....	471
6.1.1. Спољна политика и јавна дипломатија.....	496
6.1.1.1. Јавна, дигитална и културна дипломатија – обликовање и примена „меке“, „паметне“, „сајбер“ и „друштвене“ моћи.....	502

6.1.1.2. Процес унутрашње демократизације спољне политике и „унутрашња димензија јавне дипломатије“:	
Грађанска дипломатија, парадипломатија и урбана (градска) дипломатија.....	526
6.1.1.3. Србија – без стратегијског приступа спољној политици и јавној дипломатији.....	538
6.1.2. Политика односа са дијаспором.....	544
6.1.2.1. Осврт на случај Србије:	
Српска дијаспора и Срби у региону.....	557
6.1.3. Мањинска политика.....	578
6.1.3.1. Историјат развоја међународне заштите мањина.....	590
6.1.3.2. Савремени међународни систем и заштита мањина.....	611
6.1.3.3. Мањинска политика и „изградња мира“.....	659
6.1.3.4. Мањинска политика у Србији.....	675
6.1.4. Политика регионалног развоја.....	697
6.1.4.1. Питање регионализације и/или децентрализације у Србији.....	734
6.1.5. Културна и образовна политика.....	756
6.1.5.1. Поље националног брендирања.....	763
6.1.5.2. Инклузија, заштита, очување, промоција и развој мањинских етно-културних идентитета.....	771
6.1.5.3. Заштита, очување, промоција и одрживи развој етно-културног идентитета већинске групе.....	792
6.1.6. Политике спорта, туризма и економских односа са иностранством.....	825
6.1.6.1. Политика спорта и спортска дипломатија.....	826
6.1.6.2. Политика туризма и брендирање дестинације: „Трговина“ или стратешко управљање националним идентитетом?.....	840
6.1.6.3. Политика економских односа са иностранством и економска дипломатија.....	854
6.2. Политика националног брендирања: (Ре)дизајнирање националног имица кроз стратешко управљање националним идентитетом.....	865
6.2.1. Случај Канаде: Идентитетски дефицит као кључ националног идентитета.....	895

6.2.2. Случај Шпаније: Активно и високо координисано спровођење националног програма промоције.....	908
6.2.3. Србија пред изазовом националног брендирања.....	924
6.2.3.1. Криза идентитета, негативни (ауто)стереотипи и вредносне компоненте националног бренда Србије.....	924
6.2.3.2. Национални брендинг Србије – „споровозни владин пројекат“: Непостојање свеобухватног стратешког приступа.....	980
VII ЗАКЉУЧАК.....	1029
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ГРАЂЕ.....	1079
БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА.....	1198

СПИСАК ТАБЕЛА И СЛИКА

а) ТАБЕЛЕ:

Табела 1: Начин на који грађани Србије доживљавају националну припадност – значај и утицај појединих компонената на схватање националног идентитета.....	170
Табела 2: Ноленов општи модел функционалних захтева изборног система.....	444
Табела 3: Ноленов модел специфичних функционалних захтева изборног система у хетерогеним друштвима.....	446
Табела 4: Поређење традиционалне и „нове“ јавне дипломатије.....	509
Табела 5: Димензије и нивои трансформације сукоба (схема Шкрабалове, прилагођена Ледераховој концепцији изградње мира).....	670

б) СЛИКЕ:

Слика 1: Модел политичких институција у функцији зависне варијабле.....	336
Слика 2: Модел политичких институција у функцији независне варијабле.....	343
Слика 3: Кумулативни модел реципрочних интеракција и дијалектичког односа варијабилних фактора.....	346
Слика 4: Институционални модел са више слојева Ричарда Скота.....	356
Слика 5: Анхолтов „хексагон националног брэнда“.....	874
Слика 6: Развој националног брэндирања.....	889
Слика 7: Национални лого Шпаније – „Сунце Жоана Мироа“.....	913
Слика 8: Модел Фионе Гилмор – „Брэнд у срцу земље“.....	916

*Мојој Зоји Софији,
неисцрпној инспирацији и анђелу
без кога не бих знала срећа шта је,
с неизмерном љубављу*

„Живот инстинктивног човека, човека који не филозофира, затворен је узак круг његових приватних интереса, а филозофско виђење помаже човеку да се ослободи из тог затвора, да оствари велики и слободан живот. Пут који ка томе води супротан је оном који се обично узима или препоручује.“

Бертранд Расел (Bertrand Russell, 1872–1970),
британски филозоф, математичар, познати пацифиста и хуманист,
добитник Нобелове награде за књижевност

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА МАТРИЦА

1.1. Проблем, предмет и циљ докторског истраживања

У генералном смислу, основни предмет дисертације односи се на разматрање демократских институција и процеса њиховог (ре)дизајнирања, као и процеса креирања и (ре)концептуализације политике, и то у контексту феномена националног идентитета, односно у функцији његове модернизације и демократизације идентитетских односа као облика превенције и управљања међуетничким конфликтима у етнички хетерогеним друштвима. То је подразумевало да се у предмет истраживања укључе како контроверзна теоријска схватања и различите концепције таквих феномена какви су национални идентитет, нација и национализам, тако и постојећи нормативни и институционални модели демократије (као својеврсне теоријско-емпиријске концепције), посматрани са становишта њихове ефикасности као одређених политичких избора и солуција за постизање одрживости, али и модернизације партикуларних групних идентитета; те поједине конкретне демократске институције, процедуре, механизми и институционални аранжмани у погледу њихове (дис)функционалности у управљању етничким конфликтима. Такође, у конкретном смислу, предмет истраживања обухватио је и поједине ресорне политике, посматране искључиво у њиховој идентитетској димензији, али и политику тзв. националног брендирања као политику стратешког управљања националним идентитетом; док се један његов посебно значајан део односи на идентитетске карактеристике српског друштва и идентитетска питања и проблеме са којима се у друштвеном, политичком и институционалном смислу суочава савремена Србија.

У суштини, ради се о истраживању утицаја које имају поједине специфичне друштвене карактеристике, попут етничке структуре, етничких односа и идентитетских вредности, на процесе дизајнирања институција и моделовања демократије, али такође и о истраживању могућег повратног утицаја самих институција и њихове политике на демократију у условима постојања етничког диверзитета. На тај начин, а полазећи заправо од тезе – коју су формулисали још Џејмс Марч (James G. March) и Јохан Олсен (Johan P. Olsen) средином осамдесетих година XX века у оквиру њихове анализе организационих фактора политичког живота – да политичка демократија не зависи само од економских и друштвених услова већ и од дизајна

политичких институција, спроведено истраживање се уклапа и у актуелне политиколошке расправе о новом институционализму и улози самих институција у процесима демократизације и демократске консолидације савремених комплексних друштава.

Етничка хетерогеност је, дакле, одређена као оно што, уз геополитички простор југоистока Европе, чини контекстуални оквир истраживања. Определили смо се за ту одредницу „етнички хетерогено друштво“, а не неку од оних у литератури много учесталијих – као што су: „вишенационална заједница“, „мултиетничко“ (или „вишеетничко“) друштво, „мултикултурално друштво“, „плурално друштво“ или, пак, „подељено друштво“ – јер сматрамо да је она из више разлога знатно прихватљивија од ових других, од којих се, при томе, неке могу неретко наћи и у погрешној употреби. Мишљења смо да је она прихватљивија првенствено због тога што је ширег обухвата, представљајући тако заједнички именитељ за различите типове друштава са етнички хетерогеном структуром становништва, те да адекватније карактерише природу савременог комплексног друштва ка коме је, у генералном смислу, усмерено истраживање; а оно је обухватило како либералне демократије, тако и вишенационалне и мултиетничке државе (које, насупрот честој пракси употребе ових појмова као синонима, нису идентичне по својој природи) у демократској и недемократској форми, али и оне државе које се понекад називају етничким демократијама, где постоји једна конститутивна, титуларна и доминантна национална група и већи број мањинских група. При томе, у фокусу пажње је управо овај последњи тип етнички хетерогеног друштва, какво је и само српско друштво коме је посвећена посебна студија случаја и које заправо чини својеврсно аналитичко језгро истраживања.

Настојало се да се модерна синтагма „мултикултурално друштво“ избегне као одредница контекстуалног оквира анализе како због вишезначности, па и неретко присутне идеологизације појма мултикултуралности (која нарочито долази до изражаја у називу „мултикултурализам“, а често је одлика и самих теорија које припадају том правцу), тако и јер се сматрало да она на неки начин прејудуцира и фаворизује одређен нормативни и институционални модел демократије, који је, сагласно предмету и циљу истраживања, тек требало да буде, заједно са другим моделима, критички испитан и анализиран. Сматрамо да, исто тако,

и фразе „плурално друштво“ и „подељено друштво“ нису адекватне, пре свега због њихове недовољне прецизности, јер изостаје критеријум плуралности (може се, на пример, мислити на политичку и интересну плуралност у класичном либерално-демократском смислу), односно подељености (рецимо, може се мислити на политичку или идеолошку подељеност), те може бити нејасно по ком основу је неко друштво плурално или подељено. Поред тога, чини се да употреба и форсирсње термина „подељено друштво“ може некад имплиците да јача већ постојеће тензије у неком друштву бременитом етничким несугласицама и конфликтима и/или другим формама идентитетских сукоба, те да свесно или несвесно производи додатне напетости и продубљује линије постојећих подела, а што свакако није и не сме бити циљ научно-истраживачког рада. Другим речима, са нашег становишта, оправдана би била употреба овог термина само онда када се њиме жели означити оно друштвено стање где су линије етно-културних или других идентитетских подела већ толико дубоке да дато друштво чине и у суштинском смислу подељеним.

Етничка хетерогеност као значајна друштвена карактеристика савремене демократије, иако је генерална одлика данашњег света велике комплексности, посебно долази до изражаја на подручју Југоисточне Европе као једном геополитичком простору са традиционално високим степеном измешаности становништва у етничком, културном и верском погледу, и такође високим степеном међуетничке и међунационалне конфликтности, а нарочито услед изазова и проблема са којима су суочена постсоцијалистичка транзициона друштва са тог простора, док се у изразито компликованој, постконфликтној ситуацији налазе земље тзв. Западног Балкана, а међу њима и Србија. Историјско и савремено искуство у погледу међунационалних и међуетничких односа и сукоба у Европи и посебно у њеном југоисточном делу указује на изузетну важност регулисања тих односа, решавања идентитетских питања и унапређења положаја националних и етничких мањина за превенцију како међуетничких, тако и конфликта између држава. Но, док је за источноевропска постсоцијалистичка друштва, у њиховом процесу демократске транзиције, спровиђење реформи у неким другим доменима било релативно лако, уз ослањање на јасна решења из упоредне праксе развијених демократских земаља (што се, додуше, често сводило на пуко копирање или просто

„калемљење“ истих – тзв. институционални изоморфизам), на подручју идентитета она су се суочила са низом деликатних питања која су заправо и у већини западних земаља још увек отворена. Такође, већина ових најразвијенијих земаља, посматраних превасходно кроз њихову историју, не може се ни узети као неки добри примери правичног третмана националних и етничких мањина, док ни на међународном плану, у оквиру универзалних инструмената, питање положаја и права националних мањина није још увек у потпуности решено. Поред тога, на регионалном нивоу, у европским оквирима, а превасходно када је реч о Европској унији, у овој области је више него приметна политика „двоструких стандарда“. Али, и поред тога, као и поред чињенице да у западној теорији, па и пракси, још увек доминира оно фундаментално либерално схватање, питање формално-правног регулисања и практичног остваривања права националних мањина постављено је као важно мерило и својеврсни тест демократизације транзиционих друштава, и не само то, већ и као и један од услова за њихову европску или евроатлантску интеграцију, што довољно говори о контрадикторности западног приступа.

Већ ово јасно указује на дводимензионални просторни оквир истраживања. Наиме, просторна димензија истраживања у свом ширем смислу односи се на геополитичко подручје Југоисточне Европе, као непосредно окружење Србије и регионални простор коме она суштински припада. Али, у погледу обухвата овог подручја постоје извесна одступања од концепта те европске регије. То значи да, с једне стране, у неким деловима истраживања анализа укључује и неке земље које, према одређеним концепцијама, формално не припадају овој регији, али су јој свакако граничне. На пример, то је случај са Словенијом, пре свега у оквиру разматрања њене формално-правне концепције тзв. аутохтоних мањина, што је, између осталог, од посебног значаја за анализу положаја и права припадника српског народа у региону. Такође, то је случај и са Украјином, за коју се сматра да у географском смислу само условно и делимично припада поменутој регији; но, како се њен унутрашњи идентитетски конфликт у међувремену трансформисао у међународни сукоб тоталног карактера, то је отворило низ питања у овој области истраживања, посебно на пољу неких међународноправних механизма. Нека од тих питања су морала бити узета у разматрање не само из разлога актуелности руско-

украјинског сукоба – што такође није без значаја, посебно са аспекта емпиријске верификације тезе о ни данас несмањеном значају таквих идентитетских категорија као што су национални и културни идентитети – већ и због неких значајних импликација које он производи на пољу теорије и праксе. С друге стране, неке земље Југоисточне Европе (као што су, на пример, Кипар и Молдавија, премда оне нису, у аналитичком смислу, ништа мање интересантне са аспекта идентитетских подела и конфликта) неће бити експлиците и директно укључене у анализу, већ само посредно кроз нека општа разматрања.

Просторна димензија у ужем смислу, пак, обухвата простор Републике Србије, којој је посвећен посебан и кључан део истраживања и ка којој је заправо усмерено и целокупно истраживање у његовом крајњем исходишту. Но, важно је нагласити да је анализа у појединим фазама, нажалост, нужно морала бити усмерена на простор уже Србије, без њене Аутономне Покрајине Косова и Метохије, како због нерешеног статусног питања, тако и због добро познатих објективних ограничења насталих услед губитка ефективних надлежности републичких власти над овим делом своје територије, те последичног непостојања званичних статистичких података који би се односили на њега, као и због резултата јавномнењских истраживања која се, такође, услед постојеће ситуације, спроводе само на горепоменутом ограниченом простору. Такође, у оквиру разматрања неких нормативних и институционалних модела демократизације идентитетских односа, те појединих институционалних аранжмана и организационих форми и њихових ефеката у регулисању и управљању етничким конфликтима, као и појединих ресорних политика као облика спровођења идентитетске политике, кроз компаративну анализу у истраживање су укључени и неки други случајеви ван поменутог просторног одређења, и то се пре свега односи на одређена развијена западна друштва. У делу, пак, који се бави политиком националног брендирања, поред студије случаја Србије, изложене су још две студије случаја – Канаде и Шпаније. Ове државе су изабране као репрезентативан узорак истраживања како због њиховог специфичног државног уређења и вишеетничке структуре њихових друштава, те постојања такође и регионалног, етнички мотивисаног сепаратизма, тако и јер се оне у литератури наводе као неки од

најуспешнијих примера у спровођењу политике и праксе националног брендирања.

Проблем који стоји у основи истраживања односи се на извештан набој који данас постоји између таквих феномена какви су национални идентитет и савремена демократска држава, а што рађа нужну потребу за њиховим дубљим аналитичким разматрањем и, нарочито, за стављањем проблематизације њиховог односа у фокус научно-истраживачке пажње. Премда су националне државе и национализми производи капитализма, савремени неолиберални модел капитализма и пратећи процеси глобализације развили су, с једне стране, снажне универзалистичке и транснационалне тенденције – изражене, између осталог, и у покушају стварања једног заједничког европског идентитета као својеврсног транснационалног или чак супранационалног регионалног идентитета – и с друге, исто тако снажне тзв. мултикултуралистичке, а заправо партикуларистичке тенденције, те тиме ојачали снаге које и одозго и одоздо подривају суверенитет савремених националних држава, суочених са све интензивнијим проблемом идентитетских конфликта и међугрупних односа унутар својих друштава. Такође, услед постојећих теоријских контроверзи и с њима повезаних идеолошко-политичких подела, те све веће етничке, културне и религијске измешаности већине савремених националних држава и контрадикторности саме политичке праксе развијених демократија, дакле, услед постојања опште конфузности у погледу проблема идентитета, људи данас често имају „једно конфузно осећање националног идентитета“ (Стјуарт Хол /Stuart Hall/), у смислу да многи од њих имају више различитих колективних идентитета, будући да себе перципирају као да су истовремено чланови различитих група. Наиме, та врста идентификације, којом људи задовољавају једну од својих најдубљих урођених потреба, каква је потреба за припадношћу групи, јесте веома сложена и вишеслојна по својој природи, а то се често у савременим аналитичким симплификацијама занемарује.

Стога, једна од главних полазних тачака овог истраживања јесте чињеница, која је утврђена и у оквиру социјалне психологије, да индивидуе истовремено припадају једном комплексу група, те да, сагласно томе, оне симултано развијају различите групно-идентитетске оријентације, услед чега и настаје познати феномен тзв. укрштених идентитета. На основу тога можемо закључити да, као што могу упоредо постојати други нивои

колективног идентитета, онда је исто тако могућа и упоредна егзистенција етно-културног идентитета и оног територијално-политичке природе који се назива грађанским идентитетом. Дакле, сасвим је могућа таква подељена или преклапајућа идентитетска оријентација, односно двострука или вишеструка самоидентификација. Али, и поред те очигледности, преобладајуће је концептуално уобличавање емпиријски неутемељене дихотомне типологије националног идентитета на релацији етно-културни *vis a vis* политички тј. грађански идентитет. Овакве симплификоване концептуализације и тенденције њихове практично-политичке идеологизације управо маркирамо и као један од кључних полазних проблема овог истраживања. Инсистирање на развоју некаквог „чисто“ политичког идентитета, као супротстављеног оном претполитичком који има етно-културни карактер, у суштини, означава тежњу за симулирањем оног идентитетског обрасца карактеристичног пре свега за америчко, тзв. *melting-pot* друштво. Јер, макар када је реч о европским демократијама, али и шире, у стварности сваки национални идентитет, као и свака постојећа нација, па и национализам, садрже у себи и либералне и нелибералне елементе, односно једну њихову „сложену смешу“, а само су „облици и дубина нелиберализма различити“ (Вил Кимлика /Will Kymlicka/). Полазећи од овога, желимо истакнути становиште да једини валидан закључак, ако се водимо искуственом праксом и осећањима и схватањима већине људи у савременим комплексним друштвима, гласи да етно-културни и грађански идентитети и не постоје у свом чистом облику, већ да пре постоје сложене идентитетске оријентације са вишеструким, укрштеним и преклапајућим идентитетима, па чак све више и са тзв. камелеон-идентитетима (енгл. *chameleon identities*) као флуидним и променљивим идентитетима интернетичке природе (Sultana Choudhry). На основу тога ћемо показати да се онда ни идентитетска политика не може свести нити само на некакву етнополитику (која при томе не мора нужно да подразумева и милитантност), нити само на грађанску политику (која не значи увек и априорну цивилност, то јест цивилизованост), него да она треба бити конципирана и имплементирана као једна уравнотежена и одговорна политика која уважава те различите типове колективних идентитета људи, третирајући их као комплементарне идентитетске категорије, односно као различите унутрашње компоненте националног идентитета. То подразумева једну емпиријски утемељенију концепцију грађанства која би била не само

реалистичнија већ, што је од посебног значаја за српско друштво, и конструктивнија, у смислу могућности које пружа за превазилажење постојећих идеолошко-политичких и идентитетских подела. Такође, она би била и једна, у политичком, али дакако и интелектуалном смислу, далеко зрелија концепција у односу на оне ексклузивистичке и у доброј мери идеологизоване.

Основна проблематика којом се бавимо у истраживању односи се, дакле, на питања цивилитета (грађанства) и диверзитета, односно либерализма и плурализма, која су, током протеклих деценија па све до данас, „две главне теме дебате“ (Вил Кимлика, Вејн Норман /Wayne Norman/) како у политичкој теорији и у литератури из компаративне политике која се бави институцијама, тако и у самим демократским политикама. Кључно питање од кога се полази у истраживању јесте то да ли је у једном модерном, комплексном, етнички и културно хетерогеном демократском друштву могуће промовисати и ојачати заједничке везе грађанства и његову приврженост политичкој заједници, а да се при томе врши и акомодација и исказује поштовање за етно-културну различитост. Наша теза, коју смо настојали и да докажемо током истраживања, јесте да је тако нешто не само могуће него и неопходно са становишта очувања такаве једне политичке заједнице и одржања или постизања друштвене сигурности и националне, али и регионалне, па и међународне политичке стабилности. Показаћемо да успешност тог процеса зависи од пажљивог аналитичког трагања за најефикаснијим институционалним аранжманима и најприхватљивијим нормативним и институционалним демократским моделом у неком конкретном случају. Другим речима, путем одговарајућег, контекстуално условљеног, нормативног (вредносног) и институционалног моделовања демократије и дизајнирања оптималних институционалних решења, те одговорне и стратешке државне политике идентитета, могуће је обезбедити превентивно деловање и релативно успешно (у смислу да то не зависи увек нити само од деловања дате државе, већ често и од других актера моћи у глобализованој међународној политичкој арени) управљање етничким конфликтима (енгл. *ethnic conflict management*), а у циљу постизања веће социјалне кохезије етнички хетерогеног друштва.

Основни циљ истраживања је да покаже како у новим условима нарастајућег значаја питања идентитета које стоји у основи тзв. безбедносне

етничке дилеме (енгл. *ethnic security dilemma*), односно у условима постојања све гласнијих мултикултуралистичких захтева који су одраз процеса партикуларизације и ревитализације принципа етничитета („етнификација је у срцу друштвених односа“, како је то истакла професорка Елке Винтер /Elke Winter/), као једне од парадоксалних пратећих појава самих глобализацијских процеса, главни задатак демократских институција и креатора политике није оптирање између међусобно искључујућих и антагонистички конципираних модела либералистичке и мултикултуралистичке демократије, у њиховим крајњим формама, већ успостављање баланса између постојећих индивидуалних и колективних диверзитета, и то на начин јачања социјалне кохезије. То се односи пре свега на она хетерогена друштва где постоји једна доминантна, већинска и титуларна етнија, као и већи број других етно-културних група, и то како на таква западна, развијена демократска друштва, тако, али још и пре, на она у процесу демократске консолидације која се карактеришу оним што се назива „засићеност идентитетом“ (енгл. *identity salience*), те која су оптерећена ривалским националистичким дискурсима и наративима и из тога проистеклим конкурентским пројектима изградње нације.

Полазећи од могућности схватања и третирања етно-културних и грађанских (политичких) идентитета као комплементарних и неексклузивистичких идентитетских категорија, жели се показати да је у горенаведеном типу етнички хетерогеног друштва ипак могуће постићи и интеграцију и поштовање, односно признавање тих форми различитости, и то без напуштања концепта и принципа грађанства, који заправо треба да одигра кључну улогу у јачању либералних компонената и модернизацији националног идентитета, те да допринесе демократизацији идентитетских односа и цивилизовању национализама. Ово је захтевало да истраживање буде усмерено како на партикуларне идентитете, тако и на легитимизацијски идентитет савремене демократске државе-нације, и то схваћен као један пројектни идентитет ка коме треба да буду усмерене и саме политичке институције, њихове вредности и њихова политика, односно деловање политичких актера, али исто тако и оних цивилних и свих других актера у разматраном типу друштва.

Посебно се жели истаћи да је за такво стратегијско деловање институционалних и политичких актера неопходно формулисање и имплементирање једне свеобухватне и одговорне идентитетске политике. Значајан део истраживања посвећен је управо редефинисању појма идентитетске политике и њеном потпуно иновативном конципирању за које смо уверени да има и практично-политичку употребљивост. Наиме, одбациће се конвенционално разумевање ове политике само у смислу једног групно диференцираног приступа политици, а чији су носиоци скоро искључиво представници мањинских (у овом случају етничких) група. Уместо тога ће се истаћи потреба за конципирањем идентитетске политике као једне легитимне владине итерресорне практичне политике, односно политике која би се спроводила кроз различита подручја политичког деловања (различите ресурсе) власти, при чему то не би значило прекорачење либералних граница њеног деловања, то јест државно интервенисање у приватну сферу идентитетских оријентација грађана, већ пре једну „макро-политичку регулацију етничких конфликта“ (Џон Макгари /John McGarry/ и Брендан О'Лири /Brendan O'Leary/). При томе ћемо формулисати и три кључна стуба овако дефинисане идентитетске политике, и то као три упоредна колосека на којима се она мора спроводити да би била ефективна и успешна. Први стуб односио би се на политику инклузије, заштите, очувања, развоја и промоције мањинских идентитета; други колосек деловања односи се на очување, заштиту, промоцију и одрживи развој већинског идентитета, то јест идентитета бројчано доминантне и титуларне етничке групе, укључујући ту и деловање на задовољењу идентитетских потреба и интереса сопствене дијаспоре и јачању веза с њом, као и деловање на очувању идентитета, унапређењу положаја и права припадника свог народа у региону. При томе, за обе ове врсте партикуларних идентитета посебно је значајно подстицајно деловање у правцу њихове модернизације путем развоја и јачања њихових либералних компонената, односно кроз унапређење заједничког политичког идентитета грађана. Последњи, али никако и мање битан колосек деловања идентитетске политике односи се на стратешку политику тзв. брендирања нације, то јест на промоцију државе и њеног идентитета као својеврсног бренда, а што је ништа друго до маркетиншко управљање националним идентитетом.

Заправо, нарочита пажња је посвећена управо овој стратегији националног брендирања као једном кровном подручју идентитетске политике, које се спроводи кроз поједине аспекте ресорних политика, уз њихову високу координисаност и међуповезаност, али чији позитивни учинци повратно делују на те различите области друштвеног живота и с њима повезане јавне политике и доприносе њиховој већој успешности. Но, оно на шта се ставља посебан акценат јесте то да ефикасност ове стратегије позитивно утиче и на друга два поља идентитетске политике, која смо маркирали као њене такође важне колосеке деловања, а нарочит значај се види у њеном могућем позитивном утицају на политику инклузије националних и етничких мањина и унапређење социјалне кохезије. Јер, бољи имиџ државе и боље позиционирање њеног националног идентитета у међународној арени може допринети и порасту лојалности мањина, и не само њих, већ свих њених грађана, кроз јачање њиховог осећања солидарности и привржености једној таквој, добро брендираној политичкој заједници. То је данас, без сумње, једно неизоставно подручје политике идентитета, односно област политике која последњих година добија на нарочитој популаризацији и којој прибегава све већи број влада, односно оне озбиљне државе које схватају да у савременој ери хиперглобализације то представља један сигуран пут за постизање одрживог развоја и које су добро разумеле значај што бољег презентовања својих националних специфичности, чије адекватно валоризовање вештим маркетиншким деловањем може да им доноси значајне бенефите. Реч је о политици (ре)дизајнирања националног имиџа кроз стратешко управљање националним идентитетом, а у циљу остваривања што бољег рејтинга и позиционирања земље у међународном окружењу и, дугорочно гледано, изградње њене добре репутације, што доприноси онда остваривању и других њених политичких циљева, али и укупном друштвеном и економском развоју земље.

Показаћемо да је ова врста политичког деловања више него нужна када је реч о Србији као земљи са веома лошим националним имиџом у свету, који је још увек и скоро несмањеним интензитетом оптерећен низом негативних стереотипова код јавности других земаља. Додатно, у прилог потребе за стратешким управљањем националним идентитетом говори и чињеница да се Србија и сам српски народ већ током дужег периода

суочавају са једним посве специфичним и, у њиховим оквирима, прилично раширеним феноменом, а реч је о појави негативне аутостереотипизације која је у значајној мери генерисана спољним импулисима, што ће рећи наметањем споља, са позиција моћи и путем тзв. балканистичког дискурса о „другости“ Балкана и Србије на њему (спрам остатка Европе), одређених идентитетских карактеристика и аутоперцепција са изразито негативним предзнаком.

У времену дубоке, дуготрајне и прилично паралишуће кризе идентитета која је захватила и српски народ и саму државу Србију, те новонастале идентитетске поделе која представља једну од главних линија расцепа у српском транзиционом друштву, свако бављење темама скопчаним са националним идентитетом, па и националним интересом, чак без обзира на базични концепт од кога се полази и само поимање ових категорија, носи са собом ризик априорне осуде и одређеног етикетања. Заправо, у постојећој клими у нашем друштву, која намеће најчешће лажну или лоше схваћену политичку коректност и с њом повезану широко распрострањену аутоцензуру – ради избегавања сваког потенцијалног, а нежељеног жигосања и истовремено обезбеђивања одговарајућег легитимитета и опште прихваћености – постоји снажно изражена тенденција, првенствено када је реч о српском националном и културном идентитету, да се готово сваки наратив о националном идентитету и повезаним питањима представи кроз неку, у најбољем случају, анационалну форму индиферентног карактера. Управо овакво стање ствари у српском друштву, а које се, према нашем мишљењу, мора хитно превазићи, стоји, између осталог, у основи наше мотивације да се у овом раду бавимо веома комплексном тематиком институционалног дизајна и националног идентитета, односно идентитетском политиком, и то на начин који ће потврдити сврсисходност ове теме на научном и друштвеном, то јест теоријском и практично-политичком пољу, а тиме и њену оправданост. Сматрамо, наиме, а то ћемо кроз ову студију настојати и да покажемо, да Србији и српском друштву – као и другим земљама и друштвима са сличним институционалним и социјалним, односно политичким, етничким, културним и економским карактеристикама – једина политичка визија на пољу националног идентитета која је потребна јесте она стратешког, свеобухватног и далековидног карактера, са рационално-критичким, али

истовремено и конзистентним, професионалним, то јест високо стручним, и координисаним, а пре свега одговорним приступом.

1.2. Хипотезе од којих се полази у истраживању

У складу са дефинисаним истраживачким проблем и предметом истраживања, те његовим утврђеним циљевима, у студији се полази од једне генералне и петнаест посебних хипотеза, које су подвргнуте темељном испитивању како би се дошло до њихове потврде или, пак, одбацивања. То су следеће хипотезе.

Генерална хипотеза:

Национални идентитет представља тип групног (колективног) идентитета који је увек релациони, развојни и конструктивистички, те сложен и вишедимензионалан феномен, и таква специфична врста идентитетске оријентације још увек је дубоко укореењена у структури личности савременог човека. То значи да је изградња некаквог „постконвенционалног ја-идентитета“, која се антиципира у оквиру савременог теоријског дискурса о наводном рађању извесне „постнационалне констелације“ (Јирген Хабермас /Jürgen Habermas/), још увек само једна утопијска пројекција. Попут других групних идентитета, тако и различити етно-културни идентитети могу, упоредо са грађанским, то јест политичким идентитетом, коегзистирати, међусобно се укрштајући, па и преклапајући се, а чак се могу и трансформисати (тзв. камелеон-идентитети). У стварности, наиме, национални идентитети углавном представљају својеврсне мешавине одређених либералних и нелибералних елемената, док грађански и етно-културни идентитети и не постоје у некој својој чистој форми. Стога, треба превазићи постојеће антагонистичке концепције, базиране на њиховим дихотомним симплификацијама, које их третирају као међусобно искључујуће врсте идентитета, те ове разумевати као комплементарне идентитетске категорије, што би било једно и реалистичније и конструктивније схватање. Такође, ако се прихвати постојање дијалектичког односа међузависности и међусобних утицаја варијабилних фактора као што су етничка структура друштва, етнички

односи, друштвене (идентитетске) вредности, те институције и њихов дизајн, онда произлази да институционална структура, саме институције и њихова политика треба истовремено да буду и одраз ових друштвених карактеристика (рефлексивна димензија) и да су у функцији регулисања и унапређења идентитетских односа и социјалне кохезије, путем пројектовања одређене стратешке визије и на њој заснованих циљева и вредности чијем се остваривању тежи (пројективна или проспективна димензија институција и политике). Све то скупа, као и сама чињеница да је етничка хетерогеност, у мањем или већем степену, одлика скоро свих савремених друштава, указује на потребу изналагања демократског, нормативног и институционалног решења које ће, у неком конкретном случају, омогућити ефикасно регулисање идентитетских проблема и сукоба, а пре свега односа на релацији већина – мањине као данас кључног друштвеног односа, и тиме обезбедити већу социјалну кохезију и стабилност, али и ширу регионалну и глобалну безбедност. То је од посебног значаја када је реч о земљама Југоисточне Европе, као једном специфичном геополитичком простору са традиционално високим степеном етничке измешаности становништва, а нарочито је важно за друштва са постконфликтног подручја Западног Балкана, чији је и Србија део. У случају, пак, таквог типа етнички хетерогеног друштва где постоји једна, у бројчаном смислу преобладајућа, дакле, већинска и титуларна етница, и то са конститутивним статусом у уставноправном смислу, као и већи број мањинских етничких група, попут самог српског друштва, одређен мешовит модел демократије са коригованим схватањем либерализма представља најреалистичније и оптимално демократско решење, које може бити и најнеефикасније са становишта модернизације партикуларних идентитета и демократизације идентитетских односа, а тиме и за постизање генерално веће демократичности датог друштва, док би за она транзициона оно значило и допринос њиховој бржој и ефикаснијој демократској консолидацији. Такав један нормативно-институционални модел демократије захтева, пак, и редефинисање схватања идентитетске политике у правцу њеног ширег конципирања и спровођења као једне ефикасне и легитимне владине интересорне практичне политике. На тај начин редефинисана, идентитетска политика треба да буде усмерена ка три стуба или упоредна колосека деловања, а то су: (а) инклузија, заштита, очување, развој и промоција мањинских етно-културних идентитета; (б) заштита, очување,

промоција и одрживи развој етно-културног идентитета већинске групе; и (в) политика националног брендирања, као једна савремена или постмодерна идентитетска политика стратешког управљања националним идентитетом, то јест савременим идентитетом државе, њеним имиџом и репутацијом.

Посебне хипотезе:

1. Искуство показује да је у савременом, изузетно комплексном свету етничка хетерогеност, односно етно-културни диверзитет (тзв. стање мултикултуралности), друштвени фактицитет који се мора уважавати, чак и од стране либералне теорије и праксе, у процесима институционалног и нормативног (ре)моделовања демократије и креирања политике. При томе, етничка хетерогеност као једна друштвена карактеристика демократије, посебно добија на значају на геополитичком простору Југоисточне Европе и, нарочито, постконфликтном подручју Западног Балкана, где се показало да се потпуна етничка хомогенизација данас не може постићи чак ни војним путем.

2. Постојеће теоријске контроверзе око појмова националног идентитета, нације и национализма допринеле су не само општој конфузности у разумевању ових феномена у контексту савремене демократије, него и развоју или јачању својеврсних идеолошко-политичких подела око тих питања, а што је посебно дошло до изражаја у неким транзиционим постсоцијалистичким земљама, попут и саме Србије где су тиме створене нове линије подела у њеном, ионако већ, по разним основама, сегментираном друштву.

3. Општа конфузија по питању националног идентитета и идентитетских односа допринела је и контрадикторности у упоредној политичкој пракси, која је посебно дошла до изражаја управо у захтевима развијених западних земаља према транзиционим друштвима. Јер, док у западној теорији и пракси, упркос свим данашњим изазовима и притисцима на том пољу, ипак превладава оно класично, индивидуалистичко либерално схватање, друштвима у транзицији је излагање у сусрет тзв. мултикултуралистичким захтевима практично постављено као тест њихове демократичности, односно гарантовање и остваривање мањинских права је

постало један од услова за њихову регионалну интеграцију. Али, степен демократског развоја политичких и друштвених институција, као и уопште ниво достигнуте демократичности неког друштва, огледа се не само у односу већине према мањинама, него и у односу мањина према већини, те у њиховом одношењу према самој држави и њеним институцијама.

4. Дихотомна типологија етнички vs. грађански идентитет води ка симплификованим и у емпирији неутемељеним концепцијама које ове идентитетске категорије третирају као антагонистичке и међусобно искључујуће типове идентитета, што за последицу има супротстављање принципа етницитета и цивилитета, али и њихову идеологизацију са тенденцијом потпуног раздвајања етноса и демоса и уз наметање лажних дилема попут оптирања између традиције и модерности. Национални идентитет, пак, у стварности и у схватањима већине грађана савремених друштава, па и оних најразвијених демократија, представља једну сложену мешавину либералних и нелибералних елемената; дакле, садржи и етничко-културне и грађанско-политичке компоненте, које су, наравно, заступљене у различитој пропорцији. Стога је потребно једно реалистичније и конструктивније схватање ових идентитетских категорија као међусобно комплементарних оријентација, уз уважавање могућности њихове коегзистенције и постојања идентитетске вишеслојности, односно хибридних идентитета, баш као и феномена укрштених идентитета, а што би, ако не отклонило, онда макар ублажило постојеће идентитетске и, с њима повезане, идеолошко-политичке поделе.

5. Друштвене вредности, па и вредносне компоненте идентитетских оријентација, и политичке и друштвене институције имају подједнак значај за демократизацију и стабилност друштва и функционалност политичког система. Отуда је нужно да институције и њихов дизајн буду, с једне стране, прилагођени таквим друштвеним карактеристикама као што су постојећа етничка структура друштва, етнички односи и владајуће идентитетске и уопште друштвене вредности (конгруенција социо-етничке и институционалне структуре, као и институционалне структуре и културе), али исто тако и да они, с друге стране, буду у функцији демократизације и модернизације партикуларних идентитета, усмерењем и на јачање оних њихових либералних или грађанских компонената, односно заједничких идентитетских елемената свих чланова друштва. Дакле, институционални

дизајн, институције и њихова политика, поред рефлексивне, могу и треба да имају и пројективну димензију, својим усмерењем на реобликовање друштвених вредности, како би допринели развоју културе мира и политике пријатељства, а тиме и унапређењу међуетничких односа, елиминисању нетрпељивости и тензија у њима. То значи да, у контексту националног идентитета, однос између институција и њиховог дизајнирања, с једне, и друштвених односа и вредности, с друге стране, треба посматрати као један дијалектички однос, то јест кроз могуће међусобне утицаје ових варијабилних фактора, при чему институционални дизајн може бити у функцији како зависне, тако и независне варијабле.

6. С обзиром на централни значај идентитетских односа у савременим комплексним друштвима, постојећи нормативни и институционални модели демократије могу се посматрати и као модели демократизације и регулације идентитетских односа и модернизације националних идентитета, односно они треба да буду подвргнути испитивању и евалуацији са становишта њихових капацитета и ефикасности у управљању међуетничким односима, које је пре свега у функцији превенције етничких конфликта.

7. Теза о етно-културној неутралности либералне државе заправо је један обичан мит, јер „различитости у тој либералној држави нису неутралисане“ (Андреа Семприни /Andréa Semprini/), и то се читава у тзв. парадоксу демократског идентитета. У условима нових изазова с којима се на пољу идентитета и безбедности данас суочавају и развијене европске државе, постало је јасно да класичан либерални модел демократије није дао адекватне одговоре за решавање проблема идентитетских односа као кључних односа у савременим друштвима комплексне плуралности. С друге стране, у тим условима данашњег света, где је етничка, језичка, културна и религијска хетерогеност обележје већине постојећих друштава, настојања да се путем радикално-мултикултуралистичког модела наметне супрематија партикуларистичких принципа, то јест покушаји промовисања тзв. етнонационализма и на њему заснованих партикуларних интереса појединих група унутар националне државе, скопчанани су са великим безбедносним ризицима услед опасности од нарушавања друштвене равнотеже и стабилности и генерисања међуетничких конфликта. Но, управо зато је, и поред нужног уважавања стања мултикултуралности као друштвеног

фактицитета, веома важно очувати и ојачати она либерално-демократска начела грађанства.

8. Историјско и свремено искуство показују да, у случају неких друштава са високим степеном етничке хетерогености и сегментираности, нарочито тамо где не постоји за то одговарајући политичко-културни оквир, консоцијација и етнички федерализам нису у довољној мери функционална средства регулисања међуетничких односа нити су увек подобни модели управљања међуетничким конфликтима, јер у таквим условима они могу представљати и субверзиван институционални дизајн. С друге стране, у оном типу етнички хетерогеног друштва где поделе по етничким, културним и верским линијама нису толико дубоке, примена ових модела би, путем трајног учвршћивања и продубљивања разлика, управо могла да произведе његово претварање у дубоко „подељено друштво“. Такође, у случају типа хетерогеног друштва где постоји једна већинска и титуларна национална група која има и конститутивни статус, као и већи број мањинских националних и етничких заједница, уз изражене и сецесионистичке тенденције, регионализација базирана на етничким принципу (у смислу стварања етничких региона) није прихватљив модел, јер би он врло вероватно водио ка још већем јачању партикуларних идентитета и с њима повезаних интереса, али и снажењу регионалних сепаратизама. С друге стране, регионализација базирана на функционалном принципу и економској логици, уз формирање одређених административних или, пак, само тзв. статистичких региона, засигурно не би могла да произведе декомпоновање тих партикуларних идентитета, већ би пре допринела њиховој демократизацији, очувању и одрживом развоју, посебно кроз развој интарегионалних и интеррегионалних веза и остваривање транснационалне и прекограничне сарадње. Међутим, кључ демократизације и унапређења социјалне, економске и културне једнакости свих чланова друштва, па тако и припадника различитих етничких група, јесте у децентрализацији, а она нужно не подразумева и регионализацију.

9. Иако је изградња европског супранационалног идентитета у политичком смислу могућ пројекат, то не значи *a priori* да ће он засигурно бити и успешан пројекат. Али је зато извесно да трансформација конвенционалног „ми-идентитета“ у постконвенционалан „ја-идентитет“ подразумева један дуготрајан и истрајан процес, јер она значи промену саме

структуре личности и стања свести код људи. Но, потребно је остварити конструктивни спој између, с једне стране, критички вредноване националне традиције и, с друге, потреба и захтева савремености и њој иманентних процеса регионализације и глобализације, који такође морају бити критички вредновани. А то подразумева развијену и рационалну (само)свест како о властитој посебности, тако и о вредностима и принципима који представљају тековине европске цивилизације, односно универзалне тековине људске цивилизације. Ово је од одлучујућег значаја, нарочито у случајевима где су на делу процеси стварања и изградње модерне нације (тзв. *nation-formation* и *nation-building* процеси) и/или процеси редефинисања националног идентитета, попут самог српског друштва.

10. За савремене етнички хетерогене државе са једном доминантном и титуларном етницом која је и конституисала ту политичку заједницу као своју државу-нацију, најреалистичније и отуд и најадекватније решење је одређен мешовит модел демократије са коригованим схватањем либерализама, који би обухватио и либералне и нелибералне елементе, прихватајући комплементарност различитих идентитетских категорија и могућност постојања вишеструких идентитета. Такав нормативни и институционални модел највише би био у складу са једним комплекснијим и заправо нужним гледиштем које, насупрот преовлађујућим симплификацијама, уважава то да очување властите традиције и етно-културе, само по себи, не мора да значи затвореност, предмодерност и традиционализам, као и то да прихватање универзалних либерално-демократских вредности, као и оних регионалних (европских) и глобалних, исто тако не мора да значи аутоматски и непоштовање традиционалних и националних вредности.

11. У складу са мешовитим нормативно-институционалним моделом, као оптималним демократским решењем, потребно је извршити и редефинисање конвенционалног схватања идентитетске политике, по коме она подразумева само један групно диференциран приступ политици и чији су носиоци искључиво представници мањинских група. Уместо тога, идентитетска политика треба да буде коципирана као део државне политике, то јест као легитимна владина практична политика која би се спроводила кроз различита подручја политичког деловања (различите ресурсе) власти, при чему то не би значило прекорачење либералних граница њеног деловања; а

била би усмерена како на заштиту, развој и промоцију партикуларних идентитета, и оних мањинских и већинског идентитета, тако и на њихову модернизацију, односно јачање заједничког политичког идентитета свих грађана, уз посебно значајно стратешко управљање националним идентитетом у виду политике националног брендирања.

12. Генерално, криза идентитета је криза савременог друштва и, такође, криза егзистенције човека унутар њега, јер се ове управо изражавају и потврђују на том идентитетском пољу. Но, у случају српског друштва, као и других друштава са простора бивше Југословаје, поред тога, постоје и други, специфични и историјски условљени разлози идентитетске кризе, која је доживела своју кулминацију када је дошло до нагле деконструкције и разградње вишедеценијски грађеног и заправо наметаног заједничког, односно својеврсног наднационалног југо-идентитета. Нестанком те политичке заједнице, нестао је и предмет такве политичке идентификације људи, док њихови нови грађански идентитети још нису били уобличени и развијени, што је довело до стварања вакуума на идентитетском пољу и отворило простор за радикализацију партикуларних идентитета, њихову политичку злоупотребу и трансформацију у разне екстремистичке и шовинистичке форме национализма. Проблем етничитета је управо кроз те процесе посебно добио на значају на овим просторима.

13. Схватање националног идентитета међу грађанима Србије одликује се како политичко-грађанским компонентама, тако и оним претполитичким које су етно-културног карактера, и у том погледу нема већих разлика између њих и грађана већине других савремених држава, па и оних најразвијенијих, тзв. старих демократија. Али, с обзиром на проблематичност идентитетских односа, у чијој основи су специфични и сукобима из недавне прошлости оптерећени проблеми етничитета, са израженим и сецесионистичким тенденцијама, те на и даље недовољну друштвену и политичку интегрисаност појединих мањинских група и постојање значајне етничке дистанце између неких од њих и већинске групе, може се рећи да је идентитетска подела једна од главних карактеристика српског друштва. Поред тога, идентитетска подела се ту огледа и у непостојању сагласности међу политичким теоретичарима и практичарима у погледу схватања и значаја националног идентитета (грађанска тј. грађанистичка v. етно-националистичка оријентација), као и у погледу

идентитетске оријентације према спољном свету („евроунијство“ и/или евроатлантизам v. проруска или евроазијска оријентација). Уз то, присутна је и прилично раширена и једна веома чудна појава негативне аутостереотипизације, која у неким случајевима поприма чак и облике аутошовинизма. Све то, уз изазове са којима се на идентитетском пољу Србија суочава у транзиционим и интеграцијским процесима, као и у напорима за побољшање националног и државног имиџа у свету, указује на нужност конципирања једне кохерентне и одговорне политике усмерене на решавање тих нагомиланих идентитетских питања и проблема кроз координисано и ефикасно интерресорно и интерсекторско деловање и одговарајуће институционално (ре)дизајнирање.

14. Као једна од кључних слабости, везано за спровођење редефинисане идентитетске политике у Србији, маркира се одступање политичке праксе у погледу третирања идентитетских питања и проблема у односу на декларативни, политички и нормативно-правни ниво, и то како у случају мањинских тако и у случају већинског етно-културног идентитета. Такође, један од већих проблема за спровођење ефикасне идентитетске политике као вишедимензионалне, практичне интерресорске политике у Србији, јесте проблем недовољне координисаности постојећих институција и ресорних политика које би требало да се баве различитим аспектима идентитетских питања и националном промоцијом. А управо ово последње представља и највећу слабост, с обзиром на маргинализовање стратешке политике националног брендирања која је, након неких прилично амбициозно замишљених иницијалних пројеката и неуспелих покушаја, неоправдано скрајнута, те је остала, бар за сада, без адекватног замајца, то јест без обезбеђивања одговарајућих капацитета (финансијских, материјалних, институционалних и људских ресурса) за њено ефективно имплементирање.

15. На линији Ван Хамове (Peter van Ham) концепције, политика националног брендирања треба да се схвати као једна постмодерна идентитетска политика која има капацитете, ако не да потпуно превазиђе, онда засигурно да пацификује и евентуално постепено супституише партикуларне етно-национализме, будући да подразумева развој таквог типа колективне идентификације који је пре компетитивно усмерен према спољном окружењу.

1.3. Методолошки оквир истраживања

Пре свега, важно је нагласити да је сам предмет истраживања, онако како је дефинисан, захтевао један, у правом смислу те речи, мултидисциплинаран приступ. Стога, литература и студије које су коришћене за потребе спровођења овог истраживања припадају како различитим дисциплинама унутар политичких наука, тако и неким другим областима друштвених наука, попут уставног права, социологије, социјалне психологије, историје и тзв. друштвене историје, етнологије, демографије, географије и др.

Такође, предмет истраживања који се односи на демократске институције и поједина подручја политике и процесе њиховог (ре)дизајнирања и (ре)концептуализације у контексту феномена националног идентитета, односно у функцији превенције и управљања међуетничким конфликтима у етнички хетерогеним друштвима, захтевало је да истраживање нужно буде и емпиријског и теоријског карактера. Но, природа проблема, предмет истраживања (у који, поред осталог, улази и сам методолошки поступак моделовања) и његова мултидисциплинарност, циљеви и задаци истраживања, те постављене полазне хипотезе, условили су и одређен избор методолошко-теоријских приступа и праваца, као и научно-истраживачких метода, који су коришћени за потребе израде дисертације.

Полазећи од става да друштвене вредности, па тиме и оне идентитетске природе, имају исто тако велики значај као и друштвене и политичке институције, како за понашање самих актера, тако и за ефикасно функционисање политичког система и стабилност једног друштва, основни теоријско-методолошко-епистемолошки приступ који смо користили у истраживању јесте онај нормативни тип неоинституционализма који се темељи на социолошким основама. Међутим, то не значи да се сви други неосинституционалистички приступи одбацују, јер неки од њих, односно поједине њихове поставке и димензије, су такође нашле примену у појединим фазама овог истраживања, будући да их третирамо као комплементарне овим нормативног карактера. То се првенствено односи на историјски и емпиријски приступ у оквиру неоинституционалистичке школе. На пример, у делу анализе која се односи на институционални дизајн, а нарочито у оквиру разматрања утицаја изборног инжењеринга,

нужно је било ослонити се на резултате појединих истраживања спроведених у оквиру емпиријског неоинституционализма који у тој области доминира.

С обзиром на то да би централно место које је у раду дато концепту институционалног дизајна и његово одређење као носећег насловног појма могло да наведе на помисао да је реч о једном конструктивистичком неоинституционалистичком приступу, важно је подвући да се такав приступ одбацује, баш као што се не прихвата ни правни и политички конструктивизам као начин научног мишљења утемељен на тзв. конструктивистичком рационализму. Сасвим супротно, наиме, као доминантан начин научног мишљења, користимо тзв. критички рационализам и на њему заснован еволуционистички приступ у промишљању друштвених, правних и политичких феномена којима се бавимо.

Сагласно са свим тим можемо рећи да у основи истраживања стоји комбинација функционалистичког или, прецизније, системско-институционалног и аксиолошког (нормативног) приступа. Но, полазећи од става да би однос између друштвених чинилаца, као што су: етничка структура, етнички односи и постојеће вредности групно-идентитетских оријентација, и институција и њиховог дизајна требало посматрати као својеврсни дијалектички однос њихове међузависности и међуутицаја (у смислу да ови друштвени фактори треба да утичу не само на обликовање политике државних институција, него и на обликовање самих друштвених и политичких институција, које пак, са своје стране, могу повратно да делују на њих, а из чега онда произлази да се институције и идентитетске вредности, то јест национални идентитети, могу, кроз ту сталну међусобну дијалектику, демократизовати и модернизовати, односно развијати и унапређивати), значајна улога дата је и дијалектичком приступу у методологији истраживања ових друштвених и политичких појава, односа и процеса. А како односи међу етничким групама, као једно од кључних питања којим се бавимо у истраживању, подразумевају одређено друштвено и политичко понашање припадника тих група, као што и идентитетска политика, у оном смислу у којем је ми у раду посматрамо, значи одређено деловање власти и политичких институција, логично је да смо се, у одређеној мери, морали ослонити и на бихевиористички приступ. Такође, с

обзиром на то да природа међуетничких односа из савремене историје југословенских народа и дешавања која су у блиској прошлости захватила простор бивше Југославије у великој мери стоје у основи савременог проблема етничитета и кризе идентитета који су инхерентни данашњем српском, али и другим друштвима са тог простора – дакле, имајући у виду значај који то историјско искуство и сам југословенски системско-институционални модел имају у анализи етничког федерализма као средства регулације међуетничких односа – један део истраживања је базиран на историјском приступу. С обзиром на обимност и широк теоријско-емпиријски обухват истраживања, посебан значај има систематизација грађе. У појединим фазама истраживања важну примену је начела и дескриптивна метода; што је у складу са нашим ставом о погрешности приступа који инсистира на потпуном одбацивању старог институционализма и његових метода, те њиховом пуком заменом оним методолошким поступцима који су развијени под окриљем неоинституционализма. Но, дескрипција се овде не употребљава као просто описивање друштвених, институционално-правних и политичких појава или друштвених и политичких процеса и понашања, јер је она ту пре свега у функцији њихове експликације и евалуације, а поготово то није случај када је реч о дескрипцији различитих теоријских схватања, будући да она у овом случају обухвата и њихово супротстављање, интерпретирање и вредновање.

У погледу општенаучних метода, с обзиром на то да предмет истраживања великим делом спада у област компаративне политике, рад је првенствено базиран на компарацији и аналогiji. Но, како је значајан део истраживања усмерен на испитивање неких постојећих нормативних и институционалних модела демократије као модела модернизације националних идентитета, те регулације и демократизације идентитетских међугрупних односа, а и сама метода моделовања је предмет посебне анализе, уз то смо, приликом конципирања својеврсног мешовитог модела као најадекватнијег решења за одређен тип етнички хетерогеног друштва, и сами користили поступак моделовања, кључну улогу и у методолошком и у теоријско-епистемолошком смислу има општенаучна метода моделовања. Опредељење за постављање ове методе као централног и носећег инструментарија у оквиру теоријско-методолошке матрице истраживања произашло је из уверења да, када је реч о анализи и експланацији одређених

институција, механизма и процедура као „чврстих стања политичких и демократских феномена“ (Вучина Васовић), али у контексту регулисања међуетничких односа и анализе националног идентитета као посебне врсте групног идентитета којој су инхерентне и неке вредносне оријентације, модел јесте најадекватнија аналитичка јединица и најприкладнији аналитички термин. То произлази из тога јер он укључује и ону инструменталну, то јест институционално-процедуралну димензију, и ову вредносну, то јест супстанцијално-нормативну димензију, а исто тако може обухватити и емпиријски и теоријски аспект анализиране проблематике. Управо зато што предмет истраживања захтева систематичну интеграцију друштвено-емпиријског и научно-теоријског сазнања и искуства, неопходна је била примена и ХД (хипотетичко-дедуктивне) методе. Поред тога, у оквиру анализе етничке структуре геополитичког простора Југоисточне Европе, као и етничке структуре самог српског друштва, односно националне припадности његових чланова, анализирана су и одређена својства која имају свој квантитативни израз у облику нумеричких дата, то јест статистичких података, што указује да је одређену, посредну улогу имала и статистичка општенаучна метода.

У погледу основних научних метода, у истраживању смо користили како аналитичке, тако и синтетичке методе. Међу аналитичким основним методама, тежиште је на методи анализе, док у делу истраживања који се односи на испитивање стања и перспектива политике националног брендирања, а потом и идентитетске политике у ширем смислу као средства превенције и управљања етничким конфликтима и односима у Србији, посебна пажња је усмерена на тзв. SWOTS анализу као једну модерну и, према нашем мишљењу, веома корисну методску технику која омогућава како спровођење прецизне критичке анализе, тако и формулисање неких конкретних и конструктивних предлога за креирање једне кохерентне и одговорне постмодерне политике идентитета и њено ефикасно и континуирано имплементирање. Битну улогу имале су и методе специјализације, и то како типологизација (која је заправо у основи читавог оног дела истраживачког подухвата који се односи на испитивање нормативно-институционалних модела демократије, али која и у неким другим деловима истраживања има значајну улогу), тако и дихотомија (само истраживање је, између осталог, усмерено и ка превазилажењу постојећих

дихотомних симплификација у схватању националног идентитета, нације и национализма, те на њима заснованих дубоких идеолошко-политичких подела у српском друштву, а чијом смо се критичком анализом посебно бавили у првим поглављима теоријског дела истраживања). Такође, већ из концепта и структуре истраживања, који су укључили и засебне студије случаја – Канаде, Шпаније и Србије, јасно се може видети да су употребљене и конкретизација и дедукција. Од синтетичких основних метода, у зависности од потреба појединих фаза истраживања, примењене су синтеза, генерализација и индукција.

Примарне изворе података чине како научни и медијско-информативни документи, тако и они нормативни, то јест правни и политички акти, као и званични пописи становништва у Републици Србији, Канади и неким другим земљама, и сви ти извори су обезбеђени прикупљеном обимном научном литературом и другом грађом, чији је преглед дат у скици. Такође, као примарне изворе података, користили смо резултате истраживања јавног мњења које је Институт за политичке студије из Београда спровео током 2015, 2016. и 2018. године. Поред тога, и резултати неких других јавномњењских истраживања, али и сама друштвена и политичка пракса, коришћени су као секундарни извори података.

Од оперативних метода прикупљања података примењена је пре свега анализа садржаја докумената, као најпознатија методска техника сакупљања података. Затим, употребљена је и студија случаја; а будући да је управо случај Србије, као важан део предмета истраживања ка коме је оно, у свом крајњем исходишту, заправо и усмерено, везан за искуство наше савремености, као начин обавештења употребљена је дакако и метода посматрања.

1.4. Резултати и научни допринос докторске дисертације

С обзиром на теоријско-емпиријски карактер спроведеног истраживања, те комплексност његове поставке и доста широк опсег самог предмета истраживања, који има при томе и своју методолошку димензију, његови резултати и доприноси су вишеструко значајни, како за теоријско-

методолошко, тако и за практично-политичко поље, што указује на постојање и научне и друштвене оправданости истраживања. Један од основних резултата истраживања види се у изналажењу нових и за широки круг друштвених и политичких актера задовољавајућих одговара на постојеће институционалне, политичке и вредносне изазове и идентитетске проблеме с којима се данас суочавају националне државе које су у кризи, а у условима њихове етничке хетерогености. При томе, ово је посебно значајно за онај тип етнички хетерогених друштава где постоји једна доминантна, титуларна и конститутивна етнија, а која се при томе одликују и дубоким идеолошким и политичким поделама, какво је и само српско друштво које је било у фокусу истраживачке пажње и коме је такође посвећена и посебна студија случаја. Деконструкција постојећих теоријских концепција националног идентитета и критичка анализа њихових појединих елемената, резултирала је у разоткривању суштинске природе ове идентитетске категорије, а тиме и бољој спознаји самог тог феномена, уз аргументовано доказивање могућности другачијег приступа разумевању односа и интеракције компонената грађанског и етничко-културног идентитета, у смислу њиховог третирања као коегзистирајућих и међусобно допуњујућих, а не супротстављених идентитетских оријентација. Тиме се овим истраживањем дао немали допринос теоријама нације и национализма, односно студијама етничког диверзитета и грађанства (енгл. *studies of ethnic diversity and citizenship*). Но, неки од важних остварених резултата на теоријском плану огледају се такође и у: утврђивању односа међузависности, то јест међурелација и утицаја између институција и њиховог дизајна, с једне стране, и етничке структуре друштва, етничких односа и друштвених односа идентитетских вредности, с друге; те у конципирању једног мешовитог институционално-нормативног модела демократије као потенцијално најефикаснијег решења са становошта очувања, али и модернизације националних идентитета и демократизације идентитетских односа, а тиме и демократизације самог друштва са разматраним типом етничке структуре, такође и као једног, за овај тип друштва, далеко реалнијег, што ће рећи у емпирији утемељеног демократског модела; као и у теоријском редифинисању појма идентитетске политике и њеном потпуно иновативном конципирању као једне интересорне владине практичне политике са три кључна стуба као праваца њеног усмереног деловања. С обзиром на наведене резултате у теоријској

равни, истраживање ће несумњиво допринети актуелним расправама у оквиру савремене политичке социологије, политичке теорије и философије и, посебно, теорије политичког система, док се нарочит допринос даје студијама изградње нације (енгл. *nation-building studies*) и институционалној теорији, и то у контексту шире теорије демократизације односно демократске консолидације савремених друштава. Поред тога, како се у оквиру реконцептуализације идентитетске политике посебан акценат ставља на стратешку политику националног брендирања као једну област компаративне политике и политичко-друштвене теорије која је тек у повоју и у светској политичкој науци, док у домаћим и регионалним оквирима постоји тек пар пионирских радова посвећених овој тематици, њена популаризација у Србији и јачање домаћег теоријског интереса за ту тему мартира се као нарочит допринос овог истраживања. Све ово указује на могући значајан хеуристички допринос спроведеног истраживања.

Но, оно такође има и верификаторни допринос, у смислу верификовања досад недовољно научно проверених резултата, попут на пример оног да национални идентитети, онако како их данас схвата већина људи, па и грађани унутар српског друштва, углавном представљају неку комбинацију либералних и нелибералних компонената; или, пак, у виду потврде да је у анализираном типу етнички хетерогеног друштва не само могућ, већ и емпиријски реалан и пожељан један конструктивни спој либералног и мултикултуралног модела демократије. Поред тог верификаторног доприноса у области самог предмета истраживања, може се приметити исто тако значајан верификаторни допринос и у области методологије, односно теоријско-методолошких приступа у политичким наукама. Ту пре свега мислимо на потврду значаја нормативног (социолошког) приступа у оквиру савременог неоинституционализма, али уз инсистирање на његовој допуни са неким, њему комплементарним димензијама других неоинституционалистичких праваца, као и путем примене неких метода старог институционализма које, према нашем мишљењу, и даље могу имати важну улогу. Такође, верификован је и велики истраживачки капацитет методе моделовања, када је реч о таквој анализи политичког система којом се жели обухватити његов и супстанцијално-нормативни и институционално-процедурални аспект.

Из овде елаборираних научних доприноса, јасна је научна оправданост истраживања. Али, с обзиром на то да је оно усмерено не само на теоријско, него и на емпиријско поље, кроз анализу компаративне праксе у погледу појединих демократских решења, институционалних аранжмана и ресорних идентитетских политика, а посебно кроз спровођење засебне студије случаја Србије (спроведена анализа друштвеног фактицитета и идентитетских карактеристика и проблема у српском друштву, али и идентитетских питања везаних за српску дијаспору и положај припадника српског народа у региону, као и продубљена критичка анализа постојећег нормативно-правног, политичког и институционалног оквира политике идентитета у различитим подручјима њене примене у Србији и њене перспективе, односно могућности њеног усмеравања и реализовања у складу са концептом који смо у раду представили), те да је крајњи истраживачки циљ не само теоријска, већ и практично-политичка употребљивост и примена добијених резултата, истраживање има такође и веома изражену друштвену оправданост. Најпре она долази до изражаја у уобличавању и детаљној разради стратешке политике брендирања Србије и њеног савременог идентитета, а реч је о постмодерној политици идентитета која, како је показано, представља један интегративан модел и има пацификујуће капацитете у погледу конфликтности партикуларних групних идентитета; такође, она се данас од стране многих земаља третира као императив у изградњи и одржању њихове компетитивности у глобализованој међународној арени, без чега није могућ било који напредак на пољу друштвеног и економског, односно свеукупног развоја. Друго, друштвена оправданост истраживања огледа се и у доприносу могућем превазилажењу оних дубоких идеолошко-политичких подела међу припадницима тзв. друштвене и политичке елите у српском друштву које се заправо показују као идентитетске поделе, будући да су базиране на подједнако екстремистичким, дихотомно супротстављеним и крајње симплификованим схватањима националног идентитета. На концу, друштвена оправданост истраживања произлази и из могућности његовог значајног доприноса развоју и увећању демократских и националних капацитета (у институционално-процедуралном, вредносном и политичком погледу) етнички хетерогених друштава – посебно оних из комплексног региона Југоисточне Европе, а пре свега самог српског друштва – за решавање постојећих проблема у међуетничким односима, њихово

унапређење и омогућавање не само мирне већ и интеркултуралне коегзистенције различитих група и њихових идентитета, те за унапређење положаја и постизање веће друштвене интегрисаности националних и етничких мањина и јачање кохезије глобалног друштва, а тиме и за постизање веће стабилности како на нивоу појединачних држава, тако и на ширем регионалном нивоу.

„Насиље великих и моћних често зна да се окрене против њих. Најбољи пример да се не треба иживљавати над малима јесте пример малог српског

народа који је ставио тачку на једну царевину, која је трајала скоро хиљаду година – Хабзбуршку.“

Исидора Данкан (Angela Isadora Duncan, 1877–1927),
америчка балерина, шкотско-ирског порекла

II ЕТНИЧКА ХЕТЕРОГЕНОСТ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОСТОР ЈУГОИСТОКА ЕВРОПЕ КАО КОНТЕКСТУАЛНИ ОКВИР АНАЛИЗЕ

Етничка хетерогеност и геополитички простор Југоисточне Европе у овом раду представљају битне аналитичке чиниоце који обликују контекст нашег истраживања. Етницитет, раса, религија, језик и култура уопште, као и политичка култура, јесу питања која се везују превасходно за културно поље политике, које представља један од важних контекстуалних оквира савремене политичке анализе. Такође, и просторно поље политике (енгл. *place politics*), где се акценат ставља на простор и место, представља контекстуални оквир који ни данас није изгубио на значају у политичкој анализи.¹

Када говоримо о геополитичком простору као важном фактору контекстуалне анализе, важно је истаћи да је простор одувек имао посебан значај за политику. Наиме, простор и територија нису само место где се политика спроводи већ су често и предмет политике.² Штавише, како је једном приликом примећено, „политика почиње са местом“.³ Реч је о томе да се већ и само извориште западног појма политике (енгл. *politics*) везује за једну посебну територијално-политичку јединицу какав је био полис, то јест антички грчки град-држава. Такође, и у Римском царству *urbs*, односно град (Рим), имао је круцијалну улогу и био је центар моћи. Поред тога, латинска реч *civitas*, од које воде порекло и бројни савремени политички концепти, користила се не само за означавање грађанства и његове политичке заједнице, већ и одређених просторних ентитета (ширих урбаних подручја) и тамошњег становништва (нпр. *Civitas Aureliana*, *Civitas Augusta* итд.). Просторна компонента је, такође, имала наглашен значај у класичној европској друштвеној и политичкој теорији. Но, и поред свега тога,

¹ Видети: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis* (*The Oxford Handbooks of Political Science*, general editor: Robert E. Goodin), Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, Part V: "Culture matters", стр. 317–414; Part VII: "Place matters", стр. 507–578. Према *Оксфордском приручнику*, поред поменутих културних и просторних фактора који у овом истраживању имају централну улогу, за контекстуалну политичку анализу од значаја могу бити и филозофски, психолошки, идејни, историјски, популациони и технолошки фактори.

² Видети: Javier Auyero, "Spaces and places as sites and objects of politics", у: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, *op. cit.*, стр. 564–578.

³ Göran Therborn, "Why and how place matters", у: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, *op. cit.*, стр. 509.

политика простора није неки европски изум, односно она нема евроцентричан карактер.⁴

Иако је можда изгледало да ће у новој ери глобализације, Интернета и развоја виртуелног простора, физички простор изгубити на значају, те да ће „место постати нешто што је везано само за прошлост или само за академски посебан интерес“,⁵ то се ипак није десило. У савременој друштвеној теорији и анализи, као и самој друштвеној и политичкој пракси, значај просторног фактора је поново потврђен, будући да је међу географима, социолозима и другима широко прихваћена „тврдња да су 'друштвено и просторно нераздвојни и да просторни облик друштва има каузалну ефективност'“. ⁶ Показало се, наиме, да су простор и место и данас важни, а у неким случајевима чак и пресудни, фактори за власт и политику. То се нарочито манифестује на три подручја политике, а то су: демократија, војна и симболичка политика.⁷ Но, овде бисмо посебно подвукли значај простора у геополитичком, геостратешком и геосимболичком смислу. Такође, не треба испустити из вида ни то да се географски чиниоци, баш као и међународни контекст у смислу савременог процеса глобализације, поред бројних других фактора, сврставају у демократске предуслове, односно третирају као неке од важних претпоставки за успостављање демократије.⁸

⁴ О свему горенаведеном говори се у: *Ibid*, стр. 509–510. На пример, аутор овде објашњава да се, између осталог, и у древним кинеским концепцијама владавине придавала важност простору и локацији, мада је ту централна тачка фокуса био суверени владар и његова палата, а не слободни грађани полиса као код старих Грка. Такође, као индикатор који показује колики значај има простор на Далеком истоку наводи се и познато древно кинеско учење фенг шуи (енгл. *feng shui*) или, како се још назива, геоматрија (енгл. *geomancy*), које се бави вештином уређења простора, одн. правог одређивања места и просторне оријентације ствари и грађевина (в. *ibid*, стр. 510).

⁵ *Ibid*.

⁶ Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994, стр. 225; нав. према: Javier Auyero, "Spaces and places as sites and objects of politics", *op. cit*, стр. 567. Цитирани географ је објаснио да управо просторна организација друштва (а „друштво је нужно конструисано просторно“) јесте чињеница која чини разлику у начину његовог функционисања (према: *Ibid*.).

⁷ Göran Therborn, "Why and how place matters", *op. cit*, стр. 510.

⁸ Међу бројним, домаћим и страним ауторима који су се бавили условима и претпоставкама демократије, професор Вучина Васовић спада у оне ретке који нису пропустили да уоче значај и ових фактора. Видети: Вучина Васовић, „Проблеми дефинисања и моделирања

Управо због свега наведеног, „анализе које су осетљиве на разлику коју географија... производи у деловању друштвених процеса – од контрареволуционарне активности... до политичке културе... облика владавине... политичког и етничког насиља... – јесу важна спона у друштвеним наукама“.⁹

У погледу, пак, етницитета и етничке хетерогености, као важних контекстуалних фактора у савременој политиколошкој анализи, такође је неопходно дати неке напомене. Наиме, са отпочињањем тзв. трећег таласа демократизације,¹⁰ а нарочито након што је уследила демократизација источноевропских постсоцијалистичких друштава, у политиколошкој литератури фокус је био на самом процесу демократске транзиције. Но, негде од средине 90-их година прошлог века, када се сматрало да је и тај последњи талас демократизације углавном окончан, истраживачки фокус је померен на питање демократске консолидације, односно испитивање стабилности и, заправо, могућности опстанка новоуспостављених демократских институција и норми у тим друштвима младе демократије.¹¹

демократије“, у: *Демократија, васпитање, личност* (Зборник), Институт за педагошка истраживања, Београд, 1997, стр. 67–75.

⁹ Javier Auyero, "Spaces and places as sites and objects of politics", *op. cit.*, стр. 570.

¹⁰ Као почетак трећег таласа демократизације у свету узима се рушење аутократског режима Марсела Каетана (порт. Marcello José das Neves Alves Caetano) у Португалији 1974. године. Видети: Courtney Jung, "Race, ethnicity, religion", у: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, *op. cit.*, стр. 360. Такође, више о том, тзв. трећем таласу и дилеми око његовог краја, видети: Larry Diamond, "Is the third wave over?", *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 3, 1996, стр. 20–37.

¹¹ Видети: Courtney Jung, "Race, ethnicity, religion", *op. cit.*, стр. 360. На пример, овде је сасвим прецизно одређено да је априла 1994. године – када је укинута режим апартејда у Јужној Африци након тамошњих избора – окончан трећи талас демократске транзиције, те да је то уједно била и прекретница у аналитичком фокусу, преусмеривањем истраживачке пажње на питање демократске консолидације. Дobar преглед сагледавања консолидоване демократије из различитих углова (анализе које су дали, на пример, Адам Прзерворски /Adam Przeworski/ и Фернандо Лимони /Fernando Limongi/, те Роберт Дал /Robert Alan Dahl/, Хуан Линц /Juan Jose Linz/ и Алфред Степан /Alfred C. Stepan/, као и бројни други теоретичари) пружа уводни прилог Ларија Дајмонда (Larry Diamond) у једном веома значајном зборнику радова: Larry Diamond, "Introduction: In search of consolidation", у: Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu, Hung-mao Tien (eds.), *Consolidating the Third Wave Democracies: Theme and Perspectives*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997, стр. xiii-xl. Но, међу најутајанијим истраживачима овог питања током

При томе, нарочито је био изражен теоријски интерес за услове демократске консолидације, а у њих се, поред осталих чинилаца (као што су: приход по глави становника, изборни систем, институционална структура, политичка култура и др.), сврставала и расна, етничка и верска хомогеност.¹²

Многи теоретичари демократије, а пре свега они либералне оријентације, у таквим друштвеним категоријама као што су раса, етницитет и религија видели су проблем и претњу по стабилност и опстанак демократије и демократских институција, као и препреку у изградњи „националног друштва“ (при чему се ту мисли на нацију у политичком смислу, дакле, нацију грађана). Ово је најпре због тога што политичко организовање базирано на таквом типу групног идентитета и уопште политике усмерене на ова питања утичу на генерисање и изражавање „интензивних али конфликтних преференција“ људи, што спречава да се развију друштвени расцепи другачије врсте, који би пресекали линије

средине 90-их година XX века свакако су били Хуан Линц и Алфред Степан. Видети: Juan J. Linz and Alfred Stepan, "Towards consolidated democracies", *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2, 1996, стр. 14–33; Хуан Линц и Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација: Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*, „Филип Вишњић“, Београд, 1998.

Једна од првих важних напомена коју дају Линц и Степан јесте та да, када се говори о консолидовању демократије, ту морају да буду искључени либерализовани недемократски режими, псеудодемократије и тзв. хибридни режими; јер, како кажу, „само демократије могу постати консолидоване демократије“ (Juan J. Linz and Alfred Stepan, "Towards consolidated democracies", *op. cit.*, стр. 15). За разлику од већине других одређења која су, по свом обухвату, преширока, ови аутори су развили један релативно уски, тродимензионалан концепт консолидоване демократије, базиран на комбиновању конститутивне димензије и оних димензија које се тичу понашања и ставова политичких и друштвених актера. Консолидована демократија, према познатој дефиницији коју је дао овај ауторски двојац, јесте „политички режим у коме је демократија, као сложен систем институција, правила, образаца подстицаја и одвраћања, постала, једном фразом речено, 'једина игра у граду'... Укратко“, кажу они, „са консолидацијом, демократија постаје рутинизована и дубоко интернализована у друштвеном, институционалном, па чак и психолошком животу, као и у политичким калкулацијама за постизање успеха“. *Ibid*, стр. 15; 16.

¹² Овај моменат нарочито наглашава Кортни Јунг (Courtney Jung), позивајући се ту, између осталих, на Ернеста Гелнера (Ernest André Gellner). Видети: Courtney Jung, "Race, ethnicity, religion", *op. cit.*, стр. 360.

етничких, расних или верских подела, а то је управо оно што је од суштинске важности за плуралну демократију.¹³

Међутим, како даље објашњава Кортни Јунг, неретко је случај да, „управо када демократија тријумфује као једина игра у граду, раса, етницитет и религија јављају се као централне одлике политичког организовања и мобилизације... Политике етницитета, расе и религије оцртавају политички пејзаж како у развијеним тако и у земљама у развоју, како у руралним тако и урбаним областима, на Истоку и на Западу“.¹⁴ Друго, ове врсте идентитетске политике и њихови захтеви могу да буду укључени у политички процес, тако да се њихова операционализација одвија у складу са демократским процедурама и правилима. Због тога, поменута ауторка закључује да демократска консолидација није ништа више угрожена политиком скопчаном са питањем етно-културног идентитета него што би то могла бити политиком усмереном на другачији тип групног идентитета какав је, на пример, класни или родни идентитет. Такође, са те тачке гледишта, етно-културни диверзитет, политике базиране на томе и њихови захтеви „не представљају толико претњу демократској консолидацији колико су услов демократске обнове“; јер, када питања етницитета, расе и религије добију истакнут политички значај, то заправо указује на неке недостатке самог демократског процеса.¹⁵ Онда је ту, дакле, реч о потреби за ремоделовањем демократије и редизајнирањем њених институција. Стога се може прихватити да је, пре него етно-културна хомогеност, односно одсуство конфликта по тој оси идентитетских подела, услов демократског консолидовања оно што су формулисали Линц и Степан, тврдећи да „у консолидованој демократији може постојати интензиван конфликт, али значајни друштвени и политички актери не покушавају да остваре своје циљеве на противустанован, нелегалан и недемократски начин“.¹⁶

¹³ О томе се говори у: *Ibid*, стр. 361.

¹⁴ *Ibid*, стр. 360–361.

¹⁵ *Ibid*, стр. 372.

¹⁶ Нав. према: Larry Diamond, "Introduction: In search of consolidation", *op. cit*, стр. xvii.

Објашњавајући бихејвиоралну димензију консолидације демократије, Линц и Степан експлицитно подвлаче да „демократија постаје једина игра у граду када нема озбиљних

С друге стране, етно-културна хомогеност јесте нешто што представља дефицитан ресурс савремене демократије. Према степену етничке хетерогености, односно хомогености, државе се могу сврстати у најмање пет различитих група. Реч је, заправо, о одређеном типу етничке структуре друштва, изражене на основу процентуалног удела већинске групе, односно збирног таквог удела мањинских група у укупној популацији дате земље. Тако, постоје државе које, у погледу етничитета, имају монолитни састав становништва, што је случај тамо где удео једне етничке групе износи преко 90 одсто; потом, оне које имају наглашено хомоген састава, где једна група учествује са 80–89 одсто у укупној популацији; земље које одликује нижа хомогеност, односно нижа хетерогеност, са учешћем једне групе у распону од 70 до 79 одсто; виша хетерогеност одликује државе где удео једне етнице износи 60–69 одсто; и земље где је степен етничке хетерогености врло висок, јер се удео једне групе у укупном становништву креће у распону од 50 до 59 одсто.¹⁷ Но, чак и у оним државама са тзв. монолитним етничким саставом, поред бројчано преобладајуће етнице, може постојати и већи број других етно-културних група чији је, пак, удео у укупној популацији сразмерно мали (до 10 одсто).

Неспорна је, дакле, чињеница да је етничка хетерогеност општа одлика савременог друштва. Ради се о томе да данас заправо ни нема потпуно етнички хомогених или, како се још каже, једнонационалних (мада би, ради бољег разумевања, исправније било рећи моноетничних) држава, без обзира што оне и даље фигурирају као тзв. националне државе, будући да су све оне, у мањем или већем степену, етнички и културно или религијски шаролике. Тако да је, у времену наше савремености, требало већ

покушаја од стране значајних политичких група да се сруши демократски режим или да се промовише унутрашње или међудржавно насиље како би се остварило отцепљење од дате државе... Изузетно“, кажу они, „за постизање сецесије може се користити и демократски процес, стварајући одвојене државе које могу бити демократије“ (Juan J. Linz and Alfred Stepan, "Towards consolidated democracies", *op. cit.*, стр. 15).

¹⁷ Према: Нада Радушки, „Етничка хомогенизација становништва Србије крајем XX и почетком XXI века“, у: Горан Башић (ур.), *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи (Democracy and Multiculturalism in South East Europe)*, Центар за истраживање етничитета, Београд, 2003, ф. н. 3, стр. 427. Ауторка даје напомену да се „ове границе (се) могу постављати и у другим распонима у зависности од бројчаних односа етничких група“ (*ibid.*).

свима да постане потпуно јасно, мада некима и даље није, да су тзв. једнонационална држава и етничка хомогеност ништа друго до пусти идеали или „само давно разрушене илузије“.¹⁸ Како истиче В. Становчић на једном месту: „Вишеетничке, вишенационалне државе, вишеконфесионална друштва, мултикултурализам – представљају правило, а не изузетак у свету. Јер, у свету је мање од 200 држава, а претпоставља се да има и неколико хиљада политички релевантних етничких или националних група, заједница“.¹⁹ Поменути аутор, желећи да укаже не само на глобалну раширеност, већ и на степен етничке хетерогености друштава у данашњем свету, даје примере појединих држава са више стотина (Нигерија – више од 250 етничких заједница) или више десетина (Индија – 14 основних регионалних званичних језика) етничких или језичких група.

У оквиру пројекта „Мањине под ризиком“ (*"Minorities at Risk" – MAR*)²⁰ – који је покренуо 1986. године Тед Роберт Гур (Ted Robert Gurr),

¹⁸ Siniša Tatalović, „Regionalna suradnja i međuetnički odnosi na Balkanu“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 155.

¹⁹ Војислав Становчић, „Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних права“, *Годишњак Факултета политичких наука*, vol. 2, бр. 2/08, ФПН Универзитета у Београду, Београд, 2008, стр. 480.

Овде, пак, треба дати једну напомену везану за поменути мултикултурализам као правило у данашњем свету. Наиме, *мултикултурализам*, као првенствено одређена идеологија и скуп теорија, те на бази тога развијен специфичан модел демократије, о чему ће касније бити више речи, не представља још увек правило или универзални формативни принцип савремених друштава. Пре се може рећи да се такво једно правило, у смислу опште одлике данашњих друштава, односи заправо на *мултикултуралност*, као појам који описује њихово стање, односно одређену сложену друштвену структуру.

²⁰ Пројекат MAR најпре је реализован у оквиру Центра за компаративну политику Универзитета Колорадо (Center for Comparative Politics of the University of Colorado), а од 1988. године спроводи га Центар за међународни развој и конфликтни менаџмент (Center for International Development and Conflict Management – CIDCM) Универзитета Мериленд (University of Maryland). 2004. године руковођење пројектом преузео је професор Вилкенфелд (Jonathan Wilkenfeld) са Мериленд универзитета, а од 2005. године CIDCM је, због подршке у реализацији овог пројекта, ушао у партнерство са Националним конзорцијумом за проучавање тероризма и одговора на тероризам (National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism – START), који је такође при Мериленд универзитету. Видети: *Minorities at Risk (MAR) Codebook*, Version 2/2009, Center for

познат и веома признат истраживач политичког насиља и етничких конфликта, а који је усмерен на стални мониторинг и анализу статуса и конфликта мањина у свим државама света – у глобалном прегледу из 1993. године била је дата анализа за 233 политички активне мањинске групе (укључујући ту етничке и верске мањине, али и субординисане већине, као оне већинске групе које су у подређеном положају) након Другог светског рата (у периоду 1945–1989). Свеукупно, ове групе су 1990. године бројале око 900 милиона људи, што је тада износило једну шестину светске популације.²¹ Неки од кључних налаза тадашњег истраживања гласили су да културне разлике између мањина и већине представљају мање важан фактор генерисања мањинских проблема него што је то тенденциозна дискриминација мањина од стране доминантне групе, те да је незадовољство мањина, уз побуне етнонационалиста, почело континуирано да расте још од 50-их година прошлога века, настављајући раст сваке следеће деценије.²² Гурови налази су, између осталог, потврдили гледиште да у отвореној и демократској владавини постоји већа склоност, него у оној ауторитарног карактера, да се изврши акомодација у складу са интересима мањина, мада је он такође забележио и неке случајеве аутократских режима који су озбиљно радили на постизању једнакости етничких група, обезбеђујући суштинске уступке регионалним мањинама. Поред тога, овај аутор је, на основу резултата спроведених емпиријских истраживања, настојао да покаже како је решавање или макар редуковање етничких конфликта било ког типа могуће путем спровођења политичке акомодације и реформи које би, према његовом мишљењу, требало да укључе такве

International Development and Conflict Management, University of Maryland, College Park, MD, 2009, стр. 1, http://www.cidcm.umd.edu/mar/data/mar_codebook_Feb09.pdf (27/07/2014).

²¹ Ted Robert Gurr (with contributions by Barbara Harff, Monty G. Marshall and James R. Scarritt), *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, US Institute of Peace Press, Washington D.C, 1993, стр. IX. Иначе, у овој књизи је изнет први свеобухватан извештај о пројекту "*Minorities at Risk*", уз настојање да се објасни како и зашто долази до мобилизације група које су у неповољном положају, као и да се изнесе анализа и оцена појединих институционалних аранжмана и стратегија за редуковање и решавање етничких конфликта.

²² Видети: Samuel W. Lewis, "Foreword", у: Ted Robert Gurr (with contributions by Barbara Harff, Monty G. Marshall and James R. Scarritt), *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, *op. cit.*, стр. VII–VIII; такође и погл. 2: "The status of minorities at risk: Inequalities and discrimination", у: *Ibid*, стр. 40–41.

институционалне аранжмане, механизме и стратегије као што су аутономија, плурализам и тзв. *power sharing* систем (систем дељења власти).²³ Уз то, нарочит значај се придаје превентивним мерама које, сагласно овом схватању, треба да се првенствено спроводе на међународном плану; а у такве мере сврставају се: процена ризика (енгл. *risk assessment*) и изградња кризног система за рано упозорење (енгл. *crisis early warning systems*).²⁴ Наиме, у складу са поменутиим пројектом, „мањина под ризиком“ се одређује као она етнополитичка група „која, услед систематског дискриминаторског третмана наспрам других група у друштву, колективно трпи или, пак, има неке бенефите; и/или која се налази у колективној мобилизацији зарад одбране или промоције својих самостално дефинисаних интереса“.²⁵

²³ Видети: *Ibid*, погл. 10: "Settling ethnopolitical conflicts", стр. 290–313.

²⁴ Процена ризика подразумева утврђивање да ли, у случају неке етничке мањинске групе, постоји ризик од њене побуне, протеста или репресије над њом. Полазећи од претпоставке – емпиријски верификоване током последње деценије прошлог века на примеру већег броја земаља које су биле изложене разарајућем дејству међуетничких оружаних сукоба (Сомалија, Либерија, БиХ, Авганистан) – да пропаст државе и етнополитички рат представљају политичку и хуманитарну кризу огромних размера, са великим трошковима и дубоким последицама како за захваћена друштва, тако и за регионално и међународно окружење (нпр. претња по регионалну безбедност и/или нужност пружања хуманитарне помоћи), инсистира се на томе да је неопходно предвидети и унапред дијагностиковати кризе овог типа да би се, ефикасним међународним деловањем, спречило њихово ескалирање. Више о поменутиим превентивним мерама видети у: John L. Davies, Ted Robert Gurr (eds.), *Preventive Measures: Building Risk Assessment and Crisis Early Warning Systems*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc, Lanham, Maryland, 1998.

²⁵ *Minorities at Risk (MAR) Codebook*, Version 2/2009, *op. cit*, стр. 1, http://www.cidcm.umd.edu/mar/data/mar_codebook_Feb09.pdf (27/07/2014).

Према објашњењу које даје Тед Роберт Гур, систематска дискриминација мањина може да се односи на њихову политичку, економску или културну дискриминацију. „Претпоставка је“, каже он, „да активна дискриминација у било којој од ове три димензије, представља претњу по статус групе, извор је активних приговора, а стога и извор мотивације за подршку колективној акцији усмереној на одбрану или унапређење ситуације у којој се налази та група“ (Ted Robert Gurr, "A risk assessment model of ethnopolitical rebellion", у: John L. Davies, Ted Robert Gurr /eds./, *Preventive Measures: Building Risk Assessment and Crisis Early Warning Systems*, *op. cit*, стр. 18). Културна дискриминација може, на пример, имати такве форме које носе ризик од декултурације (путем „притисака или подстицаја да се усвоји доминантна култура или одбијања културног самоизражавања“). Но, „у екстремним околностима“, према речима Гуре, „систематска дискриминација угрожава основно право комуналне групе – право на опстанак“. Ted Robert

Но, већ током почетног дела пете фазе MAR пројекта, на основу ажурирања базе података спроведеног у фебруару 2009. године за период 2004–2006, обухваћене су биле чак 282 етнополитичке групе које су испуњавале критеријуме (донекле реформулисане у овом периоду) за сврставање у категорију „мањина под ризиком“.²⁶ При томе, планирано је да се у овој фази укључе подаци за још сто додатних етничких група (пре свега као део настојања да се реши спорно питање пристрасне селекције). Дакле, према резултатима ових истраживања, број „мањинских група под ризиком“ на глобалном нивоу, током шеснаестогодишњег периода, повећао се за скоро педесет.

На пораст броја „ризичних мањина“ свакако да је утицао и исход националних посткомунистичких покрета на простору Источне Европе, а

Gurr (with contributions by Barbara Harff, Monty G. Marshall and James R. Scarritt), *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, op. cit, стр. 6. Стога ће неки приметити да, на овај начин, Гур прави разлику између културоцида (што ће рећи културног геноцида) и геноцида (в. Paul Roe, *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma* /Routledge series in nationalism and ethnicity/, Routledge, London and New York, 2005, стр. 172, ф.н. 50).

²⁶ *Minorities at Risk (MAR) Codebook*, Version 2/2009, op. cit, стр. 2, http://www.cidcm.umd.edu/mar/data/mar_codebook_Feb09.pdf (27/07/2014).

Према MAR шифрарнику из 2009, постојало је пет кључних критеријума за сврставање неке етнополитичке групе у категорију „мањина под ризиком“. То су: 1. да се чланство у групи одређује на основу порекла, и то како од стране чланова те групе, тако и од оних који нису њени чланови; при томе ту је и један подкритеријум (1a) да група може имати статус касте ако се чланство одређује на основу порекла и оно онемогућава јавну друштвену покретљивост; 2. да се чланство у групи прихвата и посматра као значајно од стране чланова и/или оних који нису чланови, при чему тај значај може бити психолошки, нормативан и/или стратешки; 3. да чланови деле неке дистинктивне културне карактеристике, као што су заједнички језик, религија или обичаји; 4. да једну од ових културних карактеристика, или више њих, практикује већина чланова групе; 5. да група има најмање 100.000 чланова или да чини бар један одсто популације дате земље; (5a) за групе које падну испод овог популационог прага након њиховог укључења у базу података, предвиђен је наставак кодирања још десет година како би се утврдило да ли њихова популација расте и избегло да се оне одмах искључе, посебно због група чија популација опада услед политичког деловања (нпр. због искључивања, тј. протеривања из домовине). *Ibid*, стр. 1–2; уп. Ted Robert Gurr, *Minorities at Risk Dataset*, Center for International Development and Conflict Management, College Park, MD, 1999; као и: Ted Robert Gurr, *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century*, US Institute of Peace Press, Washington D.C., 2000.

који се огледао у „стварању нових нација-држава у којима су припадници некада 'владајућих нација' постали (дискриминисане) мањине, попут ситуације у којој су се нашли, на пример, етнички Немци (*Volksdeutsche*) након распада Хабзбуршке монархије“.²⁷ На ову историјску паралелу са некадашњом променом статуса етничких Немаца указао је угледни чешки истраживач у области студија национализма – Мирослав Хрох, упозоравајући још средином 90-их година прошлог века на могуће опасне последице услед сличне промене која се десила у положају припадника руског и српског народа на територији неких новонасталих држава, формираних након распада совјетске и југословенске федерације.²⁸ Указујући на то, Хрох је, наиме, имао у виду промењен положај Руса у Естонији и Литванији, као и Срба у Хрватској. Но, каснији развој догађаја је показао да је и у неким другим државама, формираним на простору бившег Совјетског Савеза и бивше Југославије, управо таква ситуација довела до ескалације кризе и оружаных сукоба (на пример, случај Украјине) или заоштравања у међукомуналним односима (случај Црне Горе).

У овом последњем примеру, реч је о најновијем покушају дискриминације Српске православне цркве, Срба и других припадника ове цркве путем увођења једног – Радбруховом (*Gustav Radbruch*) терминологијом речено – „законског неправда“,²⁹ то јест усвајања крајем 2019. године нелегитимног Закона о слободи вероисповести и правном статусу верских заједница у ЦГ, којим се заправо, супротно његовом називу, деловање поменуте цркве и, тиме, изражавање верског идентитета њених припадника доводи у питање, што представља озбиљно кршење људских

²⁷ Ослањајући се на тезу Мирослава Хроха (*Miroslav Hroch*), о томе говори Милан Суботић. Видети: Милан Суботић, „Мале нације: Хрохова типологија националних покрета“, *Филозофија и друштво*, бр. 2, 2006, стр. 223.

²⁸ *Miroslav Hroch*, „Nationalism and national movements: Comparing the past and the present of Central and Eastern Europe“, *Nations and Nationalism*, Vol. 2, No. 1, 1996, стр. 39–40.

²⁹ Према Радбруховом концептуалном одређењу, „законско неправда“ је „доказиво неисправно позитивно право које не може имати никакво оправдање за своје важење“. Густав Радбрух, *Филозофија права* (1932), Нолит, Београд, 1980, стр. 266. Иначе, „Законско неправда и надзаконско право“ (1946) један је од позних Радбрухових радова који су накнадно уврштени у његову *Филозофију права*.

права.³⁰ Како су неки, чак и међу западноевропским политичарима, добро приметили, разлог доношења оваквог закона у Црној Гори јесте „културно и верско разграничење, после физичког разграничења са Србијом“.³¹ Дакако да је ово у функцији завршетка процеса конструисања и коначног обликовања новог и посве специфичног националног идентитета грађана Црне Горе; а који треба да фигурира, како једно луцидно тумачење каже, „као *накнадно прибављени* разлог њеног формирања, али и, што је много значајније, колективно-психолошка гаранција њеног опстанка у времену које предстоји“ (курзив – М. Р.).³²

Комплексна хетерогеност етничке структуре савремених друштава последица је деловања низа фактора: од историјских и демографских, преко

³⁰ Оваква оцена је, између осталог, изнета и у „Предлогу декларације о заштити слободе вероисповести у ЦГ“ Парламентарне скупштине Савета Европе, који је потписан од стране парламентарца из осам држава чланица СЕ: Србије, Републике Српске (БиХ), Русије, Грчке, Кипра, Литваније, Исланда и Холандије. Видети: *Protection of Freedom of Religion in Montenegro*, Written Declaration No. 710 (Doc. 15075), 04. February 2020, Parliamentary Assembly of the Council of Europe.

³¹ О томе је јавно говорио Александар Ној (Alexander Neu), посланик Левице (партија *Die Linke*) у Бундестагу (нем. Bundestag) и члан Одбора за одбрану и Одбора за спољне послове у немачком парламенту, који је иначе и докторирао на теми везаној за извештавање америчких и немачких медија о ратовима на простору бивше Југославије. Говорећи о поменутих дешавањима у Црној Гори, он је указао и на њихову сличност са укарајинским случајем: „Тамо је“ – каже Ној – „такође план да се Руси и Украјинци раздвоје раздвајањем цркве. Та идеја није настала у Кијеву или Подгорици, већ у Бриселу и Вашингтону“. Александар Ној, интервју: „Ексклузивно немачки посланик: Срби, не у НАТО, чувајте душу у Црној Гори, не дајте Косово“ (новинарка Сенка Милош), *Спутњик*, 19.02.2020, <https://rs.sputniknews.com/intervju/202002191121879825-ekskluzivno-nemacki-poslanik-srbi-ne-u-nato-cuvajte-dusu-u-crnoj-gori-ne-dajte-kosovo-video/> (20/02/2020).

³² Мирјана Радојичић, „Црна Гора данас – усвајање једног закона и изгледни крај једне аутократије“, *Стање ствари*, 21. фебруар 2020, <https://stanjestvari.com/2020/02/21/mirjana-radojicic-crna-gora-danas/> (24/02/2020). Ауторка, говорећи овде о случају Црне Горе и доношењу спорног закона, указује да ту постоји својеврсна инверзија чиниоца национални идентитет – национална држава, уз накнадну и бруталну примену идентитетског инжењеринга: „Оно, дакле, што је, да га је било, требало да претходи државном осамостаљењу Црне Горе и да обезбеди њену перзистенцију у времену које предстоји, није, испоставља се, ни деценију и по од тада настало као дефинитивно обликовано и поуздано, па тај процес... ...треба привести крају својеврсном мешавином правног насиља и политичке технологије 'свршеног чина'“ (*ibid.*).

економских и политичких, до војних, и то у дужем периоду. Међу конкретнијим узрочницима таквог стања, пак, по значају се издвајају: историјске условљености; непоклапања територијалних и етничких граница; постколонијалне политике; реафирмација националних мањина; демографски раст појединих етнија; али и популациона измешаност и све већа покретљивост и миграције људи, које су, између осталог, последичне појаве савремених глобализацијских процеса.

Етничке мањине данас постоје у скоро свим европским државама, док је у оним најразвијенијим број њихових припадника и у сталном порасту управо због континуираних миграција. Но, и поред те тенденције реалног раста степена етничке хетерогености европских друштава, „већина држава преферира да њени грађани буду припадници хомогене нације, а њихови имиграциони закони то рефлектирају“.³³ Растућој миграцији и последичној све већој етничкој хетерогености европских држава посебно доприноси чињеница да „у свету, а посебно у Европи, границе представљају све мање препреке“.³⁴ У теорији се неретко подвлачи та промена у значењу, природи и идентитету међудржавних граница. Тако се истиче да, за разлику од анахроне и „апсурдне картографије“ (Пјеро Занини /Piero Zanini/), данас границе „више нису међе свеколиког раздвајања“ већ пре „простор 'између' који 'раздваја спајајући'“.³⁵ Међутим, чини се да је пракса европских држава током недавне тзв. мигрантске кризе у значајној мери оповргла ове тезе, будући да су многе од њих у таквој ситуацији границама ипак вратиле стару функцију.

³³ Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: Pretpostavke postkomunističke tranzicije — II dio“, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3, 1998, стр. 214. Настојећи да пружи и конкретне примере за то, аутор наводи следеће: „Британски имиграциони закони не дају аутоматско право држављанства носиоцима британског пасоша, уколико немају родитеље или прародитеље рођене у Британији. Устав Западне Немачке, за разлику од гостујућих радника имиграната, давао је аутоматско држављанство Немцима из ДДР-а, Пољске и поволшким Немцима из Русије, који су тамо дошли у XVIII веку“ (*ibid.*).

³⁴ Siniša Tatalović, „Regionalna suradnja i međuetnički odnosi na Balkanu“, *op. cit.*, стр. 155.

³⁵ Нав. према: „Jugoistočna Evropa: Regija koja dolazi“, *Analiza* 02/06, Radna grupa za političke analize, Vanjskopolitička inicijativa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, jul 2006, стр. 5–6; уп. Пјеро Занини, *Значења границе*, Clio, Београд, 2002, стр. 9.

Континуирана и растућа миграција, пре свега Арапа и Турака, ка земљама Западне Европе већ одавно је постала тренд, а што је најпре било узроковано економским разлозима и великим популационим растом (високе стопе природног прираштаја) у неким арапским земљама, посебно оним са подручја северне Африке. Стога је још од 1990. године у неким европским земљама, попут Италије, Француске и Немачке, дошло до пораста расизма, док је политичко деловање и насиље против арапских и турских миграната постало интензивније и широко распрострањено.³⁶ Ово ширење расизма, шовинизма и ксенофобије – „због сталног мењања бројчаног односа етничке већине и мањина, у корист ових других“ – продукује увећану опасност од избијања етничких сукоба, који, пак, „изузетно оптерећују савремени свет и представљају узрок многим данашњим ратовима“.³⁷ То посебно добија на значају данас када се Европа суочава са никада снажнијим и сваким даном све интензивнијим избегличким и миграционим притисцима. Недавно смо били сведоци европске, тзв. мигрантске кризе неслућених размера, премда је то у ствари првенствено била једна избегличка криза³⁸, која је – како су упозорили представници Високог комесаријата УН за избеглице (United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR) – претила хуманитарном катастрофом, а која је заправо изазвана војним интервенцијама које су на

³⁶ Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, Summer 1993, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> (4/11/2011).

³⁷ Siniša Tatalović, „Regionalna suradnja i međuetnički odnosi na Balkanu“, *op. cit.*, стр. 155.

³⁸ Иако је овде реч о једном мешовитом процесу кретања људи, у изјавама политичара и званичника европских земаља, као и у медијским извештајима, може се приметити форсирање термина „мигрантска криза“, што је, чини се, само један покушај термилошког маневра, тј. свесно погрешног квалификовања статуса ових људи, како би се избегло пружање адекватне помоћи и њихово третирање у складу са међународним и европским хуманитарним правом. На то је упозорио и портпарол УНХЦР-а за Средњу Европу, Бабар Балох (Babar Baloch): „Оно што сматрамо да ЕУ пре свега треба да разуме и да призна јесте да је ово избегличка криза, а не мигрантска криза, како је многи европски политичари етикетирају“... Ми нисмо против тога да разне земље обезбеђују своје границе, оне на то имају право, али по међународном праву које се односи на све, као и по европским хуманитарним законима, тражење азила није злочин. Дакле, ако људи затраже азил и међународну заштиту, они треба да буду пуштени да уђу у земље пред чије границе су дошли“ (према: „Балох: Криза у Европи избегличка, не мигрантска“, Извор: *Тањуг, Политика*, 09.08.2015, <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Baloh-Kriza-u-Evropi-izbeglicka-ne-migrantska.lt.html> /15.08.2015/).

Блиском истоку (Ирак и Сирија) и северу Африке (Либија) спровеле Сједињене Америчке Државе, било саме, било уз помоћ појединих чланица Европске уније.³⁹ Наиме, ту се пре свега ради о масовним покретима азиланата, то јест тражилаца азила, а то су – према дефиницији УНХЦР – „особе које су суштински избеглице, али њихов статус још увек није дефинитивно одлучен“.⁴⁰ На главном удару те кризе управо су се нашле развијене, западноевропске и скандинавске земаље као крајња имигрантска и избегличка одредишта, при чему је на листи њихових преференција Немачка далеко испред свих других држава.⁴¹ Но, са озбиљним

³⁹ Овакве оцене се све чешће могу чути у јавности, а сличну оптужбу за директну одговорност САД-а и појединих земаља ЕУ изнео је и председник Чешке – Милош Земан. У јеку избегличке кризе у Европи, он је дао следећу изјаву: „Имиграциони талас је створила сулуда идеја да се крене у интервенцију у Ираку где је наводно требало да буде оружје за масовно уништење, али никакво се касније није нашло. Слично увођење реда одиграло се у Сирији и Либији. За избеглички талас одговорни су управо они режими који су га својим глупим акцијама изазвали. Не само САД. Операцију у Либији координирао је и низ земаља ЕУ“ („Земан за избегличку кризу у Европи криви САД и војне интервенције“, *Бета*, 02.08.2015, <http://beta.rs/vesti/politika-vesti-svet/9754-zeman-za-izbeglicku-krizu-u-evropi-krivi-sad-i-vojne-intervencije> /03.08.2015/).

⁴⁰ Навед. према: Бранислава Кнежић, Војин Видановић, „Проблеми азиланата у Србији“, *Српска политичка мисао*, год. XVIII, вол. 34, бр. 4, 2011, стр. 422. Како се у овом раду објашњава, то да ли ће нека особа добити статус избеглице, односно азиланта, и тиме адекватну националну и међународну помоћ, зависи од критеријума националних система азила; а уколико не стекне овај статус, онда се она враћа у земљу порекла или претходну земљу боравка. Но, аутори дају и једну важну напомену: „Изузетак од овог правила су масовни покрети избеглица који немају индивидуални карактер, него су последица масовног прогона, изгона, насиља и ратног стања, и то пре свега у условима када је, из практичних разлога, немогуће обавити индивидуалне разговоре и обавити адекватну процедуру“ (*ibid.*).

⁴¹ Према званичним подацима Немачке, односно тамошње Канцеларије за статистику, број имиграната који живе у тој земљи 2014. године износио је 10,9 милиона, а то је читавих милион више у односу на 2011. годину; док укупан број људи страног порекла, што укључује и децу имиграната рођену у Немачкој од 1950. год, износи 16,4 милиона, што је приближно петина немачког становништва које броји око 80 милиона људи (према: „У Немачкој 10,9 милиона имиграната“, Извор: *Бета*, *РТС*, 03.08.2015, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/1996270/U+Nema%C4%8Dkoj+10,9+miliona+imigranata.hl> /07.09.2015/). Такође, према писању новина *Дојче Веле* (*Deutsche Welle*), у Немачкој се број досељеника по години, за само шест година – од 2007, када је износио 40.000, до 2013, када је достигао бројку од око 400.000 – увећао десет пута (в. Јаков Леон, „Немачка убедљиво најатрактивнија за имигранте“, *Дојче Веле*, 03.09.2015,

консеквенцама и изазовима који прате ову кризу суочиле су се и транзитне земаље (попут Грчке, Северне Македоније, Србије и Мађарске, а потом и Хрватске, Словеније и др.) које се налазе на тзв. балканској миграционој рути.⁴²

<http://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dka-ubedljivo-najatraktivnija-za-imigrante/a-17896685/10.09.2015/>). Током велике мигрантске и избегличке кризе у 2015. години, постојала су очекивања да ће број избеглица у овој земљи премашити бројку од 800.000, каква је била првобитна процена. Но, како је директор немачке Савезне службе за миграције и избеглице, Манфред Шмит (Manfred Schmidt), објаснио, поред Сиријаца који представљају најбројнију групу, велики проценат азиланата у Немачкој чине и људи из земаља западног Балкана (чак 40 одсто њих). Стога се немачки политичари залажу за то да се Албанија, тзв. Косово и Црна Гора прогласе „земљама сигурног порекла“, као што је то већ учињено у случају Србије, Северне Македоније и БиХ; а то значи да је реч о државама где нема политичког прогона, па тиме не постоје ни разлози за азил, те да су захтеви за азил од стране људи из тих земаља неосновани (према: „Немачка очекује више од 800.000 избеглица“, Извор: *Тањуг*, *Радио-телевизија Србије*, 31.08.2015, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82/2022490/.../07.09.2015/>).

Међутим, имигранти који долазе у Немачку нису само из Азије и Африке или, пак, западно-балканских земаља, већ их у немалом броју има и из других држава Европске уније, пре свега из централно- и источно-европских чланица, као што су Пољска, Мађарска, Румунија и Бугарска, али и из држава-чланица са југа континента, попут Шпаније, Португалије, Грчке и Италије, које су посебно погођене економском кризом и које су се, услед тога, од некадашњих „усељеничких“ земаља претвориле у „исељеничке“ (више о томе у: Јаков Леон, „Немачка убедљиво најатрактивнија за имигранте“, *op. cit.*, <http://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dka-ubedljivo-najatraktivnija-za-imigrante/a-17896685/10.09.2015/>).

⁴² На пример, кроз Србију је, од почетка 2015. до средине августа исте године, прошло више од 90.000 миграната који су изразили азилну намеру (према: Дејана Ивановић, „Кроз Србију прошло више од 90.000 миграната, а само неколико прекршаја“, *Политика*, 19.08.2015, http://www.politika.rs/rubrike/dogadjaji-dana/Kroz-Srbiju-proslo-vise-od-90_000-migranata-a-samo-nekoliko-prekrsaja.lt.html/22.08.2015/); а, према изјавама неких званичника, процењује се да их је укупно прошло око 150.000 до септембра исте године. Србија је била прва земља која је мигранте регистровала на овој њиховој рути кретања, уз спровођење остале законске процедуре, пруживши им и адекватну помоћ кроз обезбеђивање воде, хране, преноћишта, лекарских преглада и др. Но, за земљу која је већ била у тешкој ситуацији, у смислу финансијске кризе и спровођења мера штедње, то је значило велико буџетско оптерећење. Поред тога, Србија се посебно нашла у незавидном и тешком положају када су Мађарска и, потом, Хрватска затвориле своје границе према њој да би спречиле даљи прилив миграната, након чега је уследио и мини трговински рат

С обзиром на размере ове кризе и огроман број људи у сталном покрету, слободно можемо рећи да се тај миграциони талас – који неки описују и као „мигрантску плиму“ (енгл. *tidal wave of migrants*) која представља потенцијално највећу претњу Европи од Другог светског рата⁴³ – претворио у нову велику сеобу народа. Овај миграциони процес је достигао своју кулминацију 2015. године кроз масовно избеглиштво и емиграцију становништва (реч је о десетинама и стотинама хиљада људи) из блиско-источних, азијских и афричких земаља, пре свега из оних ратом захваћених, попут Сирије и Ирака, али и из Авганистана, Пакистана, Еритреје, Нигерије, Сомалије, Либије и шире; јер, поред избеглица које беже од ужаса рата и насиља, у овај „миграциони збег“ кренули су и чисто економски мигранти који беже од сиромаштва и беде. Услед тога је постао

између Хрватске и Србије, чиме су значајно биле угржене српска трговина и економија уопште. Таква ситуација и истовремена промена македонске политике (од почетног обуздавања миграната до њиховог слободног пропуштања према граници са Србијом), те пораст могућности да се Србија претвори од транзитне у дестинацијску земљу, одн. да буде приморана да прими и збрине већи број миграната на полутрајној или трајној основи, утицали су – према процени највеће бонитетске куће на свету, Дан и Бредстрит (Dun and Bradstreet), у њеном извештају из августа 2015. – на раст политичких и економских ризика у земљи (в. „D&B: Избегличка криза повећава политичке и економске ризике у Србији“, Извор: *Бета*, *Нова економија*, 31.08.2015, <http://novaekonomija.rs/sr/vesti-iz-zemlje/db-izbegli%C4%8Dka-kriza-pove%C4%87ava-politi%C4%8Dke-i-ekonomske-rizike-u-srbiji/05.09.2015/>). Али, треба подвући да је Србија једна од ретких европских земаља које су показале завидан ниво саосећања, солидарности, толеранције и људскости у приступу према тим људима који су се нашли у бегу од рата и сиромаштва у својим земљама. Суочавајући се са овом кризом, она је поступила – како је то од стране званичника ове земље више пута истакнуто – „по европским правилима и у складу са европским вредностима“ (видети нпр: „Србија се понаша у складу са европским вредностима“, Влада Републике Србије, 16.09.2015, <http://www.srbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=247048> /16.09.2015/), односно европскије од многих чланица ЕУ. Такође, и мимо ове кризе из 2015, према једној студији из 2011, у Србији се још од 2008, када је ступио на снагу Закон о азилу, бележи стални раст броја евидентираних азиланата, док је немогуће дати поуздане процене о броју оних који су кроз њу прошли, а нису евидентирани и нису тражили азил (Бранислава Кнежић, Војин Видановић, „Проблеми азиланата у Србији“, *op. cit.*, стр. 421).

⁴³ Ту оцену је изнео Мајкл Бурлих (Michael Burleigh) за *Дејли Мејл* (*Daily Mail*). Видети: Michael Burleigh, "Forget the Greek crisis or Britain's referendum, this tidal wave of migrants could be the biggest threat to Europe since the war", *Daily Mail*, 26 June 2015, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3141005/Tidal-wave-migrants-biggest-threat-Europe-war.html#ixzz3lrix902Q> (05/09/2015).

угрожен и један од кључних стубова Европске уније – слобода кретања и Шенгенски режим (будући да су неке чланице ове зоне привремено поново увеле граничну контролу како би спречиле или ограничиле даљи прилив миграната). Брисел је, наиме, показао велику неефикасност у решавању овог, за њега можда и најзначајнијег и веома осетљивог проблема, с обзиром на одуговлачење са усвајањем заједничке европске политике и стратегије по овом питању и предузимање различитих, практично *ad hoc* мера од државе до државе.⁴⁴ Истовремено, због те кризе, Европа ХХИ века поново се

⁴⁴ Иако су се током 2015. год. европске земље већ месецима суочавале са огромним приливом арапских избеглица и миграната (према проценама које су изнели европски званичници, за осам месеци око пола милиона њих је ушло у Европу), председник Европске комисије – Жан Клод Јункер (Jean-Claude Juncker) – тек је почетком септембра изнео одређен план за решавање избегличке кризе, којим је предвиђен тзв. солидарни прихват, то јест прерасподела око 120.000 ових избеглица које су се налазиле на територији Грчке, Италије и Мађарске, и то по принципу обавезних квота за све чланице ЕУ, према њиховим пријемним капацитетима. Међутим, иако га је у хитном поступку усвојио Европски парламент, неке државе-чланице су одмах изразиле оштро противљење том плану (таква реакција је била пре свега међу средњоевропским и источним земљама ЕУ, попут Мађарске, Словачке, Чешке, Пољске, тј. Вишеградске групе, те Румуније и Летоније, али и Велика Британија и Данска су га такође критиковале, мада су ове две земље, као и Ирска, биле изузете од плана). При томе, Словачка је изразила спремност да прими само избеглице хришћанске вере. После извесних покушаја да се избегне просто надгласавање, на Бриселском ванредном састанку министара унутрашњих послова и правде држава-чланица ЕУ, одржаном 22. септембра 2015, „великом већином“ (што ће рећи ипак без консензуса) усвојена је Резолуција о прерасподели избеглица; четири земље међу горепомнутим – Словачка, Чешка, Мађарска и Румунија – гласале су против (оне су се, заједно са Пољском, дан раније заложиле да се, уместо расељавања избеглица по ЕУ, напори усмере пре свега на успостављање како веће контроле спољних европских граница, тако и прихватних центара на Блиском Истоку и Балкану), док је једино Финска, од свих 28 држава-чланица, била уздржана (в. „Министри ЕУ усвојили резолуцију о прерасподели избеглица“, Извор: *Тањуг*, *Политика*, 22.09.2015, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Ministri-EU-usvojili-rezoluciju-o-preraspodeli-izbeglica.sr.html> /22.09.2015/). Но, током ванредног, седмочасовног Самита лидера држава-чланица ЕУ посвећеном решавању ове кризе, који је одржан већ следећег дана, 23. септембра 2015, председник Европског савета, Доналд Туск (Donald Franciszek Tusk) – наглашавајући да прилив избеглица наставља да расте, те осврћући се на чињеницу да је у Сирији осам милиона људи интерно расељено, док је њих четири милиона избегло у суседне земље, као што су Турска, Јордан и Либан – дао је упозоравајућу изјаву о огромним размерама које би текућа криза тек могла да достигне: „То значи да ми данас разговарамо о милионима, а не хиљадама, потенцијалних избеглица, који покушавају да стигну до Европе“ („Туск: ЕУ мора повратити контролу спољних граница“, *Тањуг*, 23.09.2015, <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=200789/23.09.2015/>).

претворила у „Европу зидова, ограда и завеса“, јер су поједине државе – као што су Бугарска (према Турској), Грчка (према Турској), Шпанија (према Мароку), Мађарска (према Србији, Хрватској, Словенији и потенцијално Румунији) и Велика Британија (према тунелском пролазу луке Кале на северу Француске), док су још неке, попут Северне Македоније (према Грчкој), о томе такође размишљале – прибегле чак и подизању физичких баријера на својим границама ради спречавања ратсуђе илегалне или тзв. ирегуларне имиграције.

Такви миграциони процеси и пратећи социјални, хуманитарни, финансијски, економски, безбедносни и други проблеми, учинили су то да је постало више него јасно и очигледно, чак и онима који ово доскора нису желели да виде и признају, да је однос већине и мањина данас „тако крхак и променљив“ као никада пре, те да он „постаје све важнији за опстанак цивилизације“; а да, између осталог, етно-културне разлике, баш као и сродности, „обликују интересе и антагонизме“, водећи сукобима цивилизација“ (Семјуел Хантингтон /Samuel Phillips Huntington/).⁴⁵ Управо

⁴⁵ Зоран Јевтовић, „Култура и религије у глобалном псеудополису“, *Култура полиса: Часопис за неговане политичке демократске културе*, год. II, бр. 2–3/05, Нови Сад, 2005, стр. 343; 344. У погледу Хантингтонове тезе о сукобу цивилизација, треба појаснити да овај аутор ипак, попут многих других критичара, њу и Фукујамину (Yoshihiro Francis Fukuyama) тезу о „крају историје“ (услед глобалног тријумфа либералне демократије) сматра „истрошеним, догматски прозаичним тврдњама у функцији правдања нарастајуће хегемоније (САД-а као једине преостале суперсиле – прим. А. М. Ј.) која ће обележити нестанак биполарних односа са светске политичке сцене“ (*ibid*, стр. 344). Такође, према његовом мишљењу, иза приче о тзв. новом светском поретку стоји профит као нова „религија надсистема“, богати и привилеговани слојеви и „интересно мегатржишно друштво“ које контролише оно цивилно; а у таквим околностима новог „глобалног псеудополиса“ заправо све делује „као да се унапред искључује могућност живљења у складу са католичанством, православљем, исламом, хиндуизмом, конфуцијанизмом или другим религијским ускрснућима и њиховим прихватањем вредности, уз очување сопственог вредносног идентитета“ (*ibid.*).

Иначе, у својој чувеној и контроверзној књизи *Сукоб цивилизација (The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order)*, коју је објавио 1996. год. на основу раније поменутог чланка штампаног у часопису *Foreign Affairs* из 1993, Семјуел Хантингтон је односе у савременом свету посматрао из визуре супарничких цивилизација које су углавном засноване на различитим културним и религијским традицијама (издвојио је шест основних цивилизација: западни свет; латино-амерички; православни; источни; исламски свет и цивилизације субсахарске Африке), те је изнео тезу о неизбежности сукоба међу

њима (а заправо је тиме обновио стару поставку о цивилизацијским сукобима). Наиме, реч је о тези да су цивилизацијски, тј. културно-религијски фактори, пре него идеолошки, кључни извор конфликта у постхладноратовском времену (више о томе у: Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бања Лука, 2000). На тај начин, он је наводно предвидео, између осталог, и конфликт између Запада и исламског света, што је постало посебно актуелно након терористичких напада на САД 11. септембра 2001. Нова и значајна емпиријска карика у овој хантингтонској аргументацији било би стварање тзв. Исламске државе (ИСИС), мада чини се да нико, па ни поменути теоретичар, није могао да предвиди постојећи обим сукоба и сву бруталност коју готово свакодневно демонстрирају припадници ове фундаменталистичко-терористичке организације. Такође, можемо констатовати да се и украјинска криза може тумачити као потврда његове тезе, будући да ова земља припада оној категорији коју је он назвао „поцепане земље“, јер се њени поједини делови карактеришу различитим цивилизацијама, тако што је један под западним утицајем, а други припада православном свету, те између којих је, према овој теорији, сукоб био неизбежан.

Ваља истаћи да је, поред све своје популарности, ова Хантингтонова теза о сукобу цивилизација истовремено и предмет бројних и снажних критика. На пример, слично изнетој Јевтовићевој критици, њој се неретко спочитава да превасходно има идеолошку функцију, додуше скривену, са циљем да понуди ново објашњење и сакрије праве разлоге (везане за геостратешке и политичко-економске интересе транснационалног капитала) за интензивирање оружаних сукоба у свету током последње деценије XX и почетком XXI века, што ће рећи у новим постхладноратовским околностима и након укидања биполарне поделе света; те да је „погрешна полазна претпоставка о унутрашњој хомогености цивилизација“; као и да су запостављене искуствене чињенице о „сарадњи припадника различитих 'цивилизација', односно о сукобу између припадника исте 'цивилизације'“ (видети: Вера Вратуша, „Идеолошка функција тезе о сукобу цивилизација“, <http://www.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/21VeraVratusa.pdf> /21.08.2015/, стр. 257–258; 260–261).

Поред тога, она је изложена и критици од стране мултикултуралистички оријентисаних аутора, који је виде као неспојиву са принципима или, боље рећи, идеалима мултикултурализма. Но, изгледа да ови последњи критичари превиђају оно што је речено у самом завршетку Хантингтонове анализе: „У некој ближој будућности неће се успоставити универзална цивилизација, али уместо постојећег света различитих цивилизација, свака од њих ће морати да научи да коегзистира са другима“ (Samuel P. Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, *op. cit.*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> /04.11.2011/).

Хантингтон је, наиме, до краја остао доследан у погледу заступања својих ставова, што се види и из једне његове изјаве дате за магазин *Исламика* 2007. године, дакле, само годину дана пре своје смрти: „Држим се свог аргумента да културни идентитети, антагонизми и заједнице не само да играју улогу, већ играју главну улогу у односима међу државама“ (према: „Преминуо Семјуел Хантингтон, аутор 'Сукоба цивилизација'“, Извор: *Тањуг, Блиц*, 28.12.2008, <http://www.blic.rs/Kultura/72138/Premiuo-Semjuel-Hantington-autor-Sukoba-civilizacija> /14.08.2015/).

демонстрирајући европско антиимигрантско расположење, мађарски премијер Виктор Орбан (Viktor Orbán) – као актер који је имао истакнут, али и доста критикован наступ у европској избегличкој и мигрантској кризи – рекао је да, услед тако великог прилива миграната, „лице европске цивилизације никада неће бити какво је сада“ и да „нема повратка из мултикултуралне Европе, ни ка хришћанској Европи, нити ка свету националних култура“.⁴⁶

С обзиром на велики број и континуирани раст мањинских група, а нарочито оних под ризиком, у савременом свету, као и на околност да су питања етно-културног идентитета и социјалне безбедности постала тесно повезана и основна тачка спорења у многим друштвима, како на Западу тако и на Истоку, концепт тзв. етничке безбедносне дилеме (енгл. *ethnic security dilemma*) добија све више на значају. Реч је о реконцептуализацији традиционалног појма безбедносне дилеме, која се, поред неких других термина у употреби, назива још и „спирални модел“. Овај појам је уведен у употребу још средином прошлог века од стране немачког аутора Јохана Херца (John H. Herz), и изворно је везан за међудржавне односе, са фокусом на питање државног суверенитета.⁴⁷ Како су неки приметили, тим појмом и

⁴⁶ О оваквим последицама са којима ће се суочити Европа и свет због масовне емиграције из муслиманских земаља, Орбан је говорио на конференцији организованог у част бившег немачког канцелара Хелмута Кола (Helmut Josef Michael Kohl). Нав. према: Соерен Керн, „Велика европска миграциона криза“ (Soeren Kern, "Europe's Great Migration Crisis", Gatestone Institute, International Policy Council, July 12, 2015), прев. са енгл. Небојша Вуковић, *Нова српска политичка мисао*, 22. јул 2015, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/velika-evropska-migraciona-kriza.html> (10.08.2015).

⁴⁷ Истиче се да је Јохан Херц овај појам први пут употребио 1951. год. у својој студији *Политички реализам и политички идеализам* (*Political Realism and Political Idealism*). Видети: Paul Roe, "The intrastate security dilemma: Ethnic conflict as a 'tragedy'?", *Journal of Peace Research*, Vol. 36, No. 2, March 1999, стр. 183. Међутим, у једном његовом ранијем раду, Херц је већ користио тај појам, дајући прецизан опис проблемске ситуације на коју се он односи и истичући да је то заправо један „структурни појам“. Према његовим речима, то је ситуација када „... покушаји држава да се брину о својим безбедносним потребама имају тенденцију да, без обзира на намере, доведу до пораста несигурности за друге, јер свака интерпретира сопствене мере као одбрамбене, а мере других као потенцијално претеће“ (John H. Herz, "Idealist internationalism and the security dilemma", *World Politics*, Vol. 2, No. 2, 1950, стр. 157).

проблемском ситуацијом на коју се он односи гађа се у сам центар теорије и праксе међународних односа.⁴⁸ Но, у његовој реконцептуализованој варијанти, о којој је овде реч, фокус је померен управо на питање идентитета, тако што се етнички конфликти и етничко насиље посматрају се као посебна форма безбедносне дилеме – тзв. социјетална или унутардржавна безбедносна дилема. Суштина овог концепта се своди на следеће: „Оно што једна страна чини да ојача своју сопствену безбедност проузрокује реакције које, у крајњем, могу њену безбедност учинити мањом“.⁴⁹

Пол Ро (Paul Roe), развијајући овај модел, настао је да покаже како он пружа један аналитички оквир који омогућава да се објасни конфликтна динамика између етничких група, као динамика на релацији акција–реакција, као и то како је у неким случајевима ипак могуће решење

Постоји податак да је негде у исто време и британски историчар Херберт Батерфилд (Herbert Butterfield), у својој *Историји и људским односима* (*History and Human Relations*, Collins, London, 1951), такође описао поменућу ситуацију, називајући је „потпуно тешко стање и нерешива дилема“ (према: Paul Roe, "The intrastate security dilemma: Ethnic conflict as a 'tragedy'?", *op. cit.*, стр. 183). Батерфилд је безбедносну дилему видео као „основни образац за све нарative о људском конфликту, ма који други обрасци касније могли да му буду наметнути“ (према: Paul Roe, *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma* /Routledge series in nationalism and ethnicity/, Routledge, London and New York, 2005, стр. 153).

⁴⁸ Истичући да је „од свих дилема у светској политици, безбедносна дилема (је) најважнија“, на ово се указује у раду: Nick J. Wheeler and Ken Booth, "The Security Dilemma", у: John Baylis and N. J. Rengger (eds.), *Dilemmas of World Politics: International Issues in a Changing World*, Clarendon Press, Oxford, 1992, стр. 29; нав. према: Paul Roe, *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma*, *op. cit.*, стр. 8.

Занимљиво је да се у литератури као најчешћи пример безбедносне дилеме наводи почетак Првог светског рата. Полазећи од тог концепта, износе се тврдње да су велике европске силе, иако заправо нису имале намере да отпочну рат, биле принуђене на то због страха и осећаја несигурности услед савезништва суседних земаља. Тако је, путем спиралног модела, тај страх наводно утицао на Немачку да започне убрзану мобилизацију, што је онда изазвало ланчане реакције код других држава да и оне рано изврше мобилизацију. Међутим, опоненти који одабцују овакво тумачење неретко истичу да су, самим тим што су војна савезништва већ постојала, намере да се уђе у рат ипак постојале код неких од умешаних држава.

⁴⁹ Barry Posen, "The security dilemma and ethnic conflict", *Survival*, Vol. 35, No. 1, Spring 1993, стр. 28.

међуетничког конфликта (и саме безбедносне дилеме) без прибегавања отвореном рату.⁵⁰ Стога ће он управо применити концепт етничке безбедносне дилеме у оквиру своје студије случаја односа између Хрвата и Срба у Крајини (Хрватска) током августа 1990, као и студије случаја односа између Мађара и Румуна у Трансилванији (Румунија) током марта 1990.⁵¹ Један од налаза овог истраживања гласио је да, за разлику од анализираног мађарско-румунског конфликта заснованог на илузорној перцепцији међусобних захтева као некомпатибилних,⁵² поменути случај српско-хрватског конфликта је био типичан пример социјаталне безбедносне дилеме где су безбедносни захтеви укључених страна реално међусобно неспојиви. Наиме, након што је политика Фрање Туђмана и његове владајуће Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) отпочела са имплементацијом програма „кroatизације“, који је, између осталог, укључивао и укидање двојезичних путоказа, те искључивање Срба из бирократских структура и полиције, уследило је и доношење новог уставног акта Републике Хрватске којим је преиначен положај Срба, тако што су они изгубили ранији статус конститутивног народа, који је био једнак уставном статусу Хрвата, те су сврстани у категорију „других народа и мањина“. Према оцени самог Роа, „за многе Србе, ово је заиста била основна претња

⁵⁰ Paul Roe, *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma*, *op. cit.*, стр. I.

⁵¹ Видети: *Ibid*, стр. 75–110; 111–152.

⁵² Полазећи од своје категоризације социјаталне безбедносне дилеме (према којој постоје три њена типа: уска, регуларна и лабава концепција; што, према овом мишљењу, има не само академски већ и практично-политички значај), Ро је поменути случај мађарско-румунског конфликта, са избијањем непријатељства у Таргу Мурешу (Târgu Mureș) марта 1990 – због предложене реформе образовања у Румунији и одустајања од ње услед притисака од стране румунске већине – означио као пример уске концепције, где је заправо перципирана некомпатибилност између безбедносних захтева укључених страна илузорна у својој суштини. Наиме, према тумачењу овог аутора, одустајање од раздвајања школства и успостављања мађарских образовних установа, за Мађаре Трансилваније значило је сужавање њихових мањинских права и стога претњу њиховом идентитету. С друге стране, владајући Фронт националног спаса (ФНС), заједно са неким румунским десничарским организацијама, мађарске захтеве за раздвајањем школства посматрао је из перспективе потенцијалних максималистичких захтева – у смислу да би то била само претходница увођењу мађарске културне и/или политичке аутономије у Трансилванији, а потом да би могло уследити и њено отцепљење од Румуније. Ово је, према оцени Роа, била једна илузорна пројекција, будући да Мађари Трансилваније нису тада уопште изразили сепаратистичке захтеве. Видети: *Ibid*, стр. 158–159.

њиховом идентитету“.⁵³ Управо та уставна промена статуса Срба и непопустљивост хрватских власти у вези с тим, проузроковале су конфликтну динамику у виду процеса акција и реакција између две стране, и довеле до избијања етничког насиља. По објашњава да је тада, за хрватске власти, „хрватска друштвена безбедност подразумевала (је) доминантност етничких Хрвата... То значи да је хрватској безбедности била потребна несигурност Срба и тако је постојала стварна неспојивост између безбедносних захтева“.⁵⁴

Иако се, наиме, може рећи да је етничка хетерогеност, генерална одлика савременог, све комплекснијег света, на оним просторима где су посебно изражене њене политичке или чак безбедносне импликације, она ту ванредно добија на значају и, чини се, поприма обележје онога што се назива *differentia specifica* тих региона и њима припадајућих друштава. Реч је о геополитичким просторима захваћеним процесом етнизације друштва и политике, односно са израженом појавом политизације етничкост, ⁵⁵ те оним који су били или су још увек захваћени процесом тзв.

⁵³ *Ibid*, стр. 159.

⁵⁴ *Ibid*, стр. 159–160.

⁵⁵ Темом о етнизацији политике у посткомунистичким источно-европским друштвима током процеса њихове демократске транзиције, посебно се бавио Клаус Офе (Claus Offe). Он је у тим процесима етнизације политике видео једну од битних особености, па и парадокс транзиције ових земаља, објашњавајући да они означавају ситуације у којима су тамошњи друштвени и политички актери формулисали своје стратегије и усмеравали своје деловање искључиво према етничком критеријуму и пратећим вредносним и сазнајним мерилима, при чему је то за њих изгледало као рационални избор (в. Claus Offe, "Ethnic politics in East European transitions", у: Jody Jensen and Ferenc Mészlivetz /eds./, *Paradoxes of Transition*, Savaria University Press, Szombathely, 1993, стр. 11–40).

Такође, о етнизацији политике видети и: Вукашин Павловић, „Потиснуто цивилно друштво“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, одељак: „Етнизација политичког простора“, стр. 264–268. Професор В. Павловић ту објашњава да етнизација политике подразумева „померање тежишта и смисла политике“, и то таково померање које се одвија у следећа два правца: „(а) од претежног регулисања односа грађана као појединаца са државом, ка претежном регулисању међусобних односа етничких група (унутар државе или ван ње); и (б) од разликовања појединаца и група по критеријумима другачијих политичких оријентација и ставова ка пред-политичком разликовању по етничкој припадности (другим речима, класичне политичке поделе међу грађанима на центар, левицу и десницу политичког спектра постају мање важне од поделе по националном критеријуму)“. *Ibid*, стр. 265.

балканизације⁵⁶ и где неретко постоје тзв. замрзнути конфликти.⁵⁷ У тај тип геополитичког простора спадају, између осталих, постсовјетски простор и

⁵⁶ Геополитички појам балканизације (енгл. *balkanization*), који носи и одређен пејоративан призвук, настао је у раном XIX веку, да би у широку употребу ушао након Првог светског рата када су се њиме описивале етничке и политичке фрагментације које су уследиле након распада великих царстава, пре свега Отоманске империје на Балкану, а нарочито је постао популаран од 90-их година прошлог века. Овим појмом се, наиме, означава процес који је карактеристичан за простор Балкана, али који је присутан или може бити присутан и на неким другим геополитичким подручјима (нпр. балканизација Блиског истока, балканизација Африке итд.), а тиче се претераног уситњавања простора у организационом и друштвеном смислу, територијалних фрагментација, расцепканости и подела, у виду настанка малих држава-нација уместо раније постојећих већих мултинационалних или мултиетничких држава или империја. Такође, тај термин се користи и за означавање самог међуетничког конфликта унутар неке мултиетничке државе. Видети: Predrag Simić, "Balkans and balkanisation: Western perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan wars from 1914 to 1996", *Perceptions*, Vol. 18, No. 2, 2013, стр. 113–134; такође и: Robert W. Pringle, "Balkanization", одредница у: *Encyclopædia Britannica*, 2016, <https://www.britannica.com/topic/Balkanization> (19/08/2018).

Објашњавајући савремену употребу термина „балканизација“, П. Симић каже: „Он се користи, по правилу, за означавање компликованих сукоба који укључују бројне домаће и старне актере, у којима морално негодовање и хистерија често служе као изговор за 'интервенције цивилизованог света' и 'хуманитарне интервенције', које често прикривају праве стратешке мотиве, те тако постаје друго име за *прокси ратове*“ (енгл. *proxy wars* – посреднички ратови) (курзив – П. С.). Predrag Simić, "Balkans and balkanisation: Western perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan wars from 1914 to 1996", *op. cit.*, стр. 128.

У погледу вредносно негативне конотације која се, у оквиру савремене међународне дипломатије и уопште светских језика, приписује терминима „балканизација“ и „балканизовати“ (користе се „као синоними племенске завађености“ /Славенко Терзић/), једно веома занимљиво запажање, на основу консултовања *Оксфордског речника*, изнео је Богољуб Шијаковић. Ради се, наиме, о томе да, насупротив овим терминима, други лингвистички конструкти који такође имају географску основу, попут речи „скандинавизација“ (енгл. *scandinavianization*) и „скандинавизовати“ (енгл. *scandinavianize*), које су чак настале у отприлике исто време када и појам балканизације, имају вредносно неутрално значење, будући да се њима само означава „чин или процес скандинавизовања“, одн. да нешто поприма скандинавски карактер и форму. Видети: Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, Јасен, Никшић, 2000; електронско издање: Пројекат Растко, Београд, 2001, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

⁵⁷ Појам „замрзнути конфликт“ (енгл. *frozen conflict*) користи се за означавање оних ситуација где је оружани сукоб, то јест рат, окончан, али није дошло до суштинског решења

конфликта, које би задовољило све сукобљене стране. Стога ће неки такав конфликт назвати још и „постнасиљан сукоб“ (*"post-violent conflict"*). Ghia Nodia, "Europeanization and (not) resolving secessionist conflicts", European Centre for Minority Issues, 2004, <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2004/1-2004Comment01.pdf> (20/07/2014), стр. 2. Поменути аутор даје и једно веома корисно одређење конфликта овог типа: „То су случајеви у којима се релативно скоро десио насилни сукоб због сецесије, при чему су сецесионистичке стране биле војно успешне, успостављајући ефективну контролу над одређеним територијама, као и *de facto* државне институције. Међутим, овај војни исход не признају ни војно поражени – централна влада, нити међународна заједница“ (*ibid*, стр. 1). Наиме, то је ситуација у којој иако су још увек могући појединачни акти насиља, они не угрожавају *status quo*. Неки ће рећи да је то заправо једно неизвесно стање – „стање ни рата ни мира“ – које се одржава због потпуно супротних ставова и интереса како директно сукобљених, тако и осталих заинтересованих страна; стога је то пре један модус управљања кризом, а не њено решење (видети: „*Status quo svima odgovara*“ /Dragan Štavljanin/, *Radio Slobodna Evropa*, 2. jul 2008, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1181146.html> /20.07.2014/). При томе, тај облик конфликтног менаџмента, то јест управљања сукобом – како се, са теоријског станаовништва, може перципирати политички *status quo* „замрзнутог конфликта“ – „у пракси је често недовољно демократичан“. Према: Mary Alice C. Clancy, John Nagle, "Frozen conflicts, minority self-governance, asymmetrical autonomies – In search of a framework for conflict management and conflict resolution" (Paper presented to the 6th Asia-Europe Roundtable, 10–12 June 2009, University of Ulster, Londonderry/Derry, Northern Ireland and Letterkenny, Republic of Ireland), 1 May 2009, University of Ulster, INCORE (International Conflict Research Institute), United Nations University, стр. 14. Ови аутори објашњавају да оно што у таквим случајевима спречава трансформацију или решавање сукоба, јесте међусобна повезаност ендогених и егзогених фактора, те да је управо то кључна одлика „замрзнутих конфликта“, која их чини различитим у односу на друге спорове мањина. Иако политика очувања постојећег, то јест „замрзнутог“ стања може обезбедити одређен маневарски простор за заштиту интереса неке од укључених страна, она заправо води ка продубљивању сукоба. Реч је о једној политичкој игри – тзв. *status quo game* – која подразумева „удаљавање од решења, уз подстицање напетости које би у сваком тренутку могле ескалирати“ (Nicu Popescu, "'Outsourcing' *de facto* statehood: Russia and the secessionist entities in Georgia and Moldova", CEPS Policy Brief 109, 20 July 2006, стр. 13).

Суштина је, дакле, у томе што се „замрзнути конфликти“ могу у свако доба „одмрзнути“, одн. реактивирати. Поред тога, они и нису потпуно замрзнути јер се обично на таквом конфликтном подручју све време одвијају одређени значајни процеси, па чак и уз местимично присутно насиље. Због тога је и сам тај термин често предмет критика (в. Ghia Nodia, "Europeanization and (not) resolving secessionist conflicts", *op. cit*, стр. 1). Већи броја аутора упозорава на забуну коју тај термин, односно сам придев „замрзнути“ ствара, будући да он „сугерише одсуство политичке активности, док је у већини, ако не и у свим 'замрзнутим сукобима' истина супротна“ (Mary Alice C. Clancy, John Nagle, "Frozen conflicts, minority self-governance, asymmetrical autonomies – In search of a framework for conflict

регион Југоисточне Европе, односно постконфликтно подручје Западног Балкана коме припада и Србија, и где се управо показало да се потпуна етничка хомогенизација данас не може постићи чак ни војним путем. Премда на Балканском полуострву, шире посматраном, има земаља које су ипак, на овај или онај начин, успеле да достигну веома висок степен етничке хомогености. Први пример је Хрватска која је, пре свега асимилацијом и

management and conflict resolution", *op. cit.*, стр. 14; видети и: Nicu Popescu, "Outsourcing' de facto statehood: Russia and the secessionist entities in Georgia and Moldova", *op. cit.*, стр. 12).

Као типични примери „замрзнутих конфликта“ најчешће се наводе бројни конфликти на постсовјетском простору, као што су: сукоб између Јерменије и Азербејџана око Нагорно–Карабаха; те сукоб Молдавије са својом сепаратистичком регијом – Подњестровље; као и Грузије са Абхазијом и Јужном Осетијом; ту је и сукоб у Украјини са руским и проруским сепаратистичким снагама на истоку те земље; али и украјинско-руски сукоб око отцепљеног и у Руску Федерацију реинтегрисаног Крима. Поред тога, и неки други међуетнички сукоби и спорне територије такође се третирају као ситуације „замрзнутог конфликта“. Тако је, на пример, третиран и грчко-турски сукоб на Кипру који је „замрзнут“ од 1974 ; потом, израелско-арапски сукоб који је „замрзнут“ од 1948, одн. 1967, али се стално изнова „одмрзава“; чак се и подела Кореје узима за још увек „замрзнут“ конфликт. Но, веома често се и српско-албански конфликт на Космету одређује као „замрзнути“, као и неки други сукоби који су постојали или који би евентуално могли настати на простору бивше Југославије.

Међутим, можемо приметити да случај КиМ ипак излази из оквира оног одређења „замрзнутих“ конфликта које смо раније истакли: прво, јер је нелегалну, једнострано проглашену косовску независност признао значајан део међународне заједнице; друго, спорно је питање ефективне контроле приштинских власти над тамошњом територијом, нарочито њеним северним делом. У том смислу, неки аналитичари истичу да би тек евентуалним одласком НАТО снага, то јест КФОР-а, са Космета, те реализовањем најављеног формирања тзв. косовске војске која би имала надлежности над целокупном том територијом, могло бити говора о „замрзнутом конфликту“, а да је, за сада, то пре један нерешени сукоб (видети о томе: „Косово је нерешени сукоб, а не замрзнути конфликт“ /Мaja Ђурић/, *N1*, 20.10.2018, <http://rs.n1info.com/Vesti/a429432/Kosovo-nije-zamrznuti-konflikt-tvrde-analiticari.html> /18.06.2020/). Такође, колико год се говорило о „замрзавању“ ситуације, у међувремену се, додуше са прекидима, ипак одвијала нека динамика, односно одређени важни процеси, кроз дијалог Приштине и Београда, постизање извесних нагодби и сам Бриселски споразум. И док, због свега наведеног, „замрзнути конфликт“ није решење, „замрзнуто стање“, за српску страну, могло би то бити, али може се говорити о замрзавању тек оног стања које би било успостављено након испуњавања свих преузетих обавеза и правнообавезујућих норми (формирања Заједнице српских општина). Видети о томе: Зоран Ивошевић, „Замрзнути стање, а не конфликт“, *Политика*, 17.06.2019, <http://www.politika.rs/sr/clanak/431818/Pogledi/Zamrznuti-stanje-a-ne-konflikt> (18/06/2020).

масовним избеглиштвом тамошњих Срба, практично постала држава са монолитном етничком структуром (са више од 90 одсто Хрвата у укупној популацији), али и наглашене хомогености у погледу верске структуре (86,28 одсто чине припадници римокатоличке вероисповести), те је то данас, како тамошњи медији истичу, „једна од национално најхомогенијих земаља на свету“.⁵⁸ Поред тога, земље из овог региона које се такође истичу са високим степеном етничке хомогености су, на пример, Румунија и Грчка. Иако за Грчку данас нема званичних, прецизних података о етницитету (будући да се подаци о етничкој припадности у тој земљи више не прикупљају на пописима), према неким проценама, Грци чине 92, односно преко 95 или чак 98 одсто тамошњег становништва,⁵⁹ док око 90 одсто

⁵⁸ Видети: „Nastavak homogenizacije nacije: Sve je manje manjina – Više je od 90% Hrvata, Srbi su jedina manjina s više od 1 posto udjela“ (Snježana Pavić), *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/sve-je-manje-manjina-vise-je-od-90-hrvata-srbi-su-jedina-manjina-s-vise-od-1-posto-udjela/1372350/>, 17.12.2012 (22/12/2012). Поред предоминантне хрватске националне припадности, у Хрватској живе припадници још педесетак других етничких група (чији укупни удео износи мање од 10 одсто), при чему једино српска етница учествује са више од 1 одсто у етничкој структури ове земље. Наиме, према тамошњем Попису становништва из 2011, удео Срба износи 4,36 одсто; док су некада, пре рата (према Попису из 1991.), они чинили 12,15 одсто становништва Хрватске, док је Хрвата тада било 78,09 одсто. Дакле, Хрватска је, у етничком смислу, прешла пут од ниже хомогености, одн. ниже хетерогености, до монолитне популационе структуре.

Поред тога што је за двадесет година број Срба у Хрватској смањен за 67,91 одсто, у истом периоду тамо је драстично редукован и број православаца – за 64,26 одсто (2011. год. учествовали су са 4,44 одсто у укупном становништву). Премда и број тамошњих римокатолика бележи извешан пад (од 5,28 одсто за десет година), уз истовремени изразит раст броја атеиста и агностика, као и благи раст броја муслимана, „Хрватска је и даље премоћно католичка земља“ (са 86,28 одсто грађана римокатоличке вероисповести). Нав. према: „Novi popis stanovništva: Šokantni rezultati, ovo je Hrvatska – Imamo puno više staraca nego djece! U 10 godina izgubili smo 100 tisuća radno sposobnih ljudi, a radi tek svaki drugi! Katolika 206 tisuća manje nego 2001!“ (Kristina Turčin, Ante Pavić), *Jutarnji list*, 17.12.2012, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/sokantni-rezultati-ovo-je-hrvatska-imamo-puno-vise-staraca-nego-djece...> (22/12/2012).

⁵⁹ Податак да удео Грка у укупној популацији Грчке износи преко 95 одсто, износи се, на пример, у: „Демографија“, *Грчка на длану*, <http://www.grckanadlanu.rs/demografija/> (19/05/2020).

У Грчкој, наиме, живи 10.816.286 људи; а, према подацима из Пописа 2011, који се, како је стриктно наглашено, односе искључиво на националност у грађанском смислу, 91,6 одсто тамошњег живља су Грци, 4,4 одсто су Албанци, док остали (словенски Македонци, Турци,

грађана чине припадници Грчке православне цркве, која је једина званична црква са уставно дефинисаним статусом (муслимана има 2 одсто и осталих 3 одсто).⁶⁰ Етничка хомогенизација Грчке је, у значајној мери, последица размене становништва између ове земље и суседне Турске, до које је дошло након Грчко-турског рата (Мировни уговор из Лозане, 1923). У Румунији, пак, према тамошњем Попису становништва из 2011, удео Румуна у укупној популацији земље износи 88,6 одсто, док је удео националних мањина 11,4 одсто; због чега се она третира као „држава на горњој граници наглашено хомогеног састава становништва“, што ће рећи да је веома близу монолитног типа етничке структуре.⁶¹

Полазећи од дате категоризације етничке структуре, за Србију се може закључити – мада само ако се ослонимо на званичне податке из пописа који се односе на њену ужу територију, дакле, без КиМ – да она такође припада групи држава са наглашено хомогеним саставом становништва.⁶²

Бугари, Румуни, Помаци, Пакистанци и др.) чине 4 одсто. Видети: *Greece Demographics Profile 2019*, https://www.indexmundi.com/greece/demographics_profile.html (19/05/2020); као и: „Grčka“, одредница у: *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23212> (19/05/2020).

У неким другим изворима, као што је *Encyclopedia of the Nations*, наводи се да удео Грка износи чак око 98 одсто тамошње популације ("Greece", одредница у: *Encyclopedia of the Nations*, <https://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Greece.html> /19.05.2020/).

Главне мањинске групе у Грчкој су Турци, Роми и Бугари, односно Помаци (бугарски муслимани, међу којима има много њих који се самоидентификују као Турци), и то су званично признате мањине; као и Албанци и Македонци словенског порекла, којима није признат статус националне мањине, али они који говоре албански или словенске језике третирају се као припадници језичке мањине, тј. одређене лингвистичке и културне заједнице. Поред ових етничких, верских и језичких група, у Грчкој живе још и Јевреји, Јермени, Румуни, Власи, Пакистанци и др. Такође, процене су (из јануара 2012.) да тамошња српска заједница броји око 15.000 људи.

⁶⁰ У *Демографском профилу Грчке* наводи се да су ови подаци из 2015. године. Видети: *Greece Demographics Profile 2019*, *op. cit.*, https://www.indexmundi.com/greece/demographics_profile.html (19/05/2020).

⁶¹ Према: Предраг Терзић, „Политичко организовање и деловање мађарске мањине у Румунији од 1989. до 1996. године“, *Међународна политика*, год. LXVI, бр. 1160, октобар–децембар 2015, стр. 79.

⁶² Управо, ослањајући се само на званичне статистичке податке Србије (Пописи из 1991. и 2002. год.) и не узимајући у обзир становништво КиМ, Нада Радушки на тај начин класификује Србију у погледу њене етничке структуре. Видети: Нада Радушки, „Етничка

али, за разлику од поменуте Румуније, инклинисајући ка доњој граници ове категорије. Наиме, према последњем Попису становништва спроведеном у Србији 2011. године, припадници српске етнице чине 83,32 одсто укупне популације, док скоро петину, у збирном уделу од 16,68 одсто, чине припадници још 44 националне, етничке или културне/верске заједнице. О овом етно-културном мозаику српског друштва подробно ћемо говорити касније, у оквиру посебне, њему посвећене студије случаја. Но, овде је важно истаћи да, ако бисмо Србију посматрали у њеном територијалном интегритету, узимајући у обзир и становништво њене јужне покрајине, то би значајно утицало на промену односа процентуалног учешћа већине и мањина, односно удео српске етнице у целокупном становништву земље тада би драстично опао. Хипотетички, уколико би се у рачуници користили званични подаци Приштине, онда би удео Срба у целокупној популацији Србије износио тек око 67,4 одсто; ако би се, пак, ослонили на неке процене овдашњих органа, које се сматрају нешто реалнијим у погледу броја становника на КиМ и бројности Срба који тамо живе, онда би се дошло до процентуалног учешћа Срба у укупном становништву од око 72 одсто.⁶³ Дакле, из ове анализе се види да територијално целовита Србија, у погледу њене етничке структуре, заправо припада групи држава са нижом хомогеношћу, односно нижом хетерогеношћу, па чак лако може прећи и у категорију више хетерогености. Већ ови подаци, сами за себе, довољно говоре о томе колико је у Србији питање етничитета комплексно, бременито противречностима и великим конфликтним потенцијалом. Но, на простору њене уже територије (централна Србија и Војводина) последњих деценија изражен је процес етничке хомогенизације, а као његови главни узроци мармирају се извесни демографски, социо-економски и политички фактори. То су: пре свега, велике, како добровољне тако и присилне, миграције становништва, те разлике по етничким групама у погледу природног кретања становништва, али и комплексност саме економско-политичке ситуације; поред тога, на промене у етничкој структури утицали су и

хомогенизација становништва Србије крајем XX и почетком XXI века“, *op. cit.*, стр. 425–434.

⁶³ О резултатима Пописа на КиМ који су 2011. год. спровеле приштинске власти, као и о неким демографским проценама за тај део земље које су дале институције Србије, видети: овај рад, гл. VI, секција 6.2.3.1: „Криза идентитета, негативни (ауто)стереотипи и вредносне компоненте националног бренда Србије“.

процеси етногенезе, попут етнодивергенције и етноасимилације, односно промене етно-културног идентитета било услед диференцијације и појаве нових групних идентитета ове врсте, било због вољне асимилације сличних етничких група.⁶⁴ Међутим, и у наведеној анализи феномена етничке хомогенизације Србије ипак се, између осталог, закључује да:

„Србија у етничком смислу, због многобројних националности и конфесија које егзистирају на њеном простору, представља најшароликију балканску земљу или 'Балкан у малом', што је резултат не само њеног географског положаја већ и историјско-политичких прилика, демографског развика и других фактора. Због великог броја различитих националности и њиховог специфичног територијалног размештаја мањинско питање је теже и сложеније него у другим земљама“.⁶⁵

С друге стране, ту је и случај Босне и Херцеговине која би – сходно датој категоризацији, а у складу са спорним резултатима Пописа који је спроведен у тој земљи 2013. године (према којима Бошњаци чине 50,1 одсто, Срби 30,8, Хрвати 15,4 и остали 3,7 одсто тамошњег становништва)⁶⁶ – представљала државу на самој доњој граници врло високе етничке хетерогености. Међутим, и поред тенденциозног настојања да се креира оваква статистичка слика БиХ као већински бошњачке земље, она је, по својој суштинској природи, један типичан пример подељеног друштва.

Балкан генерално представља веома комплексан простор, а, између осталог, то је тако и због његове етничке структуре и значајне измешаности великог броја етнија. Познато је из географских и других студија да „међу географским целинама у Европи, Балканско полуострво има најхетерогенију структуру у физичко-географском, друштвено-географском или било ком

⁶⁴ Према: Нада Радушки, „Етничка хомогенизација становништва Србије крајем XX и почетком XXI века“, *op. cit.*, стр. 430. Радушки овде појашњава да је „вољна асимилација (је) позната код сличних националности где не постоје религијски и историјски антагонизми, при чему је највећи кохезиони елемент језик и вера“ (*ibid.*).

⁶⁵ *Ibid.*, стр. 424.

⁶⁶ О спорној методологији обраде података из Пописа 2013. у БиХ, као и о проблематичној формулацији питања о националној припадности из тадашњег пописног упитника, видети даље у овом поглављу, ф.н. 73.

другом смислу“.⁶⁷ И Јован Цвијић је говорио о тој етничкој измешаности и културним утицајима на Балкану. Он је, наиме, сматрао да су балкански етноси рецептивни системи, отворени за разне културне утицаје других, услед чега је долазило до промене културе и језика, те мешања са суседима. На основу тога, Цвијић ће изнети тезу да „на Балкану нема монолитних етноса, сличних раси, пореклом од једног претка, већ да су то скупови древних етничких супстрата“.⁶⁸ Ту измешаност културних елемената, односно неодређеност културног идентитета код неких људи и група у појединим деловима балканског простора (на пример у Епиру и Етолији) запазио је још Еурипид у античко доба, називајући их *Mixobarbaroi*. Говорећи о тој историјској категорији људи на овим просторима, Трајан Стојановић (Traian Stoianovich), између осталог, каже: „У неким крајевима Балкана, *Mixobarbaroi* су били људи са неодређеном или променљивом етничком и/или верском свешћу, који су себе поистовећивали – или су их други поистовећивали – час са једним народом, час са другим, а каткад и са неколико народа“.⁶⁹ Но, поред тога, постојећи етнички мозаик на Балкану или – да употребимо једну другу синтагму, која је можда и прецизнија у том дескриптивном смислу – његов „лабиринт етничких енклава“⁷⁰ производ је и других поменутих узрочности, међу којима се по значају издвајају нарочито историјско-политичке околности и миграциона кретања. У том смислу, посебно треба истаћи улогу присилних сеоба и империјалистичке политике пресељавања становништва, која се, према казивању Богољуба Шијаковића, спроводила још од Рима и Византије, преко Отоманског царства, све до

⁶⁷ Vujadin Rudić, "The Yugoslav idea, the former Yugoslavia and its social and geographical features", *The Serbian Questions in the Balkans*, Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade 1995, <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-yugoslavia.html> (29/09/2014).

⁶⁸ Нав. према: Мирко Грчић, „Цвијићева перцепција географског положаја Србије“, *Гласник Српског географског друштва*, Свеска LXXXVIII, бр. 2, 2008, стр. 6. Видети више о томе у: Јован Цвијић, *Географски и културни положај Србије, Сабрана дела*, књ. 4/1 (друго издање), Књижевне новине, Београд, 1991.

⁶⁹ Трајан Стојановић, *Балкански светови: Прва и последња Европа* (изворно издање: Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, M. E. Sharpe Inc, New York, London, 1994), прев. Ивана Ђорђевић, Equilibrium, Београд, 1997, стр. 164.

⁷⁰ Према: Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, *op. cit.*, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

Хабсбурговаца; а такво стратешко деловање царских власти било је вођено с јасним циљем – како би „спречили уобличавање нација тј. победу националног принципа који би угрозио опстанак царства“.⁷¹

Према резултатима једног истраживања које је спроведено у марту 2012. године, на простору Балкана – у који су укључене, поред свих шест држава са простора *ex* Југославије, још Румунија, Бугарска, Албанија, Грчка и Турска – постоји најмање 141 етничка група: „У једанаест држава Балкана на почетку друге деценије XXI века живи преко 136,1 милиона људи, који се разликују по националним, културним, језичким, религијским и другим одликама – од тог броја припадници етничких мањина су подељени унутар најмање 141 етничке групе“.⁷² При томе, сматра се да је број етничких група које постоје на Балкану и знатно већи од поменутог, јер ту нису укључене етничке групе из три државе – Албаније, Грчке и Турске – будући да у њиховим последњим пописима становништва из 2011. године није било питања о етничкој припадности. Стога, ако се првобитном броју додају још 22 етничке групе – колико њих, према подацима из 90-их година прошлог века, најмање постоји у ове три државе – долази се до укупног броја од 163 етничке групе.⁷³ Дакле, у балканским државама живе бројне националне,

⁷¹ *Ibid.* О томе, такође, говори и горепоменути Трајан Стојановић, иначе професор *emeritus* на Универзитету "Rutgers" (Rutgers University) у Њу Брансвику (Њу Џерси, САД), који је добар познавалац не само балканске историје и балканских прилика, већ и онога што он назива „балканска цивилизација“. Видети: Трајан Стојановић, *Балкански светови: Прва и последња Европа*, *op. cit.*, стр. 163; као и: Трајан Стојановић, *Балканска цивилизација*, прев. Ивана Ђорђевић, Центар за геопоетику, Београд, 1995, стр. 104–105.

⁷² Жарко В. Обрадовић, *Балкански етнички мозаик: Мањинско питање на Балкану*, Чигоја штампа, Београд, 2014, стр. 16. Овде су, у анализи балканских држава, обухваћене: Албанија, Босна и Херцеговина, Бугарска, Грчка, Србија, Црна Гора, Хрватска, Северна Македонија, Румунија, Словенија и Турска.

⁷³ *Ibid.*, стр. 16–17. Важно је, међутим, истаћи да и онај првобитни податак, који је изнет у наведеној Обрадовићевој студији, о постојању 141 етничке групе на Балкану треба да се узме са извесном резервом, због методолошких разлога. Наиме, на основу анализе изнетог објашњења за табелу: „Етничка структура становништва у државама Балкана почетком века (март 2012)“ (*ibid.*, стр. 16), морамо приметити да је употребљена методологија у овој рачуници упитна, и то из више разлога.

Прво, до укупног минималног броја од 141 постојеће етничке групе на Балкану, дошло се простим збиром бројева етничких група по појединачним државама, при чему вероватно има извесних преклапања, будући да, у неким случајевима, припадници исте етничке групе

живе у више држава (нпр. Срби живе у Србији, БиХ одн. Републици Српској, Црној Гори, Хрватској, Северној Македонији, Румунији итд.), те су онда поједине етничке групе више пута рачунате.

Друго, у случају неких земаља, оно што је узето као број постојећих етничких група представља заправо број понуђених модалитета за националну припадност из пописног обрасца. Тако је, на пример, за Бугарску узето да пет модалитета за националну припадност – Бугари, Турци, Роми, остали и неизјашњени – из пописног обрасца те земље из 2011, представљају број тамошњих етничких група, третирајући тако „остале“ и „неизјашњене“ као етничку групу!?

Треће, подаци за Хрватску (о тамошњем постојању 22 етничке групе) вероватно су узети из прелиминарних резултата Пописа у тој земљи из 2011, јер су његови коначни резултати, са подацима о националности, објављени тек крајем 2012 (прецизније 17.12.2012.) а истраживање о којем је реч јесте из марта исте године. Но, то је мање важно од тога да, према званичним пописним подацима из Статистичког извештаја ДЗС Републике Хрватске (Statistička izvješća 1469/2012, Popis 2011: „Jer zemlju čine ljudi“ /Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku/, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2013, стр. 11), у тој земљи постоје, поред већинског, хрватског народа, још 22 регистроване националне мањине; дакле, то би било укупно 23 етничке групе, а не 22, како се у разматраној табели наводи.

Коначно, поставља се питање потребе ажурирања изнетих података, јер истраживање је рађено пре спровођења Пописа у БиХ 2013, те су подаци о становништву ове земље узети на бази Процена из 2011. (за Федерацију БиХ) и 2006. (за Републику Српску). Наиме, према прелиминарним резултатима Пописа у БиХ из 2013. (в. „Прелиминарни резултати Пописа становништва, домаћинства и станова у БиХ 2013“, у: *Саопштење*, бр. 1/2013, Агенција за статистику БиХ, Сарајево, 5.11.2013, стр. 5, http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_sr.pdf /01.10.2015/), у овој земљи укупно има 3.791.662 становника, а то је око 360.700 људи мање него што је у истраживању наведено на основу поменутих Процена (4.152.361). У Републици Српској пописано је 1.326.991 лице (у истраживању је, на основу Процене из 2006, коришћен податак о 1.286.204 становника РС), а највеће одступање је код броја становника Федерације БиХ, јер их је по последњем Попису скоро 500.000 мање (2.371.603) у односу на коришћен податак из Процене 2011 (2.866.157). Такође, вероватно на бази истих Процена, узето је да у БиХ има 17 етничких група, мада их је, према Попису из 1991, било 21 (в. „Становништво према националној припадности, по Пописима 1961–1991“, Федерални завод за статистику, Федерација БиХ, <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/NacStanB.htm> /01.10.2015/).

У односу, пак, на коначне резултате последњег Пописа у Бих, још веће је одступање у поменутој студији. На те коначне пописне резултате дуго се чекало због спора између ентитетских статистичких завода око методологије обраде података. Они су најзад објављени 01.07.2016. год. од стране Агенције за статистику БиХ, али ипак на основу проблематичне методологије убрајања у резиденте великог броја људи који годинама не живе у тој земљи, а на којој се инсистирало у Федерацији иако се то коси и са европским

етничке и верске мањине, тако да су скоро све оне суштински, у мањем или већем степену, етнички хетерогене, мултикултурне и мултиконфесионалне.

На јеном месту примећено је да „мањински проблеми и националне конфронтације постају доминантно обележје Балкана јер нигде на тако малом простору нема толико потенцијалних жаришта и сукоба“.⁷⁴ Но, овде се одмах потом износи и констатација о једној, према нашем мишљењу, спорној пракси да се „то (се) често објашњава самом природом ових земаља које чине посебан свет јер је по својим особеностима 'Балкан даље од Европе него Европа од Америке' (Poulton, 1991)“.⁷⁵ Прво, и то ћемо у овом раду посебно нагласити, Балкан не само у географском и историјском већ, дакако, и културном смислу припада Европи, а због његових особености

стандардима у области статистике, због чега су органи Републике Српске донели одлуку да не признају и не објаве те податке. Према тим резултатима, у БиХ је 2013. год. било 3.531.159 становника, што је за око 260.500 мање него у прелиминарним резултатима, а чак за око 621.000 мање у односу на податке коришћене у Обрадовићевом истраживању. Питање о националној припадности у упитнику овог Пописа у БиХ било је сугестивно и ограничавајуће, са аспекта права на слободно изјашњавање; понуђени модалитети одговора су били: Бошњаци, Хрвати, Срби, остали и не изјашњава се. Према тако прикупљеним и спорним подацима, у укупном становништву БиХ Бошњака има 50,1 одсто, Срба 30,8 одсто, Хрвата 15,4 одсто, док остали чине 3,7 одсто. Видети: „Коначни резултати – Попис 2013: Националност 2013“, *Статистика*, Република БиХ, [http://www.statistika.ba/\(25/05/2020\)](http://www.statistika.ba/(25/05/2020)). Дакле, због примењеног статистичког приступа, и даље нема података о броју свих етничких група у БиХ. У једном тамошњем критичком тексту указује се на такав, дискриминишући приступ у „етно-статистичком побројавању“: „... опредељеност државе да се новим пописом и преостале мањине и неодређени згурају у три тора је чврста и неупитна. Сугестивно питање о националној припадности... имплицира да смо сви или *Бошњак*, или *Србин* или *Хрват* или – статистичка грешка под називом *Остало*“ (курзив – аутор). „Popis stanovništva u BiH 2013. godine: Šansa za Ostale“ (Lidija Pisker), <http://diskriminacija.ba/node/186>, 28.06.2012 (21/09/2017).

Иначе, овај Попис у БиХ је спроведен након пуне 22 године, јер дуго није могло да дође до договора о његовом спровођењу између тамошњих политичких странака, пре свега између тзв. бошњачких странака и оних из Републике Српске, и то управо због осетљивог и спорног питања о националној припадности.

⁷⁴ Нада Радушки, „Етничка хомогенизација становништва Србије крајем XX и почетком XXI века“, *op. cit.*, стр. 424.

⁷⁵ *Ibid.*

евентуално се може третирати као „културни субконтинент Европе“.⁷⁶ Говорећи о томе, М. Грчић каже: „Балкан као културни регион, у којем се преплићу трагови европских и ваневропских утицаја, открива у суштини *културу раскришћа*, која је имала велики значај за балканске геополитичке хоризонте, за поглед на свет балканског човека, који је често био недовољно схваћен и погрешно интерпретиран од стране суседних народа и 'великих' сила“ (курзив – А. М. Ј.).⁷⁷ Заправо, „удаљеност“ Балкана од Европе, о којој се горе говори, првенствено је резултанта и даље присутних западноевропских стереотипија, те самих европских политика и геополитичких и геостратешких интереса тог „блиског“, мада прекоокеанског савезништва које је концептуално сублимирано у идеји евроатлантизма. Ова и њој сличне констатације о „удаљености“ Балкана од остатка Европе само су, наиме, одраз чињенице да Балкан у XXI веку још увек представља „за велики сегмент западне заједнице“, како је то објаснио професор Предраг Симић, „део конститутивног мита о Окциденту као сепаратној цивилизацији, различитој од Оријента (Истока) који почиње 'на граници Европе са Балканом“.⁷⁸ Друго, генератор мањинских проблема и међуетничких конфронтација на овом простору, поред неких унутрашњих чинилаца, у значајној мери је управо и само деловање спољних фактора. Јер, историјско и савремено искуство је показало да стабилност Балкана, управо као „граничног подручја у геополитичком смислу“, „мање је зависила од односа између народа и држава који постоје у овом региону, а много више од односа великих сила у његовом окружењу“.⁷⁹ Сличан закључак износи и Марија Тодорова када каже: „Величину, облик, стадијум развоја, па чак и

⁷⁶ Видети: Мирко Грчић, „Балкан као културни субконтинент Европе“, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 85, бр. 1, 2005, стр. 209–218.

⁷⁷ *Ibid*, стр. 209.

⁷⁸ Predrag Simić, "Balkans and balkanisation: Western perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan wars from 1914 to 1996", *op. cit*, стр. 129.

⁷⁹ *Ibid*, стр. 128. Ову тезу П. Симић поткрепљује и следећим исказом: „Међународни аранжмани за Балкан у XIX и XX веку, по правилу, или су били производ споразума великих сила (Берлински конгрес, Версајски уговор, Конференција у Јалти) или су направљени под њиховим непосредним утицајем (Лондонска конференција амбасадора, Букурештански уговор, Дејтонски споразум)“. *Ibid*, стр. 127.

само постојање балканских држава готово су искључиво регулисали интереси великих сила, а у складу са правилима игре равнотеже моћи“.⁸⁰

Премда је Балкан увек био економски неразвијенији и периферни део Европе, он је ипак неспорно значајан простор у географском, транзитном, историјском, геополитичком, геостратешком, односно војностратегијском и безбедносном смислу. И док његове остале, морске границе начелно нису спорне (на западу, то су Јадранско и Јонско море; на истоку и југоистоку – Егејско, Мраморно и Црно море; а на југу – Средоземно море), она на северу, коју чине реке Сава и Дунав, јесте у географском, али и културном, смислу флуидног и нестабилног карактера.⁸¹ Балканско полуострво се, наиме, у свом северном делу, у широком појасу наслања на тзв. Средњу Европу (нем. *Mitteleurope*, фран. *Europe intermédiaire*; појам је први пут уведен на Бечком мировном конгресу одржаном 1814/1815. године), као још један геосимболички и псеудокултурни простор који је непрецизно одређен у физичком смислу. Но, ипак „линија разграничења између Балкана и Средње Европе постаје видљива на менталној мапи која селективно распоређује комплекс предрасуда и стереотипа, равномерно попуњавајући значења ова два симболичка простора“.⁸² Кроз Балканско полуострво које припада југоистоку Европе пролазе важни међународни саобраћајни коридори, као и вертикални и хоризонтални комуникацијски правци (Север–Југ и Запад–Исток), те, у том смислу, посебно је значајан његов

⁸⁰ Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан* (издање на енгл: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997), прев. Драгана Старчевић, Александра Бајазетов-Вучен, Библиотека XX век, Чигоја, Београд, 1999, стр. 291.

⁸¹ Говорећи генерално о проблематичности граница, односно могућим различитим критеријумима њиховог одређења (од географских, преко политичких, до етничких, културних и др.), Марија Тодорова скреће пажњу на следеће: „Погледајмо само северну границу Балкана: да ли Румунија спада на Балкан? А Словенија? А Хрватска, а Мађарска? Источна, јужна и западна граница нису проблем, рекло би се, пошто њу чини море, али да ли је Егејско море заиста тако непропусна граница између Грчке и обала Анадолије? И да ли Јадранско море стварно дели Италију и Далмацију?“. Марија Тодорова, „Шта је историјски регион? – Премеравање простора у Европи“ (Предавање са семинара Симболичке географије Европе, одржаног 28–30. маја 2004. у Будимпешти), с енгл. превела Александра Бајазетов-Вучен, *Реч: Часопис за књижевност и културу, и друштвена питања*, бр. 73/19, Фабрика књига, Београд, 2005, стр. 86.

⁸² Нав. према: „Балкан и/или Средња Европа“, блог „Мали Немо“, <http://www.malinemo.rs/blog/balkan-ili-srednja-evropa>, 10.02.2017 (01/06/2020).

евроазијски географски положај, као карактеристика која утиче и на његову међународну и геополитичку позицију. Евроазијски карактер Балканског полуострва произлази из његове „улоге копненог моста између Европе и југозападне Азије“; но, Балкан (као и сам простор некадашње СФР Југославије) истовремено спаја централну и западну Европу са северноисточном Африком, као и са средњим и источним Медитераном.⁸³

Својевремено је Јован Цвијић утврдио да су кључне географске и геоморфолошке карактеристике Балкана двојаче по својој природи: с једне стране, то су „особине спајања и прожимања“, а, с друге, „особине изоловања и одвајања“. Истичући да управо ове његове одлике „чине регион врло важном периферијом за центре (Малу Азију и Европу), од античких времена до модерног и савременог доба“, Грчић примећује да је на први тип особина Балканског полуострва Цвијић применио логику релативно отвореног система, док је на други тип његових особина применио логику затвореног система.⁸⁴ Због свега тога, на подручју Балкана су се стално, кроз историју, преплитали и сударали различити геополитички интереси и различите претензије. Отуда, то и јесте један изузетно осетљив регион са деликатном позицијом у контексту глобалних геополитичких и геостратешких односа. Крајем XX века, пак, Балканско полуострво постало је, као и неке друге географске области и геополитичке регије у свету, „подручје за тестирање“ (енгл. *test field*) новог светског поретка успостављеног од стране Западне Европе и Сједињених Америчких Држава.⁸⁵ Међутим, приметно је да овде описана позиција Балкана, а то се посебно односи на његов западни део, иако „није била повољна у доба ратова и нестабилних међународних односа, у доба мирнодобског и

⁸³ Vujadin Rudić, "The Yugoslav idea, the former Yugoslavia and its social and geographical features", *op. cit.*, <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-yugoslavia.html> (29/09/2014).

⁸⁴ Видети о томе: Мирко Грчић, „Цвијићева перцепција географског положаја Србије“, *op. cit.*, стр. 6. Вредно је помена да се овде увиђа извесна компатибилност те Цвијићеве теорије са оном о центрипеталним и центрифугалним силама коју је развио средином прошлог века Ричард Хартшорн (Richard Hartshorne), који је, иначе, до наших дана остао један од ретких теоретичара политичке географије; као и са деценију и по касније конципираном теоријом поларизованог развоја Џона Фридмана (John Friedmann) и њеним, данас веома актуелним, моделом „центар–периферија“ (в. *ibid*, стр. 3; 6).

⁸⁵ Vujadin Rudić, "The Yugoslav idea, the former Yugoslavia and its social and geographical features", *op. cit.*, <http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-yugoslavia.html> (29/09/2014).

цивилизацијског развоја света она је била екстремно повољна“; стога, „ако се мудро користи, географски положај може бити важан фактор друштвено-економског и културног развоја земље или региона“.⁸⁶

Ипак, на путу таквог, свестраног развоја овог региона, упркос његовом, у том смислу, повољном географском положају, стоје још неке „препреке“. Овде се првенствено мисли на онај познати, тзв. балканистички дискурс о „другости“ Балкана (у односу на остатак Европе) – феномен коме ће у овом раду, такође, бити посвећена дужна пажња – којим се споља, са позиција моћи, конструише и намеће одређени идентитет балканским народима и земљама, који је бременим негативним конотацијама. То заправо открива суштински однос европског „центра“ спрема балканске „периферије“, јер у западноевропским перцепцијама овај регион и данас има периферну позицију у погледу не само друштвено-економског и политичког већ и културног развоја, па и оног етичке природе. Стога, не чуди закључак да „европеизација или балканизација – то није више геополитички, већ цивилизацијски избор, пред који су стављени сви балкански народи“.⁸⁷ Премда, овде морамо приметити да је, сходно сазнањима политичких наука, ту ипак реч о двоструком избору који стоји пред балканским земљама, будући да припадништво одређеном културно-цивилизацијском кругу ипак условљава и сам геополитички избор. Довољно је, као пример, поменути вишедеценијски процес евроинтеграције Турске. Но, у сврху те и такве „европеизације“ овог региона, а заправо зарад остваривања геополитичких функција и геостратешких интереса центара моћи, и уједно ради увођења, за неке балканске народе и земље, пријемчљивијег назива, односно „политички коректног“ геосимболичког имена,⁸⁸ којим је, на тај начин, обезбеђен и

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ Мирко Грчић, „Балкан као културни субконтинент Европе“, *op. cit.*, стр. 209.

⁸⁸ Када је, током последње деценије XX века, доминантна одлика Балкана постао оријентализам, уз све друге његове негативне етикете, неки народи и републике бивше Југославије настојали су да измене ту геосимболику својим самоодређењем на основу тзв. средњеевропског идентитета. Наиме, ово је био управо „један од одбрамбених поступака који илуструју снагу трауматичног искуства геосимболичког измештања“, те се спас од комплексних проблема постојеће реалности тражио у „имагинарној географији“ средњег пута. Јер, „ако је Балкан простор на који се пројектују 'негативне' представе које Окцидент тежи да избаци из властите 'географије', Средња Европа би могла бити носилац оног мање 'негативног', разблажено 'оријенталног' које треба да послужи као утеха или компензација

шири просторни обухват у европским стратешком приступу спрам овог дела европског континента, извршено је преименовање Балкана⁸⁹ једним другим,

за (економску, политичку и културну – прим. А. М. Ј.) маргинализацију“. Нав. према: „Балкан и/или Средња Европа“, *op. cit.*, <http://www.malinemo.rs/blog/balkan-i-ili-srednja-evropa>, 10.02.2017 (01/06/2020).

⁸⁹ Има различитих веровања у погледу порекла појма „Балкан“. Међутим, најчешће се у литератури наводи да је та реч турског порекла, са изворним значењем „шумовито брдо/гора“ тј. „планина“, те да је она коришћена за означавање Старе планине (што је словенски назив исте) која се налази у источној Србији и Бугарској. Занимљиво је да и у данашњем Туркменистану, на његовом крајњем западу, постоји покрајина која се зове Балкански вилајет, а чији главни гард носи име Балканбат; ови називи у вези су са тамошњим Балканским планинама чије име, такође, потиче од турске речи „балкан“.

Но, постоје индиције да Турци, за време отоманске владавине над овдашњим простором, уопште нису, или макар не у некој значајнијој мери, користили тај назив за Стару планину, већ да је тај појам увео немачки, односно пруски географ и германиста Јохан Аугуст Цојне (Johann August Zeune, 1778–1853) тек 1808. године (у свом делу: *Gea. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung /Геа: Експериментална научна географија/*), користећи термин *Balkanhalbinsel*. Објашњавајући да тај термиолошки конструкт није био створен без одређене намере скопчане са англо-германским геополитичким интересима и тежњом за деконструкцију аутохтоног идентитета староседелаца, на једном месту каже се: „Помен имена Балкан од 1808. године, је политички термин, а не географски, какав је био до тог момента“. Према: „Комоница: Хем или Хелм – Комоница – Звездан (звездани цвет)“ (Крсто Крцун Драговић), <https://srbski.weebly.com/srbi-svi-i-svuda/komonica>, 14.05.2017 (03/06/2020).

Цојне је, наиме, настојао да одреди ово полуострво, аналогно са називима друга два полуострва у јужној Европи – Апенинским и Пиринејским, према његовом централном планинском венцу, сматрајући, што се касније испоставило као погрешно, да ту позицију има Стара планина илити, како ју је он назвао, користећи турску реч, планина Балкан. Како је касније Јован Цвијић утврдио, Балканско полуострво има заправо више великих планинских система; то су: Динарски и Шарско-пиндски, те Родопски, као и Карпатско-балкански планински систем, а овом последњем управо припада и Стара планина.

Међутим, стари Грци су планински венац око Старе планине називали „Хемос“ (*Αἰμος*), такође сматрајући да је то средишни планински ланац на овом простору, те отуда и каснији назив Хемско полуострво. Слично су исти планински венац називали и Римљани – *Haemus* (лат. *Paeninsula Haemonia* – Хемско полуострво). У складу са тзв. аутохтоном школом о пореклу српског народа, постоји мишљење да су се и једни и други, баш као и сами Турци (називајући Стару планину „Еминех-Даг“, у преводу Хемска планина), у свом имену за овај планински систем ослањали на стару српску, односно словенску реч „хелм“ (чији је савременији облик „хум“, и која у свим словенским језицима означава брдовит или планински предео; на пример, и назив Хомолске планине има исто порекло, као и назив Захумље за област у данашњој западној Херцеговини и јужној Далмацији); те да би уместо

такође, старим немачким термилошким конструктом какав је „Југоисточна Европа“.⁹⁰ Међутим, исто као и у случају Балкана, термин „Југоисточна Европа“, такође, представља одређен политички, односно геополитички појам, пре него географски.

Како је већ поменуто Марија Тодорова истакла у једном свом предавању посвећеном управо симболичкој географији Европе, ослањајући се при томе на лингвистички категоријални апарат, термин „Југоисточна Европа“, слично као и „Источна Европа“ или „Источна средња Европа“,

важећег и погрешног, а у значајној мери данас и погрдног, имена Балканско полуострво, требало вратити стари назив Хелмско полуострво. Видети о томе један веома занимљив текст: „Није Балкан него Хелм (Хелмско полуострво)“, *Србија данас*, 14. април 2015, <https://www.srbijadanas.net/nije-balkan-nego-helm-helmsko-poluostvrvo/> (03/06/2020).

Мишљење да изворни назив Хе(л)мско полуострво потиче од српске речи „хелм“, тј. „хум“, деле и неки слависти, попут др Душана–Владислава Пажђерског са Универзитета у Гдањску (Пољска). Видети: „Комоница: Хем или Хелм – Комоница – Звездан (звездани цвет)“, *op. cit.*, <https://srbski.weebly.com/srbi-svi-i-svuda/komonica>, 14.05.2017 (03/06/2020). Према истом извору, код староседелачког становништва које је живело на простору Хелма, поред тог старог назива, те имена Стара планина, користио се за ову планину и назив Комоница, о чему постоје документована сведочанства из старих путописа, док се тврди да је турска реч „Балкан“ могла бити једино наметнута локалном становништву од стране турских властодржаца тек почетком XV века. У складу с тим, најстарији писани извор о употреби међу локалним становништвом назива Балкан за планину Хемус, који иначе помиње и Марија Тодорова у свом *Имагинарном Балкану* – а реч је о једном меморандуму из 1490. године који је Ватикану, односно тадашњем папи Иноћентију VIII (Innocentius VIII), написао италијански писац и дипломата Филип Калимах (Philippus Callimachus Experiens, 1437–1496) – сматра се обичним историографским фалсификатом који ће касније послужити „германском наметању туђег имена“ (према: *Ibid.*).

⁹⁰ Б. Шијаковић објашњава да је термин „Југоистична Европа“ настао као део немачког нацистичког пројекта „Нови поредак Југоисточне Европе“ (*Neuordnung Südosteuropas*). Увођење такве једне „одреднице функционалног простора“ јесте одраз како настојања да се изврши промена идентитета овог региона, тако и смене утицаја над истим, што довољно говори о „политичкој позадини“ самог преименовања, које никако не може бити некаква „неутрална означитељска пракса“. При томе, овај аутор је изнео и једно потпуно тачно и више него занимљиво запажање: „Нацистичко истискивање онтолошког имена Балкан формалним географским називом 'Југоисточна Европа', једним релационим одређењем којим се предузима класификовање простора према његовој функцији за централну моћ, данас је поново у моди“. Све нав. према: Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, *op. cit.*, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

припада групи маркираних категорија, представљајући својеврсну „поткатеорију Европе“, за разлику од остатка Европе за шта „не постоје одговарајуће категорије и одговарајући стручњаци“.⁹¹ Наиме, одреднице као што су: „северозападна Европа“, „североисточна Европа“, „југозападна Европа“, „јужна Европа“, „западна средња Европа“, па и „Западна Европа“ – које се веома ретко користе или се уопште и не користе јер се сматра да је то једноставно Европа, те да нема потребе за наглашавањем икаквих специфичности – представљале би немаркиране категорије. „Међутим“, даље објашњава Тодорова, „маркиране категорије по правилу и јесу маркиране зато што су некако различите, док немаркиране категорије постају нека врста мерила, стандарда, а други онда имају да одреде своју позицију у односу на њега. Управо те немаркиране а ипак доминантне категорије одређују суштину оног уопштеног појма“ (у овом случају појма Европе – прим. А. М. Ј.).⁹²

Као још једна маркирана категорија уведен је и најновији термилошки, геополитички и геосимболички конструкт – „Западни Балкан“, а формула његовог просторног обухвата гласи: *ex*-југославенске земље минус Словенија плус Албанија (а од недавно и тзв. Косово са звездом). На тај начин, овим појмом су обухваћене скоро све земље Југоисточне Европе које још увек нису (или нису биле) чланице ЕУ (у међувремену је, пак, Хрватска постала њен пуноправни члан), а према којима је ова изградила одређену стратегију. Конструктори овог појма политичке географије врло вероватно су имали на уму то да он „наводи на помисао да би Балкан, премда није на Западу, у смислу западних принципа организације друштва, могао бити 'западни'“, а познато је да је на овим

⁹¹ Марија Тодорова, „Шта је историјски регион? – Премеравање простора у Европи“, *op. cit.*, стр. 84. Тодорова ту каже: „Комплексни појмови какви су регион, нација, раса, род итд. представљају конструисане системе маркираних и немаркираних категорија, и они су специфични за дато друштво... Тако се онда 'Источна Европа' јавља као маркирана категорија, као поткатеорија Европе, њена историја као поткатеорија европске историје, а историја и књижевности 'Средње Европе' или пре 'Источне средње Европе' или 'Југоисточне Европе' понекад се јављају као маркиране поткатеорије унутар ове маркиране поткатеорије“ (*ibid.*).

⁹² *Ibid.*

просторима „битан (је) само префикс 'западни', јер се традиционално сматра да кад је нешто са запада, значи да 'ваља'“.⁹³

Но, поред екстерног фактора, постоје и извесни унутрашњи, односно регионални и унутардржавни чиниоци који утичу на мањинске проблеме и појаву и интензитет међуетничких конфликта у земљама Балкана и Југоисточне Европе. Најпре, ту треба указати на поменути процес етнизације политике. Услед таквог процеса који је на овом простору доживео кулминацију током последње деценије XX века, то доба се може окарактерисати и као „етничко време“. Према казивању Душана Кеџмановића, „у етничким временима... закон већине постаје неумољив, а свака индивидуална разлика, поготово она етничке природе, опасна по живот“.⁹⁴

Управо су процеси етнизације политике, уз тзв. посткомунистички национализам и етно-националистички сепаратизам, који су током 90-их година прошлог века захватили транзициона друштва Источне Европе, на најочигледнији начин демантовали, дотад у теорији веома заступљене тезе о опадању значаја проблема национализма и губитку његове снаге у савременом свету,⁹⁵ те о крају ере национализма и наступајућем постнационалном добу мултиетничких и мултикултурних друштава. Одмах треба нагласити и то да успон етно-национализма није карактеристика само посткомунистичких, источно-европских земаља – мада се ту показао у свом најогуљенијем, а негде и најсуровијем виду – будући да је до његовог новог

⁹³ Сенка Д. Павловић, „Западни Балкан: Разна имена за разне намене“, *Политика*, 15.06.2010, <http://www.politika.rs/sr/clanak/138701/Zapadni-Balkan-razna-imena-za-razne-namene> (04/06/2020).

⁹⁴ Душан Кеџмановић, *Етничка времена*, Библиотека XX век, Београд, 2001, стр. 106–107.

⁹⁵ На пример, између осталих, и један од најпознатијих историчара нашег времена – Ерик Хобсбаум (или, како се још у српском језику транскрибује, Хобсбом /Eric John Ernest Hobsbawm/), у својој књизи *Нације и национализам*, која је први пут објављена 1990, дакле у предвечерје разбуктавања кризе и сукоба на југословенском и совјетском простору, дао је такву, показало се, потпуно погрешну оцену о „опадању национализма као вектора историјске промене“, тј. о губитку оне његове историјске снаге коју је имао у периоду од Француске револуције до окончања империјалистичког колонијализма. Видети: Eric Hobsbawm, "Nationalism in the late twentieth century", у: исти аутор, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, стр. 163–192.

замаха и оживљававања дошло и у многим земљама западне демократије. Поред тамошњег растућег антиимигрантског расположења, довољно је, као пример, поменути проблеме у односима етничких група у Белгији или, пак, западне сепаратне национализме, попут франкофонског национализма у Квебеку, те ирског, баскијског, каталонског, шкотског и других етно-националиста широм Западне Европе, при чему су последња два у новије време нарочито добила на интензитету.⁹⁶

То значи да се морају одбацити оцене попут оне „да је у касном индустријском и постиндустријском друштву национализам мање вирулентан“, јер су наводно „границе (су) стабилизоване, демократски стандарди и заштита мањина знатно унапређени“.⁹⁷ Мада ће и сам аутор, одмах након изношења ове оцене, констатовати да „упркос томе,

⁹⁶ Посматрано у глобалним размерама, након дугогодишњег истраживачког фокуса на феномен посткомунистичког национализма, у последње време све је више радова и студија који се баве неким од горепомнутих етнонационалиста у западним друштвима (нпр. видети: Микел Асурменди /ур./, *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму*, Библиотека XX век, Чигоја штампа, Књижара Круг, Београд, 2002; Kenneth McRoberts, *Catalonia: Nation Building Without a State*, Oxford, New York, 2001; Christopher Harvie, *Scotland and Nationalism: Scottish Society and Politics, 1707 to the Present*, Routledge, Abingdon, Oxfordshire, 2004 – то је, иначе, књига чије је прво издање из 1977, али је од средине 90-их до 2004. доживела још три реиздања; Michael Keating, *Nations Against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, Palgrave Macmillan, New York, 2001; итд.). Како дуго након Другог светског рата друштвена наука и није била заинтересована за питања национализма и националног идентитета, послератни научници нису ни могли да предвиде трендове јачања етнонационализма у европским политикама. Утолико још више добија на значају једна анализа Карлтона Хејса (Carleton B. Hayes) из 20-их година XX века (*Essays of Nationalisms*, 1926), која је очигледно касније инспирисала и самог Вокера Конора (Walker Connor) који ће признати да је био потпуно импресиониран њоме. Наиме, Хејс је још тада изнео антиципирање неких етнонационалистичких трендова – попут проблема међу етнонационалним групама у Белгији и Швајцарској, те онога што је он назвао „бујање малих националиста“ (*"the budding little nationalisms"*) Ираца, Баскијаца, Каталонаца, Белоруса и других – који ће се касније заиста и манифестовати у послератном развоју Европе (према: Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994, "Introduction", стр. xii).

⁹⁷ Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: Pretpostavke postkomunističke tranzicije — II dio“, *op. cit.*, стр. 215. Морамо приметити да је, најблаже речено, прилично чудно то да је оваква оцена дата 1998. год, дакле, непосредно након окончања етничког и верског рата на делу постјугословенског простора.

национализам и даље изазива контроверзне реакције“.⁹⁸ Наиме, питања национализма и националног идентитета производе контроверзност како због могућих друштвених, политичких и безбедносних импликација које носе, тако и због тога што у теорији и пракси постоји веома конфузно поимање ових изузетно сложених феномена. С друге стране, све што је овде речено показује да је Вокер Конор ипак био у праву када је истакао потребу уважавања снаге етнонационалистичких фактора, то јест њиховог утицаја на перцепције и понашање људи.⁹⁹

Када је, пак, реч о тумачењу и разумевању феномена посткомунистичког национализма, иако ће о томе бити говора и касније, овде желимо да укажемо на један приступ у оквиру кога се историја самог комунизма узима као битан генеришући фактор те појаве и чинилац који је имао значајну улогу у стварању нових „малих“ нација у Источној Европи и бившем Совјетском Савезу.¹⁰⁰ У томе се скрива и „једна од највећих иронија XX века“ – да је „управо комунизам, иако принципијелни опонент

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, *op. cit.*, "Introduction", стр. xiii.

¹⁰⁰ У проучавању настанка већег броја нових, „малих (социјалистичких) нација“, Милан Суботић пледира за такав приступ који уважава формативну улогу комунизма у дуготрајном процесу њиховог *nation-building*-а. Он сматра да је то много плоднија и, у аналитичком и експланаторном смислу, употребљивија парадигма од оне базиране на Хроховом моделу вишефазног развоја нација и његовој типологији националних покрета, а у којој се „комунизам“ третира као „празно време“ или „епизода дисконтинуитета“ у историјском процесу изградње источноевропских нација (видети: Милан Суботић, „Мале нације: Хрохова типологија националних покрета“, *op. cit.*, стр. 227; 228). За појам „мале нације“, који је поменути чешки историчар првобитно користио за означавање потчињених европских народа који су током XIX века тежили да стекну статус нације (касније ће их, пак, он називати „недоминантне етничке групе“), сам Мирослав Хрох је дао, а М. Суботић пренео, једну важну напомену – да придев „мали“ ту нема квантитативан, већ квалитативан смисао (*ibid.*, стр. 208.) Такође, попут Суботића и неких других истраживача, као што је Роналд Сани (Ronald Grigor Suny), и Марија Тодорова се залаже за приступ који уважава везе између источноевропских национализма и етатистичког комунизма, посматрајући ове прве, између осталог, и као део комунистичког наслеђа (в. Marija Todorova, "Ethnicity, nationalism and the communist legacy in Eastern Europe", *East European Politics and Societies*, Vol. 7, No. 1, 1993, стр. 135–154).

национализма, био оснажен својим савезима са национализмом и одговоран за стварање услова за развој нација у Другом и Трећем свету“.¹⁰¹

Такође, још један од основних унутаррегионалних чинилаца мањинских проблема и међуетничке конфликтности јесте чињеница да, с једне стране, у овој регији етничке границе не постоје, док су, с друге стране, стално присутне аспирације, у отвореној или латентној форми, за стварањем етнички хомогених држава-нација. На простору Балкана и Југоисточне Европе, као уосталом и у неким другим регионима и земљама где постоје етничке мањине, комплексни већинско-мањински односи често имају веома изражену територијалну димензију, што може носити, а неретко је управо то и случај, опасне безбедносне импликације. Но, како истиче Сениша Таталовић:

„Наслеђе ранијих времена, даљих и ближих, у готово свим земљама регије је такво да се припадници различитих народа (већинског и мањинских) не могу просторно раздвојити на такав начин да би се целина свих надлежности могла препустити целини сваког народа понаособ... Врло сложени већинско-мањински односи покушавају се разрешити на различите начине, од издвајања етничке мањине у засебну државу или припајања етничке мањине држави матичног народа, што је готово увек пропраћено ратом, до вођења политике толеранције и поверења, која омогућава сваком народу и мањини, без обзира како је распоређена у простору и измешана с другим народима, да одржава културну кохезију неопходну за очување идентитета“.¹⁰²

И мада практично нема земље у овој регији за коју би се могло рећи да је увек у прошлости имала правилан приступ и добар однос према својим мањинама, данас већина држава на овом простору, макар декларативно и формално-правно, уважавају принципе равноправности и недискриминације

¹⁰¹ Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, Stanford, 1993, стр. 19; нав. према: Милан Суботић, „Мале нације: Хрохова типологија националних покрета“, *op. cit.*, стр. 228.

¹⁰² Siniša Tatalović, „Regionalna suradnja i međуетнички односи na Balkanu“, *op. cit.*, стр. 157.

својих грађана, те гарантују људска, па и одређена групна права припадницима мањина на својој територији, било да је то резултат самосталних напора земље за решавање овог типа проблема, што је ређи случај, или је, као далеко чешћа варијанта, продукт спољних притисака. Па ипак, како примећује Таталовић, „и данас, када су у већини земаља регије закони о етничким мањинама 'без грешке', нешто не ваља у пракси, тако да нема етничке мањине која је у потпуности задовољна својим статусом и која не тражи нешто више“.¹⁰³

Положај националних мањина и мањинских народа доста се, наиме, разликује у овој регији, од земље до земље, па се тако разликују и њихови проблеми, али и њихов однос према држави којој припадају. Стога је поменути аутор настојао да изведе одређену типологизацију – наравно, уз неизбежну генерализацију – проблема са којима се суочавају етничке мањине у земљама Југоисточне Европе, као и типологизацију ситуација у којима се оне налазе, то јест самог њиховог понашања. Тако он издваја четири групе проблема које погађају етничке мањина на југоистоку Европе, а које се карактеришу различитим интензитетом и циљевима притисака на њих. То су: „дискриминација, културна подређеност, економска подређеност и геноцидна политика“.¹⁰⁴ Такође, према његовом мишљењу, могу се, у основи, утврдити и три различите ситуације у погледу понашања и односа мањина према држави у којој живе. Прва ситуација јеста она када је етничка мањина (углавном ако је малобрајна) у принципу задовољна својим положајем и омогућеним степеном остваривања својих права, пре свега у оквиру културне и образовне сфере, те и признаје државу у којој живи. Друга ситуација се односи на оне етничке мањине чији припадници, попут ромске заједнице, живе у већем броју држава у мањим групацијама, те тако расути „тешко могу исказати незадовољство својим положајем и асимилацијском политиком“.¹⁰⁵ Трећу ситуацију карактерише постојање незадовољства етничке мањине својим положајем и оно може бити узроковано стварном дискриминацијом или тражењем већих права, али и инструментализацијом те групе од стране државе матичног народа или, пак,

¹⁰³ *Ibid*, стр. 156.

¹⁰⁴ *Ibid*.

¹⁰⁵ *Ibid*.

њеном сопственом жељом да се прикључи матици. У оквиру ове ситуације, могу се, заправо, разликовати два случаја или подтипа: један, када мањина не жели да призна државу у којој се налази, већ упорно ради на остваривању таквог политичког циља као што је отцепљење, било у виду стварање нове државе или припајања држави-матици; и други случај, када етничка мањина, и поред одређеног незадовољства својим положајем, ипак начелно признаје државу у којој живи, те настоји да, управо кроз учествовање у њеном друштвеном и политичком животу, односно путем политичке борбе, оствари већи степен мањинских права.¹⁰⁶

Један од кључних налаза Таталовићевог истраживања гласи да, када је реч о Југоисточној Европи, „питање већинско-мањинских односа остало је у суштини нерешено на регионалном нивоу“, док истовремено постоји изражен утицај између етничких односа и проблема, с једне, и регионалних односа и сарадње, с друге стране.¹⁰⁷ Јер, „етнички сукоби и већинско-мањински односи оптерећују регионалну сарадњу, али и безбедност на југоистоку Европе“;¹⁰⁸ али, додајмо и то, у неким случајевима може се приметити и обрнуто дејство – да добри међудржавни односи и регионална сарадња (посебно она усмерена на заштиту националних мањина) утичу на унапређење међуетничких односа.

У једном другом истраживању, спроведеном на бази теоријског рада и студија случаја, утврђено је, пак, да постоји снажна и статистички значајна веза између регионалног етничког диверзитета и међуетничког рата, односно да су етничке групе у конфликту, које су насељене на таквом простору са високим степеном етничке хетерогености, склоније решавању конфликта оружаним путем, за разлику од оних које живе на хомогенијем простору у етничком смислу. Ту је закључено да, у случају етнички хетерогених простора, „географија страха“ и безбедносна дилема играју кључну улогу у избијању међуетничког рата: „Ако постоји могућност да се одлучујућа предност стекне извођењем првог удара, онда искушење и страх могу да умање напоре за решавање сукоба путем мање скупих начина и да

¹⁰⁶ О овој типологизацији видети: *Ibid*, стр. 156; 160.

¹⁰⁷ *Ibid*, стр. 156.

¹⁰⁸ *Ibid*.

покрену масивно насиље“.¹⁰⁹ Управо због тога, за Балкан, као и за шире подручје југоистока Европе, регулисање етничких односа и конфликта, те превенција тог типа сукоба, представљају питања од приоритетног значаја.

Треба, међутим, истаћи да, у погледу везе између етничког диверзитета и међуетничког рата, постоје и другачија мишљења која се базирају на чисто практичном искуству. Тако се, на пример, на основу искустава високих комесара за националне мањине ОЕБС-а (Организација за европску безбедност и сарадњу; Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE), у *Љубљанским смерницама за интеграцију разноликих друштава*, подвлачи да „разноликост, сама по себи, није ни у узајамној нити у узрочно-последичној вези с повећањем напетости и насиља“; те да „ниједан од многобројних етничких конфликта који су избили у постхладноратовској Европи није био неминован“, већ да су „сви они (су) били последица политичких избора који су могли бити другачији“.¹¹⁰ Овде треба, пак, додати и још једном подвући то да су неретко генератор тих конфликта били не само погрешни „политички избори“ унутрашњих актера већ, у значајној мери, и они које су чинили спољни актери, водећи својеврсне посредничке ратове и проналазећи мотиве за спровођење тзв. хуманитарних интервенција које су заправо водиле у праве хуманитарне катастрофе.

На концу, један од важних ендогених фактора конфликтности јесте и променљив однос већина–мањина, односно нарушавање етничке равнотеже, што може имати и политичко-територијалне последице. На ово, такође, указује и С. Таталовић: „У државама које имају етничке мањине, а такве су готово све земље на југоистоку Европе, у територијалном погледу се често *испреплиће однос етничке већине и мањине*. Неретко се национална

¹⁰⁹ Erik Melander, "The geography of fear: Regional ethnic diversity, the security dilemma and ethnic war", *European Journal of International Relations*, Vol. 15, No. 1, March 1, 2009, стр. 95. У овом раду Ерик Меландер (Erik Melander) настоји заправо да утврди у ком степену безбедносна дилема – кроз географски индуковано обезбеђивање предности путем спровођења првог удара – доприноси избијању међуетничког рата у регионима са етничким диверзитетом.

¹¹⁰ Кнут Волебек (Knut Vollebaek), „Увод“, у: *Љубљанске смернице за интеграцију разноликих друштава*, ОЕБС, Високи комесар за националне мањине, Хаг, Холандија, новембар 2012, стр. 6.

мањина на одређеном простору налази у већини, иако је у држави у мањини, што додатно отежава проблеме“ (курзив – А. М. Ј.).¹¹¹ Један од можда најбољих примера за такву врсту проблемске ситуације и пратеће конфликтности јесте случај Косова и Метохије. До средине XVIII века припадници српске етнице на овом простору су чинили апсолутну већину, да би крајем XIX и почетком XX века, односно у периоду негде од Берлинског конгреса (1878) до Лондонске конференције (1912), дошло до „дефинитивног нарушавања етничке равнотеже на рачун српског и неалбанског становништва“.¹¹²

Својевремено је Димитрије Богдановић, српски историчар и академик, документованом аргументацијом објаснио да је – упркос извесним тенденцијама из доба југо-комунизма да се „козметички“ улепшају мотиви и сама историја албанских сеоба, превасходно у смислу просте коинциденције потреба Албанаца за повољнијим условима живота и наводно опустелих, а плодних косметских долина – у време отоманске власти, у основи процеса насељавања Албанаца и исељавања Срба са КиМ стајао фактор „исламизације у функцији колонизације“:

„Ислам је, дакле, био одлучан чинилац за опсег и трајност албанске колонизације у југословенским земљама — и у Старој Србији и у Македонији. Исламизацијом је пресељени елемент учвршћен на новој земљи, а тиме је дат подстицај и замах читавој колонизацији — чак и кад се, за моменат, занемари политички фактор (планско насељавање вољом и силом државне власти). С друге стране, исламизацијом је не

¹¹¹ Siniša Tatalović, „Regionalna suradnja i međuetnički odnosi na Balkanu“, *op. cit.*, стр. 157.

¹¹² Према: Вера Вратуша, „Идеолошка функција тезе о сукобу цивилизација“, *op. cit.*, <http://www.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/21VeraVratusa.pdf> (21/08/2015), стр. 259. Ауторка наводи да о тој бројчаној доминацији Срба на територији Космета до средине XVIII века сведоче како турски, тако и аустријски и ватикански извори. Такође, она објашњава и механизам путем кога је, за време отоманске власти, дошло до пада етничке заступљености Срба у структури косметског становништва. Наиме, од почетка XVIII века почело је масовно досељавање на територију Старе Србије Албанаца који су у већини били исламизовани, што је турским властима одговарало и које су и вршиле њихово планско насељавање, истовремено појачавајући притисак и терор над српским православним становништвом (в. *ibid.*).

само албански елеменат доведен и утврђен у југословенским земљама него је и словенски елеменат однорођен, албанизован... Сукоб између албанског и српског народа, заправо, и није нужно национални сукоб: та два етникума живела су заједно без икаквог уопштеног конфликта кроз многа столећа средњег века. Сукоб настаје у новој верско-друштвеној диференцијацији турскога, отоманског феудалног поретка“.¹¹³

Међутим, и у XX веку, а нарочито после 1968. године, настављени су ови етнички процеси у истом смеру (тако да је 1981. године удео Срба у укупној тамошњој популацији износио 14,9 одсто). Ти процеси, у ствари, били су базирани на континуираном и „планском дејству албанског национализма“, манифестованом „у трајном, такорећи хроничном притиску на Србе да се исељавају из области, у подстицању демографског потиска и експлозије албанског становништва, и у његовом ванредном и неприродном појачавању великим, до сада још неизбројаним приливом албанске народности, под видом политичке емиграције из Албаније“.¹¹⁴ Иако је постојала теза о наводно подједнаком исељавању и самих Албанаца са Космета, те да су то биле економске емиграције, проценат исељених Срба, односно Црногораца, у односу на укупну покрајинску популацију (према Попису из 1971. године), био је 9, односно 13 пута већи од процента исељених Албанаца.¹¹⁵

Управо су тај демографски потисак и конверзија односа већина-мањина у основи и данас актуелног, српско-албанског „постнасилног“ сукоба на КиМ, а који неки виде као сукоб уговорног и природног права. Но, захтевима албанских политичара са КиМ и њихових спољних ментора

¹¹³ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову* (прво издање 1985), погл. „Турско доба“, одељак IV: „Ширење Албанаца по југословенским земљама у XVII и XVIII веку“, секција 2: „Исламизација и албанизација“; видети такође: исто, секција 4: „Начин албанске колонизације и исељавања Срба“, http://www.laban.rs/lib/Knjiga_o_Kosovu.html (19/06/2020).

¹¹⁴ О томе је управо писао већ цитирани Димитрије Богдановић. Нав. према: Вера Вратуша, „Идеолошка функција тезе о сукобу цивилизација“, *ор. cit.*, <http://www.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/21VeraVratusa.pdf> (21/08/2015), стр. 259.

¹¹⁵ Према: *Ibid*, стр. 259–260.

да власти у Београду „занемаре фактицитет утемељења Србије“ као да се заборављају две круцијалне ствари: прво, да фактицитет утемељења било које државе, па тако ни Србије, не може бити занемерен; и друго, да одлука о томе ни у ком случају не може бити одраз политичког волунтаризма било које политичке власти, већ једино оне политичке воље која би била „израз структурисане сагласности свих чланова заједнице“.¹¹⁶ Иза те врсте захтева, дакле, стоји једно, у најмању руку, крајње чудно и контрадикторно, да не кажемо потпуно погрешно, разумевање питања како легитимитета, тако и легалитета.

Из свега што је напред речено, јасно је да од низа екстерних и интерних фактора, те сплета различитих околности, али и констелације снага регионалних, суседних и глобалних центара моћи, зависи даљи развој ове европске „периферије“, односно то да ли ће Југоисточна Европа бити „регија која долази“,¹¹⁷ што ће рећи регија будућности, или ће, пак, њена визија као јединственог геополитичког, економског и културног простора отићи у заборав, док ће Балкан остати „конгломерат малих националних држава и етничких култура, који понекад личи на политички и културни хаос, изражен у фразеологизму 'балканизација'“.¹¹⁸ У овом другом случају, то би значило да она оптимистичка перцепција, према неким мишљењима, императивне изградње снажног и дејствујућег (транснационалног) регионалног идентитета – утемељена у „идеји регионализма која надсвођује ригидне националистичке локализме“ – а како би коначно могао заживети

¹¹⁶ Видети о томе у: Јован Живковић, „Регија – исходиште албанског и српског спора“, у: Јован Башић (ур.), *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи*, *op. cit.*, стр. 400. Аутор овде помиње својевремени апел Адема Демаџија (Adem Demaçi) упућен српским политичарима „да занемаре фактицитет утемељења Србије и омогуће самосталност Албанцима на основу изјашњавања као јединог легитимног права (као услов за помирење с Албанцима)“. *Ibid.*

¹¹⁷ О оваквој визији Југоистичне Европе, са снажним регионалним идентитетом, видети анализу: „Jugoistočna Европа: Regija koja dolazi“, *op. cit.* Ту се, између осталог, каже: „Ако су границе између земаља бивше Југославије, након политичке фазе у којој су 'спајале раздвајајући' (СФРЈ), прешле у нову фазу – да раздвојене спајају (а јесу), следећи прогресивни корак тиче се производње регионалног идентитета у различитим сферама људског деловања, па тако и у сфери безбедности“ (*ibid.*, стр. 6).

¹¹⁸ Мирко Грчић, „Балкан као културни субконтинент Европе“, *op. cit.*, стр. 209.

концепт „малог Балкана без великих национализма“, ипак остаје у домену једног утопијског дискурса.¹¹⁹

Вокер Конор је, на пример, изнео једну упозоравајућу констатацију да, када је емпиријско искуство са све већим глобалним ширењем етнонационалистички инспирисаних покрета и борби коначно окупирано пажњу многих научника, „пратећа експлозија литературе о национализму“ показала је да заправо постоји мало сагласности не само у погледу природе националног идентитета, већ и по питању тога „*како је или чак да ли је уопште могућа мирољубива акомодација етничке хетерогености*“ (курзив – А. М. Ј.).¹²⁰

У описаним околностима карактеристичним за Балкан и Југоисточну Европу, заиста може бити тежак и мукотрпан посао успостављање темеља културе мире,¹²¹ нарочито ако су они већ једном или више пута раније

¹¹⁹ О нужној потреби регионалне трансформације „малог Балкана са великим национализмима“ (у „мали Балкан без великих национализма“, одн. у Југоисточну Европу као регију која би, према овом мишљењу, могла представљати „хоризонталну синтезу глобалног и локалног“, наспрам вертикалне равни националних држава), а ради његовог бољег позиционирања на „глокалном“ плану и промене третмана држава са овог подручја „као перманентних постконфликтних друштава лишених визије и властите снаге“, говорио је професор Факултета политичких наука Универзитета у Сарајеву и научни публициста Нерзук Ђурак. Видети: „Jugoistočna Evropa: Regija koja dolazi“, *op. cit.*, „Реч уредништва“, као и део: „Utopijski diskurs: Mali Balkan bez velikih nacionalizama“, стр. 7–9.

¹²⁰ Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, *op. cit.*, "Introduction", стр. xiii; видети такође и погл. 3: "More Resent Developments ('Ethnonationalism')", стр. 67–87.

¹²¹ Култура мира, као својеврсна концепција, постала је предмет интензивнијих расправа након Међународног конгреса о миру у духу људи (*Congres international sur la paix dans l'esprit des homes*) који је одржан 1989. године у Јамскуру, Обала Слоноваче (према: Љубиша Митровић *et al.*, „Геокултура развоја и култура мира у Србији и на Балкану у контексту савремених структурних промена“, у: Љубиша Митровић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић /ур./, *Култура мира и геокултура развоја Балкана: Теоријско-методолошке основе макро-пројекта „Култура мира, идентитети и односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције*“, Институт за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2006, стр. 29). Но, можемо рећи да је синтагма „култура мира“ озваничена и формално уведена у употребу када је Генерална скупштина Организације уједињених нација (ОУН) усвојила своју прву *Резолуцију о култури мира* 1996. године (*Culture of Peace*, General Assembly Resolution A/RES/51/101, United Nations, New York, December 1996, <http://www.un-documents.net/a51r101.htm> /05.07.2015/). Овај орган УН ће од тада бити веома

урушени. Па ипак, чине се да управо у таквим друштвено-економским, етничким, културним, политичким и геополитичким условима нема важнијег циља, нити пречег задатка од тога, јер то је *conditio sine qua non* не само за успостављање и/или очување демократије и њено даље унапређивање, већ и за успостављање политичке, друштвене и регионалне стабилности, а тиме и целокупног друштвеног и регионалног развоја. Но, то подразумева озбиљан, предан и одговоран дизајнерски рад на креирању институционалних и вредносних оквира који – ако су добро промишљени и адекватно осмишљени, политичком и социјалном контексту прилагођени, функционални и ефективни – управо могу чинити постојан темељ за изградњу не само културе мира већ и политике мира.

Постоје тумачења да су друштвена, политичка, економска и културна агонија и пратећа деконструктивност, које карактеришу текуће балканске прилике, условљене упарво идентитетом и његовим неразумевачем. Међутим, исто тако постоји приличан оптимизам и вера да „могућности за излазак из актуелне идентитетске друштвене запречености постоје“, те да је „могуће оцртати политичке, економске и културне промене на Балкану, које би превладале неразумеваче егзистенције идентитетских различитости“.¹²² Полазна основа за деловање у том правцу треба да буду превасходно напори усмерени на идентификацију међугрупних противречности и њихових узрочних фактора, јер је то једини пут који води не само ка превенцији њихове конфликтности већ и ка њиховом дугорочном превазилажењу. У том смислу, важна порука може бити да „за промене нису потребни сукоби и катаклизме, већ мала дела милиона људи“.¹²³

посвећен промовисању и успостављању културе мира, тако да је – што ћемо касније и подробно изложити – у наредним годинама уследило усвајање низа докумената о томе.

Више о овој културној парадигми и њеном садржају, видети: Гл. VI овог рада, секција 6.1.5: „Културна и образовна политика“.

¹²² Срђан Вукадиновић, „Идентитети и култура мира на Балкану“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, ор. cit, стр. 23.

¹²³ Момчило Сакан, „Ревитализација културе мира“, *Сварог: научно-стручни часопис*, бр. 7/13, НУБЛ, октобар 2013, стр. 26.

„Алтернатива подељености једне најистакнутије категоризације није у било којој нереалној изјави како смо сви великим делом исти. Што нисмо. Већ, главна нада за складом у нашем проблематичном свету лежи у многострукости наших идентитета који се пресецају међусобно и боре против оштрих подела око једне једине устаљене линије жестоких подела, којој се наводно не може одупрети.“

Амартја Сен (Amartya Kumar Sen, 1933–),
индијски економиста и филозоф, универзитетски професор,
добитник Нобелове награде за економију,

Идентитет и насиље: Илузија судбине
(Identity and Violence: The Illusion of Destiny, 2006)

III ФЕНОМЕНИ НАЦИЈЕ, НАЦИОНАЛИЗМА И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА: ТЕОРИЈСКЕ КОНТРОВЕРЗЕ И ИДЕОЛОШКО- ПОЛИТИЧКЕ ПОДЕЛЕ

3.1. Теоријске контроверзе у схватању нације и национализма: Перенијализам, примордијализам, етносимболизам и (пост)модернизам

Феномени нације, национализма и националности, то јест националног идентитета, дуго након Другог светског рата нису били тематизовани у стручним, научним и академским оквирима, будући да је постојала снажно изражена тенденција њиховог маргинализовања, док се бављење њима сводило углавном на историографска истраживања и евентуално на анализе о национално-ослободилачким процесима и покретима у колонијалним земљама тзв. Трећег света.¹²⁴ У том смислу, постојао је тек понеки изузетак, попут познате студије о национализму Елија Кедурија (Elie Kedourie) из 1960. године, премда се и она тим питањем бавила превасходно у контексту историје идеја.¹²⁵

¹²⁴ Миша Ђурковић посебно наглашава да су се у послератном периоду национализмом бавили само историчари, попут Карла Дојча (Karl W. Deutsch) и Њуа Ситон-Вотсона (Hugh Seton-Watson), презентујући га као „анахрону, ирационалну и негативну појаву *par excellence*“. Такође, он додаје да се чак и антиколонијална борба народно-ослободилачких покрета, заснована на праву народа на самоопредељење, представљала као „нешто што нема везе са национализмом“ (о томе видети: Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, Предговор у: Јасел Тамир, *Либерални национализам*, „Филип Вишњић“, Београд, 2002, стр. 7–8).

Важно је, међутим, подвући да је у ранијој историји друштвених теорија доста пажње било посвећено идејама нације и национализма, још од периода класичног либерализма XIX века, мада – како каже Ерик Хобсбаум – „у то време скоро ништа друго и није писано до националистичка и расистичка реторика“ (Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780: Програм, мит, стварност*, „Филип Вишњић“, Београд, 1996, стр. 8). Ипак, из тог периода потичу два и данас веома цитирана рада која, при томе, нису ништа мање „модерна“ од савремених текстова из те области; то су: Милова (John Stuart Mill) *Разматрања о представничкој владавини* из 1861. год. и чувено предавање Ернеста Ренана (Ernest Renan) *Шта је нација?*, одржано на Сорбони 1882. године.

Међу каснијим теоретичарима који су се бавили питањем нације били су и они марксистичке оријентације, од Кауцког (Karl Kautsky) и Луксембургове (Roza Luxemburg /Rozalia Luksenburg/) до Отоа Бауера (Otto Bauer) и Лењина (Владимир Ильич Ульянов Лѐнин); а из међуратног периода свакако треба истаћи, раније већ поменутог, Карлтона Хејса, као и Ханса Кона (Hans Kohn), који се сматрају „очевима оснивачима“ академског проучавања национализма после Првог светског рата.

¹²⁵ Реч је о Кедуријевој књизи која носи једноставан назив *Национализам*, први пут објављеној 1960. год. (1998. године је доживела своје четврто, проширено издање), и која је настала на основу серије ауторових предавања, одржаних током претходних пет година на

Како смо на једном месту утврдили: „Оваква тенденција потискивања читавог комплекса питања везаних за национално, услед углавном имплицитног третирања национализма као не само анахроне и ирационалне већ и искључиво негативне појаве, била је последица свих оних ужаса и зала које су фашизам и нацизам, као најмилитантнији, најагресивнији и, једноставно речено, најгори облици ирационалног, шовинистичког и расистичког национализма, нанели човечанству у Другом светском рату“.¹²⁶ Ипак, треба рећи, постоје и другачије интерпретације или, можда, оправдања таквог пасивног односа друштвене теорије и, нарочито,

чувеној *Лондонској школи за економију и политичке науке*. Он је проблем национализма првенствено третирао као проблем који припада историји идеја, односно историји политичког мишљења. За Кедурија, национализам је била идеја „... која има једнаку вредност као и остале идеје о организацији које су произашле из политичког искуства Запада – идеје као што су суверена држава, представничка држава, секуларна држава, које су проистекле из западног политичког искуства, али које су се прошириле и на остатак света“. Стога се он у чак четири од шест поглавља поменути студије бавио идејном, то јест интелектуалном историјом национализма, а само последња два је посветио политичкој историји овог феномена. То дело, које је стекло статус класичне литературе и једне од главних референци у расправама о овој тематици, Кедурију је обезбедило „светску репутацију на интелектуалном плану“, а посебно је постало интересантно у постхладноратовском периоду и њему својственој, како каже Слободан Дивјак, „репроблематизацији односа нације, етноса и државе, националног и културног идентитета, партикуларног и универзалног, грађанског и етничког, индивидуалног и комунитарног, демократског и националног, и слично“ (видети: Ели Кедури, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000; посебно, везано за ауторов лични приступ теми, „Увод у четврто издање“, у: *Ibid*, стр. 21–27; а о значају саме студије и у њој изнете анализе Предговор Слободана Дивјака „Уз књигу Елија Кедурија *Национализам*“, у: *Ibid*, стр. 7–17).

¹²⁶ Нав. према: Александра Мировић, „Национални идентитет, национализам и либерална демократија: О теоријским контроверзама и идеолошко-политичким поделама“, *Српска политичка мисао*, вол. 21, бр. 03, 2008, стр. 187–210.

Овај део докторске студије, који заправо представља само полазиште са кога се и кренуло у истраживачки процес, темељи се на резултатима наших ранијих истраживања, који су изложени у горенаведеном раду (в. *ibid.*). Један део те анализе захтевао је неопходну допуну и извесна ревидирања, пре свега ради уважавања постојеће динамике и одређених трансформација у партијском систему Србије. Но, у оквиру критичког и компаративног разматрања различитих и контроверзних теоријских концепција феномена нације, национализма и националног идентитета, као и приликом образлагања, на бази тога уобличеног, сопственог приступа овим питањима, неминовно је било ослонити се на неке формулације, идејне концептуализације и терминолошко-категоријални апарат који су коришћени у горецитираном раду.

социологије спрам ове врсте питања и њихове проблематизације. Тако, на пример, једна од њих разлог за то проналази у самој епистемолошкој природи социологије која је, као изразито теоријска наука, усмерена на достизање општег знања, односно на проучавање појава општијег карактера и откривање правилности које их повезују, пре него на појединачне феномене који се третирају као непоновљиви и изузетни, и за које је, као такве, увек била више заинтересована историјска наука и њој сродне дисциплине. Национализам је, према овом схватању, управо таква појава која се отима општем сазнању.¹²⁷

Без обзира на разлике у тумачењима тог тренда, оно што је извесно јесте да је он водио „игнорисању чињенице да су *locus* либерализма и либералне демократије и даље државе-нације, а нарочито чињенице да се мањинска права, то јест права мањинских, етничких и националних група и њихових припадника управо заснивају на партикуларистичком, етно-националном принципу“.¹²⁸ Неки ће чак у самој чињеници да националне државе представљају постојећу реалност видети „један фундаментални парадокс“ нормативне либералне политичке теорије. Описујући ту парадоксалност, Миша Ђурковић каже: „У либералној филозофији готово по дефиницији оперишемо универзалистичким појмовима и правилима, а да никада не обраћамо пажњу на то да све то заправо важи искључиво унутар дефинисане државе, односно државе-нације. Право је чудо да та чињеница дуго није узнемиравала највећи број либералних мислилаца ...“¹²⁹.

Но, током осамдесетих и, посебно, деведесетих година XX века, такав тренд у друштвеној теорији ће се променити, тако што ће за њу од тада нација и национализам постати легитимни феномени и предмети истраживања. Година 1983. обично се сматра преломном за такав развој, с обзиром на то да су тада објављене три веома значајне књиге и да је урађено

¹²⁷ О томе говори Владимир Илић, у: Vladimir Ilić, *Sociological Study of the Political Subsystem in Yugoslavia* (Социолошка студија о политичком подсистему Југославије), Open Society Institute, Budapest, 1999, стр. 108.

¹²⁸ Према: Александра Мировић, „Национални идентитет, национализам и либерална демократија: О теоријским контроверзама и идеолошко-политичким поделама“, *op. cit*, стр. 187–210.

¹²⁹ Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit*, стр. 6–7.

реиздање једне раније, а све оне ће постати фундаменталне и имаће изузетан утицај на касније расправе. То су: поновно издање *Теорија национализма* Ентонија Смита (Anthony Smith);¹³⁰ *Нације и национализам* Ернеста Гелнера (Ernest Gellner);¹³¹ *Нација: замишљена заједница* Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson);¹³² и зборник *Измишљање традиције*, чији су приређивачи Ерик Хобсбаум и Теренс Рендер (Terence O. Ranger).¹³³ Ентони Смит, иначе један од највећих познавалаца ове проблематике када је реч о нашим савременицима, утемељио је и развио тзв. етносимболизам као један аутентичан приступ изучавању етничитета и национализма. Остали наведени аутори представници су тзв. модернистичке парадигме у проучавању нација и национализма. То се пре свега односи на Ернеста Гелнера, утемељивача основних постулата овог новог, модернистичког приступа, који се и сврстава у „класичне модернисте“; док су Ерик Хобсбаум и, посебно, Бенедикт Андерсон развили теорије које садрже и елементе постмодернистичког приступа. О самој суштини ових приступа биће више речи касније, а овде је довољно истаћи то да је Гелнеров модернизам извршио прави „коперникански обрт“, те да је данас постао преовлађујући приступ или, како каже Е. Смит, „доминантна ортодоксија“ у тематизацији феномена нације и национализма.¹³⁴

¹³⁰ Ова Смитова књига први пут је објављена 1971. године: Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, Duckworth, London, 1971; исто: Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, Harper & Row (Torchbook Library Edition), New York, 1971.

¹³¹ Видети: Ернест Гелнер, *Нације и национализам*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

¹³² Бенедикт Андерсон, *Нација: Замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998.

¹³³ На енглеском језику наслов овог дела гласи *The Invention of Tradition* (видети нпр. издање из 2012: Eric J. Hobsbawm, Terence O. Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2012), док се у литератури на српском језику може наћи и његов превод као *Стварање традиције* (на пример у: Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780: Програм, мит, стварност*, прев. са енглеског Светлана Николић, *op. cit.*, стр. 11).

¹³⁴ Говерећи о значају који има Гелнерова теорија у савременом дискурсу о овој проблематици, Милан Суботић даје такву оцену о „коперниканском обрту“. Он указује на то да чак и Гелнерови критичари признају тај значај и свеприсутност његове теорије у савременим расправама, и као пример наводи оцену коју је изнео Брендан О’Лири: „Сва каснија вредна дела и истраживања национализма користе се његовим (Гелнеровим – прим. А. М. Ј.) радом, било да се заснивају на његовим претпоставкама, било на неслагању

Нови импулс оживљавању теоријског интереса за ове теме и њиховој својеврсној рехабилитацији дошао је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века и то из емпиријског поља, односно практично-политичке сфере и догађаја везаних за слом комунизма у Европи, распад социјалистичког блока и нестанак хладноратовске биполарне поделе света, а које су пратили нови захтеви за национално смоопредељење и, последично томе, захтеви за ревизију постојећих граница на европском и евроазијском простору. Пред таквим догађајима као што су били: пад Берлинског зида и уједињење Немачке; распад све три источноевропске социјалистичке федерације са вишенационалном структуром (чехословачке, совјетске и југословенске федерације) и стварање на њиховим просторима нових држава; а посебно етнички и верски мотивисани оружани сукоби и грађански ратови на простору бивших држава СФРЈ и СССР-а, друштвени теоретичари нису више могли да остану „неми посматрачи“.

Ови догађаји, а нарочито југословенска криза, обично се тумаче као експлозија национализма. Но, иако је тада етно-национализам избио у први план, манифестујући се у свом огољеном виду, у свим овим случајевима, укључујући и немачки, национална питања су тињала и раније, уз њихово некад више, а некад мање отворено испољавање или, пак, прикривање. У случају државне и националне кризе у Југославији, чак и у време њеног продуженог трајања, када су оружани сукоби већ доживели кулминацију, чини се да у Србији није постојао велики број оних који су били свесни тога, а само ретки међу њима, нарочито из тадашњег опозиционог круга, били су спремни да то јавно и кажу. Један од њих био је и др Зоран Ђинђић који је управо 1993. године истакао да је југословенска криза на неки начин старија чак и од саме Југославије: „Иронично би се могло рећи да је Југославија била у кризи и пре него што је као држава настала“.¹³⁵ Настојећи то да

са њима“ (видети: Милан Суботић, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, Институт за филозофију и друштвену теорију, „Филип Вишњић“, Београд, 2007, стр. 51).

¹³⁵ Зоран Ђинђић, „Крај форсираног примата“, *Демократија*, Београд, мај 1993; такође, у: Зоран Ђинђић, *Србија ни на Истоку, ни на Западу (текстови 1989–1996)*, приредио Радован Чолевић, Цепелин, Нови Сад, 1996, интернет издање: <https://pdfcoffee.com/zorandjindjic-srbija-ni-na-istoku-ni-na-zapadupdf-pdf-free.html> (20/05/2021).

објасни, он је тада подсетио на вишевековне сукобе између Хрвата и крајишких Срба, те између верских заједница у Босни, да би поентирао тиме да је – и поред тадашњег, мада је то и данас случај, маркирања српског режима као изазивача кризе – „ватра (је) већ тињала и без њега“.¹³⁶ Поред тога, не сме се изгубити из вида ни деловање спољног фактора у том правцу. Стога је исправно закључити да би вероватно до југословенске државне кризе кад-тад дошло и без тадашње власти у Србији која, факат, њу није изазвала, премда је ова криза била један од фактора опстајања тог режима, а што је у вези са једним другим питањем – оним које се тиче начина управљања кризом.

Но, када се већ раније није посвећивала довољна и адекватна пажња проблемима националног, у ситуацији када су они довели до прекрајања геополитичке карте Европе и показали се као проблеми од животног значаја за милионе људи, постало је, ваљда, више него јасно да је научно истраживање ових питања неопходно. Из овог периода (деведесетих година XX века) који је, за тематику о којој је реч, био веома теоријски плодан, међу мноштвом значајних, али и мање значајних студија, посебно издвајамо три веома утицајне књиге које су објављене и на српском језику. То су: опет једна књига коју је потписао Хобсбаум, али сада у својству аутора: *Нације и национализам од 1780: Програм, мит, стварност* (1990); затим, још једна чувена Смитова књига *Национални идентитет* (1991);¹³⁷ и *Заједница грађана: О модерној идеји нације* (1994) у ауторству Доминика Шнапера (Dominique Schnapper).¹³⁸

Поред поменутих, постоји и низ других теорија и методолошких приступа развијених у оквиру различитих научних дисциплина које су у свој предмет истраживања укључиле нацију и национализам или национални идентитет и друге појаве повезане с њима: од историје, политичке науке, теорије међународних односа и теорије рационалног избора, преко етнографије, антропологије, социологије и социјалне психологије, до компаративне књижевности, уметности, родних студија и др; а чак је то

¹³⁶ *Ibid.*

¹³⁷ Видети: Ентони Смит, *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998.

¹³⁸ Српско издање: Доминик Шнапер, *Заједница грађана: О модерној идеји нације*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1996.

постала тема и посебне врсте менаџмента (тзв. *conflict management*), као и неких маркетиншких студија и истраживања на које ће и ова студија, у једном свом делу, бити усмерена. Због тога ће Кетрин Вердери (Katherine Verdery) закључити: „Током 80-их и 90-их година, научна индустрија изграђена око концепата нације и национализма постала је тако обимна и тако мултидисциплинарна по свом карактеру, да је постала супарник свим другим савременим темама интелектуалне производње“;¹³⁹ док ће Милан Суботић додати да је, на тај начин, „процес започет Горбачовљевим реформама довео до својеврсне 'научне перестројке'...“.¹⁴⁰

Такав развој у друштвеној теорији неминовно је водио ка настанку једне нове научне дисциплине која би омогућила континуирано и систематско проучавање, као и специјализацију ове тематске области. Та научна дисциплина данас носи назив „Студије национализма“, а на многим факултетима, универзитетима и другим академским институцијама отворене су посебне катедре посвећене овим студијама. Нарочито је вредна помена изузетно јака катедра за студије национализма на познатој и веома угледној Лондонској школи за економију и политичке науке, чији је члан, између осталих, био и професор емеритус Ентони Смит све до своје смрти 2016. године, док су раније тамо биле и друге признате интелектуалне величине, попут Елија Кедурија и Ерика Хобсбаума.

Значај који имају ова тематска област и око ње формирана научна дисциплина, као и њихов допринос даљем развоју друштвене теорије, свакако су несумњиви. Мора се, међутим, истаћи да данас постоји извесна хиперпродукција текстова о нацији, националном идентитету и национализму, чиме се заправо ствара једна крајња непрегледност у тој области. Такође, како се често истиче, у њој постоји „концептуална анархија“ (Сегал /Segal/) и „терминолошки хаос“ (Вокер Конор), односно,

¹³⁹ Katherine Verdery, "Whither 'Nation' and 'Nationalism'?", у: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation* (with an Introduction by Benedict Anderson), Verso, London, 1996, стр. 226; нав. према: Милан Суботић, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, *op. cit.*, стр. 45.

¹⁴⁰ *Ibid.*, стр. 45.

дословно речено, једна „терминолошка џунгла“ (Грос /M. Gross/).¹⁴¹ Ово је последица тога што, како каже Доминик Шнапер, „термини које употребљавамо у расправама о етничким скупинама, етницитету, држави, нацијама и национализмима ... су тешко оптерећени вредностима и страстима, али ретко их заиста и разјашњавамо“.¹⁴² Све то уноси само додатну конфузију у разумевање ових, већ по самој својој природи, изузетно сложених појава. Томе поготово доприноси чињеница да у основи неких од тих бројних текстова не стоје когнитивни, већ пре свега идеолошки и практично-политички мотиви, што значи да су они првенствено у функцији осуде или афирмације ових појава и процеса, већ у зависности од вредносних и политичких оријентација аутора.

Међутим, и поред потешкоћа да се такви предмети истраживања сведу у оквире чисто рационалне теоријске анализе, због саме њихове природе и скопчаности са вредностима, те њихове уплетености у политику, као и готово неминовне укључености емоција и других ирационалних момената, теоријски приступ је ипак неопходан, наравно, уз развијену способност селективности и у синтези са емпиријско-историографским приступом.¹⁴³ Уколико, наиме, желимо да постигнемо суштинско и што је могуће објективније разумевање феномена нације, националног идентитета и национализма, потребан нам је један нијансиран и диференциран приступ, а њега можемо обезбедити само уз помоћ адекватног теоријског оквира. Јер, теорија и теоријско сазнање коме она тежи, или би макар требало да му

¹⁴¹ О томе видети: Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *Национални интерес*, год. I, vol. 1, бр. 1/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 175.

¹⁴² Доминик Шнапер, *Заједница грађана: О модерној идеји нације*, *op. cit.*, стр. 31; уп. Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.*, стр. 175.

¹⁴³ На пример, Милан Суботић такође инсистира на повезивању теоријског и емпиријског приступа, сматрајући их за два подједнако значајна, али често раздвојена нивоа истраживања. Он се ту позива на Мирослава Хроха који је у својим радовима користио такву синтезу у проучавању национализма малих европских нација и који је такође истакао да се, и поред постојеће хиперпродукције нових теорија у друштвеним наукама, историчари не могу ослањати само на емпиризам, већ да су „обавезни да узму у обзир налазе друштвених наука, у крајњој линији на нивоу теорија средњег ранга“ (према: Милан Суботић, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, *op. cit.*, стр. 47).

тежи, ипак су мање подложни утицајима из идеолошко-политичког, културног и уопште друштвеног окружења.

Појмови нације, националне припадности и национализма представљају вишедимензионалне, изузетно комплексне и различито тумачене феномене, а због њихове улоге на спољнополитичком и унутрашњополитичком, али и на социјално-психолошком и индивидуално-психолошком плану, питања скопчана с њима постају веома осетљива у друштвеном и политичком смислу. То је свакако допринело, ако не и проузроковало, да се око тих категорија и феномена развију жестока спорења како међу друштвеним теоретичарима и филозофима, тако и међу политичарима, тзв. интелектуалцима и другим субјектима усмереним на политичко поље деловања.

У оквиру оне прве групе, међу теоретичарима нације и национализма, већ дужи временски период актуелна теоријска расправа обично се представља као спор између поменутих теоријских приступа, на линији модернизам vs. етносимболизам, који се сматрају за две потпуно различите и супротстављене концепције у студијама национализма. Према нашем мишљењу, такво гледиште, које није потпуно исправно, резултат је извесних неспоразума и погрешних интерпретација, пре свега Смитове етносимболичке позиције.

Главно питање, око кога се генерисао овај теоријски спор, односи се на природу и настанак нација и национализама. Модернистичка позиција чији је, како смо истакли, утемељивач и главни заступник био Ернест Гелнер, полази од тога да су нације и национализми изразито модерни феномени чије је порекло везано искључиво за модеран период људске историје, с обзиром на то да су настали крајем XVIII и у XIX веку на бази идеја Француске буржоаске револуције, а нарочито идеје о народном суверенитету и легитимитету власти. Према том схватању, разлози за настанак ових појава у модерном добу су превасходно економске и политичке природе, док ранија предмодерна прошлост, односно претходно, заједничко етничко и културно порекло и осећање етничке припадности немају неки суштински значај у том погледу, што значи да они нису неопходни за стварање нације и националне државе. Појава национализма – као новог облика социјалне организације који зависи од „високих култура“ и

иза кога су стајали интереси одређених социјалних слојева и група – везује се за процесе модернизације и индустријализације европских друштава, односно за период њихове транзиције из аграрног у индустријски тип друштва. Сматра се, наиме, да је у таквим условима национализам био нужен ради постизања хомогенизације становништва, неопходне за материјалну репродукцију тог потпуно новог типа друштва. Он је то могао да постигне наметањем истих вредности, језика и културе популацији на одређеном подручју, и то путем стандардизације језичко-симболичког система, те обезбеђивања општег приступа образовању, опште писмености и високог нивоа општег знања, социјалне комуникације и мобилности. Другим речима, национализам је, према Гелнеру, омогућавао да „висока култура“ – која је раније била ексклузивно обележје управљачких, то јест административно-војних и свештеничких елита, наспрам мноштва „ниских“ и „дивљих“ култура сељачке популације – постане једна „прожимајућа, оперативна култура целог друштва“, и то по први пут у људској историји.¹⁴⁴ Такво становиште о односу између економске модернизације, национализма, модерне културе и модерне, националне државе, Гелнер је на једном месту и сажето изнео: „Укратко, међусобни однос између модерне културе и државе је нешто сасвим ново и неизбежно проистиче из захтева модерне економије“.¹⁴⁵ У складу с таквим тезама, он је закључио да национализам, проузрокован потребама економске модернизације, претходи нацији, односно да су нације – као групе које теже да опстану у форми политичке заједнице – производ национализма, као процеса наметања „високе културе“ друштву и тежње за поклапањем културних и политичких, односно националних и државних граница.

Реч је, дакле, о једној материјалистичкој и економистичкој теорији нације и национализма, која ове феномене посматра, како би Смит рекао, редуccionистички, односно као нужне продукте развоја у економској бази. Због тога ће неки, попут социолога Вељка Вујачића, ову теорију повезати и са марксистичким елементима,¹⁴⁶ што је, међутим, сам Гелнер изричито

¹⁴⁴ Ernest Gellner, "The Coming of nationalism and its interpretation: The myths of nation and class", у: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, *op. cit.*, стр. 107.

¹⁴⁵ Ернест Гелнер, *Нације и национализам*, *op. cit.*, стр. 195.

¹⁴⁶ О томе поменути аутор говори у: Veljko Vujčić, "Sociology of Nationalism", у: Alexander Motyl (editor-in-chief), *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1: *Fundamental Themes*, Academic

одбацио. Такође, за модернисте је карактеристичан и конструктивистички приступ, јер се нација схвата као *друштвено створена*, а не нека природна или вечита, заједница; дакле, као једна социјална *творевина*, изведени друштвени *конструкт* чија је појава везана за одређене друштвено-историјске околности.

С друге стране, Смитов етносимболизам инсистира на етничком пореклу нација, у смислу да предмодерне етничке заједнице или, како их он назива, „етније“ и културно-симболички садржаји имају снажну улогу у настанку нација. Тиме се сутерише да постоји извесни културни континуитет између етничких група и модерних нација, јер ове друге наслеђују културну основу оних првих, односно преузимају од њих низ културно-симболичких елемената, попут имена, митова, симбола, сећања, вредности и другог. Према овом схватању, то заједничко културно-етничко порекло је неопходно за кохезију националне групе и за саму свест о припадности њој. За разлику од класичних модернеста, Смит тврди да нација, са својом етничком основом, и национални идентитет претходе национализму као идеолошком покрету, и то тако што га узрокују и подстичу, услед своје способности да убеди људе у мит о етничком идентитету. Ова теза, међутим, не представља неку иновацију, јер је такође и Џон Александер Армстронг (John A. Armstrong), у својој студији из 1982. године, тврдио да нације претходе национализму,¹⁴⁷ указујући исто тако на потребу дубљег истраживања подручја етничког као предмодерног темеља нације, уз третирање самог настанка нације као једног дуготрајног

Press, San Diego, London, 2001, стр. 707. Но, с њим се у том погледу слаже и Милан Суботић. Видети: Милан Суботић, „Имају ли нације пупак? Гелнер и Смит о настанку нација“, *Филозофија и друштво* XXV, 2004, стр. 185, ф. н. 13.

¹⁴⁷ Реч је о студији Џона Армстронга која управо и носи такав назив – *Нације пре национализма*. Видети: John A. Armstrong, *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982. Ова књига представља заправо прву значајнију студију у оном низу студија о нацији и национализму који ће уследити током 80-их и 90-их година прошлог века. Додуше, не треба изгубити из вида да је она објављена тачно једанаест година након првог издања Смитових *Теорија национализма*, а да ће годину дана након ње уследити реиздање поменуте Смитове књиге, док је Смитов *Национални идентитет* знатно касније угледао светлост дана.

процеса.¹⁴⁸ Но, у складу са наведеним схватањима, Смит дефинише нацију, истичући да је то „именована људска популација са заједничком историјском територијом, заједничким митовима и историјским сећањима, заједничком масовном, јавном културом, заједничком економијом и заједничким законским правима и дужностима свих припадника“.¹⁴⁹

Из овог одређења нације види се да Смит ипак не искључује политичке и грађанске, то јест политичко-територијалне елементе (јер заједничка територија, масовна јавна култура, заједничка законска права и дужности и заједничка економија, представљају управо такве елементе) као конститутивне за настанак нације и као њене унутрашње компоненте, већ да их само комбинује са оним културно-етничке природе. Друго, Смит не негира да су нације историјске и друштвено конструисане категорије, нити да су оне, као и национализам, модерни феномени. Штавише, он се у том погледу слаже с Гелнером и другим модернимистима.¹⁵⁰ Међутим, Смит сматра да су нације, по свом карактеру, модерне појаве пре свега у смислу временског лоцирања њиховог настанка у људској историји, јер је он

¹⁴⁸ На овакво схватање Џ. Армстронга, које је, на неки начин, представљало претечу Смитове концепције, указује и Милан Суботић. Видети на пример: Милан Суботић, „Имају ли нације пупак? Гелнер и Смит о настанку нација“, *op. cit.*, стр. 196, ф. н. 33.

¹⁴⁹ Ентони Смит, *Национални идентитет*, *op. cit.*, стр. 30.

¹⁵⁰ Ентони Смит то и експлиците подвлачи у више наврата. Тако ће једном приликом рећи: „Нације јесу модерне, као и национализам, чак и када њихови чланови мисле да су оне веома старе, и чак и када су делимично створене од стране предмодерних култура и успомена. Оне нису све време овде. Могуће је да се нешто налик модерним нацијама појавило ту и тамо у старом и средњем веку. То је, у крајњој линији, једно отворено питање које захтева више истраживања. Али, генерално, нације јесу модерне“ (Anthony Smith, "Memory and modernity: Reflctions on Ernest Gellner's theory of nationalism", *The Ernest Gellner Memorial Lecture*, London School of Economics and Political Science, European Institute, Mart 1996, стр. 24, <http://members.tripod.com/GelnerPage/SmithLec.html> /15.03.2008/).

На другом месту он опет јасно каже: „... основне карактеристике модерног света захтевају постојање нација и национализова. Не можете имати једно без другог. То је очигледно у случају национализма, као идеолошког покрета за кога је јасно да није постојао пре XVIII века. Али, то је такође истина и када су у питању нације уопште. Чак и ако би неке нације могле бити нађене пре доласка Модерне, може се рећи да већина нација јесу модерне, у смислу њиховог релативно скорашњег постојања, и да су оне то нужно“ (Anthony Smith, "Nations and their pasts", *The Warwick Debates*, 24. октобар 1995, стр. 2, <http://www.lse.ac.uk/collections/gellner/Warwick.html> /15.03.2008/).

несумњиво везан за епоху Модерне; али не и у смислу да су искључиво модерни чиниоци (као што су индустријализација, свима доступно јавно образовање, општа писменост и др.) довели до њиховог конституисања, с обзиром на то да су, према његовом виђењу, и предмодерни етно-културни чиниоци имали значајну улогу у томе. За њега, наиме, нације јесу релативно скорашње, модерне појаве, али истовремено и појаве које су укорене у древне етничке заједнице и њихове културно-симболичке садржаје. Стога, Смит ни не одбацује потпуно модел објашњења настанка нација и национализама који је понудио његов професор Гелнер, јер не сматра да је то објашњење погрешно у правом смислу те речи, већ да је пре свега недовољно, пошто нам „саопштава само пола приче“, ¹⁵¹ занемарујући ону другу, према овом аутору, такође веома значајну половину.

Поред тога, Смитова и Гелнерова позиција се не размимоилазе ни у погледу схватања нације као друштвене реалности. Јер, како сведочи Смит у свом меморијалном предавању посвећеном Гелнеру, њих двојица су постигли сагласност током дебате вођене у Ворвику (тзв. *The Warwick Debates*) да су нације створене заједнице, често и генерацијама стваране, и да као такве, слично зградама или уметничким делима, оне јесу истовремено и стварне (реалне) и замишљене ("*both real and imagined*"), ¹⁵² насупрот постмодернистичкој тези о нацији као искључиво имагинативној, измишљеној или чисто виртуелној заједници.

Због свега тога сматрамо да је погрешна оцена Смитове теорије као „примордијалистичке“ или „еволуционистичке“, како ју је окарактерисао Гелнер, али и многи други. ¹⁵³ Одговарајући на овакве „оптужбе“ и сам Смит

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² Дебата у Ворвику је управо и вођена под називом који гласи: "The nation: Real or imagined?" О томе видети: Anthony Smith, "Memory and modernity: Reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism", *The Ernest Gellner Memorial Lecture*, *op. cit.*, стр. 3, <http://members.tripod.com/GelnerPage/SmithLec.html>. (15/03/2008).

¹⁵³ Гелнер је, током поменутих расправа у Ворвику – иначе вођене само дванаест дана пре његове смрти 1995. године – а на основу аналогије спора између њега и Смита по питању настанка нација са старим схоластичким расправама о настанку човечанства, тј. о Адамовом пупку (енгл. *Adam's navel*), своју модернистичку позицију означио као „креационистичку“ (због става да су нације настале као резултат стваралачких модернизацијских процеса), а Смитову етносимболичку као „еволуционистичку“ и

је нагласио да се он не слаже ни у једном смислу са примордијализмом, у било којој његовој форми. И заиста, како смо поменули, он не сматра да су нације неки природни феномени или основне људске групе које су по природи дате (као какве природне или неисторијске датости) и које почивају на примордијалним, изворним и биолошким везама.¹⁵⁴ Такође, у његовој теорији, не само нација, него ни „етнија“ (као предмодерна и претполитичка етничка заједница) не дефинише се на основу природно-биолошких особина схваћених у примордијалистичком смислу и карактеристичних за одређење појма расе, већ првенствено на основу субјективних (осећања, веровања и сл.) и симболичко-културних (митови, симболи, заједничка памћења и вредности) елемената.¹⁵⁵

До оваквих погрешних и неоправданих квалификација долази, како упозорава Милан Суботић, услед поистовећивања „перенијализма“, као вере у древност и вечитост нација, и „примордијализма“, као вере у природност и

„примордијалистичку“ (због наводне његове тезе да нације постоје одувек, те става да су оне везане пупчаном врпцом, односно културним континуитетом, за предмодерне етничке заједнице).

¹⁵⁴ Када је реч о националном идентитету, примордијалистичка позиција подразумева да се он третира као „чврста и основна, базична људска категорија“, која је „дата рођењем“ и коју човек не може током живота да промени, јер је одређена „прадедовским пореклом“ и припадањем одређеној лози, те коју карактеришу ирационална национална осећања. Како Јасна Милошевић-Ђорђевић даље објашњава, за примордијалисте национални идентитет подразумева „физичке, религијске и друге карактеристике које појединац стиче по рођењу и које га суштински одређују; то је идентитет кроз који се преносе емоције, инстинкти, успомене, на начин који појединац не може сам да бира“. Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.* стр. 175–176.

У основне слабости овог приступа критичари убрајају: пре свега, неуважавање реалне могућности постојања двоструког или чак и вишеструког националног идентитета код неких људи; те запостављање чињенице да та врста припадности не мора за свакога бити најважнија нити је то увек кључно осећања; као и занемаривање динамике развоја националног идентитета, у смислу да се он може изграђивати, па и мењати током живота. О томе видети: *Ibid*, стр. 176–177.

¹⁵⁵ Ево како сам Смит то подробно објашњава: „Етнице се не дефинишу посредством физичког порекла, него посредством осећања континуитета, заједничког памћења и колективне судбине, тј. на основу културне сродности отелотворене у митовима, сећањима, симболима и вредностима које задржава дата културна јединица људске популације“ (курзив – М. С.). Наведено према: Милан Суботић, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, *op. cit.* стр. 68.

онтолошки карактер нација.¹⁵⁶ Смит, видели смо, верује у древно етничко порекло нација, мада не толико и у њихову вечитост, пре у њихову дуготрајност. У складу с тим, према нашем мишљењу, он би евентуално пре могао да се оквалификује – ако је то уопште потребно, будући да је реч о једном заиста аутентичном и комбинованом приступу – као „перенијалистички модерниста“, ма колико да то звучи парадоксално. Требало би још додати и то да Гелнер и други (пост)модернисти, попут Е. Хобсбаума, не негирају постојање и извештан значај етничке прошлости, већ само мисле да она и за њу везан културни континуитет нису пресудни за настанак и живот нација. Због тога ће поменути Милан Суботић и рећи да је Гелнер само „умерени креациониста“.

На основу свега изложеног можемо приметити да разлике између „модернизма“ и „етносимболизма“ и нису толико велике, већ да се пре ради о различитом акцентовању појединих аспеката и димензија ових појава. Имајући то у виду, чини се да је исправније рећи да теоријски спор око питања настанка и природе нације и национализма постоји пре свега на релацијама: модернизам *versus* перенијализам, са историјске тачке гледишта; и модернизам *versus* примордијализам, са социолошке тачке гледишта. У новијим теоријским дискусијама, међутим, кључно питање око кога се воде спорови више и није, у толикој мери, то „да ли нације имају пупак“ (*"Do nations have navels?"*), како га је својевремено формулисао Гелнер, већ првенствено питање „да ли је нација као артичока“ (*"The nation as an artichoke?"*), како је то сликовито изразио турски политиколог Умут Озкиримли (Umut Özkirimli).¹⁵⁷ Ради се о томе да је фокус анализе померен

¹⁵⁶ М. Суботић каже: „Теза о древности нација често (се) поистовећује са вером у њихову природност, тј. губи се из вида да неко може тврдити да су 'нације' старе категорије *друштвено-историјског* живота људи које, упркос томе, нису уписане у сам *'природни поредак'* ствари“ (*ibid*, стр. 49).

¹⁵⁷ Користећи ову „ботаничку аналогију“ (М. Суботић) – коју је иначе први пут, пре више од педесет година (1968. год.), употребио Стенли Хофман (Stanley Hoffmann) у контексту тадашњих кретања ка европској интеграцији – Умут Озкиримли је желео да покаже како етносимболизам нацију схвата као артичоку, у смислу да она има своје чврсто језгро, тј. срце, у виду етно-симболичких садржаја из прошлости, који онемогућавају њено деконструисање. Осуђујући такво схватање нације, уз истицање да је то пре један покушај да се национализам оживи него да се стварно објасни, он пледира, у складу са својим постмодернистичким приступом, за неофункционалистичко схватање нације попут лука – у

са питања о прошлости нације и национализма на она везана за њихову будућност, односно на то да ли ће и колико дуго ове појаве опстати у постмодерној будућности или ће, пак, бити деконструисане. Такав дискурзивни тренд одраз је утицаја постмодернистичког приступа и његове претпоставке да је, заједно с крајем Модерне, наступио и „крај нација“, јер је долазећа нова, постмодерна ера наводно подразумевала и постнационално доба. Пракса је, међутим, демантовала овакве тезе, показујући да су оне, макар за сада, још увек на нивоу утопијских мисаоних конструкција.

3.2. Конзервативни националисти vs. грађанисти – један облик идентитетске и идеолошко-политичке поделе у српском друштву

У погледу спорова и подела око питања нације, националног идентитета и национализма међу оном другом групом актера, као што су: политичари, политичке партије, политички ангажовани интелектуалци и други субјекти који делују у политичком пољу или везано за њега, важно је одмах нагласити да – иако немају неку непосреднију теоријско-сазнајну вредност, у смислу стицања општих сазнања о карактеру ових појава – они нису ништа мање значајни, поготово због политичких и друштвених последица које могу произвести у пракси. Ови спорови имају наглашену идеолошку димензију и манифестују се као идеолошко-политичке поделе које се могу грубо свести на четири различите групације: конзервативне националисте, либералне националисте, мондијалисте и анационалисте.

У случају српског друштва, међутим, ове последње три оријентације често се погрешно поистовећују, те се поменуте поделе своде на две супротстављене и међусобно искључиве групације, од којих једну чине они конзервативни националисти, а другу наводно либерално-грађански

смислу да се нација може потпуно деконструисати, јер нема никакво унутрашње чврсто језгро, као и лук који када, слој по слој, ољуштимо, не остаје више ништа од њега. Видети: Umut Özkirimli, "The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism", *Nations and Nationalism*, Vol. 9, No. 3, 2003, стр. 339–355; такође, о овој врсти расправе између (пост)модерниста и етносимболиста, видети и: Милан Суботић, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, *op. cit.*, стр. 78.

оријентисани (а)националисти, при чему, нарочито у својој анационалној форми, ова друга оријентација поприма тзв. грађанистички карактер;¹⁵⁸ или, како би их Слободан Дивјак назвао, „ортодоксни традиционалисти“ и „антиграђанистички“.¹⁵⁹ Супротстављеност између традиционализма и модернизма, као поље генерисања конфликта и дубоких друштвених и политичких подела, представља идеолошки расцеп који је у Србији историјски структуриран и присутан још од увођења вишестраначја, при чему се „мењала (се) само његова форма, док је суштина остала иста“.¹⁶⁰

У оквиру једног истраживања које смо спровели 2012. године утврђено је да се партијска и политичка сцена Србије и даље карактеришу оним расцепима типичним за постсоцијалистичка транзициона друштва о којима је говорио Клаус фон Бејме (Klaus Gustav Heinrich von Beume) и о чему ће више речи бити касније. Но, овде је важно указати на позиције радикалног национализма и грађанизма, као и тенденцију ка супротстављању етноса и демоса, што се могло јасно прочитати у анализи тада

¹⁵⁸ Треба нагласити да има и другачијих становишта у погледу оних мање или више националистичких оријентација у Србији, те да се нуде њихове различите типологије. Тако, на пример, Владимир Илић издваја три различита облика српског национализма који су, према његовом мишљењу, присутни и у другим балканским национализмима. То су: левичарски, либерални и конзервативни српски национализам, у чијим основама стоје три велике модерне идеологије: социјализам, либерализам и конзервативизам, а њихов садржај „унеколико модификује“ ове националистичке облике. Како у овом раду претежно говоримо о либералном и конзервативном облику национализма у српском друштву, на овом месту ћемо дати само извесно појашњење везано за тзв. левичарски српски национализам. Наиме, сматра се да је његова главна платформа „чувени“ и спорни *Меморандум САНУ* из средине осамдесетих година XX века, јер је у том недовршеном документу, како истиче Илић, овај тип национализма добио свој најразвијенији облик (видети: Vladimir Ilić, *Sociological Study of the Political Subsystem in Yugoslavia*, op. cit, стр. 109).

¹⁵⁹ О томе видети: Слободан Дивјак, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма“, Уводно излагање на округлом столу Крушевачке филозофско-књижевне школе, одржаном 2–4. јуна 2005, објављено у Додатку „Србија и либерално-демократски принципи и институције“, у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 272–274.

¹⁶⁰ Према: Срећко Михаиловић, „Старе и нове линије вредносно-идеолошког расцепа“, у: Срећко Михаиловић (прир.), *Око избора 17* (Парламентарни избори у Републици Србији, 11. мај 2008. године), Центар за слободне изборе и демократију, Београда, 2008, стр. 12.

водећих политичких снага у Србији.¹⁶¹ Један од значајних закључака ове анализе гласи: „Услед постојања перманентног расцепа по оси проевропско (западно, грађанско, либерално-(а)национално) и традиционалистичко (етно-национално, конзервативно), партијску сцену Србије карактеришу велика идеолошка дистанца и одсуство базичног консензуса између политичких актера“.¹⁶² Као партије које припадају крајњој либерално-(а)националној, односно грађанистичкој позицији маркиране су Либерално-демократска партија (ЛДП) и Лига социјалдемократата Војводине (ЛСВ). Основне одлике ове идеолошко-политичке позиције су: „потпуна окренутост западним вредностима, чланство у ЕУ и НАТО и слабљење веза са Русијом као најважнији прокламовани циљ, и прећутно признавање независности Косова и Метохије“; уз став да је постојећи степен аутономије Војводине недовољан, при чему се и актуелни Устав (из 2006. године) сматра нелегитимним, те уверење да „носилац дубоких друштвених промена... мора да буде проевропска елита која не треба да се обазире на вољу народа“.¹⁶³ Као потпуна супротност овој позицији стоје партије крајње конзервативно-националне оријентације, као што су Српска радикална странка (СРС) и Двери, а којима се на тој позицији касније, након њеног напуштања десног центра и скретања ка крајње десном делу политичког спектра, прикључила и Демократска странка Србије (ДСС). Карактеристика ове групације актера је та да се они „опиру таласу глобализације чији су носилац САД, а која се види искључиво као губитак националног идентитета, властите културе и традиционалних вредности; изричито се противе уласку у НАТО, уз залагање за прекид дијалога са приштинским институцијама и преговора са ЕУ и за окретање ка Руској Федерацији, док сматрају да аутономију Војводине треба укинути јер представља пут у даљу разградњу српске државе“.¹⁶⁴

¹⁶¹ Видети: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, у: Љубинко Милосављевић, Бранислав Стевановић, Гордана Стојић (ур.), *Традиција, модернизација, идентитети: Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа* (зборник са Међународне научне конференције), Филозофски факултет – Универзитет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2012, стр. 325.

¹⁶² *Ibid.*

¹⁶³ *Ibid.*

¹⁶⁴ *Ibid.*

Између ових, подједнако екстремних оријентација стоје њихове умереније варијанте. Тако се позиција умерених грађаниста – где су сврстане тадашња Демократска странка (ДС), Г17 и Социјалистичка партија Србије (СПС)¹⁶⁵ – одликује следећим: „Чланство у ЕУ је главни спољнополитички циљ... иако се не одустаје од јачања економске и политичке сарадње са ваневропским партнерима и нарочито Русијом; независност Косова се јавно не прихвата, али се у процесу европских интеграција нужно пристаје на дијалог са косовским институцијама; сматра се да Статут одређује 'праву' меру аутономије Војводине (ДС, СПС) или да је неопходно приступити свеобухватнијој децентрализацији Србије (Г17)“.¹⁶⁶ Умерену национално-конзервативну позицију, чији је типичан представник некада била ДСС, карактерише пак залагање „за спорије промене и постепено приступање ЕУ, али не по цену губљења националног идентитета и наношења штете српским националним интересима“; уз прихватање неопходности спровођења децентрализације земље, али исто тако и уз став да „постојећи Статут даје Војводини превелика овлашћења“.¹⁶⁷ Како је ова позиција остала упражњена, након што је ДСС учинио заокрет ка оној радикалнијој оријентацији, у време дате анализе постојали су извесни изгледи да би можда тада „млада“ Српска напредна странка (НС) могла да попуни управо то место. Но, са ове временске дистанце можемо рећи да – и поред тога што би у неким аспектима (пре свега, када је реч о очувању националног идентитета и заштити националних интереса као приоритетним питањима у односу на процес европских интеграција), а на основу својих чисто декларативних опредељења, ова партија можда и хтела да се позиционира као странка национално-конзервативних умерењака – њено политичко деловање заправо пре упућује на ону позицију умерених грађаниста, па чак и са извесном тенденцијом померања ка њиховом крајњем полу (првенствено у смислу њеног преузимања улоге нове „проевропске“ елите која има да по сваку

¹⁶⁵ Позиција Социјалистичке партије Србије тако је означена на основу њеног политичког деловања, пре него њених декларативних опредељења, и то након парламентарних избора у Републици Србији из 2008. год.

¹⁶⁶ Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 325.

¹⁶⁷ *Ibid.*

цену и беспоговорно води земљу у том правцу, не базирајући се на вољу народа, односно и без изјашњавања грађана по том питању).

У односу на анализирано време, наиме, партијска и политичка сцена у Србији у значајној мери су измењене. С једне стране, дошло је до атомизовања опозиције, односно оних партија које су, попут ДС, биле „перјанице“ некадашњих владајућих снага; опозиција се суочила не само са међупартијским већ и унутарпартијским расцепима, као и са скоро потпуном маргинализацијом свог политичког утицаја. С друге стране, присутна је предоминантност СНС, у смислу њене снаге у изборном телу и њеног утицаја, али и политичке моћи којом располаже. Па ипак, овај нов однос снага, као и извесно померање неких партија у њиховим идеолошко-политичким оријентацијама, нису утицали на смањење конфронтација између некаквих „двеју Србија“, будући да је политички и уопште јавни дискурс и даље оптерећен супротстављеношћу „ортодоксних традиционалиста“ и „антитрадиционалиста“.

Премда ће о групацијама заснованим око ове осе подела бити више речи у следећем поглављу, овде желимо указати на неке њихове фундаменталне одлике. Наиме, групација „ортодоксних традиционалиста“ одликује се традиционализмом као својеврсном идеологизацијом традиције и културно-етничког идентитета, уз неразумевање и неуважавање неких важних либерално-демократских вредности и принципа. Друга групација, коју чине они који се могу означити као „антитрадиционалисти“, заступа, пак, једну конфузну и практично немогућу опцију засновану на нетачном тумачењу и спајању раније поменутих, потпуно различитих вредносних оријентација – као што су: либерални национализам, мондијализам и анационализам – уз додатно залагање и за мултикултурализам, користећи овај термин као некакву модерну флоскулу, често опет без прављења суштинске разлике између његових појединих форми. Имајући у виду овај други случај, сматрамо да је посебно важно подвући две ствари. Прво, а то ће касније бити предмет и детаљне анализе, концепт мултикултурализма у својој радикалној варијанти усмерен је управо против либералне демократије, инсистирајући на примату партикуларистичког, етно-културног принципа у односу на универзалистичке либерално-грађанско принципе. Друго, што ће се касније такође подробно размотрити, либерални национализам подразумева постојање националног идентитета, али уз његово превасходно грађанско-политичко разумевање; мондијализам, пак,

значи интернационалну везаност и идентификацију, док анационализам представља позицију коју карактерише одсуство националног идентитета, односно непридавање њему никаквог значаја.

Реч је, дакле, о таквим идеолошко-политичким поделама око којих су формиранли својеврсни „блокови“ који представљају потпуне крајности и који не уважавају реалност постојања различитих међупозиција, као и различитих степена интензитета националног идентитета. Због тога, а пре свега због њиховог радикализма, без обзира у ком смеру он био усмерен, овакве црно-беле представе и дихотомне политичке и друштвене поделе могу бити веома штетне, како у погледу исправног поимања ове сложене проблематике, тако и у погледу самог демократског развоја друштва. Јер, колико год да сви ми, као грађани, делимо одговорност у том погледу, ипак „главна одговорност ... је на политичким елитама и идеолошким пројектима које оне отворено или прикривено протежирају, а који се на најпрозирнији начин огледају у медијима (јавном мњењу) и институцијама образовања“.¹⁶⁸ Не треба, напиме, заборавити да су политичке партије, поред образовних и других институција и медија, такође значајан агенс политичке социјализације, тако да ове вредносно-идеолошке поделе између странака, које попримају хроничан карактер, и одсуство политичког консензуса у погледу темељних друштвених вредности и принципа неспорно утичу на интензитет и продубљивање идентитетских расцепа код самих грађана Србије.¹⁶⁹

У контексту те одговорности, оне теоријске расправе о нацији као „измишљеној“ („вештачкој“) или „замишљеној“ („виртуелној“) или, пак, „изворној“ („онтолошкој“) заједници, губе на значају; јер, у сваком случају, када се нације једном формирају, оне постају „моћне, уједињујуће, подстичуће, принуђујуће“¹⁷⁰ заједнице, чија беспримерна животна снага

¹⁶⁸ Владимир Н. Цветковић, „Национални идентитет и (ре)конструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)“, *Филозофија и друштво XIX–XX*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2001/2002, стр. 51.

¹⁶⁹ Видети о томе: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 325–326.

¹⁷⁰ Anthony Smith, "Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations", *Nations and Nationalism*, Vol. 1, No. 1, 1995, стр. 4.

тешко да може усахнути, упркос постојећим постмодернистичким надама у то. Стога се мора имати у виду чињеница да сви они елементи, и они о којима говоре модернисти, и они о којима говоре етносимболички оријентисани аутори, стоје у основи нација и националних идентитета, будући да ови феномени представљају заправо смеше тих либералних и нелибералних компонената; те да формулисање једне продуктивне, одрживе и развојне концепције нације и националног идентитета захтева успостављање адекватног односа између њих. То би значило да приврженост властитој, критички вреднованој, националној традицији и култури и развијена самосвест о властитој посебности, не искључују истовремену приврженост либерално-демократским вредностима и принципима као универзалним тековинима наше цивилизације. Ово је од одлучујућег значаја посебно у оним случајевима, попут српског друштва, где су још увек на делу процеси стварања модерне нације, као и процеси модернизације, реконструисања и редефинисања националног идентитета.

Из тог угла гледано, могу нам бити веома корисне упозоравајуће речи познате израелске ауторке – Јаел Тамир (Jael или Yuli Tamir), која, дакле, и сама потиче из једног турског и нестабилног подручја:

„Начин да се супротстави етноцентричном национализму није то да се национални интерес у потпуности пориче, већ би требало понудити алтернативно национално схватање. Изгледа прилично јасно да национализам неће напросто нестати, и питање које остаје отворено јесте да ли ће он бити неки облик отровног етноцентризма или трезвена визија, вођена поштовањем либералних вредности“.¹⁷¹

Тиме се жели указати на то да у постојећим условима не можемо одрећи значај националном идентитету нити се искључиво приклонити апстрактном универзализму, анационализму или „утопијском космополитизму“. То би значило, како каже Миша Ђурковић управо када објашњава концепт либералног национализма Тамирове, „бежање од

¹⁷¹ Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit.*, стр. 260.

хватања у коштац са проблемима и остављање тумачења национализма онима који су најмање позвани да то раде“.¹⁷²

Приступ који нам је потребан, дакле, јесте онај који ће, с једне стране, поштовати принцип националног идентитета, посвећености и привржености нацији и националним вредностима, укључујући и мањинске националне идентитете и на њима заснована мањинска права, како индивидуална, тако и нека колективна, уз нужно схватање националног идентитета и национализма као конструктивистичких и динамичних феномена; а с друге стране, који ће такође поштовати вредности и принципе либералне демократије и све оно што она подразумева (либерализам, људска права и слободе, односно индивидуална грађанско-политичка и економско-социјална права, толеранција, дијалог, отвореност и др.). Такав приступ захтева и (ре)конструкцију политичко-правних и друштвених институција које, како је то приметио Владимир Цветковић, „морају да обезбеде хармонично посредовање на релацији индивидуум – друштво“; јер, „тек када синтетизују облик и суштину, (иманентне) норме и (реалне) чињенице колективног и индивидуалног живота, институције постају надличне и налазе равнотежу између своје инструментално-функционалне и симболичко-репрезентативне функције“.¹⁷³ Управо успостављање једног оваквог институционалног оквира јесте оно што може обезбедити либерална демократија, евентуално уз извесне њене корекције или допуне у неким њеним аспектима помоћу појединих комплементарних демократских модела и концепција, развијених у теорији и упоредној пракси, а што је пре свега контекстуално условљено.

Другим речима, либерална демократија представља довољно широк нормативни и правно-институционални оквир који омогућава да се, путем комбинације одређених концептуалних приступа и комплементарних елемената различитих демократских модела, помире, наизглед

¹⁷² Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit.*, стр. 14.

¹⁷³ Владимир Н. Цветковић, „Национални идентитет и (ре)конструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)“, *op. cit.*, стр. 60; такође видети и: Владимир Н. Цветковић, „Институције, држава, идентитет“, у: Владимир Н. Цветковић (ур.), *(Ре)конструкција институција: Годињу дана транзиције у Србији*, ИФДТ, Београд, 2002, стр. 27–42.

непомирљиве, различите вредностне оријентације и остваре различите потребе и интереси људи. То је оквир унутар кога, речима Слободана Дивјака:

„... има места за оне који следе Сиоранов космополитски мото 'Не укоренењу се нигде, не везуј се ни за једну конкретну заједницу и културу'. Али, тај оквир је отворен и за оне који традицију разумевају као примарни медиј стварања, одржавања, култивисања и развоја духовног и културног идентитета једног народа, као медиј помоћу кога народ и његови припадници стичу осећање гордости и достојанства“.¹⁷⁴

Чињеница је да се и данас, у „ери глобализације“, велика већина људи не одриче свог националног идентитета, као и да се етнички принцип с времена на време и по потреби ревитализује од стране глобалних центара моћи, што ће рећи онда када је у складу с њиховим геополитичким и стратешким интересима, док различити облици национализма и њихови протагонисти и даље истрајавају у савременом свету. Поред тога, управо је процес глобализације дао подстрек државама за развој једног новог подручја деловања какво је стратешко управљање националним идентитетом, односно политка брендирања нације. Стога, али и због изузетне осетљивости ових питања везаних за национално, и потенцијалних, било отворених било латентних, опасности које могу произвести идеологије и политике национализма, сматрамо нужним да се феномени нације, националног идентитета и национализма третирају као део реалитета у коме живимо. Јер, њихово, свесно или несвесно, запостављање и потискивање јесте не само неодговорно већ и врло штетно, с обзиром на могуће негативне ефекте маргинализовања таквих појава које су, по самој својој природи, веома подложне политичким манипулацијама и разним злоупотребама.

При томе је посебно важно рећи да одговорност коју сви ми имамо, као делатни чиниоци друштвених и политичких процеса, не значи да се само

¹⁷⁴ Слободан Дивјак, *Проблеми идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, *op. cit.*, стр. 275.

просто или на било који начин бавимо тим питањима и појавама, већ да то чинимо, колико год је то могуће (због неизоставних емоционалних и ирационалних компонената скопчаних с њима), објективно и непристрасно, што ће рећи без вишка страсти и одласка у било коју врсту крајности. Међутим, управо нам те крајности и искључиве позиције не недостају, будући да су више него присутне и у домаћој и у светској теорији и пракси; с тим што у домаћем миљеу нарочито добијају на интензитету и радикалности, продубљујући и онако већ дубоке расколе по вредносно-идеолошкој основи, те стално обнављајући старе и производећи нове тензије у друштву. Но, на срећу у последње време се све више теоретичара и истраживача на озбиљан начин баве феноменом етничитета и национализма. И то, како каже Миша Ђурковић, „не због Архимедове сове, већ зато што је он феномен који, свидело се то неком или не, пресудно утиче на изглед и судбину савременог света“.¹⁷⁵

Управо постојећи глобални услови, односно савремени процеси економске, политичке, културне и уопште друштвене „турбоглобализације“ и њима својствена денационализација, те утицај неолибералног „хиперглобализма“ (Јаел Тамир) као идеолошке снаге која их заговара и пропагира, наводе на закључак да се „... очување различитости поставља као морални и људски императив“.¹⁷⁶ Пракса, наиме, показује да се националне и етничке групе и даље сматрају најбољим оквиром за очување тих посебности и с њима повезаног достајинства и поноса, али и за заштиту и остваривање интереса и права који из њих произлазе. У том смислу треба схватити и речи чуваног Алберта Ајнштајна (Albert Einstein) које, иако потичу из нама не тако блиског периода, будући да су срочене пре скоро читавог једног века, пружају јасну поруку о томе који је то облик национализма који може бити једино прихватљив, и зашто је он уопште тако снажно пријемчљив за људе. Ево и како оне гласе:

„Свака тежња једне заједнице – а без заједнице у овом непријатељском свету ми не можемо ни живети ни умрети – увек се може назвати тим ружним именом. У сваком случају то јесте национализам, али

¹⁷⁵ Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit.*, стр. 10.

¹⁷⁶ *Ibid.*

национализам који не тежи моћи, него достојанству и оздрављењу. Кад не бисмо морали да живимо међу нетолерантним, ускогрудним и насиљу склоним људима, ја бих био први који би одбацио сваки национализам у корист универзалног човечанства.¹⁷⁷

Поред тога што су се партикуларизми, специјалне етно-културне везе и на њима засновани традиционални идентитети показали као веома реалистични феномени, а према неким мишљењима и као „далеко реалистичнији“ (Миша Ђурковић) у односу на апстрактни универзализам, они такође не морају, сами по себи, бити нешто негативно. Јер, реч је о феноменима који имају и низ својих позитивних страна или, како би Ентони Смит рекао, благотворних дејстава: од заштите мањинских права и култура, спашавања изгубљених историја, језика и књижевности, надахњивања културног препорода и уметности, преко решавања идентитетске кризе, легитимисања заједнице и развоја друштвене солидарности, до мотивисања у пружању отпора тиранији, идеје народне суверености, па и инспирисања привредног развоја ослоњеног на сопствене снаге. Према томе, не би требало етнички идентитет и принцип *a priori* одбацивати, потцењивати и искључиво негативно сагледавати. Такве перцепције културно-етничког облика идентификације биле су разумљиве током „крвавих“ деведесетих година прошлог века, када су на овим просторима буктали сукоби и ратови, и када су, што је апсолутно неспорно, у сврху њиховог покретања и вођења, политички коришћени и злоупотребљавани етнички и верски идентитети као неки од кључних мобилизацијских фактора. У садашњем, међутим, промењеном социјално-политичком контексту требало би, ако се жели остварити суштинска, а не само „фасадна“ демократизација и општи друштвени бољитак, расуђивати „хладном главом“, што значи имати критички однос према себи и својој ближој и даљој прошлости, али исто тако и према ономе што се „увози“ споља. Јер, у супротном, можемо постати обични „конвертити“, како неки страни аутори, не без

¹⁷⁷ Albert Einstein, *Mein Weltbild*, Zweite Auflage, Querido Verlag, Amsterdam, 1934; нав. према: Душан Јањић, *Речник „националисте“*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1988, стр. 89.

пежоративног призвука, називају управо православне земље у посткомунистичкој транзицији.¹⁷⁸

С друге стране, не смеју се никако потценити ни опасности трансформације етно-националног идентитета у разне облике екстремног национализма, те због тога, као и ради јачања кохезивних друштвених елемената, али и због других демократских разлога, а пре свега ради успостављања једнаких слобода за све, не сме се запоставити ни значај оног грађанског „апстрактног универзализма“, односно корпус либерално-демократских вредности и принципа, процедура и институција на којима се заснива модеран, грађански идентитет.

Уосталом, сваки национални идентитет, као и свака постојећа нација, па и национализам, како смо истакли, садрже у себи и либералне и нелибералне елементе. Такође, може се приметити да грађански и етно-културни идентитети као различити начини, мада ми бисмо пре рекли аспекти, самоодређења, имају једно битно заједничко обележје, а то је самосвест. Ово је уједно и круцијално обележје човека које га, на једном есенцијалном нивоу, управо чини друштвеним и политичким бићем.

Стога се једино исправно решење састоји у проналажењу и успостављању „праве мере“, односно доброг споја либералних и

¹⁷⁸ Тако, на пример, Семјуел Хантингтон, анализирајући процес редефинисања идентитета у посткомунистичким, транзиционим земљама, а имајући у виду, поред осталих, Русију и балканске православне државе, такве земље назива „поцепаним“ и разликује их од оних „подељених“. Према његовим речима, „поцепане“ земље јесу „земље са Јанусовим лицем“, које су у својој идентификацији окренуте и према Истоку и према Западу. У нешто ближем опису који даје овај аутор, таква земља „има једну предоминантну културу која је смешта у једну цивилизацију, али њене вође желе да је преместе у другу цивилизацију“. А да би дошло до овакве измене њеног цивилизацијског идентитета, Хантингтон утврђује да је, поред таквог опредељења политичке и економске елите дотичне земље и њихове подршке том процесу, као и упознатости јавности са редефинисањем идентитета, неопходан и трећи минимални предуслов: „*воља цивилизацијског домаћина, најчешће западне цивилизације, да прихвати конвертита*“ (курзив – А. М. Ј.). Нав. према: Јован Комшић, „Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписавања у Србији“, у: Јован Комшић, Драгомир Пантић, Зоран Ђ. Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Friedrich Ebert Stiftung, Институт друштвених наука, Београд, 2003, стр. 32.

нелибералних елемената нације и националног идентитета; тако да се они међусобно допуњују, омогућавајући потпунији развој личности као двоструко самосвесних субјеката, а тиме и потпунији развој друштва у целини, али истовремено без могућности угрожавања једних елемената од стране других, у смислу да једни преплаве друге. У трагању за том одговарајућом мером, односно у проналажењу „етнокултурне правде“ (Вил Кимлика) у оквирима либералне демократије, на располагању нам стоје различите опције које су развијене у студијама посвећеним проблемима међуетничких односа и конципирању неких модуса за њихово решавање на принципима владавине права и у одређеним конституционално-институционалним оквирима који обезбеђују индивидуална и одређен, мањи или већи, степен колективних права етничких и националних група.

Но, суштина приступа који смо овде желели представити и за који пледирамо у овом раду, може се сажето исказати кључном поруком већ поменутог Слободана Дивјака да „... тежња за укоренивањем у властиту традицију, сама по себи, не мора да значи порив за затварањем, као што ни одисејада не мора да имплицира самозаборав завичајног тла: Одисеј се после великог пута по свету, ипак, вратио кући“.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Слободан Дивјак, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма“, *op. cit.*, стр. 275.

„Појединачна људска бића са њиховим различитим плуралним идентитетима, многобројним афилијацијама и различитим удруживањима су суштински друштвена створења са различитим врстама друштвених односа. Предлози да видимо особе тек као чланове једне друштвене групе темеље се на неприкладном разумевању опсега и комплексности било ког друштва у свету.“

Амартја Сен,
Идеја правде (The Idea of Justice, 2009)

„Оно што је прошло више не постоји, оно што ће бити још није дошло. Па шта онда постоји? Само она тачка у којој се састају прошло и будуће. Ето, у тој тачки је сав наш живот.“

Гроф Лав Николајевич Толстој
(Лев Николаевич Толстой, 1828–1910),
руски књижевник

IV ДИХОТОМНЕ СИМПЛИФИКАЦИЈЕ И ЛАЖНЕ ДИЛЕМЕ: ПРИНЦИП ЕТНИЦИТЕТА VS. ПРИНЦИП ЦИВИЛИТЕТА, ЕТНИЧКИ VS. ГРАЂАНСКИ ИДЕНТИТЕТ, ТРАДИЦИЈА VS. МОДЕРНОСТ

4.1. Доминација дихотомне парадигме и нужност њеног превазилажења

Деценијама после Другог светског рата искуство са оним разарајућим дејством огромних размера и дотад непоимљивом бруталношћу коју су испољи одређени милитаристички и екстремистички облици национализма, како смо истакли, утицало је на то да се практично друштвена и политичка теорија повуку са овог научног поља усмереног на проучавање феномена нације и национализма. Теме у вези са овим питањима постале су предмет избегавања, уз одбацивање национализма у било којој форми, па чак и сваког, на њему утемељеног, политичког партикуларизма. Будући да је као главни иницијални фактор овог „тоталног рата“ маркирана немачка нацистичка идеологија, „она је веома често била и, у великој мери, остала основ за вредновање национализма уопште“.¹⁸⁰

Премда је до оживљавања теоријског интереса за ове теме и напуштања оне дуготрајне игнорантске позиције спрема њих дошло још током осамдесетих година XX века, најпре у светским и нарочито западним, а онда и у домаћим оквирима, овај тренд ће добити посебан импулс и подстицај почетком наредне деценије и то сада управо из емпиријског поља. Наиме, почетком деведесетих година прошлог века, национализам постаје не само општа већ дакако и кључна тема, истовремено са његовим рапидним ширењем и радикализацијом његових облика у Источној Европи и, нарочито, на самом Балкану. Како смо на једном месту утврдили: „Трагична ситуација у којој се налазио *ex-југословенски* простор у последњој деценији XX века, са таквом ескалацијом насиља и оружаних сукоба на етничкој и верској основи који су не само нарушили скоро педесетогодишњи мир у Европи, него и дефинитивно оповргли хобсбаумовску тезу о одумирању национализма и разне концепције о крају епохе нација, оставила је дубок траг у друштвеној и политичкој мисли у светским размерама, али посебне импликације имала је на домаћу политичку мисао и њене посленике, као уосталом и на домаћу политичку праксу и друштво у целини“.¹⁸¹

¹⁸⁰ О томе смо говорили у: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *Политичка ревија*, Vol. 18, бр. 04/2008, стр. 1384.

¹⁸¹ *Ibid*, стр. 1385.

У таквој ситуацији дошло је до развоја и ширења десног радикализма и у научно-теоријској, а не само идеолошко-политичкој равни. Јачање такве позиције, како у Србији, тако и у другим ех-југословенским републикама, нарочито оним захваћеним ратним пожаром, било је великим делом изазвано управо међудејством националистичких екстремизама који су долазили са свих страна, узајамно утичући једни на друге и њихово ширење. Десни радикализам је, дакле, био делимично индукован као одбрамбени механизам, услед страха и осећаја угрожености од стране радикалне деснице других нација, али он је имао и антилеви карактер, односно био је такође и одговор на претходно постојећи леви радикализам.¹⁸²

Комунистички леви радикализам, тежећи заснивању друштва на новим, револуционарним темељима, захтевао је „раскид са властитом прошлошћу као наводно антиреволуционарном, губитак властите историје, прекид властитог памћења, заборав традиционалног идентитета“.¹⁸³ Иако ови

Теза о одумирању национализма коју је формулисао Хобсбаум, али коју су развили и многи други модернисти, ослањајући се ту заправо на постмодернистички приступ, заснива се на аргументу да је национализам један феномен који „пролази“ (енгл. *a passing phenomenon*) или, другачије речено, феномен прошлости. Међутим, испоставило се да је такво гледиште оповргла сама савремена пракса, а посебно поменути догађаји на простору бивше Југославије. Стога ће, на пример, Мери Калдор (Mary Kaldor) рећи да та теза не одговара постојећим структуралним условима. Ова ауторка наглашава и да се управо тај моменат понекад користи од стране критичара модернистичке парадигме, као доказ њене слабости (видети: Mary Kaldor, "Nations and Globalisation", *Nations and Nationalism*, Vol. 10, No. 1/2, 2004, стр. 166).

¹⁸² О томе се говори у: Слободан Дивјак, „Посткомунизам и нови екстремизам“, *Борба*, 16. јул 1991. године; текст је објављен и у оквиру Додатка „Србија и либерално-демократски принципи и институције“, у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, *op. cit.*, стр. 231–235.

¹⁸³ Наведено према: *Ibid*, стр. 231.

Истине ради, важно је подсетити и на чињеницу да насилно стварање југословенског наднационалног идентитета и пропагирање југословенства није био неки оригинални изум комунистичке идеологије. Тај пројекат, заправо, потиче још из монархистичког међуратног периода, а формално је обелодањен када је краљ Александар Карађорђевић, заводећи диктатуру, напустио идеолошку реторику о „троплеменом народу“ или о „народу са три имена“ (Срби, Хрвати и Словенци, док остали тада нису били ни признати као конститутивни народи) и објавио да су од тада сви Југословени. Указујући на такво стварање југословенске нације, путем декрета и пропагирања унитарног југословенства на бази принципа: један краљ, једна држава, један народ, Шербо Растодер тврди да је то било

захтеви нису реализовани у једнакој мери на читавом југословенском простору, тај заборав – било свега било једног дела оног што се односи на традиционални и културни национални идентитет – није био, како то ојашњава С. Дивјак, један „природни самозаборав, већ насилни, принудни дисконтинуитет с њим, (тако да) многе његове карактеристике, симболи, трауме, проблеми, мада нису могли да се јавно манифестују, наставили су да живе свој живот у сфери потиснутог да би, када је инстанца контроле потпуно олабавила, експлозивно избили на површину, носећи нужно у себи много ексцесивног и ирационалног“.¹⁸⁴

Важно је појаснити да интенција није да се овде пружи или обезбеди оправдање за српски или било који други екстремистички национализам, већ да само настојимо указати на оно што је, наравно уз садејство с другим факторима, утицало на његово јачање и ширење.¹⁸⁵ Јер, једна је ствар то што су, услед ранијих околности у којима су одређени елементи националног идентитета били принудно потиснути, људи имали оправдану потребу за обнављањем тог идентитета, кроз поновно успостављање везе са својом историјом и изгубљеном традицијом, а посве друга то што је десни, антилеви радикализам, како у друштвено-политичкој пракси, тако и у теорији, подилазећи тој „објективно условљеној и оправданој жељи маса“¹⁸⁶ и манипулишући њоме, настојао да једну митологију замени другом (митологију револуције митологијом традиције и пререволуционарне прошлости), уз одлажење у сасвим другу крајност и некритичко третирање даље прошлости као нечега што има свети и потпуно непроблематичан карактер. Такав тренд, уз потпуно анатемисање свега што је имало левичарски карактер, односно уз одбацивање целокупне, па и оне

„типично балканско амалгамисање, које је подразумевало насилно потирање и општу амнезију за народе који су управо највише волели да живе од сећања. Заиста“ – каже он – „њима је сећање тј. прошлост увек била лепша од садашњости, јер су је дорађивали у мери у којој нису могли да утичу на изграђивање своје садашњости“. Према: Др Шербо Растодер, „Однос националног и демократског кроз искуство југословенских народа“, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 77.

¹⁸⁴ Слободан Дивјак, „Посткомунизам и нови екстремизам“, *op. cit.*, стр. 231–232.

¹⁸⁵ Према: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1386.

¹⁸⁶ Слободан Дивјак, „Посткомунизам и нови екстремизам“, *op. cit.*, стр. 234.

демократске левице, онемогућавао је неку ширу подршку умереним концепцијама и њихово чвршће утемељење у друштву, будући да је за постизање тога потребно да постоји извесна равнотежа између демократске левице и демократске деснице.¹⁸⁷ Колико у то време није било једноставно нити лако бити на умереној позицији сведоче и речи поменутог аутора – Слободана Дивјака, из јула 1991. године:

„Да ли ће постмодерна модерација моћи амортизовати навалу новог органицизма који, исказујући свој презир према умереним, ни врућим ни хладним, типовима, призива нове надљуде који морају да следе зов служења и жртвовања за раст неслућене снаге Отаџбине – то је велико питање. Но, једно је сигурно. Бити одважан, данас и овде, значи бити на страни оних који су, мада у мањини, спремни да се супротставе самодеструктивној пијаној екстази нових екстремизама“.¹⁸⁸

Међутим и данас, после посткомунистичког померања идејно-вредносних оријентација (од комунизма и марксизма до капитализма и (нео)либерализма) и након сплашњавања и релативног превазилажења десног екстремизма из деведесетих година, умерене оријентације и међупозиције, када су у питању етно-културни идентитет и традиција, тешко долазе до изражаја, уз тенденцију њиховог, свесног или несвесног, замагљивања и потискивања. Тема националног идентитета и национализма, као и национално питање, постали су, наиме, главне осе дубоких подела у целокупном српском друштву, па исто тако, а можда чак и више, и међу његовом интелектуалном елитом. Такве поделе су пропраћене сврставањем индивидуа и група или у „табор“ традиционалистички усмерених, конзервативних националиста или, пак, у „табор“ оних, наводно либерално-грађанске, односно неретко анационалне провенијенције; уз неизбежно међусобно етикетирање у дневно-политичке сврхе коришћењем термина „патриоте“ и „издајници“. Таква дихотомна подела друштва на два

¹⁸⁷ Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1386.

¹⁸⁸ Слободан Дивјак, „Посткомунизам и нови екстремизам“, *op. cit.*, стр. 235.

антагонистички супротстављена и међусобно искључујућа идеолошка блока само и даље „продужава грађански идеолошки рат“.¹⁸⁹

Ова, у посткомунистичком периоду можда и најоштрија, идеолошка и политичка конфронтација настала је управо због разлика у тумачењу – при томе подједнако погрешном – појмова нације, националног идентитета, традиције, модерности, национализма и патриотизма. Сходно тим схватањима, уз ослањање на Дивјакову анализу, можемо упрошћено рећи, како је већ раније наговештено, да се један од тих идеолошких блокова карактерише „ортодоксно традиционалистичком“, а други „антитрадиционалистичком“ тенденцијом.

Ортодоксно традиционалистичко схватање, односно групација која га заступа, инсистира на обнови и ревитализацији српске традиције и изворне културе, које – и то треба још једном нагласити – заиста јесу биле потиснуте и маргинализоване услед раније постојећег митолошког култа револуције. Међутим, у овом случају то се чини на један потпуно погрешан начин, успостављањем новог митолошког култа „свете“ прошлости, уз захтев за потпуним елиминисањем спољашњих утицаја, а који је у функцији постизања и очувања ексклузивности и чистоте властитог етно-културног идентитета. Такав „повратак коренима“, коме се даје прворазредни нормативни значај, подразумева примат колективизма над индивидуализмом и плурализмом. У основи тог колективистичког обрасца стоји тежња за поистовећивањем културно-етничког и институционално-политичког идентитета, због чега га неки означавају и као „нови трибализам“.¹⁹⁰ У вредносној хијерархији која се успоставља на темељу једне такве етноцентристичке концепције, врховну позицију и примат има дата партикуларна етно-културна група, третирана као „судбинска заједница“, као и унутаргрупна солидарност њених чланова.

Очигледно је да овакво схватање које, ослањајући се на култ „крви и тла“, инсистира на заједничком језику, заједничком пореклу и особеној традицији и култури једне „судбинске заједнице“, даје предност „чисто“

¹⁸⁹ *Ibid*, стр. 234.

¹⁹⁰ Видети о томе: Слободан Дивјак, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма“, *op. cit*, стр. 272–274.

етничким појмовима нације и национализма.¹⁹¹ Такође, у складу с таквим радикалним и ортодоксним традиционализмом јесте и схватање националних идентитета у „чисто“ културно-етничком смислу, и то као „затворених, статичних, екскомуницирајућих, парохијалних идентитета“.¹⁹²

Посебну опасност представља то када се у политичко поље уноси једна таква визија и инсистирање на таквој културно-етничкој хомогености која води све до ексклузивног и потпуно затвореног карактера заједнице.¹⁹³ Импликација која из тога може настати јесте та да се, како на унутрашњополитичком тако и спољнополитичком плану, „уводи релација пријатељ – непријатељ као базични однос на основу кога се процењују друге културе, народи, националне или етничке групе, друге политике, друштвени и политички субјекти и чиниоци, па и индивидуе и њихове вредносне и политичке оријентације. И док се на спољашњем плану у категорију непријатељског сврставају несродне културе и народи, као и њихови припадници, на унутрашњем друштвено-политичком плану под ту категорију се подводи све оно што може угрозити хомогеност културно-етничке заједнице“.¹⁹⁴ Управо би онда то могао бити разлог што се некада, у унутрашњим друштвеним и политичким оквирима, поменути однос пријатељ – непријатељ изражава и категорисањем путем таквих одредница као што су „патриота“ и „издајник“, уз тенденцију да се тиме истакне „реметилачки“ и „угрожавајући“ фактор када су у питању хомогеност заједнице и њени витални државни или национални интереси. Нажалост, сведоци смо континуираног и једно време нарочито учесталог политичко-пропагандног

¹⁹¹ С. Дивјак даје и једно додатно, веома занимљиво објашњење тог становишта, на бази компарација с романском и немачком романтичарском традицијом: „Из перспективе романске традиције, такве концепције нације и патриотизма могу се подвести под категорију *теризма* (оданост према 'светој земљи' која увек подразумева њену натопљеност крвљу), а из перспективе немачког романтизма под категорију *културе* као нечега што је супротстављено *цивилизацији* у том смислу што се ова последња представља као од тла одвајајућа, универзализујућа, извештачена и коруптивна, а она прва – култура – као нешто партикуларно, органско, увек повезано са сентиментима и имагинацијом, са природним снагама крви и тла“ (*ibid*, стр. 273).

¹⁹² *Ibid*, стр. 272.

¹⁹³ Према: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit*, стр. 1388.

¹⁹⁴ *Ibid*, стр. 1388–1389.

коришћења тих појмова у нашој друштвено-политичкој пракси, при чему им се даје нетачно и, најблаже речено, проблематично значење, а што је, наравно, последица саме њихове пропагандне сврхе. Но, услед тога, они су постали истрошене категорије, за теорију потпуно безначајне, а и за политичку праксу све мање значајне, чак и у случају популистичких циљева њихове употребе.¹⁹⁵

Овој позицији инхерентно је још једно обележје које такође може имати неке негативне политичке импликације. Реч је о претпоставци да су обнова властите културне традиције која има византијске корене и, на томе засновано, одржавање и развој властитог колективног идентитета као заједничког добра неспојиви са западњачком културом и традицијом атомизираних индивидуализма у којој је такво заједничко добро скрајнуто у корист индивидуалних права. Имајући у виду овакав ортодоксно-традиционалистички став, С. Дивјак закључује: „Отуда дискурс тог новог трибализма мора бити антизападни дискурс... Насупрот Светом Сави, који је Србију видео као мост између Истока и Запада, за заговорнике поменуте оријентације нема моста између у Византији укорене Србије и искорене Запада“.¹⁹⁶ Не треба изгубити из вида да, и поред несумњивог примата индивидуалних права и превасходног схватања нације као политичке заједнице грађана, мада негде уз још увек јако изражене и етно-културне идентитетске компоненте, идентификовање са нацијом, упркос свим прогнозама и очекивањима супротног развоја, није изгубило на значају ни у случају западних демократија. С друге стране, Србија и српски народ дакако баштине и тековине европског културног развоја које управо могу имати улогу тог светосавског моста.

Оно друго, подједнако екстремистичко, антитрадиционалистичко схватање и идеолошко-политички блок формиран око њега, како и само њихово име казује, оштро се противе традиционалистима и њиховом схватању нације и других, из ње изведених појмова, као и уопште самом придавању значаја традицији и етносу. За заступнике ове оријентације традиција представља ретроградну друштвену појаву која, са својим наводно

¹⁹⁵ Према: *Ibid*, стр. 1389.

¹⁹⁶ Слободан Дивјак, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма“, *op. cit*, стр. 272.

назадним и генерално негативним атрибутима, јесте крајња супротност модерности и њеним обележјима, која се, пак, априорно и такође потпуно некритички перципирају као искључиво позитивна и напредна. Тако, док се модерности приписују саморефлексивност, рационалност и развојност, традиција се третира као нешто чије су карактеристике нерелексивност, ирационалност и статичност. Сматрамо да није претерано рећи да је овакав однос према традицији одраз још увек присутне комунистичке свести или, како то Дивјак формулише, „реликт комунистичке индоктринације“.¹⁹⁷

Реч је, дакле, о таквој идеолошко-вредносној оријентацији која се ослања управо на оне (пост)модернистичке теоријске позиције, а за коју је карактеристичан став да су „традиција и њени главни носиоци – етноси могли (су) да буду доминантни у предмодерном добу, али не и у савременој епохи (пост)модерности са њој иманентним процесом рационализације који је, верује се, показао да традиција и етноси нису природни и вечити феномени (тако их виде, како смо раније истакли, примордијалисти и перенијалисти), већ ентитети који имају пролазни карактер и који су у новој ери глобализације осуђени на одумирање“.¹⁹⁸ Само са делом ових тврдњи могли бисмо се сложити, док други део њих једноставно не одговара постојећем фактицитету. Јер, како смо раније устврдили, нације, као и етноси и традиције, јесу друштвено створени, а не неки природни феномени, па можда чак, иако по својој природи јесу дуговечни, имају и пролазни карактер, али они свакако још увек нису феномени прошлости нити феномени на измаку.

Стога ће и Слободан Дивјак критички истаћи да је овај екстремистички антитрадиционализам – у виду радикалне критике сваке, па и оне неортодоксне, традиционално усмерене оријентације – једна ванисторијска позиција. И то не само због неуважавања емпиријске чињенице да су различите форме неортодоксног традиционализма мање или више значајни, али увек присутни део савременог плурализма, већ и због тога што је став о нерелексивности, ирационалности и статичности традиције као изумируће појаве у нескладу са историјским искуством и емпиријском

¹⁹⁷ Нав. према: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1390.

¹⁹⁸ *Ibid.*

праксом. Они, наиме, говоре у прилог потпуно супротне тезе – „да се неке традиције одликују великом виталношћу управо због њихове саморефлексивности и рационалности, које им омогућавају да се, кроз извесно прилагођавање и мењање (што значи да динамичност и развојност такође могу да буду њихова инхерентна обележја), одрже и опстану кроз време“.¹⁹⁹

Поборници ове оријентације наступају са једне наводно анационалне, односно либерално-грађанске позиције која се пре може означити као грађанистичка. Наглашава се да је реч о „наводно“ таквој позицији због извесних парадокса везаних за ту оријентацију. Она се, наиме, назива анационалном јер негира значај националног идентитета. Међутим, како се ту пре свега мисли на културно-етнички идентитет који представља само једну форму, односно, према нашем мишљењу, једну компоненту националног идентитета, онда је у том смислу исправније рећи да је то извесна неетничка, а не анационална, оријентација (мада, у неким случајевима, она поприма и изразит антинационални карактер). Али, управо у том моменту лежи један други парадокс ове оријентације. То је чињеница да се њени заговорници истовремено представљају као поборници неетничког, то јест либерално-грађанског схватања нације и националног идентитета, и као поборници савременог мултикултурализма. Међутим, како смо раније истакли, овај последњи концепт, у својој радикалној варијанти, управо се супротставља оном либерално-грађанском, јер подразумева залагање за обнову културно-етничког приступа, односно за примат партикуларистичког принципа етничитета у односу на принцип цивилитета и друге универзалистичке либерално-грађанске принципе, како би се на основу тога постигло не само политичко и формално-правно признавање колективних мањинских права, већ и реструктурирање, управо у складу са етно-културним принципом, јавне сфере. Поред тога, и она умерена, „мека“ или либерална варијанта мултикултурализма подразумева прихватање и признавање етно-културних разлика. Другим речима, самим залагањем за мултикултурално друштво и практиковање и заштиту посебних права мањинских група, припадници овог идеолошко-политичког блока имплиците признају да традиција и културно-етнички идентитети још увек имају велики значај у савременим друштвима, а

¹⁹⁹ *Ibid.*

посебно у оним са високим степеном плурализованости. То значи и да је залагање за очување традиције и традиционалних, етно-културних идентитета, као битних чинилаца модерног плурализма, и то без обзира на то да ли је реч о мањинским идентитетима или већинском идентитету те врсте, потпуно легитимно, те да је доба њиховог „одумирања“ још увек далеко. При томе, ово важи не само за мањинске идентитете већ, дакако, и за идентитет већинске етнице.

Дакле, оба представљена гледишта, како „ортодоксно традиционалистичко“, тако и „антитрадиционалистичко“, јесу подједнако неприхватљива, иако претендују да буду доминантна гледишта у српском друштву. Она су неприхватљива пре свега зато што је свако од њих на свој начин екстремистичко, а као таква она „представљају латентну опасност за владавину права и за парламентарни политички плурализам“.²⁰⁰ Поред тога, како су, одговарајући на неке критике својих теза, потпуно исправно приметили Душан Павловић и Слободан Антонић:

„У оба случаја, екстремисти се према делу грађана желе понашати, или се већ понашају, сликовито речено – као окупатори. Грађанистичка нетрпељивост, па и мржња, према неким од главних саставница српског националног идентитета – културној историји, традицији, православљу, ћирилици, косовском миту... – најбољи је показатељ својеврсне ‘окупаторске’ логике српских грађаниста.“²⁰¹

У случају прве, ортодоксно традиционалистичке оријентације није спорна сама жеља за обновом и очувањем националне културе, властите традиције и властитог етничко-културног идентитета, јер су то веома значајни фактори за самоспознају и самосвест једне заједнице, без чега би

²⁰⁰ Слободан Дивјак, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма“, *op. cit.*, стр. 274.

²⁰¹ Душан, Павловић, Слободан, Антонић, „Одговор на критике“, у: Душан Павловић (прир.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 160. Такође, о томе смо говорили у: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *Национални интерес*, Vol. 13, бр. 1, 2012, стр. 89.

њен даљи развој, у најмању руку, био отежан. Оно што је спорно јесте начин на који се жели остварити ретрадиционализација, као и (зло)употреба традиције и етничко-културног идентитета у идеолошке и дневно-политичке сврхе, при чему се они третирају као социјално-психолошки инструменти, сврсисходни за масовну мобилизацију људи и остваривање популистичко-демагошке политике. Због тога је од велике важности да се схвати и правилно разуме разлика између појма традиције, с једне, и појма традиционализма, с друге стране.

Данас се појам традиције²⁰² најчешће користи за означавање „укупности устаљених образаца понашања, моралних стандарда, обичаја и вредности, који су формиран у прошлости и као културно наслеђе се преносе на нове генерације, чиме се обезбеђује културни континуитет и идентитет народа, група и појединаца“.²⁰³ Док је појам традиције, дакле, у тесној вези са културним идентитетом и његовим континуитетом, политичка традиција би требало да рефлектује оне политичке процесе, установе и обрасце политичке културе који су, кроз историју, контекстуално обликовали живот у заједници и могли утицати на развој политичке самоидентификације са њом или пак одсуство исте. Но, према одређењу политичке традиције које је својевремено дао професор Милан Матић, она обухвата и шира збивања из историје која су пресудно утицала на развој неке заједнице, њену самоспознају и колективно памћење. У складу са тим схватањем, под политичком традицијом подразумевају се „не само велики политички и колективни догађаји и процеси у прошлости, не само велика достигнућа и искуства политичке природе, који се трајно памте у 'колективној меморији народа' типичној за поједине политичке културе, већ и сва она шира збивања која посредно или непосредно имају велики значај за заједничку егзистенцију

²⁰² Реч „традиција“ потиче од латинског *traditio*, што значи „предање, усмено преношење и ширење с колена на колено прича, поука, веровања, обичаја и навика“ (према: Бора Кузмановић, „Ретрадиционализација политичке културе“, у: Мирјана Васовић /ур./, *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998, стр. 260).

²⁰³ *Ibid.*

и самосвест, за идентитет појединих народа“ (попут, на пример, великих сеоба, културних раскола, религијске шизме и промена).²⁰⁴

С друге стране, појам традиционализма подразумева својеврсну идеологизацију традиције, тако да се ови концепти, упркос неким покушајима те врсте, не могу поистовећивати. Према Бори Кузмановићу, традиционализам представља „прихватање, практиковање и поштовање традиционалних образаца понашања, система вредности, народних обичаја, који се доживљавају као 'изворни', настали без спољашњих утицаја, и који због тога имају ореол 'светости'“. ²⁰⁵ Постоји, међутим, и оно, у извесној мери, измењено значење традиционализма које се превасходно односи на некритички однос према традицији, уз такво приписивање значаја њој и једнострано акцентовање традиционалних вредности и обичаја који укључују инсистирање на њиховом поштовању у неокрњеној форми, без обзира на проток времена и промену ситуационог контекста, те које исто тако подразумева и некритички однос према прошлости и њено глорификовање, те обнављање историјских митова и учвршћивање патријархалних образаца. ²⁰⁶ Ово би заправо била она ортодоксна варијанта традиционализма. У тој својој форми, традиционализам се заиста, у значајној мери, заснива и на ономе што Ерик Хобсбаум и сарадници називају „измишљена традиција“. ²⁰⁷

Да би дошло до трансформације традиције и политичке традиције, односно њихових уобичајених начина уважавања и поштовања, у оно што

²⁰⁴ Милан Матић, „Политичка култура“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 835.

²⁰⁵ Бора Кузмановић, „Ретрадиционализација политичке културе“, *op. cit.*, стр. 260.

²⁰⁶ Нав. према: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1393. Поред самог Б. Кузмановића, и многи други аутори, а међу њима и Загорка Голубовић, указали су на ово донекле померено значење традиционализма, са акцентом на глорификацију сопствене традиције и прошлости.

²⁰⁷ Слично Хобсбауму, и Ненси Вуд (Nancy Wood) такође упозорава да је, попут сваког сећања, и национално, заједничко сећање (дакле, оно што се назива „колективна меморија народа“) уобразиљни конструкт, ма какве биле стварне историјске одреднице постојања одређене нације. Они се ту слажу са ставом Бенедикта Андерсона да „прошлост која се не може призвати памћењем, мора да се приповеда“ (према: Ненси Вуд, „Памћење и цивилно друштво“, у: Вукашин Павловић /ур./, *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 169).

називамо ортодоксним традиционализмом, као и трансформације националног идентитета у екстремистички национализам, потребно је да постоји одређен вредносни „склоп“ и политичко-културни оквир, а то је ништа друго до примитивна политичка култура. Може се приметити да се „друштво, друштвене и политичке групе и појединци, чија се политичка култура заснива на оваквом типу традиционализма, одликују (се) колективистичком вредносном оријентацијом и спремношћу на подређивање циљевима врховног колективитета (нације или етничке групе) на рачун потреба и интереса појединаца. Уз то често иде и подстицање беспоговорног поштовања ауторитета вође и државе-нације која се схвата као праведан *pater familias* и тиме преобраћа у патерналистички тип државе“.²⁰⁸ Такав традиционализам, који некритички глорификује прошлост и који захтева да наслеђени културни и вредносни обрасци остану у изворној форми, потпуно отпорни на било какву промену, заиста представља отпор модернизацијском процесу и прихватању нових идеја, те на тај начин он добија и обележје конзервативизма.²⁰⁹

Није, дакле, спорно то да у односу између традиционализма, а нарочито његове радикалне форме, и модернизације објективно постоје конфронтирајуће супротности, али јесте спорно када се – како то чине протагонисти оне друге, антитрадиционалистичке позиције – и сама традиција и етноси као њени носиоци тумаче у контрасту са савременошћу и модернизацијом. Сматрамо да је ово последње гледиште такође проблематично јер постоје бројни теоријски и емпиријски аргументи који говоре у прилог томе да традиција, односно традиционални колективни идентитети, и савременост, то јест модерност, не морају бити нужно супротности.

²⁰⁸ Нав. према: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit*, стр. 1393.

²⁰⁹ Добар опис контраста између традиционализма и модернизације даје Загорка Голубовић, истичући да се традиционализам „конфронтира идеји и процесу модернизације у смислу затварања друштва у себе и аутаркичности насупротив отвореном друштву; хомогенизације насупротив нужној диференцијацији; доминације једног под-система (обично политичког – прим. А. М. Ј.) над другим, насупротив релативној аутономији различитих под-система у модерном друштву; и јако израженог отпора према друштвеним променама“ (Загорка Голубовић, „Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији“, у: Вукашин Павловић /ур./, *Потиснуто цивилно друштво*, *op. cit*, стр. 59).

Поред тога, антитрадиционалистичка оријентација која претендује на либерално-грађанско позиционирање у српском друштву, отишла је и корак даље. Тако се већ и само помињање теме национализма, па и других категорија и појмова изведених из термина нације (као што је, на пример, и сам појам националног идентитета), и то често без обзира на сам приступ који, наравно, може бити и веома критички, сматра довољним разлогом да се неке припише квалификатив националисте, при чему се том епитету углавном придаје шовинистичка конотација. Ово, међутим, није карактеристично само за друштво у Србији, већ такве тенденције такође постоје и у другим друштвима, чак и у оним много развијенијим; али, тамо постоје и представници интелектуалне елите који су спремни да проблематизују овакав однос кроз његову критику у јавном дискурсу.²¹⁰

У сваком случају, тиме се конструишу извесне, идеолошки или дневно-политички мотивисане предрасуде и прави двострука грешка. Најпре се национални идентитет (посебно ако је схваћен у етничко-културном

²¹⁰ Тако, на пример, С. Лерор (Sune Lægaard), са Универзитета Roskilde (Данска), у свом есеју о либералном национализму и национализацији либералних вредности, указује на проблематичност карактерисања неких погледа или изјава, који се износе у јавним расправама и политици, као националистичких на основу таквих „индикатора“ као што су: 1. коришћење националистичких термина у формулисању одређених погледа и изјава, и 2. експлицитно одношење или позивање тих погледа и изјава на „нацију“, или пак њихово презентовање на начин да укључују и рефлектују опште националистичке принципе. По питању првих индикатора, истиче се да је стриктно фокусирање на националистичку терминологију у процењивању да ли су неки ставови националистички или не погрешно већ због чињенице да у обичном језику не постоји систематска дистинкција између појмова „нација“, „држава“, „народ“ и слично. Поред тога, то је погрешно и зато што је апсолутно могуће да се националистички погледи формулишу и без коришћења стандардне националистичке терминологије. У случају других индикатора, које предлаже на пример Пол Гилберт (Paul Gilbert), Лерор сматра да је такво схватање национализма исувише интелектуалистичко, јер постоје и такви ставови и политике који се сасвим исправно могу класификовати као случајеви национализма иако не изражавају генералне националистичке принципе, већ строго партикуларне тврдње које нису у вези с неким општијим разматрањима. Такође, истиче се да постоји и другачије, алтернативно мишљење према коме нека политика или тврдња (аргумент, изјава, итд.) може бити класификована као националистичка ако: 1. оперише са критеријумима који су изражени у оквиру једне одређене концепције дате нације, и 2. придаје неки политички значај тој, тако концептуализованој, нацији. О томе видети: Sune Lægaard, "Liberal nationalism and the nationalisation of liberal values", *Nations and Nationalism*, Vol. 13, No. 01, 2007, стр. 37–55.

смислу) и залагање за његово очување, развој и унапређење своде на национализам, уз тенденцију изједначавања ових појмова и њиховог третирања практично као синонима, и поред њихове суштинске дистинкције која би требало да буде јасна, или макар очигледна, већ из самих њихових назива. Затим, друга грешка која се често, а некад и тенденциозно прави јесте свођење свих облика национализма на ксенофобни и шовинистички или чак милитантни, нацистички и расистички национализам; чиме се превиђа или заборавља важна разлика између национализма, с једне, и ксенофобије, шовинизма, нацизма и расизма као разних екстремизама, с друге стране. Неспорна је чињеница да је некад линија разграничења између њих заиста танка и да постоји мања или већа опасност од трансформације национализма у неки од ових екстремистичких облика, али ниједан озбиљан и на објективност усмерен теоретичар или аналитичар не сме због тога губити из вида њихове битне разлике, поготово када је реч о либералним облицима национализма.²¹¹

4.2. Схватање националног идентитета као једне динамичне, комплексне и вишеслојне идентитетске категорије

Национални идентитет, било да се третира као културно-етнички или грађанско-политички идентитет, јесте социо-психолошка конструкција, као и сви други типови колективног идентитета, па и идентитета уопште.²¹² Појам идентитета, односно идентификације, првобитно је, наиме, коришћен у психоаналитичким оквирима, а заслуге за његово увођење у ту област припадају ником другом до Зигмунду Фројду (Sigmund Freud). Но, негде у другој половини педесетих, а нарочито током шездесетих година XX века, и то најпре у Сједињеним Америчким Државама, појам идентитета је преузет

²¹¹ Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1395.

²¹² Термин „идентитет“ потиче од латинске речи *idem* која значи исти, односно од латинског *identitas*, што значи истоветност (идентичност). Реч је о појму који означава временски и просторни континуитет битних карактеристика неке појаве (према: Младена Прелић, „Мали појмовник мултиетничности“, одредница „Идентитет“, у: Смиљка Блажин /ур./, *Ми и „они други“*: Приручник за истраживање мултиетничности у локалној средини, Група 484, Београд, 2005, стр. 7).

из психоанализе и уведен у социолошку анализу, да би потом његова употреба почела да се шири у друштвеним наукама, као и у самим политичким наукама. До тога је дошло у значајној мери под утицајем веома признатог психолога и психоаналитичара Ерика Ериксона (Erik Erikson, 1902–1994) и његових радова, кога ће неки због тога назвати и „оцем идентитета“;²¹³ а, иначе, реч је о аутору који је конструисао ону и данас популарану и широко употребљавану синтагму – „криза идентитета“.²¹⁴ На тај начин ће идентитет почети да представља „главни концепт хуманистичких наука“.²¹⁵ Та, тако широка употреба појма идентитета, која

²¹³ Видети: Катрин Халперн, „Треба ли престати да се говори о идентитету?“, у: Катрин Халперн, Жан-Клод Руано-Борбалан (прир.), *Идентитет(и): Појединац, група, друштво* (2004), прев. с француског Станко Џефердановић, Слио, Београд, 2009, стр. 18.

²¹⁴ На овакав историјат категорије идентитета и његову почетну употребу и ширење у оквиру друштвених наука указују Роџерс Брубејкер (Rogers Brubaker) и Фредерик Купер (Frederick Cooper) у раду: „С ону страну 'идентитета'“ (изворни текст: Rogers Brubaker and Frederick Cooper, "Beyond 'identity'", *Theory and Society*, 29, 2000, стр. 1–47), с енгл. прев. Јелена Стакић, *Реч: Часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, бр. 69/15, 2003, стр. 407. За тврдњу о пресудном утицају Ериксонових радова на популарисање појма идентитета и ширење његове аналитичке употребе, нарочито у политиколошким оквирима, овај ауторски двојац позива се на следећи извор: W. J. M. (William James Millar) Mackenzie, *Political Identity*, St. Martin's Press, New York, 1978 (посебно видети: *Ibid*, стр. 19–27). Поред тога, они указују и на неке друге канале ширења употребе категорије идентитета у друштвеној анализи, истичући, на пример, да је дошло до њеног повезивање са једном другом категоријом као што је „етницитет“, с једне стране, и са теоријама социолошке улоге и референтне групе, с друге стране (в. Роџерс Брубејкер и Фредерик Купер, „С ону страну 'идентитета'“, *op. cit*, стр. 407).

Поменути аутори такође упућују и на то да у *Енциклопедији друштвених наука* из 30-их година прошлога века (*Encyclopedia of the Social Sciences*, MacMillan, New York, 1930–1935) није било одреднице о „идентитету“ већ само о „идентификацији“, при чему су се под тим појмом превасходно подразумевале судке процедуре за идентификацију појединаца путем, на пример, узимања отисака прстију и др; да би у неколико деценија касније издатој *Међународној енциклопедији друштвених наука* (*International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 7, MacMillan, New York) постојали чланци који су посебно посвећени политичкој идентификацији (где је од стране аутора Вилијама Бјукенена /William Buchanan/ акценат стављен на „идентификацију особе с групом“, као што је класа, партија или религија) и психосоцијалној идентификацији (део који је потписан управо од стране поменутог Ерика Ериксона, а који је ову врсту идентификације повезао са „интеграционам улогом“ појединца у оквиру његове групе). Према: *Ibid*, ф. н. 4.

²¹⁵ Према: Катрин Халперн, „Треба ли престати да се говори о идентитету?“, *op. cit*, стр. 17.

чак неке наводи и на помисао о његовој компромитацији, јесте „одраз једног посебног контекста, јачања мањина, али такође и једне тежње оптерећене модерним животом, афирмацијом појединца“.²¹⁶ Ту, међутим, треба додати и постојећу тежњу за афирмацијом националног идентитета уопште, не само када је реч о националним и етничким мањинама, баш као и савремену, све ширу праксу брендирања и промовисања идентитета савремене државенације. Управо како је подвучено у једном зборнику радова посвећеним различитим облицима, то јест нивоима манифестовања идентитета, „појединац, група, друштво“, односно политичка заједница, представљају „различите лествице на којима се испољава појам идентитета“.²¹⁷

Идентитет подразумева да јединка поседује самосвест о својим специфичним карактеристикама, при чему та свест није нешто што је њој унапред дато, већ је она стиче кроз социјалне и културне процесе. То значи да је идентитет у овом смислу својствен једино самосвесним, дакле људским бићима. Штавише, потреба за идентификовањем, односно разликовањем или поистовећивањем и, на основу тога, груписањем, сматра се за трајно својство људских бића.²¹⁸ Појединци и групе, одговарајући на питања „ко сам ја“ и „ко смо ми“, врше самодефинисање себе. Познато је да се у оквиру друштвених наука категорија идентитета употребљава управо за маркирање аутоперцепција и самодефинисања индивидуа и група, односно начина на који они доживљавају себе.²¹⁹ Оно што је важно имати на уму када говоримо о идентитету, то је да он увек представља релациону категорију, будући да: 1. увек указује на неки однос, како према онима с којима се идентификујемо, тако и према другима, то јест различитима; и 2. увек се формира у релацији према другом, односно у опозиционом односу који подразумева дистинкције *ја – други* и *ми – они*.²²⁰ Ова врста диференцијације, путем наведених

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ Жан-Клод Руано-Борбалан, „Изградња идентитета“, у: Катрин Халперн, Жан-Клод Руано-Борбалан (прир.), *Идентитет(и): Појединац, група, друштво*, *op. cit.*, стр. 6.

²¹⁸ Видети о томе више у: Младена Прелић, „Мали појмовник мултиетничности“, одредница „Идентитет“, *op. cit.*, стр. 7.

²¹⁹ Према: *Ibid.*

²²⁰ Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1396.

релација, на шта посебно скреће пажњу Младена Прелић, карактеристична је за све језике и културе.

Као у случају идентитета уопште, тако је релациона природа карактеристика и самог националног идентитета као једне врсте колективног идентитета. Национални идентитет указује како на унутаргрупну сличност (сличности између припадника једне националне групе), тако и на међугрупну различитост (различитост у односу на друге такве групе и њихове припаднике).²²¹ Такође, ни национални идентитет не настаје у изолованом процесу или, као што каже Јасна Милошевић-Ђорђевић, некаквом „социјалном вакууму“, већ у сталној интеракцији појединца са околином, то јест у међуодносу са другим нацијама. У вези с овим последњим јесте и пракса додељивања националног идентитета од стране других. А управо „сама чињеница да нас други виде као припадника одређене националне групе је веома важна“.²²²

Поред овога, значајна карактеристика националног идентитета јесте и то да се он не може свести на једно значење, иако такви покушаји не представљају реткост ни у теорији ни у пракси. У питању је, наиме, један вишедимензионални феномен чије одређење зависи од контекста.²²³ Да би национални идентитет добио неко одређено значење, он мора да се операционализује и транспонује у емпиријски утврдиве чињенице, а то се остварује посредством одређених идентификатора. Према Бранимиру Стојковићу, „идентификатори представљају обележја од којих друштвене групе конструишу властити идентитет, али и разазнају и приписују идентитет другим, будући да им, полазећи управо од низа обележја, придају одређено, културом условљено значење“.²²⁴ Генерално, у случају друштвених група,

²²¹ Види: *Ibid.*

²²² Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.*, стр. 179.

²²³ Поменута ауторка, Јасна Милошевић-Ђорђевић, наведена обележја националног идентитета, уз још једно – његову динамичку димензију (у смислу да се он стално конструише и мења), сврстава у неспорне чињенице везане за овај појам, без обзира на то што постоји велика шароликост и различитост између оних теоријских приступа који представљају антипод примордијализму у изучавању националног идентитета.

²²⁴ Бранимир Стојковић, *Идентитет и комуникација*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 14.

таква обележја могу бити културна, као што су: језик, вера, начин одевања и друго, и физичка, као што је, на пример, боја коже или висина и друге физичке карактеристике. Социолог Ервинг Гофман (Erving Goffman) – који се у својој књизи *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (1963) посебно бавио појмом идентитета и истраживањем његовог ширења са индивидуално-психолошке на микросоциолошку и потом културолошку раван – за означавање ових обележја путем којих се појединци и друштвене групе међусобно разликују, употребио је термин *stigma* (реч је, иначе, грчког порекла и у преводу, према Б. Стојковићу, значи обележје, жиг или данга). За национални идентитет, и то у његовом културно-етничком одређењу, нарочито су значајне оне стигме које Гофман назива групним или трибалним (националност, религијска припадност, раса, и др.), а које представљају материјална или симболичка обележја и чине основу међугрупне различитости, то јест унутаргрупне сличности.²²⁵ Стога, можемо рећи да културно-етнички идентитет подразумева неке заједничке културне обрасце и неке заједничке особине које деле припадници одређене етничке групе као именоване групе људи, било стварног, било на веровању заснованог, заједничког порекла.

У погледу, пак, категорије националног идентитета, која се тумачи на различите начине (у поменутом претполитичком смислу, као етничко-културни идентитет, или у либералном смислу, као политички, односно грађански идентитет), може се рећи да она, без обзира на те интерпретативне разлике, подразумева у основи две ствари: прво, осећај припадности друштвеној (националној или етничкој) групи као ентитету у коме су садржане одређене компоненте (од етничких и културних, преко верских и расних, до територијалних, политичких, привредних и других – што већ зависи од саме интерпретације); и друго, уверење да се те компоненте и с њима повезани интереси и циљеви могу реализовати у том ентитету или помоћу њега. Такође, без обзира на различите теоријске дефиниције које постоје (тзв. објективне и субјективне дефиниције), национални идентитет се истовремено базира и на објективним (језик, државност, религијска припадност и друга обележја која произлазе из објективних друштвених и историјских категорија) и на субјективним елементима (на пример, свест о

²²⁵ Ервинг Гофман, поред тих групних или трибалних стигми, разликује још две њихове врсте: телесне и карактерне стигме. Више о овој Гофмановој анализи у: *Ibid*, стр. 14–15.

сопственој националној припадности; или, како истиче Иван Шибер, психолошко стање, субјективно осећање припадности и заједништва према одређеној групи; такође, и замишљање нације као заједнице, на шта указује Б. Андерсон), те је он због тога и један парадоксалан феномен.

Поред тога, опет без обзира на различите теоријске приступе и када је у питању природа националног идентитета, пракса и емпиријска фактографија показују да је национална припадност најчешће одређена рођењем, али да исто тако може бити и ствар слободног избора појединца.²²⁶ Национални идентитет се заправо изграђује и развија током читавог човековог живота. Како је 1999. године истакао Милан Матић, мислећи пре свега на нацију и државу, али то дакако важи и за национални идентитет: „... по свему што знамо о односу човека и друштвених форми у којима опстојава развитак човечанства, јесте да своју домовину, државу и нацију (додајмо ту и национални идентитет – прим. А. М. Ј.) сваки човек изнова гради и развија као одговорно, стваралачко и самостваралачко биће, као творац и грађанин, а

²²⁶ Питање природе националног идентитета – да ли се он базира на принуди, у смислу да је особи просто наметнут рођењем, или пак на слободном избору појединца, који он може мењати током свог живота – представља једну од главних дилема у теоријским анализама и истраживањима овог феномена. Према Јасни М. Ђорђевић, раније су доминирале две потпуно супротне и подједнако екстремне теоријске концепције: примордијалистичка, са ставом о непроменљивости националног идентитета који је, сходно томе, дат самим рођењем; и инструменталистичка, са тезом о променљивости и флуидности националног идентитета који је, у складу с тим, ствар личног избора. Међутим, како нас обавештава ова ауторка, савремена истраживања углавном избегавају да у својој основи имају само једну од ове две крајности, посматрајући их углавном као супротне полове једног континуума (енгл. *birth-choice continuum*), дуж којег, на различитим његовим тачкама, могу бити распоређене етничке и националне групе које се значајно међусобно разликују, између осталог, и по флексибилности, односно степену толерисања промене идентитета код својих чланова. Један од савремених приступа који комбинује поједине елементе примордијализма и инструментализма, и који је стога далеко прихватљивији, јесте тзв. конструктивистички приступ. Заступници овог становишта, попут Стефана Корнела (Stephen Cornell) и Дагласа Хартмана (Douglas Hartmann), сматрају да је национални идентитет конструкт који се формира током живота, те да у принципу зависи од личног избора појединца, али они признају и да овај идентитет може некад бити одређен изузетно дубоким и непроменљивим везама. О томе видети: Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Природа националног идентитета – принуда или избор (примордијализам vs. инструментализам)“, у раду исте ауторке: „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.* стр. 175–183.

никако не као пасивни прималац затеченог, затвореног и већ оствареног“.²²⁷ Нешто слично ће пар година касније приметити и Жан-Клод Руано-Борбалан (Jean-Claude Ruano-Borbalan), у то време директор часописа *Хуманистичке науке* (*Sciences Humaines*), који је закључио следеће:

„Истраживачи више не сматрају идентитет као суштину, непроменљиви атрибут појединца или колектива. Све неодољиво подсећа да се слика и самопоштовање, политички или идентитети заједница, непрестано изграђују и остварују кроз узајамни утицај појединаца, група и њихових идеологија“.²²⁸

Сасвим је извесно, дакле, да је национални идентитет динамична категорија која се стално (ре)конструира, па се стога он може и мењати, већ у зависности од друштвене ситуације, односно ширих друштвених и животних околности и њихове промене, или чак као резултат самог одрастања.²²⁹ Промењене околности услед којих долази до промене националног идентитета, односно до тога да нека особа прекине везе с групом којој припада по рођењу и приступи некој другој групи на основу своје сопствене слободне воље, могу бити на пример: исељавање у другу земљу; добровољна асимилација припадника мањине у већинску етничку групу; брак са припадником друге етничке групе; прихватање неке религије која подразумева и одређену етничку припадност; такође, таква околност може бити и нестанак једне државе – као што је то био случај са распадом Југославије, који је довео до промене у изјашњавању грађана Србије, али и других бивших југословенских република, по питању националне припадности, у смеру рапидног смањивања броја оних који се изјашњавају као Југословени и истовременог повећања броја партикуларистичких

²²⁷ Милан Матић, „Традиција и савременост“, у: исти аутор, *Српска политичка традиција*, Институт за политичке студије, Београд, 1999, стр. 236.

²²⁸ Жан-Клод Руано-Борбалан, „Изградња идентитета“, *op. cit*, стр. 6.

²²⁹ Видети: Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit*, стр. 176–177. Ауторка наглашава да неки – попут нпр. америчке социолошкиње и професорке на Харвардском универзитету Мери Вотерс (Mary C. Waters) – за такве случајеве промене идентитета користе израз „switching ethnicities“. То би, дакле, означавало конвертовање или, једноставно речено, замену етничитета.

етничких идентификација.²³⁰ У том смислу, дакле, може се говорити о флуидним и интеретничким идентитетима, односно тзв. камелеон-идентитетима.²³¹ Поред ових случајева промене идентитета, постоје и случајеви двојних, па и вишеструких националних идентитета.

²³⁰ На ово последње указали су многи домаћи истраживачи националног идентитета. На пример, Јасна М. Ђорђевић, вршећи упоредну анализу података из Пописа становништва у Србији од 2002. год. у односу на податке из претходног Пописа од 1991. год, показала је да је у том периоду у Србији, услед распада СФРЈ, број „Југословена“ био смањен за око 3 одсто (са 4,09 одсто у 1991. год. на 1,08 одсто у 2002. години). Видети: *Ibid*, стр. 177

Постоје, међутим, и таква истраживања, спроведена чак од стране неких страних аутори, чији резултати показују да је до растакања наднационалног југословенског идентитета и јачања партикуларистичких националних идентитета дошло знатно раније пре распада СФРЈ, односно још средином седамдесетих година XX века. Тако, Ендру Барух Вахтел (Andrew Baruch Wahtel) – амерички историчар словенских књижевности и професор словенских језика и књижевности на Нортвестерн универзитету у Еванстону, Илиноис – бавећи се идејом „југословенске нације“, њеним стварањем и разарањем, тј. „вртоглавим успоном и суновратом мултинационалне Југославије“, и у оквиру тога посебно утицајем језика, књижевности, културне и образовне политике на јачање национализма у појединим југословенским републикама, указује на заокрет који је учињен у том правцу када су донети нови образовни планови и програми за 1974. годину. Он истиче да је заправо с њима направљен *националистички заокрет* у погледу општег филозофског усмерења образовања, који ће касније неминовно имати дгуштвено-политичке импликације: „... у средишту пажње више није било братство и јединство, већ је нагласак стављен на припадност сопственој нацији, у контексту различитих југословенских република“. На основу детаљне анализе тих наставних планова (посебно хрватског и македонског), у односу на оне објављене шездесетих или касних четрдесетих година, Е. Б. Вахтел каже: „Ако неко није био сигуран у то коју нацију треба да сматра својом, то је на недвосмислен начин сазнавао из списка обавезне литературе и броја часова који је сваком од текстова био посвећен“. На тај начин ће још тада доћи до померања акцента са примарно југословенске националне припадности, односно са југословенског идентитета као главног, на подељен југословенски идентитет, као идентитет који је делом био југословенски, а делом партикуларистички. Због тога ће овај аутор закључити: „Пошто је идеолошки било могуће комбиновати подељену лојалност са отвореним национализмом (иако је изгледало немогуће тако комбиновати потпуну лојалност), *ово је био опасан ток ствари, који ће донети катастрофалне последице* када та генерација деце буде стасала до пуне зрелости“ (курзив – А. М. Ј.). Све нав. према: Ендру Барух Вахтел, *Стварање нације, разарање нације: Књижевност и културна политика у Југославији* (у оригиналу: *Making a Nation, Breaking a Nation*), Стубови културе, Београд, 2001, стр. 214; 232.

²³¹ Видети: Sultana Choudhry, *Multifaceted Identity of Interethnic Young People: Chameleon Identities*, Ashgate, Aldershot, U.K., 2010.

Када је реч о национализму, прво што би требало истаћи јесте то да ни у погледу овог феномена не постоји сагласност, и то како око његовог појмовног, тако и око његовог вредносног одређења. Тако се код неких аутора могу наћи у принципу позитивна одређења овог појма, као на пример: та да национализам подразумева само „наглашено национално осећање“, то јест развијену свест о националном идентитету;²³² или, како је раније истицао Ентони Смит, „националну независност у функцији унутрашњег демократског развоја нације (што укључује пуну интеграцију њених чланова у јединствену заједницу, изградњу и развој националне државе, очување културног идентитета и друго) и њене међународне афирмације“;²³³ док, рецимо, према Х. Парсонсу (Howard L. Parsons), то је ништа друго до „израз националног интегритета“, односно „родољубље“ и осећање националног идентитета оних „који колективно сматрају својим друштвеним наслеђем“.²³⁴ Таква одређења национализма која му дају позитивно вредносно значење, иако су у послератном периоду била ретка, раније су била веома присутна, још од средине XIX века, када се, по речима Смита, тај појам употребљавао за означавање националног жара, националне ревности и националне индивидуалности.

С друге стране, није мали број оних који гледају на национализам као на изразито негативну друштвену појаву. Тако је, на пример, према Ериху Фрому (Erich Fromm), национализам облик човековог родоскрвњења, идолопоклонства или, једноставно, облик лудила.²³⁵ Такође, у ту групу аутора можемо сврстати и Елија Кедурија који је описивао национализам као политички израз жудње романтичара да у крајностима људске природе – „где су ужас и усхићење, љубав и мржња, грубост и нежност неразлучиви“ – пронађу „узвишену, преображену надљудску природу, која мора укинати

²³² На постојање и оваквог схватања национализма указује Радован Радоњић, у: *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 218.

²³³ Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism* (Harper Torchbooks), *op. cit.*, стр. 171; нав. према: Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 219; уп. Душан Јањић, *Речник националисте*, *op. cit.*, стр. 90–91.

²³⁴ Howard L. Parsons, „Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom“, *Praxis*, No. 4/68, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1968, стр. 313–314; в. Душан Јањић, *Речник националисте*, *op. cit.*, стр. 89.

²³⁵ Ерих Фром, *Здраво друштво*, „Рад“, Београд, 1963, стр. 77.

живот онакав какав се актуално живи. Национализам се“, каже он, „окреће према унутра, бежећи далеко од несавршеног света. И овај презир према стварима какве јесу, према свету какав је, преобраћа се у крајњој линији у одбацавање живота и у љубав према смрти“.²³⁶

Ништа мање негативно није ни оно одређење према коме „национализам увек и свуда значи ерозију свега хуманог, демократског и прогресивног у друштвеној акцији и организацији“.²³⁷ Оваквим типом одредница национализма углавном се жели указати на његову усмереност ка одржавању односа неједнакости како унутар нација, тако и између њих; те истаћи да је он – као „израз супериорности“ (Норберто Бобио /Norberto Bobio/), односно осећаја те врсте – по својој природи агресиван, а пре свега у функцији остваривања ускогрупних интереса. Поред тога, у склопу овог приступа, у својства национализма убрајају се и: националистичка митологија и митотворство;²³⁸ етноцентризам; анахронизам; алијенабилност;

²³⁶ Ели Кедури, *Национализам*, *op. cit.*, стр. 99.

²³⁷ Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 221.

²³⁸ Душан Ичевић износи типологију националних митова који могу бити, сходно њиховој (зло)употреби, преиначени и у националистичке. То су: 1. мит о заједничком пореклу припадника нације; 2. мит о одабраном народу; 3. мит о заједничким интересима нације; 4. мит о заједничком непријатељу; 5. мит о државности (држављу и великодржављу); и 6. мит о вечности нације. Видети: Душан Ичевић, *Куда иде нација: Интеграл нације и синдром национализма*, НИО „Универзитетска ријеч“, Центар за марксистичко образовање „Милун Божовић“, Титоград, 1986, стр. 69–73. Говорећи о овим митовима, Ичевић наглашава: „Национална митологија не суштаје у понављању и произвођењу произведених и новонађених митских садржаја и симбола. Нација се омотава митским чудесима, а митови надахњују националном судбом... Као да се с уклетошћу поравнала Ничеова теза да ће пропасти свака култура која се одвоји од мита, па се митом доказује или прадревност свог народа или његова изабраност“ (према: *Ibid*, стр. 62; 69).

Политичким митом и његовом улогом у политици уопште, па и у националистичкој политици, посебно се бавио професор Милан Матић. О његовим опсервацијама ове врсте биће више речи касније; но, овде ваља подвући следеће. Напомињући да мит има практичан смисао и да су његови прави субјекти људски колективитети, Матић указује на чињеницу да је, и поред тога што су политички митови вештачке творевине, произведене од стране политичких посленика, митска свест карактеристична и за саме масе, тј. народ; те да, као латентна културна и политичка снага, има потенцијал да се активира када дође до кризних ситуација или опасности по заједницу (о томе видети: Милан Матић, *Мит и политика*, „Радничка штампа“, Београд, 1984, стр. 105–107).

монолитизам; монизам; ауторитаризам; централизам; хегемонизам; антагонизам; експанзионизам; и друго.²³⁹

Поред аутора који дају оваква, или искључиво позитивна или искључиво негативна, одређења, има и оних који сматрају да национализам може имати и позитиван и негативан карактер, зависно од његовог типа. Тако се, на пример, разликују „демократски“, „слободарски“, „либертетски“, „либерални“ и слични национализми, с једне стране, а с друге „тоталитарни“ (фашизам), „ауторитарни“, „конзервативни“ или они „доминирајући“.²⁴⁰ При томе, док се оним типовима национализма из прве групе, као грађанским, рационалним и у својој основи индивидуалистичким, приписује позитивно значење, ови из друге групе, који се сматрају за иррационалне и „органске“, третирају се као изразито негативни феномени, уз истицање да су први карактеристични за западна, а други, тзв. етно-национализми, за источњачка друштва. Сматра се да је управо Ханс Кон дао највећи допринос развоју те дихотомије, па се због тога „хронолошко, географско, политичко и интелектуално разликовање 'доброг, западноевропског' и 'лошег, источноевропског' типа национализма често у литератури и назива *Коновом дихотомијом*“ (курзив М. С.).²⁴¹ Заправо, може се рећи да још од времена

²³⁹ Више о овим одликама национализма у: Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 221–222.

²⁴⁰ Ту врсту типологије национализма својевремено је дао Ханс Кон, али и многи други аутори ће се фокусирати на сличну поделу. На пример, Пјер Моги (Pierre Maugue), говорећи о „доминирајућем“ или „владајућем“ и „либертетском“ или „слободарском“, тј. „ослободилачком“, национализму, први одређује као тежњу да се нација афирмише путем подјармљивања других нација, док други тип национализма, као израз воље за националном независношћу и самосталношћу, према овом схватању подразумева истицање права нације на постојање. Видети о томе: Душан Јањић, *Речник националисте*, *op. cit.*, стр. 101.

²⁴¹ Према: Милан Суботић *На други поглед: Прилог студијама национализма*, *op. cit.*, стр. 93. М. Суботић истиче и да „ова бинарност, теоријски ослоњена на тезу о постојању две врсте нација, суштински структурише читаво предметно подручје студија национализма“ (*ibid.*, стр. 81).

Овде је значајно истаћи и то да географска подела с почетка увођења ове бинарности није била у потпуности подударна са данашњом поделом те врсте. Јер, у време конструисања те дуалне поделе између различитих типова национализама – а сматра се да је њу Ханс Кон лансирао током Другог светског рата – управо су немачки и италијански национализми били ти који су фигурирали као кључни примери „источног“ типа. Тек ће касније, с почетка 70-их година прошлог века, и то захваљујући Џону Пламенцу (John Plamenatz), та географска

Кона феномен национализма, у теоријским и политичким дискурсима, прати та врста територијализације и нормативизма.

На овом месту је важно дати неке напомене и указати на две ствари. Прво, сматрамо да би за оно што се обично подразумева под тзв. западним, односно грађанским или либералним национализмом исправније било користити термин „патриотизам“ или, евентуално, „конституционални патриотизам“, јер ту је заправо реч о наклоности и лојалности према својој држави-нацији (то јест националној држави, у модерном значењу тог појма, као политичкој заједници грађана) и њеним политичким институцијама и конституционалним принципима; дакле, ради се о љубави према отаџбини или ономе што се назива *res publica*.²⁴² Стога и Е. Кедури наглашава да је „нетачно говорити, као што се то понекад чини, о британском и америчком национализму, када се разматрају становишта која се залажу за лојалност према британским и америчким политичким институцијама“. Он додаје и то да су националистичка политичка гледишта која полазе од дефинисања британске и америчке нације у терминима језика, расе или религије „маргинална и безначајна у Британији и Америци и да они који говоре о британском и америчком национализму обично немају таква гледишта на уму“.²⁴³ Друго, како неки аутори упозоравају, сваки национализам је етнички, а само нација може бити грађанска. У светлу тога, сама кованица „етнонационализам“ (или „етнички национализам“) нема пуно смисла, а уз то, „историјска стварност показује да су и грађанској нацији, да би опстала, потребне етничке везе“.²⁴⁴

На крају, ту су и она, према нашем мишљењу најприхватљивија и за контекст овог рада најзначајнија, схватања која на национализам гледају као на посебан тип става, уверења, односно одређену идеологију и доктрину, као и својеврстан политички и културни покрет. У овом смислу, за национализам

граница бити померена, тако да су Немачка и Италија постале представнице „западноевропског“ национализма. О томе видети: *Ibid*, стр. 57–58, ф. н. 24.

²⁴² Видети: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit*, стр. 1402.

²⁴³ Све нав. према: Ели Кедури, *Национализам*, *op. cit*, стр. 88–89.

²⁴⁴ Према: Младена Прелић, одредница „Нација и национална држава“, у: иста ауторка, „Мали појмовник мултиетничности“, *op. cit*, стр. 9.

можемо рећи да је то једна специфична политичка идеологија и, исто тако, специфична идеолошка политика, то јест друштвено-политички и културни покрет који је инспирисан том посебном врстом идеологије и тежи практиковању такве политике. Видели смо да је третирање национализма као неке врсте социјалне и економске снаге или друштвеног покрета својствено економистичком гледишту Ернеста Гелнера, који је развио тезу о националистичком покрету као претпоставци индустријализације или као реакцији на њу, до које долази у условима пратећих тешкоћа скопчаних са пауперизацијом одређених друштвених слојева у раној фази тог процеса. Одређење национализма, пак, као својеврсне идеологије и на њој засноване политике, даје Е. Кедури. Он каже да је то учење које представља „комплекс међусобно повезаних идеја о човеку, друштву и политици“, а не неко увек и свугде присутно „неартикулисано и снажно осећање“ или „израз посебних социјалних и економских снага“.²⁴⁵ Према његовом мишљењу, таква

²⁴⁵ Ели Кедури, *Национализам*, *op. cit.*, стр. 145.

Кедури је иначе био велики противник национализма, али он је своју критику изнео са конзервативно-традиционалистичких позиција, посматрајући национализам као учење које је одраз модернитета, насупрот већини других аутора који га третирају као изразито конзервативно учење. У складу с таквом својом оријентацијом, он је изворе националистичког учења проналазио у два велика и међусобно повезана револуцијама: једна је она револуција која се одиграла на подручју идеја, а чији су израз и производ теорија природног права и друштвеног уговора, као и немачки идеализам (ту, пре свега, Кедури мисли на Кантову /Immanuel Kant/ и Фихтеову /Johann Gottlieb Fichte/ теорију); друга је она револуција до које је дошло на практичном пољу, тј. пољу друштвених процеса, а то је Француска револуција. Према његовом мишљењу, национализам се, као својеврсно учење, развијао и усавршавао под утицајем ових револуција, које су уједно снажно подупирале и његове акције. Међутим, како се ове револуције тумаче углавном као изворишта модернитета, грађанских и демократских принципа, таква Кедуријева схватања постала су мета оштре критике од стране заступника модернизма. За неке ауторе – попут Хауарда Вилијамса (Howard Williams) и Е. Гелнера – посебно проблематичан Кедуријев став јесте онај да је Кант претеча национализма. Одговарајући на ове критике у једном од каснијих издања његове књиге *Национализам*, Кедури је истакао да за њега није спорно да Кант није био националиста, те да он није никада нешто супротно ни тврдио, већ само то да је Кантова теорија, без воље њеног аутора, постала извориште националистичког учења. Како је додатно појаснио, он ту спону види у Кантовој идеји самоодређења (појединца), која је постала средишњи појам у моралним и политичким теоријама његових следбеника, а посебно Фихтеа, код кога је еволуирала у идеју националног самоодређења. Стога, Кедури закључује: „Није тачно да је овде на делу само варљива сличност у речима и да ови појмови немају ништа заједничко један са другим. Овде је заиста реч о појмовном афинитету... Али,

обухватна доктрина, која се ослања на специфичну антропологију и метафизику, води ка особеном политичком стилу, а то је идеолошки стил у политици.

Национализам, као идеологија која је настала крајем XVIII и почетком XIX века у Европи, полази од тога да је човечанство подељено на различите нације, односно специфичне колективитете који се препознају по одређеним обележјима, те да би отуда нације и требало да буду јединице политичке организације.²⁴⁶ Реч је о учењу које је имало за циљ „да утврди критеријум за одређење популационе јединице која има право на власт која је искључиво њена, за легитимно вршење власти у држави и за исправну организацију друштва држава“.²⁴⁷ Делећи грађане модерног света по националној припадности, националистичка идеологија користи реторику о националном идентитету, лојалности према својој националној групи и солидарности са њеним члановима, уз нагласак на поистовећивању воље појединца с вољом заједнице, то јест национа.

Ако би се у оквиру тога остало на тежњи за очувањем и даљим развојем културних и традиционалних посебности једне националне или етничке групе, и осигурањем достојанства ње и њених чланова, то би била једна, назовимо је, минимална платформа иделологије национализма, која не би била ни толико спорна, ни нелегитимна. Међутим, проблем је што националистичка идеологија најчешће тежи да ове културне и етничке разлике уздигне на ниво политичког принципа,²⁴⁸ полазећи од тезе да је

Кант наравно није одговоран за његове ученике и настављаче“ (*ibid*, стр. 146). Но, и поред овог спорног тумачења Канта, као и принципа теорије природног права и начела Француске револуције, Кедуријева критичка студија о национализму има неспорно вишеструки значај. Прво, јер је реч, како смо истакли, о једној од ретких послератних студија које су се бавиле темом национализма; и друго, зато што његова критичка осветљавања одређених аспеката национализма и упозорења о њиховим могућим опасним последицама, ни данас, после више од пола века и неколико издања које је доживела његова књига, не губе нимало на актуелности.

²⁴⁶ Видети: *Ibid*, стр. 33.

²⁴⁷ *Ibid*.

²⁴⁸ Кедури, говорећи о националистичкој доктрини и њеним неодрживим аспирацијама, подвлачи: „Оно што остаје од ове теорије је теза да људи имају право да истрајавају на разликама које их одвајају од других, биле ове разлике имагинарне биле стварне, важне или не, и да ове разлике учине својим првим политичким принципом“ (*ibid*, стр. 93).

једини легитимни тип владавине национална самовладавина; а тиме се отварају проблеми везани за државну власт и питања инклузивности, односно ексклузивности.

Отуда, у основи националистичке идеологије лежи политички захтев за стицање самосталности и независности одређеног народа (или етничке групе) и успостављање његове сопствене државе; или, ако је такав државотворни статус већ остварен, онда је ту политички захтев за поклапање државних и етничких граница. Национализам се, заправо, најчешће јавља у оним друштвима „где се границе и државна власт не поклапају потпуно са вољом или идентитетом њихових чланова, или опсегом деловања других колективних актера“.²⁴⁹ Ни овај захтев да свака етничка група има своју државу није сам по себи нелегитиман, али с обзиром на то да је практично неизбежна етничка измешаност савремених држава, односно испреплетаност етничких граница, посебно у Европи, такви захтеви постају веома опасни, будући да могу да доведу до различитих врста насиља, од насилне асимилације до геноцида, етничког чишћења и ратова за територије. Поред тога, проблематично је и само инсистирање на поистовећивању воље појединца са вољом етничке или националне заједнице, чиме се намеће један колективистички образац и потискују индивидуална права и слободе.

У погледу националистичке политике, која произлази из овакве идеологије и која стога представља посебан, идеолошки стил или тип политике, Е. Кедури истиче да је она

„усмерена на то да успостави тавко стање ствари у друштву и држави које ће сваком омогућити, како се то каже у бајкама, да живи срећно довека. Да би то остварио, (националистички – прим. А. М. Ј.) идеолог, да се послужим Платоновом аналогијом у *Држави*, на државу гледа као на ишарано платно које треба очистити

²⁴⁹ Према: Craig Calhoun, "Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination", рад са скупа: "The Future of the Nation-State" („Будућност националне државе“), одржаног у организацији Америчког социолошког удружења (The American Sociological Association) 24. августа 1992, http://www.ssrc.org/programs/calhoun/publications/nationalism_and_civ_society.pdf (17/04/2008), стр. 3.

у потпуности, како би се његова визија правде, среће и врлине могла уцртати на овај *tabula rasa*... ...свако настојање“ – даље додаје он – „да се очисти оно ишарано сликарско платно (ће) имплицирати арбитрарност, безакоње и насиље у широким размерама...”²⁵⁰

Овако описујући националистичку политику, као једну идеолошку политику, овај аутор жели да њу стави у контраст са, како он каже, конституционалном политиком. Према њему, наиме, за разлику од конституционалне политике која полази од реалитета и тежи компромисном решавању конфликта групних и индивидуалних интереса кроз постојеће политичке и институције правде, националистичка, идеолошка политика јесте радикална политика која успоставља примат идеолошког над реалним, уз тежњу да стварност радикално измени и усклади са некаквом априорном концепцијом.

Из овога што је изложено о националном идентитету и национализму, може се уочити да однос између тих категорија није тако једноставан, иако постоје разни покушаји његовог симплификовања. Сажето речено, ради се о томе да, с једне стране, национални идентитет не укључује нужно национализам као своју компоненту (дакле, национализам не мора, мада може, да буде обележје националног идентитета); док, с друге стране, национализам увек рачуна на национални идентитет, користећи га било као важан елемент идеолошког учења, било као инструмент политичког деловања. Национализам не само да увек употребљава национални идентитет у циљу остваривања одређених националних циљева и интереса, него може и да га злоупотребљава ради реализовања одређених егоистичких, ускогрупних интереса који се онда представљају као национални интереси од општег значаја. Такве националистичке (зло)употребе националног идентитета могуће су у разним областима друштвеног живота: од политике и привреде, преко културе и науке, до уметности и спорта; и то је онда један офанзиван и врло агресиван национализам. Национални идентитет, као својеврсна социјално-психолошка категорија, по самим својим обележјима јесте веома

²⁵⁰ Ели Кедури, *Национализам*, *op. cit.*, стр. 23.

погодно средство за такво политичко и идеолошко деловање. Прекомерним јачањем интензитета националне идентификације људи, односно њихових националних осећања, лако се може постићи потребан „критичан“ степен хомогенизације националне групе и мобилизација њених чланова зарад остваривања одређене националистичке политике иза које, по правилу, стоји нека групација на власти или претендент на исту и њени олигархијски интереси. Ова пријемчивост националне идентификације и њој својствених националних осећања за политичке манипулације произлази управо из привлачности саме нације и националног за људе, а посебно оне социјално и економски маргинализоване, који су више него други подложни таквим манипулацијама. Ево како је то веома сликовито својевремено објаснио професор Милан Матић:

„Иако је, у суштини, нација само привидна форма друштвене једнакости (јер у свакој нацији постоје повлашћени и потлачени, као и добри и лоши људи, добри и лоши грађани, итд.), њена спољашња привлачност је управо у томе што свим људима *a priori* даје пријатну илузију припадања, идентитета, јединства и једнакости. Због тога је национална идентификација веома често мета грубих политичких манипулација осећањима народа (нарочито оног угњетеног дела који се нада), злоупотребе традиција и исконске људске тежње за заједницом, ради промоција и учвршћивања власти разних вођа и самозванаца, а око њих уских политичких олигархија... Наравно, за преувеличавање и апотеозу нације најчешће су заинтересовани припадници маргиналних друштвених група или промашени појединци, који се одупиру обавезама напретка, напорног рада и грађанства, утапајући се, преко националног припадања, у масу која онда постаје погодна за политичко манипулисање“.²⁵¹

Због те велике моћи деловања на свест и понашање људи, постоје оне познате и често цитиране оцене да је национализам једна од најмоћнијих политичких сила савременог света (Карл Фридрих /Carl Friedrich/); или, пак,

²⁵¹ Милан Матић, *Српска политичка традиција*, *op. cit.*, стр. 210–211.

да је то најуспешнија политичка религија у историји човечанства (Петер Шугар /Peter F. Sugar/).

Важно је, међутим, још једном нагласити да се, и поред тих могућих манипулација и националистичких злоупотреба националног идентитета, национализам и национални идентитет не могу поистоветити, будући да је реч о различитим категоријама. Тенденцију њиховог мешања и свођења на исто оспорава и познати италијански теоретичар Норберто Бобио. Он истиче да национални идентитет – као „осећај припадности одређеној социјалној или етничкој или лингвистичкој или културној или политичкој групи“ – јесте једно природно и спонтано национално осећање које, поред солидарности и лојалности, укључује и „спремност да се сопствени интереси подреде интересима целине, посебно у односу на остале групе“, али да то није национализам који „у односу на друге рађа и храни осећања различитости, сумњичавости, ривалитета, непријатељства“.²⁵²

Иако Норберто Бобио исправно инсистира на разлици између националног идентитета и национализма, он ипак прави, раније поменуто, другу врсту грешке када, одређујући национализам, имплицира да сваки његов облик укључује ксенофобију, па и шовинизам. Ксенофобија, као страх од странаца, аверзија, нерасположење и нетолерантност према њима као аутсајдерима и несклоност да се они приме у властиту групу, и шовинизам, као мржња према другим нацијама и њиховим члановима, не морају бити увек саставни део идеологије и политике национализма. Кедури је један од ретких аутора који подвлачи значај разграничења између категорија као што су: ксенофобија, трибализам,²⁵³ патриотизам и национализам. Али, с друге

²⁵² Све наведено према: Норберто Бобио, „Ружан, прљав и зао“, *Дуга*, јануар 1986, Београд, стр. 34–55; исто и: Душан Ичевић, *Куда иде нација: Интеграл нације и синдром национализма*, *op. cit.*, стр. 82–83.

²⁵³ Кедури одбацује термин „нови трибализам“ за описивање национализма, сматрајући да трибализам и национализам нису међусобно спојиви појмови и да је та аналогија неприхватљива, и то из више разлога. Прво, она је некорисна јер се њоме жели указати на то да је нација, као и племе, искључива и нетолерантна према аутсајдерима; а, према њему, та својства деле све друштвене групе, те се она не могу користити за дефинисање ни племена ни нација. Друго, та аналогија је и нетачна, јер је однос чланова племена према своме племену потпуно другачији и различито регулисан од односа чланова националне групе према тој својој групи, тј. нацији. Онај први однос је детаљно регулисан обичајима који се

стране, и он грешни када износи крајње проблематичну тезу о ксенофобији као нечему уобичајеном, па малтене и прихватљивом, јер се наводно ради о универзалној појави, у смислу да она, попут патриотизма, а насупрот национализму, обухвата „универзално присутна осећања“ која су својствена свим групама. Наравно да ксенофобија није и не може бити универзална, а поготово не нека прихватљива појава, али она није ни нужно инхерентна национализму. Такође, како је наглашено, ни шовинизам, па ни империјализам било које врсте, нису нужни пратиоци национализма. Све ове појаве, међутим, постају то онда када национализам задобије своје радикалне форме, а да ли ће он тада укључити и производити неке од тих појава или можда све њих заједно, то зависи од степена његове радикалности и облика екстремизма. Јер, како истиче Р. Радоњић, позивајући се ту на групу хрватских аутора, „кад се национализам претвори у средство апсолутизације вредности и интереса властите нације, који се покушавају остварити на рачун интереса других нација, он поприма карактеристике *империјализма*. Када се задоји мржњом према другим народима, прелази у *шовинизам*“.²⁵⁴

Поред свих ових разлога о којима је било речи, двополна подела на антитрадиционалисте либерално-грађанистичке и наводно анационалне оријентације, с једне, и ортодоксне традиционалисте, то јест конзервативне етно-националисте, с друге стране, неприхватљива је већ и због самог свог дихотомног карактера. Та бинарна идеолошко-политичка подела у српском друштву, како се може приметити, следи логику и линије поделе оних црно-белих, двополних типологизација нације, националног идентитета и национализма, којима се једној или другој групи (или типу) *a priori* приписује позитиван или негативан предзнак. Чињеница је, међутим, да такве упрошћене класификације и типологије неодговарају реалитету, јер се у стварности, која је далеко комплекснија, може издвојити знатно већи број различитих група у погледу везаности људи за нацију и њихове свести о тој

неупитно поштују као део природног или божанског поретка, и који нису „декрет опште воље нити производ законодавног ума“. Даље, наводи он, „члан племена је то на основу свог рођења, а не на основу самоодређења“, итд. Видети: Ели Кедури, *Национализам*, *op. cit.*, стр. 89.

²⁵⁴ Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 220; уп. Vedrana Spajić-Vrkaš, Mislav Kukoč, Slavica Bašić, *Interdisciplinarni rječnik: Obrazovanje za ljudska prava i demokratiju*, Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, Zagreb, 2001, стр. 339–340.

везаности, односно у погледу степена интензитета националних осећања и националне идентификације. Тако, на пример, према резултатима истраживања која су раније спровели истакнути психолози Никола Рот и Ненад Хавелка на просторима бивше СФРЈ, идентификовано је чак шест таквих група које обухватају: „1. искључиво националну везаност (подразумева националну нетолеранцију); 2. истакнуту националну везаност (придавање важности националној припадности, уз националну трпељивост); 3. подељену националну везаност (лојалност властитој нацији уз прихватање међунационалне сардње – интернационализам); 4. подељену југословенску везаност – лојалност властитој нацији, уз прихватање ширег, југословенског идентитета (ова категорија подељеног идентитета може важити и у контексту европског идентитета као новог транснационалног, а потенцијално и наднационалног, идентитета – прим. А. М. Ј.); 5. истакнуту интернационалну везаност (у смислу мондијализма); и 6. непостојање националне везаности (анаационализам)“.²⁵⁵

²⁵⁵ Наведено према: Далиборка Уљаревић, „Значај и улога толеранције у демократском друштву“, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, оп. cit, стр. 28.

Такође, и Ендру Барух Вахтел се бавио анализом једног истраживања које су 1971. год. спровели о овој теми поменути аутори – Рот и Хавелка – међу ученицима средњих школа и гимназија у Србији, а чији су резултати објављени у књизи *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине* (Институт за психологију, Институт друштвених наука, Београд, 1973). О квалитету и значају тог Ротовог и Хавелкиног истраживања, Вахтел каже: „Из пажљивог описа њиховог рада, као и из друштвеног положаја испитивача, јасно се види да је то било озбиљно истраживање, спроведено према светским стандардима“. У првом делу тог истраживања, који се тича односа испитаника према национализму уопште, односно њихових генералних ставова о важности „нације“ (други део истраживања бавио се њиховим становиштима према нацији и национализму у Југославији), издвојено је пет општих категорија. У Вахтеловој интерпретацији, то су: „1. етноцентризам; 2. национална идеализација (или истакнута национална припадност, како су то аутори називали), којом се наглашава значај било које националне припадности, па тако и сопствене; 3. подељена национална припадност: истовремено припадање сопственој нацији и човечанству, као и сарадња са другим нацијама; 4. припадност човечанству: превасходни нагласак ставља се на свеопшту људску заједницу, на рачун уске националне припадности; и 5. одсуство националне припадности: порицање значаја и вредности било које националне припадности“. Вахтел истиче и да је категорија број 3 представљала део тадашњег официјалног програма социјализације ученика, што ће рећи део програма вредности који се предавао у југословенским школама, док су категорије 1 и 5, а нарочито прва, сматране

Јасно је, дакле, да анационална позиција, која подразумева порицање било каквог значаја националне припадности, и етноцентризам, као преувеличавање значаја националне припадности и пратећа нетолерантност према другим националним и етничким групама, представљају само крајње полове на скали оријентација и вредности људи.

Ово потврђују и нека релативно новија истраживања културних и вредносних оријентација грађана Србије, где је уочљиво да, поред две групације: оних са израженом националном и оних са израженом грађанском оријентацијом, постоји још један, подједнако бројан блок, то јест извесна међупозиција са мешовитим типом оријентације. На пример, резултати истраживања које је спровео током јуна 2003. године Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду, показали су да је свеукупна национална оријентација (дакле, обухватајући њену слабу, умерену и јаку варијанту) заступљена код 29,2 одсто испитаника, док је свеукупна грађанска оријентација (слаба, умерена и јака) присутна код њих 36,6 одсто, али и да истовремено више од једне трећине грађана – њих чак 34,3 одсто – припада мешовитом типу када је реч о овој оси подела.²⁵⁶ Парадоксално овим налазима, исто истраживање је показало да, у погледу културно-вредносног расцепа по оси традиционализам – модернизам, у то време, средином 2003. године, међу грађанима Србије била је у нешто већој мери заступљена традиционалистичка оријентација (41 одсто) у односу на ону модернистичку (27 одсто); али, такође, и по том питању, јасно је могао бити идентификован

негативним (о томе у: Ендру Барух Вахтел, *Стварање нација, разарање нација*, *op. cit.*, стр. 239–245). Важно је, такође, рећи да се сличне категорије по питању интензитета националне идентификације, са извесним варијацијама, издвајају и у оквиру савремених истраживања националног идентитета.

²⁵⁶ Ово истраживање је обављено путем индекса националне – грађанске оријентације, сачињеног на бази релевантних питања (њих 31) која омогућавају диференцирање по тој оси. Занимљиво је да се, према тада добијеним резултатима, премда је постојала слична заступљеност све три оријентације код грађана Србије, ипак издвојила групација са грађанском оријентацијом као најбројнија. Видети: Јован Комшић, Драгомир Пантић, Зоран Ђ. Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, *op. cit.*, стр. 62–63; такође, више о томе у: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 326.

трећи блок са мешовитом оријентацијом, коме је припадао сваки трећи испитаник, односно њих 32 одсто.²⁵⁷

Стога, сматрамо да је нужно и за демократско консолидовање и напредак српског друштва веома корисно да се отвори већи медијски, политички и друштвени, а нарочито цивилно-друштвени простор за промоцију и развој једне треће позиције која не би била ни тако искључива нити склона једностраном пренаглашавању у било ком смеру, а уједно би и више, него друге две, одговарала друштвеној стварности.

Таква позиција би подразумевала да се етнички и грађански принцип (принцип етничитета и цивилитета), односно етнички и грађански идентитет, посматрају не као међусобно искључиве и поништавајуће, већ као потенцијално комплементарне и међусобно допуњујуће категорије. Јер, заиста, постоји низ разлога који упућују на то да етнички принцип, уколико је одговарајуће формулисан, то јест ако не излази ван оквира онога што се сматра нормалном и дозвољеном амбицијом сваке нације,²⁵⁸ не мора да угрози постојање и поштовање грађанских принципа, нити функционисање демократије; као што и грађански принцип не значи нужно анулирање етничког принципа. То исто важи и за етнички и грађански идентитет, посебно зато што, како је то познато из психологије, идентитет људи јесте вишеслојна категорија, односно човек може истовремено имати више идентитета („вишеструке идентификације“ и „вишеструке лојалности и повезивања“) с обзиром на његово припадање различитим друштвеним групама (породица, професионалне групе, политичке, верске, етничке и друге друштвене групе, па и друштво у целини као својеврсна велика популациона група, то јест заједница) и поседовање различитих друштвених улога које одатле произлазе. Због тога се често говори о „подељеном идентитету“, који је резултат међусобног укрштања и пресецања различитих човекових

²⁵⁷ Видети: *Ibid*, Графикон 8: „Заступљеност традиционализма и модернизма код грађана Србије (%)“, стр. 330.

²⁵⁸ Према Јаношу Кишу (János Kis), нормална и дозвољена амбиција нације јесте њено настојање да буде самостална и суверена „у ексклузивној домовини са јасним и непроменљивим границама“, док све изнад тога представља угрожавање интереса других (Јанош Киш, „Грађење нације и иза тога“, у: Вил Кимлика, Магда Опалски /ур./, *Може ли се извозити либерални плурализам? Западна политичка теорија и етнички односи у Источној Европи*, Београдски центар за људска права, Београд, 2002, стр. 201).

идентификација, по разним идентификационим основама. Неки аутори управо у томе виде главни извор стабилности демократије.²⁵⁹

Поред тога, чак и ако оставимо по страни историјску чињеницу да су принципи грађанске демократије настали у симбиози са национализмом (што је неспорно за већину теоретичара, мада постоје различита тумачења карактера те везе),²⁶⁰ саме функције које врше грађански и етно-културни, односно национални идентитети показују да они, сваки на свој начин, имају велики значај како за друштво у целини, тако и за појединца. Из тог разлога,

²⁵⁹ Сејмор Мартин Липсет (Seymour Martin Lipset), анализирајући „друштвене предуслове за стварање демократије“, говори о „вишеструким идентификацијама“ и вишеструким повезивањима људи и група, као и о њиховим укрштајућим расцепима и сукобима, који утичу на формирање „унакрсних притисака“ којима су они изложени, а резултат тога су умеренији ставови и понашања и грађана и политичара, чиме се повећава и стабилност демократије. О томе видети: Сејмор Мартин Липсет, *Политички човек: Друштвена основа политике*, „Рад“, Београд, 1969, стр. 37–49; 106–113.

²⁶⁰ Док неки аутори, попут Јиргена Хабермаса или, од домаћих, Слободана Дивјака, сматрају да је веза између „етноса“ и „демоса“, то јест национализма и грађанства, која је успостављена Француском револуцијом, имала само привремен и краткотрајан карактер; други је, као на пример Ели Кедури, посматрају као концептуалну везу. Управо анализирајући Кедуријево схватање, Дивјак признаје да је национализам „играо улогу катализатора у настајању грађанске демократије“, али додаје да је тај савез био привремен, јер се, према његовом мишљењу, однос између „етноса“ и „демоса“ „временом преокренуо“ (према: Слободан Дивјак, „Уз књигу Елија Кедурија *Национализам*“, *op. cit.*, стр. 12). Хабермас, такође, експлиците тврди да републиканизам и национализам нису концептуално повезани, те да ни грађанство никада није било на такав начин везано за национални идентитет, и то поткрепљује аргументом о веома различитом значењу републиканског појма слободе (као „политичке слободе коју појединачни грађанин ужива унутар земље“) и националистичког појма слободе (као националне слободе и независности, тј. „колективне самопотврде у односу на друге нације“). Стога ће он и закључити да је, услед те појмовне разлике, „...касније модерно разумевање републиканске слободе могло пресећи њену пупчану везу са утробом националистичке свести из које је изворно настала“ (Jiergen Habermas, "Citizenship and national identity: Some reflections on the future of Europe", u: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay /eds./, *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995, стр. 335).

Оно што ми желимо овде показати јесте, међутим, то да ова веза између принципа грађанске демократије и националног идентитета, чак иако се овај тумачи у етничком смислу, све и да није концептуална (премда, како се чини, управо концепт либералног мултикултурализам говори у прилог такве њихове везе), ипак јесте могућа.

погрешно је, а може бити и веома штетно и опасно, да се било који од њих унапред одбацује или потискује у корист другог.

Грађански идентитет подразумева да је човек привржен либерално-демократским вредностима и принципима и да поседује један корпус цивилних (грађанских) врлина, који стоје у основи његове самоидентификације. То је индивидуално самоодређење човека као грађанина, дакле, као сувереног правног и политичког субјекта који је, без обзира на своју етничку, верску, класну и другу припадност, изворни и суверени носилац и реализатор својих грађанских и политичких права и слобода. Грађански идентитет значи и способност људи као грађана да толеришу друге који су различити од њих и да раде заједно са њима, као и њихову способност и жељу да активно учествују у политичком процесу како би промовисали јавно добро и јавну власт учинили одговорном и прихватљивом.²⁶¹ Реч је о грађанској самоперцепцији снаге и значаја њихове партиципације високог степена у друштвеном и политичком животу, коју најбоље могу остварити путем удруживања с другим грађанима, било ради заштите и промоције неких права и вредности, или реализовања неких заједничких интереса и захтева или, пак, ради залагања за ствар од општег интереса и постављања питања одговорности власти. Такав идентитет омогућава људима да они, као грађани, буду делатни чиниоци политичког процеса. Јер, како подвлачи Милан Подунавац, ослањајући се ту на Џона Ролса (John Rawls), цивилне врлине и грађански идентитет су основно језгро принципа грађанства, „што је, опет, само други израз за јавну и политичку културу једног друштва“.²⁶² Осим тога, путем грађанског идентитета, односно привржености и поштовања конституционалних либерално-демократских политичких принципа и вредности као универзалних, држава обезбеђује лојалност свих својих грађана, како припадника већинске националне групе, тако и припадника националних мањина, што је посебно важно у случају мултикултуралних, мултиетничких и вишенационалних друштава.

²⁶¹ О томе смо говорили у: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1411–1412.

²⁶² Према: Милан Подунавац, „Политичка култура и политичке установе“, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, *op. cit.*, стр. 13.

Национални идентитет има такође вишеструку функционалност: политичку, правну, територијалну, економску, културну и ону која је усмерена на самог појединца.²⁶³ Неке од тих функција националног идентитета испољавају се у легитимисању заједнице, обезбеђивању друштвене солидарности и колективног прегнућа, надахњивању отпора тиранији, а његова политичка функција посебно долази до изражаја у остваривању идеје националног самоодређења и права народа на самоопредељење. Такође, политичка функција овог идентитета огледа се и у слабљењу индивидуалних разлика, уз јачање унутаргрупне кохезије и заједничких интереса. Наиме, на основу заједничке националне историје, културне традиције и других садржаја националног или етничког идентитета ствара се унутаргенерацијска и међугенерацијска веза која обезбеђује континуирано преношење обичаја и устаљеног система вредности, као и формирање националне свести. Због тога он омогућава и политичку контролу, односно може бити значајно средство националне или етничке хомогенизације и мобилизације, али и средство за дефинисање положаја појединаца и националних или етничких група спрам других таквих ентитета унутар државе и у тзв. међународној заједници.

У оквиру културне функције националног идентитета, значајна је и његова улога у уметности, њеном развоју и изражавању, као и у надахњивању културног развоја и препорода уопште. Како ћемо касније подробно објаснити, национални идентитет – али сада првенствено схваћен у смислу савременог идентитета државе – и стратешко управљање њиме имају кључну улогу у процесу националног брендирања, као средство путем кога се може обезбедити одговарајуће (ре)позиционирање државе-нације у међународној арени, те утицати на изградњу њеног имиџа и репутације.

Поред тих спољашњих функција националног идентитета, за појединца, пак, постоји и његова „интимна, унутрашња функционалност“, која му „обезбеђује самодефинисање, самопоштовање и перцепцију себе и

²⁶³ О вишеструкој функционалности националног идентитета видети у: Ентони Смит, *Национални идентитет*, *op. cit.*, стр. 31–36.

других“.²⁶⁴ У овој својој функцији, поред тога што задовољава једну од основних људских потреба да се припада групи, национални идентитет – како истиче Јасна М. Ђорђевић, позивајући се на анализу Сулејмана Хрњице – такође и „јача сопство индивидуе“.²⁶⁵

Можемо, дакле, закључити да национални идентитет, и поред тога што на први поглед може изгледати да он нема такав значај за саму демократију, врши заправо веома важну улогу, пре свега спречавајући дезоријентисаност људи, односно појаву кризе идентитета и идентитетског вакуума, из чега може проистећи низ негативних последица како на индивидуално-психолошком, тако и на социјално-психолошком плану. Главни ефекат, наиме, који он производи јесте „осећај човека да је свој међу својима и на своме. Човек прожет таквим осећајем битно се разликује од човека који такав осећај нема: другачије поима не само своја демократска права и слободе, него и сопствену моћ да их оствари“.²⁶⁶

Додатни разлог за уважавање националног идентитета јесте сама реалност, јер је национални оквир још увек доминантан у друштвеној свести данашњице, и то у светским размерама. Другим речима, нација је и даље, како ју је одредио Најдан Пашић, „основни оквир идејног живота савременог човека“.²⁶⁷ У прилог томе говори чињеница да су националне државе (било да су одређене у етничком или грађанском смислу), и поред окрњености њиховог суверенитета услед актуелних процеса глобализације и регионализације, и пратећег ширења и јачања интернационалних и трансационалних, а у извесним обрисима и наднационалних структура и

²⁶⁴ Према: Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *ор. cit.*, стр. 178.

²⁶⁵ Хрњица објашњава да је таква улога овог идентитета посебно изражена код индивидуа које карактерише лична неоствареност, у смислу недовољно развијене сопствене личности и неизграђености јаким личних идентитета, те им групни национални идентитет омогућава позитивније перципирање себе самих. О томе видети: Сулејман Хрњица, „О националном идентитету“, *Дијалог*, бр. 1–2/96, тема броја: „Демократски процеси и етнички односи“, Фонд Демократски центар, Београд, 1996; нав. према: Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *ор. cit.*, стр. 180.

²⁶⁶ Према: Радован Радоњић, *Демократија*, *ор. cit.*, стр. 206.

²⁶⁷ Најдан Пашић, „Нација и национализам“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, *ор. cit.*, стр. 714.

институција, и даље веома важан фактор (чији утицај, наравно, варира у зависности од њихове моћи и односа снага у свету) и незаобилазан субјекат у међународном поретку, нарочито у међународном политичком поретку.²⁶⁸

У случају, пак, мањинских културно-етничких идентитета, значајна је њихова функција у обезбеђивању и заштити мањинских права или, на пример, у примени афирмативних мера (њиховна правна и инаституционална функција), те у успостављању културне аутономије мањина, очувању и заштити мањинских култура и језика, посебно у спашавању изгубљених језика, књижевности и историје (културна улога). Такође, мањински етно-културни идентитети су и темељ мањинске политике (њихова политичка функција), а могу бити и темељ територијалне или регионалне аутономије (територијална функција); такође, они могу бити и у основи прекограничне и транснационалне економске и других видова сарадње усмерених на унапређење веза између припадника исте групе који живе у суседним земљама (на пример, економска функција).

Такође, код великог броја људи, и то не само у мање развијеним или неразвијеним већ и у оним високо развијеним друштвима, што нарочито важи за Европу, а пре свега њен континентални део, културно-етнички идентитет још увек је снажан и дубоко укореван. Штавише, данас је постало јасно да је то случај и код самих „Острвљана“, то јест грађана Уједињеног Краљевства. Ова држава је дуго важила за стабилну вишенационалну политичку заједницу, са успешним моделом конститутивних решења за положај појединих националних група – Шкота, Велшана и ирских римокатолика, што је допринело одржавању привида о постојању једне јединствене, британске нације. Међутим, временом се показало, а и данас се то све више потврђује, да је тачно оно што је рекао историчар Хју Ситн–Вотсон (Hugh Seton-Watson) још средином седамдесетих година прошлог века – да „не само да Уједињено Краљевство није уједињено, него ни Велика Британија није више велика услед деловања, не непријатеља, већ сопствених грађана“.²⁶⁹ Срђан Кораћ, на пример, тај привид јединственог

²⁶⁸ Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *ор. cit.*, стр. 1414.

²⁶⁹ Нав. према: Срђан Кораћ, „Вишенационалне државе – конститутивни изазови: Случај Шкотске“, *МП*, Vol. LX, бр. 2–3, 2008, стр. 373.

британског идентитета објашњава на следећи начин: „Вишевековна демографска, економска и политичка превласт Енглеске давала је погрешан утисак о Великој Британији као јединственој британској нацији, изједначавајући по правилу 'британско' и 'енглеско'. Опадањем Британског царства и коначним завршетком његове ере након Другог светског рата као да је у исто време усахнуо и британски идентитет...“²⁷⁰ О опстанку етно-националног идентитета код британских грађана, и то као једне и даље веома постојане идентитетске категорије, односно о њиховом преферирању принципа етничитета у схватању националне припадности, говоре како резултати неких емпиријска истраживања, тако и званични статистички подаци из тамошњих пописа становништва.²⁷¹

Један од израза таквог стања ствари у Европи, односно стања духа и свести, јесте и то што је и даље велики број политичких странака организован по етничком или чак верском принципу (на пример, тзв. демокришћанске партије); вероватно с циљем да би се, путем таквог профилисања партија и креирања одређеног њиховог имиџа, постигла што чвршћа и дубља партијска идентификација људи. Уосталом, и тзв. старе нације које су конституисане као грађанске нације или претендују то да буду, и даље у својој репрезентацији и наглашавању својих посебности користе низ садржаја етно-културног идентитета (на пример: симболе као што су грб,

²⁷⁰ *Ibid*; уп. Hugh Kearney, "Four nations or one?", у: Bernard Crick (ed.), *National Identities: The Constitution of the United Kingdom*, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd, Blackwell Publishers, Oxford, 1991, стр. 1–6.

²⁷¹ Тако је једним истраживањем с почетка новог миленијума, спроведеним у пограничној области Енглеске и Шкотске, потврђено не само постојање етничке дистанце и стереотипија у енглеско-шкотским односима, већ и то да се и једни и други у већини случајева самодефинишу по етничком принципу, пре него као Британци (видети: Срђан Кораћ, „Вишенационалне државе – конститутивни изазови: Случај Шкотске“, *op. cit*, стр. 372, ф. н. 12; Nick Hopkins and Christopher Moore, "Categorizing the neighbors: Identity, distance, and stereotyping", *Social Psychology Quarterly*, Vol. 64, No. 3, 2001, стр. 239–252). Такође, једно друго истраживање, спроведено чак деценију раније, показало је да је још тада за велику већину младих Шкота британски идентитет био мање важан од европског (према: Срђан Кораћ, „Вишенационалне државе – конститутивни изазови: Случај Шкотске“, *op. cit*, стр. 373, ф. н. 17).

Поред тога, и Попис из 2001. године показао је да скоро половина грађана Уједињеног Краљевста (49 одсто њих) има искључиву везаност за једну од четири тамошње националне групе (према: *Ibid*, стр. 372–373).

застава, химна, монета; обележја Круне, то јест династије која је имала или још увек има дугу владарску традицију, као и обележја других племићких титула; традиционалне војне униформе; народне ношње и друге фолклорне елементе; итд.) било већинске етничке групе, било више таквих група које имају конститутивни статус.²⁷²

Поврх тога, сведоци смо да се у најновије време снажно ревитализује етнички принцип и у међународној политици, од стране европских и светских сила које му придају ванредни, мада строго селективни, значај у решавању одређених интернационализованих територијално-етничких спорова и сукоба.²⁷³ Ово показује сву комплексност и осетљивост етничких питања и с њима скопчаних међугрупних односа, и то не само у културном и друштвеном, него и у политичком, геополитичком, безбедносном, па и економском смислу, јер одређени начини њиховог регулисања, баш као и избегавање њиховог решавања и њихово потискивање, може да има за последицу нарушавање територијалног интегритета и суверенитета, односно губитак дела сопствене територије. Тиме се, заправо, само показује да етнички образац националитета и на њему засновани партикуларистички и сепаратистички или, пак, унитаристички и хегемонистички процеси,²⁷⁴ могу

²⁷² О томе смо говорили у: Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1414.

²⁷³ То је случај са одређивањем статуса Косова и Метохије, где се отишло толико далеко да се, по први пут, једној националној мањини (албанској), а не неком конститутивном ентитету, најпре фактички а онда, од стране многих у тзв. међународној заједници, и *de iure* признало право на национално самоопредељење до отцепљења; па чак иако је још много раније, током првих фаза југословенске кризе, заузет став (на основу одлуке тзв. Бадинтерове комисије) да се на простору бивше СФРЈ нове државе могу формирати и признати само у оквиру постојећих административних, тј. републичких граница, а не етничких. Према: *Ibid*, стр. 1414–1415, ф. н. 59.

²⁷⁴ Радован Радоњић посебно наглашава да се национализам, као тенденција остваривања интереса једне нације, тј. групе која у њено име наступа, на рачун интереса друге нације, најчешће јавља у два облика, као сепаратизам или као унитаризам. У ком ће се од ових облика национализам испољити, то зависи од више различитих фактора и од саме средине. Али, како каже он, ипак постоји једно правило: „сепаратизам (одвајање једне нације од других и њено затварање у себе) се углавном јавља тамо где се национализам не може исказати као унитаризам (успостављање хегемоније једне нације над осталима)“. Видети: Радован Радоњић, „Национално и демократско“, у: Р. Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 220.

бити „... инструментализовани и искоришћавани изнутра, од различитих популистичких вођстава и групација, али и споља, у оквиру геостратегије и експанзије утицајних европских и светских сила“.²⁷⁵

Пристап за који овде пледирамо темељи се на уважавању „могућности да човек, ако је то избор његове слободне воље, има развијен етнички идентитет, односно да је привржен етно-културалним вредностима, да поштује и практикује обичаје, традицију и културу свог етноса, а да истовремено има и оформљен грађански идентитет, то јест снажно развијену грађанску свест, с дубоко интериоризованим и трајно усвојеним системом либерално-демократских вредности и принципа које, такође, поштује и примењује“.²⁷⁶ Такође, уважава се не само потреба већ и обавеза да државе, ма биле по свом карактеру одређене као „нације-грађана“, омогућавају, поштују и штите изражавање етничких и културних идентитета својих грађана, уз њихово очување и афирмацију; а нарочито, у случају мултиетничких друштава, да имају слуха за идентитетске потребе и интересе мањинских етничких група и њихових поткултура. Наравно, све то може да важи само у границама неугрожавања безбедности друштва и стабилности његове политичке заједнице.

Све ово, дакле, указује на могућност и пожељност једног креативног и конструктивног споја етничког и грађанског идентитета и принципа. Ту се првенствено имају у виду подручја културе и политичке културе, у оквиру којих ова веза може бити изражена као један динамичан и дијалектичан однос између традиција (не и традиционализама, о чијим разликама је било раније речи) и модерности.²⁷⁷ На могућност релације таквог типа између традиције и савремености указао је управо Карл Ј. Фридрих (Carl J. Friedrich). Уз оштар критички став спрема оних контрастрирајућих схватања која се заснивају на перцепцији традиције искључиво у контрасту са модернизацијом, а која су управо на тај начин утицала да сам термин „традиција“ данас има пежоративно значење, уз његову општу изобичајеност

²⁷⁵ Наведено према: Милан Матић, *Српска политичка традиција*, *op. cit.*, стр. 209.

²⁷⁶ Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1415.

²⁷⁷ *Ibid.*, стр. 1416.

из употребе у политичкој науци и социологији,²⁷⁸ он подвлачи да традиција и савременост не морају бити неке нужне супротности или апсолутне алтернативе. Настојећи да то и докаже, К. Фридрих се позива на тезу Лојда и Сузан Рудолф (Lloyd and Suzanne Rudolph) о комплексном међуодносу традиције и савремености, коју су они развили у оквиру једне своје студије о улози традиције у Индији.²⁷⁹ Ови аутори такође негирају да је однос између традиција и савремености дихотомно-алтернативног карактера: „Претпоставка да су савременост и традиција радикално противречне почива на погрешној дијагнози традиције, како се налази у традиционалним друштвима, и на неразумевању односа између њих“.²⁸⁰ Према њиховом гледишту, овај однос не само да није дихотоман него је то један „дијалектички“ однос узајамне повезаности. Рудолфови тиме желе указати на то да традиција садржи инхерентне противречности које могу постати и узрок промене. То су објаснили на примеру Индије. Анализирајући Гандијев (Mohandas Karamchand Gandhi или Mahatma Gandhi) рад, они су показали како је он управо обрнуо елементе индијске традиције да би изазвао виталну функционалну промену у тој земљи.²⁸¹

²⁷⁸ Према Карлу Фридриху, данас „рећи да је неко традиционалиста значи назвати га диносаурусом, човеком који је у нескладу са модерним, научним, прогресивним трендовима“ (Карл Ј. Фридрих, „Традиција и ауторитет“ /Carl J. Friedrich, *Tradition and Authority*, Macmillan, London, 1972/, прев. Петар Вујчин, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија – хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 275).

Такође, као аргумент у прилог своје тврдње да је појам традиције повучен из употребе у оквиру друштвених наука, К. Фридрих износи податак да *International Encyclopedia of the Social Sciences* (Међународна енциклопедија друштвених наука) нема одредницу под овим насловом, док су остале, сродне теме опширно обрађене, те да се за расправу о феномену традиције ту користе други, помодни термини (нпр: „идеологија“, „политичка култура“ и „национални карактер“) који су тек недавно избили у први план друштвених наука (видети: *Ibid*, стр. 276–281).

²⁷⁹ Ову студију Рудолфови су објавили 1967. год, а има више него индикативан назив *The Modernity of Tradition – Political Development in India* (Савременост традиције – политички развој у Индији).

²⁸⁰ Према: Карл Ј. Фридрих, „Традиција и ауторитет“, *op. cit*, стр. 282.

²⁸¹ Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit*, стр. 1416.

Када је у питању спој традиције и савремености, пример Индије је добар, али треба рећи да то није неки изолован случај, јер таква пракса постоји и у неким другим развојно успешним земљама, посебно у оним далекоисточним, попут Јапана и других. Успешност коју су та друштва у свом развоју остварила и коју и даље остварују доказ је да се традиционални обрасци идентификације не морају нужно укинути, али да је неопходна њихова ревалоризација у складу са развојем и потребама савремености; јер би у супротном, у случају њихове статичности и окамењености, даљи развој друштва био толико успорен да би заправо био блокиран. То је нарочито важно у данашњем хипердинамичном времену, када свако кашњење у развоју значи ненадокнадљиво заостајање. Дакле, обнова и очување традиције – да, али уз критички однос према њој, са становишта савремености и будућности, јер је то важан предуслов како за развој либерално-демократске политичке културе, тако и за даљи, свеукупни развој самог друштва.

То значи да је, у складу са овом вредносном и политичком оријентацијом, а насупрот оне прве две о којима је било речи, могуће спојити „повратак традицији” и интеграцију у модерни свет, културни и етнички понос са поносом на политичку либерално-демократску културу“.²⁸² Другим речима, нуди се једно другачије тумачење како традиционалног, културно-етничког идентитета, тако и модерног, грађанског идентитета, у оквиру кога се они третирају као две различите, али међусобно комплементарне компоненте националног идентитета.

Слободан Дивјак објашњава да се такво становиште заснива на претпоставци да је либерална демократија, са владавином права и парламентарним системом, без обзира на њено западно историјско порекло, „културно-етнички неутрална“, у смислу њене спојивости са различитим културама и традицијама. Ми бисмо овде само додали и то да је за успостављање либералне демократије у незападним друштвима, а поготово за постизање њене консолидације и стабилности, ипак потребан одређен степен развијености цивилне (грађанске) политичке културе. Међутим, већ на основу нашег транзиционог искуства, али и таквог искуства неких других

²⁸² Нав. према: Слободан Дивјак, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: од марксизма до капитализма и либерализма“, *op. cit.*, стр. 274.

источноевропских земаља, можемо закључити да се, иако таква друштва углавном немају, или бар не неку дужу, либерално-демократску традицију, кроз демократску праксу и едукацију временом ипак може развити политички зрело грађанство.

Посебно је битно нагласити да се у оквиру ове позиције не сме ни у једном моменту запоставити важност грађанске компоненте идентитета, као привржености универзалним либерално-демократским вредностима и принципима, формализованим у уставу своје земље и њеним политичким и другим институцијама, којима се обезбеђују једнака права и политичке слободе за све припаднике друштва, без обзира на њихово културно-етничко порекло. Без тога, „чисто“ традиционални образац идентификације не само да може водити ка аутаркичности друштва и његовом остајању изван глобалних развојних процеса, већ може имати и низ других негативних импликација. Јер, како упозорава Р. Радоњић, „утицај националног на демократско није увек само позитиван“, већ може бити и изразито негативан.²⁸³

Национални идентитет, пре свега у његовој културно-етничкој форми, има позитивну функционалност за појединца, групу и друштво само ако му се не придаје прекомеран значај и само ако не поништава или угрожава остале идентитете људи. У супротном, ако постоји вишак тог колективног идентитета на уштрб личних идентитета, односно толико прејака везаност за сопствену нацију или етничку групу која укида индивидуалне разлике унутар група, онда је на делу екстремистички национализам који је не само негативан већ, дакако, и дисфункционалан²⁸⁴ и погубан, и то како за појединца, тако и за друштво у целини. Такво жртвовање аутономног друштвеног и политичког субјективитета појединаца, грађанских удружења и других друштвених група, уз својеврсну идеологизацију интересних конфликта у друштву и њихово „замрзавање“, односно жртвовање свих других интереса у корист једног и јединственог, „највишег“ националног

²⁸³ Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 207.

²⁸⁴ Ослањајући се на Жоржа Девероа (фран. Georges Devereux; рођен под именом György Dobó) – познатог угарског и француског етнолога и психоаналитичара који је заправо био јеврејског порекла – и његову комплементаристичку етнопсихоанализу, Јасна Милошевић-Ђорђевић говори о томе у: „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.*, стр. 180.

интереса, „поништава готово све позитивне учинке појаве нације као такве“.²⁸⁵ Нација се тада претвара у једну, како би Најдан Пашић рекао, заједницу тоталитарног типа,²⁸⁶ јер су онда неизбежне пратеће последице укидање демократске контроле и критичке улоге грађанске јавности, уместо чега се развија поданичко слепо следбеништво „харизматских“ вођа, а крајњи резултат је успостављање неконтролисане политичке власти над нацијом, што ће рећи „антидемократска дегенерација политичког система у целини“.²⁸⁷

Управо због ових претећих опасности од трансформације националног идентитета у такав један погубан, високоризичан и сукобима бремент национализам, веома је важно истаћи да став – који сматрамо потпуно исправним – о националном идентитету као мешавини две врсте димензија: грађанских, то јест територијално-политичких, и културно-етничких, то јест генеалогских (Е. Смит), или, речено Кимликином терминологијом, као сложеној смеси либералних и нелибералних елемената,²⁸⁸ подразумева и

²⁸⁵ Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 208.

²⁸⁶ Најдан Пашић подвлачи да инсистирање на таквом националном јединству које подразумева да поистовећивање појединца са својом националном заједницом и њеним интересима буде потпуно, без остатка, „поспешује претварање нације у глобалну заједницу тоталитарног типа, која претендује да у себе апсорбује укупност људске личности, чиме се простор реалне демократске слободе појединца и друштвених група и аутономије цивилног друштва у целини драстично редуцира...“ (курзив – Н. П.). Најдан Пашић, „Нација и национализам“, *op. cit.*, стр. 723–724.

²⁸⁷ Радован Радоњић, *Демократија*, *op. cit.*, стр. 208.

²⁸⁸ Вил Кимлика, познати канадски теоретичар, анализирајући процесе стварања нације у транзиционим друштвима Источне и Централне Европе (ICE), указује на сличности и разлике нелибералног и мање или више либералног модела изградње нације (енгл. *nation-building*). При томе, његова полазна претпоставка гласи да су „сви национализми у стварном свету сложена смеша либералних и нелибералних елемената, иако су облици и дубина нелиберализма различити“. Он такође издваја и девет индикатора као аналитичких средстава за утврђивање ових облика и дубине (не)либерализма. То су: „1. степен принуде у промоцији заједничког националног идентитета (интереса); 2. ускост јавног простора за изражавање доминантног националног идентитета и ширина 'приватне сфере' у којој се разлике толеришу; 3. могућности изражавања и политичке мобилизације која је изазов привилеговању националног идентитета; 4. отворенија или затворенија дефиниција националне заједнице; 5. слабија или јача концепција националног идентитета; 6. инструментални (контекстуални) приступ нацији или, пак, сакрализација нације и њено претварање у светињу; 7. космополитизам, отвореност и плуралност социјеталне културе,

залагања за превенцију таквог развоја и трансформације националног идентитета, односно његове етничке компоненте. А то се најбоље може постићи изградњом, развојем и јачањем демократских, друштвених и политичких капацитета – од институционалних, процедуралних и правно-политичких до цивилно-друштвених и едукативних механизма – којима би се могућности за такву врсту опасности елиминисале или би сваки покушај у том правцу био бар на време блокиран. Према томе, решење је управо у демократизацији идентитетских вредности, односно модернизацији националног идентитета путем јачања његове грађанске компоненте, што значи у национализацији либералних вредности, чиме се може успоставити баланс и спречити претерано јачање оних компонената етничке природе. На тај начин се заправо постиже либерализација национализма, која посебно добија на значају у плуралним, етнички хетерогеним друштвима, а нарочито у условима када велика већина популације национални идентитет искључиво или претежно схвата у културно-етничком или, како неки аутори воле да кажу, примордијалистичком смислу (показали смо на примеру Смитове концепције етносимболизма да ово не морају бити идентична схватања), и када такво схватање показује један дугорочан и веома стабилан друштвени тренд. Како показује упоредна анализа резултата неких ранијих и новијих истраживања, то је управо случај у српском друштву.²⁸⁹

насупрот 'чистоти' и 'аутентичности' нелибералног, културног национализма; 8. мања или већа ексклузивност националног идентитета; и 9. степен јавног признања легитимитета демократских форми мањинских националиста“. Наведено према: Јован Комшић, „Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписивања у Србији“, *op. cit.*, стр. 31; 33.

²⁸⁹ Једну такву упоредну анализу дала је Јасна Милошевић-Ђорђевић у поменутом чланку „Обележја националног идентитета у Србији“. Она је спровела компарацију резултата својих истраживања из 2003. год. са резултатима истраживања које је спровео Душан Јањић, објављеним 1996, а која је показала њихову велику подударност. Према њеним налазима, у том седмогодишњем периоду у Србији „није дошло до 'развоја', нити до суштинског мењања схватања националног идентитета“, већ је оно остало и даље базирано на примордијалистичким, тј. претполитичким обележјима. Такво схватање, према резултатима оба ова истраживања, доминира како код Срба, тако и код припадника других етничких група, попут Црногораца, Мађара и муслимана (једино се ови последњи у неколико разликују тиме што религију стављају на истакнутије место). У Јањићевој ранг листи елемената националног идентитета код грађана Србије, првих пет места заузимају: 1. рођење у датом народу; 2. заједничка историја и традиција; 3. заједничка територија; 4. заједничка религија; и 5. заједнички језик. Према резултатима истраживања Милошевић-Ђорђевићеве,

Један од кључних налаза те анализе гласи да у схватању националног идентитета код грађана Србије, и то без обзира на њихову етничку припадност – још од првих истраживања те врсте из 90-их година прошлога века, па све до данашњих дана – заиста постоји континуирана доминантност оних компонената које су етничко-културне природе, као што су: рођење у датом народу; заједничко порекло и преци, односно лоза; заједничка историја и традиција; заједнички обичаји и религија; језик и писмо; национална припадност родитеља, и то пре свега оца; итд. Ово је такође потврђено и на основу резултата неких најновијих истраживања, попут оних која већ годинама уназад спроводи Институт за политичке студије (ИПС) из Београда (видети Табелу 1).²⁹⁰ На пример, према резултатима

првих пет таквих, најважнијих обележја су: 1. лоза; 2. осећање; 3. вера; 4. рођење на одређеној територији; и 5. националност оца. Дакле, видимо да су у оба случаја сви најважнији елементи националног идентитета етничко-културног карактера, изузев што се код Јањића можда појављује и један елемент грађанског идентитета – заједничка територија, ако се под тим мисли суживот на истој територији на којој владају одређени исти закони, а не нека веза у смислу „крви и тла“. У истраживању Јасне М. Ђорђевић, тај елемент територије у првом, грађанско-идентитетском смислу много је лошије рангиран, као и сва друга обележја политичког, тј. грађанског схватања идентитета (нпр. заједничка јавна култура, држављанство, заједнички политички интереси и др.); а и код Душана Јањића су такви елементи, попут заједничке државне политике или привреде и трговине, на самом зачељу листе. О томе видети: Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.*, стр. 187–188; такође и: Душан Јањић, „Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина“, *Гледишта*, 1–2/96, Универзитет у Београду, Београд, 1996, стр. 21–52.

²⁹⁰ Реч је о резултатима истраживања које је 2015, 2016. и у мају и децембру 2018. год. спровео Институт за политичке студије из Београда у оквиру рада на реализацији ширег научно-истраживачког пројекта. Репрезентативни узорци грађана коришћени у овим истраживањима кретали су се у распону од 1.194 до 1.480 испитаника. Разлику до 100 одсто у приказаним одговорима у Табели 1 чине испитаници који се по том питању нису изјаснили („без одговора“). У обрасцима Упитника за истраживање јавног мњења из 2015. и 2016. год, у оквиру датог питања, није било првих шест елемената, већ су они уведени у каснија истраживања с циљем прецизнијег испитавања појединих аспеката битних за лични доживљај националне припадности испитаника. Такође, у истраживању из маја 2018. изостављен је осећај припадања датој нацији као један од елемената или обележја националног идентитета који се испитују. Поред тога, како се у приказаној Табели види, у истраживању из децембра 2018. изостављено је, из нама непознатог разлога, чак седам елемената који су били у упитницима ранијих истраживања, премда испитивање неких од њих – попут утицаја националне припадности родитеља или заједничког писма или, пак, заједничке традиције и обичаја – може имати, према нашем мишљењу, немали значај за

истраживања из 2015. године, на ранг листи елемената националног идентитета – у складу са њиховим вредновањем од стране самих грађана Србије, то јест сходно значају који им се приписује – првих седам места заузимају: најпре, (1) осећај припадања датој нацији, што је скоро 68 одсто испитаника оценило као прилично или веома важно (мада ће се већ следеће године удео оних који тако мисле смањити за скоро пет одсто); потом следе (2) заједничко писмо и (3) заједнички језик (оба ова обележја су била у значајној мери важна за скоро 67 одсто испитаника); (4) национална припадност оца (66,3 одсто); те (5) исто порекло и заједнички преци, то јест лоза (65,9 одсто); (6) заједнички верски и традиционални обичаји (63,9 одсто); и (7) иста вера (63,5 одсто). Када је реч о овом последње наведеном елементу, што ће рећи заједничкој вери, једно запажање може бити нарочито интересантно. Наиме, иако религија и даље има релативно истакнуто место код грађана Србије (у горенаведеном рангирању она је, према приписаном значају, заузела седмо место), дошло је до приметног пада њене позиције на листи најзначајних обележја националног идентитета, будући да је раније била на четвртом (у Јањићевом истраживању из средине 90-их година), односно трећем месту (према истраживању које је спровела Јасна Милошевић–Ђорђевић почетком две хиљадитих).²⁹¹ У сваком случају, велики значај и утицај ових, претполитичких обележја националног идентитета потврђен је и кроз наредна истраживања ИПС-а. И не само то, већ је у оба истраживања из 2018. године натполовична већина испитаника високо рангирала и такве одреднице као што су етничка припадност (55, односно 56,5 одсто) и вероисповест (53, односно 56,6 одсто), сматрајући да оне имају велики или веома велики утицај на њихову самоидентификацију и њихово схватање националног идентитета.

Но, у погледу неких од поменутих елемената националног идентитета и њихове важности за чланове српског друштва, а на основу компарације резултата спроведених истраживања, могу се извући и веома значајни

извођење закључака у вези са самим предметом истраживања, дакле, схватањем националног идентитета у одређеном друштву.

²⁹¹ Видети: Јасна Милошевић–Ђорђевић, „Обележја националног идентитета у Србији“, *op. cit.*, стр. 187–188; такође и: Душан Јањић, „Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина“, *Гледишта*, 1–2/96, Универзитет у Београду, Београд, 1996, стр. 21–52.

закључци у вези са одређеним трендовима у анализираном периоду 2015–2018. год. Тако, рецимо, када је реч о обележјима као што су заједнички језик и заједничко писмо, ова истраживања недвосмислено показују тренд континуираног опадања њиховог значаја код грађана Србије. Тако ће у случају заједничког језика, као елемента који је 2015. године био на самом врху ранг листе, за три године опасти удео оних који га перципирају као изразито важно обележје за три одсто (у децембру 2018. године он је износио 63,7 одсто испитаника). Такав тренд још је израженији у погледу заједничког писма, будући да је 2018. године (у мајском истраживању) удео оних који ово обележје доживљавају као прилично и веома важно износио 61,2 одсто, што је скоро шест одсто мање у односу на 2015. годину (66,8 одсто).

С друге стране, оно на шта такође упућују подаци до којих се дошло путем наведених истраживања, јесте то да истовремено није ни тако мали значај који се у српском друштву приписује неким елементима који припадају грађанском или политичком обрасцу идентификације. У том погледу се истиче пре свега држављанство као елемент који је 2015. године био вреднован као прилично и веома важан од стране 55,6 одсто испитаника. У децембру 2018. године удео оних који деле такво мишљење опао је за више од 7 одсто (48,5 одсто). Међутим, тада је релативно високо вреднована једна слична одредница – „земља у којој живим“, која је за 55,5 одсто испитаника имала велики и веома велики утицај на њихово поимање националне припадности. Када је, пак, реч о заједничким политичким интересима, њих тек трећина грађана или нешто више од тога (2015. године – 33,3 одсто; децембар 2018. – 35, 5 одсто) третира као изразито важан елемент, док је у исто време прилично велики постотак оних који им потпуно одричу или минимизирају значај (на пример, 2016. године њихов удео је био највиши, достигавши скоро 47 одсто). Ово се може тумачити као последица дуготрајних идеолошко-политичких, идентитетских и других подела у српском друштву, те хроничног одсуства политичке воље да се постигне неки шири консензус око оних базичних питања и фундаменталних вредности и принципа који би чинили темељ друштва, а на основу чега би онда било могуће изнаћи неки заједнички именитељ међу различитим политичким интересима. Сходно таквој ситуацији, и не чуди онда наведени однос грађана према категорији заједничких политичких интереса, која за

велики део њих нема неки посебан значај када је реч о националном идентитету. Управо, дакле, ово обележје националног идентитета може бити показатељ једног од праваца ка којима треба да буде усмерен рад на изградњи и јачању грађанског идентитета међу члановима српског друштва. Заједничка химна, застава и грб представља још једно обележје које бележи континуиран и велики пад значаја за грађане Србије у периоду од 2015. до маја 2018. године (тај пад је био од скоро 11 одсто), да би се потом у другом истраживању из 2018. године стабилизовао удео оних који га високо вреднују на нивоу (50,1 одсто) који је ипак далеко изнад оног који одражава такав став јавног мњења о заједничким политичким интересима.

Поред већ наведеног, ту су и неки налази ових истраживања који могу бити нарочито од користи при анализи и процени друштвених капацитета у Србији за изградњу неког новог транснационалног или евентуално супранационалног идентитета. Реч је о резултатима истраживања који су у вези са такве две одреднице као што су Балкан и Европа, односно о значају који се њима придаје или, боље рећи, утицају који припадање овим геополитичким и, дакако, геосимболичким просторима има на самоодређење грађана Србије и њихов доживљај националне припадности. Наиме, децембра 2018. године за трећину испитаника (33,5 одсто) Балкан је имао велики или веома велики утицај, док је нешто мање оних који такав утицај приписују Европи (31,5 одсто). На крају ове анализе, треба рећи и то да сматрамо да би било добро и веома корисно да се у будућим истраживањима ове врсте прошири листа елемената националног идентитета који су предмет испитивања, и то пре свега путем убацивања ставки као што су устав и важећи закони земље, те загарантована грађанска права и слободе и сл. То би свакако допринело квалитету истраживања грађанских компонената идентитета и омогућило бољи увид у однос грађана према њима.

Табела 1: *Начин на који грађани Србије доживљавају националну припадност – значај и утицај појединих компонената на схватање националног идентитета*

			2015. (%)	2016. (%)	2018. – мај (%)	2018. – децембар (%)
1.	ЕТНИЧКА ПРИПАДНОСТ	велики и веома велики утицај (збирни одговори)	/	/	55	56,5
		осредњи утицај			20	19,2
		мали и никакав утицај (збирни одговори)			24,3	23,7
2.	ГРАД – СЕЛО (ОДАКЛЕ ДОЛАЗИМ)	велики и веома велики утицај (збирни одговори)	/	/	43,2	52,3
		осредњи утицај			23,3	21,4
		мали и никакав утицај (збирни одговори)			32,3	25,5
3.	ВЕРОИСПОВЕСТ	велики и веома велики утицај (збирни одговори)	/	/	52,9	56,6
		осредњи утицај			20,6	19,3
		мали и никакав утицај (збирни одговори)			25,1	23,3
4.	ЗЕМЉА У КОЈОЈ ЖИВИМ	велики и веома велики утицај (збирни одговори)	/	/	49,8	55,5
		осредњи утицај			24,6	19,4
		мали и никакав утицај (збирни одговори)			23,9	24,1

5.	БАЛКАН	велики и веома велики утицај (збирни одговори)	/	/	30,8	33,5
		осредњи утицај			26,6	28,3
		мали и никакав утицај (збирни одговори)			40,4	36,2
6.	ЕВРОПА	велики и веома велики утицај (збирни одговори)	/	/	30,2	31,5
		осредњи утицај			27,1	28,1
		мали и никакав утицај (збирни одговори)			40,5	38,0
7.	ЗАЈЕДНИЧКО ПОРЕКЛО И ИСТИ ПРЕЦИ (ЛОЗА)	прилично и веома је важно (збирни одговори)	65,9	60,9	63,3	63,8
		осредње је важно	15,7	20,2	19,3	18,5
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	17	17,8	16,3	16,5
8.	ИСТА НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ МАЈКЕ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	62,9	59,8	63	/
		осредње је важно	17,8	18,6	20	
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	17,7	19,8	15,8	
9.	ИСТА НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ ОЦА	прилично и веома је важно (збирни одговори)	66,3	61	64,1	/
		осредње је важно	15,7	18,9	19,9	
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	16,6	18,9	14,9	
		прилично и веома је важно (збирни одговори)	67,6	62,9		

10.	ОСЕЋАЈ ПРИПАДАЊА ТОЈ НАЦИЈИ	осредње је важно				/
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	16,4 14,6	18,8 17,2	/	/
11.	ЗАЈЕДНИЧКА ИСТОРИЈА	прилично и веома је важно (збирни одговори)	63,4	57,5	59	61,1
		осредње је важно	18,6	25	23,8	20,7
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	16,1	15,7	15,8	16,9
12.	ЗАЈЕДНИЧКИ ЈЕЗИК	прилично и веома је важно (збирни одговори)	66,7	65,5	63,6	63,7
		осредње је важно	19,1	18,1	21,4	21,1
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	12,7	15,5	14	14
13.	ЗАЈЕДНИЧКО ПИСМО	прилично и веома је важно (збирни одговори)	66,8	61,6	61,2	/
		осредње је важно	17,9	20	22,4	
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	13,7	17,2	15,4	
14.	ИСТА ВЕРА	прилично и веома је важно (збирни одговори)	63,5	58,7	61	60
		осредње је важно	16,8	18,2	20,7	20,6
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	18,1	21,9	16,7	18,1
15.	ЗАЈЕДНИЧКИ ВЕРСКИ И ТРАДИЦИОНАЛНИ ОБИЧАЈИ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	63,9	57,2	59,5	/
		осредње је важно	17,5	19,3	22,2	
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	16,7	21,4	17,3	

16.	ИСТО ДРЖАВЉАНСТВО	прилично и веома је важно (збирни одговори)	55,6	48,9	49,1	48,5
		осредње је важно	22	23,8	26,4	26,1
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	21	26,1	22,8	23,6
17.	ЗАЈЕДНИЧКИ ПОЛИТИЧКИ ИНТЕРЕСИ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	33,3	30,3	31,9	35,5
		осредње је важно	19,8	19,8	23,1	23,1
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	42,9	46,7	41,8	38
18.	ЗАЈЕДНИЧКА ХИМНА, ЗАСТАВА И ГРБ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	54,2	50,4	43,6	50,1
		осредње је важно	20,9	20,4	25,6	23
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	21,6	26,6	28,4	25
19.	ЗАЈЕДНИЧКИ МИТОВИ И ЛЕГЕНДЕ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	41,6	39,3	38	43,8
		осредње је важно	25,3	24,7	25,9	25,4
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	30,1	32,7	33,1	28,6
20.	ИСТИ ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМ НАЦИЈАМА	прилично и веома је важно (збирни одговори)	40,1	33,2	37	/
		осредње је важно	22,7	26,6	27,8	
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	33	36,7	32,1	
	ТО ШТО ЗНАМ ДА ПОСТОЈЕ НАЦИЈЕ КОЛИМА НЕ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	34,7	27,9	35,5	
		осредње је важно	22	21,2	27,2	

21.	ПРИПАДАМ (ОД КОЈИХ СЕ РАЗЛИКУЈЕМО)	мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	38,7	46,8	34,5	/
22.	ТО ШТО МЕ ДРУГИ ВИДЕ КАО ПРИПАДНИКА ТЕ НАЦИЈЕ	прилично и веома је важно (збирни одговори)	41,2	38,3	40,4	41,4
		осредње је важно	20,7	21,5	24,7	26,1
		мало је важно и уопште није важно (збирни одговори)	34,3	37	32	30

Израда према: Базе података Института за политичке студије из Београда за истраживања спроведена током 2015, 2016. и 2018. (мај и децембар) године.

Ова истраживања показују да у Србији још увек постоји потреба да стратешко деловање државе на пољу политике идентитета буде, између осталог, усмерено и на модернизацију националног идентитета, и то тако што би се, путем институционалних и нарочито едукативних механизма, радило на јачању оних његових грађанских елемената, а како би се успоставио одговарајући баланс спрам партикуларистичких, етно-културних образаца идентификације. То, пак, никако не би требало да искључује истовремену бригу и деловање на очувању постојећих традиција, обичаја и етничких култура, односно свега онога што је у њима вредно и значајно не само за поједине групе и њихове припаднике, већ и за сам савремени идентитет државе.

Но, у сваком случају, не сме се изгубити из вида да у либералној демократији избор између различитих животних концепција, па и ових идентитетске природе (културно-етничке или грађанско-политичке идентитетске концепције или, пак, њихове комбинације) јесте индивидуални избор и право појединца. То је, дакле, ствар његове слободне воље и, у складу с њом, његових преференција различитих политичких, идеолошких,

вредносних и културних опција.²⁹² Једино ограничење које у том погледу мора постојати јесте неугрожавање других и њихових истих таквих слобода и права. На крају, порука је да стално морамо имати на уму једну велику истину: „Сваки човек је 1. као сви други људи; 2. као неки други људи; 3. као ниједан други човек“.²⁹³

²⁹² Александра Мировић, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *op. cit.*, стр. 1421.

²⁹³ Према: Младена Прелић, „Мали појмовник мултиетничности“, *op. cit.*, стр. 7.

„Држава се мора схватити као величанствено архитектонско здање, као хијероглиф разума који се открива у стварности.“

Георг Вилхелм Фридрих Хегел
(Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770–1831),
немачки филозоф

**V МОДЕЛОВАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ И ДИЗАЈНИРАЊЕ
ИНСТИТУЦИЈА У ФУНКЦИЈИ УПРАВЉАЊА И
ПРЕВЕНЦИЈЕ МЕЂУЕТНИЧКИХ КОНФЛИКАТА,
ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ ИДЕНТИТЕТСКИХ ОДНОСА
И ОЧУВАЊА И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ
ИДЕНТИТЕТА**

Држава, чини се, заиста представља – како је Хегел говорио – „величанствено архитектонско здање“, и то „здање“ чија изградња, стабилност и опстанак кроз време, те модернизација, захтевавају велико и стално прегнуће, дакако, уз примену одговарајућег политичког инжењерства и добро промишљеног институционалног дизајна. Утолико нам је наведена Хегелова мисао могла добро послужити као претекст за ово поглавље у коме желимо указати на конструктивистичке капацитете и улогу таквих модерних управљачких процеса и научних поступака какви су инжењерство и (ре)дизајнирање, а који примењени на подручје политике, политичких и друштвених институција доприносе (ре)обликовању и унапређењу савремене демократије.²⁹⁴

Из свега што је досад речено може се закључити да етничка хетерогеност, на овај или онај начин, представља једну важну друштвену карактеристику савремене демократије. Постоји, наиме, све већа нужност уважавања тог фактицитета етничког и културног диверзитета (па чак и од стране либералне теорије и праксе, што се огледа и у тзв. парадоксу демократског идентитета) у процесима (ре)моделовања демократије и (ре)дизајнирања демократских институција, (ре)обликовања система

²⁹⁴ Како би се избегли евентуални неспоразуми и неразумевања, ваља одмах овде нагласити да се поставке које су изнете у овом раду и концепције које су ту развијене, повезане са редифинисаном идентитетском политиком и изградњом државе као брэнда, не ослањају ни у једном свом елементу на Хегелову политичку филозофију, односно његову идеју апсолутне државе као отеловљења умног општег интереса. Но, треба рећи и то да су се у новије време јавила извесна настојања да се покаже како оно, све време, па и данас присутно, тумачење Хегеловог појма обичајности државе као тоталитаризма није заправо исправно. Ту мислимо пре свега на један рад Анте Пажанина, са Факултета политичких знаности у Загребу, у коме он скреће пажњу на то да је у каснијој фази свог стваралаштва Хегел проширио свој појам обичајности, тако да је он тада обухватао државу не само као *Machtstaat* („државу моћи“) већ и као *Kulturstaat* („државу културе“), те да је подразумевао и „све 'идејне начине на које дух некога народа постоје свестан сам себе“ (Ante Pažanin, „Običajnost države kod Hegela“, *Politička misao*, Vol. XXIV, No. 4, 1987, стр. 24, 26). Такође, Пажанин објашњава да Хегелова обичајност „не значи пуко, а најмање механичко навикавање... на постојеће обичаје, позитивне законе и прописане норме, него свагда укључује у себи властито поимање, саветовање и одлучивање самосвесног појединца. Обичајност отуд“ – каже он – „није пуко прилагођавање традицији или пак апологија постојећих обичаја и закона, како се често мисли, него она значи захтев за слободним деловањем човека као умног бића...“, који на тај начин, дакле, поступајући у складу са својим властитим судом, учествује у потврђивању или мењању постојећег „света живота“ (*ibid*, стр. 26).

вредности и (ре)дефинисања националног идентитета, као и креирања демократских политика. Другим речима, ово, како га неки називају, „доба различитости“ (или „ера диверзитета“), са својим многострукостима и сложеностима, између осталог, и на пољу етничитета, доноси нове изазове за конституционализам и институционални инжењеринг.²⁹⁵ Они треба да дају одговор на нарастајућу друштвену потребу за одговарајућом институционализацијом етничких односа,²⁹⁶ која – уколико је адекватна етничком фактициту и другим специфичностима датог *societas*-а – може бити најефикасније средство управљања етничким односима и конфликтима, али и најбољи вид превенције ових сукоба базираних на конфликтношћу групних идентитета етно-културног типа.

На линији чувене Хантингтонове тезе о сукобу цивилизација као доминантном конфликтном облику савременог света, многи политички теоретичари и практичари сматрају да су управо етнички конфликти, као сукоби засновани на идентитетским питањима, ти фактори који имају највећу дестабилизујућу снагу у постхладноратовској ери. „Последично“ – како објашњавају Марк Рос (Marc H. Ross) и Џеј Ротман (Jay Rothman) – „постоји широко распрострањен интерес за предузимање напора за решавање етнички заснованих спорова или, у најмањем, за управљање њима на начин који би ограничио њихове деструктивне ефекте“.²⁹⁷

Субјекти који превасходно делују у том правцу су појединачне владе, али ту је и међународни (међувладин) ниво интервенишућег деловања. Тако да данас постоји широк дијапазон опција које владе и државе могу узети у разматрање за потребе регулисања идентитетских односа и решавања међуетничких конфликта, односно њиховог превентирања или управљања њима. То су, на пример, поред раније поменуте процене ризика и развоја система за рано упозоравање, још и превентивна дипломатија, обучавање

²⁹⁵ Видети нпр: James Tully, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

²⁹⁶ Видети: Vojislav Stanovčić, "Problems and options in institutionalising ethnic relations", *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4, 1992, стр. 359–379.

²⁹⁷ Marc Howard Ross, Jay Rothman, "Issues of theory and practice in ethnic conflict management", у: Marc H. Ross, Jay Rothman (eds.), *Theory and Practice in Ethnic Conflict Management: Theorizing Success and Failure*, Palgrave Macmillan, UK, 1999, стр. 1.

специјалних тимова за преговарање и медијацију, те формирање мултинационалних тимова за брзо реаговање, односно спровођење интервенције тзв. међународне заједнице, у случају ескалирања неког етничког конфликта.²⁹⁸ Поред тога, све већи значај се придаје институционалном инжењерингу, односно стратешком дизајнирању институција и креирању одређених институционалних структура, као посебном инструментарију превентивног, али и постконфликтног деловања у управљању овим типом међугрупних сукоба. Када је реч о овом последњем, поред владиног и међународног (међувладиног) деловања, ту долази до изражаја и улога цивилног друштва, то јест цивилних институција и тзв. самониклих организација (енгл. *grass roots organizations*) које, као организације које су по дефиницији одвојене и релативно независне од владе, неретко такође бивају укључене у процес креирања институционалних структура које би биле прихватљиве за све стране у сукобу. Но, ипак су ове невладине организације (НВО) пре свега фокусиране на ширење демократских вредности, политичку партиципацију грађана и развој њихове самосевсти о свом политичком субјективитету или, пак, на свакодневну бригу за решавање њихових проблема проистеклих из идентитетских сукоба и спровођење разних пројеката усмерених на смањивање тзв. етничке дистанце. Иако ће о томе касније бити више речи, овде би ваљало подвући да остаје отворено питање ефикасности и капацитета овог цивилног или тзв.

²⁹⁸ Видети: *Ibid.* Поменути зборник, чији су приређиваћи Рос и Ротман, кроз једну збирку различитих студија случаја у вези са деловањем на решавању етничких конфликта у низу земаља или подручја (Турска, Кипар, Израел тј. Јерусалим, Русија, Северна Македонија, Северна Ирска, Јужна Африка, итд.), нуди једну теоријску анализу (не)успешности таквих интервенција и иницијатива, те указује на тешкоће у дефинисању и евалуацији успеха и ефеката таквог деловања, и то пре свега када је реч о пројектима невладиних организација. Прво, јер се такве оцене могу дати само на основу дугорочног периода анализе, односно потребно је да прође доста времена за то; друго, зато што се сама динамика етничког конфликта и заједнице може драматично променити, итд. (видети о томе и: Lillian Comas-Díaz, "Managing Ethnic Conflicts" /The Book Review: *Theory and Practice in Ethnic Conflict Management: Theorizing Success and Failure*, edited by Marc H. Ross, Jay Rothman, 1999/, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol. 8, No. 2, 2002, стр. 165). Разматрајући како нека теоријска, тако и практична питања из области менаџмента етничких конфликта, радови приложени у овом зборнику подвлаче изразиту комплексност тог подручја и неопходност његовог бољег разумевања, као и узимање у обзир бројних субјеката који на том пољу делују.

трећег сектора у случају када би се искључиво њему препустило регулисање идентитетских односа и решавање међуетничких конфликта, а који могу имати и високе безбедносне ризике.

Полазна теза, наиме, овде је да одређено (ре)моделовање демократије са адекватним, пратећим институционалним дизајном, може бити потенцијално ефикасно средство менаџмента етничких конфликта и ефективно допринети демократизацији идентитетских односа и очувању, али и модернизацији националног идентитета. Ово, међутим, важи само уколико се (ре)моделовање демократије и (ре)дизајнирање институција не спроводе искључиво на бази оног данас популарног приступа и свеприсутног тренда оличеног у тзв. изоморфизму (енгл. *isomorphism*). Уместо тога, поменути поступци политичког инжењерства требало би да подразумевају прилагођеност постојећим, рекли бисмо чак и на одређен начин условљавајућим друштвеним карактеристикама – као што су: етничка структура, етнички односи, друштвене вредности и идентитетске оријентације – а, уз то, да укључују и одређене нормативне (вредносне) и институционалне, односно свеукупне развојне пројекције. Дакле, да би пракса моделовања демократије и дизајнирања институција била ефикасна и ефективна, она мора бити како реална, што ће рећи у друштвеној стварности утемељена, тако и пројективна, то јест усмерена на постизање одређених стратешких визија и друштвено-политичких циљева. Но, како је већ истакнуто, то се не може постићи пуким „калемљењем“ разних импортованих институционалних модела и решења или једноставним комбиновањем појединих њихових елемената, односно путем просте имитативне праксе.

Неретко су, наиме, и данас у основи институционалних и организационих промена процеси бирократизације и рационализације који, премда нису више тако ефикасно и моћно средство контроле, како је то својевремено утврдио Макс Вебер (Max Weber), када се једном покрену – и ту је поменути аутор, чини се, ипак био у праву – постају заиста неповратни.²⁹⁹ Јер, иако је данас бирократизација таквих организација какве

²⁹⁹ О томе је Макс Вебер говорио у трећем тому једног од својих најпознатијих дела: Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Three Volumes, Bedminster, New York, 1968; нав. према: Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, "The iron cage revisited:

су корпорације и државе већ увелико спроведена, она се и даље наставља, чак је попримила неслућене размере и на транснационалном нивоу регионалних интеграција (тзв. европска бирократија, односно прегломазан бирократски апарат Европске уније). То је, како су објаснили Пол Димађо (Paul J. DiMaggio) и Волтер Пауел (Walter W. Powell) са Јејл универзитета, између осталог, водило и ка све већој хомогенизованости организација, посматрано са аспекта њихове међусобне компарације. На тај начин ће настати парадокс који поменути аутори дефинишу овако: „Рационални актери, док покушавају да промене своје организације, чине их заправо све сличнијима“.³⁰⁰ Ради се о томе да су већ током последњих деценија XX века не само темпо и степен ширења бирократије постали знатно увећани, у односу на оно Веберово време, него је дошло и до промене или, боље рећи, померања тежишта дејства, када је реч о узрочним факторима, то јест покретачима самог процеса бирократизације.³⁰¹ Тако су сада, како тврде Димађо и Пауел, главни узрочници – покретачи или „мотори“ – овог процеса држава и саме професије, а не више компетитивно тржиште. „Чини се“, каже овај ауторски двојац, „да је данас ...структурална промена у организацијама све мање и мање подстакнута конкуренцијом или услед потребе за ефикасношћу. Уместо тога... бирократизација и други облици организационе промене настају као резултат процеса који чине да организације буду сличније, али не нужно и ефикасније“.³⁰² Реч је, дакле, о организационом или институционалном изоморфизму.

Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *American Sociological Review*, Vol. 48, No. 2, 1983, стр. 147.

³⁰⁰ Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *op. cit*, стр. 147.

³⁰¹ Вебер је идентификовао три међусобно повезана узрока бирократизације, при чему је посебан значај приписивао првом фактору – компетитивном тржишту, то јест конкуренцији тржишних актера (капиталистичких фирми). Поред тога, узрочнике овог процеса видео је и у конкуренцији између држава, која је повећала потребу управљача да контролишу своје особље и грађанство; као и у грађанским захтевима за једнаку заштиту по закону. О томе видети у: *Ibid*.

³⁰² *Ibid*. Гај Питерс (B. Guy Peters) је добро приметио да се концепт изоморфизма који су развили Димађо и Пауел ослања на Вебера не само због његове концепције „челичног кавеза“ коју они разматрају и аналитички проширују, већ и зато што је управо Вебер тврдио да ће се, упоредо са развојем друштва, код бирократије јавити тенденција ка конвергенцији,

Појам институционалног изоморфизма подразумева тенденцију ка конвергенцији, то јест постепеном повећавању сличности између институционалних облика у неком организационом подручју, без обзира на различитост друштвеног и политичког контекста и различите објективне околности. То је последица примене истих институционалних образаца, до чега долази услед различитих разлога. Постоји мишљење да конвергенција институционалних облика може бити оправдана у случају неких специфичних подручја организације, али никако не у свим.³⁰³

У основи тих изоморфистичких процеса, који утичу на генерисање имитативне праксе, стоје три врсте узрочних чинилаца. Полазећи управо од тога, Димађо и Пауел идентификовали су три типа изоморфизма или три различита механизма путем којих се врше институционалне изоморфне промене.³⁰⁴ Први тип је онај присилни изоморфизам (енгл. *coercive isomorphism*) који се намеће, путем принуде или формалних и неформалних притисака споља, то јест од стране других организација и субјеката, од којих зависи и под чијим је политичким утицајем дата организација која на тај начин врши институционалну промену. Но, такви притисци се некада јављају и у виду суптилнијих форми, те се могу осетити, како поменути аутори појашњавају, не само као присила и убеђивање, већ и као „позивање на придруживање у договарању“.³⁰⁵ Миметички изоморфизам (енгл. *mimetic*

у складу са идеалтипом рационално-легалне форме власти. Видети: В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam* (оригинално издање на енглеском језику: В. Guy Peters, *Institutional Theory in Political Science: The "New Institutionalism"*, Continuum, London and New York, 1999), Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007, стр. 118.

³⁰³ Видети: Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *op. cit.*, стр. 147–160; В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 118; „Институционалне промене“, <http://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/05/Institucionalne-promene.pdf/>, 2014 (13/07/2015).

³⁰⁴ Више о овим различитим типовима изоморфизма видети: Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *op. cit.*, стр. 150–154. Важно је нагласити да је ту реч о једној, превасходно аналитичкој типологији, јер се типови изоморфних процеса који се ту наводе некада не могу у пракси издвојити у тој својој чистој форми. Другим речима, како и сами аутори упозоравају, они нису увек, у емпиријском погледу, дистинктивни (*ibid.*, стр. 150).

³⁰⁵ *Ibid.*

isomorphism) односи се на случајеве када се таква имитативна пракса спроводи, можемо рећи, самоиницијативно или на бази добровољности, будући да се институционални модели и решења који се преузимају виде као „поуздани“ или „стандардни одговори“ на одређене неизвесности, проблеме и дилеме са којима се суочава организација која подлеже таквом моделовању. При томе, могуће је и да организација или структуре које служе као модел нису чак ни упознате са тим моделовањем или, пак, и немају жељу да буду копиране. Модел ту „служи само као погодан извор пракси које могу да буду употребљене од стране организације која их позајмљује“.³⁰⁶

Интересантан је случај Јапана који Димађо и Пауел узимају као „један од најдраматичнијих примера“ оваквог моделовања, путем примене миметичког изоморфизма.³⁰⁷ Они објашњавају како су, у касном XIX веку, јапански модернизатори и царска влада, настојећи да уведу нове управљачке иницијативе обликоване на бази „очигледно успешних западних прототипова“, слали своје службенике на усавршавање у различите западне земље – на пример, из области судства, војске и полиције у Француску, из морнарице и поштанског система у Велику Британију, а из подручја банкарства и уметничког образовања у Сједињене Америчке Државе.³⁰⁸ Желећи да истакну успех тако спроведеног процеса модернизације у Јапану, они указују на то да је данас управо ова земља постала узорит модел за друге, пре свега у смислу организационих и управљачких корпоративних образаца. Америчке корпорације су међу првима, још од 80-их година XX века, прибегле таквој миметичкој пракси: „Америчке корпорације сада враћају комплимент, имплементирајући јапански модел (или њихову перцепцију истог) да би се избориле са захтевном продуктивношћу и кадровским проблемима у својим сопственим предузећима“.³⁰⁹ Оно што је, међутим, у овој експликацији изостало, а веома је важно за разумевање свеобухватне ефикасности јапанског модела модернизације, јесте чињеница да је ова земља успела да направи један конструктивни спој преузетих образаца, решења и уопште тековина западњачке цивилизације са сопственом

³⁰⁶ *Ibid*, стр. 151.

³⁰⁷ *Ibid*.

³⁰⁸ Видети: *Ibid*.

³⁰⁹ *Ibid*.

традицијом и својим културним и друштвеним вредностима. Дакле, кључ успеха у јапанском случају није проста миметичка, то јест имитативна пракса, ма колико она била интерно иницирана, већ тзв. концепт културног дуализма – као један модел „истовременог очувања јапанске традиције и усвајања производа и тековина страних цивилизација“.³¹⁰ Тако је заправо Јапан постао типичан пример земље где „традиционалне нормативне вредности дају у модернизацијским токовима велики допринос економском развоју државе у ширем друштвеном контексту“.³¹¹ Рецимо, поменути „систем јапанских корпорација“ – који је у међувремену постао модел-узор чак и за корпорације из неких западних земаља – „карактерише дугорочно планирање, визионарство и упорност, што је део целокупног система друштвених... вредности у Јапану“.³¹² Такође, међу таквим традиционалним вредностима, које су имале значајну улогу у модернизацијским и развојним процесима у Јапану, јесте и „подређеност појединца заједници“, која је „одређена чак и лингвистичким кодовима“, те „поштовање старијих и искуснијих људи у ужем и ширем кругу заједнице“ и др.³¹³

Но, из објашњења миметичког процеса које су дали Димађо и Пауел, узимајући за пример случај Јапана, као и Сједињених Америчких Држава, може се закључити да овај други тип институционалног изоморфизма није карактеристичан само за неразвијене земље и оне у развоју или транзицији, мада оне скоро по правилу следе такву праксу. Видимо, дакле, да су тој институционалној имитацији некада склона и сама развијена друштва.

Трећи механизам путем кога се врши изоморфистичка институционална промена јесте тзв. нормативни изоморфизам (енгл. *normative isomorphism*) који је везан пре свега за процесе професионализације, односно за усвајање и ширење норми и стандарда одређених професија, што је данас, у условима велике мобилности и интерактивности њихових припадника и стручњака уопште, нарочито добило

³¹⁰ Према: Сања Шуљагић, *Процеси модернизације Јапана*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 342.

³¹¹ *Ibid.*

³¹² *Ibid.*, стр. 336.

³¹³ Видети: *Ibid.*, стр. 341–342.

на интензитету. Наиме, и саме професије су, баш као и организације, изложене истим притисцима, како оним спољним, тако и миметичким.³¹⁴

Процеси нормативног изоморфизма огледају се не само у постојању исте когнитивне базе, развоју истих или сличних оријентација и диспозиција међу припадницима неке професије, већ и у заједничким очекивањима у погледу њиховог понашања, одговарајућем стилу одевања, прихваћеном вокабулару и стандардном начину говора и опхођења према другима.³¹⁵ На тај начин, припадници неке професије имају много више заједничког са члановима друге организације, који су из исте те струке, него са члановима сопствене организације, а који припадају другој професији. Ово унифицирање унутар струке, уз стандардизацију и дисперзију организационих и других норми, нарочито важи за управљачку професију (тзв. менаџерство) која данас бележи и највећи успон међу професијама. Имајући све то у виду, боље можемо разумети импулсе који одатле долазе и делују у правцу спровођења изоморфистичке институционалне и организационе промене.³¹⁶

³¹⁴ Видети: Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *op. cit.*, стр. 152.

³¹⁵ Димађо и Пауел указују на ове манифестације процеса професионализације и с њима повезан нормативни изоморфизам, позивајући се ту на низ аутора, радова и студија из 70-их и 80-их година прошлог века, као нпр: Aaron V. Cicourel, "The acquisition of social structure: Toward a developmental sociology of language and meaning", у: Jack D. Douglas (ed.), *Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1970, стр. 136–168; Charles Perrow, "Is business really changing?", *Organizational Dynamics*, Vol. 3, Issue 1, Summer 1974, стр. 31–44; William G. Ouchi, "Markets, bureaucracies, and clans", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 1980, стр. 129–141; итд. Видети: Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *op. cit.*, стр. 152–153.

³¹⁶ Значајно је указати на два аспекта професионализације, односно две врсте институција, које Димађо и Пауел маркирају као главне изворе нормативног изоморфизма. С једне стране, то су универзитети као институције формалног образовања и професионалне легитимизације, који се стичу путем когнитивне базе коју стварају универзитетски стручњаци; а, с друге, то су професионална удружења и институције за професионални тренинг, односно професионалне мреже које се развијају и расту преко граница организација (држава и компанија) и путем којих се нови модели рапидно шире. Дакле, ове врсте институција представљају својеврсне центре за развој и ширење организационих и других норми међу припадницима одређених професија, па и међу самим професионалним менаџерима. Видети о томе: *Ibid*, стр. 152.

Поменута изоморфистичка пракса, нарочито она која се спроводи путем механизма спољних присила и притисака, јесте непожељна и потенцијално штетна из више разлога. Прво, јер то обично води у „институционални хаос“ или „неред“, ³¹⁷ а генерално хаотично стање на овом пољу, без обзира на могуће капацитете појединачних институција, изоловано посматраних, може само одмоћи, никако и допринети регулисању међуетничких односа и с њима скопчаних идентитетских питања и проблема. Друго, не треба сметнути с ума ни чињеницу да некада и најбоља решења која нуди компаративна пракса, у неком конкретном случају могу остати потпуно нефункционална, односно „мртво слово на папери“, ако ту нема политичке спремности и политичке и правне одговорности за њихово спровођење. Ово последње би заправо значило да ту онда нема ни правне државе, односно владавине права, ³¹⁸ као оних институционалних

³¹⁷ О „институционалном неред“ и последицама таквог, хаотичног стања на институционалном пољу деловања говорио је професор Милан Јовановић, и то анализирајући управо случај транзиционе Србије. Видети: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *Политичка ревија*, год. II, број 1/03, Институт за политичке студије, Београд, 2003, стр. 125–146.

³¹⁸ Овде се никако не губи из вида она стара и веома значајна теоријска дистинкција између, с једне стране, изворно немачког концепта правне државе (нем. *Rechtsstaat*), у чијој основи је дуго био формалистички појам закона, тј. правнопозитивистички принцип легалитета, и с друге, англосаксонског концепта владавине права (енгл. *rule of the law*), где се акценат ставља на принцип легитимитета, у смислу неопходне „легитимности легалитета“ (David Dyzenhaus, "The legitimacy of legality", *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie*, Vol. 82, No. 3, 1996, стр. 324–360), те на одређене материјалне категорије и природноправну школу мишљења. Наиме, када помињемо оба ова концепта као конститутивна начела савремених демократских друштава, имамо у виду како историјски, тако и савремени развој појма правне државе. Он је прво – кроз процес своје формализације, чији ће врхунац бити достигнут у време Вајмара – доживео, како је то приметилa Лидија Баста, инволуцију (в. Лидија Р. Баста, текст приложен за анкету с питањем „Шта је правна држава?“, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права“, бр. 10–12, 1989, стр. 80). Реч је, заправо, о томе да се тај појам преобразио од једног, у суштини, претежно материјалног концепта, какав је био у свом раном облику (рецимо, код Роберта фон Мола /Robert von Mohl/, у првој половини XIX века, он је укључивао такве материјалне категорије као што су индивидуална слобода, правда, једнакост и др. /уп. Един Шарчевић, „Појам правне државе“, *Гледишта*, *op. cit.*, стр. 10; 13; 18/), у чисто формалистички појам правне државе, у смислу законодавне државе и „владавине закона“, да би потом уследило и његово даље концептуално сужење, те је он добио чак и једно екстремно формалистичко значење, у смислу правне државе као јуристичке државе (*Jusitzstaat*) и „владавине судства“. Данас је,

претпоставки у демократским друштвима које представљају *conditio sine qua non* за одговорно, ефикасно и ефективно институционално деловање. Треће, мада по значају ово чак и претходи свему осталом, то може да има за резултат не само дисфункционалну неусклађеност системског модела, институционалних структура и решења са етничком структуром и преовлађујућим односима у друштву, већ и његовом културом (дискрепанција између институционалне структуре, с једне, и друштвене структуре и културе, с друге стране). Дакле, нефункционалност одређеног институционалног дизајна може бити узрокована и недостатним нормативним (вредносним) претпоставкама. А управо та његова неприлагођеност социјалним, културним и другим карактеристикама датог друштва може бити одлучујућа за појаву недостатка поверења у институције и њихову политику, али и појаву одсуства или дефицита лојалности према држави у питању. То само потврђује нашу тезу на линији оне концепције коју је развио Џон Пол Ледерах (John Paul Lederach) – о којој ће у оквиру следећег поглавља бити више речи – да некада за дугорочну трансформацију друштвених конфликта и регулисање међугрупних односа није довољан само редизајн структура, већ и културе и повезаних друштвених релација (идентитетских односа), а то онда захтева један свеобухватан трансформацијски процес путем дизајнирања, а може се рећи и моделовања одређене шире социјалне промене.

Стога, метода моделовања – усмерена како на креирање демократских модела који би представљали одређене нормативно-институционалне и теоријско-емпиријске концепције, тако и на реобликовање саме идентитетске политике као одређене практичне политике – као и системско-институционалистички приступ, при чему ту превасходно мислимо на онај

међутим, на делу једна еволутивна тенденција у схватању појма правне државе, уз настојање да се он тумачи у ширем, метаправном смилу – као захтев за успостављање демократске уставне државе, чиме се заправо то начело приближава начелу владавине права. На тај начин ће оно почети да фигурира као један интегрални или двојаки, формално-материјални концепт, који укључује како позитивноправно, тако и шире, политичко схватање (в. Лидија Р. Баста, текст приложен за анкету с питањем „Шта је правна држава?“, *op. cit.*, стр. 80; Един Шарчевић, „Појам правне државе“, *op. cit.*, стр. 19–23; уп. Александра Мировић, *Оглед о грађанској непослушности: Редифинисање савременог концепта грађанске непослушности и граница политичке облигације – случај Србије*, Службени гласник, Институт за политичке студије, Београд, 2011, стр. 117, Ф.Н. 237).

неоинституционализам нормативног или социолошког типа, за који ми овде и пледирамо, остају важни механизми у изналажењу адекватних и на дуге стазе одрживих решења за сложене идентитетске односе у етнички хетерогеним друштвима. Поред тога, сматрамо и да је потребно остати на линији тзв. критичког или „емпиристичког рационализма“, као начина правног и политичког мишљења који стоји у основи еволуционистичког приступа, те никако не упасти у замке „конструктивистичког рационализма“, као дијаметрално супротног правца у оквиру модерног рационалистичког мишљења, а који је карактеристичан за онај чисто конструктивистички приступ.³¹⁹ Уколико би на овакав, теоријско-методолошки начин дизајниране солуције биле у пракси прихваћене и тестиране, дакле постале одређен политички избор, наравно уз одговорну и дисциплиновану имплементацију истих, то би онда био, може се без претеривања рећи, пун научни допринос друштвено-политичкој пракси и свеукупном развоју и прогресу датог друштва. Ово важи чак и у случају њиховог потенцијалног одбацивања у корист идеја и институција које би се показале као успешније, јер стално

³¹⁹ Према објашњењу које даје Фридрих фон Хајек (Friedrich August von Hayek), „конструктивистички рационализам“, који се заснива на култу чистог разума, представља један не само сиров, већ и најекстремнији облик рационализма (в. Фридрих А. Хајек, „Облици рационализма“, у: исти аутор, *Студије из филозофије, економије и политике*, Paideia, Београд, 2002, стр. 31; 33). У складу са тим, правни и политички конструктивизам одражава тенденцију да се уређење друштва или решавање одређених друштвених и политичких проблема врши на бази одређених „умних“ конструкција које се узимају као неки рационални модел или образац, а у суштини представљају унапред задате и свеобухватне планове који су свесно конципирани у функцији остваривања неке ексклузивне политичке идеје. С друге стране, у основи „критичког рационализма“, како га је Карл Попер (Karl Popper) назвао, или „емпиристичког рационализма“ – према Хајеку, мада га је овај раније означавао и као „наивни“ – и с њим повезаног еволуционистичког приступа, стоји теза о томе да је људски разум ограничен а људско знање погрешиво, те да је стога неопходно стално експериментисање са различитим идејама и установама од којих ће неке бити и одбачене у корист оних које су се показале успешнијим, а то управо води ка релативно спонтаном еволутивном развоју. Видети о томе у: Илија Вујачић, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, гл. II: „Модерни рационализам и политичка теорија“, стр. 23–168, као и одељци: „Политичке идеологије и модели политичког мишљења“ и „Конструктивистички и еволуционистички приступ“, стр. 255–274. Такође, о томе смо говорили у: Александра Мировић, „Крiza легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности“, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 1, 2010, стр. 116, ф. н. 14.

експериментисање на овом пољу, у складу са поменутиим еволуционистичким приступом, већ само по себи води ка еволутивном развоју.

Но, у конкретном случају Србије, први предуслов свега тога јесте неопходност да се напусти она пракса коју смо ми, једном другом приликом, означили као научни изоморфизам, препознавши у српској политикологији и друштвеним наукама генерално управо такве појаве и процесе или тенденције који су исти или слични онима у политичкој и институционалној пракси о којима смо горе говорили, нарочито израженим у земљама у развоју и транзиционим друштвима, а који су у институционалној и организационој теорији названи институционални изоморфизам. Аналогно с овим, феномен научног изоморфизма – који смо маркирали и као један од индикатора актуелног процеса глобализације српске политикологије – може се описати као она, овде више него уобичајена, пракса у оквиру научно-теоријског поља да се третирају као неупитне, уз њихово беспоговорно прихватање и преузимање, одређене концепције, па и читаве парадигме, методе и теоријско-епистемолошки приступи који доминирају у западњачкој, пре свега англо-саксонској литератури, узимајући их као некакве „врховне истине“ које се не могу довести у питање; дакле, без икакве претходне критичке анализе или, што би био минимум истраживачких захтева, њихове адаптације постојећој стварности и конкретном предмету истраживања. „Но, као што у случају друштвено-политичке и институционалне праксе, такав изоморфизам, мада модеран и популаран, није нужно и функционалан, а неретко је заправо парадоксалан... тако и на пољу теорије, он не може дати неке продуктивне резултате који би допринели друштвеном и политичком развоју, већ пре подстиче њихову хаотичну динамику“.³²⁰ Па ипак, таква пракса је не само учестала него и доминантна у политичким наукама и сродним дисциплинама у Србији, што говори о постојању једне опште и дубоке кризе идеја, али и кризе самог интелектуализма унутар нашег друштва.

³²⁰ Александра Мировић Јанковић, Петар Матић, „Политичке науке пред изазовом глобализације: Глобализација као тема и процес у српској политикологији – политикологија глобализације и глобализација политикологије“, *Српска политичка мисао* (тема броја: „Педесет година политичких наука у Србији и савремене политиколошке парадигме), год. XXVI, вол. 63, бр. 1/19, ИПС, Београд, 2019, стр. 106–107.

Други предуслов је постојање слуха за потребу новог и другачијег приступа и нужност редифинисања преовлађујућих, то јест и даље доминантних, а међусобно ексклузивистичких концепција како националног идентитета, тако и саме политике идентитета.

Постоје чак и таква мишљења да је етницитет, то јест његова политизација и конфликтност, не само реметилачки и дестабилизујући фактор, већ и чинилац који може да спречи развој демократије у етнички хетерогеним друштвима. Дитер Нолен (Dieter Nohlen) објашњава да „ова скепса почива како на историјском искуству са сломом демократских влада у земљама у којима су етнички проблеми и сукоби имали значајну улогу, тако и на превасходно етничком карактеру ауторитарних режима у оваквим друштвима“.³²¹ „Имајући то у виду“, каже он даље, „ови стручњаци се прибојавају да би политичка либерализација или демократизација могла да доведе до политичких борби сукобљених етницитета, те би у крајњој линији чак и спречила настанак либерално-плуралистичке демократије“.³²² У складу с тим су и оне тврдње да су управо на простору Источне Европе, након краха тамошњег комунизма, „етнички/национални сукоби... настали уклањањем самог ауторитаризма који је етничко насиље држао под контролом“.³²³

Међутим, не треба изгубити из вида ни то да постоје и она схватања према којима конкуренција различитих интереса и интересни конфликти, па према томе и они који су скопчани са питањем идентитета, представљају саму срж или есенцијалну карактеристику либералне демократије. Другим речима, без конкуренције и (политичке) конфликтности нема ни демократије. У оквиру демократске теорије, ово схватање је карактеристично за ону школу мишљења која се, у складу са терминологијом Дејвида Хелда (David Held), назива „класични плурализам“, и која је била доминантна од средине прошлог века па током више од две деценије, и то превасходно у Сједињеним Америчком Државама, али њен утицај ни данас није

³²¹ Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, у: Дитер Нолен, Мирјана Касаповић, *Изборни системи Источне Европе*, Фондација Friedrich Ebert, Биро Београд, Београд, 1997, стр. 30.

³²² *Ibid.*

³²³ Према: Френк Канингам, *Теорије демократије* (превео са енгл. Никола Крзнарић), „Филип Вишњић“, Београд, 2003, стр. 109.

занемарљив.³²⁴ Међу њеним најпознатијим представницима су Роберт Дал и Сејмор Мартин Липсет. Тако ће Роберт Дал, на пример, рећи: „Без обзира на то какво може бити објашњење конфликта, његово постојање је једна од првих чињеница целокупног живота у заједници“.³²⁵ Према тумачењу које даје Френк Канингам (Frank Cunningham), за Дала је конфликт у политичком друштву, што значи и у самој демократији, „неизбежан и прожимајући“, па чак и „пожељан“; док Липсет иде и корак даље, сматрајући да је конфликт „животна снага демократије“.³²⁶

У тзв. (пост)модерним демократским друштвима сукоби се такође одвијају, само путем софистициранијих начина, мада сведоци смо да и то није увек и свуда случај. Ипак, уз неизбежну генерализацију, може се рећи да ова развијена демократска друштва „имају рафинираније форме сукоба и институционализоване облике њихове регулације и демократског разрешења“, док у оним која су у друштвено-економском и политичко-културном смислу, те у погледу степена демократизације, неразвијенија „владају суровији, примитивнији облици сукоба“.³²⁷ Дакле, како Љ. Митровић примећује, „сукоби су, као и сарадња, интегрални део социјалне динамике и неизбежни пратилац друштвеног живота људи“.³²⁸ А међу факторима који утичу на појаву, степен и облик идентитетске међугрупне конфликтности, поред оних политичке, геополитичке, геостратешке, друштвено-економске, културно-вредносне и моралне природе, ту су и претходна историја конфликта, њихово национално и регионално

³²⁴ Видети о томе: David Held, *Models of Democracy* (second edition), Stanford University Press, Stanford, CA, 1996, стр. 202.

³²⁵ Robert A. Dahl, *Pluralist Democracy in the United States*, Rand McNally, Chicago, 1967, стр. 6; нав. према: Френк Канингам, *Теорије демократије*, *op. cit.*, стр. 129.

³²⁶ *Ibid*; за наведено Липсетово становиште видети: Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Doubleday, Garden City, NY, 1960, стр. 83.

³²⁷ Љубиша Митровић, „Развој и евроинтеграција Балкана као претпоставка унапређења квалитета међуетничких односа и афирмације културе мира“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, *op. cit.*, стр. 133.

³²⁸ *Ibid*.

груписање, те етносоцијална структура, али и образовни ниво становништва.³²⁹

Друго, што ћемо у овом поглављу подробно и размотрити, либералној демократији инхерентни су одређени механизми и средства којима се, у начелу, могу спречити насилни сукоби у чијој основи су етнонационализам и с њим скопчани идентитети или, пак, други идентитети колективног типа попут оних религијских. Мада, наравно, остаје отворено питање њихове делотворности и ефективности у пракси, када су у питању појединачни случајеви. Треће, поред либералне демократије, постоје и други облици грађанске демократије, попут мултикултуралне или консоцијацијске демократије, као и различити типови етнократије у демократској форми, попут етничке демократије или етничког демократског федерализма, а који су некада, како ћемо показати, могући (или чак и једино могући) или прихватљиви институционални модели у случају вишеетничких или вишенационалних заједница, односно тзв. подељених друштава.

Но, у сваком случају, сматрамо да могућност остваривања, Коновом терминологијом речено, „мирољубиве акомодације етничке хетерогености“ понајвише зависи од умешности политичког инжењерства, а првенствено од институционалног дизајна. При томе, такво прилагођавање захтева узајамну акомодацију свих, а то значи како акомодацију свих грађана, то јест припадника свих националних и етничких група, тако и акомодацију самих институција. Ово, пак, подразумева један дуготрајан процес, са пажљиво осмишљеном институционализацијом и/или демократизацијом етничких односа, али и институционализацијом пројектованих идентитетских вредности, и то у складу са постојећим друштвеним и политичким контекстом.

Како професор Становчић пимећује: „Многе од савремених држава (још увек – прим. А. М. Ј.) траже начине и облике политичких и уставних установа и решења који би могли пружити трајну основу за решавање

³²⁹ Неки од ових фактора етно-конфликтне појавности наводе се у: Брацо Ковачевић, Душко Вејновић (ур.), *Конфликти* (Зборник радова са научног скупа: „Конфликти и стратегија решавања конфликта у Републици Српској и Босни и Херцеговини“), Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбедносна, социолошка и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2012, стр. 3.

проблема који настоју због етничких, националних, верских, језичких и других различитости међу групама њиховог становништва“.³³⁰ Овај аутор је почетком новог миленијума, односно XXI века, дао једну, у погледу будућих истраживања, веома значајну и, рекли бисмо, усмеравајућу процену, коју је пракса већ верификовала и која, чини се, сваким даном наставља да се све више потврђује: „Појаве везане за етницитет и положај мањина имаће наредних деценија још већи политички значај“.³³¹ Додајмо и то да ће онда питања етницитета и националног идентитета све више да добијају на значају и у теоријском смислу, а како ће од посебне важности бити квалитет институционалног дизајна и конститутивног инжењеринга у овој области, то ће бити не само „најкоњуктурнија грана“ (Мирјана Касаповић), него можда и примарни задатак политичких наука. Јер, управо у том теоријском подручју – кроз одговоре на питања у вези са институционализацијом међуетничких односа и одговарајућих друштвених вредности у циљу постизања мирољубиве коегзистенције етничких и културних диверзитета – видимо главни начин на који политикологија може дати свој научни допринос превенцији и решавању међуетничких конфликта. То нарочито добија на значају у светлу чињенице да су управо етно-културне и/или верске разлике оно чиме се објашњава већина ратова током XX века (мада, не треба изгубити из вида ни оно што је утврдио Ерик Хобсбаум – да је тај „кратки век“ био и „ера религиозног рата између секуларних идеологија“),³³² али и оно што, према неким, и то не само хантингтонским, становиштима, стоји и у основи данашњих, као и будућих сукоба. Дакле, када је реч о научним стратегијама у овој области, њихов циљ и усмерење не би требало да буду спорни. Јер, како се на једном месту констатује, кроз математички прецизан „пресек стања“ у прошлом веку (ратно vs. мирнодопско стање у свету): „Ако се зна да је од 5.148 седмица током читавог XX века само осам било без ратова, од којих је огромна већина објашњавана верским или културолошким

³³⁰ Војислав Становчић, „Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit.*, стр. 489.

³³¹ *Ibid.*

³³² Интервју са Ериком Хобсбаумом, „Балканизација Балкана“ (разговор водио Драган Бисенић, НИН, 15.07.2010), *Нова српска политичка мисао*, 16.07.2010, <http://www.nspm.rs/prenosimo/balkanizacija-balkana.html> (07/11/2011).

разликама, јасно је да циљ научних стратегија треба бити усмерен ка елиминисању нових конфликта и светском успостављању мира“.³³³

5.1. (Ре)моделовање демократије

„У утврђивању идентитета града морамо погледати устав.“

Аристотел (Αριστοτέλης, 384. п. н. е. – 322. п. н. е.),
старогрчки филозоф и беседник,
Politika (Πολιτικά, IV век п. н. е.)

„Улога демократије у спречавању насиља између заједница зависи од могућности инклузивних и интерактивних политичких процеса да потчине отровне фанатизме раздорног комуналног размишљања.“

Амартја Сен,
Идеја правде, 2009

5.1.1. Метода моделовања и различите класификације демократских модела

Демократија као посебан облик политичког режима, али и као један, како кажу Хуан Линц и Алфред Степан, „интерактивни систем“,³³⁴ а самим тим и теорија демократије одликују се изузетном комплексношћу. Врсни амерички социолог Сејмор Мартин Липсет (Seymour Martin Lipset) давно је устврдио да „демократија није прост квалитет друштвеног система, већ

³³³ Зоран Јевтовић, „Култура и религије у глобалном псеудополису“, *op. cit.*, стр. 343.

³³⁴ Овај ауторски двојац каже: „Добро схваћена демократија није само режим, она је интерактивни систем“ (Хуан Линц, Алфред Степан, *Демократска транзиција и консолидација: Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*, *op. cit.*, стр. 29).

комплекс обележја“.³³⁵ Та различита обележја, односно бројни чиници или елементи демократије, а они се неретко виде и као њени предуслови или претпоставке, могу се класификовати на различите начине, полазећи од диферентних основа или критеријума. Негде се, на пример, они сврставају у три основне групе, као што су: социјално-економски; правно-политички; и културни чиниоци.³³⁶ Но, поред ове грубе поделе, постоје и бројни покушаји разуђенијег скицирања тих суштинских обележја демократије. Без обзира на те разлике у теоријско-методолошком приступу, као и на то што се у појединим теоријским школама акценат ставља на неке од тих елемената или чинилаца, постоји сагласност око тога да се они налазе у својеврсном „преплету и узајамној вези“,³³⁷ дакле, у односу међузависности и интерактивности о којој говоре Линц и Степан. Стога, сматрамо да се управо нај тај начин морају сагледавати и разумети не само поједини елементи демократије, већ и неке компоненте или димензије одређених демократских модела, познатих савременој теорији и пракси, које су заправо комплементарне, пре него међусобно искључујуће.

Та комплексност демократије и демократске теорије, наиме, посебно долази до изражаја у погледу данас веома актуелног питања моделовања демократије. У наше време то питање добија на значају утолико више што смо сведоци како импресивног пораста броја демократских поредака у свету, тако и извесних ограничења и мањкавости свих постојећих савремених демократија, нарочито у погледу решавања проблема проузрокованих етничком хетерогеношћу савремених друштава. Чини се да је управо то оно што даје мотив многим ауторима у њиховим покушајима конципирања и развоја или, пак, само промовисања неког демократског модела којим би се превазишли недостаци, односно уклониле тешкоће и несавршености

³³⁵ Сејмор Мартин Липсет, *Политички човек: Друштвена основа политике*, „Рад“, Београд, 1969, стр. 66.

³³⁶ Овакву општу поделу чинилаца и претпоставки демократије даје, на пример, Бранислав Стевановић, наглашавајући да се ту није пошло од критеријума њихове „важности“ или „социјалне тежине“, већ да су кључни били методички разлози за постизање прегледности. Према: Бранислав Стевановић, „Сви демократски предуслови“, у: Бојана Димитријевић (ур.), *Образовање и савремени универзитет*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2012, стр. 492.

³³⁷ Према: *Ibid.*

демократије, а истовремено појачали њени стваралачки и развојни потенцијали и пуноћа њеног квалитета. И не само то, већ, како каже Кортни Јунг, и сама „брига за опстанак демократије навела је либералне и демократске теоретичаре да предложи бројна различита решења за проблеме проузроковане друштвеном хетерогеношћу“.³³⁸ Када је, пак, реч о етницитету, односно етничкој хетерогености, према мишљењу ове ауторке, постоји све шири консензус да је решење у његовој заштити,³³⁹ при чему се превасходно има у виду заштита мањинских етно-културних идентитета. Међутим, ни у теорији ни у пракси ипак нема сагласности у погледу механизма, начина и степена остваривања те врсте политике.

Проблем идентитета и на њему заснованих односа већине и мањина, то јест саме државе према мањинским групама у свом окриљу, или, како неки воле да кажу, „борба“ различитости, своди се на „спор између либералне државе и борби за промену њених доминантних механизма репрезентације и комуникације који потискују и маргинализују одређене групе“.³⁴⁰ Та врста проблема и спорова у савременим демократским земљама различито се манифестује, па и различито артикулише у њиховим политикама и њиховој политичкој пракси, а у неким од њих се и на различите начине одражава на тамошње конституционе и институционалне системе. Такође, и у оквиру политичке теорије, односно њених различитих школа, та врста идентитетских конфликта се различито перципира, као и њихове могуће нормативне и институционалне последице. Резултат свега је да постоје различита виђења тога „какав однос државе и 'различитости' треба да буде и на чему се базира“.³⁴¹

На тај начин, савремена демократска теорија и компаративна пракса пружају низ нормативних, што ће рећи вредносно, па и идеолошки

³³⁸ Courtney Jung, "Race, ethnicity, religion", *op. cit.*, стр. 361.

³³⁹ Видети: *Ibid*, стр. 362.

³⁴⁰ Према: Сања Петковска, „Демократија и политика разлике – кроз призму актуелног стања“, *Филозофија и друштво*, 3/2011, стр. 96. Треба дати напомену да ова ауторка управо „политику разлике“ одређује као концепт који се односи на поменути спор између либералне државе и „борбе разлика“ и којим се, заправо, дефинише (и регулише) сам однос државе и различитости (в. *ibid*, стр. 95–96).

³⁴¹ *Ibid*, стр. 96.

утемељених, и институционалних модела за регулисање међунационалних и/или међуетничких односа и решавање или бар ублажавање идентитетских конфликта и с њима повезаних интересних сукоба. Дакле, нуде се различити демократски модели за акомодацију групних интереса и демократизацију међугрупних, то јест идентитетских односа, чиме се настоје елиминисати шансе за примену оних агресивних и окрутних метода које не само што су скупље, недемократске и данас већином нелегалне, већ и крајње нехумане (као што су то грађански и међудржавни ратови или, пак, интерна елиминација „непожељних“ и „непријатељских“ група путем геноцида, етничког чишћења,³⁴² депортације или размене становништва).³⁴³

³⁴² У својој студији посвећеној анализи и објашњењу феномена етничког чишћења, познати британски социолошки мислилац Мајкл Ман (Michael Mann) указао је на то да таква врста методе за елиминисање појединих етничких или расних група није била примењена само у земљама попут Јерменије, Камбоџе, Руанде, Југославије, савремене Индије и Индонезије, већ да су њој такође прибегавале и неке западне земље у својој модерној историји. Као пример у том смислу Ман истиче етничко чишћење које је спроводила нацистичка Немачка, као и протеривање америчких Индијанаца, указујући такође и на неке ставове којима су се такви поступци настојали да легитимишу, а које су, између осталих, износиле и такве историјске фигуре као што су председници САД – Томас Џеферсон (Thomas Jefferson) и Теодор Рузвелт (Theodore Roosevelt). Поред тога, у истом духу био је и став британског премијера Винсонт Черчила (Winston L. Spencer Churchill) о депортацији становништва као начину етничке хомогенизације држава и једином „задовољавајућем и најтрајнијем решењу етничких проблема“ (онда „неће постојати измешаност становништва“ – тврдио је Черчил – „која проузрокује бескрајне проблеме у Алзас-Лорену“), а који је он изнео 1944. године (и то пред Домом комуна британског парламента) уочи пораза Немачке у Другом светском рату.

На основу дате анализе, Ман је закључио да је „убилачко етничко чишћење централни проблем наше цивилизације, наше модерности, наших концепција напретка и наших настојања да уведемо демократију“. Према: Michael Mann, "Preface", у: исти аутор, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. vii–viii; као и: Michael Mann, "Yugoslavia, I: Into the danger zone", у: *Ibid*, стр. 353–381.

³⁴³ На то је указао Бранко Царатан. Говорећи о узајамној размени становништва као методи коју су након Првог светског рата примениле Грчка и Турска (али и неке друге земље, о чему ће више речи бити у оквиру разматрања мањинске политике), Царатан оштро одбацује тезу, изнету од стране неких аутора, попут Аренда Лајпхарта (Arend Lijphart) и раније Луиса Вирта (Louisa Wirtha) и Нормана Паундса (Normana J.G. Poundsa), „о пресељавању становништва као мањем злу од пролиферације малих држава и насилних конфликта“. Он изричито каже: „... то (је) био нехумани окрутни прогон људи и 'размена' се не може бранити тезом да је хуманија од масовног убијања“. Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: Pretpostavke postkomunističke tranzicije — II dio“, *op. cit*, стр. 216, ф. н. 94.

Оно што је важно овде истаћи јесте то да демократија „не може бити нешто што је фиксно, опште, унифицирано, кохерентно, конститутивно за сва времена и све прилике“.³⁴⁴ С једне стране, то значи да наше пројекције живота и, у оквиру тога, друштвено-политичког система не би требало да се свODE само на постојеће, односно на слеђење пукe датости, већ да је неопходно да обухвате и оно што је могуће, то јест да укажу на могућности развоја у смислу прекорачења граница постојећег. С друге стране, иако има и оних, додуше малобрајних, аутора – као што је Ђовани Сартори (Giovanni Sartori) – који сматрају да је могућ само један тип демократског поретка, а то је либерална демократија и евентуално неке њене варијације, нужно је ипак уважити чињеницу да постоје извесне диференцијације између актуелних система демократије, као уосталом што је нужно уважити и разлике у друштвеном фактицитету демократских земаља или оних које теже то да постану.

За такав један приступ који уважава сложеност и диферентност демократског феномена, појам модела и сама метода моделовања могу имати веома значајну улогу као одређена аналитичка средства. Као „ментална слика“ или тип владавине, како то истичу Рени (Austin Ranney) и Кендал (Willmoore Kendall), модел нам омогућава да идентификујемо и издвојимо она суштинска обележја и оне основне принципе организације демократског система који су његова *differentia specifica*, односно који га чине различитим од других врста политичког система.³⁴⁵ Овде треба додати да је на исти начин – моделовањем, то јест одстрањивањем свих несуштинских и нерелевантних особина демократских система и узимањем у обзир само њихове суштинске природе – могуће правити разлику и између појединих типова демократског поретка.

Појам модела, заправо, припада групи појмова средњег обима. Када се односи на политичке системе, он у начелу представља неку концепцију која се налази на средини између „чисто“ нормативног, односно идеалног концепта, с једне, и емпиријског, односно конкретног система владавине, с

³⁴⁴ Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 46.

³⁴⁵ Видети: *Ibid*, стр. 50; Austin Ranney, Willmoore Kendall, "Basic principles for a model of democracy", у: Charles F. Cnudde, Deane E. Neubauer (eds.), *Empirical Democratic Theory*, Markham Publishing Company, Chicago, 1969, стр. 42.

друге стране. Стога, када је реч о неком моделу демократије, морамо имати у виду да „он не представља нужно концепцију најбоље или најбоље могуће владавине, већ могуће демократске владавине“; у том смислу, модел може и треба да „садржи и неке вредности или слојеве вредности које нису дате, већ више задате“, а управо је то оно што му обезбеђује и „одређену дозу критичког потенцијала“.³⁴⁶ Као појам који обухвата и супстанцијалну и процедурално-институционалну, односно и нормативну и емпиријску димензију, модел може бити адекватније аналитичко средство у односу на теорију, ако се желе изразити природа и ефекти појединих облика система владавине, а посебно карактер и домашаји њихових институција и процедура.³⁴⁷ Сходно таквим унутрашњим својствима модела, управо примена методе моделовања – као одређеног сложеног, рационалног и систематског методолошко-теоријског поступка – може бити од велике користи и у анализи односа између националног идентитета, као једне превасходно нормативне (вредносне) категорије, и институција и њиховог дизајна, као првенствено инструменталних категорија.

Вероватно из наведених разлога, велики број оних аутора који прихватају могућност постојања различитих типова демократског система, прибегава аналитичкој употреби појма и термина „модел“, а неки од њих се упуштају и у сам поступак моделовања демократије. Они, међутим, дефинишу и развијају различите моделе демократије, нудећи уз то и њихове различите класификације. Због тога се одмах намеће питање: Откуд те различите класификације и како су различити аутори дошли до различитих модела класификовања? Наиме, из увида у те класификације, као и на основу пажљиве анализе понуђених одређења појединих демократских модела, може се закључити да различити аутори користе различите критерије за дефинисање модела демократије.

³⁴⁶ Према: Вучина Васовић, Савремене демократије I, *op. cit.*, стр. 51.

³⁴⁷ Треба, међутим, нагласити да има различитих схватања појмова теорије и модела. Док неки праве разлику у значењу тих појмова, други их користе као синониме; а има и оних који сматрају да је појам модела сувише дифузан, па стога и неупотребљив. О томе, као и уопште о појму модела и моделима демократије, видети горенаведено дело професора Вучине Васовића, стр. 50–68.

Тако, на пример, Аренд Лајпхарт, полазећи од емпиријског критеријума, односно од одређених карактеристика постојећих демократских система (утврђује по десет кључних одлика за сваки модел демократије) разликује два основна модела: тзв. вестминстерски или мајоритарни (већински) модел демократије и консоцијациону (консензуалну) демократију.³⁴⁸ Такође, користећи емпиријски критеријум или, боље рећи, комбинацију више њих, Род Хеиг (Rod Hague) и Мартин Хароп (Martin Harrop) дали су једну веома корисну класификацију демократских модела, разликујући: класичну директну; репрезентативно-либералну; семи- или полудемократију; и нову демократију.³⁴⁹ Дејвид Хелд је, пак, користио историјски критеријум настајања модела у теорији и пракси демократије, дакле, као један комбинован емпиријско-нормативни критеријум, и на основу њега је издвојио две групе демократских модела: класичне моделе демократије (атинска; протективна; развојна; и непосредна демократија) и савремене моделе као демократске облике који су засновани на деловима или појединим елементима класичних облика (компетитивни елитизам и технократска концепција демократије; плуралистичка; легална; и партиципативна демократија).³⁵⁰ Полазећи од нормативног критеријума, Ајрис (или Ирис – сходно још једној варијанти транскрипције која је, у вези са именом ове ауторке, у оптицају у српском језику) Мерион Јанг (Iris Marion Young) говори о два основна демократска модела, а то су: агрегатни и комуникативни (делиберативни) модел.³⁵¹ Слично Јанговој, Хабермас користи појам модела као идеалтипску категорију, у смислу Веберовог одређења идеалтиппа; а то значи као мисаону апстрактну конструкцију једнострано наглашених својстава са одређеног теоријског становишта, која нам може послужити да, упоређивањем с њом, утврдимо нека одступања стварних друштвених појава и процеса (емпиријске праксе) у односу на тако

³⁴⁸ Видети: Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries*, Yale University Press, New Haven and London, 1999; или издање на српском језику: Arend Lijphart, *Modeli demokratije*, CID, Podgorica, 2003.

³⁴⁹ Rod Hague, Martin Harrop, "Democracy", у: исти аутори, *Comparative Government and Politics*, Palgrave, New York, 2001, стр. 16–30.

³⁵⁰ Видети: David Held, *Models of Democracy*, *op. cit.*; или хрватско издање: David Held, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

³⁵¹ Више о томе у: Iris Marion Young, *Inclusion and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

замишљен њихов идеални тип.³⁵² У том смислу, Хабермас говори о три основна нормативна модела демократије: либералном, републиканском и дискурзивном (делиберативном) моделу. Чини се да он у овој класификацији полази пре свега од начина формирања политичке воље у демократији и извора те воље као критеријума разликовања демократских модела. У анализи ових нормативних модела демократије Хабермас се вероватно фокусира на процесе формирања политичке воље зато што у њима долази до изражаја улога самих грађана, то јест различити начини њиховог политичког деловања, а управо разлике у том погледу одређују специфичност различитих модела демократије. Такође, ова питања се директно надовезују и на питање политичке легитимације демократског поретка и ауторитета власти. Хабермас ту недвосмислено даје предност дискурзивном моделу демократије, односно он пледира за тај модел, конципирајући га управо као једно средње решење и алтернативу коју супротставља како либерализму, тако и републиканизму.³⁵³

Поред ових поменутих, постоје, наравно, и бројне друге различите класификације демократских модела. Но, са аспекта оног критеријума који нас овде преваасходно занима – а то је начин регулисања односа између различитих етно-културних група, односно већине и мањина, посматран као

³⁵² Према Максу Веберу, наиме, идеални тип је аналитички појам који се може применити у истраживању и научном објашњењу друштвених појава и процеса. Реч је о апстрактном теоријском моделу одређене врсте друштвених појава. Он не настаје генерализацијом; то није општи појам рода или класе и није хипотеза. То је мисаона апстрактна конструкција, односно „идеја“ илити замисао једне појаве, те је у том смислу и утопијски појам. Најпознатији „идеални типови“ које је конструисао Вебер су идеалтипови: 1) удружења; 2) друштвених актера (поданик, грађанин итд.); 3) легитимне власти (бирокупатска, традиционална, харизматска); и 4) друштвеног понашања. Према: Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000, стр. 353–354.

³⁵³ О Хабермасовој класификацији нормативних модела демократије видети: Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, Vol. 1, No. 1, Apr. 1994, стр. 1–10; исто и: Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", у: Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996, стр. 21–30. Више о Хабермасовој критици либерализма и републиканизма, видети: Александра Мировић, „Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса“, *Српска политичка мисао*, год. XIV, Vol. 19, бр. 3–4/07, ИПС, Београд, 2007, стр. 95–112.

средство илити управо као модел управљања идентитетским конфликтима – сматрамо да једна класификације заслужују посебну пажњу. Реч је о класификацији коју је дао Семи Смуха, професор социологије (Хаифа универзитет /University of Haifa/) и експерт за област компаративних етничких односа. Он је издвојио пет демократских модела: индивидуално-либерални модел; републиканско-либерални модела, консоцијациону демократију; мултикултуралну демократију; и етничку демократију.³⁵⁴

Ипак, ми овде предлагемо једну сложену, вишечлану класификацију демократских модела која нам се чини најсврхисходнијом и најупотребљивијом за потребе анализе у овој студији, односно са становишта поимања и разматрања тих модела као инструмената управљања етничким конфликтима и регулисања идентитетских односа. Она би, наиме, обухватила све оне концепције са релативно јасно дефинисаним референтним тачкама идентификационог обрасца, или организационим и комуникативним оквирима деловања или, пак, решењима за акомодацију и/или институционализацију партикуларних идентитета и на њима заснованих међугрупних (међуетничких) односа. Таква класификација обухвата следеће моделе: либерални национализам; модел етничке демократије; уставни (конституциони) патриотизам; модел развијеног и активног цивилног друштва; модел дискурзивне (делиберативне) демократије; консоцијативну демократију; модел етничког федерализма; те модел регионалне (европске) интеграције и изградње заједничког, транснационалног или супранационалног (европског) идентитета; као и један комплексан и мешовити модел, аналитички одређен као модел либералног плурализма, који смо, управо путем употребе методе моделовања, настојали да скицирамо као можда најадекватније нормативно и институционално решење за одређен тип етнички хетерогеног друштва коме припада и само друштво у Србији. Ту би, такође, требало уврстити и модел унутрашње регионализације државе који неки виде као интегративни модел; но, он ће бити детаљно размотрен у

³⁵⁴ Видети о томе: Sammy Smooha, "The model of Ethnic Democracy", *ECMI Working Paper* # 13, European Centre for Minority Issues (ECMI), Flensburg, Germany, October 2001, https://www.files.ethz.ch/isn/19644/working_paper_13.pdf (20/11/2011), стр. 11– 19; 23–48.

Нарочито је значајан приложен табеларни приказ издвојених демократских модела, који даје добар компаративан преглед њихових кључних карактеристика и међусобних разлика: "Table 1: Comparison between Types of Democracy", у: *Ibid*, стр. 27–28.

следећем поглављу, у оквиру политике регионалног развоја као посебног подручја спровођења редефинисане политике идентитета. Пре изношења критичке анализе и евалуације неких од наведених модела демократије, најпре ћемо укратко размотри један општији или, можемо чак рећи, на овом подручју „кровни“ дискурс између заговорника либерализма и комунитаризма о односу појединца и таквог колективног ентитета какав је етно-културна група или заједница којој он припада, и њиховом статусу у оквиру савременог демократског друштва.

5.1.2. Либерализам, мултикултурализам и интеркултурализам

Расправа између заговорника либерализма и комунитаризма, односно либерала и тзв. мултикултуралиста већ дуже времена је у жижи теоријског и политичког интересовања. На неки начин, она је започета још почетком 70-их година прошлог века – на теоријском пољу, након објаве *Теорије правде* (*Theory of Justice*, 1971) Џона Ролса (John Rawls),³⁵⁵ а на политичком, након појаве политике мултикултурализма, до чијег озваничења је дошло најпре у Канади, да би се потом, у одређеној форми, таква политика јавила и у САД, Аустралији, Новом Зеланду, те Западној Европи.³⁵⁶ Треба, међутим, нагласити да у Сједињеним Државама, као једном типичном "melting-pot" друштву, политика мултикултурализма никада није стекла званичан статус; док је код развијених европских земаља такав приступ идентитетском питању заправо почео да се манифестује још у њиховој послератној политици „нетолерантности нетолеранције“.

Но, кључни замајц расправи о мултикултуралности даће једна студија канадског аутора Вила Кимлике из 1989. године – *Либерализам, заједница и*

³⁵⁵ Према Младени Прелић, расправа иницирана Ролсовом *Теоријом правде* била је заправо „увод у расправу о мултикултуралности“. Младена Прелић, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 139 (2)/12, Матица српска, Нови Сад, 2012, стр. 144.

³⁵⁶ Према: Александра Ђурић-Миловановић, „Мултикултурализам и религијски плурализам: Румуни назарени као мањина мањине у Војводини“, *Религија и толеранција*, Vol. VIII, No. 14, јул – децембар 2010, стр. 359.

култура (*Liberalism, Community, and Culture*),³⁵⁷ која је уједно била и прва књига овог, данас светски познатог и једног од најутицајнијих теоретичара мултикултурализма. Након што је, шест година касније, објављена и Кимликаина култна студија *Мултикултурално грађанство* (*Multicultural Citizenship*, 1995),³⁵⁸ овај политиколог ће постати, према неким оценама, „синоним за теоријско утемељење мултикултуралних политика“.³⁵⁹ Он је, наиме, развио једну посве аутентичну концепцију мултикултуралног грађанства, па чак и читаву теорију мањинских права, и у оквиру њих је увео посебан категорички апарат који је данас у широкој употреби у друштвеној и политичкој теорији, али и ван тог теоријског поља, а који обухвата појмове као што су: „социјетална култура“, „етнокултурна правда“, „групно-диференцирана“ (или „групно-специфична“ права), „мултикултурална права“, „полиетничка права“, „полиетничитет“ и др.

Током последње деценије XX века овај вид расправе постаће један од главних политиколошких дискурса, у оквиру кога су постављена бројна питања и изазови како спрам либералне теорије, идеологије и праксе, тако и када је реч о теорији, политици и идеологији мултикултурализма. Штавише, у међувремену су теме и питања у вези са мултикултурализмом постале преокупација не само академских и научних кругова или мањинских група, већ и знатно шире јавности, па и самих институционалних и политичких актера у савременим демократским друштвима велике комплексности. Наиме, након његовог значајног успона крајем прошлог века, почетак XXI века обележиће својеврсна „криза мултикултурализма“. Догађаји од 11. септембра 2001. године, били су преломни тренутак у том смислу. Након тадашње серије терористичких напада против Сједињених Америчких

³⁵⁷ Видети: Снешка Илић, „Ка мултикултуралном грађанству“, *Bosna Franciscana*, 33/2010, https://www.academia.edu/14255837/Ka_multikulturalnom_gradjanstvu (11/12/2019).

Поменута ауторка овде се позива на једног експерта из Хрватске са неспорним ауторитетом из ове области – Милана Месића и његову студију: *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi* (Školska knjiga, Zagreb, 2006).

³⁵⁸ Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, Oxford, 1995; издање на српском: Вил Кимлика, *Мултикултурално грађанство: Либерална теорија мањинских права*, Центар за мултикултурализам, Нови Сад, 2002. О поимању грађанства у условима друштвеног диверзитета, видети и: Will Kymlicka, Wayne Norman (eds.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

³⁵⁹ Младена Прелић, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *op. cit.*, стр. 145.

Држава, за шта је, према званичним извештајима, оптужена Ал Каида – милитантна исламистичка, то јест вехабијска организација – „мултикулти“ концепт и с њим скопчане политике постали су мета критика не само од стране академских и научних посленика већ и све шире јавности, да би ускоро њихов крах прогласили и неки од најутицајнијих европских конзервативистичких лидера, односно најистакнутији представници европске политичке елите, попут немачке канцеларке Ангеле Меркел (нем. Angela Dorothea Merkel), британског премијера Дејвида Камерона (енгл. David William Donald Cameron) и француског председника Николе Саркозија (франц. Nicolas Paul Stéphane Sarközy de Nagy-Bocsa).³⁶⁰ Тиме је најављен политички заокрет најмоћнијих европских земаља у правцу очувања националних култура, веће бриге за сопствени национални идентитет и постизања јаче друштвене кохезије као приоритетних подручја политичког. Тако је, на пример, Дејвид Камерон на безбедносној конференцији одржаној у Минхену 2011. године поручио да је „државни мултикултурализам пропао“, те да је у Европи потребно „много мање пасивне толеранције, а више активног 'мишићавог' либерализма“, као и „јасније осећање националног идентитета“.³⁶¹

³⁶⁰ Говорећи о таквим наступима Меркелове, Камерона и Саркозија у периоду од октобра 2010. до фебруара 2011, у тексту са више него симболичним насловом „Окована Европа“, Снешка Илић пише: „Реч пропаст/крај/смрт уз реч мултикултурализам гради нову европску синтагму која преплављује европски политички дискурс“. Снешка Илић, „Окована Европа“, у: Алпар Лошонц и Драган Проле (прир.), *Апорије мултикултурализма*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2012, стр. 81–82.

³⁶¹ Нав. према: „Кратак фитиљ толеранције“ (Д. Савић), *Новости*, <https://www.novosti.rs/вести/планета.479html:318304-кратак-фитиљ-толеранције> 07.02.2011 (20/04/2022). Овде је указано и на резултате једног занимљивог истраживања које је почетком две хиљадитих година спровео Роберт Патман (Robert D. Putnam), познати амерички политиколог и професор политичких наука са Харварда, о утицају разноликости и мултикултурализма на друштвено и институционално (не)повећење. Наиме, на основу добијених одговора анкетираних људи (обухваћено је било њих 26.200 у 40 различитих америчких заједница), Патман је закључио да у таквим, мешовитим заједницама људи не само да не верују институцијама и локалном градоначелнику, већ ни локалним медијима и другим људима: „Ефекат разноликости је гори него што се може замислити. Не само да не верујемо људима који нису као ми, у таквим заједницама, не верујемо ни људима који изгледају као ми“ (нав. према: *Ibid.*).

У претходним деценијама, наиме, услед одређене друштвене динамике и бројних изазова са којима су се сусрела западна, а нарочито западноевропска друштва (проблеми тероризма, нови имиграциони таласи и питање интеграције миграната, пораст ксенофобије, велика несигурност итд.), мултикултуралистички тренд је, првенствено у пракси, али и у теорији, у значајној мери ослабио. Бугарски политиколог Иван Крастев (буг. Иван Кръстев) – указујући на крупне и далекосежне последице пет револуција које су се у свету десиле од 1968. године до данас и које, насупрот њиховим почетним демократизујућим капацитетима, сада представљају заправо извор својеврсне саморазорности савремених либералних демократија³⁶² – директан узрок данашње кризе или, према неким мишљењима, краха мултикултурализма везује за „неспособност“ политике идентитета из шездесетих година прошлога века. Он каже:

„Политика шездесетих преобразила се у скуп појединачних захтева постављених друштву и држави. Политика идентитета, изражена у етничкој, родној или верској идентификацији, колонизовала је јавни дискурс. Данашња палба по мултикултурализму директни је резултат неспособности политике шездесетих да формулише заједничку визију друштва“.³⁶³

Па ипак ту су и нека упозорења, попут оног које износи поменути Н. Бељинац када каже: „Без обзира на то што одбране мултикултурализма губе на виталности, не би требало правити грешку сличну оној Глејзеровој, овог пута пресуђујући у корист либералног универзализма... (јер) ...никако се не може тврдити да је дебата близу коначног завршетка... Питање

³⁶² То су: културна револуција шездесетих; тржишна револуција осамдесетих; источно/центноевропске револуције из 1989; комуникацијска револуција деведесетих; и неуроначна револуција двехиљадитих. Оне су, према оцени поменутог аутора, најпре, у својим раним фазама, допринеле продубљивању демократског искуства, да би потом, на парадоксалан начин, све оне утицале на продубљивање кризе либералне демократије у Европи, а могуће и ван ње. Видети о томе: Ivan Krastev, "Europe's democracy paradox", *The American Interest*, Vol. 07, No. 4, February 1, 2012, <https://www.the-american-interest.com/2012/02/01/europes-democracy-paradox/> (21/06/2019).

³⁶³ *Ibid.*

мултикултурализма, без сумње, остаје у самом врху агенде савремене политичке теорије“.³⁶⁴

Један од основних постулата *класичног либералног модела демократије*³⁶⁵ јесте начело етничко-културне неутралности либералне државе, премда се у деветнаестовековној форми овог модела инсистирало и на културној хомогенизацији као формативном и функционалном услову либералне демократије. Међутим, испоставило се, а томе је у значајној мери допринела управо теорија мултикултурализма, да је та наводна етничка неутралност либералне државе ништа друго до један обичан мит, будући да различитости у тој држави, како је то истакао француски политички теоретичар Андреа Семприни, нису неутралисане или поништене. С друге стране, контрадикторност на том идентитетском пољу остала је и током

³⁶⁴ Никола Бељинац, „Политика признања партикуларних идентитета – дијалог мултикултурализма и либералне државе“, *op. cit.*, стр. 33.

Када помиње Глејзеру „грешку“, аутор овде мисли на тезу америчког социолога Нејтана Глејзера (Nathan Glazer) о победи мултикултурализма коју је он изнео у једној студији из 1997. године са насловом *Сви смо ми мултикултуралисти данас (We Are All Multiculturalists Now)*.

³⁶⁵ Када се овде говори о класичном моделу либерализма, мисли се пре свега на дистинкцију у односу на мултикултурални либерализам. Међутим, историјски посматрано, и мимо постојеће тенденције трансформације либералне у мултикултуралну демократију, либерално-демократски модел је доживео извесне крупније промене, пролазећи кроз различите фазе у свом развоју: од класичне (базиране превасходне на оном Локовом схватању демократије где се кључна улога приписивала предстваничкој владавини и ономе што је овај аутор подразумевао под појмом „својине“, а то су три врсте слободе, односно право на живот, слободу и имовину), преко модерне, до савремене неолибералне варијанте. О томе видети: Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, *op. cit.*, стр. 58–59.

До трансформације модерне либералне у неолибералну демократију (засновану на економској рационалности и економстичком схватању либерализма који маргинализују политику и тиме заправо потискују демократију) дошло је у оквиру ширих савремених процеса глобализације. Последица таквог развоја јесте та да, како истиче Филип Шмитер (Philippe C. Schmitter), савремени трендови који карактеришу неолиберални модел угрожавају основне принципе на којима је почивала претходна варијанта либерализма, оличена у модерној либералној демократији (Philippe C. Schmitter, "Democracy' future: More liberal, preliberal or postliberal", *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, 1995, стр. 17). Дакле, реч је пре свега о својеврсним процесима дедемократизације; јер, „неолиберални модел... захтева више либерализма а мање демократије“ (Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, *op. cit.*, стр. 59).

развојне трансформације либералне демократије у ону мултикултуралног типа, будући да се та изворна неутралност либералне државе, у етно-културном смислу, а која је била заправо везана за подручје индивидуалних права и слобода њених грађана, почела погрешно тумачити искључиво као неутралност, односно индиферентност према идентитету већинске групе. Стога се може говорити и о својеврсном парадоксу демократског идентитета, који заправо рефлектује ту контрадикцију на идентитетском пољу у оквиру савремене демократске државе.

Позната одлика либералне демократије у њеној класичној, то јест индивидуалистичкој форми, јесте такође и стриктно раздвајање јавне и приватне сфере; при чему се партикуларни, верски, културни и етнички идентитети смештају у приватну сферу као подручје њиховог генерисања и манифестовања, а чијим су границама они уједно и омеђани. Таква врста идентификације се ту једноставно третира као приватна ствар са којом политичке институције ништа немају. Чандрен Кукатас (Chandran Kukathas), познати аустралијски политички теоретичар, пореклом из Малезије, означаће либерализам – управо због те његове индиферентности према групама којима индивидуе припадају и уопште равнодушности спрам било каквих партикуларних интереса и односа – као „политику неразlike“ (енгл. *the politics of indifference*).³⁶⁶ Наиме, „класична либерална теорија налаже да је носилац основних (људских, политичких, грађанских) права грађанин који је схваћен апстрактно, независно од свог партикуларног идентитета, својих корена, културе или традиција којима је привржен“.³⁶⁷

Као један од кључних проблема који су мултикултуристи с тим у вези препознали и истакли јесте то да јавна сфера у традиционалној либералној држави, упркос постојећим формално-правним гаранцијама и политичко-декларативним опредељењима, никада није била у једнакој мери доступна свим њеним грађанима, те да пуна једнакост, односно потпуна равноправност свих чланова друштва у таквим нормативно-институционалним условима није ни могла бити остварена. Управо из тог разлога, како Семприни запажа, протогонисти мултикултурализма сматрају

³⁶⁶ Chandran Kukathas, "Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference", *Political Theory*, Vol. 26, Issue 5, 1998, стр. 691.

³⁶⁷ Младена Прелић, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *op. cit.*, стр. 143–144.

да је класичан либерални модел „апсолутно неспособан“ – што ће рећи да он заправо нема капацитете за то – да пружи адекватан одговор на мултикултуралистичке захтеве у вези са истинским прихватањем и признавањем културних различитост.³⁶⁸ На пример, на том фону је становиште Чарлса Тејлора (Charles Margrave Taylor), још једног познатог и изразито утицајног канадског теоретичара – који се уобичајено, и поред његовог опирања томе, сврстава међу комунитаристе³⁶⁹ и који је теоријски утемељивач тзв. политике признања. У концептуалном смислу, политика признања представља надоградњу Тејлоровог схватања сопства, односно настанка модерног идентитета.³⁷⁰ За Тејлора су идентитети индивидуа дијалошки посредовани културом и заједницом којој оне припадају. Становиште овог аутора заправо гласи да „либерализам није могуће место сусрета свих култура, с обзиром на то да је и сам израз једне одређене културе“ (при чему се мисли на западњачки културни контекст као његово

³⁶⁸ Видети о томе: Андреа Семприни, *Мултикултурализам* (са Поговором Бранимира Стојковића: „Мултикултурализам, Балкан и планетарна култура“), са француског прев. Весна Ињац–Малбаша, друго издање, Clio, Београд, 2004, стр. 114.

³⁶⁹ Видети: Stephen Mulhall, Adam Swift, *Liberals and Communitarians*, Second Editions, Wiley-Blackwell, Oxford (UK), Malden (USA), 1996, стр. 121–126.

³⁷⁰ Чарлс Тејлор је своју концепцију сопства, то јест идентитета, развио у познатој студији *Sources of the Self* из 1989. године (видети српско издање: Чарлс Тејлор, *Извори сопства: Настанак модерног идентитета*, са енгл. прев. Софија Мојсић, Академска књига, Нови Сад, 2008). У конципирању своје тезе о друштвеном и дијалошком формирању индивидуалног идентитета, Тејлор се ослања на руског теоретичара књижевности – Михаила Бахтина (према: Владимир Гвозден, „Поштовање или признање“, приказ књиге: Чарлс Тејлор и др, *Мултикултурализам: Испитивање политике признања* /прев. Томислав Каргачин, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 2003/, *Време*, бр. 688, 10. март 2004, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=371369> /10.03.2015/). Такође, међу бројним класицима на које се позива, посебан утицај на Тејлора је имао немачки осамнаестовековни филозоф, просветитељ и песник – Јохан Готфрид фон Хердер (Johann Gottfried von Herder), који је иначе неретко називан оцем (културног) национализма. За Тејлора је нарочито значајна Хердерова „теза да, попут индивидуе, и народ треба да буде веран себи“ (према: Снешка Илић, „Ка мултикултуралном грађанству“, *op. cit*, https://www.academia.edu/14255837/Ka_multikulturalnom_gradjanstvu /11.12.2019/).

Своју концепцију политике признања Чарлс Тејлор ће уобличити у познатој студији из 1992. год, само неколико година после објаве књиге посвећене питањима сопства: Charles Taylor, *Multiculturalism and "The Politics of Recognition"*, Princeton University Press, Princeton, 1992.

извориште).³⁷¹ То је критички став спрам универзализма класичног либералног модела, што представља једну од кључних тачака мултикултуралистичке критике, а који Тејлор дели са другим ауторима овакве оријентације, као што је, на пример, Ајрис Марион Јанг.³⁷² Они сматрају да се иза тог културног и вредносног либералног универзализма крије заправо тежња за одржањем владавине већине, односно доминације већинске етнице и њене културе. Јангова принцип неутралности и непристрасности либералне државе и идеал универзалног грађанства посматра кроз њихову идеолошку функцију стварања унифициране јавности, односно проглашавања гледишта привилегованих група универзалним, уз истовремено маргинализовање и потискивање становишта и политичких

³⁷¹ Нав. према: Снешка Илић, „Окована Европа“, *op. cit.*, https://www.academia.edu/6829843/Aporije_multikulturalizma_Novi_Sad_Mediterran_Publishing_2012_priredili_Alpard_Lo%C5%A1onc_i_Dragan_Prole (15/04/2017).

³⁷² Ајрис Марион Јанг спада међу најуглађеније критичаре либералне идеје универзалног грађанства; насупрот томе, она ће развити један концепт групно-диференцираног грађанства, којим се уважава хетерогеност проистекла из групне припадности и афирмишу групна репрезентација, односно групна заступљеност, и групна права. Према њеним речима: „Различите друштвене групе имају различите потребе, културе, историје, искуства и опажања друштвених односа, што утиче на њихове интерпретације значења и последица политичких предлога, као и на облик њиховог политичког резоновања“. Iris Marion Young, "Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship", *Ethics*, Vol. 99, No. 2, 1989, стр. 257. Јангова сматра да, како је ту реч о несводивим разликама, оне треба, као такве, да буду прихваћене и признате (само у том случају би се, према њеном мишљењу, друштво могло третирати као праведно), а не да се тежи њиховој трансценденцији кроз универзално грађанство, о чему говоре неки либерали, а што, према њеном мишљењу, представља један егзистичан поглед на политички процес. Видети: *Ibid.* Концепција „политике разлике“ коју је развила Јангова, поред идеје хетерогене јавности (енгл. *heterogeneous public*), те заговарања поштовања разлика у јавној политици и једног партиципативног модела демократије са горенаведеним елементима, подразумева и еманципацију људи који припадају групама различитим од доминантне групе у друштву, у смислу да они не треба да се културно идентификују са вредностима већине. Више о ауторкином схватању друштвене правде и њеној концепцији „политике разлике“, у: Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference* (with a new Foreword by Danielle Allen), Princeton University Press, Princeton, 2011; нарочито видети: Chapter 4, стр. 96–121 и Chapter 6, стр. 156–191. Такође, о томе видети и: Роџерс Брубејкер и Фредерик Купер, „С ону страну 'идентитета'“ (изворни текст: Rogers Brubaker and Frederick Cooper, "Beyond 'identity'", *Theory and Society*, 29, 2000, стр. 1–47), с енгл. прев. Јелена Стакић, *Реч*, бр. 69/15, 2003, стр. 446.

интерпретација других група, а на чије обликовање – како поменута ауторка тврди – утичу њихове различите потребе, културе, историје и искуства.³⁷³

Једну од, ако не најбољих, онда свакако најпознатијих одбрана либералног универзализма изнео је британски политички теоретичар Брајан Бери (Brian Barry) у својој студији *Culture and Equality* (*Култура и једнакост*) из 2001. године.³⁷⁴ Он ће се ту, са једне класично-либералне и егалитаристичке, то јест леве позиције, супротставити културном релативизму мултикултуралиста и њиховом гледишту да све културе имају подједнаку вредност, те да им у складу с тим припадају и одређена права. Позиционирати групе и њихове културе испред појединаца, па им још давати и права над њима као својим члановима, за Берија не значи ништа друго до недопустиво угрожавање индивидуалних права и слобода.³⁷⁵ Поред тога, он примећује, и ту је, чини се, потпуно у праву, да инсистирање мултикултуралиста на унапређењу положаја мањинских група у области културе и културне представљености не отклања проблем њихове дискриминације јер су њени корени првенствено везани за социо-економско поље. Полазећи од тога да културална различитост и плуралност савремених друштава није никаква нова појава, те да је класичан либерализам већ изнашао одговарајуће механизме – а то су управо универзалност либералних вредности, етно-културна неутралност државе и раздвајање јавне и приватне сфере – који омогућавају праведно одношење друштва према различитости, Бери практично сматра да мултикултуралистичка парадигма представља својеврстан нонсенс. За њега, мултикултурализам и његове политике не само да су непотребни и неоправдани већ су и са опасним импликацијама; јер, поред одражавања и промовисања културних различитости, они ове и продукују, као што такође продукују и продубљују непрекидне друштвене и

³⁷³ Јангова на то недвосмислено указује: „У друштву где су неке групе привилеговане док су друге угњетаване, инсистирање на томе да, као грађани, индивидуе треба да оставе иза себе своје партикуларне припадности и искуства како би усвојиле опште гледиште, служи једино томе да се оснажи та привилегија“. Iris Marion Young, "Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship", *op. cit.*, стр. 257.

³⁷⁴ Видети: Brian Barry, *Kultura i jednakost: Egalitarna kritika multikulturalizma* (оригинално издање: Brian Barry, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Polity Press, Cambridge, 2001), Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.

³⁷⁵ Уп. Младена Прелић, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *op. cit.*, стр. 146.

теоријске спорове. У основи Беријеве егалитаристичке позиције, према објашњењу Младене Прелић, стоји заправо став да, „ако држава примењује либерална начела праведности и једнакости, разноликост неће бити укинута, већ ће бити сведена на своју праву меру“.³⁷⁶

Но, поред универзализма, мета критике класично-либералног модела јесте и његов индивидуализам. Тако ће се раније поменути Чарлс Тејлор и други аутори сличне позиције заложити да се, на неки начин, изврши редеофинисање традиционалног индивидуалистичког приступа у правцу схватања да „можемо уважавати појединца само ако уважавамо и културни контекст у којем се он формирао“.³⁷⁷ То би значило и да је поштовање аутономије и достојанства човека као, према оној либерално-кантијанској поствази, кључних одлика индивидуалног идентитета, могуће само ако се поштује и културна припадност индивидуе, управо као њен аутономни избор и извориште њеног достојанства. При томе, за Тејлора није довољно само поштовање културне различитости, у смислу изражавања пуне љубазности у опхођењу према другима, већ и њено признање, што је од круцијалног значаја за виталност како тог диверзитета, тако и наше сопствене самоидентификације која се дијалошки формира управо кроз односе са другима.³⁷⁸ Но, тиме што прави суптилно разграничење или, можда боље рећи, тек нијансирање између ових категорија (поштовање/признање), те „признање“ опрезно третира као „пожељан облик понашања“, а не као некакав законски захтев,³⁷⁹ Тејлор показује да ипак није у потпуности напустио онај либерални оквир, у етичком и вредносном, па чак и институционалном смислу. Овај аутор, наиме, у својој концептуализацији управо и полази од либерално-демократске уставне државе. Али, како оцењује Милан Подунавац, он „у бити хоће да либералну државу 'надгради' једном робусном комунитарном стратегијом“, каква је „политика признања“,

³⁷⁶ Ibid.

³⁷⁷ Снешка Илић, „Окована Европа“, *op. cit.*, https://www.academia.edu/6829843/Aporije_multikulturalizma_Novi_Sad_Mediterran_Publishing_2012_priredili_Alpar_Lo%C5%A1onc_i_Dragan_Prole (15/04/2017).

³⁷⁸ Видети: Чарлс Тејлор, „Политика признања“ у: Ејми Гатман (ур.), *Мултикултурализам: Испитивање политике признања*, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 2003, стр. 33–68.

³⁷⁹ Видети: Владимир Гвозден, „Поштовање или признање“, *op. cit.*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=371369> (10/03/2015).

а како би се превазишли недостаци либералне стратегије грађанства, те да би, на тај начин, либерална држава постала пожељна за све њене грађане и припаднике различитих култура.³⁸⁰

И поред тога, неки аутори који више инклинирају либералном моделу, као што су Хабермас и Квејм Ентони Апаја (Kwame Anthony Appiah), у Тејлоровој политици признања видеће заправо неки облик политике присиле, сматрајући да инсистирање на друштвеном признању мањинских култура води ка присилном одржавању културних посебности, односно својеврсном „замрзавању“ партикуларних идентитета, онемогућавајући на тај начин њихову динамику и развој, те таква политика за њих остаје неприхватљива.³⁸¹ Међутим, како се у једном објашњењу Тејлоровог и

³⁸⁰ Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, *Филозофија и друштво*, XVII, 2000, стр. 82–83. Према Подунавцу, ту се једноставно ради о Тејлоровом разликовању два начина разумевања демократске уставне државе, а које се поклапа са оном дистинкцијом – коју је понудио Мајкл Волзер (Michael Walzer) – између либерализма 1 (као универзалистичке перспективе класичног либерализма) и либерализма 2 (као либералне перспективе која је такође универзалистичка, али је притом и демократичнија, будући да „не инсистира на потпуној неутралности јавних политика, већ, под одређеним условима, дозвољава да јавне установе буду пристрасне наспрам партикуларних вредности “). *Ibid*, стр. 84–85.

³⁸¹ За такву интерпретацију Хабермасовог становишта видети: Снешка Илић, „Ка мултикултуралном грађанству“, *ор. cit*, https://www.academia.edu/14255837/Ka_multikulturalnom_gradjanstvu (11/12/2019). Говорећи о Хабермасовој позицији у погледу ширине прихватања мултикултуралистичких захтева, односно његовом одбацивању колективних права мањина, ауторка истиче да он заправо остаје „на нивоу општеприхваћених стандарда из Оквирне конвенције за заштиту мањина Савета Европе, будући да није за насилно одржавање култура и да наглашава једну од оних мисли које нико не оспорава, али их наводе само они који се с њима уистину слажу, наиме, да појединац има право да промени или одбаци наслеђени културни идентитет“ (*ibid.*).

О становишту Ентонија К. Апаје видети пак: Ентони К. Апаја, „Идентитет, аутентичност, опстанак: Мултикултурална друштва и друштвена репродукција“, у: Ејми Гатман (ур.), *Мултикултурализам: Испитивање политике признања*, *ор. cit*, стр. 123–134.

Занимљиво је то да Ентони Апаја има овакав критички став према Тејлоровој политици признања и да је управо његов коментар, у том смислу, можда и најоштрији међу коментарима аутора који су дали прилоге за горенаведено реиздање *Политике признања*, с обзиром на његову сопствену припадност одређеним мањинским друштвеним групама. То је приметио Владимир Гвозден, истакавши да би Апаја, „као црнац и хомосексуалац, савршено требало да се уклопи у Тејлоров образац мултикултурализма у жељи за властитим признањем. Ипак, управо је Апаја најоштрији у критици ставова изнетих у 'Политици

сличних становишта која би представљала некакав нов, на комунитаристичким основама заснован, индивидуалистички приступ, каже: „Оспоравање права мањинским културама на аутономни развој и друштвено признање овде се јавља као оспоравање формативних услова индивидуалности једног броја људи. Мултикултурализам се, због свог инсистирања на признавању и уважавању, а не тек на пуком трпљењу, овде поново јавља као заштита индивидуа, мада су му корени комунитаристички“.³⁸²

У сваком случају, не сме се изгубити из вида да мултикултурализам – као појам са можда најфреквентнијом употребом у савременим теоријским, али и политичким и уопште јавним расправама – представља изузетно комплексан феномен са својим вишеструким значењима и појавним облицима, због чега је и немогуће сасвим прецизно га одредити. Најпре, он представља одређену теоријску парадигму развијену у њеним диферентним формама које рефлектују не само различита значења и вредносне димензије који се овом феномену приписују, већ и посве различите импликације по саму политичку праксу. Мултикултурализам, дакле, има снажно изражен теоријско-нормативни аспект. За Мајкла Волзера, на пример, мултикултурализам је један етички и хуманистички принцип („принцип који човека ставља на прво место“).³⁸³ Поред тога, тај појам се такође односи и на специфичну врсту политике, али када се на одређен начин употребљава, он поприма и карактер својеврсне идеологије. Управо када је реч о мултикултурализму као нормативном идеалу, можемо приметити да баш ту долази до изражаја она његова идеолошка конотација. У том обличју, наиме, „мултикултурализам... нам сугерише на који начин би требало да се

признања“ (Владимир Гвозден, „Поштовање или признање“, *op. cit.*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=371369> (10/03/2015)).

³⁸² Снешка Илић, „Окована Европа“, *op. cit.*, https://www.academia.edu/6829843/Aporije_multikulturalizma_Novi_Sad_Mediterran_Publishing_2012_priredili_Alpar_Lo%C5%A1onc_i_Dragan_Prole (15/04/2017).

³⁸³ Нав. према: Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, *op. cit.*, стр. 78. Износећи аргументацију којом Волзер легитимише мултикултуралистичку парадигму, Подунавац закључује да је мултикултурализам за овог аутора прихватљив управо због „дубоког хуманизма“ и „емпатије“ који су у његовој основи. То, као и „наша способност да прихватимо друге на исти начин као и сами себе“, јесу – према овом мишљењу – нужан услов да би мултикултурализам уопште био прихваћен и могућ у етичком смислу (*ibid.*).

опходимо према културним различитостима у друштву“.³⁸⁴ Теренс Тарнер (Terence Turner), на пример, недвосмислено каже да је то „општија конотација“ мултикултурализма када се он јавља „као један идеолошки став према учешћу... мањина у националним 'културама' (при чему се мисли на јавну културу унутар државе – прим. А. М. Ј.) и друштвима, и према мењању природе самих националних и транснационалних култура“.³⁸⁵ Уосталом и поменути Волзер говори о етичком мултикултурализму као о идеологији и програму за унапређење једнакости, пре свега у социјалној, економској и културној сфери.³⁸⁶

У бити, веома је чест случај да се мултикултурализам, према нашем мишљењу, неоправдано поистовећује са самим стањем мултикултуралности,³⁸⁷ које, пак, у ширем смислу, означава постојање

³⁸⁴ Никола Бељинац, „Политика признања партикуларних идентитета – дијалог мултикултурализма и либералне државе“, *Синтезис: Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност* (тема броја: „Идентитет“), год. 1, бр.1, 2009, стр. 34; уп. Александра Ђурић–Миловановић, „Мултикултурализам и религијски плурализам: Румуни назарени као мањина мањине у Војводини“, *op. cit.*, стр. 358.

³⁸⁵ Terence Turner, "Anthropology and Multiculturalism: What is Anthropology that multiculturalists should be mindful of It?", *Cultural Anthropology*, Vol. 8, No. 4, 1993, стр. 411.

³⁸⁶ Michael Walzer, "Multiculturalism and Individualism", *Dissent*, Spring 1994, стр. 185–191. М. Подунавац такође подвлачи ово, износећи оцену о Волзеровом етичком мултикултурализму као „једној врло оптимистичној и робусној концепцији“ (Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, *op. cit.*, стр. 79).

³⁸⁷ Према неким мишљењима, попут оног које износи Никола Бељинац, ово поистовећивање мултикултурализма са самим стањем културног плурализма, то јест са постојећом етничком и културном разноврсношћу савремених друштава (дакле, са стањем њихове мултикултуралности), одлика је социолошког и дескриптивног приступа, где се овај термин употребљава у једном вредносно неутралном смислу, односно без икаквих нормативних захтева, за разлику од оних нормативних концепција мултикултурализма. За Бељинца, наиме, употреба термина „мултикултурализам“ на тај, емпиријско-дескриптиван начин не може бити спорна, јер је ту напросто реч само о опису постојеће стварности, што ће рећи културне разноликости која је одлика готово свих савремених држава. Видети о томе: Никола Бељинац, „Политика признања партикуларних идентитета – дијалог мултикултурализма и либералне државе“, *op. cit.*, стр. 33–34.

Међутим, ми сматрамо да је у ту сврху, за потребе описа одређеног друштвеног стања, ипак исправније користити термин „мултикултуралност“, а управо како би се избегли неспоразуми и идеолошке конотације мултикултурализма које носе оне његове нормативне концепције.

културног диверзитетa различите врсте, дакле, плуралност како етничких и националних, тако и других, неетничких, то јест супкултурних и/или друштвено маргинализованих група и њихових партикуларних идентитета (као што је, на пример, LGBT+ популација или групе које чине стари, сиромашни, људи са инвалидитетом, али ту су и захтеви за признање који долазе од стране неких облика феминизма и других, пре свега тзв. нових друштвених покрета који инсистирају на посебном културном идентитету појединих група). То би било једна шира или, према Семпринијевом одређењу, културална интерпретација мултикултурализма, која је карактеристична, на пример, за позицију Јангове, према чијем мишљењу све поменуте мањинске групе са својим партикуларним идентитетима треба да буду признате у друштву и датој политичкој заједници. Семприни објашњава да је мултикултурни простор заправо простор вишеструког значења које зависи од различитих групних перцепција, те би, у том смислу, то био један мултипликован простор.³⁸⁸ Но, сам Вил Кимлика полази од оног ужег схватања, односно, како би Семприни рекао, политичке интерпретације мултикултурализма,³⁸⁹ сходно којој се само националне и етничке групе третирају као носиоци групно-диференцираних права. У складу с тим, у мултикултуралне земље Кимлика сврстава искључиво вишенационалне и мултиетничке државе.

Када је, пак, реч о мултикултурализму као одређеној врсти практичне политике, јасно је изражена тенденција његовог свођења на једну форму политике идентитета за коју је карактеристично везивање појма културе искључиво за етнички идентитет. У том смислу је, како је то приметио Теренс Тарнер, мултикултурализам је постао ништа друго до својеврстан „шифрован термин“ који се употребљава за мањинске захтеве за признање.³⁹⁰

За разумевање тога што се данас популарно назива „мултикултурне политике“, ваља се ослонити на одређење које је дала Александра

³⁸⁸ Видети о томе: Андреа Семприни, *Мултикултурализам*, *op. cit.*, стр. 121.

³⁸⁹ О Семпринијевом разликовању културалне и политичке интерпретације мултикултурализма, видети: *Ibid*, стр. 35 и даље.

³⁹⁰ Према: Terence Turner, "Anthropology and Multiculturalism: What is Anthropology that multiculturalists should be mindful of It?", *op. cit.*, стр. 411.

Ђурић–Миловановић, једна од респектабилних домаћих ауторки из области теорије мултикултурализма и компаративне религије. Она каже: „Мултикултурализам се у пракси експлицитно тиче државних политика којима је циљ одржавање складних односа између различитих етничких група, као и признавања и прихватања различитости уопште. Такође, један од циљева политике мултикултурализма представља и дефинисање односа између државе и етничко-верских мањина“.³⁹¹ Но, неки други аутори акценат стављају управо на ово последње, при чему се сматра да дефинисање те релације нужно подразумева не само прихватање и пуко признање ових мањинских група, њихових култура и партикуларних идентитета, већ и одређене правне, политичке и институционалне мере путем којих би се обезбедила равноправност њихових припадника са члановима већинске групе у друштву. Тако ће, на пример, Никола Бељинац рећи да „мултикултурне политике... представљају политичко и правно институционализовање културне разноликости, кроз широк спектар, пре свега, законодавних мера“, а као „институционални одговор“ на мултикултуралистичке захтеве за признањем.³⁹² У неке од тих конкретних мера мултикултурне политике, овај аутор убраја следеће: „преференцијални третман приликом запошљавања и уписа на факултете, права употребе језика и симбола, представљеност у кључним институцијама политичког система, као и различити облици самоуправних права“.³⁹³ Слично томе, Улрике Хана Мајнхоф (Ulrike Hanna Meinhof) и Ана Триандафилиду (Anna Triandafylidou) сматрају да је кључна одлика политике мултикултурализма „комбинација признавања културне разноликости и мера којима се обезбеђује једнакост у друштву“.³⁹⁴ Но, поставља се питање да ли се ту баш увек и искључиво ради о искреном настојању за максимално могуће приближавање том политичком идеалу успостављања, према речима поменутих ауторки, „атмосфере

³⁹¹ Александра Ђурић–Миловановић, „Мултикултурализам и религијски плурализам: Румуни назарени као мањина мањине у Војводини“, *op. cit.*, стр. 358.

³⁹² Никола Бељинац, „Политика признања партикуларних идентитета – дијалог мултикултурализма и либералне државе“, *op. cit.*, стр. 34.

³⁹³ *Ibid.*

³⁹⁴ Улрике Хана Мајнхоф, Ана Триандафилиду (прир.), *Транскултурна Европа – Културна политика у Европи која се мења*, Сlio, Београд, 2008, стр. 14; нав. према: Александра Ђурић–Миловановић, „Мултикултурализам и религијски плурализам: Румуни назарени као мањина мањине у Војводини“, *op. cit.*, стр. 357.

узајамне толеранције“ и „подједнаких могућности праћених културном разноликошћу“,³⁹⁵ или је можда пре реч само о једној идеализованој перцепцији политике мултикултурализма?

Једна нова линија оспоравања мултикултурализма која је све чешће присутна и о којој ће бити више речи касније, у оквиру студије случаја Канаде, тежи да – слично како је мултикултурализам демистификовао етно-културну неутралност класичног либерализма – демаскира мултикултуралистичку политику признања као наводну тежњу за прихватањем етно-културних разлика и успостављањем њихове потпуне равноправности, иза које стоје мотиви потпуно другачије природе. Неки ће, наиме, у томе видети само инструмент који служи већинским групама за неутрализацију мањинских етнонационализма и превенцију радикализације њихових захтева у правцу регионалног сепаратизма. Дакле, мултикултурализам се ту види само као маска за постизање стратешких циљева друге врсте; „празна прича“ без истинског прихватања и признања културне различитости. Тако ће, на пример, Алпар Лошонц, додуше имајући у виду друштвено-политички контекст у Србији, поставити питање није ли инсистирање на културној плуралности пре пука „апотеоза различитости“, а не и пракса стварног прихватања.³⁹⁶

Занимљиво је, такође, и то како се у теорији и пракси на крајње различите начине перципира однос између модерности и мултикултурализма. Младена Прелић сумира та различита гледишта на следећи начин: „... према једном схватању, мултикултурализам упућује изазов модерности и представља раскид с њом који доноси нешто сасвим ново, пре свега у начину поимања другог...; према другом – он представља консеквентно довођење принципа модерности до краја – остварење једнакости у разлици, укидање дискриминације других; а према трећем – крах модерности, њен пораз, који нас враћа уназад у 'претполитичко стање' обновљеног трибализма...“³⁹⁷ Дакле, реч је о схватању мултикултурализма

³⁹⁵ Према: *Ibid.*

³⁹⁶ Алпар Лошонц, „Културна плуралност: Апотеоза различитости или пракса прихватања“, *Нова српска политичка мисао* (тема броја: „Мултикултурализам“), Vol. VIII, No. 1–4, 2001, стр. 7–23.

³⁹⁷ Младена Прелић, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *op. cit.*, ф. н. 13, стр. 144.

као извесне постмодернистичке тенденције; те о његовом третирању као израза саме модерности у њеној потпуно развијеној форми и пуном квалитету; или, пак, као својеврсне инволуције и враћања у стање предмодерности. У овом последњем случају, реч је оним либералистичким оспоравањима мултикултурализма у којима се акценат ставља на две његове проблематичне димензије са, за ову позицију, неприхватљивим политичким последицама. То су заправо, како каже Прелићева, „два греха“ која му се стављају на терет: „реесенцијализација“ културе и етницитета, што се види као „ретрибализација политике“; и „разарање јединства јавне сфере“, односно „заједничког политичког идентитета грађана“.³⁹⁸

Међутим, овде је важно истаћи да постоје различити типови мултикултурализма који се могу посматрати и као различити мултикултуралистички модели демократије. За онај „тврђ“, *ригидан*, „робусан“ (М. Подунавац), *радикалан* или, како га Семприни назива, „максималистички“ модел мултикултурализма карактеристична је не само есенцијализација етно-културе, односно принципа етницитета и разлике уопште, већ, дакако, и њихова фетишизација, уз порицање могућности за постојање било какве јединствене јавне сфере и заједничког грађанског идентитета. Стога ће управо у њему упориште наћи и сви они радикално-мултикултуралистички захтеви мањинских етнонационалиста за реструктурирање целокупне јавне сфере, неретко уз отворене сепаратистичке тенденције. Раније поменута Ајрис Јанг спада међу најпознатије заступнике овог мултикултуралистичког модела који наилази на оштре критике са различитих позиција, како оних левичарске, тако и оних десничарске оријентације.

³⁹⁸ *Ibid*, стр. 145. Ова врста примедби о реесенцијализацији културе у оквиру мултикултуралистичких захтева и теорија развијена је под утицајем културних антрополога и њиховог критичког става према начину на који се појам културе користи како у политичким, тако и у теоријским дискурсима о мултикултурализму; а који „наводно реafirмишу старо схватање културе као специфичне одреднице појединих група, која их јасно разликује од других“ (према: *Ibid*, стр. 147). Говорећи о овом доприносу културне антропологије, Младена Прелић напомиње такође и то да је ТеренсТарнер био један од првих који је, још почетком 90-их година прошлога века, указао на тај процес реесенцијализације културе.

С друге стране, постоји и она далеко умеренија варијанта, изражена у тзв. *меком или либералном моделу мултикултурализма*, који је одраз настојања да се мултикултуралистички принципи и политике разлике и признања уклопе у оквиру либералне демократије. Са овом дистинкцијом поклапа се у значајној мери и она подела на *некртички мултикултурализам разлике* и *критички мултикултурализам*. Критички мултикултурализам, према Теренсу Тарнеру који и сам пледира за њега, културни диверзитет третира „као основу за постављање изазова, ревизију и релативизацију основних појмова и принципа који су заједнички доминантној и мањинским културама, а како би се изградила виталнија, отворенија и демократичнија заједничка култура“.³⁹⁹ Дакле, ту се акценат ставља на критички дијалог у друштву уопште, те између група и унутар њих, што се види управо као начин развоја демократије и унапређења социјалне кохезије. Потпуна супротност критичком мултикултурализму јесте мултикултурализам разлике. То је „мултикултурализам културних националиста и фетишиста различитости, за које се култура своди на ознаку за етнички идентитет и дозволу за политички и интелектуални сепаратизам“.⁴⁰⁰ Таква фетишизација етно-културе не оставља никакв простор ни за интергрупни нити за интрагрупни критички дијалог.

Онај „меки“ или либералани мултикултурализам разумевамо управо као један критички приступ којим се настоји изнаћи одређен *modus vivendi* за либералну демократију, њено одржање и функционално прилагођавање у условима постојања све израженије мултикултуралности као друштвеног фактицитета који се мора уважити. Вил Кимлика је управо инаугурисао овај модел, полазећи од тезе да „мањинска права не могу бити подведена под категорију људска права“, чији „традиционални стандарди... напосто нису у стању да реше нека од најважнијих и најспорнијих питања која се односе на

³⁹⁹ Terence Turner, "Anthropology and Multiculturalism: What is Anthropology that multiculturalists should be mindful of It?", *op. cit.*, стр. 413.

⁴⁰⁰ *Ibid*, стр. 414. Тарнер наглашава да, у оквиру мултикултуралистичких расправа, неки заиста и заузимају овакву позицију, али да је то пре свега један стереотип о мултикултурализму уопште, базиран на генерализацији о њему као некаквом „хомогеном скупу идеја и ставова“, а који је конструисан од стране неоконзервативних критичара тзв. политичке коректности. Но, такав модел мултикултурализма је исто тако предмет и оне критике која долази од стране левице, а која је чак и оштрија (видети: *Ibid.*).

културне мањине“.⁴⁰¹ Он је, наиме, истакао мишљење да колективна или, његовом терминологијом речено, групно-диференцирана права и концепт диференцираног грађанства не могу нарушити индивидуална права и либерално схватање слободе, нити јединство јавне сфере, већ да их, сасвим супротно томе, додатно оснажују; јер, либерална слобода појединца у значајној мери зависи од његовог приступа својој сопственој социјеталној култури која му обезбеђује одређен контекст за смислени избор. Стога, треба обезбедити да све националне групе у друштву имају могућност да, уколико то желе, себе и свој идентитет одржавају као дистинктну социјеталну културу.⁴⁰²

Кимлика разликује три групе колективних права: права признавања, односно права дистинктног, то јест специјалног третмана; права посебног представљања (која укључују гарантовану репрезентацију мањинских група у институцијама централне власти); и права самоуправе (делегирање надлежности, често унутар федералне структуре). Према овом аутору, у основи тих права, односно захтева у вези са њима, стоји аргумент који се односи на обезбеђивање једнакости, али у случају самоуправних права, поред тога, ту су и различите врсте историјских аргумената. При томе, док прву врсту групно-диференцираних права Кимлика третира као полиетничка права (која подразумевају финансијску подршку и правну заштиту за одређене активности у функцији очувања идентитета етничких и религијских група), друге две групе права везује за појам мултикултурналних права.⁴⁰³

Наиме, за исправно разумевање његове концепције мултикултуралног грађанства, важно је имати на уму да је он направио дистинкцију између мултукултурализма и полиетничкитета, те је први појам везао за ситуацију сусретања и додир доминантне културе у друштву са мањинским културама

⁴⁰¹ Вил Кимлика, *Мултикултурално грађанство: Либерална теорија мањинских права*, *op. cit.*, стр. 22–23.

⁴⁰² Видети: Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, *op. cit.*, стр. 75–106; 113 и даље.

⁴⁰³ Видети: *Ibid*, стр. 10–33; 107–130. Поред осталих Кимликиних студија, за ово питање је значајан и један зборник чији је он приређивач: Will Kymlicka (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

као посебним социјеталним културама; третирајући као носиоце мултикултурних права искључиво националне мањине, односно оне старе или историјске мањинске групе које представљају „интергенерацијске заједнице“, насељене на одређеној територији унутар државе, са заједничком историјом и језиком, те бригом за очување своје партикуларне културе и свог идентитета, а чији је статус, у неком степену, и институционализован. За разлику од ових, тзв. нове мањине које чини имигрантска популација Кимлика третира као етничке групе које не теже институционалним гаранцијама за очување своје партикуларне културе и идентитета, већ пре свега интегрисању у друштво земље домаћина и његову доминантну културу, те за њих везује само појам полиетничких права.⁴⁰⁴ Може се рећи да је на тај начин Кимлика заправо концептуално уобличио две врсте културног плурализма; при чему је – тврди Подунавац – „полиетничитет... ознака једне ограничене форме културног плурализма која битно не ремети либералну схему грађанства и индивидуалних права“.⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, op. cit, стр. 129; уп. Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, op. cit, стр. 89.

⁴⁰⁵ *Ibid.*

Треба, међутим, указати на то да постоје и другачије интерпретације Кимликине теорије мањинских права, сходно којима се појам мултикултуралних права (очигледно због његове погрешне употребе као синонима за термин „полиетничка права“) везује управо за захтеве имигрантских и религијских група у вези са, на пример, њиховом потребом за посебним образовањем и културним иницијативама за одржавање сопственог културног и/или религијског наслеђа. Видети: Dominique Leydet, "Citizenship", у: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Fall 2017 Edition, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/citizenship/> (22/03/2022).

Према датом објашњењу, ова права признавања (ту означена као „мултикултурална права“), као и права посебне репрезентације, усмерена су заправо на обезбеђивање инклузије мањинских група у ширу друштвену и политичку заједницу; док једино захтеви у вези са правима на самоуправу, који се заснивају на принципу самоодређења, могу угрозити друштвено јединство, односно интеграцију грађана, јер они нису усмерени на веће присуство припадника националних мањина у институцијама централне власти, већ на то да се, путем институција под контролом ових група, обезбеди дељење власти и легислативна надлежност (*ibid.*).

Сам Кимлика, пак, о томе говори у одељку: "The ties that bind", у: Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, op. cit, стр. 173–192.

Премда се та претпоставка да припадници имигрантских група не теже очувању свог традиционалног идентитета путем посебних гаранција може узети, у најмању руку, као проблематична, јасно је да, на тај начин, Кимлика заправо остаје у оквирима постојећих правно-институционалних решења већине западноевропских демократија. Ради се о томе да овај аутор ипак остаје доследан либерал, односно не напушта оквири либералних схватања и, без обзира на изванредан искорак који прави и значај који партикуларне културе и културне групе имају у његовој концепцији, он не одустаје од давања првенства либерално-демократском принципу грађанства, са кључном улогом самог грађанина као таквог. Заправо, како је оценио поменути М. Подунавац, његова концепција је „најцеловитији покушај либералне одбране мултикултурализма“.⁴⁰⁶ Због тога је његов модел критикован не само од стране тврђих либерала, то јест са радикално-егалитаристичких позиција, већ исто тако и са оних тврђих мултикултуралистичких за које је он остао исувише привржен либералном моделу.

На пример, Бику Парек (Bhikhu Chotalal Parekh) – политички теоретичар који је докторско звање стекао на престижној Лондонској школи за економију и који је, према Подунавчевим речима, дао најробуснију одбрану мултикултурализма⁴⁰⁷ – сматра да је Кимликина либерално-мултикултуралистичка теорија, и поред свог њеног значаја, „озбиљно дефектна“. Најпре, зато што, како Парек тврди, она не може бити кохерентна у логичком смислу, те представља својеврсни парадокс западне политичке теорије, будући да либерализам, сам по себи, претпоставља једну посве специфичну културу (овде је више него упадљива сличност са Тејлоровим становиштем); друго, због погрешне претпоставке да све културне заједнице културу концептуализују и односе се према њој на исти начин; и треће, што је, према нашем мишљењу, од посебног значаја, услед Кимликиног погрешног разумевања природе имиграције и с тим повезане његове концепције полиетничких права имигрантских група.⁴⁰⁸ Парек – који културни диверзитет поима као вредност, пре него као друштвени

⁴⁰⁶ Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, *op. cit.*, стр. 88.

⁴⁰⁷ *Ibid.*, стр. 82.

⁴⁰⁸ Видети о томе: Bhikhu Parekh, "Dilemmas of a multicultural theory of citizenship", *Constellations*, Vol. 4, No. 1, 1997, стр. 54.

фактицитет, и који сматра да принципи правде не могу да потичу из само једне од култура у друштву већ из њихове дијалошке интеракције у отвореној и равноправној форми⁴⁰⁹ – мишљења је да либерално уважавање и подржавање културног плурализма не значи много све док се не увиди да је партикуларним етно-културама неопходан институционалан и јаван статус да би оне могле очувати своју виталност и опстати као саставни део датог дрштва, а што је не само у њиховом већ управо и у општем друштвеном интересу.⁴¹⁰

Међутим, нарочито значајним се чини један критички поглед сходно којем је погрешна она Кимликина претпоставка да су социјеталне културе увек и свуда мононационалне и монолингвалне, у складу с чим се оне искључиво и третирају као културе територијално концентрисаних монолингвалних припадника мононационалних група. Тиме се, наиме, не уважава могућност истовременог припадања различитим друштвеним културама, као што се губи из вида и то да друштвене културе могу бити бинационалне, па и мултинационалне, те да различите културе и културне групе које живе на истој територији могу, током времена, да развију неку врсту заједничког идентитета и заједничке лојалности.⁴¹¹

Такође, има и мишљења да модел либералног мултикултурализма не може бити успешан и функционалан у друштвима са другачијом политичком традицијом и различитим политичко-културним оквиром у односу на западна или западноевропска друштва, те се на тим основама процењује и наводни неуспех овог модела у случају Србије.⁴¹² Међутим, слично Тејлоровом

⁴⁰⁹ О томе у: Bhikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, MacMillan Press, London, 2000.

⁴¹⁰ Парек је то истакао у раду у коме се бави британским грађанством и културним разликама у британском друштву: Bhikhu Parekh, "British citizenship and cultural difference", у: Geoff Andrews (ed.), *Citizenship*, Lawrens and Wishart, London, 1991, стр. 183–204; уп. Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, *op. cit.*, стр. 82.

⁴¹¹ О томе се говори у: Helder De Schutter, "Nations, boundaries and justice: On Will Kymlicka's theory of multinationalism", *Ethical Perspectives*; Vol. 12; No. 1, 2005, стр. 17–40.

⁴¹² Видети нпр: Никола Бељинац, „Мултикултурално грађанство на искушењу: Осврт на неуспех либералног мултикултурализма у Србији“, у: Бојан Вранић, Горан Дајовић (ур.), *Демократска транзиција Србије: Рекапитулација првих 25 година*, Правни факултет, Београд, 2016, стр. 179–188.

оспоравању универзализма класично-либералног модела са становишта његовог посматрања као продукта једне одређене културе, и сам Кимлика је изнео упозоравајући став да се, управо услед специфичног културног и политичког развоја западних либералних демократија, модел либералног мултикултурализма или, у складу са каснијом терминолошком преференцијом овог аутора, либералног плурализма, а који је у њиховом окриљу развијен, не може просто извозити у друштва са другачијим контекстуалним условима, попут постсоцијалистичких друштава која су у ери социјализма развила и посебне обрасце односа према националним мањинама.⁴¹³

Поред тога, након пораста интензитета критика мултикултурализма, па и његовог све ширег одбацивања услед новонасталих околности у вези са повећеним безбедносним ризицима, Кимлика донекле ревидира своје ставове. Наиме, поред одређене политичке традиције и политичке културе, као и других неопходних услова за успоставу, одрживост и ефикасност модела либералног мултикултурализма, он посебно издваја још две нужне претпоставке мултикултуралног грађанства, а то су: десекуритизација односа државе и мањина; и консензус о поштовању људских права. Када је реч о услову десекуритизације, Кимлика износи тврдњу да у оним случајевима где се државе осећају небезбедно у геополитичком смислу и имају страх од непријатеља из суседства, постоји мала вероватноћа да ће се оне одности праведено према мањинама на својој територији, односно да ће бити вољне да дају овлашћења и приступ ресурсима оним мањинским групама које виде као потенцијалне сарданике тих својих суседних непријатеља.⁴¹⁴ Даље, овај аутор објашњава да, премда је та врста проблема у прошлости постојала и у

⁴¹³ Управо разматрању (не)могућности регулисања међуетничких односа у државама Источне Европе на бази изворно западних концепција и модела, какав је и сам модел либералног мултикултурализма, посвећен је, у домаћој литератури често цитиран, зборник радова: Вил Кимлика, Магда Опалски (ур.), *Може ли се извозити либерални плурализам? Западна политичка теорија и етнички односи у Источној Европи*, Београдски центар за људска права, Београд, 2002. О томе видети и: Вил Кимлика, „Етнички односи и западна политичка теорија“, *Хабитус*, бр. 1/99, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 1999, стр. 17–69.

⁴¹⁴ Will Kymlicka, "The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and accommodation in diverse societies", *International Social Science Journal* 61(199), November 2010, UNESCO, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, UK, Malden, MA, 2010, стр. 106.

западним демократијама,⁴¹⁵ данас то више није случај, макар када је реч о историјским националним мањинама и урођеничким групама. Уклањању такве врсте опасности, у случају ових земаља, у значајној мери је допринео НАТО; будући да су, захваљујући овом војно-политичком савезу, њихови спољни непријатељи везани за удаљенија подручја, а не само суседство. Дакле, премда је слична врста страха и даље присутна у односу према неким имигрантским заједницама (пре свега, арапским и муслиминским, након поменутих догађаја из септембра 2001), ту би се радило о потенцијалној колаборацији са много удаљенијим непријатељем; док би у случају те врсте сукоба, сходно Кимликиној процени, историјске мањине и староседелачко становништво несумњиво били на страни своје државе. Ово значи да су у западним земљама односи између државе и националних мањина, то јест етнички односи, десекуритизовани, што ће рећи да они ту представљају предмет демократске дебате и демократске политике. Ту је – како каже Кимлика – „етничка политика (је) само то – нормална, свакодневна политика“, што је „суштински предуслов“ за увођење и „укорењавање“ мултикултуралног грађанства.⁴¹⁶

Ипак, Кимлика увиђа да се ван Запада, у осталим деловима света мањинске групе још увек, често не без основа, перципирају као „петоколонаши“, што је нарочито изражено у случају када су оне путем етничитета или религије повезане са неком од суседних земаља или се налазе са обе стране граница, те када, сходно томе, дата суседна држава полаже право на њихову заштиту.⁴¹⁷ Услед тога, односи између државе и мањина су ту осетљиви у безбедносном смислу, односно етнички односи се перципирају и третирају као „питање државне безбедности, у коме држава мора да ограничи демократски процес како би себе заштитила“.⁴¹⁸ То значи да, у таквим условима, мањинска питања и етнички односи не могу бити предмет демократске расправе и преговора, уз чак могућу забрану политичке мобилизације мањина, док би њихови захтеви врло вероватно били одбачени.

⁴¹⁵ Кимлика даје пример Италије, Данске и Белгије од пре Другог светског рата, када је у овим земљама постојала бојазан да су њихове немачке мањине лојалније Немачкој као својој матици, пре него њима самима, те да би оне подржале Немачку у покушају анектирања територија са концентрацијом етничких Немаца. *Ibid.*

⁴¹⁶ *Ibid.*, стр. 107.

⁴¹⁷ *Ibid.*, стр. 106.

⁴¹⁸ *Ibid.*

Но, нарочито је важно Кимликино поентирање да се, у условима нелојалности мањина и последичне секуритизације етничких односа, мањински захтеви према држави и не могу сматрати легитимним.⁴¹⁹ Другим речима, ту онда нема могућности, односно предуслова за увођење мултикултуралног грађанства.

За разлику од првог предуслова десекуритизације, који је везан за безбедност државе, други предуслов који се односи на консензус о поштовању људских права и либерално-демократских вредности Кимлика везује за безбедност самих грађана, односно индивидуа које би потпадале под самоуправу мањинских институција. Наиме, уколико постоји страх од претварања мањинске самоуправе у локалну тиранију која би угрожавала људска права, превасходно оних који нису припадници дате групе, онда би у таквим условима демократска држава вероватно одбила мањинске захтеве за самоуправу, штитећи на тај начин своје грађане.⁴²⁰ Исто као и у претходном случају, Кимлика сматра да ово данас није питање у западним демократијама, нарочито када је реч о старим мањинама. Јер, тамо је успостављен дубоки консензус у друштву – који надилази етничке линије поделе – о основним вредностима либералне демократије и људских права; те људи верују да ће, „без обзира на то како ће се питања мултикултурализма решити, њихова грађанска и политичка права бити поштовна“, док „дебате око акомодације разноликости нису питање живота и смрти“.⁴²¹ Најпре, у западним друштвима где је успостављена мањинска самоуправа, она се, као уосталом и сама централна власт, спроводи стриктно у оквиру ограничења либерално-демократског конституционализма, чије „језгро“ чине управо индивидуална права и слободе, тако да нема правне могућности да се они могу лимитирати или нарушити зарад било каквих групних интереса. Друго, како Кимлика каже: „Не само да је то правно немогуће да националне мањине на Западу успоставе нелибералне режиме, већ оне то и не желе“, јер су, баш као и припадници већинских група, такође снажно привржене либерално-демократским вредностима.⁴²²

⁴¹⁹ Видети: *Ibid.*

⁴²⁰ Према: *Ibid.*, стр. 107.

⁴²¹ *Ibid.*

⁴²² *Ibid.*

Но, у прошлости је и на Западу ова врста страха постојала, када су се неке мањине перципирале као носиоци нелибералних политичких култура, док је данас то случај само у односу на неке тзв. нове мањине, то јест имигрантске групе, као и евентуално поједине староседелачке групе за које се може сматрати да су остале изван либерално-демократског консензуса. Међутим, када је реч о овим последњим, искуство показује да, за разлику од регионалних аутономија националних мањина, самоуправа тог аутоктоног становништва углавном не обухвата оне који нису чланови њихове групе, те отуд и нема страха да се њихова права могу угрозити.

На основу овакве елаборације десекуритизације и људских права као кључних предуслова мултикултуралног грађанства, Кимлика износи један парадоксалан закључак:

„Тамо где ова два услова изостају, мало је вероватно да ће се мултикултурализам појавити, осим можда као исход насилне борбе или спољашњег наметања. Ово рађа парадокс да, ако ови предуслови постоје, онда су најозбиљнији проблеми у вези са потенцијалним насиљем и сукобима у извесном смислу већ решени, и не треба нам мултикултурализам да бисмо их решили“.⁴²³

Он се, наиме, слаже са ставом који је изнео Јан Питерс (Jan Nederveen Pieterse) да мултикултурализам није ефикасно средство за превенцију и окончање насиља и сукоба како у условима када је он „неизводљив“, тако и онда када је „непотребан“. Па ипак, Кимлика је мишљења да, и поред тога, мултикултурализам може бити неопходан за друге сврхе, као што је демократизација грађанства (енгл. *democratic citizenisation*).⁴²⁴

Дакле, либерални мултикултурализам или, као можда прихватљивији термин, мултикултурални либерализам јесте покушај политичке теорије да се изнађе одређен хибридни облик демократије, базиран на компромису између либералних и нелибералних принципа и идентитетских елемената; помирењу индивидуалног са колективним, те либералног начела једнакости са мултикултуралистичким принципом разлике. То је заправо „изазов

⁴²³ *Ibid.*

⁴²⁴ *Ibid*, стр. 108.

мултикултурализма“ о коме говори Вил Кимлика или, према речима Младене Прелић, „изазов новог политичког обликовања државе и друштва“, и он је такође постављен и пред тзв. старе демократије.⁴²⁵ Како је поменута ауторка луцидно приметила: „Додељивањем одређених права колективитетима (мањинама) који су дефинисани својом специфичном културом принципи индивидуално/ колективно, једнакост/ разлика, политичко/ културно – долазе у односе напетости и пред теоретичаре друштва доносе проблем како да се они помире, а да се не наруше принципи грађанских права и слобода једнакости пред законом“.⁴²⁶

Сматрамо да у том смислу могу бити веома значајне концепције, попут, на пример, оне коју је дао Јозеф Раз (Jozeph Raz), које инсистирају на развоју заједничке политичке културе у коју су, између осталог, укључене и вредности културног плурализма, и која се, као таква, види не само као услов успоставе (либералног) мултикултурализма, већ управо и као кључни кохезивни елемент. Посебно је значајан онај део Разове концепције где се, и поред уважавања слободног избора појединаца на пољу нормативних и идентитетских оријентација, подвлачи улога државе у томе, јер је она та која аутономним индивидуама даје смернице у вези с тим које вредности треба да следе.⁴²⁷ Међутим, мора се признати да Кимликин концепт мултикултуралног грађанства и на њему заснован модел либералног плурализма представљају, без обзира на постојеће критике и недостатке, и даље непревазиђен нормативно-институционални оквир за изналагање одговора на поменути изазов мултикултурализма, који наравно треба дорађивати и кориговати у зависности од контекстуализације појединачних случајева. На концу, модел мултикултуралног либерализма и на њему утемељене политике идентитета могу представљати значајну брану успостави примата чисто партикуларистичког принципа и радикализацији етнонационализма, било у виду јачања радикално-мултикултуралистичких тенденција и процеса или, пак, у виду етнизације државе и јавних

⁴²⁵ Младена Прелић, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *op. cit.*, стр. 144.

⁴²⁶ *Ibid.*

⁴²⁷ О Разовој концепцији у: Милан Подунавац, „Либерализам и мултикултурализам“, *op. cit.*, стр. 77; 79–80. Такође, о Разовој „политици перфекције“, односно о „државном перфекционизму“ и перфекционистичком либерализму, видети: "Raz: The politics of perfection", у: Stephen Mulhall, Adam Swift, *Liberals and Communitarians*, *op. cit.*, стр. 309–347.

политика која би била утемељена на већинском идентитету и с њим скопчаним интересима.

Поред наведених, постоји још један мултикултуралистички модел, који издваја и Семприни. То је тзв. *корпоративни мултикултурализам* који је првенствено усмерен на управљање разликама. Ту се етничка и културна хетерогеност запослених у компанијама посматра као постојећи фактицитет који је одраз друштвених трансформација (услед глобализације, тежње за „освајањем“ нових тржишта и повећане мобилности радне снаге), а што захтева адаптацију која се управо може постићи адекватним управљљњем мултикултуралношћу и разноликошћу (енгл. *multicultural and diversity management*). Корпоративни мултикултурализам подразумева приступ у оквиру кога се мултинационалне и друге компаније са хетерогеном радном снагом у етничком, језичком и културном смислу, посматрају – управо попут вишенационалних и мултиетничких држава – као мултикултурне организације у којима тај диверзитет представља различите организационе сегменте. Управљање диверзитетом подразумева не само прихватање већ и признавање, поштовање и вредновање тих разлика, и оно је усмерено превасходно на конципирање политика и програма на основу којих компанија може да обезбеди инклузију запослених, пре свега нових радника, у своју организацију и специфичну културу која је тесно везана за порекло тог предузећа. Наиме, управљање разликама се овде одређује као „стратешко поравнање хетерогености радне снаге како би се укључио и вредновао сваки запослени подједнако, на основу његових различитих карактеристика, и како би се искористила организациона разноликост за унапређење организационе правде и постизање бољих пословних резултата“.⁴²⁸

⁴²⁸ Dimitria Groutsis, Eddy S. Ng, Mustafa Bilgehan Ozturk, "Cross-cultural and diversity management intersections: Lessons for attracting and retaining international assignees", Chapter 2, y: Mustafa Özbilgin, Dimitria Groutsis, William Harvey (eds.), *International Human Resource Management*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, стр. 27.

У том смислу, управљање разликама – као „управљање међукултурним односима између различитих група запослених“ – иде даље од управљања људским ресурсима, али оно је уједно и „примарна одговорност“ међународних менаџера из области HR-а (енгл. *Human Resource*). *Ibid*, стр. 24.

Према оцени коју је изнео Семприни, то је један, у основи, економистички и, у функционалном смилу, прагматичан модел.⁴²⁹ Јер, у фокусу је утицај економије и корпоративних интереса, то јест интереса мултинационалних компанија. Критика овог модела углавном је усмерена на то да се у оквиру њега врши конструисање не само правила управљања разликама, већ и саме те различитости.⁴³⁰ Сматрамо, међутим, да то не стоји, односно да конципирање одређених правила или одговарајућег модела управљања разликама не значи аутоматски и њихово конструисање. Све то зависи од самог квалитета дизајна. Штавише, и ми овде пледирамо за то да нова политика идентитета, чију ћемо концепцију касније и детаљно изложити, треба да буде усмерена како на управљање разликама, тако и на стратешко управљање савременим идентитетом државе (тзв. националним идентитетом) чије су значајне компоненте и саме те партикуларности, а што има, дакако, и одређену економску логику.

На крају, како се ни најновији трендови анализираних процеса не би испустили из вида, треба поменути и *интеркултурализам* као један иновативан приступ или релативно нов модел демократије који постепено и у све већој мери супституише старије моделе мултикултурализма, а где се акценат ставља на интерактивност у односима култура, то јест између различитих културних и етничких група и њихових припадника. Реч је о једној новој кованици, око које се у међувремену развила и читава парадигма, којом се настоје истаћи елементи сличности (уместо мултикултуралистичког наглашавања различитости) и могућности узајамног прожимања различитих култура, уз давање кључне улоге дијалогу и уз усмереност ка интерактивној сарадњи, а не пукој пасивној коегзистенцији дивирзитета. То значи да се не тежи само пуком трпљењу различитости и пасивном суживоту различитих група и њихових култура, тако што би оне просто коегзистирале једна поред друге, већ успостављању интерактивних односа међу њима, што води животу једних са другима. Стога се и може рећи да, док „интеркултурализам претпоставља мултикултурализам, основна

⁴²⁹ Више о оваквом поимању модела корпоративног мултикултурализма, видети: Андреа Семприни, *Мултикултурализам*, *op. cit.*, стр. 117.

⁴³⁰ *Ibid*, стр. 118.

дистинкција јесте *интеракција*“ (курзив – М. А.).⁴³¹ На тај начин су динамичност и интерактивност интеркултурализма постављени као одговор на статичност мултикултурализма.⁴³² За неке заступнике интеркултуралног приступа, управо такав један демократски модел јесте онај који не само да омогућава уважавање и адекватно представљање различитости у друштву, већ има и интегративне капацитете у смислу могућности за развој заједничког осећаја јединства код свих његових чланова.⁴³³ Према преовлађујућем мишљењу, када су западне демократије које спадају у ред имиграционих држава својевремено прихватиле интеркултурализам као део своје политике, пре свега оне образовне, то је учињено у циљу постизања бољег упознавања мањинских култура и афирмације демократских начела равноправности, плурализма и др, те као начин сузбијања расизма, дискриминације и ксенофобије у тим друштвима.⁴³⁴

Успоставити интеркултурално друштво значи пре свега развити тзв. интеркултуралну осетљивост (сензитивност) код појединица, група и друштва у целини. То укључује поседовање „скупа знања и вештина путем којих се остварује разумевање и учење о културама које су различите од сопствене или већинске културе“; такође, то подразумева и „саосећања и прихватања других и другачијих, без имплицитног или експлицитног наметања вредности и норми сопствене културе“.⁴³⁵ Дакле, реч је о

⁴³¹ Марија Ачаји, *Мултикултурално и интеркултурално образовање: Развој интеркултуралне осетљивости* (Школа за интеркултурализам, људска права и мировно решавање конфликта), Универзитет у Новом Саду, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Нови Сад, децембар 2011, стр. 2.

⁴³² Између осталих, о томе говори и Бојана Миодраговић, у: *Мултикултурализам: Успон и пад једне идеје*, Факултет политичких наука Универзитета у Бања Луци, Бања Лука, 2016.

⁴³³ Видети: *Ibid.*

⁴³⁴ Видети: „Interkulturalizam“, одредница у: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27631> (19/05/2021). Ту се наводи и то да је таква, интеркултуралистичка политика била заснована на „уверењу да је 'откривање других откривање односа, а не препрека' (С. Lévi-Strauss)“, те да је интеркултурализам постао део наставних програма у Канади и САД током 60-их, а у западноевропским имиграционим земљама током 70-их година прошлога века (*ibid.*).

⁴³⁵ Невенка Жегарац, Алексеј Кишјухас, Ивана Копривица, *Појмовник културно компетентне праксе*, Покрајински завод за социјалну заштиту, Нови Сад, 2016, стр. 32.

способности прихватања и разумевања различитости које постоје у друштву, односно „способности гледања из перспективе 'других и другачијих'“, ⁴³⁶ а предуслов за то је познавање сопствене културе. Таква способност није „урођена“ већ се стиче едукацијом. У том смислу је веома значајно интеркултурално образовање које промовише вредности значајне за развој плурализама и равноправности, и које подстиче младе и људе уопште да те вредности и интернализују, те омогућава им да развију способност комуникације и друге вештине потребне за културну и социјалну интеракцију.

Према једном моделу развоја интеркултуралне осетљивости који је конципирао Милтон Бенет (Milton J. Bennett), постоје два основна нивоа одношења појединаца и друштва према различитостима, а то су: етноцентризам и етнорелативизам. ⁴³⁷ Сваки од њих има одређене стадијуме и међустадијуме, тако да се одношење према разликама креће од њиховог порицања, као крајњег етноцентристичког стадијума; преко „одбране од разлика“ (на пример, кроз стереотипе о себи и другима) ⁴³⁸ и њиховог минимизирања – што такође спада у етноцентризам; до етнорелативистичких стадијума прихватања (у виду бихејвиоралног и/или вредносног релативизма), адаптације и интеграције.

У основи интеркултурализма стоји, дакле, вредносни релативизам („вредности других култура не смеју се оцењивати према мерилима властите културе“), као становиште које је супротно културном асимилационизму и културном елитизму, а за које интеркултуралисти сматрају да представљају ништа друго до „заостатке“ културног империјализма и културног колонијализма. ⁴³⁹ Такође, многи интеркултуралисти пажњу усмеравају не

⁴³⁶ Мариа Ачаји, *Мултикултурално и интеркултурално образовање: Развој интеркултуралне осетљивости*, *op. cit.*, стр. 3.

⁴³⁷ Видети: *Ibid*, Табела: „Стадијуми развоја интеркултуралне осетљивости (Бенетов модел)“.

⁴³⁸ У међустадијуме „одбране од разлика“ Бенет сврстава, поред супериорности и омаловажавања, и „обртање у супротност“ – када „особа другу културу опажа као супериорну, а сопствену гледа са омаловажавањем и осећа отуђеност... комбинација позитивног вредновања других и негативног вредновања сопствене културне групе“. (нав. према: *Ibid*, стр. 4–5). Занимљиво је да, према овом моделу, испада да оно што називамо негативна аутостереотипизација спада управо у етноцентристички стадијум одбране од разлика.

⁴³⁹ „Interkulturalizam“, *op. cit.*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27631> (19/05/2021).

само на разлике, односно сличности, између група и култура, већ и на разлике унутар појединачних заједница, сматрајући да културе, обрасци понашања и вредновања нису неке непроменљиве датости нити да су увек прихватљиви за све припаднике групе, али ипак се слажу с тим да су промене тих културних садржаја условљене и ограничене идентитетом и самим културним специфичностима.⁴⁴⁰

Интеркултурализам постаје све више тема и на Балкану. Тако ће неки поставити питање да ли је уопште могућа интеркултуралност на мултикултурном и мултилингвалном балканском простору. Полазећи од става да „очување балканског језичког диверзитета доприноси очувању и балканског културног диверзитета“, те да није довољно само пуко формално-правно и политичко признање мањинских језика кроз одређивање њиховог статуса као званичних и службених језика, Предраг Мутавцић и Анастасиос Кампурис (Anastassios Karpouris) сматрају да је најбољи начин за то „активна и свестранија промоција учења савремених балканских језика, што би омогућило младим нараштајима да се преко њих упознају и с одликама свеопште балканске културе, али и с одликама културе сваког балканског народа понаособ“.⁴⁴¹ Међутим, ови аутори нису превише оптимистични када закључују да је за то „потребно (је) не само да постоји жеља, слух, политичка воља, економска потпора, него је и потребно превазићи страх од упознавања својих суседа, увржене стереотипе и националну ускогрудост (боље речено, затовреност), што нимало није лак задатак“.⁴⁴² Наиме њихова оцена је да на Балкану, као што је то уосталом случај и у самој Европској унији, „још није заживела идеална коегзистенција мултилингвизма, мултикултурализма и демократије“.⁴⁴³

Премда ће о образовној и културној политици, као посебним подручјима идентитетске политике, бити детаљно речи касније, овде ваља нагласити да је интеркултурално образовање генерално, па и путем учења мањинских и регионалних језика, заиста прави начин за развој, како

⁴⁴⁰ Видети: *Ibid.*

⁴⁴¹ Предраг Мутавцић, Anastassios Karpouris, „Да ли је интеркултуралност заиста могућа на Балкану?“, у: *Интеркулт 2017*, вол. 2, Зборник 12 (зборник радова са Треће међународне конференције о интеркултурализму у образовању), Педагошки завод Војводине, Нови Сад, 2018, стр. 29.

⁴⁴² *Ibid*, стр. 30.

⁴⁴³ *Ibid*, стр. 15.

поменути ауторски двојац каже, „балканске интеркултурне компетенције“, ⁴⁴⁴ без које је немогућа интерактивност у односима између балканских култура, а која би свакако допринела унапређењу унутарбалканског дијалога. Али, предуслов за то јесте развој културе мире, а поред интелектуалног образовања, веома је важно и образовање за демократско и активно, то јест партиципаторно грађанство, што тек све заједно може допринети друштвеној и регионалној стабилности.

5.1.3. Нормативни и институционални модели демократије као средства регулисања идентитетских односа

Либерална демократија, дакле, и даље, у већини случајева, о(п)стаје као незаменљив основни институционални и нормативни оквир, али већ у зависности од друштвених карактеристика и потреба, могуће је да су неопходне извесне његове корекције или допуне у неким његовим аспектима, и то помоћу појединих комплементарних демократских модела и концепција, развијених у теорији и упоредној пракси, а што је пре свега контекстуално условљено.

У изналажењу демократског модела који би на адекватан начин обезбедио социјалну кохезију, тако што би омогућио да се помире легитими идентитетски интереси различитих група у друштву, па и повежу етничко-културни и политичко-грађански принцип и идентитет, могу нам бити од значајне користи различити модели који су разрађени у теорији, али који се делимично, у неким својим нивоима, примењују и у пракси, или се макар тежи њиховој примени: од модела као што су либерални национализам и уставни патриотизам оног типа који акценат ставља на контекстуализацију; етничке демократије; те модела који акценат ставља на снажно и проактивно цивилно друштво; делиберације, то јест модела дискурзивне демократије; преко умереног мултикултурализма и интеркултурализма; консоцијативности; до децентрализације, регионализма и интеррегионалности; као и модела ужег или ширег географског повезивања путем регионалне интеграције, попут првобитне западноевропске

⁴⁴⁴ *Ibid.*

интеграције или данашње Европске уније. Неки од ових модела обухватају различите врсте и степене аутономије и политичке партиципације: културну аутономију; грађанско удруживање и деловање путем развијеног и реалативно аутономног цивилног друштва; дискурзивну партиципацију (путем онога што је Хабремас назвао комуникативно деловање) у процесу политичког одлучивања; децентрализацију и локално самоадминистрирање; регионалну месну самоуправу; или, пак, кантоналну и регионалну аутономију.⁴⁴⁵ Раније се велики значај придавао и неким облицима етничког федерализма, али он је данас, нарочито на овим просторима, у значајној мери дискредитован услед распада источноевропских социјалистичких федерација које су управо биле базиране на том принципу. Уместо овог последњег, сада се акценат ставља на транснационалну регионалну интеграцију – мада у случају евроинтеграције постоје извесни покушаји или настојања њеног уздизања и на супранационалном ниво европског федерализма – у коју неки полажу велику наду, сматрајући да тај модел има значајне капацитете за превазилажење постојећих етничких тензија, сукоба и ексклузивности.

Истина је да се ни у једној од ових концепција не одбацује етно-културни идентитет, већ све оне рачунају с њим, али му, дакако, придају различит значај, предлажући различите начине за његову демократску интеграцију: путем заједничке националне културе и концепта нације-грађана; те вредносно-интегративних капацитета устава и других регулативних аката и политичких институција које отеловљавају либерално-демократске вредности и принципе, али не на неки чисто универзалистички начин, већ уз уважавање партикуларног контекста; преко његовог везивања искључиво за приватну сферу и посредничку улогу цивилног друштва; потом, кроз партиципативност плуралистичке јавности у дискурзивним друштвеним и политичким процесима; путем захтева за јавно (правно и/или политичко) признавање његовог легитимитета, односно извесне корекције

⁴⁴⁵ О неким од поменутих модела регулисања међуетничких односа и решавања с њима повезаних проблема у оквиру савремених демократија говори и Војислав Становчић у раду: „Демократија и мањине у југоисточној Европи“, у: Горан Башић (ур.), *Перспективе мултикултурализма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етничитета, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004, стр. 24–26. Такође, о различитим теоријским моделима демократије и њиховим ефектима, односно мањим или већим могућностима њихове комбинације, видети: Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, *op. cit.*, стр. 50–68.

чисто либералних принципа и решења; до инсистирања на процесима децентрализације, регионализације и транснационализације или наднационалне интеграције као најбољим начинима за регулисање и демократизацију идентитетских односа, па и модернизацију или чак слабљење националног идентитета, а тиме наводно и превазилажење етничких искључивости и идентитетских конфликта. Премда сваки од поменутих модела завређује пажњу, у наставку анализе, пре свега због захтева за економичност простора, фокус ћемо ставити само на неке од њих за које сматрамо да завређују нарочиту пажњу као потенцијална средства регулисања међугрупних односа и идентитетских конфликтности у етнички хетерогеним друштвима оног типа какво је и само друштво у Србији. Наиме, реч је о моделима који одражавају или стање у већини западних демократија или пак у већини балканских земаља, као и развојне моделе којима ове последње теже или би, према нашем мишљењу, требало да теже.

5.1.3.1. Модел либералног национализма

Како су се, кроз ранија разматрања у овом раду усмерена на савремене либералне демократије и њихово поимање, већ могли уочити обриси овог модела, уз дато описивање појединих његових димензија, овде ћемо изнети само нека прецизирања, те превасходно усмерити пажњу на његове потенцијалне ефекте са аспекта регулисања идентитетских односа и управљања етничким конфликтима. То је важно зато што су управо, полазећи од слабости и недостатака овог модела у наведеном погледу и настојања да се они превзиђу или на неки начин заобиђу, развијени неки други демократски модели који су у политичкој теорији такође „у оптицају“.

То је један превасходно нормативни модел који је настао као продукт развојних тенденција како унутар студија национализма, тако и унутар либерализма, а оне су се сводиле на тежњу за проналажењем, како је то својевремено приметио Миша Ђурковић, некаквог „заједничког именитеља“.⁴⁴⁶ Таквим моделом се, с једне стране, уважава реалистичност

⁴⁴⁶ Видети: Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit.*, стр. 13.

феномена нације и национализма и људска потреба за припадношћу те врсте (јер, „нити ће национализам нестати, нити би коначно, као одраз људске различитости, требало да нестане“),⁴⁴⁷ дакле, уважава се принцип националног идентитета и приврженост националним вредностима; а, с друге стране, исто тако се уважавају и прихватају карактеристике и принципи либералне демократије, укључујући поштовање људских и мањинских права и читав корпус либералних вредности.

Важно је имати у виду то да се овде полази од оног грађанског или политичког концепта нације, која се схвата никакo другачије до као политичка заједница грађана, и управо је таква нација-грађана предмет привржености, односно објекат грађанске (само)идентификације. Дејвид Милер (David I. Miller), на пример, сматра да тако поимљена нација, која се одликује комплексношћу и диверзитетом, обезбеђује смисао оним демократским вредностима и принципима као што су индивидуална аутономија и социјална правда; те да упрвао принцип националности, у чију одбрану он чврсто стаје, омогућава акомодацију мањинских захтева. Такође, према овом схватању, заједнички национални идентитет и национална солидарност нужани су и за формирање активног грађанства, јер је то оно што мотивише грађане да заједнички делују и учествују у делиберативним политичким процесима.⁴⁴⁸

У скалду са таквим идентитетским обрасцем, национализам о коме је реч јесте онај западњачког типа. Такво схваћен либерални национализам представља заправо „најреалнији опис западних либералних демократија, а што је истовремено и нормативни оквир за земље које се ка томе крећу“.⁴⁴⁹ Објашњење за привлачност и популарност, па и доминацију овог модела у оквиру политичке теорије, неки виде управо у тој његовој „кореспонденцији са постојећим стањем либералних демократија“.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ *Ibid*, стр. 15.

⁴⁴⁸ Више о Милеровој концепцији активног грађанства утемељеној на принципу националности, у: David Miller, *Citizenship and National Identity*, Polity Press, Cambridge, 2000.

⁴⁴⁹ Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit.*, стр. 13.

⁴⁵⁰ Видети: Никола Бељинац, „Патриотска приврженост за плурална друштва: Од либералног национализма ка уставном патриотизму“, *Синтезис*, год. 5, бр. 1, 2013, стр.107–108.

Међутим, таквом идентификационом обрасцу који одражава различите аспекте личности индивидуе и њена различита уверења инхерентне су неке недоумице, попут оних изражених у питањима: „Да ли би требало да дајем предност својим либералним уверењима над посвећеношћу нацији? Да ли су обоје интринсично вредни... итд.“⁴⁵¹ Такав унутрашњи сукоб личности између њених либералних и националних уверења неки би описали – на линији оног Геленеровог објашњења супротстављености либерализма и национализма – као сукоб или „натезање између разума и страсти“.⁴⁵²

Јаел Тамир, као ауторка која спада у ред најпознатијих заступника либералног национализма, прихвата да у неким случајевима напетости између либералних и националних вредности остају као инхерентне, па и то да су такве вредности међусобно неупоредиве и „несамерљиве“ („нема јединствене лествице на којој би се оне могле мерити и поредити“).⁴⁵³ Али, према њеном становишту – а то је управо оно што стоји у основи модела либералног национализма – либерална традиција и либералне вредности, с једне стране, и национална традиција и њој инхерентне вредности, с друге стране, ипак могу бити компатибилне: „... либерална традиција са својим уважавањем личне аутономије, рефлексije и избора, и национална традиција са својим наглашавањем припадања, лојалности и солидарности, заиста (се) могу прилагодити једна другој, иако се генерално сматрају међусобно искључивим“.⁴⁵⁴

Но, да би се то постигло потребне су сложене теоријске и нормативне конструкције, дакле, један комплексан модел демократије какав је управо модел либералног национализма. Јер, како истиче Тамир, подржавајући став који је својевремено изнео Исаиа Берлин (Isaiah Berlin):

„Једноставност није одговарајући идеал за
хетерогена друштва... не постоје савршени одговори за
друштвене проблеме, а трагање за апсолутним

⁴⁵¹ Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit.*, стр. 56.

⁴⁵² *Ibid.*

⁴⁵³ *Ibid.*, стр. 57.

⁴⁵⁴ *Ibid.*

решењима пречесто води ка угњетавању и крвопролићу. Потрага за теоријом либералног национализма која се одриче ултимативног заступања једног скупа вредности на уштрб других, јесте покушај да се избегне ова опасност“.⁴⁵⁵

Јаел Тамир је управо у моделу либералног национализма видела начин за спречавање развоја оних екстремних форми национализма или, како она каже, његових „фанатичних верзија“, као што су ксенофобија, шовинизам, нацизам, расизам и др. Она је добро разумела да решење није у потискивању или одрицању од националног идентитета које се људима намеће у савременом добу хиперглобализма, кроз пропагирање некаквог аморфног или безличиног универзализма и, према овом мишљењу, утопијског космополитизма. Тиме се заправо превиђа значај националног идентитета и важност још увек изражених националних аспирација, што може имати само контраефекат.

То добија посено на значају у случају западно-балканских друштава и држава које данас теже свеколикој европеизацији, али чије негативно искуство са идентитетским инжењерством базираном на присилном потискивању властитог националног идентитета упућује на опрез. Јер, како М. Ђурковић закључује: „насилно терање нација да се одрекну себе и на силу прихвате утопијску интернационалистичку идеологију, већ је више пута на овим просторима резултирало крвавим распадом сваког таквог пројекта“.⁴⁵⁶

Из тог разлога, глобализам у својој савременој, неолибералној форми и није успео да супституише национализам. Јер, он заправо „није понудио политичку агенду која би изашла у сусрет најосновнијим потребама модерне индивидуе“, а то су још увек: „потреба да се буде аутономан и самоуправљајући чинилац, да се живи смисленим животом који превазилази сопство, потреба за припадањем, жеља да се буде део стваралачке заједнице, потреба да се осећамо посебним, да нађемо место у ланцу постојања и

⁴⁵⁵ *Ibid*, стр. 57–58. Први део цитата је заправо порука коју је дао Исаија Берлин, и ту се Ј. Тамир позива на следећи извор (у оригиналу на хебрејском): Isaiah Berlin, Interview, *Israeli Democracy*, 1986, стр. 42.

⁴⁵⁶ Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit*, стр. 15.

уживамо осећај (или илузију) стабилности и трансгенерацијског континуитета“.⁴⁵⁷ Дакле, важна компонента достојанства човека је поштовање његовог националног идентитета, чија заштита и очување стога морају бити брига политичких институција. Управо је национална држава, како објашњава Тамир, била тај институционални оквир који је створио услове за развој „социјалне државе“, омогућивши најшири приступ образовању и тиме веће шансе за своје грађане, те који је, између осталог, допринео и јачању солидарности својих чланова. У садашњим глобалистичким условим дошло је, међутим, до промене приоритета:

„Националне вредности – попут националног језика, културне праксе, локалне припадности и друштвене кохезије – претворене су у терет. Успех је постао условљен прилагодљивошћу и покретљивошћу, као и потребом да смо мање везани и посвећени својим сународницима, а више фокусирани на лично благостање. Није чудо што јавне установе пролазе кроз константну кризу“.⁴⁵⁸

То је, у значајној мери, онемогућило „демократију благостања“, те Тамир у томе види основ за неопходност опстанка национализма који треба левица да искористи и усмери ка прогресивним циљевима, тако што би се путем оне његове старе, али и даље прекопотребне улоге у стварању или оживљавању транскласне коалиције – која је иначе карактеристична управо за националну државу – подстакла праведнија дистрибуција развојних ресурса и бенефита, што ће рећи успостава праведнијег друштвеног поретка. При томе, национализам не мора да третира националну културу и вредности као супериорне, као што је то случај у његовим крајње радикалним формама где се нација позиционира изнад свега, већ може, као у његовом либералном облику, да буде усмерен на очување те културе и њој инхерентних

⁴⁵⁷ Јаел Тамир, Интервју: "Can nationalism be harnessed for good?", *The Economist*, 28.2.2019, <https://www.economist.com/open-future/2019/02/28/can-nationalism-be-harnessed-for-good> (10/05/2021).

⁴⁵⁸ *Ibid.*

вредности, уз акцентовање њихове аутентичности („аутентичност изнад супериорности“).⁴⁵⁹

Дакле, либерални национализам је та потребна, „трезвена визија“, односно оно „алтернативно национално схватње“⁴⁶⁰ о коме говори Јаел Тамир, а које подразумева очување партикуларних националних идентитета и национализама, али путем њихове модернизације и либерализације. Тиме би се они пацификовали, уз увећање њихових капацитета за међусобно разумевање и стварање могућности за међусобне утицаје; док, према мишљењу поменуте ауторке, регионалне организације, попут европских интеграција, томе могу допринети.

Критике на рачун овог модела стижу са свих страна, од постмодерниста, преко мултикултуралиста, до етноцентристички оријентисаних националиста. Ипак, чини се као најразложнија и, тиме, посебно вредна пажње једна критика која је развијена са позиције уставног патриотизма. Њу је изнео Никола Бељинац, у чијим истраживањима је у фокусу пажње управо питање политичке привржености у плуралним друштвима савремених уставних демократија.⁴⁶¹ Према његовом мишљењу, основна слабост либералног национализма јесте то што он нуди једну, у етнокултурном смислу, есенцијализовану концепцију политичке привржености утемељену на фиксираним предмету привржености, односно супстантивним идентитетским карактеристикама једне етничке заједнице која у датом друштву представља већинску групу. Дакле, жели се указати на то да се национални идентитет, ма колико био он у концептуалном смислу либерализован (тенденција либералних националиста да, како каже овај аутор, „истање“ појам нације), утемељује на већинској концепцији добра или тога што чини „супстантивно језгро“ етничког идентитета већинске

⁴⁵⁹ *Ibid.*

⁴⁶⁰ Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit.*, стр. 260.

⁴⁶¹ Поред бројних научних радова које је у вези са овим питањем објавио Никола Бељинац, то је такође био и предмет његовог докторског истраживања: Никола Бељинац, *Предмет и природа патриотске привржености у плуралним друштвима*, Докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2019.

групе.⁴⁶² То је, каже Бељинац, један „етно-приватизован национални идентитет“.⁴⁶³ Сходно томе, како се може закључити из његовог излагања, за друге групе и њихове припаднике он представља наметнут и дискриминативан образац политичке лојалности. Овај аутор, наиме, експлицитно тврди:

„патриотизам, у кључу либералног национализма, није ништа друго до задата лојалност – покоравање фиксираном предмету привржености оличеном у одабраним (есенцијалним) идентитетским карактеристикама једне етничке групације. То даље значи да критеријум вредновања легитимитета државе и њеног овлашћења да захтева приврженост од грађана није ништа друго до већинска концепција добра која се узима као коначни основ саме државе“.⁴⁶⁴

То, према овом мишљењу, нужно води ка привелеговању те супстантивне већинске концепције добра, а што може имати значајне импликације у условима етнокултурне хетерогености савремених уставних демократија, будући да за све оне појединце и групе који не деле ту доминантну концепцију добра и не осећају јој се блиским, то може значити дискриминацију, искључивање или асимилацију, па чак у екстремним случајевима може довести и до насиља над њима. Другим речима, исход примене таквог обрасца патриотске привржености може бити тај да држава буде само за неке грађане *patria*.⁴⁶⁵ Следећи ову логику до краја, могло би се закључити и да је то онда један потенцијално дезинтегративан, пре него интегративан модел.

⁴⁶² Видети: Никола Бељинац, „Патриотска приврженост за плурална друштва: Од либералног национализма ка уставном патриотизму“, *op. cit.*, стр. 108.

⁴⁶³ *Ibid*, стр. 110.

⁴⁶⁴ *Ibid*, стр. 109

⁴⁶⁵ Према Бељинцу, „држава, на тај начин, постаје *patria* само за оне грађане који осећају блискост са њеним супстантивним легитимацијским титулусом“. Из овога се даље изводи закључак да, сагласно са концепцијом либералног национализма, „патриота може бити само особа која је привржена својој етно-нацији политички отелотвореној у виду националне државе“ (*ibid*, стр. 109–110).

Но, и неки други аутори, наступајући са другачијих позиција, износе сличну врсту критичке аргументације против модела либералног национализма. На пример, Хелдер де Шутер (Helder De Schutter), бранећи идеју (европског) федерализма као једног или чак и јединог праведног решења, сматра да је овај модел, који заједничку националну културу и национални идентитет види као извор јединства за савремену политичку заједницу, у бити еклузивистички спрема партикуларних идентитетских група, те да не уважава постојање двоструких или вишеструких идентитета, као и оних укрштених. Према овом мишљењу, такав модел би имао сврху и могао бити делотворан у случају мањих, национално хомогених политичких заједница, али не и условима комплексне хетерогености и међусобне културне измешаности унутар савремених друштава која не представљају јасно територијално раздвојене културне и лингвистичке заједнице, односно некакве различите „националне монизме“, те чији чланови нису сви мононационални, монокултурални и монолингвални.⁴⁶⁶ Сматра се да у таквим условима примена модела либералног национализма води ка обезбеђивању националног признања само за једну од култура које постоје у политичкој заједници, те да је главни проблем тог модела то што се он и у емпиријској и у нормативној равни темељи на погрешној слици националне оданости.

Утисак је да се ова врста аргументације своди на ону критичку тезу о томе да либерална демократија, посматрана из визуре либералног национализма, заправо и није неутрална у етно-културном смислу, премда се то третира као њен аксиом и она се жели таквом представити. С тим у вези поставља се питање да ли је онда уопште могућ такав тип национализма и није ли заправо сваки национализам етнички, док је то што се подразумева под либераним национализмом (приврженост нацији-грађана) на концу ништа друго до оно што представља и сам уставни патриотизам.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Према: Helder De Schutter, "European ties that bind: Political or cultural?", у: Elke Cloots, Geert De Baere, Stefan Sottiaux (eds.), *Federalism in the European Union* (Series: Modern Studies in European Law, v. 33), Hart Publishing, Oxford, U.K., 2012, стр. 169–190.

⁴⁶⁷ О једној варијанти уставног патриотизма говорили смо у: Александра Мировић, „Хабермасов концепт конституционалног патриотизма“, *Политичка ревија*, vol. 14, бр. 2–4/07, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 527–548.

Због свега наведеног, Бељинац, на пример, сматра да, уместо либерално-националистичке концепције, фокус треба усмерити ка оним „чисто политичким варијантама патриотске привржености које би биле довољно инклузивне и прихватљиве за све грађане државе“, ⁴⁶⁸ односно путем којих би уставне демократије могле да подстакну развој лојалности и осећаја припадништва и солидарности код свих својих чланова (ту се пледира заправо за једну варијанту конституционалног патриотизма). Већина либералних националиста, међутим, у ономе што им се спочитава не би ни видела неки проблем све док је концепција добра од које полази либерални национализам, макар она била и на есенцијалистички начин тумачена, за већину грађана ипак прихватљива као основ њихове политичке привржености, односно лојалности према држави-нацији.

Ако оставимо по страни наведене разлоге за и против модела либералног национализма, оно што, према нашем мишљењу, треба узети за његов највећи допринос јесте инсистирање на уважавању значаја и реалитета феномена националног идентитета, и усмеравање на његову одрживост у глобализацијским и интеграционим процесима данашњице, при чему се, првенствено због захтева за аутентичношћу, то не види само као могућност, већ и као нужна потреба. ⁴⁶⁹ Како ћемо показати кроз излагање наше концепције редифинисане политике идентитета, ово је посебно значајно са аспекта брендирања нације као политичког импертива савремених држава уколико оне желе да постану или остану компетитивне и конкурентне у међународној глобализованој арени. Но, оно што, са нашег становишта, свакако остаје спорно у вези са овим моделом, јесте недовољно јасан начин изградње националног идентитета и одсуство балансиралијег приступа у уобличавању његовог садржаја, будући да је неупитно да су му инхерентне различите идентитетске компоненте.

⁴⁶⁸ Никола Бељинац, „Патриотска приврженост за плурална друштва: Од либералног национализма ка уставном патриотизму“, *op. cit.*, стр. 110.

⁴⁶⁹ Видети о томе један наш ранији рад: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *Национални интерес*, год. VIII, vol. 13, бр. 1, 2012, стр. 79–109.

5.1.3.2. Модел етничке демократије – компаративна перспектива спрам других демократских модела

Семи Смуха полази од тога да је западни модел демократске националне државе само један од модела у светском систему држава; те да се он јавља у две основне варијанте, као што су индивидуално-либерални и републиканско-либерални модел, при чему су оба заснована искључиво на индивидуалним правима. Поред ових варијанти либералне државе-нације, на Западу постоји и неколико случајева консоцијационе демократије где су признате различите националне заједнице и њихова колективна права. Но, како овај аутор запажа, будући да је либерална национална држава још од Другог светског рата изложена сталним глобалним и унутрашњим притисцима за промену, она је, мада задржавши свој основни карактер, делимично раздвојила нацију и државу, те је, на политичком нивоу, признала групне разлике. Смуха објашњава да се управо на тај начин уобличила мултикултурална демократија као одређен алтернативан демократски модел. Међутим, за разлику од таквог развојног пута западних демократија, неке друге државе алтернативан облик демократске државе пронашле су у моделу етничке демократије где се демократска држава поистовећује и ставља под контролу једне етничке нације која фигурира као њено „језгро“ (*"core ethnic nation"*).⁴⁷⁰ При томе, Смуха она прва три демократска модела, као и мултикултуралну демократију, сврстава у грађанске демократије. Такође, он издваја и три квазидемократска или недемократска модела, као што су: режим контроле; потом, оно што се означава као *Herrenvolk Democracy* (демократија која је ограничена само на „вишу“ расу, односно ону етничку групу која се третира као „супериорна“ и која представља, како би то Смуха рекао, „језгро“ државе, док су остале групе званично искључене);⁴⁷¹ и етнократија.

⁴⁷⁰ У етничкој демократији, сходно доминантном етничком национализму, само једна етничка нација има „ексклузивно право на државу“ и она је „центар гравитације друштва у целини“. Sammy Smooha, "The model of Ethnic Democracy", *op. cit.*, стр. 29.

⁴⁷¹ Овај модел је први увео Пјер ван ден Берг (Pierre van den Berghe) још 1967. год. (у студији *Race and Racism*, Wiley, New York), доводећи га у везу најпре са режимом апартејда у Јужној Африци, а потом и са ситуацијом у Сједињеним Државама до 1964. године, односно до укидања тамошње расистичке политике и праксе. Смуха, међутим сматра да, док је

Но, етничку демократију Смуха издваја као потпуно засебан модел који се разликује како од прве, тако и од друге групе политичких режима, док у његове емпиријске примере убраја: Израел,⁴⁷² Словачку, Естонију, Северну Ирску у периоду 1921–1972, Пољску у међуратном периоду (1918–1935) и Малезију. Такође, поред поменутих, и у неким другим источноевропским посткомунистичким земљама консолидован је управо овакав тип демократског политичког режима (на пример, у Латвији и Грузији, те Северној Македонији где је показао тенденцију потенцијалног еволуирања у правцу *power-sharing* система); а почетком новог миленијума постојала су предвиђања да ће у још неким подељеним друштвима са овог простора (рецимо у случају тзв. Косова, па чак можда и БиХ) процес демократизације ићи управо том линијом. Постоји и мишљење да је Србија током 90-их година прошлог века представљала пример етничке семидемократије.⁴⁷³ Но, са овог становишта које прилично афирмативно гледа на етничку демократију, али такође и према неким другим, критички настројеним мишљењима, и у савременој Србији је, баш као и у другим постјугословенским земљама, консолидован управо модел етничке демократије.⁴⁷⁴

примена овог модела релевентна у јужноафричком случају, такво карактерисање САД у поменутом периоду је дискутабилно, јер дискриминација и искључивање црнаца нису били уграђени у амерички устав, већ су били производ локалног расистичког законодавства и праксе (према: *Ibid*, стр. 20–21).

⁴⁷² На Израел у границама пре 1967. године, дакле, пре израелске окупације палестенских области, Смуха је, у оквиру своје теоријске анализе, у ранијим истраживањима с краја 70-их и почетком 80-их година прошлог века, применио модел режима контроле, слично како су у то време чинили и неки други теоретичари, попут и самог Јана Лустика (Ian Lustick) који је овај модел концепцијски уобличио. Међутим, крајем 80-их Лустик је тврдио да је у међувремену Израел постао фактички бинационална држава у чијој политици арапска мањина има значајну улогу (в. *ibid*, стр. 20). Поред тога, модел контроле као посебан облик политичког режима, Смуха је аналитички био применио и на Северну Ирску, а неки су елементе овог модела налазили и у Канади у периоду до 60-их година XX века, када је доминантна британска већина настојала да ову државу учини искључиво британском.

⁴⁷³ Видети више о поменутих случајевима међу посткомунистичким европским земљама у: Sammy Smooha and Priit Järve (eds.), *The Fate of Ethnic Democracy in Post Communist Europe*, Open Society Institute, Budapest, 2005.

⁴⁷⁴ Тако је, рецимо, често о етничкој демократији (или етнодемократији) у Србији током друге половине 90-их година прошлог века писао Јован Комшић (видети нпр: Јован

Занимљиво је да, и ако овај модел демократије није, по својој суштини и пореклу, западни модел (изузетак у том погледу је поменути случај Северне Ирске), Семи Смуха проналази извесне његове елементе и у Немачкој, где се такође прави јасна разлика између немачке етно-нације као „језгра“ државе и осталих етничких група, што посебно долази до изражаја у тамошњем имиграционом закону и рестриктивној политици држављанства. Такође, слично Немачкој, и Јапан, који није западна, али јесте демократска земља, онемогућавајући имиграцију и натурализацију оних који нису етнички Јапанаци, показује снажну тежњу за очувањем расне, етничке и културне чистоте, што се, према мишљењу Смухе, може тумачити као својеврсна примена модела етничке демократије.⁴⁷⁵

Држава са овим типом политичког режима је, по свом карактеру, истовремено и етно-национална и демократска, попут, на пример, Израела који је, како примећује овај аутор, истовремено и јеврејска и демократска држава.⁴⁷⁶ Наиме, случај Израела је и послужио Смухи као један архетип или

Комшић, *Шансе интеркултурализма и искушења етнодемократије*, Отворени универзитет, Суботица, 1997); но, овај аутор је и даље при истом ставу и када је реч о актуелном типу политичког система у Србији. Једном приликом 2019. године Комшић је истакао да је и даље Србија „држава у којој је на сцени 'етничка, односно сурогат демократија', што је карактеристика свих новонасталих држава на Балкану, а која подсећа на искључивост племенских заједница у односима према припадницима других народа“. Према: „РСЕ: Српски етнички простор државе Србије“, извор: *Радио Слободна Европа* (Црна Гора), <https://www.aktuelno.me/istaknuto/rse-srpski-etnicki-prostor-drzave-srbije/>, 15.05.2019 (18/10/2022).

⁴⁷⁵ Видети: Sammy Smooha, "The model of Ethnic Democracy", *op. cit.*, стр. 86.

⁴⁷⁶ Sammy Smooha, "The model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic state", *Nations and Nationalism*, Vol. 8, Issue 4, October 2002, стр. 475–503.

Сам Израел себе декларише на горепоменутом начин и тако је и формално-правно уређен; он је, заправо, „домовина целокупног јеврејског народа од кога преко 60 одсто њих живи у дијаспори“ (Sammy Smooha, "The model of Ethnic Democracy", *op. cit.*, стр. 50). Међутим, Смуха констатује да, и поред тога, јеврејска политичка елита и најутицајнији израелски научници, баш као и они западни, ову државу третирају као једну либералну демократију западног типа; али, међу израелским теоретичарима, има и оних који, полазећи од радикалног приступа, њу перципирају као ништа друго до етнократију недемократског карактера или тек са неким демократским карактеристикама. (в. *ibid*, стр. 49; 58).

прототип за конципирање и развој модела етничке демократије.⁴⁷⁷ Етничка демократија, према овом аутору, представља један дескриптивно-аналитички модел, а не нормативан; за разлику, на пример, од мултикултурне демократије која, поред дескриптивног и аналитичког, има и нормативни карактер подстакнут све утицајнијом идеологијом мултикултурализма.⁴⁷⁸

Суштина модела етничке демократија је то што он комбинује, с једне стране, проширену концепцију грађанских и политичких права за све грађане, уз формално-правно (а не само политичко, као што је то случај код мултикултуралне демократије) признавање колективних права мањинских група, и, с друге, институционализацију етничког порекла и доминације већинске групе, односно њеног привилегованог статуса у том смислу. То је једна „инхерентна контрадикција“ овог модела, која је системски структурисана као стална конкуренција између „два конфликтна организациона принципа“: демократског принципа, који „обезбеђује једнакост између свих грађана“, и етничког принципа, „који успоставља експлицитну етничку неједнакост, преференцију и доминацију“.⁴⁷⁹ Један од важних налаза до којих је овај аутор дошао гласи да „организација државе на бази ове структурне некомпатибилности стално генерише нејасноће, противречности, тензије и конфликте, али не нужно и етничку и политичку нестабилност“.⁴⁸⁰

С једне стране, већинска етничка група контролише државу и користи је за даље унапређење својих националних интереса и циљева, и такође као средство обезбеђивања повлашћеног статуса за своје чланове. Међутим, с друге стране, мањинским групама (или, како их Смуха назива, "*non-core groups*") не само да се признају индивидуална и колективна права, већ им се дозвољава и борба за промене, то јест унапређење њиховог статуса, што се постепено у пракси и остварује, премда су оне, као групе, стављене под контролу (а не само њихови поједини чланови или одређене групе за

⁴⁷⁷ Видети нпр: Sammy Smooha, "Ethnic democracy: Israel as an archetype", *Israel Studies*, 2, Fall, 1997, 198–241.

⁴⁷⁸ Према: Sammy Smooha, "The model of Ethnic Democracy", *op. cit.*, стр. 87.

⁴⁷⁹ *Ibid*, стр. 25; 84.

⁴⁸⁰ *Ibid*, стр. 25.

деловање, као што је то уобичајена пракса у грађанским демократијама).⁴⁸¹ Ипак, ту је реч о својеврсном механизму контроле који се разликује од оног режима контроле кога Смуха сврстава у квази- или недемократске моделе, јер се таква врста контроле спроводи на „суптилан, манипулативан, селективан и прикривен“ начин.⁴⁸² Контрола је, пак, неопходна како би се очувала доминација већинске групе и спречили субверзивно деловање, нестабилности и нарушавање поретка, будући да је у таквим системским условима увек присутан „тежак проблем потенцијалне нелојалности“ припадника мањинских група према држави, како због непостојања њихове потпуне (етничке) једнакости са припадницима „групе-језгра“, тако и што се они не могу потпуно идентификовати са таквом државом, иако је, како истиче Смуха, њен „демократски оквир стваран, а не фасадан“.⁴⁸³

Посматрано са становишта захтева и интереса мањинских група, демократичност овог модела може се двојачко оценити у поређењу са мултикултуралном демократијом. За припаднике тих неосновних група етничка демократија, у једну руку, је мање демократска, у погледу њихове (етничке) равноправности у уживању индивидуалних права и друштвене

⁴⁸¹ Смуха објашњава да ту такође постоји страх да, иначе дозвољени, протести и борба мањинских група не доведу до ескалирања захтева, нелегалног деловања и насиља, те да су „из тог разлога групе које не припадају језгру у етничкој демократији мета безбедносних снага“. Контрола над њима укључује, на пример, рестрикције у погледу њихове партиципације у безбедносним структурама, приступа осетљивим информацијама и постављења на поверљиве положаје. *Ibid*, стр. 34.

⁴⁸² *Ibid*, стр. 35 Такође, за разлику од контроле као посебног типа режима, који је у већини случајева недемократског карактера и где етнички принцип и доминација имају предност над демократским правилима, етничка демократија има недвосмислено демократски карактер, и ту су етнички и демократски принципи у међусобној конкуренцији, на начин да нити једни од њих могу имати предност. *Ibid*.

С друге стране, у поређењу са етнократијом, етничку демократију одликује много већи степен демократичности, будући да она обезбеђује мањинским групама већу политичку партиципацију, њихов политички утицај и могућност унапређења њиховог статуса. Кључна разлика у односу на тзв. *herrenvolk* демократију, пак, јесте та што етничка демократија јесте демократија за све. Према: *Ibid*, стр. 36.

⁴⁸³ *Ibid*, стр. 25.

инклузије; с друге стране, она је демократичнија у погледу тога што им обезбеђује знатно шири и легализована колективна права.⁴⁸⁴

Модел етничке демократије, као уосталом што је то случај и са другим демократским моделима, предмет је разних критика: пре свега оних због укључивања недемократских елемената у тај модел, услед чега се он оцењује као нелегитиман (сматра да се њиме један недемократски тип система позиционира као демократски); потом, критика које указују на његову нужну нестабилност, с обзиром на ону контрадикцију која му је инхерентна; до оцена о његовој неефикасности у погледу решавања и превазилажења конфликта који у таквим системским оквирима настављају да тињају.⁴⁸⁵ Међутим, чињеница је да у неким случајевима, попут израелског, такав модел демократије ипак има међународни легитимитет. Друго, управо је пример Израела са одређеном либерализацијом етничке демократије до које је током времена дошло, те вишедеценијском арапско-јеврејском коегзистенцијом, упркос продуженим сукобима, према мишљењу Смухе, показао да овај демократски модел може бити „флексибилан, адаптилан и одржив систем за очување политичке стабилности у једном подељеном друштву“.⁴⁸⁶ Штавише, овај аутор сматра и да је то један нарочито перспективан теоријски модел за оне етничке државе које су у процесу демократизације, а за које није подобан ниједан од постојећих облика грађанске демократије; јер, за разлику од њих, модел етничке демократије не би захтевао одрицање од етничке надмоћи доминантне већинске групе. Стога се то види као једно добро прелазно решење на путу њихове даље демократизације и либерализације.

Међутим, уочавамо један немали проблем код таквог еволутивног и трансформативног поимања етничке демократије. Наиме, ако се пође од одређења појединих демократских модела које је дао сам Смуха, онда испада да њен једини еволутивни пут етничке демократије јесте пут консоцијативне демократије; која, пак, није подобна за сва етнички хетерогена друштва, превасходно за она која још увек нису дубоко подељена, јер примена тог модела могла би их управо таквим учинити. Наиме, достигнути ниво

⁴⁸⁴ Према: *Ibid*, стр. 35.

⁴⁸⁵ *Ibid*, стр. 84.

⁴⁸⁶ *Ibid*, стр. 84; 87.

мањинских права у етничкој демократији, а он обухвата како екстензивна индивидуална тако и екстензивнија и легализована колективна права, тешко да се може смањити, док негде, попут Србије, постоји и уставно-правна забрана те врсте. С друге стране, остали облици грађанске демократије (мимо консоцијације) или искључују било каква колективна права (попут либералних модела) или их само декларативно и на политичком нивоу признају – као што је то случај у мултукултуралној демократији према Смухином схватању, али и у пракси западних земаља чија се демократија развија у том правцу и које ову врсту права, у најбољем случају, селективно признају само појединим мањинским групама. Из овога произлази да би могуће еволутивно решење за етничку демократију било њен развој у правцу уобличавања некаквог напреднијег, либерално-плуралистичког облика демократије, што према нашем уверењу подразумева превасходно јачање грађанских идентитетских елемената код чланова свих етно-културних група, како већинске тако и мањинских, и то као заједничких компонената њихових партикуларних идентитета и култура.

5.1.3.3. Модел регионалне (европске) интеграције и изградње заједничког европског идентитета

Данас је уобичајено да се европске интеграције и изградња заједничког, европског идентитета сматрају за основни модел и кључно средство регулисања међунационалних и међуетничких односа. Штавише, за многе то и нема алтернативу. Ово се заснива на уверењу, описаном речима Улриха Бека (Ulrich Beck), да „глобализација (и с њом повезана регионална интеграција – А. М. Ј.) означава процесе након којих ће националне државе и њихов суверенитет бити попречно повезани путем транснационалних посредника, те ће тако њихове прилике за влашћу, њихова оријентација, идентитети и мреже бити обуздани“.⁴⁸⁷ На нивоу европских интеграционих процеса, формулисање захтева за слабљењем или омекшавањем етно-културних елемената националног идентитета, уз истовремено јачање оних

⁴⁸⁷ Ulrich Beck, „Što je globalizacija?“, у: *Unaffected Globalization, Globalization: Towards One World* (Reading Materials), selected by Obrad Savic, International Summer School for Democracy, Perast, 2001, стр. 66.

политичких, то јест грађанских, мотивисано је и жељом за постизањем веће социјално-политичке и културне кохезије међу грађанима европских земаља, како би се њихова интегрисаност могла даље унапредити, према неким мишљењима, можда чак и у правцу развоја једне супранационалне заједнице и њој одговарајућег заједничког, европског наднационалног идентитета.⁴⁸⁸

Историјска је чињеница да је на европском тлу пројекат са транснационалним обликом интеграције, превасходно економског карактера – какав су биле првобитне Европске заједнице и какав је и данас Европска унија, мада у њеним оквирима постоје и неке тенденције ка увођењу супранационалних форми – заиста успео у томе да се превазиђу неке раније веома изражене међунационалне конфликтности, попут на пример оних у француско-немачким односима, као и да се неке тензије те врсте ако не потпуно искорене, онда барем у значајној мери редукују. Уосталом, „процес европске интеграције настао је с циљем да омогући сарадњу између бивших зараћених држава“; те је „у том смислу, тзв. колективно заборављање (је) од кључног значаја, јер се кроз процес учења мењају преференције, циљеви и обрасци понашања“.⁴⁸⁹ Такође, важно је истаћи и да су, подстицањем интрарегионалне, међурегионалне и прекограничне сарадње, базиране на концепту и пројекту тзв. Европе региона, створене могућности за развој јачих веза између припадника одређених партикуларних култура, етничких и

⁴⁸⁸ О томе смо говорили у једном излагању на међународној научној конференцији „Савремена држава и национални идентитет“, одржаној 24–25. септембра 2010. год. у Тополи (Опленац), Србија, уз присуство и учешће руских, француских и српских научника, стручњака и истраживача, а у организацији Института за политичке студије из Београда. Видети: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 79–109.

⁴⁸⁹ О овоме говори Дејана Вукчевић у анализи концепта тзв. баналног европеизма. О том концепту ће касније бити више речи; но, овде је важно истаћи да је „колективно заборављање“ један од елемената путем кога се, са тог теоријског становишта, објашњава процес „нормализације“ или, ми бисмо пре рекли, прихватања ЕУ као легитимне политичке власти. Наиме, „колективно заборављања“ доприноси да се нови обрасци понашања, раније непознати, који су уведени у оквиру европског интеграционог процеса, постепено трансформишу у свакодневне рутине и „неупадљиве“ навике. Видети: Дејана Вукчевић, „Банални европеизам и идентитет у процесу европске интеграције“, у: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (ур.), *Национални идентитет и међународне интеграције*, Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 185.

националних група које су границама постојећих држава територијално „разбијене“.

Још средином 90-их година прошлога века, неки су, попут шкотског правног теоретичара и будућег члана Европског парламента, Нила Мекормика (Neil MacCormick), у проширењу Европске уније – како оном дотадашњем, тако и будућем, са укључивањем источноевропских нових демократија – видели „најбољи пут ка подсецању атаквистичког национализма који се иначе може као неконтролисана ватра проширити на цео континент“.⁴⁹⁰ Но, и сама ЕУ, вођена страхом од јачања етно-национализма широм Европе и могућег преливања међуетничких сукоба са простора бивше Југославије и у њене оквире, те у настојању да те сукобе заустави, покушала је да на том подручју примени модел регионалне интеграције – као „модел дугорочног решавања сукоба заснован на искуству западноевропске интеграције након II светског рата, који се темељио на економској интеграцији“.⁴⁹¹ Међутим, како је Синиша Таталовић то објаснио, постојала је значајна разлика између, с једне стране, западноевропских држава и њиховог интеграционог процеса с почетка педесетих година прошлог века и, с друге, држава са простора бивше Југославије, и то након скоро пола века.

Најпре, у случају западноевропске интеграције, радило се о економском интегрисању држава које су одавно биле формиране као такве и које су прихватиле тај интеграциони модел „као механизам за превазилажење подела и сукоба из прошлости“; при томе, постојала је и спољна сила, оличена у САД, која је читав процес подстицала и надзирала и која је, будући да је имала вољу и адекватна средства, била и способна за такву мисију.⁴⁹² С друге стране, у случају земаља са простора бивше Југославије, основни циљ

⁴⁹⁰ Neil MacCormick, "What place for Nationalism in the modern world?", 1994 (необјављен чланак, изложен на Стивенсоновим предавањима о грађанству, на Универзитету у Глазгову), стр. 13; нав. према: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit.*, стр. 27.

⁴⁹¹ Siniša Tatalović, „Regionalna suradnja i međуетнички односи на Balkanu“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 157.

⁴⁹² Према: *Ibid.*

већине новоформираних држава био је очување тек стечене државности, док су Србија и Црна Гора биле са супротним усмерењем ка очувању дотадашње заједничке државе. У таквој ситуацији, међу државама са потпуно супротстављеним интересима и циљевима, било је немогуће постизање консензуса неопходног за покретање процеса економске интеграције и успостављање регионалне сарадње. У овом случају, такође, није постојала ни спољна сила способна да стране у сукобу присили на изналажење неког мирног решења; јер, како закључује Таталовић: „САД су у том тренутку биле закупљене последицама победе Вашингтона у хладном рату и иницијативу у Европи су препустиле ЕУ, која очито није била дорасла овом задатку“.⁴⁹³ Дакле, модел регионалне економске интеграције, као стари и добро познат механизам превазилажења и превенције сукоба, који је био ефикасан у случају западноевропске интеграције и каснијег њеног проширења на подручје Средње и Источне Европе, показао се као практично немогуће решење у случају Западног Балкана, посебно током ратних 90-их година прошлог века. То је изискивало проналажење неког новог механизма за стабилизацију овог простора, као и низа земаља у суседству ЕУ (подручје „шире Европе“ /"wider Europe"/ као „суседство“ /"neighbourhood"/), путем подстицања њихове регионалне сарадње и успостављања и развоја односа ЕУ и тих држава. Као резултат таквих настојања, унутар Уније је 2004. године уобличена тзв. Европска суседска политика (енгл. *European Neighbourhood Policy*, ENP) која се, међутим, исто тако није показала као нарочито ефикасна.⁴⁹⁴

Након дуготрајног и испљујућег процеса евроинтеграције Западног Балкана, Ерик Хобсбаум је једном приликом покушао да објасни разлоге изневерених очекивања да ЕУ може бити решење за све проблеме у свим

⁴⁹³ *Ibid*, стр. 158.

⁴⁹⁴ Синиша Таталовић је у наведеном раду из 2008. године изнео оцену да је неопходна ревизија овог механизма, те да је на политичком и безбедносном пољу потребан нов начин деловања Европске уније према простору Западног Балкана и суседног подручја „шире Европе“. Његов предлог је био да се примени једна редефинисана концепција „сигурносне заједнице“ прилагођена савременим условима (уместо оне коју је давно развио Карл Дојч /Karl Deutsch/), и то виду успостављања низа таквих сигурносних заједница на наведеним подручјима; што би, према мишљењу овог аутора, омогућило не само унапређење односа ЕУ са тим земљама, већ и подстицаје регионалној сарадњи и заштити етничких мањина. Према: *Ibid*.

друштвима Балкана и Југоисточне Европе. Према његовом мишљењу, ЕУ је могла да буде решење проблема у земљама где је постојала развијена инфраструктура, као што је то био случај у Словенији, али не и тамо где овог услова нема, и ту узима за пример Грчку, те на основу тога закључује да онда у појединим западнобалканским земљама, које и немају праву економију, тешко да ЕУ може да буде решење. За њега је, дакле, нужна претпоставка развој инфраструктуре, и то првенствено образовне и људске, јер само друштво са људима који су едуковани и добро обучени има могућност адаптације.⁴⁹⁵ Но, када је реч о Србији, овај аутор сматра да она представља другу врсту проблема, јер је већа од других и централна земља на Балкану, те је стога и важнија: „Неуспех да се увиди њена важност за економију и стабилност Балкана“, каже Хобсбаум, „биће скуп промашај Европе“.⁴⁹⁶

У погледу, пак, ширења европских и уопште западних вредности, попут слободе медија, независног судства, грађанских права и др, Хобсбаум сматра да од тога, као и од самог придруживања и чланства у ЕУ, људи могу да очекују неке предности само уколико се те вредности заиста и примене, односно постану реалистичне. У супротном, не постоји гаранција за јединствен успех и напредак.

Међутим, када је реч о Западном Балкану, и даље се у моделу економских интеграција, макар у једном ужем регионалном оквиру, види тај потенцијал за превенцију међунационалних и међуетничких конфликта или, пак, средство управљања истим. Након поменутих неуспеха европске политике, као и одлуке ЕУ да у наредном периоду неће бити нових проширења, а схватајући значај потпуне стабилизације региона Западног Балкана пре његовог интегрисања у ЕУ, како не би дошло до тога да Унија увезе нестабилност, Немачка је, на челу са канцеларком Ангелом Меркел, 2014. године покренула иницијативу под називом „Балкански процес“. Циљ је био подстаћи регионалну сарадњу на простору Западног Балкана и формирање његовог заједничког тржиште и пре уласка у ЕУ, као и унапређење односа између Уније и земаља региона на њиховом путу ка чланству у овој регионалној организацији. Но, ни ова иницијатива се није за

⁴⁹⁵ Интервју са Ериком Хобсбаумом, „Балканизација Балкана“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/prenosimo/balkanizacija-balkana.html>, 16.07.2010, (07/11/2011).

⁴⁹⁶ *Ibid.*

сада показала као нарочито успешна, будући да је дошло до блокаде у њеној реализацији и застоја у спровођењу потписаних споразума.

Након свега, сада је – када, како је Хобсбаум антиципирао још пре десетак година, „постоје значајни наговештаји песимизма о времену када ће се те земље наћи у ЕУ“⁴⁹⁷ – нада у модел регионалних интеграција, чини се, више изражена код самих (пред)кандидата за чланство у ЕУ,⁴⁹⁸ него код чланица ЕУ, европских структура и њихових представника. У прилог томе говоре бројни научни пројекти и идеје развијене у оквиру ових земаља, али и неки практично-политички пројекти, поникли са тог простора. На пример, такав мини-модел представља пројект, неформално назван „Мали Шенген“ који је био заправо првобитна иницијатива која је у међувремену преименована у актуелни пројекат „Отворени Балкан“.⁴⁹⁹ Као одговор на пролонгирано чекање на чланство у ЕУ, иницијативу су покренули лидери три земље региона – Србије, Албаније и Северне Македоније, верујући да је „најбржи пут у Европу да сами управљају процесом“, но, она је отворена и за друге западнобалканске земље.⁵⁰⁰ Дакле, регионална економска интеграција, формирање „мини“ заједничког тржишта и унапређење регионалне сарадње виде се као начин за решавање дуготојаних спорова на овом простору, али и

⁴⁹⁷ *Ibid.*

⁴⁹⁸ Међу тзв. западнобалканском шесторком, три државе тренутно имају статус кандидата за чланство у ЕУ, и то су Србија, Црна Гора и Македонија (ван овог подручја, кандидати су још Исланд и Турска), док се Албанија, Бих и тзв. Косово (у складу са Резолуцијом Савета безбедности УН 1244) третирају као потенцијални кандидати.

⁴⁹⁹ Иницијатива „Мали Шенген“ покренута је у новембру 2019. године у Новом Саду на састанку лидера Србије, Албаније и Северне Македоније, да би 2021. год. била преименова у тзв. Отворени Балкан. Реч је о пројекту усмереном на унапређење регионалне сарадње путем уклањања гранично-административних баријера и успостављања заједничког тржишта у региону, са слободним протоком робе, услуга, капитала и људи, што се види као могућност убрзања евроинтеграција Западног Балкана. Видети: „Отворени Балкан пречица до ЕУ?“ (Ивана Петронијевић Терзић), Демостат: истраживачко-издавачки центар, 15. август 2022, <https://demostat.rs/sr/vesti/ekskluziva/otvoreni-balkan-precica-do-eu/1550> (20/08/2022).

⁵⁰⁰ Треба, међутим, напоменути да, иако се скоро на дневнополитичком нивоу домаћој јавности овај пројекат представља као искључиво самоникла регионална иницијатива, постоје извесне индиције да иза њега стоје неки евроатлантски кругови, чији је циљ убрзање европских, али и евроатлантских интеграција Западног Балкана. Такође, Иницијативу подржава и Фондација за отворено друштво, чији је представник Алекс Сорос (Aleksander Soros) више пута присуствовао скуповима одржаним у њеним оквирима (о томе у: *Ibid.*).

као пречица за улазак земаља региона у ЕУ. Мада, међу регионалним актерима, има и оних који ову иницијативу сматрају за конкурентску спрам поменутог Берлинског процеса, генерално се сматра да је она комплементарна тој немачкој иницијативи, те да би можда чак могла постати и њен део. Наиме, овај пројекат има делимичну подршку ЕУ, као и САД, али се ту инсистира на његовој свеобухватности, у смислу укључивања и осталих западнобалканских држава, а то су БиХ и Црна Гора, као и тзв. Косова. Међутим, код дела јавности ових друштава постоји отпор према идеји „Отвореног Балкана“ која се види као „опасна иницијатива без визије“, а у основи чега стоји страх „од економске доминације Србије, као највеће државе Западног Балкана, али и од политичког пројекта 'велике Србије'“. ⁵⁰¹ Ово показује у којој је мери још увек присутно неповерење и суревњивост међу друштвима Западног Балкана, и колико је то велика препрека на путу њиховог ближег регионалног повезивања, а што, у том случају, поново ставља под знак питања капацитет модела регионалне интеграције као средства регулisaња међунационалних и међуетничких односа.

И поред тога, бројни оптимистичко оријентисани аутори, ⁵⁰² нарочито у домаћим оквирима, верују да је то једини начин изградње и одржавања безбедности и стабилности и развоја културе мире на Западном Балкану и у Југоисточној Европи као изразито нестабилним областима европског континента, ⁵⁰³ односно „подручјима са недефинисаним и турским

⁵⁰¹ Према: *Ibid.*

⁵⁰² Занимљиво је да међу страним ауторима који деле овај став има и оних у чију потпуну искреност по овом питању се може оправдано сумњати. Тако је, на пример, Кристофер Кларк (Christopher Clark), у „Предговору“ за српско издање његових контроверзних *Месечара* (о чему ће касније, у оквиру разматрања механизма производње антисрпских стереотипа, бити више речи) истакао лично мишљење да је „интеграција Србије и њених суседа у Унију... најбољи начин да се обезбеди дугорочно решење проблема у региону, које ће понудити максимум праведности и просперитета Европљанима који ту живе“. Кристофер Кларк, *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914*, Хеликс, Смедерево, 2014, стр. XIX.

⁵⁰³ На пример, професор Љубиша Митровић и његови сарадници са катедре за социологију Филозофског факултета у Нишу, протеклих деценија реализовали су серију пројеката и организовали низ међународних научних скупова посвећених утицају евроинтеграција Балкана на унапређење квалитета међуетничких односа у овом региону и успостављање и развој културе мира у друштвима са тог простора. Једна од главних Митровићевих теза, рецимо, гласи да су бржи процеси евроинтеграције и глобализације Балкана једна од кључних претпоставки за превладавање и пацификацију сукоба на овом геопростору, те за

успостављање „органске сарадње“ и демократске интеграције друштвених и етничких група. Видети: Љубиша Митровић, „Развој и евроинтеграција Балкана као претпоставка унапређења квалитета међуетничких односа и афирмације културе мира“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, оп. cit, стр. 135. За сличну тезу видети, на пример, и: Милорад Божић, Срђан Голубовић, „Евроинтеграциони процес и земље западног Балкана“, у: *Ibid*, стр. 147–154. Такође, и: Драгана Захаријевски, Никола Божиловић, Данијела Гавриловић, Бранислав Стевановић, Снежана Миљковић, „Идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“, у: Љубиша Митровић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (ур.), *Култура мира и геокултура развоја Балкана: Теоријско-методолошке основе макро-пројекта „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“*, Институт за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2006, стр. 41–69. Када је реч о простору Балкана, у овом последњем раду полази се од тога да су „балканске вредности“ (су) један од узрока његовог јасног омеђавања, сукоба између балканских земаља, као и препрека његове интеграције у Европу“ (*ibid*, стр. 45). С друге стране, сматра се да процес европске интеграције и глобализација, то јест „глобална акултурација“, изискују неминовну трансформацију и редефинисање социјалних и културних идентитета балканских народа, те да решење није у „апстиненцији“ од ових процеса нити у „беспотребном револту“, већ у спремности на културну промену (*ibid*, стр. 42, 51); и то тако што ће се балкански регионални идентитет, као и партикуларни идентитети са овог простора, „определити за отворени, модерни, плуралистички, грађански, тзв. пројектни идентитет (М. Кастелс), односно за онај модел који је примерен епохи XXI века (*ibid*, стр. 44).

Овде треба дати једно појашњење у вези са схватањем поменутог Мануела Кастелса (Manuel Castells). Наиме, он разликује три типа идентитета. Најпре, легитимирајући идентитет, који обликују доминантне институције у друштву у циљу обезбеђивања легитимизације постојећег политичког поретка. Потом, идентитете отпора или одбрамбене идентитете који, пак, креирају такву политику идентитета која је различита од оне институционалне, и који представљају својеврсни одговор на изазове и несигурност у савременим глобализацијским условима. Као пример, он ту наводи етнички национализам, религијски фундаментализам и регионалне или локалне идентитете; а за овакву врсту колективних идентитета Кастелс каже да „они граде склоништа, али не и небеса“ (Manuel Castells, *Моћ идентитета /Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura*, sv. 2/, Golden Marketing , Zagreb, 2002, стр. 73). Коначно, ту је и тзв. пројектни тип идентитета који подразумева редефинисање идентитета на основу постојећег културно-идентитетског материјала, али и свеобухватну трансформацију друштва и друштвене структуре. За боље разумевање Кастелсове концепције, видети и: Tihomir Cipek, *Prikaz knjige: Manuel Castells, Моћ идентитета* (Golden Marketing, Zagreb, 2002), *Politička misao*, Vol XLI, br. 4, 2004, стр. 182–187.

политичким идентитетом“.⁵⁰⁴ Наиме, на читавом *ex-* југословенском простору, а нарочито на подручју Западног Балкана постојало је раширено уверење да су процес евроинтеграције и сама Европска унија значајан оквир и уједно проверено средство за решавање или бар ублажавање регионалних проблема, па и оних скопчаних са међунационалним и међуетничким односима. Но, такав распрострањен оптимизам и полагање наде у прогрес који ће друштвима и државама са овог простора донети развијени европски Запад и његове организационе и интеграционе форме – данас у форми развоја својеврсног идолопоклонства спрам Европске уније која се поистовећује са самим појмом Европе – није нека нова пракса, карактеристична само за наше време. Јер, и раније су становници Балкана, користећи термин и појам Европе, настојали да на тај начин означи разлику у односу на њих саме и свој балкански миље:

„Европа је била синоним за напредак, ред, благостање, радикалне идеје, била је слика и идеал. Европа је посматрана као временска категорија, а не као географски ентитет. Таква слика и даље опстаје“.⁵⁰⁵

Међутим, таква слика Европе није присутна само код Балканаца, већ је део једне опште перцепције о Европи, утемељене на „митском мотиву среће и изабраности“ који потиче од оног старог грчког мита о Зевсовој отмици феничанске принцезе Европе: „...бити Зевсова изабраница значило је особит симбол среће... тај митски мотив... се преноси и у каснију рецепцију... па се тако Европа представља као континент среће, као лучоноша светске цивилизације, као посебан, изабран континент...“⁵⁰⁶ Говорећи о овом првобитном, митском и симболичком значењу Европе, Саша Хрњез је, слично Волфганфу Шмалеу (Wolfgang Schmale), указао на значај тог женског елемента у европској симболици – „Европа као женско обличје“. Истиче се да је пракса приказивања Европе у женском обличју, то јест путем женске фигуре, постала нарочито раширена у XVI веку, дакле, управо у време

⁵⁰⁴ Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit.*, стр. 14.

⁵⁰⁵ Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *Гласник Етнографског института САНУ*, вол. 56, бр. 1, 2008, стр. 107.

⁵⁰⁶ Нав. према: Дискусија „Европски идентитет“, уводничар Саша Хрњез, <http://gerusija.wikispaces.com/Evropski+identitet> (18/9/2010).

европских колонијалних освајања и великих открића; што се тумачи на начин да је европски освајачки приступ нашао израз у метафори жене.⁵⁰⁷

У складу са истраживањем које је спровео Шмале и његовим идентификовањем три различита хронолошка и структурална ниво или слоја појма Европе, ово митско значење са нагласком на Европу као женско тело владало је све до XVIII века. Тада и сам термин улази у ширу друштвену употребу, док је раније до таквог самоидентификовања Европљана (пре свега код оног образованијег слоја) долазило само спорадично, углавном у време опасности од освајачких најезда „Других“. Дакле, видимо да је и само појмовно обликовање Европе било превасходно релационог карактера, развијајући се у корелацији са спољном угроженошћу. Нови век ће, пак, означити фазу уобличавања појма Европе као духовног јединства и одређеног културног обрасца, да би се појам Европе у смислу одређеног идентитета почео развијати тек током и након Другог светског рата, с циљем да се изнађу неки заједнички идентитетски и структурални елементи као основи интеграције европских народа и земаља.⁵⁰⁸ Таква еволутивна генеза европске идеје не значи, међутим, да се ова посладња, идентитетска фаза њеног развоја, као уосталом што то сигурно није био случај ни са оним претходним, одвија равномерно и истом динамиком на читавом европском простору.

Питање европског идентитета, природно, веома је интересно и са психолошког аспекта, као што и сам процес европске интеграције, поред економске, правне, политичке и културне димензије, укључује и ту психолошку димензију, пре свега у смислу тога да ли грађани једне државе себе уопште виде као припаднике једне такве транснационалне или наднационалне заједнице. Из тог разлога је питање европског идентитета добило значајно место и у бројним истраживањима из области психологије. На пример, у једном истраживању те врсте настојало се утврдити који је то фактор који утиче на степен изражености, односно (не)развијеност европског идентитета као „субјективног осећаја припадности Европи удруженог са интројектованим уверењима, вредностима, обичајима и

⁵⁰⁷ *Ibid.*

⁵⁰⁸ О таквом развоју вишеслојног појма Европе детаљније видети: Волфганг Шмале, *Историја европске идеје*, издавачка кућа Клио, Београд, 2003.

ставовима који описују ову групу као географски и културни појам“.⁵⁰⁹ Пошло се од питања да ли позитивно дејство има објективни фактор чланства у ЕУ или је могуће да на то утичу неки психолошки фактори. Но, занимљиво је да се прихвата једно шире, географско и културно одређење европског идентитета, а да се испитује, између осталог, утицај који на његово формирање и прихватање има један политички елемент какав је чланство у регионалној политичкој и економској организацији (које се ту узима као „објективна припадност“ Европи), чији се територијални обухват не поклапа са континенталним простором. При томе се уважавају резултати и неких других истраживања који су показали да у погледу изражености осећаја припадности Европи постоје разлике између чланица и нечланица, али и у оквиру сваке од ових група европских земаља.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ За такво одређење европског идентитета, видети: М. Franceško, Ј. Kodžopeljić, V. Mihić, "European Identity in Serbia and Montenegro", *Психологија*, Vol. 38, бр. 2, 2005, стр. 149–166; нав. према: Бојан Јаничић, Владимир Мићић и Јелена Шакотић-Курбалија, „Однос између европског и националног идентитета и ригидности као црте личности“, *Психологија*, Vol. 38, бр. 4, 2005, стр. 462.

Јаничић и горенаведена група аутора спровели су емпиријско истраживање на територији Србије и Црне Горе с циљем да се „утврде односи између одређених врста социјалног идентитета (европског, националног), с једне стране, и степена различитих компоненти ригидности испитаника, са друге стране. При томе се пошло од претпоставке да ће особе са израженом ригидношћу претпостављати везаност за сопствену нацију, везивању за Европу и њене вредности“ (*ibid*, стр. 463). Ова претпоставка је, према наводима аутора, и потврђена резултатима истраживања, јер је показано да је ниво ригидности умерено и негативно повезан са прихватањем европског идентитета. Истраживање је спроведено у четири издвојене регије, као што су Шумадија (која је учествовала са 35,1 одсто испитаника), Војводина (24,2 одсто), јужна Србија (19,7 одсто) и Црна Гора (20,8 одсто). Узорак је обухватио 2.860 испитаника, страости од 18 до 43 године, при чему су већински удео (од 52,2 одсто) имали они са факултетским или вишим образовањем. Ово је, чини се, значајан истраживачки податак с обзиром на налаз о израженој менталној ригидности. Као инструменти истраживања коришћене су одређене скале: упитник EUROID2002, путем кога је испитиван европски идентитет, његов ниво и структура; и скала RG-2 за испитивање степена и структуре ригидности. Према: *Ibid*, стр. 463–464.

⁵¹⁰ На пример, аутори се ту, између осталог, позивају на једно истраживање спроведено у Норвешкој 2005. године (V. Mihić, I. Mihić, "European Identity in Norwegian Students", Саопштење на деветом Европском конгресу психологије /9th European Congress of Psychology/, 2005). Оно је показало да грађани ове земље, која није чланица ЕУ, имају мање развијен осећај европског идентитета у односу на грађане неких држава чланица, па чак и у

Неке од ту изнетих теза су да чланство у ЕУ свакако има одређено дејство, али да оно није пресудно за развој европског идентитета, то јест субјективног осећаја припадности Европи, као и да није спорно да грађани свих европских држава, баш као и грађани Србије, деле тај осећај заједничке припадности, али да је упитно у којој је мери или степену то изражено у појединачним случајевима. Главни налаз, пак, тог истраживања гласи да је у српском и црногорском друштву где је емпиријски део истраживања и спроведен, главни, да тако кажемо, „реметилачки“ фактор у прихватању европске идентитетске оријентације, односно чинилац који се налази у негативној корелацији са развојем осећаја припадности Европи, једна одлика менталитета или црта личности. Реч је о тзв. менталној ригидности, која се и у оквиру ранијих психолошких истраживања повезивала са недемократским тенденцијама, етноцентризмом, а нарочито са ауторитарношћу личности. Према датом објашњењу, процес евроинтеграција и приближавања Европској унији „представља значајну промену социјалне средине која захтева усвајање нових облика понашања и ставова, односно усвајање *европског идентитета*“ (курзив – Б. Ј. и сар.), за шта је, пак, потребна флексибилност личности, док је ригидност, која се тумачи као „резултат ауторитарног васпитања и догматске идеологије“, препрека том процесу.⁵¹¹

Прво што пада у очи у вези с овом анализом јесте то да је у време спровођења поменутог истраживања (а то је 2005. година) подршка евроинтеграцији Србије у домаћој јавности била приближно на нивоу двотрећинске већине, при чему је та деценија остала забележена као период када ова врста подршке и европска оријентација грађана Србије бележе свој врхунац (будући да се у неким од тадашњих истраживања ове врсте за чланство у ЕУ изјашњавало преко 70 одсто испитаника).⁵¹² У том контексту,

односу на Британце који су у то време још увек били део „европске породице“, а који иначе важе за, како се наводи, главне представнике евроскептика; али, с друге стране, и тако слаб европски идентитет Норвежана показао се као развијенији у односу на европску оријентацију грађана неких балканских држава, попут Хрватске и Србије (в. *ibid*, стр. 462).

⁵¹¹ *Ibid*, стр. 462–463.

⁵¹² О истраживањима и динамици европске оријентације грађана Србије, у периоду од увођења те врсте истраживачке праксе током 90-их година прошлог века па све до данас, више ћемо говорити касније, у оквиру студије случаја Србије и разматрања идентитетске кризе њених грађана и саме државе.

теза о менталној ригидности као ограничавајућем фактору за развој проевропске оријентације у најмању руку делује парадоксално. Друго, према нашем мишљењу, у било којој анализи привржености европским вредностима и сл, такви налази попут овог о ригидности личности као фактору спречавања развоја европског идентитета, могу имати само релативно важење, јер, као и код већине других истраживања, значење резултата до којих се дошло зависи од интерпретације истраживача/аутора, самих њихових вредносних оријентација, полазних концепција и дефиниција итд. Имајући у виду наведени налаз, оно што се неизоствано овде намеће као питање јесте да ли се онда и ментални склоп, на пример, Братанаца, који су се показали не само као највећи евроскептици већ и као главни дезинтегришући и субверзивни елемент у односу на ЕУ, исто тако одликује ригидношћу, недемократским тенденцијама, израженим национализмом итд, или да ли можда и Норвежани, услед „ригидности личности“, нису склони ка адаптацији на промене у социјалном окружењу, те их то спречава да постану део европске породице, и слично?

Такође, нека истраживања друге врсте – попут једног европског истраживања спроведеног 2008. године у шест европских градова, укључујући и Београд као представника једине државе која, међу обухваћеним, није чланица ЕУ – показала су да је „питање уласка у ЕУ или не заиста животно у Србији“, те да је таква ситуација потпуно различита од оне која постоји у чланицима Уније. Истраживачи су то покушали да објасне на следећи начин: „Када једном уђете то више није питање живота или смрти. Тада можете постати скептични и себични у смислу да када сте се ви укрцали више нико не мора“, ⁵¹³ Слично као и у претходном случају, морамо приметити да је сада за неке старе чланице Уније управо „питање изласка“ (а

⁵¹³ Нав. према: „Шта је то европски идентитет?“, Извор: Б92, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=11&dd=30&nav_id=331414, 30. новембар 2008 (18/9/2010).

Реч је о истраживању организације Notr Europe која је у оквиру пројекта "European works", спроведеног у шест европских градова – пет из земаља које су ушле у ЕУ у различитим фазама њеног развоја и проширења (Торино /Италија/; Даблин /Ирска/, Малме /Шведска/; Лођ /Пољска/; и Темишвар /Румунија/) и Београду који још није члан – испитивала шта је то европски идентитет.

не „уласка“!) постало „животно“, у смислу његове животне важности за тамошње грађане.

Главни проблем, заправо, у поимању европског идентитета јесте његово посистовећивање са идентитетом ЕУ, исто као што се и сама Европа поистовећује са Европском унијом, а тиме се у ставри врши редукција једног ширег, географског и, рекли бисмо, мултипликованог културно-цивилизацијског контекста, његовим пуким свођењем на постојећу интеграциону форму једне европске организације. Иза тога се заправо крије тенденција порицања европског карактера неким источноевропским земљама, а пре свега Русији; будући да „бриселска Европа... жели ... монопол над именом Европе, монопол над том идејом, тј. над тим привлачним културно-трговачким брендом“.⁵¹⁴ Насупрот овој конструкцији иза које стоји својеврсни еврократски расизам („еврорасизам“), постоји заправо „европска множина“ коју чине, како примећује Милош Кнежевић који уједно и пледира за уважавање тог реалитета, како „Европа Запада“ (ЕУ) тако и „Европа Истока“ (Русија као средиште потенцијалне уније источноевропских православних и неправославних народа).⁵¹⁵ Кнежевић у анализи ове врсте иде и даље, те настоји да објасни да се на тој линији посистовећивања Европе са, како каже он, „Европом Уније“, врши дисквалификавање еврокритицизма и евроскептицизма као антиевропских оријентација и израза еврофобије. Међутим, то не стоји. Јер, прво, критички став према ЕУ не значи постојање негативних сентимената према европским вредностима и Европи нити страх од истих, већ се може, за шта поменути аутор представља и лични пример, бити критичан управо услед „наклоности ка европском културном и цивилизацијском тоталитету“ и вере у будућност Европе уз њену могућу другачију конфигурацију.⁵¹⁶ Други део Кнежевићеве аргументације у вези с тврдњом да еврокритичари и евроскептици, то јест европесимисти, нису антиевропљани односи се на чињеницу да су сам критички приступ и критичка скепса управо есенцијалне одлике европског духа, те да овакви начини мишљења, баш као и евроентузијазам или,

⁵¹⁴ Према: Слободан Антонић, *Лоша Бесконачност: Прилози социологији српског друштва*, ЛП Службени гласник, Досије студио, Београд, 2012, стр. 190.

⁵¹⁵ Милош Кнежевић, „Где је Европа“, *Национални интерес*, год. 4, бр. 1, 2008, стр. 164–165.

⁵¹⁶ Милош Кнежевић, *Евроскептицизам: 111 евроскептичких фрагмената*, Заслон, Београд, 2008, стр. 19–20.

његовим речима, „евроидолатрија“, представљају исто тако део укупне европске идеологије, само чинећи овим другима одређени антипод.⁵¹⁷

М. Кнежевић и, путем интерпретације његове анализе, такође и Слободан Антонић настоје да разоткрију механизам развоја тог новог „европејства“ у земљама (пред)кандидатима као „земљама чекачима“, и то у виду ширења „еврољубља“ као својеврсне световне религије која подразумева веру и љубав не само према ЕУ већ и према њеној доминантној валути, што ће рећи еврџу.⁵¹⁸ Механизам делује на следећи начин: најпре, тај европски „новорелигијски“ идентитет, ту „еврољубљивост“, прихватају домаће елите, вођене калкулацијом у вези са личним бенефитима и статусом којима се надају да ће их добити као награду за оданост европском интеграционом пројекту и изражавање идолопоклонства спрам бриселских бирократских структура (нада да ће „постати део привилеговане, европске, транснационалне класе и делити све њено богатство и моћ“).⁵¹⁹ Потом, то постаје и званичан образац понашања који се намеће друштву у целисти, а своди се на „једнострано и умиљавајуће... опонашање чланства пре стварног чланства“, што се дакако подстиче, а неретко и условљава од стране евро-структура. Даље, како Антонић објашњава, то је у функцији „симболичког признавања властите културне и цивилизацијске инфериорности источноевропских земаља и, истовремено... заветног признавања вечног културног првенства 'истинских' (Западних) Европљана над источним полу-Европљанима“.⁵²¹ Резултат читавог процеса је изградња и усвајање једног „инстант-идентитета“ коме одговара безлично, масовно друштво евро-потошача, вођених императивом политичке коректности и одвојених од својих партикуларних идентитетских садржаја, којима је, као таквима, лако владати унутар европске хипербирократизоване „супердржаве“. Тиме имамао

⁵¹⁷ Видети: Милош Кнежевић, „Где је Европа“, *op. cit.*, стр. 131–134.

⁵¹⁸ *Ibid*, стр. 128; такође и: Милош Кнежевић, *Евроскептицизам: III евроскептичких фрагмената*, „*op. cit.*, стр. 54, 65; уп. Слободан Антонић, *Лоша Бесконачност: Прилози социологији српског друштва*, *op. cit.*, стр. 188–189, 192.

⁵¹⁹ *Ibid*, стр. 188; као и: Милош Кнежевић, *Евроскептицизам: III евроскептичких фрагмената*, „*op. cit.*, стр. 35.

⁵²⁰ *Ibid*, стр. 53.

⁵²¹ Слободан Антонић, *Лоша Бесконачност: Прилози социологији српског друштва*, *op. cit.*, стр. 188.

на делу један „антиидеал Европе“⁵²² који је сушта супротност оном истинском идеалу Европе „као федерацији отворених нација, као екумене слободних и просвећених народа са самосвојним културама које се међусобно прожимају“.⁵²³

Међутим, постојећи модел културне дифузије на европском тлу је, по својој природи, једностран, подразумевајући искључиво једносмерно ширења културе из једне области у друге, тачније, у овом случају, из центра ка периферији Европе. Штавише, неки сматрају да, уколико постоје културни контакти и развијена комуникациона средства, „није нужно да свака посебна популација (племе или нација) сама долази до елемената сопствене културе и сопствених културних изума“, те да то посебно важи за оне народе или, како се ту каже, „популације“ са простора који представљају „комуникацијска раскршћа“.⁵²⁴

Истина је, када је реч о идентитету Европске уније, да се ту заправо ради о једном „баналном европеизму“ односно – како су неки аутори приметили и на тај начин уједно и уобличили тај концепт, пре свих Лаура Крем (Laura Cram), ослањајући се на ону изворну концепцију „баналног национализма“ Мајкла Билига (Michael Billig)⁵²⁵ – о имплицитном и подсвесном идентификовању са ЕУ, њеним нормама, институцијама и

⁵²² Милош Кнежевић, *Евроскептицизам: 111 евроскептичких фрагмената*, *op. cit.*, стр. 77.

⁵²³ Према: Слободан Антонић, *Лоша Бесконачност: Прилози социологији српског друштва*, *op. cit.*, стр. 191. Супротстављајући се постојећој форми „Европе Уније“ као „антиидеалу Европе“, обојица поменутих аутора (и М. Кнеживић и С. Антонић) заправо остају доследни подржаваоци описаног идеала Европе (в. *ibid.*).

⁵²⁴ Невенка Жегарац, Алексеј Кишјухас, Ивана Копривица, *Појмовник културно компетентне праксе*, Покрајински завод за социјалну заштиту, Нови Сад, 2016, стр. 29.

⁵²⁵ Насупрот оној, превасходно психолошкој, перцепцији национализма као разбукутавања националистичких страсти у доба друштвених конфликата, које последично води ка развоју „херојског“ националног идентитета, Мајкл Билиг је развио идеју о „баналном национализму“, сходно којој се у оквиру државе-нације свакодневно, а не само у доба сукоба, практикује национални идентитет, дакле, као својеврсни „облик живота“. Кроз свакодневну рутину и дискурсе, путем медија и на друге начине, врши се стално подсећање грађана на њихов национални идентитет, те се тако на један „баналан“ начин јача њихова национална свест, а све како би нација могла да се репродукује (видети више о томе: Michael Billig, *Banal Nationalism*, Sage, London, 1995).

уопште њеним системом. Ово се постиже путем свакодневне рутинизације (практиковање „баналних“ или „неупадљивих“ навика у вези са применом правила ЕУ, на пример у погледу личних докумената и сл.) и социјализације грађана европских земаља (путем свакодневне употребе одређених вредности и симбола, рецимо заставе ЕУ, па чак и неких, наизглед обичних термина са неупадљивим идентитетским значењем, попут термина „држава чланица“).⁵²⁶ Они се на тај начин на дневном нивоу подсећају на њихову инкорпорираност у европски систем и тиме се код њих, практично мимо њихове воље, развија везаност за ЕУ и заједничка свест о припадности европским институцијама и политикама. Важно је, међутим, додати и то да је, поред рутинизације и

⁵²⁶ Ослањајући се на горенаведене тезе Мајкла Билига, Лаура Крем је извршила концептуализацију појма „банални европеизам“. Она сматра да је кључни аспект процеса европске интеграције управо јачање „баналног европеизма“ као подсвесне и имплицитне идентификације са ЕУ, а која се свакодневно рутином подстиче. Видети нпр: Laura Cram, "Introduction: Banal Europeanism: European Union identity and national identities in synergy" (Themed section on identity, integration theory, and the European Union /guest editor Laura Cram/), *Nations and Nationalism*, Vol. 15, No. 1, 2009, стр. 101–108; као и: Laura Cram, "Identity and European integration: Diversity as a source of integration", *Nations and Nationalism*, Vol. 15, No. 1, 2009, стр. 109–128. Неки ће, међутим, у тој рутинизацији иза које стоји европска бирократска машинерија видети препреку за иновације и тиме онемогућавање даљег унапређења европске интеграције (на постојање и једног таквог, критичког погледа у вези са тзв. баналним европеизмом упућује Дејана Вукчевић, у: „Банални европеизам и идентитет у процесу европске интеграције“, *op. cit.*, стр. 191).

Према Лаури Крем, ЕУ представља контекст формирања идентитета, и од те контекстуалне условљености и њене променљивости зависи однос између националних и идентитета ЕУ. Но, концепција „баналног европеизма“ подразумева не само да је идентитет ЕУ контекстуалан, већ и да је контингентан, а што значи да то није нека непроменљива идентитетска категорија, већ управо један динамичан процес, са значењем које може бити само „привремено стабилизовано“ (о овом појашњењу контингентности идентитета видети: *Ibid.*, стр. 183).

У односу на тај „банални европеизам“ Кримова разликује оно што она назива „цењен“ или „уважен“ европеизам ("*appreciated Europeanism*"), а то би била експлицитна подршка грађана европском интеграционом процесу и свесна идентификација са ЕУ, на основу прихватања њене улоге и последица чланства у Унији као „смишлених“. Међутим, ова ауторка сматра да ипак постоји могућност трансформације „баналног“ у „цењени“ европеизам уколико би се уважавао обим већ постојеће имплицитне повезаности са ЕУ, јер то може подстаћи став грађана о корисности коју им чланство у ЕУ доноси, те се тако наводно може обезбедити и њихова експлицитна подршка европској интеграцији. О томе видети: *Ibid.*, стр. 186–187.

социјализације, у случају кандидата и потенцијалних кандидата за чланство у ЕУ – нарочито када је реч о оним са простора Западног Балкана, а пре свега о самој Србији – у примени и један допунски механизам европеизације, а то је условљавање.⁵²⁷

У сваком случају, то не може бити некакав „херојски“ европеизам, који би био заснован на добровољности такве идентитетске оријентације и на свесном избору припадности. Дејана Вукчевић, која је дала значајан допринос исправном разумевању овог концепта у оквиру домаће политикологије, суштину „баналног европеизма“ објашњава на следећи начин: „У том смислу, идентитет ЕУ није заснован на свесном, добровољном избору појединца да се идентификује као европски грађанин и да подржи процес европске интеграције, већ кроз свакодневну социјализацију грађани имплицитно прихватају промену европске реалности, радије него да се с њом експлиците сагласе“.⁵²⁸ Ако бисмо у анализи „баналног европеизма“ покушали да применимо онај категоријални апарат Мануела Кастелса, онда бисмо такав тип идентитета, какав је идентитет ЕУ, могли да означимо као један „легитимирајући идентитет“, дакле, онај који обликују и производе доминантне институције Европске уније с циљем обезбеђивања рационализације и легитимисања њеног система.

Но, Лаура Крем, која ипак прихвата ту „баналност“ европеизма као својеврсну датост, сматра да је постојећи диверзитет не само извор европске

⁵²⁷ Неки аутори исправно примећују да се европеизација заправо спроводи путем два основна механизма: условљавања и социјализације. Видети о томе на пример: Ghia Nodia, "Europeanization and (not) resolving secessionist conflicts", *op. cit.*, стр. 1–15.

Улога коју има механизам условљавања нарочито је дошла до изражаја у процесу евроинтеграције Западног Балкана и посебно Србије у чијем случају је, због константне европске политике условљавања и притисака, односно измене већ утврђених и постављања нових, па и неостварљивих услова, оправдано говорити о хегелијанској бесконачности интеграционог процеса. На то указује Слободан Антонић у његовој, овде већ цитираној, књизи чији је наслов управо и инспирисан тим мотивом „рђаве бесконачности“ процеса модернизације и евроинтеграције Србије, у смислу њеног вишевековног неуспешног превазилажења датости која се само изнова репродукује, те њеног, како каже он, ослањајући се на Хегела, „бесплодног 'вечног требања'“. Видети: Слободан Антонић, *Лоша Бесконачност: Прилози социологији српског друштва*, *op. cit.*, стр. 9.

⁵²⁸ Дејана Вукчевић, „Банални европеизам и идентитет у процесу европске интеграције“, *op. cit.*, стр. 177.

интеграције већ и самог идентитета ЕУ, а некада и појединих националних идентитета. Она, наиме, полази од тезе да „европска интеграција олакшава процват различитих националних идентитета, пре него конвергенцију око јединственог хомогеног идентитета Европске уније“, те да то подстицање разноликости обезбеђује важан и „виталан извор динамике“ интеграционог процеса.⁵²⁹ Као један од примера наводи ситуацију када је у неким земљама током дебате о чланству у Унији, његовим предностима и недостацима, дошло до својеврсне кристализације националних посебности и, тиме, заправо до изградње и уобличавања властитог националног идентитета.⁵³⁰ Такве, под утицајем интеграционог процеса и идентитета ЕУ, ојачале националне идентитете, сходно Кастелсовој типологији, можемо означити као „идентитете отпора“, то јест одбрамбене идентитете који су заправо одговор на потенцијалну интеграциону универзализацију. Међутим, према схватању Кремове, могуће је и да „банални европеизам“, односно имплицитно идентификовање са ЕУ, буде саставни елемент националног идентитета. То би онда могао бити управо један „пројектни идентитет“ који је, сходно Кастелсовом поимању, усмерен на изградњу идентитета путем постојећег идентитетског материјала. Дакле, сходно разматраној концепцији „баналног европеизма“, европски интеграциони процес не мора да има за последицу развој искључиво конкурентног односа између националних идентитета и идентитета ЕУ.

⁵²⁹ Laura Cram, "Identity and European integration: Diversity as a source of integration", *op. cit.*, стр. 109.

⁵³⁰ Лаура Крем, када говори о овоме, има конкретно у виду случај Малте, где је постојала изражена критичка скепса по питању чланства у ЕУ, уз осећај да тиме може бити угрожен национални идентитет (перципирање европске интеграције као претње националном идентитету). Видети: *Ibid*, стр. 122. Но, ова ауторка истиче и неке друге примере. Тако, рецимо, за немачки идентитет објашњава да се он раније дуго разумевао као двојак идентитет, утемељен на међусобно тесно повезаним компонентама какве су „германство“ и „европејство“; али да су се, након уједињења Немачке и њеног репозиционирања у оквиру ЕУ и у односу на њу, јавила одређена настојања за раздвајањем тих идентитетских категорија, дакле, управо као последица промене контекстуалних околности. Тиме се потврђује теза о контекстуалном и контингентном карактеру идентитета ЕУ, односно динамичној природи односа између националних и идентитета ЕУ. Видети о томе: *Ibid*, стр. 116.

Оно што је нарочито важно истаћи, а што представља један од главних налаза у истраживању поменутог Дејане Вукчевић, јесте да концепт тзв. баналног европеизма – са акцентовањем на схватању идентитета ЕУ као баналног, контекстуалног и контингентног процеса, и уз инсистирање на могућности постојања вишеструких идентитета – може бити значајан аналитички оквир за разумевање идентитета, односно комплексног односа између националних и европског идентитета у процесу европске интеграције.⁵³¹

Чак и неки заступници либералног национализма, попут Јаел Тамир, полагали су велике наде и очекивања од регионалних организација ове врсте, у смислу њихових могућности за превазилажење међунационалних и међуетничких тензија и конфликта. Негирајући да је независна државна-нација једини оквир за практиковање националног самоодређења и указујући на то се оно може реализовати и на бројне друге начине (као што су: културна аутономија, регионална аутономија, федерација и конфедерација), Тамир прихвата идеју да је управо шири регионално-интеграциони оквир најбољи начин за остваривање права на самоодређење. Уз то, она оспорава и тврдњу да „стабилни политички оквир захтева културну, језичку и верску униформност“.⁵³² У складу са таквим схватањем, изведено је следеће антиципирње: „Ако ће... кретање од централизоване државе-нације, која жели да се представи као да репрезентује хомогену нацију, ка регионалним и међународним организацијама које су експлицитно мултинационалне, смањити притисак на мањине и помоћи да се осигурају њихова права и интереси унутар ширег оквира, онда многи могу схватити да им такви оквири обезбеђују остваривање и пожељнији начин да задовоље своје националне, као и економске, еколошке и стратешке интересе“.⁵³³ Даље, следећи ту линију резонавања, изводи се закључак да у таквим регионално-интеграционим оквирима, будући да је реч о организацијама које имају „истински“ мултинационални карактер, више не важе традиционални појмови већине и мањине. Због тога се регионална интеграција види не само

⁵³¹ Дејана Вукчевић, „Банални европеизам и идентитет у процесу европске интеграције“, *op. cit.*, стр. 190.

⁵³² Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit.*, стр. 26; 259.

⁵³³ *Ibid.*, стр. 26.

као оквир који обезбеђује опстанак мањинских група и култура, већ и као штит од сецесије националних мањина и гаранција опстанка држава-нација у њиховој територијалној целовитости: „Све док различите националне јединице виде себе као део регионалних политичких, економских и стратешких система, њихова могућност преживљавања се више не доводи у питање“.⁵³⁴ И поред ове изричитости Тамирове у погледу предности европског интеграционог оквира, неки критичари изражавају скепсу у веродостојност такве оријентације либералних националиста, тврдећи да је за њих мултинационални федерализам генерално, па и онај на европском нивоу, ипак „само друго најбоље решење“ са аспекта интереса и потреба националних група.⁵³⁵

Тамир је, међутим, исправно приметила да европски интегративни процес није довео до деконструкције или потискивања националних идентитета код чланова европских друштава, већ да је то, сасвим супротно, „охрабрило развијање националних, етничких, културних и језичких сентимената“,⁵³⁶ а што би, са становишта њене концепције либералног национализма и високог вредновања националних особености, био један позитиван исход. Но, има и оних који такође поштују партикуларности и разлике те врсте, али сматрају да је њима ипак инхерентна потреба за затвореношћу. Тако ће Мајкл Волзер (Michael Walzer) рећи: „Ако ценимо разлике... ми морамо прихватити да границе негде морају бити постављене, и ако уклонимо границе између држава, локалне заједнице ће створити њихове сопствене“.⁵³⁷ Као пример се узимају космополитски градови са мултинационалном и мултиетничком структуром становништва или они који су често одредиште имиграната, те се истиче да ту сада „суседство које штити културну јединственост постаје замена за политички оквир“.⁵³⁸

⁵³⁴ *Ibid*, стр. 27.

⁵³⁵ О томе се говори у: Helder De Schutter, "European ties that bind: Political or cultural?", *op. cit*, стр. 169–190.

⁵³⁶ Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit*, стр. 27.

⁵³⁷ Michael Walzer, *Spheres of Justice*, Oxford University Press, Oxford, 1983, стр. 36–40; нав. према: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit*, стр. 259.

⁵³⁸ *Ibid*.

Поред тога, постоје и неки озбиљни аргументи – које ћемо изложити касније у оквиру разматрања политике регионалног развоја – у прилог тезе да европски интеграциони процеси, пре свега путем одређене економске логике, подстичу дезинтеграционе процесе на националном нивоу, јачајући регионални, субнационални сепаратизам.

Питање могућности развоја и уопште постојања таквог типа колективног идентитета какв је заједнички европски идентитет, јесте једно од оних која су у средишту савременог теоријског дискурса, при чему различита, за и против, аргументација која се износи није без основа. С једне стране, за скептичаре европски идентитет је чисто утопијско-спекулативног карактера, односно он представља ништа друго до само једну „теоријску парадигму“, која на другим нивоима, мимо тог, заправо и не постоји.⁵³⁹ Један од главних аргумената у прилог ове тезе јесте да Европа, односно европски народи узети у својој целокупности немају заједничка сећања, заједничку прошлост, споменице и друге одлике идентитета постојећих етничких заједница. На пример, Едгар Морен (Edgar Morin), познати француски филозоф, социолог, антрополог и културолог, сматра да је, управо због дефицита тих идентитетских елемената, изградња европске наднационалности после Другог светског рата и могла да буде заснована само на једној антиратној оријентацији. Међутим, овај теоретичар светског гласа, који је иначе у личној самоидентификацији, према сопственом казивању, прешао пут од „грађанина света“ до „нео-Европљанина“, ипак је дао велики допринос поимању Европе као једне изразито комплексне целине чија је специфична карактеристика управо да нераздвојно повезује највеће различитости и противречности, и то без њиховог асимилирања или било каквог стапања, већ на начин обликовања одређеног јединства многострукости које, икао недељиво, нужно остаје плуралистичко и противречно.⁵⁴⁰ Можемо приметити да је ова позиција на концу слична оној

⁵³⁹ Видети: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 89; као и: др Гордана Живковић, „Европска унија и национални идентитет“, *Православље*, бр. 1040, 2010, <http://pravoslavljje.spc.rs/tekst.php?t=2855> (05/09/2010).

⁵⁴⁰ Edgar Moren, *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989, стр. 19–20. Морен је напустио поменути космополитску оријентацију и почео да се изјашава као нео-Европљанин након 1970. год, када је увидео, према његовим речима, да Европа више нема империјалистички

коју заузима Јаел Тамир, па чак донекле и оној коју је развила Лаура Крем у оквиру своје теорије „баналног европеизма“.

Но, неки радикалнији критичари иду и много даље у оповргавању могућности за развој некаквог наднационалног европског идентитета, сматрајући да заправо не постоје никакве посебне заједничке европске вредности на којима би се могао такав идентитет темељити. На пример, мађарска филозофкиња јеврејског порекла и велике међународне репутације Агнеш Хелер (Agnes Heller, 1929–2019) – заступајући тезу да је европским националним државама, за разлику од либералних демократија тзв. новог света, и даље инхерентна контрадикција или, како она то још назива, „јаз“ или „тензија“ између „антрополошког основног става“ (партикуларног групног идентитета) и универзалних вредности човечанства (то јест, универзалног идентитета)⁵⁴¹ – својевремено је истицала да не само што не постоје заједничка европска традиција, заједничко културно памћење или заједнички језик, већ да нема ни неких заједничких европских достигнућа или европске уметности, будући да су присутне само оне са националним

карактер, већ да је управо и сама постала „плен нових империјализама“: америчког хегемонистичког неоимперијализма, с једне, и тада још увек снажног совјетског неоимперијализма, с друге стране. Видети о томе: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 90.

⁵⁴¹ Agnes Heller, "Paradox of the European national state and the stranger", *Casa della Cultura*, 17 Novembre 2015, <https://www.casadellacultura.it/170/paradox-of-the-european-nation-state-and-the-stranger> (15/09/2022). Објашњавајући тензију између универзалног и партикуларног идентитета у случају европских националних држава и њихов однос према интеграцији имиграната, Хелер каже: „Док се у новом свету може бити ирски Американац, Афроамериканац, кинески Американац, Итало-американац и слично, у Европи не може. Французи су само Французи, Немци су само Немци, Мађари су само Мађари. У националној држави странац не би могао бити интегрисан без асимилације“. При томе, подвлачи она, то није асимилација у Европу – јер „Европа нема заједничко традиционално културно памћење, нема заједнички језик“ – већ искључиво у једну или другу партикуларну нацију; таква асимилација захтева, пак, потпуну идентификацију са нацијом-домаћином, уз напуштање традиционалне културе, традиционалних правила облачења итд. „Ко не успе да се асимилије, остаје парија“ – закључује Хелер (све нав. према: *Ibid*).

предзнаком, попут француске, немачке и других партикуларних уметности.⁵⁴²

Допринос овој негацији европских универзалних вредности, уз оспоравање чак и самог европског хуманизма, дали су неки авангардни покрети и специфични критички правци у култури и уметности, попут на пример тзв. зенитизма чији је оснивач био нико други до наш песник и писац Љубомир Мицић, а који је, као неко ко је живео и стварао у Паризу, био свакако добар познавалац европских прилика. Његова борба против универзализације европских вредности, а нарочито оних материјалистичких које је сматрао видом дехуманизације, била је заправо одраз борбе за равноправност балканске уметности са европском. За ову врсту проблематизације европског идентитета карактеристично је то да се европској материјалистичкој цивилизацији супротставља духовно варварство балканског (нео)примитивизма који се, према интерпретације Хрњеза, види као „лек за Европу... противљење ароганцији цивилизованих који покушавају да хуманизују оне за које мисле да су нецивилизовани“.⁵⁴³ Наиме, Мицић је сматрао да управо варварин, тај „примитивни геније“ – као „велики партикулариста, онај који не верује у универзалну културу“ – има улогу „децивилизатора“ и може допринети „излечењу“ од тог, да га тако назовемо, лажног европског хуманизма.⁵⁴⁴

Дакле, оваквим и сличним тезама о непостојању одређеног идентитетског материјала, односно елемената потребних за утемељење и развој заједничког европског идентитета, настоји се указати на то да заправо не постоји нешто попут европског народа који би могла да конституише једна европска држава, те да се он, без тог културно-идентитетског фундамента, не може ни оформити.

С друге стране, постоји сијасет аутора који, полазећи са становишта да су компоненте националног идентитета или макар неке од њих

⁵⁴² Видети: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 90.

⁵⁴³ Дискусија „Европски идентитет“, уводничар Саша Хрњез, <http://gerusija.wikispaces.com/Evropski+identitet> (18/9/2010).

⁵⁴⁴ Видети: *Ibid.*

артифицијалне творевине, сматрају да оне, као такве, могу бити исто тако конструисане и у случају европског идентитета. Реч је о врсти аргументације која говори у прилог могућности изградње једне „европске нације“ и њој одговарајућег, заједничког европског идентитета, а уз ослањање на модернистичку парадигму и њој инхерентну тезу о нацији и националном идентитету као артифицијалним, конструктивистичким и динамичким феноменима, те која углавном следи онај Гелнеров тзв. креационистички приступ сходно којем су нације настале као резултат стваралачких модернизацијских процеса. Један од аутора који следи ту линију мишљења јесте и Јирген Хабермас који, по питању могућности даљег унапређења европске интеграције, „заузима позицију тзв. офанзивне варијанте 'трећег пута' која, поред осталог, подразумева и федеративно јачање ЕУ, уз проширење њене моћи политичког деловања, као и проширење саме легитимацијске основе европске политике и одлучивања“.⁵⁴⁵ Наиме, модел уставног патриотизма за Хабермаса представља такав интеграциони и идентитетски образац који је применљив и пожељан не само у случају појединачних демократских држава велике комплексности, већ и када је реч о, према његовом мишљењу, могућем наднационалном нивоу европског организовања. У складу са овим схватањем, већи степен европске друштвено-политичке интеграције могуће је остварити на основу општег прихватања и конститутивно-правног формализовања – путем заједничког европског устава – оних универзалних либерално-демократских принципа и вредности који би чинили предмет политичке идентификације европских грађана и, тиме, темељ развоја њиховог осећаја привржености пројектованој европској савезној држави. Хабермас сматра да то омогућава сама инклузивност демократије као уставно-правно посредованог облика политичке интеграције, која подразумева и одређен тип политичке културе

⁵⁴⁵ Нав. према: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 91. Више о поменутој Хабермасовој позицији, видети: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002; Јирген Хабермас, „Европска национална држава под притиском глобализације“, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII, бр. 3–4, 2000, стр. 140–150; Интервју с Хабермасом, „Рационалност и политика“, прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 142–156; Jiergen Habermas, "Citizenship and national identity: Some reflections on the future of Europe", у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (eds.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995, стр. 333–343.

заједнички свим грађанима. Дакле, према овом мишљењу, заједнички европски устав и заједничка демократска политичка култура европских грађана били би они основни формативни чиниоци за успоставу јединственог демократског поретка европске федерације, па тиме и самог европског идентитета.

Полазећи од тога да народи настају тек када се државно устроје, поменути аутор сматра да нема места оним тврдњама о немогућности изградње једног „европског народа“. Како би ојачао ову своју аргументацију, он указује на историјски процес развоја од локалне ка националној и демократској свести код грађана европских националних држава. Имајући, наиме, у виду да су национална свест и грађанска солидарност и код чланова појединачних европских држава исто тако стваране постепено, почевши од XIX века, и управо вештачким путем (помоћу, на пример, националних историографија, масовне комуникације и војне обавезе), „Хабермас сматра да нема разлога за сумњу да се тај историјски процес може наставити и даље, превазилажењем националних граница“.⁵⁴⁶

Могућност изградње европског идентитета или, можда је боље рећи, заједничких идентитетских категорија код грађана европских држава прихвата као реалну опцију и Хелдер де Шутер. Овај белгијски политички теоретичар предлаже, према нашем мишљењу, у конструктивистичком смислу једну веома интересантну концепцију идентитетског инжењеринга. Најпре, он запажа да се федерализам у контексту ЕУ јавља у два појавна облика: прво, у виду кретања бројних раније унитарних држава чланица ка (кавзи)федералној структури власти; и друго, у светлу чињенице да се сама ЕУ неретко третира као један федерални систем. Ово стваља у центар пажње питање заједничког идентитета, односно „европских веза које повезују“ грађане европских земаља. Де Шутер сматра да је у развоју таквих веза могуће применити један идентитетски инжењеринг који не би био у сукобу са аргументацијом националног идентитета. Полазећи са становишта да различити идентитети нису међусобно искључиви, те да су људи способни да

⁵⁴⁶ Нав. према: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 92; уп. Јирген Хабермас, „Европска национална држава под притиском глобализације“, *op. cit.*, стр. 140–150.

истовремено прихвате вишеструке идентитете, он решење види у стимулисању и охрабривању развоја додатног нивоа или слоја националног идентитета, чији циљ није заштита његове идентитетске већ пре свега инструменталне вредности. У том смислу, европски идентитет не може укинути или супституисати националне идентитете, јер би било могуће да се неки људи на јединствен и легитиман начин идентификују са тим новим слојем идентитета, док они који остају верни свом изворном, партикуларном идентитету и даље задржавају право на његово политичко признавање.⁵⁴⁷ Суштина оваквог идентитетског или, како га Де Шутер назива, „културног“ инжењеринга, према нашем разумевању, јесте у спровођењу европеизације управо путем национализације европских вредности, стандарда и принципа.

Међутим, насупрот овом оптимистичком погледу по питању могућности развоја заједничког, европског идентитета, као и Де Шутеровом и сличном инсистирању на солидарности европских грађана као начину јачања европске социјалне уније,⁵⁴⁸ постојећа реалност је таква да се све више показује да је криза ЕУ једна дубока друштвено-политичка криза, у чијем средишту је заправо идентитетска криза, док су економска и финансијска криза само поједине њене димензије са симптоматским дејством. Говорећи о „европском демократском парадоксу“, бугарски политиколог Иван Крастев (буг. Иван Кръстев) на веома интересантан начин је описао тај извор „саморазарања“ Уније: „У срцу европског пројекта, који карактеришу стратегија без политике на европском нивоу и политика без стратегије на нивоу националне државе, крије се саморазарање... то је пример културних контрадикција, али не капитализма, већ демократије“.⁵⁴⁹ Према

⁵⁴⁷ Видети о томе: Helder De Schutter, "European ties that bind: Political or cultural?", *op. cit.*, стр. 169–190.

⁵⁴⁸ Видети о томе: Helder De Schutter, "The solidarity argument for the European Union", у: Frank Vandenbroucke, Catherine Barnard, Geert De Baere, (eds.), *A European Social Union after the Crisis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, стр. 47–67.

⁵⁴⁹ Ivan Krastev, "Europe's democracy paradox", *op. cit.*, <https://www.the-american-interest.com/2012/02/01/europes-democracy-paradox/> (21/06/2019).

Крастев, говорећи о културним контрадикцијама европске демократије, алудира заправо на наслов познате књиге америчког социолога, публицисте и теоретичара концепта постиндустријског друштва – Данијела Бела (Daniel Bell): *Културне контрадикције капитализма (the Cultural Contradictions of Capitalism, 1976)*, где је, у складу са тезом о

Крастеву, наиме, дубока европска криза није настала само због демократског дефицита унутар ЕУ, нити због недовољне посвећености данашњих европских политичких елита изградњи „праве федеративне уније“, већ управо „услед кумулативно драматичне трансформације саме природе европских либерално-демократских режима“; стога, „Европску унију“ – закључује он – „не могу спасити њени грађани (односно њихова солидарност – А. М. Ј.), јер не постоји европски *demos*, нити она може неко дуже време опстати као елитни пројекат, будући да је кризом убрзан процес пропадања елитних демократија у самој Европи“.⁵⁵⁰

Изнета теоријска и искуствена анализа недвосмислено упућује на то да су велика очекивања од модела и пројекта регионалне интеграције, у њеној постојећој форми елитне демократије, а као средства превладавања идентитетских конфликтности, односно међунационалних и међуетничких тензија и сукоба, не само оптимистичка већ, у значајној мери, и утопистичка. Новије искуство, на пример са снажно испољеним регионалним сепаратизмом Каталоније или, пак, случај тзв. Бреگزита,⁵⁵¹ који је различито перципиран и који није имао једнаку подршку од стране различитих националних група у Уједињеном Краљевству, показује да такав модел још увек нема довољно капацитета за помирење локалних партикуларних (субнационалних) и националног идентитета, као ни националног и ширег регионалног (транснционалног или супранационалног) идентитета. Заправо, ради се о томе да и даље остаје „суштинска напетост између различитих нивоа идентитета“.⁵⁵² С друге стране, када је реч о идеји европске

самоугрожавању капитализма, између осталог, истакнута и занимљива тврдња да „институције могу ненамерно да нападну сопствене темеље“ (нав. према: *Ibid.*).

⁵⁵⁰ *Ibid.*

⁵⁵¹ Термин „Брегзит“ (енгл. *Brexit*), изведен од споја речи „Британија“ и „егзит“ (излазак), означава процес изласка Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске из Европске уније.

Слично томе, раније је могући излазак Грчке из ЕУ називан „Грегзит“ (в. Алекс Хант, Брајан Вилер, „Брегзит: Све што морате да знате о изласку Велике Британије из Европске уније“, *BBC News* /на српском/, 15. јануар 2019, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-46870721/25.06.2022/>).

⁵⁵² Миша Ђурковић, „Национални идентитет и либерална демократија“, *op. cit.*, стр. 14.

федеративне државе као једној пројективној форми даљег унапређења европске интеграције и темељу новог, супранационалног идентификационог обрасца за све европске грађане, не само да је у вези с тим изостала сагласност унутар ЕУ, већ она носи и све оне ризике инхерентне моделу етничког федерализма.

Она постмодернистичка схватања која стављају акцената на виртуелност појаве каква је нација, те ову третирају као „замишљену заједницу“ „измишљену“ творевину и слично, добијају на смислу управо у контексту супранационалних творевина, па и евентуалне европске заједнице тог типа којој, видели смо, неки теже, као и када је реч о развоју било ког, па и европског, наднационалног идентитета. Штавише, и сам Ентони Смит, у оквиру свог етносимболистичког приступа, сматра да је идентитетски елемент „заједничког сећања“, или оно што се још назива „колективна меморија“ народа, нешто што може бити предмет конструкције уколико, наравно, постоје извесни услови за то; те да се и у оквиру европске историје могу издвојити неки догађаји када су се поједини европски народи заједно борили за европске вредности (пример могу бити неке заједничке битке, рецимо против османлијских освајача).⁵⁵³

У погледу питања могућности постојања и развоја заједничког европског идентитета, сматрамо да би се он, наиме, могао успоставити и/или ојачити по принципу уставног патриотизма; дакле, искључиво у форми једног политичког или грађанског типа наднационалног идентитета; али да извесне тежње ка стварању некаквог националног европског идентитета, уз истовремено конструисање „европске нације“, остају на утопијској равни, јер би то заправо увек био један квазинационални идентитет. С једне стране, сам еволутивни историјски развој европске идеје упућује на то да је могуће њено даље унапређење. С друге стране, „на могућност изградње политичког типа наднационалног идентитета упућују и неки историјски случајеви, попут југословенског или совјетског, без обзира на то што су ту утемељујући

⁵⁵³ О томе смо говорили у: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр.стр. 92–93; видети и: Дискусија „Европски идентитет“, уводничар Саша Хрњез, <http://gerusija.wikispaces.com/Evropski+identitet> (18/9/2010).

политички принципи и вредности потицали из једне другачије идеологије“.⁵⁵⁴ Међутим, управо ови случајеви, како ћемо нешто касније објаснити, указују и на потрбу за опрезношћу на пољу примене овакве врсте идентитетског инжењерства, те отварају и питање постојаности и одрживости на дути рок таквих, супранационалних политичких заједница и на њима утемељених идентитетских оријентација. Другим речима, иако је изградња супранационалног идентитета, у политичком смислу, могућ пројекат, то не значи *a priori* да би он засигурно био и један успешан пројекат.⁵⁵⁵

Но, и када је реч о импелментацији европског идентитетског инжењерства овог типа, ту постоје нека значајна ограничења. Најпре, таква трансформација конвенционалних „ми-идентитета“, то јест партикуларних националних идентитета, претпоставља један процес који није ни једноставан нити кратког трајања, будући да је реч о промени свести и вредносних оријентација, а видели смо да неки мисле да је неопходна и промена структуре личности и менталитета код људи, што су све чиниоци који се, показујући изузетну отпорност на промене, тешко и споро мењају. Поред тога, као још једна, рекли бисмо, велика препрека развоју и јачању осећаја европског идентитета стоји она чињеница на коју је, између осталих, указао и сам Хабермас – да европско јединство још увек фигурира само као системско, те да њега не прати и одговарајуће друштвено јединство, које би, пак, подразумевало постојање заједничке политичке јавности европских грађана и политички зрелог „европског цивилног друштва“. То је, наиме, предуслов за изградњу солидарности између грађана ЕУ, јер искуство показује (на пример, када је требало поделити терет економске кризе) да се њихова солидарност и даље не протеже изван граница њихове националне државе; а „без грађанске солидарности и саосећања тешко да се може развити заједнички идентитет, ма био он и само политичког карактера“.⁵⁵⁶

Такође, поставља се питање последица процеса европске интеграције и развоја европског идентитета по постојеће националне и културне идентитете. Које су границе до којих се у томе може ићи? Да ли то

⁵⁵⁴ Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 94.

⁵⁵⁵ Видети: *Ibid.*

⁵⁵⁶ *Ibid.*

треба да значи потискивање или чак разградњу ових партикуларних идентитета? Премда је у друштвима која се, попут српског, налазе у вишедеценијском или „бесконачном“ процесу приближавања Европској унији, широко заступљено мишљење да је нужно напуштање или превазилажење тзв. традиционалних образаца идентификације који се виде као застарели и наводно неспојиви са модерним, европским идентитетом, сматрамо да је посебно важно подвући да развој заједничких (европских) идентитетских компонената никако не имплицира то, нити овај процес треба да се тако разумева. То уосталом и није у европском духу, будући да унутар саме ЕУ, макар на нивоу тамошњих структура надлежних за креирање европске политике, постоји свест о томе да њеног опстанка и даљег јачања нема без постизања и очувања јединства у различитости, при чему се схвата да су културне различитости Европе њено богатство и њена највећа предност. Стога се оправдано намеће закључак да већ и сама она „идеја о раздвајању и супротстављању 'традиционалног' и 'новог' у српском националном идентитету“, и то путем „произвођења вештачке идеолошке напетости међу њима“, не само да није „нимало европска“ него је и „потпуно депласирана“.⁵⁵⁷

Друго, на могуће негативне, па и опасне импликације које може произвести потискивање и укидање националних и етно-културних партикуларности упућује управо поменуто југословенско (дез)интеграционо искуство. Раније постојећу југословенску интеграцију неки виде и као својеврсну претечу савремене европске интеграције, а може се приметити и да је на пољу те врсте идентитетског инжењерства, односно изградње једног супранационалног идентитета, југословенска форма била и те како успешнија. Но, крах и распад те супранационалне политичке заједнице и тиме нестанак дотадашњег предмета или темеља идентификације њених чланова, уз раније системско и насилно потискивање и разградњу оних партикуларних, традиционалних и националних идентитета, као и непостојање неког новог идентификационог обрасца, показали су како може доћи до идентитетског вакуума, односно празнине на том пољу колективне идентификације којом се задовољава једна од основних и најдубљих потреба

⁵⁵⁷ др Гордана Живковић, „Европска унија и национални идентитет“, *op. cit.*, <http://pravoslavljje.spc.rs/tekst.php?t=2855> (05/09/2010).

човека, каква је потреба за друштвеним или, у овом случају, националним припадањем.⁵⁵⁸ Дуготројани, сложени и, у неким случајевима, крајње контроверзни идентитетски процеси који су потом уследили или чији је интензитет био појачан – било у виду конструисања било оживљавања традиционалних идентитета и нужног редефинисања националног идентитета – уз одсуство саморефлексивности, довели су не само до неких „лутања“ већ и до „странпутица“, па и произвођења оних радикалних и екстремних форми национализма, чиме је створено погодно тле за политичку злоупотребу идентитетских питања и њихово коришћење у мобилизаторске сврхе. Ово искуство је, дакле, показало и то како до краха и нестанка супранационалних заједница као вештачких творевина може доћи релативно брзо, док, с друге стране, редефинисање националног идентитета и његово успостављање на „здравим“ темељима представља један спор и мукотрпан процес, будући да су друштвене вредности и оријентације, па и оне националног карактера, категорије које се тешко и дуготрајно мењају.

Поуке ове врсте добијају посебно назначају у условима када, услед постојеће вишедимензионалне кризе ЕУ, постоје неке индикације о могућем брзом краху идеје европејства и саме европске интеграције у постојећој форми. На пример, раније поменути Иван Крастев антиципира управо такав развој догађаја, те каже:

„Када политички и културно вештачки светови нестају, то се догађа брзо. И заиста, Европска унија какву смо познавали до пре годину-две дана, више не постоји. Елита је изгубила правац, док су грађани изгубили стрпљење. Званична мантра ЕУ да ће европски грађани спасити Унију, толико је очајнички план... европских грађана има врло мало. Много је вероватније да ће прави грађани појединачних европских земаља заправо уништити и оно мало што је остало од 'Европе'

⁵⁵⁸ О томе смо говорили у: Александра Мировић, Интервју на тему југо-носталгије и евроинтеграција (разговор је водила Ержика Пап-Рељин), за емисију „Документ: Памтим само срећне дане“, ТВ Војводине, 23. фебруар 2010. год.

ако им се пружи прилика, било на биралиштима или,
можда, на улицама“.⁵⁵⁹

Имајући у виду све што је напред речено, као и не тако давно негативно искуство Србије и српског народа у вези са денационализацијом и разградњом сопственог идентитета, чије су последице и данас манифестне, сматрамо да једини исправан и прихватљив начин развоја европског идентитета јесте онај путем изградње и прихватања таквих заједничких идентитетских категорија као саставних елемената сопственог националног идентитета. У том смислу, корисна може бити она техника идентитетског инжењерства коју предлаже Хелдер де Шутер, која подразумева својеврсну надоградњу националног идентитета, кроз стимулисање развоја његовог додатног нивоа или слоја. То би заправо значило такву европеизацију националног идентитета путем национализације оних њему комплементарних политичких принципа, начела и вредности Европске уније; а што треба перципирати само као део оног ширег процеса либерализације националног идентитета, у смислу изградње и јачања његових грађанских елемената, односно прихватања и интериоризације, то јест дубоког и трајног усвајања политичких вредности демократског грађанства као конститутивних принципа и сопствене државе-нације, као уже политичке заједнице, и саме ЕУ, као шире регионалне заједнице. Кључ за постизање тога видимо у оном конструктивном предлогу који је дао Маурицио Вироли (Maurizio Viroli), а он подразумева то да се политичке вредности демократског грађанства промовишу управо као вредности које су саставни део дате националне културе која, пак, за њене припаднике има, наравно, посебну лепоту и значај услед њихових посебних сећања и заједничке историје.⁵⁶⁰

На тај начин би се успоставио један модернији образац идентификације као одговор на захтеве и потребе савремености и њој

⁵⁵⁹ Ivan Krastev, "Europe's democracy paradox", *op. cit.*, <https://www.the-american-interest.com/2012/02/01/europes-democracy-paradox/> (21/06/2019).

⁵⁶⁰ Видети: Маурицио Вироли, „Патриотизам без национализма“, *Република*, бр. 153–154, 1–31. децембар, 1996, www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/153/153-42.html (25/03/2007); такође о томе у: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 102.

инхерентних процеса глобализације и регионалне интеграције. Но, исто тако, при таквим процесима не сме се изгубити из вида ни значај очувања националне аутентичности, као и оних етно-културних елемената идентитета, њихове заштите и адекватне промоције. Дакле, потребна је „развијена и рационална самосвест како о властитој посебности, тако и о вредностима и принципима који представљају тековине европске цивилизације, односно универзалне тековине људске цивилизације“, којима дакако припадамо.⁵⁶¹ Ово је у скалду са нашим комплексним схватањем националног идентитета које је још с почетка представљено и на коме се све време у овом раду инсистира, а које подразумева његово успостављање као једне сложене мешавине различитих, али ипак међусобно комплементарних идентитетских елемената.

Стога, када је реч о разматраним идентитетским процесима и балканским државама и народима, као и самој Србији и српском народу међу њима, можемо закључити да оно што им је чинити јесте да превасходно следе онај путоказ – који је на изванредан начин описао Б. Шијаковић, инсистирајући управо на европском карактеру Балкана као одувек постојећем (у том смислу, увео је и појам „ЕвроБалкана“) – који налаже да они „треба да свој комплексни национални, балкански, медитерански и европски идентитет налазе најпре у пребогатој култури Балкана коју од антике наовамо стварају не само многи персонално познати појединци него и балкански 'народни геније'“ (курзив – Б. Ш.).⁵⁶² Дужност нам је стално, наиме, подсећати на чињеницу која се, према нашем дубоком уверењу, не сме заборавити нити потценти, да је овај простор Европи дао много тога, пре свега у културном и духовном погледу. Између осталог, дао јој је „утемељујућу и меродавну, обавезујућу и ненадмашну хеленску културу“.⁵⁶³

⁵⁶¹ Према: *Ibid*, стр. 101.

⁵⁶² Према: Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, оп. cit, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

⁵⁶³ *Ibid*. У том смислу, Шијаковић подвлачи да „Балкану није потребан цивилизатор (који је, уосталом“ – примећује он – „своју цивилизацију напајао 'са балканских источника')“. *Ibid*.

5.1.3.4. Ка једном мешовитом демократском моделу либералног плурализма

Идеја о развоју демократије као једног мешовитог система није нова, а утемељена је на постојећем искуству и спознаји да ниједан од многобројних и разноврсних чинилаца, сам за себе, није довољан и одлучујући за успостављање демократије и побољшање њеног квалитета. Полазећи управо од таквих схватања, професор Милан Матић је још почетком 90-их година прошлога века истакао да је „тајна демократије“ у равнотежи различитих и често противречних фактора, у успешном балансирању њихових дејстава и у налажењу таквих односа који би афирмацију демократских вредности... нашли у максималној мобилизацији одговорног друштва и одговорне владе“.⁵⁶⁴ Отуда и његове речи: „Истина је да је човек многострано биће, као и демократија“.⁵⁶⁵

Када је реч о савременој Србији – као оном типу етнички хетерогеног друштва где постоји једна већинска, титуларна и конститутивна етница и бројне друге мањинске групе – и њој подобном демократском моделу, извесне назнаке су већ дате у оквиру овог одељка, приликом разматрања еволутивних могућности етничке демократије. Но, иако постоје бројни критичари постојећег облика демократије у Србији, а неки су мишљења да је ту и даље на делу само један њен „сурогат“, мало је оних који нуде нека конструктивна решења или се упуштају у подухват конципирања неког, ако не „најбољег“ или „најбољег могућег“, онда макар могућег демократског модела за превазилажење постојећих идентитетских подела и конфликтности. У ранијим пак фазама демократске транзиције и консолидације, мада и тада углавном изузетно, постојала су таква настојања где су се, путем утврђивања одређених елемената, претпоставки и чинилаца демократизације, заправо развијали обриси одређеног пожељног модела демократије.

На пример, током „бурне“ последње деценије прошлога века, коју је, између осталог, обележио „тријумф“ демократије у свету, професор Јовица Тркуља је, дефинишући чиниоце и услове неопходне за „освајање

⁵⁶⁴ Милан Матић, „Демократија“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, *op. cit.*, стр. 204.

⁵⁶⁵ *Ibid*, стр. 205.

демократије“ у Србији, понудио у бити једну разуђенију концепцију демократије чији би елементи били: тржишна привреда, приватна својина, конкуренција и друго што је потребно за „ослобођење економије од туторства политике“; правна држава и владавина права; системска и систематска контрола носилаца политичке власти; подела власти; независно судство; политички плурализам; одређени тип изборног система; институционализована јавност и слобода информисања; партиципативно-демократски тип политичке културе; конституисан грађанин; и оно што се ту посебно акцентира, а то је цивилно, односно грађанско друштво. Наиме, посебна улога и значај су приписани управо цивилном друштву као оном пољу где се сви наведени елементи и претпоставке, који су суштински за „стварну демократизацију политике и друштва“, „резимирају и афирмишу“.⁵⁶⁶

Но, и после скоро две деценије транзицијског процеса у Србији и након што је процес демократизације добио на замаху, српско друштво је и даље било без јасног правца демократског развоја. Добро разумејући комплексност постојеће ситуације на пољу међуетничких односа и могуће негативне импликације, професор Војислав Становчић је формулисао извесне „претпоставке за решавање низа проблема“, скицирајући на тај начин одређен модел демократије који би био апликативан у случају Србије. Елементи тог модела, односно претпоставке о којима говори Становчић, су: „(1) успостављање владавине права (правне државе); (2) разуман, умерен, либералан уставни систем и одговарајући институционални аранжмани; (3) политичка култура толеранције и уважавања различитости, прилагођавања, компромиса и дијалога; (4) развијено грађанско друштво под чим подразумевамо економски и културно врло развијено друштво у којем живи како већинска група, тако и све мањинске групе“.⁵⁶⁷ За остваривање тога,

⁵⁶⁶ Јовица Тркуља, „Ненаучене лекције о демократији“, у: Зоран Аврамовић (прир.), *Демократија, васпитање, личност*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1997, стр. 80–86; уп. Бранислав Стевановић, „Сви демократски предуслови“, *op. cit.*, стр. 495.

Но, процеси посткомунистичког „освајања демократије“ и раније су заокупљивали пажњу професора Тркуље; видети нпр: Јовица Тркуља, *Освајање демократије: Оглед о посткомунизму*, Издавачка кућа Драганић, Београд, 1993.

⁵⁶⁷ Војислав Становчић, „Одређивање субјекта заштите које обухвата све релевантне групе“, у: исти аутор, „Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних

према поменутом аутору, неопходни су дугорочни „систематски напори у том правцу“, али и „мудра политика руковођена ваљаним начелима“.⁵⁶⁸ Видимо да се овде даје предност умерено либералном моделу, што би неки означили као мултикултурални либерализам, али тако што би он био допуњен, између осталог, и елементима делиберативне демократије, уз наглашавање, слично као и код Ј. Тркуље, улоге развијеног грађанског друштва.

Улога цивилног друштва је свакако значајна и не сме се занемарити, али исто так не сме се упасти ни у замку идеализовања овог концепта, што је било нарочито карактеристично за (прет)почетну фазу демократског транзиционог процеса у (пост)социјалистичким земљама где су се, у већини случајева, полагале велике, некада и нереалне, наде у овај сектор деловања.

Како раније поменута Тамир, али и Џон Кин (John Keane), као и неки други аутори, објашњавају, национализам није везан искључиво за државу-нацију, нити је тај политички оквир једини оквир за остваривање националног самоодређења. То опет не значи приватизацију национализма, у смислу његовог потискивања у приватну сферу. Јер, „постоји читаво подручје политичких активности које су и јавне и политичке у смислу да се одигравају у јавној сфери са намером да се утиче на политичке институције, али које нису усмерене ка запоседању (енгл. *control*) државне моћи“.⁵⁶⁹ Дакако, ту се мисли на цивилно друштво и његове организације и удружења. Попут свих других цивилних удружења која, премда нису по свом карактеру политичка, теже да утичу на процес одлучивања, и она скопчана са националним групама следе исту логику деловања. Но, такво деловање мањинских националних група, у чијој основи су идентитетски, културни и други захтеви у вези са националним интересом, јесте политичко и у једном другом, дубљем смислу. Њиме се тежи да се утиче не само на процес доношења политичких одлука, већ и на преобликовање јавне сфере. Уколико

права“, *Годишњак Факултета политичких наука*, vol. 2, бр. 2/08, ФПН Универзитета у Београду, Београд, 2008, стр. 492–494.

⁵⁶⁸ *Ibid.*

⁵⁶⁹ Јасел Тамир, *Либерални национализам*, *op. cit.*, стр. 25.

се у томе и успе, неретко на делу имамо динамику преображаја цивилних актера у политичке.⁵⁷⁰

Претходно речено се односи на онај део цивилно друштва који представља поље деловања мањинских културних и етничких група. Но, не сме се изгубити из вида чињеница да тај тзв. трећи сектор може бити исто тако и поље генерисања и испољавања захтева у вези са националним интересом већинске групе. Такође, емпиријско искуство показује – а то је оно што се обично превиђа у теоријским идеализацијама модела који ставља акценат на снажно цивилно друштво – да неретко под окриљем тог сектора делују и разни десничарски покрети и етноцентристичке организације. То је једна парадоксална чињеница у односу на ону парадигму демократске теорије према којој релативно аутономно цивилно друштво представља један од најважнијих предуслова демократизације и сам конститутивни елемент демократије. Постоје, међутим, и они аутори из овог теоријског поља који, иако важе за велике апологете цивилног друштва, ипак нису пропустили да увиде тај моменат. Имајући то у виду, као и присутно насиље у савременим цивилним друштвима због кога се она могу третирати и као „нецивилна друштава“, Џон Кин ће, на пример, истаћи да сва постојећа цивилна друштва, па и она у тзв. развијеним демократијама, још увек нису у довољној мери цивилизована, будући да сва она, у већој или мањој мери, пате од дефицита цивилности (односно одликује их нецивилност /енгл. *uncivility*/).⁵⁷¹ Поред

⁵⁷⁰ Ј. Тамир каже: „Националне групе не желе само да буду прихваћене и толерисане, већ и да преобликују јавну сферу на начин који ће одражавати њихову сопствену посебност“ (*ibid*, стр. 26). То је, према овој ауторки, суштина тзв. политике признања, а њено реализовање подразумева да ће онда нужно националне групе, односно њихови представници, постати „активни учесници у политичкој игри“ (*ibid*).

⁵⁷¹ О томе видети: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, прев. Љиљана Николић, „Филип Вишњић“, Београд, 2003, стр. 143–192; такође и: Александра Мировић, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Džona Kina (John Keane)“, *Политичка ревија*, Vol. 8, бр. 03/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 937–956; као и: Александра Мировић, „Нецивилно друштво и насиље у цивилном друштву“, *Политичка ревија*, Vol. 9, бр. 04/05, ИПС, Београд, 2005, стр. 973–984.

У кругу домаћих аутора, међу првима је на ове инхерентне слабости цивилног друштва, у смислу да није сваки модел цивилног друштва, сам по себи, демократски, указао Вукашин Павловић. Видети нпр: Вукашин Павловић, „Потиснуто цивилно друштво“, у: исти аутор (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 271. Такође, професор В. Павловић је стално указивао и на дефицит цивилитета у Србији (в. *ibid*, стр. 255–257).

тога, у неким ситуацијама цивилно друштво једноставно нема капацитете да би се могло њему препустити регулисање изузетно осетљивих и са великим безбедносним ризицима скопчаних идентитетских сукоба између група. Из тог разлога је чак и једна типична грађанска демократија, попут Француске, морала да посегне за државним регулисањем таквог идентитетског питања какво је оно у вези са ношењем вела од стране припадника тамошње муслиманске заједнице.⁵⁷²

Ако бисмо покушали да, на основу изложене детаљне анализе, утврдимо који би демократски модел представљао функционално и ефикасно решење за превазилажење идентитетских подела (при чему, ту не мислимо само на поделе дуж линије односа већине и мањина, већ и друге идентитетске поделе, о чему ће бити речи касније) или, макар, смањивање „оштрине“ њихове конфликтности у српском друштву, а имајући у виду како његову унутрашњу ситуацију, тако и сву комплексност геополитичке позиције савремене Србије, сматрамо да је, у том смислу, неминовно увести један мешовити или еклектички модел који би подразумевао конструктивно повезивање извесних комплементарних елемената и димензија различитих демократских модела. Мишљења смо, наиме, да се само на тај начин могу унапредити како међугрупни односи базирани на идентитетским питањима, тако и међусобни однос државе и свих њених грађана, али и квалитет демократских институција и саме демократије. У аналитичке сврхе, такву концепцију смо означили као модел либералног плурализма, опет уз све оне ограде које смо још с почетка дали у вези са појмом плуралног друштва, али сматрајући да је тај термин, у концептуалном смислу, ипак подобнији од других који су у оптицају.

Ово, дакле, не би значило напуштање постојећег модела либерално-представничке демократије, укључујући и постојеће правне гаранције и

О још неким слабостима цивилног сектора, карактеристичним за посткомунистичке земље, видети више у: Марк М. Хауард, *Слабости цивилног друштва у посткомунистичкој Европи (The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe)*, прев. Љиљана Николић, Грађанске иницијативе, Београд, 2008.

⁵⁷² Видети нпр: Марко Симендић, „Спор о ношењу вела у државама Западне Европе: Поглед са ове стране маске“, у: Владимир Павићевић (ур.), *Зборник Београдске отворене школе*, Београд, 2008, стр. 219–231.

политичко признавање не само индивидуалних, већ и оних, прилично широких, колективних права националних мањина, а што уз доминантну позицију већинске групе, неки виде управо као основ за његово маркирање као етничке демократије. Заправо, мишљења смо да су превасходно потребне извесне корекције тог модела, и то како у смислу редизајна појединих институционалних аранжмана (на пример, постојећег изборног система), тако и у смислу (ре)дизајна свеобухватне друштвене промене, а пре свега одређене културне и вредносне трансформације, како би се подстакao развој заједничких, грађанских идентитетских елемената, грађанских врлина и цивилних вештина.

У том смислу, најпре треба уважити тезу либералног национализма о несмањеном значају нације, националног идентитета и националне културе и у савременој ери глобализацијских и интеграционих процеса, без обзира на различите визије њихових крајњих исхода. Ово посебно добија на важности у условима постојећег светског тренда у вези са националним брендирањем, чему се данас придаје све већи значај. Јер, национални идентитет односно, како се он ту поима, идентификовање са одређеном нацијом-грађана и њеним културним и симболичким садржајима, обезбеђује не само задовољење идентитетских потреба грађана, већ и њихову политичку приврженост и политичку стабилност заједнице, а његовим стратешким управљањем може се обезбедити и компетитивност државе и њено репозиционирање у међународној арени.

Уставни патриотизам пак – премда је он концептуално уобличен на темељу критике, између осталог, и либералног национализма – према нашем схватању, није у нескладу с тим моделом. Реч је заправо о моделима између којих има више сличности него разлика. У оба случаја ради се о својеврсним моделима или теоријама кохезије, а извори јединства односно темељи идентификационаг обрасца које успостављају нису међусобно искључујуће категорије, већ пре комплементарне. За развој и јачање заједничких идентитетских компонената код грађанства у Србији свакако је од значаја и онај „контекст заједничког живота“ (што Н. Бељинац у својој варијанти уставног патриотизма формулише као основ политичке привржености); али ипак кључну улогу имају подстицаји заједничкој привржености универзалним, либерално-демократским политичким принципима и вредностима инкорпорираним у Устав и политичке институције земље, и то

на начин да се они разумеју и прихвате као део сопствене националне и политичке културе. Тиме се, дакако, потврђује и додатно афирмише неоинституционалистичка теза – која се у овом раду дубоко прихвата и брани, а у наставку ће јој бити посвећена и посебна пажња – да на демократију и њено обликовање подједнако утичу политичке институције и њихов дизајн, као и социјално-економски услови. Дакле, важно је имати на уму да политичке институције могу да делују као независна варијабла, те да утичу на обликовање идентитетских и уопште вредносних оријентација, и тиме да имају значају улогу у очувању и заштити, али и развоју и модернизацији националог идентитета.

Без обзира на све недостатке модела који ставља акценат на развијено цивилно друштво, као и на ограничења свих постојећих цивилних друштава, не сме се занемарити улога овог сектора друштва. Мишљења смо да његов највећи допринос може бити управо на пољу едукације, односно образовања за демократско и партиципативно грађанство и развоја његове интеркултурне компетентности; а тиме и за увођење културно компетентне праксе у различитим врстама професија и различитим областима друштвеног живота.

Као и у случају цивилног друштва, тако се не сме занемарити ни улога делиберативне политичке јавности, односно њено „комуникативно деловање“ путем учешћа у дискурзивним политичким и друштвеним процесима, што би представљало значајну допуну и кориговање либерално-представничке демократије, а савремени напредак на пољу комуникацијске технологије и развој тзв. нових медија пружају велике могућности за то. Но, у условима културног диверзитетa и етничке хетерогености, та јавност се не може третирати као некаква хомогена или унифицирана, већ управо као хетерогена или, како неки више воле да кажу, плуралистичка јавност, сачињена од различитих група јавности и њихових чланова, који могу и на тај начин, дакле, дискурзивним деловањем, да артикулишу и афирмишу своје захтеве и интересе у вези са идентитетским питањима. Њихово укључивање у процес обликовања политичке воље би онда, сходно фундаменталном дискурзивном правилу, зависило од снаге и ваљаности изнетих аргумената. Посматрано на тај начин, постојећи диверзитет, односно хетерогена јавност, представља значајни делиберативни и дискурзивни ресурс друштва који треба да буде у функцији унапређења демократије.

С друге стране, консоцијација као модел управљања идентитетским конфликтима не види се као подобна за тип етнички хетерогеног друштва који је овде предмет разматрања. За такве друштвене услове, наиме, сматрамо да је валидно оно мишљење Хабермаса да би примена овог модела водила најпре трајном учвршћивању постојећих разлика, на начин њиховог „замрзавања“, а потом и стварању и/или продубљивању друштвених расцепа по тој линији подела, док би се управљање конфликтима свело на дневно-политичку трговину групних елита. У том смислу, поред отвореног питања функционалности и оперативности консоцијативне демократије у одсуству одређеног политичко-културног оквира, она у случају српског друштва не би имала ни интегративни потенцијал. Из сличних разлога, федерализам, посебно онај утемељен на етничком принципу, као и други облици територијализације мањинских питања, попут регионализације базиране на етничитету, у виду формирања етничких региона, представљају пре дезинтегративан него интегративан модел. Поред тога што ни упоредна пракса савремених демократија не говори у прилог решавања мањинских и с њима скопчаних идентитетских питања тим путем, само историјско и савремено искуство Србије и српског народа са дезинтегративним процесима и тенденцијама те врсте довољно је опомињуће у том смислу.

Кад је реч о моделу регионалне интеграције и изградње заједничког, европског идентитета као моделу превазилажења идентитетских подела и конфликтности, не сме се испустити из вида да он може имати двоструко дејство на том пољу. Такође, како је напред објашњено, погрешно је овај модел разумевати као захтев за потискивањем и деконструкцијом властитог националног идентитета. Да будемо сасвим конкретни, према нашем схватању, његова примена не треба да води ка изградњи европског идентитета као некаквог супранационалног идентитета који би супституисао партикуларне националне и културне идентите, већ пре ка стимулисању развоја додатног нивоа или слоја националног идентитета, тако што би он укључивао као свој саставни елемент оне европске вредности и политичке принципе који су компатибилни са националним вредностима и садржајима националне културе. Дакле, реч је о развоју или пре јачању одређених идентитетских компонената које су заједничке за све грађане европских земаља, па и грађане Србије, а не о развоју некаквог потпуно новог колективног идентитета, као да ова земља и чланови њеног друштва, њена

национална култура, те партикуларне културе и духовна наслеђа која ту егзистирају, нису већ, по самој својој суштини, европског карактера.

Модел либералног плурализма, како је овде скициран, као један мешовит и комплексан демократски модел – при чему се треба сетити оног упозорења које је дао Исаиа Берлин да једноставна решења нису подабна, односно не могу бити идеал за хетерогена друштва – био би далеко отворенији и инклузивнији, у односу на већину других разматраних модела, са аспекта идентитетских захтева и интереса свих партикуларних група, како мањинских тако и већинске групе, не занемарујући потребу за очувањем, развојем и промоцијом њихових партикуларних етно-културних идентитета, али такође ни потребу за модернизацијом националног идентитета и јачањем његових либералних елемената, односно грађанских идентитетских компонената. Такав модел демократије, који уважава могућност постојања двоструких или вишеструких идентитета и њихове укрштености, имао би одређене капацитете за решавање оног проблема у теорији означеног као „мањине под ризиком“, јер би могао смањити, с једне стране, ризик од угрожавања мањинских група, њихових права и њиховог опстанка, а с друге, безбедносни ризик од дезинтеграције земље и потенцијалне сецесије са свим негативним, па и опасним импликацијама које одатле произлазе. Но, такав сложен модел демократије захтева и редефинисање самог концепта политике идентитета и промену приступа истој, пре свега у правцу њеног разумевања и третирања као легитимне владине међуресорне практичне политике која би подједнако била усмерена на бригу о партикуларним идентитетима, како мањинским тако и већинском, као и на стратешко управљање националним идентитетом и његово брендирање. Управо ту видимо могућност изградње једног новог, савременим условима прилагођеног идентификационог обрасца или референтног оквира политичке привржености који не само да не би био ексклузивистички већ би, сасвим супротно, био прихватљив за све чланове друштва и, као такав, могао би допринети остваривању већег степена социјалне кохезије.

Овде се полази од тезе да, ако држава није неутална према етно-културном идентитету мањинских група, што сматрамо из више разлога оправданом и потребном праксом, она исто тако не може и не треба да буде културно неутрална ни према већинском идентитету. Но, поред тога, потребно је и очување либерално-демократског начела грађанства. Штавише,

императив је да се ово начело додатно оснажи како би га људи прихватили и интериоризовали, чиме би се подстакла не само модернизација партикуларних идентитета, већ и демократска регулација идентитетских односа, и тиме спречила могућност за превласт неког „чистог“ етно-културног модела, било етнократије било максималистичког мултукултурализма, а што носи опасност од осујећивање могућности заједничког живота, кроз нарушавање друштвене равнотеже и стабилности.

5.2. (Ре)дизајнирање институција

„Примарни предмет правде су институционални аранжмани који стварају могућности за људе кроз време.“

Елизабет Андерсон
(Elizabeth Secor Anderson, 1959–),
америчка филозофкиња и угледна
универзитетска професорка,

Императив интеграције
(*The Imperative of Integration*, 2010)

„Устав обезбеђује оквир за демократију, али политичке странке и избори су њено срце и душа.“

Џозеф Лапаломбара
(Joseph LaPalombara, 1925–),
амерички политиколог, професор *emeritus*
на Јејл универзитету

5.2.1. Обнова институционалне парадигме

Можемо приметити да данас, у глобалним размерама, постоји својеврстан тренд стварања и одржавања култа институција. Томе је у значајној мери допринела управо политичка теорија, а посебно теорије о институцијама и теорија организација. Култ институција нарочито је карактеристичан за Сједињене Америчке Државе, премда тамо никада није постојао култ саме државе као кључне институције (такав статус државе карактеристичан је за континентално-европску традицију базирану на римском праву). Институционална теорија је, како истиче Клаус фон Бејме, најпре извршила јак утицај на америчку антропологију, а онда последично и на друге друштвене науке. Но, код Американаца култ институција постоји не само у теорији, већ и у пракси. Одувек су они, више него Европљани и грађани других држава, изражавали понос у вези са својим институцијама. Бејме каже да се то објашњава тамошњим одсуством монархијског симболизма и култа личности.⁵⁷³

Према мишљењу Клауса Офеа (Claus Offe), општа функција институција, а то је уједно и њихова позитивна карактеристика, огледа се у јачању поретка кроз обезбеђивање заједничких и конвергентних, когнитивних и нормативних оријентација за учеснике и обликовање њихових преференција, те развој осећаја стабилности, поверења, значења и заједничког идентитета, а чиме се ублажавају потенцијали за конфликте у друштву.⁵⁷⁴ „Институције су“, каже Офе, „неопходни, а тиме и свеprisутни састојци друштвеног живота, јер координирају деловање, ограничавају сукоб, олакшавају његово решавање и тако чине (економске, политичке и тако даље) трансакције и друштвену интеракцију (на пример, у оквиру породица или удружења) јефтинијим или мање ризичним него што би оне то биле у одсуству институција“.⁵⁷⁵ Дакле, у складу са овим становиштем, институције доприносе решавању фундаменталних проблема у друштву које би се,

⁵⁷³ Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 747; 750–751.

⁵⁷⁴ Према: Claus Offe, "Institutional design", у: Paul Barry Clarke and Joe Foweraker (eds.), *Encyclopedia of Democratic Thought*, Routledge, London and New York, 2001, стр. 447–448.

⁵⁷⁵ *Ibid*, стр. 447.

заправо, без њих налазило у оном хобсовском „природном стању“. Но, Офе одмах потом указује и на негативну страну институција коју доводи у везу са њиховом структуром. Премда су институције људски продукт, за актере који су укључени у њих, односно оне који живе под њиховим окриљем, оне представљају дату категорију и стога им намећу извесна обавезујућа ограничења; при чему, само некима од њих обезбеђују ауторитет и ресурсе моћи.⁵⁷⁶

Међу бројним одређењима институција које литература нуди – од којих се многа и не одликују неком нарочитом прецизношћу и јасноћом, а чак има и таквих којима се институцијама приписује својеврсна магичност⁵⁷⁷ – селектовали смо неколико њих где се акценат ставља на одређене обрасце, односно форме понашања, обезбеђивање његове стабилности и значења, и која могу бити од значаја за разумевање везе између норми и вредности, с једне, и институција, с друге стране, те нам стога могу послужити и као одређене полазне дефиниције. На пример, према одређењу које је дао Талкот Парсонс (Talcott Parsons) пре скоро седам деценија, институције су „они обрасци који дефинишу оно што је легитимно и очекивано понашање људи, нарочито оних који обављају структурно важне улоге у друштвеном систему“.⁵⁷⁸ Ричард Скот (Richard W. Scott), пак, каже: „Институције се састоје од когнитивних, нормативних и регулативних структура и активности

⁵⁷⁶ Видети: *Ibid*, стр. 448.

⁵⁷⁷ Пре Другог светског рата професор политичких наука Едвард Мекчесни Сајт (Edward McClesney Sait) је управо на тај начин схватао институције – као магичне (Edward McClesney Sait, *Political Institutions: A Preface*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1938; нав. према: Kenneth Shepsle, "Rational Choice Institutionalism", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, *op. cit*, стр. 26). Но, према тврдњама Кенета Шепсла (Kenneth A. Shepsle), теоријско наслеђе овог аутора, у његовим различитим формама, може се пронаћи и у делима савремених институционалиста, пре свега оних историјског усмерења. У складу са таквим схватањем, институције се „обликују и преобликују према сложеним силама које се не могу суштински спознати. Закон, ропство, феудализам, језик, својинска права – то су 'здања' које Сајт сматра институцијама“ (према: Kenneth Shepsle, "Rational Choice Institutionalism", *op. cit*, стр. 26).

⁵⁷⁸ Talcott Parsons, *Essays in Sociological Theory*, rev. edn, Free Press, Glencoe, Ill., 1954, стр. 239; нав. према: Jean Blondel, "About institutions, mainly, but not exclusively, political", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, *op. cit*, стр. 717.

које пружају стабилност и значење друштвеном понашању“.⁵⁷⁹ Слична, али нешто прецизнија дефиниција јесте она коју даје професор Милан Јовановић: „Институције су увек мање или више устаљене форме људског понашања у конкретном поретку регулисане правом, моралом и обичајима“.⁵⁸⁰

Иначе, како се испостваило, институционална теорија се развија много брже него саме институције, јер институционалне форме, организационе структуре и праксе показују изузетну истрајност и отпорност на промене. Пол Пирсон (Paul Pierson) ће, на пример, рећи да је „типична одлика за институционалне аранжмане у политици то да их је тешко променити“.⁵⁸¹ Чест је случај да чак и када нестане потреба за неком институцијом, која је изгубила своју сврху, она уз одређено адаптирање наставља и даље да постоји. Нарочито је за најразвијенија друштва и њихове националне традиције на подручју институција карактеристична та отпорност на институционалне промене. Стога ће неки закључити да се ту „већина институционалних реформи испоставља (се) као *ad hoc* активност“.⁵⁸²

⁵⁷⁹ W. Richard Scott, *Institutions and Organisations: Ideas, Interests and Identities*, Sage, London 1995, стр. 33; нав. према: Jean Blondel, "About institutions, mainly, but not exclusively, political", *op. cit*, стр. 717.

⁵⁸⁰ Милан Јовановић, „Политички систем и институционални перед“, *op. cit*, стр. 126.

⁵⁸¹ Paul Pierson, "The limits of design: Explaining institutional origins and design", *Governance*, Vol. 13, No. 4, 2000, стр. 490.

⁵⁸² James G. March and Johan P. Olsen, *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, Free Press, New York, 1989, стр. 69; уп. Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", *op. cit*, стр. 753; исто и: Клаус фон Бејме, „Старе и нове политичке институције“ (прев. Марина Бубнић), у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 293. Настојећи да илуструје ту истрајност старих институционалних форми у развијеним земљама, чак и када су оне непотребно компликоване или превазиђене, Бејме износи примере таквих „необичних“ институција као што су тзв. изборни колеџ у САД или, пак, „извршни други дом“ у Немачкој, које су, и поред бројних иницијатива за њихову реформу, остајале непромењене. *Ibid*; исто и у: Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", *op. cit*, стр. 752–753.

Поред тога, о тој живавости институционалних форми, па и самом начину развоја институционалне традиције код развијених земаља, говори и та чињеница да чак ни „револуционарни уставы у Француској (из 1792) и Сједињеним Државама (1787) нису извршили потпуни раскид са институцијама пререволуционарног режима, већ су их

Генерално, у оквиру неоинституционалистичке литературе веома је учестало такво схватање институција као инертних, правилима ограничених и отпорних на промене.⁵⁸³ При томе, та отпорност институционалне традиције на промене посебно је акцентована у оквиру тзв. историјског институционализма, због чега се његова улога неретко своди само на објашњење институционалног континуитета. Имајући то у виду, Стивен Бел (Stephen Bell) је, помало и цинично, приметио: „... изгледа да се институционални живот одвија унутар успостављених институционалних оквира или као 'саморепродукујуће постојање институционалних структура'“.⁵⁸⁴ Заправо, желећи да да допринос теоријском објашњењу институционалне промене – што се испоставило као главни „камен спотицања“ у оквиру неоинституционализма – те уједно и да одговори на критике новијих, конструктивистички оријентисаних институционалиста,⁵⁸⁵ Бел је конципирао једну алтернативну варијанту историјског институционализма, где се у средиште анализе стављају активни и интерпретативни актери који делују унутар институција са извесном „ограниченом дискрецијом“ и где се, такође, полази од тога да и институционално окружење може утицати на обликовање промене, па чак и оснажујуће деловати на сам реформски процес.

С друге стране, у оквиру институционализма рационалног избора (енгл. *rational choice approach*), као још једног неоинституционалистичког приступа, доминантне су две струје мишљења у погледу природе институција. Према једном гледишту, институције представљају ништа друго до спољна ограничења („егзогено дат облик игре“); док, прем другом схватању, оне су производ самих актера који их успостављају у виду

адаптирали потребама представничке – и касније када је усвојено универзално право гласа – демократске владавине“ (*ibid*, стр. 744).

⁵⁸³ Stephen Bell, "Do we really need a new 'Constructivist Institutionalism' to explain institutional change?", *British Journal of Political Science*, Vol. 41, Issue 4, October 2011, стр. 884.

⁵⁸⁴ *Ibid*, стр. 885. Стивен Бел се ту ослања на речи Хермана Шварца (Hermann Schwartz).

⁵⁸⁵ Према Белу, конструктивистички институционалисти тврде да раније успостављени неоинституционалистички приступи, попут рационалног избора, историјског и социолошког институционализма, нису у стању да ефикасно објасне институционалну промену управо због становишта да институционално окружење у значајној мери ограничава институционалне актере. *Ibid*, стр. 883.

одређених правила и, као такве, одраз су одређеног еквилибријума („институције су једноставно уравнотежени начини /правила – прим. А. М. Ј./ одвијања ствари“).⁵⁸⁶ Међутим, када је реч, на пример, о изборним правилима и институтима, сматрамо да је, у односу на претходно наведена гледишта, прихватљивија и са далеко више капацитета за аналитичку употребу једна кумулативна концепција у оквиру приступа рационалног избора од које у својим истраживањима и анализама полазе Милан Јовановић и Душан Вучићевић. Према тој концепцији, изборна правила (али, како можемо приметити, то донекле важи и за друге институције) имају двојаку природу: с једне стране, она представљају извесна егзогена ограничења (оквир унутар кога актери, држећи се логике рационалног избора, врше одабир одређених стратегија деловања); али, с друге, она су и одраз еквилибријума, макар све док су прихваћена од стране свих актера, и тада се не могу лако променити. Но, када ова правила постану подложна промени – а то је она ситуација, како поменути ауторски двојац објашњава, ослањајући се на анализу Кенета Шепсла, када „кључни актер жели да игра по другим правилима“ – стање институционалне равнотеже је нарушено (док се реформисана изборна правила појављују као редистрибутивна институција).⁵⁸⁷

Ипак, мишљења смо и да аргументацију која се износи у сврху оспоравња приступа рационалног избора треба узети за озбиљно, пре свега ону о проблематичности његове полазне тезе о рационалном понашању актера при доношењу институционалних одлука и одабиру стратегија деловања. Наиме, чињеница је да људи нису увек нити претежно рационални, из чега произлази и да је читава логика објашњења, то јест логика рационалног избора, погрешна. Поред тога, Ендрју Хиндмур (Andrew Hindmoor) примећује и да су емпиријски докази у оквиру овог приступа сиромашни, као и да је то једна „политички деструктивна теорија“.⁵⁸⁸ Заправо, заступници другачијих неоинституционалистичких приступа, попут

⁵⁸⁶ Kenneth Shepsle, "Rational Choice Institutionalism", *op. cit.*, стр. 24–27.

⁵⁸⁷ Видети: Душан Вучићевић, Милан Јовановић, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *Српска политичка мисао* (посебно издање), специјал/2015, стр. 89–90.

⁵⁸⁸ Видети: Andrew Hindmoor, "Rational Choice", у: David Marsh, Gerry Stoker (eds.), *Theory and Methods in Political Science* (third edition), Palgrave Macmillan, Basingstoke, U.K, 2010, стр. 42–59; посебно део: "What's wrong with rational choice", стр. 51–56.

историјских институционалиста, сагласни су с тим да актери делују на одређен стратешки начин, али сматрају да треба прецизније одредити такво стратешко деловање, кроз спецификацију његовог садржаја и уз ослањање на историјски утемељену емпиријску анализу, како би се разумело њихово усмерење на конкретне циљеве и политичке исходе.⁵⁸⁹ Пледира се, како то чини Ира Кацнелсон (Ira Katznelson), за „ситуирано разумевање рационалности“, што подразумева да се неизоставно морају узети у обзир и историјски чиниоци, односно „специфични нормативни и институционални оквири који су културне и структуралне природе, а не само стратешке...“⁵⁹⁰ Искључиво би, дакле, у том контексту претпоставка рационалности евентуално могла да има смисла.

Но, чинило се да је у политикологији, пре овог неоинституционалистичког таласа којим је враћен „стари сјај“ и круцијална позиција политичким институцијама, теоријски интерес за њихово проучавање током 60-их и 70-их био у значајној мери потиснут под утицајем „бихејвиоралне револуције“. Једна продубљена анализа, међутим, показује да то и није било баш тако, уз изнето упозорење да се овај „привремени 'пад' престижа институција... не сме (се) преувеличавати“.⁵⁹¹ Јер, прво, политичке организације, попут политичких странака, и институције, попут законодавних тела и влада, и тада су чиниле уобичајени оквир анализе како појединачних земаља, тако и упоредних студија; друго, у том периоду доминантан приступ структуралног функционализма истраживачку пажњу

⁵⁸⁹ О томе управо говори Стивен Бел. Видети: Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (ур.), *Институције и институционализам*, *op. cit.*, стр. 275 (енглеско издање: Stephen Bell, "Institutionalism: Old and New", у: Andrew Parkin, John Summers and Dennis Woodward /eds./, *Government, Politics, Power and Policy in Australia*, 7th edition, Longman, Frenchs Forest, NSW, Australia, 2002, стр. 363–380). Такође, овај рад је доступан и у електронској форми: Stephen Bell, "Institutionalism: Old and New", https://espace.library.uq.edu.au/data/UQ_9699/Institutionalism.pdf? (28/05/2019), стр. 1–16.

⁵⁹⁰ Ira Katznelson, "The doleful dance of politics and policy: Can Historical Institutionalism make a difference?", *American Political Science Review*, Vol. 92, No. 1 March 1998, стр. 197; уп. Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 275.

⁵⁹¹ Jean Blondel, "About institutions, mainly, but not exclusively, political", *op. cit.*, стр. 716.

усмерава на структуре, као „термин који се сматрао неутралнијим од речи 'институција', а који покрива великим делом исту стварност“.⁵⁹²

У друштвеним наукама постоји мање или више трајни, али у новије време и све већи интерес за проучавање институција као једног изразито комплексног феномена. Често се истиче да је, када је реч о институцијама, у друштвеним наукама дошло до својеврсне револуције, по значају сличне оној коју је раније произвео бихејвиоризам. И не само то, већ се сматра да је конципирањем и развојем новог институционализма, као посебног аналитичког оквира у друштвеним наукама, извршена научна револуција скоро аналогна оним у природним наукама.⁵⁹³ Такав „преокрет“ у друштвеним наукама, који ће у фокус истраживачке пажње ставити управо институције, различито је описиван – као, на пример, „когнитивна револуција“, „интерпретативни обрт“ или чак развој „новог културализма“⁵⁹⁴ – али, чини се, увек са истом намером да се укаже на његов значај за научну експликацију и сам сазнајни процес. Још 1994. године је раније поменут Ричард В. Скот приметио:

„Иако је, као код сваког људског интересовања,
било плиме и осеке, у последње две деценије сведоцимо
смо изузетног пораста интересовања за институције. Све

⁵⁹² *Ibid.*

⁵⁹³ Видети: Јан-Ерик Лане, Сванте Ершон, „Шта је институција?“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, *op. cit.*, стр. 151. Реч је о тексту који представља извод из књиге: Jan-Erik Lane and Svante Ersson, *The New Institutional Politics: Performance and Outcomes*, Routledge, London and New York, 2000, стр. 23–37.

⁵⁹⁴ Видети: Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, *op. cit.*, стр. 185 (оригинално издање: Richard W. Scott, "Institutions and organizations: Toward a theoretical synthesis", у: Richard W. Scott and John W. Meyer /eds./, *Institutional Environments and Organizations*, Sage, Thousand Oaks, 1994, стр. 55–80). Користећи ове појмове, Скот се ту ослања на низ студија, попут: Walter W. Powell and Paul J. DiMaggio (eds.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (University of Chicago Press, Chicago, 1991); Paul Rabinow and William M. Sullivan, "The interpretive turn: A second look" (у: Paul Rabinow and William M. Sullivan /eds./, *Interpretive Social Science: A Second Look*, University of California Press, Berkeley, 1987, стр. 1–30); и Robert Wuthnow et al., *Cultural Analysis: The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jurgen Habermas* (Routledge & Kegan Paul, Boston, 1984).

главне дисциплине – антропологија, економија, политичке науке, психологија и социологија – бавиле су се тим питањем и свака је дала сопствени допринос и печат истраживању које је било у току.⁵⁹⁵

Међутим, последица тих различитих истраживачких приступа и стављања акцента на поједине институционалне аспекте јесте та да данас постоји веома велика разноликост дефиниција и схватања институција, и то не само између различитих дисциплина, већ и у оквиру исте, појединачне дисциплине.

То је случај и са самим политичким наукама у којима је питање институција, разуме се, одувек било веома битно, али су данас истраживања скопчана с њима, обухваћена широким и сложеним приступом тзв. неоинституционализма, постала нарочито актуелна. О томе колики се значај придавао институцијама у политичким наукама и анализама, можда најбоље говори то што се и такав један процес какав је политичка модернизација углавном сагледавао кроз сам институционални развој.⁵⁹⁶

Већ појава прве системске теоријске мисли о политици и политичком животу укључивала је и теоријска разматрања политичких институција (или институција управљања). Другим речима, институционална анализа сеже чак до антике, када су се углавном темељна научна питања односила управо на „природу институција управљања које могу усмерити понашање појединаца – и оних који владају и оних који се покоравају – према бољим циљевима“.⁵⁹⁷ Већ је из овага јасно колико је у политичкој и институционалној мисли, још од самих њених почетака, снажно био изражен и нормативни, то јест вредносни елемент. Из објашњења које је дао Гај Питерс – за које можемо приметити да је одраз једног функционалистичког гледишта у погледу

⁵⁹⁵ Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 185.

⁵⁹⁶ Тако ће, на пример, Клаус фон Бејме, професор *emeritus* политичких наука на Универзитету у Хајделбергу, закључити: „Од Макса Вебера до Стајна Рокана (Stein Rokkan) 'модернизација' у политици се, у основи, схватала као процес изградње институција“ (Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", *op. cit.*, стр. 747).

⁵⁹⁷ В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 5.

питања настанка институција⁵⁹⁸ – произлази да је потреба за формирањем политичких установа и развијена услед спознаје да је понашање појединаца непостојано и променљиве природе, та да је неопходно усмерити га према колективним циљевима.

Можемо, дакле, сматрати да су старо-грчки политички филозофи – као они који су се први бавили анализом институција и њихових ефеката и успеха у управљању, те на основу тога и оним што се модерном терминологијом назива „институционални дизајн“ – били својеврсне претече тзв. институционалиста. Но, и касније је постојао сијасет политичких мислилаца и теоретичара који су се на овај или онај начин бавили институционалним питањима и анализама, а међу њима су и они најпознатији: почевши од Алтузијуса или Џона од Солсберија (Althusius /John of Salisbury/, око 1119–1180); преко најзначајнијих представника тзв. контрактуалистичке теорије, попут Томаса Хобса (Thomas Hobbes, 1588–1679), Џона Лока (John Locke, 1632–1704) и Жан-Жака Русоа (Jean Jacques Rousseau, 1712–1778), те Шарла Монтескјеа (Charles-Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu, 1689–1755), Едмунда Берка (Edmund Burke, 1729–1797), Томаса Џеферсона (Thomas Jefferson, 1743–1826), Алексиса де Токвила (Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville, 1805–1859), Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill, 1806–1873), Валтера Беџхота (Walter Bagehot, 1826–1877); до Џејмса Брајса (James Bryce, 1838–1922), Карла Фридриха (Carl Joachim Friedrich, 1901–1984), па и таквог великана друштвене мисли као што је Макс Вебер (1864–1920) и других.⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Треба напоменути да је функционалистичка позиција, према којој су друштвене институције развијене као одраз друштвених потреба, била доминантна у великој теоријској расправи око питања настанка институција. Друго гледиште, које је названо дифузионистичко, полазило је од тезе да су институције настале ширењем из једног центра у друга подручја. Видети о томе у: Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", *op. cit.*, стр. 750–751.

⁵⁹⁹ Довољно је подсетити, на пример, да је Томас Хобс управо у снажним институцијама видео спас друштва од човечијих деструктивних инстинката који људе нагоне на борбу „свију против свих“ (*bellum omnium in omnes*); или да је Џон Лок, развојем своје „уговорне концепције јавних установа“, дао основ за развој не само демократске теорије већ и праксе, која је тиме знатно добила на свом демократском квалитету; док је Монтескје, пак, инсистирањем на равнотежи политичких структура, успоставио темељ за уобличавање америчке доктрине о подели власти (тзв. *checks and balances* систем). Видети о томе у: В.

На пример, према интерпретацији Фон Бејмеа, Вебер је управо у институционалном раздвајању и диференцијацији религијске и секуларне моћи видео основ специфичног развоја западног света, док су уставни „градови“ за њега били најинтересантнији тип институција.⁶⁰⁰ Но, и поред те заинтересованости за формалне институције, односно формално-правне аспекте институција, Вебер је, о чему ће касније бити више речи, изузетан значај придавао и системима значења.

Читава историјска генеза политичке мисли, наиме, недвосмислено показује да „политичко мишљење има своје корене у анализи и дизајну институција“.⁶⁰¹ Исто тако се може рећи да и саме политичке науке имају изразито институционалне и нормативне корене, а када су оне почеле да се диференцирају и уобличавају као посебна академска дисциплина (током последњег дела XIX века), институционална и нормативна питања су им остала у фокусу пажње. Питерс то објашњава на следећи начин:

„Политичка наука се бавила формалним аспектима власти, међу којима је и право, и њена пажња је била директно усмерена на машинерију система управљања. Многи су њени циљеви, надаље, били нормативни (које ће институције најбоље функционисати с обзиром на циљеве политичког система), а политичка наука је увелико била у служби државе“.⁶⁰²

На формално-легалистички или, како се још назива, нормативно-правни аспект институција као кључну тему у оквиру ране фазе политичких наука указује и Стивен Бел, али дајући истовремено увид и у неке конкретне методе које су коришћене у том старом приступу институционалним истраживањима. Тако, говорећи о усмерењу политичких наука током

Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, op. cit, стр. 5–6. Такође, за неке од горепомнутих, ранијих представника институционалне анализе видети у: Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti“, *Politička misao*, Vol. XLI, br. 1, 2004, стр. 104.

⁶⁰⁰ Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", op. cit, стр. 747.

⁶⁰¹ B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, op. cit, стр. 6.

⁶⁰² Ibid.

њиховог настанка и развоја у касном XIX и раном XX веку, он каже да је политичка теорија тада била фокусирана само на оно што је очигледно: „Настала је описујући и мапирајући формалне институције власти и модерне државе у оквиру одређених земаља и на компаративној бази“.⁶⁰³ Уз то, важно је додатно нагласити да су истраживања у оквиру старог институционализма често имала евалуативну сврху, с обзиром на настојање да се да оцена колико су одређене институције компатибилне са прокламованим политичким циљевима, демократским нормама и принципима.⁶⁰⁴

Овде, наиме, лежи одговор на оно важно питање којим се бави већина савремених представника институционалне теорије у политичким наукама: шта је, у теоријско-методолошком смислу, *differentia specifica* старог институционализма, односно које су то његове кључне карактеристике због којих се он разликује од тзв. новог институционализма или, обрнуто постављено, шта је то ново што је овај други приступ донео.⁶⁰⁵ То питање произлази већ и из самог назива „нови институционализам“, којим се очигледно желело изразити постојање једног особеног и знатно различитог, дакле, и у суштинском смислу, новог теоријско-методолошког приступа, који су у политичким наукама инаугурисали Џејмс Марч и Јохан Олсен у свом познатом и сада већ, можемо рећи, класичном раду из 1984. године – „Нови институционализам: Организациони чиниоци у политичком животу“ ("The New Institutionalism: Organizational factors in political life").⁶⁰⁶ Деценију након тога, у *Новом приручнику за политичку науку* (*A New Handbook of Political*

⁶⁰³ Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 268.

⁶⁰⁴ О оваквој врсти евалуације као значајној одлици старог институционализма говори Род Роудс (Roderick Arthur William Rhodes). Видети: Roderick A. W. Rhodes, "The institutional approach", у: David Marsh, Gerry Stoker (eds.), *Theory and Methods in Political Science* (first edition), Macmillan, London, 1995, стр. 42–57.

⁶⁰⁵ Новине које је донео нови институционализам сумира Бејме, одговарајући тако на питање: „Да ли је неoinституционализам заиста нов?“ Видети: Klaus von Beyme, "Political institutions – old and new", *op. cit.*, стр. 753.

⁶⁰⁶ Видети: James G. March and Johan P. Olsen, "The New Institutionalism: Organizational factors in political life", *American Political Science Review*, Vol. 78, No. 3, 1984, стр. 734–749.

Science, 1996) нови институционализам биће проглашен за „најважнији теоретски приступ у изучавању политичких појава“.⁶⁰⁷

Из горенаведеног се може закључити да је у оквиру старог институционализма у политичким наукама, пре свега у политичкој теорији и проучавању јавне администрације, али и у неким сродним областима, попут на пример уставних истраживања, акценат био на опису, то јест пукој дескрипцији, мапирању и евалуацији формалних институција, те на компарацији и класификацији формално-правних и административних уређења. То уједно значи и да стари институционализам, за разлику од новог, није био с почетка усмерен на давање објашњења, па тиме ни на, како неки кажу, „кумулятивно изграђивање теорије“.⁶⁰⁸ Штавише, и када је реч о самом појму институција, у политикологији, за разлику од неких других дисциплина попут економије и социологије, није било никаквог настојања нити интереса за његово разјашњење, односно прецизније утврђивање онога што би под њега потпадало. На једном месту се веома упечатљиво дочарава тај ранији, „подразумевајући“ однос политикологије спрема овог појма: „Било је то као да је значење тог концепта само по себи разумљиво и да би требало одмах да препознамо институцију када бисмо је видели“.⁶⁰⁹

Ову атеоретичност и дескриптивност многи савремени аналитичари узимају за кључну одлику, па и основу критике старог институционализма. Па ипак, „стари“ или „класични“ институционалисти, како каже Клаус фон Бејме, „нису били наивни онтолошки аналитичари, већ су описивали институције у свеобухватном друштвеном окружењу неког система“.⁶¹⁰ Поред тога, често су појединачне институције аналитички довођене у везу са унапређењем положаја неке друштвене групе. У томе се крила и једна озбиљна опасност старог институционализма, изражена у скепси – попут оне коју је изнео Ернест Баркер (Ernest Barker) у Британији почетком 50-их

⁶⁰⁷ Нав. према: Душан Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *Социолошки преглед*, vol. XLIII, бр. 2, 2009, стр. 231.

⁶⁰⁸ Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit*, стр. 269; видети и: Kenneth A. Shepsle, "Studying institutions: Some lessons from the Rational Choice approach", *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 1, No. 2, 1989, стр. 131–147.

⁶⁰⁹ Jean Blondel, "About institutions, mainly, but not exclusively, political", *op. cit*, стр. 717.

⁶¹⁰ Klaus von Beyme, "Political Institutions – Old and New", *op. cit*, стр. 747.

година XX века – да „величање неке институције у оквиру институционалистичког приступа“ може бити „само маска за култ одређене друштвене групе“.⁶¹¹

Такође, и Гај Питерс, који се подробно бавио одликама старог институционализма, истиче да овај приступ „нема теоријске аспирације и мотивацију“ те врсте. „Надаље“, каже он, „методологија коју примењује стари институционализам углавном је методологија интелигентног проматрача који неапстрактним терминима покушава описати и разумети политички свет који га/њу окружује“.⁶¹² Међутим, овај аутор даје и једну веома важну напомену везану за то:

„Упркос томе што се (стари институционалисти – прим. А. М. Ј.) карактеришу или чак подвргавају стереотипима као атеоријски и дескриптивни, још увек ваља истакнути да су се у том истраживању скривале неке теорије ... они су говорили теоријски а да нису нужно то знали. То је вредело упркос томе што су многи од тих научника... конкретно одбацивали теорију као свој циљ или чак као респектабилни циљ социјалне анализе“.⁶¹³

Поред ове одлике старог институционализма, која је одређена као „склоност ка *прототеорији*“, међу главним карактеристикама овог приступа,

⁶¹¹ Ernest Barker, *Principles of Social and Political Theory* (1951), Oxford University Press, Oxford, 1961, стр. 166; нав. према: Klaus von Beyme, "Political Institutions – Old and New", *op. cit.*, стр. 747.

Фон Бејме овде објашњава да те старе институционалне теорије, усмерене на друштвене групе, углавном нису могле да се усагласе о значају одређених институција, те док се у оквиру континенталне традиције, базиране на римском праву, држава узимала за најзначајнију институцију, британска левичарска традиција сматрала је да је држава „само још једна 'колективна група'“; као и да су генерално англо-саксонске теорије, изузимајући неке хегелијанског типа, преферирале појам владе, сматрајући га „централним појмом институционалне анализе“, уз истовремено „дубоко неповерење у појам државе“. *Ibid*, стр. 747–748.

⁶¹² B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 5.

⁶¹³ *Ibid*, стр. 8–9.

које издваја Питерс, јесте и поменути *легализам* – као усмереност на правни аспект, односно законску утемељеност институција, и уопште давање средишње улоге праву (у смислу закона) када је реч о институцијама и управљању („интерес за политичке институције значио [је] /и значи/ интерес за право“), те посматрање права у овом смислу као институције за себе.⁶¹⁴ Уз то, Питерс, у својој веома систематичној анализи, маркира још четири значајне карактеристике тог приступа. Једна од њих је *структурализам*, у смислу усмерености на проучавање унутрашњих структура институција као детерминанте која утиче на понашање и система и појединаца („ако је аналитичар, дакле, могао утврдити битне аспекте структуре, могао је 'предвидети' понашање система“).⁶¹⁵ У фокусу су били такви структурални елементи политичког система као што су федерално или унитарно уређење, председнички или парламентарни систем и др. При томе су били занемарени неки други важни структурни аспекти система. На пример, како то посебно наглашава Душан Павловић у оквиру изнетог прегледа Питерсовог схватања, такав приступ занемарио је „поготово међуоднос друштва и политичког система и тиме је изгубио из вида интерес за касније веома популарне политиколошке концепте као што су, рецимо, консоцијација или корпоративизам“.⁶¹⁶ Следећа карактеристика старог институционализма коју издваја Питерс и која је, према његовом мишљењу, била природна последица интереса за формалноправну анализу, формалне структуре и уставе, јесте *холизам*. Тиме се, наиме, означава ранија тенденција да се врши поређење система само у њиховој целости, а не – како је то данас углавном случај – компарирање појединих њихових делова, то јест појединачних институција. Питерс ће закључити да су стари институционалисти заправо били

⁶¹⁴ *Ibid*, стр. 9. Такво схватање је, како објашњава Питерс, било карактеристично за тзв. школу правних институционалиста, која се у Француској формирала крајем XIX и почетком XX века и која је настојала да промовише правнопозитивистички приступ праву и институцијама, за разлику од тада доста заступљене природноправне оријентације. Но, ипак ће Пруска и, касније, Немачка бити те где је „изучавање права као темеља политичких спознаја досегло (је) свој врхунац“ (*ibid*, стр. 10).

⁶¹⁵ *Ibid*, стр. 10.

⁶¹⁶ Душан Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *op. cit*, стр. 235.

„компаратисти своје врсте“, ⁶¹⁷ будући да таква компарација коју су они примењивали не одговара савременом поимању и употреби ове методе („земље се нису толико упоређивале колико су се описивале једна за другом“ ⁶¹⁸). И не само да је та усредсређеност на целокупност политичких система отежавала право компарирање, већ и извођење генерализација и теоретских конструкција, а тиме и сам развој политичких наука као аутономне дисциплине. ⁶¹⁹ *Историцизам*, ⁶²⁰ као још једна одлика приступа старих институционалиста, означава тенденцију ка успостављању развојне концепције политике и институција, која би узимала у обзир насатанк и развој институција и историјске околности везане за то, а што је третирано као специфично за сваки појединачни случај. Наиме, полазило се од имплицитне тезе да је за потпуно разумевање неке земље и њене политике, то јест начина на који се политика ту практикује и начина функционисања институција, неопходно да се разуме и одређен развојни модел или историјски образац који је карактеристичан за тај случај. Овај приступ је, дакле, подразумевао да је потребно историјско разумевање политичког понашања, јер је оно – како се сматрало – под утицајем одређене, укорене

⁶¹⁷ B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 11.

⁶¹⁸ *Ibid*, стр. 12.

⁶¹⁹ *Ibid*; такође, видети и: Душан Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *op. cit.*, стр. 235.

⁶²⁰ У вези са самим појмом историцизма, чини се да није без значаја дати и неке додатне напомене. Овај појам се односи на посебан теоријско-методолошки приступ у оквиру друштвених наука, који подразумева да је њихов главни задатак, како каже Карл Попер (Karl Popper), „историјско предвиђање“, и то „путем откривања 'ритмова', 'образаца', 'закона' или тенденција које леже у основи историјског развоја“ (Карл Попер, *Беда историцизма*, Дерета, Београд, 2009, стр. 15). Данас свакако да постоји један број научника који сматрају да за разумевање савременог политичког понашања и функционисања политичког система и његових институција, историја нема неку битну улогу. Но, поменути Карл Попер је отишао и даље, те је у својој познатој студији *Беда историцизма* (чији је наслов, према признању самог аутора, алузија на Марксову /Karl Heinrich Marx/ *Беду философије*), износећи своје критичко гледиште, настојао да покаже како, „из чисто логичких разлога, не би било могуће предвиђати будући ток историје“ (*ibid*, стр. 9). Он је, наиме, покушао аргументовано да укаже на потребу одбацивања овог приступа, третирајући га као „један оскудан метод... који не доноси плодове“ и тврдећи да су управо „историцистичка учења... суштински одговорна за незадовољавајуће стање теоријских друштвених наука“ (*ibid*, стр. 15).

концепције националне историје.⁶²¹ На концу, „стару“ институционалну анализу одликовала је и *нормативност* (нормативна анализа). Корени политичких наука су, како то често истиче Питерс, били изразито нормативни, те су се и анализе старих институционалиста одликовале „снажним нормативним елементом“.⁶²² Они су у својим институционалним анализама били заинтересовани за вредности (норме), начин остваривања циљева и допринос општем добру, те су на основу тога просуђивали оно што се називало „добра владавина“. Друштвени и политички живот, као и сама владавина и њено унапређење, сагледавани су кроз целину чињеница и вредности као испреплетених и међусобно повезаних димензија, које се нису раздвајале на начин како то чини савремена друштвена наука. Ово ће дати основ критичарима из тзв. реформаторског круга, позитивистички оријентисаним, да овом приступу оспоре научни карактер.

Међутим, и поред свих својих методолошких слабости и разних критика, стари институционализам се ипак, све до данас, одржао као приступ *sui generis* у истраживању политичких институција. Стога ће Стивен Бел рећи: „... стари институционализам није мртав. Опис институционалног уређења је и даље важан аспект политичких (политиколошких – прим. А. М. Ј.) истраживања и формални легализам је и даље значајан у областима као што су уставна истраживања и јавна администрација“.⁶²³ И не само то, него је дошло и до одређеног преклапања између старог и новог институционализма, будући да се касније и стари институционализам, поред дескрипције, усмерио такође на објашњење, полазећи управо од тезе да је политичко понашање у извесној мери одређено формалним правилима и процедурама, односно да је условљено постојећим институционалним оквиром. Неки аутори, попут Пола Хирша (Paul M. Hirsch) и Мајкла Лаунсберија (Michael Lounsbury), то ће тумачити као простор за могуће помирење између ових различитих школа унутар институционализма, што би обезбедило један балансиранији приступ изучавању дуалности која постоји у виду релације

⁶²¹ В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 12–13; Душан Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *op. cit.*, стр. 236.

⁶²² В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 13.

⁶²³ Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 269.

деловање – структура. Због тога ће они и одбацити она залагања – која су изнели, на пример, Пол Димађо и Волтер Пауел – за просту замену старог институционализма новим.⁶²⁴

Нови институционализам, уважавајући значај формалних институција, али исто тако и политичког понашања, настојао је да превазиђе крајности и ограничења како старог институционализма, тако и реформистичких школа које су му следиле и увеле тзв. револуцију у политичку науку – бихејвиористичке и теорије рационалног избора.⁶²⁵ Наиме, док су у оквиру старог институционализма за одређивање *output*-а, то јест исхода власти и политике, најважније биле формалне институције, у бихејвиоризму и теорији рационалног избора, такав значај се придавао понашању, и то пре свега појединаца, односно њиховим преференцијама. Поред тога, бихејвиоризам је уважавао постојање искључиво једносмерне узрочности, односно само инпуте из друштва и економије који утичу на политику и политичке институције. За разлику од тога, институционализам генерално, дакле, како стари тако и нови, узима у обзир обостране утицаје, то јест двосмерну каузалност, тако што уважава чињеницу да и институције могу исто тако утицати на друштвени и економски поредак.⁶²⁶ Уз то, нови институционализам пажњу ће усмерити не само на формалне и структуриране, већ и на неформалне и неструктуриране институције, као и на обичаје. На пример, према Шепслу, у такве неформалне и неструктуриране институције спада, између осталог, и колективно деловање. Оно, додуше, може некада бити и добро организовано и формализовано, као, рецимо, у случају политичког организовања интересних група; али, када је реч о међугрупним етничким односима, такво колективно деловање се често одвија према одређеним обрасцима који су неструктурирани, односно

⁶²⁴ Видети: Paul M. Hirsch, Michael Lounsbury, "Ending the family quarrel: Towards a reconciliation of 'Old' and 'New' Institutionalism", *American Behavioural Scientist*, Vol. 40, No. 4, 1997, стр. 406–418.

⁶²⁵ Према критичком мишљењу Марча и Олсена – који су инаугурисали и сам назив новог приступа или чак, како каже Г. Питерс, покрета – негативне одлике бихејвиористичког и приступа рационалног избора огледале су се у контекстуализму, редукционизму, утилитаризму, функционизму и инструментализму. Видети: B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 19–21.

⁶²⁶ *Ibid*, стр. 18.

аморфни, и имплицитни,⁶²⁷ те утолико и тежи за анализу. За нови институционализам у политикологији, а нарочито његову првобитну, тзв. нормативну варијанту, карактеристична је фокусираност на политичке институције и вредности, односно на ону компоненту политике која се означава енглеским термином *polity*. Према једном објашњењу, „иако политика садржи три компоненте (*polity, politics, policy*), претпоставка је тог приступа да *polity* структурира утицај политичких, економских и друштвених снага, и да има узрочни утицај на коначне резултате политика“.⁶²⁸ Душан Павловић, пак, говорећи о нормативном институционализму, каже:

„По нормативистима, установа увек одсликава неке вредности које су инхерентне тој установи; установа настаје да би остварила неку вредност. Исто тако, установа је све што може да индукује понашање: правила, рутине, вредности, веровања и друштвене норме... све што подстиче или ограничава људско делање, докле год је то ограничење конвенционалног карактера, тј. докле год није природно“.⁶²⁹

Важно је подвући то да овакво, према мишљењу неких, можда и прешироко схватање институција, акценат ставља ипак на оне норме и вредности које су својствене самим институцијама као релативно независним чиниоцима који имају капацитет да развијају и уобличавају норме путем

⁶²⁷ Видети: Kenneth Shepsle, "Structured and unstructured institutions", у: исти аутор, "Rational Choice Institutionalism", *op. cit.*, стр. 28; као и цео тај одељак, стр. 27–32. Шепсл овде, при разматрању институција, изричито узима у обзир, поред оних формалних и структурираних (као што су: парламенти, судови, административни одбори, регулативне агенције, централна банка, војска, краљевски двор, изборни режим или чак и саме политичке партије), и оне институције које нису структуриране или су то у мањој мери – попут неформалних правила и норми, координационе активности, аранжмана о сарадњи и колективног деловања. Говорећи о овом другом типу институција, он каже: „Попут структурираних институција, и оне могу бити описане као праксе и препознате по обрасцима које индукују, али који су више аморфни и имплицитни него формализовани... ...Контекст неструктурираних институција је флуиднији, пружајући мање чврст темељ за анализу“ (*ibid.*, стр. 27; 30).

⁶²⁸ Mario Sošić, „Europeizacija nacionalnih politika: Koncept i istraživački pristup“, *Analitičarskog politološkog društva: Časopis za politologiju*, Vol. 3, No. 1, 2006, стр. 232.

⁶²⁹ Душан Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *op. cit.*, стр. 240.

којих се утиче на политичко понашање актера који делују у тим институционалним оквирима.⁶³⁰

Међутим, и у оквиру новог институционализма, као приступа који се, факат, одликује теоријским усмерењем у далеко већој мери од оног старог типа, за сада ипак нема назнака за развој неке „кумулативне теорије“, будући да нема сагласности како у погледу самог појма институције, тако и у погледу схватања природе институција, као и када је реч о институционалним димензијама и релацијама које су предмет анализе. У складу са тим варијететима развијене су различите неоинституционалистичке парадигме, и не само то, већ и њихове различите класификације. Тако се у литератури из ове области може наћи проста, дуална типологизација у оквиру које се прави разлика само између „рационалног избора“, с једне, и „историјског (и социолошког) институционализма“, с друге стране,⁶³¹ али и оне трочлане или, пак, вишечлане класификације које теже некаквој свеобухватности.⁶³² Најпре су, средином последње деценије XX века, Питер Хол (Peter A. Hall) и Розмари Тејлор (Rosemary C. R. Taylor) издвојили три типа новог институционализма, који ће заправо све до данас остати као најзаступљенији неоинституционалистички приступи, а то су: социолошки, историјски и институционализам рационалног избора.⁶³³ Деценију након тога, међутим, Вивијен Шмит (Vivien A. Schmidt) ће, поред наведених врста, у класификацију увести и дискурзивни институционализам као „четврти

⁶³⁰ Видети: *Ibid*, *op. cit*, стр. 236.

⁶³¹ На пример, од овакве двочлане типологије, која обухвата само две поменуте школе у оквиру неоинституционализма, полази Стивен Бел у својој анализи. Видети: Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit*, стр. 271–275. Но, у неким његовим каснијим радовима (попут раније поменутог чланка из 2011: Stephen Bell, "Do we really need a new 'Constructivist Institutionalism' to explain institutional change?", *op. cit*, стр. 883–906), овај аутор ће ипак социолошки институционализам третирати као још један, засебан тип неоинституционалистичког приступа.

⁶³² Душан Павловић је дао један табеларни и веома прегледан приказ различитих, вишечланих класификација неоинституционалистичких приступа у политичкој науци: Видети: Душан Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *op. cit*, Табела 1: „Типови институционализма (према Hall & Taylor 1996; Peters 2005; Rhodes *et al.* 2006 и Schmidt 2006)“, стр. 232.

⁶³³ Peter A. Hall, Rosemary C. R. Taylor, "Political Science and the three new Institutionalisms", *Political Studies*, Vol. 44, No. 5, December 1996, стр. 936–957.

неоинституционализам“ – приступ који ће ова ауторка у својим радовима не само концептуално разрадити, већ и снажно заговарати.⁶³⁴ Негде у исто време (2006. год.), у оквиру *Оксфордског приручника*, односно његовог посебног тома посвећеног политичким институцијама, издвојено је чак пет различитих неоинституционалистичких приступа: поред нормативног, историјског и институционализма рационалног избора, посебан простор је ту дат конструктивистичком и тзв. мрежном институционализму.⁶³⁵ Но, ипак

⁶³⁴ Видети: Vivien Schmidt, "Institutionalism", у: Colin Hay, Michael Lister, and David Marsh (eds.), *The State: Theories and Issues*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire; New York, 2006, стр. 98–117; као и: Vivien A. Schmidt, "Taking ideas and discourse seriously: Explaining change through Discursive Institutionalism as the fourth 'New Institutionalism'", *European Political Science Review*, Vol. 2, No. 1, 2010, стр. 1–25; Vivien A. Schmidt, "Discursive Institutionalism: The explanatory power of ideas and discourse", *Annual Review of Political Science*, Vol. 11, 2008, стр. 303–326.

⁶³⁵ Видети: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, op. cit, Part I: "Introduction" и Part II: "Approaches", стр. 3–108.

Колин Хеј (Colin Hay), као аутор прилога у *Оксфордском приручнику* посвећеног конструктивистичком институционализму, објашњава да се овај приступ – као један од најновијих неоинституционализама, који се у литератури јавља под различитим називима, попут „идејног“, „дискурзивног“ или „конструктивистичког“ институционализма – развио као последица ограничења раније етаблираних праваца и у супротности са њима. Главна мотивација је заправо била настојање да се превазиђу слабости у објашњењу постформативне институционалне динамике и промене. На тај начин су конструктивисти усмерили своју истраживачку пажњу на питање институционалне неравнотеже. Такође, иако се корени конструктивистичког институционализма везују за историјски институционализам, овај, како каже Хеј, „иницијални извор инспирације“ конструктивиста постаће и предмет њихове оштре критике. Видети о томе: Colin Hay, "Constructivist Institutionalism", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, op. cit, стр. 56–60.

Мрежни институционализам (енгл. *Network Institutionalism*), пак, наизглед представља једну противречну синтагму, будући да „термин 'мрежа' тежи да имплицира неформалност и персонализам, док 'институционализам' сугерише формалност и имперсонализам“, као и услед тога јер „мрежна перспектива такође тежи да буде више бихејвиорална него институционална“ (Christopher Ansell, "Network Institutionalism", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman /eds./, *The Oxford Handbook of Political Institutions*, op. cit, стр. 75). Но, Кристофер Ансел (Christopher Ansell), ослањајући се ту на Питера Хола, објашњава да се у оквиру мрежног неоинституционалистичког приступа мреже резумевају као „варијабле критичког посредовања, које утичу на расподелу моћи, изградњу интереса и идентитета и на динамику интеракције“ (*ibid.*). Ту је заправо реч о неформалним

као најсвеобухватнија класификација остаје она коју је дао Гај Питерс 1999. године, дакле, само неколико година након што се појавила трочлана класификација Хола и Тејлорове, а на основу које можемо идентификовати седам врста неоинституционализма. Првенствено треба рећи да Питерс издваја нормативни и социолошки институционализам⁶³⁶ као два различита приступа; а поред њих, те историјског и институционализма рационалног избора, ту су још и емпиријски и међународни институционализам, као и онај усмерен на установе представљања интереса.⁶³⁷

институцијама које, уосталом као и оне формалне, представљају „одређен постојан или понављајући образац“ понашања, у складу са којим се одвијају интеракције између појединаца или организација (в. *ibid.*). Такође, за боље разумевање ове парадигме корисно је размотрири и елаборацију коју је дао Гај Питерс у вези са оним што је он назвао „институције представљања интереса“ (више о томе у: B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, погл. VII, стр. 127–141; такође, видети доленаведену фусноту у којој је дато разјашњење такве врсте институционалне анализе).

⁶³⁶ Према Питерсу, социолошки институционализам, као неоинституционалистички приступ који је веома комплексно развијен у оквиру обимне социолошке литературе, у односу на институционализме у политичкој науци, боље објашњава процесе стварања и промене институција. Но, када је реч о експликацији учинака, то јест ефеката институција, ту је предност на страни политиколога. Такође, као једну од слабости социолошког институционализма, поменути аутор издваја и то што „нема увек јасне разлике између институција као ентитета и процеса институционализације којим се оне стварају“. И друго, нема ни јасног разграничења између институција и организација, као ни између социолошких теорија које се овим категоријама баве. Штавише, многе од њих су истовремено усмерене на обе ове категорије. О томе у: B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 111.

⁶³⁷ Детаљније о овим различитим приступима унутар новог институционализма које је идентификовао и подробно анализирао Гај Питерс, видети: *Ibid*, *op. cit.*, стр. 29–158.

Говорећи о специфичном институционалистичком приступу у проучавању институција представљања интереса, Питерс мисли на анализу оних неформалних или мање формалних, али некада такође високоинституционализованих структура, односно организационих актера као што су политичке странке и партијски системи, интересне групе и њихове мреже, као и скупови других организација које учествују у политичком животу; при чему се нарочита пажња посвећује како њиховим међусобним односима, тако и њиховом односу са формалним актерима у политици (в. *ibid*, стр. 127).

Како је о осталим приступима било или ће бити речи у тексту, овде ћемо се још осврнути кратко на оно што овај аутор подразумева под тзв. међународним институционализмом. Тај појам се, наиме, односи на институционалистички приступ и на њему засновану анализу који су присутни у литератури о међународним односима. Може се, дакле, говорити и о

Већ овај кратки преглед упућује на одређену термилошку и уопште теоријску „збрку“, продуковану применом методе класификације од стране различитих аутора који су се бавили институционализмом. Наиме, негде се користе различити називи за теоретизацију истог приступа или се, пак, изостављају приступи који су у другим класификацијама наведени, уз увођење неких нових. Нарочито је та збрка уочљива када је реч о нормативном и социолошком институционализму, јер се углавном (изузетак у том смислу је, како смо видели, Гај Питерс) ове парадигме третирају као део једног јединствененог приступа или као веома сродни приступи, те се користи један или други назив, већ у зависности од афинитета аутора. Ради се о томе да нормативни институционализам у политикологији има у својој основи неке значајне социолошке претпоставке, а пре свега ону сходно којој се институције схватају као кључно средство за објашњење друштвеног, односно политичког понашања; уз прихватање такође и социолошке тезе о томе да је решавање неког друштвеног проблема оно што представља сврху успостављања или разлог настанка одређене институције.⁶³⁸

институционалној теорији – или, макар, неким њеним зачецима – у међународним односима. Међутим, за Питерса „то је подручје можда последње место на коме се може очекивати такав развој догађаја с обзиром на очит недостатак спроводљивих правила и привидну одсутност интернализоване *логике прикладности* која би у већини ситуација могла усмеравати и ограничавати актере“ (*ibid*, стр. 143). Питерс када то каже заправо има у виду оне познате крајности у гледиштима теоретичара међународних односа: с једне стране, то је становиште да су националне државе у свом деловању у међународној арени и даље усмерене превасходно својим националним интересима, а не некаквим, наводно међународно нормираним, колективним вредностима; а с друге, како он каже, „претерано оптимистично“ гледиште да ће њих ипак „усмеравати структурна ограничења међународног политичког живота“ (*ibid*).

⁶³⁸ Управо о томе говори Душан Павловић у већ помињаном раду: Д. Павловић, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *op. cit*, стр. 231–250; нарочито видети: *Ibid*, стр. 237.

Д. Павловић даје једну важну напомену у вези са чињеницом да и нови институционализам рационалног избора такође има извесне социолошке основе, али да се он не третира на тај начин из разлога што неки социолози и даље не прихватају његове кључне поставке (*ibid*, стр. 240). С друге стране, могли смо приметити и да неки аутори, као што је Стивен Бел, историјски приступ узимају као сродан са оним социолошким (видети почетак ове секције).

Према мишљењу Марча и Олсена – који у свом првобитном раду, обнављајући теоријски интерес за институције, нису уопште имали у виду тако диференциран концепт институционализма, већ су га третирали искључиво као један општи појам – разлике у приступима проучавању политичких институција произлазе из различитих схватања три важна аспекта или елемента, као што су: 1. природа институција; 2. процеси који структуре и правила претварају у политичке утицаје; и 3. процеси који претварају људско понашање у структуре и правила, и тиме успостављају, одржавају, трансформишу или укидају институције.⁶³⁹

И мада та разноликост у савременим истраживањима и схватањима институтција, као и покушаји њиховог свеобухватног класификовања, отвара нове истраживачке могућности, она такође производи и једну општу теоријску конфузију, а може да доведе и до извесних теоријско-методолошких проблема и недоследности у истраживању. Поред тога, стоји и Скотово упозорење да би „научници који се сусрећу са 'новим институционализмом' могли (би) ту разноликост да схвате као неку врсту какофоније и да одбаце новија истраживања као 'много буке око превише ствари'“.⁶⁴⁰

Но, у средишту Марчовог и Олсеновог нормативно-институционалистичког приступа у проучавању политичких установа, према њиховом сопственом и изричитом одређењу, стоји питање односа између институционалних карактеристика и политичког делања, успешног функционисања и промене.⁶⁴¹ Одређење институције које дају Марч и Олсен у више својих радова гласи да су оне „релативно постојан скуп правила и организованих пракси који је уграђен у структуре значења и ресурса, које су саме релативно непроменљиве с обзиром на смену појединаца и релативно отпорне на идиосинкратичне преференције, очекивања појединаца и

⁶³⁹ Џејмс Г. Марч и Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма'“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (ур.), *Институције и институционализам*, *op. cit.*, стр. 247.

⁶⁴⁰ Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 185.

⁶⁴¹ Видети: Џејмс Г. Марч и Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма'“, *op. cit.*, стр. 247–248.

променљиве спољашње околности“.⁶⁴² Или, нешто прецизније и конкретније, како кажу на другом месту, институције су „скупови структура, правила и стандардних оперативних процедура, који имају делимично аутономну улогу у политичком животу“.⁶⁴³

Из овога произлазе неке битне одреднице Марчовог и Олсеновог институционалистичког приступа. Пре свега, не сме се испустити из вида то да је, поред конститутивних правила, процедура и пракси (који прописују *одговарајуће* понашање, што је у складу са њиховим принципом прикладности, односно оним што они називају "*logic of appropriateness*") и структура ресурса (које стварају могућности за деловање), за Марча и Олсена веома важан и један нормативни елемент институција. То су структуре значења, „које су уграђене у идентитете и припадности“ и које „подразумевају заједничке циљеве и разлоге који усмеравају понашање и дају му смисао, а такође објашњавају, оправдавају и легитимишу правила понашања“.⁶⁴⁴ Друга битна значајка, коју ваља још једном подвући, јесте та да њихов институционализам полази не само од друштвене конструкције политичких институција, већ и од њиховог ендемог карактера, тако што се оне посматрају као својеврстан, релативно аутономни актер, односно као донекле независна променљива и, у том смислу, интервенишући фактор у односу на политичка понашања, политичке процесе и исходе.

5.2.2. Институционални дизајн као део политичког инжењеринга

Како смо већ горе истакли за институционалну анализу, говорећи о обнови институционалне парадигме у оквиру новог институционализма, може се рећи да је теоријско бављење политичким институцијама, како у

⁶⁴² *Ibid*, стр. 247. Видети и оригинално издање овог Марчовог и Олсеновог рада, објављено у оквиру посебног *Оксфордског приручника* посвећеног политичким институцијама: James G. March and Johan P. Olsen, "Elaborating the 'New Institutionalism'", у: R. A. W. Rhodes, Sara A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, *op. cit*, стр. 3–20; такође, видети и: James G. March and Johan P. Olsen, *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, *op. cit*. (издање из 1989, или новије издање из 2010. год.); као и: James G. March and Johan P. Olsen, *Democratic Governance*, Free Press, New York, 1995.

⁶⁴³ Џејмс Г. Марч и Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма'“, *op. cit*, стр. 248.

⁶⁴⁴ *Ibid*, стр. 247.

виду њихове аналитичке оцене, тако и у виду њихове (ре)конструкције, то јест (ре)дизајна, старо колико и само теоријско и филозофско разматрање политике као такве. Евалуација политичких институција и политичких система и њихових ефеката на политику, политичке процесе и исходе, јесте нешто што је одавнина заокупљивало пажњу политичких теоретичара, па чак и античких политичких филозофа, од Аристотела и Платона па надаље. Позната је на теоријском пољу и пракса залагања, која такође датира још од античких времена, када се теоретичари стављају у позицију заговорника или, савременом терминологијом речено, промотера одређених постојећих или, пак, неких иновативних, односно тек конструисаних институционалних решења. Поред тога, постоје одређена сведочанства која говоре у прилог томе да су током читавог XX века, а посебно након Другог светског рата, многи политички теоретичари, у својству научних саветника, чланова експертских тимова или на други начин, непосредно учествовали и у практичном моделовању политичких институција било у својим или страним земљама.⁶⁴⁵

Но, из данашње перспективе посматрано, целокупно то раније бављење дизајном институција, све до последњих деценија XX века, носи једну доста широку конотацију, када је реч о самом појму институционалног дизајна (енгл. *institutional design*). Тај појам у свом савременом, веома прецизно одређеном и уском значењу представља заправо једну веома младу категорију. У том смислу, према Мирјани Касаповић, институционални дизајн јесте посебна грана савремених политичких наука, и то њихова „најкоњунктурнија грана“, „која настоји одговорити на питања како политичке институције могу деловати као средства управљања сукобима у подељеним друштвима, те могу ли се оне конструисати тако да допринесу превладавању сукоба, демократизацији и демократској стабилности друштва уопште“.⁶⁴⁶ Такође, ова ауторка указује и на то да су постојале две врсте подстицаја за развој и успон теорија институционалног дизајна и/или конституционалног инжењерства (у наставку ћемо објаснити да се значење

⁶⁴⁵ Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti“, *op. cit.*, стр. 104. Ауторка, позивајући се на једну студију о европској компаративној политици (*Comparative European Politics: The Story of a Profession*, прир. Hans Daalder, Pinter, London, 1997), каже да су пример таквих сведочанстава управо биографије и аутобиографије највећих европских компаративиста.

⁶⁴⁶ *Ibid.*, стр. 102.

ових синтагми не подудара у потпуности, и поред извесних тенденција да се оне употребљавају као синоними): теоријски подстицај и онај из емпиријско-историјског поља. У теоријском погледу, кључни допринос развоју институционалног дизајна дао је управо нови институционализам, док је у емпиријском, то јест историјском погледу такву улогу имао тзв. трећи светски талас демократизације који је наступио од 70-их година XX века, а нарочито значајни у том смислу су били процеси демократизације и демократске транзиције од 90-их година прошлога века. Наиме, за разлику од претходног периода, након Другог светског рата, када је углавном доминирала пракса копирања институционалних модела бивших колонијалних матица, отпочињањем трећег таласа демократизације, у уставотворном раду и процесима конституизације и институционализације заживело је критичко разматрање и делиберативно одлучивање о алтернативним моделима и институцијама.⁶⁴⁷

Веома велики број држава у свету које ће започети процес демократизације, уз претходни распад или рушење аутократских политичких режима, створиће тиме и значајан простор за развој и примену институционалног дизајна и конституционалног инжењерства. Такође, како објашњава Касаповићева, у међувремену је и у политичким наукама нарасла свест како о неопходности развоја теоријских приступа и модела институционалног дизајна, тако и о потреби његовог заговарања, те његове понуде и примене. „Ипак“, каже она, „о институционалном дизајну као посебном теоријском правцу у политичким наукама, који је изричито усмерен на промишљање и решавање темељних институционалних проблема конкретних савремених друштава, почиње се говорити тек током последње деценије прошлога века“ (курзив – А. М. Ј.).⁶⁴⁸ Испоставило се да су конфликтна и постконфликтна друштва – попут оних са простора бивше Југославије – посебно погодно тло за примену институционалног дизајна. Уједно, то је и подручје где се овај политиколошки правац укршта са студијама нације и национализма.

⁶⁴⁷ О овом историјском аспекту развоја институционалног дизајна видети: *Ibid*, стр. 105. Поред Касаповићеве, на то указује и Аренд Лајпхарт (Arend Lijphart, "Constitutional design for divided societies", *Journal of Democracy*, Vol. 15, No. 2, 2004, стр. 96).

⁶⁴⁸ Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti“, *op. cit*, стр. 104–105.

Када је реч о институционалном дизајну у таквом типу друштва, са (потенцијално) високим степеном конфликтности, не смеју се испустити из вида неке важне смернице које дају Ендрју Рејнолдс (Andrew Stephen Reynolds), Бен Рајли (Benjamin Reilly) и Ендрју Елис (Andrew Ellis). Ови аутори, поред тога што инсистирају на томе да се мора испитати утицај сваког новог система и установе на друштвени конфликт, утврђују и минимум испод кога не треба да иду „дизајнери“ институција у конфликтним друштвеним условима: „Када се дизајнира било која политичка институција, доња граница испод које не би тербало ићи јесте да, ако то (тај институционални дизајн – прим. А. М. Ј.) већ не помаже у смањивању тензија унутар друштва, онда макар – као минимум – не би требало да ствари погоршава“.⁶⁴⁹

Но, сматра се да нарочите заслуге за развој и легитимизацију институционалног дизајна као посебног политиколошког правца имају два светски позната политичка теоретичара – Ђовани Сартори и Лајпхарт. Сартори фигурира као један од најранијих промотера појмова као што су „политички инжењеринг“ (енгл. *political engineering*) и „уставни инжењеринг“ (енгл. *constitutional engineering*).⁶⁵⁰ О утицају овог другог, пак, довољно говори то – што је иначе често истицано у литератури, а на шта смо већ раније указали – да се управо Лајпхартов теоријски модел консоцијације покушао применити у тзв. дејтонском уставном инжењерингу Босне и Херцеговине, односно да је он био основа за кантонално решење у овој новоуспостављеној држави. Треба, међутим, истаћи да су се, поред ове двојице аутора, институционалним дизајном бавили и бројни други великани или признати ауторитети светске политикологије, попут Клауса фон Бејмеа,

⁶⁴⁹ Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005, <https://www.idea.int/publications/catalogue/electoral-system-design-new-international-idea-handbook> (15/09/2017), стр. 163–164.

⁶⁵⁰ У том смислу, најзначајнији радови овог аутора су: Giovanni Sartori, "Political development and political engineering", у: J. D. Montgomery and A. O. Hirschman (eds.) *Public Policy*, Vol. XVII, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1968, стр. 261–298; и Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи* (оригинално издање на енгл: Giovanni Sartori, *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, UK, 1994), „Филип Вишњић“, Београд, 2003.

Ларија Дајмонда, Доналда Хоровица (Donald L. Horowitz), Роберта Гудина (Robert E. Goodin), Клауса Офеа или, пак, поменутих Рејнолдса и Рајлија, као представника нешто млађе генерације политичких теоретичара, и низа других.

Док Сартори у својој чувеној студији говори о „уставном инжењерингу“, Лајпхарт, као и већина других аутора, акценат ставља на „институционални“ или, ређе, „конституционални дизајн“, а неки, као што то, на пример, чини Клаус Офе, местимично користе и синтагму „демократски дизајн“.⁶⁵¹ Међутим, како није редак случај да се ови појмови употребљавају и као синоними, важно је подвући да се њихово значење ипак не подудара у потпуности. Наиме, није спорно значењско поистовећивање појмова „дизајн“ и „инжењеринг“ у наведеним синтагмама, али јесте проблематично такво изједначавање институционалног и конституционалног дизајна (или инжењеринга, свеједно).⁶⁵² Ако бисмо покушали да разграничимо ове појмове, могли бисмо рећи да институционални дизајн (или институционални инжењеринг) има ужи, строго ограничен опсег деловања у односу на конститутивни инжењеринг (или конституционални дизајн), будући да је у овом другом случају реч о уставотворном процесу, то јест самој конституционализацији. Наиме, моделовањем највишег правног

⁶⁵¹ Видети: Arend Lijphart, Carlos Horacio Waisman (eds.), *Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America*, Westview Press, Boulder, Colo., 1996; Arend Lijphart, "Constitutional design for divided societies", *op. cit.*, стр. 96–109; Robert E. Goodin (ed.), *The Theory of Institutional Design*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996; Robert E. Goodin, 'Institutions and their design', у: *Ibid.*, стр. 1–53; Claus Offe, 'Designing institutions in East European transitions', у: Robert E. Goodin (ed.), *The Theory of Institutional Design*, *op. cit.*, стр. 199–226; Claus Offe, "Institutional design", у: Paul Barry Clarke and Joe Foweraker (eds.), *Encyclopedia of Democratic Thought*, *op. cit.*, стр. 447–454; Claus Offe, "Capitalism by democratic design? Democratic theory facing triple transition in East Central Europe", *Social Research*, Vol. 71, No. 3, 2004, стр. 501–528.

⁶⁵² На ово указује и Славиша Орловић: „Једна група аутора сматра да су институционални и конституционални дизајн иста ствар (Сартори, Лајпхарт, Хоровиц), док други аутори (Бејме) сматрају конституционални дизајн као ужу категорију институционалног дизајна“. Славиша Орловић, „Изборни систем и институционални дизајн“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, Национални демократски институт за међународне послове (NDI), Београд, 2011, стр. 32; уп. Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunkturija grana suvremene političke znanosti“, *op. cit.*, стр. 111.

акта, уставних решења и одредаба одређује се и само политичко устројство државе и њене темељне установе, јер устав је, како каже Клаус Офе, „институција која обезбеђује суштинску основу модерне државности“.⁶⁵³ И према речима Славише Орловића: „Конституционални дизајн (инжењерство) обухвата процедурални и садржајни аспект доношења устава. Израз конституција, у овом контексту, не значи само устав као највиши правни акт, већ шире устројство политичке заједнице и темељне политичке институције“.⁶⁵⁴ Иначе, овај аутор сматра да су тзв. очеви оснивачи (енгл. *founding fathers*) Сједињених Америчких Држава, попут Александра Хамилтона (Alexander Hamilton), Џејмса Медисона (James Madison) и Томаса Џеферсона, „можда (су) најбољи пример конституционално-институционалних дизајнера“.⁶⁵⁵ Они, наиме, не само да су се, у процесу креирања Устава САД који има вишевековно трајање (важи већ више од двеста тридесет година, тј. од 1787. године), суочили са институционалним дилемама сличним онима које ће постојати и у наше време, на пример у посткомунистичким земљама,⁶⁵⁶ већ су прибегли и делиберативној конституционализацији, односно – савременом терминологијом речено – дискурзивном приступу институционалном дизајну.⁶⁵⁷

⁶⁵³ Claus Offe, "Institutional design", *op. cit.*, стр. 451.

⁶⁵⁴ Славиша Орловић, „Изборни систем и институционални дизајн“, *op. cit.*, стр. 32.

Заправо, конституционализам, устав и уставно уређење једни су од ретких појмова у политичким наукама чије се етимолошко порекло и значење не везује за старе Грке или, пак, Римљане. Сам термин „устав“ потиче, наиме, из XVIII века, а његово савремено значење развијено је, каже Сартори, на „на трагу америчког искуства разраде устава“ (видети: Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 221).

⁶⁵⁵ Славиша Орловић, „Ре-дизајнирање политичких институција“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Квалитет политичких институција*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010, стр. 70.

⁶⁵⁶ Видети: *Ibid.*

⁶⁵⁷ Тако, на пример, Џејмс С. Фишкин – о чијем залагању за увођење одређених форми делиберативне демократске праксе је било речи раније – каже: „Америчка демократија рођена је у расправи око утемељења...“ Он, такође, објашњава и да су неке од кључних институција политичког система САД, попут електорског колеца (*Electoral College*) који бира председника државе и уставне конвенције која усваја устав, изворно биле замишљене као делиберативна тела, али да би то заправо била само делиберација репрезентативне елите, уз искључивање грађана и њихове партиципације, одн. директног инпута масовне јавности, а

Имајући у виду горенаведено, може се рећи да је уставни инжењеринг посебна категорија или врста институционалног дизајна, али такође и кривно подручје за сав остали институционални (ре)дизајн који, осим ако се не ради о самој уставној реформи, мора бити у постојећим уставним оквирима. Па чак и тада, приликом уставне реформе, нови конституционално-институционални дизајн, то јест његово процедурално усвајање, мора имати темеље у постојећем уставу; будући да су „устави (су) потпуни само ако прецизирају процедуре путем којих они могу бити промењени и путем којих се могу усвојити промене“.⁶⁵⁸ Дакле, потребно је да и само креирање, иновирање и реформисање институција, то јест њихово (ре)дизајнирање, имају институционално утемељење, а не да настају, како Клаус Офе каже, *ex nihilo* или као *tabula rasa*.⁶⁵⁹

Овде треба истаћи и то да су посткомунистичке земље у својој демократској транзицији, а нарочито у њеној иницијалној фази, како у низу других питања, тако и у погледу конституционално-институционалног утемељења њихових институционалних реформи, показале извесне специфичности. Неретко је, наиме, у овим земљама процес одлучивања о институционалним реформама био измештен из постојећег институционалног оквира. Тако је, на пример, у једном броју земаља, попут Чехословачке, Пољске, Мађарске и Бугарске, одлучивање у погледу питања изборног система било измештено из њихових парламената и спроведено ван постојећих процедура, тако што је транспоновано у оквиру једне такве неформалне институције каква је била округли сто.⁶⁶⁰ Но, ипак је било и неких примера, попут Словеније или бивших совјетских балтичких

наводно ради постизања разборитости у доношењу одлука. Према: James S. Fishkin, „Ostvariti deliberativnu demokratiju: Virtuelne i mogućnosti licem u lice“, *op. cit.*, стр. 8–9.

⁶⁵⁸ Claus Offe, "Institutional design", *op. cit.*, стр. 451.

⁶⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁶⁰ О таквој „институционалној дислокацији“ одлучивања о изборној реформи и спровођењу вишестраначких избора говори Милан Јовановић: „Најпознатији и уједно и најбезболнији облик овакве институционалне дислокације одлучивања практикован је у форми округлог стола, којим је конституисан неформални договор владајућих комуниста и опозиције...“ (Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије: Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка, Бугарска, Румунија, Русија, Украјина*, Институт за политичке студије, Службени лист СЦГ, Београд, 2006, стр. 30).

република, где су иницијалне изборне реформе спроведене сагласно постојећим уставним процедурама. Међутим, случај Србије је у том контексту нарочито интересантан. Мада су постојали опозициони захтеви за приоритетно спровођење вишестраначких избора, као и организовање округлог стола путем кога би се постигла сагласност око питања изборног система, Србија је ипак организовала ове изборе тек након што је „прво усвојила Устав примерен карактеру и захтевима представничког модела демократије...“, и у том погледу она се разликовала од свих других република *ex-Yugoslavije*.⁶⁶¹ Владајући социјалисти су сматрали да је доношење новог устава приоритетно питање и, што је нарочито значајно, у томе су добили подршку грађана исказану на референдуму (јула 1990. год.); тако да је Србија била последња, не само међу бившим југословенским републикама већ и уопште међу бившим комунистичким земљама, у погледу спровођења првих вишестраначких избора.⁶⁶² Дакле, може се рећи да је у овом случају цена конституционално-институционалног утемељења била кашњење у процесу плурализације и демократизације, односно заостајање у спровођењу демократских реформи.

Премда је раније постојало гледиште да су институционалне промене везане искључиво за почетну фазу демократизације, то ипак не стоји, јер се и у каснијим етапама демократске транзиције може јавити потреба за институционалним (ре)дизајном, односно новим институционалним формама или реконструкцијом већ уведених демократских устанава, а у циљу адекватнијег задовољења функционалних захтева или, пак, као одговор на новонастале проблеме у транзиционим друштвима.⁶⁶³ И не само то, већ

⁶⁶¹ Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 45. Како су опозициони захтеви за организовањем округлог стола били одбијени и консензус о изборном систему је изосато, тип изборног система (двокружни већински систем) који ће бити примењен на конститутивним изборима одређен је изборним законом који је изгласао последњи сазив делегатске скупштине Социјалистичке Републике Србије (в. *ibid*, стр. 49).

⁶⁶² Према: *Ibid*, стр. 45-46.

⁶⁶³ Славиша Орловић – ослањајући се ту на Клауса фон Бејмеа – указује да је на ревизију у поимању временске фазе демократске транзиције у којој се морају окончати институционалне промене утицао управо трећи талас демократизације. Видети: Славиша Орловић, „Изборни систем и институционални дизајн“, *op. cit*, стр. 33; исто и: Славиша Орловић, „Проблеми са изборним системом у Србији“.

сматрамо да је институционални дизајн, односно редизајн, применљив и у већ консолидованим демократијама, па чак и у тзв. старим демократијама, будући да се и ова друштва, без обзира на (релативну) стабилност њихове демократије и рутинизацију институционалне праксе, могу суочити са различитим институционалним изазовима, те потребом за иновативним или модификованим начином институционалног решавања новонасталих друштвених проблема и/или међугрупних конфликта (нпр. институционализација међуетничких односа), односно потребом за институционализацијом одређених вредности. Једноставно, „када институције не успеју да испуне захтеве због којих су уведене, захтева се њихова промена“.⁶⁶⁴ Овакво становиште би, такође, било у складу и са оним еволутивним приступом (тзв. еволутивни рационализам као начин правног и политичког мишљења), у оквиру кога се уважава могућност промене постојећих институционалних форми и идеја у корист оних које су се показале као напредније. Заправо, када је реч о институционалном развоју западних демократија, показало се, према Славиши Орловићу, да „институције могу бити резултат еволуције, као што је то случај са британским парламентаризмом, или делиберације институционалног дизајна, као што је то случај са америчким федерализмом и presidencyлизмом, али и наметнуте од стране 'савезничких снага', као што је то био случај у Немачкој након 1945. године“.⁶⁶⁵ У сваком случају, начин њиховог настанка не искључује могућност евентуалног њиховог редизајна уколико се за тим укаже потреба услед промене окружења и/или захтева темпоралног фактора.

Но, посматрано са становишта њихове емпиријске примене, може се рећи да су и конститутивни инжењеринг и институционални дизајн у суштини део одређеног политичког инжењерства, односно одраз конкретних политика, политичких избора и нагодби, већ сходно постојећем односу снага. Јер, на концу, у већини случајева политички актери, односно странке и њихове елите, јесу ти који доносе одлуку о институционалним променама,

http://arhiva.eukonvent.org/downloads2/110601-slavisa_orlovic.pdf (19/01/2020), стр. 88; такође, уп. Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunkturija grana suvremene političke znanosti“, *op. cit.*, стр. 109.

⁶⁶⁴ Славиша Орловић, „Ре-дизајнирање политичких институција“, *op. cit.*, стр. 95.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, стр. 72.

изуев када је – као негде, на пример, у случају уставне реформе или чак и саме промене изборног система – потребна сагласност грађана изражена на референдуму, мада је и тада превасходно реч о одређеној политичкој иницијативи. У погледу реформе изборног система, ваља истаћи да је ту, баш као и у случају уставне реформе, увек пожељан што шири консензус. Јер, и поред неретко присутне супротне праксе, пре свега у неким посткомунистичким земљама, препорука је да нипошто „изборни систем не треба мењати према тренутном односу снага владајућих већина“.⁶⁶⁶ Када је реч о процедурама за промену или измену изборног система, компаративна пракса је различита: негде је за промену изборног закона потребна квалификована, двотрећинска већина, негде је услов поменута референдумска одлука или чак промена самог устава; но, иза свега стоји „по правилу договор власти и опозиције“.⁶⁶⁷

Имајући у виду све што је овде изнето о институционалном инжењерству, закључак је да се чак може говорити и о својеврсној политици институционалног дизајна која је усмерена управо на ове „технолошке“ поступке (ре)обликовања норми, институција и структура у одређеној територијалној заједници (националног, субнационалног или супранационалног карактера).⁶⁶⁸ У том смислу, институционални дизајн би

⁶⁶⁶ Славиша Орловић, „Изборни систем и институционални дизајн“, *op. cit.*, стр. 39.

⁶⁶⁷ *Ibid.* Поред поменутих врста процедура за промену или измену изборног система, С. Орловић наводи још два начина, додуше ретко примењивана, али које такође познаје компаративна пракса. То су: промена изборног закона путем декрета извршне власти (што је случај Русије из 1993. год.) и промена изборног система путем народне иницијативе (пракса која је била примењена у Италији). *Ibid.*

⁶⁶⁸ Када овде говоримо о „технолошким поступцима“, имамо у виду да појам технологије (енгл. *technology*; у етимолошком смислу, термин потиче од грчких речи *τέχνη /techne*, са значењем „вештина“/ и *λογία /logia* – „наука“/) подразумева „употребу успостављених научних принципа за решавање практичних проблема“. Према: Sheila Jasanoff, "Technology as a site and object of politics", у: Robert E. Goodin, Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, *op. cit.*, стр. 745. Поменута аторка даје, међутим, једно значајно упозорење које се никако не сме изгубити из вида, а то је да „наратив о технологији као снази која ослобађа и оснажује има и свој нескладни контрапункт у причама о (технолошким – прим. А. М. Ј.) грешкама, неуспесима и губитку контроле“ (*ibid.*). С тим у вези развили су се одређени страхови који су се, према Јасановој, уобличио у „четири моћна мита“ о технологији: „као неизбежном ризику, као непроменљивом дизајну, као дехуманизујућем стандарду и као етичком ограничењу“ (*ibid.*, стр. 746). Дакле, технологија може не само да

заправо био ништа друго до средство политичког инжењеринга. Међутим, „технологија којом се не управља (или се њом управља на неадекватан начин – прим. А. М. Ј.), стално се подсећамо, може да доведе до нереда и рђаве владавине“.⁶⁶⁹ На пољу институција, ово би, дакле, значило да лоше конструисан и погрешно усмерен, или пак без адекватног управљања, „технолошки дизајн“ може довести до институционалног нереда и неефикасног институционалног деловања или чак до институционализоване неправде.

Када је реч о проучавању дизајна институција са становишта емпиријског институционализма, у оквиру кога се иначе самом дизајну придаје посебан значај, треба имати у виду важно упозорење које је изнео Гај Питерс да се тај тип компаративне анализе тешко може методолошки имплементирати. Ево како то он и објашњава: „Наиме, сразмерно је мало земаља у којима институције знатно варирају током времена, тако да су покушаји демонстрирања учинака структуре с квазиексперименталним дизајном... тешки, ако не и немогући“.⁶⁷⁰ То значи да у самој пракси постоје веома мале могућности и врло ретке прилике за непосредно тестирање институционалног дизајна заснованог на теоријским конструкцијама и теоријским налазима везаним за ефекте појединих установа и институционалних структура. Но, према Питерсовим налазима, ограничења институционалног дизајна постоје не само када је реч о емпиријском институционализму већ, у мањој или већој мери, и у случају других неоинституционалистичких приступа. На пример, за нормативни институционализам он каже: „... способност те верзије институционализма да обухвати и води дизајн институција чини се изразито слабом“.⁶⁷¹ Тај недостатак нормативне верзије – у оквиру које институционални дизајн не само да је тежи (за разлику, на пример, од приступа рационалног избора, где је дизајн прилично једноставан због његовог инструменталистичког

створи могућности већ исто тако и ограничења. Но, обе те њене стране, како она позитивна, тако и ова негативна, показују „моћ технологије за дизајнирање услова живота“ (*ibid*, стр. 752; такође, видети цео одељак: "The politics of design", у: *Ibid*, стр. 752–755).

⁶⁶⁹ *Ibid*, стр. 746.

⁶⁷⁰ В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit*, стр. 89.

⁶⁷¹ *Ibid*, стр. 43.

утемељења), већ је и његова примена неизвеснија – произлази управо из њене полазне тезе о вредносним темељима институција и схватања њихове природе као еволутивне. Ово, наиме, имплицитно упућује на то да одређен образац или модел дизајна који су конструктори, то јест утемељивачи институција, имали на уму заправо и не би морао да буде имплементиран или би, пак, могао бити примењен на потпуно модификован начин. Дакле, посматрано из нормативне перспективе институционалне теорије, „... дизајн (било у почетној фази или редизајн) не мора довести до онога што су утемељивачи желели“.⁶⁷²

Можемо, такође, приметити да су институционалном дизајну инхерентни одређени лимити већ услед раније поменуте инертности институција и њихове отпорности на промене. Постојећи институционални аранжмани, који осликавају раније институционалне изборе и који би требало да буду предмет промене, управо због такве своје инертне и дефетистичке природе, представљају озбиљна ограничења редизајну и његовој примени, односно, како Пол Пирсон каже, „маневарском простору“ (*"room to maneuver"*)⁶⁷³ актера у креирању и спровођењу институционалне промене.

Раније је постојало широко прихваћено уверење – нарочито код конзервативних партија у XIX веку, мада можемо приметити да ни данас ово становиште није потпуно превазиђено, те да и даље постоје они који у то дубоко верују – да би националне институције требало не само да буду у складу са националним традицијама, већ и да „израстају“ из истих.⁶⁷⁴ Временом је ово уверење слабило, посебно с развојем институционалног инжењеринга у политичким системима, који се „ослањао на велики број уставних модела и политичких теорија које су их обликовале“.⁶⁷⁵ Важно је,

⁶⁷² *Ibid.* Гај Питерс овде даље објашњава да, иако је код нормативне верзије, због њених полазишта, такав резултат скоро изванредан, донекле и за све друге неоинституционалистичке приступе имплементирање институционалног дизајна представља такође потешкоћу са којом се они суочавају.

⁶⁷³ Paul Pierson, "The limits of design: Explaining institutional origins and design", *op. cit.*, стр. 493.

⁶⁷⁴ О томе видети у: Klaus von Beyme, "Political Institutions – Old and New", *op. cit.*, стр. 751.

⁶⁷⁵ *Ibid.*

међутим, још једном подвући да би институционални инжењеринг, у свом правом смислу, требало да подразумева, прво, адекватну анализу постојећих и у конкретном случају применљивих институционалних модела и њихових ефеката, а онда и њихову промишљену адаптацију, у складу са одређеним друштвеним и политичким контекстом, датим специфичностима, али, дакако, и националном традицијом, при том не изостављајући ни ону пројективну димензију базирану на стратешкој визији развојних циљева. То би исто важило и у случају конструисања неког потпуно новог институционалног обрасца или модела, који такође треба да се темељи на претходно наведеним елементима, уз испитивање његове функционалности и ефеката у датим друштвеним оквирима. Стога сматрамо да онај закључак који је Ричард Кац (Richard S. Katz) дао у вези са изборним инжењерингом, прецизирајући начин како доћи до, условно речено, „најбољег“ или „најдемократичнијег“ изборног система за дато друштво, подједнако важи за сваку врсту институционалног (ре)дизајна. У сажетој верзији, то би, наиме, значило да се при (ре)конструисању институција најпре мора поћи од питања „ко смо“ (морају се, дакле, имати у виду специфичности датог друштва) и „где смо“ (јасна представа о постојећем стању ствари у предметном подручју институционалног деловања), да би се потом тај процес базирао на анализи демократских вредности којима се тежи, односно које је потребно институционализовати („где желимо да идемо“), као и анализи оперативности моделованих институција у том смислу и анализи њихових последица.⁶⁷⁶

Но, уместо тога, често је била присутна она изоморфистичка пракса о којој смо раније говорили, нарочито у транзиционим процесима бивших социјалистичких, источноевропских земаља, а ни у Србији такав тренд није изостао. Великим делом су управо због тога, у већини таквих случајева, институционалне реформе дале веома лоше резултате. Указујући на могуће контраефекте таквог „имплантирајућег“ институционалног инжењеринга, Милан Јовановић каже: „Институције које једну заједницу интегришу могу другу да растачу; које једну заједницу воде у проспаритет за другу могу значити стагнацију; које једна заједница прихвата и поштује друга може да

⁶⁷⁶ Више о таквој поставци Ричарда Каца видети у: Richard S. Katz, *Democracy and Election* (нарочито погл. 1: "Values and institutions" и погл. 15: "Elections and democracy"), Oxford University Press, Oxford and New York, 1997.

бојкотује“.⁶⁷⁷ Наиме, посткомунистички политички инжењеринг, базиран превасходно на изоморфном институционалном дизајну, био је не само одраз дефицита креативности и кризе идеја политичких практичара и теоретичара у овим друштвима, већ је, као такав, допринео и смањењу креативних потенцијала саме демократије. Говорећи о демократским револуцијама у Источној и Централној Европи из 1989. године као о једном од оних „револуционарних“ фактора који су најпре допринели успону, а потом, парадоксално, и кризи либералне демократије у Европи и свету уопште, Иван Крастев даје једно веома занимљиво запажање:

„Проглашавањем демократије за нормално стање једног друштва и свођењем демократизације на имитацију институција и праксе развијених држава, нова централноевропска посткомунистичка идеологија починила је две недопустиве грешке. Тривијализовала је тензије између демократије и капитализма, које су инхеретне, па чак и нужне, у свим тржишним демократским системима, и допринела осећају тријумфализма који је демократију преокренуо од једног изабраног друштвеног система у једину легитимну опцију за свеколико човечанство. Демократија је изгубила своје критичаре, и са њима и неке од својих креативних потенцијала, а да тиме ипак није изгубила своје контрадикције или своје непријатеље“.⁶⁷⁸

Позната је Сарторијева критика политичких, али и научних и стручних инжењера, када је реч о уставном и институционалном дизајну у посткомунистичким транзиционим земљама. Овај аутор сматра да су институционални пројектани у тим земљама имали на располагању широк дијапазон механизма и инструмената које су могли употребити, али да је једноставно сам процес дизајнирања институција био лоше концептуализован. Говорећи о изборном дизајну генерално, он каже: „У целом свету пројектанти изборних система... једва да и затраже савете

⁶⁷⁷ Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *op. cit.*, стр. 127.

⁶⁷⁸ Ivan Krastev, "Europe's democracy paradox", *The American Interest*, Vol. 07, No. 4, February 1, 2012, <https://www.the-american-interest.com/2012/02/01/europes-democracy-paradox/> (21/06/2019).

тенхичке природе од оних који се представљају као стручњаци, и на крају усвајају систем који они доживе као систем од кога може бити најнепосредније користи, уз једно збогом историји, друштвеним детерминантама и племенитим традицијама“.⁶⁷⁹ Оно што, пак, ситуацију чини још тежом, то су ограничења која такође постоје и на страни научног и стручног дизајна. Јер, иако је јасно да научни делатници из области политикологије и изборни стручњаци немају могућности да се супротставе интересима партија и политичара, они, према Сарторијевом мишљењу, поврх свега и нису добри саветодавци, јер су њихови савети, у значајној мери, погрешни или непримерени, пре него конструктивни. При томе, алудирајући првенствено на Дитера Нолена, али и друге сличног становишта, Сартори сматра да посебно они који су заговарали тезе о томе да изборни системи нису никакав узрочни чинилац или фактор утицаја, те да се њихови ефекти и не могу прецизно предвидети, као и да се изборни модели не могу произвољно мењати (тврдња о непостојању слободног одабира изборног система, то јест теза о „неизбору“), нису у ситуацији да могу давати било какве савете у погледу изборног дизајна.⁶⁸⁰

Међутим, поставља се питање утемељености и, тиме, оправданости овакве критике политиколога и саме политикологије: нису ли то ипак превелика очекивања од њих, будући да научни и стручни инжењери могу мало шта ту да учине јер заправо, на концу, све зависи од институционалног избора, то јест институционалне одлуке, и воље – читај интереса – политичких партија и самих политичара, који преузимају улогу институционалних инжењера и самостално наступају у том смислу. На ово, рецимо, указују Дитер Нолен и професор М. Јовановић који, полазећи са становишта емпиријског институционализма у том погледу, апострофирају искуствену чињеницу да се избор институционалних модела (а превасходно се мисли на моделе изборног система) врши од стране самих политичких партија, неретко у складу са њиховим пуким страначким интересима или чак личним интересима партијских лидера. Тако ће Нолен, одговарајући на ону Сарторијеву критику, истаћи да је овај занемарио фактицитет „да је питање

⁶⁷⁹ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 47.

⁶⁸⁰ Видети: *Ibid*, стр. 46–47.

изборног система увек и питање моћи“, као и да је конкретни изборни систем „увек... резултат нагодби између постојећих партија“.⁶⁸¹ Милан Јовановић такође, на више места, подвлачи тај моменат да, у одабиру изборног система, на крају све зависи од интереса партија као главних актера у тој утакмици званој „избори“. Но, како се некада не могу прецизно утврдити партијски интереси у вези с тим, услед одсуства њихове конхерентности, он нас упућује на то да је у таквим ситуацијама сврсисходно аналитички фокус ставити на личне интересе појединих политичара, а на основу којих се генерише и промовише одређена изборна реформа и то управо путем политичких партија као колективних и кључних актера.⁶⁸² Потпуно је, наиме, јасно да је циљ такве реформе изборног система, засноване на персонализованом интересу, „заштити интерес појединаца, односно политичких аспираната или претендената“.⁶⁸³

Сличну оцену у погледу улоге и доприноса политикологије даје и Славиша Орловић који је, разматрајући изазове са којима се суочава Србија када је реч о изборном систему, луцидно приметио нешто што, чини се, представља саму срж проблема институционалног дизајна као дела политичког инжењеринга:

„Политичарима као да не треба политичка наука. Њих не интересује како функционишу институције, већ како се одржати на власти, а за то институције нису нужне. Напротив, могу бити сметња“.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Дитер Нолен, „Изборни системи у Источној Европи: Генеа, критика, реформа“, у: Дитер Нолен, Мирјана Касаповић, *Изборни системи Источне Европе*, *op. cit.*, стр. 41.

⁶⁸² Видети нпр: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 38; 44.

⁶⁸³ *Ibid*, стр. 44.

⁶⁸⁴ Славиша Орловић, „Проблеми са изборним системом у Србији“, *op. cit.*, http://arhiva.eukonvent.org/downloads2/110601-slavisa_orlovic.pdf (19/01/2020), стр. 93. Но, у једној проширеној верзији овог рада, аутор је делимично променио тај свој исказ, па тако сада не каже „политичарима“, већ „тиранима не треба политичка наука...“ (Славиша Орловић, „Изборни систем и институционални дизајн“, *op. cit.*, стр. 47). Међутим, када је реч односу између политичке науке и политичке и институционалне праксе, односно о утицају и доприносу политикологије на пољу практично-политичког институционалног деловања, нажалост истина је да ће најчешће и они демократски оријентисани политички делатници

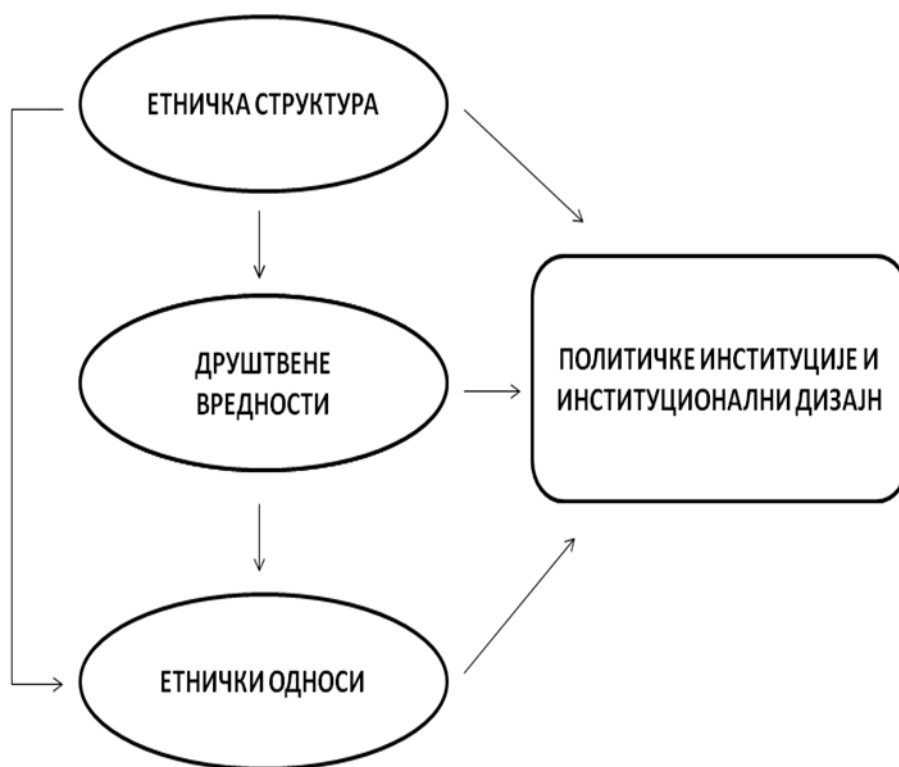
**5.2.3. Институционални дизајн, етничка структура,
етнички односи и друштвене вредности:
Међурелације и утицаји варијабилних фактора**

Друштвене вредности, па и вредносне компоненте идентитетских оријентација, и политичке и друштвене институције имају подједнак значај за демократизацију и стабилност друштва, као и функционалност демократског политичког система. Стога је, с једне стране, нужно да институције буду прилагођене таквим друштвеним карактеристикама као што су: постојећа етничка структура друштва, етнички односи и владајуће идентитетске и уопште друштвене вредности. Треба, наиме, тежити ка постизању одређене конгруенције друштвене (у овом случају, превасходно етничке) и институционалне структуре, као и институционалне структуре и културе. Но, с друге стране, када је реч о етнички хетерогеним друштвима, потребно је исто тако да институције буду у функцији демократизације и модернизације партикуларних идентитета (усмерењем на јачање оних њихових либералних или грађанских компоненти), дакле, да имају одређену улогу и у реобликовању друштвених вредности. То би свакако допринело развоју културе мира и политике пријатељства, а тиме и унапређењу међуетничких односа, елиминисању нетрпељивости и тензија у њима. Све ово значи да, у контексту националног идентитета, однос између, с једне стране, институција и њиховог дизајнирања и моделовања и, с друге, друштвених односа и вредности треба посматрати као једну дијалектичку релацију, то јест кроз могуће међусобне утицаје тих варијабилних фактора, при чему политичке институције и сам институционални дизајн могу бити у функцији како зависне, тако и независне варијабле.

У процесу дизајнирања институција мора се водити рачуна о постојећим вредностима у друштву, али исто тако и о оним пројектованим, односно пожељним вредностима које се могу управо путем институција подстаћи и успоставити, а потом, кроз процес социјализације, и интериоризовати од стране друштвених и политичких актера. Институције зависе од друштвеног и политичког контекста, али исто тако оне и одређују тај контекст, обезбеђујући му одређен институционални оквир. Другим

политиколошка сазнања и савете струке користити само у оној мери у којој су ови компатибилни, или их као такве перципирају, са њиховим политичким интересима.

речима, адекватан институционални дизајн треба да се темељи како на ономе што је дато (одређене постојеће социјалне детерминанте), тако и на ономе што је задато (пројектовано друштвено стање, друштвени, то јест међугрупни односи и вредности који се желе успоставити). То би значило да, док се у случају првог функционалног захтева институције јављају у улози зависне варијабле (Слика 1), могуће је истовремено и њихово деловање као независне или тзв. интервенишуће варијабле у погледу оног другог критеријума или захтева (Слика 2).

Слика 1: Модел политичких институција у функцији зависне варијабле

Овде је приказана зависност институционалне структуре, односно самог дизајна институција, од одређених, владајућих и прихваћених друштвених и културних вредности, као и од дате етничке структуре и постојећих односа етничких група. Да би се постигла применљивост и функционалност, као и легитимност, институционалног дизајна у етнички хетерогеном типу друштву, дизајн мора да уважава, а политичке институције да одражавају ове елементе друштвеног контекста.

Структура друштва у погледу етничитета може бити посебно значајан, чак и пресудан фактор када је реч о дизајнирању изборног система, јер од ње зависи како избор, тако и ефекти овог подсистема. Имајући то у виду, Дитер Нолен је дао једно важно упутство изборним дизајнерима:

„Што се тиче потребне анализе друштва за које се пројектује изборни систем, од посебног је значаја врста и размера раслојености друштва и друштвених сукоба. У хетерогеним друштвима, које потресају етнички, верски, језички, културни или други конфликти (*cleavages*), а посебно ако се овакви сукоби политизују, изборни системи имају другачије ефекте и морају да испуне другачије захтеве него у (релативно) хомогеним друштвима. Значај социоструктурних фактора“ – наглашава он – „јасно се показује код оних земаља и региона који се одликују етничком хетерогеношћу“.⁶⁸⁵

Но, етно-социјална структура утицајан је фактор не само за (ре)дизајн избора, већ и других институција политичког система. Такође, када је реч о (ре)дизајну појединих политичких институција, попут избора, важно је одмах овде дати напомену, мада ће касније о томе бити више речи, да поред већ поменутих, и неки други фактори друштвеног, али и политичког контекста могу бити исто тако значајни.⁶⁸⁶ Заправо, институционални конструктори, приликом моделовања одређених установа, тешко да могу уважити све факторе контекстуалне природе, те ће увек неки од њих бити занемарени

⁶⁸⁵ Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 30.

⁶⁸⁶ О различитим контекстуалним факторима који утичу на обликовање изборног система, видети овај одељак, секција 5.2.4.1.1: „Утицај изборног инжењеринга: Пропорционални *versus* мајоритарни принцип представљања“.

зарад остваривања оних функционалних захтева који се процењују као приоритетни. У том смислу, може се рећи да и нема идеалних институционалних форми (на пример, не постоји изборни систем који би био идеалан за неко друштво), већ само оних најфункционалнијих са становишта задовољења приоритетних друштвених потреба и решавања кључних друштвених проблема. Но, у сваком случају, како Милан Јовановић закључује: „Утицај контекстуалних фактора очито је неспоран и не треба га посебно доказивати, као што не треба доказивати да он варира од државе до државе сходно друштвеној, културној, историјској, политичкој или економској ситуацији“.⁶⁸⁷

Међутим, и поред тога, у случају неких посткомунистичких држава, па и саме Србије, још је свеже искуство (а његове последице се негде и данас осећају), превасходно с почетка процеса демократске транзиције и њихове конституционализације и институционализације, са оном праксом институционалног изоморфизма о којој смо говорили, а која се огледа у „трансплантацији“ или „пресађивању“ страних институционалних модела као већ готових и увезених аранжмана и решења.⁶⁸⁸ Дакле, без обзира на то да ли је реч о добровољном прихватању страних решења као узоритих модела или се она усвајају под страним утицајем (а често је, заправо, реч о притиску и наметању), или је то, пак, последица нормативног развоја, у смислу стандардизације праксе и професионализације,⁶⁸⁹ ради се о простом копирању и имплементацији страних институционалних форми, без узимања у обзир домаћих контекстуалних фактора. Међутим, „свако имплантирање

⁶⁸⁷ Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 42.

⁶⁸⁸ Говорећи о експорту институционалних модела и, нарочито, механизма и правила изборног система, Милан Јовановић указује на једну значајну чињеницу да је исти тренд увоза и пресађивања страних модела постојао и након 1918. године, али да је то било кратког даха, те да су за то искуство институционални конструктури током 90-их година XX века морали да знају, као што су знали и да увезени модели „неће функционисати у новом окружењу на исти начин као у старом“ (William James Millar Mackenzie, "The export of electoral systems", *Political Studies*, Vol. 5, No. 3, 1957, стр. 251; нав. према: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 36).

⁶⁸⁹ О различитим типовима изоморфних процеса на пољу институционалних промена говорили смо на почетку овог поглавља; такође, видети и: Paul J. DiMaggio, Walter W. Powell, „The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields“, *op. cit.*, стр. 150.

без остатка – ако је повођење и мода – говори о мањку знања, о лењости духа, неинвентивности управљача (и стручних дизајнера – прим. А. М. Ј.); ако је резултат притиска, наметања, уцена – у суштини насиља – говори о поништавању заједнице“.⁶⁹⁰ Због тога се, у таквим случајевима, и не може говорити о неком правом институционалном дизајну, који, пак, подразумева најпре претходну студиозну анализу различитих модела, са идентификовањем њихових компаративних предности и мана с обзиром на карактеристике предметног окружења, а потом и сам процес институционалног моделовања и дизајнирања кроз промишљено и адекватно прилагођавање одређених решења постојећем друштвеном и политичком контексту. Са каквим дугорочним последицама су морале да се суоче оне посткомунистичке земље које су прибегле имитативној пракси институционалне „трансплантације“, једном приликом је објаснио професор Милан Матић, указујући на то „да су земље које су биле принуђене или су пристале на зависан, дириговани или имитативни концепт посткомунистичке транзиције, и које нису успеле да сопственим снагама изграде релативно аутономну стратегију модернизације и транзиције, не само теже напредовале у друштвеном преображају, већ су и стално заостајале у неком виду успорене или закаснеле транзиције“.⁶⁹¹

У процесима институционалног дизајнирања мора се, наиме, водити рачуна о томе да постоје два кључна институционална аспекта која се налазе у различитом односу према могућности универзализације, а то су: „функционално-инструментални“ и „репрезентативно-симболички“ аспект институција. Говорећи о ове две различите стране институција, Владимир Цветковић указује да само

„прва поседује могућност универзализације, док је друга увек особена и јединствена. Утолико је“, закључује он, „дословно преузимање институција – из једне средине у другу – принципијелно немогућ подухват. То опет не значи да одређени функционални аспект туђих, доказано делотворних политичких и економских

⁶⁹⁰ Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *ор. cit.*, стр. 127.

⁶⁹¹ Милан Матић, „Предговор“, у: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *ор. cit.*, стр. 8.

институција, не може да се пренесе на симболичку,
односно вредносну раван домаћих државних
установа“.⁶⁹²

Но, у сваком случају, потребно је да конституциони инжењеринг и институционални дизајн рефлектују, на стручној анализи утемељен, одговор „о најбољем државном (и институционалном – прим. А. М. Ј.) поретку способном да сачува посебност локалне културе у актуелном процесу глобализације“.⁶⁹³ Овде желимо посебну пажњу да скренемо управо на значај те вредносне и културне варијабле. Јер, „легитимност не зависи само од тога да се покаже како делање доводи до одговарајућих циљева, већ и од тога да ли се (политички – прим. А. М. Ј.) делатници понашају у складу са легитимним процедурама које су укоренење у некој култури“.⁶⁹⁴ У том смислу, посебно су значајне друштвене вредности и из њих проистекли принципи који треба да имају свој одраз у дизајнираним и успостављеним институцијама. Наиме, једино ако постоји претходни споразум, у виду категорије „друштвеног уговора“, о таквим темељним принципима који се морају поштовати, онда ће и захтев за поштовањем процедура и институција бити не само лакше остварљив, већ ће добити и на својој легитимности. Томас Нејцел (Thomas Nagel), описујући Ролсову (John Rawls) концепцију правде као правичности, објашњава зашто је уговор прикладан модел за теорију друштвене правде, а нама се чини прикладним и за теорију институционалног дизајна: „Представа да је уговор одговарајући модел за теорију друштвене правде заснива се на гледишту да је правично захтевати од људи да поштују процедуре и институције само ако би им била дата прилика да се они, у одређеном смислу, унапред споразумеју око принципа које морају да поштују“.⁶⁹⁵

⁶⁹² Владимир Н. Цветковић, „Институције, држава, идентитет“, у: Владимир Н. Цветковић (прир.), *(Ре)конструкција институција: Годину дана транзиције у Србији* (Зборник радова са научног скупа), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2002, стр. 27.

⁶⁹³ *Ibid.*

⁶⁹⁴ Џејмс Г. Марч и Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма'“, *op. cit.*, стр. 255.

⁶⁹⁵ Thomas Nagel, "Rawls on justice", *Philosophical Review*, Vol. 82, No. 2, 1973, стр. 223; исто и: Thomas Nagel, "Rawls on justice", у: Norman Daniels (ed.), *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls' a Theory of Justice*, Blackwell, Oxford, 1975, стр. 5 (нав. према: Петар Бојанић, Иван

Традиција културних студија развоја – коју следе данас популарне студије социјалног капитала (енгл. *social capital studies*)⁶⁹⁶ и цивилног друштва (тзв. *civic culture* приступ)⁶⁹⁷, где се управо наглашава улогу културне варијабле у процесима друштвеног и политичког развоја, а посебно у процесима демократизације – остварила је веома велики утицај, па чак и извесну доминацију у теоријским анализама. Гај Питерс објашњава логику овог културалног приступа развоју и демократизацији и каже да она „подразумева постојање културних темеља поверења међу појединцима, те између појединаца и институција, да би се постигла делотворност“.⁶⁹⁸ Другим речима, према том схватању, сам уставни инжењеринг, институционални дизајн и „структурне манипулације“ не могу дати неке велике позитивне резултате „без исправног скупа друштвених вредности“.⁶⁹⁹

О значају утицаја социјалних и културних вредности на политичке исходе, политичке процесе и понашање, па тиме и о њиховом значају као једног важног варијабилног фактора који се мора узимати у обзир приликом самог дизајна институција, говори податак да су у компаративним анализама разлике између земаља обично скопчане са разликама у овим вредностима и другим социо-економским факторима. То, према неким мишљењима, може чак и да релативизује налазе о утицају институционално-структурних

Младеновић, „Елементи теорије институција“, у: П. Бојанић, И. Младеновић /ур./, *Институције и институционализам*, *op. cit.*, стр. 13).

⁶⁹⁶ У оквиру студија социјалног капитала, посебно се истичу радови Роберта Патнама (Robert D. Putnam). Видети на пример: Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993; Robert D. Putnam, „Bowling Alone: America's Declining Social Capital“, *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, 1995, стр. 65–78.

⁶⁹⁷ О приступу који полази од концепата цивилног друштва и цивилне културе у проучавањима друштвене организације и политичког уређења савремених демократија, њиховог развоја и даље демократизације, говорили смо у одељку овог поглавља који се бави (ре)моделовањем демократије, односно нормативним и институционалним моделима демократизације идентитетских односа и демократског регулисања међуетничких конфликта (видети гл. V, део 5.1.3.3: „Нормативни и институционални модели демократије као средства регулисања идентитетских односа“).

⁶⁹⁸ B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 100.

⁶⁹⁹ *Ibid.*

варијабли.⁷⁰⁰ У том контексту, Питерс поставља и једно занимљиво питање: „Јесу ли разлике које су опажене између социјалних или економских политика у Сједињеним Државама и Великој Британији последица институционалних разлика, или одређеног броја других политичких и социјалних чинилаца, или обојега?“⁷⁰¹ Он сматра да вероватан одговор јесте ово последње – да су те разлике последица оба ова фактора – али, позивајући на опрез, додаје и то да је „приписивање релативне важности било којем узроку тешко (је) уз тако мален узорак земаља“.⁷⁰²

Такође, и многе анализе међуетничких односа на Балкану упућују на то да првенствено у неким социјалним детерминантама треба тражити узрочност међуетничких нетрпељивости, тензија и сукоба на овом геополитичком простору.⁷⁰³ Као такве детерминанте, посебно се истичу криза морала и постојећи вредносни системи са противуречним, искључујућим и конфликтним идентитетским оријентацијама, које карактеришу бројни стереотипи и предрасуде о „нама“ и „другима“, а што све заједно обликује један посебан културолошки склоп у виду, како је то професор Љубиша Митровић назвао, „културе мржње и смрти“.⁷⁰⁴ Свакако да те идентитетске конфликтности утичу на међуетничке односе, али додајмо и то да оне такође утичу и на поље политичког (претварајући политику у етнополитику), а тиме и на институционално поље. Стога, да би се постигло превладавање међуетничких конфликта и њихово решење демократским путем, неопходно је извршити реобликовање друштвених, културних и

⁷⁰⁰ Тако, на пример, Гај Питерс каже: „... разлике међу земљама које се појављују у било којој трансверзалној анализи обично су повезане са широким распоном социјалних и културних вредности, што би могло осујетити све статистичке налазе... за које се претпоставља да документују утицај структурних варијабли“ (*ibid*, стр. 89).

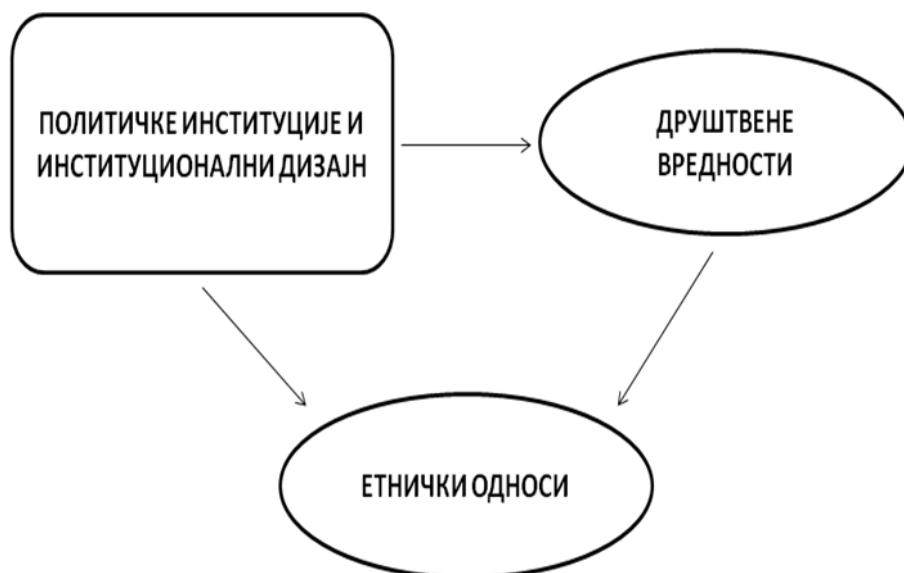
⁷⁰¹ *Ibid*.

⁷⁰² *Ibid*.

⁷⁰³ Видети: Ivan Cvitković, „Nekoliko socioloških determinanti koje mogu utjecati na međunarodne odnose i uspostavu kulture mira“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (ур.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, *op. cit*, стр. 53–58.

⁷⁰⁴ Анализирајући управо културне факторе који утичу на лоше међуетничке односе на Балкану и који ометају успоставу културе мира, Љ. Митровић је извео овај појам. Видети: Љубиша Митровић, „Развој и евроинтеграција Балкана као претпоставка унапређења квалитета међуетничких односа и афирмације културе мира“, *op. cit*, стр. 146.

идентитетских вредности у правцу успоставе културе мире. У томе, пак, кључну улогу и одговорност има управо институционални фактор, то јест друштвене, цивилно-друштвене и, нарочито, политичке институције. На овом месту постаје више него јасна потреба за третирањем институција и институционалног дизајна као интервенишућих варијабли. Политичке институције, дакле, могу и треба да делују и као релативно самостални актери (Слика 2).

Слика 2: Модел политичких институција у функцији независне варијабле

Насупрот културалног приступа стоје институционално-структуралистичка гледишта која дају приоритет конструисању и успостављању одговарајућих и ефикасних институција, јер онда би оне – према тој перцепцији – након извесног времена развиле или „усадиле“ и

одговарајуће вредности. На тој линији мишљења су, на пример, Алфред Степан и Хуан Линц, који су устврдили да је за друштва у процесу промена, а посебно за она која пролазе кроз демократску транзицију, то јест симултане политичке и економске реформе, неопходна изградња институција које би могле истовремено да подстичу и демократију и стабилност.⁷⁰⁵

Приказана схема на Слици 2 управо показује могуће интервенишуће деловање и утицај политичких институција и њиховог дизајна на друштвене вредности и етничке односе. Институционални дизајн је увек усмерен (или би макар требало тако да буде) одређеном пројекцијом друштвеног стања, тако да укључује оне институционалне аранжмане и решења којима би се извршила најпре институционализација, а онда и социјализација пројектованих вредности, и који би онда и на тај начин допринели успостављању добрих међуетничких односа. При томе, видимо да, када је реч о међуетничким односима, утицај институционалног фактора јесте двојак: директан, путем регулаторног институционалног оквира, и индиректан, путем деловања на вредносни систем, то јест друштвене норме које онда такође имају одређено дејство на овај тип међугрупних односа. Марч и Олсен на једном месту кажу: „... институције и облици владавине се процењују делимично у складу са њиховом могућношћу да подстичу врлину и интелигенцију у оквиру заједнице. Односно, по томе како утичу на идентитет, карактер и преференције грађана – на то какве су они особе и какве би особе желели да буду“.⁷⁰⁶

Овде се, наиме, жели указати на политичке институције и институционалне делатнике као релативно самосталне актере који утичу на политичке и друштвене процесе и исходе. Конципирању и устоличењу такве перспективе у највећој мери је допринео управо нови институционализам. Подсетимо се да његова кључна поставка, без обзира на то о којој варијанти овог приступа је реч, гласи да „институције обликују политику“: „Правила и стандардне оперативне процедуре чине да институције остављају печат на политичке исходе, путем структурисања политичког понашања...

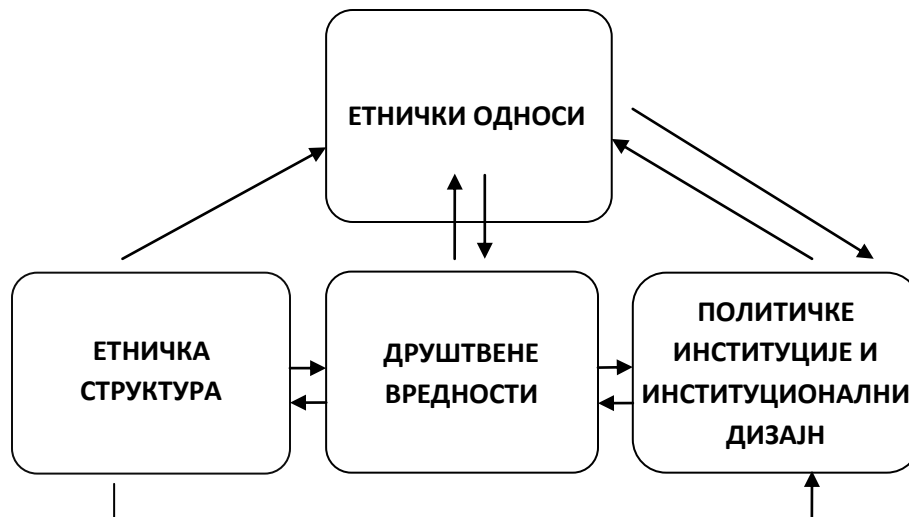
⁷⁰⁵ Према: B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit*, стр. 100–101.

⁷⁰⁶ Џејмс Г. Марч и Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма'“, *op. cit*, 255–256.

Институције утичу на исходе зато што обликују идентитете, моћ и стратегије делатника“.⁷⁰⁷

Но, ови одвојено приказани модели могу послужити само за постизање јасноће и боље прегледности у експликацији варијабилних функција политичких институција и институционалног дизајна у демократском друштву. Они, пак, нису довољни за адекватно објашњење, као и исправно и потпуно разумевање динамике, међурелација и утицаја разматраних варијабилних фактора: политичких институција и институционалног дизајна, етничке структура, међуетничких односа и друштвених вредности. Стога сматрамо да је за ту сврху неопходно узети у обзир и један кумулативни модел који маркира реципрочне интеракције између појединих варијабли и њихов дијалектички однос (Слика 3).

⁷⁰⁷ На тај начин – а заправо ослањајући се, како можемо приметити, на изворну концепцију Марча и Олсена – Роберт Патнам и сарадници презентују кључну неоинституционалистичку тезу. Видети: Robert D. Putnam, Robert Leonardi, Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, *op. cit.*, стр. 7–8.

Слика 3: Кумулативни модел реципрочних интеракција и дијалектичког односа варијабилних фактора

До појаве новог институционализма, у разматрању односа друштва и политике, велики део политикологије полазио је од претпоставке постојања искључиво једносмерног деловања – од друштва према политици. Онда је, у оквиру новог институционализма, практично обновљено старо институционалистичко гледиште да у овом односу постоји дугорочан узајамни утицај, те су почеле да се поново разматрају двосмерне интеракције између, с једне стране, политике, политичког система и институција и, с друге, социо-економског и културног окружења. У основи овог гледишта налази се став да „поступци државе утичу на друштво једнако толико колико и друштво утиче на политику“.⁷⁰⁸

⁷⁰⁸ В. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, op. cit, стр. 13. О оваквом ставу старих институционалиста говори Гај Питерс, објашњавајући заправо њихову развојну концепцију политике и историцизам који јој стоји у основи.

Горња слика показује то реципрочно дејство и интерактивност у релацијама између, с једне стране, политичких институција и институционалног дизајна и, с друге, друштвених вредности и међуетничких односа, као и између друштвених вредности и етничке структуре, односно друштвених вредности и етничких односа. Када је реч о етничкој структури као варијабилном фактору, треба дати одмах једну важну напомену. Наиме, у контексту демократског дизајна, на етничку структуру, односно њене промене не могу утицати било који политички и институционални фактори, док друштвене вредности, које укључују и идентитетске норме и оријентације, могу у том правцу деловати, како је датом схемом и приказано. Утицај друштвених вредности на промене у етничкој структури уочљив је у оним процесима етнодиференцијације и етноасимилације када, прихватањем и интериоризацијом одређених вредности, долази до промене у самоидентификацији појединаца или група, било услед изградње неког потпуно новог идентитета или, пак, услед супституисања постојећег неким другим идентитетом. У овом потоњем случају реч је о процесима тзв. спонтане, то јест (добро)вољне асимилације. Но, како асимилација представља „најекстремнију форму акултурације“, ⁷⁰⁹ за демократско друштво или оно које претендује то да буде таква врста процеса је неприхватљива, чак и уколико би се спроводила спонтано, базирајући се на

⁷⁰⁹ Према: Elizabeth Prine Pauls, "Assimilation", у: *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/assimilation-society> (14/07/2019).

Треба појаснити да акултурација (енгл. *acculturation*) представља веома сложен процес културних интеракција, прилагођавања и узајамног преузимања културних особина и садржаја, који се одвија у виду „приближавања или ступања у контакт међусобно одвојених или раздвојених култура“ (в. Невенка Жегарац, Алексеј Кишјухас, Ивана Копривица, *Појмовник културно компетентне праксе*, *op. cit.*, стр. 15). Но, проблем екстремне форме акултурације, која се јавља у виду асимилације, може настати када дође до таквог контакта већинске и мањинске културе, при чему је ова друга изложена непосредном или посредном притиску прве. Стога се не сме изгубити из вида да је „акултурација (је) сложен процес који може бити праћен инклузијом, али и ексклузијом других и другачијих“ (*ibid*, стр. 16).

И док је за процесе асимилације карактеристична позната метафора о тзв. *melting pot*-у („лонцу за претапање“ националних и етничких група), процеси акултурације се описују путем метафоре „чиније за салату“, којом се, пак, жели указати на то да у таквој ситуацији „аспекти различитих култура коегзистирају и међусобно се разликују у ипак јединственој целини“ (*ibid*).

принципу добровољности, јер сматра се да се и у том случају она врши под притиском доминантне културе.⁷¹⁰

Узајамни утицаји и интерактивност на релацији таквих варијаблних фактора као што су друштвене вредности и етнички односи, мање или више су очигледни, те то и не треба посебно доказивати. Но, примера ради, реципрочно дејство у овом случају може се на следећи начин објаснити. Уколико би културне темеље у једном плуралном друштву чиниле такве вредности, врлине и вештине као што су мир, толеранција, поштовање различитости, културна сензитивност (у смислу осетљивости према културним нормама, обичајима, обрасцима понашања и стиловима живота других), као и развијена грађанска култура, онда би то несумњиво утицало на квалитет односа између партикуларних група, доприносећи њиховој кооперативности и заједничком друштвеном и политичком деловању, те и друштвеној хармонији. И обрнуто: сарадња и постојање воље за мирољубивом коегзистенцијом и акомодацијом међу различитим етно-културним групама у једном друштву, водили би тамошњем учвршћивању поменутих вредносних оквира и културних темеља. С друге стране, у случају изражене конфликтности, постојања дуготрајних антагонизама и етничке дистанце у међугрупним односима, то би свакако била значајна препрека за успоставу културе мира и развој грађанских елемената идентитета, док би истовремено водило јачању етноцентризма и етнонационализма у оквирима датог друштва.

Стога, модел реципрочних интеракција и дијалектичког односа између политичких институција и институционалног дизајна, с једне, и друштвених вредности и међуетничких односа, с друге стране, уважава нужност

⁷¹⁰ Како Н. Жегарац и коаутори примећују: „Све до 1960-их година, асимилација је у друштвеним наукама сматрана за пожељни идеал и била је доминантна идеја о томе како мањинске групе 'треба' да се понашају у оквирима већинске културе, а све то зарад друштвене стабилности, кохезије и хармоније. Та замисао је данас одбачена у друштвеним наукама, али и даље опстаје или истрајава међу многим грађанима, али и професионалцима“. *Ibid*, стр. 17. Такође, и Савет Европе (Council of Europe) је 1991. године заузео став да треба избегавати, односно уздржавати се и од ненасилног вида асимилације (в. Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: Pretpostavke postkomunističke tranzicije — II dio“, *op. cit.*, стр. 218).

акомодације⁷¹¹ како институција, тако и институционалног окружења, односно самих политичких делатника и грађана уопште (то јест чланова свих националних и етничких група), како би се постигла социјална кохезија,

⁷¹¹ Реч „акомодација“ (енгл. *accommodation*) потиче од латинске именице *accommodatio*, изведене од глагола *accommodare*, у значењу „уклопити једну ствар са другом“. Данас овај појам има вишеструко значење, али у савременој политичкој и друштвеној теорији углавном се користи у оном значењу које се односи на процес адаптације, тј. прилагођавања, између људи или група са различитим мишљењима, односно оних у ривалским или конфликтним односима, у смислу постизања споразума или аранжмана који су прихватљиви за све стране. Видети: "Accommodation", одредница у: *Oxford Dictionaries*, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/accommodation> (20/07/2015). У том смислу смо и ми употребили овај појам, доводећи га превасходно у везу са одређеном врстом политичке и социјалне стратегије усмерене на прилагођавање.

Међутим, овде ваља указати на још неке ситуације на подручју међунационалних и међуетничких односа за које се у литератури такође користи појам акомодације, у смислу „ограничене“ или „антагонистичке сарадње“. Ово значење вероватно произлази из одређења акомодације које су још Роберт Парк (Robert E. Park) и Ернест Барцес (Ernest W. Burgess) дали – као процеса „природног решења конфликта, где антагонизам конфликтног елемента временом бива регулисан и отворено конфликтно деловање нестаје, иако остаје у латентној форми као један потенцијалан конфликт“ (нав. према: Shelly Shah, "Accommodation: Forms and Methods of Accommodation in Society", <http://www.sociologydiscussion.com/sociology/accommodation-forms-and-methods-of-accommodation-in-society/2220> /19.07.2015/; видети и: Rutledge M. Dennis, "Accommodation", у: George Ritzer (ed.), *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Blackwell Publishing, 2007, Blackwell Reference Online, http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?id=g9781405124331_yr2012_chunk_g97814051243317_ss1-4 /21.07.2015/). Наиме, овај појам се употребљава и за постизање таквог споразума између ривалских група који им, као минимум, омогућава ограничену сарадњу, иако спорна питања која су у основи поделе остају нерешена. У том смислу, акомодација „технички не окончава конфликт, већ га држи у стању неизвесности“. То се, дакле, може односити и на тзв. замрзнуте конфликте или оне случајеве где је и даље отворено и нерешено суштинско статусно питање у вези са спорном територијом, иако сукобљене стране преговарају или су већ постигле споразум о неким техничким питањима (попут, на пример, српско-албанског конфликта на Космету или конфликта Јерменије и Азербејџана око Нагорно-Карабаха). У том случају акомодација може да буде само привремено решење, тј. краткотрајна фаза чија је права сврха да „омогући странама у сукобу да консолидују своје позиције и да се припреме за наставак конфликта“. С друге стране, постигнута акомодација може стварно бити „део процеса тражења решења“ за спорна питања и, ако се друго решење не нађе, „она сама може постати перманентно решење“ (све нав. према: "Accommodation", *Sociology Guide*, <http://www.sociologyguide.com/basic-concepts/Accommodation.php> /20.07.2015/).

консолидација демократије и политичка стабилност у етнички хетерогеним заједницама. Јер, свако плуралистичко друштво, а посебно друштво етничке комплексности „тешко може да функционише без акомодације: Акомодација контролише конфликте и омогућава људима и групама да одрже сарадњу која је *sine qua non* друштвеног живота“.⁷¹² Дакле, оно што се поставља као императив плуралистичког друштва, то је правна, политичка и друштвена интеракција.⁷¹³

Приказан кумулативни модел одражава заправо једно становиште које на неки начин обједињује обе оне тезе или „централне истине“ – конзервативну и либералну – о којима је говорио познати амерички социолог, политички саветник, сенатор и дипломата Данијел Патрик Мојнихан (Daniel Patrick Moynihan) у погледу улоге и места културе (спрам политике) у друштву. Према његовим речима: „Централна конзервативна истина јесте да је култура та, а не политика, која одређује успех друштва. Централна либерална истина је да политика може променити културу и сачувати је од себе саме“.⁷¹⁴ Наиме, начелно се можемо сложити са тврдњом да је „култура (је) мајка, док су институције деца“ (*"culture is the mother; institutions are the children"* – Данијел Етонга-Мангуел /Daniel Etounga-Manguelle/). Но, управо како Лоренс Харисон (Lawrence E. Harrison) појашњава, ово је тачно ако се ставри посматрају на дужи рок, али гледано из краткорочне перспективе, „институционалне промене, често наметнуте политиком, могу утицати на културу“.⁷¹⁵

⁷¹² Shelly Shah, "Accommodation: Forms and Methods of Accommodation in Society", <http://www.sociologydiscussion.com/sociology/accommodation-forms-and-methods-of-accommodation-in-society/2220> (19/07/2015).

⁷¹³ Важно је нагласити да је и Савет Европе у оквиру праћења трендова везаних за подручје социјалне кохезије, посебну пажњу посветио управо оваквој врсти акомодације, те је од стране ове међународне организације издата и специјална публикација посвећена анализи тог питања. Видети: *Institutional Accommodation and the Citizen: Legal and Political Interaction in a Pluralist Society* (Trends in Social Cohesion No. 21), Council of Europe, 2010.

⁷¹⁴ Нав. према: Samuel P. Huntington, "Foreword: Cultures count", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (ed.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000, стр. xiv.

⁷¹⁵ Lawrence E. Harrison, "Introduction: Why culture matters", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (ed.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, *op. cit*, стр. xviii.

Међуоднос вредносних и идентитетских оријентација људи и друштва у целини, с једне, и политике, с друге стране, на један веома сажет начин објаснио је, пре више деценија, професор Милан Матић: „Пресудни значај политичке културе и *вредносних димензија политике* (курзив – А. М. Ј.) за живот и развој једне политичке заједнице произлази из основне потребе сваке људске јединке за вредносним осмишљавањем и идентитетом у свету и друштвеној средини којима припада“. Јер, како он у наставку каже, „у друштвеном и политичком свету, човека не воде само елементарне потребе, интереси или принудни механизми власти, већ и вредности и тежње за идентитетом“.⁷¹⁶

Управо је у основи изложеног модела став да и културне и институционалне варијабле могу да играју значајну улогу у (ре)обликовању националног идентитета и међугрупних односа скопчаних с њим. Сасвим прецизно речено, адекватно идентитетско инжењерство, то јест политички инжењеринг на пољу идентитетске политике, захтева и одговарајући институционални дизајн утемељен како на постојећим, тако и на пројектованим друштвеним и културним вредностима и односима, али и компатибилан са општим друштвеним контекстом. Јер, политичка демократија свакако да зависи и од самог социјалног контекста – поред социо-етничке структуре, међуетничких односа и др, посебну улогу имају друштвене и културне вредности, а нарочито вредности политичке културе – али она такође зависи и од институционалног дизајна. Ова наша тврдња се заправо поклапа са оном тезом коју су Марч и Олсен још средином 80-их година XX века формулисали и касније, посебно у оквиру њихове анализе организационих основа политике, разрадили – да на политичку демократију не утичу само економски и друштвени услови, већ и дизајн политичких институција (*"political democracy depends not only on economic and social conditions but also on the design of political institutions"*).⁷¹⁷ Они, наиме, владавину у модерним друштвима одређују као „склоп мноштва формално организованих институција које дефинишу контекст унутар кога се

⁷¹⁶ Милан Матић, „Предговор првом издању“, у: Милан Матић, *Мит и политика: Расправа о основама политичке културе*, друго допуњено издање, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998, стр. 6.

⁷¹⁷ James G. March and Johan P. Olsen, *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, op. cit, стр. 17.

одигравају политика и управљање“.⁷¹⁸ Дакле, институционални дизајнери се налазе пред сложеним задатаком креирања институција које треба истовремено и да одражавају и да на антиципаторски начин дефинишу друштвени и политички контекст. То значи да је у институционалном дизајну „пресудно (је) наћи равнотежу између традиционалне димензије и димензије модернизације“, ⁷¹⁹ а тиме би се онда, институционалним путем, допринело и остваривању онога што смо у овом истраживању поставили као једну од кључних хипотеза – комплементарности етно-културног и грађанског идентитета.

На тај начин, у овом моделу институције се третирају као оно што оне и треба да буду – кохезиони елемент друштва, „везивно ткиво заједнице“⁷²⁰ или „видљиви облик заједничког живота“⁷²¹. Према Владимиру Цветковићу, „основни разлог постојања институција... јесте олакшавање и/или осмишљавање заједничког живота“.⁷²² Поменуте две кључне димензије институција, које овај аутор дефинише као функционално-инструментални и репрезентативно-симболички аспект, треба да буду у функцији интеграције и стабилизације друштва, то јест политичке заједнице. У случају првог институционалног аспекта, реч је о „интеграцији ради одржавања живота“, док други аспект обезбеђује „интеграцију ради испуњења живота“, односно ради давања смисла истом; при чему, ослањајући се на филозофску антропологију Макса Милера (Max Müller), Цветковић подвлачи да институције истовремено воде ка проналажењу смисла и саме по себи јесу смисао.⁷²³ Дакле, интеграција и стабилизација представљају фундаменталну друштвену улогу институција или њихов „кључни императив“: „У чину образовања (настајања) и трајања институција читује се јединство конкретног друштва, или традиционалним језиком речено – његово 'здравље'. У мери у којој институције задовољавају кључни императив

⁷¹⁸ Џејмс Г. Марч и Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма'“, *op. cit.*, стр. 250.

⁷¹⁹ Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *op. cit.*, стр. 127.

⁷²⁰ *Ibid*, стр.126.

⁷²¹ Нав. према: Владимир Н. Цветковић, „Институције, држава, идентитет“, *op. cit.*, стр. 27.

⁷²² *Ibid*, стр. 28.

⁷²³ *Ibid*, стр. 29.

интеграције/стабилизације, у тој (сраз)мери бивају дуготрајне или пролазне“.⁷²⁴ Институције су неопходне друштву, то јест појединцима и групама у њему, зарад остваривања њихових интереса, потреба и очекивања, као и због обезбеђивања сигурности, функционалности и поверења, али и смисла.⁷²⁵ То су уједно и кључни елементи легитимности и поштовања институција. Према М. Јовановићу:

„Институције морају бити пројектоване на овим елементима да би се формирала свест да оне делују непристрасно, у интересу свих, за опште добро... губитак поверења (у институције – прим. А. М. Ј.) ... се у екстремном случају може јавити као институционални нихилизам, крај и нестанак институција – деинституционализација друштва. Али и као стварање паралелних институција окренутих паралелним интересима, или институција макета које су саме себи сврха, које делују по инерцији, без контакта са стварношћу; институција експеримената које могу почивати на илузионизму и насиљу над реалношћу“.⁷²⁶

У потпуности се, наиме, можемо сложити са закључком да „стабилност заједнице зависи од стабилности институција, а она од тога колико оне почивају на 'животним' елементима, односно колико решавају проблеме конкретног друштва“.⁷²⁷ То значи да је неопходна друштвена утемељеност институција, то јест – да парафразирамо С. М. Липсета – друштвена основа институционалног дизајна.⁷²⁸

Кумулативни модел, који смо овде конципирали и схематизованм путем га и приказали, представља заправо један начин примене

⁷²⁴ *Ibid*, стр. 28.

⁷²⁵ Према: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *op. cit*, стр. 126–127; в. такође и: Владимир Н. Цветковић, „Институције, држава, идентитет“, *op. cit*, стр. 27–29.

⁷²⁶ Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *op. cit*, стр. 127–128.

⁷²⁷ *Ibid*, стр. 128.

⁷²⁸ С. М. Липсет је говорио о друштвеној основи политике. Раније већ цитирано српско издање његове чувене књиге *Political Man* ову формулацију има и у наслову: Сејмур Мартин Липсет, *Политички човек: Друштвена основа политике*, *op. cit*.

институционалне анализе „у проучавањима политичких мрежа и способности државе“⁷²⁹ у управљању етничким конфликтима и уопште у спровођењу идентитетске политике (у оном смислу како смо је у овом раду редефинисали – као одређену јавно-политичку арену са три кључна стуба). Политичка мрежа се одређује управо као „структурирана схема интеракције између кључних делатника у одређеној јавно-политичкој арени“.⁷³⁰ Стивен Бел објашњава да, као таква, сама политичка мрежа није институција, већ скуп интеракција и поступака политичких делатника, али на које снажно утичу институционални фактори. Наиме, према његовој анализи, у кључне политичке делатнике спадају „државни делатници (политичари, кључне бирократе) и недржавни делатници (пословни лидери, синдикалисти, лидери интересних група итд.) који преговарају и поседују моћ и средства за расправу и постизање компромиса око одређених политика“.⁷³¹ Реч је, дакле, о институционалним и ванинституционалним делатницима, при чему се, када су у питању ови други, мисли на то да они не припадају сфери политичких институција, али не искључује се могућност њиховог припадања разним друштвеним и цивилно-друштвеним институцијама. Важно је додати да у такве цивилне или недржавне делатнике, поред оних које Бел наводи, спадају и представници удружења грађана, невладиних организација, професионалних удружења, тзв. независних медија, те припадници стручне јавности и др. То значи да на поступке и међусобне интеракције ових различитих врста актера утичу како политичке и државне институције (то јест „природа државе“ у области одређене јавне политике), тако и оне друштвеног или цивилно-друштвеног карактера (што ће рећи „институционалне и организационе способности главних недржавних делатника или организација“).⁷³²

⁷²⁹ Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 275. Овај аутор говори о томе да су, у проучавањима политичких мрежа и способности државе у погледу одређене јавне политике, могући различити начини примене институционалне анализе, те даје и преглед неких од њих (видети: *ibid*, стр. 275–279).

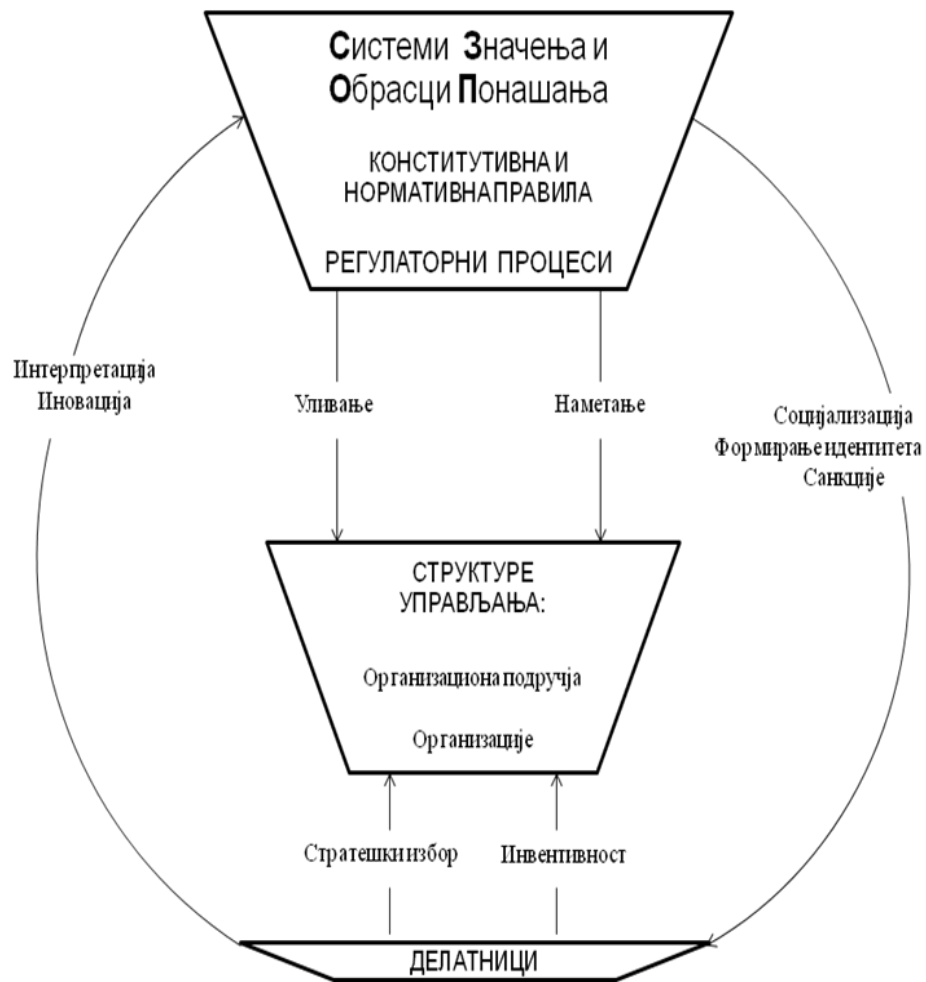
⁷³⁰ *Ibid*, стр. 275.

⁷³¹ *Ibid*.

⁷³² *Ibid*, стр. 276.

Из литературе о институционалној теорији издвајамо један вишеслојни институционални модел који нуди, чини се, сличан начин институционалне анализе. Он такође укључује, мада на нешто сложенији начин, и вредносне и институционално-регулаторне факторе, као и структурне, односно организационе чиниоце и различите делатнике, уважававајући динамику и дијалектички однос између појединих варијабли. Реч је о институционалном моделу са више слојева развијеном од стране Ричарда Скота (Слика 4), у оквиру његових настојања да конципира једну теоријску синтезу различитих позиција неоинституционализма („један модел наспрам многих модела“),⁷³³ чиме је засигурно дао значајан допринос развоју ове школе мишљења.

⁷³³ Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 207.

Слика 4: Институционални модел са више слојева Ричарда Скота

Извор: Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 187.

Према овом моделу, постоје три институционална елемента и она су на слици приказана у сасвим горњем и највећем пољу које заправо представља саме институције. Ти елементи су: 1. системи значења и с њима повезани обрасци понашања; 2. репрезентативна, конститутивна и нормативна правила⁷³⁴, као одређени „симболички елементи“ који су обухваћени системима значења; и 3. регулаторни процеси који обезбеђују опстанак система значења и самих институција. Скот објашњава и зашто су ови институционални елементи значајни за организације: „... зато што обезбеђују алтернативне моделе за конструисање организационих подручја и организационих форми“.⁷³⁵ Уз то, на слици је приказано и како регулаторни процеси институционалног оквира делују на структуре управљања и организације, путем „наметања“ и „уливања“ норми и значења. Скот је, желећи да уважи различите теоријске позиције, заправо настојао да на неки начин обједини, како их сам назива, узлазна и силазна објашњења управљачких структура и организационих форми, мада ипак, чини се, уз давање одређене предности овој другој врсти објашњења. Према овом аутору, узлазним објашњењима су склони нови институционалисти у економији и политичким наукама – попут, на пример, Оливера Вилијамсона (Oliver Eaton Williamson), Терија Моа (Terry M. Moa) или Кенета Шепсла – јер они углавном полазе од тезе да „извршна власт или администрација ствара (и намеће – прим. А. М. Ј.) оквир за структуре управљања“ и организације.⁷³⁶ Приметно је да овде постоји једна парадоксалност када су у питању политичке структуре. Наиме, у ове структуре, поред законодавних тела, одбора и др, спада и администрација, те онда испада да администрација или извршна власт сама себи ствара и намеће институционалне оквире. Ако имамо у виду стварну друштвену праксу, ово и није далеко од истине, али ипак се мора уважити чињеница да постоје и други чиниоци (међу онима формалне природе, то су, пре свих других, законодавна тела, али постоје и разни неформални чиниоци) који имају у овом смислу конститутивну и иновативну улогу. За разлику од ове врсте експликација, силазна објашњења

⁷³⁴ Важно је нагласити да се у овом моделу под нормативним правилима подразумевају формално-регулативне, а не вредносне норме. Вредности и вредносне норме обухваћене су првим елементом, то јест системима значења.

⁷³⁵ Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 186.

⁷³⁶ *Ibid*, стр. 205.

која преферирају институционалисти у оквиру социологије – као, на пример, Мејер (John W. Meyer) и Роуан (Brian Rowan) или Димађо и Пауел, па, како смо приметили, и сам Ричард Скот – узимају у обзир и утицај шире околине на стварање организационе структуре управљања. Ту се наглашава да институционални оквири, који су екстерне природе у односу на управљачке структуре и организације, обезбеђују заправо институционалне моделе за организационе форме и аранжмане, а њих чланови организације или могу да алтернативно одаберу или су им, пак, подређени, ако им се ови намећу путем нормативних захтева. На тај начин, чланови организација, као делатници, подложни су како нормативним, тако и когнитивно-информационим ограничењима.

Према нашем мишљењу, овим Скотовим моделом дато је једно значајно, али ипак недовољно јасно и непотпуно објашњење односа између институција и организација. Најпре је значајно то што се се уопште узима у разматрање овај однос, будући да је он у теорији често занемарен и да се не тако ретко институције и организације поистовећују или се, пак, организације третирају као елемент институција. Такође, значајно је и настојање да се на један свеобухватан начин (узимајући у обзир и узлазне и силазне процесе) објасни деловање институционалног оквира на управљачка и организациона подручја. Објашњен је и приказан утицај институција на организације. Но, када је реч о обрнутом деловању, то јест о односу организација према свом институционалном окружењу (енгл. *institutional environments*), можемо приметити да је, и поред извесних покушаја да се ово обухвати тзв. силазним објашњењем, то подручје анализе ипак занемарено. Наиме, није до краја објашњено, нити је на приложеној схеми јасно приказано, како могу управљачке структуре и организације да повратно делују на институционалне елементе. То значи да је остало нејасно њихово деловање као релативно самосталних актера, чиме је у анализи запостављен структурно-организациони фактор у функцији независне варијабле. Јер, како поменути Мејер и Роуан кажу: „... организације се често прилагођавају сопственим институционалним контекстима, али оне такође играју и активну улогу у обликовању ових контекста. Многе организације активно траже

одређена права од колективних ауторитета и успевају да институционализују сопствене циљеве и структуре кроз правила таквих ауторитета“.⁷³⁷

Међутим, оно што је нарочито важно и што представља кључни допринос овог вишеслојног модела јесте то да је њиме обухваћена дијалектика, то јест двосмерно деловање на релацији институционални оквир – делатници (кружне стрелице на Слици 4 јасно показују дијалектичку повезаност институционалних елемената и делатника), као и то да се вредносним системима значења придаје адекватан статус институционалног елемента. Приказано је управо оно на шта ми желимо да укажемо: да, с једне стране разматране динамике, институционални оквир, који је утемељен и на вредносним значењима, делује на остале актере путем механизма санкција, али и путем процеса социјализације и с њим повезане персоналне интериоризације. Према Скоту, управо у оквиру тих процеса врши се и формирање идентитета. Он каже: „Ти процеси формирају наш идентитет, као и очекивања која су са њим повезана“.⁷³⁸ При томе, Скот посебно апострофира вредносну димензију ових очекивања, те се и он ту ослања на Талкота Парсонса – за кога је, како сам оцењује, „вредносни елемент био основа институционализације“ – и истиче да се ове „вредносне оријентације“, Парсонсовом терминологијом речено, „у случају потпуне социјализације, намећу делатницима и они их се придржавају“.⁷³⁹ Ово се чини веома значајним за објашњење и разумевање везе између националног

⁷³⁷ John W. Meyer and Brian Rowan, "Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony", *The American Journal of Sociology*, Vol. 83, No. 2, 1977, стр. 348. Мејер и Роуан поткрепљују ове своје тврдње позивајући се на више других аутора и њихове студије, а међу њима су и Талкот Парсонс (Talcott Parsons, "Suggestions for a sociological approach to the theory of organizations I", *Administrative Science Quarterly* 1, 1956, стр. 63–85) и Џејмс Томпсон (James D. Thompson, *Organizations in Action*, McGraw-Hill, New York, 1967). Поменута Томпсонова књига, иначе једна класична и мултидисциплинарна студија из области организационе теорије, довољно говори у прилог изнете тезе већ и самим својим називом (видети новије издање са Предговором Мејера Залда / Mayer N. Zald/ и Уводом Ричарда Скота: James D. Thompson, *Organizations in Action: Social Science Bases of Administrative Theory*, with a new Preface by Mayer N. Zald and a new Introduction by W. Richard Scott, Seventh Printing, Transaction Publishers, New Brunswick, U.S.A, London, U.K, 2010).

⁷³⁸ Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 193.

⁷³⁹ *Ibid.*

идентитета и институција (то јест институционалног дизајна), што је и главни предмет нашег истраживања.

Када је реч о вредносним и културним варијаблама, оне су, наиме, у моделу Ричарда Скота обухваћене категоријом система значења у духу веберовске традиције. Код Макса Вебера значење је било кључна категорија за дефинисање, схватање и објашњење индивидуалног и друштвеног делања, па и за разумевање друштвеног живота уопште. Стога је, према Веберовом схватању, друштвеној науци инхерентно „интерпретативно разумевање“, што подразумева управо то да „она мора узети у обзир значења која делатници приписују (својим – прим. А. М. Ј.) поступцима“.⁷⁴⁰ Дакле, поред објективних услова, и субјективне интерпретације делатника морају се анализирати у друштвеној науци. Ово је у причи о институцијама важно јер показује значај њиховог културно-вредносног елемента. Такође, касније ће се појавити неки – попут антрополога Клифорда Герца (Clifford Geertz) – који ће и ревитализовати ову веберовску традицију истицања важности система значења, односно друштвених или заједничких значења. Према Скоту, управо Герцово схватање културе кроз њену семиотичку функцију – као мреже значења, то јест „друштвено установљених структура значења“ – многи ће прихватити као „један од суштинских елемената институције“.⁷⁴¹ На пример, то чине Бергер (Peter L. Berger) и Келнер (Hansfried Kellner), одређујући, веома сликовито, институције путем значења: „Свака институција је, такорећи, наслага значења, или... кристализација значења у објективне форме. Пошто значења на тај начин постају објективизирана и институционализована, она постају заједничке референтне тачке за смислено делање индивидуа, које се преносе са генерације на генерацију“.⁷⁴²

Овим истицањем значаја културе, вредности и друштвених значења као кључних институционалних елемената и основа институционализације, вишеслојни модел Ричарда Скота у складу је са оним ширим и, према нашем

⁷⁴⁰ Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, *op. cit.*, стр. 4; уп: Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 187.

⁷⁴¹ *Ibid.*, стр. 188.

⁷⁴² Peter L. Berger and Hansfried Kellner, *Sociology Reinterpreted: An Essay on Method and Vocation*, Doubleday, Garden City, NY, 1981, стр. 31; уп: Ричард В. Скот, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, *op. cit.*, стр. 188.

мишљењу, аналитички далеко употребљивијим дефиницијама институција. А ту се полази од тога да институције обухватају како формална правила и ограничења, тако и она неформалне природе, као што су управо вредносни системи, друштвене конвенције, кодекси понашања и сл.

Такође, исто тако је значајно и то што овај модел уважава и ону другу страну разматране динамике, то јест егзогену узрочност развоја и промене институционалних елемената. На слици је показано да делатници имају интерпретативну и иновативну функцију у односу на институционалне елементе. На тај начин, Скотов вишеслојни модел укључује како спољашне инпуте (*inputs*), тако и аутпуте (*outputs*) институционалног оквира. Поред тога, ту је укључена и активна улога делатника наспрам структурно-управљачког и организационог поља, где они уносе инвентивност и врше стратешки избор (реч је о прихватању проширене дефиниције рационалности и, у складу с тим, залагању за проширивање концепције рационалног делатника).⁷⁴³ Објашњавајући значај те улоге делатника спрам институционалног и организационог поља, сам Скот каже: „Иако се теорија институција усредсређује на симболе, значења и правила, сматрам да не треба изгубити из вида да су делатници ти који стварају и користе симболе, интерпретирају значења, поштују, не поштују и модификују правила“.⁷⁴⁴ Дакле, можемо приметити да је ова концепција уједно и на линији оних схватања у складу са којима институције не успостављају само ограничења и прескрипције, то јест забране, већ такође обезбеђују и одређене бихејвиоралне подстицаје. На основу свега изложеног, изводи се закључак да су овим моделом заправо обухваћена оба она процеса које Марч и Олсен маркирају као важне за политичку институционализацију и њен утицај на политику и политичке исходе, а то су: 1. процеси који структуре и правила претварају у политичке утицаје; и 2. процеси који претварају људско понашање у структуре и правила и који, тиме, успостављају, одржавају, трансформишу или укидају институције.

⁷⁴³ Видети о томе у: *Ibid*, стр. 208.

⁷⁴⁴ *Ibid*, стр. 189.

Сматрамо да је интерактивни и дијалектички модел који смо овде приказали, као и сам Скотов модел, веома важан за објашњење и разумевање процеса институционалне промене и динамике, јер иако политичке институције и институционални дизајн могу деловати и делују као независне варијабле, они ипак имају и егзогену условљеност, будући да зависе од институционалног окружења, односно социјалног и политичког контекста. У том смислу и Стивен Бел каже: „Ипак, важно је објаснити процесе промене као интеракцију између институционалних делатника и спољашњих притисака... већина модела институционалне промене наглашава да су кључни покретачи промена често екстерни или егзогени у односу на институционалне оквири, односно резултат неке врсте спољашњег поремећаја или кризе“.⁷⁴⁵ Но, овај аутор не сматра да су оваква егзогена објашњења институционалне промене увек довољна, јер има у виду и оне емпиријске случајеве где су институционалне промене покренуте изнутра, од стране самих институционалних делатника, то јест институционалног руководства. Али, и поред тога, он се на концу слаже са упозоравајућим ставом да „никада не треба да гледамо на институције као на изоловане од окружења“⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 280. Бел овде као пример наводи моделе институционалне промене и динамике (мада је, према нашем мишљењу, пре реч о овом другом) које су развили Телен (Kathleen Thelen) и Стајнмо (Sven Steinmo). То су, наиме, три модела који се односе на различите врсте институционалне динамике, али која је увек исто, егзогено узрокована контекстуалним променама, тј. изменама у социоекономском или политичком окружењу. Први модел се односи на случај када, услед поменутих екстерних промена, „претходно латентне институције изненада постају видљиве“. Други модел подразумева ситуацију када су, због сличне узрочности, „институције стављене у службу различитих циљева“; док је у основи трећег модела случај „преокрета циљева или стратегија постојећих институција“. Kathleen Thelen and Sven Steinmo, "Historical institutionalism in comparative politics", у: Sven Steinmo, Kathleen Thelen, and Frank Longstreth (eds.), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, стр. 16; уп. Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 280.

⁷⁴⁶ Реч је о упозорењу које је изнео Понтуссен (Jonas Pontusson) у: "From comparative public policy to political economy: Putting institutions in their place and taking interests seriously",

Ако се имају у виду овде приказане и објашњене међурелације и интеракције, односно дијалектичко и реципрочно међудејство културних (и уопште друштвених) и институционалних варијабли, можемо закључити да су обе ове врсте варијабилних фактора значајне не само за политички, него и општедруштвени развој, па и за обликовање, очување и даљи развој националног идентитета и с њим повезаних вредности, интереса и односа.

5.2.4. Улога институција у обликовању и очувању националног идентитета

Поред тога, дакле, што политичке институције у процесу њиховог дизајнирања треба, с једне стране, да се третирају као зависна варијабла, не сме се изгубити из вида ни то да оне ипак, с друге стране, као „скупови структура, правила и стандардних оперативних процедура... имају делимично аутономну улогу у политичком животу“.⁷⁴⁷ Наиме, политичке институције, попут, на пример, бирократских служби или законодавних одбора, јесу – како кажу Марч и Олсен – „арене за борбу друштвених снага, али су оне такође и скупине стандардних оперативних процедура и структура које дефинишу и чувају вредности, норме, интересе, идентитете и веровања“ (подвучено – А. М.).⁷⁴⁸ Стога, не потцењујући и не занемарујући ни у једном моменту улогу културних и вредносних варијабли, као и других специфичности одређеног друштвеног контекста (као што су, пре свега, етно-социјална структура и међуетнички односи), у овом одељку, као уосталом и током претежног дела истраживања, пажњу ћемо усмерити превасходно на улогу политичких институција, а најпре на поједине институционалне аранжмане и организациона решења као средства управљања етничким односима и конфликтима.

Comparative Political Studies, Vol. 28, No. 1, 1995, стр. 117–147; нав. према: Стивен Бел, „Стари и нови институционализам“, *op. cit.*, стр. 281.

⁷⁴⁷ Џејмс Г. Марч, Јохан П. Олсен, „Елаборирање 'новог институционализма', *op. cit.*, стр. 248.

⁷⁴⁸ James G. March, Johan P. Olsen, "The role of institutions in politics", у: исти аутори, *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, *op. cit.*, стр. 17.

Када је реч о самој институционализацији, може се рећи да она, у ширем смислу, подразумева управо оно што је Хантингтон, још пре више од пола века, тиме формулисао – „процес којим организације и процедуре стичу вредност и стабилност“, а кога одликују четири кључне карактеристике: „прилагодљивост, сложеност, аутономија и кохерентност“.⁷⁴⁹ Важно је, међутим, истаћи да у процесима обликовања, очувања и промоције националног идентитета, поред политичких, значајну улогу имају и друге институције друштва, како оне из опште друштвене сфере, попут породице, образовних институција и институција културе, тако и установе и организације цивилног друштва, као што су невладине организације и удружења грађана, цркве и тзв. независни медији. Ове социјалне институције превасходно су значајне за онај други процес који се одвија ван поља политичке институционализације – процес социјализације и саму интериоризацију вредности. Из тог разлога, институције представљају централну категорију у оквиру друштвених наука генерално, а не само у политичким наукама.

Но, као у случају било које друге јавне политике, тако и када је реч о идентитетској политици, поимљеној сходно схватању изнетом у овом раду, неопходна је друштвеном контексту прилагођена, функционална и ефикасна политичко-институционална структура за њено адекватно спровођење. Јер, у условима хаотичног стања политичких институција, или стања „институционалног нереда“, ⁷⁵⁰ ни најбоље осмишљена и сасвим адекватно формулисана политика не може бити имплементирана на одговарајући начин, а то једноставно значи да она онда сасвим извесно неће дати очекиване резултате. У оваквим случајевима можемо говорити о институционалним ограничењима политике. Међутим, не само да

⁷⁴⁹ Samuel P. Huntington, "Criteria of political institutionalizations", у: исти аутор, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1968, стр. 12–24.

⁷⁵⁰ Синтагму „институционални неред“ неки аутори, попут Милана Јовановића и Зорана Видојевића, користе за означавање хаотичног стања политичких институција, које је последица промашених или неуспелих транзиционих реформи. Видети: Милан Јовановић, „Политички систем и институционални неред“, *op. cit.*, стр. 125–146; Зоран Видојевић, „Институционални неред и реформа друштва“, у: Веселин Вукотић *et al*, *Транзиција и институције*, Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања, Београд, 2002, стр. 153–167.

„институције утичу на јавне политике“, већ и ове друге утичу на сам процес институционализације, као и на (ре)дизајнирање институција; поврх свега, „политике мењају наше разумевање институција“.⁷⁵¹ Можемо, дакле, приметити да на овом подручју долази до изражаја уска веза између институционалне теорије и студија јавних политика (енгл. *public policy studies*); а управо „*policy studies*“ воде ка институционалистичкој интерпретацији политике (*politics* – прим. А. М. Ј.) и новим теоријама о демократској владавини“.⁷⁵²

Обично се породица, школство, установе културе, црква и медији сматрају за кључне факторе и главне оквири за развој, обликовање и очување националног и културног идентитета. Истичући да су ови типови идентитета стечене категорије, уз давање примата улози породице у томе, Иван Цвитковић каже:

„Деца национални и културни идентитет не добијају чином рођења, већ га стичу. Тачно је да се нико од деце није родио као Бошњак, Хрват, Србин, Македонац... али је тачно и да се свако од њих родио у породици с бошњачком, хрватском, српском, македонском културом, традицијом, обичајима,

⁷⁵¹ Ellen M. Immergut, "Institutional constraints on policy", у: Michael Moran, Martin Rein, Robert E. Goodin (eds.), *The Oxford Handbook of Public Policy*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 557. У овом раду се указује на две врсте мотива (теоријске и оне везане за практично-политичко поље) који су подстицајно деловали на развој научног интересовања за утицај институционалних ограничења на јавне политике. Практично-политички разлози односе се на искуство са неуспехом многих амбициозних политичких пројеката, као трендом с краја 60-их и почетком 70-их година XX века (попут, на пример, Џонсоновог /Lyndon Baines Johnson/ пројекта „Велико друштво“, који је заправо представљао програм опсежних социјалних реформи у САД, или, пак, политике проширења надлежности федералних власти у Западној Немачкој путем тамошње уставне реформе). Наиме, циљеви многих од тих политика остали су неостварени, одн. проблеми на које су се оне односиле остали су нерешени, а у неким случајевима чак ни новац распоређен за ту намену није потрошен. Теоријски разлози везани су за студије јавне политике и настојање да се открију узроци пропадања неких политика, уз померање фокуса истраживачке пажње са друштва на институције.

⁷⁵² *Ibid.*

навикама, итд. И све се то на дете, у процесу његове социјализације, преносило“.⁷⁵³

Но, поред породице, у том процесу социјализације велики значај такође имају и образовне и културне институције. Због тога се у овом раду образовна и културна политика третирају као ванредно важна подручја јавне политике на пољу идентитета, односно као значајне области идентитетске јавно-политичке арене, и њима се придају посебна пажња и простор у оквиру тематизовања и редефинисања политике идентитета (погл. VI). С друге стране, цивилно друштво – као поље манифестовања не само грађанског идентитета, већ и оних културне и етничке природе, и арена за артикулисање и решавање идентитетских питања и проблема – разматрано је у оквиру анализе различитих, нормативних и институционалних, демократских модела регулисања идентитетских односа, и то као једна варијанта либералног модела (погл. V).

Због тога, овде желимо само укратко да укажемо на значај и улогу медија, као посебне врсте друштвених и цивилно-друштвених институција, у обликовању, очувању и промоцији националног идентитета, те у постизању друштвене интегрисаности партикуларних група и веће социјалне кохезије. Та улога националних медија не сме да се изгуби ни данас, иако су и они сами, као и сва постојећа друштва, суочени са изазовима глобализацијских и интеграционих процеса, општег (па и технолошког и медијског) умрежавања и све веће међузависности у савременом свету.⁷⁵⁴ И о томе би првенствено дизајнери медијских програма, али и независна регулаторна радиодифузна тела, морали посебно да воде рачуна.

Како је утицај медија на савремене друштвене процесе неспоран, јасно је да они имају и велики капацитет утицаја на индивидуалне и

⁷⁵³ Ivan Cvitković, „Nekoliko socioloških determinanti koje mogu utjecati na međunacionalne odnose i uspostavu kulture mira“, *op. cit.*, стр. 53–54.

⁷⁵⁴ Савременим глобализацијским процесом, његовим различитим типовима, те ризицима које носи и могућностима које отвара, бавили смо се у оквиру нашег ранијег истраживачког рада. Видети: Александра Мировић, „Глобализација: Ризици и могућности“, *Политичка ревија*, вол. 6, бр. 01/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 173–190; Александра Мировић, Петар Матић, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

друштвене вредности, формирање образаца понашања, те идентитетских оријентација и категорија, а то значи и на обликовање и очување и самог националног идентитета. И заиста, „слику о себи и другима уобличавају (уз кућни одгој) медији“.⁷⁵⁵ С друге стране, премда је и у новоствореним условима савремених процеса глобализације, технолошког развоја и нових и повећаних могућности комуникације „национална и локална радиодифузна мрежа наставила да постоји, медији се не могу више (у том новом контексту – прим. А. М. Ј.) сматрати само националним и само локалним“.⁷⁵⁶ Они, наиме, све више постају глобални медији и, као такви, они су, како би Едвард Херман (Edward Herman) и Роберт Мекчесни (Robert W. McChesney) рекли, „нови мисионари глобалног капитализма“;⁷⁵⁷ а уз то, често су и „мисионари“ друштвене и политичке, културне и политичко-културне, дакле, и вредносне, односно скоро свеколике глобализације. На једном месту је добро примећено и лепо речено да „национални простори и време већ одавно нису границе информативних пашњака, док мултимедијално обликовање порука и симбола утиче на стварање нове друштвене философије, трансфер идеја и садржаја“.⁷⁵⁸ Па ипак, упркос тој медијској глобализацији или управо због тога, од изузетне је важности да медији, а посебно они у јавној служби,⁷⁵⁹ оживе или одрже ону своју иницијалну улогу и статус „националног пројекта“, какав су имали још на почетку свог развоја.⁷⁶⁰ У том контексту, ваља поменути једно, можда мање познато, али у литератури ипак навођено гледиште Џона Рејта (John Reith) – једног од зачетника британског јавног

⁷⁵⁵ Ivan Cvitković, „Nekoliko socioloških determinanti koje mogu utjecati na međunacionalne odnose i uspostavu kulture mira“, *op. cit.*, стр. 57.

⁷⁵⁶ Миша Стојадиновић, *Ноам Чомски и савремено друштво*, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 151. У оквиру ове студије, аутор посебну пажњу посвећује управо анализи утицаја медија на савремене друштвене процесе.

⁷⁵⁷ Више о томе у: Едвард Херман, Роберт Мекчесни, *Глобални медији – нови мисионари глобалног капитализма*, Клио, Београд, 2004.

⁷⁵⁸ Зоран Јевтовић, „Култура и религије у глобалном псеудополису“, *op. cit.*, стр. 343.

⁷⁵⁹ Видети: Александра Мировић, „Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва“, *Српска политичка мисао*, вол. 16, бр. 1–2, 2006, стр. 197–212.

⁷⁶⁰ М. Стојадиновић каже: „... на самом почетку развоја медија, емитовање се углавном сматрало националним пројектом“ (Миша Стојадиновић, *Ноам Чомски и савремено друштво*, *op. cit.*, стр. 151).

сервиса *BBC* – да су медији посредник „који ће служити повећању националних веза и формирању националног идентитета“.⁷⁶¹

Поред поменутих глобализацијских изазова, а некад и повезано с њима, постоји још једна препрека за такво посредничко деловање медија на пољу обликовања, модернизације, очувања и брендирања националног идентитета, као и демократизације самих идентитетских односа. То је позната манипулативна улога савремених мас-медија, која је, између осталог, усмерена на креирање јавномнењских вредности, преференција и идентитетских оријентација, друштвених значења и образаца понашања у складу са интересима оних који их држе или оних који имају моћ да утичу на медијску политику. Дакле, у сваком случају, кроз такву манипулативну медијску улогу, процес обликовања јавног мњења не врши се у складу са националним и општим интересима друштва или сходно оним скопчаним са очувањем међународног мира и безбедности, већ је он вођен интересима одређених центара моћи. У оквиру те своје манипулативне улоге, учествујући у разним политичким кампањама и антикампањама, односно политичком (анти)рекламирању и политичко-пропагандној делатности, медији могу – путем креирања одређене медијске слике – значајно, чак и пресудно да утичу на стварање позитивних и негативних стереотипова о појединим државама или, пак, о неким националним и етничким групама (тзв. етнички стереотипи или етностереотипи), те да доприносе групној стигматизацији и конструкцији негативног националног имиџа. Сведоцимо смо тренутно актуелне, свеобухватне и веома агресивне антируске кампање коју спроводе глобални и други медији блиски одређеним западним центрима моћи, а која није усмерена само на пласирање негативне медијске слике о Русији и руском народу, већ се иде дотле да се настоји анулирати светски значај и утицај њихове културне баштине и традиције.

Када је, пак, реч о мање развијеним или земљама у развоју, њихов неретко лош третман у глобалним медијима узрокован је, поред чисто политичких разлога (везаних за стратешке интересе глобалних сила), и њиховом дискриминацијом у медијском извештавању. Наиме, путем

⁷⁶¹ David Morley, Kevin Robinson, *Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*, Routledge, New York, 1995; нав. према: Миша Стојадиновић, *Ноам Чомски и савремено друштво*, оп. cit, стр. 151.

глобалних новинских агенција, о њима се углавном пласирају пристрасне, непотпуне, површне, вестерноцентричне (у смислу да, и када се извештава о овим земљама, информације о њима се обично доводе у везу са развијеним западним земљама, попут на пример извештаја о помоћи која стиже одатле; као и у том смислу што информације углавном потичу од самих западних агенција, односно оне су њихов примарни извор) и најчешће негативне информације, док се оне позитивне једноставно не сматрају значајним, то јест вредним за објаву.⁷⁶² У тематизовању и креирању извештаја о овим земљама манифестан је тзв. *CE syndrome* (синдром пучева и земљотреса), будући да се ту извештава само или претежно о таквим догађајима као што су: природне катастрофе, државни удари, пучеви, грађански ратови и спровођење других облика насиља.⁷⁶³ Говорећи о савременом, глобализованом светском поретку и улози Сједињених Америчких Држава и њиховог медијског система у њему, професор Драган Симић каже: „Вест је, наиме, у тамошњем информативном систему, као и све остало, само једна од роба за тржиште информација. Не једном је челник медијског Левијатана – CNN – Тед Тарнер (Robert Edward Turner III илии Ted Turner, прим. – А. М. Ј.) отворено говорио да га не занима истинитост информација које његова станица одашиље у читав свет – оно што је, по њему, важно тиче се 'вредности коју вест тренутно има на информативном тржишту'“.⁷⁶⁴

Свакако да су данас један од најбољих примера за негативну (ауто)стереотипизацију и групну стигматизацију Србија и српски народ, а у екстерном произвођењу таквих, негативних ефеката по српски политички и етнонационални идентитет учествују не само неки политички и медијски фактори, већ и поједини образовни системи, неки делатници и организације

⁷⁶² Видети: Бранимир Стојковић, „Новинске агенције и глобализација“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, Југословенско удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2004, стр. 238; Hamid Mowlana, *Global Information and World Communication: New Frontiers in International Relations* (second edition), Sage Publications, London, 1997, стр. 52.

⁷⁶³ Према: *Ibid.*

⁷⁶⁴ Драган Р. Симић, *Поредак света*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 268.

цивилног сектора, па и научни посленици са стране.⁷⁶⁵ Иако се то дешава континуирано већ пар деценија уназад, сведоцимо смо недавног интензивирања таквих напора везаних за негативну кампању против Србије и српског народа. У томе су управо неки светски и локални медији одиграли значајну улогу, настојећи да се – кроз манипулативно и тенденциозно реинтерпретирање, то јест ревидирање одређених историјских догађаја, демагошку и пропагандну злоупотребу њихових јубилеја, те измишљање и фалсификовање историје и политизовање историјских тема – овима припише кривица за избијање Првог светског рата, а чини се и за све ратове вођене у Европи током XX века; или, пак, да им се припише „геноцидност“ као просто неко њима инхерентно својство.⁷⁶⁶ При томе се показује потпуно одсуство брига и одговорности за могуће распламсавање националних осећања и опасних националистичких страсти, који би могли да угрозе мир и стабилност у региону.

Но, важност указивања на ове чињенице не значи да треба превидети или на било који начин аболирати злоупотребу националног идентитета и

⁷⁶⁵ Том питању је у овом раду посвећена нарочита пажња и о томе је изнета детаљна анализа у наредном поглављу, у оквиру посебне студије случаја Србије (видети део 6.2.3.1: „Криза идентитета, негативни (ауто)стереотипи и вредносне компоненте националног бренда Србије“).

⁷⁶⁶ О таквој манипулативној и пропагандној улози медија, односно о начину, механизмима и инструментима путем којих су Србија и српски народ постали предмет медијске пропаганде невиђених размера, говорили смо у раду посвећеном компаративној анализи садржаја четири медија – као селективно изабраних репрезентативних медијских узорака из одређених земаља – о теми Првог светског рата уочи обележавања стогодишњице његовог избијања. Видети: Александра Мировић, Зоран Милошевић, „Медији уочи стогодишњице Великог рата: Компаративна анализа садржаја *Росијске газете*, *Дневног аваза*, новина *Дојче веле* и јавног сервиса *BBC* (електронских издања) о Првом светском рату током прве половине 2014. године“, у: Живојин Ђурић, Милош Кнежевић (ур.), *Србија и политика великих сила 1914–2014* (зборник радова са научног скупа са међународним учешћем, одржаног 14. новембра 2014. у Београду), едиција Расправе, књ. 6, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 427–466; такође, видети и: Зоран Милошевић, Александра Мировић, „Етно-конфесионални идентитет Срба у 'Дневном авазу' (за период од 23. јуна до 31. децембра 2012. године)“, у: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (ур.), *Религија и национални идентитет* (зборник радова са истоимене међународне научне конференције), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 205–244. О томе ћемо, пак, детаљније говорити у наредном поглављу.

политизацију етничитета од стране неких штампаних и електронских медија у Србији, али и у другим бившим југословенским републикама, током ратних дешавања на простору *ex*-Југославије 90-их година XX века.⁷⁶⁷ Нажалост, на овим просторима честе су прилике за непосредан увид у опасне импликације које могу настати услед медијског политизовања етничитета, ширења говора мржње на тој основи и подстицања међуетничке нетрпељивости, што представља кршење не само стандарда медијске праксе и кодекса новинарске професије, него и међународних и националних позитивноправних норми. Посебно опасне могу бити последице таквог медијског деловања у условима етнички хетерогеног друштва дубоке подељености, са још неконсолидованом демократијом и, да употребимо термин Касаповићеве, „нестабилном државом“. Па и поред тога, управо се у таквим друштвеним и политичким околностима, на пример у БиХ, медији користе као средство манипулације етничитетом у дневно-политичке сврхе. Већ поменути И. Цвитковић, као добар познавалац балканских и, нарочито, босанскохерцеговачких прилика, даје следећу оцену:

„Под утицајем медија, посебно ТВ, последњих неколико деценија, расте антиинтелектуализам. На тај начин се не доприноси међунационалним односима и култури мира на Балкану. Медији не стварају нова

⁷⁶⁷ Према једној студији, медијска сфера у СФР Југославији почела је да се трансформише још 1986. године, и то у два основна правца: с једне стране, постојало је „све слободније понашање једног броја јавних гласила и новинара у односу на владајући систем“ (покретање неких до тада табу тема, као што је нпр. била тема о Голом отоку или о грешкама постојећег система); док је други правац обележило „отворено сврставање медија и њихових посленика уз своје национал-политичке и интелектуалне елите, које све више улазе у међусобне сукобе..., отварајући кризу широких размера и подривајући основе заједничке државе“ (Раде Вељановски, „Демократска и професионална трансформација медија“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић /ур./, *Услови и стратегије демократизације*, *op. cit.*, стр. 245). Аутор даље објашњава да је овај други правац постао доминантан већ до почетка 90-их година, да би се потом „десет наредних година медији... суочавали са свим појавним облицима дубоке кризе, рата, међунационалне мржње, урушавања не само система вредности карактеристичног за период самоуправног социјализма, већ и непоштовања вредносног система савременог демократског света, рачунајући корпус основних људских права“ (*ibid.*). У Србији су тада највећи и најутицајнији медијски системи, попут Радио-телевизије Србије, новинске агенције „Тањуг“, медијске куће „Политика“ и других, коришћени као пропагандни инструмент режимске политике.

уверења која би могла доприносити помирењу, утисак је да они само појачавају она уверења која већ постоје, а која успоравају помирење и изградњу мира. Посебно пред изборе медији (нарочито локални) пуни су националистичке реторике, у њима доминирају теме попут геноцида, виктимизације, мучеништва, страдања, рехабилитације, итд“.⁷⁶⁸

Међутим, поред те могућности медијске манипулације, не сме се никако изгубити из вида потенцијал медија за њихово конструктивно деловање, јер они имају значајну улогу у обликовању јавног мњења које је, пак, „важан фактор у изградњи мира и међунационалних (као и међуетничких – прим. А. М. Ј.) односа“.⁷⁶⁹ Друго, медији, нарочито они електронски, данас представљају главни облик јавног форума и, као такви, важан су оквир јавног дијалога; а управо је дискурзивно деловање вид демократске праксе који може бити од непроцењивог значаја, између осталог, и у превазилажењу идентитетских сукоба. Како се на једном месту истиче:

„Мас-медији, када је у питању превазилажење конфликтности идентитетских обележја, могу уприличити оно што су Римљани имали као 'Форум', а Грци као 'Агор'. Јер, ако је ишта потекло битно и значајно из стваралаштва духа, потекло је из тих јавних форума. Данашњи форуми, у смислу превазилажења противуречности, су екрани, као што су код Грка и Римљана били тргови“.⁷⁷⁰

Поред тога, како ћемо касније видети, медији данас, и то опет важи нарочито за оне електронске, све више добијају на значају као важни канали у креирању и спровођењу јавне и дигиталне дипломатије, као важних подручја политике брендирања националног идентитета и његове промоције. Али, да би медији уопште могли да врше такву конструктивну улогу у

⁷⁶⁸ Ivan Cvitković, „Nekoliko socioloških determinanti koje mogu utjecati na međunarodne odnose i uspostavu kulture mira“, *op. cit.*, стр. 57.

⁷⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁷⁰ Срђан Вукадиновић, „Идентитети и култура мира на Балкану“, *op. cit.*, стр. 27.

демократизацији идентитетских односа, модернизацији, очувању и промоцији националног идентитета, неопходно је да се претходно спроведе демократизација и професионализација самих медија. При томе, док су за њихову демократску, то јест нормативно-правну или институционалну трансформацију одговорне управо политичке институције, за професионални вид њиховог преображаја одговорни су сами медији и новинари.⁷⁷¹

Но, сада ћемо се позабавити детаљнијим разматрањем онога што је у самом фокусу наше истраживачке пажње – ефектима различитих врста и типова демократских политичких институција, односно могућим учинцима појединих институционалних и организационих облика у етнички хетерогеним друштвима која су, или, пак, претендују то да буду, демократски уређена.

Када је реч о комплексном, етнички хетерогеном друштву, са израженим идентитетским поделама и конфликтностима, историјско и савремено искуство показују да зарад очувања такве једне политичке заједнице и постизања или одржања друштвене сигурности и националне, али и регионалне, па и глобалне политичке стабилности, основни и први задатак треба да буде промоција и јачање заједничких веза грађанства и његове привржености заједничкој држави, али уз истовремену институционалну акомодацију, правну и политичку заштиту и исказивање поштовања за етно-културну различитост. Успешност овог процеса управо зависи од пажљивог аналитичког трагања за најефикаснијим институционалним аранжманима и организационим решењима, односно најприхватљивијим нормативним моделом у неком конкретном случају. Другим речима, путем одговарајућег нормативног (вредносног) и институционалног моделовања демократије и дизајнирања оптималних демократских установа, те формулисањем и спровођењем адекватне и одговорне идентитетске политике, релативно је могуће (у смислу да то не зависи увек, нити само, од деловања државе у питању и њених институција, већ често и од других актера моћи у глобализованој међународној политичкој арени) обезбедити превентивно деловање и успешно управљање етничким односима и конфликтима (енгл. *ethnic conflict management*), а у циљу

⁷⁷¹ Према: Раде Вељановски, „Демократска и професионална трансформација медија“, *op. cit.*, стр. 252.

постизања веће социјалне кохезије етнички хетерогеног друштва и стабилности његове политичке заједнице.

5.2.4.1. Ефекти појединих институционалних аранжмана и партијских организационих идентитета у управљању етничким конфликтима

Ако се прихвата фундамент неоинституционалистичког гледишта (као и старог институционализма) да институције утичу на политичко понашање и обликују исходе политичких процеса, онда мора бити исто тако прихватљиво и то да се конституционалним инжењерингом, институционалним дизајном и самим политичким инжењерством може извршити одговарајућа институционализација етничких односа, а да одређени институционални и организациони облици, институционални аранжмани и механизми могу бити средство управљања етничким конфликтима, то јест инструмент тзв. конфликтног менаџмента. Односи између партикуларних етно-културних група у значајној мери ће зависити од тога да ли су, у ком степену и на који начин мањинске групе укључене у политички процес. Међу бројним теоретичарима из ове области – од Доналда Хоровица и Ларија Дајмонда, преко Лајпхарта, до Пипе Норрис (Pippa Norris) – постоји сагласност да инклузија националних мањина у демократски процес доприноси спречавању јачања и ескалације етничких сукоба.⁷⁷² Како истиче Данијел Бохслер (Daniel Bochsler): „Сматра се да само свеобухватна решења могу гарантовати аутономију мањинама (превасходно у области образовања и културе – прим. А. М. Ј.), као и политички утицај на различитим нивоима власти, и умањити шансе за избијање сукоба у подељеним друштвима“.⁷⁷³ У случају неких институција можда је њихова ефективност, у погледу међуетничких односа и инклузије мањина, очигледнија него код неких других чији утицај није одмах, на први поглед, уочљив. На пример, у случају изборног система прилично је јасно да његови механизми и правила утичу на парламентарну представљеност мањина.

⁷⁷² Видети: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, Институт за политичке студије, Београд, 2018, стр. 27.

⁷⁷³ *Ibid.*

Но, иако је за институционалну теорију неспорно само постојање институционалних ефеката, поставља се питање да ли су уопште могуће неке генерализације о утицају одређених институционалних и организационих облика на међугрупне односе у етнички хетерогеним друштвима. Да ли се ти ефекти могу конкретно одредити и предвидети? Колико су такве прогнозе извесне?

Постоје нека мишљења која релативизују те институционалне ефекте, када је реч о појединим врстама институција. Тако, на пример, Дитер Нолен сматра да се ефекти изборног система не могу увек адекватно одредити и предвидети, нарочито у погледу његовог утицаја на партијски систем. Па ипак ће, на концу, и овај аутор бити сагласан са Лајпхартом и признати да, због тога што однос између изборног и партијског система остаје недефинисан, „не треба 'умањити значај утицаја изборног система на партијски систем и његову практичну корисност за изборне инжењере“.⁷⁷⁴ Наиме, Нолен је, заједно са Касаповићевом, настојао да докаже како је – насупрот дедуктивном и генерализаторском схватању, за које пледира, на пример, Сартори – много примереније индуктивно, то јест историјско-емпиријско схватање генезе изборног система, а нарочито када се ради о анализи процеса изборног дизајнирања и његових резултата у Источној Европи.⁷⁷⁵ Међутим, и поред таквог становишта, и сам Нолен ће се ипак упустити у изношење одређених генерализација о деловању и последицама већинског односно пропорционалног изборног система у (етнички) хетерогеним друштвима.

⁷⁷⁴ Дитер Нолен, „Изборни системи у Источној Европи: Генеза, критика, реформа“, *op. cit.*, стр. 40, ф.н. 2. Ослањајући се на резултате истраживања које су спровели Аренд Лајпхарт и Џејмс Мекгрегор (James McGregor) током прве половине 90-их година XX века, Нолен истиче да приликом анализе треба разликовати две димензије утицаја изборног система: 1. утицај изборног система на однос између броја добијених гласова и броја добијених мандата; и 2. утицај изборног система на партијски систем. Даље, он објашњава да се у првом случају ефекти изборног система могу релативно добро утврдити и предвидети, али да је, у случају друге димензије, однос између изборног и партијског система много мање одређен, односно условљен, те да због тога ту „ни приближне прогнозе нису могуће“. „Међутим“ – каже Нолен – „било би сасвим погрешно када би се изборном систему, само због недовољно јасног односа између изборног и партијског система, приписао тек занемарљив значај“ (*ibid.*).

⁷⁷⁵ *Ibid.*, стр. 41.

Сартори, пак, одбацујући тврдње о неизвесним учинцима изборних система, као и тезу да они чак ни не представљају независну варијаблу, те оштро критикујући такав потцењивачки однос према њиховом значају, сматра – насупрот Нолену, али и неким другим теоретичарима, попут Богданора (Vernon Bogdanor) и Батлера (David Butler)⁷⁷⁶ – да се ефекти изборних система могу прецизно одредити, те и на одговарајући начин предвидети, па чак и када је реч о њиховом утицају на партијски систем. Ту се он, између осталог, позива на познате Дивержеове (Maurice Duverger) генерализације, односно на два тзв. Дивержеова социолошка закона о утицају изборних система на партијски систем (то јест о њиховом учинку у погледу броја странака).⁷⁷⁷ Заправо, реч је о разликама у методолошким становиштима. Сартори тврди да је у оквиру друштвених наука могуће формулисати „законе“ у виду генерализација „које имају експликативну моћ и које указују на неку правилност“, с тим што ти „закони у друштвеним наукама не могу бити и никада нису детерминистички, те због тога могу поднети неки прекршај“.⁷⁷⁸ То значи да су, у случају таквих

⁷⁷⁶ Богданор и Батлер су, између осталог, указали на то да се изборни системи не могу третирати само као пука техничка средства чији би се ефекти механички анализирали, јер последице које ће они произвести зависе и од историјских фактора и самог политичког контекста, тако да је могуће да исти систем у различитим друштвима има посве различите ефекте (в. Vernon Bogdanor, David Butler, "Preface", у: Vernon Bogdanor, David Butler /eds./, *Democracy and Elections: Electoral Systems and their Political Consequences*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, стр. VII).

⁷⁷⁷ Према Сарторију, Диверже је био први аутор који се бавио питањем учинака изборних система, на основу чега је формулисао своја два закона: први гласи да „већински систем са једнокружним гласањем показује тенденцију ка дуализму странака“; а према другом, „већински систем са двокружним гласањем и пропорционално представништво показују тенденцију ка вишестраначком устројству“ (Maurice Duverger, *Les Partis politiques*, Colin, II изд, Paris, 1954, стр. 247; 269; нав. према: Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 48). Мада сам Диверже није ове своје генерализације називао законима, већ формулама или схемама, други су их назвали „Дивержеови закони“; а оне, како каже Сартори, „то заиста и јесу“ (*ibid.*). Сартори даље говори о „крхкости“ „Дивержеових закона“, који су „изрешетани изузецима“ и „неодрживи“, али додаје и да „то није ваљан разлог за напуштање подухвата“ те врсте (*ibid.*, стр. 49).

⁷⁷⁸ *Ibid.*, стр. 49–50. Такође, о овим Сарторијевим тврдњама о могућности извођења научних закона тј. ваљаних генерализација у политичким наукама и, посебно, студијама изборних система, као и о пратећим спорењима, видети: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 16–17.

недетерминистичких закона, могући њихови изузеци чије постојање „не убија“ важење тих закона; док је у случају детерминистичких закона (који подразумевају такву правилност да када је присутан узрок, присутна је и последица, која је стога унапред позната), „један једини изузетак довољан да убије закон“.⁷⁷⁹ Без обзира на ова методолошка спорења, важно је имати у виду једно упозорење које даје професор Милан Јовановић, везано управо за изборне системе, али нама изгледа да се оно може односити и на друге врсте политичких институција, па и на политичке системе у целости: „Компаративно анализирање додатно је скопчано са низом проблема, специфичности или изузетака, што релативизује генералне судове...“⁷⁸⁰

Предности и мане појединих институционалних аранжмана и њихов утицај на успешност политичких система одавно су предмет расправа како у теорији, тако и у пракси. Те расправе дуго су, међутим, остајале у оквирима једноставних дихотомија, попут оне историјске дебате вођене између Џона Стјуарта Мила и Беџхота око већинског и пропорционалног система, а таква је донекле била, у оквиру социолошког дискурса, и сама теорија Мориса Дивержеа и његови поменути „социолошки закони“. Дакле, углавном су као предмет разматрања фигурирале „две начелне могућности институционалног организовања демократије“:⁷⁸¹ већински *versus* пропорционални изборни систем; или, пак, президенцијализам *versus* парламентаризам. За ово друго, Гај Питерс каже: „То је једна од стандардних 'отрцаних шала' политичких наука, која потиче још од нормативнијих радова Вудроа Вилсона (Woodrow Wilson)... о америчкој влади, но то питање остаје важно, посебно у раздобљу у коме је одређен број земаља у процесу дизајнирања властитих демократија“.⁷⁸² Заправо, за нове демократије, односно земље које су тек

⁷⁷⁹ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 50.

⁷⁸⁰ Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 15.

⁷⁸¹ Дитер Нолен, „Изборни системи у Источној Европи: Генеза, критика, реформа“, *op. cit.*, стр. 39; Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 15.

⁷⁸² В. Guy Peters, *Institucionalna teorija i političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, *op. cit.*, стр. 92. Ту Питерс мисли на следећа два Вилсонова рада: Woodrow Wilson, "Committee or cabinet government?", *Overland Monthly*, Vol. 3, No. 1, 1884, стр. 17–33; и: Woodrow Wilson, *Congressional Government: A Study in American Politics*, World Publishing, Cleveland, 1956 (нав. према: *Ibid.*)

ушле у процес демократизације, такав избор између основних и начелних могућности институционализације, има значајну улогу из најмање два разлога. Према Лајпхарту, први разлог је у томе што такви избори уставног инжењерства и институционалног дизајна могу имати даслекосежне ефекте на то колико ће успешно функционисати новоуспостављен демократски систем. Друго, иницијални институционални одабири, односно институционалне форме и системи (партијски системи, изборни системи, системи власти) који се у једној земљи примене на почетку процеса њене демократизације – наравно, под условом да се новоуспостављена демократија ту покаже као одржива – имају тенденцију да трају дуго времена. Стога су „драстичне промене у изборним системима и преласци са президенцијализма на парламентаризам или *vice versa* екстремно (су) ретки у етаблираним демократијама“. ⁷⁸³ То исто важи и за партијске системе; јер – како Лајпхарт објашњава, позивајући се на закључак који су С. М. Липсет и Стајн Рокан изнели приликом разматрања ранијих таласа демократизације – онај страначки систем који је успостављен у почетној фази демократизације земље „тежи да постане практично 'замрзнут'“. ⁷⁸⁴

Чини се да ће управо из наведених разлога Лајпхарт наново поставити дихотомни оквир анализе институционалног дизајна, својим чувеним и често цитираним питањем: „Како и зашто конституционални инжењери у демократским земљама врше одабир једне од две основне алтернативе?“ (*"How and why do the constitutional engineers in democratic countries chose one or another of the basic alternatives?"*). ⁷⁸⁵ У настојању да изнађе и одговор на ово питање, Лајпхарт ће се ослонити управо на разматрања поменутог норвешког политиколога и социолога – Стајна Рокана (називајући то „Рокановом хипотезом“) о самој логици процеса демократизације као једном експланаторном фактору, додајући уз то и етно-социјалну структуру,

⁷⁸³ Arend Lijphart, *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary, and Poland, 1989–1991*, Wissenschaftszentrums Berlin für Sozialforschung (WZB), Berlin, December 1991, FS III 92–203, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/1992/iii92-203.pdf> (10/08/2019), стр. 5.

⁷⁸⁴ *Ibid.*

⁷⁸⁵ *Ibid.*; такође и: Arend Lijphart, "Democratization and constitutional choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland 1989–1991", *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 4, No. 2, 1992, стр. 208; уп. Дитер Нолен, „Изборни системи у Источној Европи: Генеза, критика, реформа“, *op. cit.*, стр. 39; Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 15.

односно (не)постојање етничких подела, као још један важан чинилац у објашњењу алтернативног институционалног избора.⁷⁸⁶ Међутим, оваквим симплификованим приступом, који је базиран на дуалној могућности институционалног одабира, превиђају се различити модалитети основних типова изборног система и њихове различите последице, као и одређени варијетети система власти, а нарочито специфичности везане за одређен конкретан историјско-емпиријски оквир развоја појединих институција.

У новијој литератури ове дихотомне анализе су у одређеној мери превладане, и не само то него је и порастао интерес за утицај појединих институционалних аранжмана и организационих облика (попут партијских организационих идентитета) на међуетничке односе у мултиетничким друштвима. То је област истраживања која чини значајан део тзв. емпиријског неоинституционализма. А за ову верзију новог институционализма сам дизајн институција је веома важан.

Према оцени Г. Питерса, који је спровео врло детаљну и систематичну компаративну анализу различитих верзија неоинституционалистичког приступа, институционални дизајн је важнији за „емпиријске институционалисте“ него за друге, уз евентуални изузетак институционалиста рационалног избора. Он даље објашњава да су научници који припадају овом приступу заправо веома заинтересовани за формулисање одређених делотворних савета који се могу понудити политичким инжењерима, то јест владама, нарочито „оних земаља у којима је демократија

⁷⁸⁶ Како је сам Лајпхарт дао назнаку, у недостатку неке опште теорије транзиције из комунизма у демократију, а која би могла бити непосредан и релевантан аналитички оквир за његово истраживање, он је, на индиректан начин, ослонац нашао у Рокановој концепцији с почетка 70-их година прошлог века (видети: Arend Lijphart, *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary, and Poland, 1989–1991*, op. cit, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/1992/iii92-203.pdf> /10.08.2019/, стр. 6; као и: Stein Rokkan, *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*, Universitetsforlaget, Oslo, 1970). О Рокановој концепцији касније ће бити више речи, но овде ћемо само истаћи то да је њу овај аутор развио на бази својих истраживања ранијих процеса демократске транзиције западних земаља континенталне Европе (који су се одиграли крајем XIX и почетком XX века) и њиховог тадашњег опредељења за систем пропорционалне репрезентације.

сразмерно нова“.⁷⁸⁷ То управо најбоље показују расправе о председничком и парламентарном систему власти или, како можемо такође приметити, о основним типовима изборног система, које су „... јасни (су) покушаји да се искористе емпиријски подаци из новије прошлости како би владе схватиле процес демократског преображаја и вероватне исходе одређених институционалних одлука, те на основу тога закључиле и какве би требало да буду њихове институционалне одлуке“.⁷⁸⁸ Питерс добро примећује да се у оквиру емпиријског институционализма врло често полази од тезе да одабир институционалних облика зависи од самих политичких елита које преузимају улогу институционалних дизајнера и да оне ту имају практично слободан избор. И то је, према мишљењу овог аутора, још једна важна специфичност те верзије институционалне теорије, јер се у већини других приступа (уз могући изузетак опет институционализма рационалног избора), а посебно у историјској и нормативној варијанти, сматра да ипак постоје нека значајна ограничења у избору институционалних форми (теоретичари ових приступа, „кад се суоче с питањем дизајна, пре виде ограничења него могућности“).⁷⁸⁹ Како смо већ поменули раније, а то ћемо у наставку овог одељка и додатно прецизирати, стављање акцента на политичке елите као институционалне дизајнере са слободом институционалног одабира, нарочито долази до изражаја у делу литературе о изборном дизајну, где се наглашава дизајнерска улога политичких партија које се ту руководе увек својим уским, страначким интересима и увећавањем сопствених шанси, дакле једном утилитаристичком и себичном логиком за коју би неки рекли да је управо то логика рационалног избора.

Но, неки и даље мисле да су поменуте дихотомне типологизације користан и неизоставан аналитички инструмент или бар добра полазна тачка у анализи различитих подтипова и варијанти изборних система и облика хоризонталне организације власти. Један од оних који деле то мишљење је Сартори. За њега Касаповићева каже да се он, између осталог, и тим залагањем за обнову једноставних, дихотомних типологија изборних система

⁷⁸⁷ B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, op. cit, стр. 104.

⁷⁸⁸ *Ibid.*

⁷⁸⁹ *Ibid*, стр. 105.

и система власти, свесно позицирао као „аутор *out of fashion*“; дакле, тиме је Сартори направио за већину непопуларан избор да буде ван политиколошке моде или изван савременог мејнстрима (енгл. *mainstream*) у политичким наукама.⁷⁹⁰ То је тачно када је реч о изборним системима, јер он заиста инсистира на томе да се они морају јасно поделити на већинске и пропорционалне, док оно што је постало нарочито модерна и уобичајена пракса – увођење мешовитих система као посебног, трећег типа, са идејом да се на тај начин узима најбоље од оба основна модела – одбацује као сврсисходну могућност.⁷⁹¹ Насупрот конструисању хибридних изборних система, путем „спаривања (простог – А. М. Ј.) већинског и пропорционалног система“, за које Сартори сматра да представљају не само „лош брак“ и „контрапродуктивно решење“ већ и „схизоидне“ моделе, основно начело за које се овај аутор залаже гласи да „изборни системи морају имати *једну*

⁷⁹⁰ Mirjana Kasapović, „Institucionalni dizajn – najkonjunktornija grana suvremene političke znanosti“, *op. cit.*, стр. 103.

⁷⁹¹ Према Сарторију: „Реформатори су сада почели да се играју са идејом да се најбоље постиже мешањем, мешавином простог већинског и пропорционалног система. Ова идеја потиче од погрешне представе о немачком систему, који је мешовит у погледу критеријума гласања, али не и по исходу, који је савршено пропорционалан за *Bundestag* у његовој целиности“ (Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 95). Наиме, такав изборни систем попут немачког модела – који се може назвати и персонализованим пропорционалним системом или, пак, мешовито пропорционалним (енгл. *mixed-proportional*, што је термин који се уобичајено користи на Новом Зеланду) – Сартори означава као *полумешовити*, будући да је он мешовит тј. „већинско-пропорционални на уласку, али не и у исходу“ (*ibid*, стр. 96). Насупрот њему, *прави* или, како овај аутор још каже, *потпуно мешовити* системи јесу они који су већинско-пропорционални и на уласку и у расподели мандата тј. исходу, тако што ће састав парламента ту одражавати пропорционално представништво, али са противтежом у диспропорцији. То су заправо они системи где се, у одређеној сраземри, део мандата распоређује путем примене једнокружног већинског система са једномандатним изборним јединицама, а други део путем пропорционалног принципа представљања. Као пример таквог, правог мешовитог система Сартори узима изборни систем који је 1993. године уведен најпре у Италији, а потом и у Јапану и Русији (мада, са различитим унутрашњим пропорцијама). Међутим, насупрот веровању заговорника мешовитих система да они „спајају врлине два света“, Сартори сматра да се ту пре ради о сабирању недостатака два система, те да се добија хибрид који „уједно подстиче хазарде на слепо (простим већинским системом) и фрагментацију (пропорционалним системом)“ (*ibid*, стр. 97; 96). Отуда и његов закључак да у државама које су отпочеле демократску транзицију такав изборни систем не може никако да допринесе консолидацији демократије.

једину логику кохерентну са њиховим циљевима“ (курзив – Ћ. С.).⁷⁹² Са оваквим гледиштем принципијално се слаже и Дитер Нолен који – премда то може звучити парадоксално с обзиром на његову критику тог поједностављеног и дуалног приступа – каже: "*Tertium non datur*"; што ће рећи да трећи тип, у виду мешовите форме, не постоји као посебан принцип представљања, будући да се сваки појединачни изборни систем, па чак и онај комбинованог типа (комбинација неких од техничких елемената већинског и пропорционалног система), може сврстати у својој целости у ред једог од два основна принципа репрезентације.⁷⁹³

Када је, пак, реч о другој дихотомији, то јест типологизацији система власти, Сартори ту ипак прихвата нужност превазилажења дихотомног мишљења, те признаје да је потребно да се у анализу уведу и извесни прелазни типови, као што су полупарламентаризам и полупрезиденцијализам, што и сам чини, и чак посеже за конструисањем једног потпуно новог мешовитог система. Реч је о, чини се, веома занимљивом моделу кога је сам аутор назвао алтернирајући или повремени президенцијализам, а који заправо, у основи, представља један пропорционални систем са одређеним аутокорективним механизмом,

⁷⁹² *Ibid*, стр. 95–97.

⁷⁹³ Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 9. Међутим, овај аутор ће признати да су ипак могући проблеми приликом покушаја класификовања различитих изборних система сходно поменути основним принципима представљања. И сагласан је да то нарочито долази до изражаја у случају изборних система који се састоје од елемента и већинског и пропорционалног модела, према њиховој традиционалној класификацији (нпр. таква врста дилеме јавља се у случају изборног система у коме се мандати распоређују према формули пропорционалне репрезентације, али су изборни исходи такви да ће ту ипак постојати висок степен диспропорционалности, рецимо услед постојања високог изборног цензуса). Нолен закључује да велики део проблема у класификовању изборних система настаје због недостатка информација и знања о партикуларним системима, као и услед терминолошких разлика. Стога подвлачи да је за поступак њиховог класификовања неопходно темељно познавање политичких последица изборних система и њихових поједних елемената, као и ефеката које производе различите комбинације тих елемената. *Ibid*; такође и: Dieter Nohlen, "Two incompatible principles of representation", у: Arend Lijphart, Bernard Grofman (eds.), *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives (American Political Parties and Elections, gen. editor Gerald M. Pomper)*, Praeger Publishers (copublished with the Eagleton Institute of Politics, Rutgers University), New York, 1984, стр. 83.

базираним на принципу шаргарепе и штапа, то јест награде и казне.⁷⁹⁴ Сартори описује недостатке парламентаризма, президентјализма и полупрезидентјализма помоћу техничке метафоре са перформансама мотора, те истиче да, док председнички и парламентарни систем представљају једномоторне механизме (у првом случају улогу мотора има председник, а у другом парламент), где се може десити да ти мотори у свом раду ослабе, блокирају или „заглављују“, полупрезидентјализам представља двомоторни систем (структура са двојном влашћу и „двоглавом“ егзекутивом), али са симултаним деловањем два мотора, услед чега се, пак, може јавити „противпритисак“, односно њихово супротно усмерење. Стога, он предлаже поменути модел алтернирајућег президентјализма као систем са два мотора, али који не делују истовремено, већ сукцесивно – на тај начин што парламентаризам остаје на снази све док је функционалан (као награда што добро ради), али онда када он не ради више добро и дође до блокаде, смењује га президентјализам (као казна за његову дисфункционалност).⁷⁹⁵ На тај начин, председник постаје „уравнотеживач и 'исправљач' слабости... парламента“.⁷⁹⁶ При томе, то повремено председниковање је „појачано“ (председник постаје уједно и шеф владе, који именује и отпушта министре по свом нахођењу, нема изгласавања поверења односно неповерења влади у парламенту и од стране истог итд.), док је у тој фази улога парламента редукована на чисто контролну улогу.⁷⁹⁷ Уколико за време неке легислатуре не би био покренут механизам председничке алтернације, то би значило – закључује Сартори – „да је средство за застрашивање било ефикасно, да је његова сврха остварена“.⁷⁹⁸ Поред могућности за побољшање постојећих система власти, као још једна предност овог модел који се заснива на комбиновању тих већ добро познатих механизма, истиче се његово лако увођење и некомпликована примена, било да је реч о реформи иницијално председничког или иницијално парламентарног система, будући да ове треба

⁷⁹⁴ Видети: Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, гл. IX: „Алтернирајући президентјализам: Један предлог“, стр. 175–182.

⁷⁹⁵ Видети о томе: *Ibid*, стр. 175-176.

⁷⁹⁶ *Ibid*, стр. 181.

⁷⁹⁷ Према: *Ibid*, стр. 177.

⁷⁹⁸ *Ibid*, стр. 178.

само допунити другим механизмом (за разлику од њихове темељне реформе која би изискивала прелазак на потпуно други модел).

Овакав модел парламентарног система коме је инхерентна способност аутомодификације Сартори је предлагао као оптимално решење за неке латиноамеричке земље, попут, на пример, Бразила где је presidency америчког типа показивао у значајној мери нефункционалност, или Мексика који је, након напуштања ауторитарног presidency, прешао на непознат терен са једном новом формулом председничке демократије (presidency утемељен на неподељеној власти, што је било велико одступање од америчког прототипа); али исто тако и за посткомунистичке европске земље, јер су многе од тих нових демократија показивале дисфункционалност на овом пољу институционализације услед примене неадекватног и брзоплетог конципираног уставног инжињеринга. У том смислу сматрамо да такав један балансирајући модел парламентаризма, са могућом председничком алтернативом као унутарсистемским средством аутокорекције, можда не би било лоше решење и у случају Србије која, за сада, остаје прилично недефинисана у погледу стварне и ефективне моћи доношења одлука, односно где персонални фактор има пресудан утицај на снагу и значај појединих институција.

Треба, међутим, имати у виду да је онај дихотомни приступ на пољу институционализације система власти карактеристичан пре свега за Европу, где се та дихотомија заправо јавља у облику дистинкције између парламентаризма и полупрезидентијализма;⁷⁹⁹ док је – како је то једном приликом приметио Славиша Орловић – „Америка (је) континент presidency“.⁸⁰⁰ Но, институционалне разлике ове врсте између

⁷⁹⁹ Према податку који је изнео Славиша Орловић 2011. године, полупрезидентијализам, са његовим различитим варијантама у погледу ефективне моћи доношења одлука (енгл. *decision-making power*), постоји у чак 17 земаља Централне и Источне Европе, укључујући ту и оне са простора бившег Совјетског Савеза. Видети: Славиша Орловић, „Партијски систем Србије“, у: Славиша Орловић (прир.), *Партије и избори у Србији: 20 година*, Фондација Friedrich Ebert Stiftung, ФПН – Центар за демократију, Београд, 2011, стр. 45 (аутор се овде ослања на следећи извор: Robert Elgie, "The Politics of Semi-Presidentialism", у Robert Elgie /ed./, *Semi-Presidentialism in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1999, стр. 14).

⁸⁰⁰ *Ibid*, стр. 40.

европских и држава са америчког континента нису резултат њиховог свесног институционалног одабира нити теоријских расправа о супериорности једне од форми, већ су оне условљене историјским разлозима, односно њиховим специфичним историјским околностима.⁸⁰¹ Тако се и на овом пољу институционалног дизајна показује да је контекстуални фактор тај који, на концу, има пресудан значај. Стога ће и Ђовани Сартори закључити да је „најбоља политичка форма (је) пре свега она која се најбоље примењује“, а што „имплицира да је немогуће занемарити контекст“.⁸⁰²

С обзиром на све напред изложено, те сматрајући да је за регулисање међуетничких односа и управљање етничким конфликтима у друштвима са израженим идентитетским поделама, од петходно разматране врсте институционалног дизајна ипак значајнија она која се тиче одабира изборног система, а потом да је од значаја и идентитетско профилисање политичких

Ипак, постоји пример Бразила, који потврђује став о томе да је компаративна анализа неретко скопчана са изузецима своје врсте. Наиме, у тој земљи не само да је разматрано увођење парламентаризма, већ је то питање 1993. године изнето пред референдумско одлучивање. Премда тај предлог тада није ни прошао, Сартори је, чини се, веома аргументовано показао да парламентарни систем не би био адекватно решење за ту земљу, нити да би довео до консолидовања тамошњег партијског система, што је било једно неутемељено очекивање предлагача, и то пре свега због постојеће политичке културе и традиције, од којих у значајној мери зависи функционалност система власти, а пре свега парламентарног система. Разлог је заправо тамошња екстремна парламентарна атомизираност, нестабилан партијски систем и, у основи, непостојање парламентарно подобних (енгл. *parliamentary-fit*) партија, будући да су оне изразито недисциплиноване (у погледу парламентарног гласања). Видети о томе: Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 116. Један од кључних налаза Сарторијевог истраживања заправо гласи да су „дисциплиноване странке (су) *нужан услов* за функционисање парламентарних система“; док „са недисциплинованим странкама парламентарни системи постају скупштински системи и, на тај начин, дисфункционални организиациони“ (курзив – Ђ. С.). *Ibid*, стр. 115.

⁸⁰¹ Ради се о томе да су све европске државе, изузев Француске, у време увођења уставне владавине, биле монархије које су, дакле, већ имале свог наследног шефа државе (тј. наследног монарха), те управо из тог разлога ту и није било простора (према Сарторију, макар до 1919. год.) за увођење институције изабраног председника. С друге стране, углавном су све државе на америчком континенту стекле независност као републике, и једноставно их је „задесило да морају да бирају шефове државе, то јест председнике“. *Ibid*, стр. 106.

⁸⁰² *Ibid*, стр. 158.

странака (партијски организациони идентити), током даље анализе у овом одељку пажња ће бити усмерена управо на ове две врсте демократског дизајна.

Такође, без обзира на овде указана ограничења таквог приступа, ми ћемо се у наставку анализе држати дихотомног оквира, макар као полазне основе у разматрању. И то због двоструког разлога: прво, како бисмо показали ту, и даље присутну, тенденцију дихотомног или алтернативног мишљења, нарочито када је реч основним принципима политичког представљања и; друго, због потребе постизања одређене систематичности и прегледности у приказу постојећих теоријских и практично-политичких расправа на том пољу испитивања ефеката појединих институционалних и организационих решења, а што такав аналитички оквир ипак омогућава. Наравно, указаће се и на значај извесних специфичних облика или подтипова основних система и организационих принципа. Сматрамо да је ово од нарочите важности управо у оквиру разматрања изборног инжењерства. Такође, тај део истраживања неминовно захтева да у предмет анализе буду укључени и поједини механизми, изборна правала и институти који непосредно утичу на инклузију и представљеност националних мањина. При томе, у оквиру анализе развоја изборног система у Србији и изазова са којима се она суочава на пољу изборног дизајна и његове институционализације, посебна пажња је посвећена управо једном комбинованом моделу који се препоручује као оптимално решење у њеном случају.

5.2.4.1.1. Утицај изборног инжењеринга: Пропорционални *versus* мајоритарни принцип представљања

Премда има и оних који релативизују ефективност изборног система, односно извесност и предвидљивост његових учинака, а тиме и сам његов значај, како то донекле чини и поменути Нолен, јасно је да изборни систем, као „основни елемент представничке демократије“ (А. Лајпхарт),⁸⁰³ неминовно има значајан утицај на политику и друштво и да се никако не сме потцењивати у том смислу. Јер, како каже позната дефиниција још једног ауторитета из ове области – Ђованија Сарторија: „Изборни системи не само

⁸⁰³ Нав. према: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 15.

да су најманипулативнији инструмент политике, већ и обликују страначки систем и утичу на одређивање представништва“.⁸⁰⁴ Дакле, реч је о једном комплексном и веома важном, ако не и најважнијем, подсистему политичког система „којим се бирају носиоци функција у политичкој власти и на одређени начин решавају сукоби између кључних политичких актера у једном друштву“, и који утиче не само на страначки систем, мада превасходно на њега, већ и на бројне друге подсистеме.⁸⁰⁵ Уз то, у етнички хетерогеном типу друштва, утицај изборног инжењерства на функционисање политичког система у целини огледа се и кроз његову могућу улогу кључног средства управљања међуетничким конфликтима. Иако се, наиме, изборним дизајном некада не могу потпуно искоренити или спречити дубоке поделе у друштву, он може допринети да се, путем институционалног структурисања стабилности у заједници и тиме постизања редукције конфликта, створе темељи за одрживост демократије.⁸⁰⁶ Из свих наведених разлога, политиколози се, у принципу, слажу да реформа изборног система није само нека ствар техничке природе или једноставно одређивање начина конституисања управљачких органа, већ да је то суштински „један политички процес који захтева јавну дебату и пажљиву изградњу консензуса“ у друштву.⁸⁰⁷

Уосталом, како Сартори на једном месту додатно напомиње, „изборни системи увек остављају некакву последицу на нешто“.⁸⁰⁸ Па и више од тога, они – према Богданору и Батлеру – „имају дугорочне ефекте на стил и

⁸⁰⁴ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 14.

⁸⁰⁵ Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије*, *op. cit.*, стр. 12. Ваља указати на то да, како у науци тако и у политици, постоје и другачије евалуације значаја и функције избора у политичком систему, те да, поред оних које наглашавају ту „централну функцију“ овог подсистема, има и оцена о његовој „ритуално-фиктивној“ или, пак, чисто „формалној“ функцији (видети: *Ibid*, стр. 11).

⁸⁰⁶ Видети: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. III; 162.

⁸⁰⁷ *Ibid*, стр. III; 10; такође, видети: Славиша Орловић, „Изборни систем и институционални дизајн“, *op. cit.*, стр. 31.

⁸⁰⁸ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 71.

карактер политичког живота једне земље“.⁸⁰⁹ С обзиром на такву ефективност изборних система, то јест далекосежне политичке и друштвене последице који они производе, не чуди мишљење да управо та врста институционалног одабира – дакле, у погледу типа изборног система – представља једну од најважнијих институционалних одлука сваке демократске земље.

Међутим, ипак је важно да се не испусти из вида још једно значајно упутство које Рејнолдс, Рајли и Елис дају изборним дизајнерима, а оно гласи да се изборни систем никако не треба третирати као „лек за све политичке слабости једне државе“.⁸¹⁰ Додајмо и то да не само што изборни систем није неки универзални „лек“, већ некада он није чак ни „лек“ са одређеним циљаним дејством, будући да изборни дизајн, сам по себи, може и да не одговори функционалном захтеву због кога је креиран и примењен, на пример ако за то у друштву нема вредносних темеља у виду одређеног типа политичке културе. И професор Милан Јовановић, такође, сматра да „не зависи све од избора“.⁸¹¹ Но, објашњавајући њихов посебан и, рекли бисмо, заправо суштински значај, уз ослањање на Лестера Милбрата (Lester Milbrath), он указује на то да у модерном друштву, које се карактерише индустријализацијом, мобилношћу и масовношћу, управо избори представљају инструмент највећег могућег приближавања изборној контроли над владом.⁸¹²

Када говоримо о политичким и уопште друштвеним последицама, ефектима и дејствима изборних система, а у оквиру изборног инжењерства то се мора имати у виду, важна полазна основа у анализи јесте само значење појма изборног система. Постоји, наиме, његово уже и шире одређење, и свако од њих је на одређен начин значајно и корисно за изборни дизајн и његову анализу. Сходно ужем одређењу, „изборни систем је начин на који грађани изражавају своје опредељење за поједине странке и кандидате и

⁸⁰⁹ Vernon Bogdanor, David Butler, "Preface", у: Vernon Bogdanor, David Butler (eds.), *Democracy and Elections: Electoral Systems and their Political Consequences*, op. cit, стр. VII.

⁸¹⁰ Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, op. cit, стр. 162.

⁸¹¹ Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, op. cit, стр. 15.

⁸¹² *Ibid.*

поступак (то јест скуп принципа и процедура – прим. А. М. Ј.) којим се ти гласови претварају у места у парламенту“.⁸¹³ Према објашњењу професора Јовановића, који ту полази од аналитичког приступа Дитера Нолен, ово уже значење је корисно управо за анализу политичких последица изборног система, као и приликом његовог одабира и реформе. У ширем, пак, значењу, карактеристичном за нове демократије које су без неке велике изборне традиције, „изборни систем обухвата све што се тиче изборног процеса – од изборног права до организације избора“.⁸¹⁴ Тако широко одређење изборног система може бити од користи за разумевање не само елемената изборног система већ и свих других делујућих чинилаца у изборном систему и процесу, као и механизма и института, то јест могућности које изборни дизајнери имају на располагању. Оно што такође треба имати на уму јесте то да различите комбинације елемената изборног система могу утицати на (не)испољавање општих одлика појединих типова система (особина које им научници и политичари приписују), у смислу да се оне на тај начин могу потврдити, али исто тако и замаглити или чак потпуно неутралисати.⁸¹⁵

Сагласно оном традиционалном, дихотомном и симплификованом приступу, који се базира на дуалном институционалном избору, још увек се воде жустре расправе о ефектима и природи основних типова изборног система, изражене у дилеми: пропорционални *versus* већински систем. Кључна разлика између ових основних модела изборног система јесте у самом принципу репрезентације (пропорционални *v.* мајоритарни принцип), који заправо „изражава одређено социјално и/или функционално поимање политичког представљања“, односно његовог циља.⁸¹⁶ Тако се, у складу са тим поједностављеним становиштима, сматра да је циљ већинског система успостављање стабилности путем стварања јасне парламентарне већине коју има једна политичка партија или коалиција; док се као циљ пропорционалног система узима постизање, како му и само име каже, што већег степена

⁸¹³ Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије*, *op. cit.*, стр. 10; уп. Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 6.

⁸¹⁴ *Ibid.*

⁸¹⁵ О томе такође говори проф. Јовановић, у: Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије*, *op. cit.*, стр. 10–11.

⁸¹⁶ Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 8.

пропорционалности, односно сразмере између добијених гласова и мандата, чиме се „тежи што тачнијем одражавању односа снага у друштву, тј. односа политичких група у парламенту“.⁸¹⁷ Дакле, у складу са традиционалним схватањима, реч је о два принципа представљања који су, у суштинском смислу, међусобно некомпатибилни, односно у чијој су основи конкурентске вредности, као што су пропорционалност, с једне, и стабилност, с друге стране.⁸¹⁸

Поред успостављања стабилне владајуће већине, односно стабилности хомогене владе (наспрам пропорционалне репрезентације која, како се истиче, често има за последицу нестабилне и нефункционалне коалиционе владе), заговорници већинског изборног система (или, како се он још назива, *plurality* система) као његове главне предности, у генералном смислу, наводе још и то: да он има тенденцију ка успостављању двопартијског система путем подстицања концентрације партија (теза изнета од старне познатих теоретичара Дагласа Реа /Douglas Rae/ и Вилијама Рајкера /William Harrison Riker/), чиме се онемогућава фрагментираност и атомизовање парламентарног састава и партијске сцене (што је карактеристично за пропорционални систем); те подстицање политичке умерености, будући да веће партије стимулише да њихови програми буду не само реални (јер, у случају изборне победе нужно је преузимање политичке одговорности), већ и прилагођени умеренијем делу бирачког тела чије је гласове важно придобити; потом се истиче једноставност овог система, што омогућава његову лаку примену и његово разумевање од стране свих грађана; такође, ту је и веома важан аргумент да он омогућава грађанима да директно бирају своје представнике и да се, на тај начин, јача одговорност посланика спрам самих грађана, али и да се истовремено јача и штити њихов ауторитет јер се смањује могућност утицаја и притисака на њих од стране партија и извршне власти; да омогућава кандидовање тзв. независних кандидата; итд.

С друге стране, пропорционалисти управо у развоју вишестраначког система и успостављању коалиционих влада, а нарочито у одговарајућем

⁸¹⁷ *Ibid.*

⁸¹⁸ Видети: Dieter Nohlen, "Two incompatible principles of representation", *op. cit.*, стр. 83–89; као и: Arend Lijphart, Bernard Grofman (eds.), *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives*, *op. cit.*, Part II: "Competing values: Proportionality and stability", стр. 13–68.

парламентарном представљању различитих група – пре свега националних, етничких, верских и језичких мањина – и њихових интереса, виде главне предности пропорционалног модела. Наиме, истиче се да пропорционални систем спречава формирање доминантних страначких система, са својеврсним партијским картелима, што отежава демократску промену власти, као и да онемогућава стварање артифицијалних политичких већина које су резултат искључиво примењених институционалних механизма; те да он, уместо тога, подстиче договорене већине до којих се долази путем преговора и компромиса у којима партиципирају различите групе, укључујући и мањине.⁸¹⁹ Чињеница, потврђена историјским искуством на пољу практично-политичког деловања, јесте да су мањине, баш као и радничка класа и уопште мање партије, у својим борбама за остваривање права на политичко представљање, истицале управо захтеве за успостављање пропорционалног система уместо постојећег, већинског модела. Заправо, како каже Нолен, „у многим земљама ова се борба завршила тек увођењем пропорционалног изборног система“.⁸²⁰

Међутим, овако схваћени пропорционални и већински изборни модел представљају само две крајности како у теоријско-аналитичким концепцијама, тако и у практично-политичкој пракси, нарочито оној

⁸¹⁹ О овим *pro et contra* аргументима који се износе за један односно други изборни модел, видети: Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије*, *op. cit.*, стр. 44, 47; као и: Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 10–11.

Такође, о утицају изборног система на партијски систем (тенденција ка произвођењу двопартијског или вишепартијског система) и извесним одступањима од горенаведених узрочно-последичних релација, као и о самом бројању партија, тј. издвајању оних значајних, при утврђивању природе партијског система („будући да је потпуно скретање са пута бројати дословне *све* странке које се појављују у датом страначком систему“ /курзив – Ђ. С./), видети Сарторијеву расправу, у: Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 51–59. Наиме, Сартори је формулисао два једноставна правила или критеријума за процену, како сам каже, „системског значаја странака“, одн. утврђивање оних странака које оређују природу партијског система: „...укратко, значајне странке морају имати или коалициони потенцијал (према Правилу 1), или уцењивачки потенцијал (као за Правилу 2). Странке без иједног од ова два потенцијала су безначајне и не би их требало бројати“ (*ibid*, стр. 52).

⁸²⁰ Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 8.

историјској. У односу на ту строго дихотомну перспективу, далеко је реалнија она представа о различитим изборним системима која полази од једног континуума на чијим се крајњим тачкама, као супротни полови, налазе тзв. чист пропорционални систем, с једне, и систем релативне већине, с друге стране.⁸²¹ Кад је реч о дуалном приступу, ту се заправо ради о преувеличавању предности или недостатака основних типова изборног система. А то је, како је својевремено упозорио професор Милан Матић, погрешно:

„Као што екстремна и крута примена већинског система може значити доминацију маргиналних већина над значајним мањинама, често остварену и по цену различитих манипулација и на штету потпуне демократске репрезентације, тако и неконтролисано бујање страначког плурализма и пропорционалног представљања, може изазвати дисперзију политичке воље грађана, уцењивачке аспирације безначајних странака, а са овима и ланац корупције и других деформација политичког процеса“.⁸²²

Дакле, строго дихотоман приступ у изучавању и анализи изборних система није адекватан, и то из више разлога; а уз то је, из перспективе данашњег степена развоја ове научне области, и превазиђен. Прво, прихватањем само двеју начелних могућности занемарују се неке нијансе, али и немале разлике у ефектима појединих подтипова у оквиру истог основног модела изборног система, а неки од њих се у том погледу заправо пибближавају другом основном моделу. На пример, познато је да је Морис Диверже правио разлику између система релативне и система апсолутне већине, истучући да је овај други већински систем ближи ефектима пропорционалног модела.⁸²³ Исто тако постоје разлике, које се поменути

⁸²¹ Видети: *Ibid*, стр. 9.

⁸²² Милан Матић, „Предговор“, у: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit*, стр. 10.

⁸²³ О ефектима ових типова изборног система на партијски систем и тзв. Дивержеовим законима, видети у овом одељку секцију 5.2.4.1: „Ефекти појединих институционалних аранжмана и партијских организационих идентитета у управљању етничким конфликтима“.

приступом занемарују, између екстремног вида пропорционалног система и других типова пропорционалне репрезентације, од којих неки, а нарочито они комбиновани облици конструисани у новије време, могу имати ефекте сличне систему релативне већине. Друго, како је такође упозорио Нолен, том дихотомном поделом губи се из вида и контекстуална условљеност одређених особина и последица изборних система, односно потцењују се специфичности које произлазе из различитих услова настанка и различитих процеса развоја изборних система. Треће, раније конвенционално дихотомно мишљење „(више) не одговара нивоу до ког је наука о изборном систему дошла“, будући да се данас акценат ставља на комбиновање различитих елемената класичних изборних модела.⁸²⁴ Тако да кључна дилема изборног дизајна више није питање алтернативног институционалног одабира између две могућности, већ је пре питање мере или степена заступљености појединих елемената традиционалних модела.⁸²⁵ Како каже Ричард Роуз (Richard Rose): „Заправо, разлике између изборних система су ствар мере, а не врсте“.⁸²⁶

Поред оних димензија које су већ стандардни предмет анализе, попут, на пример, утицаја изборног система на партијски систем, то јест број политичких партија, у новије време у фокусу истраживачке пажње је управо и питање утицаја изборног система на заступљеност националних мањина у представничким телима и уопште на међуетничке односе у етнички хетерогеним друштвима. Можемо приметити да је, у оквиру тог дискурса, извршено одређено редефинисање горепоменуте дихотомије која се сада све чешће разматра у форми: пермисивни *versus* рестриктивни изборни системи.⁸²⁷ Када је реч о афирмацији националних мањина и заштити њихове

Објашњавајући такав Дивержеов приступ, Нолен каже: „За њега алтернатива постоји између система релативне већине, с једне, и пропорционалног система и система апсолутне већине, с друге стране, а не између већинског и пропорционалног“ (Дитер Нолен, „Изборни системи у Источној Европи: Генеза, критика, реформа“, *op. cit.*, стр. 39).

⁸²⁴ *Ibid*, стр. 40.

⁸²⁵ Видети: Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 9.

⁸²⁶ Richard Rose, "Electoral systems: A question of degree or of principle?", у: Arend Lijphart, Bernard Grofman (eds.), *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives*, *op. cit.*, стр. 73.

⁸²⁷ Наиме, последњих деценија бројни истраживачи утицаја изборног система на заступљеност националних мањина користили су у својим анализама ту поделу на

политичке репрезентације, доста је утицајна тзв. *power-sharing* или ти консоцијативна школа мишљења (чији представници су заговорници концепта и принципа дељења власти, као што су, поред Лајпхарта, на пример и Лари Дајмонд, Пипа Норрис /Pippa Norris/, Рулова /Wilma Rule/ и Цимерман /Joseph Zimmerman F./, Реин Тагепера /Rein Taagepera/ и др.). У оквиру овог приступа предност се даје пермисивним системима, превасходно пропорционалном систему са разумно великим изборним јединицама или јединицама које би биле одраз тзв. афирмативног *Gerrymandering*-а (то јест које су кројене тако да обухвате одређене мањинске групе, о чему ће касније бити више речи), а који се види као решење за постизање веће политичке инклузије мањина.⁸²⁸ Према овој врсти мишљења, рестриктивни изборни системи (у које се убрајају већински изборни системи, односно системи релативне и апсолутне већине, као и пропорционални системи са малим изборним јединицама), као ексклузивистички по својој природи, нису адекватани за друштва са дубоким етничким, верским и другим поделама, јер искључивање одређених група из парламентарне репрезентације и/или учешћа у власти може да води ка етничкој радикализацији, па чак – како Лари Дајмонд упозорава, говорећи конкретно о већинским изборним

рестриктивне и пермисивне изборне системе. Видети нпр: Wilma Rule and Joseph Zimmerman F. (eds.), *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*, Greenwood Press, Westport, 1994; Benjamin Reilly, *Democracy in Divided Society: Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001; Pippa Norris, *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behaviour*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004; Donald L. Horowitz, "Electoral systems: A primer for decision makers", *Journal of Democracy*, Vol. 14, No. 4, 2003, стр. 115–127.

Пермисивни изборни системи – попут пропорционалног система са великим изборним јединицама – тако се називају јер управо допуштају пресликавање друштвених подела на партијски систем, одн. пресликавање релевантних друштвених група и њихових политичких организација на састав парламента. С друге стране, примена рестриктивних изборних система има за последицу то да могу опстати и у парламент ући само велике партије (производи обично двопартијске или партијске системе са свега неколико странака).

Међутим, Данијел Бохслер упозорава да ова теоријска подела изборних система ипак није без одређених проблема када је реч о националним мањинама. Он подвлачи да, иако пермисивни системи начелно омогућавају пресликавање друштвених подела на партијски систем, у случају националних мањина то није увек тако. Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, op. cit, стр. 35.

⁸²⁸ Видети: *Ibid*, стр. 99.

системима и ослањајући се ту на одређено емпиријско искуство – и „крвавом исходу“.⁸²⁹

Насупрот овом гледишту стоје аутори који следе критичко мишљење Хоровица (тзв. Хоровицева школа мишљења или, како се још назива, центрипетална школа којој, између осталих, припадају и Рајли и Рејнолдс), сматрајући да управо *power-sharing* системи са пропорционалном репрезентацијом доприносе поделама у друштву, те да се хармонизација међуетничких односа и ефекат помирења може постићи једино путем већинских и преференцијалних система, а у ту сврху превсаходно предлажу примену система алтернативног гласа (енгл. *alternative vote*). Такође, чињеница је да, и при примени већинског изборног система, оне националне мањине које су територијално концентрисане и са значајним уделом у популацији унутар одређене изборне јединице могу обезбедити своје представнике у парламенту. Но, противаргумент *power-sharing* школе гласи да чак и у том случају – уколико би, при примени већинског система, неке мањинске партије успеле да обезбеде места у парламенту – то не значи и могућност њиховог учешће у доношењу одлука, то јест вршењу власти, будући да већински изборни систем обично производи једностраначке владе, те политичкој странци која има већину и може самостално да формира владу (а то је у принципу странка већинског народа) коалициони партнери нису ни потребни.⁸³⁰ Међутим, ваља нагласити такође и то да, и код пропорционалне репрезентације, односно примене изборног система са елементима пермисивности, „сам улазак у парламент не гарантује политичким странкама етничких мањина учешће у доношењу одлука, али им макар обезбеђује простор за учествовање у скупштинским расправама“.⁸³¹ Ту ће до

⁸²⁹ Лари Дајмонд о томе говори у оквиру својих разматрања процеса консолидовања демократије. Видети: Larry Diamond, *Developing Democracy: Toward Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999, стр. 104; такође, о одабиру и реформи изборног система као једном од кључних институционалних избора за демократије, видети: *Ibid*, стр. 99.

⁸³⁰ Такву врсту аргументације износи, на пример, Реин Тагепера (Rein Taagepera, "Beating the law of minority attrition", у: Wilma Rule and Joseph Zimmerman F. /eds./, *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*, *op. cit.*, стр. 235–245; уп. Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 28–29).

⁸³¹ *Ibid*, стр. 29.

укључивања мањинских странака у постизборне, владајуће коалиције доћи уколико оне саме имају коалициони потенцијал (то јест, ако могу да допринесу формирању и одржавању скупштинске већине) или уколико постоје правне норме којима се гарантује њихове учешће у владама; а додали бисмо да ће, и мимо наведеног, то бити случај ако код кључних актера постоји довољно развијена демократска свест, односно демократска политичка култура.

Ипак, овакавим приступом се, на неки начин, остаје у оквирима „строгих категорија“, то јест фокус је и даље на „две велике алтернативе“, ⁸³² док се занемарују одређени подтипови изборних система, као и већи број других институционалних механизма као инструменти који могу бити корисни за обезбеђивање политичке репрезентације националних мањина и повећање њихове заступљености.

Систем алтернативног гласа – који, како смо истакли, превасходно заговарају припадници тзв. Хоровицеве школе мишљења – представља посебну врсту већинског изборног система која подразумева преференцијалан начин гласања у једномандатним изборним јединицама и са више изборних кругова. У том систему, бирачи према својим преференцијама рангирају све кандидате на гласачком листићу, а ако ниједан од кандидата нема више од 50 одсто првих преференција, онда онај који је освојио најмањи број гласова (првих преференција) испада из надметања, док се његови гласови додељују преосталим кандидатима, и тај процес се понавља док један од кандидата не оствари апсолутну већину гласова. У таквом систему, за политичке странке је важно рангирање њихових кандидата и као друге или треће преференције, а како би привукле гласове осталих бирача (изван круга одређене етничке групе), оне су практично приморане да заузму позицију центра, тако да циљна група њихове политике буде цело грађанство, односно припадници свих етничких група. Сматра се да се, на тај начин, овим системом даје предност странкама центра, то јест умереним кандидатима који у оквиру овог модела имају веће изборне шансе. ⁸³³ Као

⁸³² Дитер Нолен, „Изборни системи у Источној Европи: Генеза, критика, реформа“, *op. cit.*, стр. 39; 40.

⁸³³ Видети о томе: Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. стр.

најбољи пример где је примена система алтернативног гласа имала такве ефекте – у виду подстицања политике интеретничке акомодације и сарадње – истиче се Папуа Нова Гвинеја, која се иначе одликује високим степеном етничке фрагментације и где је, између осталог, из тог разлога, а након више од четврт века примене *first past the post* система, спроведена реинституционализација алтернативног гласа.⁸³⁴ Међутим, компаративно емпиријско искуство показало је да ће такви ефекти овог изборног модела, односно његово произвођење центристичких исхода, ипак зависити од друштвеног контекста и постојећих демографских услова. Поред тога, предуслов за његову ефикасну примену је постојање адекватног степена функционалне писмености бирачког тела.⁸³⁵

Сличан претходно описаном моделу јесте и систем појединачног преносивог гласа (енгл. *single transferable vote*) који представља, пак, пропорционалну варијанту преференцијалног система. То је један подсистем пропорционалног модела који није толико у пракси уобичајен (на парламентарним изборима користи се већ деценијама у Републици Ирској и на Малти, док је једном, 1990. године, био примењен и у Естонији), мада су

30–31; Daniel Bochsler, Florian Bieber, Slaviša Raković, „Većinski izborni sistem u multietničkim sredinama: Lokalni izbori u Srbiji“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Квалитет политичких институција*, *op. cit.*, стр. 197; као и: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 47–49; 135–138.

Систем алтернативног гласа био је у употреби на парламентарним изборима у Аустралији, Папуи Новој Гвинеји и на Фиџи острвима (дакле, у том смислу, може се рећи да је карактеристичан за земље Океаније); но, на председничким изборима примењен је у Републици Ирској, као и Републици Српској (БиХ) 2000. године, док је у Словенији постојала слична процедура за избор два мањинска представника у тамошњу Скупштину. Такође, систем додатног гласа (*supplementary vote*), који је сличан алтернативном гласу и чак се третира као једна његова варијанта, примењен је на председничким изборима у Шри Ланки, али негде је примењен и на изборима за градоначелника, као на пример у Лондону и Сан Франциску (видети: Daniel Bochsler, Florian Bieber, Slaviša Raković, „Većinski izborni sistem u multietničkim sredinama: Lokalni izbori u Srbiji“, *op. cit.*, стр. 197; Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 49; 135).

⁸³⁴ Видети: *Ibid*, стр. 49; а нарочито студију случаја: Ben Reilly, "Papua New Guinea: Electoral incentives for inter-ethnic accommodation", у: *Ibid*, стр. 50–51.

⁸³⁵ Више о овом и другим ограничењима система алтернативног гласа у: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 49.

га раније политиколози дуго заговарали.⁸³⁶ Бирачи гласају у вишемандатним изборним јединицама и то тако што, на исти начин као и при алтернативном гласању, рангирају кандидате сходно својим преференцијама. Међутим, означавање преференција углавном није обавезно и бирачи не морају да рангирају све кандидате на гласачком листићу, већ могу да означе и самој једног од њих. У Републици Ирској, на пример, бирачи могу да рангирају кандидате не само унутар једне странке већ и из различитих странака. Углавном се гласа за кандидате, мада је могуће и додавање опције са партијским листама. Но, пребројавање гласова и расподела мандата, чини се, доста су компликовани и тај процес се одвија кроз више фаза.⁸³⁷ Што се тиче предности система појединачног преносивог гласа, поред исхода са значајним степеном пропорционалности и других предности које важе за пропорционални систем генерално, истиче се да је он „можда најсофистициранији од свих изборних система, дозвољавајући избор како између партија тако и између кандидата унутар партија“, те да „гласачи могу утицати на састав постизборних коалиција... а систем пружа подстицаје за међустраничку акомодацију кроз узајамну размену преференција између

⁸³⁶ Према: *Ibid*, стр. 71. Поред горенаведеног, систем појединачног преносивог гласа примењује се и на изборима за аустралијски Сенат, као и у неким аустралијским федералним јединицама; а, уз још неке примере, позната је и његова примена на локалним изборима у Шкотској и Северној Ирској, као и, у случају ове послење, на тамошњим европским изборима.

Занимљиво је да је овај систем у Републици Ирској уведен услед одређених околности везаних за њено стицање независности 1922. год. Наиме, он је усвојен као резултат споразума између дотадашњих британских властодржаца, који су настојали да се обезбеди заштита протестанске мањине, и нове политичке елите, будући да су и једни и други били за неки облик пропорционалне репрезентације, а нису познавали пропорционални систем са листама. Више о примени система појединачног преносивог гласа у Републици Ирској, видети у студији случаја: Michael Gallagher, "The Republic of Ireland: The Single Transferable Vote in action", у: *Ibid*, стр. 72–74.

⁸³⁷ Најпре, сваки кандидат који добије број гласова – првих преференција који је једнак или већи од одређене квоте гласова (која се израчунава по посебној формули) директно је изабран; потом се врши редистрибуција гласова, путем преношења како гласова од најмање успешних кандидата који се елиминишу из трке, тако и „вишка“ гласова (тј. оних гласова који су изнад квоте – енгл. *surplus votes*) успешних кандидата, а према другим и следећим преференцијама, и тако све док се не прогласи довољан број кандидата изабраним. Видети: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit*, стр. 76.

странака“.⁸³⁸ Додатно, због релативно малих вишемандатних изборних јединица може се обезбедити географска представљеност. Међутим, постоје и неке његове негативне стране, као што су могуће фрагментације странака услед унутарпартијске конкуренције и др. Такође, при евалуацији овог модела на основу његове употребе у појединим земљама, не смеју се изгубити из вида њихове специфичности и конкретни контекстуални оквири; и друго, као и у случају алтернативног гласа и других преференцијалних система, његова примена захтева одређено искуство бирача и постојање њихове функционалне писмености у приличном степену.

Дакле, у случају примене поменутих преференцијалних изборних система, ради се о системском начину деловања у правцу охрабривања странака да креирају инклузивније политичке платформе, као и да номинују кандидате из редова мањинских група, а како би таквим балансираним приступом успеле да обезбеде ширу бирачку базу, односно ширу изборну подршку, ван свог чврстог гласачког језгра. Због тога се то и види као системско давање подстицаја за међуетничко помирење.⁸³⁹ Идеја је да се путем примене одређеног изборног система подстицајно делује на формирање грађанских и мултиетничких странака. Међутим, показало се, макар када је у питању алтернативно гласање, да земље Источне и Централне Европе не представљају неко нарочито погодно тло за примену те идеје, будући да се у њима, како је приметио Бохслер, „већински изборни систем ретко (се) примењује, посебно не у облику система алтернативног гласа“.⁸⁴⁰

Поред тога, у теорији се још неки начини гласања, попут кумулативног гласања и гласања путем доделе бодова (енгл. *point voting*), виде као адекватни методи или пожељне технике којима је могуће, како Сартори каже, „фаворизовати представљеност мањина 'у блоку' (групну представљеност)“.⁸⁴¹ Реч је о сличним системима гласања, са вишемандатним

⁸³⁸ *Ibid.*

⁸³⁹ Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, "Providing incentives for conciliation", у: исти аутори, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 10.

⁸⁴⁰ Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 53.

⁸⁴¹ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 37. При примени кумулативног гласања бирачи имају онолико гласова колико има и

изборним јединицама, који „дозвољавају бирачима из редова мањина да добију своје представнике захваљујући концентрацији њихових гласова или бодова“.⁸⁴² Но, док су ови модели за обезбеђивање представљености националних мањина још увек поглавито теоријског карактера, у пракси је позната примена система ограниченог гласања (на пример, у Шпанији где се тим путем врши избор више од три четвртине сенатора), у коме бирачи, такође у вишемандатним јединицама, имају више гласова, али мање него што има мандата који се распоређују.⁸⁴³

Поред горенаведеног, постоје и одређени институционални механизми, у виду афирмативних мера, којима се може утицати на заступљеност непредстављених или потпредстављених мањинских група. На пример, у системима пропорционалне репрезентације, у том правцу се може деловати путем смањења или, пак, потпуног укидања изборног цензуса за политичке партије националних мањина. У овом потоњем случају, за мањинске странке фактички важи тзв. природни праг који се још назива ефективни праг⁸⁴⁴ или, пак, „теоријски праг инклузивности или репрезентативности“, а који „представља стварну препреку коју изборни актери морају прећи да би стекли парламентарни статус“.⁸⁴⁵ Природни изборни праг изражава проценат гласова који изборна листа мора освојити да би добила један мандат у парламенту и његова висина зависи од величине

мандата који се додељују, а распоређују их по сопственом нахођењу, тако да чак могу све гласове концентрисати на једног кандидата. Код гласања доделом бодова, пак, бирачи имају више бодова него што има мандата који се додељују у вишемандатним јединицама, тако да сваком од кандидата могу дати различити број бодова и тиме их рангирати на скали преференција.

⁸⁴² *Ibid*, стр. 38.

⁸⁴³ Према: *Ibid*. Сартори је изнео експлицитно противљење мишљењу, које се неретко може срести у литератури, да јапански изборни систем за Доњи дом представља једну варијанту ограниченог гласања, јер је ту, како он тврди, ипак реч о моделу заснованом на принципу један човек – један глас.

⁸⁴⁴ На пример, то наглашава Д. Бохслер. Видети: Daniel Bochslер, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit*, стр. 39.

⁸⁴⁵ Милан Јовановић, „Изборни праг и страначки систем“, у: Зоран Лутовац (ур.), *Политичке странке у Србији: Структура и функционисање*, Friedrich Ebert Stiftung, Институт друштвених наука, Београд, 2005, стр. 187–188.

изборне јединице, броја странака/организација које учествују у изборима и формуле која је у примени за претварање гласова у мандате.⁸⁴⁶

На пример, за повећање политичке представљености националних мањина на републичком нивоу у Србији, али и као начин за повећање унутаргрупне партијске компетитивности, Јелена Лончар предлаже, као једно од могућих решења, примену природног прага који омогућава пропорционалну представљеност, али уз извесне корекције при расподели мандата. То би подразумевало да се, уместо доделе мандата појединачним мањинским листама, расподела мандата врши према укупном броју гласова које су заједно добиле све листе одређене мањинске групе, подељеном са бројем гласова потребних за природни праг (тима се добија број мандата који добија једна мањинска група), а потом да се унутар групе мандати додељују већинским принципом листи која је највише добила гласова.⁸⁴⁷

На основу ранијих упоредних истраживања изборних система, изведена је била претпоставка да, када је реч о мањинским и малим странкама, висок изборни цензус има сличан утицај на изборни исход као и мале изборне јединице. Међутим, нека новија сазнања показују да висок законски изборни праг ипак представља „већу препреку“ и има неповољнији утицај на представљеност етничких мањина.⁸⁴⁸

⁸⁴⁶ Према: *Ibid.* При примени Д'Онтове методе за транспоновање гласова у мандате, као што је то случај у изборном систему Србије, природни праг се израчунава на основу формуле $P_i = 100:(M+S-1)$; при чему је P_i ознака за природни праг, M је величина изборне јединице, а S означава број странака које учествују у изборима (в. *ibid.*).

⁸⁴⁷ Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, оп. cit, стр. 140; 145. Поред тога, као и неопходности успостављања директније везе између бирача и кандидата, одн. представника у парламенту, Лончар је изнела предлог да се – у циљу повећења заступљености националних мањина, односно како би им се омогућило да уопште имају своје кандидате на изборима – смањи број потписа грађана који су неопходни за кандидатуру мањинских изборних листа. Јер, у Србији још увек је на снази општи услов, према коме је за кандидовање било које изборне листе (било она мањинска или не) потребно 10.000 потписа (видети: *Ibid*, стр. 46).

⁸⁴⁸ Према: Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, оп. cit, стр. 38–39. Аутор објашњава такав, далеко неповољнији утицај високог цензуса на представљеност мањина, у

Систем квота представља још један институционални механизам путем кога се, нарочито при примени већинског изборног система, може обезбедити политичка репрезентација националних мањина. Квоте се могу односити на партије, односно изборне листе националних мањина, и то подразумева гарантовање, то јест резервисање једног броја места у парламенту за представнике одређене и идентификацији подложне мањинске, етничке или верске, групе или, пак, више њих. Такође, постоје и квоте које се односе на кандидате, а којима се постиже етничка уравнотеженост кандидатских листа, тако што се процентуално одређује обавезан удео одређене мањинске групе на свакој изборној листи. У случају ових етничких квота за кандидате, сви посланици одређене етничке припадности улазе у дату квоту, без обзира на то да ли су мандате освојили као кандидати мањинских или немањинских, то јест грађанских и мултиетничких партија. Када је, пак, реч о првој врсти етничких квота, оне су ту везане за мањинске листе, тако да у њих не улазе они посланици који јесу припадници дате етничке групе, али су кандидовани на другим листовима.

Примена квота у парламенту усложњава изборни процес путем израде дуплих бирачких спискова, то јест увођења посебних мањинских бирачких спискова, и/или формирања посебних изборних јединица за мањинске групе итд. Но, кључна тачка критике овог механизма јесте коришћење етничког критеријума и условљавање на изјашњавање о етничкој припадности. Данијел Бохслер ће рећи да управо „демократија заснована на етничкој припадности доводи до тога да се етничке несугласице решавају квотама“.⁸⁴⁹ Они који се не слажу са таквим приступом подржаће, наиме, став попут оног који је изнео Ендрју Рејнолдс – да „изборни системи не треба да наглашавају верске, језичке, регионалне и културне разлике“, већ да, савим супротно, треба да буду обликовани „тако да умањимо етничко поларизовање политичког процеса и стимулишемо мултиетничке покрете“ у

односу на дејство малих изборних јединица, на случају Молдавије где, услед постојања изборног прага од 6, односно раније 4 одсто, до сада још ниједна мањинска странка није успела да уђе у тамошњи републички парламент. На пример, Гагаузи који чине 4,4 одсто тамошњег становништва из тог разлога су чак онемогућени да формирају своју странку, што – сматра Бохслер – не би био случај при увођењу малих изборних јединица уместо прописаног цензуса.

⁸⁴⁹ *Ibid*, стр. 30.

оквиру којих би националне мањине биле значајни актери.⁸⁵⁰ Међутим, систем квота може бити ефикасно средство у оним друштвима где постоји опасност од међуетничких сукоба или постконфликтним друштвима, а добар пример за то је БиХ. Овај механизам углавном и јесте карактеристичан за демократски неконсолидована друштва. Но, поред већ наведеног, тај инструмент остаје контроверзан и због примедбе да квоте у парламенту воде ка дискриминацији припадника већинске групе, те да се услед тога код дела ове популације „може родити незадовољство“ и тиме заправо „подстаћи неповерење између различитих културних група“.⁸⁵¹

Па и поред тога, у свету је прилично распрострањена примена квота у парламантима као начин обезбеђивања политичке репрезентације мањинских група. На пример, на Новом Зеланду постоје резервисана места за маорску заједницу; на Тајвану за Аборцине (то јест тамошње заједнице староседелаца); у Колумбији систем квота се примењује за црначке заједнице; у Индији за одређена племена и касте; у Пакистану за немуслиманске мањине; у Јордану за хришћане и Черкезе; у Палестини за хришћане и Самарићане итд.⁸⁵² Такође, етничке квоте се примењују и у већем броју земаља из окружења.

У Румунији је 18 мандата у парламенту резервисано за национално мањине, и они се додељују мањинским листама које освоје највише гласова, али с тим да ниједна група не може добити више од једног места. Бохслер објашњава да такав систем није нарочито повољан за две највеће мањинске заједнице у овој земљи – мађарску (са уделом од 8 одсто у укупној популацији Румуније) и ромску (која чини 6 одсто тамошњег становништва) мањину, које дакле могу имати само по једно резервисано место као и оне сасвим малобројне групе. У посебно неповољној ситуацији је ромска мањина чије партије у општем делу избора нису никада успеле да пређу изборни праг

⁸⁵⁰ Andrew Reynolds, "Electoral systems and the protection and participation of minorities", Report, Minority Rights Group International, London, 2006, стр. 4; нав. према: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 30.

⁸⁵¹ Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 123.

⁸⁵² Према: *Ibid*, стр. 122.

од 3, односно 5 одсто, те на тај начин она остаје у значајној мери потпредстављена јер, и поред своје бројности, има само једног представника у румунском парламенту.⁸⁵³

Такође, етничке квоте су у примени и на тзв. Косову. Тамо је партијама националних мањина све до доношења Устава из 2008. године, када су правила промењена, систем квота гарантовао додатна места у парламенту. Јер, поред резервисаних места за мањинске листе (десет места за Србе; четири за Роме, Ашкалије и Египћане, при чему свака од ових група има најмање једно место; три за Бошњаке; два за Турке; и једно место за Горанце), странке мањина су учествовале и у расподели регуларних мандата, то јест осталих 100 места у парламенту. Након поменуте реформе, „мањине могу освојити регуларне мандате... само ако је удео мањинских гласова толики да обезбеђује више посланичких места него што има загарантованих мандата“.⁸⁵⁴

У Словенији само две заједница које се сматрају „аутохтоним“ и „историјским“, а реч је о мађарској и италијанској националној мањини, имају могућност да изаберу, путем засебних изборних јединица, своје представнике за два резервисана места (по једно за сваку од њих) у тамошњем парламенту. Међутим, остале мањинске заједнице – укључујући ту немачку и јеврејску мањину, које су, додуше, веома малобројне, али и оне које се сматрају „неаутохтоним“, односно имигрантским заједницама чији су се припадници касније (наводно тек након Другог светског рата) доселили у ту земљу, а управо се ту сврставају припадници других етничких група са простора бивше Југославије (чији је укупан удео у словеначком становништву 2002. год. износио од 6 до 7 одсто)⁸⁵⁵ – изузете су из таквих

⁸⁵³ Видети о томе: Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 46–47.

⁸⁵⁴ *Ibid*, стр. 47.

⁸⁵⁵ Према: *Ibid*, ф. н. 15, стр. 38; 49.

Овде треба нагласити и то да су, у односу на тамошњу мађарску и италијанску заједницу, од којих свака има мање од 0,5 одсто удела у популацији ове земље, српска и хрватска мањина у Словенији вишеструко бројније, јер удео прве износи 2,44, а друге 2,76 одсто (видети: Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit.*, ф. н. 191, стр. 142).

афирмативних мера. Једино још ромска заједница има одређену, уставом загарантовану заштиту, али без посебног права представљања.⁸⁵⁶ То даје основ да се може говорити о упитности демократског карактера словеначког изборног модела.

С друге стране, Хрватска се определила за такав изборни модел са системом квота којим се обезбеђује политичка представљеност свих 22 националне мањине које живе у тој земљи. Такав модел подразумева да, док поједине националне мањине имају сопствене етничке квоте (од укупно осам резервисаних места за мањинске посланике у хрватском Сабору, српској мањини припадају три, а италијанској и мађарској мањини по једно место), друге деле одређена загарантована места (тако једно место заједно имају чешка и словачка мањина; једно заједничко место деле аустријска, немачка, пољска, јеврејска, румунска, влашка, бугарска, ромска, русинска, руска, украјинска и турска мањина; и такође једно заједничко место припада албанској, бошњачкој, црногорској, македонској и словеначкој мањини). Иако, у погледу обезбеђивања парламентарне представљености мањинских заједница, овакво решење изгледа напредно, ипак и у вези с њим се постављају нека питања. Прво, како истиче Ј. Лончар, намеће се питање капацитета и уопште мотивисаности посланика који припада једној мањинској групи да представља неколико других група и равноправно заступа све њихове интересе. Друго, доводи се у питање основна претпоставка на којој почива ово решење: „... због чега би посланик једне мањинске националности боље представљао припаднике друге националности него што би то чинили посланици изабрани на општим изборима без обзира на етничку припадност“.⁸⁵⁷

Такође, и у Мађарској је постојао предлог за увођење етничких квота, али тај законски предлог мађарске владе у Парламенту ове земље није прихваћен.⁸⁵⁸ Ваља поменути и то да је у Савезној Републици Југославији експертски тим, који је након петооктобарских промена у овој земљи радио

⁸⁵⁶ Према: *Ibid.*

⁸⁵⁷ *Ibid.*, стр. 144.

⁸⁵⁸ Према: Војислав Становчић, „Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit.*, стр. 498.

на предлогу закона о националним мањинама, одбацио неке сличне идеје које су постојале на теоријском пољу о увођењу бар по једног резервисаног места у парламенту за сваку националну мањину. Главни разлог одбацивања ове опције био је у уверењу да би нај тачин повећан број малих партија у парламенту водио ка већим коалиционим могућностима (уз отварање простора и за различите непринципијелне коалиције које би могле угрожавати опште интересе), а тиме и већој нестабилности влада.⁸⁵⁹ Додатно, то се косило и са тада актуелним предлозима за смањење броја посланика у републичком парламенту.

За разлику од наведених земаља из региона, као и тзв. Косова, где су у примене квота везане за мањинске изборне листе, у Босни и Херцеговини постоје квоте за кандидате, које се примењују на изборима за Дом народа тамошњег парламента, тако што у том горњем дому сваки од три конститутивна народа (Срби, Хрвати и Бошњаци или муслиманите) има по пет резервисаних места. Такође, у БиХ овакве квоте постоје и у скупштинама два ентитета, где су загарантована четири места за сваку конститутивну групу. Према се та посебна правила не примењују на мањинске заједнице у овој земљи, већ су резервисана искључиво за конститутивне народе, њихова оправданост и ефикасност се види у томе што би без њих, а с обзиром на територијалну концентрисаност појединачних група, заступљеност неких од конститутивних народа у ентитетским скупштинама вероватно била слаба, а могуће је и да би у том случају неки остали непредстављени.⁸⁶⁰

Посебна и, према Сарторију, једна од најраспрострањенијих техника за обезбеђивање политичке репрезентације националних мањина или

⁸⁵⁹ О томе у: *Ibid.* В. Становчић, образлагајући ову врсту аргументације против увођења система квота у домаће институционалне оквире, каже: „Свакако је стабилност политичког система и демократски изабраних влада у општем интересу, па и у интересу мањина, јер у нестабилним приликама њихови припадници често међу првима доживе кршење неких права, као и негативне стране опште правне и политичке несигурности“ (*ibid.*). Додајмо напомену да би овде било исправније рећи да би припадници мањина били ти који би можда најпре искусили последице (а не „негативне стране“) опште правне и политичке несигурности, јер су оне у овом случају, по природи ставри, негативне, одн. нема позитивне стране несигурности о којој је реч.

⁸⁶⁰ О томе у: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 47–48.

повећање њихове заступљености јесте тзв. афирмативни *Gerrymandering*.⁸⁶¹ Ту је реч о формирању посебних изборних јединица, на територијалној основи уколико постоји географска концентрација одређене етничке групе, или, пак, у случају дисперзивног распореда припадника неке мањинске заједнице, као нетериторијалних јединица одређених према етничкој припадности бирача. Пример оног првог случаја може бити Црна Гора где постоји посебна изборна јединица, формирана на територијалној основи, за албанску националну заједницу чији припадници живе концентрисано у једној области на југу те земље; и за ту изборну јединицу не важи изборни цензус од 3 одсто. Премда таква посебна изборна правила и бенефити не важе за друге мањинске заједнице у овој земљи, ово решење – омогућено територијалном концентрацијом у значајној мери албанске етничке групе – има ту предност, како примећује Бохслер, „што не захтева од гласача, кандидата и странака директну идентификацију са било којом етничком групом“.⁸⁶² С друге стране, у Словенији и Хрватској постоје посебне нетериторијалне изборне јединице за поједине мањинске заједнице. У Словенији припадници мађарске и италијанске националне мањине имају двоструко право гласа: поред гласања за своје представнике (укупно два резервисана места) у засебним изборним јединицама, они могу гласати и на

⁸⁶¹ Појам *Gerrymandering*-а односи се на манипулативну праксу кројења изборних јединица, односно исцртавања или прекрајања њихових граница, како би се таквом, политички пристрасном поделом унапред обезбедила већина гласова унутар новоформираних јединица. Сам тај термин је америчког порекла и настао је као кованица од презимена гувернера америчке државе Масачусетс – Елбрица Џерија (*Elbridge Thomas Gerry*) – и речи саламандер, будући да се поменути гувернер први, још давне 1812. године, досетио да, путем креирања изборне јединице у облику саламандера, постигне концентрацију својих бирача и на тај начин обезбеди изборну победу. Видети нпр: Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 38.

У прошлости у Сједињеним Америчким Државама Законом о бирачким правима (*Voting Rights Act*) била је дозвољена таква манипулација изборним јединицама, у виду исцртавања њихових чудних облика, искључиво у сврху креирања црначке, латиноамеричке или азијатско-америчке већине у појединим јединицама (према: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 123). Штавише, и тамошњи судови су потврдили легитимитет примене овог средства као једне врсте афирмативних мера за обезбеђивање мањинске репрезентације (в. Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 38–39).

⁸⁶² Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 50.

регуларним изборима. Премда се путем могућности дуплог гласања за поменуте етничке групе уважава и њихов етнички и грађански идентитет, на тај начин оне имају одређене повластице и већи утицај на изборни исход не само у односу на друге мањине већ и у односу на припаднике већинског народа.⁸⁶³ У Хрватској немају све мањинске националне заједнице своје засебне нетериторијалне изборне јединице већ неке гласају заједно у оквиру исте јединице. Ова земља је омогућила да регистрација и гласање по основу етничке припадности буду на добровољној основи.⁸⁶⁴ То је значило да су припадници мањинских заједница, уместо гласања у посебним изборним јединицама за места која су резервисана за њихове представнике, могли гласати на регуларним изборима за она, етнички неодређена места у парламенту. Ову могућност су, на пример, тамошњи Срби у значајној мери користили раније, када је за њихову заједницу, без обзира на њен удео у општој популацији Хрватске (4,54 одсто по попису из 2001. године),

⁸⁶³ Видети: *Ibid*, стр. 49. Поред тога, према Бохслеру, посебна изборна правила у Словенији скопчана су са још једним, додатним проблемом у погледу идентификовања на основу етничке припадности, јер се таква врста идентификације захтева и од кандидата у посебним изборним јединицама који морају припадати оној етничкој групи чија је то јединица. Поменути аутор сматра да је ово заправо једно непотербно ограничење уколико је већ изборна јединица везана за етничку припадност гласача (према: *Ibid*, стр. 49–50).

С друге стране, имамо пример Црне Горе где у посебној албанској изборној јединици – која је формирана на територијалној основи, а не везивањем за етничку припадност бирача, као што је то случај у Словенији – такав услов не постоји, те се ту могу кандидовати све партије без обзира на њихов етнички или грађански идентитет, а последица је та да представници албанске заједнице, са мандатима у парламенту резервисаним за ту етничку групу, нису увек сви били албанске националности (видети о томе у: Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit*, стр. 143). Стога би, можда, у таквом случају ипак било оправдано увођење услова у вези са одређеном етничком припадношћу кандидата у посебној изборној јединици.

⁸⁶⁴ Лончарева, ослањајући се на један Лајпхартов рад из 2003, упућује да је, ради превладавања проблема идентификације бирача по основу етничке припадности, слично решење својевремено уведено на Новом Зеланду за маорске гласаче који могу да се региструју и гласају у некој од четири своје засебне једномандатне изборне јединице на добровољној основи; односно, уколико не желе да се региструју по етничкој припадности, они могу онда гласати на тамошњим општим изборима. Но, поменута ауторка истиче још једно решење као могуће – да бирачи на изборима добију две изборне листе, једну општу и другу са мањинским кандидатима, тако да могу сами, без регистрације и изјашњавања о етничкој припадности, одлучити о начину на који ће гласати. Видети: *Ibid*, стр. 144.

постојало само једно резервисано место у Сабору (2000–2010. године), због чега, према неким објашњењима, такво гласање за њих није било атрактивно.⁸⁶⁵ Међутим, како је искуствена пракса показала, извесно је да су на такво изборно понашање припадника српске националне мањине у Хрватској утицали и одређени проблеми и непријатности са којима су се они суочавали приликом изборне регистрације и изјашњавања о својој етничкој припадности, нарочито у непосредном периоду после рата. Но, изборном реформом из 2010. године Срби су, као једина национална мањина која прелази удео од 1,5 одсто у тамошњој популацији, добили три загарантована места у Сабору, док су остале мањине, чији припадници чине мање од 1,5 одсто становништва те земље, добиле двоструко право гласа, односно поред посебног, признато им је и опште бирачко право на регуларним изборима.⁸⁶⁶

Поред тога што сам чин изјашњавања о својој етничкој припадности може, за некога, бити споран, кључни проблем код гласања на основу етничког идентитета јесте и тај што „свака идентификација гласача на основу етничке припадности може ставити гласаче неодређених и мешовитих идентитета, као и оне који припадају непризнатим мањинским заједницама, у незгодан положај јер их приморава да се одреде за један од званично признатих етничких идентитета“.⁸⁶⁷ Међутим, у Хрватској, као и у Словенији, неутрализован је тај проблем у вези са идентификацијом гласача по етничкој припадности, јер они гласањем на општим изборима, то јест у оквиру регуларних изборних јединица, попут и самих припадника тамошњих већинских народа, могу остварити право гласа; дакле, и без нужног идентификовања са неком од етничких група. Па ипак, тиме су проблеми само делимично превазиђени, јер и даље се „од бирача тражи да се одреде

⁸⁶⁵ Ово се наводи у одређеним извештајима (из 2000. и 2004. год.) о парламентарним изборима у Хрватској, од стране ОЕБС Канцеларије за демократске институције и људска права (OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights /ODIHR/); нав. према: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 49.

⁸⁶⁶ *Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor*, *Narodne novine*, br. 45/2010. Више о овим изменама изборних правила у Хрватској, видети у: Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit.*, стр. 142.

⁸⁶⁷ Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 49.

између етничког и грађанског идентитета или им се даје двоструко право гласа“.⁸⁶⁸ Уз то, *Gerrymandering*, чак и када је афирмативног карактера, има негативну конотацију услед нарушавања самог демократског процеса, будући да се на тај начин унапред креирају победничке већине. Стога ће за многе ауторе то остати једна спорна и неприхватљива техника, без обзира на то да ли је сврха њене примене афирмација националних мањина, односно промоција и заштита њихове политичке представљености. На пример, у том смислу се експлицитно изјашњава Сартори за кога је то чиста „злоупотреба“, односно „техника за превару“, и који с тим у вези каже „... добрим намерама не треба служити рђавим средствима“.⁸⁶⁹

Такође, када постоји географска концентрација мањинских етничких група, њихова повећана заступљеност у легислативним телима може се постићи и путем натпредстављености одређених региона, као што је то случај са Шкотском и Велсом у Уједињеном Краљевству, који „имају више представника у британском Дому комуна него што би имали право да је само број становника једини критеријум“.⁸⁷⁰ Поред тога, позната је и примена система тзв. најбољег губитника (енгл. "*best loser*" system; на пример, на Маурицијусу), где се неким од кандидата – највећих изборних губитника – из одређене етничке групе додељују мандати како би се постигла уравнотежена етничка репрезентација.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit.*, стр. 144.

⁸⁶⁹ Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи*, *op. cit.*, стр. 38; 39. Сартори ту даље објашњава: „... манипулација границама изборних јединица која тежи да створи унапред одређене победнике представља кршење изборних принципа. Зато“ – каже он – „сматрам *Gerrymandering* неодбрањивом праксом, чак и када је у служби 'грађанских права'...“ *Ibid.*, стр. 39. За овог аутора, прихватљивији начин заштите представљености националних мањина – што је, према његовом мишљењу, неопходно нарочито у областима где су мањине озбиљно потпредстављене – јесте примена неке комбинације ограниченог и кумулативног гласања: тако да бирачи имају више од једног гласа, али мање од броја мандата који се додељују, с тим што би они могли своје гласове да кумулирају.

⁸⁷⁰ Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 123.

⁸⁷¹ Видети: *Ibid.*

Примена правила и мера позитивне дискриминације често је контроверзна, а у већини случајева скопчана је са и извесним проблемима у вези са етничком идентификацијом, пре свега са „проблемом прављења разлика међу грађанима (гласачима и кандидатима) и партијама на основу етничке припадности“.⁸⁷² Такође, поставља се и једно уопштено питање у вези са тим „на кога се односе мере позитивне дискриминације“,⁸⁷³ или, другим речима, која врста етничких група је заправо предмет такве дискриминације, да ли су то одређене или све мањинске групе у датом друштву или је то, пак, већинска етничка група? Коначно, поврх свега тога, у пракси се показало да су могуће и неке злоупотребе ових правила, а до којих долази ради политичких и/или финансијских бенефита који се могу обезбедити путем тих повластица намењених одређеним мањинским групама.⁸⁷⁴

Но, глобално гледано, државе које признају колективна права мањинама и које су се определиле за повећање њихове политичке репрезентације ради постизања њихове веће равноправности са припадницима већинског народа, одабир одговарајуће изборне формуле и механизма промоције и заштите представљености мањина вршиће на основу

⁸⁷² Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 51.

⁸⁷³ Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit.*, стр. 144.

⁸⁷⁴ Нама најближи пример јесте случај Србије где је, након укидања републичког изборног цензуса за националне мањине, дошло до познатих злоупотреба путем формалног регистровања и кандидовања одређених партија као мањинских, а да неке чак нису имале ниједног кандидата из реда те мањинске групе коју су декларативно представљале (видети у овом одељку подсекцију 5.2.4.1.2: „Етнички *versus* неетнички идентитет партија“). Ово је, наиме, било могуће услед одсуства јасних правила за процену од стране Републичке изборне комисије која је странка заиста мањинска, у смислу стварног представљања одређене националне мањине и њених интереса. Но, међу још неким примерима, познат је и један случај у Румунији, када је на тамошњим парламентарним изборима 2000. године Јоан Васил Саву (Ioan Vasile Savu) – иначе вођа рударског синдиката – искористивши правило о загарантованим местима у парламенту за мањине, успео да освоји посланички мандат као кандидат партије која је тврдила да заступа интересе словенских Македонаца, премда та етничка заједница и не постоји у овој земљи. Овај пример истиче Данијел Бохслер, ослањајући се ту на К. Алионескуа (Ciprian-Calin Alionescu). Видети: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 25; 52.

конкретних услова и одређеног контекстуалног оквира, односно постојећих прилика у свом друштву: пре свега, у зависности од укупног броја мањина и величине појединачних група, а негде, како смо видели, и њихове „(не)историјске“ природе; њиховог територијалног распореда; потом, узимајући у обзир то да ли и у којој мери су оне интегрисане у друштво и дати политички систем; да ли су партијски организоване и да ли су у том смислу национално хомогенизоване или их одликује партијска фрагментација; да ли и у којој мери њихови припадници гласају за већинске, то јест грађанске и мултиетничке странке и др.⁸⁷⁵

Како показују компаративна истраживања изборних система и њихове генезе у посткомунистичким земљама Централне и Источне Европе, за ове државе карактеристична је интенција ка пропорционалном принципу представљања, будући да све оне сада примењују пропорционални систем било самостално било у виду мешовитог система паралелног типа,⁸⁷⁶ и то, ако је реч о овом другом случају, онда се већи део посланичких мандата бира системом пропорционалне репрезентације. Оваква тенденција коју потврђује емпиријско искуство поменутих земаља у сагласју је са оним теоријским становиштима која дају предност пропорционалном систему када је реч о политичкој представљености националних мањина. Чак се неким новијим истраживањима потврђује та предност пропорционалног система не само у односу на већински, већ и у односу на мешовити систем.⁸⁷⁷ Поред те

⁸⁷⁵ Видети: Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit.*, стр. 139; уп. Славиша Орловић, *Политички живот Србије: Између партократије и демократије*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 318.

⁸⁷⁶ Мешовити изборни систем се тренутно примењује у Мађарској, Украјини, Русији и Литванији, али је такав тип изборног система раније био у употреби у још неким земљама овог региона, попут Хрватске, Северне Македоније, Албаније и Бугарске (в. Daniel Bochslер, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 32).

⁸⁷⁷ Тако се, рецимо, истиче да мањинске странке у источноевропским новим демократијама при примени мешовитог изборног система освајају мањи број посланичких мандата у односу на примену пропорционалног система који им омогућава да дођу до већег броја места у парламенту. О томе у: Tatiana Kostadinova, "Ethnic and women's representation under mixed election systems", *Electoral Studies*, Vol. 26, No. 2, 2007, стр. 418–431; уп. Daniel Bochslер, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 27.

заједничке одлике источноевропских нових демократија у погледу одабира основног принципа представљања, међу њиховим изборним системима такође постоје сличности и у појединим значајним елементима.⁸⁷⁸ Но, како показују резултати Бохслеровог свеобухватног и веома детаљног истраживања – којим су обухваћене скоро све нове демократије са простора Централне и Источне Европе (изузета је била једино Белорусија) у периоду 1990–2007. године – међу овим земљама ипак постоје и значајне институционалне разлике када је реч о питању заступљености националних мањина.⁸⁷⁹ Наиме, оне користе различита изборна правила и механизме за промоцију и заштиту мањинске заступљености;⁸⁸⁰ или се, пак, у случају неких од њих, путем одређених елемената и правила изборног система (као што су превисок изборни цензус или премале изборне јединице у односу на географски распоред мањина, односно када оне нису територијално концентрисане), поједине или све мањинске групе фактички онемогућавају

⁸⁷⁸ На пример, углавном постоје средње или велике изборне јединице, а негде, као у случају Србије, примењује се једна изборна јединица на нивоу целе државе (тзв. национална изборна јединица). Такође, уобичајено је постојање законског изборног прага (који се у овим земљама креће у распону од 2,5 одсто, колико износи у Албанији, до 7 одсто, какав је случај у Русији), што значи да политичке странке морају да освоје одређен минимални број гласова да би могле уопште да учествују у расподели посланичких мандата. Према: *Ibid*, стр. 32

⁸⁷⁹ Овим истраживањем Бохслер је обухватио 19 земаља (Албанију, БиХ, Бугарску, Црну Гору, Естонију, Хрватску, Чешку, Летонију, Литванију, Мађарску, Молдавију, Пољску, Румунију, Русију, Северну Македонију, Словачку, Словенију, Србију и Украјину), плус тзв. Косово. При томе, како сам аутор појашњава, државе настале од СР Југославије нису обухваћене у целокупном, горенаведеном периоду истраживања, већ „само након што су постале демократије и успоставиле (*de facto*) сопствене политичке системе“ (*ibid*, стр. 23). Полазећи од тог критеријума и сопствене процене с тим у вези, Бохслер ће укључити у анализу Црну Гору у периоду након 1998, Србију након 2000, а тзв. Косово након 2001. године (*ibid*, стр. 24).

⁸⁸⁰ У Бохслеровој типологији издвојене су државе у којима се, путем посебних изборних правила, обезбеђује заступљеност неких националних мањина (ту спадају Словенија, Хрватска и Црна Гора) или, пак, свих релевантних мањинских група (што је случај Румуније и тзв. Косова). Такође, као посебан тип, издвојене су државе у којима не постоји изборни цензус за мањинске странке, попут Пољске и Србије од 2007. год. (те године су у Србији први пут одржани избори са новим правилом да је за странке националних мањина довољан само тзв. природни праг, док је изборни цензус за њих укинут). Видети: *Ibid*, Табела 2.1: „Изборни закони и могућност да странке етничких мањина освоје посланичке мандате“, стр. 34.

да самостално освоје парламентарна места;⁸⁸¹ а има и оних (као што су Албанија и Бугарска) где су странке националних мањина (као етничке партије) забрањене законом. Бохслер примећује да је, упркос форсирању теме о инклузији мањина, као и упркос постојању тих институционалних разлика међу централно- и источноевропским посткомунистичким земљама, скоро потпуно занемарен, као предмет проучавања, утицај тих различитих изборних правила на степен политичке укључености националних мањина у овим државама.⁸⁸² Стога ће се он у својој компаративној анализи фокусирати управо на тај аспект проблематике изборних система.

Лајпхарт је настојао да одгонетне ту „загонетку“ о пропорционалној репрезентацији као преференцијалној институционалној алтернативи у европским новим демократијама. Како је раније већ поменуто, он се ту ослонио на Роканову тезу – базирану на истраживању ранијих процеса демократске транзиције западноевропских континенталних земаља – да је сама логика демократизације фактор који је пресудно утицао на њихово прихватање пропорционалног модела, будући да је такво институционално решење било у обостраном интересу како старих (владајуће конзервативне партије), тако и нових (радничка класа у успону) политичких снага у овим друштвима. Према Рокану, прелазак на модел пропорционалне репрезентације у случају транзиционих западноевропских земаља био је резултат „конвергенције притисака одоздо и одозго“.⁸⁸³ Или, како Лајпхарт тумачи, то је била последица „једне реалистичне и... помало песимистичне процене... изборних шанси“ једне и друге стране, те су у пропорционалном систему обе виделе средство заштите својих интереса: старе странке, чије су

⁸⁸¹ У групу држава где је превисоким изборним цензусом неким или свим мањинама онемогућено да самостално дођу до посланичких мандата, убрајају се Црна Гора, Чешка, Словачка, Естонија, Летонија, Молдавија, те Србија до 2003, Украјина (2006) и Русија (2007), као и још неке са мешовитим системом где је то случај за пропорционалне мандате. У државе са истим тим ефектом, али услед примене изборних јединица које су премале за оне мањинске групе које нису територијално концентрисане, убрајају се, на пример, Словенија, Хрватска и Северна Македонија (в. *ibid.*).

⁸⁸² Видети: *Ibid*, стр. 27.

⁸⁸³ Stein Rokkan, *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*, *op. cit.*, стр. 157; нав. према: Arend Lijphart, *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary, and Poland, 1989–1991*, *op. cit.*, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/1992/iii92-203.pdf> /10.08.2019/, стр. 6.

позиције биле доведене у питање универзализацијом бирачког права, на тај начин су могле обезбедити да не изгубе баш све, док је за нове то значило могућност значајнијег удела у репрезентацији и политичкој моћи.⁸⁸⁴ Аналогно овом објашњењу, које би се „данас назвало 'објашњењем рационалног избора'“, Лајпхарт је дошао до закључка да је и у случају посткомунистичких транзиционих земаља логика дељења власти, као резултат демократизације, налагала исти такав одабир изборног система, јер је управо пропорционални модел повећавао изборне шансе како старих, то јест владајућих комунистичких, тако и нових демократских снага.⁸⁸⁵

Међутим, имајући у виду да је међу посткомунистичким земљама постојало и изузетака, попут Мађарске, где логика демократизације није довела до истог институционалног исхода, Лајпхарт у анализу укључује још један, додатни експланаторни фактор, а то је управо степен етничке хетерогености и дубина етничких подела. На основу компаративне анализе Пољске, Чехословачке и Мађарске, у првим годинама њиховог транзиционог процеса, он ће настојати да обезбеди емпиријску верификацију тезе о пропорционалном систему као институционалном решењу које доприноси регулацији етничких односа и заштити националних мањина. Његов налаз гласи да је избор пропорционалног система у Чехословачкој и Пољској био део решења за тамошњи етнички плурализам (при чему је у Чехословачкој то уједно био и одраз дубоких етничких подела), док је Мађарска, која је била против пропорционалне репрезентације и која је увела једну варијанту већинског система, могла да направи другачији институционални одабир управо зато што је она, у односу на друге две земље, била најхомогенија у етничком смислу, као и јер је то држава која је у читавој Источној Европи била најмање етнички подељена.⁸⁸⁶

Но, овде се намеће једно, према нашем мишљењу, интересно питање. Наиме, ако узмемо у обзир емпиријско искуство неких земаља

⁸⁸⁴ Arend Lijphart, *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary, and Poland, 1989–1991*, op. cit, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/1992/iii92-203.pdf> /10.08.2019/, стр. 6.

⁸⁸⁵ *Ibid.* Наиме, према Лајпхартовој разради Роканове хипотезе, сама логика демократизације налаже „поделу власти путем средстава пропорционалне репрезентације, раздвајањем извршне и законодавне власти, па чак и путем дводомног законодавства“ (*ibid.* стр. 11).

⁸⁸⁶ *Ibid.* стр. 14–15.

Западног Балкана, попут на пример Хрватске и Србије, где су на почетку (пред)транзиционог периода постојале више него изражене етничке поделе, а где је ипак примењен већински систем на првим вишестраначким парламентарним изборима 1990. године, да ли то онда значи да је у овим случајевима логика демократизације била обрнута, у односу на ону коју заступа Лајпхарт, или је, пак, ту пре реч само о логици хибридизације режима који су суштински били још далеко од демократизације?

У сваком случају, оно што је од суштинске важности када је реч о европским тзв. новим демократијама, насталим након краха комунистичких режима и урушавања пређашњег, вишедеценијског поретка, то је да ове посткомунистичке државе имају низ својих специфичности услед којих се оне једноставно не могу посматрати путем прости аналогије са западноевропским земљама, а нарочито се не може на тај начин поредити иницијална фаза њихове демократске транзиције са првим таласом демократизације карактеристичним за друштва Западне Европе. Превиђање ове ствари представља управо главну слабост Лајпхартове и других теорија које настоје да, путем сличног приступа, понуде експликацију изборних реформи у транзиционом процесу посткомунистичких земаља. С тим у вези, Милан Јовановић даје једно значајно упозорење: „... реформе изборних система у посткомунистичким државама није једноставно објаснити кроз постојеће теорије“, јер ту очигледно „... примена конвенционалних институционалних парадигми... не функционише“.⁸⁸⁷

5.2.4.1.1.1. Србија у вртлогу изборних реформи

Када је реч о Србији, прво на шта треба указати јесте то да она спада у ред оних земаља које немју кодификован изборни систем, већ је материја која се тиче изборног система и изборног процеса регулисана разуђеним системом норми различитог карактера у погледу њихове правне снаге (уставне норме, одредбе читавог низа закона, као и одредбе подзаконских аката, као што су упутства, правила и закључци изборних органа).⁸⁸⁸

⁸⁸⁷ Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *ор. cit.*, стр. 30.

⁸⁸⁸ Видети о томе у: Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије*, *ор. cit.*, стр. 13–14; 25.

Политичке, стручне и научне расправе о „најбољем“ или најпожељнијем типу изборног система и самом изборном процесу у Србији, које су започете још уочи одржавања првих вишестраначких избора 1990. године, нису изгубиле ни данас на својој жустрини и актуелности, а у појединим временским интервалима резултирале су и у дубоким политичким поделама по том питању. Такође, временом је, сходно тренутном односу снага и, с тим у вези, партијским интересима, долазило до замене позиција између протагониста већинског и пропорционалног изборног система.

На самом почетку процеса плурализације и транзиционог искуства Социјалистичка партија Србије (СПС) била је једина на тадашњој партијској сцени у Србији која се залагала за већински систем, док су скоро све остале странке биле за то да се први вишестраначки избори спроведу по пропорционалном моделу (изузетак је била Нова демократија – покрет за Србију чији је предлог био мешовити систем, односно комбиновање већинског и пропорционалног модела).⁸⁸⁹ Како професор Јовановић објашњава, у оквиру разматрања генезе изборног система у Србији, ово је заправо био логичан избор и једних и других, будући да су предложена решења била у складу са почетним позицијама које су те странке имале у новоуспостављеном вишестраначју. Већински систем са једномандатним изборним јединицама одговарао је Социјалистичкој партији Србије која је имала почетну предност (у организационом, инфраструктурном, искуственом, мобилизаторском, кадровском, финансијском и другом погледу, а с обзиром на наслеђе Савеза комуниста) у односу на опозиционе странке. Овим другима, пак, сходно тек започетом процесу њиховог обликовања и, услед тога, одсуству њихових организационо-структурних капацитета, нарочито недостатку кадрова и партијске инфраструктуре у већем делу унутрашњости земље, више је одговарао модел пропорционалне репрезентације (штавише, иницијално су се залагале за тзв. чист пропорционални систем са једном изборном јединицом, што мањим изборним цензусом и нерестриктивним условом, то јест веома благим критеријумом за истицање партијских листа).⁸⁹⁰

⁸⁸⁹ Више о том спору и аргументима једне и друге стране у: *Ibid*, стр. 47–49.

⁸⁹⁰ *Ibid*, стр. 47–48.

Консензус је, међутим, изостао, те је ипак на тим конститутивним, то јест првим вишестраначким изборима за народне посланике Народне скупштине Србије, који су одржани децембра 1990. године, примењен двокружни већински система, са једномандатним изборним јединицама у којима се бирлао укупно 250 посланика (по један посланик у свакој изборној јединици).⁸⁹¹ Поред изборног тријумфа СПС, формирања њене једностраначке већине и хомогене владе – чему је допринео, између осталог, и примењен двокружни већински модел (путем произвођења натпредстављености ове партије и потпредстављености великог броја других странака)⁸⁹² – исход ових избора је био такав да је у првом скупштинском сазиву, поред одређеног броја самосталних кандидата, било чак 14 странака.⁸⁹³ Политичке последице произведене применом већинског система показале су не само да су неке партијске перцепције у погледу ефеката овог изборног модела биле погрешне, већ и да емпирија може лако оповргнути

⁸⁹¹ Занимљиво је да се на тим конститутивним изборима, сходно примењеном изборном моделу, са веома благим условом за неопходну подршку кандидату потписима грађана – потребно је било 100 потписа за кандидатуру (тима се изашло у сусрет опозиционим захтевима којима је, пак, тражено да тај критеријум буде свега 50 потписа), за 250 места у парламенту борило 1700 кандидата предложених од стране чак 44 странке, коалиције и групе грађана, при чему су ове последње предложиле више од четвртине од укупног број кандидата (тзв. независни кандидати). Према: *Ibid*, стр. 50.

⁸⁹² О низу чинилаца који су утицали на такав изборни успех СПС на првим вишестраначким изборима, при чему је примењен већински изборни систем био само један од њих, говори Милан Јовановић, у: *Ibid*, стр. 52–53.

⁸⁹³ На пример, симулација примене на тим изборима пропорционалног система, са једном изборном јединицом и изборним прагом од 5 одсто, показала је да би тада био пет пута мањи број странака које би стекле парламентарни статус него што је то био случај са применом већинског система. Наиме, путем примене симулираног пропорционалног модела, у парламент би ушле само три странке (СПС, СПО и ДС), уз још две мањинске партије (као што су Демократска заједница војвођанских Мађара /ДЗВМ/ и Партија за демократско деловање – странка Албанаца са југа Србије), и евентуално један број посланика група грађана, и то под условом постојања њихове заједничке листе. Видети о томе: Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, оп. cit, стр. 23; као и: Милан Јовановић, „Изборни систем Србије – две деценије после“, у: Славиша Орловић (прир.) *Партије и избори у Србији: 20 година*, Фондација Friedrich Ebert Stiftung, Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2011, стр. 241.

неке кључне претпоставке теоријских парадигми на којима су управо партије у Србији и базирале своја очекивања. Тако, насупрот опозиционим очекивањима, већински систем није имао за последицу двостраначје, али се исто тако испоставило и да су уверења социјалиста да ће овај изборни модел омогућити стабилну владу била погрешна.⁸⁹⁴ Такође, када је реч о парламентарној представљености националних мањина, тада примењен већински систем имао је двојак дејство спрам појединих мањинских заједница, што донекле доводи у питање оне теоријске генерализације о ефектима изборних система у том погледу. Резултати избора из 1990. године показали су да, на пример, у случају мађарске националне мањине није дошло до њене потпредстављености; али да је, с друге стране, у случају муслиманске заједнице (или бошњачке, како је данас политички коректно рећи због преименовања ове групе које је извршено у оквиру њене самоидентификације) дошло до „релативне потпредстављености која је пре производ одсуства (њене – прим. А. М. Ј.) територијалне концентрације него потпуног дејства изборног система“.⁸⁹⁵ Међутим, треба истаћи да оваква врста анализе ефеката изборног система у случају Србије из датог периода, али и касније, унапред има извесна нужна ограничења, јер се њоме не може обухватити албанска национална мањина као значајна мањинска група, због бојкота избора од стране Албанаца са територије АП Косава и Метохије.

Но, убрзо након конститутивних избора, већ 1992. године, на инсистирање опозиције, уведен је пропорционални систем, а после низа несугласица по том питању, на крају је конструисано девет великих изборних јединица, са петопроцентним изборним прагом и Д'Онтовом формулом за

⁸⁹⁴ О тим и другим политичким последицама примене већинског система у Србији 1990. године говори професор М. Јовановић. Видети: Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије, оп. cit*, стр. 50–55; нарочито Табелу 1: „Освојени гласови и мандати у Народној скупштини Србије (9. и 23. децембар 1990)“, у: *Ibid*, стр. 53.

⁸⁹⁵ *Ibid*, стр. стр. 55. Ове закључке проф. Јовановић је изнео на основу тзв. параметара представљености, односно узимајући у обзир степен пропорционалности између гласова (2,63 одсто) и мандата (3,2 одсто) које је на тим изборима добила Демократска заједница војвођанских Мађара, као и тадашњи удео Мађара у укупном становништву Србије (3,5 одсто); те користећи исти параметар у случају муслиманске заједнице – однос између гласова (1,67 одсто) и мандата (1,2 одсто) које је освојила Странка за демократску акцију (СДА), и удео муслимана у укупној популацији земље у том периоду (око 2,5 одсто).

расподелу мандата (тзв. систем највећег количника).⁸⁹⁶ Иако ово није било лоше институционално решење, будући да се њиме обезбеђивала висока пропорционалност између броја добијених гласова и броја мандата, при чему је на неки начин оно одражавало и компромис између владајуће СПС и опозиционих странака, по тим изборним правилима одржана су само наредна два ванредна изборна циклуса, то јест републички парламентарни избори 1992. и 1993. године. Наиме, 1997. године дошло је до изборне реформе у погледу величине изборних јединица, тако што је тада формиран њихов много већи број (чак 29 њих) и то су биле мале изборне јединице. Наравно, тиме што су се „вештачки уграђивали елементи већинског изборног принципа“ у пропорционални систем, нарушила се пропорционалност.⁸⁹⁷

Међутим, то колико манипулација изборним јединицама може имати негативно дејство на пропорционалност и политичку представљеност малих и мањинских партија, нарочито ће показати следећа изборна реформа у Србији која је спроведена након петооктобарских промена 2000. године. Тада је уведена тзв. национална изборна јединица, то јест једна изборна јединица на нивоу целе Републике.⁸⁹⁸ И мада негативни ефекти овог новоуведеног изборног правила нису одмах дошли до изражаја на првим наредним парламентарним изборима одржаним исте те, 2000. године (примарно, како објашњава М. Јовановић, услед заједничког изборног наступа великог броја странака у оквиру такве, широке и веома разнолике, коалиције каква је била Демократска опозиција Србије /ДОС/), већ након следећег изборног циклуса из 2003. године погубне последице тога биле су више него очигледне. Наиме, тада – и то је био први такав случај од када је у Србији уведен вишестраначки система – партије националних мањина једноставно нису ни ушле у републички парламент. Милан Јовановић закључује да је на то

⁸⁹⁶ Такав пропорционални изборни систем уведен је у Србији на основу следеће законске регулативе: Закон о избору народних посланика, „Службени гласник“ РС, бр. 79/92; и Закон о изборним јединицама за избор народних посланика, „Службени гласник“ РС, 82/92 (нав. према: Милан Н. Јовановић, *Политичке институције у политичком систему Србије, оп. cit*, стр. 23).

⁸⁹⁷ *Ibid.*

⁸⁹⁸ Оваква измена у изборном праву извршена је путем Закона о избору народних посланика из 2000. год. („Службени гласник“ РС, бр. 35/2000), и то на предлог Српске радикалне странке (нав. према: *Ibid.*).

„снажније дејство (је) имала једна изборна јединица него висина изборног прага од 5 одсто“.⁸⁹⁹

Оваква ситуација изискивала је хитно спровођење нове изборне реформе, те су 2004. године усвојене измене изборног закона којима је законски изборни цензус укинут за странке националних мањина⁹⁰⁰ и од тада фактички за њих важи тзв. природни праг. Ово значи да мањинске партије и њихове коалиције учествују у расподели мандата и када су добиле мањи број гласова од оног процентуално прописаног законским изборним прагом, али услов је да морају минимално освојити број гласова једнак природном прагу (који у Србији отприлике износи 0,4 одсто, односно потребно је око 15.000 добијених гласова за први мандат).⁹⁰¹ Такође, према актуелној законској регулативи, за кандидатуру изборне листе странака националних мањина важи општи услов да је неопходно прикупити најмање 10.000 оверених потписа бирача као подршка партијској изборној листи. Међутим, укидањем изборног цензуса за мањине, обезбеђено је релативно извесно представљање само три до четири најбројније мањине; остале су до групне заступљености у парламенту могле евентуално доћи или путем хомогенизације групе (мада је у Србији углавном присутна супротна тенденција унутаргрупне партијске фрагментације) или путем међуетничких изборних коалиција, док је у супротном вероватније било расипање њихових гласова и њихова непредстављеност.⁹⁰² С тим у вези, Лончарева ће и поставити одређена питања: „Да ли се на тај начин фаворизују одређене националне мањине у односу на друге? Са друге стране, да ли све националне мањине, укључујући и оне најмалобројније, треба директно да буду представљене у парламенту?“⁹⁰³

Дакле, ако се изузме првобитни прелазак на систем пропорционалне репрезентације, све изборне реформе предузете у разматраном периоду, али и

⁸⁹⁹ Видети: *Ibid*, стр. 23–24.

⁹⁰⁰ Видети: Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика, „Службени гласник“ РС, бр. 18/2004-1, чл. 81, став 2.

⁹⁰¹ О начину израчунавања природног прага говорили смо у оквиру претходне подсекције.

⁹⁰² Видети: Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit*, стр. 140–141.

⁹⁰³ *Ibid*, стр. 141.

касније, све до данас заправо, биле су ограниченог карактера, усмерене превасходно на промене везане за изборне јединице и изборни праг (који је непосредно пред изборе одржане 2020. године смањен на 3 одсто), уз запостављање других важних елемената изборног система, те је стога и њихов домет морао бити врло ограничен. У међувремену, дошло је до извесних промена у изборном систему и изборном процесу, али оне су биле резултат одлука Уставног суда у вези са заштитом слободног мандата и затварањем листа и за партије, односно онемогућавањем да оне својевољно распоређују мандате кандидатима мимо њиховог редоследа на партијској изборној листи.⁹⁰⁴ Међутим, упорно су игнорисани перманентни апели,

⁹⁰⁴ Уставни суд Републике Србије се још 2003. године јасно одредио у погледу карактера представничког мандата, када је донео одлуку у корист заштите слободног мандата, зауевши став да је тадашњи Устав (из 1990. год.) имплицитно конституисао слободан мандат изабраних представника, те да посланички мандат не може да буде предмет располагања политичких партија нити да се он, тј. његов престанак може узети за статусне и организационе промене политичке странке, одн. друге политичке организације која је народног посланика кандидовала (в. Одлука Уставног суда Републике Србије бр. IY-264/98, „Службени гласник РС“, бр. 57/2003). Ово је, међутим, дало импулс трговини мандатима, а што је ништа друго до трговина вољом бирача: „У настојањима за очувањем или стицањем парламентарне већине, чак и парламентарним позиционирањем странака које нису ни постојале у време избора – посланички мандат је постао тражена роба на политичко-страначкој пијаци“ (Милан Јовановић, „Од слободног мандата ка променљивом делегату“, сајт *Нова српска политичка мисао* /Дебата: „Србија међу уставима“/, 2007, http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_jovanovicm2.htm /09.10.2019/). Настојећи да онемогући такав облик партијске недисциплине посланика, уставотворац је новим Уставом из 2006. год. на индиректан начин, пажљиво бираном формулацијом, увео тзв. императивни – страначки мандат. То је чувени, спорни чл. 102, ст. 2 Устава РС у коме се каже: „Народни посланик је слободан да, под условима предвиђеним законом, неопозиво стави свој мандат на располагање политичкој странци на чији је предлог изабран за народног посланика“ (Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 98/2006). Овом, пак, уставном одредбом подстакнута је пракса тзв. бланко оставки, а такав уговорни однос између кандидата, одн. изабраних представника, и странака пренет је и на локални ниво политичког представљања, и чак је био нормиран Законом о локалним изборима 2007. године. Наиме, поменута уставна одредба којом је омогућена претерана концентрација моћи у политичким странкама, одн. њиховом руководству, била је предмет критике како појединих домаћих експерата, тако и Европске комисије за демократију путем права (тзв. Венецијанске комисије) која делује под окриљем Савета Европе, будући да се њоме не крше само основна начела тог истог Устава већ и неке од кључних европских вредности (слободни мандат је управо једна од њих), а на које се, иначе, дати Устав такође позива (више о томе видети: Милан Јовановић, „Од слободног мандата ка променљивом делегату“, *op. cit.*

упућивани од једног дела стручне и научне јавности, за неопходно спровођење темељне реформе изборног система.

Са аспекта утицаја изборног инжењеринга на међуетничке односе и управљање етничким конфликтима, значајно је указати и на неке предлоге и покушаје редизајнирања изборног система на локалном нивоу у Србији. Када се говори о изборима за одборнике у јединицама локалне самоуправе, треба имати у виду да развој изборног система на том нивоу власти – као уосталом што је био случај и са изборним системом на покрајинском нивоу (избори за посланике Скупштине АП Војводине) – није пратио генезу изборног система на централном нивоу, то јест правила за избор народних посланика, све до изборног циклуса 2008. године, када је постигнута њихова усклађеност.

На покрајинским изборима је у прва три изборна циклуса (1992, 1996. и 2000. године) примењен двокружни систем апсолутне већине; потом је у наредна три изборна циклуса (2004, 2008. и 2012. године) у употреби био мешовити систем са паралелном применом двокружног већинског система и пропорционалног модела аналогног оном на републичком нивоу, уз пропорцију њихове примене по принципу пола–пола (пола од укупно 120

http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_jovanovicm2.htm /09.10.2019/). Но, 2010. год. уследила је нова интервенција Уставног суда (в. Одлука Уставног суда РС бр. IУз-52/2008, „Службени гласник РС“, бр. 34/2010) којом су поништене као неуставне поменуте одредбе Закона о локалним изборима („Службени гласник РС“, бр. 129/2007) којима је био законски уведен институт „бланко оставки“, уз заузимање става да је „мандат јавноправни однос између бирача и народног представника и не може бити предмет било каквог уговора приватног права“ („Ненадић: Слободан мандат не значи право на злоупотребу“, Интервју председнице Уставног суда др Босе Ненадић агенцији *Тањуг*, објављен 26.04.2010, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/89-101268/nenadic-slobodan-mandat-ne-znaci-pravo-na-zloupotrebu> /09.10.2019/).

Такође, Уставни суд је 2011. године доне одлуку (в. Одлука Уставног суда РС бр. IУп-42/2008, „Службени гласник РС“, бр. 28/2011) којом су проглашене неуставним одредбе чл. 84 Закона о избору народних посланика („Службени гласник РС“, бр. 35/2000, 69/02, 57/03, 72/03, 18/04, 85/05 и 101/05) којима је било омогућено политичким странкама да појединачне посланичке мандате, које је на изборима добила њихова изборна листа, додељују кандидатима независно од њиховог редоследа на тој листи. Уставни суд је оценио да су тиме кршени одређени уставни принципи, као што су принцип суверености грађана и принцип непосредности избора.

посланика покрајинске скупштине бирано је по већинском, а пола по пропорционалном систему); да би 2016. године по први пут, а потом и у изборном циклусу 2020. године, посланици за покрајинску скупштину били бирани по пропорционалном систему, са изборним цензусом од 5, односно 3 одсто и природним прагом за националне мањине. Избори, пак, за одборнике скупштина општина и градова 1992. и 1996. године одржани су по двокружном већинском систему, док је у трећем изборном циклусу из 2000. године на локалу примењен систем релативне већине; а од 2004. године у оптицају је, са извесним изменама још увек актуелан, пропорционални систем са једном изборном јединицом на нивоу општине, односно града, затвореном блокираном изборном листом, законским изборним прагом који је првобитно износио, као и данас, 3 одсто (2007. године био је повећан на 5 одсто, а потом 2020. враћен на 3 одсто) и најпре Хер-Нимајеровом, а касније Д'Онтовоом формулом за расподелу мандата, као и накнадно уведеним природним прагом за листе националних мањина.⁹⁰⁵ Посматрајући генезу целокупног изборног система у Србији, М. Јовановић је изнео закључак да се он „кретао ка већој пропорционалности гласова и мандата као основном циљу, те да је управо тај „досегнути циљ претворио (је) нормативни модел изборног система у институцију 'тешку' за промене“.⁹⁰⁶

Шири дискурс око реформе изборног система на локалном нивоу у Србији покренут је 2007. године, након што је Министарство за државну управу и локалну самоуправу формирало радну групу, која је укључивала и експерте, за израду предлога новог законског решења (то је иначе било први

⁹⁰⁵ Пропорционални систем за избор одборника скупштина јединица локалне самоуправе уведен је Законом о локалним изборима из 2002. године, и то је било први пут да су локални избори у Србији регулисани путем посебног изборног закона (в. Закон о локалним изборима, „Службени гласник РС“, бр. 37/2002 и 42/2002). О развоју изборног система на покрајинском и локалном нивоу у Србији за период до 2008, односно 2014. године, видети: Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *op. cit.*, стр. 24; и Милан Јовановић, „Изборни систем локалне самоуправе у Србији – генеза, последице и идеје за реформу“, *Полис: Часопис за јавну политику*, бр. 9/15, Стална конференција градова и општина – Савез градова и општина Србије, Центар за јавну и локалну управу – Палго центар, Београд, јул 2015, стр. 05–07; као и Табелу 1: „Основни елементи изборног система у години избора“, у: *Ibid*, стр. 10–11.

⁹⁰⁶ Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *op. cit.*, стр. 24.

пут да се ушло у подухват дизајнирања изборне реформе „на време“, а не непосредно пред сам изборни циклус). Тадашњи председник Демократске странке (ДС) који је у то време био и непосредно изабран председник Републике Србије – Борис Тадић, и председница Грађанског савеза Србије (ГСС) – Весна Пешић, предложили су увођење већинског изборног система за избор одборника у скупштине јединица локалне самоуправе, мада су, што је парадоксално, управо они раније били међу главним протагонистима пропорционалног модела. Међу разлозима који су навођени у прилог већинског система истицано је и то да је примена пропорционалног модела довела до уласка великог броја малих партија у локалне скупштине, што је за последицу имало отежане преговоре о постизборним коалицијама, односно компликовало је формирање локалних власти.⁹⁰⁷ Поред тога, комбиновање пропорционалног модела за избор одборника локалних скупштина и непосредног избора председника општине или градоначелника повећавало је могућност за тзв. кохабитацију, то јест подељену локалну власт услед страначке поделе институција (тако што непосредно изабран председник општине или градоначелник не би припадао странкама које имају скупштинску већину и које су формирале локалну владу).⁹⁰⁸ Но, Демократска странка, као један од тада кључних актера, била је ипак одустала од таквог предлога за реинституционализацију већинског система, а такође је и непосредни избор председника општина и градоначелника убрзо законски укинут;⁹⁰⁹ док се у међувремену одустало и од саме темељне реформе изборног система. Међутим, овај предлог завређује посебну пажњу будући да је и данас, након петнаест година, поново актуелизовано то питање услед

⁹⁰⁷ Daniel Bochsler, Florian Bieber, Slaviša Raković, „Većinski izborni sistem u multietničkim sredinama: Lokalni izbori u Srbiji“, *op. cit.*, стр. 196.

⁹⁰⁸ На ову врсту проблема се такође указује у горенаведеном раду, а аутори се ту позивају на једну студију Метјуа Шугарта (Matthew Soberg Shugart) и Џона Керија (John M. Carey): *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992 (нав. према: *Ibid.*).

⁹⁰⁹ Непосредан избор председника општина и градоначелника – који је постојао само у једном изборном циклусу – укинут је 2007. године, доношењем новог Закона о локалној самоуправи и Закона о локалним изборима.

појаве неких нових заговорника увођења већинског изборног модела у Србији.⁹¹⁰

Бохслер и коаутори су, у оквиру своје анализе ефеката примене већинског изборног система у мултиетничким срединама, управо фокус ставили на случај Србије и горепоменут предлог ДС. Они су настојали да дају одговор на питање да ли би већински систем у условима таквог друштвеног диверзитета представљао један интегративни модел или би, пак, пре имао за последицу етнизацију политике. Њихов закључак гласи да – иако је такав предлог био на линији оне Хоровицеве школе мишљења у оквиру које се предност даје већинском систему алтернативног гласа као решењу које води политици међуетничког помирења – увођење већинског

⁹¹⁰ На пример, у новије време као заговорник увођења већинског изборног система у Србији, односно, прецизније, реинституционализације двокружног система апсолутне већине, издвојио се Младен Мрдаљ, политиколог и директор Међународног центра за студије управе. Према његовом мишљењу, критике које се у Србији могу чути на рачун већинског изборног система нису ништа друго до заблуде. Начин да се издејствује увођење поменутог мајоритарног система види у проактивном деловању усмереном на „мобилизацију грађана и њихово организационо уједињавање око конкретног циља“, путем прикупљања неопходних 100.000 потписа бирача за петицију или чак, како сматра, и много више од тог уставног критеријума, а како би се обезбедила „критична маса“ за испуњење захтева за расписивање референдума о изборном систему. Видети: Младен Мрдаљ, „Седам заблуда о увођењу већинског изборног система“, *Талас*, 08. октобар 2020, <https://talas.rs/2020/10/08/sedam-zabluda-o-uvodenju-vecinskog-izbornog-sistema/> (20/10/2020).

Но, овај текст је изазвао одређене реакције не само у политичкој већ и стручној и научној јавности. Тако је на истом медијском порталу убрзо објављен и један критички осврт који је на поменути текст дао Душан Вучићевић, где се настоји показати да је ту пре реч о личним ауторовим заблудама („Младеновим заблудама о заблудама“), те да већински систем ипак није добро решење за Србију, за шта је изнета, чини се, више него убедљива аргументација. Између осталог, Вучићевић ту, у оквиру компаративног прегледа праксе европских земаља у погледу њихових парламентарних избора (за доње домове парламената), износи веома интересантне податке да је 2020. године у само три државе на снази био већински систем, при чему је у Уједињеном Краљевству и Белорусији у примени систем релативне већине, а у Француској систем апсолутне већине; док осам земаља примењује неку од варијаната мешовитог изборног система, а да чак 34 европске државе користе неки облик пропорционалног модела. Видети: Душан Вучићевић, „Већински систем није решење за Србију – одговор на текст Младена Мрдаља“, *Талас*, 09. октобар 2020, <https://talas.rs/2020/10/09/vecinski-sistem-nije-resenje-za-srbiju-odgovor-na-tekst-mladena-mrdalja/> (20/10/2020).

модела не би довело до интеграције мањинских група и веће друштвене кохезије, већ да би, сасвим обратно, водило ка још дубљој етнизацији политике и даљим поделама међу етничким групама у Србији. Објашњење је једноставно и заснива се на чињеници да би последица примене већинског система у мултиетничким срединама била таква да би на власти биле партије само једне етничке групе, било неке мањинске било већинске групе, већ у зависности од бројчаног стања појединих етноса у датој општини.⁹¹¹ Ово значи да би и припадници српског народа који има већински статус на нивоу државе, у срединама где постоји концентрација националних мањина и где су оне у бројчаном смислу доминантне – као што је то случај у појединим јединицама локалне самоуправе у Рашкој области, Војводини и јужној Србији – могли остати без политичке репрезентације у локалним скупштинама и/или без партиципације у локалној власти. С друге стране, како ови аутори такође упозоравају, примена већинског система отвара простор за такву манипулацију изборним јединицама којом би се, путем *gerrymandering*-а, могле креирати јединице где ни у једној од њих мањине не би представљале већину, а што би онда за последицу имало одсуство политичке репрезентације мањина. Искључивање мањинских партија из процеса одлучивања на локалном нивоу власти угрозило би, међутим, и сам опстанак ових партија, будући да је основ њиховог политичког деловања управо локална политика.⁹¹²

На другом месту Бохслер је на случају Србије и њеној потенцијалној примени већинског изборног система демонстрирао и тзв. Кејов ефекат који се односи на етничку радикализацију припадника већинске групе у мултиетничком окружењу.⁹¹³ Реч је о тези коју је развио Владимир О. Кеј (Vladimir O. Key) на бази парадокса који је произвела примена већинског изборног система у јужним државама САД након Другог светског рата. Овај аутор је објаснио да се, у условима постојања политизације етничких и

⁹¹¹ Према: Daniel Bochsler, Florian Bieber, Slaviša Raković, „Većinski izborni sistem u multietničkim sredinama: Lokalni izbori u Srbiji“, *op. cit*, стр. 204.

⁹¹² *Ibid*, стр. 203.

⁹¹³ Видети: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit*, погл. 4: „Како изборни системи подстичу етнички радикализам: Значај етничког контекста“ стр.100–101; и одељак 4.3: „Изучавање Кеј-овог ефекта у Србији“, стр. 105–110.

расних разлика и, нарочито, пораста удела мањина у некој средини, а као последица радикализације гласача који припадају већинском народу и примене већинског изборног система, повећавају шансе за изборни успех радикално оријентисаних кандидата. Сагласан са оваквом тврдњом, Бохслер је изнео следећи став: „Ја очекујем од радикалних политичких супарника да боље прођу на изборима у мултиетничким срединама него у хомогеним срединама. Такође, очекујем да ће већински изборни системи убрзати овај ефекат, што је супротно центрипеталној хипотези“.⁹¹⁴

Такође, када се говори о реинституционализацији већинског изборног система у друштву какво је српско, важно је указати на још један значајан моменат који је недавно апострофирао Душан Вучићевић, ослањајући се ту на компаративну анализу темељних изборних реформи коју је дао Жозеп Коломер (Josep Maria Colomer Calsina). Наиме, показало се да, у условима постојања већег „ефективног“ броја политичких странака,⁹¹⁵ враћање на већински модел једноставно није ни могуће; те да је, од свих спроведених темељних реформи изборног система, тек у нешто више од 5 одсто случајева то била промена која је ишла у правцу од пропорционалног ка већинском моделу.⁹¹⁶

Но, ни поменута радна група која је радила на изради модела новог закона није била за враћање на већински изборни модел, односно увођење било ког његовог облика. Поред уважавања фактицитета да за такву изборну реформу заправо и нема политичке воље у друштву, будући да су махом све

⁹¹⁴ *Ibid*, стр. 101.

⁹¹⁵ Концепт „ефективног броја политичких странака“ увели су још 1979. године Лаксо (Markku Laakso) и Тагепера (Rein Taagepera), и он се односи на одређен начин пребројавања политичких странака у партијском систему једне земље сходно њиховој релативној снази, одн. њиховом уделу у гласовима или мандатима. Ефективни број странака углавном је мањи од њиховог реалног броја, осим у случају када би све странке имале једнаку релативну снагу, те би се онда ови бројеви подударали. Видети: Markku Laakso and Rein Taagepera, "'Effective' number of parties: A Measure with application to West Europe", *Comparative Political Studies*, Vol. 12, No. 1, April 1979, стр. 3–27.

⁹¹⁶ Душан Вучићевић, „Већински систем није решење за Србију – одговор на текст Младена Мрдаља“, *op. cit.*, <https://talas.rs/2020/10/09/vecinski-sistem-nije-resenje-za-srbiju-odgovor-na-tekst-mladena-mrdalja/> (20/10/2020).

странке, вођене својим политичким интересима, биле против већинског система, у основи оваквог опредељења стајао је управо онај разлог о коме говоре Бохслер и сарадници, а који се своди на то да већински изборни систем није подобан за веома диверзификована друштва, попут самог српског друштва, која се одликују бројним и разноликим мањинама и снажно израженим друштвеним расцепима, нарочито оним везаним за идентитетска питања. Јер, како се у једном образложењу наводи:

„Већински изборни систем остао би несензибилан за ту диверзификованост, многе групе и њихови интереси не би били представљени, разне мањине би системски биле претворене у трајне губитнике. Последишно то би водило сужавању легитимационе основе институција, а бројне организације усмерило ка ванинституционалном деловању што би додатно отежало консолидовање демократије“.⁹¹⁷

Све би то, додајмо, у крајњем случају, водило реетнификацији политике, повећавању тензија и заоштравању конфликта у међуетничким односима. Стога је став радне групе и био да реформа треба да се спроведе на начин да се остане у оквирима постојећег пропорционалног система. Преференцијални типови изборног система или, пак, неке комплексније комбинације елемената већинског и пропорционалног система биле су искључене као могућност због процене да бирачи у Србији немају за то довољно капацитета нити искуства са таквим начином гласања.⁹¹⁸ Предложено решење изборног редизајна – које нажалост није усвојено, а које би, упркос неким својим ограничењима,⁹¹⁹ омогућило да се отклоне кључни проблеми постојећег модела – било је да се заправо изврши персонализација већ постојећег пропорционалног система. Због постојеће термилошке збрке у литератури из ове области, важно је напоменути да је ту реч о пропорционалном изборном систему са директним гласањем за кандидате, те да се он, као такав, не треба мешати са тзв. персонализованим

⁹¹⁷ Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *op. cit.*, стр. 27.

⁹¹⁸ Видети: *Ibid.*

⁹¹⁹ Више о овом моделу изборне реформе и његовим ограничењима видети у: *Ibid.*, стр. 28.

пропорционалним системом немачког типа, који се иначе назива још и мешовити пропорционални систем, а заправо представља – из оних разлога о којима говори Сартори и које смо раније поменули – један полумешовити систем.⁹²⁰

Горенаведен предложен модел изборне реформе у Србији подразумева да и даље странке, коалиције и групе грађана подносе изборне листе, али би грађани директно бирали кандидате и уједно могли да гласају за политичку организацију – предлагача (тзв. кандидатски листић, то јест гласачки листић где би стајала јасно наведена имена кандидата, уз назнаку о предлагачу); јединице локалне самоуправе би биле подељене на онолико једномандатних изборних јединица колико се бира одборника, док би за превођење гласова у мандате остала да важи једна изборна јединица на нивоу општине или града, као и Д'Онтова формула за расподелу мандата изборним листима и постојећи изборни праг. Сматрало се да би се на тај начин имплементирао принцип непосредности избора, односно да би бирачи добили могућност да директно бирају одборнике, док би се истовремено очувала пропорционалност између добијених гласова и мандата.

Такође, и када је реч о реформи изборног система на републичком нивоу у Србији, од стране појединих представника академске и научне заједнице – при чему, посебно треба издвојити професора Милана Јовановића као својеврсног пионира у конципирању и изношењу те идеје – као и појединих актера цивилног сектора, попут Центра за слободне изборе и демократију (ЦеСИД), па чак и неких политичких актера, развијени су слични предлози о персонализацији пропорционалног система и увођењу

⁹²⁰ Такође, овакву врсту напомене о нужности разликовања персонализованог пропорционалног система какав постоји у Немачкој и у Србији предлаганог пропорционалног система са директним гласањем за кандидате, дају и Душан Вучићевић и Милан Јовановић. Видети: Душан Вучићевић, Милан Јовановић, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *op. cit.*, стр. 107. Ови аутори истичу и да је модел-узор за поменути предлог изборне реформе у Србији био изборни систем Словеније са осам једномандатних мини изборних округа, где се директно гласа за кандидате, док се расподела мандата изборним листима врши на нивоу једанаест осмомандатних изборних јединица (према: *Ibid*, стр. 107–108).

отворених листа за бираче.⁹²¹ Но, ту су у оптицају још неке новине, попут увођења тзв. степенованог изборног прага за коалиције, то јест

⁹²¹ Видети: Милан Јовановић, „Изборни систем Србије – шта и како мењати?“, у: Срећко Михаиловић (ур.), *Како до бољег изборног система*, Социјалдемократски клуб, ЦеСИД, Београд, 2006, стр. 50–70. Такође, видети и: Душан Вучићевић, Милан Јовановић, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *op. cit.*, стр. 87–119; као и: Проф. др Милан Јовановић, доц. др Душан Вучићевић, „Реформа изборног система Републике Србије“, Национална коалиција за децентрализацију, Београд, мај 2019, стр. 34–38, <https://nkd.rs/2019/05/09/sest-alternativnih-izbornih-modela/> (12/08/2020).

На основу својих исцрпних анализа, ови аутори су закључили да је у случају Србије, услед „историјских, контекстуалних, интересних и 'модних' ограничења“, могуће размотрити тек неколико модела изборне реформе као потенцијалних реформских предлога; а пре свега то је увођење пропорционалног система са директним гласањем за кандидате, степенованог цензуса, отворених изборних листа за бираче, те повећање броја изборних јединица, и евентуално примена мешовитог пропорционалног (персонализованог пропорционалног) или, пак, мешовитог већинског (тзв. рововског) система (Душан Вучићевић, Милан Јовановић, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *op. cit.*, стр. 114–115).

ЦеСИД је, кроз сет препорука које је формулисао његов експертски тим за промену изборног система у Србији, такође изнео предлог о увођењу „персонализованог пропорционалног система“ као начину да се, с једне стране, „задржи најбоље из тренутног система“, а то је висока пропорционалност између освојених гласова и мандата, и с друге, уведу решења којим би се отклонили његови кључни проблеми. Према овом предлогу, то се може постићи путем успостављања, уместо једне, 250 изборних јединица које би биле приближно исте величине по броју бирача у њима (уз могућу промену броја изборних јединица уколико би дошло до промене Устава у погледу броја посланика), при чему би свака листа морала да има кандидате у најмање једној трећини изборних јединица, а мањинске листе у једној десетини јединица (преорука бр. 1); увођењем персонализованог страначког гласачког листића, где би била истакнута имена кандидата, али и њихова страначка припадност, то јест стајала би назнака о политичким странкама које су их кандидовале (преорука бр. 2); уз утврђивање резултата гласања и расподелу мандата на нивоу земље као једне изборне јединице – странка би имала онолико гласова колико су збирно освојили њени кандидати у јединицама где су се кандидовали, те изборни праг од 5 одсто као услов за учешће у расподели мандата (која би се и даље вршила путем Д'Онтове формуле, тј. система највећег количника), изузев за странке мањина које би, као минимум за улазак у скупштину, морале да освоје онолико гласова колико је потребно за један мандат (преорука бр. 3); као и путем онемогућавања странкама да утичу на то ко ће од кандидата постати изабрани представник грађана, тако што би се увело да странке формирају постизборне листе успешности кандидата, са њиховим рангирањем према проценту добијених гласова у својим изборним јединицама, те би страначки мандати у парламенту припали њеним најуспешнијим кандидатима (преорука бр. 4). О томе видети: *Изборна*

диференцираног цензуса за партије које на изборе излазе самостално и оне које коалиционо наступају, што се види као изборни институт помоћу кога би се могао ублажити постојећи дефект у виду хиперрепрезентативности изборног система.⁹²² Поред тога, у једној новијој анализи – у оквиру које су Милан Јовановић и Душан Вучићевић размотрили шест алтернативних изборних модела и ефекте њихове потенцијалне примене у Србији, и то путем симулације изборних резултата у изборном циклусу 2012. године – предложено је да се, при евентуалној примени таквог модела на парламентарним изборима, а који је ту сасвим прецизно одређен као „пропорционални изборни систем са директним гласањем за кандидате унутар једномандатних изборних јединица“ (у аналитичке сврхе, означен као алтернативни модел бр. 6), на међупартијском нивоу расподеле мандата, уместо задржавања једне изборне јединице, с чиме се рачунало у другим предлозима, конституише ипак неколико великих изборних јединица. Овим решењем, истичу аутори, очувала би се пропорционалност изборних резултата, док би се истовремено ублажио недостатак везан за расподелу мандата унутар једне изборне јединице (услед чега би заправо све партије, па и оне регионалног карактера, дакле и партије националних мањина, биле принуђене да имају кандидате у свим једномандатним изборним јединицама где се врши непосредно гласање).⁹²³ У тој студији прецизно је показано на

реформа у Србији: Зашто и како реформисати изборно законодавство?, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, фебруар 2017, стр. 14–18.

Међу политичким актерима, сличан предлог за отварање изборних листа за грађане, али уз увођење степенованог изборног прага за коалиције, изнела је Социјалдемократска партија Србије (СДПС). С друге стране, Нова странка и коалиција „Доста је било“ предложиле су мешовити систем паралелног типа, али такође са степенованим изборним прагом при примени пропорционалне формуле, и уз смањење броја посланика у парламенту. Према предлогу Нове странке, пропорција примене већинског и пропорционалног система била би таква да би се две трећине посланика бирало по већинској, а једна трећина њих по пропорционалној формули. Према: Милан Јовановић, „Изборни систем локалне самоуправе у Србији – генеза, последице и идеје за реформу“, *ор. cit*, стр. 09; и: Душан Вучићевић, Милан Јовановић, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *ор. cit*, стр. 106–107.

⁹²² О извесним питањима и проблемима који се могу јавити у вези са увођењем диференцираног изборног цензуса, видети: Проф. др Милан Јовановић, доц. др Душан Вучићевић, „Реформа изборног система Републике Србије“, *ор. cit*, стр. 6.

⁹²³ Више о томе у: *Ibid*, стр. 34–35.

који начин се поменути и у Србији више пута предлаганим изборним моделом комбинују предности већинских изборних института на првом, тзв. бирачком нивоу његовог механизма деловања (директан избор појединачних кандидата, путем персонализованог гласачког листића, у једномандатним изборним јединицама), те предности пропорционалног система на међупартијском нивоу расподеле мандата, као и предности отворених изборних листа на унутарпартијском нивоу расподеле мандата путем постизборних партијских листа успешности кандидата.⁹²⁴ Но, сви поменути предлози који се већ годинама уназад износе указују да је – услед нефункционалности кључних политичких институција узрокованих постојећим пропорционалним моделом са једном изборном јединицом и затвореним изборним листима – неопходна смислена и темељна реформа целокупног изборног система у Србији, а која би превасходно требало да буде усмерена на његову персонализацију.

Дакле, иако је јасно да ниједно системско решење не може задовољити све функционалне захтеве, већ само неке од њих, и то често на уштрб других, сматра се да би ипак путем напред описане персонализације пропорционалног система, поред очувања неких значајних предности актуелног изборног модела у Србији – као што су пропорционалност изборних резултата, односно „верно пресликавање“ изборне воље грађана, и представљеност националних мањина и њихових интереса⁹²⁵ – били отклоњени или барем ублажени неки од његових кључних недостатака. А као такве слабости изборног система у Србији мартирају се: пре свега, немогућност бирача и да бирају будући да они могу само да гласају (деперсонализација народних представника који су, за првао, ништа друго до „страначки делегати“ /М. Јовановић/, јер странке су те које их и кандидују и бирају); потом, и даље непостојање одговорности народних представника

⁹²⁴ Видети: *Ibid*, стр. 34–36.

⁹²⁵ Поред овога, као још једна, трећа предност постојећег изборног модела у Србији, наводи се представљеност мање заступљеног пола (жена); но, у том аспекту предлагани пропорционални система са директним гласањем за кандидате не би имао задовољавајући ефекат, будући да би он водио „драстичном умањењу“ ове врсте представљености. Видети: *Ibid*, Табела 19: „Предности и недостаци алтернативног модела бр. 6 – пропорционални систем са директним гласањем за кандидате унутар једномандатних јединица (резиме)“, стр. 38.

према бирачима, већ поглавито према политичким партијама, односно њиховим руководством, услед чега су они претворени у својевесне „партијске војнике“, те је, следствено томе, и њихова комуникација са бирачима веома слаба; онда, хиперрепрезентативност изборног система,⁹²⁶ односно проблем „индиректне парламентаризације“ (Славиша Орловић) – улазак малих партија у парламент преко коалиционих листа и заједничког изборног наступа са великим странкама, након чега ове прве формирају свој засебни посланички клуб – и последичне фрагментираности парламента и партијског система (страначки систем карактерише се умереним до екстремним плурализмом); унутарстраначке фракцијске поделе које нису идеолошко-политичке, то јест програмске природе, већ су првенствено персоналним интересима мотивисане; снажно изражен уцењивачки потенцијал малих странака које генерално, у датом пропорционалном моделу, имају велики коалициони капацитет, те преузимањем улоге „језичка на ваги“ стичу утицај који није сразмеран њиховој изборној снази; широке коалиционе владе које су, поред тога што су скупе, врло споре и неефикасне, са разводњеном одговорношћу; слаба територијална (географска) репрезентативност, са одређеним деформацијама у представљању, односно метроизација парламента у чијим клупама седе углавном посланици из Београда и Новог Сада, док велики број општина, нарочито оних малих (мада је то био случај и са неким регионалним, па чак и окружним центрима), уопште нема своје представнике у Народној скупштини; итд.⁹²⁷

⁹²⁶ О овом и другим недостацима, као и предностима, постојећег пропорционалног система у Србији, говоре М. Јовановић и Д. Вучићевић детаљно и на веома систематичан начин у горенаведеној експертској анализи из 2019. године: *Ibid*, стр. 5–11. Такође, о поменутих недостацима и манама постојећег изборног модела у Србији, видети и: Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *op. cit*, стр. 25–27; „НКД – Цензус је замазивање очију уместо суштинске промене изборног система“, *Ist Media*, 15. January 2020, <https://istmedia.rs/nkd-cenzus-je-zamazivanje-ociju-umesto-sustinske-promene-izbornog-sistema/> (22/08/2020).

⁹²⁷ На пример, у скупштинском сазиву након парламентарних избора 2008. године чак 72 општине (од укупно њих 150, плус 23 града и главни град), али и Пирот, иако је он центар Пиротског округа, као и још неки градови – регионални центри, нису имали своје представнике. О томе, као и о „индиректној парламентаризацији“ и другим, раније постојећим или још увек присутним, проблемима изборног система у Србији, видети: Славиша Орловић, „Проблеми са изборним системом у Србији“, *op. cit*, стр. 89–92.

У погледу представљености националних мањина у Србији, неки су, пак, као још једну од мањкавости изборних правила, истицали висок законски критеријум о неопходном броју потписа гласача (то јест, њихових оверених писаних изјава) као подршци кандидовању мањинских листа, за које је донедавно важио општи услов (као и за све друге изборне листе) о минималних десет хиљада потписа за истицање листе на парламентарним изборима. Ово правило је промењено када су, уочи одржавања избора 2022. године, а као резултат међустраничног дијалога о изборним условима, усвојене одређене, опет парцијалне, измене изборних и неких других закона који су у вези са изборним процесом. Тада је за пријаву изборних листа мањинских партија/коалиција број обавезних потписа преполовљен (смањен је на пет хиљада),⁹²⁸ што је од нарочитог значаја за оне малобројније националне мањине чијим партијама/организацијама је на тај начин омогућено да уђу у изборну трку равноправно са другима. Неки ће приметити и да је тиме „делимично исправљен парадокс по којем је мањинску странку могуће основати са хиљаду потписа, док је за кандидатуру потребно многоструко више“.⁹²⁹

Међутим, треба указати на то да, према подацима које дају М. Јовановић и Д. Вучићевић, а који у својој анализи нису изоставили општине са подручја КиМ, у поменутом скупштинском сазиву, формираном након избора 2008, чак 99 општина није имало свог представника. Овај ауторски двојац констатује да заправо „у готово свим сазивима од увођења важећег изборног модела 2000. године, више од половине јединица локалне самоуправе остаје без представника у Народној скупштини“ (проф. др Милан Јовановић, доц. др Душан Вучићевић, „Реформа изборног система Републике Србије“, *op. cit.*, стр. 10; нарочито видети Табелу 2: „Деформација територијалног представљања – Народна скупштина РС“, у: *Ibid*, стр. 11).

⁹²⁸ Ово је регулисано у оквиру одредбе која се односи на положај мањинске листе приликом кандидовања. Видети: Закон о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, бр. 14/2022, чл. 139.

У погледу локалних избора, укинута је ранија обавеза према којој је било неопходно прикупити тридесет потписа по сваком кандидату са листе, те се сада број потребних потписа односи на листу у целисти и он је степенуван, у распону од 200 до 3.000 потписа, у зависности од броја уписаних бирача у јединици локалне самоуправе. Закон о локалним изборима, „Службени гласник РС“, бр. 14/2022, чл. 43.

⁹²⁹ Дејан Бурсаћ, „Које треба прикупљање потписа? – потписи као манипулативна традиција“, *Талас*, <https://talas.rs/2022/02/23/kome-treba-prikupljanje-potpisa-potpisi-kaomanipulativna-tradicija/>, 23.02.2022 (05/03/2022).

За персонализацију изборног система у Србији, поред значајних ауторитета из експертске и научне заједнице, залаже се, према неким подацима, и значајан део грађана. На пример, о томе сведочи податак да је почетком 2020. године преко 20.000 грађана Србије потписало Декларацију о персонализацији изборног система („Какав изборни систем желимо?“) у којој је, између осталог, изражена жеља и потреба за увођењем таквог изборног модела „у којем знамо ко нас представља и ко заступа наше интересе, коме смо поверили нашу сувереност и ко је одговоран за спровођење наше воље“ (тач. 2.); те „у којем је омогућена веза са нашим представницима (за време целокупног трајања мандата) који су свесни да за свој мандат одговарају нама као грађанима“ (тач. 4).⁹³⁰

Међутим, и поред тога, као и јасних показатеља да је постојећи изборни систем у Србији „екстреман и неефикасан“ како у погледу међупартијске (хиперрепрезентативност), тако и унутарпартијске (партијска предоминантност и хиперцентрализованост) димензије,⁹³¹ главну препреку таквој изборној реформи представљају они који о томе и одлучују, односно они који усвајају законску регулативу, а којима *status quo* одговара. То су, дакле, политичке партије, то јест партијске елите које заправо страхују од директног гласања и непосредног, персонализованог избора, а таква бојазан и није неоснована будући да би, применом таквог начина гласања, њихови

⁹³⁰ „Декларација грађана Србије: Какав изборни систем желимо?“, [http://www.biramkogabiram.rs/deklaracija/\(22/08/2020\)](http://www.biramkogabiram.rs/deklaracija/(22/08/2020)).

⁹³¹ Д. Вучићевић и М. Јовановић дошли су до таквог закључка на основу примене Шугартових формула за израчунавање индекса међупартијске и унутарпартијске ефикасности изборног система и индикатора на којима се оне заснивају. Наиме, према индексу међупартијске ефикасности изборног система Србије (чија је вредност била -0,44, односно -0,55, у анализираном периоду 2000–2014, односно 2003–2014), као екстремна девијација ефикасности у тој, међупартијској димензији и један од „патолошких изборних исхода“, јавља се хиперрепрезентативност изборног система. С друге стране, према индексу унутарпартијске ефикасности и индикаторима на којима се он заснива, постоји екстремна девијација ефикасности изборног система Србије и у овој другој, унутарпартијакој димензији, јер се он ту показује као партијски предоминантан и хиперцентрализован систем. На основу ових налаза, аутори ће закључити да тзв. инхерентни фактори, као неопходни, али очигледно и недовољни предуслови, за спровођење изборне реформе у Србији постоје. Видети детаљније о томе у: Душан Вучићевић, Милан Јовановић, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *op. cit.* стр. 94–95; 109–113.

припадници тешко могли бити (ре)изабрани.⁹³² С друге стране, чињеница је да је „постојећи изборни систем 'кројен по мери' владајуће партије (која год да је на власти)“, те је јасно да се и ту крије разлог зашто се питање његове суштинске реформе игнорише како од стране сваке владајуће партије, тако и од стране опозиционих странака, јер би и овим другима, у случају да једног дана дођу на позицију власти, такође одговарао постојећи модел.⁹³³

Но, у вези са изменама изборног система у Србији, ипак ће се десити нешто потпуно неочекивано. У изборној 2020. години – по већ овде устаљеној и, најблаже речено, „непристојној“ пракси⁹³⁴ измене „правила игре“ пред сам почетак „утакмице“ – усвојене су одређене измене и допуне изборних закона (републичког, локалног и покрајинског изборног закона), којима се, поред смањења законског изборног прага са 5 на 3 одсто и још неких иновација (као што је процентуално повећање обавезне заступљености мање заступљеног пола у представничким телима, која сада износи 40 одсто), интервенисало управо у ону димензију постојећег изборног система која не само што није била спорна, већ је, видели смо, третирана и као једна од његових предности.⁹³⁵ Реч је, дакако, о политичком представљању националних мањина. Наиме, чак и од стране критичара постојећег изборног модела, као једна од његових најзначајнијих позитивних последица истицано је обезбеђивање пропорционалности гласова и мандата, те омогућавање

⁹³² На то указује М. Јовановић, објашњавајући да, поред тога што партије и партијска руководства „суштински желе да задрже одлучивање коме ће припасти мандат, а то по предложеном моделу (пропорционалном систему са директним гласањем за кандидате – прим. А. М. Ј.) не би могли, странке нису организоване, немају кандидате који могу проћи селекцију у директном гласању и персонализованом избору“. Такође, за партијске функционере – кандидате са партијских листа, „губитак избора у таквом моделу значио би и извесно губитак страначке функције“ (Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *op. cit.*, стр. 28).

⁹³³ Према: „НКД – Цензус је замазивање очију уместо суштинске промене изборног система“, *op. cit.*, <https://istmedia.rs/nkd-cenzus-je-zamazivanje-ociju-umesto-sustinske-promene-izbornog-sistema/> (22/08/2020).

⁹³⁴ Видети: „Богосављевић: Промена изборних правила у изборној години непристојност“, *Данас*, 10. фебруар 2020, <https://www.danas.rs/politika/bogosavljevic-promena-izbornih-pravila-u-izornoj-godini-nepriстойnost/> (22/08/2020).

⁹³⁵ Видети: Закон о изменама Закона о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, бр. 12/2020; и Закон о измени и допуни Закона о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, бр. 68/2020.

мањинским странкама (за које не важи законски изборни праг), као и уопште малим партијама, да се позиционирају у парламенту (са отвореном могућношћу да, путем постизборног коалиционог партнерства, партиципирају и у власти) и тиме да се институционализују интереси друштвених група које оне заступају.⁹³⁶ Међутим, и поред тога, сада је, на захтев појединих мањинских представника – што је у горенаведеним, постојећим условима изгледало, како је то добро приметио Ђорђе Вукадиновић, као „тражити преко хлеба погаче“⁹³⁷ – уведено правило „бонуса од 35 одсто“ за политичке партије националних мањина и коалиције политичких партија националних мањина. Реч је о таквој „рачуници“, то јест промени обрачуна изборних количника за мањинске листа, којом је заправо за мањинске партије и коалиције – према речима професора Слободана Орловића – уведен „суперприродни праг“ као својеврсни, специфични институт Србије, макар када је реч о упоредној пракси земаља у окружењу. Тиме се нарушило начело „један човек један глас“, односно равноправност гласова, јер испада да неки гласови (мањинских листа) могу вредети више него други.⁹³⁸ Наиме, према законској одредби, ово правило налаже да мањинске листе „учествују у расподели мандата и када су добиле мање од 3% гласова... при чему се, приликом расподеле мандата применом система највећег количника, *количници* свих изборних листа политичких странака националних мањина и коалиција странака националних мањина *увећавају за 35%*“ (курзив – А. М. Ј.).⁹³⁹

Ово решење је предложено, према званичном образложењу предлагача, ради „обезбеђивања адекватније заступљености политичких представника националних мањина“ и као „додатна афирмација уставног правила“ о равноправности и заступљености мањинских представника у

⁹³⁶ Видети о томе у: Милан Јовановић, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, *op. cit.*, стр. 25.

⁹³⁷ Нав. према: „Око магазин: Три човека четири гласа – зашто се гласовима мањина додаје 35 одсто“ (аутор: Драгана Игњић), *Радио-телевизија Србије*, 28. 02. 2020, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3868486/izbori-cenzus-skupstina-mandat-poslanik.html> (22/08/2020).

⁹³⁸ Видети: *Ibid.*

⁹³⁹ Према: Чл. 81, став 2 Закона о избору народних посланика („Службени гласник РС“, бр. 12/2020 и 68/2020).

Народној скупштини, у складу са законом“.⁹⁴⁰ Заправо, такво правило је уведено као компензација мањинским странкама због, неки ће рећи, „одакативног“ смањења изборног цензуса⁹⁴¹ и могућих негативних ефеката тога на њихов изборни резултат, услед наводног угрожавања, то јест увећања тзв. природног прага. Но, у први мах је изгледало да се ту ради о једној, по њеним могућим последицама, можда и најдалекосежнијој измени изборних правила, на коју је јавност у Србији углавном остала нема.

На те могуће и крајње опасне импликације увођења овог новог правила указано је у једној од ретких јавних реакција које су непосредно након тога уследиле, а реч је о критичком погледу који је изнео поменути Слободан Орловић. Он је, наиме, настојао скренути пажњу на то да се ту ради о једној не само неоснованој мери, већ и решењу које представља „неуставан и опасан експеримент“.⁹⁴² Према његовом мишљењу, смањење цензуса није могло да утиче на резултат мањинских партија будући да су оне иначе освајале један до два мандата, те да би се то евентуално могло одразити (уколико новоуспостављени цензус од три одсто пређе већи број осталих листа, то јест оних које не представљају мањинске листе) само на ону мањинску листу која би могла имати пет или више мандата, и то тако што би сада добила једно место у парламенту мање. А такав изузетак, када је

⁹⁴⁰ Исправка амандмана на чл. 1 предлога Закона о изменама Закона о избору народних посланика (011-100/20), Посланичка група Савез војвођанских Мађара, Народна скупштина Републике Србије, Београд, 06.02.2020; Извор: „Вучић мањинама даје на освојене гласове још 35 одсто“, *Direktno.rs*, 09.02.2020, <https://direktno.rs/politika/251939/vucic-manjinama-daje-na-osvojene-glasove-jos-35-odsto.html> (28/08/2020).

⁹⁴¹ О овом „одакативном“ смањењу цензуса и његовим „упитним последицама по 'демократизацију' парламента“ говорио је управо професор Правног факултета у Новом Саду – Слободан Орловић. Видети: Слободан Орловић, „Бонус од 35 одсто за странке националних мањина – неуставан и опасан експеримент“, сајт *Нова српска политичка мисао*, 20. фебруар 2020, <http://www.nspm.rs/komentar-dana/bonus-od-35-odsto-za-stranke-nacionalnih-manjina-neustavan-i-opasan-eksperiment.html?alphabet=1> (25/08/2020).

Ради се о томе да је новоуведени цензус остао исти и за коалиције, уместо да се ишло на увођење степенастог изборног прага, чиме би за коалиционо наступање важили строжи критеријуми, јер је управо једна од главних мана постојећег система присутност великог броја странака у парламенту, од којих заправо многе и нису никада самостално изашле на изборе, те се и на тај начин „заобилази“ одговорност пред бирачима.

⁹⁴² Видети: *Ibid.*

реч о републичкој скупштини, једино је представљао Савез војвођанских Мађара (СВМ), који је управо и фигурирао као предлагач спорног амандмана. Стога, на линији ове аргументације, Орловић тврди да се одредбе о поклањању фиктивних гласова мањинским листама не могу подвести под оне мере позитивне дискриминације које Устав, у чл. 76, предвиђа у циљу постизања пуне равноправности припадника националних мањина, а ради отклањања „изразито неповољних услова живота који их посебно погађају“. Даље, како наводи аутор коментара, ове одредбе о додатку од 35 одсто су неуставне и зато што нарушавају принцип општости и једнакости изборног права, као и јер дискриминишу припаднике већинске етничке групе упркос уставном начелу забране дискриминације. Но, ова фикција којом се уједно конструише и значајно увећање укупног броја гласова,⁹⁴³ представља „суштинску промену изборног система“ која може имати „дубоке и трајне“ политичке импликације.⁹⁴⁴ Слободан Орловић је указао на две димензије таквих последица. Прво, да би на локалном нивоу, у срединама где постоји концентрација одређених мањинских група, тако да оне ту чине већинско становништво, „бонус“ мањинским листама „осигурао“ власт; што би значило да би њима, на тај начин, припала скоро сва одборничка места у локалним скупштинама.

Међутим, ова последица је накнадно спречена јер је убрзо уследило тзв. аутентично тумачење Закона о локалним изборима које је усвојила Народна скупштина, а према коме се одредба о „плус 35 одсто“ гласова примењује само у случају када мањинске листе освоје мањи број гласова од оног предвиђеног општим изборним прагом, односно, другим речима, ако

⁹⁴³ И према неким другим мишљењима, поред излагања у сусрет жељи мањинских партија да имају више мандата у представничком телу, није искључено да је у основи доношења оваквог решења стајало заправо настојање владајућих снага да се тим путем анулирају последице најављеног опозиционог бојкота избора, те створи слика о већој изборној излазности, као и привид плуралнијег парламента. Видети нпр: „Вучић мањинама даје на освојене гласове још 35 одсто“, *op. cit.*, <https://direktno.rs/politika/251939/vucic-manjinama-daje-na-osvojene-glasove-jos-35-odsto.html> (28/08/2020); „НКД – Цензус је замазивање очију уместо суштинске промене изборног система“, *op. cit.*, <https://istmedia.rs/nkd-cenzus-je-zamazivanje-ociju-umesto-sustinske-promene-izbornog-sistema/> (22/08/2020).

⁹⁴⁴ Слободан Орловић, „Бонус од 35 одсто за странке националних мањина – неуставан и опасан експеримент“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/komentar-dana/bonus-od-35-odsto-za-stranke-nacionalnih-manjina-neustavan-i-opasan-eksperiment.html?alphabet=1> (25/08/2020).

оне пређу цензус од 3 одсто, онда не добијају „бонус“.⁹⁴⁵ Па ипак остаје нејасно зашто се тај услов није законски прецизирао приликом самог усвајања поменуте новине, као и чињеница да се овим тумачењем не може отклонити и даље постојећи проблем у вези са питањем уставности дате законске одредбе.

Други могући негативни ефекти таквог решења односе се на републички ниво политичког представљања и у вези су са дугорочном перспективом и једном, за сада само хипотетичком ситуацијом. Но, и сама таква могућност коју је законодавац, верујемо, потпуно превидео, ма колико тренутно изгледала мало вероватна – према речима самог Орловића – „производи страх од катастрофалних последица које би донела, све до грађанског рата“; а њу ће он описати на следећи наћин: „... ако би тек милион Албанаца са Косова и Метохије, 'пунолетних, пословно способних држављана' Србије који имају право гласа (чл. 52 Устава), одлучило да гласа за неку будућу албанску мањинску листу, она би са 1.350.000 гласова (са тзв. бонусом од 35 одсто – прим. А. М. Ј.) била победник српских парламентарних избора“.⁹⁴⁶ Професор ће, с тим у вези, изнети један веома

⁹⁴⁵ Према: „Губе бонус у срединама где су већина: Тумачењем Закона о локалним изборима отклоњене нејасноће око мањина“ (С. С. Р.), *Новости*, 28. 02. 2020,

<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:849985-Gube-bonus-u-sredinama-gde-su-vecina-Tumacenjem-Zakona-o-lokalnim-izborima-otklonjene-nejasnoce-okomanjina> (25/08/2020).

⁹⁴⁶ Слободан Орловић, „Бонус од 35 одсто за странке националних мањина – неуставан и опасан експеримент“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/komentar-dana/bonus-od-35-odsto-za-stranke-nacionalnih-manjina-neustavan-i-opasan-eksperiment.html?alphabet=l> (25/08/2020).

Важно је подвући и то да, ако се изузме ова хипотетичка могућност, везана за неку дугорочну перспективу, наведена промена изборних правила у вези са обрачуном изборних количника, у краткорочном погледу, ипак не може да произведе драстичне измене у саставу парламента, па тиме ни неке веће политичке последице на пољу међуетничких односа. Тако, премда је – сходно расподели мандата након парламентарних избора одржаних 2020, на којима је први пут примењено правило „плус 35 одсто“ – у новом скупштинском сазиву скоро дуплиран број представника са мањинских листа, то и даље не може имати неке озбиљне импликације, макар када је реч о постојећем распореду снага. Наиме, док је раније у Народној скупштини укупно било 10 мањинских мандата, сада их има 19: Савез војвођанских Мађара је добио 9 мандата; листа „Академик Муамер Зукорлић – Само право – Странка правде и помирења (СПП) – Демократска партија Македонаца (ДПМ)“ добила је 4 посланичка места; листа коалиције „Албанска демократска алтернатива – Уједињена

важан закључак да, дугорочно посматрано, „'суперпозитивна' дискриминација не мора да буде само позитивна“.⁹⁴⁷ Нарочито отежавајућа околност јесте та да се, услед уставне заштите достигнутог нивоа мањинских права (који се не може смањивати), ове законске одредбе о поклањању непостојећих гласова мањинским листама не могу законодавним путем укинути, нити се може предвиђени „бонус“ смањити. Стога, ако се изузме формална, али тешко остварљива могућност саме уставне реформе, једино што преостаје као решење и за шта се Орловић снажно залаже јесте интервенција Уставног суда којом би се те неуставне норме укинуле.⁹⁴⁸

Очигледно је да у овом случају није уважена једна од кључних смерница које даје савремена псефологија (наука о изборним системима или, како се још ова област политикологије назива, изборне студије),⁹⁴⁹ а која би, према нашем мишљењу, требало да буде императив изборног инжењеринга у друштвима са (потенцијално) високим степеном конфликтности, односно оним где постоје, да употребимо терминологију Теда Роберта Гура, „мањине под ризоком“. Реч је о раније поменутој неопходности да се у таквим друштвеним условима примарно мора испитати утицај сваког институционалног (ре)дизајна на дати друштвени конфликт.

долина“ 3 мандата; и Странка демократске акције Санцака – др Сулејман Угљанин такође 3 мандата. Према: „Одлука о додели мандата народних посланика Народне скупштине“ (02 бр. 013-1479/20), Републичка изборна комисија, Београд, 15. јул 2020, <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/9464/dodela-mandata.php> (05/09/2020).

⁹⁴⁷ Нав. према: „Око магазин: Три човека четири гласа – зашто се гласовима мањина додаје 35 одсто“ (аутор: Драгана Игњић), *op. cit.*, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3868486/izbori-cenzus-skupstina-mandat-poslanik.html> (22/08/2020).

⁹⁴⁸ Видети: Слободан Орловић, „Бонус од 35 одсто за странке националних мањина – неуставан и опасан експеримент“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/komentar-dana/bonus-od-35-odsto-za-stranke-nacionalnih-manjina-neustavan-i-opasan-eksperiment.html?alphabet=l> (25/08/2020).

⁹⁴⁹ Термин „псефологија“ потиче од старогрчке речи *ψῆφος* (*psephos*) која означава каменчић који су Грци употребљавали приликом гласања. Видети: „Psefologija“, одреница у: *Hrvatska enciklopedija* (mrežno izdanje), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50896> (15/09/2020).

Дитер Нолен, упозоравајући да нереална или, како он каже, „максималистичка“ очекивања од изборног система нису добра, апострофира да се, путем адекватног изборног дизајна, ипак могу отклонити недостаци у систему политичког представљања.⁹⁵⁰ Уважавајући управо специфичне потребе и захтеве за политичким представљањем у етнички хетерогеним друштвима, овај аутор је конструисао две одвојене листе критеријума за које постоје очекивања да их изборни систем задовољи. Прву можемо означити као општи модел функционалних захтева изборног система (Табела 2); док друга представља модел специфичних функционалних захтева изборног система у хетерогеним друштвима (Табела 3).

⁹⁵⁰ Видети: Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 14.

Табела 2: Ноленов општи модел функционалних захтева
изборног система

Критеријуми одабира и процене изборних система		
1.	Представљање	Парламентарна репрезентација свих релевантних друштвених и мањинских група, и то „као фер представљање, тј. што верније представљање различитих друштвених интереса и политичких мишљења у парламенту“. Параметар представљања = степен пропорционалности између броја мандата и добијених гласова.
2.	Концентрација и ефективност	„... у смислу агрегације друштвених интереса и политичких мишљења у циљу ефикасног политичког одлучивања и способности заједнице да дела... Параметар концентрације изборног система су, с једне стране, број, односно редуковање броја партија које добијају места у парламенту, а с друге, образовање стабилних партијских или коалиционих већина у парламенту.“ „Ефективност се мери пре свега по томе да ли изборни систем погодује политичкој стабилности или не... свака стабилна власт не мора да буде и добра власт, али је мало вероватно да у условима политичке нестабилности власт може бити добра.“

3.	Партиципација	Реч је о партиципацији у ужем смислу – као „мања или већа могућност да бирач изрази своју политичку вољу“. Бирање личности или бирање партије (тј. листе). Параметар партиципације = „питање да ли и у коликој мери један изборни систем омогућава бирање личности“.
4.	Једноставност	Без обзира на нужну компликованост изборних система којима се настоје задовољити различити (претходно наведени) критеријуми, „ипак, треба тежити томе да бирач може да разуме начин на који изборни систем функционише и да зна шта се с његовим гласом дешава“.
5.	Легитимност	„Овај захтев садржи у себи и остале утолико што се односи на општу прихваћеност резултата избора и изборног система, па тиме и на прихватање правила игре демократских система“. Одзив бирача један је од важних параметра легитимности избора и изборних резултата.

Израда према: Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit*, стр. 23–24.

Табела 3: Ноленов модел специфичних функционалних захтева
изборног система у хетерогеним друштвима

Критеријуми одабира и процене изборних система		
1.	Легитимност	„Да ли различите друштвене групе прихватају изборни систем као примерени институционални поступак за образовање репрезентативне владе? Да ли мањине које су изгубиле на изборима признају резултате избора?“
2.	Политичка интеграција	„Да ли изборни систем уједињује земљу или је дели? Да ли заоштрава или ублажава друштвену односно политичку поларизацију? Да ли успева да ублажи или чак да реши политичке конфликте, или води њиховом заоштравању?“
3.	Репрезентација	„Да ли изборни систем омогућава или спречава представљање друштвених, пре свега етничких мањина? Колико такве групе могу да буду задовољне својим представљањем? Да ли изборни систем дозвољава да број мандата политичких партија отприлике одговара броју гласова који су добиле?“

4.	Политичке партије	„Да ли систем доприноси превазилажењу политизације етничких сукоба, који се можда пресликавају на партијски систем, структуриран према линијама етничких подела?“
5.	Репрезентативна власт	„Да ли – помоћу одређеног изборног система – изабрана власт може да заступа интересе различитих етничких група, пре свега интересе етничких мањина? Да ли изборни систем олакшава образовање тзв. <i>consociational governments</i> (коалиционих влада, тако да и мањине могу да учествују у доношењу политичких одлука)?“
6.	Политичка опозиција	„Да ли изборни систем спречава настајање прејакних већина, тако да политичка опозиција може да игра ефективну улогу у политичком процесу? Да ли у парламенту може да се образује противтежа власти?“

Израда према: Дитер Нолен, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, *op. cit.*, стр. 32.

Приметно је да су приоритети међу функционалним захтевима изборног система у овом другом Ноленовом моделу који би требало да важи у хетерогеном типу друштва измењени. Тако се овде примат даје критеријуму легитимности, то јест прихватању од стране различитих друштвених група и етничких мањина датог изборног система као примереног за образовање репрезентативне владе, док је у општем моделу ово мерило вредновања на самом зачељу листе. Такође, приоритетни статус

има и критеријум политичке интеграције – утицај изборног система на (дез)интегрисање политичке заједнице, као и на ублажавање/заоштравање друштвених подела и решавање/продубљивање етничких конфликта; као и критеријум репрезентације – који се односи на могућности које изборни систем пружа за представљање етничких и уопште друштвених мањина, и на обезбеђивање одређене сразмере у односу између партијских мандата и добијених гласова. Критеријум партиципације овде је, пак, обухваћен мером репрезентативне власти, које се односи на подстицање коалиционих влада у којима могу и треба да учествују и мањине које би, на тај начин, биле укључене у процес политичког одлучивања. Поред политичке интеграције, овај модел мерила за вредновање изборних система, прилагођен хетерогеним друштвима, укључује још неке додатне критеријуме који нису истакнути у оквиру оног општег модела, а то су: критеријум усмерен на утицај изборног система на структурисање партијског система, односно на организациони идентитет партија (етнички/грађански партијски идентитет) и превазилажење или, пак, подстицање политизације етничких сукоба; и критеријум који се тиче ефективне улоге политичке опозиције у политичком процесу и спречавања формирања прејаких већина.

С друге стране, неки критеријуми из општег модела функционалних захтева изборног система овде су изостављени, попут оних који се тичу концентрације и једноставности изборних система. Нолен, наиме, увиђа да би усмерење на редуковање броја парламентарних странака и образовање стабилних парламентарних већина, као и на конструисање за бираче разумљивог и некомпикованог начина функционисања изборног система, тешко било спојиво са циљевима као што су политичка интеграција, што сразмернија парламентарна представљеност и репрезентативна власт уз повећану партиципацију мањина, а којима примарно треба да се руководе изборни дизајнери у (етнички) хетерогеним друштвима. Говорећи о неспојивости критеријума једноставности са мултифункционалним карактером изборног система, овај аутор каже: „Једноставни изборни системи углавном испуњавају само једну функцију. Изборни системи који су мултифункционални, веома су компликовани“.⁹⁵¹ Стога се може говорити

⁹⁵¹ *Ibid*, стр. 22. Но, не треба изгубити из вида ни разлике у степену комплексности које постоје између појединих мултифункционалних изборних система. У том контексту, Нолен каже: „Реформа која систему релативне већине у једномандатним јединицама додаје

само о релативној једноставности таквих изборних система, што опет не значи да не треба тежити да они, иако су мултифункционални, ипак не буду превише комплексни и потпуно неразумљиви за бираче.

У сваком случају, приликом конструисања изборних система са мултифункционалним захтевима или вишеструким циљевима, примарни значај у таквом изборном инжењерингу треба да има пажљиво и прецизно утврђивање приоритета. Јер, остваривање једне функције изборног система може да се негативно рефлектује на испуњење неког другог циља, односно другог функционалног захтева.

Поред критеријума за (ре)дизјнирање изборног система, у литератури из ове области могу се наћи и потпуно прецизне инструкције којима изборни дизајнери треба да се руководе. Такве смернице су формулисали Рејнолдс, Рајли и Елис. Поред оних већ поменутих – да изборни систем не треба третирали као неки универзални лек и да је потребно испитати утицај сваког новог изборног система на друштвене конфликте – међу њима су и следећи савети: да изборни систем треба учинити једноставним и јасним како за бирачко тело, тако и за политичаре; али да се такође не потцењују ни бирачи у смислу њихових капацитета да разумеју и успешно користе различите изборне системе (искуство неких сиромашнијих и земаља у развоју показује да су њихови бирачи показали способност да користе и неке од комплексних изборних система, као што су они преференцијални); те да се никако не сме потцењивати утицај изборног система; да изборни дизајнери не треба да робују раније постојећим изборним системима и да се не плаше да иновирају; да замишљају неуобичајене и нежељене ситуације како изборни систем не би био усмерен само на корекцију ранијих грешака и исправљање већ постојећих проблема, већ и оних који се евентуално могу тек јавити; да треба да обезбеде легитимност и прихватање изборног система од стране свих кључних актера; да имају у виду и то да дугорочна стабилност и краткорочна предност нису увек спојиве; итд. Ту су и две, са аспекта фокуса овог истраживања, нарочито значајне смернице – да изборни дизајнери треба да

пропорционалну листу (рововски систем), некако се и може разумети. Међутим, компензаторни изборни системи су већ много компликованији од персонализованих“ (*ibid.*).

буду пристрасни у погледу инклузије мањина и да морају усмерити пажњу на контекстуалне и факторе времена.⁹⁵²

Но, поред свих наведених, конкретних критеријумима и смерница за процену, одабир и реформу изборног система, генерално посматрано може се рећи да на његово обликовање ипак пресудно утичу четири реда или врсте фактора. То су: историјски фактори; спољни фактори (страни утицај или дејство спољних институционалних фактора, попут на пример ОЕБС-а и структура ЕУ, или, пак, узимање страних институционалних решења као узоритих модела); те контекстуални фактори; као и интереси тзв. политичке елите, односно њихова перцепција или интересни прорачун (било да је реч о групним, страначким интересима или, под маском ових, о персонализованим интересима појединих утицајних политичара).⁹⁵³ Важно је истаћи и то да ови фактори, који су идентификовани и издвојени искључиво у аналитичке сврхе, никада не делују сепаратно већ удружено, кроз своје међудејство.

На крају, овде желимо посебно издвојити контекстуални оквир и тиме још једном подвући његов значај, будући да, према нашем мишљењу, управо он треба да буде примарни оријентир у процесу изборног дизајна. А, поред величине државе и њене административне организације, те страначког система, институционалног оквира, географије, степена економске развијености, образованости становништва, историјског искуства, културних традиција и другог, у ред контекстуалних фактора спада и етничка хетерогеност, односно хомогеност датог друштва.⁹⁵⁴ Наравно, у случају етнички хетерогене структуре друштва, у контекстуални оквир који се мора узети у разматрање спада и постојећи квалитет међуетничких односа, њихова (не)конфликтност и евентуални расцепи по тој линији подела. Који ће, пак, од ових чинилаца добити приоритетни статус у конструисању изборног система, то зависи од актуелне ситуације, постојећих друштвених проблема,

⁹⁵² Видети: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 160–164.

⁹⁵³ Према: Милан Н. Јовановић, „Фактори утицаја на обликовање изборних система“, у: исти аутор, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 31–49.

⁹⁵⁴ О овим бројним и различитим контекстуалним чиниоцима говори проф. Јовановић у: *Ibid*, секција 4.3: „Друштвени и политички контекст“, стр. 38–42.

али и интерпретације тих фактора од стране стратешких актера, и то полазећи од калкулације њихових интереса.

Поменути Рејнолдс, Рајли и Елис кажу: „Изборни системи не раде у неком вакууму. Њихов успех зависи од срећног брака политичких институција и културних традиција“.⁹⁵⁵ Слично овим, и неки други аутори, као што су Богданор и Батлер, Дитер Нолен, Славиша Орловић, те Милан Јовановић, такође истичу контекстуалну детерминисаност ефеката изборних система, односно перцепција тих ефеката, па тиме и утицај контекстуалних фактора на одабир изборног модела. На пример, Славиша Орловић, говорећи о непостојању некаквог универзално важећег изборног система, наглашава да је „неопходно (је) узети у обзир историју државе (друштва), социјалну и политичку структуру, политичку културу и традицију, као и системе вредности у потрази за најбољим (или најмање лошим) решењем, пошто“ – како каже – „идеалних, очигледно, нема“.⁹⁵⁶ Но, професор Јовановић ће објаснити да је „изборни систем... (је) резултат субјективног тумачења тих фактора (а не објективног третирања истих – прим. А. М. Ј.) и њиховог филтрирања кроз интерес партија као главних актера у изборном процесу“.⁹⁵⁷

У сваком случају, важно је имати на уму то да исти системи могу имати веома диферентне консеквенце када се примене у различитим друштвима са другачијим политичким и социјалним контекстом и другачијим историјским традицијама. Управо из тог разлога се у изборном дизајну не могу игнорисати историјске и друге чињенице које су обликовале друштвени развој одређене земље, јер у супротном ће – како упозоравају

⁹⁵⁵ Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, *op. cit.*, стр. 160.

⁹⁵⁶ Славиша Орловић, „Проблеми са изборним системом у Србији“, *op. cit.*, стр. 93.

⁹⁵⁷ Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије...*, *op. cit.*, стр. 38. Стога ће поменути аутор и закључити: „Уважавање контекстуалних варијација од државе до државе важно је јер контекстуални фактори доприносе обликовању различитих перспектива и једино преко њих могуће је разумети формирање интереса и стратегија актера у одабиру и реформама изборног система“ (*ibid*, стр. 42).

Богданор и Батлер – изборни реформатори неретко моћи да виде како су њихове превелике наде изневерене.⁹⁵⁸

5.2.4.1.2. Етнички *versus* неетнички идентитет партија

Настанак политичких партија, за које се сматра да представљају „случајно друштвено откриће“, везује се за капиталистичко доба, мада су неки значајни научни ауторитети, попут француског политиколога Жана Блондела (Jean Blondel) и немачког филозофа и социолога Макса Вебера делили мишљење да је реч о много старијем феномену који датира још из времена Римске републике.⁹⁵⁹ У Сједињеним Америчким Државама дошло је до формирања првих политичких партија крајем XVIII века. У западноевропским земљама то се, пак, десило у првој половини XIX века, када је и отпочела употреба самог термина „партија“, који потиче од латинских речи *part* (што значи „део“) и *partire* („делити“).⁹⁶⁰ У највећем броју источноевропских земаља до образовања политичких партија долази у другој половини XIX века. То је такође био случај и у Србији, где се 1881. узима као година настанка првих политичких странака,⁹⁶¹ премда су неки иницијални обриси, односно претече те врсте политичког организовања постојали и раније, још током 40-их и 60-их година истог века.⁹⁶²

⁹⁵⁸ Vernon Bogdanor, David Butler, "Preface", у: Vernon Bogdanor, David Butler (eds.), *Democracy and Elections: Electoral Systems and their Political Consequences*, *op. cit.*, стр. VII.

⁹⁵⁹ На то указује Владимир Гоати, у: „Политичке партије“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, *op. cit.*, стр. 849. Гоати објашњава да се политичке партије сматрају за „случајно друштвено откриће“ управо због њиховог постепеног и спонтаног настанка, без постојања неке претходне идеје о томе (*ibid.*)

⁹⁶⁰ Видети: *Ibid.*

⁹⁶¹ Према: Милан Јовановић, „Странке националних мањина – право на политичко удруживање, динамика и приступ изборној арени“, у: Никола Младеновић, Петар Матић (ур.), *Тридесет година од обнове вишестраначја у Србији: Искуства и перспективе* (Зборник радова), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 115.

⁹⁶² Гоати наводи да су у Србији постојали извесни почетни обриси те врсте политичког организовања још почетком 40-их година XIX века – током Уставобранитељске опозиције режиму кнеза Милоша; да би се 60-их година истог века формирале и две супротстављене политичке групације са партијским обележјима – „Либерална група“ и „Младоконзервативна група“ (ова друга ће касније бити преименована у „Напредну странку“). *Ibid.*

Неке политичке партије које се позиционирају као представници одређене националне или етничке заједнице, односно једне партикуларне групе, граде свој имиџ тако што и у свој назив укључују име те етничке групе. Ту је реч о етничком организационом идентитету партије и такве, етничке странке могу постојати и као мањинске (што је за њих, може се рећи, уобичајен или чешћи начин организовања, те се вероватно из тог разлога код неких страних аутора синтагма „етничка партија“ употребљава као синоним за мањинску партију) и као партије већинске групе. Ако узмемо партијску сцену Србије за пример, онда у такве етничке партије можемо сврстати мањинске странке као што су, рецимо: Демократска партија Албанаца (ДПА); Савез војвођанских Мађара (СВМ); Странка мађарског јединства (СМЈ); некадашња Бошњачка демократска странка Санцака (БДСС; у међувремену је избрисана из регистра); Румунска партија (РП; која је пре 2014. године носила назив Алијанса војвођанских Румуна); Демократски савез Хрвата у Војводини (ДСХВ); Ромска партија (РП) и друге; али и оне странке које у своје име укључују етнички идентитет већинске групе, попут: Српске напредне странке (СНС); Српске народне партије (СНП); Српске радикалане странке (СРС); Српског покрета Двери (Двери); Српског покрета обнове (СПО); Српског патриотског савеза (СПАС) итд.

С друге стране, постоје партије, па чак и међу политичким странкама националних мањина, које користе неетнички принцип у свом профилисању (неетнички или тзв. грађански организациони идентитет партије), те у свом називу немају никакву референцу која се односи на идентитет било које партикуларне етничке групе. У случају Србије, такве су, на пример, следеће странке: Демократска странка (ДС); Демократска странка Србије (ДСС); Социјалистичка партија Србије (СПС); Либерално-демократска партија (ЛДП); Лига социјалдемократа Војводине (ЛСВ); Народна странка (НС); Социјалдемократска странка (СДС); Социјалдемократска партија Србије (СДПС) и др. Но, такође, такав начин партијског профилисања користи, рецимо, и Партија за демократско деловање (ПДД) или, пак, Покрет за демократски прогрес (ПДП) и друге партијске организације сличног назива које заправо представљају политичке странке албанске националне мањине; а таква је и Странка правде и помирења (СПП; некадашња Бошњачка демократска заједница Санцака /БДЗС/ која је 2017. године преименована у наведени назив) или Странка демократске акције Санцака (СДА Санцака),

које представљају неке од партија бошњачке националне мањине; те Зелена странка Србије (ЗСС) као заправо партија словачке мањине (пре 2016. године носила је назив Словачка странка); или Демократски блок (ДБ) као странка ромске заједнице (која је у више наврата мењала име, а под овим је регистрована од 2020. године). Поред низа других, ту би се технички могла уврстити и политичка странка под некадашњим називом „Ниједан од понуђених одговора“ (НОПО), од 2020. године са именом „Истина – Adaviera“, која је постала позната највише по томе што је показала какве и колике су манипулативне могућности законских норми и изборних правила у Србији, а нарочито ако надлежне институције не предузимају ништа да спрече такве злоупотребе. Реч је о партији која је из чисто формалних разлога регистрована као политичка странка влашке националне мањине и која је као таква – фингирана мањинска партија, учествовала на парламентарним изборима 2012, користећи све предности које афирмативне мере пружају странкама мањинског статуса и освојивши тада један посланички мандат. Показало се, међутим, да ова политичка партија ипак није остала као изолован случај када је реч о фингираним мањинским странкама у Србији. Такође, Србија није изузетак у том погледу, јер упоредна пракса у окружењу показује да и у неким другим државама (као што је Румунија), односно ентитетима (тзв. Косово), постоје сличне тенденције, будући да су поједине тамошње странке и кандидати настојали и успели у томе да, путем свог наводно мањинског статуса, искористе бенефиције које институционално право предвиђа за политичке странке националних мањина.⁹⁶³ Управо због одсуства етничке референце у називу, у случају

⁹⁶³ Када је реч о Србији, већ 2015. год. основана је Републиканска странка као још једна партија са неетничким идентитетом у имену, али која је, такође, про форме регистрована као мањинска странка, у овом случају као партија мађарске националне мањине; но, она је, за сада, остала у ванпарламентарном статусу.

У погледу, пак, такве праксе у окружењу, поред раније већ поменутог случаја у Румунији, Бохслер је указао и на сличну врсту злоупотребе до које је дошло на тзв. Косову, где је на изборима 2004. год. једна политичка странка за коју заправо претежно гласају Албанци, својим кандидовањем као мањинска партија српске заједнице (а на основу постављања кандидата српске националности који су јој лојални), успела да освоји неколико места која су у тамошњој скупштини резервисана за српске листе, и то са далеко мање гласова него што би јој било потребно да није имала мањински статус. О томе у: Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 51.

великог броја политичких странака националних мањина, како професор М. Јовановић примећује, на основу њиховог имена просто се „не може закључити коју националну мањину претендују да заступају“.⁹⁶⁴

Но, не треба испустити из вида ни оне ређе, али ипак присутне, партије које у свом имену користе комбиновани принцип, настојећи да се профилишу путем двојаког партијског идентитета – као странке одређене етничке групе, али ипак са наглашеном грађанском оријентацијом. Као примере такве групе политичких партија у Србији можемо издвојити неке мањинске странке као што су: Бошњачка грађанска странка (БГС; од 2016. године под тим именом, раније под називом Санџачко-рашка партија /СРП/); Грађански савез Мађара (ГСМ); партија под називом „Буњевци грађани Србије“ (БГС; пре 2015. године била је са именом Буњевачка странка Војводине /БСВ/); или, пак, Грађанска странка Грка Србије (ГСГС).⁹⁶⁵

Оно што је важно овде истаћи јесте то да партије са етничким организационим идентитетом имају заправо изражен ексклузивистички карактер, те да су оне, у принципу, не само у својој репрезентативној већ и у мобилизаторској улози, усмерене на једну стриктно одређену етничку групу, која некада, пак, представља сувише уску циљну групу. На тај начин, њихова подршка у бирачком телу и, тиме, њихова потенцијална политичка снага, што ће рећи њихов укупни политички капацитет, могу у значајној мери бити ограничени принципом етничитета. Штавише, постоје мишљења да управо то што су етничке странке у својим обраћањима и мобилизацији гласача ограничене на одређену, партикуларну етничку групу, јесте њихова *differentia specifica* у односу на остале, тзв. грађанске политичке странке. Заправо, када је реч о одређењу етничких партија, пре свега оних мањинског статуса (неки их називају „етничке мањинске партије“), већи број аутора

⁹⁶⁴ Милан Јовановић, „Странке националних мањина – право на политичко удруживање, динамика и приступ изборној арени“, *op. cit.*, стр. 124. Јовановић је прецизно утврдио да је то случај код чак 22 странке са мањинским статусом, што чини скоро трећину укупног броја регистрованих и активних странака националних мањина (в. *ibid.*).

⁹⁶⁵ Све партије поменуте у овом делу текста су званично регистроване политичке странке у Србији (изузев БДСС која је избрисана из регистра). Видети: Извод из регистра политичких странака, Министарство за државну управу и локалну самоуправу, Влада РС, 13.01.2020, <http://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/izvod-iz-Registra-politickih-stranaka-1312020.pdf> (21/01/2020).

указује на тај кључни моменат везан за њихову потенцијално етницитетом ограничену подршку у бирачком телу. Тако, на пример, Џон Ишијама (John Ishiyama) и Марија Брујнинг (Marijke Breuning), говорећи о разликовању етничких партија од других типова политичких странака, истичу да је „њихова одређујућа карактеристика то што оне ограничавају своје захтеве на једну партикуларну етничку или регионалну јединицу и што 'изричито траже да се направи разгарничење' између етничких 'пријатеља' и 'непријатеља'“. ⁹⁶⁶ Дакле, насупрот партијама са етничким идентитетом, странке које се профилишу на неетнички начин требало би да имају много веће мобилизаторске, коалиционе и уопште политичке капацитете, будући да су њихов неетнички организациони идентитет и имиџ који тим путем граде далеко инклузивнијег карактера, са могућношћу привлачења различитих врста присталица и прихватљивости као коалиционог партнера за шири круг актера. Ваља нагласити да је ова теза о унапред лимитираним капацитетима и ограниченој подршци партија са етничким идентитетом (етницитет као „главни извор подршке“) ⁹⁶⁷ ипак само једна теоријска поставка која је рефлексивна логичког мишљења, а да је емпиријско искуство може лако оповргнути, нарочито када је реч о односу снага између партија које у свом

⁹⁶⁶ John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *Party Politics*, Vol. 17, No. 2, 2011, стр. 224–225).

Други ће дати и једноставније одређење, попут оног које су изнели Ричард Гантер (Richard Gunther) и Лари Дајмонд (Larry Diamond) у оквиру разраде своје нове типологије политичких странака, где су истакли да „партије засноване на етницитету“ (енгл. *ethnicity-based parties*), то јест „чисто етничке партије настоје да мобилишу само гласове своје сопствене етничке групе“ (Richard Gunther and Larry Diamond, "Species of political parties: A new typology", *Party Politics*, Vol. 9, No. 2, 2003, стр. 183; видети и цео одељак истог рада: "Ethnicity-based parties", стр. 183–185). Скоро две деценије раније, слично је о томе говорио и Доналд Хоровиц (Donald Horowitz), истакавши да такве партије „нису усмерене на привлачење додатних гласача, изван те групе“, у обезбеђивању своје подршке (Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, CA, 1985, стр. 294–297; нав. према: John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit*, стр. 225).

⁹⁶⁷ Видети: Donald Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000, стр. 293.

називу имају референцу о одређеном етничком идентитету и оних које такву одредницу немају.⁹⁶⁸

Партијски организациони идентитет није, међутим, само значајан са аспекта ширине подршке на коју дата партија може да рачуна, већ пре свега због одраза овог питања на процесе демократизације, демократске консолидације и уопште демократског развоја једног друштва.⁹⁶⁹ Како су на

⁹⁶⁸ У случају Србије, упечатљив пример који одступа од те тезе – премда је реч о партији са етничким профилисањем у имену на темељу идентитета већинске групе – јесте управо Српска напредна странка. За њен политички капацитет, односно подршку грађана (нпр. у изборном циклусу 2016. год, при излазности од 56,07 одсто бирача, изборна листа „Александар Вучић – Србија побеђује“ добила је 48,25 одсто гласова, освојивши 131 мандат, што чини више од 52 одсто парламентарних места) и политичку снагу те странке, никако се не може рећи да су мали, иако се, дакле, њен идентитет, исказан у партијском имену, базира на етничком принципу. Но, у овом случају очигледно је да пресудну улогу имају неки други фактори: пре свега, реч је о, како је већ истакнуто, етничком идентитету бројчано доминантне групе; а потом ту су и њена програмска оријентација, њена партијска политика, као и јавне политике чији је она главни креатор и реализатор већ годинама, те њен медијски утицај, итд. Могу се, међутим, наћи примери и међу мањинским странкама који такође оповргавају наведену тезу. Рецимо, на поменутом парламентарним изборима у Србији 2016. године, изборна листа „Муамер Зукорлић – Бошњачка демократска заједница Санџака“ освојила је око 2.500 гласова више (укупно 32.526 гласова или 0,86 одсто) у односу на листу једне друге партије бошњачке мањине – „СДА Санџака – др Сулејман Угљанин“ (укупно је добила 30.092 гласа или 0,80 одсто), која у свом називу (Странка демократске акције Санџака) експлицитно не садржи име те етничке групе (мада се може приметити да употреба термина „Санџак“ већ, сама за себе, имплицитно указује на усмереност ка одређеној, партикуларној групи и њеном етничком идентитету). Наиме, обе ове странке бошњачке заједнице добиле су тада по два посланичка мандата у парламенту, док би горенаведена логика налагала да би управо ова друга листа коју је предводио Угљанин требало да има већу подршку, с обзиром на инклузивнији карактер организационог идентитета те партије (базираног на њеном називу који се, условно речено, ослања на неетнички принцип). Извор података о изборним резултатима 2016. године: „Резултати избора за народне посланике Народне скупштине Републике Србије, одржаних 24. априла и 4. маја 2016. године“, Републичка изборна комисија, Република Србија (обрада: Републички завод за статистику), http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/izbori-2016/rezultati/1.%20Zbirni_rezultati.pdf (21/01/2020).

⁹⁶⁹ Ово се такође подвлачи и у поменутом, веома значајном раду Џона Ишијамеи Марике Бројнинг. Видети: John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit.* стр. 223–241.

Иначе, реч је о професорима политичких наука на Универзитету Северног Тексаса (САД), а ужа специјалистичка област професора Ишијаме управо су партијске и етничке политике у посткомунистичким земљама и Африци.

то указали Ишијама и коауторка, поред тога што је у литератури у приличној мери запостављено разликовање између различитих врста етничких (мањинских) партија, те се оне најчешће третирају као да су све исте, међу оним ретким покушајима да се изврши њихова диференцијација, то се чини углавном полазећи од критеријума везаног за тип захтева које оне истичу (да ли су ти захтеви територијалне или политичке природе, и да ли су и у ком степену радикализовани).⁹⁷⁰ Но, према њиховом мишљењу, оно што је много важније и што је кључ за разумевање различитих врста мањинских партија и њиховог утицаја на демократски развој, јесте управо партијски организациони идентитет, односно питање „како оне себе представљају бирачком телу – нарочито путем имена које усвајају“.⁹⁷¹ На основу дате анализе, аутори су закључили да је вероватније да су присталице оних партија које имају неетнички портрет и које не укључују име партикуларне етничке групе у свој назив, склоније „већем прихватању демократије“, тако да је онда, самим тим, већа вероватноћа и да ће управо те партије у

⁹⁷⁰ На пример, Де Винтер (Lieven de Winter) прави такву дистинкцију етничких партија према степену радикалности њихових захтева за територијалном или политичком променом, те издваја четири типа таквих странака: 1. умерено-протекционистичке (енгл. *moderate-protectionist parties*) – које се боре за заштиту одређене етничке групе и њеног идентитета унутар постојећег политичког оквира; 2. аутономашке партије (енгл. *autonomist parties*) – које траже неки степен политичке аутономије за одређене групе и географска подручја која оне насељавају, односно неку врсту дељења власти (тзв. *power-sharing* систем) у оквиру тих територија; 3. национал-федералистичке (енгл. *national-federalist parties*) – које се, као подврста аутономашких партија, такође боре за самоуправу, али кроз федерализацију политичког система; и 4. отворено сепаратистичке партије (енгл. *separatist parties*). Ова последња врста етнорегионалистичких партија се, према класификацији Де Винтера, може јавити у виду два типа: као индепендистичке партије (енгл. *independence parties*), које боре се за потпуну независност региона које представљају и против су било какве супранационалне формације; или, пак, као сепаратистичко-иредентистичке партије (енгл. *separatist-irredentist parties*), чија је кључна карактеристика захтев за присаједињење другој држави са којом дата група дели етно-културни идентитет. Lieven de Winter, "Conclusion: A comparative analysis of the electoral office and policy success of ethnoregionalist parties", у: Lieven de Winter and Huri Türsan (eds.), *Regionalist Parties in Western Europe*, Routledge, London, 1998, стр. 205–207 укупно 204–247; уп. John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit.*, стр. 226. Видети такође и: Lieven de Winter, Margarita Gomez-Reino Cachafeiro, "European integration and ethnoregionalist parties", *Party Politics*, Vol. 8, No. 4, 2002, стр. 483–503.

⁹⁷¹ John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit.*, стр. 224.

транзиционим земљама више допринети консолидацији демократије и њеном промовисању, у односу на оне које себе портретишу на ексклузивнији начин, путем етничког организационог идентитета.⁹⁷² Треба, међутим, приметити да у неким вишенационалним државама, са таквим типом етнички хетерогеног друштва које се сврстава у ред тзв. подељених друштава и са консоцијативним уставним и институционалним дизајном, партијско организовање на етно-националном принципу и политичко припадништво те врсте показују се од пресудног значаја за међунационалне односе. Ту превасходно мислимо на случај Босне и Херцеговине. Иван Цвитковић, говорећи о овом случају, износи једно занимљиво и потпуно исправно запажање:

„Они који припадају националним (неки их називају националистичким) странкама одређују судбину међунационалних односа у Босни и Херцеговини. Још одређеније, елите из вођства тих странака. Правило је следеће: пред изборе 'држати' тензије у међунационалним односима да би се добили избори, а након избора радимо сагласно договору 'националних елита'“.⁹⁷³

Питању ефеката етничких партија, пре свега политичких странака националних мањина, вратићемо се касније. Најпре треба размотри једно друго питање – да ли је назив партија, сам по себи, односно постојање етничких или неетничких референци у партијском имену, довољан индикатор за њихово сврставање међу странке са етничком или, пак, грађанском оријентацијом. Видели смо да постоје примери партија које у свом називу немају никакве етничке референце, штавише има и таквих које се у свом именовању ослањају на извесне универзалне и либералне вредности, а заправо се ради о мањинским партијама. Индикативан пример може, такође, бити партија у Бугарској под називом „Покрет за права и слободе“, иза које заправо стоји турска заједница у овој земљи, као и партија у Албанији под називом „Заједница за људска права“, која је фактички

⁹⁷² Према: *Ibid*, стр. 223–224.

⁹⁷³ Ivan Cvitković, „Nekoliko socioloških determinanti koje mogu utjecati na međunacionalne odnose i uspostavu kulture mira“, *op. cit*, стр. 55.

странка тамошње грчке националне мањине (наследница раније забрањене партије „Омониа“). Наиме, ове земље спадају у оне малобројне државе где је законом забрањено оснивање етничких партија, па тиме и мањинских партија са етничким идентитетом, те је, следствено томе, такође забрањено и њихово учешће на изборима. Поменути партијским називима, без етничких референци, нађен је, дакле, модус за деловање и учешће у политичком животу *de facto* етничких мањинских партија, док власти наведених земаља то толеришу.⁹⁷⁴

Када је реч о одређењу једне политичке партије као етничке, ту се неизоставно намећу извесна питања. Етничке партије деле све оне конститутивне елементе које карактеришу политичке странке генерално, као што су: организација; тежња за вршењем политичке власти (односно, за њено освајање или одржање, самостално или путем коалиције); залагање за интересе одређених друштвених група (у случају тзв. општих политичких партија, реч је о интересу ширих друштвених група); и идеологија.⁹⁷⁵ Но, може се приметити да међу постојећим дефиницијама етничких партија има сагласности у погледу једног минимума њихових специфичних елемената – да су то партије које заступају и боре се за интересе једне етничке групе или коалиције таквих група. Тако, према одређењу које даје Хоровиц, етничка партија заправо представља политичку формацију средњег типа, нешто „између класичне политичке партије и интересне групе“, јер она „добива подршку од једне специфичне етничке групе чијим интересима служи“. ⁹⁷⁶ Такође, Ричард Гантер и Лари Дајмонд, издвајајући у оквиру своје типологије политичких странака партије засноване на етницитету, у њиховом одређењу акценат стављају на „промовисање интереса једне партикуларне етничке групе или коалиције група“, те истичу да се њихови програми, за разлику од већине других, масовних партија, не односе на целокупно

⁹⁷⁴ О томе у: Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, стр. 43–44. Такође је постојао покушај у БиХ, још 1990. године пре спровођења првих вишестранаких избора, да се уведе такво правило о забрани етничких странака, али је оно ипак у овом случају било судски оспорено (према: *Ibid*, стр. 44).

⁹⁷⁵ Владимир Гоати издваја наведена конститутивна обележја политичких партија. Више о томе у: Владимир Гоати, „Политичке партије“, *op. cit.*, стр. 850–852.

⁹⁷⁶ Donald Horowitz, *The Deadly Ethnic Riot*, *op. cit.*, стр. 291.

друштво.⁹⁷⁷ У том контексту, како каже овај ауторски двојац, „њихови циљеви и стратегије су уски“.⁹⁷⁸

Иако на први поглед ово изгледа као једно прилично једноставно и неспорно одређење, дубља анализа – попут оне коју је изнела Канчан Чандра (Kanchan Chandra) – показује да ипак, полазећи од те основе, може доћи до компликација приликом покушаја класификовања политичких партија као етничких.⁹⁷⁹ Прво, може бити спорно шта је тачно једна етничка група (на пример, питање дистинкције или поистовећивања расног и етничког идентитета и, с тим у вези, расне и етничке групе).⁹⁸⁰ Друго, поставља се питање како одредити да ли нека политичка партија заиста заступа интересе једне етничке групе. Могуће је користити различите индикаторе и критеријуме за то: на пример, поред етничког идентитета у називу политичке партије, могу се узети у обзир експлицитна опредељења по том питању у партијском програму и њеној изборној платформи; потом, да ли припадници дате етничке групе и у ком броју гласају за партију у питању; да ли већина гласова које је та политичка партија добила на изборима потиче од дотичне етничке групе; да ли вођство партије и већина њеног чланства припада тој етничкој групи, итд. При томе, ови показатељи могу у анализи дати веома различите резултате, те ће тако број етничких партија и њихова укупна снага у оквиру неке партијске сцене зависити од тога који се индикатори узимају у разматрања.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Richard Gunther and Larry Diamond, "Species of political parties: A new typology", *op. cit.*, стр. 183.

⁹⁷⁸ *Ibid.*

⁹⁷⁹ Видети о томе: Kanchan Chandra, "What is an ethnic party?", *Party Politics*, Vol. 17, No. 2, 2011, стр. 151–152.

⁹⁸⁰ Канчан Чандра објашњава на примеру белаца у САД сву комплексност овог питања. Између осталог, указује се на то да од схватања расног и етничког идентитета зависи одређење и ове групе и партије која заступа њене интересе. Уколико се прихвата гледиште према коме су расни идентитети алтернативна идентитетска категорија у односу на етничке идентитете, онда се не може рећи да су белци етничка група, нити да је партија која заступа њихове интересе етничка партија. Ако се, пак, пође од тога да су расни идентитети подгрупа етничких идентитета, онда би таква партија могла бити означена као етничка. О томе у: *Ibid.*, стр. 151.

⁹⁸¹ Чандра је у својој анализи ово показала на примеру парламентарних избора у Индији током 1991. године. Флукуација у рачуници, у зависности од коришћених

Стога, да би се постигла поузданост у анализи или, када је реч о формалном нормирању и одлучивању надлежних органа, да би се спречиле неке манипулативне праксе, чини се да је неопходно, приликом одређења једне политичке партије као мањинске, односно етничке, узети у обзир више горенаведених фактора или готво све њих. Управо једна таква шира и, према нашем мишљењу, далеко употребљивија дефиниција гласи да је мањинска (етничка) партија „организација која је институционално овлашћена да учествује на локалним или националним изборима; чија већина вођства и чланства себе идентификује као припаднике једне недоминантне етничке групе; и чија изборна платформа укључује захтеве и програме етничке или културне природе“.⁹⁸² При томе, како се изричито прецизира, ова дефиниција укључује и политичке покрете, који себе тако називају како би избегли потенцијалне негативне конотације у вези са политичким партијама у неком друштву, уколико они задовољавају наведене критеријуме. Такође, она укључује и оне политичке партије које имају кандидате који нису везани за дату етничку групу (енгл. *non-ethnic group candidates*) и које формирају изборне савезе са другим партијама и покретима, уколико је обезбеђено да „етничка права и признање остају централни део партијске платформе и да најмање половину партијског вођства чине чланови те етничке групе“.⁹⁸³

У Србији, где у овом моменту постоји чак 70 регистрованих и активних странака националних мањина, што је нешто више од 56 одсто укупног броја

индикатора/критеријума, била је веома изражена. Тако су, у овом случају, полазећи од критеријума назива странке, маркиране 54 етничке партије са 14 одсто укупних гласова; користећи критеријум изборне платформе, дошло се, пак, до броја од 19 етничких партија, са 39 одсто укупних гласова (при чему многе од ових политичких странака нису у свом називу имале етничке референце, дакле, нису се поклапале са оном првом групом партија). Користећи индикатор „да ли је већина припадника неке етничке групе гласала за њих“, ауторка је успела да издвоји само четири партије етничког карактера, које су имале тек 2 одсто укупних гласова; док је уз ослањање на индикатор „да ли је већину гласова које је добила партија дала нека етничка група“, избројала 21 етничку партију, које су заједно имале чак 43 одсто гласова. Према: *Ibid*, стр. 152.

⁹⁸² Реч је о дефиницији етничке партије коју је дала Дона Ли ван Кот (Donna Lee van Cott); нав. према: John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit*, стр. 225.

⁹⁸³ *Ibid*. Такође, ту је подвучено и да наведена дефиниција искључује из категорије етничких, што ће рећи мањинских, партија оне политичке странке које су формиране као клијентелистичке, тј. зависне од неетничких партија.

активних политичких странака,⁹⁸⁴ поред општих обележја која важе за све политичке партије, законодавним нормама је утврђено и то која још обележја мора да има странка да би јој, у формално-правном и институционалном смислу, био признат мањински статус. Наиме, одредбама Закона о политичким странкама, донетог 2009. године, политичка странка је одређена као организација грађана који се, на тај начин, слободно и добровољно удружују, а чија је сврха остваривање политичких циљева, и то путем демократског обликовања политичке воље, као и само учешће на изборима.⁹⁸⁵ Када је реч о политичким странкама националних мањина, поред наведеног, оне имају и нека додатна обележја: њихово деловање – што мора да буде одређено оснивачким актом партије, њеним програмом и статутом – усмерено је на представљање и заступање интереса једне националне мањине, те на заштиту и унапређење права њених припадника у складу са уставом, законом и међународним стандардима.⁹⁸⁶ Но, током неколико деценија развоја вишестраначког система у Србији могу се јасно уочити одређене, различите фазе у динамици оснивања и деловања мањинских партија. Професор Јовановић, полазећи од контекстуалних фактора, пре свега оних социо-структурне и институционалне природе, током три деценије вишестранчја у Србији, маркирао је управо две такве фазе (при чему се у оквиру прве фазе такође разликују два периода) у „генези страначког организовања националних мањина“,⁹⁸⁷ а које се заправо посматрају као део ширег развојног процеса у погледу операционализације и остваривања права на политичко удруживање.

Прва фаза, означена као „фаза либерализације“, обухвата период од 1990. до 2008. године, и једна од њених суштинских карактеристика јесте одсуство формално-правне категорије „странке националне мањине“.⁹⁸⁸

⁹⁸⁴ Милан Јовановић, „Странке националних мањина – право на политичко удруживање, динамика и приступ изборној арени“, *op. cit.*, стр. 114; 124.

⁹⁸⁵ Видети: Члан 2 Закона о политичким странкама, „Службени гласник РС“, бр. 36/2009 и 61/2015 – одлука УС, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_politickim_strankama.html (28/11/2022).

⁹⁸⁶ *Ibid*, чл. 3.

⁹⁸⁷ Милан Јовановић, „Странке националних мањина – право на политичко удруживање, динамика и приступ изборној арени“, *op. cit.*, стр. 116.

⁹⁸⁸ О томе видети: *Ibid*, стр. 116–122.

Другим речима, тадашње законодавство није познавало етничке партије као засебну категорију, али ни сама категорија „политичке странке“ тада није преферирана, већ је уместо ње у употреби био институт „политичке организације“.⁹⁸⁹ Још на почетку ове фазе створени су нормативни основи за политичку и партијску плурализацију друштва, а то је у значајној мери било олакшано управо либералним и једноставним, али ипак универзалним условима за оснивање, регистрацију и деловање политичких странака (реч је о општим правилима која су важила за све актере, како за већинске тако и за мањинске странке и друге политичке организације). Но, и поред овога, као и поред уставно загарантоване слободе изражавања националног идентитета и националне културе, те тадашњег конституционог концепта грађанске државе (Устав Србије из 1990. године), у првом периоду ове фазе, који је обухватио последњу деценију прошлог века, није дошло до оснивања тако великог броја странака националних мањина (реч је о њих 19) као што ће то бити случај касније; а фактори који су тада подстицајно деловали на партијско организовање националних и етничких мањина били су превасходно они социоструктурне природе, уз изражене етничке расцепе.⁹⁹⁰ Према објашњењу које је дао професор Јовановића, за напредак на пољу остваривања права националних мањина и њихових припадника, као и за поспешивање њиховог политичког организовања, у овој етапи недостајали су одређени законодавни и институционални подстицаји (изузев пропорционалног изборног система који је већ био уведен).⁹⁹¹ Додали бисмо овде само то да тада није било ни јавнополитичких подстицаја те врсте, који би могли бити покретачи оних претходно наведених.

До промене мањинске политике у Србији и стварања нормативних и институционалних подстицаја за развој и експанзију страначког организовања националних мањина доћи ће након петооктобарских промена 2000. године. То је друга етапа либералне фазе коју је обележило усвајање низа регулативних норми којима су националнима мањинама и њиховим

⁹⁸⁹ Појам политичке организације, сходно Закону који је важио у овом периоду, а који је имао и карактеристичан назив – Закон о политичким организацијама, обухватао је „странке, партије, удружења, покрете и остале организације које грађани добровољно оснивају ради остваривања политичких циљева“ (нав. према: *Ibid*, стр.117).

⁹⁹⁰ О свему овоме говори М. Јовановић у горенаведеном раду; видети: *Ibid*, стр. 119 – 121.

⁹⁹¹ Према: *Ibid*, стр. 121.

припадницима обезбеђена и потврђена широка индивидуална и нека колективна права (превасходни значај у том смислу имали су савезни Закон о заштити права и слобода националних мањина из 2002. године, Уставна повеља СЦГ из 2003. и нови Устав Републике Србије донет 2006. године), као и увођење одређених институционалних механизма који су подстицајно деловали на оснивање мањинских странака, чија бројност управо у овом периоду бележи експанзиван раст, будући да је више него дуплиран број новооснованих странка те категорије (њих 43).⁹⁹² Поред већ поменутог пропорционалног модела, такав стимулативни ефекат сада су имиле и неке друге компоненте изборног система, на пример једна изборна јединица која је уведена за територију читаве земље, те укидање законског изборног цензуса за изборне листе мањинских странака (2004. године) за које се, у расподели мандата, почео примењивати тзв. природни праг итд; али су томе допринеле и друге институционалне реформе, односно неке новине на институционалном пољу ван изборне сфере, а пре свега успостављање институција мањинске самоуправе и културне аутономије. У оквиру ових самоуправних институција доминантан утицај добиле су управо странке националних мањина, те су оне на тај начин, према мишљењу М. Јовановића, имале и пресудну улогу у јачању свеукупне позиције мањинских партија, увећавајући њихове коалиционе и уцењивачке капацитете, што је последично водило експанзији њиховог броја.⁹⁹³ Заправо, како поменути аутор истиче, сви ови институционални подстицаји имали су „синергијски ефекат за продукцију странака националних мањина“.⁹⁹⁴

Друга фаза, у изложеној анализи означена као „фаза ресетовања услова“, отпочела је 2009. године доношењем Закона о политичким странкама и она траје до данас, а у том периоду укупно је (пре)регистровано чак 75 мањинских странака (од којих је тек неколицина у међувремену избрисана из регистра).⁹⁹⁵ Тада је, наиме, коначно напуштен институт „политичке организације“ и у законодавство се уводи категорија „политичке странке“, уз дистинкцију „странке националне мањине“ као одређене

⁹⁹² О томе више у: *Ibid*, стр. 119; 121–122.

⁹⁹³ Према: *Ibid*, стр. 121–122.

⁹⁹⁴ *Ibid*, стр. 121.

⁹⁹⁵ То је више од 60 одсто свих странака које су у Србији уписане у регистар. Нав. према: *Ibid*, стр. 124.

поткатегорије, у складу са оним њиховим формално-правним одређењем које смо раније дали. За ове различите категорије политичких партија успостављени су и различити услови за њихово оснивање и регистрацију. Док су ти услови пооштрени када је реч о тзв. општим политичким странкама, то јест партијама политичке већине, за мањинске странке они су остали либерални,⁹⁹⁶ па је тако на пример законски прописан минимални број потписа грађана као подршка за оснивање странке у случају прве категорије повећан за 100 пута (са некадашњих 100 на 10.000 потписа), а у случају друге за 10 пута (на 1.000 потребних потписа). То, уз још неке додатне институционалне подстицаје, попут раније помињаног спорног увођења „бонуса од 35 одсто“ на количнике мањинских изборних листа у процесу расподеле мандата, води даљем јачању позиције и бројчаном расту мањинских странака. Све ово је довело до уобличавања и промоције једног негативног модела мултикултуралности („сегрегативни тип мултикултуралности“) који на концу – како закључује професор Јовановић – „релативизује и успорава интегративне процесе“ у српском друштву.⁹⁹⁷ Но, интеграција и социјална кохезија су управо оно ка чему би требало да буде усмерено ефикасно спровођење мултикултуралних политика.

Генерално гледано, у погледу ефеката етничких партија на демократски развој, у политиколошкој литератури постоје различита мишљења. У дискурзивном процесу те врсте у средишту је питање које је Данијел Бохслер формулисао на следећи начин: „... да ли етничке партије доприносе развоју демократије или доводе до избора који више личе на пописе становништва по етничкој припадности“.⁹⁹⁸ Поред често присутног мишљења да етничке партије и демократија базирана на етницитету представљају извор нестабилности и имају велики конфликтни потенцијал када су у питању међуетнички односи, постоје и другачији погледи. Насупрот оним ауторима који, попут Хоровица (Donald Horowitz), сматрају да етнизација политике и сама појава етничких партија воде ка „етнизацији“ партијског система, која на крају води ка спирали

⁹⁹⁶ Видети: *Ibid*, стр. 124; 129.

⁹⁹⁷ *Ibid*, стр. 122; 130.

⁹⁹⁸ Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit*, стр. 30.

нестабилности и потенцијалном колапсу младих демократија“,⁹⁹⁹ поменути Ишијама ипак дели мишљење Канчан Чандре и других који виде и позитивне ефекте етничких, што ће рећи мањинских партија, истичући пре свега њихову улогу у артикулацији интереса оних група које би иначе могле остати искључене из политичког система.¹⁰⁰⁰ Поред тога, Ишијама је, на основу једног веома широког истраживања које је спровео, дошао до закључка да етничке, то јест мањинске партије могу да мобилишу мањинске групе да се укључе у протест, али да ипак „не постоји природна веза између појаве етничких странака и степена у коме се мањинска група укључује у комунални сукоб“. ¹⁰⁰¹

Такође, оно што је нарочито важно истаћи јесте то да нека странка националне мањине „не мора бити ексклузивна партија те групе“, јер политичка подршка дате групе може бити подељена између више политичких партија,¹⁰⁰² тако да ту групу карактерише вишестраначје. То је заправо питање групне кохезије и поделе, односно постојања унутаргрупне партијске конкуренције, које детерминишуће утиче на то колико ће бити мањинских партија. Унутаргрупна конкуренција те врсте води ка постојању „ривалских етничких странака“ које заступају различите политичке оријентације, али истовремено борећи се за подршку истог дела бирачког тела (истог „изборног сегмента“).¹⁰⁰³ Поменути Бохслер се, између осталог,

⁹⁹⁹ Donald Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, *op. cit*; нав. према: John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit*, стр. 224.

¹⁰⁰⁰ Видети: *Ibid*; John Ishiyama, "Ethnopolitical parties and democratic consolidation in post-communist Eastern Europe", *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 7, No. 3, 2001, стр. 25–45; John Ishiyama, "Do ethnic parties promote minority ethnic conflict?", *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 15, No. 1, 2009, стр. 56–83; Kanchan Chandra, "Ethnic parties and democratic stability", *Perspectives on Politics*, Vol. 3, Issue 2, 2005, стр. 235–252.

¹⁰⁰¹ John Ishiyama, "Do ethnic parties promote minority ethnic conflict?", *op. cit*, стр. 56. Ишијамино истраживање о утицају етничких партија на протесте и етничке конфликте, засновано на употреби различитих квантитативних техника, обухватило је скоро двадесетогодишњи период (1985–2003), 82 државе и чак 213 етничких/комуналних група.

¹⁰⁰² John Ishiyama, Marijke Breuning, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *op. cit*, стр. 225.

¹⁰⁰³ Нав. према: Daniel Bochsler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit*, стр. 16.

бавио истраживањем узрока „унутрашње политичке диверзификације мањинских група“, ¹⁰⁰⁴ која се рефлектује у унутаргрупној конкуренцији. Он је дошао до закључка да узрочни фактор овога лежи у политичкој динамици на локалном и регионалном нивоу, односно динамици на релацији власт – опозиција, и то пре свега у случају територијално концентрисаних мањина, то јест постојања „подручја на којима мањине чине локалне већине“. ¹⁰⁰⁵ Уз то, на унутаргрупну партијску конкуренцију утиче и сам изборни систем дате земље (на пример, подстицајно ће деловати у том правцу систем загарантованих квота за заступљеност мањина), као и друга институционална правила, попут постојања локалне и/или регионалне самоуправе око чије контроле се управо развија политичко ривалство међу припадницима исте групе.

Овде треба додатно указати на још пар важних чињеница. Наиме, неспорно је да мањинске етничке партије доприносе бољој видљивости националних и етничких мањина у једном друштву и можда већој позорности према њиховим захтевима, борби за унапређење мањинских и људских права њихових припадника, те да би без њих ове мањинске заједнице биле ускраћене за групну репрезентацију и са мањим могућностима за партиципацију у јавним пословима, док би чак њиховим припадницима на тај начин била ограничена, у одређеној мери, и слобода удруживања. Но, то још увек не значи и искљученост тих група и њихових интереса из политичког система и политичког живота једног друштва. Прво, припадници мањинских група могу да наступају као независни кандидати на изборима, а могу и да активно делују на заступању интереса своје етничке групе кроз инклузију у неку од постојећих општих политичких партија, за шта би нарочито требало да буду отворене оне које имају акомодирајућу оријентацију. Друго, како смо истакли у претходној секцији, улазак у парламент за мањинске партије не значи и њихово аутоматско учешће у процесу доношења политичких одлука, то јест учешће у политичкој власти, осим ако не постоје законско норме о обавезној заступљености мањина.

¹⁰⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁰⁵ *Ibid.*, тр. 14; 16. Према Бохслеровом објашњењу, „када су мањинске странке укључене у извршну власт, на националном или регионалном нивоу или у локалној самоуправи, то подстиче конфликте унутар мањинске заједнице“, што за последицу има формирање и јачање опозиционих снага усмерених против мањинских странака на власти (*ibid.*, стр. 14).

Треће и најважније јесте то да су данас мањинска права и њихова заштита, пре свега као део опште признатих људских права, гарантовани међународноправним нормама, те уставним и законским одредбама (додуше, у неким земљама уз рестриктивну примену само на одређене групе којима се такав статус признаје), тако да се у сваком случају морају поштовати, без обзира на то да ли постоји партијска организованост неке националне мањине или парламентарни статус мањинске странке.

На концу, и даље остаје отворено питање о томе шта у већој мери доприноси бољем квалитету институција и саме демократије, као и смањењу конфликтних потенцијала у друштвима са израженим етно-културним диверзитетом: да ли у том циљу треба тежити већој инклузивности општих, то јест већинских политичких партија и јачању поверења у њих код припадника националних мањина или, пак, треба подстицати заступљеност мањина путем хомогенизације бирачког тела на националној и етничкој основи?¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁶ О овој врсти дилеме говори се у: Марко Тодоровић, Националне мањине у Народној скупштини – други део (анализе), Центар за праћење избора, 16.12.2019, <http://cpi.co.rs/2019/12/16/nacionalne-manjine-u-narodnoj-skupstini-drugi-deo/> (28/11/2022).

„Етноцентризам такође чини препреку у развоју заједничког идентитета као грађана, што је потребно да се одржи снажна демократска култура и подржи демократска управа. Ово даје државама даље разлоге да охрабрују људе да кују инклузивније, мање пароксијалне идентитете у доменима које контролишу.“

Елизабет Андерсон,
Императив интеграције, 2010

VI ИДЕНТИТЕТСКА ПОЛИТИКА И СТРАТЕГИЈА БРЕНДИРАЊА НАЦИЈЕ

6.1. Идентитетска политика као интерресорна практична политика: Различити облици спровођења идентитетске политике и њена три стуба

„... треба ограничити спектар инструменталних разлога за градњу нације на стимулисање додатног нивоа идентитета. Стимулисање додатних нивоа је могуће јер... идентитети нису 'искључиви': људи су способни да присвоје вишеструке идентитете истовремено.“

Хелдер де Шутер,
белгијски политички теоретичар,
професор друштвене и политичке филозофије,
„Европске везе које спајају: Политичке или културне?“
("European Ties that Bind: Political or Cultural?", 2012)

Говерећи о стимулисању развоја додатног нивоа националног идентитета, који би имао пре свега инструменталну а не чисто идентитетску функцију (заштита инструменталне а не само идентитетске вредности националног идентитета), горецитирани белгијски политички теоретичар Хелдер де Шутер, како смо раније објаснили, има заправо у виду реобликовање националних идентитета грађана европских земаља (тачније, држава чланица Европске уније), кроз својеврсну идентитетску надоградњу са заједничким европским вредностима, у циљу развоја европског идентитета.¹⁰⁰⁷ Но, ако бисмо прихватили као могуће стимулисање развоја додатног нивоа идентитета у циљу успостављања једног транснационалног или чак супранационалног идентитета, онда је таква врста стимулације исто тако, па и још пре, могућа на националном нивоу – у виду надоградње и модернизације партикуларних идентитета код припадника различитих етничких и културних група унутар једне државе, а пре свега кроз развој њихових заједничких, грађанских идентитетских компоненти. Као најбољи и

¹⁰⁰⁷ Видети: Helder De Schutter, "European ties that bind: Political or cultural?", *op. cit.*, стр. 169–190.

најефикаснији инструментални механизам да се то постигне видимо управо политику националног брендирања, као једну постмодерну идентитетску политику усмерену на стратешко управљање националним идентитетом, то јест савременим идентитетом државе, изградњу њеног имица и репутације.

Политику идентитета многи поистовећују са политиком симболизма или тзв. политиком знамења. Неспорно је да симболизам може имати моћ огромних размера (на пример, у мобилизаторском смислу, али и у смислу креирања представа и изградње одређеног имица), ма колико се она чинила невидљивом. Стога, не само што то није ретка појава већ је, напротив, уобичајена пракса да се симболи користе у политичком и уопште друштвеном деловању. Међутим, моћ симболизма – и на то упућује, али уједно и упозорава, како историјско, тако и савремено искуство човечанства – може бити разарајућа и злоупотребљена за веома деструктивне политичке циљеве.¹⁰⁰⁸ Утолико је још значајнија потреба да се озбиљна пажња посвети политици идентитета, која укључује политику симбола, али не и само њу; а управо како би она била одговорно конципирана и конструктивно усмерена на максимализовање користи и позитивних ефеката које друштво и држава могу имати од колективне идентификације тог типа какав је национални идентитет, и истовремено оријентисана на пацификовање етно-национализма, односно превенцију или макар минимизирање идентитетских конфликта и, тиме, избегавање негативних, па и опасних последица које они могу продуковати. Ово је од нарочитог значаја у оном типу етнички хетерогеног друштва где постоји једна већинска, титуларна и конститутивна етница и већи број мањинских етничких група, од којих неке, с обзиром на њихову бројност и/или територијални распоред, представљају и значајан социјално-структурни елемент. Још ако су друштвени услови такви да постојеће идентитетске поделе имају есенцијални карактер, односно

¹⁰⁰⁸ Један пример такве политичке злоупотребе симболизма и његове моћи јесте политизација религије, у смислу коришћења религије и верских симбола као политичког средства за постизање одређених политичких циљева (попут, рецимо, оних етно-националистичког карактера). У том смислу се говори о (зло)употреби моћи симболизма у једном новијем зборнику радова који се баве управо анализом механизма путем којих се оваква пракса спроводила или се још увек спроводи на простору бивше Југославије. Видети: Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić, "Introduction: The Power of Symbolism", у: Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić (eds.), *Politicization of Religion, The Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, Palgrave Macmillan, US, 2014, стр. 1–5.

представљају неке од основних линија социјалних расцепа, онда се одговоран и свеобухватан приступ државе решавању идентитетских питања и с њима скопчаних проблема мора разумети као неопходност датог друштва и његове политичке заједнице.

Познато је да је Клаус фон Бејме утврдио – допуњујући на тај начин ону теорију социјалних расцепа који су за тзв. старе демократије конципирали С. Мартин Липсет и Стајн Рокан,¹⁰⁰⁹ као и поделу коју је, у оквиру своје теорије вредности, дао Роналд Инглхарт (Ronald F. Inglehart)¹⁰¹⁰ – да су за постсоцијалистичка транзициона друштва карактеристични сукоби пре свега око одређених идентитетских и базичних идеолошко-политичких питања. Тако је Фон Бејме за овај тип друштва формулисао три нове врсте социјалних расцепа које се генеришу око таквих оса подела као што су: стари поредак – протрансформацијски поредак (расцеп који се јавља у иницијалној фази транзиције и базира се на односу према старом, односно новом режиму); окцидентализам – национализам (продужетак старог сукоба између „западњака и националиста“, који је у овим земљама, а нарочито оним са доминантном православном религијом, уобичајен био још током XIX века); и централизам – децентрализам.¹⁰¹¹ Насупрот развијеним друштвима старе

¹⁰⁰⁹ Липсет и Рокан издвојили су четири врсте социјалних расцепта које су инхерентне старим демократијама и које се читавају у следећим линијама подела: рад – капитал; држава – црква; центар – периферија; и село – град. Видети: Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, "Cleavage structures, party system, and voter alignments", у: Peter Mair (ed.), *West European Party Systems* (Oxford Readings in Politics and Government, gen. eds. Vernon Bogdanor and Geoffrey Marshall), Oxford University Press, Oxford, 1990, стр. 91–138. О томе смо говорили у: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 323–324.

¹⁰¹⁰ Роналд Инглхарт – угледни политиколог, професор *emeritus* на Универзитету у Мичигену и директор глобалне мреже за истраживање вредности у свету (пројекат "the World Values Survey" /WVS/ у оквиру кога се спроводе још од 1981. године транснационална јавномнењска истраживања вредности и веровања, а којим је обухваћено преко сто земаља у свету) – конципирајући своју теорију модернизације, развио је заправо један модел вредносне промене, и у оквиру тога је формулисао познату поделу на материјалисте и постматеријалисте. Видети: Ronald Inglehart, "The nature of value change ", у: Peter Mair (ed.), *West European Party Systems*, *op. cit.*, стр. 247–252; као и: Ronald Inglehart, "From class-based to value-based politics", у: Peter Mair (ed.), *West European Party Systems*, *op. cit.*, стр. 266–282.

¹⁰¹¹ Klaus von Beyme, *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002, стр. 82–85.

демократије где оса подела на линији рад – капитал, односно питање прерасподеле дохотка и имовине, формира базични политички сукоб, „у младим и непостојаним демократијама уобичајени друштвени расцепи су политичке и идеолошке (за и против режима или неке политичке личности, за и против неке политике или идеологије која одређује будућност земље) или идентитетске природе... Како темељно питање у земљама јаким идеолошких и симболичких расцепа није више или мање (нпр. да ли порез на додатну вредност треба да износи 18 или 20 одсто) већ или-или, постоји намера да се противник искључи, демократски ако је могуће, а ако није чак и недемократским средствима“.¹⁰¹² Стога, оваква врста сукоба у тзв. младим демократијама представља не само ограничавајући фактор када је реч о њиховој консолидацији, већ и фактор који може значајно утицати на дестабилизацију како демократије, тако и саме државе. Уосталом, Алвин Рабушка (Alvin Rabushka), са Института Хувер при Универзитету Станфорд, и Кенет Шепсл, један од оснивача Института за квантитативну друштвену науку на Харвардском универзитету, још пре скоро пола века утврдили су да није ретка појава у плуралним друштвима мултиетничког карактера – где лојалност није усмерена ка националном, то јест државном нивоу, већ пре ка оном комуналном (лојалност према сопственој етно-културној групи) – да током политичке конкуренције и борбе за власт дође до разбуктавања међуетничког непријатељства, видевши управо у томе значајан фактор демократске нестабилности.¹⁰¹³

¹⁰¹² Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 323.

¹⁰¹³ Треба нагласити да Рабушка и Шепсл културни диверзитет виде као претпоставку постојања плуралног друштва, али оно што они називају плуралним друштвом (енгл. *plural society*) разликују од плуралистичког (енгл. *pluralistic society*), односно културно хетерогеног друштва, будући да је, како кажу, „скоро свако модерно друштво културно разнолико“ (Alvin Rabushka, Kenneth A. Shepsle, *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability* /Longman Classics in Political Science/, with Foreword by James D. Fearon, Longman, US, 2008, стр. 20). Стога, према њиховој дефиницији, „постојање одвојених културних група са генерално некомпатибилним сетовима вредности чини неопходан услов за плурално друштво... друштво је плурално ако је културно разнолико и ако су његови културни делови организовани у кохезивне политичке делове“ (*ibid.*, стр. 20–21). Дакле, за разлику од оног плуралистичког, у плуралном типу друштва политичка пракса се скоро искључиво одвија по етничким линијама, тако што ту етничке заједнице делују кохезивно на нивоу групе у погледу било које врсте политичких питања. Но, ови аутори су утврдили и извесне

варијетете међу плуралним друштвима које су подвргли својој теоријско-емпиријској анализи, те су их – према тадашњем стању, с почетка 70-их година прошлог века, када је истраживање спроведено – сврстали у четири различите категорије: она која се одликују компетитивном конфигурацијом (на пример, ту су сврстане Белгија и Гвајана); потом, она где постоји већинска доминација (Цејлон, као и неки специфични случајеви попут Северне Ирске – са доминацијом протестантске већине, те Кипра, Маурицијуса, као и Руанде и Занзибара од 60-их година XX века, јер су се ова два последња примера пре поменутог времена одликовала и доминацијом мањине); затим, плурална друштва са доминантном мањином (тако је категорисана Јужноафричка Република, као и некадашња Родезија и Бурунди); и фрагментирана плурална друштва (где је, уз Либан, Судан, Конго и Нигерију, сврстана и друга Југославија). Видети: *Ibid*, стр. 94–206. Као кључна одлика фрагментираних плуралних друштва наводи се постојање бројних, у културном погледу различитих заједница чији припадници имају врло интензивна осећања према вредностима и праксама властите културе, као и неуспех било које од тих група да, на почетку независног статуса дате државе, успостави доминацију у политичком процесу (в. *ibid*, стр. 177).

Рабушка и Шепсл су, наиме, у својој познатој студији из 1972. године, која данас представља један од политиколошких класика, истражујући последице етницитета на демократске установе у плуралним друштвима, односно утицај међуетничких конфликта на демократску нестабилност, развили и тестирали један модел политичке конкуренције, то јест политичке сардање и конфликта у мултиетничким друштвима. Тезе и аргументацију које су ту изнели ови аутори ће настојати да потврде и у горенаведеном реиздању те студије из 2008. год, и то кроз укључивање и неких савремених примера међуетничких конфликта. Ови аутори заправо комбинују политичку теорију и компаративну политику, односно једну формалну теорију и емпијску анализу, тако што ће извршити компарацију неких двадесетак земаља и њихових (мулти)етничких политика на основу категорија које су теоријски развили, као и кроз упоређивање својих теоријских предвиђања са искуством стварне политичке праксе.

Према објашњењу датом у једном критичком приказу ове студије, који се појавио само пар година након њене прве објаве, у основи тог Рабушка-Шепсловог модела стоји заправо одређен економистички концепт понашања потрошача, који поменути аутори настоје да примене на ситуације у којима постоје етнички конфликти. Међутим, једна од кључних критика односи се управо на примену модела потрошачког избора (који превасходно представља један индивидуални избор) у компаративној анализи ривалских односа између етничких група, што ће рећи међугрупних односа. На тај начин се није могао, како је истатакнута, „премостити јаз између индивидуалних и групних преференција“. Такође, примедба је упућена и на претензију Рабушке и Шепсла да конципирају једну теорију међуетничких конфликта, будући да је из њихове анализе потпуно изостављена сама динамика етницитета, те се она своди на „компаративну статистику“. Стога ће се и закључити да је ту пре реч о једној парадигми утемељеној на дескриптивном апстраховању, односно заснованој само на одређеним, селектованим политичким процесима у разматраним плуралним друштвима у којима је етницитет допринео урушавању демократских институција. Видети о томе: Warren Weinstein, Books Review: *Politics in Plural Societies: A Theory*

Све врсте социјалних расцепа о којима говори Фон Бејме присутне су у Србији већ деценијама, тако да она, у том погледу, не одступа од матрице постсоцијалистичких земаља, али оно што њу од других издваја, то је свакако интензитет и постојаност идентитетских и идеолошко-политичких сукоба. Такође, као стални пратилац свих ових врста расцепа у српском друштву, присутан је и онај културно-вредносни и, дакако, идеолошки расцеп о коме смо раније у овом раду говорили и који се манифестује у виду поделе на традиционалистичку и модернистичку оријентацију (традиционализам v. модернизам).¹⁰¹⁴ При томе, идентитетске поделе и симболички расцепи нису неки нов феномен са којим се сусрела тек постсоцијалистичка Србија, будући да та врста друштвених расцепа, у њиховим различитим формама, и на њима утемељене идеолошке и политичке поделе прате српску политичку историју још од конституисања модерне српске државе, преко социјалистичке ере и, након краха социјализма, хибридизације посткомунистичког режима, до демократске транзиције, те консолидације демократије као фазе чије је окончање још увек упитног карактера. То су оне познате поделе по таквим линијама груписања као што су: Карађорђевићи – Обреновићи; монархисти – републиканци; четници – партизани; комунисти – демократе или, у каснијој варијанти, режимлије – демократе; патриоте – издајници, итд.

Но, савремена Србија, читаво српско друштво и сам српски народ суочени су сада са дуготрајном и дубоком кризом идентитета која делује као један од главних парализујућих фактора када је реч о њиховом свеукупном прогресу. Штавише, на различите начине генерисана, идентитетска подела постала је данас суштинска подела у Србији, супституишући у значајној

of Democratic Instability by Alvin Rabushka, Kenneth A. Shepsle; *The Politics of Cultural Sub-Nationalism in Africa*, edited by Victor A. Olorunsola, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 13, No. 2/75, Cambridge University Press, Jun 1975, стр. 335.

¹⁰¹⁴ Детаљну анализу идентитетске поделе и постојећих расцепа у српском друштву, управо уз ослањање на матрицу коју је дао Фон Бејме, као и уз њихов графички приказ на основу неких резултата јавномнењских истраживања, изложили смо у: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 313–333; нарочито видети стр. 324 и 330.

мери оне друге, старе поделе и уобличивши се у једну од основних линија расцепа у њеном друштву.¹⁰¹⁵

У Србији, наиме, идентитетски сукоби и данас имају различите форме и начине манифестације. Тако се могу маркирати најмање три њихова различита манифестациона облика: сукоби на релацији мањинских и већинског етно-културног идентитета, као и уопште супротстављеност партикуларних идентита (етничких, религијских, језичких и културних) и друштвених група окупљених око њих; сукоби око различитих концепција националног идентитета и модела изградње нације (грађанска v. етно-национална оријентација); и сукоби у вези са идентитетским оријентацијама према спољном свету (растрзаност између Запада и Истока, на основу чега се Србија може сврстати међу тзв. поцепане земље, а која се, између осталог, испољава и као супротстављеност идеја „евроунијства“ и/или евроатлантизма, с једне, и русофилства, односно евроазијства, с друге стране).¹⁰¹⁶ Уз то, креатори политике и политички инжењери немају много слуха за потребу једног другачијег, новог приступа таквом комплексном подручју политичког какво је подручје идентитета које се, са свом својом вишедимензионалношћу, показује као неизоставно и вишеструко значајно поље политичког деловања. Поврх свега тога, у постојећој друштвеној клими, преовлађујући мото, пре свега када је реч о српском идентитету, јесте да „... се свака тема која је део културног и националног идентитета мора

¹⁰¹⁵ Управо тако је и насловљен напред цитиран рад. Видети: *Ibid*, стр. 313–333.

¹⁰¹⁶ Политички и друштвени расцеп у Србији манифестован у виду поделе на етно-националну и грађанску оријентацију, односно сукоб између конзервативних националиста и грађанских (а)националиста, као и културно-вредносни и идеолошки расцеп на линији традиционализам – модернизам, размотрили смо у поглављима III и IV овог рада. Када је, пак, реч о супротстављености појединих етно-културних група окупљених око њихових партикуларних идентитета перципираних као угрожених од стране друге/их групе/а (сукоб између мањинских и већинског етно-културног идентитета), као и о расцепу који постоји у српском друштву у погледу идентитетске оријентације према спољном свету, једна продубљена анализа о томе биће изложена у погл. VI овог рада, у оквиру посебне студије случаја Србије.

приказати у анационалној или индиферентној визури како би могла да буде оправдана и затим прихваћена“.¹⁰¹⁷

Управо, имајући у виду напред описано друштвено и политичко стање у Србији када је реч о идентитетским питањима и проблемима, овде желимо указати на потенцијале једне редефинисане концепције политике идентитета, чије би прихватање и имплементирање обезбедило вишеструке бенефите за друштво и саму државу. При томе, сматрамо да је могуће спровести такво редефинисање или реобликовање идентитетске политике и без посезања за креирањем некакве анационалне, а посебно не индиферентне, нити пак неке етноцентристичке или етно-националистичке „визуре“, уз дубоко уверење да ова тема може и без тога да буде сврсисходна, а тиме и „оправдана“ и „прихваћена“. Дакле, полазећи од продубљене анализе свих оних димензија и различитих форми постојећих идентитетских сукоба у Србији, настојали смо да предложимо такав модел политике идентитета који би, према нашем уверењу, имао капацитете за превазилажење не само кризе идентитета већ и спорних идентитетских питања, те омогућио демократску регулацију и институционализацију идентитетских односа, али и обезбедио све оне предности које један, условно речено, постмодеран односно савремен приступ стратешком управљању националним идентитетом може донети.

Савремено теоријско и емпиријско искуство, можда више него икада пре, потврђује да је идентитет – и то не само у оној грађанској већ и у етно-културној варијанти, баш као што је то случај и са самом културом као таквом – постао „политчки неизбежан концепт“.¹⁰¹⁸ Многе савремене појаве и процеси, а који су сви листом у вези са феноменом идентитета, допринели су томе: све већа комплексност етничког мозаика и фактичко стање мултикултуралности савремених друштава; масовне миграције; промена односа већине и мањине, уз трансформацију већине у мањину и, *vice versa*, мањине у већину (довољан пример је случај Србије, односно Косова и Метохије, а слични демографски процеси су већ увелико на делу и у неким

¹⁰¹⁷ Милан Дамјанац, *Самопрзећи Срби: Српски идентитет у 21. веку*, Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 101.

¹⁰¹⁸ Видети: Ivana Gačanović, „Kultura i identitet kao politički неизбежни koncepti: Preludijum za prilagođavanje antropološke debate o multikulturalizmu političkoj realnosti“, *Čemu?*, god. IX, br. 18/19, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010, стр. 230–251.

другим земљама, па и оним најразвијенијим, изложеним сталним и све већим имигрантским притиском); процеси глобализације и регионализације; пораст утицаја идеологије и теорије мултикултурализма; популарност концепата као што су политика толеранције (енгл. *politics of tolerance*), политике разлике (енгл. *politics of difference*), политике признавања, културна права и сл; али и све раширенија пракса брендирања нације и стратешког (ре)дизајнирања националног идентитета. На једном месту је лепо објашњено како су концепти идентитета и културе заправо „исцурели из дисциплинарних оквира (антропологије – прим. А. М. Ј.) у политику, уметност, медије... и успешно се уклопили у њима жељене облике, и тако постали оружје за различите борбе у *политикама идентитета*“ (курзив – И. Г.).¹⁰¹⁹ У истом раду се указује и на савремену преокупираност концептом културе и с њим повезаним питањем идентитета, а која је већ неколико последњих деценија присутна како у политичкој теорији, и то пре свега западној, али и академској јавности уопште, тако и у јавним политикама, где је тај концепт „постао... једна од кључних поштапалица“.¹⁰²⁰

Можемо, на основу изложеног, закључити да у савременој епохи хиперглобализације не само да још увек није наступило време некакве постидентитетске политике, већ и да политика идентитета никако није на свом заласку, у смислу неке пролазне врсте политике; док је, с обзиром на савремене процесе и догађаје у свету, питање да ли је уопште њен зенит и досегнут.¹⁰²¹ Заправо, по свему судећи, политика идентитета ће генерално, а нарочито у друштвима са високим степеном етничке и културне хетерогености, још дуго бити актуелна и сврсисходна.

Но, та само наизглед општа посвећеност категорији идентитета, а која се у суштини своди на врло површно и имитативно (у смислу институционалног и идејног изоморфизма о чему смо раније говорили), те

¹⁰¹⁹ *Ibid*, стр. 232.

¹⁰²⁰ *Ibid*.

¹⁰²¹ На пример, такву сугестију да је можда већ прошао зенит политике идентитета дао је Рос Поснок (Ross Posnock) средином последње деценије прошлог века. Видети: Ross Posnock, "Before and after identity politics", *Raritan: A Quarterly Review*, Vol. 15, No. 1, summer 1995, стр. 95–115.

стога и неодговорно бављење овим, у друштвеном, политичком и безбедносном смислу, јако осетљивим питањем, резултирала је једним, у најмању руку, проблематичним и редукционистичким поимањем и спровођењем идентитетске политике. На тај начин конципирана политика идентитета не само што је углавном недовољно ефикасна, већ може бити и штетна за стабилност оног типа етнички хетерогеног друштва који нас овде превасходно интересује. Мишљења смо, наиме, да онај мешовит нормативно-институционални модел демократије – који је у овом раду означен као модел либералног плурализма и који је перципиран као оптимално демократско решење за тип етнички хетерогеног друштва какав постоји и у Србији (са једном већинском, титуларном и конститутивном етњијом, као и већим бројем мањинских група) – захтева и једно другачије поимање идентитетске политике. Другим речима, потребно је извршити редефинисање конвенционалног схватања политике идентитета на начин који би онемогућио да категорија идентитета буде само „поштапалица“ јавне политике и предмет (зло)употребе у искључиво групно-партикуларистичке политичке сврхе.

У конвенционалном смислу, дакле, онако како се она данас уобичајено разумева и практикује, идентитетска политика означава само један групно диференциран приступ политици,¹⁰²² а као њени носиоци готово искључиво се јављају представници различитих врста мањинских група. Када је реч, пак, о националном идентитету, у складу са наведеним схватањем, идентитетска политика представља поље политичког које је углавном резервисано за мањинске националне и етничке групе и њихове представнике, док је према општој владиној политици на том подручју развијен један ексклузивистички однос. То значи да је, ван формално-правне регулације и заштите мањинских права, улога јавне власти на пољу политике

¹⁰²² Групно диференциран приступ политици идентитета у тесној је вези са концептом тзв. мултикултуралних политика идентитета. Према речима Иване Гачановић, „мултикултуралне политике идентитета су постале нормативни контекст понашања, жеља, животних путева, оданости, система вредности индивидуа, и као такве постале озбиљан ривал либералној политичкој филозофији. На тај начин су... групе, а не појединци, постале субјекти политичког одлучивања“ (Ivana Gačanović, „Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti: Preludijum za prilagođavanje antropološke debate o multikulturalizmu političkoj realnosti“, *op. cit.*, стр. 240–241).

идентитета или потпуно искључена или, у најбољем случају, сведена на минимум њеног ангажовања, који се веома рестриктивно тумачи у складу са начелом наводне етничке неутралности либералне државе.

Дакле, политике идентитета, посредоване мултикултурализмом, свODE се на политике признања мањинских група, њихових идентитета и култура. Под притиском мултикултуралних захтева мањинских група за њихово признање и преображај јавне сфере, односно као прогресивна реакција на њихове приговоре против етно-културне неутралности либералне државе, уследило је конципирање и спровођење онога што је названо либерални мултикултурализам. Тиме су „политике идентитета (су) претворене у главни идеолошки стуб либерализма двадесет првог века“, док је „диверзификација постала либерални поклич“.¹⁰²³ Међутим, како објашњава Јаел Тамир у својој новој студији, када су поново покренути „протести у вези са идентитетом јавне сфере“, само сада од стране припадника већине, а превасходно оних њених мање имућних чланова – „који тврде да се са диверзитетом отишло предалеко, тако да им је одузет њихов друштвени, културни и политички статус“ – они су се овај пут суочили са одсуством реакције либералне државе, те су на тај начин ови захтеви већине и одбачени.¹⁰²⁴ Ради се о томе да то „одбацивање идентитетских захтева које су поставили припадници већине... рефлектује незаинтересованост елита за свој сопствени национални идентитет“.¹⁰²⁵

Конвенционалан концепт и пракса политике идентитета, који су усмерени искључиво на поједине етничке и културне групе и њихове партикуларне идентитете (било да је реч о идентитетима мањинских група или чак о већинском идентитету бројчано доминантне етнице), могу, и управо то и јесте не тако ретка појава, да воде политичким и другим злоупотребама културних и идентитетских посебности, са потенцијално опасним импликацијама по стабилност друштва, односно дате политичке заједнице.

¹⁰²³ Yael Tamir, "Liberal Nationalism", Excerpt from: Yael Tamir, *Why Nationalism?*, Princeton University Press, Princeton, NY, 2019; у: "Can nationalism be harnessed for good?", *op. cit.*, <https://www.economist.com/open-future/2019/02/28/can-nationalism-be-harnessed-for-good> (10/05/2021).

¹⁰²⁴ *Ibid.*

¹⁰²⁵ *Ibid.*

При томе, не ради се само о упитности капацитета тако формулисане идентитетске политике у погледу успостављања и одржавања друштвене стабилности и постизања дугорочне ефикасности у управљању међуетничким конфликтима, већ и у погледу унапређења положаја самих мањинских група, подстицања одрживог развоја њихових партикуларних идентитета и промоције те културне и идентитетске разноликости. Уз све то, таква концептуализација и имплементација идентитетске политике носи са собом маргинализовање тематизације не само етно-културног идентитета већинске групе, већ и онога што би неки назвали националним идентитетом, а реч је о заједничком политичком идентитету свих грађана, односно идентитету саме политичке заједнице. Због свега тога, мишљења смо да је потребна једна стратешка, редефинисана политика идентитета која би била успостављена првенствено као компонента државне политике.

Ради унапређења идентитетских односа, као самог језгра међуетничких релација, то јест подручја генерисања међуетничких конфликта, али и зарад успостављања једног савременог или, како неки истичу, постмодерног приступа националном идентитету и његовом стратешком управљању у циљу ефикасног коришћења идентитетских и културних ресурса датог друштва, његових специфичности и, на томе заснованих, компаративних предности, уверени смо да је не само оправдано него и нужно потребно (ре)афирмисање опште политике, односно улоге јавног сектора у креирању и спровођењу редефинисане политике идентитета. Уместо важећег ексклузивистичког, то јест искључујућег појма, идентитетска политика треба да буде схваћена и тертирана као један ининклузиван концепт. Полазећи са тог становишта, сматрамо да *идентитетска политика треба да буде конципирана као легитимна владина политика (или, другим речима, као компонента државне политике), и то као једна итерресорна практична политика са три своја кључна стуба*, односно три упоредна колосека њене ефикасне и одговорне примене. Та неизоставна поља редефинисане политике идентитета су: (1) политика интеграције (у смислу инклузије), заштите, очувања, промоције и развоја мањинских идентитета; (2) потом, политика заштите, очувања, промоције и одрживог развоја доминантног идентитета већинске групе, али уз нужну демократизацију и модернизацију оба ова идентитетска типа, и то пре свега путем јачања оних грађанских елемената, односно заједничког политичког идентитета свих

грађана; и (3) политика националног брендирања, као нарочито значајна област стратешког управљања националним идентитетом. Ова три стуба имају подједнак значај за ефикасно спровођење нове политике идентитета, те дата нумерација нема за циљ да истакне приоритетан статус неког од поменутих подручја, већ је она пре свега израз настојања да се укаже на потребу проширења постојећег редукционистичког концепта – који се углавном своди на поједине аспекте оног поља означеног као први стуб – и то укључивањем и друга два поља као значајних компоненти идентитетске политике.

Трећем стубу, то јест стратешкој политици националног брендирања, биће посвећења посебна пажња како због тога што сматрамо да је она од великог значаја за ушешност и друга два, овде дефинисана поља идентитетске политике, тако и због тога што она представља једну посве савремену, све популарнију и неопходнију политичку праксу, што је допринело томе да та тематика твори и једну потпуно нову област политичке и друштвене теорије. Значај стратешке политике националног брендирања за друга два поља шире конципиране идентитетске политике огледа се пре свега у томе што се квалитетно осмишљеним маркетиншким управљањем идентитетом државе у функцији развоја националног бренда, односно стварања и одржавања њеног позитивног имица и, дугорочно, добре репутације, може утицати и на јачу кохезију њеног друштва, путем превладавања негативних (ауто)стереотипија и јачања осећања лојалности и привржености свих њених грађана, који ће се засигурно пре и јаче идентификовати са једном успешно брендираном и, тиме, у међународној јавности добро позиционираном политичком заједницом. Посматрано из перспективе изложене концепције, а то нарочито важи у случају овог последњег, трећег стуба, можемо рећи да се „политика идентитета (се) у основи бави преуређењем оног материјала који је већ ту“.¹⁰²⁶

Но, овако редефинисана идентитетска политика, која је веома комплексна по свом обухвату, треба да се спроводи кроз различита подручја политичког деловања (различите ресурсе) власти, као што су: спољна политика и јавна дипломатија, политика односа с дијаспором, мањинска и

¹⁰²⁶ Ивер Б. Нојман, *Употребе другог: „Исток“ у формирању европског идентитета*, Службени гласник, Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2011, стр. 13.

политика регионалног развоја, те културна и образовна политика, али и политике спорта, туризма и економских односа са иностранством. Узимајући у обзир искључиво њихове идентитетске димензије, ове ресорне политике можемо заправо посматрати као различите облике, то јест поједина подручја спровођења овде реформулисане идентитетске политике. Оно што је од круцијалног значаја за ефективно и ефикасно спровођење овакве политике идентитета – поред једног одговорног, стратешког, свеобухватног и професионалног (у смислу ослањања на експертска знања) приступа – то је успостављање, стално унапређење, мониторинг и евалуација интерресорне сарадње која неизоставно мора бити високо координисана. Поред тога, неопходна је и сарадња на свим нивоима власти – од централних, преко покрајинских, до локалних органа власти, који сви морају бити укључени у процес њеног имплементирања. Такође, важно је апострофирати и значај интерсекторске сарадње, односно потребу да се у оквиру овог поља политике ради на успостављању, тамо где је то могуће, партнерства између јавног, приватног и цивилног сектора. То је у складу и са ставовима изнетим у Универзалној декларацији о културној разноликости коју је УНЕСКО донео 2001, а коју је и Србија потписала и ратификовала, где се главна улога у очувању и промоцији културне (дакле, и идентитетске) разноликости приписује управо општој политици, у заједништву са приватним сектором и цивилним друштвом (чл. 11).¹⁰²⁷ Даље, самим тим што тако схваћена идентитетска политика мора бити конципирана и развијена на стратешки начин, то подразумева постојање одређене стратешке визије која, као таква, захтева конзистентност. С друге стране, пак, у њеном оперативном и тактичком спровођењу, пожељан је приступ тзв. критичког или емпиристичког рационализма, пре свега у смислу прилагођавања институционалних и нормативних модела и идеја датим друштвеним

¹⁰²⁷ У Универзалној декларацији УНЕСКО-а о културној разноликости, у поменутом члану 11, посвећеном управо развијању партнерстава између јавног и приватног сектора и цивилног друштва, каже се: „Само тржиште не може да гарантује очување и промоцију културне разноликости која је кључна за одрживи развој човечанства. У том смислу треба реафирмисати главну улогу општих политика у партнерству са приватним сектором и цивилним друштвом“ (*Универзална декларација УНЕСКО-а о културној разноликости*, Генерална конференција Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу, Париз, 2. новембар 2001, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_sr.pdf /19.11.2020/).

карактеристикама, али и самим стратешким циљевима; такође, уз емпиријско проверавање тих идеја и модела и њихову евентуалну замену неким успешнијим решењима.

При томе, ово све не би значило прекорачење либералних граница деловања државне власти, јер је заправо реч само о макрополитичкој регулацији идентитетских питања и с њима скопчаних односа у друштву, и то првенствено у функцији превенције и решавања међуетничких конфликта, путем постизања опште-друштвене интеграције различитих партикуларитета, али без њихове асимилације, чиме би се остварио већи степен социјалне кохезије, а тиме и пожељна друштвена равнотежа и стабилизација. Сматрамо, наиме, да је интеграција без асимилације могућа, мада засигурно не и лако остварљива. Управо је овде предложен један модус путем кога би, чини се, државе о којима је реч – које се, у погледу њихове етно-социјалне структуре, карактеришу таквом хетерогеношћу која у значајној мери генерише идентитетску поделу и која се мора узети као значајна друштвена одлика њихове демократије – могле да обезбеде стабилизацију, и то „на начин који је компатибилан са либерално-демократским вредностима и институцијама“.¹⁰²⁸ То би, заправо, био и један могући одговор на онај теоријски изазов који су формулисали Џон Макгари и Брендан О'Лири, у виду питања које су отворили у студији чији су приређивачи (која се управо бави стратегијама макрополитичке регулације етничких конфликта) – да ли мултиетничке државе могу да буду стабилизоване на горенаведен начин, сагласан са либералним моделом демократије.

Не треба, међутим, испустити из вида, и то је овде потребно посебно нагласити, да су Макгари и О'Лири покушали да, у оквиру своје „таксономије“, изврше изједначавање интеграције и асимилације, сврставајући ове методе, заједно са још неким, међу којима су, на пример, и „подела/сецесија“, у „методе за елиминисање разлика“ (енгл. *methods for*

¹⁰²⁸ Видети: John McGarry, Brendan O'Leary, "Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict", у: John McGarry, Brendan O'Leary (eds.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, London, 1993, стр. 3–4.

eliminating differences).¹⁰²⁹ Но, мишљења смо да интеграција не мора да подразумева асимилацију, нити да има за циљ елиминацију или укидање етничких и других различитости. Сасвим супротно, циљ интеграције, онако како је ми разумевамо, управо треба и мора да буде очување и поштовање тих различитости, али уз модернизацију и демократизацију партикуларних идентитета, те обезбеђење лојалности њихових носилаца и, исто тако, поштовања државе и њеног правног и политичког поретка. Дакле, оно што је потребно јесте инклузија, кроз развој правне и политичке интерактивности и узајамну акомодацију како институција, тако и самих грађана. Суштина такве интеграције идентитетских партикуларности јесте у унапређењу друштвене кохезије. Стога би она пре спадала у другу групу метода или стратегија за регулисање етничких конфликта, коју је у својој класификацији издвојио напред поменути ауторски двојац, а које су назване „методе за управљање (етничким – А. М. Ј.) разликама“ (енгл. *methods for managing differences*).¹⁰³⁰

Поред проучавања емпиријских облика и постојећих стратегија регулисања етничких конфликта, те процене њихових користи и ефеката, Макгари и О'Лири су се, према сопственом признању, бавили и неким

¹⁰²⁹ *Ibid*, стр. 4. Џон Макгари и Брендан О'Лири заправо разликују укупно осам различитих макрометода за регулисање етничких конфликта које су сврстали у две веће групе. Тако, у оквиру прве групе „метода за елиминисање разлика“, наводе: геноцид; присилне масовне трансфере становништва; поделу и/или сецесију (базирану на самоодређењу); и интеграцију и/или асимилацију. У другу, пак, групу „метода за управљање разликама“ сврставају: хегемонистичку контролу (једина метода из ове групе која није у складу са демократским нормама, одн. једина која је „морално неприхватљива за либерале“); арбитражу (у смислу интервенције треће стране); кантонизацију и/или федерализацију; и консолидационализам или *power-sharing*. Макгари и О'Лири кажу да се све ове методе могу наћи и у комбинованој употреби, било тако што се више њих усмерава према истој етничкој групи или истим групама, било тако што се различите стратегије усмеравају према различитим групама унутар исте државе. Ова врста класификације, према објашњењу самих аутора, представља једну „таксономију“ (енгл. *taxonomy*) – у складу са њеном концептуализацијом коју је изворно дао извесни шведски научник Линеус (Linnaeus) – а не типологију која има првенствено хеуристички карактер. Ту је реч о класификовању, како кажу, „организама“, односно категорија до којих се дошло емпиријским посматрањем; а не о разврставању извесних ентитета према логичким типовима, као што је то случај код типологије. Таксономије су, као одређене, хијерархијске класификационе схеме, „за разлику од типологија, емпиријске пре него идеал-типске, апостериорне пре него априорне категорије“. Према: *Ibid*, стр. 4–5.

¹⁰³⁰ *Ibid*, стр. 4.

нормативним изазовима, па су се чак упустили и у морално вредновање, то јест нормативно рангирање издвојених метода регулације конфликта. Тако су, позивајући се и на неке друге ауторе, попут Барија (Brian Barry), Берана (Harry Beran) и Бјукенана (Allen Buchanan), истакли да, међу тзв. стратегијама за елиминисање разлика, постоји морално оправдање за „поделу/сецесију“; додајући да, такође, постоје извесни аргументи и за „интеграцију/асимилацију“, „које“, како кажу, „заступају генерације либерала и социјалиста“.¹⁰³¹ Али, они ће ипак дати и једну ограду, наглашавањем да заправо не постоји нека очигледна морална хијерархија на основу које би се могло тврдити да је боља, у смислу неког супериорнијег решења, интеграција или, пак, подела: за такве тврдње нема места све „докле нема широке сагласности за једну од тих опција међу суштинском већином унутар свих релевантних етничких заједница“.¹⁰³² Оно што су, међутим, ови аутори потпуно исправно устврдрили јесте то да заговарање или оцењивање као корисне било поделе и сецесије (као супротних интеграцији), било неке друге стратегије компатибилне са демократским нормама, мора бити засновано на валидним политичким аргументима и емпиријским, прагматичним просуђивањима њихове изводљивости, као и на проценама њихове дугорочне ефикасности.¹⁰³³

У случају Србије приметно је, и то је овим истраживањем и потврђено, потпуно одсуство стратешког и свеобухватног приступа сложеним питањима идентитета. При томе, посматрано са аспекта појединих компонената шире конципиране и редефинисане политике идентитета, може се запазити да се у Србији можда и најдаље отишло, макар у политичко-декларативном и нормативно-правном погледу, на пољу онога што смо овде одредили као први стуб, и то пре свега када је реч о заштити и очувању мањинских етно-културних идентитета. Нажалост, то се не може рећи и за њихову модернизацију и изградњу њихових снажнијих грађанских компонената, те и њихову већу инклузију; а нарочито не за инклузију мањинских идентитета путем њиховог третирања и промоције као саставног

¹⁰³¹ *Ibid*, стр. 5–6.

¹⁰³² *Ibid*, стр. 6.

¹⁰³³ Видети: *Ibid*.

дела савременог идентитета државе и значајних елемената у изградњи њеног националног брэнда.

Када је, пак, реч о другом стубу редефинисане политике идентитета, односно заштити, очувању, одрживом развоју и промоцији етно-културног идентитета већинске групе, то јест српског народа, то поље је потпуно запуштено и у значајној мери скрајнуто како у званичним политикама и институционалном деловању, тако уопште и у већини јавних политика које се нуде на политичком тржишту у Србији (изузев, наравно, у случају неких десничарских партија и других организација; но, за неке од њих је такође карактеристичан онај групно диференциран и искључујући приступ политици идентитета, који стога и не може бити компатибилан са редефинисаним концептом). Ова индиферентност, и то не само политичка већ и шира, друштвена и, нарочито забрињавајућа, научна индиферентност, спрам питања српског културног и националног идентитета, посебно је била изражена у периоду након петооктобарских промена, када се избегавало не само преузимање политичке одговорности и испољавање стварне бригае на овом пољу политичког деловања, већ чак и било каква тематизација ових питања. Разлог томе вероватно лежи у тежњи за дистанцирањем од политике старог режима из 90-их година прошлог века. Међутим, једна лоше конципирана или лоше спроведена политика, све да се она чак показала и као крајње штетна по српски народ и државу, не може бити разлог или оправдање за непостојање неке нове политике на том, легитимном подручју политичког деловања.

Тек негде у другој половини прве и почетком друге деценије новог миленијума, могао се назрети развој свести и преференција код одређених политичких актера у правцу разумевања и истицања неизоставне потребе да држава и њене институције преузму адекватну улогу на овом пољу политичког. Али, већ и сами наговештаји за могућност креирања такве политике као дела ширег приступа питањима идентитета, наилазили би тада, као и данас, на априорну осуду и критику значајног дела политичке, као и шире, па и академске јавности. Тако је, на пример, у Предлогу новог програма Демократске странке Србије (ДСС) из 2007. године, као један од циљева њене политике, формулисан и циљ „духовне обнове српског народа и јачање његове историјске самосвести да би се што пре отклонили духовна пустош и национална равнодушност, као последице дугогодишње

комунистичке владавине, заблуда југословенства и националног нихилизма“.¹⁰³⁴ И поред поменутих критика оваквих врста политичких преференција, сматрамо да превазилажење националне равнодушности о коме се ту говори, уз духовну онбову и развој самосвести српског народа, као и ревитализација његовог културног и националног идентитета, представљају саму срж другог стуба редефинисане идентитетске политике, онако како смо је овде конципирали. Но, помнута странка ће у међувремену изгубити свој утицај и постати практично маргиналан актер на партијској и политичкој сцени Србије.

Када је реч о политици националног брендирања, као трећем и, исто тако, неизоставном стубу редефинисане политике идентитета, од ње се, нажалост, у Србији одустало, како ћемо показати у оквиру посебне студије случаја, још у почетном стадијуму њеног развоја, односно у фази њене институционализације. Стога, ова компонента идентитетске политике за сада остаје у запећку и са најлошијим изгледима у односу на друга два подручја.

Према неким анализама јавних политика које се нуде у изборним кампањама у Србији, у последње време значајан фокус се ставља и на нека питања идентитетске политике, вероватно, с једне стране, због тога „јер је та тема дубоко укореењена у вредносне системе појединаца и политичких група

¹⁰³⁴ Нав. према: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози* (Зборник научно-истраживачких радова), Центар за регионализам, Нови Сад, 2012, стр. 54. Комшић, међутим, овакву и друге програмске оријентације ДСС које су, како каже, „на истом фону“ изложене у оквиру поменутог Предлога новог програма ове партије из 2007. год. – који ће иначе овај аутор описати, не без одређеног цинизма, као један „програмски концепт неразлучивог јединства 'истинског патриотизма' и демократије – оцењује као основ за разумевање „исходишта једног, у бити, више-мање *негативног* односа ове партије према искуствима и идејама покрајинске аутономије у Србији“ (курзив – Ј. К.), коју је она, према датој интерпретацији, каткад и одбацивала, видевши у њој „наслеђе комунизма и националног нихилизма и институционално исходиште сепаратизма“ (*ibid*). Другим речима, поменута програмска оријентација ДСС тумачи се ту као део њеног истрајавања на „негацији везе између војвођанске аутономије, националног препорода и демократије“ (према: *Ibid.*).

које их представљају“,¹⁰³⁵ а с друге, јер су политичке партије схватиле пре свега значај који питање положаја националних мањина и заштите и поштовања мањинских права има за њихово демократско легитимисање. Тако је, на пример, Јелена Лончар, у оквиру једног истраживања изборне кампање 2012. године у Србији, устврдила да су према идентитетској политици, односно питањима нације и националног идентитета као темама кампање, доминирала два различита приступа, за која можемо рећи да се свODE на залагање или за први или за други стуб политике идентитета, како смо та поља политичког ми овде дефинисали. Један приступ је фокусиран на „питање српске нације и националности“ и он је, према оцени поменуте ауторке, углавном карактеристичан за партије које су у политичком спектру десно позициониране (као индикативни примери у том смислу издвајају се Двери, СРС и ДСС). Други приступ је оријентисан на „питање поштовања права националних мањина“ и тиме су се, кроз своје изјаве и програме, бавиле првенствено „политичке партије националних мањина и евентуално и начелно оне странке које на тај начин желе да потврде своју демократичност“.¹⁰³⁶

Можемо, међутим, приметити да је ово можда мало и груба оцена, будући да и сама ауторка у својој анализи наводи још неке партије које, сходно њиховом идеолошком опредељењу, не спадају у десни део политичког спектра, а које су се такође, на одређен начин, бавиле српским културним и националним идентитетом као једном од тема у својој изборној кампањи. Тако је, на пример, истакнуто да је Социјалистичка партија Србије пажњу посветила, између осталог, и питању очувања Косова и Метохије у Србији, док је Партија уједињених пензионера Србије (ПУПС) изразила своје „залагање за очување ћириличног писма, као националног писма српског народа“.¹⁰³⁷ С друге стране, један од закључака Лончареве јесте и тај да су на програмско-декларативном нивоу све политичке странке изразиле залагање за поштовање мањинских права, те да су „то (су) у узгредном помињању

¹⁰³⁵ Јелена Лончар, „Политике идентитета и квалитет живота у изборној кампањи политичких странака 2012“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић, Јелена Лончар и Ана Стојиљковић, *Јавне политике у изборној понуди: Избори и формирање власти у Србији 2012. године*, Фондација Конрад Аденауер Стифтунг, Београд, 2012, стр. 74.

¹⁰³⁶ *Ibid.*

¹⁰³⁷ *Ibid.*

положаја националних мањина током кампање и потврђивале“, односно да „ниједна политичка партија није негирала права националних мањина“.¹⁰³⁸

Занимљиво је и то како је Српска напредна странка – као у то време једна „млада“ партија (основана у јесен 2008. године) или, можемо рећи с обзиром на њен начин настанка, нов-стари актер на партијској и политичкој сцени Србије који ће у наредном периоду заузети и кључну позицију у власти – настојала да демонстрира своју нову оријентацију по овом питању, показујући на тај начин да је и она добро разумела онај легитимишући значај мањинске политике. У програмској платформи ове партије „Бела књига: Програмом до промена“ (из 2011. године) изнет је експлицитан став да је „борба за очување идентитета, језика, писма, културног и историјског наслеђа народа који у Србији живе саставни део националне политике Српске напредне странке“. Даље, ту се каже: „Поносни на етничку разноликост Србије, на небројена искушења подељена у прошлости и на сачувану веру у бољу, заједничку будућност, нашу политику заснивамо на активном залагању за пуну афирмацију свих, домаћим и међународним стандардима утврђених индивидуалних и колективних права националних мањина. За Српску напредну странку припадници мањинских националних заједница јесу снага и богатство Србије, а Србија за какву се залажемо, мора припадати подједнако свим њеним грађанима“.¹⁰³⁹

Премда су, сходно изнетим оценама у поменутој анализи, унапређење положаја мањинских група и заштита њихових права само узгредно и начелно помињани од стране немањинских партија, дакле, без изношења неких суштинских и конкретних мера за то, ипак већина странака које су учествовале у овом изборном циклусу из 2012. године настојала је да обезбеди подршку макар неке од мањинских партија, ако не и више њих, и/или неког од националних савета националних мањина, између осталог, и

¹⁰³⁸ *Ibid.*

¹⁰³⁹ Све нав. према: Бела књига: „Програмом до промена“, Српска напредна странка, октобар 2011, https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga_0.pdf (12/12/2020), тачка 5: „Начела политике заштите права националних мањина“, стр. 43; такође, видети и: Јелена Лончар, „Политике идентитета и квалитет живота у изборној кампањи политичких странака 2012“, *op. cit.*, стр. 75.

путем укључивања њихових представника на своје изборне листе.¹⁰⁴⁰ Из овога видимо да је и тада генерално акценат био стављен на политику идентитета у оном конвенционалном смислу, са једним групно диференцираним приступом, и то пре свега поимљену као политика односа према националним мањинама.

Но, након ових избора, тадашњи мандатар за састав нове Владе, Ивица Дачић,¹⁰⁴¹ у свом експозеу који је изложио пред Народном скупштином Републике Србије, посветио је такође одређен простор неким питањима националног идентитета, најављујући на одређен начин спремност будуће Владе да делује, ако не на сва три поља политике идентитета која смо овде маркирали, онда макар на она прва два, и то пре свега у контексту истицања њеног чврстог опредељења за поштовање и постизање пуне равноправности свих грађана Србије. Том приликом, између осталог, мандатар је рекао: „Одлучно смо опредељени да спроводимо политички одговорну и правно гарантовану антидискриминациону политику и заштиту права и слобода припадника националних мањина, као и права и слобода других мањинских група. Државни органи и органи државне управе морају бити отворени за све грађане Србије, без обзира на националну, верску или

¹⁰⁴⁰ Према анализи Ј. Лончар, политичке партије су се у изборном циклусу 2012. год. у Србији „готово све (сем националистичке деснице) утркивале да на својој листи имају бар неку политичку странку националних мањина“ (*ibid.*, стр. 76). Након што ову тврдњу поткрепљује детаљном фактографијом, ауторка указује и на легитимишући значај који су поједине партије придале подршци националних савета националних мањина: „На листи ДС-а за покрајинске изборе нашли су се и председници неколико националних савета националних мањина, што је ова странка искористила како би у јавности створила утисак да има подршку националних савета националних мањина и да национални савети излазе на изборе у коалицији са ДС“ (*ibid.*). Поред Демократске странке, ту се, на пример, издваја и Либерално-демократска партија као још једна странка која је у кампањи настојала да се позиционира као заштитник интереса појединих мањинских група и да обезбеди подршку њихових националних савета. Наиме, ЛДП је тада изразила спремност да се ангажује на уклањању препрека за неометано функционисање Националног савета бошњачке мањине, чију је блокаду видела као последицу погрешне политике власти.

¹⁰⁴¹ У постизборном процесу 2012. године, сходно резултатима избора, постигнут је договор између изборних листа СНС, СПС–ПУПС–ЈС и УРС, те је између ових партија потписан и Коалициони споразум 10. јула 2012. године, на основу чега је формирана скупштинска већина и нова Влада Републике Србије на чијем је челу био председник СПС-а – Ивица Дачић.

било коју другу различитост. Јасно желим да кажем као будући премијер Републике Србије да ниједан грађанин Србије не сме да буде дискриминисан због тога што није Србин, али са друге стране ниједан Србин у Србији не сме бити дискриминисан због тога што јесте Србин који живи у срединама у којима већину чине припадници других националности“.¹⁰⁴² Упадљиво је, међутим, да је овде најављен двојаки приступ питањима и политици идентитета унапред био ограничен када је реч о већинском идентитету припадника српске етнице, будући да су његова заштита и антидискриминациона политика с тим у вези лимитиране само на средине где су Срби мањина, односно у којима, како се у наведеном експозеу каже, „већину чине припадници других националности“. О ревитализацији, модернизацији и промоцији српског културног и националног идентитета није, пак, ни овом приликом било речи.

Међутим, сваки објективни посматрач мора да примети да је у последње време ипак учињен неки помак на пољу тог другог стуба редефинисане политике идентитета. Реч је, наиме, о томе да су реализовани неки пројекти које је подржала републичка Влада, а који су од немалог значаја за очување српског културног и националног идентитета, те за јачање самосвести српског народа и, нарочито, као подстицајно деловање и допринос развоју културе памћења која је у нас један заиста дефицитаран ресурс.¹⁰⁴³ Важно је истаћи да је такво деловање превасходно везано за

¹⁰⁴² Експозе Ивице Дачића, мандатара за састав Владе Републике Србије, Београд, 26. јул 2012, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/195230/ekspoze-ivice-dacica-mandatar-a-za-sastav-vlade-republike-srbije.php> (12/12/2020); уп. Јелена Лончар, „Политике идентитета и квалитет живота у изборној кампањи политичких странака 2012“, *op. cit.*, стр. 88.

¹⁰⁴³ Ту пре свега мислимо на окончање дугогодишње реконструкције Народног музеја у Београду који је, након пуних петнаест година, јуна 2018. године коначно отворен за јавност, а како је реч о институцији културе од прворазредног значаја у земљи, то је важно не само са аспекта српског културног идентитета већ и идентитета саме државе Србије. Такође, ту је и пројекат постављања споменика великом жупану Стефану Немањи у центру Београда, који је почетком 2021. год. откривен. Ваља нагласити да, без обзира на неке критике стручне и шире јавности у погледу не само уметничког решења и естетике, већ и саме те идеје, родоначелник српске средњовековне владарске династије несумњиво заслужује споменик у данашњој престоници Србије. Коначно, снимљен је, уз финансијску подршку Владе Републике Србије и Владе Републике Српске (БиХ), као и још неких институција, те недавно премијерно и приказан филм „Дара из Јасеновца“, као први играни филм домаће продукције

подручје културе и културне политике, док је нарочито забрињавајућа околност да наука у Србији остаје у приличној мери незаинтересована или индиферентна спрема питања од значаја за српски културни и национални идентитет. Један од могућих разлога за то је општа криза идентитета која је захватила и само научно поље у Србији, од етнологије до политикологије, односно управо оне дисциплине које би требало да имају значајну улогу у креирању и модернизацији, а дакако и промоцији националног идентитета.¹⁰⁴⁴

Такође, о оној трећој компоненти идентитетске политике, оличеној у политици националног брендирања, још мање може бити речи када се говори генерално о јавним политикама у Србији, па и оним које се нуде у изборним кампањама. Извесне капацитете за могућност увођења једног стратешког и свеобухватнијег приступа на пољу културе и идентитета препознали смо у Нацрту стратегије културног развоја Србије (за период од 2017. до 2027. године), коначно представљеном 2017. године, који је био први стратешки документ из ове области, премда није ни изашао из оквира нацрта. У њему су се могле уочити извесне тенденције ка уобличавању политике идентитета као интерресорне и интерсекторске политике упоредног деловања на три поменута поља, мада је и ту подручје националног брендинга остало тек у назнакама. Но, услед бројних критика које су уследиле одмах по објављивању овог документа, од којих су неке биле и оправдане, али већи део њих је био „без покрића“ односно валидне аргументације, те се свео на пуки критицизам, од ове стратегије се одустало и она је остала само „пуко слово на папиру“. Тек недавно је усвојена нова стратегија те врсте, која је наводно заснована на темељном ревидирању оне првобитне верзије, али, како ћемо касније ближе појаснити, суштински су ту дата само нека прецизирања, уз извесне терминолошке преформулације. .

који се бави темом једног од најозлоглашенијих концентрационих логара у свету и тамошњим страдањима Срба, Јевреја и Рома током Другог светског рата.

¹⁰⁴⁴ Слободан Наумовић је, у једном свом веома значајном раду, указао на такву ситуацију у српској етнологији, када се она сама, као креатор идентитета, нашла у идентитетској кризи. Разматрајући стање и политику српске етнологије кроз историјску перспективу, он ће ту, између осталог, изнети запажање да су се „српски етнологи (су се) постепено дистанцирали од идеала етнологије као једне 'националне науке'...“ Slobodan Naumović, "Identity creator in identity crisis: Reflections on the politics of Serbian ethnology", *Anthropological Journal on European Cultures*, Vol. 8, No. 2/99, The Politics of Anthropology at Home II, 1999, стр. 39.

Тако се дошло до тога да у Србији и данас, на почетку треће деценије новог миленијума, још увек недостаје неки шири приступ политици идентитета који би обухватио све аспекте комплексног феномена националног идентитета и с њим скопчаних друштвених односа (уважавајући, дакле, вишедимензионални карактер питања националног идентитета), и то као саставне и подједнако значајне компоненте идентитетске политике; а где, такође, не би било занемарено ни питање модернизације и демократизације партикуларних идентитета, јачањем њихових заједничких грађанских елемената, као ни само подручје националног брендинга без кога се не може изградити и одржати препознатљив и компетитиван идентитет државе. Ово је посебно забрињавајуће када је реч о великим и најутицајнијим политичким партијама, због њихове доминантне улоге у креирању и спровођењу јавних политика. Када је, пак, реч о партијама националних мањина, од њих је природно очекивати да се залажу за пуну равноправност припадника своје националне или етно-културне групе, заштиту њене културе и идентитета итд. Но, да ли је природно и оно њихово уско схватање идентитетске политике и њено свођење искључиво на тзв. мањинску политику идентитета? Јер, иако немају или не показују интерес за идентитет и културу већинске етнице, са којом деле животни и радни простор, макар би тербало да и оне буду исто тако заинтересоване за савремени идентитет и имиџ државе Србије, будући да од њене компетитивности на овом пољу и њеног доброг позиционирања у окружењу и на глобалној сцени, једном речју, њеног брендирања, зависи квалитет живота и њихових припадника.

На основу свега изложеног, као и подробне анализе која ће у даљем тексту уследити, можемо закључити да је у Србији, на подручју идентитета, изражена извесна „стабилност политике“ (енгл. *policy stability*), у смислу „релативне непроменљивости важећих јавних политика“, односно „тешкоће усвајања нових јавних политика“.¹⁰⁴⁵ Постоји, дакле, тенденција да се

¹⁰⁴⁵ Ослањајући се на теорију вето играча Џорџа Цебелиса (George Tsebelis) и његову категорију *policy stability* (в. George Tsebelis, *Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton University Press, New Jersey, 2002), Ђорђе Трикош је дао горенаведено одређење појма стабилности политике. Видети: Ђорђе Трикош, „Могућности за промену политике у вишестраначком систему“, *Српска политичка мисао* (посебно издање), специјал/2015, стр. 162, ф. н. 7.

одржава *status quo* на овом пољу политичког, а да би се постојеће стање променило у условима вишестраначја, неопходна је, како је то конципирано у оквиру терије вето играча Џорџа Џебелиса, сагласност између политичких актера – партиципаната у процесу политичког одлучивања. Јер, такав „споразум је нужност коју намећу саме институције, које се у ефективном смислу преводе у скуп вето играча“.¹⁰⁴⁶ Из тог угла гледано, може се рећи да ће промена приступа политици идентитета, на начин који смо овде скицирали, зависити од два реда фактора који иначе у свим политичким системима имају кључни утицај на промену политике било које врсте, а то су: с једне стране, преференције политичких актера и, с друге, институционални оквири у којима ти актери делују, односно институционални услови у којима се њихове преференције обликују и спроводе.¹⁰⁴⁷

6.1.1. Спољна политика и јавна дипломатија

Питање националног идентитета је заправо у средишту спољне политике као једног посебног и специјализованог ресора државне управе, који нужно има свака влада било које државе на свету. Неки ће чак и целокупне међународне односе видети као идентитетске односе или, прецизније, односе који се граде на бази идентитетских и уопште релационих категорија (према „другима“ и спрам „других“). Ивер Б. Нојман (Iver B. Neumann), на пример, говори о томе да дихотомија на релацији сопство–друго чини темељ читавих међународних односа.¹⁰⁴⁸ Спознаја о томе је ваљда и довела до тога да, крајем осме и почетком девете деценије XX века, интересовање за проучавање колективног идентитета (националног, па и транснационалног карактера) и његову изградњу уђе, „и то“ – како каже Нојман – „на велика врата“, у дисциплину која се бави међународним односима; да би на прагу новог миленијума дошло и до наглог пораста

¹⁰⁴⁶ Нав. према: *Ibid*, стр. 160.

¹⁰⁴⁷ Управо на те факторе указује Ђорђе Трикош, разматрајући могућности за промену политике у вишестраначкој демократији. Видети: *Ibid*.

¹⁰⁴⁸ Видети: Ивер Б. Нојман, *Употребе другог: „Исток“ у формирању европског идентитета*, *op. cit*, стр. 15 и даље.

научног интереса те врсте у оквиру ове дисциплине.¹⁰⁴⁹ Штавише, полазећи од претпоставке да су колективни идентитети основ за колективно деловање, поменути аутор их и разматра као одређене предуслове за акцију у спољној политици као посве специфичном друштвеном пољу. Један од његових закључака гласи: „Тиме што групама људи објашњавају ко су и како људи баш те врсте треба да се понашају, колективни идентитети их повезују у једну целину и омогућавају колективно деловање...Колективни идентитет је нека врста покретачке енергије“.¹⁰⁵⁰

Постоје различите, често врло уопштене и доста неодређене дефиниције спољне политике. Но, за потребе овог истраживања и објашњења везе између спољне политике и националног идентитета, у приличној мери су задовољавајућа одређења која су понуђена у неколико дефиниција које, према нашем мишљењу, представљају довољно репрезентативан узорак за компаративну анализу из које можемо извући одређене закључке. Тако, на пример, у дефиницији коју је дао Џорџ Моделски (George Modelski), спољна политика је одређена као „систем активности који су развиле заједнице како би промениле понашање других држава и прилагодиле своје активности међународном окружењу“ (курзив – А. М. Ј.).¹⁰⁵¹ Према одређењу Радована Вукадиновића, „спољна политика је организована активност државе којом она настоји максимализовати своје вредности и интересе у односу према другим државама и осталим субјектима који делују у спољном окружењу“ (курзив – А. М. Ј.).¹⁰⁵² У складу, пак, са оним што Вилијам Волас (William Wallace) назива дипломатском дефиницијом, спољна политика представља одређену „општу оријентацију неке владе према другим владама, укључујући прављење савезништва и коалиција у складу са дефинисаним

¹⁰⁴⁹ *Ibid*, стр. 21. Нојман је указао и на могућу корисност од тог усмеравања дисциплине међународних односа на питање стварања (колективног) идентитета, које је, иначе, већ годинама главно и опште питање друштвене теорије. Наиме, она тиме „не само да може довести до целовитијег разумевања међународног система држава него може коначно дати онтолошки статус разним субјектима или 'актерима' у светској политици“ (*ibid*, стр. 21–22).

¹⁰⁵⁰ *Ibid*, стр. 12.

¹⁰⁵¹ George Modelski, *A Theory of Foreign Policy*, Pall Mall Press, London, 1962, стр. 6–7.

¹⁰⁵² Radovan Vukadinović, *Teorija vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005, стр. 17.

националним интересима“ (курзив – А. М. Ј.).¹⁰⁵³ У многим дефиницијама се, заправо, могу уочити бар три или четири битна елемента спољне политике, као што су: (1) *циљеви* које држава, то јест њена власт, жели да оствари према (2) *иностраништу*; (3) *вредности и интереси* на којима се ти циљеви базирају; и евентуално (4) *средства* њиховог остваривања.

Можемо, дакле, приметити да постоји пар чинилаца који на неки начин представљају заједнички именитељ у свим овим одређењима спољне политике. Пре свега, то су: међународно или спољно окружење (то јест иностранство), ка којем је ова политика усмерена и које представља арену њеног деловања и спровођења, и (национални) интереси и вредности, као темељ одређених спољнополитичких циљева. То значи да је спољнополитичка активност усмерана на постизање највећег могућег задовољења посебних интереса и максимализовање вредности дате политичке заједнице, а они су, између осталог, условљени и њеном политичком традицијом, историјом, културним и осталим специфичностима. Другим речима, спољнополитички циљеви могу, а то је управо чест случај, почивати и на идентитетским вредностима, оријентацијама и повезаним интересима. Поред тога, за стратешко управљање националним идентитетом и креирање и промоцију пожељног националног имица, чини се да су значајни и они елементи одређења спољне политике које помиње Моделски: утицај на промену понашања спољног окружења и прилагођавање себе и сопственог деловања истом том окружењу.

Из свега наведеног произлази да у надлежност спољне политике, већ по самој њеној дефиницији, спада и брига о националном идентитету као прворазредном националном интересу. Ту се пре свега мисли на заштиту националног идентитета и његово адекватно представљање према споља, али и на стратешко управљање тим идентитетом у функцији (ре)дизајнирања и промоције одређеног (позитивног) националног имица и (ре)позиционирања земље у међународној арени. Спољна политика првенствено је, наиме, усмерена на онај политички вид националне идентификације, у смислу

¹⁰⁵³ William Wallace, "Foreign policy and national identity in the United Kingdom", *International Affairs*, Vol. 67, No. 1, 1991, стр. 65.

идентитета одређене државе и осећаја припадности тој политичкој заједници. Међутим, ако се ради о националној држави једне, у бројчаном смислу, доминантне и конститутивне етнице, свакако да је онда и њен етничко-културни идентитет нешто што мора бити у спољнополитичком фокусу те државе. А то, између осталог, подразумева и бригу о статусу и заштити права, те очувању идентитета припадника своје етничке групе у иностранству. Ово важи и за сам случај Србије, која представља управо једну такву политичку заједницу која је конститутивно одређена као држава српског народа и свих других грађана који у њој живе. Но, поред тога, етничка хетерогеност државе нужно захтева да се посебан акценат у њеној спољнополитичкој стратегији и активности стави на одржавање, развој и унапређење свеукупних билатералних односа са државама-матикама сопственог мањинског становништва, а нарочито на сарадњу с њима на пољу културе, образовања и у другим областима од виталног значаја за заштиту и очување мањинских етно-културних идентитета. Штавише, у озбиљно и одговорно конципираној спољнополитичкој стратегији рачунаће се на припаднике националних мањина као на својеврстан мост у развоју односа и унапређењу сарадње са њиховим матичним државама. Уз то, како ћемо касније видети, и сам тај етно-културни диверзитет државе може представљати њен значајан идентитетски ресурс, па чак фигурирати и као њен национални бренд, по којем је би она била препознатљива у спољном окружењу. Из овога што је речено јасно се види могућност усмерења спољне политике на сва три, овде дефинисана стуба идентитетске политике.

У овој анализи полази се, заправо, од оног стратегијског одређења спољне политике, првенствено као једног од централних подручја спровођења политике националног идентитета. Треба, међутим, рећи и то да, према неким тумачењима, таква одређења – где се примат даје самом питању националног идентитета – спадају у тзв. *grand strategy* дефиниције спољне политике. Тако ће, на пример, Волас у ту категорију дефиниција сврстати сва она схватања према којима је спољна политика усмерена на питања као што су: „извори националног поноса, дистинктивне карактеристике земље у односу на њене суседе, основни елементи суверенитета које настоји одбрани, вредности које заступа и тежи да промовише у иностранству“.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁴ *Ibid.*

Без обзира на то како се овакав приступ квалификује, ипак се мора уважити чињеница да спољна политика јесте вишеструко повезана, како непосредно, тако и на неке индиректније начине, са питањем националног идентитета.

Постоје различити нивои или степени обухвата спољне политике. У свом ужем значењу, спољна политика обухвата, поред дипломатије, односно спољнополитичких односа у ужем смислу, те државне пропаганде, и војне односе такође. Дакле, спољна политика је, између осталог, повезана и са питањем безбедности. С друге стране, постоји блиска веза између националног идентитета, као осећаја припадности одређеној политичкој заједници, и спољне претње, односно заштите од исте, као питања безбедности. Тако да се и с тог аспекта може разумети спољнополитичко фокусирање на питање идентитета. У једном објашњењу те везе између националног идентитета и безбедности, наводе се три битна момента. Прво, осећај припадности је у блиском међуодносу са чланством у политичкој заједници која обезбеђује заштиту од спољне претње. Друго, и идентитет и безбедност су релациони појмови који подразумевају постојање „другог“, јер се управо на основу тога (а некада и против тог „другог“) артикулише како појам колективног сопства, тако и услови несигурности. И треће, позната је претпоставка, која је развијена у оквиру социјалне психологије и теорије идентификације, о тесној вези између динамике националног идентитета и перцепције безбедности.¹⁰⁵⁵

У ширем значењу, спољна политика, као један специјализован ресор државне управе, може да обухвата и многе друге области – од економије, преко науке и културе, до спорта и туризма – када су ове у функцији остваривања њених циљева. Дакле, све ове, као и друге области друштвене организације, и њихови капацитети могу служити као средство остваривања спољнополитичких циљева. То би одговарало једној „прагматистичкој

¹⁰⁵⁵ О томе видети: Lisbeth Aggestam, "Role conceptions and the politics of identity in foreign policy", *ARENA Working Papers*, No. 8, 1999, ARENA Centre for European Studies, Faculty of Social Sciences, University of Oslo, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/1994-2000/1999/wp99_8.htm (14/03/2017).

дефиницији“, према којој је спољна политика „било шта што влада ради у својим односима са страним владама“. ¹⁰⁵⁶

Када је, пак, реч о овде конципираној идентитетској политици, како смо већ устврдили, постоје различите области или подручја њеног спровођења (од спољне политике, преко политике односа с дијаспором, мањинске политике, културне и образоване итд, све до политике националног брендирања). Стога, она може да се реализује на задовољавајући начин, што значи у свим својим аспектима (укључујући и сва три њена кључна стуба), само као интерресорна практична политика; а спољна политика је онда то логично место где је могуће обезбедити координисање и усклађивање појединачних ресорних политика у њиховом деловању према споља.

Поред тога, у условима успона тзв. брендиране државе, односно данас неизоставне политике националног брендирања, „традиционална дипломатија прошлих времена је“, како закључује Петер ван Хам (Peter van Ham), „у нестајању“. ¹⁰⁵⁷ Наиме, у тим новонасталим околностима, спољна политика и сама дипломатија ¹⁰⁵⁸ морају много више да се ослањају на тзв. бренд менаџмент (енгл. *brand management*), односно на стратегијско управљање националним идентитетом, ако се жели (п)остати политички, економски, културно и у сваком другом погледу компетитиван у данашњем глобализованом свету. Иако, у постојећим условима глобализације, ово може да изгледа као једна контрадикција или *nonsens*, управо се у том

¹⁰⁵⁶ William Wallace, "Foreign policy and national identity in the United Kingdom", *op. cit.*, стр. 65.

¹⁰⁵⁷ Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *Foreign Affairs*, Vol. 80, No. 5, 2001, стр. 2–6, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state> (24/03/2017).

¹⁰⁵⁸ Овде треба указати на дистикцију или, боље рећи, разграничење између спољне политике и дипломатије. Наиме, док је спољна политика превасходно усмерена на спољнополитичке циљеве државе, дипломатска пракса је њено средство за остваривање тих циљева. Видети о томе у: Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, Participant Paper, The International Symposium on Cultural Diplomacy, Berlin, May 11–15, 2011, Institute for Cultural Diplomacy (ICD),

<http://www.culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/content/articles/participantpapers/2011-symposium/Sports-Diplomacy-a-hybrid-of-two-halves--Dr-Stuart-Murray.pdf> (4/11/2011), стр. 4.

контекстуалном оквиру и крије разлог због чега је фокусираност спољне политике на питање националног идентитета данас неизбежна.

**6.1.1.1. Јавна, дигитална и културна дипломатија –
обликовање и примена „меке“, „пааметне“,
„сајбер“ и „друштвене“ моћи**

У савременој информационој ери, са развојем информационих и комуникационих технологија неслућених размера и пратећом децентрализацијом самог процеса преноса информација, ствари од националног интереса, па и сам национални идентитет, могу да буду презентовани много широј јавности и то од стране различитих актера, за разлику од ограничења која је у том погледу имала традиционална, државна дипломатија (тзв. *state-to-state diplomacy*).¹⁰⁵⁹ У том контексту, све више добијају на значају јавна или популарна, то јест народна дипломатија (енгл. *public/ popular/ people's diplomacy*), као и оно што се назива дигиталном или сајбер-дипломатијом (енгл. *digital diplomacy, cyber-diplomacy*), односно виртуелном или е-дипломатијом – као савремени облици промоције идентитетских и културних вредности и допунска средства у односу на ону класичну дипломатију и њену, за ширу јавност, ограничену комуникацију. Те шире комуникативне могућности које, у процесу преношења порука, доносе савремена јавна и дигитална дипломатија, Ван Хам објашњава на следећи начин: „Тамо где се класична дипломатија усредсређује на разговоре и конференције на високом нивоу, јавна дипломатија се бави директном интеракцијом са људима, пре него званичницима, чак и путем блогова и

¹⁰⁵⁹ Уп. Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2013, стр. 16.

Класична или традиционална дипломатија може се, наиме, одредити као „руковођење односима између суверених држава које се у светској политици спроводи путем званичних представника и мирним средствима“ (Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, Columbia University Press, New York, 1977, стр. 156; нав. према: Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, *op. cit.*, ф.н. 4, стр. 4). При томе, за дипломатију генерално важан је тај елемент мирних средстава, јер „у општем смислу, дипломатија је антитеза рату; то су две институције које се узајамно искључују“ (Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, *op. cit.*, стр. 4).

музичких фестивала“.¹⁰⁶⁰ Наиме, у тим новонасталим околностима и саме владе су почеле све више да схватају да не могу више управљати спољним односима искључиво путем традиционалних облика дипломатске праксе и да је „јавна дипломатија постала императив међународног живота државе“.¹⁰⁶¹

Када говоримо о јавној дипломатији, важно је истаћи да – и поред тога што су овај концепт и сама дипломатска пракса тог типа већ у значајној мери развијени, те се чак говори и о успостављању Студија јавне дипломатије (енгл. *Public Diplomacy Studies*) као нове академске и научне дисциплине¹⁰⁶² – још увек нема неке прецизне и опште прихваћене дефиниције овог појма. На конфузност у његовом разумевању додатно утиче и чињеница да је тај појам у међувремену еволуирао у свом садржајном смислу. Реч је, наиме, о фрази чије је значење временом значајно промењено, тако да се данашњи појам јавне дипломатије у многоне разликује од времена његове првобитне употребе из друге половине XIX века,¹⁰⁶³ али постоје извесне разлике и у односу на оно његово модерно значење које је средином шездестих година XX века утемељио Едмунд Гулион (Edmund Gullion) – оснивач првог Центра за јавну дипломатију (Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy) и некадашњи истакнут амерички дипломата.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁶⁰ Peter van Ham, "The European Union's social power in international politics", у: Mai'a K. Davis Cross, Jan Melissen (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave Macmillan, US, 2013, стр. 157.

¹⁰⁶¹ Hans N. Tuch, *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas* (Martin F. Herz Series on United States Diplomacy), St. Martin's Press, New York, 1990, стр. 3.

¹⁰⁶² Видети на пример: Bruce Gregory, "Public diplomacy: Sunrise of an academic field", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, 2008, стр. 274–290.

¹⁰⁶³ Према истраживању које је спровео Николас Кјул (Nicholas J. Cull), иако су концепт и пракса јавне дипломатије углавном касније развијани у САД-у, прва употреба те кованице везује се ипак за *Лондонски Тајмс* (*London Times*) из јануара 1856, где је она заправо била узета само као синоним за уљудност или пристojност – можда чак и у смислу углађености (енгл. *civility*) – у јавној репрезентацији. Видети: Nicholas Cull, "'Public diplomacy' before Gullion: The evolution of a phrase", Center on Public Diplomacy (CPD), University of Southern California (USC), <https://www.uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase>, Apr. 18, 2006 (18/03/2017).

¹⁰⁶⁴ Сматра се да је 1965. године Едмунд Гулион – који је иначе, поред горенаведеног, био и декан Fletcher School of Law and Diplomacy при Tufts University – утемељио појам јавне

У једном од савремених одређења јавне дипломатије каже се, на пример, да је то „једно политичко средство... које користе државе, савези држава и недржавни актери за *разумевање* култура, ставова и понашања; *изградњу и управљање* односима; и *утицање* на мишљења и деловања, а како би се унапредили интереси и вредности“ (курзив – Б. Г.).¹⁰⁶⁵ Међу оним схватањима где се акценат ставља, пак, на државу као кључног актера у чијој је надлежности спровођење јавне дипломатије, истиче се одређење које је дао Ханс Тач (Hans N. Tuch), и то кроз визуру ове праксе у Сједињеним Америчким Државама – земљи која се иначе сматра „пиониром јавне дипломатије“.¹⁰⁶⁶ Према том тумачењу, које се веома често наводи или помиње у литератури из ове области, јавна дипломатија се односи на напоре које предузимају званичне власти државе како би обликовале комуникативно окружење у иностранству као оквир спровођења своје спољне политике, превасходно у смислу превазилажења неспоразума и промене погрешних перцепција, који лоше утичу на односе (у овом случају САД-а) са другим државама.¹⁰⁶⁷ Веома је слично и службено поимање јавне дипломатије у САД, од стране оних државних институција и органа под чију ингеренцију и спада спровођење ове праксе. Тако се, на пример, у *Речнику појмова из области међународних односа*, који је 1987. године објавио амерички Стејт департмент (енгл. United States Department of State – министарство спољних послова Владе САД), каже: „Јавна дипломатија се односи на програме које спонзорише влада, а који су намењени информисању или вршењу утицаја на

дипломатије у његовом модерном значењу. Према том Гулионовом концепту, јавна дипломатија „бави се утицајем ставова јавности на формирање и спровођење спољне политике. Она обухвата оне димензије међународних односа које су изван традиционалне дипломатије; бави се утицајем који владе чине на формирање јавног мњења у другим државама; интеракцијом приватних група и интереса из једне земље с онима у другим земљама; (медијским) извештавањем о спољним пословима и његовим утицајем на политику; комуникацијом између оних чији посао и јесте комуникација, као што су дипломате и страни дописници; и процесом интеркултуралних комуникација“ (*ibid.*).

¹⁰⁶⁵ Bruce Gregory, "Public diplomacy: Sunrise of an academic field", *op. cit.*, 274.

¹⁰⁶⁶ На пример, о пионирској пракси јавне дипломатије у САД, видети: Efe Sevin, "The pioneer of public diplomacy: United States of America", у: исти аутор, *Public Diplomacy and the Implementation of Foreign Policy in the US, Sweden and Turkey* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave MacMillan, London, UK, 2017, стр. 75–108.

¹⁰⁶⁷ Видети: Hans N. Tuch, *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas*, *op. cit.*, стр. 3–11.

јавно мњење у другим земљама“.¹⁰⁶⁸ Такође, и Америчка агенција за информисање (United States Information Agency, USIA) – која је имала вишедеценијско искуство у бављењу овим послом и која се заправо, пре њеног интегрисања у Стејт департмент 1999. године, сматрала специјализованом агенцијом за јавну дипломатију Владе САД – овакву врсту дипломатске праксе одредила је као „настојање да се промовише национални интерес и национална безбедност САД-а кроз разумевање, информисање и утицање на стране јавности, као и кроз ширење дијалога између америчких грађана и институција и њихових партнера у иностранству“.¹⁰⁶⁹

Мада је концепт јавне дипломатије релативно скоро развијен, та врста праксе јесте нешто што већ дуго времена постоји, и што је и раније спровођено кроз културну дипломатију и образовну размену, политику информисања и др. Штавише, и током првих година Хладног рата било је распрострањено такво деловање, које се третирао као један облик психолошког рата.¹⁰⁷⁰ Врло вероватно као последица тадашње употребе дипломатске праксе овог типа, превасходно од стране САД, а зарад осигурања извесне позиционе предности током хладноратовске борбе између блоковских сила, и данас постоје схватања која јавну дипломатију поистовећују са својеврсном пропагандом коју спроводе дипломате, то јест одељења за штампу и информисање при дипломатским представништвима, чији је „основни задатак... управљати вестима од њиховог интереса“, што ће

¹⁰⁶⁸ *Dictionary of International Relations Terms*, U.S. Department of State, 1987, стр. 85; нав. према: *What is Public Diplomacy?*, Public Diplomacy Alumni Association – PDAA (раније USIA Alumni Association), <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>, 5 January 2008 (21/11/2018).

¹⁰⁶⁹ *Ibid.* Према истом извору, скоро идентично одређење јавне дипломатије 1997. год. преузела је и Радна група за интегрисање USIA у Стејт департмент (the Planning Group for Integration of USIA into the Dept. of State). Видети: *Ibid.*

¹⁰⁷⁰ О томе говори Николас Кјул у једном свом познатом раду, где се подробно разматра развој јавне дипломатије и начини на који су се поједина средства таквог деловања употребљавала кроз историју и у дипломатској пракси одређених земаља, као што су САД, Уједињено Краљевство, Швајцарска, Француска и Немачка. Видети: Nicholas J. Cull, "Public diplomacy: Taxonomies and histories", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (Series: *Public Diplomacy in a Changing World*, edited by Geoffrey Cowan and Nicholas J. Cull), Vol. 616, No. 1, Sage Publications, 2008, стр. 52.

рећи у складу са интересима дате земље.¹⁰⁷¹ Међутим, неки други експерти, као и сами званичници америчких власти, инсистирају на томе да програми јавне дипломатије нису пропаганда, нарочито не у смислу оне која је заснована на фалсификатима и неистинама, јер је то ништа друго до обично дезинформисање које је, при томе, и контрапродуктивно. Постоји, наиме, и такво мишљење да „докле год пропаганда може да буде заснована на чињеницама, јавна дипломатија се може изједначавати са пропагандом, то јест идејама, информацијама или другим материјалом, који се шире да би се људи придобили за дату доктрину“.¹⁰⁷²

У међувремену, „јавна дипломатија је, као елемент спољне политике, постала 'нова парадигма дипломатије“, ¹⁰⁷³ па чак и нова парадигма саме

¹⁰⁷¹ Овакво схватање изнето је у: R. Geoff Berridge, *Diplomacija*, Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2004, стр. 16; нав. према: Božo Skoko, „Važnost brendiranja države i uloga javne diplomacije u suvremenim međunarodnim odnosima – hrvatske mogućnosti i neiskorištene prilike“, у: Aleksandra Markić Boban (прir.), *Javna diplomacija: Imidž nacije i brendiranje*, Hanns-Seidel-Stiftung, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih i europskih poslova, Zagreb, 2012, стр. 17.

Као пример таквих поистовећивања јавне дипломатије и пропаганде у ранијем периоду, нарочито током 50-их и раних 60-их година прошлог века (дакле, пре конципирања модерног појма јавне дипломатије), може послужити једна студија из 1955. године: Oren Stephens, *Facts to a Candid World: America's Overseas Information Program*. Ту су се амерички програми за инострано информисање, који се данас уобичајено третирају као програми јавне дипломатије, означавали као пропаганда. Штавише, исти аутор је сматрао и да је славна *Декларација независности* „први и најважнији пропагандни памфлет“ САД-а. Према: "Public diplomacy and propaganda", у: *What is Public Diplomacy?*, Public Diplomacy Alumni Association – PDAA, <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>, 5 January 2008 (21/11/2018).

¹⁰⁷² Према: *Ibid.*

¹⁰⁷³ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Clio, Београд, 2014, стр. 31. Рогач Мијатовић се ту позива на групу аутора: Mark Leonard, Catherine Stead, Conrad Smewing, *Public Diplomacy*, Foreign Policy Centre, London, 2002. Неки ће, пак, јавну дипломатију видети не само као „нову парадигму дипломатије“ већ и као нову парадигму саме спољне политике, али и као ново спољнополитичко средство. Видети нпр: Shaun Riordan, "Dialogue-based public diplomacy: A new foreign policy paradigm", у: Jan Melissen (ed.), *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan, New York & London, 2005, стр. 180–195; Efe Sevin, "Public diplomacy: The new foreign policy 'tool'", у: исти аутор, *Public Diplomacy and the Implementation of Foreign Policy in the US, Sweden and Turkey*, op. cit, стр. 19–49.

спољне политике, а уједно и ново спољнополитичко средство. Премда се значајно разликује од оне традиционалне, и јавна дипломатија је институционализована такође. И не само то, већ она „служи као циљ *Повеље Уједињених нација о мирној егзистенцији и мирној резолуцији конфликта суверених држава*“.¹⁰⁷⁴ Данас, међутим, држава није једини а, према неким мишљењима, ни примарни актер у спровођењу ове врсте дипломатске праксе, јер – у складу са оним процесом који је Џозеф Нај (Joseph S. Nye, Jr.) означио као „расипање“, то јест вертикално спуштање („меке“) моћи – све значајнију улогу у томе имају недржавни, али и субдржавни актери. Раније је дипломатија генерално схватана искључиво као „хијерархијски оријентисан државни модел“ (енгл. *hierarchical state-centric model*) међународних односа“, али развој концепта јавне дипломатије унео је извесне новине, будући да он, у свом савременом значењу, подразумева „мрежно окружење“ (енгл. *network environment*) у коме јавност активно учествује у пружању и примању порука“.¹⁰⁷⁵

Када је реч о званичној јавној дипломатији, што ће рећи таквој дипломатској пракси која је иницирана од стране државе и њених институција, веома је важно упозорење да, „иако не постоји неки универзални шаблон, владина (односно државна – прим. А. М. Ј.) стратегија јавне дипломатије мора се схватити као систематски низ политичких иницијатива које се фокусирају на развој и управљање односима у вези са спољном политиком и међународним питањима од заједничког значаја за домаћу и друге популације“.¹⁰⁷⁶ Ту је, дакле, неопходна фокусираност на спољну политику земље, што значи да је, у односу на ону јавну дипломатију цивилног карактера (тзв. грађанску дипломатију, о којој ће касније бити више речи), израженија веза са њеним спољнополитичким садржајем и циљевима.

За боље разумевање овог облика јавне дипломатије, значајна је и једна дефиниција јавног дипломате где је наглашено да се ту „придев – *јавни* не

¹⁰⁷⁴ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 30.

¹⁰⁷⁵ *Ibid*, стр. 31; уп. Jan Melissen (ed.), *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, *op. cit.*, стр. 12.

¹⁰⁷⁶ Nancy Snow, "Rethinking Public Diplomacy", у: Nancy Snow, Philip M. Taylor (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York & London, 2009, стр. 7.

односи (се) толико на начин рада, већ на публику којој се обраћамо, он указује на то да нисмо усмерени према дипломати нашег ранга у страном министарству, већ према јавности“.¹⁰⁷⁷ Заправо, кључни елемент у савременом схватању појма јавне дипломатије јесте јавност,¹⁰⁷⁸ и то примарно у смислу различитих група јавности у иностранству ка којима је усмерна та врста дипломатског деловања, а потом и у смислу партиципације домаће јавности у тој активности (тзв. грађанска дипломатија) и уопште

¹⁰⁷⁷ Ово одређење јавног дипломате дао је бивши директор Агенције за информисање Сједињених Држава (United States Information Agency, USIA) – Stanton H. Burnett. Оно се наводи у једном зборнику радова са скупа одржаног октобра 1984. год, који је нарочито значајан за разумевање и употребу овог појма и праксе у хладноратовској ери, а чији је уредник био амерички политиколог и историчар родом из Пољске, иначе професор *emeritus* – Ричард Феликс Стаар (Richard Felix Staar). Видети: Richard Felix Staar (ed.), *Public Diplomacy: USA versus USSR* (Foreword by W. Glenn Campbell), Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, California, 1986, стр. 81.

¹⁰⁷⁸ С обзиром на такав кључни статус који јавност има у активностима јавне дипломатије, баш као и у случају неких других делатности као што су јавни послови (енгл. *public affairs* – који су усмерени на ствари од општег интереса, пре свега оне повезане са текућим друштвеним и политичким питањима) или односи с јавношћу (енгл. *public relations* – као један шири концепт и област деловања, који се односе на професионално управљање јавним имиџом било индивида било компанија и других организација), веома је важно указати на разлику између ових концепата и пракси. На пример, поменута Радна група за интеграцију Америчке информационе агенције (USIA) у Стејт департамент, сматрајући да је неопходно разграничити јавне послове и јавну дипломатију као различите врсте владиних активности, дала је једно веома прецизно одређење јавних послова, уз указивање да је ту адресат домаћа јавност, а не страна публика као у случају јавне дипломатије. Како је то тело утврдило, јавни послови подразумевају „пружање информација јавности, штампи и другим институцијама у вези са циљевима, политикама и активностима Владе САД-а. Јавним пословима се настоји подстаћи разумевање ових циљева кроз дијалог са индивидуалним грађанима и другим групама и институцијама, те домаћим и међународним медијима. Међутим, циљ јавних послова је информисање домаће публике“ (према: *What is Public Diplomacy?*, *op. cit.*, <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>, 5 January 2008 /21.11.2018/).

Но, када је, пак, реч о односима с јавношћу и јавној дипломатији, у литератури постоје радови који су фокусирани на анализу концептуалних сличности и конвергенција, пре него разлика између ових појмова и области деловања. Рецимо у једном раду с почетка 90-их година прошлога века указано је на то да ове праксе – *PR* и *PD* – имају сличне циљеве и користе слична средства, али да, и поред тога, још увек недостаје прецизно одређење и тестирање идеја и концепата који би могли да се пренесу из једне од ових области у другу. Видети: Benno H. Signitzer, Timothy Coombs, "Public relations and public diplomacy: Conceptual convergences", *Public Relations Review*, Vol. 18, No. 2, 1992, стр. 137–147.

утицаја ставова јавног мњења (пре свега домаћег, али и страног) на креирање и спровођење спољне политике (видети Табелу 4).

Табела 4: *Поређење традиционалне и „нове“ јавне дипломатије*

	Традиционална јавна дипломатија	Јавна дипломатија XXI века („нова“ јавна дипломатија)
Услови	Конфликт, тензије између држава	Мир
Циљеви	Постизање политичке промене у таргетираним земљама путем промене понашања	Промоција политичких и економских интереса ради креирања рецептивног (пријемчивог) окружења, као и позитивне репутације земље у иностранству
Стратегије	Убеђивање Управљање јавношћу	Изградња и одржавање односа путем ангажовања јавности
Правци комуникације	Једносмерна комуникација (монолог)	Двосмерна комуникација (дијалог)
Истраживање	Веома мало присутно, ако га је уопште и било	Јавна дипломатија заснована на научном истраживању, где су повратне

		информације такође важне
Контекст порука	Идеологије Интереси Информације	Идеје Вредности Сарадња
Таргетиране публице (циљне групе јавности)	Јавност, у општем смислу, одређене (таргетиране) државе; Јасна дистинкција између пошиљаоца и примаоца порука	Сегментирани, прецизно дефинисани (стране) јавности + домаћа јавност; Партиципанти
Канали	Традиционални мас-медији	Стари и нови медији; често и персонални канали
Буџет	Спонзорство од стране владе	Јавно-приватно партнерство

Извор: György Szondi, *Public Diplomacy and Nation-Branding: Conceptual Similarities and Differences*, Discussion Papers in Diplomacy, Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", Hague, October 2008, Tabele 1: "Traditional and 21st century public diplomacy compared", стр. 11.

Стога ће неки јавну дипломатију дефинисати управо као „уметност култивисања јавног мњења за постизање циљева спољне политике“.¹⁰⁷⁹ Наиме, јавна дипломатија као „јавно лице међународне дипломатије“ јесте примарни инструмент не само у промоцији националне културе и институција, већ и за обезбеђење разумевања владајућих идеја и идеала једне државе, те њених циљева и тренутне политике.¹⁰⁸⁰ Другим речима, она

¹⁰⁷⁹ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 31.

¹⁰⁸⁰ Jian Wang, "Localising public diplomacy: The role of sub-national actors in nation branding", *Place Branding and Public Diplomacy*, Vol. 2, No. 1, 2006, стр. 32; уп. Hans N. Tuch, *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas*, *op. cit.*, стр. 3.

представља кључно средство стратешке комуникације државе са међународном јавношћу; а то, како ћемо касније видети, јесте управо и један од важних елемената праксе и политике националног брендирања (у складу са тзв. хексагоном националног бренда, који је конципирао Сајмон Анхолт /Simon Anholt/ – Слика 5).

У Сједињеним Америчким Државама и класична државна дипломатија и јавна дипломатија усмерене су на коришћење тзв. меке моћи ("soft power") и глобално ширење својих националних вредности, путем различитих инструмената и механизма који им стоје на располагању, а зарад остваривања државних спољнополитичких циљева. Карнес Лорд (Carnes Lord) је, крајем прошлог века, дефинисао неке од важних комонената америчке јавне дипломатије. Ту пре свега спадају међународни информативни (медијски) програми, као што су *Глас Америке* (Voice of America, VOA) или *Радио Слободна Европа – Радио Слобода* (Radio Free Europe – Radio Liberty, RFE–RL). Лорд истиче да су ови радијски програми основани током раних 50-их година XX века, под спонзорством Централне обавештајне агенције (CIA), како би деловали као сурогат домаћих радио сервиса за совјетски блок. Наиме, овакви медијски сервиси представљају средство америчке спољне политике и/или политике националне безбедности које ова држава перманентно користи још од Другог светског рата. Другу компоненту америчке јавне дипломатије чине едукативни и културни програми који укључују: ученичке и студентске, то јест образовне размене (енгл. *educational exchanges*); језичке програме (као што су курсеви језика); уметничке и културне туре и изложбе; као и библиотеке у иностранству. Лорд објашњава да су ови програми били у надлежности Стејт департмента све до реорганизације 1978. године, када су прешли под окриље Америчке агенције за информисање (USIA), која ће се убрзо трансформисати у Агенцију за међународну комуникацију Сједињених Држава (United States International Communications Agency). Трећа компонента, како ју је овај аутор дефинисао, јесте политичко деловање које се односи на „широк спектар званичних и квазизваничних операција дизајнираних тако да утичу на

погледе и понашање кључних појединаца и организација у иностранству“.¹⁰⁸¹ Ту је, дакле, реч о оном пресудном утицају на тзв. креаторе јавног мњења у другим државама.

Слично су средства јавне дипломатије била одређена и у раније поменутом *Речнику* америчког Стејт департмента из друге половине осамдесетих година XX века, где се као кључни инструменти ове праксе наводе: публикације, филмови, културна размена, радио и телевизија.¹⁰⁸² Такође, сва ова средства и методе, односно компоненте јавне дипломатије у значајном делу се подударају и са онима обухваћеним тзв. таксономијом коју је развио Николас Кјул. Према истраживањима које је спровео овај аутор, могу се издвојити пет таквих елемената јавне дипломатије, а то су: послушљивање, заступање, културна дипломатија, дипломатија размене и међународно медијско емитовање (енгл. *international broadcasting*).¹⁰⁸³

Дигитална дипломатија, пак, као „најмлађа грана дипломатије“, представља „дигитално отелотворење јавне дипломатије“.¹⁰⁸⁴ То значи да је

¹⁰⁸¹ Carnes Lord, "The past and future of public diplomacy", *Orbis*, Vol. 42, No. 1/98, Foreign Policy Research Institute, Philadelphia, Winter 1998, стр. 51.

¹⁰⁸² *Dictionary of International Relations Terms*, U.S. Department of State, 1987, стр. 85; нав. према: *What is Public Diplomacy?*, *op. cit.*, <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>, 5 January 2008 (21/11/2018).

Треба рећи да – и поред тога што се у овим одређењима инструмената и компоненти америчке јавне дипломатије веома прецизно издваја културна и образовна размена као засебно средство – ипак постоје извесне примедбе да се у Сједињеним Државама та размена често изједначава са културном дипломатијом која је, пак, шири појам, тако да се на тај начин ова друга заправо редукује. Видети, на пример: Александар Јазић, „Америчка јавна дипломатија у борби против тероризма“, *Нова српска политичка мисао*, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/americka-javna-diplomatija-u-borbi-protiv-terorizma.html?alphabet=l>, 11.09.2011 (23/12/2018). Такође, овде је изнета и критичка оцена да се „америчка културна дипломатија користи (се) више као 'база' и подршка за спровођење и унапређење спољне политике, него што представља саставни део државних дипломатских активности“. *Ibid*; уп. Маргарет Ц. Визомирски и Синтија П. Шнајдер, *Културна дипломатија*, Балканкулт фондација, Београд, 2006, стр. 19.

¹⁰⁸³ Nicholas J. Cull, "Public diplomacy: Taxonomies and histories", *op. cit.*, стр. 31.

¹⁰⁸⁴ Према: „Кратак преглед историје дигиталне дипломатије“, блог *Дигитална дипломатија*, <http://digidiplomatija.com/2017/09/25/kratak-pregled-istorije-digitalne-diplomatije>, 25.09.2017 (12/01/2019).

она „више од пуког линковања саопштења и вести са сајтова званичника једне државе“, на шта се ова пракса неретко своди, нарочито када је реч о Србији и другим државама нашег региона, у којима се очигледно није на адекватан начин разумела суштина овог облика дипломатије.¹⁰⁸⁵

Према одређењу које даје Београдска иницијатива за дигиталну и јавну дипломатију (БИДД) – као једна невладина и непрофитна организација чија је делатност усмерена управо на промоцију, развој и примену ових облика дипломатске праксе у Србији – појам дигиталне дипломатије подразумева:

„коришћење Интернет сервиса, *online* медија, рачунара и мобилних уређаја у циљу шире комуникације са грађанима, као и промоције вредности једне државе и народа међу становницима других земаља... У дигиталној дипломатији најчешће се користе друштвене мреже, и то Твитер (Twitter) и Фејсбук (Facebook), а све више и Инстаграм (Instagram), Јутјуб (Youtube) и Линкдин (Linkedin). У Кини и Русији користе се масовно и неке друге друштвене мреже. Користе се и разне апликације за рачунаре и мобилне уређаје, често у сврхе конзуларне подршке грађанима у иностранству“.¹⁰⁸⁶

Дакле, дигитална дипломатија подразумева примену јавне дипломатије у сајбер-простору. На тај начин, она је средство путем којег се обликује и користи тзв. сајбер- или кибер-моћ (енгл. *cyber-power*) – као способност „употребе ресурса за стварање, контролу и саопштавање

¹⁰⁸⁵ *Ibid.* Ту се објашњава да је на нашим просторима управо оваква, неадекватна и недовољна употреба друштвених мрежа, наводно у функцији дигиталне дипломатије, довела до појаве „твитер верзија службених гласила“ (*ibid.*). Ово је, морамо приметити, не само непотребно већ и, у приличној мери, комично.

¹⁰⁸⁶ Према: „Шта је дигитална дипломатија и како се може применити у Србији“ (у тексту су коришћене информације из мастер рада: Звонко Шошевић, „Дигитална јавна дипломатија“, јануар 2015), Београдска иницијатива за дигиталну и јавну дипломатију – БИДД (Belgrade Initiative 4 Digital Public Diplomacy), <http://www.bidd.org.rs/sta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-moze-primeniti-u-srbiji/> (18/03/2017).

електронских информација“.¹⁰⁸⁷ Значај који данас има ова информатичка моћ у међународним односима огледа се пре свега у самој брзини комуникације путем дигиталних система, као и у великом броју укључених и умрежених актера, чиме се омогућава *many-to-many* приступ и ствара тзв. мултипликаторски ефекат. Једноставно, „друштвене мреже ... се уклапају у модел нове јавне дипломатије, у коме се поруке преносе не више само од једног извора ка многима већ од многих пошиљалаца ка многим примаоцима који, прослеђујући даље поруку, постају и сами пошиљаци“.¹⁰⁸⁸

Званична дигитална дипломатија почела је да се убрзано развија у свету крајем прве декаде XXI века, када је иницирана пракса отварања виртуелних амбасада и када је дошло до појаве првих званичних „дигиталних“ амбасадора, односно праксе да амбасадори и државни званичници имају своје (службене) налоге на друштвеним мрежама.¹⁰⁸⁹ На тај начин ће дигитална дипломатија убрзо постати „реалност савремених дипломата и политичара“,¹⁰⁹⁰ што изискује њихову обуку и посебну едукацију из те области. Управо, како се објашњава у једној од најновијих

¹⁰⁸⁷ Овако виђење „сајбер-моћи“ изнео је Џозеф Нај у својој *Будућности моћи*. Нав. према: Александар Саша Гајић, „Само паметна моћ има будућност“ (Приказ књиге: Џозеф Нај, *Будућност моћи*, „Архипелаг“, Београд, 2012), *Летопис Матице српске*, књ. 491, свеска 1–2/13, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 211. Гајић, даље, објашњава: „Инфраструктуре, мреже, софтвер, људске вештине – све су то аспекти кибер-моћи која утиче на многе области, од рата до трговине. У њима се преплићу и тврда и мека моћ...“ (*ibid.*).

¹⁰⁸⁸ Нав. према: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 80.

¹⁰⁸⁹ Државе-пионири у отварању виртуелних амбасада биле су Малдиви и Шведска, које су отпочеле такву праксу 2007. године, да би их убрзо следиле и друге земље, па и неке из нашег региона, попут Северне Македоније и саме Србије. Први званични „дигитални“ амбасадор у свету био је, пак, амбасадор Мексика у Сједињеним Државама – Артуро Сарукан (Arturo Sarukhan), који је 2009. год. добио свој Твитер налог у службеном својству. Такође, и ову праксу су убрзо почеле да следе друге државе широм света и њихови званичници. Колико је овај тренд узео маха, говори тај податак да се њему приклонио чак и Ватикан, те је и сам папа 2012. год. добио службени налог на Твитеру, а 2016. год. на Инстаграму. Извор: „Кратак преглед историје дигиталне дипломатије“, *op. cit.*, <http://digidiplomatija.com/2017/09/25/kratak-pregled-istorije-digitalne-diplomatije>, 25.09.2017 (12/01/2019).

¹⁰⁹⁰ „Шта је дигитална дипломатија и како се може применити у Србији“, *op. cit.*, <http://www.bidd.org.rs/sta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-moze-primeniti-u-srbiji/> (18/03/2017).

студија, овладавање дигиталним платформама од старне дипломата и њихово прихватање логике „дигиталног друштва“ (енгл. *digital society*) довело је до даљег убрзавања процеса дигитализације.¹⁰⁹¹ Стога се у дигиталној ери све већа пажња и научника и практичара усмерава на боље разумевање тога „како дигиталне технологије олакшавају активности јавне дипломатије“,¹⁰⁹² односно како ове технолошке иновације утичу на ефикасније и економичније спровођење те врсте дипломатске праксе. Примећено је да се њихов допринос до сада превасходно огледа на два поља: у олакшавању таргетирања различитих група јавности као адресата порука и у самом процесу креирања јавне дипломатије (*targeting* и *tailoring* – као „два степена дигитализације јавне дипломатије“).¹⁰⁹³

Тако је, путем дигиталне јавне дипломатије, иницијално развијене у центрима глобалне моћи, савремена држава добила шансу „да сопствену 'soft power' спорта, културе, гастрономије, уметности и многих других квалитета, уз минимална материјална улагања, пренесе хиљадама и милионима умрежених становника у свету“.¹⁰⁹⁴ Тиме се може утицати на изградњу и одржавање позитивног националног имиџа, на прихватање и поштовање сопствених националних вредности у свету, али и на развој политичких, економских, културних и свеукупних спољних односа. Такође, поред изванредних могућности за промоцију националног идентитета, националних вредности и интереса у страној јавности, дигитална јавна дипломатија – као један далеко економичнији вид дипломатије – може бити и средство шире комуникације са сопственим грађанима, а исто тако може послужити и за комуникацију са сопственом националном мањином и дијаспором у иностранству.¹⁰⁹⁵ Насупрот класичној дипломатској комуникацији *in vivo*, очигледне су предности, као и делетворност, оваквог допунског начина

¹⁰⁹¹ На то се указује у студији коју је 2019. год. објавио Илан Манор (Илан Манор), истраживач са Оксфордског универзитета, који се, између осталог, бави проучавањем дигиталне дипломатије у времену кризе. Видети: Ilan Manor, *The Digitalization of Public Diplomacy* (Palgrave MacMillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave MacMillan, 2019, стр. 102.

¹⁰⁹² *Ibid*, стр. 30.

¹⁰⁹³ Видети о томе у: *Ibid*, стр. 101–134.

¹⁰⁹⁴ „Шта је дигитална дипломатија и како се може применити у Србији“, *op. cit*, <http://www.bidd.org.rs/sta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-moze-primeniti-u-srbiji/> (18/03/2017).

¹⁰⁹⁵ *Ibid*.

преношења порука, уз њихову практично неограничену редистрибуцију ка аудиторијуму огромних размера (тзв. мултипликаторски ефекат о којем је већ било речи). Како је закључио поменути Илан Манор са Оксфордског универзитета: „Пракса јавне дипломатије остала је слична и у доба дигиталне ере, а све што се променило то су средства, методе и стратегије које се користе за постизање циљева јавне дипломатије“.¹⁰⁹⁶ На то упозорава и Николас Кјул – професор јавне дипломатије на Универзитету Јужне Калифорније – у својој новијој студији у којој управо настоји да утврди основе за успешно ангажовање глобалне јавности кроз праксу јавне дипломатије у дигиталној ери. Он ту објашњава да историја јавне дипломатије и лекције које она пружа не само да нису изгубиле на значају него су постале још релевантније у дигитално доба у коме су сасвим извесно комуникације добиле улогу без преседана. Јер, биле комуникације дигитализоване, то јест у електронској форми, или не, основе за деловање на пољу јавне дипломатије које су раније биле валидне, то су и данас.¹⁰⁹⁷

Треба, такође, указати на то да – и поред свих поменутих предности дигитализације и развоја дигиталног окружења, као и уочљивих нових демократских потенцијала које они доносе, и то не само на пољу спољне политике и дипломатске праксе већ и генерално у политичкој сфери – постоје ипак и нека скептична мишљења у погледу стварних могућности које те нове, дигиталне технологије и на њима развијени системи пружају када је реч о већој интерактивности и партиципативности грађана. Управо у том смислу се говори о „псеудопартиципативној интерактивности“ дигиталне дипломатије.¹⁰⁹⁸

Развој ових подручја дипломатског деловања и пратећих појмова, заједно са другим хибриднијим појмовима и облицима дипломатије – попут

¹⁰⁹⁶ Ilan Manor, *The Digitalization of Public Diplomacy*, *op. cit.*, стр. 30.

¹⁰⁹⁷ Више о томе видети у: Nicholas J. Cull, *Public Diplomacy: Foundations for Global Engagement in the Digital Age* (Contemporary Political Communication Series), Polity Press, Oxford, UK, 2019.

¹⁰⁹⁸ Видети: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 80.

Говорећи о томе, ауторка се заправо ослања на тезу која је изнета у једној занимљивој критичкој анализи објављеној 2010. год. у часопису *Cultural Politics*: Bernard Stiegler, "Telecracy against democracy", *Cultural Politics*, Vol. 6, No. 2, 2010, стр. 176.

спортске, културне, трговачке или економске дипломатије – с једне стране, указује на својеврсну „ренесансу“ у теорији и пракси дипломатије“, док, с друге, изазива „забринутост да се форма дипломатије разблажује путем хибридизације“.¹⁰⁹⁹ Како ћемо о спортској дипломатији касније у раду подробно говорити, као и о улози идентитета и имица државе у њеној спољној трговини и уопште у економским односима с иностранством, те о улози културе и образовања у брендирању државе-нације, овде ћемо се само кратко осврнути на схватања културне дипломатије која се, видели смо, третира и као једно од основних средстава или елемената јавне дипломатије.

Већ и сама та кованица – „културна дипломатија“ – коју чине две „веома 'углађене' и 'деликатне' речи“,¹¹⁰⁰ односно, како примећује Рут Бересон (Ruth Bereson), „два изузетно клизава концепта“,¹¹⁰¹ говори о каквој стратегији је ту заправо реч. То је једна, рекли бисмо, веома софистицирана стратегија спољнополитичког деловања која захтева континуирану и трајну примену уколико се желе постићи неки дугорочни ефекти на пољу бољег разумевања, те стицања поверења, поштовања и угледа у међународним односима. Поред нужности њене примене у дугом периоду, важно је имати у виду још неке аспекте и чињенице који су повезани са ефикасношћу и максимизирањем утицаја културне дипломатије. На пример, то да она: „представља двосмерну улицу“; „не објашњава и не компензује лоше политике“; да „може кроз комуникацију да одврати или скрене пажњу на

¹⁰⁹⁹ Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, op. cit, стр. 22.

Но, поред ових промена у погледу форме дипломатије, присутно је такође и проширивање њеног садржаја, што се, између осталог, огледа у појави неких нових кованица, као што су: „дипломатија знања“; „транзициона дипломатија“; „глобално управљање“; „дипломатија ресурса“; „нафтна дипломатија“; „дипломатија животне средине“; „дипломатија природних катастрофа“; „ургентна дипломатија“ и др. Видети о томе: Ronald Peter Barston, *Modern Diplomacy* (forth edition), Routledge, New York, 2014, стр. 1. Разматрајући развој дипломатије и промену њене природе, професор Барстон се слаже са мишљењем да се она заправо треба посматрати у еволутивном смислу, а не на бази неке чврсте поделе између „старе“ и „нове“ дипломатије. „Дипломатија је“ – каже он – „предмет сталне промене, пре него великих смена које конституишу нову форму“ (ibid, стр. 5).

¹¹⁰⁰ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, op. cit, стр. 26.

¹¹⁰¹ Ruth Bereson, "Understanding cultural diplomacy", у: Ruth Bereson (gen. ed.), *Lying Abroad: A Critical Study of Cultural Diplomacy* (UB Arts Management & Policy Occasional Paper Series, Vol. 2), Merrill Press, Buffalo University, NY, 2007, стр. 9.

одређене аспекте... културе“; „не може бити ефикасно измерена, јер она прави квалитативне а не квантитативне промене у односима између народа и држава“; да „најбоље функционише када је у складу са интересима земље домаћина или региона“; те да, нарочито када су буџети ограничени, „мора да буде креативна, флексибилна и пожртвована“.¹¹⁰²

Но, ово би ипак био један не само позитиван, већ у приличној мери и оптимистички поглед на културну дипломатију и њене потенцијалне ефекте, нарочито у погледу имиџа и угледа државе, будћи да с тим у вези постоје и нека изразито скептична мишљења. Тако ће британски професор *emeritus* Џон Пик (John Pick), који предаје политику и менаџмент у области уметности, настојати да укаже управо на те ограничене домете културне дипломатије, истичући да се веза између ње и перцепција, то јест слика које страна јавност може имати о датој земљи, не може предвидети, између осталог и зато што су доживљаји у вези са неком уметношћу посве индивидуалног карактера.¹¹⁰³ Поред тога, неретко је у фокусу истраживача и она манипулативна страна културне дипломатије, те се подвлачи да она нарочито добија на значају онда „када друге стратегије треба заменити, утишати или тек прикрити“.¹¹⁰⁴ Или, како у својој критичкој анализи каже већ поменути Бересонова, парафразирајући познату изреку о рату: „Она се појављује... као високо развијени процес који омогућава наставак рата путем дипломатије“.¹¹⁰⁵ Наиме, реч је о различитим приступима и/или трендовима у дефинисању културне дипломатије: док се у првом случају акценат ставља на овај облик дипломатске праксе као инструмент промоције националних вредности и културе у иностранству, средство успостављања интерактивних културних односа и уопште јачања националних, односно државних

¹¹⁰² Све. нав. према: Александар Јазић, „Америчка јавна дипломатија у борби против тероризма“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/americka-javna-diplomatija-u-borbi-protiv-terorizma.html?alphabet=1>, 11. 09. 2011 (23/12/2018).

¹¹⁰³ Видети: John Pick, "Britain: Its 'image' and 'cultural diplomacy'", у: Ruth Bereson (gen. ed.), *Lying Abroad: A Critical Study of Cultural Diplomacy*, *op. cit.*, стр. 83–95.

¹¹⁰⁴ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 26.

¹¹⁰⁵ Ruth Bereson, "Understanding cultural diplomacy", *op. cit.*, стр. 9. Ово одређење културне дипломатије професорка Рут Бересон даје на основу парафразе чувене дефиниције рата коју је формулисао пруски генерал и војни теоретичар Карл фон Клаузевиц (Carl Philipp Gottfried /Gottlieb/ von Clausewitz): „Рат је наставак дипломатије другим средствима“.

интереса; у другом случају инсистира се на том виду дипломатије као средству „за 'релаксирање' затегнутих политичких односа“,¹¹⁰⁶ односно погодном, а некада чак и једино могућем, средству комуникације у кризним ситуацијама у којима постоје тензични или конфликтни односи. Неспорно је да културном дипломатијом могу бити обухваћени сви ови аспекти, и то превасходно зависи од дате ситуације, те циљева и мотивације држава или других актера који прибегавају њеној употреби. Међутим, у литератури, а нарочито у самој пракси, овај појам се често користи веома уопштено, без неких конкретних прецизирања, чиме се ствара додатна конфузност у разумевању те врсте дипломатског деловања, уз већ често присутно њено поистовећивање са јавном дипломатијом.

Сви поменути облици дипломатије, који су у тесној вези са концептом тзв. меке моћи и изградњом и јачањем националног имица и репутације државе у међународним односима, управо имају важну улогу и у процесу националног брендирања, а те праксе се данас неретко и преплићу. Јер, с једне стране, круцијална димензија националног брендинга везана је управо за јавну дипломатију и стратешку комуникацију државе са страним јавностима, то јест за представљање и позиционирање националног бренда у међународном окружењу; док, с друге, имиц државе и њен идентитет имају важну улогу у међународним односима, те је природно да дипломатска активност, а нарочито у виду јавне и дигиталне дипломатије, буде усмерена и на те елементе.¹¹⁰⁷ Ипак, када је реч о дистинкцији између ових подручја, а

¹¹⁰⁶ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 28.

¹¹⁰⁷ О тој дипломатској димензији националног брендинга, видети: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 16; такође, више о улози националног имица и идентитета у међународним односима, видети у: Simon Anholt, "Beyond the nation brand: The role of image and identity in international relations", у: Andy Pike (ed.), *Brands and Branding Geographies*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2011, стр. 289–302.

Поред тога, већ су се појавиле и неке конкретне студије које се баве концептуалним сличностима и разликама између националног брендинга и јавне дипломатије. Видети, на пример: György Szondi, *Public Diplomacy and Nation-Branding: Conceptual Similarities and Differences*, *op. cit.* (доступно *online*: <https://www.clingendael.org/publication/public-diplomacy-and-nation-branding-conceptual-similarities-and-differences> /27.12.2018/). Ова студија се управо бави односом између јавне дипломатије и националног брендирања као нових области истраживања које су, иако се суочавају са бројним изазовима, „фасцинирајуће“, а при томе се веома често и све више користе у истом контексту. Полазећи од (не)интегрисања, односно

посматрано из перспективе државе као актера, сматрамо да се не сме изгубити из вида то да је јавна дипломатија, као уосталом и она класична, превасходно средство за остваривање одређених политичких циљева према спољашњем окружењу (мада, у свом савременом значењу, она подразумева и извесну консултативну, то јест саветодавну функцију, те доприноси и обликовању спољне политике); док национално брендирање представља или би требало да представља стратешку политику управљања националним идентитетом, првенствено ради (ре)позиционирања земље у међународној арени. Дакле, гледано из овог угла, јавна дипломатија је средство у функцији спровођења политике брендирања нације (схваћене у смислу политичке заједнице, то јест државе).

Може се приметити да у погледу делујуће моћи, њених извора и облика у међународним односима, национално брендирање има заправо сличне ефекте као и културна димензија глобализације, и то нарочито важи у случају глобалних сила. Национални брендинг, наиме, такође представља један облик оне „меке моћи“, чије су предности све очигледније насупрот „тврдој моћи“ (*"hard power"*) иза које стоје превасходно војна, али и нека економска средства.¹¹⁰⁸ Ево и како се та стратешка политика „меке моћи“

степен интеграције ових подручја, ту се утврђује постојање пет различитих приступа или концептуалних модела њиховог односа: од оног приступа где се сматра да јавна дипломатија и брендирање нације нису повезани и немају никакве заједничке основе; преко разних модела где се полази од тога да то јесу, у извесној мери, повезане области, односно концепти са одређеним степеном међусобне интегрисаности; па све до оног схватања где се ови концепти третирају као потпуно исти, то јест као синоними за један исти концепт. Такође, поменута студија сугерише да се изградња односа може узети као нешто што представља заједнички именитељ ових области, јер је управо то „централна парадигма“ како у случају јавне дипломатије, тако и у случају националног брендирања, те да она може послужити и за њихово даље повезивање. Но, да би се то постигло, али и да би се ојачале теоријске и практичне основе ових области, према мишљењу које је ту изнето, потребно је и да практичари и научници из обе сфере више међусобно сарађују.

¹¹⁰⁸ Видети: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 16.

Но, првобитно је Џозеф Нај указао на то да и економска моћ државе може некад имати сличне, директне ефекте као и њена војна моћ (на пример, када владе прибегавају замрзавању банковних рачуна страним правним и физичким лицима или се, пак, одлуче на хитно дистрибуирање помоћи), те да, у том смислу, и она може представљати такође један

сликовито описује: „Мекша него штап, мање обавезујућа од шаргарепе, рационална стратегија (националног брендирања – прим. А. М. Ј.) коју јавно артикулишу национални лидери и која се ослања на територијалне, културне и комерцијалне специфичности које су у њиховој надлежности, обећава да ће дати боље резултате него ужа концепција традиционалних извора моћи“.¹¹⁰⁹ Дакле, јасне су спољнополитичке предности националног брендирања као политике „меке моћи“, у односу на традиционалну концепцију „тврде моћи“ и стару, широко примењивану тактику „штапа и шаргарепе“, то јест казни и награда.

Док се „тврда моћ“ једне земље огледа у способности за приморавање, односно ефикасну употребу принуде или присиле, „мека моћ“ делује на далеко суптилније начине и представља њену способност за придобијање и убеђивање, и то пре свега стране јавности, а у томе значајну улогу имају атрактивности њене културе и географије, њене традиционалне вредности, па и сами конститутивни политички принципи и њене политичке институције. Креатор тог концепта „меке моћи“ – Џозеф Нај – развио га је на бази једног старијег обрасца типологизације моћи¹¹¹⁰ и увео током касних 80-их година XX века, да би данас он имао не само теоријски већ увелико и политички карактер (будући да је у широкој употреби од стране политичких лидера и политичких стратега, али и медијских и других актера). Говорећи о моћи XXI

вид „тврде моћи“. Мада, када је реч о економским санкцијама, он је изразио скепсу у њихове капацитете да произведу жељене исходе, истичући да је, чак ако би се и успело у томе, често потребно пуно времена за то. Уп. Joseph S. Nye, Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, Chapter 4: "Wielding soft power", стр. 99. Такође, према одређењу овог аутора, у елементе „тврде моћи“ спада и један демографски елемент – бројност становништва, вероватно због његовог утицаја на саму војну моћ земље.

¹¹⁰⁹ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 16.

¹¹¹⁰ Саша Гајић објашњава да се Џозеф Нај, развијајући ову своју теорију, заправо ослонио на један образац моћи који је још 1939. године увео Е. Кар, а који је такође обухватао војну, економску и „меку“ моћ; мада је Кар, према напмени аутора, за ову последњу користио назив „моћ над мњењем“ (видети: Александар Саша Гајић, „Само паметна моћ има будућност“, *op. cit.*, стр. 210).

Чини се да овај првобитни назив за „меку моћ“, поред тога што је, у смислу самог значења, прецизнији, на један много јаснији начин указује на везу те врсте моћи и јавне дипломатије као средства њене примене.

века, Нај је упозорио: „Конвенционална мудрост је одувек сматрала да ће превладати држава с највећом војском, али у информатичко доба превладати можда може држава (или недржава) која има најбољу причу“.¹¹¹¹ Концепти моћи које је развио овај стручњак са Харвардског универзитета, а који је иначе био и политички ангажован у чак две америчке администрације (Картеровој /Jimmy или James Earl Carter Jr./ и Клинтоновој /Bill или William Jefferson Clinton/), резултат су његовог вишедеценијског истраживања извора, те трансформације и кретања глобалне моћи Сједињених Држава, што је постало нарочито значајно питање након наступања велике рецесије, то јест светске економске кризе, и бројних предвиђања краја ере униполарног светског поретка у коме је ова земља имала статус једине глобалне суперсиле.¹¹¹² Нај је, наиме, указао на то да у савременим условима, које обликују информациона и технолошка револуција и глобализација XXI века, нужно мора доћи до трансформације моћи.

¹¹¹¹ „Џозеф С. Нај: Моћ у 21. веку“ (извод из књиге: Џозеф С. Нај, *Будућност моћи*, „Архипелаг“, Београд, 2012), *Бизнис и финансије*, 21.03.2013, <http://bif.rs/2013/03/dzozef-s-naј-moc-u-21-veku/> (20/12/2018).

Према налазима овог аутора, не само да савремени процес глобализације и информатичко-технолошка револуција воде ка трансформацији државне моћи, већ они утичу и на успон недржавних актера, пружајући управо њима нове ресурсе моћи. Тај прелазак моћи са држава на недржавне актере, дакле њено вертикално спуштање, Нај је означио као „расипање моћи“ и у томе је видео већу претњу и безбедносни ризик за државе него што то носи она класична транзиција моћи међу великим државама. Но, оба ова транзициона процеса он ће маркирати као „велике промене моћи“ које су карактеристичне за XXI век (видети: *Ibid.*).

¹¹¹² Поменути Саша Гајић је, у свом критичком осврту, на следећи начин сумирао настојање Наја да у *Будућности моћи*, на основу процене ресурса моћи и вероватноће успешности њихове употребе у случају САД, али и других актера који се јављају као њени такмаци, изнесе једну ипак оптимистичку прогнозу у погледу будућег статуса ове земље. Наиме, Нај је – према речима Гајића – у складу са својим „пословичним оптимизмом“, уз „недоречености, једностраности, па и пристрасности“ у изнетој анализи, закључио да ће САД, „иако ослабљене, успети да паметним стратегијама задрже за себе улогу и даље релативно најјаче, водеће светске силе“ (Александар Саша Гајић, „Само паметна моћ има будућност“, *op. cit.*, стр. 212).

Но, последњих година и многи други аутори, а нарочито амерички теоретичари међународних односа, баве се променом спољне политике Сједињених Држава која је базирана на тој трансформацији моћи и потребом већег фокусирања на јавну дипломатију. Неки ће чак у томе видети и капацитете за изградњу нове америчке „империје идеја“. Видети, на пример: Justin Hart, *Empire of Ideas: The Origins of Public Diplomacy and the Transformation of US Foreign Policy*, Oxford University Press, New York, 2013.

Но, примена те „меке моћи“ или „моћи над мњењем“ је ипак тежа. Јер, како је сам Џозеф Нај објаснио, „многи од њених кључних ресурса су изван контроле влада и њени ефекти у великој мери зависе од пријема код публике ка којој је усмерена. Штавише“ – каже он – „ресурси меке моћи често делују индиректно кроз обликовање окружења за политику (односно њено спровођење – прим. А. М. Ј.), а понекад су потребне године да произведе жељене ефекте“.¹¹¹³ Поред тога, Нај је увидео и нека друга ограничења „меке моћи“, у смислу да се њеном искључивом применом не би могли решити сви проблеми са којима се САД данас суочавају у настојању да задрже или, боље рећи, поврате своју глобалну супрематију (као што је, на пример, проблем развоја програма нуклерног наоружања од стране неких других држава). Стога ће он 2004. године увести и појам „паметне моћи“ (тзв. *smart power*),¹¹¹⁴ који данас све више добија на значају, а заправо подразумева вешто комбиновање „тврде“ и „меке“ моћи како би се обезбедило успешно и стратегијско спољнополитичко деловање. Дакле, таква „паметна“ стратегија захтева „превођење ресурса свих врста у делотворни утицај“.¹¹¹⁵

Иако неки сматрају да су Сједињене Америчке Државе у последње време запоставиле „меку моћ“ и тиме у значајној мери смањиле или ограничиле своју способност да убеђују и утичу на друге, односно да оне још увек не користе у довољној мери потенцијале јавне дипломатије,¹¹¹⁶ посебно

¹¹¹³ Joseph S. Nye, Jr., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, op. cit, стр. 99.

¹¹¹⁴ Мада, како је истакнуто једном приликом, будући да је „Нај (је) већ годинама писао о комбиновању присиле, убеђивања и привлачности, за њега је паметна моћ била један нови термин, али не и нови концепт“. Такође, у истом излагању је подвучено и то да је, на пример, Администрација Барака Обаме (Barack Hussein Obama II) усвојила концепт „паметне моћи“ управо „како би обликовала стратегију за коришћење свих средстава која јој стоје на располагању, у њиховом потпуном обухватау – дипломатских, економских, војних, политичких, правних и културних“. Bruce Gregory, "Mapping Smart Power in Multi-Stakeholder Public Diplomacy/Strategic Communication", Paper presented at the New Approaches to US Global Outreach Conference, Institute for Public Diplomacy and Global Communication, George Washington University, October 5, 2009; транскрипт на веб-сајту PDAA (Public Diplomacy Alumni Association): <https://pdaa.publicdiplomacy.org/?p=52> (20/12/2018).

¹¹¹⁵ Џозеф С. Нај, *Будућност моћи*, „Архипелаг“, Београд, 2012, стр. 238.

¹¹¹⁶ Како је, још почетком, а нарочито крајем прве деценије овог века, у светској јавности почео да се шири негативан имиџ САД-а, уз урушавање и угледа ове земље, превасходно услед њене међународне политике и улоге „светског полицајца“ коју је преузела на себе,

када је реч о културној и тзв. дипломатији размене (ученичка и студентска размена), о чему ће касније бити више речи (у секцији ове главе која се бави културном и образовном политиком), амерички утицај у савременом свету

међу професионалцима и експертима из ове области, али и од стране медија, покренута је широка дебата о колапсу америчке јавне дипломатије, њеним проблемима (међу којима су нарочито истицани они структуралне природе) и начинима њиховог превазилажења. На пример, видети о томе: Sharif Shuja, "Why America cannot ignore soft power", *Contemporary Review*, Vol. 290, Issue 1688, Spring 2008, стр. 16–22; Thomas R. Pickering, Henry E. Catto, David Hitchcock, Fred A. Coffey, Jr., Stanley M. Silverman, "Public diplomacy is trying to reach and influence the world but its State Department structure has problems" (*American Diplomacy* /electronic journal/, 12 October 2009), Public Diplomacy Alumni Association (PDAA), <http://www.publicdiplomacy.org/110.htm>, 24 October 2009 (20/12/2018); David I. Hitchcock, *Making U.S. Public Diplomacy Work*, Public Diplomacy Alumni Association (PDAA), <http://www.publicdiplomacy.org/104.htm>, 21 March 2009 (20/12/2018); Kathy Fitzpatrick, "The collapse of American public diplomacy" (Paper for International Studies Association Annual Meeting, 26 March 2008), Public Diplomacy Alumni Association (PDAA), <http://www.publicdiplomacy.org/94.htm>, 30 March 2008 (20/12/2018).

Рецимо, у последње наведеном раду, ауторка је изнела неке резултате истраживања које је обавила међу чланством америчког Удружења професионалаца из области јавне дипломатије (Public Diplomacy Alumni Association – PDAA; у време истраживања удружење је још увек носило назив USIA Alumni Association), које окупља бројне бивше службенике Америчке информационе агенције (USIA). Питања су била у вези са мисијом, вредностима и методама рада америчке јавне дипломатије, као и њеном улогом у остваривању америчких националних интереса, али и оценом стања у којем се она данас налази. Скоро сви испитаници су изразили велику забринутост због опадајућег имиџа САД-а у свету (њих чак 98 одсто), као и због растућег антиамериканизма у глобалним размерама (95 одсто). Такође, 83 одсто испитаника је оценило данашњу јавну дипломатију САД као „маргиналну“ или „сиромашну“ (према: *Ibid.*)

У прилог тезе о колапсу америчке јавне дипломатије говоре и нека друга истраживања чији резултати показују велико опадање популарности и угледа САД-а у свету. Тако је, на пример, истраживање аустралијског Лоуи института (Lowy Institute) из 2005. године показало да је скоро 50 одсто анкетираних Аустралијанаца спољну политику САД видело као претњу (наспрам скоро истог процента њих који су имали позитиван поглед на ту земљу). Такође, и анкета коју је спровео Пив Черитејбл траст (Pew Charitable Trust) показала је да је у 19 од 27 земаља дошло до драстичног опадања привлачности САД у периоду 2001–2003. год. Посебно изненађујући податак јесте тај да је чак и у Великој Британији, премда је реч о најближем америчком савезнику, забележен раст негативних ставова према америчкој политици „тврде моћи“. Видети о томе: Александар Јазић, „Америчка јавна дипломатија у борби против тероризма“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/americka-javna-diplomatija-u-borbi-protiv-terorizma.html?alphabet=1>, 11. 09. 2011 (23/12/2018); уп. Sharif Shuja, "Why America cannot ignore soft power", *op. cit.*, стр. 20.

увелико се већ заснива на поменутом концепту „паметне моћи“, што ће рећи вештини комбиновања „меке“ и „тврде“ моћи. Резултат такве америчке стратегије добро је на једном месту описао Џошуа Маравчик (Joshua Muravchik): „Било би лудо замислити да смо свемоћни: ми имамо утицај, не контролу. Али би такође било лудо замислити да смо беспомоћни. Америка већ има огроман утицај на свет“.¹¹¹⁷

У случају јавне и грађанске, а нарочито, чине се, дигиталне дипломатије, поред поменутих концепата „меке“ и „паметне“ моћи, као и „сајбер-моћи“, све више добија на значају и појам тзв. друштвене моћи (енгл. *social power*) који је увео овде већ помињан Ван Хам, настојећи да покаже како је управо ова врста моћи – као споспбност успостављања стандарда и креирања легитимних норми и вредности – кључна за разумевање актуелне међународне политике.¹¹¹⁸ Он је указао не само на средишњу улогу те „друштвене моћи“, него и на сву њену сложеност и свеобухватност,¹¹¹⁹ кроз истраживање различитих облика њеног испољавања на разним пољима, као што су: култура, мас-медији, институционално и правно поље, те област националног брендирања. При томе, своју истраживачку пажњу нарочито је усмерио ка појединим недржавним актерима у чијем су поседу ресурси ове моћи, попут невладиних организација, медија и потрошача, а није пропустио ни да маркира улогу коју ови и други недржавни актери, упоредо са оним државним, имају у (ре)дизајнирању националног идентитета. У једном свом каснијем раду, Ван Хам ће и сасвим прецизно објаснити да до јачања „друштвене моћи“ долази услед тога што „у глобализованом, умреженом међународном окружењу, обични људи постају све значајнији“, и то у различитим областима: од политике, преко економије, па све до

¹¹¹⁷ Џошуа Маравчик, *Императив америчког вођства: Изазов неоизолационизму*, БМГ, Београд, 2004, стр. 283.

¹¹¹⁸ Видети: Peter van Ham, *Social Power in International Politics*, Routledge, London, New York, 2010; такође и: Јелица Стефановић-Штамбук, „Да ли је дипломатија данас одржива?“, *МП*, Vol. LXII, бр. 4, 2010, стр. 66, као и цео одељак истог рада под називом „Моћ: Ни чврста, ни мека, ни паметна, ни истрајна, ни структурална, ни нормативна него друштвена“, стр. 662–666.

¹¹¹⁹ Ове три кључне особине „друштвене моћи“ – средишност (*centrality*), сложеност или слојевитост (*complexity*) и свеобухватност (*comprehensiveness*), Ван Хам је дефинисао као формулу „3C“ (на енглеском језику). Према: *Ibid*, стр. 665.

безбедности.¹¹²⁰ На пример, у области политике, суверенитет државе се нашао пред изазовом „моћи народа“ (*"people power"*), што је последица „глобалног тријумфа демократије“; док у економији, за стварање богатства све већи значај имају управо људски ресурси, односно знање и вештине којима располажу појединци, пре него имовина и други ресурси (материјални, финансијски, природни и др.) који припадају држави.¹¹²¹

Овај аналитички оквир који је развио Ван Хам свакако је омогућио боље разумевање начина употребе моћи у међународној политици која се спроводи у условима растуће сложености и глобализованости савременог света. Теоријски допринос овог концепта можда је на најбољи начин изражен кроз оцену коју је, у својој анализи, изнела Ј. Стефановић-Штамбук: „Бесплодно надмудривање око најподеснијег квалитета моћи (чврста, мека, истрајна, лепљива, структурна, нормативна, производна, паметна) је пресечно. Моћи је враћена односност у власититој средини. То је друштво где она извире, ствара се и делује.“¹¹²²

6.1.1.2. Процес унутрашње демократизације спољне политике и „унутрашња димензија јавне дипломатије“: Грађанска дипломатија, парадипломатија и урбана (градска) дипломатија

Концепт „друштвене моћи“ и с њим повезани концепти попут грађанске дипломатије, „нове јавне дипломатије“ и слично, одраз су једног процеса који неки означавају као „унутрашњу димензију јавне дипломатије“,¹¹²³ дакле, ону њену страну која је повезана са извесним

¹¹²⁰ Peter van Ham, "The European Union's social power in international politics", *op. cit.*, стр. 157.

¹¹²¹ Видети: *Ibid.* Према речима Ван Хама, „чак и у области безбедности, питања људске безбедности и идентитета истискују класично међудржавно ривалство као кључни проблем и доминантну парадигму“ (*ibid.*).

¹¹²² Јелица Стефановић-Штамбук, „Да ли је дипломатија данас одржива?“, *op. cit.*, стр. 665.

¹¹²³ На пример, о „унутрашњој димензији јавне дипломатије“ (енгл. *public diplomacy's domestic dimension*) говори Ненси Сноу (Nancy Snow). Видети: Nancy Snow, "Rethinking Public Diplomacy", *op. cit.*, стр. 3–12. Такође, том питању посебну пажњу у својим радовима посветила је и Елен Хаух (Ellen Huijgh), из Холандског института за међународне односе „Clingendael“ (Clingendael – the Netherlands Institute of International Relations) у Хагу, и то бавећи се том димензијом јавне дипломатије како на националном, односно

трендовима на унутрашњем плану савремених држава. Реч је, заправо, о процесу демократизације спољне политике на унутрашњем плану. Како Елен Хаух прецизно објашњава: „Једна од карактеристика јавне дипломатије XXI века јесте ширење таргетиране јавности (то јест циљних група јавности које треба да буду укључене – прим. А. М. Ј.), пошто је подршка домаће јавности за спољнополитичко деловање постала пресуднија, нарочито са појавом 'међудомашњих послова' (или, како се код нас још преводи енглеска кованица 'intermestic affairs', 'успољних послова' – прим. А. М. Ј.), где се међународни и унутрашњи послови спајају и задиру једни у друге“.¹¹²⁴ И заиста, у данашње време јавност је ангажованија и са значајем који јој се придаје као никада пре. Постала је уобичајена пракса да се доносиоци одлука консултују са заинтересованим странама, као и да, такорећи на дневном нивоу, прате и пажљиво анализирају ставове јавног мњења, који, пак, умногоме зависе од интериоризованих вредности и постојећих културних норми. Такође, владајући актери настоје да обликују и медијску јавност, сходно својој политичкој платформи, и да обезбеде њену што већу подршку. С друге стране, и сами медији – нарочито они нови чији је развој, услед интензивног процеса дигитализације, у замаху – мобилишу јавност у мери у којој је то некада било незамисливо. Услед свега тога, владе и лидери савремених држава принуђени су да у процесима доношења одлука, па и оних спољнополитичких, узимају у обзир мишљења јавности, и то како своје, тако и јавности других земаља.

Међутим, важно је нагласити и то да је тај процес унутрашње демократизације спољне политике још увек далеко од оне „идеалтипске“ перцепције која подразумева превазилажење идеје о изабраним представницима и њиховом деловању у име грађана, што ће рећи померање од искључиво изборне партиципације грађана ка њиховом „континуираном

субнационалном, тако и на транснационалном плану. Видети: Ellen Huijgh, "Changing tunes for public diplomacy: Exploring the domestic dimension", *The Journal of Public Diplomacy*, Vol. 2, No. 1, 2013, стр. 62–73; Ellen Huijgh, "Public diplomacy's domestic dimension in the European Union", у: Mai'a K. Davis Cross, Jan Melissen (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*, *op. cit.*, стр. 57–84.

¹¹²⁴ Ellen Huijgh, "Changing tunes for public diplomacy: Exploring the domestic dimension", *op. cit.*, стр. 70; ун. György Szondi, "Central and Eastern European public diplomacy: A transnational perspective on national reputation management", у: Nancy Snow, Philip M. Taylor (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, *op. cit.*, стр. 304.

учешћу... у формирању спољне политике, дебатама, сарадњи и вођењу дипломатских односа“.¹¹²⁵ Дакле, демократија генерално, а нарочито када је реч о подручју спољне политике, још увек се редуccionистички поима и своди углавном на консултације. Сходно томе, а следећи критичку анализу Ненси Сноу, можемо рећи да би једна објективна оцена поменутог процеса спољнополитичке демократизације гласила да се он још увек поглавито одвија у тим, да их тако назовемо, консултативним оквирима.

Но, путем јавне дипломатије и свих поменутих хибридних дипломатских облика на чијој популаризацији се све више ради, у дипломатској активности може учествовати много шири круг званичника једне земље, али такође и сви њени грађани, односно, у случају дигиталне дипломатије, сви корисници интернет сервиса, као и најразноврсније организације, па и оне комерцијалног типа, и сви они представљају њене потенцијалне амбасадоре. С тим у вези, као део јавне дипломатије, развијен је и концепт грађанске дипломатије (енгл. *citizen diplomacy*). Ту се пре свега мисли на дипломатију појединца: прво, у смислу да се јавна дипломатија може спроводити и од стране грађана као индивидуалних актера; и друго, у смислу тога да се она обраћа управо грађанину појединцу. Овај концепт „подразумева да се обични грађани ангажују као представници једне земље или проузрокују ефекте било случајно или намерно“.¹¹²⁶ Како објашњава Љиљана Рогач Мијатовић: „Према том приступу, појединац има право, можда и одговорност, да помогне у обликовању спољне политике своје земље, и у промоцији свог народа“.¹¹²⁷ При томе, ту се ставља акценат на „директну интерперсоналну комуникацију“ и „личне наративе“ појединаца који наступају, а да су често тога и несвесни, у улози дипломата-грађана.¹¹²⁸ Поменута ауторка каже: „Обична прича о својој земљи у иностранству један је од највећих облика грађанске дипломатије, било да се ради о туристичкој, пословној, академској посети другој земљи, или о припадницима дијаспоре. Тада људи не само што представљају земљу из које долазе него изражавају и свој идентитет, културну и друштвену припадност“.¹¹²⁹ Поред припадника

¹¹²⁵ Nancy Snow, "Rethinking Public Diplomacy", *op. cit.*, стр. 3.

¹¹²⁶ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 78.

¹¹²⁷ *Ibid.*

¹¹²⁸ Видети: *Ibid.*, стр. 78–79.

¹¹²⁹ *Ibid.*

своје дијаспоре у иностранству, значајну улогу у контактима са страним јавностима могу имати и чланови националних мањина и верских група, као и имигранти. Управо дипломатски потенцијал ових друштвених група све више привлачи пажњу како политичких актера на власти, тако и самих научника, те се очекује њихово много веће ангажовање у будућности.¹¹³⁰

Такође, поред самих грађана као индивидуалних актера цивилног друштва, у служби грађанске дипломатије могу да делују и поједине цивилне установе, попут на пример тзв. независних медија или универзитета, те разне грађанске иницијативе, удружења грађана и невладине организације.¹¹³¹ Међутим, када је реч о овом последњем виду грађанске дипломатије – дипломатска пракса која се спроводи путем грађанских иницијатива и НВО – важно је подвући да је он, мада може бити и изузетно ефикасан, скопчан са извесним ризицима и изазовима са којима се, у том погледу, суочавају савремене државе и владе. Ово је како због тога што циљеви и поруке ових цивилних актера могу да буду различити, па и супротни у односу на званичну политику владе и њене спољнополитичке циљеве, тако и услед могуће инструментализације овог вида дипломатске праксе у одређеним околностима (на пример, у случају међуетничких конфликта и за потребе војне интервенције).¹¹³² Ипак, улога цивилног друштва у јавној дипломатији, са приступом који се превасходно ослања на интерперсоналне односе, то јест контакте између самих људи (тзв. *people-to-people approach*), данас је општепризната, док сам термин „грађанска“ или „цивилна дипломатија“ све

¹¹³⁰ Видети о томе у: Nancy Snow, "Rethinking Public Diplomacy", *op. cit.*, стр. 7.

¹¹³¹ Као пример праксе грађанске дипломатије коју спровode невладине организације као актери цивилног друштва, Рогач Мијатовић наводи њихове програме за интеркултурно учење, као што су, рецимо, летње школе; те њихове програме за волонтере у међународним организацијама; као и њихово посредништво у едукативним разменама (видети: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 79). Према мишљењу које износи ова ауторка, услови који погодују развоју тог вида грађанске дипломатије као дела јавне дипломатије, јесу они где постоји сарадња на релацији држава – цивилно друштво и где се „политика владе усмерава ка промоцији и учешћу у грађанским иницијативама, пре него у њиховој контроли“ (*ibid*, стр. 78).

¹¹³² На ове изазове грађанске дипломатије такође указује горепоменута Љиљана Рогач Мијатовић, додајући ту и један изазов карактеристичан за савремено информационо доба и актуелни процес дигитализације, а то је могућност манипулације грађанима путем друштвених мрежа. Видети: *Ibid*, стр. 79.

више добија на популарности. Оно што остаје као отворено питање и што захтева додатна истраживања јесте управо то „који типови комуникације и односа цивилног друштва чине јавну дипломатију, а које врсте међукултуралног интернационализма то нису“.¹¹³³

У последње време све више долази до изражаја још један битан аспект или, можда је боље рећи, компонента процеса унутрашње демократизације спољне политике. Ради се о томе да се, поред државних и недржавних субјеката, у праксу јавне дипломатије укључује још једна врста актера – тзв. субнационални или субдржавни актери, који на том пољу такође развијају своје стратешке приступе и преузимају све значајнију улогу. Ту се пре свега мисли на улогу коју у креирању и спровођењу јавне дипломатије имају покаратајске и регионалне власти, односно власти савезних државица унутар земаља са федеративним уређењем; дакле, на такву улогу одређених територијалних ентитета у оквиру држава са сложенем вертикалном организацијом власти. За овакав облик дипломатске праксе користи се термин „парадипломатија“,¹¹³⁴ који „одражава спољне димензије региона спрам спољне политике држава“,¹¹³⁵ односно спољне праксе које поменути ентитети врше у међународној арени. Такође, за означавање ове врсте дипломатске праксе у употреби су и неки други, сродни појмови, попут „протодипломатије“ или „вишеслојне дипломатије“. Као један од узрока који

¹¹³³ Nancy Snow, "Rethinking Public Diplomacy", *op. cit.*, стр. 7.

¹¹³⁴ Амерички професор политичких наука, иначе професор *emeritus* – Иво Духачек (Ivo Duchacek), познат је, између осталог, и по томе што је теоретски разradio концепт парадипломатије, у смислу међународних или тзв. транс-суверених (енгл. *trans-sovereign*) контаката субнационалних влада (видети нпр: Ivo D. Duchacek, *Toward a Typology of New Subnational Governmental Actors in International Relations*, Institute of Governmental Studies, University of California, Berkeley, 1987; Ivo D. Duchacek, Daniel Latouche, Garth Stevenson /eds./, *Perforated Sovereignities and International Relations: Trans-sovereign Contacts of Subnational Governments*, Greenwood Press, New York, 1988). Но, сматра се да је термин „парадипломатија“ – мада је он био и раније, током 80-их година прошлог века, у повременој употреби – у шире оквире академског дискурса ушао захваљујући канадском научнику Панајотису Солдатосу (Panayotis Soldatos). Према: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 73. Можемо приметити да није случајност то да заслуге у вези са увођењем или популаризацијом поменутог термина припадају баш једном научнику из Канаде, будући да је реч о земљи која је била пионир у стратешком приступу субдржавној јавној дипломатији.

¹¹³⁵ Нав. према: *Ibid.*

стоји у основи тог тренда растућег присуства и ангажовања регионалних и покрајинских влада у међународним односима, неретко се истиче савремени процес глобализације и пратеће последице које се, између осталог, огледају и у укрштању питања домаће и спољне политике, то јест нарушавању разлика које су раније постојале између њих, те и промени поделе надлежности између државе и поднационалних актера.

Ћен Ванг (Jian Wang) – као један од аутора који су своју истраживачку пажњу усмерили управо на то питање „локализовања јавне дипломатије“ – објашњава да је „јавна дипломатија генерално замишљена и институционализована као део националног (државног – прим. А. М. Ј.) спољнополитичког апарата, док спољни послови, заједно са националном безбедношћу и војним пословима, уобичајено потпадају под суверену власт националне државе“.¹¹³⁶ Међутим, у савременим околностима нашег доба, са светским информационо-технолошким прогресом и ширењем нових медијских технологија, дошло је до промене улоге националне државе и њених капацитета у вођењу међународних односа и стратешке комуникације на том пољу. Поред тога, услед чињенице да је јавност и даље склона томе да комуникативне поруке које емитује страна влада доживљава као својеврсну страну пропаганду, „често се данас сумња у кредибилитет и ефикасност националне владе као примарног комуникатора“ са страним публикама.¹¹³⁷ У таквим условима, према овом мишљењу, управо субдржавни актери јесу ти који у комуникативном процесу, изградњи узајамног разумевања и односа са страним јавностима могу дати најефектније резултате. Када је реч о ангажовању ових субдржавних актера на пољу јавне дипломатије, уз поменуте разлоге ефикасности и ефективности, Ванг истиче и аргумент рационалности: „Терет освајања срца и умова припадника страних јавности“ – каже он – „не може више искључиво да носи национална влада“.¹¹³⁸

¹¹³⁶ Jian Wang, "Localising public diplomacy: The role of sub-national actors in nation branding", *op. cit.*, стр. 33. У овом раду Ванг испитује улогу субнационалних актера у јавној дипломатији и националном брендингу, уз првенствено ослањање – како је сам нагласио – на искуство Сједињених Америчких Држава, али с уверењем да понуђени концептуални оквир и анализиране импликације могу бити од значаја и за друге земље.

¹¹³⁷ *Ibid.*

¹¹³⁸ *Ibid.*, стр. 32.

Постоје, међутим, различити мотиви и циљеви којима се региони и други ентитети у улози субдржавних актера руководе у спровођењу своје парадипломатије: од оних чисто економске и финансијске природе; преко оних који су усмерени на промоцију регионалних и мањинских језика и уопште промоцију одређеног културног идентитета, те подстицање њиховог културног развоја (на пример, путем размене уметника, добијања олакшица за своју културну продукцију итд.) и унапређење културног туризма; па све до оних мотива везаних за изградњу националног идентитета, то јест за *nation-building* процес, иза којих заправо стоје захтеви за независност региона.¹¹³⁹ У овоме се види и значајна веза која постоји између парадипломатије и културне дипломатије, односно регионалне политике идентитета. Но, Елен Хаух – која је такође истраживач и заговорник субдржавне праксе јавне дипломатије – истиче да субдржавни актери ипак имају тенденцију да развијају јавну дипломатију изван интереса скопчаних са идентитетом, док исто тако имају потешкоће да прихвате чињеницу да ни њихово друштво, у погледу своје природе и идентитета, није више тако хомогено као што је то некад било.¹¹⁴⁰ У том смислу, подржавни ентитети се не разликују од самих држава, односно ни они нису изузети од оних ширих тенденција на нивоу глобалних друштава која, у етничком и културном погледу, постају све хетерогенија, са бројним дифузним популационим групама, попут имигрантских заједница (или, како се још називају, заједница дијаспоре). Стога, како гласи један од закључака које износи поменута ауторка, субдржавна јавна дипломатија вероватно ће се у будућности сусрести са потребом да се све више делује на бази идентитетског плурализма, уместо дистинкција заснованих на ранијим облицима идентитета,¹¹⁴¹ какви су они монокултурног типа. Но, додајмо овде да су данас са истим тим изазовом суочене и саме државе чија се друштва одликују све комплекснијом етничком структуром.

¹¹³⁹ О томе видети: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 74–75.

¹¹⁴⁰ Ellen Huijgh, "The future of sub-state public diplomacy", *Public Diplomacy Magazine*, Issue 8/2012: *Innovations in Public Diplomacy*, Association of Public Diplomacy Scholars (APDS), University of Southern California, Summer 2012, стр. 28.

¹¹⁴¹ *Ibid*, стр. 29.

Као позитивне примере субдржавног облика дипломатије, Елен Хаух наводи: Калифорнију у САД; потом, канадску провинцију Квебек која је била, како каже, „један од раних трендсетера“ у успостављању „систематичнијег и стратешког приступа субдржавној јавној дипломатији;¹¹⁴² затим, Владу фламанске заједнице у Белгији, која је искористила своја широка законска овлашћена у области међународних односа и, делимично инспирисана искуством Квебека, развила један план за област јавне дипломатије са акцентом на економски, академски и културни сектор деловања; као и Каталонију у Шпанији, која је исто тако, ослањајући се на квебешко и фламанско искуство прилагођено њеном специфичном културном контексту и статусу, развила један озбиљан, стратешки приступ јавној дипломатији и посветила јој значајну пажњу у оквиру своје спољнополитичке стратегије за период 2010–2015.¹¹⁴³

Све већу пажњу у последње време привлачи управо парадипломатија у оквиру Европске уније, и то првенствено у смислу „односа између региона, држава и институција ЕУ“.¹¹⁴⁴ Региони држава-чланица су, у том погледу,

¹¹⁴² *Ibid*, стр. 25. Ауторка износи податак да је, у случају Квебека, одељење за јавну дипломатију при тамошњем Министарству за међународне односе већ 2007. године развило једну посебну стратегију за јавну дипломатију и пратећи акциони план. Према њеној интерпретацији, у овим стратешким документима Квебека, јавна дипломатија је дефинисана као „специфичан начин рада у односима са иностранством“: унутар већ постојећих оквира; с политичким циљем; са партнерима; кроз мреже утицаја, уз праћење и мерење“ (*ibid*, стр. 25–26). Такође, као стратешки корак у даљем развоју субдржавне јавне дипломатије ове канадске провинције, предвиђено је садржајно повезивање тих активности са међународном политиком Квебека и, нарочито, његовом америчком и европском стратегијом. Више о квебешком моделу јавне дипломатије видети још један чланак ове ауторке: Ellen Huijgh, "The public diplomacy of federated entities: Examining the Quebec model", *The Hague Journal of Diplomacy*, Vol. 5, No. 1–2, 2010, стр. 125–150.

¹¹⁴³ У случају Каталоније такође су постојали неки покушаји да се јавна дипломатија и на формалном нивоу институционализује, у виду успостављања посебне административне јединице при Министарству за спољне послове и сарадњу у регионалној Влади, која би се бавила тим обликом дипломатије. Међутим, током 2012. год. и даље је Каталонски савет за јавну дипломатију, базиран на принципу јавно-приватног партнерства, био тело које је одговорно за креирање и имплементацију јавне дипломатије, као и усклађивање активности које на том пољу врше различити актери из јавног и приватног сектора. О томе видети: Ellen Huijgh, "The future of sub-state public diplomacy", *op. cit*, стр. 26.

¹¹⁴⁴ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit*, стр. 74.

„прошли кроз видљиву промену од 'објекта европске политике' до ангажованих актера са правом на саодлучивање по европским питањима“.¹¹⁴⁵ Подстицај развоју европске парадипломатије дали су управо неки концепти и програми, са наглашеном регионалном димензијом, који су подржани или конструисани од стране самих европских структура, као што је концепт „Европе региона“, те програми интрарегионалне и итеррегионалне, односно прекограничне и транснационалне сарадње. Поменути програми представљају инструмент ЕУ за пружање финансијске подршке сарадњи институција у пограничним областима суседних земаља (тзв. прекогранична сарадња), као и сарадњи појединих делова европских држава (интеррегионална сарадња) или, пак, самих тих држава унутар одређених европских региона (интрарегионална сарадња), а ради подстицања економског и уопште друштвеног развоја, као и унапређења културних и историјских потенцијала области у питању. Концепт „Европе региона“ изворно представља немачку иницијативу, будући да су захтев за регионално саодлучивање у ЕУ првобитно покренуле немачке покрајине, да би им се убрзо у томе придружили и територијални ентитети из неких других земаља-чланица – Белгије, Шпаније, Италије и, након њеног уласка у Унију, Аустрије; а од средине 80-их година прошлог века он је ушао и у тамошњу политичку праксу. Тај концепт подразумева увођење тростепене структуре одлучивања у ЕУ, тако да регионални, национални и европски ниво равноправно учествују у доношењу одлука о европским питањима.¹¹⁴⁶ Међутим, иако овај концепт, будући да им је близак, има значајну подрушку грађана земаља-чланица и нарочито њихових регионалних власти, његова потпуна политичка реализација ипак није у догледно време изгледна, и то из више разлога. Како је на једном месту речено: „... концепт Европе региона, у коме се афирмише регионална димензија европских политика, упркос томе што је задобио одређене обресе, наилази на непремостиве изазове, од којих су региони са националистичким лидерима само неки међу многима“.¹¹⁴⁷ Поред регионалног сепаратизма националистичких покрета, такве препреке су и: нужност спровођења институционалних реформи; даље усложњавање

¹¹⁴⁵ „Европа региона: Немачка иницијатива“, *Време*, бр. 632, 13. фебруар 2003, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=332959> (27/12/2018).

¹¹⁴⁶ Видети: *Ibid.*

¹¹⁴⁷ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 74.

иначе већ веома комплексног система одлучивања у ЕУ; као и неопходност постојања упоредивих и на одговарајући начин обликованих региона у земљама-чланицама, док заправо још увек „не постоји опште прихваћена дефиниција 'региона'“ (региони могу бити културни, односно базирани на принципу етничитета, потом географски или економски, али такође и административни, то јест статистички).¹¹⁴⁸

Као још један вид локализовања јавне дипломатије, односно њен субдржавни облик, јавља се урбана или градска дипломатија. Градови, дакле, такође постају значајни актери у тој врсти деловања према споља. И не само то већ, када је реч о великим градовима земаља које представљају „глобалне силе“ – тзв. глобалним градовима или светским метрополама – они су чак данас, према неким мишљењима, и „централне тачке моћи у међународним односима“, са њиховом неизоставном улогом у самој светској политици, те се у том смислу већ говори и о „владавини метропола“.¹¹⁴⁹

Дошло је до пораста моћи градова у међународној арени, будући да су велики градови, како европски, тако и они у другим регионима света, постали актери са значајним политичким, финансијским и уопште друштвеним утицајем. Но, када је реч о европским градовима, они „показују отворен и позитиван став према институцијама Еевропске уније које, у складу са европским вредностима и принципима, не само да стимулишу субдржавно деловање у правцу преузимања вођства у друштвеним иновацијама унутар европског оквира, већ такође и у погледу неговања новог

¹¹⁴⁸ Видети: „Европа региона: Немачка иницијатива“, *op. cit.*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=332959> (27/12/2018). Ипак, важно је имати у виду и то да се „у оквиру регионалне, структурне и кохезионе политике ЕУ под регионом (се), углавном, подразумева административни регион, тј. област која се из управних разлога сажима и подлеже заједничкој надлежности“ (*ibid.*)

¹¹⁴⁹ Видети: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 75. Ауторка објашњава да данас у свету има чак двадесет и седам тзв. мегаградова, који имају преко десет милиона становника и огроман удео у економском расту – од око 80 одсто. Поред тога, све шире и интензивније коришћење информационих технологија за потребе урбаног развоја, довело је до настанка концепта „паметних“ градова. Такође, градови се и умрежавају, то јест формирају се тзв. метро-региони (као „просторне јединице које су територијално и функционално везане економским, политичким, социокултурним и еколошким системима“ */ibid./*), а последица свега тога јесте управо пораст моћи и утицаја градова у међународној арени.

начина вођења дијалога и интеракције са партнерима изван граница ЕУ“.¹¹⁵⁰ Ово значи да, као и у случају парадипломатије региона, управо саме европске институције подстичу развој урбане јавне дипломатије као још један вид субдржавне спољне праксе.

Тако су урбани центри, „прешавши пут од 'стратешких места' до глобалних актера“,¹¹⁵¹ развили својеврсну дипломатску праксу, а један од њених израза је, на пример, и тзв. братимљење градова. Но, с обзиром на то да они првенствено обезбеђују значајну економску добит, у тој урбаној дипломатији акценат се ставља углавном на економску и, с њом повезану, туристичку димензију. Веома су, међутим, важни имиџ и репутација градова, будући да они утичу на слику о ширем регионалном подручју, па и на слику читаве земље у страним јавностима. Због тога све популарније постаје брендирање градова којим се настоји – исто као и у случају брендинга било које дестинације (о чему ћемо детаљније говорити у оквиру секције где разматрамо политику туризма) или брендирања саме државе – да се, путем примене одређених маркетиншких техника и креирања позитивних асоцијација, обезбеди успешно (ре)позиционирање у међународној јавности. И управо на том подручју долазе до изражаја културна и симболичка, то јест идентитетска димензија урбане дипломатије.

За симболичку моћ града и његову позицију у међународној арени значајни су како материјални симболи, тако и они нематеријалне природе, односно његови „дискурзивни и емоционални“ изрази.¹¹⁵² Дакле, то су: споменици, архитектура и други материјални изрази наслеђа и савременог стваралаштва у култури и уметности, али и сами људи, те градски фестивали и спектакли, урбани наративи и градске легенде, као и слике града, то јест

¹¹⁵⁰ Teresa La Porte, "City public diplomacy in the European Union", у: Mai'a K. Davis Cross, Jan Melissen (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*, op. cit, стр. 85.

¹¹⁵¹ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, op. cit, стр. 75.

¹¹⁵² То је на веома леп начин исказано у једној студији о урбаном симболизму, где се каже: „Урбани симболизам одражава историјски формирано социокултурно стање урбане заједнице, у коме урбаност и град нису састављени само од материјално опипљивих израза, већ и од оних нематеријалних, дискурзивних и емоционалних“. Peter J. M. Nas (ed.), *Urban Symbolism*, E. J. Brill, Leiden, 1993, стр. 15; нав. према: Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, op. cit, стр. 76.

његово представљање у филмовима, романима и др.¹¹⁵³ Градови су, како каже наслов једне књиге, „пуни симбола“.¹¹⁵⁴ Ту професор Петер Нас (Peter J. M. Nas) и коаутори управо полазе од тезе да је „град (је) сложен спој бројних феномена, базиран на мноштву динамичке интеракције“, те у разматрање укључују различите типове симболизма, као што су: материјални, иконски, дискурзивни, бихејвиорални и емоционални симболизам.¹¹⁵⁵ Све су то заправо елементи урбаног симболизма или компоненте самог идентитета града. Другим речима, све то заједно чини „дух“ једног града и представља ресурсе које он може и треба да искористи у својој политици брендирања и стратешкој комуникацији са страним јавностима.

Поред поменутих државних (националних), недржавних и субдржавних (или тзв. субнационалних) актера, у новије време постаје све актуелнија још једна врста актера и структура која такође спроводи или може спроводити јавну дипломатију као специфичан облик дипломатске праксе. Реч је о транснационалним или супранационалним структурама, као што је то, на пример, случај са тзв. европском јавном дипломатијом (то јест јавном дипломатијом ЕУ). Ово, пак, отвара питање да ли је уопште могућа кохерентност деловања на свим тим различитим нивоима или, другим речима, није ли ипак реалније и са извеснијим исходом то да ће јавне дипломатије које се спроводе у тим различитим структуралним оквирима нарушити заједнички и јединствен имиџ, у овом случају, заједнице европских држава.¹¹⁵⁶

На основу свега што је речено у погледу савремене јавне дипломатије – која, дакле, представља не само нову парадигму дипломатије, већ и ново

¹¹⁵³ Према: *Ibid.*

¹¹⁵⁴ Реч је о зборнику радова: Peter J. M. Nas (ed.), *Cities Full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture*, Leiden University Press, Leiden, the Netherlands, 2011.

¹¹⁵⁵ Peter J. M. Nas, Marlies de Groot, Michelle Schut, „Introduction: Variety of symbols“, у: Peter J. M. Nas (ed.), *Cities Full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture*, *op. cit.*, стр. 7.

¹¹⁵⁶ Више о овом и неким другим питањима везаним за европску јавну дипломатију, као транс- или супранационални вид јавне дипломатије, видети раније цитиран зборник из 2013. Године: *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*, edited by Mai'a K. Davis Cross and Jan Melissen (*op. cit.*).

спољнополитичко средство – произлази да се на крају можемо сложити са још једном Ван Хамовом констатацијом: „Данашња јавна дипломатија“, каже он, „добро се уклапа у свет у којем обилују мреже и флуидни односи између бројних актера са нејасним улогама“.¹¹⁵⁷

6.1.1.3. Србија – без стратегијског приступа спољној политици и јавној дипломатији

И поред тога што је већ увелико у свету присутан тренд да владе креирају и усвајају засебне стратегије јавне дипломатије или макар да овој дају значајан простор у оквиру својих спољнополитичких стратешких докумената (чак је негде, како смо истакли, то постала пракса и на субдржавном нивоу регионалних власти), Република Србија не само што још увек нема такав, стратешки приступ јавној дипломатији, већ нема ни званичну, то јест формално усвојену спољнополитичку стратегију. Премда се, на мање или више неконзистентан и неусклађен начин, у бројним документима дају извесне смернице или назнаке праваца спољнополитичког деловања, након проглашења СРЈ 1992. године никада није донет ниједан стратешки акт који би на целовит начин дефинисао спољну политику, њене приоритете и циљеве, те виталне националне интересе. Стога ће неки оправдано приметити да одсуство такве стратегије не само што „одаје слику дезорјентисаности државе на спољнополитичком плану и страха од јасног усмерења у једном правцу“, већ и „отвара могућност за манипулацију“ у дневнополитичке сврхе.¹¹⁵⁸ Поред тога, како је примећено у једном Предлогу спољнополитичке стратегије, већ и саме „динамичне промене у међународном окружењу и повратак Србије на међународну сцену, као активног и конструктивног актера, захтевају формулисање стратегије спољне политике Републике Србије“, док истовремено „ново позиционирање наше земље на

¹¹⁵⁷ Peter van Ham, "The European Union's social power in international politics", *op. cit.*, стр. 157.

¹¹⁵⁸ Вук Велебит, „Одсуство стратегије спољне политике отвара могућност за манипулацију“, портал *European Western Balkans*, <https://europeanwesternbalkans.rs/odsustvo-strategije-spoljne-politike-otvara-mogucnost-za-manipulaciju/>, 29.11.2017 (24/12/2018).

међународној сцени налаже вођење реалне, уравнотежене и рационално осмишљене политике...¹¹⁵⁹

Када је реч о Србији и идентитетским димензијама спољне политике о којима је овде било речи, уочљиво је да она три стуба још увек нису јасно дефинисана као приоритетне области њене спољне политике. Поред установљавања тих спољнополитичких приоритета земље, неопходно је и да се прецизно разраде конкретна подручја спровођења спољнополитичких активности које су с тим у вези, као и да се одреде институционални механизми, како постојећи тако и они које евентуално треба успоставити да би се обезбедила њихова успешна имплементација. Дакле, оно што је потребно то је једна нова спољнополитичка стратегија, у којој би се уважила потреба да се поменути подручјима политике идентитета да круцијално место међу спољнополитичким приоритетима земље. Стога се и можемо сложити са мишљењем које је још пре више од десет година изнето у оквиру једне пројективне анализе спољнополитичке стратегије Србије, где се, на нешто другачији начин, али ипак сасвим јасно указало управо на то. Ту се, између осталог, каже:

„Полазећи од уставне дефиниције Републике Србије као „државе српског народа“, у новој спољнополитичкој стратегији сасвим се основано треба поставити и питање начина заштите припадника ове заједнице најпре у земљама насталим од Југославије, а потом и у земљама „старог“ суседства... Поред наведеног, и припадници мањина других народа из окружења Србије треба да буду обухваћени спољнополитичком стратегијом као својеврсни мостови за сарадњу са њиховим матичним државама. То се посебно односи на Мађаре, Бошњаке, Албанце, Румуне, Црногорце, Хрвате и Бугаре... Такође, овај документ мора предвидети и промоцију новог идентитета Републике Србије у Европи и свету, који ће

¹¹⁵⁹ Реч је о Предлогу стратегије спољне политике Републике Србије који је 2010. године формулисан од старне Форума за међународне односе Европског покрета у Србији (ЕПУС). Видети: Наташа Драгојловић, др Станислав Сретеновић, др Драган Ђукановић, мр Драган Живојиновић (ур.), *Спољна политика Србије: Стратегије и документа*, друго издање, Европски покрет у Србији, Београд, 2011, стр. 13.

бити ослобођен бројних стереотипа прузрокованих
прошлодеценијским сукобима“.¹¹⁶⁰

Уочљиво је да су се и овде заправо имала у виду она, како смо их ми дефинисали, три стуба идентитетске политике (заштита, очување и развој већинског идентитета конститутивне етнице; икклузија, заштита и очување мањинских етно-културних идентитета; и стратешко управљање националним идентитетом, у смислу редизајнирања, позиционирања и промоције идентитета државе као својеврсног националног брэнда) или макар неке њихове компоненте. Поред указивања на неопходност постизања базичног друштвеног и политичког консенсуса у погледу приоритетних спољнополитичких циљева, ту се такође подвлачи да је потребно „у оквиру стратегије дефинисати начин тактичког и оперативног спровођења утврђених циљева, и прецизирати уставни и законски институционални оквир за његову имплементацију“.¹¹⁶¹

Но, чини се да је корисно истаћи још неке елементе на које се у овом раду указује као на важне чиниоце или претпоставке за успешно дефинисање спољнополитичке стратегије, а од чега, додајмо, у значајној мери зависи и њено ефикасно спровођење. То је, пре свега, коришћење досадашњих позитивних искустава сопствене спољнополитичке праксе, али и оних искустава из упоредне праксе, и то првенствено тзв. транзиционих држава; потом, укључивање научних анализа актуелних глобалних и регионалних процеса и на томе заснованих пројекција њихове будуће динамике; и, што сматрамо нарочито значајним, успостављање међуресорне сарадње или, како је ту прецизирано, „укључивање више ресорних министарстава Владе Србије (Министарство спољних послова, Министарство одбране, Министарство за дијаспору, Министарство за Косово и Метохију, итд.) у процес конципирања спољнополитичких приоритета и дефинисања основних циљева“.¹¹⁶²

¹¹⁶⁰ Драган Ђукановић, Ивона Лађевац, „Приоритети спољнополитичке стратегије Републике Србије“, *Међународна политика*, Vol. LXI, бр. 3, 2009, стр. 344–345.

¹¹⁶¹ *Ibid*, стр. 343.

¹¹⁶² *Ibid*, стр. 346. Нека од горенаведених министарстава Владе РС, попут Министарства за дијаспору и Министарства за Косово и Метохију, у међувремену су укинута као посебни ресори и, у институционалном погледу, сведена су на ниво владиних канцеларија. Штавише, касније је Канцеларија за сарадњу са Србима у региону и дијаспором интегрисана у састав

Такође, Србија још увек не користи све капацитете којима располаже за употребу и представљање свих оних различитих облика или подручја своје „меке“ моћи. У том смислу, она није на задовољавајућем нивоу развила оне хибридне форме дипломатске праксе, као што су спортска, културна или научна дипломатија, иако су бенефити који се тим путем обезбеђују данас очигледни. То исто важи и за српску јавну дипломатију генерално, као и за њену дигиталну дипломатију, које су заправо тек у повоју. Више су, али и пре него што је сама држава учинила нешто по том питању, на промоцији, развоју и примени ових облика дипломатске праксе у Србији радили управо неки недржавни актери, попут раније поменуте Београдске иницијативе за дигиталну и јавну дипломатију (БИДД) – као једне невладине и непрофитне организације која већ неко време настоји да укаже на све предности које пружа дигитализација у дипломатском деловању, а нарочито у погледу ефеката и доприноса на пољу (ре)позиционирања земље у међународном окружењу, развоја њене стратешке комуникације са спољним групама јавности, те и самог остваривања њених спољнополитичких циљева.

Треба, међутим, рећи да власти у Србији у новије време ипак препознају процес дигитализације као „најважнији катализатор иновација, конкурентности и раста“, ¹¹⁶³ те га, сходно томе, и сврставају међу стратешке циљеве свог деловања. С тим у вези су учињени и извесни помаци на пољу дигитализације културног наслеђа и савременог стваралаштва Србије, што може бити искоришћено за потребе дигиталне дипломатије и имати заиста велики значај, између осталог, и за очување и заштиту националног идентитета, те процес његовог брендирања и његову мултимедијалну промоцију. ¹¹⁶⁴

Потребно је подвући да је и у неким експертским предлозима нове спољнополитичке стратегије Србије, који су у оптицају током последњих

Министарства спољних послова – у виду посебног одељења, као специјализована административна јединица.

¹¹⁶³ „Културно наслеђе: Будућност стиже сада“, Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/329846/kulturno-nasledje.php#> (10/12/2018).

¹¹⁶⁴ О овом пројекту успоставе дигитализованог културног наслеђа Србије и његовој улози у процесу националног брендирања, видети више у следећем одељку ове главе, у делу који се односи на студију случаја Србије: секција 6.2.3.2. „Национални брендинг Србије – „споровозни владин пројекат““. Непостојање свеобухватног стратешког приступа.

деценија, препозната важност укључивања земље и њених грађана у ове актуелне трендове у свету који се тичу јачања улоге и значаја тзв. нове јавне и дигиталне дипломатије. На пример, у једном од њих наглашава се да је то „посебно значајно када се ради о малим државама“, те да је „неопходно (је) развити канале комуникације традиционалним, глобалним и националним медијима, али и искористити могућности нових технологија и начина комуникације“.¹¹⁶⁵ Такође, ту се указује и на потребу ангажовања и умрежавања што ширег круга актера, од чега данас у значајној мери зависи динамика спровођења спољне политике и њени исходи: „Тако формулисана спољна политика има веће шансе и шири простор за успешну реализацију, јер елемент спољне политике јесте и што шири консенсус у друштву о њеним приоритетима и активностима на њиховој реализацији“.¹¹⁶⁶ Стога се инсистира да је потребно, поред институционално усаглашене сардање државних актера, односно оних који су формално надлежни за утврђивање, вођење и реализацију спољне политике (Владе РС и њеног Министарства спољних послова, те других ресорних министарстава, председника Републике и Народне скупштине), укључивање и активно ангажовање и

¹¹⁶⁵ Наташа Драгојловић, др Станислав Сретеновић, др Драган Ђукановић, мр Драган Живојиновић (ур.), *Спољна политика Србије: Стратегије и документа*, оп. cit, стр. 51. Конкретно, овде је реч о једној пројективној варијанти спољнополитичке стратегије Србије, коју је – у оквиру пројекта Европског покрета у Србији „Дефинисање стратегије спољне политике“ – конципирао мултидисциплинарни истраживачки тим који се руководио уравнотеженим приступом („стратегичка баланса“) и на чијем су челу били амбасадор Милан Симурдић (бивши председник Форума за међународне односе ЕПУС), у својству ментора, те др Драган Ђукановић и мр Драган Живојиновић у својству асистената (тим Б). Поред овог предлога стратегије, том приликом су формулисане (такође од стране одређених мултидисциплинарних истраживачких тимова) и у истој студији објављене још две различите, стратешке концепције спољне политике: једна коју је, из угла „евроатлантске перспективе“, разрадио тим под менторством Живорада Ковачевића (тадашњег председника ЕПУС) и са асистенцијом др Владимира Павићевића (тим А), и друга коју је, пак, из угла тзв. источне перспективе, понудио тим са ментором Ђорђеом Вукадиновићем и асистентом мр Драгомиром Анђелковићем (тим Ц). Видети: *Ibid*, стр. 8.

Но, ова књига поред своје аналитичке вредности, има и велики документарни значај, будући да су приложена бројна документа о спољној политици Србије, која покривају период већи од два века (од 1804. године до наших дана) и тиме сведоче не само о српској спољнополитичкој активности кроз историју, већ и о развоју стратешког спољнополитичког мишљења код Срба.

¹¹⁶⁶ *Ibid*, стр. 51.

бројних других недржавних и субдржавних актера, као што су: истакнути појединци, привредни субјекти, актери и институције цивилног друштва, научно-истраживачке и културне организације, представници верских заједница, али и политичке партије (кроз своје деловање у међународним асоцијацијама чији су чланови), организације Срба из региона и дијаспоре, организације националних мањина у Србији, као и покрајински органи и јединице локалне самоуправе. Сви они би, како се ту каже, „требало (би) да кроз сталну комуникацију допринесу процесу спровођења спољне политике“, док би – и то је од нарочитог значаја ако се имају у виду они изазови о којима смо говорили, а са којима се држава може суочити на пољу грађанске дипломатије и парадипломатије – њихов „утицај требало институционализовати и усагласити са државним у мери у којој је то могуће“.¹¹⁶⁷ Такође, чини се да није без основа оно инсистирање на институционалном усклађивању и верификовању спољне политике, будући да је она у Србији већ дуго неусклађена и конфузна, а често и противречна, са променљивим приоритетима који зависе од политичких елита на власти.

Чињеница је да се у свом спољнополитичком деловању Република Србија и данас суочава са низом изазова: од тешкоћа у обезбеђивању директне и ефективне подршке од стране глобалних центара моћи, а нарочито западних сила, за заштиту неких њених виталних државних и националних интереса; преко проблема њених ограничених ресурса у погледу економске снаге; степена демократског и свеукупног развоја друштва, а нарочито развоја на пољу науке и образовања; до постојећих општих представа о њој и самом српском етносу у свету, сходно дуготрајном преовладавању негативног државног и националног имиџа.¹¹⁶⁸ Но, уколико би се приступило свеукупној модернизацији земље и друштва, уз праћење и прихватање оних савремених светских и европских трендова на пољу спољнополитичког деловања и саме дипломатије као основног спољнополитичког средства о којима смо овде говорили – од унутрашње демократизације спољне политике; преко прихватања концепта тзв. нове јавне дипломатије и њеног развоја и примене у пракси, те, на бази тога, изградње и мобилизације свих расположивих и потенцијалних капацитета; до

¹¹⁶⁷ *Ibid.*

¹¹⁶⁸ Нека од ових објективних ограничења у спољнополитичком деловању Србије помињу се у: *Ibid.*, стр. 50.

дигитализације демократске праксе и обезбеђивања или пружања подршке за организовање и спровођење потребне едукације у те сврхе, као и подршке промотивним иницијативама за популарисање дигиталне јавне дипломатије итд. – што једноставно значи нужност прилагођавања динамичном међународном окружењу и неопходност укључивања у савремене међународне токове, то би засигурно у значајној мери увећало шансе за реализацију спољнополитичких циљева Србије. Поменути предлагачи спољнополитичке стратегије наводе да су предуслови за модернизацију земље: „консолидација демократије, владавина права, складни међуетнички и међуконфесионални односи, економски и културни развој, очување животне средине и природних ресурса“.¹¹⁶⁹ Додајмо ту још један важан чинилац – који је у принципу резултанта остварености претходно наведеног – а то је репозиционирање земље на међународној сцени када је реч о њеном имиџу и угледу. За ово је, пак, према нашем уверењу, неопходно и стратешко управљање националним идентитетом, односно креирање и ефикасно спровођење стратешке политике националног брендирања.

6.1.2. Политика односа с дијаспором

Премда је употреба речи „дијаспора“ у енглеском (*diaspora*)¹¹⁷⁰ и већини других језика релативно нова, будући да, у њеном модерном значењу, почиње шире да се користи тек у другој половини XX века, она се у бити односи на једну веома стару појаву, присутну у свету хиљадама година уназад. У етимолошком смислу, овај појам потиче из грчког језика: од грчке речи *διασπορά*, која значи распрострањеност, расутоост или расејање, а која је изведена од речи *διασπείρειν* (гр. *δια* /енгл. *across*/ – преко и гр. *σπείρειν* /енгл. *to scatter, sow, spread*/ – расути, сејати, расејати)¹¹⁷¹, што означава дисперзију,

¹¹⁶⁹ *Ibid*, стр. 13.

¹¹⁷⁰ Нека новија истраживања су показала да је реч „дијаспора“ у енглеском језику, у бити, ипак нешто старијег порекла него што се првобитно мислило, те да се она може наћи још у једном преводу из 1594. године, где се тај појам доводи у везу са случајем јеврејског народа. Реч је о делу: *A Fruitfull Commentarie upon the Twelve Small Prophets* (Lambert Daneau). Нав. према: "Diaspora", одредница у: *Merriam-Webster Dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora> (01/07/2018).

¹¹⁷¹ За превод грчке речи *διασπείρειν* на енглески видети нпр: "Diaspora", одредница у: *English Oxford Living Dictionaries*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/diaspora> (01/07/2018);

деконцентрацију или, једноставно, раштрканост, при чему се овде мисли на припаднике неког народа, односно првенствено на чланове неке националне, етничке или, евентуално, расне групе.¹¹⁷² У већини енглеских речника, наиме, инсистира се на томе да се појам дијаспоре у свом првенственом и основном значењу односи на припаднике јеврејског народа који су били принудно исељени из старе Палестине, када су их у VI веку п.н.е. (586. године п.н.е) протерали Вавилонци, а потом су их у II веку нове ере (135. год.) Римљани раселили у различите делове Римског царства. Треба рећи да се негде, пак, првобитно значење овог појма везује за грчке колоније које су осниване широм Средоземља.¹¹⁷³ Такође, спорадично се овај појам доводи у везу и са принудно исељеним Грцима након пада Цариграда. Но, када је реч о поменутих енглеским изворима, углавном се истиче да се појам дијаспоре првенствено односи на Јевреје који живе изван модерног Израела, као и на саме јеврејске заједнице у расејању или чак на места које они насељавају. Тек онда се наводи оно шире значење према коме се тај појам генерално односи на дисперзију било ког народа, то јест на раштрканост људи који првобитно припадају једној нацији или имају заједничке корене, заједничку културу и

"Diaspora", одредница у: *Collins Dictionary* (Извор: *Webster's New World College Dictionary*, 4th Edition, 2010), <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/diaspora> (01/07/2018).

¹¹⁷² Овај потоњи случај – када се термин дијаспора користи и за припаднике одређене расне групе који су емигрирали или су принудно исељени из својих матичних држава и налазе се у тзв. расејању, далеко од своје домовине – поменут је из разлога што се у енглеским речницима неретко могу наћи примери управо такве употребе овог појма (рецимо, као пример узима се афричка /енгл. *the African diaspora*/, одн. црначка дијаспора /енгл. *the black diaspora*/) или се, чак, за такву врсту група везује и једно од његових значења (видети нпр: "Diaspora", одредница у: *Merriam-Webster Dictionary*, *op. cit.*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora> /01.07.2018/). Но, заиста можемо приметити да се данас у документима на енглеском језику веома често, поред горенаведених случајева, помиње и *Hispanic, Latino*, тј. *Latin*, или *the Latin American diaspora*; а 2014. године је чак основана и једна иницијатива под називом *The Latin American Diaspora Collective – LADIC* (видети: "The Latin American Diaspora Collective /LADIC/", *International Diaspora Engagement Alliance – IDEA*, <http://www.diasporaalliance.org/the-latin-american-diaspora-collective-ladic/>, 4 March, 2014 /02.07.2018/).

¹¹⁷³ Видети нпр: Милован Радаковић, „Српска дијаспора у региону: Порекло, институције и проблеми на очувању националног и културног идентитета“, *Политичка ревија*, вол. 40, бр. 2/014, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 188.

веровања која деле, а може да означава и сам чин њиховог исељавања.¹¹⁷⁴ Дакле, појам дијаспоре, чији је чест слободан превод „расуто семе“, односи се на припаднике једне националне, етничке или расне групе који, премда услед различитих околности живе изван матице, у тзв. расејању, и даље представљају њен (екстерни) део.

Такође, овде ваља додати и то да се некада појам дијаспоре користи и за означавање мањинског статуса одређених националних и етничких или чак верских група унутар становништва неке земље. Но, поред тога, важно је указати и на то да – када је реч о западним земљама које представљају главне имиграционе дестинације – постоји веома велика вероватноћа да се у тамошњим политичким и медијским комуникационим процесима, па чак и у литератури на енглеском језику, сретнемо са употребом термина „миграција“, а да се заправо тада мисли на припаднике неке дијаспоре. На пример, када ми говоримо о припадницима српског народа или људима пореклом из Србије који живе и раде у Канади, рећи ћемо да они чине српску дијаспору у овој земљи, док, с друге стране, не би било чудно да у тамошњем јавном дискурсу они буду третирани као мигранти српског порекла. Стога и није ретка појава, макар када је реч о енглеском говорном подручју, да се за политику усмерену на развој односа са дијаспором и њено ангажовање, поред назива као што су *diaspora policy*, *diaspora engagement policies* и сл, користи и синтагма „миграциона политика“ (енгл. *migration policy*). Та терминолшка збрка за последицу, пак, може имати извесно неразумевање ове врсте јавне политике од стране оних који су недовољно упућени у саму проблематику о којој је овде реч. Онда, наине, и не чуди то што, пре свега у земљама са великим

¹¹⁷⁴ Видети, на пример: "Diaspora", у: *English Oxford Living Dictionaries*, *op. cit*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/diaspora> (01/07/2018); *Collins Dictionary*, *op. cit*, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/diaspora> (01/07/2018); *Merriam-Webster Dictionary*, *op. cit*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora> (01/07/2018).

Изузетак у том смислу представљају Кембриџови речници, где се као примарно значење појма дијаспоре наводи управо ово са ширим и генерализованим контекстом, применљивим на било који појединачан случај тог типа, односно било који случај када припадници неког народа живе у тзв. расејању. Ту се, наине, тек у секундарном значењу овај појам доводи у везу са конкретним случајем јеврејског народа. Видети: "Diaspora", у: *Cambridge Academic Content Dictionary*, Cambridge University Press; и *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus*, Cambridge University Press, <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/diaspora> (01/07/2018).

миграционим приливом, „многи људи и даље (погрешно – прим. А. М. Ј.) претпостављају да миграциона политика значи имиграциону политику“, ¹¹⁷⁵ иако се она заправо односи и на емиграциону политику, то јест политику односа матице према сопственим исељеницима као члановима свог националног корпуса који се налазе у тзв. расејању. Међутим, све до скоро су чак и сама истраживања у области миграција и миграционе политике готово у потпуности била усмерена на имиграцију. Али, како објашњава новозеландски стручњак Ален Гемлен из оксфордског Института за међународне миграције (енгл. International Migration Institute – IMI), „сваки имигрант јесте такође и емигрант, који има везе са местом свог порекла – везе које су често обликоване политиком земље исељеништва“. ¹¹⁷⁶ „Стога су“, каже Гемлен, „емиграционе државе важне када је реч о миграционој политици (државе пријема – прим. А. М. Ј.), мада оне представљају релативно ново поље истраживања“. ¹¹⁷⁷

Када, дакле, говоримо о припадницима дијаспоре, у складу са савременим схватањем тог појма, мислимо на људе које можда на најбољи

¹¹⁷⁵ Нав. према: Пројекат "Diaspora engagement policies" (Project description), *Oxford Diasporas Programme*, The University of Oxford, UK, <http://www.migration.ox.ac.uk/odp/diasporas-emigration-states.shtml> (06/07/2018). Реч је о једном веома значајном пројекту Оксфордског универзитета који је спроведен у оквиру Оксфордског програма за дијаспору, а под вођством новозеландског академика и светски признатог експерта за питања дијаспоре и миграција – Алена Гемлена (Alan Gamlen). Циљ овог пројекта био је да се стекне шири увид у упоредно искуство, али и унапреди теоријско знање о политикама ангажовања дијаспоре широм света, као и да се допринесе томе да ова тема постане доминантна, или, како је то данас популарно рећи, својеврсни истраживачки *mainstream* у оквиру политичких студија, проучавања међународних односа и политичке географије (видети о томе: *Ibid.*) Како је у самој презентацији тог пројекта такође наведено, у оквиру спроведених истраживачких активности, путем примене тзв. мешовитог метода, прикупљени су и подвргнути свеобухватној анализи подаци о овој врсти јавне политике у широком кругу земаља које представљају значајне изворе миграната, и то у периоду од Другог светског рата. Поред тога, урађен је и велики број интервјуа са високим политичким функционерима и оним политичарима који су водили иницијативе за ангажовање дијаспоре из тих земаља.

¹¹⁷⁶ Alan Gamlen, "Mixing Methods in Research on Diaspora Policies", у: Carlos Vargas-Silva (ed.), *Handbook of Research Methods in Migration*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2012, стр. 319.

¹¹⁷⁷ *Ibid.*

начин описују речи сада већ покојне америчке песникиње и књижевнице – Маје Ангелу (такође, негде је транскрибовано и као Анџелоу /Maya Angelou/). Ослањајући се на једну њену сјајну формулацију, можемо рећи да бити припадник дијаспоре значи управо то да „никада више не можеш поново ићи кући, али истина је да никада не можеш напустити кућу“. Отуда у наставку и следи порука коју нам ауторка даје: „... тако да је све у реду“.¹¹⁷⁸ Ако ово, пак, посматрамо кроз однос дијаспоре и матице, та порука – „све је у реду“ – требало би да значи да, због снаге веза коју творе корени илити порекло, идентитетске укоренености у одређеној култури, вредносној матрици итд, нема места за бригу матичне државе и сународника који су у њој остали о томе да ли ће се односи са овим људима у расејању одржати, да ли ће они очувати свој културни, језички и национални идентитет и остало. Но, факат је да проблеми на том пољу ипак постоје, јер за очување идентитетских и других веза, а нарочито за ангажовање и успостављање различитих облика сарадње са матицом, углавном нису довољни само жеља, спремност и добра воља припадника дијаспоре, већ то зависи од низа фактора, а у многама и од проактивног односа саме матичне државе.

Стога, дакако да држава, али и релевантни друштвени актери, па и сами појединци, морају да имају интерес и да брину о томе, а то управо значи да је неопходно да постоји стратешки приступ, уз једну пажљиво креирану, различитим питањима и проблемима прилагођену и, надасве, одговорну јавну политику према сопственој дијаспори. Реч је о таквој врсти практичне политике која треба да буде усмерена на, уколико је то потребно, унапређење статуса дијаспоре у земљи пријема, решавање њених проблема везаних за очување идентитета, властите културе и традиције, олакшавање учешћа њених припадника у изборним процесима у матици, подстицање њиховог ангажовања у политичком, економском, друштвеном и културном животу матице, али и у процесима брендирања нације и креирања и спровођења јавне дипломатије, те на пружање подршке организационим капацитетима

¹¹⁷⁸ У свом изворном облику, на енглеском језику, ова снажна порука гласи: "You can never go home again, but the truth is you can never leave home, so it's all right" (Maya Angelou). Нав. према: Natalie Brender, "Migrants' global ties challenge Canada to make big-picture policy", *The Star*, June 6, 2013, https://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/06/06/migrants_global_ties_challenge_canada_to_make_bigpicture_policy.html?utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter (05/07/2018).

дијаспоре, пре свега у виду помоћи у обезбеђивању инфраструктуре и финансија потребних за деловање њених удружења и организација у земљама пријема, као и на јачање веза уопште и развој различитих облика међусобне сарадње. Већ из овога је јасно колико велики значај то подручје политичког има за саму идентитетску политику земље, те га стога и третирамо овде као један њен веома важан сегмент.

Такође, ваља поменути и то да је данас више него очигледно да чак и у неким државама пријема, посебно оним из круга тзв. северних и прекоморских имиграционих земаља (САД, Канада, Уједињено Краљевство и Аустралија), са великим миграционим приливом, постоји брига, мада друге врсте, о појединим групама дијаспора које постоје унутар њиховог становништва. Прецизније речено, ту постоји одређена доза забринутости у погледу ангажмана припадника појединих дијаспора и њихових интензивних односа са матичним земљама. Реч је, као на пример у случају поменуте Канаде, о сумњи у лојалност ових грађана-имиграната према држави пријема, а која провејава у неким тамошњим политичким и медијским круговима или се чак њихова лојалност проблематизује у јавном дискурсу ове земаље.¹¹⁷⁹ Наравно, оваква ненаклоност, те критички и скептични погледи на везе дијаспоре са домовином, присутни су углавном онда када постоје тензије или сукоби у односима између земље пријема, с једне, и земље иселеништва или

¹¹⁷⁹ Тако се у горенаведеном чланку познатих канадских новина указује на пораст овакве забринутости и уопште на значај који се придаје у јавним дебатама у Канади везама које тамошњи имигранати имају са земљама свог порекла. Ту се, између осталог, каже: „Наставак ангажовања придошлица у политици домовине често се види као разлог растуће забринутости за потенцијалну нелојалност према Канади“ (*ibid.*). Поред ангажовања припадника различитих дијаспора на обезбеђивању финансијске, политичке и идеолошке подршке својим матичним земљама и њиховим агендама, као примери, условно речено, мигрантске нелојалности према Канади и злоупотребе њеног држављанства наводе се случајеви жена које плански долазе (нарочито из Кине) у ову земљу да се ту породе (тзв. *birth tourists*) како би обезбедиле бенефите од канадског држављанства својој деци; те оних имиграната (велики број њих је из Хонг Конга) који се, након стицања канадског држављанства, враћају у своју домовину, али су тиме обезбедиле себи могућност да се, за случај пензионисања или евентуалних тамошњих политичких превирања и сукоба, поново врате у Канаду (тзв. повратна или повратничка миграција / енгл. *reverse migration*/). Истиче се, рецимо, податак да је 2006. године током либанско – израелског конфликта више од 50.000 канадских Либанаца, управо на тај начин, користећи своја држављанска права, успело да се евакуише (према: *Ibid.*).

порекала миграната, с друге стране, или се, пак, оне једноставно налазе на супротним позицијма у оквиру шире међународне политике. Једноставно, како је на једном месту добро примећено: „Докле год постоје глобалне неједнакости, конфликти и идеолошки сукоби, увек ће бити миграната који покушавају да заштите своје улоге од неизвесности, стицањем канадског (или неког другог, за ту сврху пријемчљивог – прим. А. М. Ј.) држављанства. Биће и страних влада које покушавају да, на више или мање бенигни начин, утичу на своје исељенике...”¹¹⁸⁰ Но, чак и тада кривица за споран ангажман припадника неке дијаспоре не приписује се увек тим грађанима-имигрантима, већ се настоји да се за њих на неки начин нађе разумевање, будући да се сматра да су они заправо у тим околностима изложени притисцима које њихове матичне земље, путем својих дипломатских и конзуларних службеника и других агената, врше на њих како би обезбедиле њихову финансијску, идеолошку и другу подршку зарад остваривања својих политичких, економских и осталих циљева.¹¹⁸¹

Ипак, када је реч о том наводно присилном одржавању веза припадника дијаспоре са матицом, оно што одмах упада у очи, то је чињеница да тај, у неким случајевима изразито критички настројен део западњачке јавности нема тако истанчан осећај за ову врсту „неправде“ када се ради о истом или сличном ангажману држава, неких територијалних ентитета и етничких група који су му идеолошки и политички блиски. Штавише, позната је и пракса политичке мобилизације неких дијаспора зарад остваривања одређених сецесионистичких циљева, а што није наишло на

¹¹⁸⁰ *Ibid.*

¹¹⁸¹ Ауторка поменутог чланка управо настоји да скрене пажњу на то да се у случају неких имиграната, то јест експатрида из одређених земаља, а по њиховом сопственом признању, ради о присилном одржавању веза са њиховом домовином, на шта су они наводно принуђени мимо своје воље. Као пример се истиче случај протеривања из Канаде генералног конзула Еритреје у Торонту због присиљавања исељеника из те земље да плаћају одређену таксу, а што је заправо био начин за финансирање њених војних трошкова. Такође, у том контексту се помињу и инструкције које имају дипломате и агенти из неких држава, попут нпр. Ирана и Кине, да врше притисак на своје исељенике у Канади како би они били идеолошки сагласни и деловали у складу са агендама својих матичних земаља (о томе в. *ibid*). Но, оно што овде одмах упада у очи, то је чињеница да тај, у наведеним случајевима изразито критички настројен део западњачке јавности нема тако истанчан осећај за ову врсту „неправде“ када је реч о истом или сличном ангажману држава које су му идеолошки блиске.

осуду власти и грађанске јавности у западним земљама пријема. Индикативни пример је транснационални активизам те врсте који су спроводиле организације албанске и ујгурске дијаспоре (неке и даље делују у том правцу), некада уз прибегавање и насилним средствима, доприносећи на тај начин да се питања тзв. Косова и Синђанга (Xinjiang) интернационализују, те да се обезбеди свеколика подршка и помоћ од стране значајних међународних актера у настојањима да се на одређен начин „реше“ албанско и ујгурско национално питање.¹¹⁸² Неки од најзначајнијих инструмената деловања поменутих дијаспора у међународном окружењу били су лобирање и наметање дискурса људских права. На то указује Драган Траиловић у својој упоредној анализи поменутих случајева, где се, између осталог, акценат ставља на улогу коју дијаспора, односно њени припадници и организације имају када је реч о мањинским етничким групама. Према датом објашњењу, управо из разлога што ове групе често нису у могућности да буду представљене на међународном нивоу, оне у значајном степену зависе од подршке коју им пружа њихова етничка дијаспора.¹¹⁸³

Но, када је реч о улози дијаспоре у међуетничким или међунационалним насилним сукобима унутар земље порекла, поред оних већ наведених, постоје и бројни други случајеви где су поједине групе дијаспоре допринеле „детериторијализацији“, односно „делокализацији“ динамике унутардржавних кофликата њиховим измештањем, посебно самог процеса управљања њима, изван подручја где се насиље директно спроводи.¹¹⁸⁴ Између осталог, позната је, рецимо, улога коју је одиграла хрватска дијаспора, нарочито она у Немачкој, а која иначе важи за пример расејања са

¹¹⁸² Више о наведеним случајевима политичке мобилизације дијаспоре и транснационалном активизму њених организација, видети у: Dragan Trailović, "Diaspora political mobilization – the cases of Albanian and Uyghur diaspora transnational activism", *The Review of International Affairs* (RIA), Vol. LXX, No. 1174, april–june 2019, The Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2019, стр. 36–51.

¹¹⁸³ Према: *Ibid*, стр. 37; уп. Jolle Demmers, "Nationalism from without: Theorizing the role of diasporas in contemporary conflict", у: Touraj Atabaki, Sanjyot Mehendale, *Central Asia and the Caucasus: Transnationalism and diaspora*, Routledge, London and New York, 2005, стр. 12–17.

¹¹⁸⁴ О томе се управо говори у горенаведеном раду: Jolle Demmers, "Nationalism from without: Theorizing the role of diasporas in contemporary conflict", *op. cit*, стр. 10–20.

високим степеном организованости,¹¹⁸⁵ у убрзању насилног распада или ти разбијања друге Југославије. И поред тога, ти процеси детериторијализације савремених међуетничких конфликта, популарно означени као њихова интернационализација, и улога дијаспоре у томе, суштински и даље нису довољно истражени. Јоле Демерс (Jolle Demmers), из Центра за студије конфликта при Универзитету у Утрехту (енгл. Centre for Conflict Studies, Utrecht University), Холандија, која управо у својим научним радовима на то често скреће пажњу, упућује нас и да активизам дијаспоре, усмерен на обезбеђивање спољне подршке некој од страна у сукобу унутар земље порекла, не треба разумети као „одређен одговор на позив домовине“ (енгл. *homeland calling*), већ да пре извор њене мобилизације треба тражити у контексту земље пријема.¹¹⁸⁶

Ако се, међутим, изузму ове проблематичне ситуације, везане за сукобе у међунационалним односима и глобалну конфронтацију, разумљиво је да у мирнодопским временима и условима развоја билатералних односа и сарадње између земаља, везе дијаспоре са домовином могу заправо представљати значајан канал комуникације и деловања у том правцу, те бити од обостране користи за државе у питању. Неспорни су бенефити које могу имати земље порекла – а, међу њима, нарочито оне у развоју – како од дознака, инвестиција, предузетништва и филантропски мотивисаног деловања дијаспоре, тако и од доприноса које она може дати путем одређених својих вештина и контаката.¹¹⁸⁷ Управо ово последње,

¹¹⁸⁵ За увид у организованост и етничку солидарност хрватске дијаспоре видети на пример: Ivana Djuric, "The Croatian diaspora in North America: Identity, ethnic solidarity, and the formation of a "Transnational National Community", *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol.17, No.1, 2003, стр. 113–130.

¹¹⁸⁶ Видети: Jolle Demmers, "New wars and diasporas: Suggestions for research and policy", *Journal of Peace, Conflict & Development*, Issue 11, November 2007, https://www.bradford.ac.uk/library/library-resources/journal-of-peace-conflict-and-development/PCD-ISSUE-11-ARTICLE_-New-Wars-and-Diasporas_-Joell-Demmers.pdf (11/04/2023), стр. 2. Инче, како се ту у даљем тексту изричито наводи, једна мрежа дијаспоре косовских Албанаца, основана у Швајцарској, управо носи назив "Homeland Calling" (в. *ibid*, стр. 14, ф. н. 20).

¹¹⁸⁷ На ове бенефите које могу имати емиграционе земље у развоју од својих иселеника у иностранству, указано је, између осталог, на једној конференцији одржаној 2013. године при Центру за иновације међународног управљања у Вотерлоу (Centre for International Governance Innovation, Waterloo), у чијем раду су учествовали водећи светски експерти у

дакле, вештине и контакти, те стечено искуство, знање, образовање и углед припадника дијаспоре могу имати непроцењив значај за спровођење спољне политике и оног новог концепта јавне дипломатије матице, а нарочито њихова улога добија на значају у условима све развијеније праксе дигиталне дипломатије, као и на подручју политике брендирања нације, (ре)дизајнирања њеног имиџа и, у дугорочном смислу, изградње и очувања добре репутације земље порекла у међународном окружењу. Поред тога, али и у вези с тим, дијаспора се све чешће види и као потенцијално значајна туристичка машинерија. И не само то, већ дијаспора може бити такође и значајна гласачка машинерија, будући да некада уопште није занемарљив ефекат гласања њених припадника (тзв. екстерно гласање /енгл. *external voting*/) на резултат изборног процеса у матици. Практично је уведена једна нова категорија – тзв. спољног или екстериторијалног грађанства (енгл. "*external*" или "*extra-territorial citizenship*");¹¹⁸⁸ док су припадници дијаспоре – чак и тамо где је, попут Србије, дуго постојала дилема у том погледу – стекли могућност за политичку партиципацију и уопште учешће у друштвеном и политичком животу матице.¹¹⁸⁹ Ради се, наиме, о томе да данас

области миграција, дијаспоре и развоја. Према: Natalie Brender, "Migrants' global ties challenge Canada to make big-picture policy", *op. cit.*, https://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/06/06/migrants_global_ties_challenge_canada_to_make_bigpicture_policy.html?utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter (05/07/2018).

¹¹⁸⁸ О томе говори раније поменути експерт за питања дијаспоре и миграције – Ален Гемлен. Видети: Alan Gamlen, "Diaspora institutions and diaspora governance", *International Migration Review*, Vol. 48, No. S1 (Special Issue: "International Migration in the 21st Century: Advancing the Frontier of Scholarship and Knowledge"), 2014, стр. S181.

Но, и неки други аутори такође указују на тај феномен „екстерног“ или „екстериторијалног грађанства“, а чак се помиње и категорија „екстериторијалног цивилног друштва“. Видети, на пример: Rainer Bauböck, "The rights and duties of external citizenship", *Citizenship Studies*, Vol. 13, No. 5, 2009, стр. 475–499; Michael Collyer, "A geography of extra-territorial citizenship: Explanations of external voting", *Migration Studies*, Vol. 2, No. 1, 2014, стр. 55–72; Michael Collyer, "Transnational political participation of Algerians in France: Extra-territorial civil society versus transnational governmentality", *Political Geography*, Vol. 25, No. 7, 2006, стр. 836–849.

¹¹⁸⁹ У једном тексту на порталу *Српске дијаспоре* разматра се улога дијаспоре у политичком животу матице, а реч је заправо о пренетом излагању са Конгреса ПСД „Дијаспора – матица“, одржаног 10. априла 2004. год. Дата анализа управо почиње освртом на горепоменуто дилему: „Дилема да ли Срби у свету треба да учествују у политичком животу матице вазда је била вештачка и сада је практично окончана, барем у принципу ако не и у

статус екстерног грађанства (у смислу поседовања држављанства матичне државе од стране људи са пребивалиштем у иностранству и с тиме повезаних њихових грађанских права и дужности) има „... растући значај за велики број миграната, као и за државе њиховог порекла, од којих су многе драматично промениле свој став према исељеницима“.¹¹⁹⁰ Тај нови приступ матице према свом расејању заснован је на спознаји и прихватању чињенице да „дијаспора представља интегрални део матичног народа, дакле његовог духовног, економског, друштвеног, па и политичког бића“.¹¹⁹¹

У погледу бирачког права припадника дијаспоре, савремени демократски стандарди и сама упоредна пракса развијених демократских земаља (на пример, у САД, Француској, Аустрији, Италији, Шпанији, Шведској итд, где се у већини ових случајева гласање припадника дијаспоре врши поштом, без напуштања њиховог места боравка, а негде, као на пример у Шведској, опционо се може и лично гласати у конзуларном представништву те земље) јасно указују на то да „физичка удаљеност од матице не треба да повлачи губитак грађанских права у њој“.¹¹⁹² Такође, учешће дијаспоре у политичком животу земље домаћина – ради остваривања одређених циљева матичног народа и/или политике земље порекла – није ништа мање важно већ, напротив, постаје можда још важније од њеног учешћа у политичком животу матице. Политички активни чланови дијаспоре имају веома битну улогу у афирмацији политичких циљева матице, управо путем свог деловања у институцијама земаља у којима живе.

С друге стране, и земља пријема, то јест земља домаћин, може на различите начине да капитализује потенцијал веза дијаспоре с матицом: од

детаљима“. При томе, када се ту говори о разрешењу те дилеме у принципијалном смислу, мисли се на то да је коначно, доношењем одређене законске регулативе, и у Србији формално-правно признато право учешћа у политичком животу земље оних њених држављања који имају пребивалиште у иностранству. Но, и поред тога, постојао је и даље низ питања која су остала отворена, а тицала су се спровођења те врсте партиципације. Нав. према: „Дијаспора и политички живот матице“, *Српска дијаспора*, 21. април 2004, <https://www.srpskadijaspورا.info/dijaspора-i-politicki-zivot-matice/> (30/07/2018).

¹¹⁹⁰ Rainer Bauböck, "The rights and duties of external citizenship", *op. cit.*, стр. 475.

¹¹⁹¹ Нав. према: „Дијаспора и политички живот матице“, *op. cit.*, <https://www.srpskadijaspора.info/dijaspора-i-politicki-zivot-matice/> (30/07/2018).

¹¹⁹² Rainer Bauböck, "The rights and duties of external citizenship", *op. cit.*, стр. 475.

добивања квалификоване радне снаге, доласка страних студената и већ формираних стручњака, преко ширења свог утицаја и увећања своје „меке“ моћи, изградње и одржавања свог позитивног имиџа и добре репутације код јавности друге земље, те повећања свог извоза и инвестиционих улагања на том тржишту, све до доприноса реализацији евентуалних заједничких пројеката на пољу економије, културе, политике итд. Сматра се да, наспрам оних раније поменутих веза које се перципирају као претеће и опасне, овакви облици односа дијаспоре и матице треба да се посматрају и у оквиру држава пријема као конструктивне глобалне везе миграната. Отуда се могу чути апели да је, уместо панике коју у неким случајевима изазивају везе дијаспоре са домовином, као у поменутом примеру Канаде, потребно развити ипак једну ширу политичку слику која би укључила и све ове предности и капацитете које те везе имају.¹¹⁹³ Стога и не чуди што се јавила таква савремена тенденција да политика емиграционих земаља према њиховој дијаспори постане ново подручје миграционе политике држава пријема.

Са географским ширењем и јачањем интензитета миграционих процеса у свету, емиграциона политика, то јест политика односа са дијаспором, постаје једно веома важно питање које све више добија на значају у све већем броју земаља, и то, видели смо, како оних које представљају извориште миграната, тако и оних које их примају. Но, овде нас превасходно занимају перцепција односа на релацији матична држава – дијаспора, процеси њихове институционализације и креирања одговарајуће политике у оквирима земље порекла. Како смо већ истакли, државе све више схватају значај улоге коју њихова дијаспора може да има у економском расту и општем развоју земље, те у очувању, брендирању и промоцији националног идентитета, као и у њиховој дипломатској пракси и остваривању одређених спољнополитичких циљева итд. Можемо, дакле, рећи да политика односа према дијаспори, као важан део шире поимљене идентитетске политике, сасвим извесно има одређене рефлексије – било у виду могућих позитивних или негативних утицаја, било кроз потпуно одсуство истих – на неке друге

¹¹⁹³ Управо такву једну поруку настојала је да пошаље Натали Брендер (Natalie Brender) у свом чланку. Видети: Natalie Brender, "Migrants' global ties challenge Canada to make big-picture policy", *op. cit.*, https://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/06/06/migrants_global_ties_challenge_canada_to_make_bigpicture_policy.html?utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter (05/07/2018).

ресорне политике земље (рецимо, на економску политику и политику развоја, на културну и спољну политику и др.) и њено релативно успешно или неуспешно деловање у тим областима. Стога, не изненађује податак да више од половине држава-чланица Уједињених нација – са тенденцијом даљег раста броја тих земаља – већ има успостављене формалне институције које се баве одржавањем веза са дијаспором, те да је, на тај начин, институционални фактор овог типа постао и једна „уобичајена карактеристика политичког живота у XXI веку“.¹¹⁹⁴ Не само да је то постало уобичајено, већ може се рећи да је „... чак и очекивано... да државе користе дијаспору 'на терену' како би промовисале економске и политичке интересе“¹¹⁹⁵ и, такође, да институционално делују на том пољу. Ако је некада и било сумњи или критика те врсте, данас је јасно да је политика односа с дијаспором, као и сама улога матичних држава у заштити својих сународника који живе у суседним земљама, једно легитимно подручје спровођења идентитетске политике.¹¹⁹⁶

Но, институције које се баве дијаспором, како објашњава поменути Гемлен, нису неки раније непознат феномен, будући да су у неким земљама, попут Мексика, Италије и других, постојале у различитим периодима још од XIX века. Оно што јесте новитет и што је, као што каже овај аутор, „без преседана“ до сада, то је рапидно ширење ових институција и раст њиховог

¹¹⁹⁴ Видети: Alan Gamlen, "Diaspora institutions and diaspora governance", *op. cit.*, стр. S180; S181.

¹¹⁹⁵ Према: Natalie Brender, "Migrants' global ties challenge Canada to make big-picture policy", *op. cit.*, https://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/06/06/migrants_global_ties_challenge_canada_to_make_bigpicture_policy.html?utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter (05/07/2018).

¹¹⁹⁶ На пример, у Мађарској је још 2001. године усвојен тзв. Статусни закон о Мађарима који живе у суседним земљама, и он је тада изазвао велику полемику у суседству, те унутар политичке, научне, стручне и шире јавности. Нав. према: Борис Кривокапић, „Новији билатерални уговори закључени на тлу Европе, од значаја за заштиту мањина“, *Правни живот*, бр. 13/2009, стр. 1004.

У вези са улогом матичних држава у заштити својих сународника који живе на територијама суседних држава, донете су и Препоруке Високог комесара за националне мањине ОЕБС из Болзана/Бозена (2008); видети о томе: Игор Новаковић, Ненад Ђурђевић, *Српско-румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији: Студија практичне политике*, Центар за међународне и безбедносне послове (ISAC фонд), Београд, 2015, стр. 9.

значаја како у домаћим оквирима, то јест на унутрашњем плану појединачних држава, тако и у међународним односима.¹¹⁹⁷ При томе, можемо приметити да, када се говори о ширењу институција тог типа, мисли се на ширење не само праксе њиховог успостављања, већ и њихових различитих облика. Гемлен, наиме, институције које се баве дијаспором дефинише као „формалне државне службе посвећене емигрантима и њиховим потомцима“, и ту укључује како државне органе и тела који припадају извршној грани власти (као што су: појединачни ресори, заједничка министарства, одређена одељења, међуресорне комисије и др.), тако и оне из законодавне гране (попут сталних парламентарних одбора, наменских посланичких места у законодавном телу, односно његовом горњем или доњем дому – дијаспора као посебан електорат, те саветодавних већа која врше саветовања у области законодавства које се тиче дијаспоре).¹¹⁹⁸

Штавише, постоје и таква мишљења да је, због све веће сложености ових питања и глобалног ширења те врсте институционалног деловања, потребно да се превазиђе национални ниво, и то како у погледу саме управе у области дијаспоре, тако и када је реч о истраживањима исте. Рецимо, Гемлен упозорава да је, поред увођења компаративног приступа, неопходно и да се већа пажња усмери на напоре да се успостави систем глобалне управе у области међународних миграција, као један глобални систем који би био довољно кохерентан, али истовремено и децентрализован.¹¹⁹⁹

6.1.2.1. Осврт на случај Србије: Српска дијаспора и Срби у региону

Премда не спада у најбројније дијаспоре у свету, које чине припадници далеко бројнијих националних група, српска дијаспора је ипак веома значајна, с обзиром на њен удео у укупној бројности српског народа,

¹¹⁹⁷ Alan Gamlen, "Diaspora institutions and diaspora governance", *op. cit.*, стр. S181; S182.

¹¹⁹⁸ *Ibid*, стр. S182; посебно видети: Figure I: "The rise of diaspora institutions: Number of states with formal offices for emigrants and their descendants, by institution type, 1980–2014". На пример, из приложеног графика се види да све до 90-их година прошлог века није било ни 20 држава у свету које су имале формалне институције посвећене дијаспори. Но, од тада се њихов број мање или више континуирано повећава, док се, са уласком у нови миленијум, бележи и њихов рапидни раст.

¹¹⁹⁹ Видети: *Ibid*, стр. S180.

који засигурно чини више од трећине српског националног корпуса. Наиме, иако нема прецизних података о томе, према званичним проценама српска дијаспора броји око четири милиона људи, што је у складу и са подацима Српске православне цркве,¹²⁰⁰ али има и процена према којима је тај број нешто већи или чак досеже пет, односно седам милиона припадника.¹²⁰¹ При томе, према доступним подацима, у српском расејању има више од 300.000 високообразованих људи и, такође, више од 5.000 доктора наука.¹²⁰² Уз то, постоји и више од хиљаду организација српске дијаспоре у свету.¹²⁰³ Ово већ само по себи довољно говори о значају и потенцијалу српске дијаспоре, која представља један од најважнијих ресурса Србије.

Највећи број припадника српског народа изван матице живи у бившим југословенским републикама и суседним земљама, дакле, у нашем региону

¹²⁰⁰ У државној Стратегији за дијаспору и Србе у региону из 2011. год. наводи се процена бројности српске дијаспоре од око четири милиона њених припадника (в. Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, Министарство вера и дијаспоре РС, Београд, 2011, стр. 2); у једној званичној презентацији некадашњег Министарства вера и дијаспоре, такође из 2011. год, износи се податак о три и по до четири милиона људи у српском расејању (в. Светлана Гвозденов и Даринка Ђуран, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, октобар 2011, стр. 7, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf (10/03/2023)). На сличне податке Српске православне цркве указује се у: Јово Р. Дробњак, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *Нова српска политичка мисао*, 25. март 2012, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-kao-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019).

¹²⁰¹ Према неким проценама из јануара 2012. године, које претендују на већу прецизност, утврђено је да српска дијаспора укупно има 4.331.500 припадника (в. Бојан Билбија, „Дијаспора може да промени Србију“, *Политика*, 28.12.2013, <https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspora-moze-da-promeni-Srbiju> /21.12.2019/). Но, негде се помиње и број од пет милиона припадника српске дијаспоре; а, према Ј. Дробњаку, има и оних истраживача који тврде да у расејању живи око седам милиона Срба (Јово Р. Дробњак, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *оп. cit*, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-kao-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019)).

¹²⁰² Видети: *Ibid*.

¹²⁰³ Светлана Гвозденов и Даринка Ђуран, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, *оп. cit*, стр. 6, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf (10/03/2023).

(само око милион и по њих је у БиХ – Републици Српској и још око пола милиона у осталим бившим републикама).¹²⁰⁴ Ако њих изузмемо, по бројности припадника српске заједнице у расејању на првом месту је Западна Европа (где, према одређеним проценама, само у Немачкој живи 500.000–800.000 Срба; у Аустрији 300.000; Швајцарској 120.000–200.000; Француској 120.000; Шведској 75.000–110.000; у Уједињеном Краљевству 80.000 итд.),¹²⁰⁵ потом Северна Америка (у Сједињеним Државама живи милион, а у Канади 200.000–250.000 Срба), те Аустралија (130.000–200.000) и Нови Зеленд (7.000), Латинска Америка (где су најбројније српске заједнице у Бразилу, Чилеу и Аргентини) и на крају су Африка (у Јужноафричкој Републици има 20.000–25.000 Срба, а у Либији је, пре рата у тој земљи, било око 2.000 њих)¹²⁰⁶ и Азија (процене за УАЕ се крећу од 2.000 до 5.000, а за Кину око 3.000).

У складу са хронологијом великих миграционих таласа и њиховом природом, могу се разликовати неколико група српске дијаспоре. Најпре, ту је она група која се односи на исељавања за време османске окупације током касног средњег и раног новог века, у која спадају и велике сеобе Срба у источноевропске и западноевропске земље (попут исељавања у XIV и XV веку после Косовског боја и пада Српске деспотовине; те чувене Велике

¹²⁰⁴ Видети: Бојан Билбија, „Дијаспора може да промени Србију“, *op. cit.*, [https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspора-moze-da-promeni-Srbiju](https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspورا-moze-da-promeni-Srbiju) (21/12/2019).

¹²⁰⁵ Ови подаци у појединим изворима знатно варирају. Податак о 500.000 припадника српског народа у Немачкој, 120.000 њих у Швајцарској и 75.000 у Шведској, изнет је у: Светлана Гвозденов и Даринка Ђуран, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, *op. cit.*, слика: „Срби у свету“, стр. 7, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf (10/03/2023); док су ови бројеви нешто већи у извесним проценама из јануара 2012. год, сходно којима је тада било 800.000 Срба у Немачкој, 200.000 у Швајцарској и 110.000 у Шведској (видети: Бојан Билбија, „Дијаспора може да промени Србију“, *op. cit.*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspора-moze-da-promeni-Srbiju> /21.12.2019/).

Такође, у проценама које су дате у Стратегији из 2011. године за поједине земље постоје знатна одступања у односу на горенаведене бројеве; на пример, уочљива је разлика у погледу бројности српске дијаспоре у Аустрији, за коју се овде наводи да обухвата скоро duplo мање људи (178.000). Видети: Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, Графикон: „Земље са највећим бројем припадника српске дијаспоре“, *op. cit.*, стр. 3.

¹²⁰⁶ Видети: *Ibid.*

сеобе из 1690. године под вођством пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића када се 60.000 Срба иселило у тадашњу Угарску; исељавања после Аустријско-турског рата 1737–1739; и још једног масовног осамнаестовековног исељавања, током 1751. и 1752. године, познатог као „Пут на исток“).¹²⁰⁷ Међутим, ови исељеници и њихови потомци су асимиловани у срединама где су се населили, те они и не улазе у појам савремене српске дијаспоре. Другу групу чине исељеници и њихови потомци који су емигрирали (највише са подручја данашње Хрватске, БиХ и Црне Горе, али и Војводине) пре Другог светског рата. Ова миграциона кретања, која су започела крајем XIX и почетком XX века, била су економски мотивисана и усмерена не само ка европским земљама већ и ка оним на америчким континентима. Трећа група српске дијаспоре обухвата политичке емигранте који су земљу напустили током и после Другог светског рата, услед победе комуниста у грађанском рату и успостављања комунистичког режима. Интересантно је, рецимо, да професор Робин Коен (Robin Cohen) са Оксфордског универзитета ову врсту емиграције која је узрокована политичким прогонима назива „жртвеном дијаспором“ (енгл. *victim diasporas*).¹²⁰⁸ Посебну, четврту групу чине послератни економски емигранти који су у исељеништво отишли у периоду 1960–1990. Пета група српске дијаспоре укључује емиграцију током 90-их година прошлога века, до које је дошло услед рата на простору бивше Југославије и његових директних и индиректних последица. Унутар ове групе су како они који су отишли као избеглице од рата и ратних страдања, тако и исељеници који су пошли пут емиграције превасходно због економско-социјалних проблема и лоших услова живота и рада. Последња у низу, шеста, јесте група која обухвата најновије исељеништво, односно оне који су земљу напустили након 2000

¹²⁰⁷ О овим историјским таласима исељавања говори се у: Јово Р. Дробњак, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-kao-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019).

¹²⁰⁸ Поред наведеног жртвеног типа дијаспоре (за чији пример се узимају афричка и јерменска дијаспора), Коен разликује још четири њена типа: радну и империјалну (каква је била она коју су чинили британски исељеници), трговачку (попут кинеске и либанске дијаспоре), културну, и глобалну тј. детериторијализовану дијаспору (један од примера ове последње је афричко-карипска дијаспора) дијаспору. Више о томе видети у: Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, Third editions, Routledge, New York, 2023.

године, па све до данас.¹²⁰⁹ Српска дијаспора је данас расута у више од сто земаља широм света; а, „и поред тога што је матица веома мало урадила за дијаспору, наши исељеници су у великој мери сачували своју самобитност – језик и писмо, културу, веру и обичаје“.¹²¹⁰

Проблеми у вези са идентитетским питањима припадника српског народа и других који су пореклом из Србије, а који живе у различитим иностраним, углавном западним, земљама специфични су и разноврсни, већ у зависности од датог контекста земље пријема. Но, генерално посматрано, углавном се они, у мањем или већем степену, свode на њихову изложеност двама супротним, али и подједнако негативним тенденцијама оличеним у процесима њихове асимилације или, пак, гетоизације.

Када је реч о Србима у региону, односно онима који живе у суседним земљама и окружењу, њихова ситуација се одликује посебном комплексношћу и плуралношћу. Ово је пре свега зато што Срби у региону заправо и не представљају дијаспору у класичном смислу те речи, већ у великом броју случајева у тим земљама они чине домицилно становништво, односно аутохтон народ; потом и због различитих друштвених слојева унутар самих тих српских заједница (градско/сеоско становништво; политички/економски емигранти; потомци ранијих исељеника/ ново исељеништво и др.); а понајвише се та комплексност и плуралност огледају у њиховом посве различитом политичком и формално-правном статусу у земљама суседства и окружења. Њихова позиција у том смислу се креће: од конститутивног статуса који имају у БиХ (Република Српска), утемељеној на принципу два ентитета и три етничитета; преко губитка таквог статуса у Хрватској и његовог супституишања статусом националне мањине; такође, губитка конститутивности у Црној Гори и излагања тамошњих Срба

¹²⁰⁹ О различитим групама савремене српске дијаспоре, видети: Јово Р. Дробњак, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-ka-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019); као и: „Српска дијаспора“, *Википедија*, https://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_dijaspora, страница ажурирана 19. августа 2022 (21/11/2022).

¹²¹⁰ Јово Р. Дробњак, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-ka-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019).

правном, то јест уставном и законодавном насиљу; до поседовања признатог статуса националне мањине у земљама где они представљају тзв. стару мањину (некада су били део мањинске групе Јужних Словена), као што је случај Срба у Мађарској и Румунији; или новостеченог статуса националне мањине у постјугословенском периоду, попут Срба у Северној Македонији; формално-правног непризнавања мањинског статуса, који је резервисан само за одређене, наводно аутохтоне, а заправо привилеговане националне групе, попут дискриминисаног положаја Срба у Словенији; или непризнавања статуса националне мањине услед конститутивне супрематије грађанског принципа и признавања само одређених језичких и културних, односно верских мањина (случај у Грчкој); па чак и непризнавања да уопште постоје припадници српског народа на датој територији, каква је пракса Бугарске; те подвргавања присилној асимилацији каквој су Срби били изложени у Албанији где им такође није признат статус националне мањине. Поред тога, довољно је овде подсетити на само неке од проблема са којима су се конкретно суочавали или се и даље суочавају Срби у појединим од ових земља региона.

Срби у Словенији – поред тога што немају признат статус националне мањине, а тиме и низ права у вези с тим (на пример, право на парламентарну заступљеност), иако они тамо чине најбројнију мањинску групу, док су чак у области Беле Крајине и староседелачка популација која се тамо населила за време турских освајања и која је успела да очува свој српски идентитет без икакве помоћи матице¹²¹¹ – сусрели су се и са специфичним проблемом брисања из централног регистра држављана ове земље, што је за „избрисане“ произвело низ потешкоћа у остваривању њихових права, на пример у вези са здравственим осигурањем и др; ту су и проблеми са незаступљеношћу у програму јавног медијског сервиса, те са учењем српског језика које није организовано итд.¹²¹² У Хрватској, поред изложености одређеном анимозитету од стране тамошње већине и у постконфликтном периоду (уз

¹²¹¹ О томе сведочи једна новија студија са непроцењивом научном грађом: Борисав Челиковић (прир.), *Бела Крајина, Срби у Словенији: Насеља, порекло становништва, обичаји*, Службени гласник, едиција „Корени“, књ. 50, САНУ, Београд, 2022.

¹²¹² Видети: „Српски народ у Словенији“; у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 161–162.

честе појединачне инциденте и нападе на Србе), те политизованих и дискриминаторских суђења за ратне злочине, припадници српског народа суочили су се и са низом практичних проблема у погледу њиховог опстанка тамо, као и у погледу повратка прогнаних: попут обнове у рату оштећених кућа и инфраструктуре, проблема у вези са обештећењем за опљачкану и уништену имовину, немогућности повраћаја стечених станарских права, нерешавања питања неисплаћених пензија, неостваривања права на пензију великог броја избеглих услед проблема са регулисањем њиховог радног стажа, неостваривања законом загарантованог права Срба на заштиту њиховог идентитета и културну аутономију (посебно у погледу школовања и информисања на српском језику, употребе њиховог матерњег језика и писма у јавној и службеној комуникацији, употребе националних знамења и симбола, слободног исповедања православне вере, итд).¹²¹³

Положај Срба у Босни и Херцеговини, која представља једну „ентитетску заједницу конфедералног карактера“,¹²¹⁴ посебно је комплексан. Премда они имају конститутивни статус и у Федерацији БиХ и у Републици Српској, њихов положај у овим ентитетима се знатно разликује. У Републици Српској – која по дејтонском уставном инжењерингу има или би требало да има „све атрибуте државности“¹²¹⁵ – српски народ је већински и тиме је он тамо и носилац власти, а такође му је, као и другим конститутивним етнитетима, загарантована заступљеност у државним органима БиХ. Такође, 2006. године је потписан (а 2007. год. у Србији и ратификован; док је први пут потписан 2001. год. између тадашње СР Југославије и Р. Српске) Споразум о специјалним и паралелним везама између Србије и Републике Српске, који омогућава да се међу њима успоставе и развијају ближи односи

¹²¹³ Видети: „Српски народ у Хрватској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 170–171; Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, *op. cit.*, стр. 36–37.

¹²¹⁴ Матеј Савић, „Споразум о специјалним паралелним односима – дејтонски темељ односа Републике Српске и Републике Србије“, рад изложен на конференцији: „Република Србија и Република Српска – стари и нови политички изазови“, Београд, април 2014, https://www.researchgate.net/publication/324844991_Sporazum_o_specijalnim_paralelnim_odnosi_ma_-_Dejtonski_temel_odnosa_Republike_Srpske_i_Republike_Srbije (10/05/2023).

¹²¹⁵ Према: „Српски народ у Босни и Херцеговини“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 114.

у низу области, али у том погледу све до данас резултати су остали доста скромни.¹²¹⁶ С друге стране, у Федерацији БиХ главни проблем за Србе је „немогућност стварног повратка“; велики део имовине која се води као враћена и даље је девастиран, а у срединама са бошњачком већином српских повратника је мало, и то су претежно старији људи.¹²¹⁷ Тако да, иако Срби у Федерацији имају право на пропорционалну заступљеност на свим нивоима власти (сходно попису становништва, али како он, због међугрупних несугласица, деценијама није могао да се спроведе на методолошки валидан и за све прихватљив начин, у примени је већ дуго предатни Попис из 1991. год.), они заправо немају довољно кандидата за своје представнике јер их у појединим срединама више и нема.

У Црној Гори, након њеног изласка из заједничке државе 2006. године и усвајања новог Устава те земље, не само да је српски народ изгубио конститутивност, премда је непобитна историјска чињеница да је управо овај народ тај који је стварао ЦГ, већ је из конститутивног акта избачена и канонска Српска православна црква иако је то, према споведеним истраживањима, институција у коју тамошњи грађани имају највише поверења;¹²¹⁸ и не само то него су се касније СПЦ и њена имовина нашле под ударом и додатног законодавног насиља (тек након промена тамошње политичке власти, у августу 2022. године склопљен је тзв. Темељни уговор између СПЦ и државе ЦГ). Под ударом новоцрногорског идентитетског и идеолошког пројекта нашао се и српски језик који је изгубио службени статус и чак су постојали покушаји укидања катедре за тај језик на тамошњем универзитету, уз свестрану промоцију новог, тзв. црногорског

¹²¹⁶ О томе видети у: Матеј Савић, „Споразум о специјалним паралелним односима – дејтонски темељ односа Републике Српске и Републике Србије“, *op. cit.*, https://www.researchgate.net/publication/324844991_Sporazum_o_specijalnim_paralelnim_odnosima_-_Dejtonski_temelj_odnosa_Republike_Srpske_i_Republike_Srbije (10/05/2023).

Овде се поменути споразум третира као „дејтонски темељ“ односа Србије и Српске, уз дато прецизирање да појам специјалних паралелних односа „обухвата све оне области друштвеног живота које су у надлежности ентитета, а то су све осим оних које су, изричито, чланом III/1 Устава Босне и Херцеговине дате у надлежност Босни и Херцеговини“ (*ibid.*).

¹²¹⁷ Према: „Српски народ у Босни и Херцеговини“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 117–118.

¹²¹⁸ О томе у: „Српски народ у Црној Гори“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 179–180.

језика, премда се око две трећине грађана ЦГ изјаснило да говори управо српским језиком. Такође, током протеклих година, Срби у Црној Гори који су остали доследни свом националном идентитету и нису подлегли поменутом идентитетском инжењерству осетили су економско осиромашење, а тиме су посебно биле погођене средине са већинском српском популацијом. У Северној Македонији Срби имају статус националне мањине, али су они и ту имали проблема у остваривању својих верских права будући да је ова земља забранила деловање СПЦ на њеној територији (ради легитимисања и заштите доскора канонски непризнате Македонске православне цркве).¹²¹⁹ Ту су и други пробелми са којима се овај део српског народа сусреће: попут проблема са запошљавањем и губитком радних места; непостојања довољно средстава и простора за школовање и информисање на српском језику, и уопште за неговање сопствене културе; спровођења тендециозних пописа становништва; атомизованости српских организација и одсуства њиховог јединства, уз веома слабу финансијску подршку коју оне добијају од стране македонске државе.¹²²⁰

Срби у Албанији су аутохтон народ који је тамо највише насељен у области Скадра и Коплика; но, и поред тога, они немају статус националне мањине и деценијама су били изложени невиђеној репресији и дискриминаторској политици од стране тамошњих режима, тако да су били чак без икаквих елементарних људских права, а све у циљу њихове присилне асимилације и промене идентитета: укинуте су школе на српском језику и уопште право на образовање и информисање на српском језику, укинута им је и право на слободу вероисповести, а изјашњавање о националној припадности и контакти са матичном државом били су забрањени. Штавише, из матичних књига брисана им је српска националност и преименована у албанску. Њихова традиционална имена и презимена (на –ић) присилно су им замењивана албанским, и то са оним која су имала понижавајуће значење.¹²²¹

¹²¹⁹ Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, *op. cit.*, стр. 38.

¹²²⁰ Према: „Српски народ у Македонији“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 144.

¹²²¹ О томе видети: „Српски народ у Албанији“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 103. Овде се као пример албанских имена која су наметана Србима у Албанији истичу следећа имена: *Guri*

Поред личних имена и презимена, предмет насилне албанизације су били и топоними. Тек је у последње време припадницима српске мањине у Албанији дата могућност да промене та наметнута им имена и презимена, али тако што могу да измене или само име или само презиме, па и то уз одређене административне препреке.¹²²² Уз то, они се суочавају и са тешким економским положајем, док је посебно проблематичан однос албанске државе према културно-историјској баштини српског народа.

Према неким проценама у Бугарској живи око 20.000 Срба, али о томе нема званичних података, као што нема ни њихових регистрованих организација у тој земљи (уз један неуспели покушај почетком 90-их година прошлога века да се окупе тамошњи Срби путем одређеног удружење), нити СПЦ има тамо своје епархије.¹²²³ Срби су тамо били подвргнути снажној асимилацији, уз не само непризнавање им статуса националне мањине већ и негирање државе Бугарске да они тамо уопште постоје. У Румунији, где су након пада комунистичког режима Србима, као и другим мањинским групама, призната мањинска права, укључујући и право на образовање на матерњем језику, један од највећих проблема јесте очување, иначе малобројних, српских школских установа које похађа и све мањи број ученика, пре свега због пада наталитета међу тамошњом српском популацијом, али и због асимилације која је нарочито изражена у случају мешовитих бракова, као и услед економских миграција припадника српске заједнице ка западноевропским земљама, што је интензивирано након уласка ове земље у ЕУ. Такође, ту је проблем и њихов приступ информисању на српском језику, због недовољне заступљености таквог програма у тамошњим медијима.¹²²⁴

(камен), *Druri* (дрво), *Dritarja* (прозор), *Hekuri* (гвожђе), *Arra* (орах) итд. При томе, новорођеној српској деци родитељи су били присиљени да дају имена са списка албанских државних органа (*ibid.*).

¹²²² Према: *Ibid*, стр. 103; 109.

¹²²³ Видети о томе: „Српски народ у Бугарској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 111–112.

¹²²⁴ Према: „Српски народ у Румунији“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 153–154.

Чак се и Срби у Мађарској – земљи где они, у односу на друге државе региона, уживају најбољи положај и имају, попут других признатих националних и етничких група, статус тзв. заштићене националне мањине са признатим колективним правима, као што је право на културну аутономију и избор своје мањинске самоуправе на локалном, регионалном (то јест жупанијском) и државном (тзв. земаљска самоуправа) нивоу – суочавају са одређеним изазовима и проблемима у остваривању својих мањинских права и заштити свог националног, културног и верског идентитета, уз мале сопствене капацитете за самоодрживост. Стога је и у том случају потребно ангажовање матице на пружању веће и систематске помоћи припадницима српског народа. Премда је српска заједница у овој земљи најмања у односу на друге земље окружења,¹²²⁵ њу карактеришу изразита комплексност и плуралност.¹²²⁶ Поред територијалне дисперзије, те организационог плурализма, са различитим нивоима и облицима самоорганизовања и слабом хармонизацијом њиховог деловања, постоје и различити слојеви (урбано и рурално становништво), односно групе унутар српске заједнице у Мађарској (потомци староседелаца који су се тамо доселили за време турске окупације Србије и касније, све до Првог светског рата; потом емигранти из југословенског периода; и најновије исељеништво од почетка 90-их година прошлог века наовамо). Међу њима постоје разлике не само у погледу културних потреба и менталитета, већ и у односу према матичној држави и цркви (данас српска црква тамо нема статус тзв. историјске цркве, који је некада имала, а који се иначе политички признаје неким другим црквама).¹²²⁷

¹²²⁵ Иако званични статистички подаци Мађарске говоре о готово три пута мањем броју Срба у тој земљи, процене тамошње Самоуправе Срба су да њих ипак има између осам и десет хиљада (на основу броја верника, броја чланова српских асоцијација и броја ученика у српским школама). Према: „Српски народ у Мађарској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 125.

¹²²⁶ Видети о томе: Љубомир Алексов (председник Самоуправе Срба у Мађарској), „Сложеност и плуралност српске заједнице у Мађарској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 25–28; Петар Ластих (потпредседник Српске самоуправе у Будимпешти), „О Србима у Мађарској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 35–37.

¹²²⁷ О томе у: *Ibid.*, стр. 34–35. Занимљиво је да се, током Пописа у Мађарској из 2001. године, „свега 50 одсто оних који су се изјаснили да национално припадају (и) српској

Проблеми са којима су се суочавали припадници српске заједнице у пријатељској Грчкој – а чија је бројност, према неким проценама (будући да званичних података о томе нема), у последње време у порасту¹²²⁸ – углавном су административне природе: на пример, потешкоће са издавањем, односно кашњењем боравишних дозвола, непризнавањем возачких дозвола издатих у Србији и сл. Српска православна црква нема своје епархије на територији ове земље, нити има своје подворје попут оних које имају друге православне цркве тамо – и то је управо оно за шта се залажу тамошњи Срби, сматрајући да им је потребан такав духовни и културни центар око кога би се окупљали. Међутим, између Српске и Грчке православне цркве постоји веома добра сарадња, док „припадници српског народа који живе у Грчкој задовољавају своје духовне потребе у тамошњим храмовима, доживљавајући их у потпуности као своје“.¹²²⁹ Такође, српска заједница у Грчкој нема своје етничке политичке организације. Но, постоји Удружење Срба из Грчке чије је седиште у Атини и које представља једну релативно младу организацију (формирану 2007. године), прву таквог типа међу тамошњом српском популацијом, али које има бројне активности од значаја за очување српског националног идентитета, пружање помоћи Србима на Космету и подршку политици Србије према КиМ (организовање предшколске и допунске наставе на српском језику и других активности за децу; музичка радионица; хорска, фолклорна и спортска секција; слање хуманитарне помоћи на КиМ; организовање летовања за српску децу из косовских енклава; организовање

заједници (се) изјаснило да припада Српској православној цркви“ (нав. према: „Српски народ у Мађарској“, *op. cit.*, стр. 132).

¹²²⁸ Према неким проценама из 2009. године, српска дијаспора у Грчкој броји између осам и десет хиљада људи (в. Дејан Радивојевић, „Српски народ добродошао у Грчку“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић /прир./, *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, стр. 85). Према проценама које је 2011. год. користило Министарство вера и дијаспоре РС, тамо има око 20.000 Срба (в. Светлана Гвозденов и Даринка Ђуран, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, *op. cit.*, Слика: „Срби у свету“, стр. 7, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf /10.03.2023/). У неким другим изворима наводе се процене из јануара 2012. год. према којима српска заједница у Грчкој има 15.000 припадника (в. Бојан Билбија, „Дијаспора може да промени Србију“, *op. cit.*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspora-moze-da-promeni-Srbiju> /21.12.2019/).

¹²²⁹ Нав. према: „Српски народ у Грчкој“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, *op. cit.*, 121.

протеста „Косово је срце Србије“; итд).¹²³⁰ И поред његовог несумњивог значаја, ово Удружење се ипак суочава са инфраструктурним и финансијским проблемима у свом деловању.

Сви ови изазови пред којима су се нашли припадници српског народа у земљама региона указали су на неопходност активнијег деловања и веће подршке од стране матичне државе како би се унапредио њихов положај, подтакло њихово економско јачање, те прошириле могућности за очување њиховог националног идентитета и подржала њихова не само економска, већ и политичка и културна еманципација. Важно је још једном нагласити да је, насупрот неким оспоравањима која пре свега долазе од стране појединих суседних земаља, такво ангажовање Србије као њихове матичне државе потпуно легитимно и у складу са данас уобичајеном праксом и других земаља – нарочито израженом у новије време међу европским земљама – које показују бригу за правни и стварни положај припадника свог народа у иностранству, као и интерес за јачање односа с њима. А управо гарантовање права, у складу са постојећим међународним стандардима, припадницима националних мањина у сопственом друштву и обезбеђивање услова за заштиту и развој њиховог идентитета додатно јача легитимност деловања државе и њених институција на побољшању положаја и очувању идентитета припадника сопствене нације који живе у другим земљама.¹²³¹

Из наведеног је већ јасно колико озбиљан и одговоран приступ, прилагођен специфичностима дате ситуације и с њима повезаним идентитетским и другим проблемима, држава матица мора да има у својој политици према сународницима у суседству и окружењу. Охрабрује чињеница да су држава Србија и политичке власти у њој препознали тежину тога и значај посебног третмана идентитетских питања и проблема у вези са положајем припадника српске заједнице у земљама окружења, што је нашло одраза у – назовимо је – новој политици према дијаспори и Србима у

¹²³⁰ О свему томе говорио је председник Удружења Срба из Грчке – Дејан Радивојевић, у тексту „Српски народ добродошао у Грчку“, *op. cit.*, стр. 86.

¹²³¹ На то је указао Војислав Становчић у тексту са индикативним насловом: „Заштита мањина као основа за бригу о дијаспори“, у: Војислав Становчић (ур.), *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи* (зборник радова са научног скупа), Београд, САНУ, 2005, стр. 31–64.

региону као својеврсној политици на два колосека, која уважава дистинкцију између, с једне стране, политичке и економске емиграције (дијаспоре), и с друге стране, аутохтоног становништва српске националности у околним земљама (Срби у региону). Темелј односа Србије према свом расејању утврђен је већ самим усатвним одредбама сходно којим она штити права и интересе својих држављана у иностранству и такође, као матична држава, развија и унапређује своје односе са Србима који живе у иностранству.¹²³² Но, обриси поменуте нове политике на овом подручју јавили су се нешто касније, током друге половине двехиљадитих година. Приликом образлагања Предлога закона о дијаспори и Србима у региону 2009. године, између осталог, истакнуто је да је то

„... прекретница и нови почетак који ће допринети историјском помирењу различитих делова једног истог народа и отпочињању једне нове политике, од које ће користи имати и држава Србија и сваки наш човек, ма где он живео... Закон представља само почетак у редефинисању односа државе према нашим сународницима који живе ван територије Србије. Ово је темелј на коме ћемо даље развијати наше односе...“¹²³³

Овоме је претходило и, дакако, подстицајно деловало у том правцу доношење две различите декларације. То су: Декларација о проглашењу односа између отаџбине и расејања односом од највећег државног и националног интереса, донета 2006. године;¹²³⁴ и Декларација о сарадњи и унапређењу веза Републике Србије са припадницима српске заједнице у земљама окружења, коју су 2008. године усвојили учесници Друге конференције: „Положај и перспективе српског народа у земљама окружења“, одржане 11. новембра исте године у Београду, а која је, поред представника ресорног и других министарстава, те осталих државних институција и тела, као и значајних друштвених установа (СПЦ, САНУ,

¹²³² Устав Републике Србије (2006), *op. cit.*, чл. 13, ст. 1 и ст. 2.

¹²³³ Александра Којић *et al*, *Информативни приручник за дијаспору*, друго измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 13.

¹²³⁴ Видети: Декларација о проглашењу односа између отаџбине и расејања односом од највећег државног и националног интереса, „Службени гласник РС“, број 86/06; такође и у: Александра Којић *et al*, *Информативни приручник за дијаспору*, *op. cit.*, стр. 9.

Матица српска), окупила и представнике српских асоцијација из земаља у региону.¹²³⁵ У првој Декларацији је истакнуто да ће се однос између отаџбине и расејања сматрати односом од највећег државног и националног интереса како би се приближили просторно одвојени делови српског народа, као и других народа који живе у Србији, те да би Влада посветила „дужну пажњу“ бројним потребама и интересима првенствено људи из расејања, али, с тим у вези, и самих грађана Србије.¹²³⁶ При томе је преузета обавеза да се сваки предлог или захтев људи који живе у расејању, а који је у вези са остваривањем њихових потреба и интереса, озбиљно размотри и у кратком року донесу или предложе одговарајући подзаконски или законски акти. Друга декларација, мада неформалног карактера, имала је велики значај за успостављање посебног третмана за проблеме и интересе припадника српског народа у земљама региона. Међу бројним конструктивним предлозима и очекивањима који су ту изнети, посебно је вредно пажње инсистирање на примени принципа реципроцитета, тако што би се захтевало да се српској мањини у земљама окружења признају сва она права која су гарантована националним мањинама у Србији. Такође, скренута је пажња на неопходност захтева за доследно спровођење оних уставних и законских одредаба у државама региона којима се припадницима српског народа гарантује конститутивни или статус националне мањине, као и за стварање услова за партиципацију припадника српске мањине у друштвеном и економском животу земаља из окружења. Уз то, матична држава, како је истакнуто, треба да тражи од оних земаља из окружења које то још увек нису урадиле, да донесу одговарајуће законодавне мере (у складу са Декларацијом УН о правима припадника националних, верских и језичких мањина) које ће тамошњој српској заједници омогућити заштиту егзистенције и националног и културног идентитета.¹²³⁷ Поред осталог, предложено је и да надлежни органи матице обезбеде већа материјална и финансијска средства за потребе развоја и функционисања српских организација и удружења у земљама

¹²³⁵ Видети: Декларација о сарадњи и унапређењу веза Републике Србије са припадницима српске заједнице у земљама окружења (2008), у: Александра Којић *et al*, *Информативни приручник за дијаспору*, *op. cit*, стр. 10–12.

¹²³⁶ Декларација о проглашењу односа између отаџбине и расејања односом од највећег државног и националног интереса, *op. cit*, стр. 9.

¹²³⁷ Према: Декларација о сарадњи и унапређењу веза Републике Србије са припадницима српске заједнице у земљама окружења, тачка 3, *op. cit*, стр. 10.

региона, пре свега за потребе тамошњих школа и медија на српском језику итд.

Након тога, 2009. године усвојен је поменути Закон као први системски закон из ове области, а којим је, између осталог, утврђено прецизно разграничење и значење термина „дијаспора“ и „Срби у региону“. У циљу поштовања принципа мултиетничности, законодавни појам дијаспоре односи се на све држављане Републике Србије који живе у иностранству и на припаднике српског народа, а који су исељеници из Србије и региона или њихови потомци; док су термином „Срби у региону“, у формално-правном смислу, обухваћени припадници српског народа који живе у бившим југословенским републикама (у Словенији, Хрватској, БиХ, Црној Гори и Северној Македонији), као и у Мађарској, Румунији и Албанији.¹²³⁸

Ради неопходности успостављања и одржања континуитета у развоју и унапређењу односа матице са дијаспором и Србима у региону, 2011. године донета је и национална Стратегија за очување и јачење односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону. Овим документом је утврђено да је један од примарних стратешких циљева само позиционирање Србије као матичне државе свих припадника српске дијаспоре и Срба у региону, што је посебно важно због ниског степана организованости расејања и чињенице да је матица неретко једина спона између његових чланова. То је значило да Србија мора да преузме активнију улогу као „заштитник и обједињујући фактор свих својих грађана и српског народа у иностранству, уложивши у тај циљ све своје расположиве могућности“.¹²³⁹ При томе се пошло од тога да је данас, услед развоја информационих технологија, савремених средстава комуникације и нових медија, физичка, то јест просторна удаљеност од матице у великој мери релативизована, док је одржавање контакта са њом, као и међу самим припадницима расејања, знатно олакшано, уз велике могућности за нужно потребно умрежавање. Но, поред умрежавања, за успостављање такве улоге и позиције Србије као

¹²³⁸ Закон о дијаспори и Србима у региону, „Службени гласник РС“, бр. 88/2009, чл. 2, ст. 1 и ст. 2.

¹²³⁹ Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, *op. cit.*, стр. 12.

матичне државе, потребно је и враћање поверења дијаспоре у матицу, те побољшање положаја дијаспоре и Срба из региона у земљама у којима живе, као и развој свести код домаће јавности о вишеструком значају и доприносу расејања свеукупном развоју српског друштва и државе.¹²⁴⁰ Поред наведеног, те очувања националног идентитета, као још један стратешки циљ у овој области истакнуто је боље искоришћавање капацитета дијаспоре на пољу подстицања економског и привредног развоја Србије; у погледу јачања њеног научног, технолошког, културног, просветног, спортског и другог развоја; али и у смислу подршке дијаспоре интегративним процесима земље (како процесима европских интеграција, тако и процесима регионалног повезивања и унапређивања односа са земљама у окружењу).

Посебно је важно нагласити да, у оквиру разраде стратешког деловања на овом пољу, нису изостављени ни улога дијаспоре и њени капацитети у области „побољшања угледа Републике Србије“ у свету.¹²⁴¹ Уочљиво је инсистирање на термину „побољшање угледа“ Србије, при чему се изоставља оно што томе мора претходити, а то је промена слике или ти мица земље, уз брендирање и репозиционирање њеног националног идентитета; јер тек након тога се може радити на изградњи и одржавању њене добре репутације, што је заправо један дугорочан процес. Међу конкретним мерама за боље коришћење капацитета дијаспоре у овој области предвиђена је израда стратегије којом би се свеобухватно дефинисао начин побољшања угледа земље. Но, и након више од десет година такав стратешки документ није израђен. Такође, предвиђено је и спровођење истраживања о томе „како нас други виде“, које би подразумевало јавномнењска истраживања како опште популације, тако и одређених унапред дефинисаних циљних група у страним земљама. Остало је нејасно како би се истраживања ове врсте спровела: на пример, да ли би за ту сврху биле ангазоване истраживачке организације и маркетиншке агенције у иностранству или би, пак, у томе улогу могли имати домаћи истраживачи. Даље, ради добијања смерница за деловање на унапређењу угледа земље, предвиђено је да се спроведе и „озбиљна анализа садржаја писања страних медија“, што ће рећи њиховог извештавања о Србији.¹²⁴² Поред тога, рачуна се на консултативну

¹²⁴⁰ Видети о томе: *Ibid*, стр. 9–12.

¹²⁴¹ Видети: *Ibid*, стр. 12; 29–30.

¹²⁴² *Ibid*, стр. 30.

улогу српских организација из дијаспоре у процесу детектовања проблема у вези са угледом Србије у иностранству, уз уважавање њихових предлога о томе шта треба променити или предузети на том пољу; као и на утицај који дијаспора може имати на јавност у земљама домаћинима, пре свега кроз промотивне активности у оквиру тзв. нових медија (као што су социјалне мреже, блогови, подкастови и др.). Дакле, ово последње би значило ангажовање дијаспоре у креирању и спровођењу јавне дигиталне дипломатије, али то такође захтева одређену подробну анализу и конкретизацију предлога за такав начин деловања.

Оно што овде ваља подвући јесте то да, премда су уставним и законским одредбама исељеници из Србије и Срби емигранти из региона стекли право на држављанство матичне државе и друга грађанска права, и даље недостају одређена законодавна решења којима би се прецизирало и, тиме, олакшало остваривање тих права, те евентуално увела квота за дијаспору у политичким институцијама. Наиме, унапређење остваривања права припадника дијаспоре јесте предуслов за извршавање њихових обавеза, као и за сама очекивања у вези са њиховим доприносом свеукупном развоју Србије.

Када је реч о управном органу који је данас надлежан за питања дијаспоре и припаднике српског народа у суседним државама, то је Управа за сарадњу с дијаспором и Србима у региону при Министарству спољних послова Владе РС. Раније, једно време, ови послови државне управе били су поверени посебном ресору – некадашњем Министарству за дијаспору (2004–2011),¹²⁴³ чијим оснивањем је Србија тада постала једна од малобројних земаља које су имале министарство које се бави легалним миграцијама¹²⁴⁴ – да би потом, након реконструкције Владе, прешли у надлежност једног заједничког министарства какво је било Министарство вера и дијаспоре (2011–2012), а онда су постали делокруг рада посебне, за ту

¹²⁴³ Министарство за дијаспору Владе Републике Србије основано је било на основу Закона о министарствима из 2004. године („Службени гласник РС“, бр. 19/2004).

¹²⁴⁴ Према: Светлана Гвозденов и Даринка Ђуран, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, *оп. cit*, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf /10.03.2023/).

сврху основане владине Канцеларије (Канцеларија за сарадњу с дијаспором и Србима у региону, 2012–2014).¹²⁴⁵ Но, у актуелној Влади послови везани за координисање активности и мера у области политике односа са дијаспором поверени су министру без портфеља.

Послови који спадају у надлежност Управе при Министарству спољних послова, у конкретном смислу, обухватају: праћење положаја Срба и других држављања Републике Србије који живе изван земље; подршка и помоћ у очувању и развоју националног и културног идентитета (односно, према законској формулацији, „духовне, националне и културне самобитности“) српског народа изван територије Србије; развој и побољшање веза исељеника и њихових организација с Републиком Србијом; информисање исељеника о политици матице; унапређење услова за остваривање бирачког права српских држављана у иностранству; те подстицање и помоћ у укључивању исељеника, лица пореклом из Србије и српског порекла у политички, економски и културни живот Србије, као и њиховог повратка у земљу; и друго.¹²⁴⁶ У оквиру законодавне власти, пак, постоји Одбор за дијаспору и Србе у региону као стално радно тело Народне скупштине РС.

Такође, у институционални оквир из ове области спадају и она релативно млада тела формирана на основу Закона из 2009. године: Скупштина дијаспоре и Срба у региону (конституисана 03. јула 2010. године), са одређеним Саветима који су успостављени као њена стална радна тела (Економски савет за дијаспору, Савет за статусна питања дијаспоре и

¹²⁴⁵ Канцеларија за сарадњу с дијаспором и Србима у региону, као посебна владина служба, основана је била 02. августа 2012. год. на основу Уредбе Владе РС (в. Уредба о оснивању Канцеларије за сарадњу с дијаспором и Србима у региону, 05 број 110-4805/2012, Влада РС, Београд, 02. август 2012, [http://www.dijaspора.gov.rs/kancelarija/uredba-o-osnivanju-kancelarije-za-saradnju-s-dijaspором-i-srbima-u-regionu](http://www.dijaspورا.gov.rs/kancelarija/uredba-o-osnivanju-kancelarije-za-saradnju-s-dijaspором-i-srbima-u-regionu) /29.01.2023/), да би потом, доношењем Закона о министарствима из 2014. год, она била укинута, а уместо ње успостављена поменута Управа у оквиру Министарства спољних послова Владе РС (в. Закон о министарствима, „Службени гласник РС“, бр. 44/2014, од 26. априла 2014, чл. 13, ст. 2 и чл. 38, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2014/44/1/reg> /29.01.2023/).

¹²⁴⁶ Ове надлежности Управе за сарадњу с дијаспором и Србима у региону уређене су Законом о министарствима, „Службени гласник РС“, бр. 128/2020 и 116/2022, чл. 15, ст. 2, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ministarstvima.html (29/01/2023).

Савет за културну, просветну, научну и спортску сарадњу); те Савет за дијаспору; Савет за односе са Србима у региону; и Буџетски фонд за дијаспору и Србе у региону. Законодавац, уређујући састав и начин рада ових тела, препознао је значај међуресорне и сарадње на различитим нивоима власти, као и укључивања различитих друштвених институција, када је реч о политици према дијаспори и Србима у окружењу. Тако је предвиђено да у раду Скупштине, која је највише представничко тело дијаспоре и Срба у региону и коју чине 45 делегата из целог света (тзв. делегати дијаспоре и делегати Срба у региону), учествују и: председник Владе, министри бројних ресора (за дијаспору, спољне послове, финансије, економију, образовање, културу, омладину, спорт и вере и др.), али и по један представник Српске православне цркве, Српске академије наука и уметности, Привредне коморе Србије, те Сталне конференције градова и општина, и Јавног сервиса РТС; а у својству почасног госта седницама Скупштине може присуствовати и председник Републике.¹²⁴⁷ Такође, у састав Савета за дијаспору – у чији делокруг спадају разматрања појединих питања, подношење предлога, давање мишљења и стручних образложења у вези политике према дијаспори – улазе представници различитих министарстава, надлежних за образовање, науку, културу, спољне послове, економију и регионални развој итд.¹²⁴⁸ Чланови Савета за односе са Србима у региону – који се стара о заштити интереса припадника српског народа у земљама региона, сарадњи и очувању и јачању односа матице и њих – поред самог председника Републике, председника Народне скупштине, председника Владе, те министара надлежних за дијаспору, спољне послове, просвету, културу, вере и финансије, јесу и председник Извршеног већа АП Војводине, као и представник СПЦ.¹²⁴⁹

Без обзира на стратешко опредељење ка бољем искоришћавању капацитета дијаспоре у различитим областима друштвеног и националног развоја, на основу увида у постојеће пројекте који се тичу дијаспоре може се закључити да је у пракси Србија, као матична држава, првенствено фокусирана на утицај расејања на економску стабилност матице и његов

¹²⁴⁷ Закон о дијаспори и Србима у региону, *op. cit.* чл. 15 и чл. 17.

¹²⁴⁸ *Ibid.* чл. 38–39.

¹²⁴⁹ *Ibid.* чл. 27–29.

допринос привредном расту земље. Наиме, поред тога што се рачуна на значај новчаних дознака дијаспоре које чине немали удео у БДП Србије (нпр. у периоду 2005–2010 тај удео у просеку износио је 15,3 одсто),¹²⁵⁰ акценат се такође ставља и на њен инвестициони потенцијал (током прве деценије новог миленијума инвестиције српске дијаспоре у матицу износиле су око 550 милиона долара),¹²⁵¹ те јој се придаје значајна улога у оквиру политике привлачења страних инвестиција и бројних инвестиционих пројеката. Другим речима, Србија у свом стратешком деловању према дијаспори рачуна пре свега на њен тзв. афективни капитал, који се „заснива на осећањима појединца, као што су лични интереси да се помогне својој земљи, на основу осећања одговорности, и 'носталгичној' трговини (етно-бизнис, извоз националних производа и услуга у иностранство, што се може подржати и политичким мерама)“.¹²⁵² С друге стране, могући политички утицај дијаспоре у међународним оквирима и њен потенцијални допринос јачању „меке“ моћи матичне државе и њеном бољем позиционирању у међународној арени, односно националном брендингу, потпуно су занемарени. На једном месту дато је занимљиво запажање да су „независно Косово признале (су) све оне државе у којима је наша дијаспора најбројнија, а и друге дипломатске несугласице приметне се управо на релацији са овим престоницама“.¹²⁵³ Отуда и не чуди резигнирана констатација коју је својевремено изнео један високопозициониран државни званичник, рекавши „Срби данас у свету не представљају никакав фактор, ни Србија као земља, нити Србија као дијаспора“.¹²⁵⁴

¹²⁵⁰ Према: Светлана Гвозденов и Даринка Ђуран, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, *op. cit.* стр. 8, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf /10.03.2023/).

¹²⁵¹ *Ibid.*, стр. 9.

¹²⁵² Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, *op. cit.* стр. стр. 13.

¹²⁵³ Бојан Билбија, „Дијаспора може да промени Србију“, *op. cit.*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspora-moze-da-promeni-Srbiju> (21/12/2019).

¹²⁵⁴ То је 2013. год. изјавио Ивица Дачић, тада у својству премијера Србије, током једне пословне конференције са припадницима српске дијаспоре. Нав. према: *Ibid.*

Да би се то променило потребан је много активнији приступ и матичне државе и самих припадника дијаспоре и њихових организација, као и њихово заједничко, системско и координисано деловање. Опет то у великој мери зависи од претходног превазилажења неких неразумевања између матичне државе и матичног народа, с једне, и припадника дијаспоре и Срба у региону, с друге стране, те обједињавања и постизања кохезије ових различитих делова једног истог народа уместо и даље присутних идентитетских, идеолошких и других подела, од којих су многе наслеђе неких прошлих времена (монархисти/републиканци, партизани/четници и др.), али има и оних које представљају посве савремени конструкт („добри Срби“ из матице и „лоши Срби“ у расејању, „реформски“ и „ретроградни“ Срби¹²⁵⁵ и сл.).

6.1.3. Мањинска политика

Када се овде говори о мањинској политици мисли се на политику односна према националним и етничким мањинама (укључујући ту и језичке, верске и културне мањинске групе), односно на политику заштите њихових права и слобода, очувања мањинских етно-културних идентитета и унапређење њиховог положаја. Заштита ових мањинских група није нека нова пракса нашег времена, нити је, глобално гледано, данас достигнут задовољавајући степен формално-правне и институционалне заштите мањина, било да је то у неким случајевима објективно тако или је, пак, реч о незадовољству самих мањина спрам њихових захтева који, треба отворено рећи, некада нису само велики већ и максималистички. Утисак, који је неретко варљив, да се данас посвећује нека нарочита пажња положају мањина и њиховој заштити произлази из дејства више фактора: пре свега, литература из ове области је заиста изузетно обимна; потом, ту је и утицај мултикултуралистичке идеологије и политике, са све гласнијим мањинским захтевима за њиховим признањем; и коначно, постоји велики број различитих

¹²⁵⁵ О таквим новим поделама међу Србима у матици и расејању говори се у: Јово Р. Дробњак, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *op. cit.*, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-kao-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019).

актера који се баве овим питањем на различитим нивоима деловања (од националних и субнационалних актера, то јест држава и регионалних и локалних власти, преко различитих међународних организација, односно транснационалних и супранационалних структура, до невладиних организација, то јест тзв. Цивилног сектора). При томе, ово поље политичког спада у једно од оних где је изразито манифестна политика двоструких аршина.

Данас је опште место, нарочито у пракси и то када је реч о тзв. младим демократијама или државама у процесу транзиције, да се заштита права и слобода националних мањина, односно њихов положај и однос већине према мањини, узима за једно од кључних мерила, па и сам одраз демократичности друштва.¹²⁵⁶ Међутим, проблеми на овом пољу и уопште проблеми у вези са међуетничким односима нису карактеристични само за државе у развоју и транзицији већ и за оне развијене, па и најразвијеније међу њима. Такође, савремена упоредна пракса у овој области веома је разнолика, односно постоје различити варијетети мањинских политика које усвајају и спроводе данашње државе. То значи и да постоје различите установе и велики број различитих институционалних решења и механизма који могу бити установљени и примењени у функцији обезбеђивања заштите националних мањина; а такав избор и сам институционални дизајн, докле год су у оквирима постојећих међународноправних норми и стандарда, представљају легитимно право држава. Уосталом, важно је имати на уму да су још увек „међународни стандарди у области заштите мањина у доброј мери флуидни и растегљиви тако да остављају могућност вишезначног

¹²⁵⁶ Тако, на пример, Јелена Лончар каже: „Питање положаја националних мањина и однос већине према мањини представља незаобилазан показатељ демократичности друштва“ (Јелена Лончар, „Политике идентитета и квалитет живота у изборној кампањи политичких странака 2012.“, *op. cit.*, стр.74). И не само то, већ Лончарева сматра и да однос политичких партија према овој врсти идентитетске политике, односно према питањима у вези са остваривањем људских и мањинских права, равноправности и једнакости грђана, као специфичној теми у изборним кампањама, уз однос према још неким другим питањима, представља важан индикатор тога где се дато друштво, то јест политички представници и грађани неке земље налазе на скали предмодерних, модерних и постмодерних вредности (видети: *Ibid*, стр. 73).

тумачења“.¹²⁵⁷ Заправо, иако је положај националних мањина данас начелно регулисан међународним правом, одређење саме категорије националне мањине, признавање таквог статуса појединим мањинским групама, те њихов конкретан положај и степен њихове институционалне заштите зависе првенствено од друштвених и политичких карактеристика дате државе, као и од саме констелације снага у њој, те процене одређених безбедносних ризика. Тако, на пример, постоје државе, попут Словеније, и то чак и оне које се сврставају у тзв. развијене демократије (попут Аустрије или Словеније) које у формално-правном смислу праве разлику између „аутохтоних“, то јест традиционалних или староседелачких мањина (које се означавају и као „старе“ мањине) и оних тзв. алохтоних које чине досељеници и имигранти (и које се, за потребе ове разлике, означавају и као „нове“ мањине), при чему се у ове друге сврставају не само странци, као што су страни радници мигранти, већ и домаћи држављани који су чланови неке од „нових“ мањинских група.¹²⁵⁸ Оваква подела заправо значи да се посебна мањинска права и

¹²⁵⁷ Расим Љајић (министар за људска и мањинска права СЦГ), „Предговор“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1–3, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, стр. 3.

¹²⁵⁸ Овом питању је посебну пажњу, у оквиру својих истраживања, посветио Борис Кривокапић. Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit.*, глава трећа: део IV: „Аутохтоне и алохтоне мањине“, стр. 236–255; такође и: Борис Кривокапић, „Критички осврт на концепт разликовања тзв. аутохтоних и алохтоних мањина“, у: Борис Кривокапић (ур.), *Закон о заштити националних мањина* (Стручна расправа поводом преднацрта закона о заштити националних мањина, одржана у Београду 20.9.2001), Институт за упоредно право, Београд, 2002, стр. 55–87.

На пример, у Словенији се као „аутохтоне заједнице“ третирају само италијанска и мађарска мањина, које је на тај начин означио уставотворац, као и донекле ромска заједница за коју је Устав предвидео да ће њен положај и посебна права бити законом регулисани. Све друге етничке мањине у овој држави, од којих су неке, у бројчаном смислу, далеко веће у односу на оне три посебно издвојене, третирају се као имигрантске, односно „нове“ мањине (што је случај и са Србима, Хрватима и другим националним и етничким групама које су након осамостаљивања ове бивше југословенске републике одједном постале мањине), па су сходно томе и искључене из посебне мањинске заштите. Према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 238–239.

У Аустрији, пак, међу законским критеријумима за идентификовање група којима се признаје статус „народне групе“ (нем. *Volksgruppe*) – што је термин који је у овој земљи уведен у употребу 1976. год. уместо дотадашњег појма мањине за који се сматрало да, у

њихова заштита признају само „аутохтоним“ мањинама, односно њиховим припадницима, док су „алохтоне“ мањине искључене из мањинске заштите, те се њиховим припадницима, уколико су домаћи држављани, признају само универзална људска права. Кривокапић је, у својим анализама, закључио да такво разликовање мањинских група представља пре политички него правни концепт; те да се, „увођењем елемента 'сталности' односно традиционалности мањина, отвара (се) простор за широке манипулације и селективну широкогрудност према мањинама“.¹²⁵⁹ У свом критичком осврту, он износи мишљење да је ту реч о концепту који није у складу са међународним правом и који је чак супротан самој идеји мањинске заштите, али и о једном самом по себи нелогичном концепту, који је без објективног критеријума за утврђивање аутохтоности, и који је такође и неморалан.¹²⁶⁰

Такође, треба рећи да, поред националних држава, постоје и тзв. грађанске које не прихватају никакву поделу на етничке групе унутар свог друштва, већ формално сматрају да сви грађани чине један народ, те им се у складу с тим гарантују искључиво универзална људска права, односно индивидуална грађанска, политичка и друга права и слободе.

Када је реч о одређењу националне мањине, као групе чији су припадници индивидуално или колективно титулари посебних, мањинских права, и која је субјект правне и политичке заштите, треба истаћи да, како у пракси тако и у литератури, још увек заправо нема неке општеприхваћене дефиниције те категорије. Франческо Капоторти (Francesco Capotorti), у својој студији израђеној у оквиру Уједињених нација 1977. године, сведочи о томе колико је дефинисање појма „мањина“ био (и остао) комплексан

извесној мери, има дискриминаторску конотацију – јесте и захтев да су њихови припадници, који су уједно и домаћи (аустријски) држављани, „настањени и са завичајем“ у одређеним деловима аустријске територије (Савезни закон о правном положају народних група у Аустрији, 1976, чл. 1/2). Ово представља ништа друго до услов аутохтоности. Сходно наведеном и другим законским критеријумима, као признате „народне групе“ у Аустрији третирају се словеначка, хрватска, мађарска чешка, словачка и ромска мањина; док се српској или многобројној турској и другим тамошњим мањинама, и то без обзира на поседовање аустријског држављанства од стране њихових припадника, не признаје такав статус. Према: *Ibid*, стр. 239–240 (видети и: ф. н. 118).

¹²⁵⁹ *Ibid*, стр. 253.

¹²⁶⁰ Видети: *Ibid*, стр. 241–253.

задатак, односно велики и несавладив изазов: „Стварање дефиниције, која би могла да буде јединствено прихваћена, је било изузетно тежак и сложен задатак, који нису успели да испуне ни стручњаци из ове области, нити органи међународних агенција, до дана данашњег. Разлог овоме је неопходност да се узму у обзир разне прилике“.¹²⁶¹ Међутим, поред тих објективних потешкоћа и реалне немогућности да се изнађе одговарајућа, општеприхватљива и, са аспекта различитих конкретних ситуација, свеобухватна дефиниција, проблем је и у одсуству политичке воље савремених држава, односно чињеници да оне очигледно још увек нису спремне за проналажење једног таквог решења, те и не приступају томе довољно искрено.¹²⁶² Поред тога, према неким мишљењима, не само да је изналагање неке апстрактне и синтетичке дефиниције која би била прихватљива за све још увек немогуће, већ је то и непотребно, нарочито када је реч о унутрашњој регулативи држава. Тако, на пример, професор Борис Кривокапић сматра да је, на пољу унутрашњег законодавства, „најцелисходније“, али и „најједноставније“ и „најјасније“ решење да се мањине конкретно наведу путем њиховог именовања у уставу или другом правном акту дате државе. При томе је важно да, како каже он, „'списак' мањина буде потпун (да неке постојеће мањине не буду изостављене), као и да се обезбеде механизми за његову 'допуну' (да се, када је то оправдано,

¹²⁶¹ Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, Југословенски комитет правника за људска права, Београд, 2001, стр. 35. Реч је о српском издању Капотортијеве студије коју је он израдио у оквиру Уједињених нација, у својству специјалног известиоца Поткомисије за превенцију дискриминације и заштиту мањина (Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities) УН Комисије за људска права: Francesco Capotorti, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, United Nations, New York, 1991 (прво издање 1977. год.).

Капоторти је овде изнео податак да је поменута Поткомисија чак три пута (током свог тречег, четвртог и петог заседања) износила предлог да Комисија за људска права УН усвоји нацрт резолуције о дефинисању појма мањине, како би ове могле да добију заштиту те светске организације, али да је сваки пут Комисија тај нацрт враћала на дораду, не доносећи заправо никакву одлуку у вези са дефинисањем датог концепта (видети о томе: Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit.*, погл. I: „Појам мањине“, стр. 35–63, као и погл. V: „Закључци и препоруке“, стр. 341–367).

¹²⁶² Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 228.

омогући његово проширење новим мањинама)¹²⁶³ Такође, такав приступ са конкретним („поименце“) навођењем мањинских група, према мишљењу истог аутора, био би задовољавајући и у случају билатералних међународних уговора, као и оних мултилатералних где постоји мали број (до четири) уговорних страна. На тај начин не би био остављен простор за забуну било које врсте и било би потпуно јасно ко је титулар зајамчених права и субјекат заштите.

Но, поред појмовне несагласности, изражено је и одсуство термилошког сагласја. Ради се о томе да терминологија којом се означавају различите мањинске групације варира како у упоредном праву, односно позитивном праву држава, разликујући се од земље до земље (док се негде користи термин „национална мањина“, другде се говори о етничким, верским, културним и језичким мањинама, али постоји и знатан број држава које сам термин „мањина“ избегавају, те се радије опредељују за изразе као што су „културне“ и „језичке заједнице“; такође, за неке источноевропске, бивше социјалистичке земље својевремено је био карактеристичан термин „народности“),¹²⁶⁴ тако и у међународном праву, уз термилошке разлике

¹²⁶³ *Ibid*, стр. 227.

¹²⁶⁴ У некадашњем Совјетском Савезу термин народности користио се заправо за означавање само оних група које су биле релативно малобројне и које нису имале признат мањински статус, док је за националне мањине у употреби био један други израз – *национальные меньшества*. Међутим, у неким бившим социјалистичким земљама, међу којима је била и СФРЈ, преузет је ипак совјетски термин „народности“ за означавање националних и сл. мањина, а с циљем „да би се, како се објашњавало, избегао донекле дискриминаторски призвук речи 'мањина' и истекла равноправност тих колективитета са 'народима' (већином)“. *Ibid*, стр. 197.

Кривокапић објашњава да називи попут „народности“ и „националности“ нису прихватљиви јер су, пре свега, „недовољно прецизни“. При томе, ослањајући се на одређење „народности“ које је дао Слободан Јовановић („једна врста духовног сродства“ које се психолошки наслеђује и преноси с колена на колено), Кривокапић истиче да тај појам није ништа друго до синоним за „нацију“ – „тј. особену духовно-историјску и политичку заједницу људи“ – те да је управо из тог разлога погрешна његова употреба за означавање мањинских заједница; премда оставља могућност да, када је реч о неким језицима и правним системима појединих држава, то може бити и прихватљиво решење. Према: *Ibid*; за појам „народности“, уп. Слободан Јовановић, *О држави: Основи једне правне теорије*, ИК Геце Кона, Београд, 1922, стр. 109. Такође, више о термилошким проблемима приликом избора адекватног назива за мањине, видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и*

међу постојећим међународним инструменатима (употреба различитих термина као што су: „националне мањине“; „етничке, верске или језичке мањине“; „национална, етничка, расна или верска групација“; „расне или верске групе“; или, пак, само „расне и етничке групације“ и др).¹²⁶⁵ Штавише, Асбјорн Ејде (Asbjørn Eide) је у својој студији, такође израђеној у оквиру Уједињених нација, приметио да „употреба термина 'мањина' може указивати да нешто није у реду с друштвом у целини, да оно није било у стању да у потпуности усклади постојање различитих група, већих и мањих“.¹²⁶⁶ Па ипак, и поред тога, данас је правно-политички термин „национална мањина“ у све ширијој употреби у међународном праву.¹²⁶⁷

заштита у оквиру УН, *op. cit.*, гл. III, одељак II: „Проблем избора назива мањина“, стр. 186–203.

¹²⁶⁵ На пример, у Конвенцији UNESCO о борби против дискриминације у области просвете (1960) користе се термини попут „националне мањине“ и „расне или верске групе“ (чл. 5), док Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида (1948) употребљава израз „национална, етничка, расна или верска групација“ (чл. 2); а Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације (1965) говори само о „расним и етничким групама“ (чл. 7). Видети: Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit.*, погл. V: „Закључци и препоруке“, стр. 341–367; такође и:

Convention against Discrimination in Education, UNESCO, 1960, doc. code ED/2003/CONV/H/1, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132598?3=null&queryId=79275083-4a6e-4799-a0b4-617ea2a02856> (25/12/2021); *Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида*,

Резолуција Генералне скупштине УН 260 А(III), 9. децембар 1948, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Konvencija-o-sprečavanju-i-kažnjavanju-zločina-genocida.pdf> (27/12/2021); *Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације*, Резолуција Генералне скупштине УН 2106А (XX), 21. децембар 1965. године, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Međunarodna-konvencija-o-ukidanju-svih-oblika-rasne-diskriminacije.pdf> (27/12/2021). Важно је такође додати

и то да се у *Међународном пакту о грађанским и политичким правима* (1966), у његовом чувеном чл. 27, говори о „етничким, верским или језичким мањинама“. Видети: *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, Резолуција Генералне скупштине УН 2200А (XXI), 16. децембар 1966. год, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Međunarodni-pakt-o-građanskim-i-političkim-pravima.pdf> (27/12/2021).

¹²⁶⁶ Асбјорн Ејде (известилац), „Могући начини и средства олакшавања мирољубивог и конструктивног решавања проблема који се тичу мањина“, Комисија за људска права (Поткомисија за спречавање дискриминације и заштиту мањина), Уједињене нације, E/CN.4/sub.2/1993/34, 10. август 1993, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 799, параграф 25.

¹²⁶⁷ Према: Младена Прелић, „Мали појмовник мултиетничности“, *op. cit.*, стр. 11.

У једном делу литературе акценат се и даље ставља на појам етничке мањине, уз истицање да се под њим „у друштвеним наукама подразумева (се) група која је бројчано инфериорна према осталој популацији у друштву/држави, која политички није доминантна и која се репродукује као етничка категорија“.¹²⁶⁸ Када је, пак, реч о међународноправном одређењу, према једном од најпознатијих концепата, а који је дао управо Капоторти, познати италијански правник, у својсу специјалног известиоца УН-а (мада са изричитим ограничењем његове употребе само на примену члана 27 Међународног пакта о грађанским и политичким правима), „мањина“ означава „групацију бројно мању у односу на остатак становништва, у позицији која није доминантна, чији припадници – будући да су држављани те државе – имају етничке, језичке или верске особине којима се разликују од остатка становништва и показују, само имплицитно, осећај солидарности управљене на очување своје културе, традиције, вере или језика“.¹²⁶⁹ Из овог одређења јасно су уочљиви сви основни елементи (објективни и субјективни) или критеријуми које је потребно да задовољава нека група како би се она и њени припадници могли третирали као мањина.

У погледу елемента који се тиче држављанства, односно правног статуса припадника дате групе у односу на државу у којој живе – а наглашава се да се ради искључиво о домаћим држављанима – Капоторти је истакао да о томе практично постоји општа сагласност међу државама.¹²⁷⁰ Очигледно је, међутим, да су неке државе и поред тога сматрале за потребно да овакво тумачење изнесу експлиците, истичући га, на пример, у својим резервама (случај Аустрије, Швајцарске, Луксембурга, Пољске и Естоније) поднетим на Оквирну конвенцију Савета Европе о заштити националних мањина. Овај елемент неретко се истицао као важан у оквиру разних покушаја доктринарног или правног дефинисања „мањине“. Тако је, на пример, још током тридесетих година прошлог века Илија Пржић, познати српски и југословенски аутор и професор права (тада у звању доцента), у свом одређењу правног појма мањине, пошао управо од тог критеријума: „... појам 'мањина' означава појединце, држављане једне државе која је примила неким

¹²⁶⁸ *Ibid*, стр. 10.

¹²⁶⁹ Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit*, погл. V: „Закључци и препоруке“, стр. 341–367, пар. 568.

¹²⁷⁰ Видети: *Ibid*, параграф 566.

међународним уговором или декларацијом обавезу да их штити, а који се разликују од већине становништва те државе по раси, по језику или по вери“ (курзив – И. П.).¹²⁷¹

Но, можемо приметити да је у радној дефиницији А. Ејдеа из 1993. године, а који је такође био у својству специјалног известиоца Поткомисије за превенцију дискриминације и заштиту мањина УН-а, уочљиво једно другачије поимање где се акценат ставља не на држављане, већ на „становнике суверене државе“ који као припадници мањинских група, уколико испуњаваају и друге услове, потпадају под појам мањине. Ту се каже: „... мањином се сматра свака група појединаца, *становника суверене државе*, који чине мање од половине становништва националног друштва и чији припадници имају заједничке карактеристике етничке, верске и језичке природе по којима се разликују од остатка становништва“ (курзив – А. М. Ј.).¹²⁷² Ово би значило две ствари: прво, да би статус мањине могли имати и странци, на пример радници имигранти који, као припадници одређених мањинских група, живе у датој држави, премда немају њено држављанство (дакле, представљају „становнике суверене државе“);¹²⁷³ док, с друге стране, статус мањине не могу имати становници, то јест народи колонијалних територија, будући да је реч о ентитетима који немају суверену власт, нити

¹²⁷¹ Др Илија А. Пржић, *Заштита мањина*, Библиотека Југословенског удружења за међународно право VI, Београд, 1933, стр. 198, електронски приступ: <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1933-zastita-manjina.pdf> (20/02/2022). Пржић је сматрао да се правни појам мањине може утврдити само као један формални појам, заснован на спољашњим елементима који се, као такви, могу констатовати, што је значило искључивање оних материјалних елемената социолошке и политичке природе с којима су неки други аутори рачунали. Видети: *Ibid*, стр. 197–198.

¹²⁷² Асбјорн Ејде (извистилац), „Могући начини и средства олакшавања мирољубивог и конструктивног решавања проблема који се тичу мањина“, *op. cit*, стр. 800, параграф 29.

¹²⁷³ У једном од наредних параграфа своје анализе Ејде изричито каже: „Изабрана дефиниција обухвата не само држављане, већ и недржављане, с обзиром да се потврдило да недржављани (припадници неке мањинске групе – А. М. Ј.) могу имати мање права од држављана (припадника исте те групе – А. М. Ј.)“. *Ibid*, стр. 802, параграф 42. Према ту изнетом мишљењу, када је реч о праву на позитивне мере, нпр. праву на образовање на сопственом језику обезбеђеном од стране државе у којој живе, критеријум не би требало да буде држављанство већ дужина боравишта, тако да они недржављани са дужим боравиштем у тој земљи немају у том погледу мања права од припадника исте језичке групе који су стекли дато држављанство.

становници неке нелегално окупиране територије (иако су, наравно, и међу становништвом на таквим територијама могући мањинско-већински односи).¹²⁷⁴

У случају, пак, оног субјективног критеријума који је, за разлику од осталих, објективних елемената, имплицитног карактера – а то је солидарност припадника групе и њихова воља за очување своје особености – Капоторти даје једно важно појашњење. Према његовом запажању, наиме, управо је постојање посебног идентитета (етничког, верског или језичког) неке групе у односу на остало становништво показатељ да су њени припадници током времена очували (и тиме имплиците показали своју солидарност и вољу у том смислу) своје специфичне карактеристике.¹²⁷⁵

Борис Кривокапић, у уводним разматрањима своје тротомне студије – трилогије која, када је реч о мањинској проблематици, има изванредни значај за науку, али исто тако и за правну и политичку праксу – даје једну, можемо рећи, такође радну дефиницију, уз једноставно одређење етничких, верских и језичких мањина као „група људи које су у мањинском положају, а које се од већинског становништва разликују по оним обележјима која се свode на њихову етничку особеност, посебан језик и веру“.¹²⁷⁶ Ипак, након подробне анализе упоредног и међународног права из ове области, као и различитих теоријских настојања да се дође до неке апстрактне и универзално прихватљиве дефиниције, Кривокапић је закључио да је, уместо такве мисије која је за сада немогућа и непотребна (из разлога о којима је раније било речи), далеко сврсисходније и корисније утврдити и детаљно разматрати оне неспорне, основне елементе или критеријуме од којих се мора поћи при идентификовању било које мањинске групације за коју се обезбеђује посебна заштита. Према њему, такви елементи појма мањине су: најпре, већ поменути критеријум да је ту реч о (1) „групи домаћих држављана“; те да је то нека (2)

¹²⁷⁴ Видети: *Ibid*, стр. 800, пар. 30.

¹²⁷⁵ Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit*, погл. V: „Закључци и препоруке“, стр. 341–367, пар. 567.

¹²⁷⁶ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit*, стр. 26.

„довољно бројна група“;¹²⁷⁷ која је, при томе, и (3) „бројчана мањина“ (што ће рећи да је то група која је у бројчаном смислу инфериорна, то јест малобројнија, у односу на остатак популације, па је самим тим и „посебно рањива“); која се налази у (4) недоминантном положају;¹²⁷⁸ карактерише је (5) поседовање етничких, верских, језичких и сличних особености; као и,

¹²⁷⁷ Кривокапић, слично као и сам Капоторти, објашњава неопходност овог елемента разложима логичности и рационалности. Наиме, сматра се да постојање неке малобројне мањинске групе или оне са изразито малим, па и занемарљивим уделом у укупној популацији државе, „није правно релевантно“, јер би признавање припадницима таквих група посебног, мањинског статуса и последично обезбеђивање за њих одређених мањинских права и специјалних заштитних мера, могло да буде непропорционално оптерећење за државу и њене финансијске ресурсе, одн. могло би представљати изражену несразмеру између улога и добијене друштвене користи од тога. Стога се, у светлу овога, мора размотрити сваки појединачан случај. Видети: *Ibid*, стр. 231–232; као и: Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit*, погл. V: „Закључци и препоруке“, стр. 341–367, параграф 566.

Такође, и Поткомисија за спречавање дискриминације и заштиту мањина УН Комисије за људска права, у једном од својих нацрта резолуције о дефинисању мањина, истакла је, између осталог, да треба имати у виду тешкоће које би специјални тертман за малобројне групације могао произвести, у виду „непропорционалног терета за финансије државе“. Према: *Ibid*, погл. I: „Појам мањине“, стр. 35–63, параграф 22.

¹²⁷⁸ Истицање елемента недоминантног положаја као једног од услова за одређење и признавање неке групе као уживаоца мањинске заштите условљено је чињеницом да је пракса познавала и случајеве када је (бројчана) мањина била у доминантном положају у односу на (бројчану) већину у друштву; пример које се ту често истиче јесте случај Јужне Африке, са доминацијом беле мањине која је спроводила апартејд над црначком већином. Дакле, мањинска заштита треба и мора да се обезбеди само за оне бројчане мањине које су у недоминантном положају и тиме представљају посебно осетљиве и потенцијално или стварно угрожене групе, а како би се створили услови за њихов опстанак и одрживи развој. Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit*, стр. 233; Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit*, погл. V: „Закључци и препоруке“, стр. 341–367, параграф 566.

Поменути Поткомисија за спречавање дискриминације и заштиту мањина УН-а, настојећи да утврди факторе које треба уважити приликом дефинисања мањина, истакла је да управо тај случај – када бројчана мањина представља доминантан елемент у друштву – јесте једна од оних „посебних околности“ када „одређеним мањинским групацијама није потребна заштита“. Друга таква околност је постојање оних група које не желе да имају мањински статус и које захтевају да се потпуно исто третирају као и остало становништво дате државе. Према: *Ibid*, погл. I: „Појам мањине“, стр. 35–63, параграф 22.

такође горепоменут, субјективни критеријум постојања (6) међусобне солидарности и воље да се очувају своје особености.¹²⁷⁹

Говорећи о мањинама генерално, а то дакако важи и за националне мањине, професор Кривокапић каже: „Мада припадност 'мањини' може понекад бити и предност, углавном то није, а врло често се ствари окрену тако да је околина, па и сами припадници односне мањине, доживљавају као неку врсту хендикепа“.¹²⁸⁰ Настојећи да објасни када је разликовање већине и мањине правно релевантно (будући да није свако такво разликовање значајно са правног становишта, јер право никада не регулише све врсте друштвених односа нити статус свих врста мањина које у друштву постоје, што је не само непотребно већ и немогуће), Кривокапић утврђује два важна критеријума. То су: обим тог разликовања, у смислу обухвата лица на које се односи, односно бројност саме мањинске групе; и утицај тог разликовања на друштвене односе и ширу заједницу, у смислу могућих негативних импликација. Ово су, дакле, чиниоци који изискују одређену интервенцију правно-политичке природе. Према речима самог аутора: „... у ситуацијама када се може очекивати да ће припадност односној мањини, само због тога значити односно повлачити дискриминацију или други облик угрожавања основних права, па чак евентуално и претњу самом опстанку дате мањине односно њених припадника, неопходна је (правно-политичка – прим. А. М. Ј.) интервенција како би се таква политика и пракса укинуле односно спречиле, а по потреби и казнилe“.¹²⁸¹

¹²⁷⁹ За детаљну анализу ових елемената појма мањине, видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit.*, стр. 228–235.

¹²⁸⁰ *Ibid*, стр. 25. Кривокапић даје овде један веома занимљив пример са односом дешњака као већине према проблемима са којима се на дневном нивоу суочавају леворуки људи који такође представљају својеврсну мањину. Ослањајући се на овај пример, аутор закључује да, исто тако, „и друге 'већине' најчешће просто немају представу о разним непријатностима и недаћама којима су изложени припадници појединих мањина. Када би им то било боље познато“ – каже он – „верујемо да би били толерантнији“ (*ibid*, ф. н. 1).

¹²⁸¹ *Ibid*, стр. 26.

6.1.3.1. Историјат развоја међународне заштите мањина

Како је већ напред наговештено, заштита мањина је у извесним облицима постојала и у ранијим периодима историје.¹²⁸² Према неким мишљењима, која дели и сам Кривокапић, извесни зачеци или фундаментални облици заштите мањина постојали су већ у античко време. Наиме, античке државе биле су робовласничке, са изразитом правном неједнакошћу њиховог становништва чије су различите категорије имале потпуно различит правни положај, те са крајње нетолерантном религијском идеологијом и с тим повезаним погледом на свет (схватање да је њихов народ, то јест дата, владајућа етничка група она која је изабрана да влада другима и сл.), што је све заједно имало за последицу изражену нетрпељивост према странцима или оним групама које се, данашњом терминологијом, могу означити као мањине.¹²⁸³ Током времена, међутим, у неким од њих ипак су успостављени одређени институти и призната одређена права странцима/мањинама, а који се могу третирали као својеврсни праоблици мањинске заштите. До тога је дошло услед развоја међународних веза и контаката, а пре свега због потреба развоја трговине и уопште економских односа са иностранством. При томе, та – условно названа – заштита мањина односила се само на одређене категорије страног становништва, што ће рећи на оне који су, према типологији Бориса Кривокапића, спадали у „домаће странце“, то јест на лица страног порекла која су имала право сталног пребивалишта и која су била легално настањена у односној држави. Ту је заправо реч о поробљеним народима, а одређена „мањинска права“ о којима се овде говори, у тадашњим робовласничким условима, могла су се односити само на оне њихове припаднике који су имали слободан статус (припадали су одређеним слојевима слободног становништва). Кривокапић каже: „Наравно, та права су знатно ужа од оних која ужива владајући слој („већинско становништво“), али су она ипак врло важна и управо у њима би се могли идентификовати некакви први облици

¹²⁸² Детаљан, али веома прегледан, систематичан и, колико је то могуће, сажет увид у историјат међународне заштите мањина пружа горенаведена студија Бориса Кривокапића, на коју ћемо се у овом делу истраживања у највећој мери и ослонити. Видети: *Ibid*, гл. II., „Историјски развој међународне заштите мањина“, стр. 47–180.

¹²⁸³ О томе видети: *Ibid*, стр. 52–53.

заштите мањина“.¹²⁸⁴ У односу на те „домаће странаце“, „прави странци“ – они који су имали домицил изван дате земље – били су у много горем положају или чак потпуно обесправљени.

Као примери античких облика мањинске заштите издвајају се стари Египат, грчки полиси, и то пре свих осталих Атина, као и стари Рим. На пример, у Египту је током владавине краља Амазиса тамошњим Грцима (то јест лицима грчког порекла са домицилом на египатској територији) призната била слобода култа, што би одговарало данашњој слободи вероисповести; такође, дато им је тада и право да слободно отварају радње, а основани су и посебни судови за странце, да би им касније било омогућено и запошљавање у јавној служби.¹²⁸⁵

У античкој Грчкој, пак, и поред постојања таквих установа као што су биле ксенеластија (право на прогон странаца), по којој је нарочито била позната Спарта, и андролепсија у Атини (право на одређен облик приватних репресалија према странцима),¹²⁸⁶ временом ће се, услед развоја међународних контаката, успоставити и један институт који је носио назив проксенија, а који је подразумевао право на пружање гостопримства странцима, додуше под условом реципроцитета.¹²⁸⁷ Атински полис, где су иначе странци били у повољнијем положају у односу на друге грчке градове-државе, најбољи је пример када је реч о различитом третману становништва страног порекла у античко време. Тамо су се, наиме, разликовале четири категорије странаца, од којих би прве две, према Кривокапићу, спадале у „домаће“, а друге две у „праве странце“: изотели (странци којима су, на основу међународног уговора или неког посебног закона, призната била одређена права у виду личне привилегије); метеци (странци пореклом из других грчких градова-држава који су имали домицил у Атини; они су били слободни и имали су низ права, али су у суштини, у односу на Атињане, представљали држављане другог реда; на пример, били су без политичких

¹²⁸⁴ *Ibid*, стр. 53.

¹²⁸⁵ О томе видети: *Ibid*, стр. 54.

¹²⁸⁶ Та установа у старој Атини подразумевала је право породице чији је члан убијен у страној држави да ухвати и изведе пред атински суд било која три грађанина те друге државе, уколико би ова одбила да казни или изручи убицу Атињанина (према: *Ibid*, стр. 55).

¹²⁸⁷ Видети: *Ibid*, ф. н. 19.

права, са ограниченим правом на непокретности, за њих је важио посебан порез, били су под надзором атинског грађанина – тзв. простата итд.); странци грчког порекла без домицила у Атици (били су у горем положају од метека, а надзор и заштиту над њима вршили су атински грађани – тзв. проксени); и варвари (како су пежоративно називани странци који су родом били изван хеленског света и који су били у најлошијем положају, односно дуго нису имали никаква права нити заштиту).¹²⁸⁸

И у старом Риму је временом, такође услед потребе развоја трговине и економских односа са спољним светом, као и, с тим у вези, развоја међународних контаката, дошло до извесног побољшања односа према странцима који су раније били често изложени насиљу. То је постигнуто путем увођења одређених установа, као и бројним уговорима о савезу, пријатељству или трговини које је Рим склопио са другим народима. Међу римским установама које су биле од значаја за положај странаца помиње се хоспицијум (лат. *hospitium*, гостопримство) који је представљао посебну врсту типског уговора између странца и римског грађанина о гостропимству, а којим је Римљанин на себе преузимао низ обавеза: да прими и штити странца, у случају болести да га негује, те да га заступа пред римским судом; при томе су такви уговори важили и у случају избијања рата између Рима и државе из које је странац, а, уколико нису били споразумно раскинути, имали су аутоматско важење и за наследнике уговорних страна. Значајно је такође и то да је касније развијен институт јавног хоспицијума (лат. *hospitium publicum*) који је подразумевао праксу да сама римска држава пружа и гарантује гостопримство одређеним странцима, на пример онима који су према њој имали одређене заслуге или онима са чијом државом је склопила уговор о томе.¹²⁸⁹ Патронат је још једна установа, односно уговорни однос који је склапан између странца, то јест клијента, и римског грађанина, то јест патрона, којим би се овај други обавезавао да пружа различите врсте помоћи клијенту, који је на тај начин постајао, у извесном смислу, римски штићеник, али је то значило и губитак његовог дотадашњег држављанства, као и обавезу његове покорности патрону, уз чињење и одређених услога овоме. Такође, временом ће се развити јавни облик и ове установе, у виду тзв. јавног

¹²⁸⁸ Према: *Ibid*, стр. 55–56.

¹²⁸⁹ Према: *Ibid*, стр. 56–57.

патроната.¹²⁹⁰ Значајна је била и рекулпација (лат.) као нека врста арбитраже која је била заснована на посебним уговорима Рима са другим државама и путем које су решавани како спорови између страних поданика, тако и они између Римљана и странаца.¹²⁹¹

Но, иако се ово искуство античких држава остави по страни, позната је пракса извесне заштите верских мањина у Западној Европи, као и неки облици заштите хришћана у Турској и другим источњачким земљама, који су били успостављени у периоду од XV до краја XVIII века. У Западној Европи, наиме, дуго је у духовном погледу постојала супреметија римокатоличке цркве и папства, који су имали такође и велику политичку моћ, тако да готово и није било верских мањина, изузев гетоизованих и неретко прогонима изложених Јевреја.¹²⁹² Међутим, током XV и XVI века јача тзв. Реформација – верски покрет усмерен против римокатоличке цркве, што је за последицу имало стварање низа нових, протестантски усмерених верских заједница, попут лутеранаца, калвиниста и др. То је, пак, било време изразите верске нетрпељивости, које су обележили бројни и често веома сурови верски сукоби, пре свега у виду унутрашњих грађанских ратова, али који су се некада преливали и на ниво међународних, што ће рећи међудржавних сукоба ширих размера. Управо таква ситуација је утицала да се временом развије свест о потреби обезбеђивања извесне заштите верским мањинама.¹²⁹³

Први покушаји у том правцу били су у виду одређених облика уговорне заштите верских мањина. Реч је о пракси укључивања одредби о верској толеранцији и заштити верских мањина у неке међународне уговоре, првенствено оне мировне. На пример, треба поменути Аугсбуршки мир из 1555. године којим су окончани верски сукоби на територији Немачке, и којим је призната слобода римокатоличког учења, али по први пут и слобода једног протестантског учења као што је лутеранско.¹²⁹⁴ Овим уговором је заправо први пут уведен познати принцип „чија је земља, његова је и вера“

¹²⁹⁰ Видети: *Ibid*, стр. 57.

¹²⁹¹ *Ibid*.

¹²⁹² О томе в. *ibid*, стр. 68; 74.

¹²⁹³ В. *ibid*, стр. 69.

¹²⁹⁴ *Ibid*.

(*lat. cuius regio eius religio*), мада он, како се испоставило, ипак неће након тога бити доследно поштован у пракси. Такође, важан је и Нантски едикт којим је пред сам крај XVI века (1598. год.) призната слобода вероисповести у Француској, и то након тамошњих вишедеценијских, верских грађанских ратова. Посебан значај, пак, имају Вестфалски мировни уговори из 1648. године којима је окончаан тзв. тридесетогодишњи рат, вођен углавном на територији данашње Немачке и Чешке, који је имао превасходно верски карактер (сукоб католика и протестаната), али исто тако и политички, будући да су у њему учествовале највеће континенталне силе у Европи тога времена, те да је католичка Француска била на протестантској страни. Овим миром је, између осталог, правно призната протестантска црква, као и равноправност њених припадника и римокатолика; заправо, њиме су, како се наводи, „обезбеђена три мира (међу народима, међу државама и међу верама), при чему је од тада верски моменат углавном искључен из међународних односа...”¹²⁹⁵ Томе је свакако допринело поменуто начело „кујус регио ејус религио“ које је такође било усвојено и Вестфалским миром. Оно је, међутим, значило слободу верског опредељења у правом и пуном смислу само за владаре, односно суверене, али не и за појединце (бирајући своју веру, владар је бирао и веру својих поданика, мада је он могао и да одустане од овог начела и да својим поданицима дозволи пуну слободу вероисповести). Ипак, онај део становништва који је био различите вере у односу на званичну религију и исту није хтео да мења, имао је права да се слободно исели у другу државу. Ово ће начело, у мањем или већем степену, важити све до краја XVIII века, мада уз повремено кршење, па и његово напуштање током времена када се, у другој половини XVII и нарочито у XVIII веку, проширила пракса склапања међународних уговора са клаузулама о верској толеранцији и заштити верских мањина.¹²⁹⁶ Но, поред тога што се та протективна политика односила само на верске, а не и на етничке мањине, то је све било на нивоу појединачних случајева, односно у ово време још увек нема никаквих општих правила о мањинској заштити.

¹²⁹⁵ *Ibid*, стр. 70.

¹²⁹⁶ Као значајне примере овакве праксе треба поменути Варшавски уговор о првој подели Пољске из 1772. год, који је, између осталог, укључивао одредбе о заштити римокатолика и православца; као и Кучук-Кајнарџиски уговор из 1774. год, којим је Русија добила право заштите хришћана на Балкану (према: *Ibid*, стр. 71).

При томе, таква заштита се уводила евентуално као постконфликтни инструмент, али не и као онај превентивног карактера.

У погледу заштите хришћана у Турској и другим источњачким државама тога времена, треба имати у виду да се разликовао положај хришћана – странаца, које су чинили заправо европски трговци који су оснивали своје колоније у тим земљама, од положаја оних хришћана који су били третирани као домаћи поданици другачијег етничког порекла и другачије вере, а радило се углавном о поробљеним народима. Положај оне прве категорије хришћана у то време је регулисан путем тзв. режима капитулација. То је био посебан тип уговора, односно уговорни однос који су хришћанске, у првом реду европске земље склапале најпре са Турском, почевши од средине XV века, да би потом такав режим оне почеле да намећу, неретко силом, и другим земљама Истока (попут Египта, Марока, Туниса, Кине, Јапана итд).¹²⁹⁷ Таквим уговором земља домаћин, односно власт територијалне државе одрицала се низа надлежности према хришћанима – странцима (поданицима хришћанских земаља) који су у њој боравили, док је истовремено грађанска и кривична јурисдикција дата конзулима односних хришћанских држава; такође, овим хришћанима гарантована је слобода кретања, право да се баве трговином и занатима и да се настањују у посебним градским четвртима, били су ослобођени од пореза итд.¹²⁹⁸

Када је реч о положају друге категорије хришћана који су сматрани за домаће поданике у источњачким земљама, он се разликовао од државе до државе, али се мењао и у оквиру исте државе током појединих временских фаза. На пример, у Турској тога времена, уз нужно аналитичко поједностављивање и генерализовање, може се уочити да је однос према овој групи хришћана био двојак природе. С једне стране, како Борис Кривокапић примећује, а имајући у виду тадашње друштвено-политичке прилике у свету, као и изразиту нетрпељивост западних хришћанских земаља према верским

¹²⁹⁷ Видети: *Ibid*, стр. 72–73. Према Кривокапићу, први уговори о капитулацијама били су они које су са Турском појединачно склопиле Ђенова и Венеција средином XV века, потом су у XVI веку то учиниле Француска и Енглеска, у XVII веку и Холандија и Аустрија, а онда и бројне друге земље, попут Шведске, Данске, Пруске и других. Коначно, 1830. године биће склопљена капитулација између Сједињених Америчких Држава и Турске (*ibid*, стр. 73).

¹²⁹⁸ Према: *Ibid*, стр. 72–73.

мањинама, може се рећи да је чак постојао, у извесној мери, толерантнији однос Турске према својим хришћанским поданицима, па и Јерменима у овом периоду (мада ће они касније, крајем XIX и почетком XX века, бити изложени етничком чишћењу и прогону; а, како је познато, иако сами Турци то негирају, над њима је током Великог рата спроведен и геноцид), као и према другим верским мањинама. Турци су, у складу са верским карактером своје државе и права, мањине односно поробљене народе дуго третирали само као верске заједнице (дакле, не и као етничке мањине), те су тако све православце унутар Турске, укључујући ту, поред Грка, Србе, Бугаре и др, сматрали за припаднике „грчке вере“ и „грчког народа“.¹²⁹⁹ Међутим, Турска углавном није показивала тенденцију за насилном културном асимилацијом ових мањина, начелно није дирала у њихове обичаје, светиње и сл; такође, није била ни ретка пракса давања овима одређеног степена унутрашње самоуправе, уз надлежности, на пример, у области породичних и брачних односа. Но, с друге стране, Турци су некада показивали изразито суров однос према припадницима поробљених народа, нарочито у случају побуне када нису презали од уништавања њихових верских и других објеката. Познато је такође да, и поред извесних верских и неких других права, хришћански поданици Турске нису имали никаква политичка права нити приступ јавним службама; услав за то је ипак био прелазак у ислам. Поред тога, у случају одређених подручја и једног дела становништва, није била искључена ни пракса насилне исламизације (тзв. данак у крви, односно узимање мушке деце за јаничаре и њихово исламизовање). Уз све то, локални моћници чија је самовоља јачала знали су спроводити разне облике малтретирања немуслиманског живља. Управо из тог разлога, а након слабљења отоманске моћи, поједине европске силе успеле су да за себе обезбеде право заштите турских хришћанских поданика (Русија је добила такво право у односу на православно, а Француска и Аустрија у односу на католичко становништво Турске).¹³⁰⁰

Касније, током XIX и с почетка XX века, све више ће се актуелизовати мањинска питања, уз пораст интересовања за заштиту мањина на међународном плану. У том периоду долази до побољшања положаја

¹²⁹⁹ Видети: *Ibid*, стр. 73–74.

¹³⁰⁰ О томе Б. Кривокапић говори у: *Ibid*, стр. 74–75.

појединих мањина на основу одређених одредаба потписаних билатералних и других међународних уговора, углавном оних који су се тицали формирања нових држава или неких већих територијалних промена, али ни тада још увек нема неких општеважећих протективних принципа нити споразума који би се искључило бавили питањем мањинске заштите. Поред тога, у неким случајевима, до побољшања положаја мањина долази и на основу одређених унутрашњих правних аката.¹³⁰¹ За ово друго, као добар пример, истиче се познати турски, тзв. Други хатишериф из 1830. године – издат од стране турског султан Махмуда II – којим је Србија постала аутономна кнежевина унутар Османског царства, са самосталном унутрашњом управом која је била поверена кнезу и Савету са доживотним члановима. Породица Обреновић стекла је тада наследно кнежевско достојанство (што је било потврђено и посебним бератом), а Срби су добили слободу вере, уз право да бирају митрополите и епископе, слободу трговања, право да имају свог дипломатског представника у Цариграду итд; истовремено је прихваћена обавеза иселавања Турака и других муслимана из Кнежевине (једино су могли остати они у гарнизонима).¹³⁰²

Такође, и сва три велика међународна конгреса одржана у XIX веку – Бечки (1815), Париски (1856) и Берлински (1878) – бавили су се, између осталог, и неким мањинским питањима и појединим аспектима мањинске заштите. Бечки конгрес – као скуп на коме су учествовале све тадашње европске државе, изузев Турске, и који је у основи био посвећен територијалним променама и реорганизацији Европе након пораза Наполеона, а будући да је последично дошло и до формирања неких нових мањина – разматрао је, између осталог, и одређена мањинска питања, уз донешење појединих регулација у вези партикуларне мањинске заштите. Рецимо, решења предвиђена нешто раније закљученим Протоколом (између В. Британије, Русије, Пруске и Аустрије, 1814. године) о формирању Низоземске краљевине, путем уједињења протестантске Холандије и

¹³⁰¹ Видети: *Ibid*, стр. 77–78.

¹³⁰² Више о турском хатишерифу из 1830. године, руској подршци Србији и процесу преговара који су му претходили видети: Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига три (1827–1835), 146 издање Задужбине И. М. Коларца, Нова штампарија „Давидовић“, Београд, 1912, други одељак, стр. 163–300.

католичке Белгије, сматрана су одлукама Бечког конгреса.¹³⁰³ Поменути Протокол је, са аспекта међународне заштите мањина, важан због одредбе којом се јамчила потпуна слобода вере без обзира на религијску припадност (дакле, не само за католике и протестанте), као и доступност јавних функција за све грађане, ма које вероисповести они били. Тиме је, заправо, „први пут у историји у једном међународном уговору формулисано начело о потпуној слободи свих вера (а не само неких, као што је до тада био случај)“.¹³⁰⁴ Неки аутори чак сматрају да је то уједно био и најранији случај да се једним међународним уговором гарантују мањинска права.¹³⁰⁵

Бечки конгрес се такође бавио и пољским питањем које је добило нарочито на тежини с обзиром на то да је Пољска била подељена између три државе – Русије, Пруске и Аустрије. Наиме, како би на тај начин подељени Пољаци могли да сачувају свој идентитет илити, према Кривокапићевој интерпретацији, своју „народност“, предвиђено је било да они добију извесна аутономна права, односно одређене националне установе које би поменуте државе увеле сагласно својим приликама, то јест „према (тамошњем – А. М. Ј.) начину политичког живота“, а које њихове владе оцене као „корисне и прикладне“. Такво уопштено решење, без икаквих конкретних мера и међународних обавеза за односне државе, унето је у Завршни акт Бечког конгреса.¹³⁰⁶ Но, и поред тога, ова одредба има историјски значај будући да је

¹³⁰³ Према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit.*, стр. 78; уп. Francesco Capotorti, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, *op. cit.*, стр. 2.

¹³⁰⁴ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit.*, 78.

¹³⁰⁵ Lucy P. Mair, *The Protection of Minorities: The Working and Scope of the Minorities Treaties under the League of Nations*, Christophers, London, 1928, стр. 30; видети о томе у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 48, ф. н. 3.

¹³⁰⁶ Међу одредбама о Варшавском војводству, у чл. 1 Завршног акта Бечког конгреса (1815), стајало је: „Пољаци, држављани Русије, Аустрије и Пруске, добиће право представљања и националне институције, подешене према начину политичког живота, како влада којој припадају буде сматрала корисним и прикладним да им одобри“. Нав. према: „Завршни акт Бечког конгреса (1815)“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 446.

то био први пут да се неким међународним уговором јамчи заштита једне националне мањине; јер, до тада су предмет заштите биле искључиво верске мањине.¹³⁰⁷

Овом приликом је, међутим, пропуштено да се интернационализује јеврејско питање у немачким државама, односно заштита ове верске и етничке групе није задобила међународноправни карактер. Конгрес је, и поред одређене расправе по том питању, ово третирао ка унутрашње, уставноправно питање немачке федерације.¹³⁰⁸

За разлику од претходних питања која су била или врло уопштено регулисана или чак нису добила никакву регулацију у међународноправном смислу, једном питању на Бечком конгресу посвећена је посебна пажња, што је резултирало у веома разрађеним одредбама посебног Протокола посвећеног томе. Реч је о заштити католичког становништва са једног мањег подручја које је раније припадало Сардинији, а тада је припојено протестантској Женевској републици. Права католика су ту добила веома прецизне формулације, а чак је био предвиђен и својеврсни механизам за контролу њиховог остваривања и санкционисање у случају њиховог кршења. Штавише, приметно је да, у погледу прецизности, та регулација доста подсећа на данашње позитивноправне норме о мањинској заштити. На пример, било је утврђено да у већински католичким општинама католици морају чинити две трећине функционера локалне власти, као и да учитељи морају припадати тој верској групи, док је за општине са мешовитим саставом становништва била предвиђена пропорционална заступљеност католика и протестаната у општинским органима; такође, католицама су

¹³⁰⁷ Видети: *Ibid*, стр. 81.

¹³⁰⁸ О томе такође говори Б. Кривокапић, ослањајући се ту на студије Илије Пржића (в. *ibid.*). Ради се о томе да питање заштите Јевреја у немачким државама на Бечком конгресу није било регулисано међународним уговором, тако да у том погледу није створена никаква међународноправна обавеза, већ је оно поменуто само у оквиру Устава немачког државног савеза, а који је био садржан у једном од анекса Завршног акта. Ту је речено само то да се „обезбеђује потпуно и једнако уживање свих грађанских и политичких права, без обзира не верске разлике између хришћана и Јевреја“ (нав. према: *Ibid.*).

гарантована сва грађанска и политичка права која су имали протестантски грађани Женеви итд.¹³⁰⁹

Париским миром из 1856. године, којим је окончан Кримски рат (између Русије, с једне, и Турске и њених савезника – Енглеске, Француске и Сардиније, с друге стране), Русија је, између осталог, изгубила раније стечено право заштите православног живља на Балкану и хришћана у другим деловима Турске. Када је, пак, реч о Србији, Влашкој и Молдавији, њима су сада дате заједничке гаранције држава уговорница у погледу њихове независне управе и поштавања одређених њихових права (попут слободе законодавства, вере, трговине и др.); мада није био предвиђен никакав механизам њихове заштите нити право интервенције у случају њиховог кршења. Међутим, оно по чему ће овај уговор постати нарочито значајан, са аспекта мањинске заштите, јесте каснија његова интерпретација, на основу које се сматрало да је њиме Турска ипак преузела извесне међународноправне обавезе у погледу положаја својих хришћанских поданика и њихових права; те ће по том основу поједине хришћанске силе, попут Русије и Француске, интервенисати, чак и оружаном, зарад заштите мањина у овој земљи.¹³¹⁰ Реч је тумачењу члана IX Париског уговора о миру, којим је заправо само било потврђено саопштење које је учинио турски султан европским државама – уговорницама о ферману или царском писму које је он нешто раније објавио, а које је било усмерено на поправљање положаја турских поданика „без разлике у погледу вероисповести или припадности племенима“, уз обавезу обезбеђивања „слободне употребе вере, језика и расе“ (дакле, узете су у обзир и етничке, а не само верске групе), као и уз утврђивање султанових „великодушних намера према хришћанском становништву“.¹³¹¹ При томе, изричито је било наглашено да ово саопштење

¹³⁰⁹ Видети: *Ibid*, стр. 79–80.

¹³¹⁰ О томе у: *Ibid*, стр. 82–83.

¹³¹¹ Нав. према: *Ibid*, стр. 82; такође и: „Париски уговор (1856)“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, оп. cit, Део други: „Избор докумената“, стр. 447.

не даје право другим уговорним странама да се, било заједно било појединачно, мешају у односе султана и његових поданика.

Још један конгрес великих сила који је одржан у XIX веку, а који је имао пресудан, историјски значај за балканске државе, али и за Европу уопште, важан је у разматрању развоја међународне заштите мањина. Реч је о Берлинском конгресу из 1878. године којим је поништен Санстефански уговор о миру, потписан исте године између Русије и Турске (којим је било предвиђено стварање велике Бугарске на уштрб територија суседних народа, а која би фактички била под патронатом Русије, што би овој обезбедило доминантан утицај на Балкану). У Берлину је, наиме, Бугарска подељена на два дела, при чему је један део чинила кнежевина са троструко мањом територијом од оне из Санстефанског уговора и она је остала у вазалном односу према Отоманском царству, а од остатка је успостављена аутономна област Источна Румелија која је била под турском управом; такође, БиХ је дата на управу Аустроугарској, док је Србији, Црној Гори и Румунији призната независност. Берлинским уговором свим поменутих балканским државама, изузев БиХ, одмах је уведена и обавеза заштите верских мањина, и те одредбе су биле веома сличне онима из тог истог акта којима је наметнута таква врста обавезе самој Турској.¹³¹² Опет су се, дакле, обавезе мањинске заштите односиле само на верске мањине, не узимајући у обзир националне, односно етничке мањине. Но, у погледу балканских земаља којима је признат

¹³¹² Берлинским уговором (велике силе потписнице и уједно учеснице Конгреса биле су: Аустроугарска, В. Британија, Немачка, Француска, Италија, Русија и Турска) наметнута је обавеза Турској да прихвати и примени начело верске слободе, уз његово најшире тумачење. Такође, она се обавезала (чл. 62) да ће свим својим поданицима, без обзира на веру, омогућити да уживају грађанска и политичка права, да имају једнак приступ јавним службама, положајима, право на почаст, слободу бављења занатима, да сви могу сведочити пред судовима и др. Скоро истоветне обавезе су наметнуте и Бугарској (чл. 5), Црној Гори (чл. 27), Србији (чл. 35) и Румунији (чл. 44).

Уместо раније праксе пружања заштите хришћанском живљу у Турској од стране појединих држава, сада је практично уведена колективна заштита европских сила потписница, будући да је службено право заштите признато њиховим дипломатским и конзуларним представницима у Отоманском царству. Према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 83–84; „Берлински уговор (1878)“, у: *Ibid*, стр. 448–449.

статус суверених и независних држава, као и наметнутих им обавеза мањинске заштите, Кривокапић даје једно занимљиво запажање:

„Вреди поменути и то да ове државе не само да уопште нису учествовале у формулисању поменутих решења, већ нису ни биле странке Уговора. Обавезе о којима је реч су им једноставно наметнуте као цена за признавање њихове независности“.¹³¹³

На преласку у XX век и с његовог почетка наставила се пракса укључивања у уговоре о миру или оне у вези са територијалним променама клаузула о положају мањина и њиховој заштити. Тако је, на пример, Цариградским уговором о миру закљученим 1914. године између Краљевине Србије и Отоманског царства регулисан положај муслиманског становништва у областима које су припојене Србији, тако што су овом зајемчена једнака грађанска и политичка права као и другим грађанима, те најшира слобода вере, уз поштовање њихових обичаја, па чак и слободу примене на њих шеријатског права, као и право на наставу на турском језику у приватним муслиманским школама и др.¹³¹⁴ Но, када је реч о мањинској заштити, посебан значај, са аспекта термилошког развоја, има један други међународни споразум из те, 1914. године, а то је споразум постигнут разменом нота између Грчке и великих сила о заштити мањина на егејским острвима. Према Кривокапићу, за разлику од раније уговорне праксе која се тицала „заштите вероисповести“ или „заштите народности“, „тада (је) први пут званично употребљен израз 'заштита мањина', израз који ће се убрзо веома проширити и сасвим одомаћити у свим језицима“.¹³¹⁵

Први светски рат, пак, довешће до исцртавања нових граница у Европи, уз тријумф начела права народа на самоопредељење и стварање нових националних држава. Једна од значајних последица тога била је успостављање нових мањина, односно конверзија већинско-мањинског односа, тако што су, у неким случајевима, припадници раније већинског народа постали мањина, док су некадашње мањине постале већина. Поред

¹³¹³ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 84.

¹³¹⁴ Више о томе у: *Ibid*, стр. 86.

¹³¹⁵ *Ibid*, стр. 86–87.

тога, неке групе су задржале и даље мањински статус, али у новим државним оквириома. Све у свему, иако се укупан број припадника мањина у Европи након Великог рата преполовио или чак и више од тога смањило,¹³¹⁶ и даље је постојао велики број мањинских група етничког, верског и језичког карактера, јер није било могуће постићи потпуну хомогенизацију у том погледу код новонасталих или држава са територијалним променама, пре свега због велике измешаности становништва у неким областима и фактичке немогућности подударања државних и етничких граница.

Због таквог стања ствари, као и настојања да се предупредe нови конфликти, те уклоне или редукују мањински проблеми као њихов потенцијални извор, јавила се жеља да се заштита мањина успостави као један међународноправни систем. Међутим, иако је на самој Париској мировној конференцији мањинској заштити посвећена значајна пажња, испоставило се да је такав развој међународне заштите мањина – у виду успостављања једног универзалног или макар система са обавезујућим међународноправним нормама за све чланице новоформираног Друштва народа – још увек био не само „немогућ“ већ, у значајној мери, и „непожељан“.¹³¹⁷ Тако да, и поред тога што су у фази израде нацрта Пакта Друштва народа постојали предлози о укључивању у њега извесних норми о мањинској заштити, расној једнакости, верској толеранцији и сл, у његовој коначној верзији одредбе те врсте су ипак изостављене, и то „због одлучног противљења великих сила, које су признавале значај овог проблема али нису биле вољне да саме преузму обавезе у том правцу“.¹³¹⁸

¹³¹⁶ Према неким изворима, у предратном периоду у Европи је постојало између 50 и 60 милиона припадника националних мањина, да би се, након Првог светског рата и последичних територијалних промена, њихов број знатно редуковао и износио између 20 и 30 милиона. Видети: *Ibid*, стр. 89–90; уп. Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Нолит, Београд, 1976, стр. 215.

¹³¹⁷ Видети о томе: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, ор. cit, стр. 91, ф. н. 101.

¹³¹⁸ *Ibid*.

Сходно томе, тзв. Версајским системом успостављена је заштита мањина само као једна регионална установа међународног права.¹³¹⁹ Другим речима, заштита мањина, која је била уведена у систем мировних и мањинских уговора после Првог светског рата, није била успостављена и призната као опште међународноправно начело које би важило за све државе, већ само као једна регионална међународноправна установа која се углавном имала примењивати у новонасталим и територијално увећаним државама Централне и Источне, односно Југоисточне Европе. Она је била ништа друго до „заштита права одређених група“ и то првенствено кроз „обавезе које су наложене државама Југоисточне Европе“.¹³²⁰ Наиме, обавезе у погледу мањинске заштите наметнуте су, поред поражених земаља (Аустрији, Мађарској, Бугарској и Турској) – при чему је веома упадљиво да је у том погледу била изузета Немачка, премда је и њено становништво било, у етничком и верском смислу, хетерогено, односно са разним мањинским групацијама – Пољској и Чехословачкој, као новоформираним државама; те Краљевини СХС, Румунији и Грчкој, као територијално проширеним државама; а онда и неким земљама које су накнадно примљене у Друштво народа, попут Албаније, Финске, Естоније, Литваније, Латвије и Ирака (као једине неевропске међу свим обухваћеним државима).¹³²¹ То одсуство

¹³¹⁹ О томе је већ 30-их година прошлог века говорио Илија Пржић. Видети: Др Илија А. Пржић, *Заштита мањина*, *op. cit.*, стр. 181.

¹³²⁰ Према: Војислав Становчић, „Демократија и мањине у југоисточној Европи“, у: Горан Башић (ур.) *et al*, *Перспективе мултикултуралзма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етничитета, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004, стр. 17.

¹³²¹ У државе које су потпале под систем обавеза у вези са мањинском заштитом, који је развијен у оквиру Друштва народа, у литератури се неретко убрја оних горенаведених 14 европских земаља. Борис Кривокапић, међутим, није пропустио да међу њих уврсти и Ирак. Такође, он је изнео и неке занимљиве податке попут тога да су скоро четвртину (односно, прецизније, 23 одсто или око 30 милиона људи) од укупне популације (која је тада бројала 130 милиона становника) свих европских држава које су биле наведеним обавезама обухваћене, чинили припадници различитих мањинских група, којих је било на том простору чак 25, а међу којима су, у бројчаном смислу, доминирали Јевреји, Немци и Русини. Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 91.

До наведеног, ширег обухвата држава које су уговорно биле обавезане у погледу заштите мањина дошло се након одређених расправа, премда је првобитна иницијатива, покренута од Сједињених Америчких Држава, била да се обезбеди заштита верских мањина, а нарочито

универзалности, што је уједно била и основна мана самог Друштва народа, било је заправо главни недостатак тада формираног система међународне заштите мањина. Па ипак, иако је таква заштита мањина, која је, у својој бити, имала ограничен карактер, успостављена из политичких мотива, ова установа је сада добила међународноправни карактер. Тада формулисане одредбе о мањинској заштити, како су и сами њихови творци истицали, нису биле новитет у међународним односима, али је, као што објашњава Пржић, ново било то што је та установа у значајној мери проширена. „Јер“, каже он, „док се све до краја рата заштита мањина сводила у првом реду на заштиту верских мањина, нова установа је обухватила 'мањине по раси, по вери и по језику', дакле, поред верских још и етничке односно, тако назване, 'народносне' мањине“.¹³²²

Међу правним теоретичарима нема сагласности око тога који су све правни извори, односно међународноправни документи чинили Версајски систем заштите мањина.¹³²³ То питање, као и класификацију ових документа, отежава чињеница да су то акти различите правне природе. Значајан број аутора сматра да се тај систем, у основи, заснивао само на три врсте докумената који су чинили његове темељне стубове.¹³²⁴ Пре свега, то су: мировни уговори закључени у периоду 1919–1923 (Версајски уговор о миру закључен са Немачком;¹³²⁵ Сенжерменски уговор са Аустријом; Тријанонски

Јевреја, у Пољској; док је Велика Британија предложила да се систем заштите прошири на све новоформиране земље (према: *Ibid*, стр. 90).

¹³²² Др Илија А. Пржић, *Заштита мањина*, *op. cit.*, стр. 181.

¹³²³ Веома прегледну табелу са хронолошки датим документима који су чинили Версајски систем мањинске заштите у његовом ужем или, пак, нешто ширем смислу, дао је Б. Кривокапић, у: *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 92.

¹³²⁴ Овај ужи приступ је прихватљивији за Б. Кривокапића; али њега усваја, на пример, и Жарко Обрадовић (у: Жарко В. Обрадовић, *Мањине на Балкану*, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 181), а користио га је у својим анализама из ове тематике и недавно преминули експерт за међународно јавно право и професор *emeritus* Универзитета у Ријечи – Владимир Ђуро Деган (в. V. Dj. Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2000), и др. Уп. Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 93, ф. н. 106.

¹³²⁵ Неки аутори, горећи о Версајском режиму заштите мањина, неоправдано изостављају Версајски мировни уговор који је са Немачком закључен, као први у низу, 28.06.1919. год, те у овај убрајају само преостала четири мировна уговора, односно њихове поједине клаузуле. Међутим, иако Уговором о миру са Немачком није био регулисан положај мањина у тој

са Мађарском; Нејски са Бугарском; и Лозански са Турском); потом, пет тзв. посебних мањинских уговора, то јест споразума о заштити мањина, закључених током 1919–1920 (уговори са Пољском, Чехословачком, Краљевином СХС, Румунијом и Грчком); као и пет једностраних декларација о заштити мањина из периода 1921–1932 (декларације Албаније, Литваније, Латвије, Естоније и Ирака). Други аутори, пак, опредељујући се за један шири приступ, наведеним документима додају још једну групу извора, као што су четири посебна споразума која су се односила на неке специфичне ситуације.¹³²⁶ То су: Конвенција између Пољске и Данцинга из 1920. године (којом је, између осталог, регулисан положај пољске мањине у новоуспостављеном Слободном граду Данцингу, који је био стављен под непосредну заштиту Друштва народа); Споразум између Шведске и Финске (1921) о Аландским острвима, потврђен резолуцијом Савета Друштва народа (усвојеним решењем задржан је суверенитет Финске над архипелагом, али је исто тако обезбеђена његова демилитаризација и неутрализација, као и очување шведског идентитета код становништва ових острва); потом, немачко-пољска Конвенција о Горњој Шлезии из 1922. године (којом су зајемчена права мањинама у обе државе, уз разрађен механизам њихове заштите, који је укључивао и право обраћања тим поводом Друштву народа); као и Конвенција о територији Мемела закључена између Друштва народа и Литваније 1924. године (којој је прикључен и Статут области Мемела која је добила статус аутономне покрајине; признат је суверенитет Литваније над овим градом /данашњег назива Клајпеда/ и његовом околином, односно признато је њихово припајање овој држави које је пре тога било једнострано проглашено, али су становништву овог подручја, које је било изразито хетерогено у етничком погледу – и то са највећим уделом Немаца, па тек

земљи, он је имао поједине одредбе које су се тицале положаја и заштите мањина у Пољској, Чехословачкој и Данцингу, те је стога свакако чинио значајан део Версајског система мањинске заштите (в. *ibid*, стр. 94, 96).

¹³²⁶ Такав приступ деле, на пример: овде већ цитирани Капоторти; Патрик Торнбери (Patrick Thornberry; в. Р. Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford, 1991); Силво Деветак (в. S. Devetak, *Manjine, ljudska prava, demokratija: Međunarodna zaštita ljudskih i etničkih prava*, Oslobođenje, Sarajevo, 1989); али и Смиља Аврамов и Миленко Крећа (в. С. Аврамов, М. Крећа, *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1999), и др. О томе у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, стр. 93, ф, н. 103.

онда Литванаца – била загарантована једнака општа грађанска права, а литвански и немачки су проглашени службеним језицима, итд).¹³²⁷

Поред тога, према неким мишљењима, попут оног које је својевремено изнео познати британски историчар Карлајл Макартни (Carlile Aylmer Macartney), у оквиру Версајског система улазили су чак и они споразуми о размени становништва, попут Конвенције о реципрочном исељавању закључене између Грчке и Бугарске 1919. године, као и Споразума о размени становништва између Грчке и Турске из 1923. године.¹³²⁸ Споразумима ове врсте, према оцени Б. Кривокапића, „покушано

¹³²⁷ Детаљније о свим овим посебним споразумима, видети: *Ibid*, стр. 120–133; такође и: Борис Кривокапић, „Заштита мањина између два светска рата – осврт на неке посебне случајеве“, *Међународни проблеми*, Vol. LVII, бр. 1–2, март 2005, стр. 100–120, нарочито стр. 107–118.

Иначе, Кривокапић сматра да ови посебни споразуми, будући да је реч о јединственим случајевима, колико год да су били значајни за заштиту појединих група, не треба да се третирају као посебан део Версајског система мањинске заштите, јер би тако широко и еластично схватање овога изискивало да се у њега уврсте и сви други споразуми који су се односили на поједине конкретне ситуације у вези са положајем мањина, као извори који су такође били у складу са „основним смерницама“ Друштва народа, мада без његових експлицитних гаранција (према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, стр. 93–94).

¹³²⁸ Борис Кривокапић се ту позива на следећи текст Макартнија: C. A. Macartney, "League of Nation's Protection of Minority Rights", у: Evan Luard (ed.), *The International Protection of Human Rights*, Frederick A. Praeger, New York and Washington, 1967, стр. 26–27. За област истраживања националних мањина и њихове заштите, вредна је пажње још једна студија Макартнија, који је иначе показивао посебно интересовање за земље и народе Средње и Источне Европе, одн. дунавског басена: Carlile. A. Macartney, *National States and National Minorities*, Oxford University Press, Humphrey Milford, London, 1934.

Поред поменутих споразума о реципрочној емиграцији, уговор те врсте је био закључен такође и између Грчке и Албаније 1926. године, те између Бугарске и Румуније 1940. године. Сличан је био и Споразум о исељавању Турака из Југославије, који је, међутим, био само парафиран (1938), али никада није потписан, и то – према казивању Кривокапића – због протеста Албаније, као и самих Албанаца у Југославији, који су сматрали да је предвиђено исељавање 40.000 муслиманских породица имало за циљ њихово исељење (према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 117).

Док је бугарско-грчком Конвенцијом припадницима етничких, верских и језичких мањина признато право слободног исељавања (дакле, факултативно или добровољно пресељење) у матичну државу одн. на територију друге уговорне стране, грчко-турским Споразумом предвиђена је била обавезна размена припадника муслиманске вере настањених

је да се једном политичком мером (пресељењем становништва) фактички реши проблем мањина“.¹³²⁹ Но, неки ће изнети још шира схватања, каква се, на пример, могу наћи у југословенској литератури из друге половине 70-их година прошлог века, према којима су део поменутог система чинили и неки други билатерални споразуми којима је регулисан положај појединих мањина, мада без непосредних гаранција Друштва народа, попут споразума који су у међуратном периоду закључени између Југославије и Италије.¹³³⁰

Обавеза закључивања посебних мањинских уговора између Главних савезничких и удружених сила, с једне стране, и сваке од новоформираних и проширених држава, с друге стране, установљена је била самим Мировним уговорима. Интересантно је то да је тада примењена таква пракса – где се

на грчкој територији и припадника грчке православне вере настањених на турској територији, са изузетком те обавезе само за Грке у Цариграду и муслимане у западној Тракији. Споразум о размени становништва између Бугарске и Румуније предвиђао је, пак, једно комбиновано решење, са обавезном разменом бугарског, односно румаунског становништва из одређених, прецизно утврђених области, док је припадницима истих мањина у другим подручјима ових држава дата могућност факултативног пресељења у матицу. Овим уговорима су биле утврђене и одређене мере за заштиту имовинских права исељеника. Но, према неким подацима, на тај начин је између Турске и Грчке „размењено“, одн. расељено скоро 2.000.000 људи, од чега су огромну већину (1.300.000 – 1.500.000) чинили Грци из Турске. Такође, сматра се да су поменуте државе, не желећи да пропусте ту прилику, одредбе о размени примениле и на друге мањине, те да су Турци, уз Грке, иселили и Србе, Румуне, Русе и Роме, док су Грци, с друге стране, поред Турака, режимом размене обухватили и Албанце и Роме муслиманске вере. Детаљније о томе у: *Ibid*, стр. 115–117; уп. Жарко Обрадовић, *Мањине на Балкану*, *op. cit*, стр. 237–241.

¹³²⁹ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit*, стр. 115.

¹³³⁰ Видети: *Ibid*, стр. 93, ф. н. 105. Ту се пре свега мисли на Рапалски уговор из 1920. године, те на споразуме о Ријеци из 1923. и 1924. год. и друге споразуме између Италије и Југославије из тог периода. Овим билатералним уговорима мањинска заштита је била донекле проширена и на стране држављање, што није било за то време, али ни данас, уобичајена пракса. Наиме, поред југословенских држављана италијанског порекла, заштитом су били обухваћени и италијански држављани у Далмацији. С друге стране, заштита и одређена права признати су и југословенским држављанима у области Ријеке, али не и у остатку Италије. Такође, ова суседна држава прихватила је уговорне обавезе само у вези са општинама насељеним српским православним становништвом, док је кључни мањински проблем – велики број припадника хрватског и словеначког етничког корпуса на територији тадашње Италије – остао ван предмета регулисања (о томе у: *Ibid*, стр. 119).

обавезују треће земље које нису уговорне стране и које заправо нису ни учествовале у закључивању тих споразума (те су то били својеврсни „споразуми на штету трећих“) – која, како подвлачи Кривокапић, није уобичајена за савремено међународно уговорно право.¹³³¹ Између осталог, и због тога су били јаки отпори појединих држава, пре свега Румуније, али и Краљевине СХС, да се такви уговори прихвате; али, ове „треће земље“ су на крају ипак биле присиљене на то, применом „разних облика убеђивања, па и претњи“ (на пример, таква је била претња прекидом дипломатских односа са Румунијом).¹³³² Но, сви мировни уговори, осим Версајског уговора са Немачком, као и сви мањински уговори, садржали су сличне, скоро па типске одредбе, наравно, прилагођене конкретној ситуацији, али у принципу засноване на истом решењу.

Конкретне формулације права припадника мањина или општих права која су од значаја и за ова лица, односиле су се на гарнтавоње свим становницима односних држава – невезано за њихове разлике по основу рођења, народности, језика, расе или вере – потпуне заштите живота и слободе, укључујући и слободу вере, религије или веровања, односно њиховог приватног или јавног исповедања; јамчење свим њиховим држављанима, опет без обзира на расу, језик или веру, равноправности пред законом и равноправно уживање грађанских и политичких права; те на слободу домаћих држављана да употребљавају било који језик, дакле, и оне језике који нису имали службени карактер (у приватним односима, трговачким пословима, у области издаваштва, вере или на јавним зборовима), уз обавезне олакшице како за употребу неслужбених језика пред судовима, тако и за спровођење јавног образовања у основним школама на тим језицима у срединама са знатним уделом оних који говоре неки од тих језика; право припадника мањина да сопственим средствима подижу школе, верске, добротворне и друге друштвене установе, да аутономно управљају њима и да их надгледају; итд.¹³³³

У свим тим уговорима је изричито утврђено да ће њихове одредбе о мањинама, у погледу правне снаге, имати супрематију у односу на законе и

¹³³¹ *Ibid*, стр. 97.

¹³³² Видети у: *Ibid*, стр. 98–99.

¹³³³ Детаљније о томе у: *Ibid*, стр. 100–106.

друге унутрашње правне акте држава у питању. Такође, утврђене обавезе односних држава према мањинама дефинисане су као обавезе од међународног интереса и стога су и стављене под гаранцију Друштва народа, при чему је такође прецизирано и да се оне не могу изменити без пристанка већине Савета Друштва народа. Било је предвиђено и да сваки члан овог Савета може да упозори то тело на кршење утврђених обавеза према мањинама или на саму опасност те врсте, а на основу чега би онда Савет поступао. Даље, наглашено је да ће се спорови у вези са уговорним одредбама о заштити мањина, односно правним и фактичким питањима која из њих произлазе, третирати као међународни спорови који ће, на захтев једне од страна, бити упућивани новоформираном Сталном међународном суду.

Све у свему, из приложеног видимо да „заштита мањина полако прераста у систем у међународном праву од I светског рата“.¹³³⁴ Али, тај процес није текао лако, будући да су га пратили отпори држава, како оних којима су биле наметнуте обавезе у том смислу (које су у већини случајева настојале да избегну њихово спровођење у пракси, сматрајући то за спољно мешање које нарушава њихов суверенитет), тако и оних које су остале изван система уговорних обавеза, опирајући се његовој универзализацији, а од којих су неке, позивајући се на свој концеп тзв. грађанске нације, заправо исказивале страх да би признавање некаквих посебних права мањинама могло угрозити њихов интегритет. Последишно, не само да међународна заштита мањина није ни формулисана на нивоу једног међународноправног начела, већ је питање мањинске заштите, и поред увођења одређеног међународног контролног механизма, фактички и даље било у искључивој надлежности појединачних држава; а то је у неким случајевима искоришћено и као основ за протеривање или размену мањинског становништва. Поред тога што таква заштита мањина није била ефикасна, она је заиста неретко служила и као инструмент мешања у унутрашње ствари других држава.¹³³⁵ Уосталом, мањкавости и недостаци тог система, као и самог Друштва народа, омогућили су или макар допринели томе да, у веома кратком периоду након њиховог успостављања, дође до успона фашистичке и нацистичке идеологије

¹³³⁴ Младена Прелић, „Мали појмовник мултиетничности“, *op. cit.*, стр. 11.

¹³³⁵ Видети: Војислав Становић, „Демократија и мањине у југоисточној Европи“, *op. cit.*, стр. 17.

у Европи и пратећег милитантног расизма, чиме не само да је поништен сваки до тада остварен напредак на пољу међуетничких и међунационалних односа, већ је на тим основама, током Другог светског рата, спроведен и холокауст неслућених размера – у виду систематског прогона и геноцида над разним етничким, верским, па и политичким групама – од стране нацистичке Немачке, односно њеног националсоцијалистичког режима и његових савезника и сарадника.

6.1.3.2. Савремени међународни систем и заштита мањина

Индивидуалистички приступ, заснован за заговарању људских права појединаца као најбољој заштити за све грађане, па и припаднике мањина, конципиран је током и после Другог светског рата, са тежњом да се, између осталог, избегну мане и недостаци мањинске заштите каква је постојала у међуратном периоду (а која је била, како се може из претходно реченог уочити, базирана и на неким колективним правима). Сада је, како објашњава В. Становчић, доминантно постало оно становиште „да је најбољи систем заштите мањина онај који сваког човека, без обзира на његово етничко порекло, сматра и третира једнако – као грађанина и као таквога га претпоставља држави (као вредност ставља испред или изнад државе)“.¹³³⁶

Такво становиште и индивидуалистички приступ, подржани од стране САД и других западних земаља, преовладали су након Другог светског рата и у оквиру Уједињених нација, те је на тој линији 1948. године усвојена *Универзална декларација о правима човека*.¹³³⁷ И не само у том документу, већ и у свим другим универзалним документима међународног права, односно у свим актима ОУН и њених специјализованих агенција, који се

¹³³⁶ *Ibid.*

¹³³⁷ Ту се, између осталог, каже да „сваком припадају сва права и слободе проглашене у овој декларацији без икаквих разлика у погледу расе, боје, пола, језика, вероисповести, политичког или другог мишљења, националног или друштвеног порекла, имовине, рођења или других околности“ (чл. 2/1); те да „сви имају право на једнаку заштиту против било какве дискриминације којом се крши ова декларација и против сваког подстицања на овакву дискриминацију“ (чл. 7). Нав. према: *Универзална декларација о људским правима* (1948), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 549.

односе на људска права и укидање дискриминације по било ком основу (као што су раса, то јест боја коже, пол, језик, верска или национална припадност и др.), прихваћена је једна одредница са суштински индивидуалистичким предзнаком, тако што се ту говори не о правима мањина већ искључиво о *правима лица* која припадају мањинским групама или *правима припадника* тих колективитета.

У међувремену је ипак, у том погледу, направљен неки помак на пољу заштите мањина и њихових права, будући да су *Пактом о грађанским и политичким правима* из 1966. године имплиците признати неки облици тзв. колективних права, јер је тада по први пут истакнуто да се утврђена права остварују „у заједници“ са другим члановима групе.¹³³⁸ Дакле, препознато је и на одређен начин признато да нека права, по самој својој суштини, имају колективистички карактер, премда је, у основи, задржан онај индивидуалистички приступ с обзиром на то да се и даље индивидуе, односно лица која припадају мањинама, третирају као титулар, то јест као корисници зајемчених права. Реч је о чувеном члану 27 Пакта, који гласи:

„У државама где постоје етничке, верске или језичке мањине, лица која припадају тим мањинама не могу бити лишена права да имају, у заједници са другим члановима своје групе, свој сопствени културни живот, да исповедају своју сопствену вероисповест и обављају

¹³³⁸ Војислав Становчић, указујући на такво тумачење чл. 27. *Пакта о грађанским и политичким правима*, односно објашњавајући његов имплицитан дух, каже да је њиме „пружена једна могућност која у крајњем резултату може подразумевати један облик колективних права“. Наиме, „упркос отпору да се отворено прихвати идеја колективних права“, употребљена „формула 'у заједници са другим члановима'... је израз разумевања да се нека права и слободе практично не могу уживати осим у заједници са другима“. Војислав Становчић, „Појам националне мањине и тертирање индивидуалних и колективних права“, *Годишњак Факултета политичких наука*, вол. 2, бр. 2, 2008, стр. 495.

Ово се управо односи на права у области вероисповести, образовања и културе, укључујући и право на коришћење сопственог језика, јер је подразумевајуће да је њихово делотворно остваривање могуће само у „заједници са другима“, то јест као изванредан облик колективних права.

верске дужности, или да употребљавају свој сопствени
језик“.¹³³⁹

Управо због ове одредбе – иако је то уједно и једина одредба у Пакту која се изричито односи на мањине и права њихових припадника – тај документ се сматра једним од кључних, ако не и најважнијим универзалним међународноправним извором из ове области.¹³⁴⁰ У осталом делу Пакта, наиме, уз потврду општег начела недискриминације, говори се о универзалним грађанским и политичким правима, то јест оним која имају општи значај, али нека од њих су такође важна и за мањине, односно њихов опстанак, и очување и заштиту мањинског идентитета. На пример, међу таквим правима општег значаја које Пакт утврђује су и: право сваког људског бића на живот; право на слободу (чије лишавање је могуће искључиво у складу са законом) и личну безбедност; право народа на самоопредељење, које подразумева да они слободно одређују свој политички положај и да слободно остварују свој привредни, друштвени и културни развој; право на слободу мисли, савести и вероисповести, укључујући слободу родитеља, односно законских старатеља, да обезбеде својој деци верско и морално васпитање у складу са њиховим убеђењима; забрана дискриминације деце према раси, боји, језику, вери, националном пореклу, рођењу и др; слобода мишљења и изражавања; слобода удруживања; право сваког на слободно кретање и слободан избор места боравка, уколико се лице законито налази на територији неке државе; једнакост пред судовима; право лица које је оптужено за кривично дело да буде, уз пуну равноправност, између осталог, у најкраћем року, подробно и на језику који разуме обавештен о природи и разлозима оптужбе против њега; право сваког грађанина да, без икакве дискриминације и неразумног ограничења, учествује – било непосредно или преко слободно изабраних представника – у

¹³³⁹ *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, *op. cit.*, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Međunarodni-pakt-o-građanskim-i-političkim-pravima.pdf> (27/12/2021), стр. 8.

¹³⁴⁰ Говорећи о одредби из чл. 27 Пакта о грађанским и политичким правима, Б. Кривокапић каже да је управо то „оно што издваја Пакт међу свим другим универзалним међународним споразумима и чини га и данас најважнијим међународним правним извором у материји заштите мањина на светском нивоу“. Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 419.

вођењу јавних послова; да има активно и пасивно бирачко право, које је општег и једнаког карактера, на повременим, исправно спроведеним изборима, уз тајност гласања; доступност јавних служби под општим и једнаким условима; забрана сваког заговарања националне, расне, или верске мржње, које представља подстицање на дискриминацију, непријатељство или насиље; итд.¹³⁴¹

Када је реч о наведеном чл. 27 Пакта, важно је истаћи да је његова формулација отворила бројна питања и дилеме у тумачењу домета овог документа и обавеза које из њега произлазе за државе чланице на пољу мањинске заштите. Оно што не може бити спорно јесте то да су наведеном одредбом утврђена, додуше путем једне негативне одреднице (јер се не каже да та права припадају члановима мањинских група, већ да они не могу бити њих лишени), три права или, можда је боље рећи, три групе права која се јемче припадницима мањинских (етничких, верских или језичких) заједница: она која се односе на очување мањинског културног идентитета (право на сопствени културни живот); на слободу вероисповести; и на слободну употребу сопственог (то јест матерњег) језика. Но, поред неких других, ништа мање спорних нити мање важних питања,¹³⁴² стил форумулисања

¹³⁴¹ За детаљније видети: *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, *op. cit.*, чл. 1–27, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Međunarodni-pakt-o-građanskim-i-političkim-pravima.pdf> (27/12/2021), стр. 1–8.

¹³⁴² На пример, једно од спорних места у формулацији ове одредбе било је и оно с њеног почетка, где се каже: „У државама где постоје етничке, верске или језичке мањине...” То је, наиме, отворило дилему у вези са тим да ли утврђене обавезе у вези са заштитом мањинских права важе само у случају држава чланица које имају илити признају наведене врсте мањина, док оне које не признају постајање таквих мањина у својим оквирима једноставно не би ни биле везане датим уговорним обавезама. Премда то раније није увек био случај, у скорашње време, а на основу одређених расправа и тумачења, превладао је став да се признавање мањина не може доводити у везу са обавезама држава које произлазе из чл. 27 пакта, одн. са остваривањем зајемчених мањинских права (в. Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 420). Тако је Комитет за људска права, у свом Општем коментару поводом чл. 27 Пакта, нагласио да „постојање етничке, верске и језичке мањине у одређеној држави чланице не зависи од одлуке државе чланице, већ треба да буде установљено објективним критеријумима“. У складу с тим је дато тумачење да појединци који припадају наведеним мањинама и имају уживати гарантована им права не морају бити држављани неке државе чланице, па чак ни са сталним боравиштем у њој. То значи и да радници мигранти или они који су само посетиоци неке државе чланице такође представљају мањину и спадају у круг субјеката који су „овлашћени (су) да не буду лишени

наведене одредбе наметнуо је дилему у вези са обавезом активног или, пак, само пасивног односа држава спрам Пактом утврђених права припадника мањина. Другим речима, питање је било да ли из дате одредбе произлази за државе обавеза да активно делују, путем одређених позитивних мера, како би се припадницима мањина омогућило да заиста уживају односна права или се, пак, њихова обавеза своди само на то да ничим не угрожавају примену тих мањинских права.

На основу тзв. циљног тумачења, кроз утврђивање самог циља норме, које су дали неки правни експерти, као и сам Комитет за људска права (као уговорно тело установљено на основу Пакта), превладао је став да, сходно датој одредби Пакта, државе ипак имају и позитивне обавезе, односно да су дужне да активно делују, уз сталну интервенцију и предузимање одговарајућих законодавних и управних мера, како би се се створили услови за стварно уживање и примену гарантованих права. Јер, без тога, припадници мањина би заправо били лишени тих права, а то је управо оно што чл. 27 Пакта изричито забрањује. Стога ће Капоторти закључити: „Само ефективно спровођење права постављених чланом 27 може да гарантује постојање реалне, а не само формалне једнакости припадника мањинских групација... Пасиван однос држава“, каже он, „имао би за последицу неоперативна права“.¹³⁴³ На пример, без одговарајућих културних, образовних и информативних институција (као што су школе на мањинском језику, библиотеке, издавачке куће, позоришта, музеји, фолклор, уметнички фестивали и изложбе, медији и др.), или без адекватних измена и допуна просветног система, тешко да су могући очување и развој мањинске културе и језика. А мањинске групе, без обзира на њихову бројност и развијеност дате земље, углавном немају финансијске капацитете потребне за успоставу и одржавање таквих институција, те су активна подршка и помоћ државе за то неопходни, мада наравно мора постојати и иницијатива самих мањина у том погледу. Поред тога, ни слобода вероисповести за мањинске групације

уживања ових права“. Видети: Општи коментар Комитета за људска права бр. 23(50) поводом члана 27 Међународног пакта о грађанским и политичким правима (1994), пар. 5.2, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *ор. cit*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 563.

¹³⁴³ Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *ор. cit*, стр. 149.

не би чак могла бити у потпуности остварива уз пасиван став државе.¹³⁴⁴ Наиме, без активне улоге државе на пољу заштите мањина, права која су им гарантована остала би, како каже Капоторти, само као „чисто теоретска“;¹³⁴⁵ односно, према речима Кривокапића, то би било „тзв. голо право (*nudum ius*)“, то јест једно симболично право које постоји само „на папиру“.¹³⁴⁶ Такође, и Комитет за људска права, у свом Општем коментару управо поводом чл. 27 Пакта, заузео је став да „позитивне мере од стране државе чланице могу бити нужне да би се заштитио идентитет мањине и права њених чланова...“; те да „докле год ове мере имају за циљ исправљање услова који спречавају или онемогућавају уживање (утврђених – прим. А. М. Ј.) права... оне могу представљати легитимну диференцијацију према Пакту, под условом да су засноване на разумним и објективним критеријумима“.¹³⁴⁷ При томе је подвучено да су позитивне мере заштите потребне како против аката саме државе чланице, односно њених власти, тако и против аката лица која делују на њеној територији.¹³⁴⁸

Но, генерално гледано, период након Другог светског рата и сама ОУН означили су једну нову фазу на овом пољу развоја, пре свега тиме што се отпочело са стварном изградњом једног *система* међународне заштите мањина, у правом смислу те речи, што ће рећи у смислу увођења неких општих правила, а што се показало као неопходна потреба из више разлога. Прво, због једноставне чињенице о немогућности да свака етничка група има своју засебну државу и потребе да се припадницима мањина обезбеди равноправност у уживању основних људских права, очување њиховог идентитета, а негде и сам њихов опстанак. Друго, због спознаје да искључиво националне ингеренције у области мањинске заштите нису делотворно решење, а при томе могу бити и злоупотребљене. Потом, ради настојања да

¹³⁴⁴ Видети: *Ibid*, стр. 148–149; 355; уп. Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit*, стр. 421–422.

¹³⁴⁵ Видети: Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit*, стр. 148–149.

¹³⁴⁶ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit*, стр. 421.

¹³⁴⁷ Општи коментар Комитета за људска права бр. 23(50) поводом члана 27 Међународног пакта о грађанским и политичким правима (1994), пар. 6.2, *op. cit*, стр. 564.

¹³⁴⁸ *Ibid*, пар. 6.1.

се уклони један од значајних узрока друштвених, то јест међугрупних конфликта, у чијим основама су питања етничитета и/или вере, а који су кроз историју, по својим последицама, показали да могу да воде ка оштрим поделама, као и да буду изразито насилни, окрутни или, једном речју, погубни како за ширу заједницу, тако и за поједнце и за саме групе у питању. Такође, систем међународне заштите мањина доприноси – или би макар тако требало да буде – спречавању међудржавних сукоба у вези са статусом њихових мањина и уопште мањинским питањима. Међутим, таква улога међународног система мањинске заштите је, како савремена пракса то стално изнова показује, веома често предмет опструкција, уз изразито селективну употребу, и то пре свега у складу са геополитичким интересима глобалних сила.

Што се тиче саме организације Уједињених нација и надлежности њених органа у погледу заштите мањина, важно је рећи да сви њени главни органи – као што су: Генерална скупштина, Савет безбедности, Економски и социјални савет, Секретаријат и Међународни суд правде¹³⁴⁹ – у оквиру својих надлежности утврђених Повељом УН, могу имати значајну улогу и на том пољу деловања. Ипак, проблеми неретко настају због значајних ограничења њихових надлежности која су последица како самих успостављених правила њиховог функционисања и њихове структурисаности, тако и односа снага великих сила и њиховог глобалног утицаја.

Тако, на пример, у надлежност Генералне скупштине УН, коју чине све државе чланице од којих свака има по један глас, између осталог, спада и разматрање и давање препорука у вези са свим питањима из оквира Повеље (уз ограничење којим се искључују она питања која се већ налазе пред Саветом безбедности), укључујући ту и она која се тичу овлашћења свих органа који су њоме предвиђени. Све то, дакле, важи и за област људских

¹³⁴⁹ Поред горенаведених, у главне органе УН, према Повељи, спада и Старатељски савет. Међутим, док је овај орган био активан и значајан раније, када су постојале тзв. територије под старатељством, данас то није случај; мада, остаје отворена могућност да се, у случају обновљене потребе за систем старатељства, он поновно активира. Но, када је реч о заштити мањина, таква врста питања ни не спада у његов делокруг рада, будући да важи другачији режим заштите када је реч о правима становника територија под старатељством. О томе видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, гл. V: „Уједињене нације и заштита мањина“, *op. cit.*, стр. 387.

права, а самим тим и за права мањина.¹³⁵⁰ Такође, Генерална скупштина је овлашћена да покреће проучавања различитих врста питања и о томе даје препоруке, поред осталог, ради унапређења остваривања људских права за све, без било какве дискриминације, те како би се подстакли развој и кодификација међународног права.¹³⁵¹ То је истовремено и орган коме се на разматрање подносе извештаји генералног секретара, Савета безбедности, уговорних тела и других органа УН, а они се могу, у целости или делимично, односити и на питања у вези са стањем људских и мањинских права.

Но, у овом смислу, посебно је значајно једно овлашћење које Генерална скупштина има (на основу Резолуције усвојене 1950. године под називом „Уједињени за мир“ /енгл. *Uniting for Peace*) у погледу очувања или поновног успостављања међународног мира и безбедности, а када је рад Савета безбедности у вршењу те његове примарне надлежности блокиран (услед права вета његових сталних чланова). У таквој ситуацији, наиме, може се ургентно (у року од 24 часа) сазвати Генерална скупштина како би се на њеном ванредном заседању размотрило актуелно питање које представља опасност по мир или његово нарашување, те препоручиле колективне мере које с тим у вези треба да буду предузете. Говорећи о овом институционалном механизму УН-а, Тања Мишчевић каже: „Уједињене нације су се показале креативним да избегну парализу на коју их је терао биполаризам, на тај начин што су покушале да пронађу нове технике које у Повељи нису предвидели њени творци“.¹³⁵² Ова ауторка, међутим, истовремено и упозорава, ослањајући се ту на анализу Розалин Хигинс (Rosalyn Higgins), да та „повећана флексибилност“ у раду органа УН може да произведе „оперативну несигурност“, односно „одбијање прихватања

¹³⁵⁰ Видети о томе у: *Ibid*, стр. 381.

¹³⁵¹ Према: *Ibid*, стр. 382.

Иако се данас генерално придаје све већи значај одлукама међународних организација, не треба изгубити из вида то да њихов утицај – а пре свега утицај одлука Уједињених нација као универзалне међународне организације – на „прогресивни развој“ међународног права (што је терминологија оснивачког акта Комисије УН за међународно право), односно на процес његовог стварања, представља предмет дуготрајних и још увек присутних расправа како у теорији, тако и у пракси. О томе говори Тања Мишчевић, у раду: „Утицај одлука појединих типичних међународних организација на развој међународног права: Случај Уједињених нација“, *МИП*, Vol. LXVIII, бр. 4, 2016, стр. 390–416.

¹³⁵² *Ibid*, стр. 392

деловања по мери која је донета на основу примене флексибилности“.¹³⁵³ Постоји заправо извесно ограничење овог механизма, с обзиром на саму природу, односно правну снагу одлука Генералне скупштине које, у већини случајева (изузетак у том погледу су само неке унутарорганизацијске одлуке), нису правно обавезујуће за чланице УН, за разлику од одлука Савета безбедности које све имају за њих обавезујућу снагу. Стога је и најмеродавнији закључак онај где је примећено да, „док Генерална скупштина има широку област деловања уз веома уска овлашћења..., Савет безбедности има уску област деловања уз широке надлежности“.¹³⁵⁴

Ипак, када је реч о одлукама Генералне скупштине, треба подвући да оне свакако имају извесну моралну и/или политичку снагу, као што, на неки начин, рефлектују и став светског јавног мњења,¹³⁵⁵ будући да је реч о телу које представља својеврстан универзалан форум. Стога, оне могу ипак бити делотворне у спровођењу притиска на владе држава, вршећи утицај на њихово понашање, макар тиме што им се „сужава могућност апсолутно својеволјне акције“.¹³⁵⁶

У погледу, пак, Међународног суда правде (МСП; енгл. International Court of Justice) – као главног судског органа Уједињених нација (чији је Статут саставни део Повеље УН, те су чланице светске организације истовремено и његове уговорне стране) – можемо приметити да је његова улога у вези са међудржавним споровима у чијој основи су питања од значаја за положај и заштиту мањина, нарочито актуелизована данас, у контексту ескалације украјинско-руске кризе и пратећег, хибридног рата који се, у тренутку писања ових редова, још увек води. Основне функције овог судског тела су решавање међудржавних спорова мирним путем (доношењем пресуде која је, за тај посебан случај, обавезујућа за стране у спору; повлачењем тужбе; или постизањем поравнања) и давање саветодавног мишљења о правним питањима на захтев за то овлашћених органа УН и међународних

¹³⁵³ *Ibid.*

¹³⁵⁴ *Ibid.*, стр. 393.

¹³⁵⁵ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, гл. V: „Уједињене нације и заштита мањина“, *op. cit.*, стр. 381.

¹³⁵⁶ Тања Мишчевић, „Утицај одлука појединих типичних међународних организација на развој међународног права: Случај Уједињених нација“, *op. cit.*, стр. 391.

организација.¹³⁵⁷ Но, у погледу спорова међу државама, надлежност Суда је ограничена само на оне случајеве када су обе стране у спору прихватиле његову надлежност. Државе могу прихватити тзв. обавезну надлежност Суда у свим правним споровима који се јаве, без посебног споразума и према свакој другој држави која прихвата исту обавезу (факултативна клаузула Статута Суда).¹³⁵⁸ И док је један број држава такву надлежност Суда прихватио, неке нису, а међу овим другима је и Русија.

Након што је Русија отпочела, 24. фебруара 2022. године, на територији Украјине да спроводи оружана дејства широких размера или, како је она сама то назвала, „специјалну војну операцију“, Кијев је – тврдећи да ове две земље имају спор око тумачења Конвенције о геноциду (1948) чије су обе потписнице – поднео тужбу против Русије пред Међународним судом правде, уз захтев да овај одбаци руске оптужбе о спровођењу геноцида над етничким Русима, односно рускојезичном становништву у Донбасу (источна Украјина) и, тиме, утврди да је оправдање Русије за своје деловање неосновано. Кијев тврди, наиме, да је то злоупотреба концепта геноцида од стране Русије у функцији легитимисања инвазије коју спроводи.¹³⁵⁹ Тиме је

¹³⁵⁷ Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, гл. V: „Уједињене нације и заштита мањина“, *op. cit.*, стр. 389.

¹³⁵⁸ То је утврђено чл. 36/2 Статута МСП; нав. према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, гл. V: „Уједињене нације и заштита мањина“, *op. cit.*, стр. 389.

¹³⁵⁹ Остаје да се види какав ће бити исход овог случаја, односно претходна одлука о надлежности Суда да у тој ствари поступа. Више је, међутим, него упечатљива практично једногласна сагласност Европске уније и остатка Запада са том тврдњом кијевског режима, успостављеног на крилима „Евромајдана“, да Русија, односно њен лидер, користи појам геноцида, као и неонацизам, зарад оправдања њене наводне агресије и планиране русификације Украјине. Имајући ово у виду, чини се да је исход поменутог случаја пред МСП заправо прилично извесан. Но, оно што нарочито забрињава, а на шта је Мирјана Радојичић у свом недавно објављеном тексту посебно скренула пажњу, јесте то да ЕУ – као самопрокламована „заједница вредности“ које деле њене чланице, а међу којима, поред људских права, мултикултурализма и др, прворазредни значај има управо антифашистичка и антинацистичка оријентација – није показала да има слуха нити сензибилитет било које врсте, већ напротив изненађујућу толерантност, према реалним облицима и размерама неонацизма у друштвеном и политичком животу савремене Украјине. ЕУ је, закључује поменута ауторка, морала бити „довољно свесна колики је његов (мисли се на неонацизам; прим. – А. М. Ј.) стварни, а не само ретотички удео у разлозима“ за покретање руске војне операције против Украјине. Видети: Мирјана Радојичић, „Рат у Украјини као нови тест за

покренуто питање надлежности Суда да поступа у овом случају, с обзиром на то да Русија није прихватила ону факултативну клаузулу Статута, нити сматра да постоји спор око Конвенције о геноциду, а без тога Суд не би могао да има надлежност. Како је Ентони Дворкин (Anthony Dworkin), стручњак за међународно право и виши сарадник у Европском савету за спољне односе, недавно објаснио: „... једини начин на који Украјина може да покрене случај је позивање на конвенције које имају клаузулу у себи која омогућава да се спорови око (њиховог; прим. – А. М. Ј.) тумачења ... упућују (на МСП) и то је оно што Украјина ради Конвенцијом о геноциду“.¹³⁶⁰ Поред тога, исти експерт је овај случај оценио као „пример имажинативног правног рада с украјинске стране“.¹³⁶¹

Када се говори о међународном правосуђу и међуетничким конфликтима, односно процесуирању с њима повезаних кривичних дела, неминовно је поменути *ad hoc* Међународне кривичне трибунале за бившу Југославију и Руанду, који су такође судови Уједињених нација, будући да су формиран на основу одлука Савета безбедности (из 1993. и 1994. године), а чији је правни основ још увек предмет расправа. О спорној улози тзв. Хашког трибунала (енгл. Hague Tribunal или званично International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia – ICTY)¹³⁶² који се бавио злочинима почињеним током 90-их година прошлог века на простору бивше Југословије,¹³⁶³ више

Европу – да ли је ЕУ заиста 'заједница вредности', *Нова српска политичка мисао*, рубрика „Савремени свет“, 10. април 2022, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/rat-u-ukrajini-ka-novi-test-za-evropu-da-li-je-eu-zaista-zajednica-vrednosti.html> (11/04/2022).

¹³⁶⁰ „РСЕ интервју: Може ли Русија због Украјине пред међународни суд?“ (Reid Standish), *Радио Слободна Европа*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajina-rusija-me%C4%91unarodno-pravo/31728682.html>, 01. март 2022 (29/03/2022).

¹³⁶¹ *Ibid.* Износећи овакву оцену, Ентони Дворкин је мислио заправо на то да у тужби Кијева нема говора о томе да Русија спроводи генцид, будући да, према његовим речима, ни нема доказа за то, јер се ради о потпуно специфичном злочину.

¹³⁶² Пун назив овог *ad hoc* међународног судског органа гласи Међународни трибунал за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије након 1991 (енгл. International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991).

¹³⁶³ Крајем 2017. године, након скоро четврт века рада, овај привремени суд је званично затворен, премда је установљен тзв. Механизам за кривичне судове који треба, између осталог, од њега да преузме целокупну документацију, те оконча поступке који нису

речи ће бити касније, у оквиру студије случаја Србије. Но, оно што треба овде истаћи јесте то да, иако је у поступцима против осумњичених војних и политичких лидера примењено начело индивидуалне кривичне одговорности,¹³⁶⁴ у случају Србије и српског народа управо једна од последица – а сходно начину вођења тих процеса и њиховим исходима, сасвим оправдано се може рећи да је то уједно био и циљ – јесте оснаживање неких старих и креирање нових негативних стереотипа о њима.

Још једно важно тело у међународном правном систему јесте стални Међународни кривични суд (МКС, енгл. ICC – International Criminal Court) у Хагу, замишљен такође као део система УН.¹³⁶⁵ Коначно, педесет година

завршени. На свечаној церемонији затварања Хашког трибунала, председник овог тела – судија Кармел Ађијус (Carmel Adius) – рекао је да је „трибунал својим радом отворио врата нове ере у међународној кривичној правди“; док је генерални секретар УН, Антонио Гутерес (António Manuel de Oliveira Guterres), истакао да је, „захваљујући раду суда, одговорност заживела у колективној свести људи, те да без судова за Југославију и Руанду можда никад не би дошло до оснивања сталног међународног кривичног суда“. Све и да се уважи овај његов допринос на пољу развоја међународног кривично-правног система, ипак – како је поводом његовог затварања с правом закључила тадашња директорка Канцеларије Владе РС за људска и мањинска права, Сузана Пауновић – „последњу реч о раду Хашког трибунала даће историја“. Такође, остаје неспорна чињеница да је великом броју српских жртава правда остала ускраћена. Све нав. према: „Хашки трибунал свечано затворен“, *Политика*, 21.12.2017, politika.rs/scc/clanak/394933/Zatvoren-Haski-tribunal (31/03/2022).

¹³⁶⁴ Применом начела индивидуалне кривичне одговорности требало је да овај Суд покаже да „високи положај неког појединца више не може бити заштита од кривичног гоњења“, односно „да лица осумњичена да сnose највећу одговорност за почињена зверства могу бити позвана на одговорност, као и да кривица треба да буде индивидуализована, штитећи читаве заједнице од тога да буду прозване 'колективно одговорним'“ (нав. према: „О МКСЈ“, сајт Међународног кривичног суда за бившу Југославију, Уједињене нације, <https://www.icty.org/bcs/o-mksj> (29/03/2022)).

Иначе, начело индивидуалне кривичне одговорности промовисано је у процесима вођеним у Нирнбергу против нацистичког немачког вођства након Другог светског рата, упрво „кроз тежњу да се појединачни поступци не претворе у суђења целом немачком народу“. Према: Петар Станојевић, Зоран Павловић, Снежана Прелевић, „Међународни кривични суд – млад орган, али значајан сегмент међународног правосуђа“, *Право – теорија и пракса*, бр. 7–8, 2009, стр. 5; 9.

¹³⁶⁵ Самим Римским статутом Суда је предвиђено да се однос и сарадња између УН и МКС заснива на уговору са којим претходно мора да се сагласи Скупштина држава чланица Статута. Видети: Римски статут Међународног кривичног суда, чл. 2, у: Закон о потврђивању Римског статута МКС, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр.

након што је првобитно покренута иницијатива за оснивање сталног међународног кривичног суда, на дипломатској конференцији одржаној под покровитељством УН у јулу 1998. године у Риму усвојен је Статут МКС (тзв. *Римски статут*), који је ступио на снагу 01. јула 2002. године, пошто је положен потребан број ратификационих инструмената, а потом је наредне, 2003. године уследило и свечано отварање Суда. МКС је надлежан да води кривичне поступке за најтежа међународна кривична дела почињена на територији или од стране држављана држава чланица *Римског статута*. Када је реч о државама које нису чланице, оне могу формалним путем да прихвате надлежност Суда само за неки конкретан случај; а такође и Савет безбедности, вршећи своја овлашћења у складу са гл. VII *Повеље УН*, може да пријави тужиоцу МКС одређено кривично дело. Конкретно, МКС је надлежан за кривична дела као што су: геноцид; злочини против човечности; ратни злочини; и дело агресије. У погледу агресије, самим Статутом је прописано да је неопходно да се најпре, путем одговарајућих прописа, утврде елементи тог кривичног дела, као предуслов установљења надлежности Суда.¹³⁶⁶ Амандманима, усвојеним на првој ревизионој конференцији одржаној у Кампали јуна 2010. године (а током 2017. године већ је постојао потребан број њихових ратификација), омогућено је „оживљавање дуго уснуле надлежности Међународног кривичног суда... над злочином агресије“.¹³⁶⁷

Проблем је, међутим, што и надлежност овог Суд има како формално-правна, тако и фактичка ограничења. Наиме, док је велики број земаља 1998. године подржао оснивање овог Суда, неке – попут Кине, Ирака, Израела, Либије, Јемена, Катара, али и САД – то нису учиниле, гласајући заправо

5/2001, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-potvrdjivanju-rimskog-statuta-medjunarodnog-krivicnog-suda.html> (05/04/2022).

¹³⁶⁶ *Римски статут МКС*, чл. 5/1 и 5/2, *op. cit.*, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-potvrdjivanju-rimskog-statuta-medjunarodnog-krivicnog-suda.html> (05/04/2022).

¹³⁶⁷ Михајло Вучић, „Агресија као међународни злочин“, *Међународни проблеми*, Vol. LXIX, бр. 1, 2017, стр. 78–79. М. Вучић објашњава неоснованост постојећих критика и оспоравања могућности МКС да процесуира ову врсту злочина на ваљан начин, те истиче да „природа злочина агресије није нимало различита од осталих међународних злочина који не трпе исте критике“ (*ibid*, стр. 78). Штавише, спровођење кривичних поступака у вези са тим „врховним међународним злочином“, тј. „злочином над злочинима“ – сматра он – допринело би како развоју кривичног права, тако и одржавању светског мира и стабилности (*ibid*).

против Римског статута. Премда су Сједињене Државе, као уосталом и Израел и Јемен, накнадно (2000. године) ипак потписале Римски статут, оне су веома брзо након тога, већ 2002. године, за време администрације Џорџа Буша (George Walker Bush), како се то уобичајено назива, „повукле потпис“, односно обавестиле су УН да неће сматрати да су чланица Суда нити да, због потписа, имају било какве правне обавезе. Образложење за овакву одлуку САД састојало се у исказивању бојазни од могуће политизације процеса који би били вођени пред овим Судом против припадника оружаних снага те земље, као и неприхватљивости тога да њени грађани у том случају не би имали правне гаранције које они иначе уживају на основу америчког Устава и националног законодавства.¹³⁶⁸

С друге стране, Русија – која је првобитно подржала оснивање овог Суда, те и потписала његов Статут, али не спроводећи процедуру ратификације – такође је 2016. године повукла свој потпис, објашњавајући то недостатком ефикасности и независности овог судског тела, које није успело да постане ауторитативан међународни трибунал, као и његовим високим трошковима. Процене су, међутим, биле да ја главни разлог за повлачење потписа ове земље био заправо већ тада дат наговештај тужиоца МКС о могућем третирању оружаних сукоба у источној Украјини као оружаних сукоба међународног карактера на које би се могле применити релевантне одредбе Римског статута.¹³⁶⁹

С обзиром на ту чињеницу да Русија, баш као и Украјина, није чланица Римског статута, у садашњој ситуацији са поменутом ескалацијом украјинско-руске кризе и постојећим ратним дејствима, код неких се јавила сумња у могућност евентуалног процесуирања, односно позивања на одговорност пред МКС руског вођства у вези са наводно почињеним ратним

¹³⁶⁸ Видети: David Storobin, Esq., "International Criminal Court: Guilty as charged", *Global Politician*, 10.20.2004, <http://globalpolitician.com/articles.asp?ID=84> (05/04/2022).

¹³⁶⁹ Реч је о годишњем Извештају тужиоца МКС о прелиминарним истражним радњама, који је објављен 14. новембра 2016. год, само два дана пре одлуке Русије о повлачењу свог потписа са Римског статута. Видети: Sergey Sayapin, "Russia's Withdrawal of Signature from the Rome Statute Would not Shield its Nationals from Potential Prosecution at the ICC", *European Journal of International Law*, November 21, 2016, <https://www.ejiltalk.org/russias-withdrawal-of-signature-from-the-rome-statute-would-not-shield-its-nationals-from-potential-prosecution-at-the-icc/> (05/04/2022).

злочинима у Украјини. Но, други тврде да је МКС у овом случају ипак надлежан.¹³⁷⁰ Ради се о томе да је Украјина, иако није чланица Статута, формално признала надлежност Суда у вези са наводним злочинима почињеним на њеној територији.¹³⁷¹

Ту постоје, међутим, и ограничења практичне природе. Поступак пред овим судом може да се води само ако је лице осумњичено за наређивање или надгледање злочина ухапшено, а МКС нема сопствене полицијске снаге, те може да делује у том смислу само путем издавања налога за хапшење, за чије спровођење је, пак, потребна сардања држава. Друго, у поменутом конкретном случају, реч је о глобалној сили, те је потенцијално хапшење и изручење њених лидера тешко замисливо. На крају, опрезност је потребна и с обзиром на ранија искуства, током сукоба широм света, па и на простору Балкана, у погледу размера до којих може ићи ратна пропаганда, не презајући ни од конструишања и режирања одређених догађаја, уз лажирање доказа потребних за легитимисање војних акција или кривично гоњење лидера непријатељске стране. Уосталом, како је недавно, говорећи на ту тему, а управо ослањајући се на досадашња искуства, закључио светски познат критички мислилац и један од најцитиранијих научника – Ноам Чомски (Avram Noam Chomsky): „Суђење за ратне злочине у реалном свету (је) правда победника“.¹³⁷² Нарочито могу бити поучне речи Чомског у вези

¹³⁷⁰ На пример, и раније поменути Е. Дворкин дели ово мишљење. Видети: „PCE интервју: Може ли Русија због Украјине пред међународни суд?“ (Reid Standish), *op. cit*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajina-rusija-me%C4%91unarodno-pravo/31728682.html>, 01. март 2022 (29/03/2022).

¹³⁷¹ Треба истаћи да је у чл. 12 Статута заиста јасно прецизирано да је Суд надлежан за кривична дела почињена на територији или од стране држављања држава које су чланице Статута или које су прихватиле надлежност Суда. Видети: Римски статут МКС, *op. cit*, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-potvrdjivanju-rimskog-statuta-medjunarodnog-krivichnog-suda.html> (05/04/2022).

Како је Савет безбедности, због руског вета, блокиран да делује у овом случају, 39 држава чланица Суда је захтевало од тужиоца МКС да покрене истрагу о могућим ратним злочинима у Украјини, што је он и потврдио да ће учинити, односно да ће наставити са спровођењем истражних радњи о ситуацији у овој земљи још од новембра 2013. год. Видети: „Тужилац МКС-а отвара истрагу о могућим ратним злочинима у Украјини“, *Радио Слободна Европа*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/medjunarodni-krivichni-sud-istraga-ukrajina/31733013.html>, 2. март 2022 (05/04/2022/).

¹³⁷² Имајући то у виду, Чомски је рекао да би се руском председнику Владимиру Путину могло судити за злочине само „ако буде свргнут у Русији и ако се Русија буде могла

са делотворношћу међународног права или, можда је боље рећи, врхунским лицемерством у његовој примени на садашњем нивоу цивилизацијског развоја:

„Једног дана свет ће можда достићи цивилизацијски ниво на ком се међународно право поштује, уместо да се селективно примењује. Никад не треба да одустанемо од напора да то остваримо. За то време, не треба да подлегнемо илузијама које потхрањују глобални доктринарни системи“.¹³⁷³

Међународноправни систем је, дакле, веома комплексан, са низом формалних и практичних ограничења у његовом деловању, те је упитно да ли се у оквиру њега може достићи правда која, за сада, као и само међународно право, остаје категорија селективног карактера. Стога, да би међународно правосуђе, а пвенствено оно које делује у области кривичног права и процесуирања ратних злочина, постало заиста непристрасно и универзално функционално потребно је уложити додатне напоре у његов даљи развој. Ово, пак, изискује постизање сагласности о томе између кључних актера у међународној арени, што је ништа друго до питање њихове политичке воље. Јер, иако може деловати, генерално посматрано, да суверност држава није више препрека за њихово прихватање надлежности међународног кривичног судства, као што је то некада био случај,¹³⁷⁴ будући да је сада увелико на делу процес десуверенизације држава, то очигледно не важи у случају

третирати као поражена земља“. Нав. према: „Америка од 2015. наоружава Украјину за рат против Русије: Чомски тврди – Путину би могли да суде једино ако га свргну с власти“, *Новости online*, <https://www.novosti.rs/c/planeta/svet/1106758/najnovije-vesti-rat-ukrajini-sudjenje-putinu-ukrajina-rat-noam-comski>, 13.04.2002 (13/04/2022).

¹³⁷³ *Ibid.*

¹³⁷⁴ У литератури се истиче да је раније континуирано схватање суверености као кључног обележја држава било главна препрека за реализацију старе идеје о успостављању међународног кривичног суда чије би деловање било у складу са начелима универзалне правде. Сматра се да та идеја потиче из XIX века, а да је њен творац био швајцарски правник и председник Међународног комитета Црвеног крста (енгл. ICRC) – Густаф Мојниер (Gustave Moynier), који је, због почињених свирепости у немачко-француском рату (1870–1871), изнео предлог да се оснује управо једно такво судско тело. Видети: Петар Станојевић, Зоран Павловић, Снежана Прелевић, „Међународни кривични суд – млад орган, али значајан сегмент међународног правосуђа“, *op. cit.*, стр. 6.

велесила које и даље не желе да се одрекну супрематије принципа суверености када је о њима самима реч, избегавајући тиме да се потчине било каквим властима које су изван или изнад њих.

Поред поменутих главних органа и међународних кривичних судова, у оквиру Уједињених нација постоје и тела чији је делокруг рада посебно оријентисан на питања мањина и заштиту њихових права. Пре свега, то су: Комисија за људска права, која је помоћно тело Економског и социјалног савета; Поткомисија за унапређење и заштиту људских права; потом, овде више пута поменута Поткомисија за спречавање дискриминације и заштиту мањина; Високи комесар УН за људска права (чије је седиште у Женеви и који је основан 1993. године одлуком ГС, а задужен је, између осталог, за унапређење примене принципа проглашених у Декларацији о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина); Радна група за мањине; као и друге радне и експертске групе; онда, различита уговорна тела (за уговоре о људским правима), као што је то, рецимо, Комитет за људска права – уговорно и експертско тело створено на основу Међународног пакта о грађанским и политичким правима, или Комитет за економска, социјална и културна права (као уговорно тело Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима), те Комитет за укидање расне дискриминације (енгл. CERD, надзорно тело Међународне конвенције о укидању свих облика расне дискриминације), итд; а одређеним питањима мањинске заштите бави се, на пример, и Високи комесар УН за избеглице.¹³⁷⁵ Поред тога, неким димензијама мањинских питања и права баве се и поједине специјализоване агенције УН-а, попут Међународне организације рада (МОП; енгл. ILO – International Labour Organization) и Организације УН за образовање, науку и културу (УНЕСКО; енгл. UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization).¹³⁷⁶

Поред саме *Повеље Уједињених нација* (1945), те већ поменутих аката – *Универзалне декларације о људским правима* (1948), *Међународног пакта о грађанским и политичким правима* (1966), Општег коментара Комитета за

¹³⁷⁵ Више о овим телима УН и њиховој улози на пољу заштите мањина, видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 390–401.

¹³⁷⁶ О томе видети: *Ibid*, стр. 402–411.

људска права поводом чл. 27 Пакта (1994), као и других, пратећих докумената у вези са овим Пактом – постоји још читав низ других правних и политичких извора универзалног карактера који имају посебан значај за мањинску заштиту. Тако се, на пример, на самом почетку *Повеље УН* изражава спремност народа Уједињених нација да потврде „веру у основна права човека, у достојанство и вредност људске личности, у равноправност људи и жена и нација великих и малих...“; док је за један од основних циљева светске организације одређено „унапређивање и подстицање поштовања права човека и основних слобода за све, без обзира на расу, пол, језик или веру“ (гл. 1, чл. 1).¹³⁷⁷ Овај, као уосталом и сви други циљеви светске организације, у функцији је остваривања њене примарне улоге, а то је одржавање међународног мира и безбедности; али, он се истовремено тумачи и као циљ по себи. Тако ће Кривокапић закључити да је он, поред доприноса обезбеђивању светског мира, и „самосталан“ циљ, те да је, „већ према самој Повељи, један од разлога постојања УН (је) и брига за обезбеђење и развој људских права, што подразумева, поред осталог, и права мањина“.¹³⁷⁸

Генерална скупштина УН је у својој Резолуцији под називом „Судбина мањина“ из 1948. године, полазећи пре свега од универзалног карактера Декларације о правима човека, заузела јасан став о томе да је питање мањина „сложено и деликатно“, те да има специфичне облике манифестовања у различитим државама, што све заједно отежава доношење „једнообразних решења“, због чега је тада и иницирано детаљно проучавање тог проблема у оквиру УН-а (од стране Комисије за људска права и Поткомисије за спречавање дискриминације и заштиту мањина), а како би оне могле да предузму ефективне мере за заштиту мањина.¹³⁷⁹

¹³⁷⁷ *Повеља Уједињених нација* (1945), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 547.

¹³⁷⁸ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, стр. 379–380.

¹³⁷⁹ Иначе, ова иницијатива Генералне скупштине о покретању исцрпног проучавања мањинских проблема у оквиру УН уследила је након поднесака које су по том питању поденеле делегације СССР-а, Југославије и Данске. Видети о томе: Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 217 С III „Судбина мањина“ (1948), у: Борис Кривокапић,

Међународном конвенцијом о уклањању свих облика расне дискриминације, која је усвојена 1965. године у циљу спровођења принципа из раније донете Декларације УН (о уклањању свих облика расне дискриминације, 1963), државе чланице су осудиле све облике и појаве расне дискриминације, као и расистичке политике засноване на расној супериорности или мржњи (попут политика апартејда, сегрегације или одвајања). Такође, изнет је став да су доктрине о расној супериорности не само научно лажне, морално неприхватљиве и социјално неправедне, већ и опасне јер „дискриминација међу људима по основу расе, боје или етничког порекла представља сметњу пријатељским и мирољубивим односима међу народима и ... може да наруши мир и безбедност међу народима, као и складну коегзистенцију грађана исте државе“.¹³⁸⁰ Стога се расистичке доктрине и праксе не могу ничим оправдати и чланице су дужне да се боре против њих, а како би допринеле унапређењу међугрупног разумевања. С тим у вези, државе чланице су се обавезала да спроводе политику која ће настојати да, путем примене адекватних мера и средстава, укине сваки облик расне дискриминације. То значи да чланице, њихове јавне власти и институције националног и локалног карактера не смеју вршити расну дискриминацију, односно никакво дело тог типа, било против лица или установа, нити смеју такво нешто подстицати, бранити или подржавати. Поред тога, утврђено је да националне и локалне владине политике треба да буду предмет поновног разматрања, те да се, уколико је то потребно, предузму мере за спровођење измена или укидање закона и других прописа усмерених на увођење или одржавање расне дискриминације. Такође, према овој Конвенцији, државе чланице треба да окончају и забране, ако је потребно и законским мерама, расну дискриминацију коју врше лица, групе и организације у њиховом друштву, као и да помажу оне организације и покрете који имају интеграционистичко усмерење, те да предузимају и друге мере ради укидања међурасних баријера и слабљења расних подела (чл. 2/1). Сам термин „расна дискриминација“, пак, у овом документу прецизиран је као „свако разликовање, искључивање, ограничавање или давање првенства

Заштита мањина у међународном и упоредном праву, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 686–687.

¹³⁸⁰ *Међународна конвенција о уклањању свих облика расне дискриминације* (1965), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 641.

које се заснива на раси, боји, прецима, националном и етничком пореклу, који имају за циљ или резултат да наруше или да компромитују признавање уживања или вршење, под једнаким условима, права човека и основних слобода у политичкој, социјалној и културној области или у свакој другој области јавног живота“.¹³⁸¹

Тринаест година након поменутог документа, тачније 1978. године, Генерална конференција Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу (УНЕСКО, енгл. UNESCO) усвојила је *Декларацију о расама и расним предрасудама*, а средином последње деценије XX века иста организација усвојила је и *Декларацију о принципима толеранције* (1995). Према ће етничке предрасуде и (ауто)стереотипи бити касније, у оквиру посебне студије случаја Србије, предмет нашег детаљнијег разматрања, овде ћемо указати на неке значајније одредбе о томе које су развијене у оквиру система УН. У поменутој Декларацији УНЕСКО из 1978. године истиче се да, поред расистичке идеологије, дискриминаторног понашања, структуралних аранжмана и институционалних пракси који уводе и одржавају расну неједнакост, расизам укључује такође и „ставове пуне предрасуда“, као и „погрешну представу да су дискриминаторни односи између група морално и научно оправдани“.¹³⁸² Такве дискриминаторне норме, структуре и праксе, као и саме расистичке теорије, представљају извор конфликта и затегнутости у односима унутар и између народа; такође, у супротности су са основним принципима међународног права и, тиме, угрожавају међународни мир и безбедност. Расне предрасуде, које су у тесној вези са политичким, економским и социјалним неједнакостима између људи и група, немају никакво оправдање. На пример, у време раста нацизма, доктрина расне и етничке неједнакости могла је бити пропагирана управо услед постојећих предрасуда и незнања. Но, како је у чл. 1 ове Декларације утврђено:

„Сва људска бића припадају једној јединој врсти и
потичу од заједничке лозе. Они се рађају једнаки у

¹³⁸¹ *Ibid*, чл. 1/1, стр. 642.

¹³⁸² *Декларација УНЕСКО о расама и расним предрасудама* (1978), чл. 2, ст. 2, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 699.

достојанству и са правима и сви чине један саставни део човечанства.

Сви појединци и групе имају право да се разликују, да себе сматрају различитим и да буду посматрани као такви. Међутим, разноликост начина живота и право на разликовање не може ни под којим условима послужити као изговор за расне предрасуде...¹³⁸³

Даље, ту се каже да сви народи имају једнаке развојне способности, у смислу да поседују подједнаке капацитете за достизање највишег степена развоја у било којој области – од интелектуалног и техничког, преко политичког и економског, до друштвеног и културног поља развоја; док се реално постојеће разлике у њиховим достигнућима тумаче као могућа последица деловања географских, историјских, политичких, економских, друштвених и културних фактора. Стриктно је, међутим, наглашено да ове разлике не могу нипошто бити основ за било какво рангирање народа и људи, односно за њихово класификовање тог типа.¹³⁸⁴

У оквиру Организације УН за образовање, науку и културу такође је утврђено и значење појма толеранције. У горенаведеној *Декларацији о принципима толеранције* из 1995. године, којом је, између осталог, 16. новембар (који је уједно и дан потписивања ове Декларације на заседању Генералне конференције УНЕСКО у Паризу) проглашен за Међународни дан толеранције, каже се:

„Толеранција је поштовање, прихватање и уважавање богате разноликости култура нашег света, наших облика изражавања и начина који нас чине људима... Толеранција је склад у разликама. Она није само морална обавеза, она је и политички и правни услов. Толеранција, врлина која чини мир могућим, доприноси да културу рата замени култура мира.

... Толеранција је пре свега активан став који настаје уважавањем универзалних људских права и основних

¹³⁸³ *Ibid*, чл. 1, ст. 1 и 2, стр. 698.

¹³⁸⁴ Видети: *Ibid*, чл. 1, ст. 4 и 5, стр. 698–699.

слобода других. Она се ни у којим условима не може користити да оправда повреду ових фундаменталних вредности“.¹³⁸⁵

Поред тога, толеранција је и одговорност, а субјекти који треба да имају и развијају таку одговорност, која истовремено представља и одређену врлину и активан став, јесу како појединци и групе, тако и државе. Средства јачања и развоја толеранције, према слову Декларације, јесу знање, отвореност, комуникације и слобода мишљења, уверења и свести. Поред поменутих, свакако треба издвојити и Универзалну декларацију о културној разноликости коју је Генерална конференција УНЕСКО усвојила 2. новембра 2001. године у Паризу; но, о њој се говори на другим местима у овом раду.

Премда сви поменути документи имају неспоран значај за заштиту права мањина, један од важнијих инструмената у том смислу, међу оним универзалног карактера, јесте *Декларација о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина*, коју је Генерална скупштина УН прогласила 18. децембра 1992. године у оквиру своје Резолуције бр. 47/135. Како је у њеној преамбули изричито наглашено, ова Декларација је инспирисана *Међународним пактом о грађанским и политичким правима*, односно управо његовим чланом 27. Као циљеви Декларације утврђени су промовисање и подстицање поштовања, односно остваривања људских права припадника мањина, те допринос остваривању принципа Повеље УН и других релевантних, универзалних и регионалних докумената, као и оних споразума које су закључиле поједине чланице УН-а. У прокламовању ове Декларације Генерална скупштина се водила тиме да Организација уједињених нација има све значајнију улогу у заштити мањина, те да стална промоција, остваривање и заштита права припадника мањина чине интегрални део друштвеног развоја, доприносе друштвеној и политичкој стабилности држава у којима мањине живе, али и јачању сардање и пријатељства међу народима и државама.¹³⁸⁶

¹³⁸⁵ *Декларација о принципима толеранције*, УНЕСКО (1995), чл. 1.1 и 1.2, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 705–706.

¹³⁸⁶ Видети: *Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, Resolution No. 47/135, adopted by the General Assembly, UN, 18 December

Занимљиво је да се, поред припадника етничких, верских и језичких мањина који су – према слову Пакта (чл. 27) на који се овај документ ослања – већ били дефинисани као корисници мањинских права, сада укључује и појам националне мањине. Међутим, према објашњењу које је дао А. Ејде (у својству председника Радне групе за мањине) у свом Коментару уз ову Декларацију (2001), та термилошка допуна не утиче на опсег примене мањинских права, будући да њихови корисници остају исте оне групе које су обухваћене чл. 27 Пакта. У вези с тим, каже он: „Тешко да постоји било која национална мањина, без обзира како је дефинисана, која истовремено није и етничка или језичка мањина“.¹³⁸⁷ Премда се у самој Декларацији не праве разлике у правима и њиховој снази када су у питању ове различите категорије мањина, наведене у њеном наслову и одредбама, сама логика налаже, према мишљењу Ејдеа, да би се могло сматрати да неке од њих, попут етничких, а нарочито националних мањина, имају шира и снажнија права у односу на она ужа, то јест специјална мањинска права која имају верске или језичке мањине; те да је при тумачењу и примени овог инструмента могуће поћи од различитих потреба појединих мањинских категорија.¹³⁸⁸ Рецимо, у складу са таквом интерпретацијом, у случају категорије националних мањина, мањинска права се, поред културе или језика, односе и на очување и развој њиховог националног идентитета. Но, треба рећи да сама Декларација у свом члану 1 сасвим јасно и прецизно прокламује обавезу држава да, путем законодавних и других мера, „штите постојање и национални или етнички, културни, верски и језички идентитет мањина на својим респектабилним територијама и да подстичу услове за унапређење тог идентитета“.¹³⁸⁹ У сваком случају, укључивањем појма националне мањине, уз задржавање ранијих одредница као што су етничке,

1992, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (17/02/2022).

¹³⁸⁷ „Коментар уз Декларацију УН о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина“, од А. Ејдеа, председника Радне групе за мањине, 2001, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, *op. cit.*, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 605, пар. 6.

¹³⁸⁸ Видети о томе: *Ibid*, пар. 6 и 7.

¹³⁸⁹ *Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, *op. cit.*, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (17/02/2022).

верске и језичке мањине, у оквиру овог универзалног инструмента и његове имплементације отклоњен је делимично проблем у вези са дефинисањем националне мањине, који је, на пример, карактеристичан за примену неких регионалних европских докумената.¹³⁹⁰ Могућа спорност појма и категорије националне мањине не утиче на примену овог документа, јер је његово подручје деловања знатно шире: „Чак и ако се сматра да нека група не представља националну мањину“ – каже Ејде – „она још увек може бити етничка, верска или језичка мањина, па тако и обухваћена овом Декларацијом“.¹³⁹¹

Наглашавајући да се ниједном одредбом овог документа не одобравају активности које би биле супротне циљевима и принципима УН, као што су суверена једнакост, територијални интегритет и политичка независност држава, ту су утврђена следећа права припадника мањина: право на сопствену културу; слобода вероисповести; право на слободно вршење својих обреда; право на приватну и јавну употребу сопственог језика; право оснивања сопствених удружења; право на ефикасно учествовање у културном, верском, друштвеном, економском и јавном животу; као и право на ефикасну партиципацију у процесу доношења одлука у вези са мањинском групом којој припадају или областима у којима живе, и то како на националном тако, уколико постоји потреба за тим, и на регионалном нивоу, а сагласно законодавству дате државе. Веома важна је и одредба која налаже да „припадници мањина имају право да оснивају и одржавају, без било какве дискриминације, слободне и мирољубиве контакте са другим члановима своје групе, са припадницима других мањина, као и

¹³⁹⁰ Проблем ове врсте настаје управо из разлога што категоријални апарат регионалних докумената о мањинским правима (попут, на пример, докумената Савета Европе или Организације за европску безбедност и сарадњу) укључује само појам националне мањине, док су категорије етничких, верских и језичких мањина изостављене; а при томе постоје различити приступи одређењу националне мањине као корисника мањинских права, и то је и даље предмет расправа. Видети о томе: „Коментар уз Декларацију УН о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина“, од А. Ејдеа, *op. cit.*, стр. 605–606, пар. 8 и 9.

¹³⁹¹ *Ibid*, стр. 606.

прекограничне контакте са грађанима других држава са којима су повезани на основу националних или етничких, верских и језичких веза“.¹³⁹²

Такође, једном одредбом из чл. 3 ове Декларације недвосмислено је потврђено оно индиректно признавање извесних колективних права из чл. 27 Пакта о грађанским и политичким правима. Ту се, наиме, каже да „припадници мањина могу да остварују своја права, укључујући и она утврђена у овој декларацији, како *индивидуално тако и у заједници са другим члановима своје групе*, без икакве дискриминације,“ (курзив – А. М. Ј.).¹³⁹³

У *Миленијумској декларацији* УН-а, коју је Генерална скупштина усвојила, у сусрет новом миленијуму, септембра 2000. године у Њујорку, још једном је потврђена вера у ту светску организацију и саму Повељу, за које се каже да представљају „неопходне основе мирнијег, просперитетнијег и парвичнијег света“.¹³⁹⁴ Потврђена је и приврженост циљевима и принципима Повеље УН, при чему су они оцењени не само као „ванвременски и универзални“, већ и као све значајнији у постојећим околностима растуће међузависности народа и људи. Такође, реafirмишући *Универзалну декларацију о људским правима* и исказујући одлучност да се она у потпуности поштује, истакнута је тежња ка „пуној заштити и унапређењу грађанских, политичких, економских, социјалних и културних права за све“ у свим државама чланицама УН, као и ка „јачању њихових капацитета да примењују принципе и праксе демократије и да поштују људска права, укључујући и права мањина“.¹³⁹⁵

Поред поменутих, постоји и сијасет других универзалних међународних докумената, донетих у оквиру Организације УН и њених специјализованих агенција, који су од значаја за материју заштите мањина и

¹³⁹² Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, *op. cit.*, чл. 2/5, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (17/02/2022).

¹³⁹³ *Ibid*, чл. 3/1.

¹³⁹⁴ *United Nations Millennium Declaration*, Resolution No. 55/2, adopted by the General Assembly, UN, 18. Sept. 2000, Chapter I: "Values and principles", стр. 1, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf (22/04/2022).

¹³⁹⁵ *Ibid*, Chapter V: "Human rights, democracy and good governance", стр. 7.

унапређења права њихових припадника.¹³⁹⁶ Један од последње донетих је и политичка декларација „Уједињени против расизма, расне дискриминације, ксенофобије и с тим повезане нетрпељивости“ (енгл. *United against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance*), коју је Генерална скупштина УН прогласила септембра 2021. године поводом обележавања двадесетогодишњице усвајања Декларације из Дурбана и пратећег Програма деловања – докумената прве Светске конференције о антирасизму (Дурбан, Јужна Африка, 2001).¹³⁹⁷ Овим актом је потврђен став да Декларација и Програм акције из Дурбана, као и Завршни документ конференције из Женева (2009),¹³⁹⁸ те политичка декларација која је донета поводом

¹³⁹⁶ Међу њима треба такође поменути и следећа документа: *Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида* (1948); *Међународну конвенцију о сузбијању и кажњавању злочина апартејда* (1973); *Конвенцију Међународне организације рада (МОР) бр. 111* која се односи на дискриминацију у погледу запошљавања и занимања (1958); *Конвенцију УНЕСКО о борби против дискриминације у области просвете* (1960); *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима* (1966); *Декларацију УН о уклањању свих облика нетолеранције и дискриминације заснованих на религији и уверењу* (1981); Општу препоруку Комитета за уклањање расне дискриминације (енгл. *Committee on the Elimination of Racial Discrimination – CERD*) бр. 8: „Идентификација са одређеном расном или етничком групом“ (1990); Општу препоруку CERD бр. 27 у вези са дискриминацијом против Рома (2000); те већ помињан *Римски статут МКС* (1998) и др.

¹³⁹⁷ Прва конференција о расизму која је септембра 2001. године одржана у земљи симболичког значења – Јужној Африци, где је систем апартејда укинут свега неколико година пре тога, обележена је била одређеним контроверзама, условљеним тада постојећим светским околностима, између осталог, и ситуацијом на Блиском истоку. Наиме, како је постојала бојазан да се у завршни документ конференције могу укључити и одређени антисемитистички ставови, делегације САД и Израела су, у знак бојкота, напустиле овај скуп. Поменути ставови нису ушли у Декларацију из Дурбана; али, такође, у делу где се говори о жртвама расизма, није посвећен посебан простор жртвама антисемитизма. Ипак, овим документом је на многим пољима учињен напредак (нпр. призната су права домородачких народа; државе учеснице су се обавезале на доношење антидискриминационих закона; све врсте расистичких идеологија су одбачене; итд). Према: „Још увек без консензуса о антирасизму?“, *Deutsche Welle (DW)*, <https://www.dw.com/sr/jo%C5%A1-uvек-bez-konsenzusa-o-antirasizmu/a-4113489>, 21.03.2009 (12/04/2022).

¹³⁹⁸ Такође, ни друга, Женевска конференција о расизму, одржана 2009. године, није прошла без инцидента. Иако је више од стотину држава учествовало на тој конференцији, поједине – попут САД и Израела, али и Канаде, Новог Зеланда, Холандије, Немачке, Италије и Пољске – су је бојкотовале, опет услед страха од могућег исказивања антисемитизма. Након говора иранског председника Махмуда Ахмадинежада (Mahmoud Ahmadinejad), који је уједно био и

десетогодишњице усвајања дурбанских докумената, представљају свеобухватан оквир унутар УН-а и солидну основу за борбу против расизма, расне дискриминације, ксенофобије и с тим повезане нетолеранције.¹³⁹⁹ Такође, поред поновног исказивања посвећености пуној и ефективној примени поменутих докумената, потврђено је и да расизам и друге наведене појаве представљају негацију принципа и циљева *Повеље УН* и *Универзалне декларације о људским правима*, те да су једнакост и недискриминација основни принципи међународног права (чл. 2).

Са забринутошћу је констатован „пораст дискриминације, говора мржње, стигматизације, расизма, системског расизма, стереотипа, расног профилисања, насиља, ксенофобије и нетолеранције“, који се исказују како лично тако и онлајн, и који су усмерени, између осталог, против људи афричког и азијског порекла, домородачких народа, Рома и припадника других расних, етничких, језичких или верских мањина, те против миграната, избеглица, азиланата, присилно и интерно расељених лица и других у угроженим ситуацијама; као и пораст таквих појава заснованих на предрасудама према особама због њихових вероисповести или уверења (исламофобија, антисемитизам и хришћанофобија).¹⁴⁰⁰ Уз то, констатован је и „несразмеран утицај“ пандемије корона вируса (COVID-19) на постојеће неједнакости у друштвима, те да су, у том контексту, припадници расних и етничких мањина и других група (попут Азијата и људи азијског порекло, а

једини присутан шеф државе, а у ком је он израелски режим окарактерисао као „најокрутнији и најрепресивнији расистички режим“ због његове политике према Палестинцима, велики број делегација западних земаља је, у знак протеста, напустио конференцијску салу. Као одговор на ту, како је оцењено, „злоупотербу конференције у политичке сврхе“, усвајање Завршног документа је било убрзано, тако да је изјашњавање о њему спроведено раније, а не последњег дана скупа, како је било планирано. Видети: „Усвојена Декларација УН о расизму“, *РТС*, 21. април 2009, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/57041/usvojena-deklaracija-un-o-rasizmu.html> (12/04/2022).

¹³⁹⁹ Видети: "United against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance", Resolution No. 76/1, adopted by the General Assembly, UN, NY, 22. September 2021, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/261/08/PDF/N2126108.pdf?OpenElement> (21/04/2022), чл. 1, стр. 1–2.

¹⁴⁰⁰ *Ibid*, чл. 7, стр. 2.

међу њима нарочито жене и девојке) били жртве расистичког насиља, претњи насиљем, дискриминације и стигматизације.¹⁴⁰¹ Стога је упућен позив свим државама, Уједињеним нацијама и другим међународним и регионалним организацијама, као и свим релевантним заинтересованим странама, попут парламената, цивилног друштва, академског и приватног сектора, да се у потпуности посвете и интензивирају своје напоре за елиминисање сваког облика расизма, расне дискриминације, ксенофобије и сродне нетолеранције; те да наставе сарадњу са свим значајним органима УН-а који се баве људским правима (чл. 17). Државе чланице су исказале своју заједничку одлучност да се „мобилише политичка воља“ на националном, регионалном и међународном плану, како би, давањем одговарајућих импулса, борба против расизма и других поменутих појава, као и заштита жртава тога, постале њихов високи приоритет.¹⁴⁰²

Поред система УН-а, значајну улогу у области положаја националних мањина и заштите права њихових припадника имају и неке регионалне међународне организације. На пример, ОЕБС (Организација за безбедност и сарадњу у Европи; енгл. Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE) – као „највећа регионална организација за безбедност, која се... простире од Ванкувера до Владивостока и обухвата државе Европе, централне Азије (некадашње републике бившег СССР) и Северне Америке (САД и Канада)“,¹⁴⁰³ а која је формирана 1995. године прерастањем у њу раније постојеће Конференције о безбедности и сарадњи у Европи (КЕБС; енгл. Conference on Security and Co-operation in Europe)¹⁴⁰⁴ – бави се овим

¹⁴⁰¹ *Ibid*, чл. 8.

¹⁴⁰² *Ibid*, чл. 18, стр. 4.

¹⁴⁰³ Нав. према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, стр. 72.

¹⁴⁰⁴ КЕБС је иницијално био замишљен као једнократни форум за мултилатерално преговарање о безбедности и сарадњи у Европи, а у циљу смањивања постојећих тензија и јачања поверења међу учесницама у условима хладноратовске поделе. Но, након оснивачког скупа одржаног у Хелсинкију (30. јула – 01. августа) 1975. год, уз учешће скоро свих европских држава (једино Албанија није била учесница) и две северноамеричке (САД и Канаде), КЕБС је најпре, путем континуираног одржавања састанака и разноврсних других видова сарадње, трансформисан у процес, а онда су временом успостављене и даље

питањима превасходно са аспекта безбедности и успостављања и одржавања добросуседских односа између својих чланица. При томе, деловање у оквиру КЕБС/ОЕБС – као организације за, како се то назива, „меку безбедност“¹⁴⁰⁵ – заснива се на једном, према нашем мишљењу, изузетно значајном концепту, који је, поред осталог, у основи и овог истраживања. Реч је концепту тзв. свеобухватне безбедности, који одражава схватање да је за успостављање и/или одржавање мира и стабилности унутар и између држава неопходно да се безбедност третира у једном ширем смислу. То, наиме, значи да за успостављање потпуне безбедности у региону није довољно фокусирати се само на војно-политичка питања, односно поље безбедности у ужем смислу, већ је потребан један кумулативни приступ, тако што ће се питања и проблеми те врсте довести у везу и решавати заједно са онима који постоје у другим областима; а према концепцији од које полази КЕБС односно ОЕБС, то су и питања на подручју економије и екологије, као и она на пољу људских права.

Област људских права и, као њихов део, заштита мањина спадају у тзв. људску димензију КЕБС-а/ОЕБС-а, односно та комплексна проблематика чини „трећу корпу“ у оквиру оних десет темељних принципа на којима је још у Завршном акту из Хелсинкија (1975) постављен основ за

развијане његове сталне институције, бројна тела и механизми (посебан значај у том погледу имају Париска повеља за нову Европу из 1990. год, те Одлуке самита у Хелсинкију из 1992. год, Одлуке са трећег састанка Савета КЕБС из Стокхолма 1992. и др); да би почетком децембра 1994. год. на самиту у Будимпешти било одлучено о претварању Конференције у ОЕБС, са седиштем у Бечу, и тај нов назив ће ступити на снагу већ почетком наредне године (о томе у: *Ibid*, стр. 71–72).

Такође, о неадекватности скраћених назива КЕБС одн. ОЕБС у српском језику (пре свега, јер упућују на то да је реч о процесу одн. сарадњи искључиво између европских држава, што заправо није случај), који су уведени из разлога чисто практичне природе, како би се избегла рогобатност правилно изведених скраћеница, видети: *Ibid*, стр. 71, ф. н. 1.

¹⁴⁰⁵ Према Б. Кривокапићу, оваква одредница ОЕБС-а често се истиче како би се указало на то да је реч о организацији која не располаже ни војним средствима нити овлашћењима за деловање путем присиле и принудних мера (будући да она не представља ни одбрамбени савез нити систем колективне безбедности), већ је фокус стављен на континуирану примену дијалогске методе међу државама учесницама и њихов демократски политички оквир (који, између осталог, подразумева тржишну привреду, владавину права и поштовање људских права) као начин очувања безбедности и одржавања и развоја сарадње у Европи. О томе у: *Ibid*, стр. 73.

деловање и даљи развој КЕБС, као и путем којих су регулисани односи између учесника, али и њихово деловање на унутрашњем плану, спрам њихових грађана. Конкретно, та материја је обухваћена VII начелом „Декларације о принципима“ из Завршног акта, а оно је формулисано као – „Поштовање људских права и основних слобода, укључујући и слободу мисли, савести, вероисповести и убеђења“.¹⁴⁰⁶ Међутим, део који се ту односи на заштиту мањина, као и друге одредбе те врсте у поменутом документу, остали су, како и сам Кривокапић на то скреће пажњу, у истим оним оквирима који су дефинисани чланом 27 Међународног пакта о грађанским и политичким правима из 1966. године.¹⁴⁰⁷ Ту се мисли пре свега на онај индивидуалистички приступ са акцентом на права лица која припадају националним мањинама, као и на увек присутну резерву у погледу важења утврђених обавеза само за државе чланице на чијој територији постоје националне мањине или мањинске (то јест „регионалне“) културе, што ће рећи за оне државе које то и признају.¹⁴⁰⁸

Одлуке КЕБС односно ОЕБС нису правно обавезујуће, али имају, како се то назива у међународном јавном праву, значајну морално-политичку снагу, те на тај начин свакако да утичу на понашање држава учесника. Поред поменутог Завршног акта из Хелсинкија, где су одредбе о мањинама унете управо на предлог тадашње Југославије, од значаја за ову материју су и бројни други документи донети у оквиру КЕБС-а/ОЕБС-а. Међу њима треба, на пример, поменути: Закључни документ Бечког састанка КЕБС (1989); Документе другог и трећег састанка Конференције о људској димензији КЕБС из Копенхагена (1990) и Моске (1991); Париску повељу за нову Европу (1990); Извештај из Женева са састанка експерата КЕБС о националним мањинама (1991); Хелсиншки документ КЕБС (1992); Лисабонски документ

¹⁴⁰⁶ Дакле, ово начело је део чувеног „декалога“ (десет темељних начела КЕБС/ОЕБС) из „Декларације о принципима којима се државе учеснице руководе у својим међусобним односима“, а која чини први део Завршног акта из Хелсинкија. Видети: Завршни акт КЕБС из Хелсинкија (1975), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 452–454.

¹⁴⁰⁷ Уп. Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 91.

¹⁴⁰⁸ Видети: Завршни акт КЕБС из Хелсинкија (1975), *op. cit.*, начело VII, ст. 4, као и делове који се односе на сарадњу и размену у области културе и образовања, стр. 452; 454.

(1996); те низ докумената Букурешког састанка Министарског савета ОЕБС (2001); а посебно документе донете у оквиру институције Високог комесара за националне мањине, као што су извештаји о Ромима (и Синтима) из 1993. и 2000. године, те Препоруке (из Хага, 1996; Осла, 1998; и Лунда, 1999) о праву националних мањина на образовање, употребу сопственог језика и о њиховом делотворном учешћу у јавном животу; и др.¹⁴⁰⁹

Тако је, рецимо, у Закључном документу Бечког састанка КЕБС из 1989. године, поред антидискриминационих одредаба, изричито утврђено да ће учеснице обезбедити слободно уживање права припадника мањина на својој територији, као и њихову потпуну једнакост са осталим члановима друштва; те да ће штити етнички, културни, језички и верски идентитет мањина и омогућити услове за развој истог.¹⁴¹⁰ У Документу из Копенхагена (са другог састанка Конференције о људској димензији КЕБС, 1990), који иначе и данас представља главни инструмент ОЕБС-а у области мањинске заштите, наглашено је да је демократски политички оквир – као онај који гарантује једнака права и положај за све грађане, слободно изражавање њихових легитимних интереса и тежњи, друштвену толеранвију и др. – неопходан да би се постигло адекватно решавање мањинских питања и проблема. Такође, потврђен је став да је „поштовање права припадника националних мањина, као дела општепризнатих људских права, битан фактор мира, правде, стабилности и демократије у државама учесницама“.¹⁴¹¹ Значајна је и одредба којом је утврђено да је припадност националној мањини ствар индивидуалног опредељења, те да оно, као такво, не може имати за последицу било какву неприлику, као што ни остваривање или, пак,

¹⁴⁰⁹ Детаљан преглед ових и других докумената КЕБС/ОЕБС који су од значаја за заштиту и положај мањина, дат је у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 451–697; такође, увид у та документа (за период до 1997. године) пружа и студија: Бранко Милинковић, Сања Милинковић (прир.), *Националне мањине у међународном и југословенском правном поретку*, Међународна политика, Службени лист СРЈ, ФПН, Правни факултет, ИМПП, Београд, 1997.

¹⁴¹⁰ Видети: Закључни документ Бечког састанка КЕБС (1989), пар. 19, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 456.

¹⁴¹¹ Документ другог састанка Конференције о људској димензији КЕБС (Копенхаген, 1990), IV део, пар. 30, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 457.

неостваривање неког од мањинских права не може довести припадника мањине у неку неприлику.¹⁴¹² Ту су, заправо, кроз један каталог права припадника мањинских група, утврђени одређени стандарди у овој области.

У Женеваком извештају експерата КЕБС о националним мањинама из 1991. године, где су углавном потврђене одредбе раније донетих инструмента и исказана решеност да се поштују и спроводе обавезе које су одатле проистекле у вези са мањинама и правима њихових припадника, један од полазних ставова јесте да су националне мањине „фактор обогаћивања сваке државе и друштва“.¹⁴¹³ Међутим, ту је такође констатовано и то да „не морају све етничке, културне, језичке или верске разлике нужно водити стварању националних мањина“.¹⁴¹⁴ Но, изричито је наглашено да постоји легитимни међународни интерес за питања националних мањина и поштовање међународних обавеза у вези са правима њихових припадника, те да то не може представљати искључиво унутрашњу ствар држава. Ипак је прихваћена могућност диферентних приступа спровођењу обавеза КЕБС у вези са националним мањинама, будући да се они схватају као логична последица различитих ситуација и разлика у самим уставним системима држава учесница.

Одлукама Хелсиншког самита КЕБС (1992) је, између осталог, установљена институција Високог комесара за националне мањине.¹⁴¹⁵ Документ Лисабонског самита из 1996. године био је, пак, одраз својеврсног отрежњења држава са подручја ОЕБС, а које је уследило након оне, испоставило се, превише оптимистичке или чак нереалне визије „нове Европе“ с почетка последње деценије прошлога века, када се очекивало успостављање „нове ере демократије, мира и јединства“ (Париска повеља КЕБС за нову Европу, 1990), будући да су се у међувремену учеснице

¹⁴¹² Према: *Ibid*, пар. 32 и 32.6, стр. 458.

¹⁴¹³ Извештај са састанка експерата КЕБС о националним мањинама (Женева, 1991), део I, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit*, Део други: „Избор докумената“, стр. 465.

¹⁴¹⁴ *Ibid*, део II, стр. 466.

¹⁴¹⁵ Видети: Хелсиншки документ КЕБС (1992), део I: „Јачање институција и структура КЕБС“, пар. 23; и део II: „Високи комесар КЕБС за националне мањине“, пар. 1–37, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit*, Део други: „Избор докумената“, стр. 473; 474–479.

суочиле са озбиљним изазовима у области безбедности, суверенитета, друштвене стабилности и другим бројним тешкоћама на европском тлу. Тако су у „Декларацији Лисабонског самита“, као један од важних проблема у оквиру људске димензије, маркирана и даље присутна кршења људских права која се манифестују у различитим облицима – између осталог, у виду агресивног национализма, расизма, шовинизма, ксенофобије и антисемитизма – и која стално угрожавају стабилност у региону.¹⁴¹⁶ Као одговор на те и друге изазове, шефови држава и влада држава учесница ОЕБС донели су одлуку о успостављању и примени једног „заједничког и потпуног модела безбедности за Европу двадесет и првог века“, а с тим у вези су усвојили и посебну, тзв. Лисабонску декларацију.¹⁴¹⁷

Све институције ОЕБС-а, од оних главних до бројних других тела, структура и механизма, укључујући и разне мисије које ова организација све више користи, у оквиру свог делокруга рада, могу имати одређену улогу и у области заштите и положаја националних мањина.¹⁴¹⁸ Но, кључну улогу у том смислу имају Канцеларија за демократске институције и људска права (енгл. Office for Democratic Institutions and Human Rights, ODHR) и Високи комесар за националне мањине (енгл. High Commissioner on National Minorities).

Активности Канцеларије, као главне институције људске димензије ОЕБС,¹⁴¹⁹ поред надгледања избора и пружања подршке процесима демократизације (у виду помоћи за јачање демократских институција и владавине права, те за развој цивилног друштва и стварање услова за пуно

¹⁴¹⁶ Видети: Лисабонски документ ОЕБС (1996), део I: „Декларација Лисабонског самита“, пар. 9, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 487.

¹⁴¹⁷ *Ibid*, део II: „Лисабонска декларација о заједничком и потпуном моделу безбедности за Европу двадесет и првог века“, стр. 487–488.

¹⁴¹⁸ Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 75–77.

¹⁴¹⁹ Канцеларија за демократске институције и људска права првобитно је била основана 1990. год. као Канцеларија за слободне изборе (*Париском повељом за нову Европу*), да би у Прагу 1992. год, на другом састанку Савета КЕБС, било одлучено о проширењу њених функција на област људских права и демократизације, те је сходно томе она добила и нов назив (према: *Ibid*, стр. 78).

поштовање људских права), обухватају и мониторинг (постоји њена посебна јединица за мониторинг), то јест надзор и контролу над извршавањем обавеза које су учеснице преузеле у оквиру људске димензије ОЕБС. Управо на тај начин ова установа доприноси раном упозоравању и превенцији сукоба. Такође, као део процеса институционално-структуралног развоја КЕБС-а односно ОЕБС-а, у оквиру Канцеларије установљена је (на основу одлуке самита у Будимпешти 1994. године) једна јединица или тзв. тачка за контакт по питању Рома и Синта.

Установа Високог комесара за националне мањине је установљена 1992. године (на Хелсиншком самиту КЕБС-а), дакле, у време разбуштавања сукоба на ех-југословенском простору, а управо су страх од могућег сличног развоја догађаја и у неким другим деловима Европе, те спознаја да су међуетнички конфликти главни фактор угрожавања безбедности у региону, били у основи мотивације за институционализацију ове врсте.¹⁴²⁰ Оно што треба посебно нагласити, а што на први поглед може да делује збуњујуће с обзиром на сам назив овог института, тачније, његов превод на српски језик,¹⁴²¹ јесте то да заштита мањина и поштовање мањинских права не спадају директно у оквире мандата Високог комесара. Он, наиме, не врши надзор над извршавањем обавеза ОЕБС или било којих других међународних обавеза из ове области од стране држава учесница, већ је његова улога усмерена на спречавање сукоба путем раног реаговања на оне мањинске ситуације за које процени да могу да ескалирају и трансформишу се у сукоб, нарушавајући на тај начин односе међу државама и угрожавајући мир и безбедност у региону. Дакле, његова функција је ограничена само на оне мањинске проблеме који су у вези са безбедношћу у региону.¹⁴²² На тај начин, овај институт доприноси једном од основних циљева ОЕБС-а.

¹⁴²⁰ О томе говори Кривокапић, у: *Ibid*, стр. 82.

¹⁴²¹ У том смислу, назив овог института на енглеском је прецизнији, будући да српски језик не трпи термиолошко нијансирање употребљено у енглеској верзији назива (видети: *Ibid*, ф. н. 17).

¹⁴²² Поред тога, мандат Високог комесара ОЕБС за националне мањине има још нека ограничења. Рецимо, у случају мањинских питања која се јаве у држави чији је држављанин Високи комесар или где он има стално пребивалиште, или ако су у вези са националном мањином којој он сам припада, онда Високи комесар може деловати и та питања узети у

Савет Европе (СЕ; енгл. Council of Europe – COE), чије је седиште у Стразбуру (Француска), једна је од кључних европских регионалних међународних организација која је основана још 1949. године и чији делокруг рада покрива практично сва најважнија питања, изузев одбране, која су од заједничког интереса за државе чланице.¹⁴²³ Ова регионална организација данас представља и својеврсно „предворје“ за улазак, то јест пријем у Европску унију. Међу основним циљевима СЕ су: очување заједничког европског наслеђа, односно остваривање идеала и начела који представљају заједничку баштину чланица; потом, оно чему се придаје посебан значај – унапређење и заштита људских права, плуралистичке демократије и владавине права; те развој културног идентитета и разноликости Европе; изналажење решења за различите

разматрање само ако о томе постоји сагласност свих директно умешаних страна (Одлуке из Хелсинкија, 1992, тачка 5а; нав. према: *Ibid*, стр. 83).

¹⁴²³ Занимљиво је да, и поред карактера СЕ као европске регионалне организације и његове основне сврхе која се огледа у настојању да се постигне веће јединство и приближавање чланица на различитим пољима путем хармонизације њихових законодавастава и пракси, још увек има неких држава Европе које нису у чланству те организације или им је чланство суспендовано. Тако, на пример, поред Ватикана који, уз неколико ваневропских држава (попут САД, Канаде, Јапана и Мексика), има статус посматрача, Белорусија није чланица; премда је од 1993. год. она била земља кандидат, такав статус јој је суспендован већ 1997. год. због кршења људских права. Чланство Руске Федерације, пак, најпре је било суспендовано крајем фебруара 2022. године, након отпочињања њене војне операције у Украјини, да би потом, средином марта исте године, она сама иступила из СЕ, како би предухитрила њено искључивање, које је, међутим, ипак уследило одмах после тога, а након 26 година њеног чланства у тој организацији. Русија је образложила своје иступање тврдњама да је СЕ постао инструмент НАТО и ЕУ у функцији остваривања „њихове војно-политичке и економске експанзије на Истоку“, док су институције ове организације „систематски коришћене за вршења притисака на Русију и за мешање у њене унутрашње ствари“ (в. „Шта значи то што је Русија иступила из Савета Европе“ /Kristof Haselbah/, *Deutsche Welle (DW)*, 17.03.2022, <https://www.dw.com/sr/šta-znač-to-što-je-rusija-istupila-iz-saveta-evrope/a-61165258> /28.03.2022/).

С друге стране, квазидржава Косово активно ради на томе да обезбеди свој пријем у СЕ. Такође, и неколико ваневропских земаља су његове пуноправне чланице, попут Израела (који је, као и у случају неких других облика европског повезивања, ту укључен из разлога политичке природе) и појединих држава насталих на простору бившег Совјетског Савеза (Азербејџан, Јерменија и Грузија). Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, *op. cit*, стр. 27.

проблеме, као што су, између осталог, дискриминација према мањинама, нетолеранција, ксенофобија и др.¹⁴²⁴

Када је реч о институционално-структуралном аспекту, важну улогу на пољу заштите људских и мањинских права, поред главних органа СЕ – као што су Комитет министара, Парламентарна скупштина, Самити, те Конгрес локалних и регионалних власти Европе – имају и следећа његова тела: Европски суд за људска права у Стразбуру; Европска комисија против расизма и нетолеранције (енгл. European Commission against Racism and Intolerance – ECRI); Европска комисија за демократизацију путем права (тзв. Венецијанска комисија); Комесар за људска права; као и неки уговорни органи (попут Саветодавног комитета за националне мањине, установљеног на основу Оквирне конвенције, и Комитета експерата, као уговорног тела Повеље о регионалним или мањинским језицима).¹⁴²⁵

У оквиру Савета Европе закључени су или донети бројни документи регионалног карактера (међународни уговори, препоруке, резолуције и други акти његових органа) који се директно или индиректно, у целости или у појединим њиховим димензијама, односе на проблематику заштите мањина. Тако, на пример, *Европска конвенција о људским правима*¹⁴²⁶ – коју су чланице СЕ потписале у Риму 1950. године и која представља, како каже Б. Кривокапић, „не само најважнији инструмент Савета Европе, већ и најважнији регионални документ у материји људских права“¹⁴²⁷ – иако се не односи на мањине нити помиње посебна права њихових припадника, садржи одредбе о људским правима које имају општи значај за све оне који су под јурисдикцијом уговорних страна, па тако и за припаднике мањина. Поред тога што је њоме потврђена забрана дискриминације по било ком основу (између осталог, и по основу расе, боје коже, језика, вероисповести, националног порекла, припадности националној мањини,

¹⁴²⁴ Према: *Ibid*, стр. 25–26.

¹⁴²⁵ Детаљно о свим овим органима и њиховој улози на пољу заштите и унапређења положаја националних мањина, говори Кривокапић, у: *Ibid*, стр. 28–43.

¹⁴²⁶ Пун назив овог инструмента Савета Европе, који је ступио на снагу 1953. године, гласи *Конвенција за заштиту људских права и основних слобода* (енгл. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*). Реч је о документу који има, уз себе, и велики број допунских протокола.

¹⁴²⁷ *Ibid*, стр. 43.

итд.) у обезбеђивању уживања ту утврђених права и слобода,¹⁴²⁸ њен нарочит допринос јесте то што је предвидела и један делотворан међународни механизам за надзор над остваривањем преузетих обавеза, односно за заштиту зајемчених права која могу бити предмет евентуалне повреде, при чему је кључну улогу добио управо Европски суд за људска права.¹⁴²⁹ Но, свакако да су, када је реч о унапређењу положаја и заштити националних мањина, два најзначајнија инструмента Савета Европе: *Европска повеља о регионалним или мањинским језицима* из 1992. године и, нарочито, *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина* из 1995. године.¹⁴³⁰

Предмет заштите у оквиру *Повеље о регионалним или мањинским језицима* нису националне, етничке или језичке мањине, већ су то сами наведени језици који имају „историјски“ статус у Европи и који се перципирају као значајан чинилац очувања и развоја европског културног богатства и традиција, док су неки од њих под ризиком да нестану. Свакако, међутим, да бенефите од прихватања и имплементирања обавеза из ове Повеље имају, поред других, и

¹⁴²⁸ Видети: „Конвенција за заштиту људских права и основних слобода (1950) – измењена у складу са Протоколом бр. 11“, Савет Европе, чл. 14, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 161.

¹⁴²⁹ О томе, такође, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 44–45.

¹⁴³⁰ Поред горенаведених, најзначајнијих докумената Савета Европе у овој материји, од важности за поједина питања или аспекте мањинске заштите су и бројни други уговори закључени у оквиру СЕ, односно поједине њихове одредбе. На пример, ту спадају: *Европска културна конвенција* (1954); *Конвенција о правном статусу радника миграната* (1977); *Европска повеља о локалној самоуправи* (1985); *Ревидирана европска социјална повеља* (1996) и др. Такође, од значаја је и читав низ релевантних аката различитих органа и тела СЕ, као што су бројне препоруке Парламентарне скупштине које се односе на заштиту мањина или положај неких од тих група; потом, одређене препоруке и резолуције Комитета министара; неке одлуке самита; али и поједине пресуде Европског суда за људска права у споровима од значаја за положај припадника мањина; као и документи уговорних и специјализованих тела. Систематичан преглед најважнијих докумената СЕ из ове области даје Б. Кривокапић у горе већ цитираном другом тому његове обимне студије (видети: *Ibid*, Део други: „Избор докумената“, стр. 159–450); но, за увид у то значајна је и поменута студија чији су приређивачи Бранко и Сања Милинковић (*Националне мањине у међународном и југословенском правном поретку*, *op. cit.*); као и: *Инструменти Савета Европе – људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2000.

припадници етничких мањинских група, будући да се језици које они користе најчешће препознају и квалификују као језици на које се тај инструмент односи. Оријентација ка заштити и унапређењу регионалних и мањинских језика произашла је, с једне стране, из става да је право на њихову употребу како у приватној сфери, тако и у јавном животу неотуђиво, а с друге, из уверења да се тиме даје допринос очувању и развоју интеркултурализма и мултилингвализма у Европи, али уз поштовање принципа националног суверенитета и територијалног интегритета и без негирања потребе за познавање званичних језика држава чланица.¹⁴³¹

Повеља се, међутим, превасходно односи на тзв. територијалне језике, као оне језике који су у традиционалној употреби у оквиру одређене географске области, односно на одређеном делу територије државе чланице и који представљају „средство изражавања одређеног броја људи“ (који су, у бројчаном смислу, у недоминантном положају у односу на остатак популације дате државе), а истовремено су различити од њеног званичног језика. Заправо, за већину предвиђених мера потребно је одредити подручје њихове примене, односно територију унутар државе на којој су у употреби одређени регионални или мањински језици. Због тога, како примећује Кривокапић, за оне мањинске језике који спадају у категорију нетериторијалних, као што је то, на пример, случај са ромским језиком, значајан број одредаба овог документа остаје неприменљив.¹⁴³² Такође, као што је у самом документу изричито утврђено, под језике који су предмет заштите не спадају различити дијалекти званичног језика нити језици радника миграната.¹⁴³³ Ово последње значи да језици тзв. нових мањина (од којих многи имају неевропско порекло), чије је постојање у бројним европским државама узроковано великим миграцијама, не могу бити третирани као регионални или мањински језици под заштитом.

¹⁴³¹ О свему томе говори се у Преамбули Повеље. Видети: *Европска повеља о регионалним или мањинским језицима* (1992), СЕ, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 167.

¹⁴³² В. Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 48, ф. н. 42.

¹⁴³³ Видети дефиницију одреднице „регионални или мањински језици“, у: *Европска повеља о регионалним или мањинским језицима* (1992), *op. cit.*, чл. 1/а и 1/б, стр. 167–168.

Кључне мере за заштиту регионалних и мањинских језика које су утврђене Повељом односе се на области образовања; судства; те на вршење административних власти и јавне службе (ту су предвиђене обавезе које чланице треба да спроведу, сходно конкретној језичкој ситуацији, у оквиру својих административних области где постоји одређен број корисника неког регионалног или мањинског језика, а који оправдава примену датих мера); потом, на средства јавног информисања; културне активности и погодности; економски и друштвени живот; и прекограничну сарадњу (то је познати трећи део Повеље, који обухвата чл. 8–14). Специфичност овог регионалног документа јесте предвиђена флексибилност у погледу његове обавезујуће снаге. Остављен је, наиме, значајан простор државама уговорницама, додуше у прецизно лимитираним оквирима, у прихватању обавеза, односно у одабиру одредаба којима ће оне бити обавезане.

Према нашем мишљењу, то је индикатор не само одсуства сагласности међу државама чланицама о дефинисању појма националне мањине и с њим повезаних категорија, каква је, између осталог, и категорија мањинског језика, већ и одсуства воље појединих од њих, како тада, у време потписивања ове Повеље, тако и данас, да признају постојање (неких или било којих) мањина на својој територији, те да им дају нека посебна права и омогуће њихово делотворно уживање. Но, овом Повељом Савета Европе ипак је учињен изванредан корак напред јер, поред усвојених решења и мера, њен домаћај се огледа и у општем побољшању климе за уређење положаја етничких мањина; тако да ће убрзо бити усвојен од стране Комитета министара (1994), а потом и отворен за потписивање (1995), најзначајнији документ регионалног карактера у овој области – *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина*.¹⁴³⁴

Оквирна конвенција (*Framework Convention for the Protection of National Minorities – FCNM*)¹⁴³⁵ се из више разлога сматра најзначајним

¹⁴³⁴ Према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 54. Аутор као нарочито значајну ствар истиче то што су међу уговорницама Повеље и неке државе, попут Француске, које нису уговорне стране Оквирне конвенције. Додајмо да је разлог за то управо она флексибилност Повеље, у правно обавезујућем погледу, о којој је горе било речи.

¹⁴³⁵ Видети: *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, European Treaty Series (ETS), No. 157, Council of Europe, Strasbourg, 01.02.1995 (opening of the treaty), entry to force 01.02.1998, <https://www.coe.int/en/web/conventions> (05/06/2022).

међународним инструментом у материји заштите мањина. Најпре, то је један од најсвеобухватнијих уговора те врсте, како у погледу обухвата држава са простора Европе и бившег Совјетског Савеза које су уговорне стране (почетком јуна 2022. године скоро све европске земље односно, сасвим прецизно речено, њих 39 обавезано је одредбама Конвенције, то јест оне су је ратификовале; док су још четири потписнице без ратификације, а међу чланицама СЕ које јој још увек нису приступиле само су Андора, Француска, Монако и Турска),¹⁴³⁶ тако и када је реч о дијапазону питања која су предмет његове регулације. Такође, реч је о инструменту којим су постављени досад највиши међународноправни стандарди у овој области, односно документу који „представља консензус, макар на европском континенту, око тога шта је доњи праг онога што се очекује да државе обезбеде националним мањинама на својој територији“.¹⁴³⁷ То је уједно и први међународни уговор, то јест правно обавезујући документ, који се у својој целокупности бави питањем мањинске заштите. Велики значај Оквирне конвенције превасходно јесте у томе што су њоме раније утврђене политичке обавезе илити, како каже Кривокапић, „политичка обећања“ (на пример, она из докумената усвојених у оквиру КЕБС-а-односно ОЕБС-а), као и већ усвојена решења на билатералном и другим нивоима, трансформисана у регионалне међународноправне норме, то јест међународноправне обавезе за државе уговорнице.¹⁴³⁸ Стога, одредбе ове Конвенције не представљају нека нарочито иновативна решења, већ је првенствено акценат стављен на она права и слободе која имају значај „за очување, изражавање и развитак посебног идентитета

¹⁴³⁶ За списак земаља, чланица и нечланица СЕ, које су ратификовале или, пак, само потписале Оквирну конвенцију, видети: "Chart of signatures and ratifications of Treaty 157 (Framework Convention for the Protection of National Minorities)", Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/conventions/by-member-states-of-the-council-of-europe?module=signatures-by-treaty&treatyenum=157> (05/06/2022).

Савезна Република Југославија је још 1998. године на сопствену иницијативу (без позива Комитета министара СЕ) прихватила и законом потврдила Оквирну конвенцију (в. Закон о потврђивању Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 6/98, 04.12.1998); то, међутим, у тадашњим политичким околностима није било уважено, да би најзад 11.05.2001. год, а након позива који је уследио, приступила овом уговору и ратификовала га. Иначе, Србија, односно Државна Заједница Србије и Црне Горе, постала је чланица Савета Европе 2003. год.

¹⁴³⁷ Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 63.

¹⁴³⁸ *Ibid.*

мањина“.¹⁴³⁹ Према слову овог документа, Комитет министара СЕ прати његово спровођење од стране уговорница, а ове су дужне да генералном секретару те организације подносе иницијалне, периодичне и извештаје на захтев Комитета министара, и то о законодавним и другим предузетим мерама за остваривање утврђених принципа.¹⁴⁴⁰

Но, и поред неспорног и очитог доприноса Оквирне конвенције на пољу унапређења заштите мањина, односно остваривања права њихових припадника, овај документ такође има и своје значајне недостатке или одређена ограничења. Прво, приликом његовог конципирања, због и даље присутног отпора бројних државе, изостало је дефинисање појма националне мањине које би било универзално прихватљиво и у пракси функционално, те је то остао значајан хендикеп овог важног регионалног међународног инструмента, што ће имати и негативне импликације у његовој примени. Управо из тог разлога, постоје бројне резерве и декларације које су државе дале током потписивања или ратификације Оквирне конвенције и у којима си изнеле сопствено схватање националне мањине, наравно, у складу са њиховим сопственим интересима и приликама. Многе од њих су дале једно рестриктивно тумачење тог појма, те су, путем таксативног набрајања оних група на које ће се односити примена Оквирне конвенције, једноствено искључиле неке мањине, или је, пак, заузет ексклузивистички однос спрам припадника таквих група који немају држављанство дате земље, као и према мигрантима.¹⁴⁴¹ Друго, задржан је и даље онај индивидуалистички приступ усвојен у документима других међународних организација, што значи да је и ту изостало признање колективних права.¹⁴⁴²

¹⁴³⁹ Према: Сања Ђајић, „Заштита националних мањина у оквиру Савета Европе – Оквирна конвенција за заштиту националних мањина“, *Зборник радова Правног факултета, Нови Сад*, vol. 36, бр. 1–3, 2002, стр. 313.

¹⁴⁴⁰ Закон о потврђивању Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, *op. cit*, одељак IV, чл. 24, 25, стр. 7.

¹⁴⁴¹ Видети: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit*, стр. 64–65. Штавише, неке државе, попут Малте, Лихтенштајна и Луксембурга, приступајући Оквирној конвенцији, изричито су нагласиле да на њиховој територији не постоје националне мањине, те да је њихово обавезивање одредбама овог документа чисто израз подударања њихове оријентације (или, како је то истакнуто у ратификационом инструменту Малте, чин солидарности) са ту утврђеним циљевима (в. *ibid*, стр. 65, ф. н. 65).

¹⁴⁴² Ово је и експлиците наглашено у Објашњењу и Коментару, датим уз Оквирну конвенцију (видети: *Ibid*, стр. 56, ф. н. 54).

Наиме, иако се Конвенција у принципу односи на заштиту националних мањина, права и слободе које произлазе из њених начела искључиво се тичу лица која припадају тим групама, премда их они могу вршити индивидуално или заједно с другима. (чл. 3/2 Оквирне конвенције). Уз све то, одредбе овог документа заправо садрже обавезујуће правне принципе (пре него нека конкретна права) које државе уговорнице морају да поштују, односно одређене циљеве које оне треба да остваре на пољу заштите националних мањина путем националних законодавстава и владиних политика.¹⁴⁴³ Уосталом, на то указује већ и сам назив овог документа. Због свега наведеног, потпуно је исправан закључак да више „програмски карактер“ одредаба „оставља широку дискрециону оцену државама чланицама у погледу тумачења и примене Конвенције“.¹⁴⁴⁴

Наравно да значајну улогу у овој области има и сама Европска унија (ЕУ; енгл. European Union), као регионална организација *sui generis*.¹⁴⁴⁵ Но, њено деловање, макар када је реч о европској политици и пракси на унутрашњем плану, унутар саме Уније, усмерено је првенствено на спречавање и борбу против дискриминације, расизма, ксенофобије, антисемитизма и других негативних појава те врсте. На пример, у *Повељи о основним правима у ЕУ* из Нице 2000. године, поред одредбе која налаже да су сви једнаки пред законом, изричито је забрањен и сваки облик дискриминације који би се, између осталог, базирао на религији или уверењу, језику, раси, боји, етничком пореклу, генетским особинама, припадништву националној мањини, итд; а наглашено је и да Унија поштује културну, верску и језичку различитост.¹⁴⁴⁶ Још много година пре тога,

¹⁴⁴³ Према: *Ibid*, стр. 56.

¹⁴⁴⁴ Сања Ђајић, „Заштита националних мањина у оквиру Савета Европе – Оквирна конвенција за заштиту националних мањина“, *op. cit*, стр. 313.

¹⁴⁴⁵ Специфичност ЕУ, као регионалне организације, огледа се у томе што она, по свом карактеру, не представља типичну међународну организацију, са искључиво међувладиним нивоом деловања суверених држава, већ је реч о облику интеграције који подразумева и делимичну десуверенизацију чланица; али, исто тако, она још увек није, иако постоје снажне тенденције те врсте, уобличена у неку супранационалну или над-државну творевину. У том смислу ће, на пример, Б. Кривокапић рећи да Европска унија представља један „специфичан међународни ентитет“ (Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit*, стр. 97).

¹⁴⁴⁶ *Повеља о основним правима у Европској унији* (Ница, 2000), чл. 20; 21/1; и 22, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit*, Део други: „Избор докумената“, стр. 705.

тачније 1986. године, Европски парламент, Савет и Комисија су донели *Декларацију против расизма и ксенофобије*; да би 1991. године у Мастрихту била усвојена и *Декларација Европског савета о расизму и ксенофобији*.¹⁴⁴⁷ Поред тога, постоје и бројни други документи ЕУ, укључујући како оне нормативног, тако и оне програмско-акционог карактера, који су усмерени на борбу против дискриминације. Посебан значај у том смислу имају две директиве Савета ЕУ из 2000. године које се односе на принцип једнаког поступања и којима је, заправо, уведен један проширен концепт дискриминације.¹⁴⁴⁸ Савет ЕУ чак има и одређена овлашћења да предузима мере у циљу спречавања, између осталог, расне, етничке или верске дискриминације, као и да одлучује о суспензији неких права (која се стичу пуноправним чланством у Унији) за државу чланицу у чијем случају је утврђено да постоји „озбиљна и трајна повреда“ темељних европских начела (формулисаних Уговором о ЕУ, чл. 6/1), а међу којима је и начело поштовања људских права и основних слобода.¹⁴⁴⁹

Међутим, ова борба против дискриминације у оквирима ЕУ – иако без сумње доприноси бољем положају припадника разних врста мањина, па тако и националних мањина – „није исто што и заштита мањина“, и то Кривокапић

¹⁴⁴⁷ Видети: *Декларација о расизму и ксенофобији* (1991), Европски савет Европске заједнице, Мастрихт, 11. децембар 1991. године, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 706.

¹⁴⁴⁸ За детаљан увид у садржај ових докумената видети: „Директива Савета 2000/43/ЕС од 29. јуна 2000, којом се спроводи принцип једнаког поступања са лицима без обзира на расно или етничко порекло“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, Део други: „Избор докумената“, стр. 711–721; и: „Директива Савета 2000/78/ ЕС којом се успостављају општи оквири за једнако поступање у запошљавању и професијама (2000)“, у: *Ibid*, стр. 722–735.

Према слову ових докумената, принцип једнаког поступања искључује могућност постојања директне или индиректне дискриминације по основу расног или етничког порекла, вере или вероисповести и других прецизно утврђених основа. При томе, концепт дискриминације је ту проширен, тако да он обухвата, поред директне и индиректне дискриминације, и узнемиравање одн. малтретирање (енгл. *harrasment*) које се врши на основу расног или етничког порекла, или по неком другом утврђеном основу, а представља „нежељено понашање“ које има за намену или последицу повреду личног достојанства и „стварање застрашујуће, непријатељске, понижавајуће, деградирајуће или увредљиве средине“ (видети: чл. 2 горенаведених Директива).

¹⁴⁴⁹ О томе у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 102–103.

посебно наглашава, будући да она не подразумева признавање и поштовање посебних права за припаднике националних мањина, нити признавање да такве групе уопште постоје на територији држава чланица.¹⁴⁵⁰ Штавише, поменути аутор износи јасан закључак да „Европска унија нема никакву утврђену политику, нити прихваћене правне стандарде у вези са заштитом мањина у редовима својих чланица“.¹⁴⁵¹ Једини изузетак у том смислу је активност Европског парламента, као органа ЕУ који већ деценијама доноси бројне резолуције о појединим аспектима мањинске проблематике, пре свега оне које се тичу регионалних, односно мањинских језика и култура.¹⁴⁵² Премда се на тај начин сигурно даје подстицај томе да мањински проблеми и питање унапређења положаја мањина остану у фокусу, реалан домет и практичан ефекат ове врсте документа је веома ограничен, будући да они немају правно обавезујућу снагу.

Одсуство нормирања на овом пољу не може се оправдати чињеницом да су све чланице ЕУ истовремено и чланице Савета Европе, те да је на тај начин, путем раније помињаних релевантних регионалних инструмента СЕ, већ регулисана и обезбеђена заштита мањина и на подручју саме Уније. Прво, то одудара од праксе када је реч о нормирању неких других области, на пример основних људских права и слобода, за које постоје слични инструменти у оквиру ових регионалних организација; те је у најмању руку чудно да развој тзв. комунитарног права ЕУ не иде у правцу укључивања и подручја заштите мањина, нарочито с обзиром на значајан степен етничке хетерогености већине европских друштава и реалне проблеме и изазове са којима се на том пољу неке чланице суочавају. Друго, још увек нису све чланице ЕУ потписале и/или ратификовале онај, у том погледу, кључни инструмент СЕ као што је Оквирна конвенција.

Но, таква флексибилност Уније односно, боље рећи, незаинтересованост за заштиту мањина, не постоји када је реч о њеној политици и пракси према спољним субјектима. Сасвим супротно, она ту има изразито проактивну улогу на

¹⁴⁵⁰ *Ibid*, стр. 105.

¹⁴⁵¹ *Ibid*.

¹⁴⁵² На пример, један од таквих докумената је Резолуција о Повељи Заједнице о регионалним језицима и културама и о Повељи о правима етничких мањина, коју је Европски парламент донео 1981. год. (видети у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit*, Део други: „Избор докумената“, Одељак III/ IV: Акти Европског парламента, стр. 746–748).

овом пољу. Тако су поштовање и заштита мањина постали део тзв. критеријума из Копенхагена (енгл. *Copenhagen criteria*; усвојени на самиту ЕУ у Копенхагену 1993. године) као политичких услова које државе кандидати треба да испуне за улазак, то јест пријем у Европску унију. Конкретно, реч је о захтеву да је постигнута „стабилност институција које гарантују демократију, владавину права, људска права и поштовање и заштиту мањина“.¹⁴⁵³ Овај критеријум се у пракси примењује првенствено путем оцене коју Европска комисија у својим извештајима (које она, на годишњем нивоу, подноси Европском парламенту и Савету) даје у погледу конкретне мањинске ситуације, то јест односа државе кандидата према мањинама на својој територији. При томе, ова евалуација се у значајној мери заснива на оцени о примени од стране кандидата Оквирне конвенције СЕ за заштиту мањина, премда је то крајње лицемерно будући да – како неки примећују – истовремено постоје чланице ЕУ, и то неке тзв. старе демократије, попут Француске, које нису ни приступиле овом уговору, као и оне које га још увек нису ратификовале (попут Холандије, Белгије, Луксембурга и Грчке). Поред тога, када је реч о транзиционим и земљама у развоју, Европска унија користи своју економску моћ и позицију једног од њихових најзначајнијих економских и трговинских партнера и донатора, тако да економску сарадњу и пружање финансијске и друге помоћи њима условљава њиховим поштовањем људских и мањинских права. Тако је, на пример, током последње деценије прошлога века уведена пракса, најпре за трговинске, а потом и друге споразуме које ЕУ закључује са земљама у развоју, да се у њих уграђују одредбе о поштовању људских права, па чак некад директно и о заштити мањина.¹⁴⁵⁴

Такође, ЕУ фигурира и као значајан финансијер бројних пројеката и студија који су од значаја за унапређење положаја и заштиту мањина у овим земљама Међутим, као главни недостатак остаје то што заштита мањина још увек није део унутрашње европске политике и праксе нити компонента права Уније,

¹⁴⁵³ Нав. према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 109, ф. н. 15. Уз то, Кривокапић указује на још једну интересантну праксу ЕУ на овом подручју, која се, додуше, не примењује доследно, а која је уведена управо са формирањем нових држава на простору некадашње Југославије и Совјетског Савеза. Реч је о условљавању признавања новоформираних држава њиховим гарантовањем права националних и етничких група и мањина у складу са обавезама КЕБС/ОЕБС (према: *Ibid*, стр. 108–109).

¹⁴⁵⁴ Више о таквој пракси у: *Ibid*, стр. 108.

односно парадоксална је чињеница да „Европска унија и даље није вољна да сама поштује оно што захтева од других, па и својих будућих чланова“.¹⁴⁵⁵ Управо због тога, многи с правом говоре о европској политици двоструких аршина или „политици дуплих стандарда“ на овом подручју деловања.¹⁴⁵⁶

Поред поменутих регионалних организација, одређен допринос заштити мањина на тлу Европе дале су и неке регионалне, односно субрегионалне иницијативе, попут тзв. Баладуоровог плана (то јест Пакта за стабилност у Европи, усвојеног у Паризу 1995. године на иницијативу ЕУ, а на предлог тадашњег француског премијера Едуара Баладура /Eduard Balladur/, по коме је и добио поменут, неформалан назив), Пакта за стабилност у Југоисточној Европи (који је основан 1999, а 2008. године супституисан Регионалним саветом за сардању, о чему смо говорили на другом месту) или Централноевропске иницијативе (ЦЕИ, 1989). Рецимо, тако је Пакт за стабилност – успостављен као иницијатива за унапређење међусобних и добросуседских односа земаља Централне и Источне Европе и њихово приближавање ЕУ – између осталог, деловао на овом пољу путем подстицаја за регулисање мањинских питања билатералним споразумима, какве је, на пример, Мађарска закључила са неким од суседних земаља. Такође, и једно од главних подручја активности Пакта за стабилност у ЈИЕ било је усмерено на демократизацију и људска права, а у оквиру тога акценат је стављен на: унапређење међуетничких односа; развој мултиетничности; заштиту мањина путем заштите људских права њихових припадника; подстицање сарадње са цивилним друштвом у овим областима; итд. У оквиру ЦЕИ, пак, посебан значај има Радна група за мањине која је заслужна за израду политичког документа под називом „ЦЕИ инструменти за заштиту права мањина“ (усвојеног 1994. године на самиту ЦЕИ у Трсту), и која исто тако прати његову примену од стране држава чланица.¹⁴⁵⁷

¹⁴⁵⁵ *Ibid*, стр. 111.

¹⁴⁵⁶ Такве оцене политике и праксе ЕУ, када је реч о заштити националних мањина и мањинским правима, могу се наћи не само код независних експерата, већ и у објективним анализама неких, за ову област специјализованих, међународних невладиних организација, као што је Minority Rights Group International која је такву оцену дала 2003. године; а слично запажање је својевремено изнео и Ролф Екеус (Rolf Ekeus) у функцији Високог комесара ОЕБС за националне мањине. Према: *Ibid*, ф. н. 20; 21.

¹⁴⁵⁷ Више о доприносу који остварен на пољу заштите мањина у оквиру поменутих субрегионалних иницијатива, видети: *Ibid*, стр. 109–110; 112–117.

Када је реч о међународној заштити мањина у Европи, не сме се изгубити из вида ни значај бројних билатералних споразума између заинтересованих, најчешће суседних држава, који су у целини или делимично (уз нека друга питања, попут успостављања добросуседских односа и сарадње) усмерени на регулисање положаја појединих мањинских група. Све је чешћа пракса закључивања двостраних уговора који се у целости и директно односе на заштиту мањина. Ови уговори неретко предвиђају оснивање мешовитих, то јест међувладиних стручних (мањинских) комисија које треба да прате примену уговорних одредаба, односно спровођење обавеза које одатле произлазе у вези са датим мањинама. Такав начин регулисања мањинских питања је веома делотворан, будући да се тим путем, кроз дијалог и преговоре директно заинтересованих страна, усвајају одређена конкретна решења, прилагођена датом контексту и специфичним ситуацијама.

Премда је немогућа потпуна компарација ових докумената у погледу зајамчених права и степена заштите, услед њихове бројности и разноврсности, ипак се могу издвојити нека, како их Кривокапић условно назива, основна права, која су то како у суштинском смислу, тако и због тога што су она предмет гаранција у већини двостраних уговора ове врсте. Међу њима су, на пример: право на слободно изражавања идентитета; слобода од дискриминације на етничкој и сличној основи; права у области образовања, слободне употребе матерњег језика и информисања; слобода удруживања; право на оснивање сопствених културних, образовних и верских установа; верске слободе; право на учешће у јавном животу и процесу одлучивања; и др.¹⁴⁵⁸

На концу, треба скренути пажњу на то да етничка хетерогеност и проблеми у односу мањине и већине нису карактеристика само савремених европских друштава, већ дакако и оних изван европског подручја. Но, иако и на неким другим континентима, попут америчког и афричког, постоје међународне организације регионалног карактера у оквиру којих су такође донети неки значајни регионални инструменти о људским правима и слободама (али не и они који би се директно тицали мањинске проблематике), којима се макар јамчи заштита од дискриминације, остатак света ипак у значајној мери заостаје за

¹⁴⁵⁸ Према: Борис Кривокапић, „Новији билатерални уговори закључени на тлу Европе, од значаја за заштиту мањина“, *op. cit.*, стр. 1012–1013.

Европом на пољу заштите мањина.¹⁴⁵⁹ Мада, с друге стране, ни сама Европа, како смо из приложеног могли да видимо, упркос вишевековном процесу развоја на том подручју, још увек нема један потпуно задовољавајући међународноправни оквир.

Поред овог међудржавног (то јест међувладиног) нивоа деловања на подручју мањинске заштите и мањинских права, на међународном плану постоји још једна врста субјеката који имају изразито проактивну улогу у томе. Реч је о тзв. невладином сектору, односно међународним невладиним организацијама – било оним које су у свом раду фокусиране на промоцију мањинских права и плурализма, настојећи да на тај начин дају допринос изградњи и/или одржању мултиетничког и мултикултуралног друштва у појединим конкретним случајевима, било оним које су првенствено посвећене превазилажењу, односно решавању међугрупних сукоба; или, пак, оним најбројним, међу организацијама те врсте, које се заправо баве широм проблематиком људских права, па у оквиру тога у делокруг њиховог рада улазе и мањинска права. Међутим, све више – и то нарочито у случају ових последњих – долази до изражаја оно што је приметио и сам Ејде: „Неке од њих... изгледа подређују доследно залагање за људска права свих, било да су припадници већине или мањине, политици солидарности са неком појединачном групом, што може ослабити њихову способност да раде на општем унапређењу људских права“.¹⁴⁶⁰

На овом месту, након прегледа улоге релевантних међународних организација, њихових институција, структура и механизма, те након увида у бројне међународноправне инструменте универзалног и регионалног карактера који се тичу положаја и заштите националних мањина, борбе против дискриминације, расизма, ксенофобије итд, чини се да би било од значаја изнети једно наше недавно дато запажање. Наиме, имајући у виду, с једне стране, претходно наведено и, с друге стране, савремену праксу глобалних и регионалних актера, а првенствено западних центара моћи, коју

¹⁴⁵⁹ О међународној заштити мањина на другим континентима, пре свега на тлу Америке и Африке, Кривокапић говори у другом тому своје трилогије: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, *op. cit.*, стр. 117–119.

¹⁴⁶⁰ Асбјорн Ејде (известилац), „Могући начини и средства олакшавања мирољубивог и конструктивног решавања проблема који се тичу мањина“, *op. cit.*, стр. 832, параграф 353.

неретко карактерише политика двоструких стандарда и неискрена приврженост хуманистичким вредностима, као и неке новије анализе и студије које упућују на то да дискриминација и расизам не само да данас нису укинута већ да су и те како присутни, можда само у нешто другачијим формама, и то управо у оном делу света који се означава појмовима „Запада“ и „Европе“, при чему се сама Европа маркира и као кључно извориште расизма,¹⁴⁶¹ неминовно се онда намеће закључак да је постојећи међународноправни систем заштите људских права и мањина, и уопште читава та хуманистичка традиција на коју су данашњи Европљани нарочито поносни, ништа друго до обична фарса или лажно лице западне односно европске цивилизације.

6.1.3.3. Мањинска политика и „изградња мира“

Током историјског развоја сазрела је, макар делимично, свест да се основна сврха мањинске заштите – осигурање „опстанка и несметаног живота и развоја мањина“ – не може постићи само путем обезбеђивања општих људских права и недискриминације за припаднике мањинских група, већ да су зарад остваривања тог циља, а управо због посебног и осетљивог положаја тих група, односно њихове могуће или реалне угрожености, неопходне правне и политичке гаранције и у вези са са одређеним посебним

¹⁴⁶¹ На такву улогу Европе, како током њене прошлости тако и у савремености, указао је професор Душан Бјелић са Универзитета Јужни Мејн из Портланда, током његовог недавно одржаног предавања у Институту за политичке студије у Београду: Dušan I. Bjelić, "Black Marxism, Racial Capitalism and the Balkans & the Eastern Mediterranean Complex. On the Abolition of Europe's Racial Supremacy" (предавање), Институт за политичке студије, Београд, 06.06.2022.

Бјелић у својој критичкој анализи користи концепт црног марксизма који је развио Робинсон (Cedric Robinson) у студији: *Black Marxism: The Making of the Black Radical Tradition* (2000). То је заправо један покушај да се, кроз употребу те црначке радикално-левичарске традиције као одређене парадигме, а која, према Робинсоновим речима, представља негацију западне цивилизације, разоткрије и даље присутан европски расизам, који има различите форме манифестовања, као што је, на пример, тзв. расни капитализам. Наше запажање које смо горе изнели, истакли смо у дискусији отвореној након поменутог предавања.

мањинским правима, као и њихово остваривање у пракси.¹⁴⁶² Међу посебним мањинским правима која су предмет заштите прворазредни значај има – поред права на опстанак мањина (које укључује њихово право како на физички опстанак, тако и на опстанак са њиховим особеностима) и права на једнакост и недискриминацију – и право на идентитет. Уз ова права, или као део њих, у посебна мањинска права спадају и: право на употребу матерњег језика; посебна права у домену школства; право на неговање сопствене културе и традиције; право на делотворно учешће у животу заједнице; право на међународне контакте и сарадњу; право на ефикасну заштиту зајамчених права и др.¹⁴⁶³

Одамх на почетку овог дела анализе важно је, међутим, рећи да статус националних мањина, то јест однос државе према њима, у великој мери зависи и од супротне релације, што ће рећи од самог општег односа мањина према већинској нацији и заједничкој држави. Бранко Царатан у том смислу каже: „Ако мањина полази од оспоравања легитимних права већинске нације и априорно одбацује лојалност заједничкој држави, без обзира на њен демократски и толерантни или недемократски и нетолерантни карактер, тада се односи неминовно погоршавају и тражење мирних солуција је отежано“.¹⁴⁶⁴ Није необично да мањине траже упориште и подршку за своје интересе у матичној држави; у крајњем, то је природно и легитимно, а улога државе-матице на том пољу данас није ни спорна, уколико не прелази границе мешања у унутрашње послове друге државе и нарушавања њеног суверенитета и територијалног интегритета. Но, неретко захтеви мањина иду у правцу федерализације заједничке државе, па чак и ка сепаратизму, са крајњим циљем интегрисања у матицу. Онда се последично у таквој ситуацији, са јачањем сепаратистичких и/или иредентистичких снага, „појачава неповерење већинске нације у интеграције вишег ступња“,¹⁴⁶⁵ као

¹⁴⁶² Према: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, *op. cit.*, стр. 270.

¹⁴⁶³ Својеврсни каталог ових посебних и заштићених мањинских права даје Б. Кривокапић, у: *Ibid.*, гл. IV: „Заштита мањина“, стр. 270–297.

¹⁴⁶⁴ Branko Caratan, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: Pretpostavke postkomunističke tranzicije — II dio“, *op. cit.*, стр. 219–220.

¹⁴⁶⁵ *Ibid.*, стр. 220.

што је то, на пример, федеративно уређење државе. Из тог разлога, како Царатан закључује, „пуно је једноставнији приступ инсистирање на демократичности (и толерантности) заједничке државе, као основи заштите мањинских права“.¹⁴⁶⁶ У складу са тим, овај аутор ће издвојити и препоручити модел акомодације интереса као један демократски облик решавања међуетничких конфликта и мањинских питања.

Такође, када се говори о националним мањинама, мањинским правима и мањинској политици, не сме се испустити из вида ни (нео)империјалистичка пракса злоупотребе мањина и коришћења њиховог „конфликтног потенцијала“ зарад остваривања геополитичких интереса и циљева одређених центара моћи, а као делотворан начин дестабилизовања и парцелисања појединих региона и разбијања постојећих држава. Управо је то Балкан вишеструко искусио, као област која је, кроз историју, у више наврата била – премда је и данас остала то у значајној мери – предмет такве саботирајуће политике. О томе, на пример, говори Шијаковић, објашњавајући да је то „један стари инструмент немачке политике“ коме су били прибегли и сами нацисти, који су чак имали и „посебно одељење за 'саботажу и употребу мањина'“, а чије се деловање заснивало на „начелу да је право народа на самоодређење (немачко – прим. А. М. Ј.) *оружје* и да Немачка треба да подстиче националне и мањинске конфликте јер су сви у њеном интересу“ (курзив – Б. Ш.).¹⁴⁶⁷ То је, закључиће овај аутор, „немачкој (и данас активној) политици парцелисања Балкана донело ефектне и трајне, а Балканцима горке и смртне плодове“.¹⁴⁶⁸

Тај моменат у вези са ризиком злоупотребе мањина и њиховом потенцијалном нелојалношћу према заједничкој држави ипак није измакао пажњи ни код појединих искусних експерата током процеса рада на

¹⁴⁶⁶ *Ibid.* Б. Царатан овде као пример издваја случај Шведана у Финској који су, када је формирана самостална финска држава, а захваљујући управо подршци коју су пружали Финцима у њиховом настојању да се одвоје од Русије, стекли „енормно висок ступањ заштите мањинских права“ (видети: *Ibid.*, ф. н. 111).

¹⁴⁶⁷ Богољуб Шијаковић, „Фрагментација и реорганизација простора: Контекст етничких сукоба“, у: исти аутор, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, *op. cit.*

http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

¹⁴⁶⁸ *Ibid.*

дефинисању појма мањине у оквиру Уједињених нација. Тако је већ поменута Поткомисија УН-а за спречавање дискриминације и заштиту мањина међу факторе који се морају имати у виду при сваком покушају појмовног одређења „мањине“ као носиоца права заштите, између осталог, уврстила и „ризик злоупотребе мера које би се предузеле, а од стране оних мањина које могу бити искоришћене од других субјеката, уз тежњу да се код њих развије непријатељство према датој држави; као и то да мањинским настојањима која противрече људским правима (проглашеним у Универзалној декларацији УН-а) „није пожељно пружити заштиту“.¹⁴⁶⁹ Стога и не чуди да је ово радно тело Уједињених нација заузело став да један од кључних елемената дефиниције појма мањине треба да буде и то да „мањине морају бити одане држави чији су држављани“.¹⁴⁷⁰

Другим речима, лојалност свих, па и припадника мањина, мора да буде заснована на грађанском принципу; јер би у супротном, ако би се заснивала на етничкој припадности, у случају мањина она била – како је на једном месту примећено – „увек неизвесна“ и потребно би било „изнова (је) доказивати“.¹⁴⁷¹ То нарочито важи у случају оних бројчано великих мањинских група чије се матичне, националне државе налазе у суседству дате земље.

Поред тога, и сам специјални извештац А. Ејде, анализирајући начине за мирољубиво и конструктивно решавање мањинских ситуација и проблема, јасно је ставио до знања да „људска права постављају границе у односу на групна права како већине, тако и мањина“; те да, у складу с тим, мањинска права – која, пак, „постављају изричите границе у односу на моћ већинских група“ – „никада не би смела да буду успостављена тако да нарастувају основна начела једнакости“.¹⁴⁷² Сходно томе, тзв. међународна заједница и савремене државе – које су, како каже Ејде, „скоро све... мултиетничке или мултиконфесионалне и таве ће и остати“ (јер, „национална друштва ће постати више а не мање плуралистичка, захваљујући утицају

¹⁴⁶⁹ Франческо Капоторти, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, *op. cit.*, погл. I: „Појам мањине“, стр. 35–63, пар. 22.

¹⁴⁷⁰ *Ibid.*, пар. 23.

¹⁴⁷¹ Младена Прелић, „Мали појмовник мултиетничности“, *op. cit.*, стр. 10.

¹⁴⁷² Асбјорн Ејде (извештац), „Могући начини и средства олакшавања мирољубивог и конструктивног решавања проблема који се тичу мањина“, *op. cit.*, стр. 794, пар. 2 и 3.

људских права и демократије“) – суочиле су се са двоструким задатком: „прво, да спрече дискриминацију, и на тај начин подрже принцип једнакости свих људских бића, и друго, да заштите мањине тако да сваки члан било које групе може очувати свој идентитет у мери у којој је то у складу с људским правима“.¹⁴⁷³

У сваком случају, на линији концепције коју је развио пионир у истраживању мира, то јест главни оснивач студија мира и конфликта (енгл. *Peace and Conflict Studies*) – Јохан Галтунг (Johan Galtung), можемо рећи да предуслов за успоставу „позитивног“ или стабилног или, како се још назива, одрживог мира, односно хармоничних односа у друштву које одликује културни диверзитет и за постизање већег степена његове кохезије, није само одсуство директног физичког насиља, оружаног сукоба и рата (што би према Галтунговом одређењу био „негативан мир“), већ и одсуство сваке врсте структуралног и културалног насиља, дакле, и оног индиректног. Другим речима, потребан је – како ће то овај аутор и сам касније преформулисати – директан и структурални, али исто тако и културални мир.¹⁴⁷⁴ Само у тим и таквим условима постоји могућност да појединци

¹⁴⁷³ *Ibid*, стр. 795, пар. 4 и 5.

¹⁴⁷⁴ Норвешки теоретичар, социолог и математичар Јохан Галтунг, поред тога што је имао носећу улогу у оснивању мировних и конфликтних студија (основао је у Ослу прву катедру за ове студије 1969. год.), био је и суоснивач Института за истраживање мира у Ослу (1959. год.), као и оснивач *Часописа за истраживање мира* (*Journal of Peace Research* – JPR, 1964. год.). Он је постао широм света познат пре свега због своје дихотомне концепције мира: дихотомија негативан мир/позитиван мир. Међутим, ауторство над овим терминима не припада њему, будући да су они и раније употребљавани и разматрани. На пример, њих је у свом делу *Newer Ideals of Peace* (прво издање је из децембра 1906. године) користила још Џејн Адамс (Jane Addams) с почетка XX века. Но, ова студија Адамсове ће тек релативно скоро бити оцењена као „најважније и једно иновативно дело теорије мира из прве деценије XX века и примарни извор идеја које ће шире бити коришћене у каснијим годинама“ (Berenice A. Carroll and Clinton F. Fink, "Introduction to the Illinois Edition", у: Jane Addams, *Newer Ideals of Peace*, University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 2007, стр. XIV). Поред тога, током раних 60-их година прошлог века, о миру у овим категоријама говорио је и Мартин Лутер Кинг (Martin Luther King).

Ипак, Галтунг је, поред теорије мира, конципирао и теорију сукоба, где је поставио темеље свог трансцендентног и трансформационог приступа (енгл. *transcend and transform approach*) у решавању сукоба; те теорију развоја, где се бавио структуралним насиљем и то првенствено на подручју економског развоја; као и теорију цивилизације, усмерену на истраживање културалног насиља и уопште културних утицаја на политику мира. У својој

развију све своје способности и потенцијале. Насупрот томе, структурално

типологизацији насиља, он је идентификовао чак пет врста насиља: поред већ поменутог директног тј. физичког насиља, те структурног и културалног, ту је и насиље над природом, као и насиље времена (нпр. насиље одложеног дејства). Аналогно оним његовим основним типовима насиља, овај аутор ће дефинисати и три посебна стања мира: директан, структурални и културални мир. Више о Галтунговом схватању и приступу у истарживању мира и сукоба, те његовом приступу у области решавања сукоба, односно изградње мира, видети: Johan Galtung, *Transcend and Transform: An Introduction to Conflict Work*, Pluto Press/Transcend, London, 2004; Johan Galtung, "Introduction: Peace by peaceful conflict transformation – the TRANSCEND approach", у: Charles Webel and Johan Galtung (eds.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*, Routledge, London, New York, 2007, стр. 14–32; Johan Galtung, *A Peace Theory: Building Direct – Structural – Cultural Peace*, TRANSCEND University Press, 2012, <https://www.transcend.org/#tup> (10/02/2018); Johan Galtung, Dietrich Fischer, *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research*, Springer, New York, Dordrecht, London, 2013; Јохан Галтунг, *Мирним средствима до мира: Мир и сукоб, развој и цивилизација*, „Службени гласник“/ Југоисток XXI, Београд, 2009; *Приступ Јохана Галтунга у области решавања сукоба – теорија и пракса решавања сукоба*, Центар за студије мира, ФПН, Београд, 06.12.2012, www.csm-fpn.org/.../Prístup-J.Galtunga-u-oblasti-resavanja-sukoba.pdf (10/02/2018). Такође, добар увид како у Галтунгова, тако и у предгалтунговска схватања, пружа и студија: Драган Симић, *Позитиван мир: Схватања Јохана Галтунга*, Академиа Нова, Архив Кљакић, Београд, 1993.

Треба, међутим, овде истаћи и то да су нека Галтунгова схватања и његове изјаве, и поред свих доприноса које је он дао на пољу теорије и праксе изградње мира и трансформације сукоба, у првим деценијама XXI века постали предмет жестоких критика. На пример, у периоду 2007–2009. год. критиковани су његови ставови о природи кинеског комунистичког режима Мао Цедунга, који је, према његовом мишљењу, био репресиван, али на одређен либералан начин; а нарочито су нападани његови критички погледи на амерички неоимперијализам, тј. савремену улогу САД у свету и аутоперцепцију ове државе као некаквог универзалног и за друге обавезујућег модела. Такође, 2012. године појавиће се и снажне оптужбе Галтунга за антисемитизам, које су уследиле након објаве једне његове новинске колумне и ту изнетих тврдњи о јеврејској контроли америчких медија и политике. Иако је он те оптужбе одбацио и, путем своје организације Transcend, настојао да појасни своје мишљење, као последица тога уследила је његова суспензија из Светске академије за мир – швајцарске организације са седиштем у Базелу. Видети: Johan Galtung, "TRANSCEND International's Statement concerning the label of anti-Semitism against Johan Galtung", May 2, 2012, [https://www.transcend.org/galtung/statement-may-2012/\(10/02/2018\)](https://www.transcend.org/galtung/statement-may-2012/(10/02/2018)); Benjamin Weinthal, "Swiss group suspends 'anti-Semitic' Norway scholar", *Jerusalem Post*, August 9, 2012, <http://www.jpost.com/International/Swiss-group-suspends-anti-Semitic-Norway-scholar> (10/02/2018); "Swiss group suspends 'anti-Semitic' Norway scholar", Institute for Jewish and Community Research, San Francisco, CA, August 2012, <http://www.jewishresearch.org/quad/08-12/swiss-student.htm18> (10/02/2018).

насиље – које означава „стање неслободе, беде која угрожава здравље и убија наду у живот или вређе достојанство особе због расне, религијске или родне дискриминације“¹⁴⁷⁵ – спречава развој не само појединаца и друштвених група, већ и читавог друштва. Јер, већ и само „присуство структуралног насиља у једној мултикултуралној средини искључује постојање позитивног мира и стања заштићености и безбедности“.¹⁴⁷⁶ Такође, важан елемент мира, као одређеног стања друштва, јесте друштвена правда. Како је на самом почетку једне новије Галтунгове књиге речено:

„... Једно име за мир је правичност. Правичност, пак, има много имена. Нека имена за правичност су: равноправност, симетрија, паритет, реципроцитет, узајамност, једнака права, једнако поштовање, једнако достојанство. Мир је однос правичности. У таквим односима, мир се може изградити“.¹⁴⁷⁷

О структуралном насиљу норвешки теоретичар Галтунг говорио је још током 70-их година прошлог века, али и пре њега, 60-их година, о томе је говорио Хелдер Камара (Hélder Pessoa Câmara), римокатолички надбискуп из Бразила, само користећи за то термин „институционално насиље“. Камара је сматрао да у основи овакве врсте насиља стоји неправедна редистрибуција друштвених ресурса, те да је такво, институционално насиље – као „примарно насиље“ и „мајка свих насиља“ – покретач једне „спирале насиља“, будући да оно подстиче насилну борбу против ових неправди, а онда таква борба (као насилна и револуционарна побуна) заправо легитимизује насиље државних институција, то јест насиље система (гушење побуне применом силе). Стога се он залагао за примену ненасиља као метода

¹⁴⁷⁵ Iva Zenzerović Šloser (ed.), *Mirovni studiji – osnovni pojmovi*, Centar za mirovne studije/ Mirta, Zagreb, Rujan, 2016, стр. 20.

¹⁴⁷⁶ Amela Lukač Zoranić, Aleksandar R. Ivanović, *Intercultural Education as a Factor of Peace Building and Maintaining of Security (Интеркултурално образовање као фактор изградње мира и очувања безбедности)*, http://www.academia.edu/7477376/INTERCULTURAL_EDUCATION_AS_A_FACTOR_OF_PEACE_BUILDING_AND_MAINTAINING_OF_SECURITY (11/04/2018), стр. 10.

¹⁴⁷⁷ Johan Galtung, *A Peace Theory: Building Direct – Structural – Cultural Peace* (2012), *op. cit.*, <https://www.transcend.org/#tup> (10/02/2018).

политичке борбе, јер једино на тај начин може бити прекинута она спирала насиља.¹⁴⁷⁸

Важно је још једном подвући да конфликти, произашли из различитих потреба, интереса и погледа људи и друштвених група, јесу природно својство демократије, али да стање стабилног или, Галтунговом терминологијом речено, „позитивног“ мира подразумева да се они решавају на конструктиван начин, без примене насиља, те да постоји култура мира и политика мира, као и изграђени институционални механизми за њихово ненасилно регулисање и превенцију насиља.¹⁴⁷⁹ Познато је, такође, и Галтунгово залагање за својеврсни „медицински“ приступ у теорији и пракси мировног процеса и трансформације сукоба. Та „медицина“ друштвених наука обухвата следеће кораке: дијагностику (дијагноза стања), прогностику и терапију. Терапија, пак, може бити превентивна, дакле, усмерена на спречавање „обољења“, то јест патолошких форми друштвених односа, и куративна, усмерена на „лечење“ истих. „Позитиван“ мир, према схватању овог аутор, спада у превентивну терапију. На једном месту, где се даје сажет приказ Галтунгове дихотомне концепције мира, каже се: „... негативан мир је песимистичан, куративан мир до кога се не стиже увек мирним средствима. Позитиван мир је мир путем структурне интеграције, оптимистичан, превентиван мир до кога се долази мирним средствима“.¹⁴⁸⁰

Колико је правовремена превенција конфликта важна говори и упозорење које је изнео Џон Пол Ледерах, који је такође познат не само као амерички теоретичар, већ и као практичар из области трансформације сукоба и изградње мира. Према његовом запажању, „исувише мало пажње се посвећује превенцији конфликта у њиховој латентној фази, нарочито у критичном периоду трансформативног кретања ка оружаном конфронтацији“.¹⁴⁸¹ Из даљег Ледераховог излагања јасно је да он овде

¹⁴⁷⁸ О томе у: Iva Zenzerović Šloser (ed.), *Mirovni studiji – osnovni pojmovi*, op. cit, стр. 20.

¹⁴⁷⁹ Видети: *Ibid*, стр. 26.

¹⁴⁸⁰ Baljit Grewel, *Johan Galtung: Positive and Negative Peace*, School of Social Science, Auckland University of Technology, 2003, стр. 4; нав. према: Temesgen Tilahun, "Johan Galtung's concept of positive and negative peace in the contemporary Ethiopia: An appraisal", *International Journal of Political Science and Development*, Vol. 3, No. 6, 2015, стр. 252.

¹⁴⁸¹ John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C, 1997, стр. 73.

говори пре свега о интернационализацији конфликтних питања и закаснелом реаговању од стране спољних фактора. Тако ће он приметити да тзв. међународна заједница често интервенише када конфликт већ достигне размере хуманитарне катастрофе.

Међутим, оно што се ту свесно или несвесно превиђа, а што је веома важно нагласити, јесте чињеница да некада – као у случају НАТО бомбардовања СРЈ и Републике Српске – управо та интервенција споља, посебно када је праћена применом силе и то оне недозвољене (у виду употребе осиромашеног уранијума или гађања индустријских постројења са последичном емисијом токсичних и веома опасних материја, што дугорочно угрожава животну средину и здравље људи итд.), узрокује хуманитарну катастрофу не само великих размера већ и на дуге стазе. Реч је о тзв. еколошком рату и екоциду, који су ништа друго до насиље продуженог или одложеног дејства.

Но, оно што је Ледерах настојао да објасни јесте пракса да се, у условима закаснелог реаговања, тзв. међународна заједница води „референтним оквиром за управљање катастрофом“ или кризом таквих размера. А такав кризни менаџмент „фокусира се на проналажење брзог политичког решења, често у виду интензивних преговора и мировних споразума, али се мало шта чини за одржавање мировног процеса у средњорочном и дугорочном периоду“.¹⁴⁸²

Оно што сматрамо да је заправо много важније – а уједно и начин да се максимално редукује простор за било какву интервенцију споља (мада ово, у савременим глобализацијским условима који, између осталог, у значајној мери намећу и десуверенизацију националних држава, никада не може бити потпуно искључена опција) – јесте то да се избегне ситуација закаснелог реаговања на унутрашњем плану. Јер, када једном дође до ескалације конфликта, онда решење диктирају сами догађаји и оно је неретко тада резултат разних унутрашњих и спољних притисака, те је упитно да ли такво решење може водити стабилном и одрживом миру. Све ово показује предност проактивног и превентивног деловања, у односу на оно реактивно које је често закаснело и са решењем које је на дуги рок неодрживо. У том

¹⁴⁸² *Ibid*, стр. 73–74.

смислу, изградња мира треба да се третира и спроводи и као једна превентивна, а не само као постконфликтна политика.

Изградња мира (тзв. *peace-building*) није, наиме, само теоријски већ и друштвени, односно политички концепт. Марина Шкрабало објашњава да је реч о једном, релативно „новијем концепту“, који је присутан у литератури од средине седамдесетих година прошлог века, да би у међународној безбедносној политици био препознат и примењен од почетка деведесетих година; а кога је „врло тешко разликовати од термина попут социјалне реконструкције заједнице, друштвеног развоја у постконфликтном контексту или пак демократизације послератних друштава“.¹⁴⁸³ Према дефиницији ове ауторке, изградња мира обухвата „широки распон пракси на свим друштвеним нивоима којима је *циљ трансформација друштвених односа, структура и културе*, ради отклањања темељних узрока друштвених сукоба, посебно политичке и економске неједнакости, те ради повећања способности појединаца/ки, скупина и институција за ненасилно и конструктивно опхођење са сукобом“ (курзив – М. Ш.).¹⁴⁸⁴ Дакле, како се у једном другом извору наводи, то је „концепт који се користи у процесу креирања политика и мера (*policy-making*) и у изградњи заједнице (*активизам*)“.¹⁴⁸⁵

Марина Шкрабало, хрватска истраживачица и експерткиња за јавну управу и организацијски развој, дала је значајан допринос савременим студијама мира и конфликта тако што је допунила Ледерахов концепт изградње мира концептом развоја заједнице, третирајући их као повезане приступе. Према овој ауторки, управо развој заједнице може бити једна дугорочна стратегија за афирмацију мањина и њихових права, нарочито у

¹⁴⁸³ Marina Škrabalo, „Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa“, у: Marina Škrabalo, Nives Miošić – Lisjak, Jasmina Papa (eds.), *Mobilizacija i razvoj zajednica – akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*, MAP Savjetovanja, Zagreb, 2006, стр. 65–66.

¹⁴⁸⁴ *Ibid*, стр. 64. Ауторка експлиците наводи да је реч о једној радној дефиницији изградње мира која је настала током њених истраживања изградње мира у Хрватској и другим пост-југославенским земљама, као и током концептуализације истраживачког пројекта о мобилизацији и развоју заједница у Хрватској. Такође, додаје и то да темељ ове дефиниције чине схватања овог концепта у оквиру међународне безбедносне политике, а пре свега она развијена унутар УН-а, као и схватања која су настала на основу истраживања неких локалних пракси (видети: *Ibid*, ф. н. 1).

¹⁴⁸⁵ Iva Zenzerović Šloser (ed.), *Mirovni studiji – osnovni pojmovi*, op. cit, стр. 24.

средионама где постоји велика социјална (међуетничка) дистанца, као што је то случај у постконфликтним подручјима.¹⁴⁸⁶ На пример, уколико организације и удружења који су усмерени на пружање подршке припадницима мањинских група, остају отворени за све друштвене групе, тако што ће бити извор помоћи такође и за припаднике већине (рецимо у виду пружања бесплатних правних савета и сл.), они ће бити перципирани као развојни ресурс целе заједнице и допринеће „смањењу зазора већине према мањини“.¹⁴⁸⁷ Такође, још једно важно разјашњење гласи да активности које су превасходно усмерене на обезбеђивање подршке мањинским групама и јачање њихове политичке, економске и друштвене позиције јесу комплементарне, а не противречне, интеграцијским активностима, док је некада чак неопходно – „како би се однос моћи између већине и мањине уравнотежио“ – да овим другима и претходе.¹⁴⁸⁸

Шкрабалова, ослањајући се управо на Ледераха, даје једну прегледну и, што је од посебног значаја, у практично-политичком смислу веома корисну схему различитих димензија и нивоа трансформације сукоба. Ту су издвојене четири трансформацијске димензије: персонална („оснаживање појединаца“); релацијска („подстицање друштвене кохезије и сарадње“); структурална („уочавање и смањење друштвених неједнакости“); и културална („уважавање, али и промена локалне културе“) димензија. У свакој од ових димензија постоје два нивоа трансформације сукоба: дескриптивни, који се тиче динамике сукоба, и прескриптивни ниво који се односи на пожељну интервенцију (видети Табелу 5).¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁶ Видети: Marina Škrabalo, „Razvoj zajednice kao dugoročna strategija afirmacije manjinskih prava“, у: иста ауторка, „Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa“, *op. cit.*, стр. 91–93.

¹⁴⁸⁷ *Ibid.*, стр. 91.

¹⁴⁸⁸ *Ibid.*, стр. 93.

¹⁴⁸⁹ Марина Шкрабало изричито наглашава да је ова схема прилагођена концепцији Џона Ледераха (John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, *op. cit.*, стр. 82–85). Видети: Marina Škrabalo, „Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa“, *op. cit.*, стр. 67.

Табела 5: Димензије и нивои трансформације сукоба (схема Шкрабалоуе, прилагођена Ледераховој концепцији изградње мира)

Трансформација сукоба	Дескриптивни ниво/ Динамика сукоба	Прескриптивни ниво/ Интервенција
Персонална димензија: Оснаживање појединаца	Позитивна и негативна дејства сукоба на здравље, самопоштовање, емоционалну стабилност, перцепцију, духовни интегритет.	Смањење деструктивних учинака сукоба на лични развој и добробит. Повећање потенцијала за лични развој (физички, емоционално, духовно).
Релацијска димензија: Подстицање друштвене кохезије и сарадње	Промене у схватању међузависности, социјалне блискости или дистанце, реактивни или активни приступ другима, замишљање будућег односа.	Смањити лошу комуникацију. Повећати узајамно разумевање и изражавање страхова, нада и циљева у погледу афективности и међузависности.
Структурална димензија: Уочавање и смањење	Дејства сукоба на постојеће механизме задовољења темељних људских потреба, доступност	Истражити структуралне узроке сукоба. Подстицати структуре које задовољавају

друштвених неједнакости	ресурса, институционалне обрасце код доношења одлука о сукобу. Дејства сукоба на друштвене структуре.	темељне људске потребе (субстантивна правда) и повећавају партиципацију у доношењу одлука (процедурална правда).
Културална димензија: Уважавање, али и промена локалне културе	Дејства сукоба на културне обрасце групе или заједнице. Дејства културе на перцепцију и динамику сукоба.	Истражити оне културне обрасце који погодују насилном изражавању сукоба. Промовисати специфичне културне ресурсе и механизме за конструктивно опхођење са сукобом.

Извор: Marina Škrabalo, „Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa“, *op. cit.*, стр. 67.

Као што се види из приложене табеле, персонална димензија трансформације сукоба односи се на оснаживање појединаца, будући да се динамика сукоба на том пољу манифестује кроз његово, како се ту каже, „позитивно и негативно дејство“ на лични развој људи, то јест на њихов духовни интегритет, емоционалну стабилност, самопоштовање и уопште њихово здравље. Стога, на интервенишућем нивоу, ту треба деловати у правцу смањења деструктивних учинака сукоба и истовремено повећања потенцијала за физички, духовни и емотиционални развој личности. Ипак, чини се да је на овом месту у приказаној схеми дата једна недовољно јасна интерпретација, односно дескрипција конфликтне динамике на том персоналном подручју трансформације сукоба. Због тога сматрамо да је важно овде дати одређено појашњење и истаћи да је позитивно дејство

сукоба на појединце и њихов развој, о чему се ту, између осталог, говори, могуће искључиво у случају ненасилног сукоба и конструктивног опхођења према њему. У случају, пак, примене било које врсте насиља, укључујући ту и оно структуралне или културалне природе, а нарочито када је реч о оружаном сукобу, према нашем дубоком уверењу, није могућ никакав позитиван učinak на физички, духовни или емоционални развој било које особе.

Код релацијске димензије, која је усмерена на подстицање друштвене кохезије и сарадње, дескриптивни ниво трансформације сукоба односи се на утврђивање промена у схватању међузависности, те социјалне, односно међуетничке блискости и дистанце, као и постојећег приступа другима (да ли је то реактивни или активни приступ) и визије будућег односа. Прескриптивни ниво трансформацијске интервенције овде подразумева не само то да се лоша комуникација редукује, већ и да се повећа „узајамно разумевање и изражавање страхова, нада и циљева у погледу афективности и међузависности“.¹⁴⁹⁰

Структурална димензија трансформације сукоба захтева да се постојеће друштвене неједнакости, подстакнуте институционалним и структурним факторима, уоче и смање. На овом пољу се динамика сукоба огледа у његовом могућем дејству на доступност ресурса, односно на институционалне механизме путем којих људи могу да остваре задовољење својих основних потреба, те на институционалне моделе у процесу одлучивања о питањима у вези са сукобом, као и у деловању сукоба на друштвене структуре. Сходно томе, логично је да интервенција на прескриптивном нивоу трансформације сукоба у овој области буде усмерена на утврђивање институционалних и структуралних узрока сукоба, те на подстицање и развој како оних структура које омогућавају тзв. супстантивну правду („задовољење темељних људских потреба“), тако и оних које доприносе процедуралној правди (повећању партиципативности у процесу одлучивања).

У случају, пак, културне димензије, која је усмерена како на уважавање, тако и на промену локалне културе, што ће рећи партикуларних

¹⁴⁹⁰ *Ibid.*

културних образаца, дескриптивни ниво конфликтне динамике указује на могућа „дејства сукоба на културне обрасце групе или заједнице“, али такође и на „дејства културе на перцепцију и динамику сукоба“.¹⁴⁹¹ Прескриптивни ниво трансформације сукоба овде захтева интервенцију у виду тога да се, пре свега, утврде „културни обрасци који погодују насилном изражавању сукоба“, а потом и у правцу деловања на промовисању конструктивних културних модела и њима инхерентних вредности, односно оних „специфичних културних ресурса и механизма“ који могу обезбедити „конструктивно опхођење са сукобом“.¹⁴⁹²

Дакле, оваква свеобухватна *трансформација друштвених односа, структура (то јест институција и законодавног оквира) и културе* захтева одговарајући, како би Ледерах рекао, „дизајн друштвене промене“, ¹⁴⁹³ а пре свега изградњу и јачање ненасилне друштвене инфраструктуре (на различитим нивоима друштва), која би омогућила да се на најбољи начин искористе унутрашњи ресурси, али и максимализују спољне контрибуције, за успостављање стабилног мира, односно постизање дугорочне трансформације сукоба.¹⁴⁹⁴

Ово је Ледерах видео као неопходан услов за изградњу мира и стабилности у тзв. подељеним друштвима. Поред тога, према уверењу овог аутора, природа савремених конфликта у подељеним друштвима захтева да

¹⁴⁹¹ *Ibid.*

¹⁴⁹² Све нав. према: *Ibid.* У анализи случаја Хрватске, коју такође износи М. Шкрабало, као примери прескриптивног нивоа трансформације сукоба у овој земљи на пољу културе, наводе се сарадња Српског културног друштва „Просвјета“ и Хрватског културног друштва „Лига“ у Двору на Уни, потом организација фестивала урбане културе „Нови необични циклус“ у Книну и др. (в. *ibid*, стр. 85). Међутим, ауторка је ипак у овој анализи закључила да 2006. године, дакле, више од деценије након завршетка ратних сукоба, Хрватска још увек није имала „целовиту стратегију изградње мира, која би узела у обзир ратовима обележену рецентну прошлост и осигурала темеље за дугорочну трансформацију друштвених односа, законодавног оквира, институција и културе, како би хрватско друштво постало отпорније на насилне сукобе и способније за заштиту и промоцију људских права, демократско управљање и одрживи друштвени и економски развој“. *Ibid*, стр. 102.

¹⁴⁹³ О „дизајну друштвене промене“ видети: John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, op. cit, стр. 81.

¹⁴⁹⁴ Према: *Ibid*, стр. XVI; уп: Iva Zenzerović Šloser (ed.), *Mirovni studiji – osnovni pojmovi*, op. cit, стр. 24.

се развију теорија и пракса „средњег обима“, где би се посебан акценат ставио на улогу лидера средњег ранга (енгл. *middle-range leaders*), пре него оних са врха, будући да су управо то актери унутар друштва који имају капацитет да утичу на процесе и људе како на највишем, тако и на најнижем нивоу, и који стога имају највећи потенцијал за изградњу потребне инфраструктуре за мир, то јест дугорочну трансформацију сукоба.¹⁴⁹⁵

Такође, и неки други у афирмацији идентитета виде једини могући начин за решавање и редуковање интересних конфликта међу етничким и националним групама демократским путем, односно као начин путем кога би се могло постићи „превладавање представа о етничком или непријатељском 'другом'“.¹⁴⁹⁶ Под афирмацијом идентитета овде се подразумева „експлицитна афирмација од стране једне групе идентитета друге групе, укључујући њене раније патње, поразе и колективне губитке, онда када је то прикладно“.¹⁴⁹⁷ Модел редуковања конфликта путем групне афирмације, то јест афирмације идентитета групе, о којем је овде реч, подразумева да једна група настоји да оствари неку од следећих промена или све њих заједно: (1) промену унутаргрупног идентитета (енгл. *in-group's identity*) путем „преговарања“, односно дијалога између властитих елита и чланова; (2) изазов суочавања са вангрупном перцепцијом (енгл. *outgroup's perception*), то јест перцепцијом других о сопственој групи и настојање да се она промени (то јест „преговара“); (3) изазов и покушај промене вангрупне перцепције у

¹⁴⁹⁵ Видети: John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, op. cit, стр. 151.

¹⁴⁹⁶ Видети: Thomas Boudreau, "Intergroup conflict reduction through identity affirmation: Overcoming the image of the ethnic or enemy 'Other'", *Peace and Conflict Studies*, Vol. 10, No. 1, Article 5, 2003, стр. 87–107.

У овом раду је развијен један модел групне афирмације који укључује неколико елемената, као што су: лидерство, признавање, валидација (ранијих патњи и траума друге групе) и обезбеђивање транспарентности у будућим односима између група ("*transparency of future time*"). Тај модел је развијен заправо као допуна једног другог модела који је нешто раније (1997. године) концептуализовао Џеј Ротман (Jay Rothman) и који је познат под именом ARIA модел. Ротманов модел се заснива на: (A) афирмацији – *Affirmation*; (R) признавању и реципроцитету – *Recognition and reciprocity*; (I) иницијативама од стране лидера и/или чланова групе – *Initiatives*; и (A) прихватању – *Acceptance*. Према: *Ibid*, стр. 87; 91.

¹⁴⁹⁷ *Ibid*, стр. 87.

вези са сопственим колективним идентитетом и етосом; и коначно (4) промена и истовремено успостављање нове перцепције и разумевања сопствене групе и њених колективних митова који се тичу „етничке или непријатељске слике друге групе“.¹⁴⁹⁸ За ово последње се каже да је то један „истински трансформативан процес“, те да представља „заиста храбар корак“ за вође или чланове групе.¹⁴⁹⁹

Додајмо овде да, поред те партикуларистичке, групне афирмације, истом циљу – редуковању конфликта и превладавању представа о непријатељском другом – сасвим извесно може допринети и афирмација заједничког, грађанског идентитета, односно савременог идентитета државе. Управо из тог разлога сматрамо да је, уз афирмацију, неопходна и модернизација партикуларних идентитета путем јачања њихове грађанске компоненте, а томе пак у значајној мери може допринети процес брендирања државе и њеног редизајнираног идентитета.

6.1.3.4. Мањинска политика у Србији

С обзиром на чињеницу да велики број различитих мањинских група чини не тако мали, а при томе и вишеструко значајан, део становништва у Србији, с једне стране, те да је након петооктобарских промена 2000. године прокламована општа „политичка оријентација ка демократији“, и да је сазрело разумевање да је заштита мањина и њихових права „услов за учвршћивање мира и безбедности“, као и предуслов европских интеграција и уопште успостављања сарадње са европским организацијама, с друге стране, постало је јасно да мора „и тај део становништва (да) буде укључен, како у демократске процесе и политички живот, тако и да под истим правним условима учествује у делатностима као што су привреда, култура, образовање, наука и друге сфере друштвеног живота, подразумевајући и верски живот“.¹⁵⁰⁰ Сходно томе, у Србији је успостављено и једно формално-правно одређење појма националне мањине. Оно гласи да је то

¹⁴⁹⁸ Према: *Ibid*, стр. 90.

¹⁴⁹⁹ *Ibid*.

¹⁵⁰⁰ Нав. према: Војислав Становчић, „Појам националне мањине и тертирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit*, стр. 493.

„... свака група држављања Републике Србије која је по бројности довољно репрезентативна, иако представља мањину на територији Републике Србије, припада некој од група становништва које су у дуготрајној и чврстој вези са територијом Републике Србије и поседује обележја као што су језик, култура, национална или етничка припадност, порекло или вероисповест, по којима се разликује од већине становништва, и чији се припадници одликују бригом да заједно одржавају свој заједнички идентитет, укључујући културу, традицију, језик или религију.“¹⁵⁰¹

Такође, према слову Закона о заштити права и слобода националних мањина, све групације које испуњавају горенаведене услове, а чији припадници се „називају или одређују као народи, националне и етничке заједнице, националне и етничке групе, националности и народности“, сматраће се националним мањинама.¹⁵⁰² Антидискриминациона одредба овог Закона (чл. 3/1) коригована је у неким важним аспектима (на основу усвојених измена и допуна из 2018. године), тако да се сада сваки облик дискриминације „не забрањује (се) само према припадницима националних мањина, већ и према мањинама као колективитетима, а у забрањене основе дискриминације уврштава се и верска (пored раније већ утврђених основа као што су национална, етничка, расна и језичка – прим. А. М. Ј), као и свака друга основа“.¹⁵⁰³ Наиме, Уставом и законима зајемчена мањинска права у Србији обухватају како индивидуална, тако и нека колективна права, као што су колективна права националне мањине на самоуправу у култури, образовању, обавештавању, то јест информисању, и службеној употреби

¹⁵⁰¹ Закон о заштити права и слобода националних мањина, „Службени лист СРЈ“, бр. 11/2002, „Службени лист СЦГ“, бр. 1/2003 - Уставна повеља, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009 – др. закон, 97/2013 – одлука УС и 47/2018, чл. 2/1, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (28/12/2018).

¹⁵⁰² Према: *Ibid*, чл. 2/2.

¹⁵⁰³ Нав. према: Ева Вукашиновић, „Закон о заштити права и слобода националних мањина“ (пројекат „Заговарање изградње законодавног оквира интегративне политике“), Округли сто, *Minority News*, 27.03.2019, minoritynews.rs/eva-vukasinovic-zakon-o-zastiti-prava-i-sloboda-nacionalnih-manjina/ (03/05/2022).

језика и писма. Већ само успостављање националних савета националних мањина одраз је признавања колективних права у горенаведеним областима.

Премда наведено одређење националне мањине има, како се у пракси показало, извесне мањкавости,¹⁵⁰⁴ ипак чињеница је да је то један изразито широк, а тиме и довољно инклузиван формално-правни концепт. Њиме је омогућено да бројне мањинске групе и њихови припадници – без обзира на њихово самоодређење и преферирање или непреферирање сопственог именовања као националне мањине (будући да се неке од њих самоперципирају на другачији начин, на пример, као националне или етничке заједнице) – буду третирано као титулари и корисници зајемчених права и њихове заштите.

У Републици Србији националним мањинама је и Уставом зајемчена „посебна заштита“ како би се обезбедило остваривање њихове попутне равноправности и очување њиховог идентитета, те држава у том погледу има обавезу да штити права националних мањина.¹⁵⁰⁵ Уставом је утврђено и да се зајемчена људска и мањинска права примењују непосредно, а када се законом регулише начин њиховог остваривања, у оним случајевима предвиђеним највишим актом, тиме се не сме утицати на суштину зајемченог

¹⁵⁰⁴ На пример, показало се да је спорна одредница „довољно репрезентативна“ (у бројчаном смислу) група, односно да је споран сам тај критеријум репрезентативности (у погледу тога како се он и у односу на шта одређује), те се поставља питање „шта представља 'довољно'“ у неком конкретном случају, као и који орган је надлежан да утврђује задовољавање тог критеријума, то јест услова од стране неке мањинске групе; а тумачење те одредбе се показало као проблематично и у случају (не)могућности појединих групација да оснују национални савет националне мањине. На то је указала Вукашиновићева у гореврћаном тексту, узимајући за пример случај Цинцара којима, на основу одлуке Министарства правде и државне управе која се базирала искључиво на бројности ове групе, својевремено није признат статус националне мањине. Видети: *Ibid.*

¹⁵⁰⁵ Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 98/2006 и 115/2021, чл. 14.

Иако уставноправна терминологија у нас користи одредницу „посебна заштита“, на чему се вероватно, поред осталог, темељи и онај наратив о посебним правима мањина, треба подвући да ту ипак није реч о некаквим посебним правима, већ о настојању да се, како објашњава В. Становчић, „ефикасним решењима и мерама пружа заштита оних права која су гарантована свим грађанима“ (према: Војислав Становчић, „Појам националне мањине и тертирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit.*, стр. 491).

права.¹⁵⁰⁶ Веома је важна и уставна одредба из чл. 20 која налаже да се достигнути ниво људских и мањинских права не може смањивати. Даље, посебне мере које држава може да уведе „ради постизања пуне равноправности лица или групе лица која су суштински у неједнаком положају са осталим грађанима“, не сматрају се дискриминацијом.¹⁵⁰⁷

У Србији је Уставом зајемчена и потпуна слобода у погледу изражавања националног идентитета, то јест националне припадности, која укључује и право на неизјашњавање у том смислу (чл. 47). Како је законом прецизирано, то подразумева и да нико не сме да претрпи штету због изражавања своје националне припадности или услед уздржавања од изјашњавања те врсте; те да се подаци о томе могу користити само у одређене сврхе (за које су и прикупљени) и сходно Закону о заштити личних података. Такође, забрањена је и свака радња и мера насилне асимилације.¹⁵⁰⁸ Уз то, Уставом зајемчена слобода мисли, савести, уверење и вероисповести, поред осталог, подразумева да је савки грађанин слободан да приватно или јавно износи своја верска уверења, али исто тако и да није дужан да се о томе изјашњава.¹⁵⁰⁹

Од доношења првог законског акта у тадашњој СРЈ којим су регулисани положај и права националних мањина (савезни Закон о заштити права и слобода националних мањина) 2002. године,¹⁵¹⁰ односно од усвајања

¹⁵⁰⁶ Устав Републике Србије (2006), *op. cit.*, чл. 18/1 и 18/2.

¹⁵⁰⁷ *Ibid.*, чл. 21.

¹⁵⁰⁸ Закон о заштити права и слобода националних мањина, *op. cit.*, чл. 5/1, 5/4 и 5/5, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (28/12/2018).

¹⁵⁰⁹ Устав Републике Србије (2006), *op. cit.*, чл. 43.

¹⁵¹⁰ Иницијатива за законско регулисање положаја националних мањина и заштите њихових права постојала је заправо још након доношења Устава СРЈ из 1992. године. Њу је покренула тадашња Савезна влада, те се било и приступило изради нацрта једног таквог закона, али је рад на томе био обустављен након смене Владе и председника Републике (видети о томе: Војислав Становчић, „Појам националне мањине и тертирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit.*, стр. 492). Тек након петookтобарских промена 2000. год. обновљен је рад на изради Нацрта закона о заштити националних мањина, када је ноформирана Влада у ту сврху именовала експертски тим на челу са професором Војиславом Становчићем. Предлог Нацрта који је ова група поднела Савезна скупштина СРЈ је и усвојила 2002. године, при

чему је он био, према сведочењу самог Становчића, „врло добро оцењен и прихваћен од стране Савета Европе и ОЕБС-а“ (*ibid*, стр. 494, ф. н. 485).

Војислав Становчић је у то време, како током 90-их година прошлога века, тако и након петооктобарских промена, био веома ангажован у истраживању различитих аспеката мањинске проблематике. За неке од резултата његових истраживања из ове области, видети: Vojislav Stanovcic, "Problems and options in institutionalising ethnic relations", *International Political Science Review*, vol. 13, No. 4, October, 1992, стр. 359–379; Vojislav Stanovcic, "Draft of a Constitutional Law on the Rights of Ethnic Minorities", у: Boris I. Vukobrat *et al.*, *Proposals for a New Commonwealth of the Republics of ex-Yugoslavia*, Editions Copart, Zug, 1993, стр. 43–59; Војислав Становчић, „Проблеми и дилеме/алтернативе правног регулисања заштите мањина“, у: *Закон о заштити националних мањина – стручна расправа поводом преднацрта закона (одржана 20. септембра 2001)*, Институт за упоредно право, Београд, 2002, стр. 11–44; Војислав Становчић, „Преглед истраживања положаја мањина“ (Предговор), у: Војислав Становчић (ур.), *Положај националних мањина у Србији* (Зборник радова са међународног научног скупа), САНУ, Београд, 2007, стр. 1–36; Војислав Становчић, „Већина и мањина у теоријама о демократији и политичким институцијама“, у: *Ibid*, стр. 61–86; као и овде већ цитирани текст: Војислав Становчић, „Појам националне мањине и тертирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit.*, стр. 479–503.

Становчић је, уз неколицину других, признатих и познатих научника и експерата из различитих земаља – међу којима су били и: Доналд Хоровиц (Donald Horowitz), професор права и политичких наука са Универзитета Дјук (Duke University); Николај Георги (Nicolae Gheorghe) са Института за социологију при Румунској академији; Атила Пок (Attila Pok) са Института за историју при Мађарској академији наука; Валериј Тишков (Valery Tishkov) са Института за етнографију и антропологију при Руској академији наука; и др. – учествовао у једном значајном међународном пројекту о етничким односима (*Project on Ethnic Relations – PER*) који је спонзорисала Карнеџијева задзбина и у оквиру кога је током новембра 1993. год. на Хавајима, тачније острву Кона, одржана тродневна стручна расправа о међуетничким сукобима. Сврха овог дискурзивног панела била је да се, на основу упоредног исуства у бављењу етничким сукобима, дође до извесних генерализација о начинима њиховог ублажавања и превазилажења, а као резултат тога је настао документ познат под називом "Kona Statement". Наиме, према објашњењу које је дао Хоровиц, ту су предложени неки конструктивни кораци који треба да буду предузети у циљу спречавања и ублажавања етничког сукоба док он још не прерасте у отворни рат, као и они кораци који су потребни током рата и када се он заврши. Намера је била, што јасно произлази из преамбуле документа, да се пружи допринос дубљем разумевању проблема и развоју рационалних политика у управљању етничким конфликтима.

Издвојене су четири фазе у динамици етничких сукоба, које захтевају и различите мере за њихово спречавање и превазилажење: фаза латентности; манифестације; актуелизације; и фаза последица. На пример, полазећи од претпоставке да се конфликт мора пре или касније окончати, за ову последњу фазу, истиче се неопходност реконструисања цивилног поретка који бива разорен етничким борбама, те да се сукобљене стране морају помирити, а захтеви наводних победника прилагодити реалностима. Такође, тада треба радити на

Повеље о људским и мањинским правима и грађанским слободама Државне Заједнице СЦГ 2003. године,¹⁵¹¹ у Србији је на овом пољу учињен значајан напредак. Штавише, може се рећи да су у Србији данас нормативно-регулативна и институционална инфраструктура у области заштите мањина веома разуђене.

Када је реч о нормативно-правном оквиру којим су регулисани положај мањина и заштита њихових права, у њега најпре улази читав низ закона о ратификацији релевантних међународних докумената универзалног и регионог карактера,¹⁵¹² као и постојећи билатерални споразуми о заштити мањина које је Србија (односно у то време СРЈ, а потом Државна Заједница СЦГ) закључила, у периоду 2002–2004. године, са четири суседне земље – Румунијом (2002); Мађарском (2003); Хрватском (2004); и Северном

дедраматизацији сукоба и, како се ту каже, не дозволити да догађаји у вези с њим постану предмет „светог сећања“, уз одбацавање било каквог концепта „крвне освете“, а све с циљем како се сукоб не би пренео на будуће генерације. При томе се оцењује да су школе и масовни медији управо оне институције које у тим процесима треба да имају виталну улогу. Овај документ је доступан у електронском формату, те за детаљнији увид у анализу и закључке поменуте групе видети: *Managing Ethnic Conflict: The Kona Statement* (with a Preface by Allen Kassof and Livia B. Plaks, and an Introduction by Donald L. Horowitz), 1994, <http://www.valerytishkov.ru/engine/documents/document2191.pdf> (10/05/2022).

¹⁵¹¹ Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама („Службени лист СЦГ“, бр. 6/2003-1) проглашена је 28. фебруара 2003. године, а на основу Уставне повеље Државне Заједнице Србије и Црне Горе, и након што су је усвојиле обе републичке скупштине, као и оба већа Савезне скупштине. Премда је Повеља преузела све основне одредбе раније донетог Закона о заштити права и слобода националних мањина, она је ипак отишла и корак даље, те су ту наглашена и колективна права, за разлику од Закона где то није био случај (ту су она била само имплицитно садржана сагласно духу чл. 27 Пакта о политичким и грађанским правима из 1966. год.). Видети: Војислав Становчић, „Појам националне мањине и тертирање индивидуалних и колективних права“, *op. cit.*, стр. 495.

¹⁵¹² У такве ратификационе законе спадају, на пример: Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима, „Службени лист СФРЈ“, бр. 7/1971; раније већ поменут Закон о потврђивању Оквирне конвенције за заштиту националних мањина из 1998. год; Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, „Службени лист СЦГ- Међународни уговори“, бр. 18/2005; Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза, „Службени гласник РС“, бр. 42/2009; Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, „Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 1/2010; и бројни други законски акти те врсте.

Македонијом (2004).¹⁵¹³ Квалитет ових билатералних споразума се огледа, између осталог, у једном напредном решењу, које није увек присутно у упоредном искуству, то јест уговорној пракси ове врсте. Реч је о томе да је њима (на пример, у споразумима са Румунијом и Мађарском) изричито утврђено да у састав тзв. мешовитих комисија буду укључени и представници мањина.¹⁵¹⁴

Потом, поред релевантних одредаба највишег правног акта, што ће рећи Устава, ту је и велики број закона и других прописа који се, било у целости или у неким својим члановима, односе на материју заштите мањина (премда је у делу јавности истакнут захтев за доношењем једног закона о мањинама који би имао улогу кровног закона и којим би се регулилисала сва питања од значаја за положај и заштиту мањина, односно целокупна мањинска политика).¹⁵¹⁵ Поред Закона о заштити права и слобода националних мањина, од велике важности су и следећи законски и други акти: Закон о националним саветима националних мањина;¹⁵¹⁶ Закон о

¹⁵¹³ То су: Споразум између СР Југославије и Републике Румуније о сарадњи у области заштите националних мањина (2002); Споразум између Србије и Црне Горе и Републике Мађарске о заштити права мађарске националне мањине која живи у Србији и Црној Гори и српске националне мањине која живи у Мађарској (2003); Споразум између Србије и Црне Горе и Републике Македоније о заштити српске и црногорске националне мањине која живи у Републици Македонији и македонске националне мањине која живи у Србији и Црној Гори (2004); и Споразум између Србије и Црне Горе и Републике Хрватске о заштити српске и црногорске националне мањине која живи у Републици Хрватској и хрватске националне мањине која живи у Србији и Црној Гори (2004). Нав. према: Борис Кривокапић, „Новији билатерални уговори закључени на тлу Европе, од значаја за заштиту мањина“, *op. cit.*, стр. 1004.

¹⁵¹⁴ Видети: *Ibid*, стр. 1019.

¹⁵¹⁵ На пример, на Округлом столу који је одржан 2. октобра 2017. год, у организацији Центра за истраживање миграција, а поводом измена и допуна Закона о правима и слободама националних мањина, Горан Башић је указао на неопходност доношења једног закона „који би уредио положај мањина и њихово непосредно учешће у јавном животу, као и положај мањинских самоуправа“ (видети: „Оба мањинска закона до половине децембра“ /Округли сто Центра за истраживање миграција/, *Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 41/2017, Центар за истраживање миграција, Београд, октобар 2017, стр. 8.

¹⁵¹⁶ Закон о националним саветима националних мањина, „Сл. гласник РС“, бр. 72/2009, 20/2014 – одлука УС, 55/2014 и 47/2018.

забрани дискриминације;¹⁵¹⁷ раније поменути изборни закони и Закон о политичким партијама; Закон о локалној самоуправи;¹⁵¹⁸ Закон о службеној употреби језика и писама¹⁵¹⁹ и други прописи чији поједини чланови регулишу ову област; Закон о основама система образовања и васпитања¹⁵²⁰ и други важни акти из области образовања (као што су Стратегија развоја образовања у Србији до 2020 и пратећи Акциони план, као и Стратегија развоја образовања и васпитања до 2030);¹⁵²¹ Закон о култури;¹⁵²² Закон о културним добрима;¹⁵²³ Закон о јавном информисању и медијима;¹⁵²⁴ Закон о јавним медијским сервисима¹⁵²⁵ и други медијски закони; Закон о црквама и верским заједницама;¹⁵²⁶ итд.

У институционални оквир спадају сви они органи, установе и тела у чијој надлежности су мањинска питања или поједини њихови аспекти. Пре свега, то су:

¹⁵¹⁷ Закон о забрани дискриминације, „Службени гласник РС“, бр. 22/2009.

¹⁵¹⁸ Закон о локалној самоуправи, „Службени гласник РС“, бр. 129/2007, 83/2014 - др. закон, 101/2016 – др. закон, 47/2018 и 111/2021 – др. закон, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_lokalnoj_samoupravi.html (03/04/2022).

¹⁵¹⁹ Закон о службеној употреби језика и писама, „Службени гласник РС“, бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - др. закон, 30/2010, 47/2018 и 48/2018 – испр, https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisma.pdf (28/12/2018).

¹⁵²⁰ Закон о основама система образовања и васпитања, „Службени гласник РС“, бр. 72/09, 52/11, 55/13, 35/15 – аутентично тумачење и 68/15.

¹⁵²¹ Стратегија развоја образовања у Србији до 2020, „Службени гласник РС“, број 107/12; и Стратегија развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030, фебруар 2021, https://www.mprn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/1-SROVRS-2030-MASTER_0402_V1.pdf (03/04/2022).

¹⁵²² Закон о култури, „Службени гласник РС“, број 72/2009, 13/2016, 30/2016 – испр, 6/2020, 47/2021 и 78/2021.

¹⁵²³ Закон о културним добрима, „Службени гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 - др. закон, 99/2011- др. закон, 6/2020 – др. закон и 35/2021 – др. закон.

¹⁵²⁴ Закон о јавном информисању и медијима, „Службени гласник РС“, бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016 – аутентично тумачење.

¹⁵²⁵ Закон о јавним медијским сервисима, „Службени гласник РС“, бр. 83/2014, 103/2015, 108/2016, 161/2020 и 129/2021.

¹⁵²⁶ Закон о црквама и верским заједницама, „Службени гласник РС“, бр. 36/2006.

- Савет за националне мањине Владе Републике Србије (СНМ – републички орган који је надлежан за праћење и разматрање остваривања и заштите мањинских права, као и стања међуетничких и међунационалних односа у држави, а кога чине, поред представника Владе РС, и председници свих националних савета националних мањина, као и председник Савеза јеврејских општина Србије);¹⁵²⁷
- некадашња владина Канцеларија за људска и мањинска права, а данас Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог;
- друга министарства чије су надлежности од значаја (на пример, она која покривју ресоре културе и информисања, те просвете, правде, државне управе и локалне самоуправе, као и спољних послова);
- национални савети националних мањина;¹⁵²⁸

¹⁵²⁷ Као претеча данашњег Савета за националне мањине постојао је Савет Републике Србије за националне мањине који је био установљен на основу владине Уредбе из 2004. год, али тај орган заправо није био оперативан, између осталог, и због касније неусклађености савезног Закона о заштити права и слобода националних мањина са новонасталом ситуацијом након распада Државне Заједнице СЦГ (2006). Наиме, поменути Закон из 2002. год. предвиђао је успостављање Савезног савета за националне мањине (ни тај орган није никада заживео, док је Уставном повељом Државне Заједнице из 2003. год. успостављено било савезно Министарство за људска и мањинска права), да би тек 2018. год, када су коначно усвојене његове измене и допуне, то било кориговано и у законски текст уведен Савет за националне мањине.

Сходно Одлуци о његовом образовању, неки од конкретних задатака Савета за националне мањине су: да прати и разматра стање остваривања мањинских права, као и стање међунационалних односа у Републици Србији; да предлаже мере за унапређење равноправности припадника националних мањина; прати остваривање сарадње националних савета националних мањина са државним, покрајинским и органима локалне самоуправе; али и да прати спровођење међународних обавеза државе у области остваривања права припадника националних мањина; разматра релевантне међународне споразуме у поступку њиховог закључивања; као и нацрте закона и других прописа од значаја за остваривање мањинских права, дајући о томе мишљење Влади, и др. (Одлука о образовању Савета за националне мањине, Влада РС, „Службени гласник РС“, бр. 32/2015-68, 91/2016-18, 78/2017-25, 156/2020-22).

¹⁵²⁸ Национални савет националних мањина Законом је одређен као организација којој су поверена јавна овлашћења да учествује у одлучивању или самостално одлучује о појединим питањима из области културе, образовања, обавештавања и службене употребе језика и

- установе као што су републички Заштитник грађана и Повереник за заштиту равноправности;
- Управа за сарадњу са црквама и верским заједницама при Министарству правде;
- Одбор за људска и мањинска права Народне скупштине;
- Савет за унапређење положаја Рома и спровођење Декаде укључивања Рома;¹⁵²⁹
- Координационо тело за праћење реализације Стратегије за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период 2016–2025;¹⁵³⁰

писма, а у циљу остваривања колективних права дате националне мањине на самоуправу у наведеним областима (Закон о националним саветима националних мањина, *op. cit.*, чл. 1а, ст. 1). Национална мањина може да образује, односно њени припадници да изабере, само један национални савет чији мандат траје четири година од времена његовог конституисања (*ibid*, чл. 1а, ст. 2; чл. 9а). Национални савети имају од 15 до 35 чланова у свом саставу, што зависи од бројности дате националне мањине (*ibid*, чл. 9). Регистар националних савета води надлежно министарство (у чијем делокругу су послови људских и мањинских права), а уписом у регистар национални савети националних мањина стичу статус правног лица (*ibid*, чл. 3, ст. 1 и ст. 4).

¹⁵²⁹ У скалду са Одлуком Владе РС о образовању Савета за унапређење положаја Рома и спровођење Декаде укључивања Рома, задаци Савета су: да прати остваривање и заштиту права ромске популације, као и спровођење Декаде укључивања Рома у Републици Србији; да учествује, кроз припрему предлога, у креирању и спровођењу владиних политика у овим областима; да даје мишљење о планираним буџетским средствима за потребе спровођења тих политика; анализира ефекте предузетих мера; као и да учествује у међународним догађајима у вези са декадом укључивања Рома (Одлука о образовању Савета за унапређење положаја Рома и спровођење Декаде укључивања Рома, Влада РС, „Службени гласник РС“, бр. 46/2013).

¹⁵³⁰ Ово тело је установљено на основу Одлуке (о оснивању Координационог тела за праћење реализације Стратегије за социјално укључивање Рома и Ромкиња у РС за период 2016–2025), 05 бр. 02-02-1617/2017, Владе Републике Србије, Београд, 03. март 2017, https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Odluka_o_osnivanju_Koordinacionog_tela_Strategija_z_a_inkluziju_Roma_i_Romkinja.pdf (20/07/2022).

Координационо тело разматра сва питања из области социјалне инклузије Рома и Ромкиња и на том пољу координира рад органа државне управе и локалних самоуправа, јавних предузећа и других јавних облика организовања; такође, задужено је за унапређење

- релевантни покрајински органи (у првом реду, то су одређени секретаријати Владе АП Војводине – попут Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу и националне мањине/националне заједнице, те Секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама, и Секретаријата за регионални развој, међурегионалну сардању и локалну самоуправу; али то је и Одбор за националну равноправност Скупштине АП Војводине, као и Покрајински заштитник грађана /омбудсман/);
- органи јединица локалне самоуправе чије су надлежности од значаја за ову област (на пример, локални координатори за мањинска питања, а нарочито је важна улога локалних омбудсмана);
- такође, ту спадају и јавни медијски сервиси.

Наравно, у случају евентуалне угрожености и кршења мањинских права која су загарантована прихваћеним међународноправним и нормама националног законодавста, баш као и у таквим ситуацијама са људским правима, њихови титулари и корисници се могу обратити правосудним органима у земљи. Наиме, у случају повреде или ускраћивања људских и мањинских права, Уставом је загарантовано право на судску заштиту, као и право на уклањање последица које на основу повреде настану; а такође, ради заштите Уставом зајемчених слобода и права, грађани се могу обратити и међународним институцијама (чл. 22 Устава).¹⁵³¹

Када је реч о мањинској политици у Србији – чији су поједини аспекти раније у овом раду већ размотрени, на пример, у погледу изборних

међуресорне сарадње у области социјалног укључивања Рома; давање препорука за решавање ургентних ситуација, предлагање начина за остваривање прописаних мера и активности, као и предлагање додатних мера које доприносе како већој социјалној укључености Рома, тако и процесу европских интеграција (према: *Ibid.*).

¹⁵³¹ У стручним коментарима, као недостатак ове уставне одредбе, која је иначе ближе регулисана Законом о кривичном поступку, наводи се то што се она односи само на грађане, а не и на странце; потом, истиче се да њоме није предвиђена *делотворна* судска заштита, као и да нису утврђени услови за заштиту људских и мањинских права, а „што наводи на закључак да се треба ослонити на међународне стандарде и документе“. Нав. према: „Мој Устав: Члан 22 – заштита људских и мањинских права“, Стручни коментар, <http://mojustav.rs/strucni-komentar-22/> (09/07/2022).

правила и изборног процеса, као и партијског организовања, док ће они везани за питање културе и образовања касније бити такође предмет детаљне анализе – важно је на овом месту истаћи да ту није споран нормативно-правни оквир који се углавном од стране домаћих и старних независних експерата оцењује као више него задовољавајући, у смислу да не само да достиже, већ у неким димензијама и премашује највише међународне и постојеће цивилизацијске стандарде у овој области.¹⁵³² На пример, на пољу политичке представљености мањина и њене афирмације и заштите, довољно је подсетити на ону типологију држава коју је дао Данијел Бохслер, а која је заснована на његовим свеобухватним истраживањима изборних система са аспекта инклузије мањина у двадесет земаља Централне и Источне Европе. Србија је, наиме, овде сврстана у групу малобројних земаља (пored ње, у време спроведеног истраживања, ту је била још само Пољска) где не постоји изборни цензус за странке које представљају националне мањине, чиме им је дата могућност да освоје посланичке мандате.¹⁵³³ У међувремену су – и то смо такође детаљно обрадили у анализи – уведени још неки, додатни инструменти афирмативне акције, односно мере позитивне дискриминације у циљу обезбеђивања веће равноправности припадника националних мањина у односу на припаднике већинског народа.

У литератури се такође може наћи и оцена да је „положај националних мањина у Србији вероватно међу најбољима у свету“,¹⁵³⁴ или

¹⁵³² На пример, у оквиру једне студије практичне политике из 2015. године, где је аналитички фокус усмерен на статус влашке мањине у Србији и утицај тога на румунско-српске односе, поред указивања и на неке недостатке мањинске политике, даје се општа оцена да је „Србија успоставила напредни оквир за заштиту и поштовање права националних мањина, који у појединим аспектима превазилази међународне норме“. Игор Новаковић, Ненад Ђурђевић, *Српско-румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији: Студија практичне политике*, *op. cit.*, стр. 7.

¹⁵³³ О томе је било речи у претходном поглављу, у делу посвећеном анализи изборног инжењеринга као средства управљања конфликтима (видети: 5.2.4.1.1. „Утицај изборног инжењеринга: Пропорционални *versus* мајоритарни принцип представљања“). За детаљнији увид, видети: Daniel Bochler, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, *op. cit.*, Табела 2.1: „Изборни закони и могућност да странке етничких мањина освоје посланичке мандате“, стр. 34.

¹⁵³⁴ Živanka Miladinović-Bogavac, "National Minorities, with Special Opening Opinion in the Republic of Serbia" („Националне мањине, са посебним освртом на положај мањина у

евалуација дата на компаративној основи где је истакнуто да се „положај мањина у Србији може (се) оценити као изузетно добар, што се не може рећи за положај српске мањине у неким суседним државама“.¹⁵³⁵ Поред тога, и највиши представници политичке власти у Србији неретко износе тврдње тог типа да је „Србија лидер у раду са мањинама“ и поштовању њихових права, и да је, као такву, препознају у Европској унији.¹⁵³⁶ Наравно, све ово се односи само на територију тзв. уже Србије, искључујући њену јужну покрајину.

Познато је, наиме, да на Косову и Метохији, тамошње власти и тзв. привремене институције не само да не извршавају своје уговорне обавезе у вези са правима српске заједнице, већ се њеним члановима континуирано угрожавају и крше нека основна људска права, па чак и само право на живот и опстанак. При томе, поред Срба и Црногораца, жртве дискриминације и прогона од стране екстремистичких снага тамошње албанске већине, били су и припадници других етничких група, попут Рома, Ашкалија и др. У једној тако озбиљној анализи као што је она која је урађена у оквиру глобалног пројекта MAR (*Minorities at Risk*) и на којој су засноване и одређене процене ризика у вези са мањинама, каже се:

„Када су етнички Албанци повратили контролу над регионом, почели су да нападају мањинске групе које су се унутар њега налазиле... У марту 2004. поново су избили немири између етничких Албанаца и мањинских група. Иако усмерени на Србе, на мети су били и Роми и на крају је 4.000 Срба, Рома и Ашкалија остало без крова над главом“.¹⁵³⁷

Републици Србији“), *Економика*, vol. 63, бр. 3/17, Друштво економиста „Економика“, Ниш, 2017, стр. 90.

¹⁵³⁵ *Ibid*, стр. 87.

¹⁵³⁶ На пример, једном приликом 2017. године, такав став је изнела председница Владе РС – Ана Брнабић. Видети: „Србија међу лидерима у раду са националним мањинама“, Извор: *Канцеларија за људска и мањинска права, Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 41/2017, *op. cit*, стр. 6.

¹⁵³⁷ "Assessment for Roma in Serbia", у: "Minority Group Assessments for Post-communist States", пројекат *Minorities at Risk*, 2009, <http://www.cidcm.umd.edu/mar/assessment.asp?groupId=34506> (23/03/2017).

Као једна од последица овог прогона, који је био део системског етничког чишћења територије КиМ од неалбанског живља, дошло је до новог таласа расељавања. Но, и пре тога (од јуна 1999. године до мартовског насиља 2004. године), упркос присуству међународних снага и успостављању институција међународне управе на Косову и Метохији – које, заједно са тамошњим институцијама, „нису испуниле свој задатак јер нису омогућиле стварно функционисање и постојање мултикултурног друштва у покрајини“ – изгнано је, према подацима Владе РС, више од 220 хиљада Срба и других неалбанаца, док је велики број светиња и споменика (120 објеката те врсте) био предмет уништавања и девастирања.¹⁵³⁸ Такође, и након Мартовског погрома 2004, између остолог и због продужене дискриминације, Космет карактерише масовна емиграција, нарочито Рома, у западноевропска друштва. Све ово је имало за последицу потпуну промену етничке структуре у неким местима у јужној српској покрајини.

Када је реч о „ужој“ Србији, како је то Алпар Лошонц приметио 2015. године, ту се мањински интеграциони процеси перципирају као довршени и завршени,¹⁵³⁹ што би значило да је социјална кохезија остварена. Но, да ли је

У горенаведеном тексту говори се о тзв. Мартовском погрому из 2004. године, када је на Космету, изостанком адекватне реакције присутних међународних снага (КФОР-а и УНМИК-а), за само два дана (17–18. март) извршен један од најмасовнијих прогона тамошњих Срба и других неалбанаца, уз велике људске жртве (десетине погинулих и стотине повређених), спаљивање њихових кућа и уништавање великог броја споменика културе и православних цркава (укупно 35 објеката), њихових реликвија и имовине; укључујући и уништавање црквених књига крштених, венчаних и умрлих, а које не може другачије да се тумачи него као настојање да се уништи сведочанство и траг вековног постојања Срба на том простору.

¹⁵³⁸ Нав. према: „Мартовски погром 2004. године“, Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19988> (20/07/2022). На овој интернет страници Владе РС доступна су документа са прецизним подацима о свим угроженим, оштећеним и уништеним културним добрима и светињама на КиМ. Такође, веома значајна је и ту доступна „Архива вести о дешавањима на Косову и Метохији у пролеће 2004. године“ (Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/specijal/558> /20.07.2022/).

¹⁵³⁹ Алпар Лошонц, „Да ли смо у епохи после мултикултурализма“, у: Душко Радосављевић, Мирослав Кевежди и Ева Вукашиновић (ур.), *Национални савети националних мањина и култура 2* (зборник радова), Завод за културу Војводине, Покрајински омбудсман АП Војводине, Нови Сад, 2015, стр. 7–25.

то тако? Сматрамо да српско друштво још увек није у довољној мери кохезивно, док је посебно осетљиво питање веће инклузије појединих мањинских заједница, попут албанске, с обзиром на то да је још увек отворено питање статуса КиМ, као и на отежан дијалог са тзв. приштинским властима. Друго, постоје заједнице, попут ромске, у чијем случају се мора још доста тога урадити на унапређењу њиховог положаја у друштву.

Такође, поред свих позитивних оцена, похвала за уложене напоре и реалног напретка у области заштите мањина, важно је имати у виду да је и овом пољу политике инхерентна она генерална слабост јавних политика у Србији која се огледа у постојећем, мањем или већем, јазу између формално-правних норми и декларативних политичких опредељења, с једне, и стварности, с друге стране. То заправо указује на постојање извесних изазова и проблема у имплементацији закона и стратешких докумената.

Међутим, путем релевантних тела регионалних организација или њихових представника, неретко се унапређење права мањина и њихове заштите и даље користи као средство вршења притиска на власти у Србији, па и условљавања њеног даљег пута у процесу европске интеграције. Тако је, на пример, 2019. године у Извештају Саветодавног комитета Савета Европе о примени Оквирне конвенције у Србији – поред признавања напора које власти у овој земљи чине на том пољу, те истицања да је Србија „мултикултурална земља, са различитим националним мањинама представљеним кроз 23 савета националних мањина“ – наглашено да не уживају сви припадници мањинских група исти ниво заштите својих права (односно, да највиши ниво заштите права имају мањине у Војводини, док је положај Рома и даље „алармантан“), те да је неопходно спровести значајно побољшање у овој области.¹⁵⁴⁰ Такође, током семинара посвећеног питању социјалног укључивања Рома и Ромкиња у Републици Србији, који је одржан

¹⁵⁴⁰ Нав. према: „Мишљење Саветодавног комитета СОЕ“, Центар за истраживање етничитета (ERC), <http://www.ercbgd.org.rs/>, 19. децембар 2019 (29/06/2022).

Реч је о „Четвртом мишљењу о Србији“, документу у коме је Саветодавни комитет СЕ на 43 стране дао детаљну анализу стања и препоруке за деловање на унапређењу заштите мањина у Србији. Видети: Fourth Opinion on Serbia, ACFC/OP/IV(2019)001, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Council of Europe, adopted on 26 June 2019, <http://www.ercbgd.org.rs/images/stories/novosti-naslovna/4th%20op%20serbia%20en.docx.pdf> (29/06/2022).

19. октобра 2017. године, висока саветница Европске комисије за координисање политике према Ромима – Марта Гарсија Фидалго (Marta García Fidalgo), изјавила је да је „интеграција Рома у срцу европских интеграција Србије“.¹⁵⁴¹ Ово је значило ништа друго до да ће даљи процес приступања Србије Европској унији завести од напретка на овом пољу.

Када се говори о положају и интеграцији Рома, треба имати у виду да они нису на задовољавајућем нивоу ни у земљама чланицама ЕУ, на чијем простору живи око шест милиона припадника ромске заједнице и где такође постоје значајни проблеми у вези са њиховом дискриминацијом. Како је недавно објаснио Ден Павел Доги (Dan Pavel Doghi), шеф контакт групе за питања Рома и Синта (ОЕБС/ОДИХР), на пољу унапређења положаја Рома, међу новим чланицама ЕУ остварен је само „одређени напредак“, са „незнатним побољшањем“ (пре свега у погледу приступа Рома неким јавним службама – матичним књигама, образовању, здравству, али када је реч о становању и запошљавању, напредак је мањи), које је заправо било условљено самим приступним процесом.¹⁵⁴² Тако да су унапређење положаја Рома и борба против њихове дискриминације у свим тим европским земљама још увек у почетној фази. Доги сматра да је један од разлога за то постојећи „феномен да земље престају да буду у фокусу када постану чланице Европске уније“, под претпоставком да су тада достигле одговарајући ниво функционалности.¹⁵⁴³ Испоставља се, међутим, да је та претпоставка погрешна када је реч о остваривању права Рома и њиховој заштити од дискриминације. Према бројним извештајима из вишедеценијског периода, ситуација је таква да „без обзира где Роми живе у Европској унији – у централној, јужној или западној Европи, преовлађујући однос већинског становништва према Ромима је прилично сличан – своди се на

¹⁵⁴¹ Нав. према: „Обезбедити већу видљивост Рома у друштву“, Извор: *Влада Републике Србије, Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 41/2017, *op. cit.*, стр. 16.

¹⁵⁴² „Роми се представљају на веома неизбалансиран начин“, Интервју са Деном Павелом Догијем, шефом контакт групе за питања Рома и Синта, ОЕБС/ОДИХР, *Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 55/ 2019, Центар за истраживање миграција, Београд, јул 2019, стр. 3.

¹⁵⁴³ *Ibid.*

одбацивање“.¹⁵⁴⁴ У формирању таквог негативног односа према припадницима ромске заједнице – који је чак у последње време био додатно у успону унутар ЕУ, услед тамошње политичке радикалзације и јачања популистичких снага (чији представници у Ромима, као и у имигрантима и избеглицама, нарочито онима арапског порекла, виде главне кривце за све проблеме са којима се тамошња друштва суочавају) – значајну улогу има медијско „неизбалансирано“ представљање Рома, које се врши на бази велике пристрасности и бројних предрасуда.¹⁵⁴⁵

Када је реч о Ромима у Србији, чињеница је да та национална мањина, премда је једна од најбројнијих (према претпоследњем попису становништва, са уделом од око два одсто у укупној популацији; али постоје и процене, на основу неких истраживања, да је бројност те групе заправо много већа и да се креће у распону од 250.000 до 500.000 њених припадника),¹⁵⁴⁶ спада у најосетљивије или „најрањивије“ мањинске групе у земљи. При томе, њих одликује територијална дисперзивност, односно одсуство територијалне концентрисаности, као и унутаргрупна хетерогеност у погледу верског и језичког идентитета. Ова група, такође, има и низак ниво политичке организованости. Иако постоји више политичких партија ромске мањине, оне су веома слабе и недовољно организоване, док велики број припадника те групе често није ни свестан да ове партије постоје; стога, они и не успевају да имају своје представнике у парламенту сразмерно својој бројности.¹⁵⁴⁷

¹⁵⁴⁴ *Ibid.*

¹⁵⁴⁵ Према: *Ibid*, стр. 4. Доги указује и на то да чак поједине институције и међународне организације за такав негативан однос према Ромима користе термин „антициганизам“, што он изричито осуђује будући да реч „Циганин“ у већини земаља, „изузе“ – како каже – „можда Русије“, има изразито негативну конотацију; али је исто тако чињеница да се, такође, у већини земаља, а „нарочито у земљама у којима је енглески званичан језик“, и даље Роми називају „Циганима“ (*ibid.*).

¹⁵⁴⁶ Ови подаци су изнети у Стратегији за унапређење положаја Рома у Републици Србији („Службени гласник РС“, бр. 27/2009), http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2009_04/t04_0316.htm (12/11/2017).

¹⁵⁴⁷ Према: "Assessment for Roma in Serbia", *op. cit*, MAR, 2009, <http://www.cidcm.umd.edu/mar/assessment.asp?groupId=34506> (23/03/2017).

Иначе, тек након укидања изборног цензуса за мањине 2004. године, Роми су добили, по први пут, своје представнике у републичком парламенту.¹⁵⁴⁸

И према подацима независних државних институција, као што је Поверник/ца за заштиту равноправности, Роми јесу најдискриминисанија друштвена група у Србији, будући да, како се наводи, „скоро 90 одсто ромских породица нема ниједног запосленог члана“ (податак изнет 2020. године); а од свих притужби у 2019. години због дискриминације по основу националне припадности, велику већину (од 64 одсто) су чиниле оне које се односе на Роме.¹⁵⁴⁹ Уз то, Роми се суочавају и са великим проблемима у вези са сиромаштвом и становањем; такође, и даље имају ограничен приступ образовању, здравственој заштити и другим јавним сервисима. Имајући све то у виду, не чуди да неки аутори, бавећи се идентитетом Рома и условима живота ромске породице у Србији, користе синтагму „уметност преживљавања“.¹⁵⁵⁰

Такав, незадовољавајући положај и низак ниво интегрисаности Рома у друштво у Србији опстаје и поред тога што власти континуирано предузимају одређене, мада очигледно са ограниченим дometом, институционалне и политичке мере: попут оснивања специјализованих тела и усвајања низа стратешких докумената,¹⁵⁵¹ те организовања семинара

¹⁵⁴⁸ О томе се говори у: Јелена Лончар, „Изборна формула и репрезентација мањина“, *op. cit.*, стр. 140.

¹⁵⁴⁹ „Никад више мањинских партија у Србији“ (Зоран Главоњић), *Радио Слободна Европа*, <https://www.slobodnaeuropa.org/a/manjinske-partije-srbija/30470655.html>, 05. март 2020 (15/03/2020).

¹⁵⁵⁰ Видети: Божидар Јакшић, Горан Башић, *Уметност преживљавања: Где и како живе Роми у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2005.

¹⁵⁵¹ Као што су, на пример: Стратегија за унапређење положаја Рома у Републици Србији за период 2009–2015. год. (ор. cit, http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2009_04/t04_0316.htm/12.11.2017/); Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период 2016–2025 („Службени гласник РС“, бр. 26/2016); Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња 2022–2030 („Службени гласник РС“, бр. 23/2022; <https://www.minljpdd.gov.rs/doc/Strategija-za-socijalno-ukljucivanje-Roma-i-Romkinja-2022-2030.pdf> /24.07.2022/) и Предлог акционог плана уз ову стратегију за период 2022–2024. год. (који је од краја маја до средине јуна 2022. год. био у процесу јавне расправе); Стратегија превенције и заштите од дискриминације за период од 2013. до 2018. год. („Службени гласник РС“, бр. 60/2013); Стратегија превенције и

посвећеног питању интеграције Рома; уз изражавање опредељења за наставак стратешког деловања на том пољу и обезбеђивање веће видљивости Рома у друштву, као и најаву увођења ромских координатора за сваку институцију.¹⁵⁵² Занимљив је податак и да је Србија једина земља у Европи у којој постоји високошколска установа (Висока струковна школа у Вршцу) где Роми могу студирати на ромском језику.¹⁵⁵³

Сами представници ромске мањине сматрају, пак, да је „веће укључивање Рома у политику“ и „освајање већег простора у политичком животу Србије“ кључно за унапређење њиховог положаја.¹⁵⁵⁴ Међутим, мишљења смо да је ипак главни проблем социјално-економски статус Рома, а пре свега њихов и даље низак степен образовања. Јер, образовање, које има кључну улогу у формирању, развоју и надградњи личности, развоју потребних вештина и знања за партиципацију појединаца у друштвеном и политичком животу, јесте свакако један од најважнијих чинилаца за

заштите од дискриминације за период 2022–2030 („Службени гласник РС“, бр. 12/2022) и Предлог пратећег акционог плана за период 2022–2023. год. (који је, такође, током јуна 2022. био у процесу јавне расправе); и др.

Ушло се у процес ревидирања постојеће и још увек важеће Стратегије за социјално укључивање Рома и Ромкиња (за период 2016–2025) због потребе усаглашавања са новим прописима у области планског система, одн. планских докумената Републике Србије, као и у области методологије управљања јавним политикама и анализе њихових ефеката. Такође, неопходно је било усаглашавање овог стратешког документа и са тзв. Познањском декларацијом партнера Западног Балкана о интеграцији Рома и Ромкиња у оквиру процеса проширења Европске уније, којој се Србија придружила 2019. године; као и са ЕУ Стратешким оквиром за Роме (тј. за једнакост, укључивање и учешће Рома) до 2030. године. Према: Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња 2022–2030, *op. cit.*, <https://www.minljpdd.gov.rs/doc/Strategija-za-socijalno-ukljucivanje-Roma-i-Romkinja-2022-2030.pdf> (24/07/2022).

¹⁵⁵² Видети: „Обезбедити већу видљивост Рома у друштву, *op. cit.*, стр. 16.

¹⁵⁵³ Према: *Ibid.*

¹⁵⁵⁴ „Никад више мањинских партија у Србији“ (Зоран Главоњић), *op. cit.*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/manjinske-partije-srbija/30470655.html>, 05. март 2020 (15/03/2020).

постизање помака и видљивих резултата на пољу ефикасног укључивања ромске мањине у друштво у целини.¹⁵⁵⁵

Поред већ изнетог, на одржавање незадовољавајућег стања у погледу положаја и интеграције Рома утиче, рекло би се, и једна њихова склоност. Како је примећено у поменутој анализи у оквиру пројекта MAR: „Роми у Србији, као и они широм Европе, чини се да пре бирају да напусте земљу, трагајући за бољом ситуацијом, него да остану и покушају да побољшају свој положај у земљи у којој тренутно живе“.¹⁵⁵⁶

Све у свему, ако пођемо од оне аналитичке схеме коју је дала Шкрабалова и Ледерахове концепције изградње мира, можемо закључити – а то ће бити и показано у оквиру разматрања културне и образовне политике – да је у Србији заправо културна димензија та која је највише запостављена, за разлику од структуралне димензије и нарочито, у оквиру ње, законодавне, где се можда и највише одмакло у дизајну друштвене промене и трансформацији сукоба, то јест односа на релацији већина – мањине. При томе, треба подсетити на то да културна димензија трансформације конфликта обухвата не само признање и уважавање мањинских култура већ и њихову промену, а то исто важи и за културу већинске групе. Другим речима, неопходно је да се код свих чланова друштва изграде и ојачају елементи грађанске културе, уз развој и промовисање оних вредности,

¹⁵⁵⁵ О томе је, у раније поменутом интервјуу, говорио и Ден Павел Доги, шеф контакт групе за питања Рома и Синта при ОЕБС Канцеларији за демократске институције и људска права. Он је том приликом указао на један значајан системски проблем у европским државама, када је реч како о иницијативама за већу доступност образовања за припаднике ромске заједнице (путем, на пример, стипендирања њиховог вишег и високог образовања), тако и о другим иницијативама за унапређење положаја Рома. Према његовим речима, „ове иницијативе нису истински прихваћене од стране држава, нису се развиле у јавне политике“, већ оне и даље зависе од међународних пројеката који се финансирају превасходно из ЕУ фондова. Но, како су у питању Роми који су и држављани тих земаља, неопходно је, упозорава Доги, да њихове владе преузму одговорност, те „почну да финансирају ове иницијативе из националних буџета, како се финансирају и остале јавне политике“. Све нав. према: „Роми се представљају на веома неизбалансиран начин“, *op. cit.*, стр. 4–5.

¹⁵⁵⁶ "Assessment for Roma in Serbia", *op. cit.*, MAR, 2009, <http://www.cidcm.umd.edu/mar/assessment.asp?groupId=34506> (23/03/2017).

вештина и других културних ресурса који омогућавају конструктивно одношење према конфликту.

Но, оно што је нарочито проблематично и што представља слабе тачке мањинске политике у Србији, то је, пре свега, генерални приступ овом подручју политичког, као и оно што бисмо назвали институционалним контекстом. Прво, када је реч о приступу мањинској политици, уобичајена је пракса да питања у вези са правима и положајем националних мањина постају актуелна у време изборне кампање, па и тада она се могу маркирати као посебна тема кампање углавном онда када то налажу коалициона савезништва са странкама националних мањина или је, пак, то у функцији постизборне комбинаторике. Друго, мањинска политика се не третира још увек као важан део шире конципиране политике идентитета, те се на тај начин не користе, или се користе у недовољној мери, оне предности које пружа афирмација мањинских идентитета у процесу редизајнирања и брендирања савременог идентитета државе. Такође, потребно је више радити и на улози националних мањина у развоју и унапређењу добросуседских односа.

Када говоримо о слабости институционалног контекста, ту мислимо првенствено на сам ниво институционалног бављења овим подручјем политике који је, према нашем мишљењу, једно време био неоправдано низак, и то након што је 2012. године извршена реорганизација државних ресурса (институционални ниво је тада смањен укидањем до тада постојећег Министарства за људска и мањинска права, државну управу и локалну самоуправу, и формирањем Канцеларије за људска и мањинска права при Влади РС, која је постојала у периоду 2012–2020).¹⁵⁵⁷ Значајан недостатак на

¹⁵⁵⁷ Законом о министарствима из 2020. године поново је успостављено Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог. Према овом законском акту, међу пословима државне управе који спадају у надлежност поменутог Министарства су управо они који се односе на унапређење и заштиту људских и мањинских права; потом, израда прописа и праћење њихове усаглашености са међународноправним актима о људским и мањинским правима; антидискриминациона политика; послови у вези са питањем положаја припадника националних мањина и остваривањем мањинских права; те остваривањем веза националних мањина са матичним државама; али и вођење регистра националних савета националних мањина; избор ових тела и вођење посебног бирачког списка за националне мањине; питање положаја националних савета националних мањина и остваривања њихових овлашћења; и

пољу институција је и недовољна развијеност институционалних капацитета у случају неких установа, нарочито оних са локалног нивоа, као што су локални заштитници грађана.¹⁵⁵⁸ Поред тога, слабост институционалног контекста огледа се и у постојећем преклапању институционалних надлежности, што је последица њиховог недовољно јасног и конфузног одређења; као и у лошој координисаности између различитих институција и државних органа, али и нивоа власти (између централних, покрајинских и локалних органа власти). Ту се заправо ради о непостојању адекватне институционалне и међуресорне сарадње. Такође, значајан недостатак јесте и још увек недовољно развијена интерсекторска сарадња (између јавног, приватног, цивилног и академског сектора).

Уз све претходно наведено, значајан део институционалне проблематике на овом пољу чини и измењена или, боље рећи, „извитоперена“ природа националних савета националних мањина. Премда је реч о телима која су замишљена и нормативно-правно успостављена као институције мањинске самоуправе, односно културне аутономије (у сферама културе, образовања, информисања и службене употребе језика и писма), у пракси она заправо показују веома изражене политичке амбиције, и то путем одређеног деловања политичких странака националних мањина које имају или се боре за доминантан утицај на њихово функционисање, што суштински није у складу са интересима и потребама самих националних мањина, односно њихових припадника, а чије задовољење је управо требало да буде

други законом утврђени послови (Закон о министарствима, „Службени гласник РС“, бр. 128/2020, чл. 13).

¹⁵⁵⁸ У оквиру једног пројекта који је реализовао Центар за истраживање етничитета (Ethnicity Research Center – ERC) из Београда, а на основу спроведеног истраживања, израђене су Препоруке за јачање капацитета локалних заштитника грађана за борбу против дискриминације (*Препоруке за поступање омбудсмана у локалној самоуправи у вези са дискриминаторним поступањем, одлучивањем и понашањем*, Центар за истраживање етничитета, Београд, септембар 2019). Ту је оцењено да је неопходно спровести: кадровско оснаживање; побољшање услова рада у оквиру канцеларија локалних омбудсмана; те потребне обуке; али изједначавање стандарда за оснивање ових канцеларија. Према: „Јачање капацитета локалних заштитника грађана за борбу против дискриминације“, сајт Центра за истраживање етничитета, ercbgd.org.rs/2019/10/20/jacanje-kapaciteta-lokalnih-zastitnika-gradjana-za-borbu-protiv-diskriminacije/, 20. октобар 2019 (05/02/2020).

сврха самоуправних установа ове врсте.¹⁵⁵⁹ На тај начин, у неким случајевима, та самоуправна тела су претворена у институционалну арену међупартијске унутаргрупне конкуренције (између политичких партија једне националне мањине). Поред тога, заједно са изборним органима, национални савети националних мањина – који су заправо у значајној мери под контролом мањинских странака – учествују (дајући предлог у вези с тим) у арбитрарном одлучивању о томе која ће изборна листа имати мањински статус у изборном процесу¹⁵⁶⁰ и тиме моћи да ужива све оне бенефиције везане за афирмативне мере. С тим у вези, професор Милан Јовановић ће у једној недавно изнетој анализи закључити да у Србији управо „синергијско деловање мањинских самоуправа и странака националних мањина да контролишу бирачко тело мањинских националних заједница релативизује и успорава интегративне процесе и ефикасност политике мултикултуралности“.¹⁵⁶¹

Дакле, када је реч о побољшању остваривања Уставом и законима загарантованих права и унапређењу положаја мањина у Србији, можемо се сложити да је првенствено потребно оно што, уз све напоре које годинама и деценијама уназад политичке власти улажу, и даље недостаје овде – а то је „системски успостављена свеобухватна мањинска политика усмерена на пуну интеграцију свих мањина у друштво“.¹⁵⁶² Поред тога, неопходан је и један нов, конзистентан и стратешки приступ мањинској политици, у оквиру кога би она била третирана као један од кључних стубова шире концепције идентитетске политике.

6.1.4. Политика регионалног развоја

Државна политика регионалног развоја усмерена је на унапређење економског и сваког другог развоја територијалних делова, односно појединачних области или регија унутар једне земље, а с крајним циљем

¹⁵⁵⁹ О томе говори професор М. Јовановић, у: „Странке националних мањина – право на политичко удруживање, динамика и приступ изборној арени“, *op. cit.*, стр. 122, 126.

¹⁵⁶⁰ Видети: *Ibid*, стр. 115.

¹⁵⁶¹ *Ibid*, стр. 130.

¹⁵⁶² Игор Новаковић, Ненад Ђурђевић, *Српско-румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији: Студија практичне политике*, *op. cit.*, стр. 7.

обезбеђивања уравнотеженијег и одрживог развоја ње као целине. Данас је та политка, чини се више него икада пре, тесно повезана са питањима децентрализације и регионализације. Но, покажемо да ови појмови, као и принципи и процеси које они означавају, нису једнозначни, те да постоји њихово недовољно разумевање, и то како у теорији, тако и у пракси.

У контексту питања идентитета и проблемског комплекса везаног за њега, политика регионалног развоја посебно добија на значају, иако та веза можда није увек непосредно уочљива. Прво, веће могућности за задовољење сопствених потреба и виши животни стандард свакако да доприносе исказивању веће респектабилности и лојалности грађана према сопственој држави, као и развијенијем осећају поноса код њих зато што су чланови баш те политичке заједнице. На тај начин, и овај економски аспект чини значајну компоненту грађанског, то јест политичког идентитета. Друго, одређен ниво економског развоја нужен је предуслов и за задовољење културних и духовних потреба човека, а тиме и за развој и изражавање његовог културног идентита. И ово је од нарочитог значаја када је реч о заштити и очувању мањинских етно-културних идентитета, и то посебно у случају земаља где постоје територијално, односно регионално концентрисане националне, етничке, верске или језичке мањине.

Иако се, наиме, када говоримо о диспропорцијама у регионалном развоју, ту пре свега ради о географској и економској (а не идентитетској) неравноправности грађана, ако постоје области са концентрисаном мањинском популацијом, онда се цела проблематика ставља и у идентитетски контекст. Искуствено је, заправо, доказано да регионалне диспропорције у развоју, пораст сиромаштва и неправедна редистрибуција средстава утичу на развој регионалног сепаратизма. Ово је посебно изражено у неразвијеним или мање развијеним регионима где концентрисано живе припадници мањинских етничких, националних, верских или језичких група, јер то онда готово закономерно води стварању међуетничке дистанце, јачању етноцентризма и сецесионистичких тенденција, па чак, удружено са другим факторима, и развоју верског фундаментализма и националистичког шовинизма, те последичном затварању одређене мањинске групе и њеном самоискључивању из друштвеног и политичког система. Ту је један екстреман и нама најближи пример АП Косава и Метохије, где је албанска мањина, након вишедеценијске (само)изолације, а упркос државним

програмима помоћи којима се настојало постићи смањење сиромаштва у том делу земље, те ублажавање неуравнотежености у регионалном развоју, извршила 2008. године илегалну сецесију те српске покрајине, једнострано и без референдума прогласивши независност тзв. Републике Косово.

Овај случај сецесије „свакако јесте најбољи пример наметнуте и нелегалне дезинтеграције једне суверене и међународно признате државе – Републике Србије, која уз то још, као једна од чланица бивше СФРЈ, спада и међу земље осниваче Организације уједињених нација. Посебно је важно нагласити да је у том косметском случају ипак, уз сво негирање од стране његових главних конструктора, направљен један међународноправни преседан, јер је тада први пут у пракси једној националној мањини – косовским Албанцима – признато право на самоопредељење до отцепљења, које је раније могло бити валидно само за конститутивне народе, па и тада не у форми једностраног проглашења независности“.¹⁵⁶³ Међутим, накнадно је нађен модус да се, путем својеврсне „имплицитне логике“ тумачења одређених међународноправних норми, овај сецесионистички чин призна и прихвати као легитимно право самоопредељења или, како се негде преферира рећи, облик спољашњег самоодређења народа.¹⁵⁶⁴ Оно што, и

¹⁵⁶³ Aleksandra Mirović, Petar Matić, "Regional separatisms and independence referendums in Europe", *Serbian Political Thought*, Vol. 10, No. 2, 2014, стр. 184.

¹⁵⁶⁴ У међународним односима, принцип самоопредељења је, заправо, дуго фигурирао само као један политички принцип, да би тек 60-их година прошлог века стекао статус међународноправног стандарда; али, и након тога, он је остао конфузно и амбивалентно дефинисан, са нејасним и двосмисленим формулацијама, што је омогућило његово двоструко тумачење када је реч о мањинским, расним или религијским, групама (видети: Антонио Касезе, *Самоодређење народа* /прев. с енглеског Слободан Дивјак/, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 26). Указујући на то у својој студији, Антонио Касезе (Antonio Cassese) објашњава да је – поред буквалног тумачења међународноправних формулација права на самоодређење, којим се искључује било каква могућност сецесије из постојећих држава (будући да се предност даје принципу територијалног интегритета и сувереним правима признатих држава) – практично остављен простор и за извесно логичко тумачење којим се, под одређеним условима, сецесија ипак може одобрити и оправдати. Према Касезеовом мишљењу, управо на основу једне такве, логичке интерпретације тзв. оградне клаузуле *Декларације УН о пријатељским односима* из 1970. године, може се закључити да је ту, додуше имплицитно и само у изузетним околностима, а путем довођења у везу спољашњег самоодређења са оним унутрашњим, мањинским групама одобрено право на сецесију: „Расна или религиозна група може покушати сецесију, облик спољашњег

поред тога, остаје ипак спорно јесте питање одређења мере дискриминације, односно у којој мери је потребно да постоји дискриминација једног народа и кршење људских и мањинских права његових припадника како би се сецесија коју би он спровео могла сматрати легитимном. Дакако да то не може бити предмет некаквих произвољних оцена нити оних које су диктиране дневно-политичким или гео-политичким интересима, мада смо сведоци управо такве праксе коју данас спроводе глобални центри моћи.

Упркос снажним упирањима представника Запада да, кроз своје произвољно тумачење међундародноправних норми, покажу како ће тзв. Косово бити изолован случај, без могућег дејства на друге, сличне случајеве, неким је одмах било јасно, а другима је време показало да је у косметском случају ипак направљен више него значајан преседан са далекосежним последицама и неизбежним бумеранг-ефектом. Стога и данашњи наративи, који долазе са исте стране, о томе како се тзв. Косово и Крим не могу поредити, остају само празне приче. Јасно је да се ови случајеви не могу поредити, али не због тендециозно наметнуте интерпретације да у косметском случају важи право на сецесију услед спровођења великог насиља и наводно систематске дискриминације албанске мањине, док у другом, кримском случају оно не важи, ваљда због „демократичнијег третмана“ руског и проруског становништва овог полуострва.¹⁵⁶⁵ Њихова

самоодређења, онда када је очито да је унутрашње самоодређење потпуно неостварљиво“ (в. *ibid*, стр. 137, 143–144). Но, у складу са тумачењем које даје овај аутор, за тако нешто је неопходно да се стекне ригидан тројни услов, односно да се испоштује захтев за строгим третманом одобрења отцепљења као најрадикалније форме спољашњег самоодређења. Ово, пак, подразумева: (1) да централна власт неке суверене државе константно оспорава мањинским групама основно право на представљеност, тј. да одбија да им призна партиципативна права; међутим, како ни то, само по себи, још није довољан основ легитимности сецесије, мора такође (2) да постоји и велико, грубо и систематско кршење њихових фундаменталних људских права; као и (3) да више нема никаквих изгледа за постизање мирољубивог споразума унутар оквира постојеће државне структуре. Видети: *Ibid*, стр. 144.

¹⁵⁶⁵ О овоме смо говорили у: Aleksandra Mirović, Petar Matić, "Regional separatisms and independence referendums in Europe", *op. cit*, стр. 184–185. Наиме, уочи и након одржавања кримског референдума о припајању овог региона Русији, од стране разних представника западних структура, али и неких познатих, политички ангажованих мислилаца и аналитичара у улози западних пропагандиста (као што су Збигњев Бжежински /Zbigniew Brzezinski/ и Бернар Анри Леви /Bernard Henri Lévy/), свакодневно су се могле чути оштре осуде како

компарација, наиме, није могућа, пре свега, услед чињенице да су ове територијалне јединице имале различит формално-правни статус (са различитим степеном аутономије) у оквиру постојећих државних уређења Србије и Украјине. Свакако да је, за разлику од Аутономне Покрајине Косова и Метохије, Крим – као Аутономна Република – имао извешан правни и статусни основ за остваривања права на спољно самоодређење. Поред тога, као и одређених историјских разлога, на Криму је спроведена и демократска процедура референдума, дакле управо она процедура која се раније, у неким другим случајевима, попут отцепљења појединих југословенских република, третирао као једно од главних мерила легитимности и легалности спроведених чинова сецесије и кључни основ за њихово признавање.¹⁵⁶⁶

Србија се, међутим, суочила са проблемом албанског регионалног сепаратизма који превазилази оквире косметског случаја. Наиме, извесне сецесионистичке тенденције Албанаца, које с времене на време добијају на интензитету и радикалности, постоје и на, такође, сиромашном југу тзв. централне Србије (првенствено у општинама Бујановац и Прешево),¹⁵⁶⁷ мада

самог референдума, тако и наступа Русије током украјинске кризе, а заправо с циљем делегитимисања права тамошњег народа на спољно самоодређење. Анализа садржаја медијских докумената јасно на то указује. Видети на пример: „ОЕБС: Референдум на Криму 'незаконит'“, извор: *Тањуг, Политика*, 13. март 2014, стр. 2; „Филе: Референдум претња европским границама“, извор: *Тањуг, Политика*, 13. март 2014, стр. 2; Zbigniew Brzezinski, "Russia needs to be offered a 'Finland option' for Ukraine", *The Financial Times*, 22 Feb. 2014, www.ft.com/cms/.../e855408c-9bf6-11e3-afe3-00144feab7de.html (22/03/2014); Zbigniew Brzezinski, "What is to be done? Putin's aggression in Ukraine needs a response", *Washington Post*, March 3, 2014, https://www.washingtonpost.com/opinions/zbigniew-brzezinski-after-putins-aggression-in-ukraine-the-west-must-be-ready-to-respond/2014/03/03/25b3f928-a2f5-11e3-84d4-e59b1709222c_story.html (24/03/2014); Ана Оташевић, „Кад политичари ратују метафорама: Тако су и Срби постајали нацисти“, *Политика*, 09.03.2014, <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Kad-politicari-ratuju-metaforama/Tako-su-i-Srbi-postajali-nacisti.sr.html> (22/03/2014).

¹⁵⁶⁶ Видети: Aleksandra Mirović, Petar Matić, "Regional separatisms and independence referendums in Europe", *op. cit.*, стр. 185; такође и: Александра Мировић, „Интеграција и дезинтеграција као паралелни процеси савремене глобализације“, у: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (ур.), *(Дез)интеграција држава и идентитет* (Зборник радова са међународног научног скупа), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 67–100.

¹⁵⁶⁷ Више о генези и хронологији овог регионалног сепаратизма Албанаца са југа тзв. централне Србије видети у секцији 6.2.3.1. овог рада: „Криза идентитета, негативни (ауто)стереотипи и вредносне компоненте националног бренда Србије“.

су ту државна стратегија управљања међуетничким конфликтом и политика инклузије дале извесне ефекте и ситуација је, чини се, макар за сада, под контролом. Инклузивна политика Републике Србије у овом случају, управо се, између осталог, базира и на подстицању регионалног развоја овог најнеразвијенијег дела земље, како кроз издвајање дела буџетских средстава, тако и кроз друге видове помоћи и подршке, као што су стипендије, разне субвенције и др.¹⁵⁶⁸ Иако очекују интензивнију и већу помоћ, албански представници локалних власти су ипак изразили, можемо рећи, релативно задовољство поводом предузетих мера.¹⁵⁶⁹ Такође, и у суседној Македонији (однедавно са новим званичним именом – Република Северна Македонија) политички представници тамошње албанске заједнице у свом политичком деловању, између осталог, стављају акценат на економску неједнакост Албанаца, односно неуједначен регионални развој. Тако, рецимо, ради постизања економске равноправности, што су поставили као један од својих кључних циљева око којих је постигнут комунитарни консензус, они захтевају и увођење неких нових институционалних механизма, као што су: државни комитети за финансирање општина, који би обезбедили праведнију расподелу државних фондова у корист локалних средина, и ресорно министарство за политички систем и односе међу заједницама, које би, поред осталог, било одговорно за интензивирање економског и друштвеног развоја у, како су они то назвали, „запостављеним подручјима“.¹⁵⁷⁰ Важно је,

¹⁵⁶⁸ На пример, у републичком буџету за 2017. годину средства која су одређена за три јужне општине (Бујановац, Прешево и Медвеђа) била су повећана за 5,2 милиона динара у односу на претходну годину и износила су 261 милион динара. Но, поред тога, Координационо тело за југ Србије обезбеђује и додатна средства (попут стипендија, бесплатног школског прибора и разних субвенција) како би се подстакao развој овог најнеразвијенијег дела земље.

¹⁵⁶⁹ Тако је, на пример, председник општине Прешево, Шћиприм Арифџи, 2017. године изјавио: „Повећање буџета за 5,2 милиона у односу на прошлу годину добар је знак, али је недовољно за наше потребе. Никада не можемо рећи да је новца довољно ако узмемо у обзир потребе које имамо као најнеразвијенији део Србије. Мислим да Влада Србије мора да интензивира приступ ка нама“ (нав. према: „Медвеђа, Бујановац и Прешево задовољни, очекују већу помоћ“, извор: *Бета, N1 Вести*, 03.02.2017, rs.n1info.com /01.03.2017/).

¹⁵⁷⁰ Ово су неки од званично формулисаних захтева албанске заједнице у Северној Македонији, а који се односе на остваривање њеног политичког циља дефинисаног као „постизање економске једнакости и друштвене стабилности, посебно кроз једнак регионални развој“. То је наведено под тачком 2 раније већ поменутог контровезног документа, названог

међутим, нагласити да основ албанског сепаратизма, који је на овај или онај начин присутан у више балканских земаља, те представља један од главних фактора регионалне нестабилности, није само нити првенствено економска логика, већ је то пре свега један етно-националистички пројекат усмерен на стварање „велике“ албанске националне државе, а на уштрб територија суседних држава.

Уједначен регионални развој, међутим, јесте важан како за остваривање економске једнакости, тако и за постизање и очување политичке и друштвене стабилности; те, у том смислу, он представља и веома значајно средство превенције међуетничких конфликта. Такође, у постконфликтним друштвима, где треба обезбедити не само изградњу мира, већ и опстанак и развој заједница, од неизмерне важности су управо подстицаји локалном и регионалном економском развоју; а значајну улогу у овоме може имати и развој социјалног капитала у заједницама на постконфликтном подручју. Тако је, на пример, на бази једног истраживања спроведеног у Хрватској након више од деценије њеног мирнодопског развоја, изнета оцена да у тој земљи, „успркос међународним и државним улагањима у физичку, економску и друштвену обнову, послератне заједнице увелико заостају у развоју за остатком земље, а мањак људског и друштвеног капитала, услед депопулације и фрагментације друштвеног ткива, проблем је који досад није довољно препознат као претпоставка економског развоја, који је пак од виталне важности за опстанак послератних заједница“.¹⁵⁷¹

У политичким наукама давно је спозната корелација која постоји између економског развоја и демократије. Још је Сејмор Мартин Липсет, у

„Тиранска платформа“, који је 7. јануара 2017. год, након ванредних парламентарних избора у Македонији (одржаних 11. децембра 2016.), усвојен од стране предстваника тамошњих најзначајнијих албанских партија, као заједничка политичка агенда за преговоре о формирању коалиционе владе са македонским партијама. Иначе, због захтева садржаних у овом документу, испоставило се да је он био, ако не једини изазивач, а оно засигурно директан окидач политичких подела и дубоке политичке кризе која је више од пет месеци потресала македонско друштво и државу. Садржај ове декларације у целости је пренео *PTC* у тексту: „Тиранска платформа, шта трже Албанци из Македоније“, извор *PTC*, 29. април 2017, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/2718169/tiranska-platforma-sta-traze-albanci-iz-makedonije.html> (30/04/2017).

¹⁵⁷¹ Marina Škrabalo, „Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa“, *op. cit*, стр. 99.

својој чувеној студији *Политички човек* из 1960. године, прецизно утврдио који је то ниво економског развоја – мерен бруто-дохотком *per capita* – потребан да би се обезбедио минимум услова за успостављање и/или одржање демократије у некој земљи (његова рачуница тада је била да је то пет стотина америчких долара бруто-дохотка по становнику).¹⁵⁷² На основу своје теоријске и емпиријске анализе, он је дошао до закључка да се вероватноћа за одржањем демократије повећава упоредо са повећањем богатства нација.¹⁵⁷³ Такође је утврдио и то да су припадници виших друштвених класа склонији политичкој толеранцији, док је као изворе нетолерантног (и недемократског) политичког понашања означио сиромаштво, одсуство образовања и одређен васпитни модел који се заснива на кажњавању и агресивности, а што је све карактеристично за ниже класе.¹⁵⁷⁴ Дакле, ослањајући се, између осталог, и на ове тврдње, можемо закључити да економски развој друштва уопште, као и онај на регионалном нивоу, уз повећање образовног нивоа становништва, може снажно допринети развоју демократских вредности и демократском политичком понашању, то јест оном што се назива грађанска (или цивилна) политичка култура, чиме би

¹⁵⁷² У оквиру свог одређења демократије, ову Липсетову тезу посебно је подвукао и проф. Милан Матић (видети: Милан Матић, „Демократија“, одредница у: Милан Матић /гл. ур./, *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 204). Но, Матић је указао и на чињеницу да се у оквиру савремених схватања демократије, као и саме савремене праксе, ниједан појединачан чинилац не узима, сам за себе, као довољан или одлучујући услов за постојање демократије, јер сада постоји спознаја о томе да на њу утиче, поред ситуационих услова, и низ других фактора, као што су нпр. материјални, културни, духовни и др. Стога ће он и закључити „да је 'тајна демократије' у равнотежи различитих и често противречних фактора, у успешном балансирању њихових дејстава и у налажењу таквих односа који би афирмацију демократских вредности... нашли у максималној мобилизацији одговорног друштва и одговорне владе“ (*ibid.*).

¹⁵⁷³ Видети: Сејмур Мартин Липсет, *Политички човек: Друштвена основа политике*, ор. cit, стр. 67.

¹⁵⁷⁴ *Ibid*, стр. 158 и даље; 361. Треба, међутим, уважити и још једно критичко мишљење о овим Липсетовим поставкама, а према коме извор недемократичности – као индивидуалне, пре него групне тј. класне, одлике – треба тражити на другом месту. Јер, „ако једну те исту класу могу политички организовати странке структуриране различито са становишта демократије, разумљиво је да је примарније извориште недемократских тенденција у самој идеологији и организацији вођства и ту треба усмерити своју пажњу“ (Звонко Леротић, Приказ књиге: Seymour Martin Lipset, *Политички човек* /Рад, Београд, 1969/, *Ревизија за социологију*, vol. 1, бр. 1, 1971, стр. 85).

се нетолерантност максимално искључила, а регулисање међуетничких односа и решавање идентитетских проблема добило једну цивилизовану форму.

Мора се, међутим, имати у виду и чињеница – о којој управо сведочи савремено компаративно искуство – да појава и јачање регионалног сепаратизма нису у свим случајевима етнички мотивисани, нити су увек у директној вези са сиромаштвом, али јесу у вези са економском логиком регионалног развоја и последицама економске кризе, као факторима који су данас често у основи овог феномена. Наиме, процеси и тенденције регионалног сепаратизма, базирани углавном на економској логици регионалног развоја, постали су изражени и у далеко развијенијим подручјима од горепоменутих случајева, па се тако широм Запада, а посебно Западне Европе, државе суочавају са сличним изазовима. О томе смо писали у једном раду посвећеном управо актуелној „референдумској моди“, односно питању регионалног сепаратизма и референдума о независности у Европи.¹⁵⁷⁵ Ево и неких примера које смо ту истакли.

У „референдумској 2014. години“, поред примене таквог облика непосредне демократије у неким другим земљама у вези са питањем независности појединих њихових територијалних делова, организован је и један такав незваничан и вишедневни *online* референдум у италијанском северном региону Венето (подручје некадашње Млетачке републике). Премда овакво изјашњавање нема правну снагу, оно је ипак показало велику подршку тамошњег становништва захтеву за организовање правог референдума о независности. Према резултатима које су објавили медији, преко 89 одсто становника области Венето се изјаснило за њену независност

¹⁵⁷⁵ Видети: Aleksandra Mirović, Petar Matić, "Regional separatisms and independence referendums in Europe", *op. cit.*, стр. 179–192. Подробно анализирајући ове процесе, ту смо приметили да, „уз сав свој интензитет, динамику и дубину, интеграциони процеси Запада нису успели да укину сепаратистичке, дезинтеграционе тенденције које постоје и на тлу самих западних земаља – попут старих и добро познатих случајева Баскије, Северне Ирске и Квебека; те неких других оживљених дезинтеграционих жаришта, као што су, на пример, етно-језичке поделе у Белгији, онда случај Каталоније, Шкотске, чак и такве тенденције у Француској, па случајеви домородачке популације Аустралије, САД и Канаде итд; све до најновијих примера сецесионистичких тенденција Тексаса, Аљаске или региона Венето у Италији“ (*ibid*, стр. 185).

од Рима, а изјаве индипендистичких активиста јасно су указале на то да су економска криза и фискални притисак централне власти у Риму главни узроци овакве воље грађана у том региону, који иначе спада међу најбогатије и најразвијеније италијанске регионе.¹⁵⁷⁶ С друге стране, након жестоких кампања у Велокој Британији које су водиле како присталице останка, тако и заговорници сепарације Шкотске, на референдуму одржаном 18. септембра 2014. године Шкоти су већином од 55,3 одсто гласова одбацили опцију проглашења независности Шкотске.¹⁵⁷⁷ Међутим, Лондон је био обећао да ће се – у случају одлуке Шкота да остану у заједничкој држави, што се и десило – извршити пренос већих овлашћења на шкотски парламент у сфери финансија, пореза и социјалне политике; а након тога уследили су захтеви за већа овлашћења и од стране самих Енглези и Велшана. Сада, након тзв. Бреگزита (енгл. *Brexit*), односно референдумске одлуке о изласку Уједињеног Краљевства из Европске уније,¹⁵⁷⁸ постоји могућност, а то је и званично најављено, да се Шкотска поново, у догледно време, референдумски изјасни о изласку из Велике Британије, а с циљем да би она обезбедила своје

¹⁵⁷⁶ Према: "89% of Veneto residents vote for independence from Rome", *RT News*, Mart 23, 2014, <http://rt.com/news/venice-votes-independence-italy.585/> (31/03/2014).

¹⁵⁷⁷ Електорат је бројао око 4,3 милиона људи с правом гласа, од чега је гласало њих 84,6 одсто или 3.619.915.

Иако је најпре британска влада тврдила да би одржавање референдума о независности, као и о било ком другом питању које се тиче уставног поретка, било ван овлашћења шкотског парламента, ипак је постигнут договор између ње и шкотске владе (тзв. Единбуршки споразум потписан 15. октобра 2012. год.) о одржавању овог референдума и о привременом преносу на шкотски парламент овлашћења за његово расписивање (што је и извршено краљевском уредбом). Више о овом случају видети у: Aleksandra Mirović, Petar Matić, "Regional separatisms and independence referendums in Europe", *op. cit.*, 186–187.

¹⁵⁷⁸ У Уједињеном Краљевству је још 1975. године (дакле, само две године након приступања те земље ЕЕЗ) одржан референдум о чланству државе у Европској економској заједници, која је била претеча Европске уније, и тада је донета одлука о останку. Но, 23. јуна 2016, када је у тој земљи поново организовано референдумско изјашњавање о чланству у Европској унији, са излазношћу од 72,2 одсто (гласачко тело је чинило 46.501.241 гласача) и натполовичном већином од 51,9 одсто гласова одлучено је о изласку државе из ЕУ (заостанак је било 48,1 одсто гласова). За разлику од Енглеске и Велса, где је већина гласалих била за излазак, у Северној Ирској и, нарочито, Шкотској већина (55,8 одсто, односно 62 одсто) је била заостанак земље у ЕУ. Према: "EU referendum: Results", *BBC News*, http://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results (11/03/2017).

чланство, мимо Британије, у Европској унији.¹⁵⁷⁹ Дакле, у овим случајевима сепаратистичких тенденција изражена је економска димензија, односно јасна је улога економске логике регионалног развоја као мотивациони фактор сепаратистичких тежњи. Премда, када је реч о Шкотској, сигурно да у томе и стари идентитетски разлози, односно само етничко питање још увек има значајну улогу.

Алберто Алесина (Alberto Alesina) и коаутори су дали једно занимљиво и веома прецизно објашњење начина на који је тај регионални сепаратизам повезан са економском димензијом вестернистичког, неолибералног модела глобализације. Њихова теза гласи да, у условима слободне трговине и постојања глобалног тржишта, формирање малих и хомогених политичких ентитета доноси економску корист малим, културним, језичким или етничким групама. Насупрот томе, у условима режима трговачких рестрикција у свету, политичке границе добијају на значају јер је онда величина тржишта њима детерминисана, тако да тада територијално велике земље имају економске бенефите. Као један од аргумената за ту своју тезу, они наведе чињеницу да је историја креирања националних држава и сецесија управо била под утицајем владајућег трговачког режима.¹⁵⁸⁰ Мотивација за развој регионалног сепартизма у ЕУ, према њиховом мишљењу, крије се у томе што „лингвистичке, етничке и културне мањине осећају да су оне економски 'одрживе' у контексту постојања истински заједничког европског тржишта, те да се због тога могу безбедно одвојити од матичне земље“.¹⁵⁸¹

¹⁵⁷⁹ Такву опцију је најавила управо шкотска премијерка – Никола Старџон (Nicola Sturgeon), иначе лидерка Шкотске националне партије и предводница покрета за шкотску независност – у једном интервјуу који је с њом 2017. год. урадио *BBC*. Како су пренели домаћи медији, она је тада рекла „да је Брежит драстично променио ситуацију и да неће дозволити да Шкотска буде извучена из ЕУ против своје воље“ (према: „Шкотска премијерка: 'Не блефирам, нови референдум о независности 2018. године', извор: *Бета*, *Блиц*, 09.03.2017, <http://www.blic.rs/vesti/svet/skotska-premijerka-ne-blefiram-novi-referendum-o-nezavisnosti-2018-godine/z8t6qw5/09.03.2017/>).

¹⁵⁸⁰ Alberto Alesina, Enrico Spolaore, Romain Wacziarg, "Economic integration and political disintegration", *The American Economic Review*, Vol. 90, No. 5, December 2000, стр. 1276.

¹⁵⁸¹ *Ibid*, стр. 1293.

Свет данашњице, дакле, карактеришу динамични и снажни интеграциони процеси, уз доминацију једног неолибералног модела глобализације и све већу међузависност савремених друштава. Но, упркос томе или, у значајној мери, управо због тога, тај глобализовани свет XXI века ипак се суочава и са све већим дезинтеграцијским изазовима које генеришу регионални сепаратизми, претећи да измене из корена постојећу политичку мапу и геополитичке односе моћи.¹⁵⁸² На тај начин, заправо, и интеграција и дезинтеграција представљају глобалне економске и политичке трендове и процесе који су истовремено присутни или се паралелно одвијају,¹⁵⁸³ односно можемо приметити да, у неким случајевима, економску (дез)интеграцију на транснационалном подручју прати већа или мања могућност политичке дезинтеграције државе.

Поред схватања која полазе од тога да регионализам превасходно представља одређен приступ и принцип (за разлику од регионализације као процеса или поступка) у функционалној организацији државног или ширег простора,¹⁵⁸⁴ не треба пренебрегнути ни она мишљења где се он експлицитно третира као својеврсна идеологија или, како би неки рекли, пуко „идеолошко средство десуверенизације“ земље.¹⁵⁸⁵ Зоран Аврамовић је, између осталог, разматрао регионализам и као такву, „идеолошку конструкцију која има

¹⁵⁸² Више о том паралелном одвијању интеграционих и дезинтеграционих процеса у савременом свету, односно о глобалистички условљеној дијалектици противречних процеса интеграције, дезинтеграције и реинтеграције, видети: Александра Мировић, „Интеграција и дезинтеграција као паралелни процеси савремене глобализације“, *op. cit.*, стр. 67–100.

¹⁵⁸³ Веома је интересантна чињеница да је још на прагу уласка у XXI век сличан закључак изнео и Институт за националне стратешке студије (INSS) из Вашингтона, у његовој Стратешкој процени за 1999. годину. Ту се, међутим, подвлачи да оваква глобална динамика не представља само претњу по стабилност и прогрес, већ и по интересе САД-а и њених савезника (видети: *Strategic Assessment 1999*, Chapter One: "Global political trends: Integration or disintegration?", Institute for National Strategic Studies, Washington DC, 1999, стр. 1–18).

¹⁵⁸⁴ Видети: Милован Радовановић, „Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, САНУ, књ. 44–45, 1993/1994, стр. 67–102.

¹⁵⁸⁵ Више о томе видети у: Зоран Аврамовић, „Регионализам и демократија (Регионализам као идеолошко средство десуверенизације)“, *Социолошки преглед*, вол. XXXVI, бр. 1–2/02, Институт друштвених наука, Београд, 2002, стр. 191–200.

инструментално-политички карактер“.¹⁵⁸⁶ Он је објаснио да се, у случају „идеолошког минимума“, функција таквог облика идеолошке свести огледа у унапређењу регионалних интереса, док у случају „идеолошког максимума“, регионализам постаје у функцији „преображаја региона у државну творевину“.¹⁵⁸⁷ Наиме, овај аутор је настојао да укаже на то да савремени процеси глобализације и регионализације, као и идеологије које стоје иза њих или су у њиховој основи (ту се мисли управо на глобализам, односно регионализам), представљају оквир у коме се „одвија (се) борба за структурну прераспodelу моћи у инститацијама државе и међудржавним односима“.¹⁵⁸⁸ Иако, дакле, на први поглед можда делује да је реч о опречним идеологијама, обе у свом крајњем исходишту, путем „релативизације вредности нације и државе“, имају за циљ десуверенизацију државе; с тим што се у случају регионализма то врши „изнутра“, а у случају глобализма „споља“.¹⁵⁸⁹ Другим речима, тенденција је да се државни суверенитет, као идеја и организационо-политички принцип, истовремено круни „одоздо“, то јест од стране субнационалних актера, и „одозго“, што ће рећи од супра- и транснационалних организација и структура.

Када је реч о самом појму региона, најпре треба истаћи да се његово етимолошко порекло везује за латинску реч *regio* која, између осталог, означава неку територијалну област, то јест подручје које је „по правилу веће површине“.¹⁵⁹⁰ Како је Миодраг Јовичић својевремено објаснио, појам региона се односи на одређен простор који, сходно неким својим одликама, представља једну посебну целину, при чему он може бити „институционално опредељен“ на тај начин (уже значење регионализма) или је, пак, реч о његовом „неинституционалном омеђивању“ (шире значење регионализма).¹⁵⁹¹ У оном првом случају, реч је, заправо, о тзв. институционалној или политичкој регионализацији. За тај тип

¹⁵⁸⁶ *Ibid*, стр. 191.

¹⁵⁸⁷ *Ibid*, стр. 194.

¹⁵⁸⁸ *Ibid*, стр. 191.

¹⁵⁸⁹ *Ibid*, стр. 194.

¹⁵⁹⁰ Према: Миодраг Јовичић, „Регионализам“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, оп. cit, стр. 964.

¹⁵⁹¹ *Ibid*.

регионализације може се рећи да је то „један од процеса (принципа) политичког (и институционалног – прим. А. М. Ј.) 'дизајнирања' простора, те би појам и административно-политички омеђена област названа регион у овом случају били комплексније схваћени од функционално-економског, демографског или географског приступа“.¹⁵⁹² У том смислу, дакле, процес регионализације обухвата како територијални инжењеринг, односно територијалну организацију државе (просторна, то јест географска компонента), тако и институционални дизајн, односно вертикалну организацију власти (политичка компонента).¹⁵⁹³

Већ ово јасно указује на то да савремени појам региона карактерише вишезначност, будући да он има своје бројне димензије, компоненте и чиниоце. Најчешће се издвајају економска, функционална, друштвена, демографска, политичка и географска димензија региона. Штавише, према неким мишљењима, првенствено онај простор који инкорпорира све наведене димензије и с њима повезане чиниоце треба да се третира као регион.¹⁵⁹⁴ Поред тога, поједини аутори издвајају још неке компоненте региона, попут оних еколошког, културног и менталитетског карактера.¹⁵⁹⁵ Такође, термин „регион“ или „регија“ користи се и за означавање извесних транснационалних подручја која представљају географску, културну, економску или економско-политичку целину и која, у територијалном

¹⁵⁹² Миломир Степић, „Политичко-географски аспекти регионализације Србије“, *Гласник српског географског друштва*, Vol. 82, бр. 1, Географски факултет, Универзитет у Београду, 2002, стр. 21.

¹⁵⁹³ Овакву дуалну структуру процеса институционалне регионализације, са просторном и политичком компонентом, објашњава Петар Матић, и то ослањајући се управо на концепцију поменутог Миломира Степића. Видети: Петар Матић, „Регионализам и територијална политика у Европи“, *Национални интерес*, vol. 14, бр. 2, 2012, стр. 43.

¹⁵⁹⁴ Видети: Michael Keating, „Is there a regional level of government in Europe?“, у: Patrick Le Galès, Christian Lequesne (eds.), *Regions in Europe: The Paradox of Power* (European Public Policy Series), Routledge, London, 1998, стр. 8; уп. Петар Матић, „Регионализам и територијална политика у Европи“, *op. cit*, стр. 42.

¹⁵⁹⁵ Ове компоненте региона експлицитно наводи Зоран Аврамовић: „Чињеница да регион сачињава сложено међудејство различитих политичких, економских, еколошких, културних, менталитетских чинилаца омогућава различите интерпретације и различите концепције региона у савременој држави“ (Зоран Аврамовић, „Регионализам и демократија /Регионализам као идеолошко средство десуверенизације“, *op. cit*, стр. 194).

смислу, надилазе границе појединачних држава (на пример: Западна Европа, Источна Европа, Средња Европа, регија Алпе-Адрија и др.). Када се, пак, говори о тзв. међународним или међудржавним регионима мисли се заправо на неки вид регионалне интеграције (рецимо, економско-политичку интеграцију) између држава са тог подручја (нпр. Европска унија, АСЕАН /Association of Southeast Asian Nations/ итд.).

Ипак, дакле, постоје различите врсте региона, те су, у односу на она његова кумулативна одређења, корисније дефиниције где се инсистира на извесној прецизности и маркирању појединих типова. Управо је такво једно одређење где се каже: „... о региону се може мислити као: 1) климатско-географској области; 2) националној и културној заједници; 3) економској целини; 4) политичкој аутономији; 5) наднационалној политичко-економској целини...”¹⁵⁹⁶ Ова појмовна вишезначност и међудејство његових различитих чинилаца, као и вођење специфичним економским, политичким, безбедносним и другим интересима, утицали су на постојање различитих схватања и различитих концепција региона, како у теорији, тако и у самој пракси.

Када је, пак, реч о децентрализацији и регионализацији, прво што ваља подвући јесте то да ови појмови немају потпуно исто значење, премда у нашем друштву није редак случај (и то не само у широј већ и у делу стручне јавности, као и међу припадницима тзв. политичке елите) да се о њима говори и мисли на начин којим се они третирају скоро као синоними.¹⁵⁹⁷ Наиме, институционална регионализација, у сваком случају, нужно подразумева одређен степен децентрализације; но, то не значи да и у обрнутој корелацији постоји иста нужност. Децентрализација власти не мора да укључује регионализацију, већ се може односити и на већ постојеће органе локалне самоуправе, на нивоу општина и градова, и/или покрајинске органе власти у случају, на пример, тзв. асиметричне децентрализације. С

¹⁵⁹⁶ *Ibid*, стр. 194.

¹⁵⁹⁷ Из увида у овом раду приложену референтну листу уочљиво је да се, у оквиру домаће литературе, у немалом броју наслова публикација – а нарочито медијских текстова који се баве питањем децентрализације, где је то скоро па правило – изричито наводе оба ова појма. То, наравно, не значи да се они увек и свуда третирају као синоними, али се најчешће питање децентрализације разматра искључиво у контексту регионализације.

друге стране, и федерализација неког до тада унитарног државног ентитета представља би такође децентрализацију, само, наравно, у њеном већем степену. Заправо може се говорити о постојању читаве скале могућих различитих облика и степена децентрализације, од фасадне децентрализације и „пуке деконцентрације или деташирања послова“ па све до конфедерализма.¹⁵⁹⁸ Када се овако ствари представе, онда одмах постаје јасно да се ту, заправо, ради о тзв. вертикалној подели власти, односно њеној територијалној организацији. При томе, децентрализација представља један веома сложен појам чији смисао и није сасвим јасан, будући да су му инхеретне двојачке одлике: „у себи сједињује статичке (као стање) и динамичке (као процес) карактеристике“.¹⁵⁹⁹ Стога се она истовремено третира и као организациони *принцип* и као друштвени и политички *процес*.

Сам назив децентрализација потиче од латинских речи *de* (у значењу „од“) и *centrum* („центар“), те би се тај појам, у свом буквалном значењу, односио на извесне процесе који иду од центра ка периферији. Постоји велики број, мање или више сличних, дефиниција овог појма. Но, ради адекватног разумевања, битно је на јасан начин објаснити суштину тог процеса и оно на шта се он односи у политичкој науци и политичкој пракси. Можемо, наиме, рећи да се појмом децентрализације означава процес преношења или прерасподеле одговорности и надлежности од централних или виших органа државне управе ка оним, условно речено, на периферији, односно ка нижим државним органима, али и недржавним институцијама. Честа су и она одређења у којима се децентрализација дефинише путем њеног супротстављања централизацији, као обрнутом принципу и процесу организовања државне власти. Тако се на једном месту каже: „Насупрот централизацији, децентрализација подразумева увећање надлежности нижих,

¹⁵⁹⁸ Војислав Становчић у једном свом раду указује на такву скалу различитих могућих облика када су у питању односи између делова и целине система, то јест односи ужих заједница и њихових органа власти спрам органа ширих заједница; при чему је посебна пажња усмерена на место које у тој скали имају локална и регионална самоуправа. Видети: Војислав Становчић, „Локална и регионална самоуправа у демократској теорији“ ("Local and regional self-government in a democratic theory"), *Facta universitatis – series: Law and Politics*, vol. 1, бр. 2/98, Универзитет у Нишу, 1998, стр. 233–269.

¹⁵⁹⁹ Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, Центар за развој грађанског друштва PROTECTA, Ниш, 2006, стр. 11.

периферних државних органа и недржавних институција, при чему ти органи и институције остају, у извесној мери, и даље подређени вишим управним инстанцама“.¹⁶⁰⁰ Због поменуте потребе за јасноћом објашњења, чини се да је у наведеном одређењу посебно важан овај последњи део где се наглашава оно што се неретко, ваљда услед схватања да је то нешто подразумевајуће, изоставља у данас циркулишућим дефиницијама – да и у децентрализованог организацији власти нижи управни органи и релативно аутономне агенције остају и даље на одређен начин и у одређеној мери подређени вишим, односно централним управним органима. Такође, постоје и такве надлежности које не подлежу принципу децентрализације. Реч је, наиме, о областима, попут монетарне или политике одбране и безбедности и других, које се, сходно њиховом општем значају и самој својој природи, налазе у искључивој надлежности централних власти.

У савременој научно-теоријској пракси, али све више и у оној друштвено-политичкој, постало је уобичајено да се децентрализација и регионализација посматрају у функцији не само економског развоја и постизања социјалне кохезије, већ и јачања демократије. Штавише, процес децентрализације се поистовећује са самом демократизацијом и модернизацијом друштва и државе. Тако је, на пример, на једном месту Снежана Ђорђевић истакла следеће:

„Анализа процеса децентрализације је индикативна јер овај процес обухвата својеврсну трансформацију друштва од централизованог, ауторитарног ка децентрализованом, модерном и демократизованом. Процес децентрализације захтева спуштање бројних надлежности и финансија са нивоа државе на локални ниво, модернизацију управљања и подизање менаџеријалних капацитета свих нивоа, као и

¹⁶⁰⁰ *Ibid*, стр. 12. Аутори поменутог Приручника наводе да је децентрализација „антипод централизацији – другом облику организовања рада државних органа односно организација“; те да се тај други, централистички облик организације може представити – мада искључиво у идеал-типском смислу, дакле, само на нивоу теорије, јер је он у пракси немогућ у некаквој својој „чистој“ или апсолутној форми – у виду пирамиде где су надлежности, то јест функције одлучивања и управљања, концентрисане на самом њеном врху (*ibid*, стр. 11–12).

приближавање процеса одлучивања грађанима. Он подразумева и промену политичке културе са ауторитарне на демократску“.¹⁶⁰¹

Са ставом да без децентрализације заправо ни нема суштинске демократизације друштва и државе слаже се и Илија Вујачић. Он каже: „... демократија и аутономија иду заједно и без децентрализације се не може говорити о пуној демократизацији једног система. Аутономија појединца, друштва, локалних заједница и региона је нужан предуслов демократске државе“.¹⁶⁰² Према Вујачићу, успешно спроведена децентрализација и регионализација државе подразумева да су задовољена четири услова, то јест „основна принципа“, а то су: 1. принцип демократије (који подразумева широку партиципацију грађана у процесима политичког одлучивања на нижим нивоима власти); 2. принцип супсидијарности (који значи да све „оно што *хоће* и *може* да самостално обавља нижа и ужа јединица, не треба на себе да преузима виша и шира јединица власти“, односно да се одлуке доносе и спроводе тамо где је њихово дејство и најдиректније); 3. принцип економске рационалности („преузимање предузетничке одговорности за сопствену судбину од стране свих нивоа власти“); и 4. принцип либерализма (подразумева дерегулацију – „ограничену државу, односно најмањи могући степен државне регулације, без обзира на ниво на коме се та регулација обавља“).¹⁶⁰³ Када је, пак, реч о начелу супсидијарности, ево и једног његовог значајног појашњења као „важне речи“ и „основног принципа“ у процесу децентрализације. Оно, наиме, значи да „свима што се ефикасније и боље може извести на нижем нивоу, тиме не треба да се бави виши ниво власти“, и то важи од нивоа месне заједнице па надаље.¹⁶⁰⁴

¹⁶⁰¹ Снежана Ђорђевић, „Функционосање система локалне самоуправе у Србији“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози*, *op. cit*, стр. 81.

¹⁶⁰² Илија Вујачић, „Територијална организација власти“, *Призма*, јануар 2003, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2003, стр. 34.

¹⁶⁰³ Према: *Ibid*, стр. 34–35.

¹⁶⁰⁴ Видети: Александар Попов, „Регионализација и децентрализација – пут до јаче државе“, <http://www.autonomija.info/aleksandar-popov-regionalizacija-i-decentralizacija-%E2%80%93-put-do-jace-drzave.html>, 20. мај 2011 (03/03/2017). Ту Попов каже: „Оно што може да се уради ефикасније на нивоу месне заједнице, не треба преносити на општину; што може лакше на

Такође, и Војислав Становчић изричито подржава ту идеју да је, према његовој формулацији, „истински демократска власт битно федерална и полиархијска по своме карактеру, што подразумева да свако мора имати неки круг надлежности утврђен уставом и на принципу владавине права, који не може арбитрерно мењати нека виша власт“.¹⁶⁰⁵ Даље, исти аутор објашњава да, гледано из теоријске перспективе, вертикална подела власти и локална самоуправа као њен важан део имају исту сврху какву има и хоризонтална подела власти, а то је гарантовање слобода и спречавање успоставе апсолутизма.¹⁶⁰⁶

Децентрализација и регионализација виде се не само као начини за учвршћивање демократије¹⁶⁰⁷ или као „видови садржајније демократизације и развојне мобилизације ресурса“,¹⁶⁰⁸ те као „значајан аспект свеобухватне реформе државне управе по мери ЕУ стандарда“,¹⁶⁰⁹ односно као „најефикаснији модел управљања“ и специфичан „начин мишљења“,¹⁶¹⁰ већ и као најадекватнији институционални модел у условима мултиетничности и

општинском нивоу, не треба преносити на средњи ниво власти (да ли је то покрајина или регион, није битно) и тако даље“ (*ibid.*).

¹⁶⁰⁵ Војислав Становчић, „Локална и регионална самоуправа у демократској теорији“ ("Local and regional self-government in a democratic theory"), *op. cit.*, стр. 233–234.

¹⁶⁰⁶ *Ibid.*, стр. 233. Становчић посебно подвлачи тај моменат да су разлике у односима између делова и целине система управо те које се, поред осталог, сврставају у оне кључне или базичне разлике између демократских и ауторитарних поредака.

¹⁶⁰⁷ На пример, о учвршћивању демократије путем децентрализације и регионализације говори се у Оснивачком акту Уједињених региона Србије (УРС) од 16. маја 2010, као једном од циљева тог политичког савеза (видети: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 68).

¹⁶⁰⁸ Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 49.

¹⁶⁰⁹ „Нацрт платформе за регионализацију и децентрализацију Србије“, УРС, октобар 2010; нав. према: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 77.

¹⁶¹⁰ Такав став о децентрализацији је својевремено, за време његовог председничког мандата, изнео Борис Тадић, појаснивши да такав модел управљања и начин мишљења омогућавају исказивање поштовања према локалним људима. Према: „Шта кажу српски политичари о децентрализацији“ (текстови преузети са сајта Националне коалиције за децентрализацију), <http://www.tvojglas.rs/blog/decentralizacija-u-srbiji> (01/03/2017).

мултикултуралности друштва (децентрализација као „проверено функционалан модус хармонизације културолошких и других разлика“),¹⁶¹¹ потом, као одговор на сепаратистичке тендеције¹⁶¹² или чак својеврсни реинтеграциони поступак којим би заправо могла да буде заустављена фрагментација земље.¹⁶¹³ Дакле, има и таквих схватања која указују на то да регионализацију не треба априорно посматрати из угла њених потенцијалних дезинтеграционих капацитета, већ као процес који управо може да буде у функцији реинтеграционог геополитичког и геоекономског приступа.

Неспорно је да децентрализација, адекватно дизајнирана и имплементирана, може унапредити не само демократске капацитете већ и оне скопчане са квалитетом политичких институција и квалитетом саме управе. Уосталом, давно је уочено – а та мисао се приписује ником другом до

¹⁶¹¹ Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 61.

¹⁶¹² У већ поменутом Оснивачком акту УРС регионализација се, такође, предлаже и као „одговор на сепаратистичке тежње“ (видети: *Ibid*, стр. 68).

¹⁶¹³ Миломир Степећ – полазећи од оцене да су унутрашња територијална подела Србије и њене постојеће административне границе наслеђе социјалистичке Југославије које производи „баријерност и деструктивност“ у погледу њене кохезије и интегритета – такође се залаже за одређену концепцију регионализације Србије, односно њено успостављање као регионалне државе. Но, овај аутор мотиве и разлоге за то не види само у потреби обезбеђивања децентрализације и боље организације власти, већ и у неопходности постизања равномернијег регионалног развоја и унутрашње политичко-територијалне реинтеграције земље. „Формирање регионалне државе“, каже он, „... допринело би остварењу главног геоекономског и геополитичког циља – равномернијем регионалном развоју и унутрашњој реинтеграцији државе“ (видети: Миломир Степећ, „Србија као регионална држава: Реинтеграциони геополитички приступ“, *Национални интерес*, бр. 2, 2012, стр. 9–39; као и: Миломир Степећ, „Регионализација у функцији унутрашње политичко-територијалне реинтеграције Србије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 112–113, Матица српска, Нови Сад, 2002, стр. 127–147). Према Степећевој концепцији, функционално-економска индивидуалност региона не би смела никако да значи њихову аутархичност или самоизолацију, већ би они требало да буду са интензивним међусобним везама, и то се односи како на суседне, тако и на оне регионе који се не граниче међу собом (што је „у служби превентивног деловања против постојећих центрифугалних процеса“); а такође је неопходно и да се прецизирају њихови односи са државом у целини, као и са суседним областима у другим земљама (в. *ibid*, стр. 132, 135). Како ћемо касније показати, слично овоме је и Миодраг Јовичић у регионализацији земље видео потенцијал за спровођење једног реинтегришућег приступа.

Наполеону III – „да се са даљине може владати, али да се само изблиза може добро управљати“.¹⁶¹⁴ Стога ће се, на пример, у једном *Приручнику* из ове области и закључити да је „... децентрализација (је) попут јаког лека – мора бити примењена у правом тренутку и правој дози и, уколико је усмерена на решавање одговарајућих проблема, имаће исцељујуће дејство“.¹⁶¹⁵ Но, поред спровођења одговарајуће друштвене „дијагностике“, прописивање ове врсте друштвене „терапије“ подразумева, баш као што је то случај и у сваком лечењу, да се морају узети у обзир и све оне потенцијалне контраиндикације које дати „медикамент“ може имати по здравље „болесника“. То значи да се у анализи ових питања и креирању јавних политика скопчаних с њима, никако не смеју испустити из вида и сви они потенцијални проблеми, изазови и ризици са којима се дато друштво може суочити на том пољу.

Чак и снажни заговорници ових процеса, или макар они који држе до објективности, поред истицања њихових предности, упозоравају и на неке њима инхерентне „мане“ или проблеме које они носе са собом.¹⁶¹⁶ Тако ће, на пример, Илија Вујачић у својој анализи закључити:

„Децентрализација је, дакле, важан и далекосежан процес који доноси знатне последице по целокупни политички, економски, социјални и културни живот у једној држави (курзив – А. М. Ј.)... Децентрализација и регионализација, међутим, представљају у великој мери и проблем и то проблем са већим бројем непознатих, јер захтева озбиљан и сложен напор за мање или више свеукупно преобликовање целокупне друштвене и

¹⁶¹⁴ Нав. према: Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, ор. cit, стр. 12, ф.н. 1; уп. Ратко Марковић, *Федерација и Федерализам*, Ниш, 1988, стр. 337.

¹⁶¹⁵ Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, ор. cit, стр. 11.

¹⁶¹⁶ Видети: Илија Вујачић, „Територијална организација власти“, ор. cit, стр. 34; Александар Попов, „Регионализација и децентрализација – пут до јаче државе“, ор. cit, <http://www.autonomija.info/aleksandar-popov-regionalizacija-i-decentralizacija-%E2%80%93-put-do-jace-drzave.html> (03/03/2017); Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, ор. cit, гл. II: „Предности и мане децентрализације“, стр. 17–26.

државне структуре, где се врло лако може појавити
обиље ненамераваних последица“.¹⁶¹⁷

Реч је, дакле, о једном веома осетљивом и комплексном питању које носи са собом и низ изазова. У такве изазове децентрализације (и регионализације) најчешће се убраја ризик од спровођења децентрализације без демократизације, што може довести и до стварања оног што је професор Махмуд Мамдани (Mahmood Mamdani) назвао „децентрализовани деспотизми“; као и опасност од рецентрализације, то јест уместо раније постојећег једног, стварање већег броја нових (регионалних) центара моћи са сличним или чак и већим степеном регулације (децентрализација без дерегулације). Ово упућује на то да нису без основа и она упозорења да овај модел управљања може бити „супротан либералним начелима обуздавања државе у њеним претераним економским и репресивним функцијама“.¹⁶¹⁸ Потом, у ту врсту изазова спада и: недовољна економска развијеност и недостатак материјалних средстава за успешно и заиста аутономно деловање локалних и регионалних власти; онда, „недовољна административна припремљеност и компетентност“ на локалном и регионалном нивоу власти, односно „ниска управљачка способност“;¹⁶¹⁹ опасност од стварања нових подела, даљег атомизовања друштва и државе, јачања регионалног сепаратизма, десуверенизације и нарушавања територијалног интегритета земље; могуће успостављање превеликог и, тиме, опет неефикасног и скупог бирократског апарата, односно могућност повећања трошкова за функционисање државе, који би додатно пали на терет пореских обвезника, нарочито у случају постајања региона који представљају, у економском смислу, нефункционалне ентитете. Такође, негде се истиче да је, поред материјалног предуслова, за успешно спровођење децентрализације потребан и један културно-идентитетски предуслов, то јест „одговарајућа култура и свест о заједништву грађана одређене територије“.¹⁶²⁰ Дакле, то би значило

¹⁶¹⁷ Илија Вујачић, „Територијална организација власти“, *ор. cit.*, стр. 34.

¹⁶¹⁸ Милош Кнежевић, „Транзит – транзиција – трансформација: Претемељење државе не-државе на 'Три Т' подручју“, у: Владимир Н. Цветковић (прир.), *(Ре)конструкција институција: Годину дана транзиције у Србији*, *ор. cit.*, стр. 135.

¹⁶¹⁹ Илија Вујачић, „Територијална организација власти“, *ор. cit.*, стр. 34.

¹⁶²⁰ Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, *ор. cit.*, стр. 19.

да је потребно да претходно већ постоји и одређени локални/регионални идентитет. Но, у складу са доминантним конструктивистичким приступом, а и савременим европским тенденцијама, изгледа да се такав идентитет може и накнадно издизајнирати и развити, управо као последица спроведене регионализације.

У погледу етничких региона, ваљало би, пак, подсетити на чињеницу да велика већина европских држава има негативан став према територијализацији мањинских питања, односно да оне не подржавају, макар када је о њима самима реч, решавање проблема националних мањина путем територијалне аутономије.¹⁶²¹ Имајући то у виду, као и због сопственог става о потреби обезбеђивања пуне равноправности свих грађана, укључујући и признавање неких колективних права припадницима мањина, али без територијализације тог питања, Миодраг Јовичић је, у својој концепцији реконструкције државног уређења у виду успостављања регионалне државе, предвидео следеће:

„Свим националним мањинама... била би загарантована сва права (лична, политичка, социјално-економска) која би, без дискриминације, уживали равноправно са припадницима већинског српског народа. Поред тога, припадници националних мањина би, без обзира на то да ли су територијално груписани на једном подручју или живе на целој територији земље, уживали и колективна права (попут права да се служе својим језиком, да негују своју културу, исповедају своју веру, да се школују на матерњем језику и сл.), 'чији основ лежи управо у њиховом разликовању од припадника већинског народа'“.¹⁶²²

¹⁶²¹ Миодраг Јовичић је у својим радовима управо на то указивао, истичући да, изузев пар примера, попут италијанских региона са специјалним статусом, такав став постоји у скоро свим европским државама (укључујући ту Мађарску, Румунију, Грчку, те Чешку, Словачку, Пољску, Аустрију, као и Енглеску, Француску, Белгију, скандинавске земље итд.). Према: Милица С. Жупљанић, Чедомир С. Бојковић, Марко Д. Андрејић, „Регионална држава у делу Миодрага Јовичића“, *Војно дело*, бр.1, 2016, стр. 231, ф.н. 25.

¹⁶²² Нав. према: *Ibid.*

Иако се не сме испустити из вида то да, „смисао децентрализације није у дестабилизацији и дезинтеграцији државе, него у проналажењу склада између онога што је посебно (локално и регионално) и онога што је опште (државно)“, ¹⁶²³ за она друштва чија је стабилност крхка и која се већ суочавају са дезинтеграционим тенденцијама или су, пак, прошла кроз таква искуства, нема гаранција да процес децентрализације у виду регионализације – а нарочито оне базиране на етничком принципу – неће имати дестабилизујуће дејство. И не само то, већ, како смо на појединим примерима и показали, нека савремена искуства у развијеним и наизглед стабилнијим, децентрализованим земљама, указују такође на тамошње растуће тенденције и процесе регионалног сепаратизма. Стога не стоје оне, међу неким заговорницима регионализације у Србији, све чешће тврдње да позивање на опрез у политичким пројектима ове врсте представља производњу неоснованог страха и подстицање отпора према таквим процесима, чиме се спречава неопходно реструктурирање и модернизација земље, а у чијој основи наводно стоје мотиви и разлози везани за национализам, па чак и саму политичку културу Србије, као и неразумевање суштине децентрализације и регионализације. ¹⁶²⁴ На пример, политиколог Павел Домоњи једном приликом је истакао следеће:

¹⁶²³ А. Мартиновић, „Уставно-правни (политички) и управно-правни смисао децентрализације“, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, И -3/2000–2001, стр. 184; нав. према: Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, *op. cit.*, стр. 19.

¹⁶²⁴ Учесници једне трибине, одржане у Новом Саду 2015. године под називом „Регионализација – питање политичке будућности Србије“, изнели су управо такву оцену. Видети: „Регионализација и децентрализација: Страх и отпор“ (Норберт Шинковић), *Радио Слободна Европа*, 27. март 2015, <http://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-regionalizacija-i-decentralizacija/26923480.html> (03/03/2017).

Између осталих, културолошкиња Александра Ђурић Боснић указала је тада на „централистичку агонију Србије“ коју је нови Устав из 2006. год. само даље продужио; те је истакла да се регионализација и децентрализација, као и „свако довођење у питање целине, односно покушај преструктурирања, модернизације Србије, чак и разговори на ту тему“, третирају као „издаја националног јединства“, „опасно угрожавање нације и опасно комадање државе“ (*ibid.*). Према датом објашњењу, ово је последица тога што у Србији и даље кључну улогу у изградњи друштва има „превазиђен“ национални концепт.

„У имагинацији српских, мађарских и других националиста Војвођани су претња и по нацију и по државу, као што аутономија раздваја Србе са ове и оне стране Саве и Дунава, тако их Војвођани идентитетски круне. Тако да ако се питате шта стоји иза тих отпора регионализацији и децентрализацији, дакле стоји страх од државне, територијалне и националне фрагментације“.¹⁶²⁵

Потом је од поменутог аутора дата и оцена да је, управо услед таквог страха „који постоји у политичкој култури Србије“, већ и сама „тема децентрализације и регионализације државе протерана (је) из јавног говора“.¹⁶²⁶ Сматрамо да мултипликоване сфере јавности у савременом друштву и његово дискурзивно поље, у сваком случају, морају остати отворени за све друштвено значајне теме, па тако и ову. Уосталом, практиковање и развој дискурзивне демократије у општим друштвеним оквирима водило би ка стицању драгоценог партиципативног искуства које би требало и могло да буде примењено и на локалном и регионалном нивоу, а нема сумње да би то онда унапредило и саму локалну/регионалну демократију. Но, објективни аналитичари и истраживачи ће се ипак сложити са ставом да „оба принципа, централизација и децентрализација, имају своје добре и лоше стране, с тим да су предности једног, обично недостаци другог“.¹⁶²⁷

Важно је, такође, подвући чињеницу да и не постоји неки јединствен или универзалан модел ни децентрализације ни регионализације. У литератури се, међу мање или више успешним случајевима, углавном истичу неке европске земље које имају значајну традицију и искуство у децентрализацији, као што су: Италија и Шпанија – које заправо представљају школске примере тзв. регионалне државе,¹⁶²⁸ са асиметричном

¹⁶²⁵ Ibid.

¹⁶²⁶ Ibid.

¹⁶²⁷ Дејан Вучетић, Дејан Јанићијевић, „Предности и мане децентрализације“, у: исти аутори, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, *op. cit.*, стр. 17.

¹⁶²⁸ Регионална држава као посебан облик државног уређења настала је у Европи у XX веку. Она заправо представља средњи облик или „*tertium genus* између унитарних и федрално уређених држава“ (нав. према: Милица С. Жупљанић, Чедомир С. Бојковић,

Марко Д. Андрејић, „Регионална држава у делу Миодрага Јовичића“, *op. cit.*, стр. 232). Међу првим и, ако не највећим, онда засигурно најдоследнијим заговорницима увођења регионалне државе на простору Србије био је академик Миодраг Јовичић (1925–1999). Он је најпре дуго био поборник федерализма, сматрајући да је тај облик државног уређења управо онај који је погодан за демократску организацију друштва и политичког система (видети: *Ibid*, стр. 223, 232; уп. Миодраг Јовичић, „Савремени федерализам“, у: исти аутор, *Савремени федерализам*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 7–277). Међутим, након свог опсежног истраживачког рада и компаративних студија које је спровео, стекавши увид у низ недостатака и проблема са којима се суочавају савремене федерације у свету, а нарочито након ескалације југословенске кризе уставности почетком деведесетих година прошлог века, он се окренуо идеји регионалне државе, видевши у њој једино рационално решење како у југословенском (у смислу реорганизације тадашње југословенске федерације у регионалну државу), тако касније и у српском случају (в. Миодраг Јовичић, *Регионална држава – уставноправна студија*, Вајат, Београд, 1996; Миодраг Јовичић, „Увођење регионалне државе“, у: исти аутор, *Куда идеш Србијо? Хроника српско-југословенске уставности (1990–1994)*, „Драганић“, Београд, 1995, стр. 141–172). Сматрао је да треба да се формира регионална држава Уједињених Српских Земаља, па је чак концептирао и нацрт устава такве државне творевине (в. Миодраг Јовичић, *Устав регионалне државе Уједињених Српских Земаља – организација власти*, Вајат, Београд, 1996). Будући да је био противник било какве асиметрије у територијалној организацији власти, његова концепција регионалне државе подразумевала је укидање аутономних покрајина на територији Србије, док би се на њиховом простору, као и у остатку земље, формирали одређени административни региони (на територији АП Војводине предвидео је успостављање три региона – банатски, бачки и сремски, а на територији КиМ два – косовски и метохијски регион). Оно што и данас може бити више него актуелно и што је посебно занимљиво у Јовичићевој концепцији регионализације, јесте један специфичан институционални дизајн који је он понудио за решавање косметског проблема, који му је последњих година његовог живота све више заокупљивао пажњу, схватајући да је то највећи изазов са којим су се суочили српска држава и српски народ. Наиме, иако је он био за потпуну равноправност региона и, такође, равноправност самих грађана, сматрао је да ипак, као неко привремено решење – док се не стекну потребни услови да такве норме изгубе своју сврху, а то је значило постизање консензуса између Срба и Албанаца и доказивање спремности ових других да буду лојални према држави у којој живе – треба да постоји посебан институционални облик заштите како за припаднике албанске заједнице, тако и за српско и друго неалбанско становништво, будући да је српски народ у овој покрајини, услед дугорочних негативних демографских трендова, фактички доведен у статус мањине у односу на бројчану надмоћност тамошњег албанског живља. Као начин да се ојача положај Срба и истовремено спречи албански сепаратизам, односно нарушавање државне целине, овај аутор је изнео предлог о посебној организацији власти у оквиру косовског и метохијског региона. У њима би, за разлику од других региона у земљи, регионалне скупштине имале два већа: једно чији би се састав бирао путем општих и непосредних избора (применом тзв. мешовитог, већинско-пропорционалног изборног система); док би друго веће било сачињено на паритетној основи

децентрализацијом, односно регионима различитог нивоа или степена надлежности; те Немачка – као савезна држава која, дакле, подразумева други вид децентрализације кроз федерализацију; неки за добар децентралистички пример узимају и швајцарску конфедерацију;¹⁶²⁹ други, пак, Уједињено Краљевство, а ова земља је иначе била пионир међу европским државама када је реч о креирању и увођењу сопствене регионалне политике (коју је званично усвојила још 1928. год.); такође, неретко се као узорит модел истиче Француска и њен систем департмана¹⁶³⁰ итд. Према

од, с једне стране, представника Албанаца и, с друге, осталих грађана. За доношење одлука била би неопходна сагласност или двотрећинска већина оба већа. Такође, представници мањинске заједнице били би у одређеном броју (утврђеном регионалним статутом) заступљени и у извршним телима ових региона. Према: Милица С. Жупљанић *et al*, „Регионална држава у делу Миодрага Јовичића“, *op. cit*, стр. 231, ф.н. 27. Више о томе видети: Миодраг Јовичић, „Посебна организација региона и општина с мешовитим националним саставом“, у: исти аутор, *Регионална држава – уставоправна студија*, *op. cit*, стр. 133–141.

¹⁶²⁹ Видети нпр: Александар Попов, „Регионализација и децентрализација – пут до јаче државе“, *op. cit*, <http://www.autonomija.info/aleksandar-popov-regionalizacija-i-decentralizacija-%E2%80%93-put-do-jace-drzave.html> (03/03/2017).

¹⁶³⁰ У Француској департмани (фран. *départements*) – чији је број током историје варирао, а данас их има 101, и који су уведени још 1790. год. од стране Националне конститутивне скупштине уместо ранијег система провинција – представљају административне субјединице које су друге по реду у административној структури локалних власти земље, одмах испод региона (фран. *régions*). Њима управља скупштина (енгл. *departmental council*, фран. *conseil départemental*) са шестогодишњим мандатом и председником скупштине који има статус извршног органа. Француска влада је у департманима представљена путем јавног службеника који се назива префект (фран. *préfet*, реч потиче од латинске именице *praefectus* и глагола *praeficere*, са значењем „стати испред“; једно кратко време, у периоду 1982–1986, ова титула је била замењена називом комесар /фран. *Commissaries*/), док је префектура назив за град који је седиште департмана. Департмани обухватају одређене округе (тј. арондисмане – фран. *arrondissements*, а њихова седишта су потпрефектуре); ови су подељени на кантоне; а они, пак, даље на општине (комуне – фран. *communes*). Развијене су и различите форме интеркомуналности, као што су заједнице општина (тзв. *Com-coms*, фран. *communauté de commune*; енг. *Community of communes*). Такође, сви департмани су груписани у одређене регионе (има их 21 у континенталном делу земље и 5 прекоморских, док је регион Корзике 1991. трансформисан у „територијалну заједницу са посебним статусом“ како би му се обезбедила већа аутономија), изузев једног – департмана Мајот (фран. *Mayotte*), који не припада ниједном региону.

Но, нарочито занимљиво, са становишта наше теме, јесте то да је мотив нових револуционарних власти у Француској за увођење оваквог система департмана био, између

неким мишљењима, могу се идентификовати три основна модела регионализација међу европским државама: модел регионализације путем прилагођавања постојећих институција (као пример се узимају Немачка, Велика Британија и Холандија); модел регионалне децентрализације унитарних држава, где се формирају одређене регионалне јединице али без вишег статуса у односу друге, локалне органе (попут случаја Француске и Португала, а донекле и Грчке и Турске); и модел институционалне (политичке) регионализације, са административним регионима као средњим нивоом власти (Италија, Шпанија и раније Белгија, док није дошло до њене федерализације).¹⁶³¹

Дакле, када се говори о европским стандардима и европском искуству у погледу децентрализације, регионализације и регионалне демократије, мора се имати у виду то да ови процеси међу европским државама нису једнозначни нити имају исте ефекте. Сасвим супротно, постоји велика варијабилност у том погледу, док покушаји стандардизације ових процеса наилазе још увек на извесне препреке, пре свега у смислу размимоилажења и неслагања међу појединим актерима на европској сцени. Стога су и постојећи регионални документи од значаја за ова питања одраз компромиса европских држава, пажљиво остављајући доста широк и еластичан оквир у својим формулацијама. Пример су одређења регионализације и регионалне

осталог, уско везан управо за изградњу и јачање француског националног идентитета, односно стварање јединствене и хомогенизоване француске нације, јер се рачунало да ће се тим путем укинути регионалне и локалне културне, језичке и друге разлике које су биле веома изражене и скопчане са постојањем тамошњих историјских региона. Стога ће и стари називи региона бити укинати, а савремени департмани добити име по њиховим кључним географским одликама. Више о регионалним и локалним властима у Француској, француском префекторијалном систему и департманима видети нпр: François Bernard, Jean F.P. Blondel, John N. Tuppen and the editors of *Encyclopaedia Britannica*, "France: Regional and local government", одредница у: *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com> (22/07/2019); такође и: "Département: French government"; као и: "Prefect: French political history", у: *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com> (22/07/2019).

¹⁶³¹ Ове моделе регионалне организације европских држава издваја, на пример, Надија Скендеровић-Ћук. Видети: Надија Скендеровић-Ћук, *Европске концепције регионализма – преглед и анализа*, Центар за регионализам, Нови Сад, 2011; исто и у: *Европска документа о регионалној аутономији/демократији: Иницирање примене у Србији* (пројекат: „Подршка процесу регионализације – Тимочка иницијатива“), РАРИС – Регионална агенција за развој источне Србије Зајечар, октобар 2009, стр. 4–5.

самоуправе која су дата у оквиру Закључака министарских конференција Савета Европе одржаних у Хелсинкију 2002. и Будимпешти 2005. године (тзв. хелсиншко-будимпештанске формулације), где се каже да регионална самоуправа „означава легалне надлежности и мандате регионалних власти да, у оквирима устава и закона, регулишу и управљају поделом јавних послова у оквиру сопствених одговорности и у интересу регионалне популације, сагласно са принципом супсидијарности“.¹⁶³² Но, Европском повељом о регионалној демократији (2008) која, иако је још увек у виду Нацрта, представља важан документ Савета Европе из ове области, утврђени су главни елементи регионалне демократије. То су, поред концепта регионалне власти и принципа супсидијарности, и: принцип демократског и доброг управљања; принцип учешћа грађана; регионални изабрани органи; уставна или правна основа и делокруг регионалне самоуправе; ресурси и самоорганизација регионалних органа; право на иницијативу и консултовање; право на удруживање; међурегионална сарадња и спољни односи регионалних ентитета; принцип заштите регионалне самоуправе и др; а нарочито је важно да су ту укључени и принципи лојалности и поштовања територијалног интегритета, те принцип кохезије, као и надзор над актима регионалне власти.¹⁶³³

¹⁶³² Нав. према: Јован Комшић, „Крiza и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 64; о томе и у: Јован Комшић, *Принципи европског регионализма*, Асоцијација мултиетничких градова Југоисточне Европе – Philia, Нови Сад, 2007, стр. 42–47.

¹⁶³³ Видети: *Европска документа о регионалној аутономији/демократији: Иницирање примене у Србији*, *op. cit.*, стр. 4. ф.н. 5.

За област локалне и регионалне демократије значајни су и неки други регионални документи, попут *Европске повеље о локалној самоуправи* (Савет Европе, Стразбур, 1985), која представља први првено обавезујући инструмент из ове области; те *Европске повеље о регионалним или мањинским језицима* (Савет Европе, Стразбур, 1992); *Декларације о регионализму у Европи* (Скупштина европских региона, Базел, 1996) и др.

Конгрес локалних и регионалних власти Савета Европе јесте институција која врши надзор над спровођењем *Европске повеље о локалној самоуправи*, те у чију надлежност спада и процена стања, праћење и унапређење локалне и регионалне демократије у државама-чланицама СЕ. Видети: *Европска повеља о локалној самоуправи* (Стразбур, 15.X.1985), са Додатним протоколом о праву учешћа у пословима локалних власти (2009; ступио на снагу 2012), Конгрес локалних и регионалних власти Савета Европе, децембар 2020, стр. 5–8.

И у оквиру Европске уније, као и њене претече – Европске економске заједнице (ЕЕЗ), препознат је изузетан значај који политика регионалног развоја има како за поједине државе-чланице, тако и за саму ову организацију (регионална политика као „кључни фактор јачања Заједнице“).¹⁶³⁴ Наиме, још од Уговора из Рима 1957. године (ратификован 1958.) и стварања ЕЕЗ, регионални развој је одређен као посебно поље комунитарне политике. У самој Преамбули Римског уговора изражена је тежња за обезбеђивањем складног и уравнотеженог развоја, путем „смањења постојећих регионалних диспропорционалности“ и, нарочито, смањења „заосталости мање привилегованих региона“.¹⁶³⁵ Но, иако су у наредном периоду успостављени неки инструменти за имплементирање ове политике (попут оснивања Европске инвестиционе банке /European Investment Bank, ЕИВ/ 1958. године, у циљу обезбеђивања повољних кредита за мање развијене регионе; те првих структуралних фондова; као и оснивања Генералног директората за регионалну политику /DG Regio/ 1968. године), ЕЕЗ све до средине 70-их година XX века није била довољно посвећена питању регионалног развоја. Поред повољне економске климе и привредног раста западноевропских друштава током 60-их и 70-их године прошлог века, вероватни разлог је и то што међу шест земаља оснивача – државе Бенелукса, Француска, Западна Немачка и Италија – није било неких већих регионалних диспропорција, ако се изузме југ Италије (ово питање је, пак, третирано у Протоколу о Мезођорну, придодатом Римском уговору). Такође, и то је нарочито важно истаћи, поред заједничке европске регионалне политике, остављен је простор државама-чланицама да могу и самостално да делују на овом подручју, а што спада у „изузетке од општег принципа слободне конкуренције и од забране државних субвенција изван одређених области“.¹⁶³⁶ Наиме, оснивачким Уговором из Рима дозвољено је да државе,

¹⁶³⁴ Тако је ова политика дефинисана још 1972. год. у Закључку који су шефови држава и влада ЕЕЗ усвојили те године у Паризу; нав. према: „Политика регионалног развоја ЕУ“, <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=6> (26/02/2017).

¹⁶³⁵ Нав. према: *Ibid.*

¹⁶³⁶ *Ibid.*

уз одобрење плана од стране Европске комисије, обезбеђују помоћ својим мање развијеним регионима.¹⁶³⁷

Стога ће ова европска организација тек од средине 70-их година прошлога века, а посебно од њеног највећег проширења из маја 2004. године – када је, са десет нових држава-чланица, дошло до повећања популације ЕУ за 20 одсто, док се истовремено њен БДП повећао само за 5 одсто, те су знатно увећане неуравнотежености и диспропорције у регионалном развоју, због чега су и регионалне разлике постале озбиљан комуитарни проблем – настојати да развије један фокусиран приступ том пољу политике. Тако је 1975. године основан Европски фонд за регионални развој (European Regional Development Fund, ERDF), с циљем да се, управо кроз помоћ у превазилажењу разлика у развоју између региона и друштвених група, обезбеди унапређење економске и социјалне кохезије унутар заједнице. 1984. године је Савет европских општина, основан још 50-их година у Женеви, променио назив у Савет општина и региона Европе.

Такође, наредне, 1985. године основан је и Савет региона Европе (Council of the Regions of Europe, CRE), са седиштем у Стразбуру, а то тело ће већ 1987. године бити трансформисано у Скупштину европских региона (Assembly of European Regions, AER), која је, као највећа независна мрежа европских региона, поред унапређења међурегионалне сарадње, усмерена на тзв. *bottom-up* приступ и изградњу и јачање политичких органа који заступају регионалне интересе и институције тог нивоа власти у оквиру заједничких институција ЕУ. Идеја водила у деловању АЕР–а, како је то истакнуто у њеној званичној *online* презентацији, гласи да „просперитетна, мултиетничка, мултикултурна и вишејезична Европа иде руку под руку са просперитетним регионима“.¹⁶³⁸ Важно је подвући да је од 2002. године и АП Војводина активан члан АЕР–а, при чему се ова српска покрајина и веома истиче у раду тог форума.

¹⁶³⁷ Ово је регулисано чланом 87 (3), тј. некадашњим чл. 92 (3) Римског уговора ЕЕЗ.

¹⁶³⁸ "We believe that a prosperous, multi-ethnic, multi-cultural and multi-lingual Europe goes hand in hand with prosperous regions" ("AER – the largest independent network of regions in wider Europe", <https://aer.eu/aer-largest-independent-network-regions-wider-europe/> /11.08.2019/).

Но, Уговором о Европској унији из Мастрихта 1992. године основан је Комитет региона, са седиштем у Бриселу, и њега чине представници локалних и регионалних власти држава-чланица ЕУ, од којих поједине имају квоту за број својих чланова у том телу, а која зависи од њихове величине. Ово тело ЕУ има саветодавни карактер и оно мора да буде консултовано при доношењу европских одлука из области регионалне политике, али и других области, попут културе, образовања, животне средине или транспорта, када се те одлуке односе на надлежности регионалних и локалних власти. Такође, органи ЕУ могу да консултују ово тело и у погледу других питања.

Већ смо раније, у оквиру разматрања парадипломатије, односно јавне дипломатије и спољне политике субнационалних актера, говорили о подстицајима који долазе из окриља саме Европске уније, када је реч о афирмацији регионализма и територијалне политике на простору Европе. Овде ваља истаћи то да је сасвим извесно да су процеси европских интеграција, кроз одређене европске економске и политичке стандарде – било већ постојеће, било оне у настајању – али пре свега путем тзв. структуралних фондова (енгл. *Structural Funds*) намењених регионалном и локалном развоју, утицали на политичке актере и њихове регионалне политике у европским државама.¹⁶³⁹ Нарочито подстицајно у том правцу је деловала нова европска регионална политика, која је укључивала реформу политике структуралних фондова са проширеним могућностима за приступ њима од стране регионалних власти, а када је реч о креирању и имплементацији пројеката и пројектних активности из области регионалног и локалног развоја. На тај начин, дошло се до тога да „реафирмација регионализма и нова територијална политика у Европи током последње две декаде представљају једну од круцијалних компонената европских интеграција. Међутим“ – како Петар Матић даље закључује – „приступ

¹⁶³⁹ На пример, Зоран Аврамовић је почетком новог миленијума изнео податак да је, према неким изворима, у то време у Европи било 130 региона. Видети: Зоран Аврамовић, „Регионализам и демократија (Регионализам као идеолошко средство десуверенизације)“, *op. cit.*, стр. 194. Додајмо и то да је данас у Скупштини европских региона (АЕР) представљено више од 150 европских региона из 35 земаља, дакле, укључујући ту и оне изван граница ЕУ. Такође, више о успону и развоју региона као новог, интермедијалног нивоа власти и политике у Европи током последњих деценија, видети у: Michael Keating (ed.), *Regions and Regionalism in Europe* (Series: International Library of Comparative Public Policy, Book 16), Edvard Edglar Publishing Ltd, Cheltenham, UK, 2005.

структуралним фондовима, који великим делом обухватају регионални и локални развој, често је водио *некритичким и фасадним захватима у изградњи региона*“ (курзив – А. М. Ј.), и то је нарочито дошло до изражаја у транзиционим земљама Централне и Источне Европе.¹⁶⁴⁰ Но, ова врста подстицаја, у оквиру процеса европских интеграције, за развој регионализма и нове политике територијалног (регионалног) идентитета, па и спровођење саме регионализације унутар држава кандидата или потенцијалних кандидата за чланство у ЕУ, сада је доведена у питање услед новонасталих околности везаних за економску кризу и њено продужено трајање унутар Уније, што је условило извесне њене трансформације и принудило чланице на усвајање одређених антикризних мера и политика.¹⁶⁴¹

Но, један од примарних циљева регионалне и кохезионе политике ЕУ јесте развој тзв. европске територијалне сарадње: путем успостављања прекограничне сарадње, то јест покретања и спровођења заједничких локалних и регионалних иницијатива (од стране територијалних заједница или локалних и регионалних структура са обе стране државних граница), а како би се смањиле разлике у развијености граничних подручја држава-чланица (подручја која се налазе уз спољне или унутрашње границе у ЕУ);¹⁶⁴² те путем транснационалне сарадње којом се остварује интегрисан

¹⁶⁴⁰ Петар Матић, „Регионализам и територијална политика у Европи“, *op. cit.*, стр. 41. Аутор ту објашњава да је крај 80-их година прошлог века или, прецизно речено, 1988. година, било време које је означило „историјску прекретницу за развој регионализма у ЕУ, али и у ширем европском контексту“, будући да су се тада одвијале последње припреме за оно што ће ускоро уследити, а то је „формирање јединственог тржишта, регионална мобилизација и креирање нових регионалних јединица“ (*ibid.*, стр. 47).

¹⁶⁴¹ На то је скренуо пажњу Ј. Комшић који, може се приметити, са извесном дозом резигнираности каже: „Судбина регионализације у Србији... добрано је одређена темпом придруживања ЕУ, али и судбином регионализације у контексту антикризних политика држава ЕУ и трансформација унутар саме ЕУ“ (Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. стр. 71).

¹⁶⁴² Подршка коју ЕУ пружа у оквиру пројекта прекограничне сарадње односи се, поред развоја предузетништва, прекограничне трговине и туризма, развоја инфраструктуре, управљања природним ресурсима итд, и на развој културе и културне сарадње, те подстицање запошљавања и обезбеђивање једнаких могућности, што је нарочито важно за припаднике мањинских националних и етничких заједница из пограничних подручја. Прекогранична сарадња је нарочито добила на значају са проширењем ЕУ.

територијални развој; као и кроз унапређење интеррегионалне сарадње усмерене на развој мрежа за размену искустава између локалних и регионалних заједница. За остваривање ових циљева значајна су искуства

Но, кључне основе и принципи на којима се базира концепт европске прекограничне сарадње постављени су заправо још 1980. године у Мадриду у оквиру Савета Европе, када је у овој организацији усвојена *Европска оквирна конвенција о прекограничној сарадњи између територијалних заједница или власти* (тзв. *Мадридска конвенција*), која је била „први правни инструмент у области прекограничне сарадње“, мада у форми тзв. меког права (према: Гордана Лазаревић, Иван Кнежевић, Реља Божић, *Прекогранична сарадња*, Friedrich Ebert Stiftung, Европски покрет у Србији, Београд, 2011, стр. 17). Ово, пак, значи да се њене одредбе не примењују директно, већ то зависи од одлука самих држава потписница у погледу њиховог приступа територијалној сарадњи (тј. у погледу начина њене примене, чланицама је остављен висок степен дискреционог права у одлучивању о томе). Како јој и само име каже, она „представља оквир за успостављање/јачање билателарних и трилателарних облика међудржавних споразума састављених од стране Савета Европе, чија је сврха лакша сарадња између територијалних заједница или власти“ (чл. 3, став 1 Оквирне конвенције; нав. према: *Ibid*, стр. 17). Дакле, реч је о одређеним типским споразумима, на билателарној или трилателарној основи, између држава потписница из области прекограничне сарадње. Видети: *European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities* (European Treaty Series No. 106), CoE, Madrid, 21.05.1980, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680078b0c> (11/08/2019).

Мадридска конвенција је имала утицај на доношење других докумената из ове области, као и на интензивирање прекограничне сарадње и самог процеса формирања прекограничних региона. Тако је већ 1981. године усвојена *Европска повеља о пограничним и прекограничним регионима* (*European Charter for Border and Cross-Border Regions*) од стране Асоцијације европских пограничних региона (Association of European Border Regions, AEBR), да би тај документ средином 90-их (када је он био усвојен и од старе еврорегиона Померанија, кога чине одређене области Пољске и Немачке) и потом поново 2004. године, након великог проширења ЕУ, био модификован. Нова верзија ове Повеље је усвојена с циљем да би се, путем коришћења ранијих, позитивних искустава у развоју прекограничне сарадње у оквиру ЕУ и СЕ, „унапредила и интензивирала сарадња међу новим чланицама, као и сарадња старих и нових пограничних подручја Европске уније са њиховим источним и јужним суседима изван европских граница“ (Гордана Лазаревић, Иван Кнежевић, Реља Божић, *Прекогранична сарадња*, *op. cit.*, стр. 29). С обзиром на новонастале околности и нове развојне изазове, АЕБР је 2011. год. објавио Нацрт још једне нове верзије овог документа. Но, један од важних циљева прекограничне сарадње који се ту дефинише, јесте и успостављање новог карактера граница које треба да постану „места састајања“ ("*meeting spaces*"), уместо да буду тачке раздвајања. Видети: *European Charter for Border and Cross-Border Regions: Draft New Version*, Chapter III: "Objectives of cross-border cooperation: 1. The new quality of borders: meeting spaces", AEBR, Gronau, 15th September 2011, стр. 7.

која су стечена на основу раније европске иницијативе INTERREG;¹⁶⁴³ док се европска територијална сарадња финансира из Европског фонда за регионални развој и за те сврхе ЕУ обезбеђује позамашна средства кроз тзв. кохезионе инструменте. При томе, са процесом проширења ЕУ, нарочит значај дат је управо развоју пограничних региона, било да је реч о онима на спољним или, пак, на границама унутар Уније, што је довело до њиховог круцијалног репозиционирања: „На тај начин, процес европских интеграција трансформише претходну периферну позицију многих пограничних регија у средишњу позицију унутар проширене ЕУ“.¹⁶⁴⁴

Управо, дакле, савремени процеси глобализације и европских интеграција подстицајно делују на регионализацију, као још један паралелан и с њима тесно повезан процес. Подстицање регионализације унутар и преко националних граница, те формулисање концепта „Европа региона“, довело је до јачања субнационалних, регионалних идентитета, што је виђено и као начин слабљења националне идентитетске оријентације код Европљана и, тиме, стварање бољих услова за развој и прихватање једног заједничког, транснационалног или, пак, супранационалног идентитета, каквим се жели

¹⁶⁴³ INTERREG је иницијатива ЕЗ која је покренута 1990. године и која је била средство европске кохезионе и регионалне политике, будући да је била усмерена на јачање економске и социјалне кохезије и остваривање уравнотеженог развоја европских региона, и то путем подстицања прекограничне, транснационалне и интеррегионалне сарадње. То је заправо био први програм прекограничне сарадње ЕУ, односно Европске заједнице. Од њеног покретања па до 2007. године, ова иницијатива је прошла кроз више фаза (INTERREG I, 1990–1994; INTERREG II, 1994–1999; и INTERREG III, 2000–2006), да би тада била замењена тзв. европском територијалном сарадњом путем које је настављено са пружањем подршке за сва три типа сарадње (прекограничну, транснационалну и међурегионалну), који су били успостављени у оквиру INTERREG-а. Више о овој европској иницијативи којом је прекогранична сарадња успостављена као део званичне регионалне политике ЕУ, видети: Гордана Лазаревић, Иван Кнежевић, Реља Божић, *Прекогранична сарадња*, *op. cit.*, гл. 4: „Прекогранична сарадња као део регионалне политике ЕУ“, стр. 51–84.

¹⁶⁴⁴ *Ibid.*, стр. 11. Овде аутори износе податак из 2011. године да су се још тада (дакле, пре последњег, шестог по реду, проширења ЕУ, када је њој приступила и Република Хрватска) скоро трећина становништва (око 32 одсто) и 40 одсто територије Уније налазили у пограничним регионима. С обзиром на ту чињеницу, као и на бројне изазове и развојне проблеме са којима се суочавају погранични региони, њихов развој је постављен као европски приоритет (према: *ibid.*).

европски идентитет учинити.¹⁶⁴⁵ Услед таквих процеса, „националне културе су постале стиснуте између шире, популарне културе и веома брзог оживљавања регионалних култура... Регионализам, било унутар или преко националних граница, јесте европска текућа и будућа динамика, посебно за оне који сматрају да више припадају 'Европи' него одређеној националној држави замагљених корена и сумњивих граница“.¹⁶⁴⁶ Можемо приметити да су на тај начин европски регионализам и сама регионална политика ЕУ допринели развоју једне нове политике територијалног идентитета.¹⁶⁴⁷ То је довело до тога да, слично као у изградњи и неких других ентитета, попут на пример нације, регион неретко постаје једна „нова замишљена заједница“.¹⁶⁴⁸ Ово је, дакако, подстицајно деловало и на оживљавање или појаву регионалног сепаратизма, то јест дезинтеграционих тенденција унутар националних држава широм Европске уније, али и ван ње, на европском тлу.

Имајући у виду све ово што је напред речено, као логичан закључак се намеће да се конкретни предлози и модели децентрализације морају веома пажљиво пројектовати и детаљно размотрити у односу на потребе и тип датог друштва, а превасходно имајући у виду његове развојне потрбе; његову етничку и ширу, социјалну структуру; потенцијалне опасности од регионалног сепаратизма и идентитетског инжењерства у функцији истог (чији један од модела подразумева – а савремено емпиријско искуство у тзв. *nation-formation* процесима то недвосмислено и потврђује – иницијално формирање засебног регионалног идентитета и, потом, његово постепено транспоновање у некакав нов национални идентитет); историју међуетничких конфликта и друге историјске околности; политичку традицију; доминантну политичку културу, итд. Наиме, потребно је пронаћи праву меру и

¹⁶⁴⁵ Видети: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 79–109.

¹⁶⁴⁶ Joseph Newhouse, "Europe's rising regionalism", *Foreign Affairs*, Vol. 76, No.1, January/February 1997, стр. 75.

¹⁶⁴⁷ Још је 1982. године објављена једна значајна збирка радова о политици територијалног идентитета у контексту европског регионализма. Видети: Stein Rokkan, Derek W. Urwin (eds.), *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA-London, 1982.

¹⁶⁴⁸ Видети: Marie-Claude Smouts, "The region as the new imagined community?", у: Patrick Le Galès, Christian Lequesne (eds.), *Regions in Europe: The Paradox of Power*, *op. cit.*, стр. 22–28.

устовласти нужну равнотежу између, с једне стране, децентрализације у функцији демократизације и уједначенијег регионалног развоја и, с друге, очувања стабилности, како на друштвеном и политичком, тако и на макроекономском плану.

Јер, посебно у једном, по разним линијама, већ подељеном друштву, децентрализација у виду регионализације, било на етничкој или функционалној основи, може имати и контраефекте у погледу опште демократизације друштва и државе, па и у погледу демократизације и пацификације самих идентитетских, то јест међуетничких односа. Између осталог, може се десити и то – на шта је поменути професор Мамдани упозорио – да се формирани региони претворе у „децентрализоване деспотизме“, а који су онда већа препрека демократизацији од централне (или централизоване) власти.¹⁶⁴⁹ Такав упозоравајући пример даје случај Индонезије, за коју је иначе 2001. године Хјуман Рајтс Воч (Human Rights Watch, HRW) предложио да се стави „потпуни мораторијум на процес децентрализације, јер је сада виртуално свака заједница са етничким или другим комуналним разликама у Индонезији потенцијално жариште, са тенденцијом поновног исцртавања или оспоравања субдистриктних, обласних и покрајинских граница“.¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴⁹ На пример, Ван Клинен (Gerry van Klinken) са Холандског краљевског института за студије Југоисточне Азије и Кариба, ослањајући се на поменуту формулацију професора Мамданија који је ову заправо применио у својим политиколошким анализама афричких земаља, јасно је упозорио на такво стање у случају Индонезије. Он је покушао да на овом примеру објасни везу између пораста насиља и међуетничких конфликта, с једне, и децентрализације, односно промене конфигурације власти на локланом и регионалном нивоу, с друге стране. Видети: Gerry van Klinken, "Decentralisation, violence, and democracy: The colonial roots of ethnic conflict in Indonesia", May 2008, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1134268 (24/10/2011), стр. 12; исто и у: Stanley Adi Prasetyo, A. E. Priyono and Olle Törnquist (eds.), *Indonesia's Post-Soeharto Democracy Movement*, Demos, Jakarta, 2003, стр. 81–96.

¹⁶⁵⁰ Нав. према: Gerry van Klinken, "Decentralisation, violence, and democracy: The colonial roots of ethnic conflict in Indonesia", *op. cit.*, стр. 1. Хјуман Рајтс Воч, са седиштем у Њујорку, јесте једна од најпознатијих међународних невладиних организација које се баве питањем људских права.

6.1.4.1. Питање регионализације и/или децентрализације у Србији

Друштвени и политички актери у Србији, а првенствено саме политичке партије, показали су велику шароликост приступа децентрализацији и регионализацији, као и извесну еволутивност у свом одређењу према овом питању. Но, оно се показало не само као изузетно осетљиво и са великим конфликтним потенцијалом, већ и као најконтроверзније питање у стручним, научним и политичким дискурсима током последње две деценије, што је нарочито дошло до изражаја током уставне расправе (2002/2003. године) уочи доношења новог Устава Републике Србије (2006. год.), те расправе уочи и након доношења Закона о регионалном развоју (2009. год.)¹⁶⁵¹ и Одлуке о формирању Националног савета за децентрализацију (такође, 2009. год.), односно током припреме Националне стратегије за децентрализацију Србије,¹⁶⁵² као и усвајања

¹⁶⁵¹ Народна скупштина Републике Србије током лета 2009. године усвојила је Закон о регионалном развоју на предлог тадашњег Министарства економије и регионалног развоја Владе РС. Овај Закон је предвидео формирање тзв. статистичких региона, у смислу чисто „статистичких територијалних целина“, које немају статус административних територијалних јединица (в. Закон о регионалном развоју, „Службени гласник РС“, бр. 51/2009, 30/2010 и 89/2015 – др. закон). Иако се многи слажу да је овом нормативном регулативом успостављен темељ за даљу децентрализацију и регионализацију земље, критички део стручне и политичке јавности, а пре свега они који се залажу за неки продубљенији и далекосежнији друштвени концепт регионализма, у овом законском акту ипак нису видели потенцијал за такву, сходно том мишљењу, суштинску децентрализацију земље, будући да је њиме, како се на једном месту каже, „изнова успостављена административна деконцентрација (власти – прим. А. М. Ј.) која се ослања на централистички принцип“ (нав. према: *Европска документа о регионалној аутономији/демократији: Иницирање примене у Србији*, *op. cit.*, стр. 4, ф. н. 1).

¹⁶⁵² Национални савет за децентрализацију формиран је на основу Одлуке Владе РС од 26. марта 2009. год, с циљем припреме и израде Националне стратегије за децентрализацију Републике Србије, која би била усклађена са европским стандардима и искуствима, а полазећи од схватања да се децентрализацијом наставља процес демократизације земље. Састав овог Савета чинили су одређени министри, кључни функционери из покрајинских органа власти и председници већих општина у Србији. Истом Одлуком Владе формирана је такође и Радна група овог тела, за чије чланове су изабрани поједени експерти, као и неки представници цивилног сектора, а њен задатак је био да сачини Нацрт, тј. радни текст поменуте стратегије. Почетком наредне године Радна група је заиста и сачинила тај Нацрт; но, о том документу није било сагласности и никада није донета било каква одлука о њему.

Статута АП Војводине (исте, 2009. године). Према речима Јована Комшића: „... ако је ишта константа у овој теми, онда је то чињеница да су анатомија и физиологија територијалне аутономије перманентно поље контроверзи“.¹⁶⁵³ Штавише, не само да су природа и структура регионалне аутономије предмет контроверзи, већ је то и само питање регионализације као такво. Ово је, пак, и разумљиво с обзиром на то да ово питање, како је већ истакнуто, подразумева свеобухватно реструктурирање и целокупну државну и друштвену реорганизацију, односно реконструкцију политичког, економског и друштвеног система земље, те да може носити далекосежне последице, као и озбиљне ризике. Ово последње је нарочито изражено у случају земаља које, попут Србије, имају одређено негативно искуство са децентрализацијом и суочавају се са проблемом регионалног сепаратизма. Више него упозоравајући пример за то јесте насилна сецесија КиМ.

Управо тај „косметски чвор“ јесте и један од кључних фактора зашто се у Србији процеси регионализације, регионалне демократије и децентрализације, али и сама расправа о тим питањима, перманентно налазе у стању блокаде, чије импликације се рефлектују како у „задржавању асиметричног модела аутономних покрајина“, тако и у „недовршеном концепту децентрализације у домену локалне самоуправе“.¹⁶⁵⁴ Ево како

Наиме, рад Националног савета за децентрализацију – који је након скоро годину дана од свог оснивања, у марту 2010, коначно започео расправу о том нацрту – нашао се у блокади услед бојкота од стране већег броја његових чланова (у бојкоту су учествовали сви министри из састава овог тела, као и председници општина из партија владајуће коалиције). Након тога, схвативши да заправо и нема политичке воље да се стварно уђе у неки далекосежнији процес децентрализације земље, већи део експерата је и напустио Радну групу. Као резултанта таквог исхода овог процеса, што је заправо представљало само још један крах на институционалном пољу Србије, настао је, за потребе ове анализе веома коришћен, Зборник научних радова обједињених у виду једне алтернативне националне стратегије децентрализације, који је издао Центар за регионализам из Новог Сада 2012. године, а међу чијим потписницима су управо стручњаци који су напустили Радну групу и који су учествовали у изради спорног Нацрта. О томе видети: Александар Попов, „Предговор“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози*, *op. cit*, стр. 5.

¹⁶⁵³ Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit*, стр. 62.

¹⁶⁵⁴ Милан Јовановић, „Дилеме и ограничења Србије у развоју регионалне демократије“, у: Мијат Дамјановић (ур.), *Нове регионалне политике и европска искуства (New Regional*

професор Милан Јовановић – пледирајући, пак, за постепен процес регионализације који би се спроводио искључиво на бази најширег могућег друштвеног и политичког консензуса – веома прецизно објашњава начин одржавања таквог, блокирајућег стања:

„Идеје о брзој регионализацији као пречици и магичном кључу за решавање проблема неизграђене државе, наилазе на отпоре. Што су ти отпори израженији, то идеје регионализације делују екстремније. Попут *perpetuum mobile* ова два процеса одржавају *status quo*“.¹⁶⁵⁵

Основну напетост у односу између регионалних и актера централних власти, одакле извире и највећи део контроверзи у Србији, поменути Комшић објашњава на следећи начин: „Актери централних власти настоје да, ако већ не могу да их укину, смањењем количине и садржаја аутономних надлежности регионалних институција, што је могуће више умање могућност конкуренције и поделе моћи. С друге стране, регионални 'играчи', који превасходно делују у аренама покрајинске политике, желе да максимално умање степен контроле од стране централних власти“.¹⁶⁵⁶ У једној новијој студији Џонатан Роден (Jonathan A. Rodden), мада држећи се федералистичког оквира анализе, управо је ову напетост на линији између централног и субнационалног нивоа власти означио као „Хамилтонов парадокс“, имајући у виду амбивалентност интелектуалног и политичког деловања Александра Хамилтона (Alexander Hamilton) по питању децентрализације власти у САД.¹⁶⁵⁷ Наиме, према Роденовим истраживачким

Policies and European Experiences), Мегатренд универзитет, ДЦ Графички центар, Београд, 2012, стр. 69; уп. Зоран Вацић, Бошко Мијатовић, Александар Симић, Зорица Радовић, *Регионализација Србије*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2003, стр. 9–12.

¹⁶⁵⁵ Милан Јовановић, „Дилеме и ограничења Србије у развоју регионалне демократије“, *ор. cit.*, стр. 69.

¹⁶⁵⁶ *Ibid*; уп. Јован Комшић, *Дилеме демократске нације и аутономије – огледи о политичкој транзицији у Србији*, Службени гласник, Београд, PHILIA, Нови Сад, 2006, стр. 439–442.

¹⁶⁵⁷ Видети: Jonathan A. Rodden, *Hamilton's Paradox: The Promise and Peril of Fiscal Federalism* (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge University Press, New York, 2006. Реч је о компаративној студији која се бави фискалном динамиком и институционалним развојем у федералним државама, и то с фокусом на Бразил, САД и

налазима, Хамилтон, иако познат амерички федералист, „једноставно није веровао у принцип подељеног суверенитета између централне власти и власти америчких држава“, те је, схватајући потенцијалну опасност коју децентрализација може донети, пре заправо био за изградњу јаке централне власти са потпуним суверенитетом.¹⁶⁵⁸

Полазећи са тих основа, Џонатан Роден је развио свој критички приступ и аргументацију утемељену на бази коришћења комбинованих метода истраживања, како би из потпуно нове перспективе објаснио једну стару парадоксалну појаву везану за фискалну децентрализацију, која се као специфичан проблем у литератури може пратити, дакле, још од времена *Федералистичких списа* (*The Federalist Papers*, 1787/1788) и Хамилтона као једног од коаутора ове чувене књиге есеја. Ту појаву Роден је дефинисао (а тако је своју студију и насловио) као „напетост између обећања и опасности федерализма“, односно фискалне децентрализације. Он је, заправо, желео да укаже на то да постоје потпуно различита искуства у компаративној пракси федералних држава, када је реч о финансијској аутономији и фискалној (не)дисциплини субнационалног нивоа власти. Насупрот оним преовлађујућим и, како он каже, „оптимистичким“ теоријама фискалне децентрализације, нарочито присутним у литератури из области политичке економије и демократских избора, које фаворизују децентрализацију, сматрајући да она готово увек или скоро закономерно води ка унапређењу ефикасности и управе, Роден сматра да је ипак неопходна извесна доза опреза јер се морају узети у обзир и директне негативне импликације које у неким случајевима овај процес може произвести на пољу макроекономске и политичке стабилности.¹⁶⁵⁹

На сличној линији су указивања и неких домаћих експерата, заснована такође на верификацији путем одређених емпиријских искустава, на

послератну Немачку. Аутор користи један комбинован методолошки приступ у истраживању, који укључује како компаративну политику, са емпиристичким приступом у оквиру студија неких историјских и савремених случајева, тако и теорију, а нарочито интересантан је модел теорије игара који се ту износи; такође, примењена је и квантитативна и квалитативна анализа, а фокус је стављен на макроекономску перспективу.

¹⁶⁵⁸ *Ibid*, стр. XII.

¹⁶⁵⁹ Видети: *Ibid*, стр. XI.

могућност да регионализација и децентрализација фискалног типа воде у стање политичке и економске нестабилности. Тако је, једном приликом, професор М. Јовановић истакао да иако „регионализација звучи демократски... она може да се изврне у своју супротност и нагласи независност појединих делова, подстакне сепаратизам, али и да доведе до задужености“.¹⁶⁶⁰ Према његовом објашњењу, потврда за ово последње су постојеће студије о децентрализованим државама које су постале задужене управо услед фискалне аутономије и фискалне недисциплине својих регионалних ентитета којима је дато право да узимају међународне кредите.¹⁶⁶¹

Но, ако бисмо на сажет начин покушали да представимо сву ону шароликост приступа и пројеката (де)централизације у Србији, можемо то учинити кроз маркирање неких од концепција, то јест модела који су били или су још увек у оптицају (или „понуди“) на овдашњем политичком тржишту:¹⁶⁶² од једног крајње централистичког модела унитарне државе са републиканским обликом владавине, без било каквих специјалних статуса, што укључује и потпуно укидање постојећих аутономија (Српска радикална

¹⁶⁶⁰ Нав. према: Ненад Зорић, „Промена Устава Србије – да се политичари мање питају“, *Спутник Србија*, 28.03.2015, [https://rs-lat.sputniknews.com/srbija/20150328927510/\(10/06/2019\)](https://rs-lat.sputniknews.com/srbija/20150328927510/(10/06/2019)).

¹⁶⁶¹ Видети: *Ibid.*

¹⁶⁶² Преглед ових пројеката и предлаганих модела територијалне организације власти у Србији дат је на основу једне анализе партијских докумената коју је спровео Јован Комшић за потребе његовог истраживања политичког контекста децентрализације и регионализације у Србији. Реч је о анализи партијских програма и других докумената политичких странака у Србији (које су у време када је спроведен овај истраживачки подухват, током 2011/2012, биле парламентарне), којом су обухваћена поменута акта како из 90-их година прошлог века, тако и из прве деценије новог миленијума, односно закључно са 2011. год. (видети: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 47–80). Аутор је, путем дате анализе, између осталог, настојао да утврди и то „да ли су програмска обраћања партија укупној јавности Србије довољан индикатор (де)централистичких расположења и параметар реалних јавних политика? Колико су изјаве челника државе и партија поуздане индикације стварних политичких намера?“ *Ibid.*, стр. 48. Имплицитан одговор који се ту назире јесте да, када је реч о већини разматраних партијских такмаца, иза декларативних децентралистичких оријентација, крију се другачије политичке намере, односно одсуство стварне политичке воље за конципирањем и спровођењем једне ефективне и ефикасне политике децентрализације и регионализације.

странка, СРС);¹⁶⁶³ преко прихватања искључиво економског аргумента, односно регионализације превасходно у функцији постизања уједначенијег економског развоја свих делова земље, и то у складу са европским стандардима (Социјалистичка партија Србије, СПС);¹⁶⁶⁴ сличног модела

¹⁶⁶³ Овакав радикалски пројекат територијалне организације власти у складу је са базичном идејом ове странке о постизању државног и националног јединства, кроз обједињавање целокупног српског етничког простора у једну јединствену политичку заједницу. Када је, пак, реч о мањинским правима, радикали сматрају да она, укључујући ту и колективна права мањина, „морају бити заштићена у складу са највишим демократским стандардима“ (нав. према: *Ibid*, стр. 60). Међутим, Комшић у својој анализи, а на основу политичког деловања ове партије, износи закључак да се ипак и код ње донекле назире извесна промена према питању децентрализације, пре свега у виду могућег будућег програмског прихватања неког вида аутономије Војводине, с обзиром на то да је СРС без икаквих резерви подржала Устав РС из 2006. (који јамчи право на покрајинску аутономију и локалну самоуправу), као и да је учествовала у покрајинским парламентарним изборима (у изборним циклусима 2000–2008).

¹⁶⁶⁴ Из разлога објективности треба приметити да је, међу партијским програмским опредељењима у Србији у анализираном периоду – дакле, макар када је реч о декларативном нивоу – можда најближе једном избалансираним приступу било управо програмско опредељење Социјалистичке партије Србије. Ова партија је указивала на нужност избегавања опасности како од претераног децентрализма, тако и од претераног централизма. Наиме, она је у свом Програму из 1992. (усвојеном на њеном Другом конгресу) подржала напуштање ранијег „модела претеране децентрализације“, али је такође упозорила и на могућу нову опасност од „претеране централизације и етатизације“, те се изјаснила за спречавање ових крајности институционалним путем (према: *Ibid*, стр. 60). У Програмској декларацији Седмог конгреса СПС из 2006, поред потврде горенаведених ставова, истакнуто је и опредељење ове партије „против сваког разбијања земље по етничким и регионалним мерилима јер то значи атомизовање и дробљење државе“, уз посебно указивање на опасност „аутономашко-сепаратистичких пројеката“ у Војводини и залагања њихових носилаца за регионализацију у циљу супституисања покрајинске аутономије њеним „квазидржавним статусом“ (према: *Ibid*.). Но, сходно Комшићевој анализи, ипак се може маркирати извесна еволутивност у ставовима СПС спрам питања децентрализације, регионализације и аутономије Војводине, а до које је дошло упоредо са променом у погледу европске оријентације ове политичке странке, односно њеном трансформацијом од евроскептичне до партије која није само промотер европске идеје, већ и један од креатора и реализатора политике европских интеграција земље. Ове тврдње се поткрепљују ставовима социјалиста који су изнети у новом Програму њихове странке, усвојеном децембра 2010. год, где се сада истиче да ова партија покрајинску аутономију Војводине и степен те аутономије третира као „питање демократије и децентрализације, а не питање аутономаштва“, те да се сврсисходност саме децентрализације власти не може негирати; док се и регионализација ту, премда уз извесну дозу опреза, ипак програмски прихвата, али првенствено с циљем смањивања регионалних неједнакости у развоју, као и ради унапређења квалитета јавних

„целовите и децентрализоване Србије“ (Српска напредна странка, СНС);¹⁶⁶⁵ те модела тзв. асиметричне децентрализације, са две већ постојеће аутономне покрајине – АП Војводином и АП КиМ (Демократска странка, ДС);¹⁶⁶⁶

услуга, и то у оквиру начела Европске повеље о локалној самоуправи и Европске повеље о регионалној демократији (*ibid*, стр. 70–71). Стога ће поменути аутор, имајући у виду, између осталих, и овај пример еволутивности партијских ставова, закључити да „европске идеје и ЕУ искуства представљају снажан катализатор програмских иновација и дојучерашњих 'евроскептика', који данас у кругу владајућих странака учествују у креирању и остваривању политике европских интеграција Србије“ (*ibid*, стр. 71).

¹⁶⁶⁵ Октобра 2008. године, под вођством бивших радикалских лидера, формирана је Српска напредна странка која ће врло брзо преузети кључну улогу на партијској и политичкој сцени Србије у наредном периоду. Међу њеним основним програмским начелима, формулисаним у оквиру страначке Беле књиге – „Програмом до промена“ (2011), истакнуто је и начело „целовите и децентрализоване Србије“, при чему је акценат стављен на равномерни регионални развој, унапређење регионалне и прекограничне сарадње, те на „децентрализацију власти кроз јачање локалних самоуправа и враћање изворних надлежности општинама“ (нав. према: *Ibid*, стр. 66). Такође, и у страначком документу из претходне, 2010. године („Принципи деловања СНС“), поред европске оријентације, тј. опредељења за евро-интеграционе процесе Србије, био је истакнут фундаментални принцип целовитости државе, са АП КиМ и АП Војводином као њеним саставним, односно интегралним деловима. Дакле, за разлику од своје радикалске фазе, напредњаци не оспоравају аутономију Војводине, премда су својевремено изнели низ критичких примедби на Предлог њеног статута (документ „Правно-политичка критика Предлога статута Аутономне покрајине Војводине“, СНС, 2010). Лидер војвођанских напредњака, Игор Мировић, једном приликом је настојао да појасни да је ова странка заузела „разуман државотворан став“ по питању војвођанске аутономије, чији елементи „ни у једном сегменту не угрожавају државност Србије“, али „подстичу бржи економски развој“ (Интервју са Игором Мировићем, новосадски „Дневник“, 29. 10. 2011, стр. 3; нав. према: Ј. Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit*, стр. 66).

¹⁶⁶⁶ Комшић тврди да је овај модел децентрализације, разрађен у „Нацрту устава Србије“ који је ДС понудила маја 2003, био заправо заснован на Ђинђићевој (Зоран Ђинђић) идеји асиметричне децентрализације. Но, тај модел је подразумевао двостепени систем локалне самоуправе – са општинама, градовима и главним градом као првим и областима као другим нивоом. Поред тога, предвиђене су две аутономне покрајине – Војводина и КиМ – које би имале основни закон као свој највиши правни акт; извршну и законодавну валст као врсту аутономне власти; те изворно законодавство и пренете надлежности; своју скупштину, владу и аутономне органе управе; док би облик и границе финансијске аутономије били утврђени уставом и законом на републичком нивоу, а покрајине би имале изворне приходе (од сопствене имовине и сопствених пореза и такси), као и одређени проценат од државних прихода (уставно гарантовани извори финансијске аутономије). Видети: *Ibid*, стр. 52, као и:

потом, модела симетричног регионализма, у виду формирања одређеног броја региона (конкретно, у овом предлогу било је предвиђено њих шест) са једнаким степеном регионалне самоуправе (Демократска странка Србије, ДСС);¹⁶⁶⁷ такође, још једног модела тзв. институционалне, то јест политичке

Табела 1: „Аутономија у Нацртима устава ДС (мај 2003) и ДСС (јул 2003)“, стр. 56. Међутим, према Комшићевој евалуацији програмске оријентације Демократске странке, заснованој на анализи како ранијих тако и неких њених каснијих докумената (у периоду 2000–2008), ова партија се карактерише не само одређеном „енигматиком и 'креативним нејасноћама'“, већ и недоследношћу, као и сталним или, како сам аутор каже, „пословицима“ показивањем „раскорака између речи и дела“ (*ibid*, стр. 52). Као један од примера тога, наводе се управо ставови ове партије о децентрализацији и покрајинској аутономији из њеног Изборног програма 2006/2007 – „За бољи живот!“ Ту се децентрализација помињала првенствено у контексту аутономије Војводине (а ова се, пак, третира као „уставом уређено и обезбеђено право на различитост“, уз неспомињање више њеног права на изворно законодавство као вид пуније аутономне покрајинске надлежности) и преноса овлашћења на локалне самоуправе (при чему се одустало од раније предлаганог увођења двостепеног система локалне самоуправе, у виду формирања области). Видети: *Ibid*, стр. 52–53.

¹⁶⁶⁷ Полазећи од тезе да је регионално уређење најрационалнији вид државног уређења, те залажући се за јачање локалне самоуправе на свим нивоима, ДСС је сматрао да региони могу бити одређени само као „административне и самоуправне јединице“ које не могу имати елементе државности. Но, иако је то базично опредељење ове странке (изричито дефинисано у њеној програмској платформи из 2001.) било потврђено и 2007. (у Предлогу новог програма ДСС), она је у једном периоду, током 2002–2003, ипак направила изванредан искорак, третирајући регионе, како је то приметио Комшић, „у квалитативно новом светлу“ – као „аутономне територијалне заједнице“, са надлежностима које су јасно разграничене како од републичких, тако и од надлежности локалне самоуправе; па чак им на неки начин – према тумачењу овог аутора – имплицитно признајући и могуће елементе државности (у документима: „Основна начела за нови устав републике Србије“, ДСС, 2002; и „Нацрт устава Републике Србије“, ДСС, јул 2003; према: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit*, стр. 55). Према предлогу новог устава који је 2003. сачинио ДСС, предвиђено је било формирање шест региона, са седиштима у Београду, Крагујевцу, Нишу, Ужицу, Новом Саду и Приштини; при чему би територију тих самоуправних јединица, односно саму регионалну поделу државе, прецизно утврдила Скупштина. Идентично као и у Нацрту устава ДС, и овде су биле предвиђене извршна и законодавна власт као врста аутономне власти (видети: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit*, Табела 1: „Аутономија у нацртима устава ДС /мај 2003/ и ДСС /јул 2003/“, стр. 56). Што се тиче самог начина формирања региона, у Предлогу новог програма ДСС из 2007. године дато је и једно прецизније одређење, где се каже: „... водиће се рачуна о њиховим културним особеностима, историјским традицијама, природним, привредним и саобраћајним условима“ (нав. према: *Ibid*, стр. 57). Но, ова странка ће касније ипак

регионализације, који би практично значео успостављање регионалне државе, са административним регионима (ту је предвиђено да их буде седам) и увођењем територијалне организације власти тростепеног нивоа (што значи да би се класичном, двостепеном моделу унитарне државе, који обухвата ниво централне власти и ниво локалних самоуправа, придодео и средњи ниво регионалне власти) – концепција „Србија региона“, вероватно тако названа аналогно оној „Европа региона“ (Уједињени региони Србије, УРС);¹⁶⁶⁸ концепције регионалне или покрајинске аутономије Војводине, Рашке области и југа Србије, са схватањем те аутономије као „права специфичне одговорности“ (Либерално-демократска партија, ЛДП);¹⁶⁶⁹ ту је и залагање за

напустити ту идеју регионализације Србије, имајући у виду ситуацију у којој се земља налази и схватајући ризике од могућих нових подела и нових сепаратизама.

¹⁶⁶⁸ Према Комшићевој анализи, Уједињени региони Србије – који су се појавили маја 2010. као нова и, по својој природи, посве специфична политичка групација (будући да је замишљена као својеврсни политички савез, то јест, према њеном сопственом одређењу, као „политичка унија“ чији чланови нису само политичке странке већ и групе грађана и појединци), која је уједно постала и нови актер на парламентарној сцени Србије – управо су децентрализацију и регионализацију, одн. равномернији регионални развој, поставили за своју „програмску кичму“ и „кључну идеју у предизборној платформи“ (*ibid*, стр. 67, 68), што до тада није био случај ни са једном партијом или коалицијом националног нивоа деловања (што ће рећи оних које су деловале на читавој територији земље). То је, заправо, формулисано као један од три кључна циља у деловању ове групације; а међу разлозима за њено оснивање, који су уједно представљени и као разлози за спровођење одговарајуће системске реформе, поред осталог, наведено је то да у Србији постоје највеће регионалне разлике у Европи („Оснивачки акт УРС“, 16. мај 2010; према: *Ibid*, стр. 67) Такође, као додатни аргумент у прилог њихове концепције „Србија региона“, УРС су навели оцену да су „централизоване државе достигле лимит у својим административним и политичким капацитетима“, те да је, како би се обезбедило јачање целокупне државе, неопходно спровести политичку децентрализацију („Нацрт платформе за регионализацију и децентрализацију Србије“, УРС, октобар 2010, стр. 3; нав. према: *Ibid*, стр. 68).

¹⁶⁶⁹ У документу ЛДП-а „Другачија Србија“ из априла 2007. (усвојеном на Првој редовној Скупштини ове партије) стоји: „Грађанима Војводине, Санџака и југа Србије мора се допустити право специфичне одговорности које ће им омогућити да у потпуности остварију своје специфичне интересе у оквиру регионалне или покрајинске аутономије... Процес дезинтеграције наше земље тиме неће бити убрзан, већ коначно заустављен тако што ће у оквирима нашег друштва грађанима бити омогућено да позитивно утичу на свој живот“ (нав. према: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 59). Ова партија спада међу оне које децентрализацију и регионални развој дефинишу као једне од својих приоритетних циљева. Но, да би се боље разумела концепција децентрализације и регионалне или покрајинске аутономије коју је

етнички принцип децентрализације и регионализације, у виду стварања не само етничке персоналне (то јест нетериторијалне) већ и етничке регионалне (дакле, територијалне) самоуправе, што значи ништа друго до формирање етничких региона (Савез војвођанских Мађара, СВМ);¹⁶⁷⁰ све до таквог

формулисала ЛДП, мора се имати у виду и њено филозофско утемељење, а то је – како објашњава Комшић – она модерна политичка филозофија где се акценат ставља не на суверену националну државу, већ на слободно друштво, грађанина и његова неотуђива права и слободе, укључујући ту и његово право да утиче на сопствени живот. Стога ће се ова партија заложити за промену и политичке филозофије и политичке оријентације Србије, а што би требало да се одрази и у доношењу њеног новог устава XXI века. Када је реч конкретно о аутономији Војводине, ЛДП сматра да се морају поштовати специфичности ове покрајине, као и да сами Војвођани треба слободно да одлучују о њој, при чему је изнето залагање за широку аутономну власт која би, поред извршне и законодавне, обухватала и судску власт (програм „Србији се жури“, ЛДП, 2005). Иначе, за ову странку децентрализација и регионализација представљају „савремени метод развоја друштва“ („Другачија Србија“, ЛДП, 2007). Према: *Ibid.*

¹⁶⁷⁰ Савез војвођанских Мађара, као највећа мањинска партија у Србији, раздрадио је ту специфичну концепцију аутономије, која поред територијалне аутономије Војводине, подразумева и аутономију, тј. „унутрашње самоопредељење“ или, како се то још у овом пројекту назива, „самоорганизовање“ мањинских националних заједница које тамо живе. Та концепција је најпре изложена у програмској платформи ове партије из средине деведесетих година прошлог века и она је подразумевала три кључна елемента, а то су: право на „унутрашње самоопредељење“ и принцип безбедности; аутономија војвођанских Мађара; и враћање „стварне аутономије“ Војводини („Нацрт програма СВМ“, јун 1995; нав. према: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 61). Но, полазећи од ових основа, СВМ је лета 1999. конципирао документ са детаљном разрадом како војвођанске, тако и тамошње етничке самоуправе, који је, ради постизања друштвеног консензуса о томе, понудио у виду Нацрта споразума, и то превасходно осталим политичким партијама мађарске националне заједнице у Војводини, као и представницима других војвођанских мањина. Реч је о документу под називом „Нацрт споразума о политичким и правним оквирима самоуправе Војводине и националних заједница које живе у Војводини“. Полазећи од специфичних друштвених и историјских карактеристика Војводине (њена мултиетничка структура, мултиконфесионалност и мултикултуралност, особен историјски развој итд.), које се узимају као већ добро познати разлози за постојање њене аутономије, ту је предложен и конципиран одређен висок степен војвођанске самоуправе, а с циљем како би та покрајина „постала адекватан оквир мултиетничког и мултикултуралног заједничког живота Срба, Црногораца и националних заједница“ (нав. према: *Ibid.*). Поред тога, у циљу очувања културе, језика и других елемената мањинских идентитета, захтевано је да се мањинским заједницама, односно њиховим припадницима, призна право на „самоорганизовање“, што би се остварило путем децентрализације и принципа субсидијарности, као и кроз етничку персоналну и

модела децентрализације којим се отворено захтева федерализација земље, кроз пројекат Војводине као аутономне, грађанске и европске регије, али и конститутивног елемента (са статусом републике, то јест федеративне јединице) Србије као некакве савезне државе (Лига социјалдемократа Војводине, ЛСВ)¹⁶⁷¹ итд. У неким од овде поменутих предлога

регионалну самоуправу које, пак, представљају специфичне институционалне форме. Концепт етничке персоналне самоуправе подразумевао је оснивање Националних савета националних мањина, док је мађарска регионална самоуправа била замишљена као вид етничке територијалне аутономије која би се успоставила у оним војвођанским општинама и с њима граничним насељима где постоји већинско мађарско становништво, а за чије седиште је била одређена Суботица. (в. *ibid.*) При томе, креатори овог документа унапред су у истом ставили и ограду да предложени концепт војвођанске аутономије није предуслов за успостављање мађарске персоналне и регионалне самоуправе, остављајући тиме простор за дијалог о овом другом чак и у случају не прихватања оног првог (в. *ibid.*, стр. 61–62).

¹⁶⁷¹ Лига социјалдемократа Војводине – као једна војвођанска партија која се профилише кроз принцип грађанске оријентације, уз експлицитно противљење територијалним поделама у Војводини на етничком принципу – такође је показала еволутивност у свом програмском опредељењу. Наиме, она се раније залагала за аутономију Војводине унутар Србије као унитарне државе, да би ту позицију напустила на партијском конгресу одржаном марта 1999. год, уз образложење, изнето у тада усвојеном документу, да се статус аутономне покрајине показао као „... решење без адекватне гаранције стабилности уставног поретка“, при чему се ту мислило на, како је истакнуто, „противуставно укидање“ војвођанске аутономије („Војводина република и други програмски документи“, ЛСВ, 1999, стр. 13–18; нав. према: Ј. Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 62). Уместо тога, ЛСВ је те 1999. год, коју су обележили ваздушни напади НАТО снага на територију СРЈ, дакле, „у једном“ – како је Комшић добро приметио – „врло деликатном моменту за читаву државу и друштво“, заузела позицију за успостављање Војводине као републике, тј. засебне федеративне јединице (са дводомним законодавним телом кога би чинили веће грађана и веће народа) и конститутивног елемента нове свезне државе која би била формирана у виду неког асиметричног федералног облика (у поменутом документу се каже да ова партија Србију види „као демократску федеративну државу састављену од федералних јединица с вишим и нижим степеном аутономије“ /према: *Ibid.*). Према том партијском пројекту, будући војвођански устав би, поред осталог, одредио и однос ове територијалне јединице са Србијом или широм државном заједницом, па чак и „употребу војвођанских војника ван Војводине“ (*ibid.*). Но, 2006. год, ова странка је усвојила документ под називом „Аутономна, грађанска и европска Војводина“, где је, уз тако одређење Војводине, прецизирано и шта она подразумева под статусом републике за који се залаже, те је наведено да то значи законодавну, извршну и судску власт, право на сопствену имовину и изворне приходе, као и право на самостално доношење свог устава (према: *Ibid.*, стр. 63).

институционалне регионализације (УРС, ДСС) понуђена су и одређена, најблаже речено, неуобичајена решења институционалног дизајна. Реч је, наиме, о пројектима институционализације у виду једнодомне републичке скупштине, која није у складу са типичним моделом регионалне државе, али са упадљивим настојањима да се ипак, на неки начин, испрати специфична регионалистичка логика.¹⁶⁷² Мисли се на она настојања да се представници регионалних органа власти, путем одређених регулативних норми и процедура, те институционалних механизма, укључе у институционалну структуру и деловање централних власти или, пак, да се републички парламент, на други начин, учини регионално репрезентативним. Тако су, на пример, у свом пројекту Уједињени региони Србије предвидели формирање Већа региона, али без увођења дводомне скупштине, односно бикамералног парламентаризма; тако што ово тело не би представљало други дом опште надлежности као у савезним државама, нити сенат као у регионалним државама, већ би се оно укључивало у рад скупштине само онда када су на дневном реду питања од регионалног интереса, а поред иницијатива и саветодавног мишљења, имало би чак и право вета у неким ситуацијама. Такође, и ревидиран предлог ДСС¹⁶⁷³ предвиђао је једнодомну скупштину, али са специфичним начином избора њеног саства: док би се један део посланика (њих 150) бирао на територији целе земље као једне изборне јединице, осталих сто би се бирали у регионима од којих би сваки представљао засебну изборну јединицу, а од чије би величине, односно броја бирача, зависео и број мандата (у распону од 10 до 25) који се у њој бира.¹⁶⁷⁴

Очигледно је да се оваквим решењима желело постићи увођење тзв. европских стандарда у погледу институционалне репрезентованости региона

¹⁶⁷² О томе говори Ј. Комшић, позивајући се ту управо на раније поменути студију Миодрага Јовичића (*Регионална држава*, Вајат, Београд, 1996). *Ibid*, стр. 55.

¹⁶⁷³ Ревидиран предлог ДСС о коме је овде реч изнет је у оквиру њеног „Нацрта устава“ из 2003. За разлику од њега, у првобитном предлогу ове странке, датом у „Основним начелима за нови устав РС“ (из 2002. год.), рачунално се чак с увођењем дводомног устројства републичког парламента, са посебним Већем региона као конститутивним елементом тог највишег законодавног тела.

¹⁶⁷⁴ О овом предлогу ДСС и њеном „напуштању идеје о дводомном устројству државног парламента“, видети: Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit*, стр. 55.

и њиховог саодлучивања у пословима из надлежности централних органа власти. Рецимо, *Европском повељом о регионалној самоуправи* (текст који је 1997. год, у оквиру СЕ, предложио Конгрес локалних и регионалних власти у Европи) предвиђено је право региона на учествовање у одлучивању у случају када државни прописи могу утицати на садржину регионалне самоуправе или се тичу регионалних интереса; а као један од могућих начина њиховог учествовања у државним пословима наводи се управо њихово адекватно репрезентовање у законодавним или управним органима централне власти.¹⁶⁷⁵ Такође, и *Декларација о регионализму у Европи*, коју је усвојила Скупштина европских региона, у делу који се односи на укључивање региона у послове централних органа власти, говори о праву региона на „одговарајаћу улогу у законодавним телима државе“.¹⁶⁷⁶ Међутим, како то

¹⁶⁷⁵ Видети: *Европска повеља о регионалној самоуправи* (*European Charter of Regional Self-Government*), Конгрес локалних и регионалних власти у Европи, Савет Европе (Congress of Local and Regional Authorities of Europe, Council of Europe), Препорука бр. 34, 1997, чл. 9, став 2, тачка 1, regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/GetFile.aspx?lid=dict&fid=33 (20/05/2019). Поред тога, као још један могући начин учествовања региона у одлучивању, предвиђено је „успостављање поступака договарања и консултације између заинтересованих државних и регионалних органа“ (*ibid*, чл. 9, став 2, тачка 2). Но, иако овај документ СЕ јесте први који је дао одређену синтезу европског искуства регионализма, он није обавезујући за државе чланице поменуте организације, јер га није усвојио Комитет министара нити га је ратификовала Парламентарна скупштина СЕ.

¹⁶⁷⁶ Видети: *Декларација о регионализму у Европи* (*Declaration on Regionalism in Europe*), Скупштина европских региона (Assembly of European Regions, AER), Basel, 4th December 1996, чл. 7, став 1, <https://aer.eu/aer-declaration-regionalism/> (20/05/2019). Ова Декларација говори такође и о праву региона на учешће у успостављању судских органа надлежних за решавање спорова око поделе власти између државе и региона (*ibid*, члан 7, став 3). Иначе, према неким оценама, ова Декларација „представља кључни документ који дефинише норме и стандарде регионалног развоја и даје одреднице шта је све неопходно урадити како би један регион постао значајан чинилац у политичком систему Европске уније“ (Гордана Лазаревић, Иван Кнежевић, Реља Божић, *Прекогранична сарадња*, *op. cit.*, стр. 31).

Управо на ове европске стандарде, односно одредбе поменутих европских докумената, позива се и Маријана Пајванчић у оквиру своје препоруке коју даје у погледу потребе да се у Србији, путем Устава и посебног закона, али и правилника органа централне власти, регулише „институционални оквир“, то јест „организациони аспекти“ партиципације региона („аутономних покрајина“) у процесу одлучивања на централном нивоу власти. О томе у: Маријана Пајванчић, „Нови Устав Србије и аутономија Војводине“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози*, *op. cit.*, стр. 45; такође и: Маријана Пајванчић, „Структура парламента и репрезентовање регија“, у:

ипак признају неки други заговорници и промотери „норми и стандарда који се (тек – прим. А. М. Ј.) устоличавају у земљама Европе“, „Србија нема обавезу да се одређује према било ком документу које су усвојиле институције које окупљају регионалне и локалне власти Европе“.¹⁶⁷⁷

Питање децентрализације у значајној, па чак и пресудној, мери утиче такође и на партијско одређење према постојећем највишем правном акту државе, дакле актуелном Уставу РС. Управо полазећи од тог односа политичких партија у Србији према Уставу и уставним реформама, а у контексту питања децентрализације и регионализације, и упркос свим разликама у партијским програмима према тим питањима, Комшић настоји да ипак дефинише и извесне заједничке именитеље међу појединим странкама. На тај начин он даје једну упрошћену класификацију оних политичких партија у Србији које су обухваћене његовом анализом, а које имају декларисано децентралистичко опредељење, те издваја три групације тих партија: једну коју чине странке које, како он каже, „глорификују постојећа уставна решења децентрализације“, и то су пре свих СНС и ДСС; потом, ону коју чине партије, попут ДС и СПС, које наводно прихватају неопходност уставних реформи али су за њихово одложено увођење, у некој наредној фази процеса евроинтеграција, а не у актуелном политичком моменту; као и групацију политичких партија које су отворено и недвосмислено опредељене за суштинске уставне промене или чак и доношење потпуно новог устава (УРС, ЛДП, СВМ, ЛСВ).¹⁶⁷⁸

Када је реч о политичким партијама у Србији и њиховом (де)централистичком опредељењу, чини се да је веома значајно и једно упозорење које је изнео Милан Јовановић, истакавши да „нема

др Слободан Бељански, др Маријана Пајванчић (ур.), *Војводина и будући устав Србије* (Зборник излагања), Конрад Аденауер Штифтунг, Београд, 2003, стр. 93–102. Више о европским стандардима и принципима у области регионализације, видети и: Јован Комшић, *Принципи европског регионализма*, *op. cit.*

¹⁶⁷⁷ *Европска документа о регионалној аутономији/демократији: Иницирање примене у Србији*, *op. cit.*, стр. 4.

¹⁶⁷⁸ Јован Комшић, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, *op. cit.*, стр. 68.

децентрализације земље без децентрализације странака“.¹⁶⁷⁹ Ево како је он то прецизно објаснио:

„Децентрализација ће имати шансе на успех само када се децентрализују странке. Када политичке, пре свега страначке, елите прихвате тај концепт у страначкој организацији, одлучивању и изграђивању страначке политике. У противном, можемо добити регионализацију као нови подсистем централне власти – институцију-имитацију, институцију која не служи грађанима него централним властима“.¹⁶⁸⁰

Но, ово представља само једну од укупно четири групе изазова или четири типа претпоставки са којима се, према мишљењу професора Јовановића, Србија мора суочити и које мора остварити како би се у њој могли успешно спровести процеси регионализације и регионалне демократије. Поред тога, на првом месту, то је постизање, раније већ поменутог, јасног и широког друштвеног и политичког консензуса о одређеном моделу, то јест пројекту регионализације и темпу његове примене, а који би морао да буде изван идеолошких и страначких интереса, као и било каквих међупартијских односно коалиционих нагодби, и тиме имун на промене политичке власти. Потом, ту је и група претпоставки која се односи на неопходне промене у институционалном дизајну, које би омогућиле и подстакле примену, како на локалном тако и на националном нивоу, института директне демократије, односно њених различитих форми, као што

¹⁶⁷⁹ О овоме је проф. Милан Јовановић говорио на међународној конференцији „Нове регионалне политике и европска искуства“, одржаној у Народној скупштини Републике Србије фебруара 2012. године, у организацији Кабинета потпредседника Владе РС за привреду и регионални развој, Народне скупштине, Министарства за економију и регионални развој и конзорцијума Темпус пројекта „Развој студија јавне управе и управљања у Србији“. Видети: „Променом Устава и регулативе брже до регионализације Србије“, извор: *Тањуг, РТВ*, 02. фебруар 2012, http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/promenom-ustava-i-regulative-brze-do-regionalizacije-srbije_298128.html (21/05/2019). Иначе, радови са овог међународног скупа објављени су у раније поменутом Зборнику: Мијат Дамјановић (ур.), *Нове регионалне политике и европска искуства (New Regional Policies and European Experiences)*, *op. cit.*

¹⁶⁸⁰ Милан Јовановић, „Дилеме и ограничења Србије у развоју регионалне демократије“, *op. cit.*, стр. 70–71.

су: референдум, грађанска иницијатива, збор грађана и др. Јовановић констатује да су ово „неки од инструмената који се у нашој политичкој пракси третирају пре као експрес него као демократски институт који подстиче партиципацију и утицај грађана на доношење одлука“.¹⁶⁸¹ Такође, неопходно је и редизајнирање изборног модела, односно да се изврши промена постојећег изборног система (а то је још увек пропорционални модел са једном изборном јединицом и затвореном блокираном листом кандидата), који је постао инструмент, како професор Јовановић каже, „самолегитимације страначких елита путем воље бирача, који гласају без праве могућности да бирају“; при чему, већ и сам „поступак кандидатуре генерише беспоговорни централизам у странкама“.¹⁶⁸² Уз све ово, ту су и две метапретпоставке, као извесни предуслови који се морају претходно остварити како би процеси регионализације и регионалне демократије били уопште могући. То су промена самог уставног и законодавног оквира и, оно што је можда и најбитније, промена свести у правцу развоја партиципативне политичке културе, и то како код припадника политичке елите, тако и код грађана. Јер, без овог другог – а то подразумева достизање политичког пунолетства чланова друштва и, дакако, развој њиховог политичког субјективитета – нема ни оног првог предуслова, то јест онда је немогућа адекватна реформа регулативних норми и њихова ефикасна примена.

Можемо, дакле, приметити да је ово још једна потврда оне тезе о кључном значају вредности и вредносних оријентација, као битних компоненти идентитетских категорија, у процесима институционалног (ре)дизајнирања и (ре)моделовања демократије. Наиме, изузетно значајан закључак овде изложене, веома корисне и практично апликативне анализе гласи да „регионализације нема без регионалне демократије, нити има регионалне демократије без активних грађана“.¹⁶⁸³ Случај Србије, пак, управо показује да се неким другим димензијама регионализације придаје

¹⁶⁸¹ *Ibid*, стр. 70.

¹⁶⁸² *Ibid*.

¹⁶⁸³ *Ibid*, стр. 71. Детаљније о поменутих претпоставкама и изазовима са којима се Србија додатно и неминовно мора суочити на пољу регионализације и децентрализације, поред оних општих дилема које су скопчане с тим процесима и које деле и друге државе и друштва, укључујући ту и оне где су одређени регионалистички пројекти већ примењени, Милан Јовановић говори у одељку: „Где је Србија у том процесу?“, у: *Ibid*, стр. 69–71.

много већа важност, док је само питање регионалне демократије – која заправо треба да буде фундамент тог процеса и потврда његове сврсисходности – у значајној мери маргинализовано.

Између осталог, на неопходност развоја грађанске свести о политичким процесима у савременом друштву и значају партиципативне улоге грађана у њима, указују и резултати једног истраживања из 2011. године, који су показали да међу грађанима Србије нема довољног разумевања нити суштинског познавања таквих појмова и процеса као што су регионализација и децентрализација. Наиме, тек четвртина испитаника је тада показала да зна шта ови појмови у својој суштини значе, док за скоро исти проценат њих (око 28 одсто) они представљају „потпуну непознаницу“; а занимљиво је и парадоксално, с обзиром на политичке пројекте који отуда долазе, да су грађани са територије Војводине показали њихово најмање познавање.¹⁶⁸⁴ Такође, ово истраживање је показало да постоји повезаност између информисаности грађана о овим појмовима и процесима, с једне стране, и њихове опште заинтересованости за политику, с друге; као и између њиховог страначког опредељења и њихових ставова према тим питањима. Тако је највећа подршка децентрализацији забележена међу присталицама УРС-а и ЛДП-а, потом и ДС-а, док су се присталице ДСС-а и СРС-а показале као њени највећи противници. оред тога, и Београђани су маркирани као они који пружају најмању подршку процесу децентрализације.¹⁶⁸⁵ Закључак који се овде намеће јесте да су засигурно поменута контроверзност коју рађају питања децентрализације и регионализације у Србији, те разноликост и променљивост у опредељењима политичких партија према њима, у значајној мери утицале и на ову конфузност јавног мњења о тим питањима.

¹⁶⁸⁴ Реч је о истраживању „Децентрализација и регионализација Србије из угла грађана“, које је јулу 2011. године спровео ЦеСИД (Центар за слободне изборе и демократију) за потребе Канцеларије Националног савета за децентрализацију. Међу оним грађанима који су показали извесно разумевање и информисаност о овим питањима, „најчешће асоцијације... на децентрализацију биле су: већа самосталност и јачање општина, равномерна расподела новца и развлашћење Београда, док су асоцијације на регионализацију: подела на регионе, цепање државе, већа самосталност општина, мада неки оба појма виде као превару и крађу“. Према: „Децентрализација, шта је то?“, *Мондо Портал*, 19.10.2011, <https://mondo.rs> (14/03/2012).

¹⁶⁸⁵ Видети: *Ibid.*

Но, поред овде изложених и других политичких пројеката „региономике Србије“, у јавном дискурсу изнети су и бројни стручни предлози, као и они поникли из оквира тзв. цивилног сектора, а међу њима је, такође, немали број оних који су вођени скоро па нескривеном тежњом ка „регионалистичкој деконструкцији“ земље.¹⁶⁸⁶ Овакви предлози, у својој суштини, заправо представљају „захтеве за децентросепарацијом“, како је тај тип регионалистичких захтева у Србији назвао Милош Кнежевић.¹⁶⁸⁷ Овај аутор, својим јединственим наративом и непревазиђеним истраживачким стилем, описује докле иде нерационалност и бесмисленост појединих регионалистичких захтева у Србији којима се заговарају „неприродне и немогуће административне поделе“.¹⁶⁸⁸ Он објашњава да поједини концепти регионализације, попут оног шумадијског, подразумевају даље растакање земље „на завичајне састојке“; те да „етно-државолика регионализација оплођује парохизални етатизам...“; као и да захтев за децентрализацијом и регионализацијом Србије има такође изражену и димензију деметрополизације исте, оличену у начелу „борбе против економског, националног и државног унитаризма Београда“, који за неке „још увек оличава недопустиво ауторитарно и централистичко средиште финансијске и репресивне моћи...“.¹⁶⁸⁹ Да ли то значи, према Кнежевићевим речима: „Умањити значај главном граду, јер они који владају живе у Београду“?¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁶ Видети: Милан М. Петровић, „Регионализам у свету и региономика Србије“ (Приказ књиге: Часлав Оцић, *Регионалистичка деконструкција Србије*, Просвета, Београд, 2012), *Зборник Матице српске за друштвене науке*, свеска 142, бр. 1/2013, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 189–194.

¹⁶⁸⁷ Милош Кнежевић, „Транзит – транзиција – трансформација: Претемљење државе не-државе на 'Три Т' подручју“, *op. cit.*, стр. 135.

¹⁶⁸⁸ *Ibid.*, стр. 134. Међу такве, нерационалне регионалистичке предлоге, са захтевима за неприродне поделе, Кнежевић убраја оне пројекте у којима се, рецимо, Банат види као балкански Тирол и европска капија за Србију (в. Зоран Петров, „Регија као капија у Европу. Банат – балкански Тирол“, дневник *Наша борба*, 30. јун, 1997; http://www.yuorpe.com/nasa-borba/arhiva/Jun97/3006/3006_25.HTM /21.05.2019/) или се, пак, регионализација Србије своди на њену потпуну атомизованост (нпр. Миле Исаков, „Регија по регија – Србија“, дневник *Вечерње новости*, 3. септембар 2001, стр. 2; нав. према: Милош Кнежевић, „Транзит – транзиција – трансформација...“, *op. cit.*, стр. 134, ф. н. 53).

¹⁶⁸⁹ Видети: *Ibid.*, стр. 133, ф. н. 47; 135.

¹⁶⁹⁰ *Ibid.*, стр. 135.

Тако се, каже он, „великосрпском миту смањене Србије (се) придружује великобеоградска устрашеност српских паланки“.¹⁶⁹¹

Овде је, дакле, реч о једном парохијалном регионализму који се огледа у паланачком менталитету и тежњи ка провинцијализацији земље. Зоран Аврамовић, на пример, разликује три типа регионализма у Србији, а то су: „1) наслеђени национално-културни регионализми (Албанци, муслимани, делови Војводине с националним заједницама), 2) створени територијално-административни регионализми (Косово и Метохија, Војводина, Црна Гора за она схватања по којима је то део српства), и 3) менталитетски регионализам (парохијска свест, нахијска свест)“.¹⁶⁹² Поред тога, овај аутор говори и о регионализму самог српског народа на простору Балкана, чему је, како каже, „пресудно допринела историја расејања“ овог народа на том подручју.¹⁶⁹³ Такође, и у овом случају се мартирају различити облици или критеријуми регионализма, као што су: национално-културни, политички и географски; при чему се посебно наглашава да ти „региони српства“ на Балкану „не поседују политичку аутономију (изузев Републике Српске)“.¹⁶⁹⁴

У случају Србије, међутим, срећна околност је та да, поред поменутих пројектаната – „региономичара“, вођених деконструктивистичком логиком, постоје и они заиста експертски предлози политичке регионализације који су засновани на валидној аргументацији и са другачијим мотивима, скопчаним заправо са реинтегришућим приступом (попут ранијег предлога Миодрага Јовичића или, пак, оног кога је конципирао Миломир Степић). Поред тога, постоје и они који, с једне стране, показују да у значајној мери разумеју савремене модернизацијске токове, те да имају довољно слуха за реформистичке захтеве с тим у вези, а с друге, показују и одговорност и неопходну дозу опреза услед потенцијалних опасности и ризика с којима се

¹⁶⁹¹ *Ibid.* Такође, видети и цео одељак 8 истог рада: „Борба против Великог Београда“, стр. 134–136.

¹⁶⁹² Зоран Аврамовић, „Регионализам и демократија (Регионализам као идеолошко средство десуверенизације), *op. cit.* стр. 196.

¹⁶⁹³ *Ibid.*

¹⁶⁹⁴ *Ibid.*; такође, видети и читав одељак истог рада: „Регионализам у Србији и српском народу – етнопсихологија и демократија“, стр. 195–198.

држава реално може суочити на пољу регионализације. Управо из те групације политичких теоретичара, аналитичара и практиканата долазе одређени конструктивни и, према нашем мишљењу, далеко прихватљивији предлози који не би изискивали ни неке компликоване регионалистичке реформе, а при томе би били, на извештан начин, и у складу са административном традицијом државе Србије. Наспрам оних нихилистичких тежњи за уништавањем свега постојећег и кретањем *ex nihilo* у авантуру, колоквијално речено, „измишљања топле воде“, предлози о којима је овде реч водили су се, пак, тиме да треба учинити функционалним оно што већ постоји у датом систему. Тако су неки од тих предлога у постојећим управним окрузима¹⁶⁹⁵ видели тај системски основ за даљу децентрализацију и/или регионализацију земље. На пример, такав је био онај предлог за увођење двостепеног система локалне самоуправе, при чему би општине, градови и град Београд чинили први, а окрузи други степен (попут предлога ДС из њеног „Нацрта устава Србије“, 2003). Овде се може јасно приметити настојање предлагача да се уваже извесни традиционални елементи, будући да је „традиција српске државе ишла (је) у правцу вишестепене локалне самоуправе (општина, срез, област-округ)“.¹⁶⁹⁶ Такође, ту су и они предлози који полазе од функционалистичко-економског приступа, а у складу са којима би управо окрузи требало да добију статус административних региона, у смислу да они треба да преузму улогу интермедијалног, то јест

¹⁶⁹⁵ Према важећем Закону о државној управи, управни окрузи се образују (на основу Владине уредбе) да би органи државне управе могли да ван својих седишта врше неке од управних послова (нпр. инспекцијски надзор или надзор над радом ималаца јавних овлашћења). Управни округ има начелника са мандатом од четири године, а то је функционер кога поставља и разрешава Влада на предлог министра надлежног за државну управу и њима он за свој рад и одговара. Такође, постоји и Савет управног округа у чији састав, поред начелника округа, улазе и председници општина и градоначелници градова са подручја тог округа. Овај Савет усклађује односе окружних подручних јединица, које органи државне управе имају на том подручју, и општина и градова са тог подручја, те даје и предлоге за унапређење рада управног округа. Видети: Закон о државној управи, „Службени гласник РС“, бр. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 и 30/2018 – др. закон, гл. IV: Уређење органа државне управе, одељак 4, чл. 38–42.

¹⁶⁹⁶ Никола Крсмановић, „Устав и регионализација Србије“, *Ревија Колубара*, бр. 114, октобар 2003, <http://revija.kolubara.info/sh/114/20/709/Ustav-i-regionalizacija-Srbije.htm?quot;=&st-text=4%22> (01/06/2019).

средњег нивоа власти (између централних и локалних органа власти).¹⁶⁹⁷ Додајмо и то да би, у случају ове солуције, пожељно било да се размотри извесно реорганизовање округа, путем њиховог груписања у веће управне јединице, при чему би се превасходно водило рачуна о географским, економским, саобраћајним и другим условима. На тај начин, не само да би се добило смањење превеликог броја округа (има их чак 29), већ би се могле спровести и корекције постојећег решења којим су нарушене одређене географске целине, а управо су то и главне тачке ка којима су усмерене неке од критика.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹⁷ Међу онима који заступају ово становиште јесте, на пример, и Петар Матић, са којим смо имали прилике да сарађујемо у оквиру неких заједничких истраживачких подухвата, као и да разменимо мишљење о овој теми током више него конструктивних разговора у оквиру наше матичне куће – Института за политичке студије у Београду. Наиме, поред непосредене демократије, у истраживачком фокусу Петра Матића, управо је локална самоуправа и њено институционално (ре)дизајнирање, као и само питање регионализације и територијалне политике. На једном месту, ослањајући се на Вајриненово (Raimo Väyrynen) разликовање физичког и функционалистичког схватања регионализма, Матић објашњава функционалистички приступ, прецизирајући да се ту узимају у обзир „економски, културолошки и околишки фактори који воде стварању и променама унутар регионалних структура“. За разлику од тога, „традиционално, државноцентрично виђење односа државе и региона“ карактеристично је за тзв. физичко становиште и с њим повезан истраживачки приступ. Петар Матић, „Регионализам и територијална политика у Европи“, *op. cit.*, стр. 42–43; уп. Raimo Väyrynen, "Regionalism: Old and new", *International Studies Review*, Vol. 5, No. 1/03, Blackwell Publishing, The International Studies Association, 2003, стр. 26. За више о Матићевом становишту, видети: Петар Матић, *Редизајнирање локалне самоуправе: Теоријски и упоредни оквир за модернизацију локалне самоуправе у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2012; као и наш приказ ове студије: Aleksandra Mirović, "Institutional design of local self-government in the function of strengthening the political subjectivity of citizens" (Book review: Petar Matić, *Redesigning Local Self-Government: Theoretical and Comparative Framework for Modernisation of the Local Self-Government in Serbia*, IPS, 2012), *Serbian Political Thought*, Vol. 7, No. 1, 2013, стр. 105–110; такође и: Петар Матић, Александра Мировић, „Локална самоуправа у контексту модернизације“, *Политичка ревија*, вол. 29, бр. 03, 2011, стр. 259–276.

¹⁶⁹⁸ На пример, у једној таковој критичкој оцени каже се „... треба имати у виду да је стварање великог броја округа, 1992. године, и дељење одређених географских целина раније насталих, нанело доста штете, али и створило подлогу за нереалне захтеве за престапање ових округа у регионе“. Никола Крсмановић, „Устав и регионализација Србије“, *op. cit.*, <http://revija.kolubara.info/sh/114/20/709/Ustav-i-regionalizacija-Srbije.htm?quot=&st-text=4%22> (01/06/2019).

Има, међутим, и таквих мишљења у којима се истиче да решење не треба тражити ни у постојећим окрузима нити у неким новим регионима, јер и једни и други представљају вештачке и нефункционалне целине (при чему не треба заборавити да ће „рачун за нефункционални регион стићи веома брзо ако економски разлози за стварање регија не преовладају“),¹⁶⁹⁹ већ да се треба фокусирати на природне регионе који већ постоје у Србији. У образложењу једног таквог становишта стоји следеће:

„Природни региони већ постоје у Србији. Постоје историјски региони и етнички региони. Дobar део наших проблема настао је покушајима да се оно што већ постоји на неки начин уклони или стави у други план, било новим поделама на округе, било кроз 'изборну геометрију' која је у извесним периодима коришћена да би се умањио утицај мањина или појединих региона на општу политику државе. *Покушај да се постојећи региони замене неким новим како би се спречиле или ојачале центрифугалне силе ни овога пута неће успети*“ (курзив – А. М. Ј.).¹⁷⁰⁰

Сходно овом становишту, предност се даје „децентрализацији чији је циљ демократија и дерегулација“, а не „регионализацији која ће се борити око новца и овлашћења са централном државном влашћу“.¹⁷⁰¹ Но, неки би вероватно ту одмах истакли примедбу да без овог другог – дакле, одговарајућих финансијских средстава и надлежности – нема ни оног првог, што ће рећи суштинске децентрализације.

У закључном резимирању, важно је подвући да политика регионалног развоја не мора, дакле, нужно да буде усмерена на концепт и процес

¹⁶⁹⁹ Предраг Савић, „Регионализација, децентрализација, провинцијализација, итд.“, *Ревуја Колубара*, бр. 113, септембар 2003, <http://revija.kolubara.info/sh/113/20/669/Regionalizacija-decentralizacija-provincijalizacija-itd.htm?quot;=&st-text=3%22> (11/12/2017).

¹⁷⁰⁰ *Ibid.* Ово мишљење је, у горенаведеном и, према нашем мишљењу, веома занимљивом ауторском тексту, изнео Предраг Савић – бивши посланик у Скупштини СЦГ и члан Грађанског савеза Србије (ГСС).

¹⁷⁰¹ *Ibid.*

унутрашње регионализације земље, иако је пожељно да укључи неки садржајнији облик децентрализације; јер, како смо објаснили, децентрализација и регионализација нису једнозначни појмови и не морају да подразумевају један исти процес. При томе, децентрализацијом се може дати неки подстицај регионалном развоју, али то још увек не значи гаранцију за једну излазну стратегију (у смислу решења за смањење сиромаштва и разлика у развоју), када је реч о недовољно развијеним, а посебно оним најсиромашнијим подручјима у оквиру неке земље. Наиме, такве области, уз децентрализацију власти или без тога, сигурно се не могу развијати путем ослањања само на своје капацитете. Стога је ипак кључна државна стратешка политика регионалног развоја, која захтева адекватну и прецизну законску регулативу и одређен институционални оквир потребан за њену имплементацију, а укључује пре свега обезбеђивање подстицаја кроз субвенције, различите бенефиције и друге врсте помоћи за таква, економски угрожена подручја. То је управо пракса и унутар саме Европске уније.

Етнички хетерогене државе, посебно оне са концентracијом мањинске популације (припадника националних, етничких, језичких, верских мањина) у одређеним областима или регионима, морају, пажљиво планираном политиком регионалног развоја, превентивно да делују на спречавању међуетничких конфликта и да и на тај начин спроводе стратешко управљање међуетничким односима. Ту је, не би било претерано рећи, императив регионална политика која би била усмерена на обезбеђивање таквог развоја какав је, као циљ, одређен и у оквиру стратегије *Европа 2020*, а који укључује „мудар, одржив и инклузиван раст“ (енгл. *smart, sustainable and inclusive growth*).¹⁷⁰²

6.1.5. Културна и образовна политика

У литератури постоје бројне дефиниције културе које су, мање или више, недовољно прецизне, а често и са тенденцијом да се у одређењу појма

¹⁷⁰² „Политика регионалног развоја ЕУ“, <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=6> (26/02/2017).

постигне некаква свеобухватност.¹⁷⁰³ У лексичком смислу, појам културе има латинско порекло и премда је због тога постало уобичајено да се његови корени у целисти тако сагледавају, у садржајном или значењском смислу, пак, овај појам потиче од софиста. А управо једна димензија софистичког појма културе чини се као веома занимљива и значајна са аспекта проблематике којом се овде бавимо. Она гласи да „није култура само оно што добијамо наслеђем, пореклом, но и оно што учинимо од наслеђених диспозиција, као и од традиције и садашњости“.¹⁷⁰⁴ За потребе овог рада, међутим, потпуно би била задовољавајућа и дефиниција која културу једноставно одређује као скуп „вредности, ставова, уверења, оријентација и основних претпоставки које преовлађују међу људима у друштву“ или једној

¹⁷⁰³ На пример, у теорији су веома честа настојања да се култура дефинише као скуп одређених културних чињеница, чему је нарочито допринео Едвард Тејлор (Edward B. Tylor), познати истраживач примитивних друштава, својим одређењем културе (или цивилизације – будући да је он ове појмове третирао као својеврсне синониме) „као 'комплексног скупа' који обухвата сазнања, веру, уметност, моралне и правне норме, обичаје“. Даље, према Божовићевој интерпретацији Тејлора, ту „нису заборављене ни способности и навике које човек као члан друштва развија и прихвата. Ту су малтене присутне све вредности и све манифестације човековог живота – све што није биологија и огољена природа“. Нав. према: Ратко Божовић, „Култура“, одредница у: Милан Матић (гл. ред.) *Енциклопедија политичке културе*, *op. cit.*, стр. 569. Поред оваквог и сличних позитивистичких одређења културе, у којима се она превасходно везује за друштвене вредности, често су присутни структуралистички и бихејвиористички приступи где се акценат ставља на одређен културни модел или структуру културе, односно на модел специфичног културног понашања (пример овог последњег је приступ америчког антрополога Франца Боаса /Franz Boas/). О томе у: *Ibid*, стр. 569–570. Но, и у оквиру савремене културалне психологије подвлачи се та снажна веза између културе и понашања. Тако се, рецимо, у једном оксфордском приручнику из ове обалсти наглашава да је „култура значајан претходни чинилац, али и последица понашања“, те да она „олакшава, али и ограничава понашање“ (David Matsumoto, "Preface", у: David Matsumoto (ed.), *The Handbook of Culture and Psychology*, Oxford University Press, Oxford, United Kingdom, 2001, стр. viii).

¹⁷⁰⁴ Нав. према: Ратко Божовић, „Култура“, *op. cit.*, стр. 566. Ратко Божовић, између осталог, и овако објашњава полемички начин на који су софисти развили појам културе, супротстављајући га етосу тадашњег грчког племства. При томе, Божовић критикује савремену културологију где се у већини случајева, при разматрању генезе културе као појма и идеје, још увек заобилазе софисти због својеврсне интелектуалне обазривости услед старих, платонистичких предрасуда о њима.

друштвеној групи.¹⁷⁰⁵ Такође, за питања која овде разматрамо, поред културе у општем смислу и националне културе и традиције (у смислу етно-културних идентитета), значајну категорију представља и политичка култура – као „онај део опште културе једног друштва који обухвата вредности, уверења, ставове, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на политику и политичка питања, као она питања која се односе на опште услове заједничког живота у једном друштву и на избор праваца и циљева укупног друштвеног развика“.¹⁷⁰⁶

У друштвеним условима етничке хетерогености и културног плурализма, а нарочито у случају постконфликтних друштава, значајна је улога државе и њених институција у очувању културне различитости, заштите, развоја и афирмације свих партикуларних етно-културних идентитета, како већинског, тако и мањинских, те развоја и промоције савременог идентитета саме земље у питању. То, између осталог, значи и да држава треба подстицајно да делује да се у друштву успостави и унапређује

¹⁷⁰⁵ Нав.према: Konstantin Popkov, "It's all about culture. Values shape human progress. Leadership matters", 18 јуна 2016 г, <http://kpopkov.blogspot.rs/2016/06/promoting-progressive-cultural-change.html> (17/05/2017); исто и: Konstantin Popkov, "It's all about culture. Values shape human progress", The McCain Institute for International Leadership, Arizona State University, March 26, 2015, <https://www.mccaininstitute.org/blog/its-all-about-culture-values-shape-human-progress/> (17/05/2017).

¹⁷⁰⁶ Милан Матић, „Политичка култура“, одредница у: Милан Матић (гл. ред.), *Енциклопедија политичке културе*, оп. cit, стр. 830; исто и: Милан Матић, Милан Подунавац, *Политички систем: Теорије и принципи*, ФПН, Београд, 1997, стр. 348. Треба истаћи да, поред оваквог, доста широког и општег одређења политичке културе као дела опште културе једног друштва, постоје и другачија схватања. На пример, Истон (David Easton) је истакао да политичка култура није нужно део опште културе, док су Габриел Алмонд (Gabriel A. Almond) и Сидни Верба (Sidney Verba) – као аутори који су управо, својом чувеном студијом из 1963. год, овај појам инаугурисали у политичким наукама, након чега ће и почети његова веома широка употреба (мада је, како се сматра, сам термин „политичка култура“ настао много раније, готово два века пре тога, а ауторство се приписује Хердеру /J. G. Herder/) – развили једно индивидуалистичко схватање политичке културе, одређујући је као мрежу индивидуалних оријентација и ставова припадника једног друштва према политичком систему и његовим различитим деловима, као и према сопственој улози у њему (према: Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *Civilna kultura: Politički stavovi i demokratija u pet zemalja*, *Politička kultura*, Zagreb, 2000, стр. 20). Дакле, код Алмонда и Вербе акценат је, видимо, на системском приступу, као и на субјективним и психолошким димензијама политичке културе.

култура сећања или, како неки више воле да кажу, памћења. Када је реч о овој врсти културе, треба имати у виду да је за њу веома важан однос према традицији и прошлости. Ево како ту везу између (културе) сећања и традиције, односно прошлости, објашњава Ђуро Шушњић:

„Традиција је избирљиво сећање, покушај да оживимо истинске вредности из наше прошлости! ... Традиција је најбољи избор из прошлости: чишћење сећања! ... Човек може да мисли уназад, кад се сећа, и унапред, кад се нада. Када се ми, данашњи, осврћемо уназад, тражећи иза себе путоказе за свој живот, онда то није пуко окретање прошлости, већ оном што је у њој било истинито, добро, лепо и свето, то јест што је и за нас данашње драгоцено“.¹⁷⁰⁷

У погледу заједничког, националног сећања, то јест онога што се назива „колективна меморија народа“, па и саме културе која је усмерена на очување или чување од заборавља традиционалних вредности и обичаја, некада треба бити обазрив. То нарочито важи када се имају у виду она упозорења о традицији као конструктивистичком феномену, која на теоријском пољу долазе из оквира андерсоновске постмодернистичке парадигме, а на пољу емпирије – из низа савремених искустава, чији смо сведоци, са конструкцијом традиције на бази фалсификовања историје.¹⁷⁰⁸

¹⁷⁰⁷ Ђуро Шушњић, „Препреке на путу разумевања, поверења и помирења“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 104–105.

¹⁷⁰⁸ Један добар пример оваквог конструктивистичког приступа традицији и прошлости у процесу креирања националног идентитета, даје случај БЈР Македоније (сада већ са новим именом Република Северна Македонија) чији вишедценијски спор са Грчком није био само спор око имена Македонија (у којем је Атина видела безбедносну претњу и потенцијалне иредентистичке тенденције), већ и око присвајања од стране ове новонастале државе важних идентитетских елемената и дела историјске баштине савремене грчке државе и нације. То је, рецимо, био случај са значајним историјским фигурама и великим владарима античке Македоније – Филипом II и његовим наследником Александаром Великим, током чије владавине су грчки културни утицај и моћ достигли свој врхунац (проширивши се у средњој и источној Азији, као и у северној Африци); те симболом Сунца, тј. шестнаестокраке Звезде Вергине (грч. *Ηλιος της Βεργίνας*), коју је БЈРМ користила на својој државној застави од 1991. до 1995. год, када је, под грчким притисцима, била принуђена да је уклони. Иначе, реч је о

знаку који је још 1977. откривен на ковчегу Филипа II у Грчкој и који је већ увелико био симбол грчког северног региона Македонија, да би 1993. год. Резолуцијом грчког парламента био проглашен и за званичан национални симбол Грчке. Сличан, конструктивистички приступ демонстриран је у овој бившој југословенској републици и када је реч о верској традицији, на шта имплицира тамошњи однос према Српској православној цркви.

Међутим, македонска Влада под вођством Зорана Заева показала је склоност ка компромису (најава, а потом и промена назива скопског међународног аеродрома и главног аутопута који су носили име Александра Великог), како би се неутралисала грчка блокада ове земље у процесу евроатлантских интеграција, док је решавање ових спорних питања са Атином интензивирано уз посредништво америчког дипломате и специјалног изасланика УН-а – Метјуа Нимица (Matthewa Nimetza). Видети нпр: „Ципрас: Македонска нација никада није постојала“, Извор: *Срна, Блиц*, 20.01.2018, <https://www.blic.rs/vesti/svet/cipras-makedonska-nacija-nikada-nije-postojala/w0zhjvb> (07/03/2018); „Нимиц: Време је да се реши спор Македоније и Грчке“, Извор: *Бета, Вечерње новости*, 30. јануар 2018, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:709155-Nimic-Vreme-je-da-se-resi-spor-Makedonije-i-Grcke> (07/03/2018); „Aerodrom u Skoplju i autoput zvanično preimenovani“, *Al Jazeera Balkans*, 15. februar 2018, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/aerodrom-u-skoplju-i-autoput-zvanicno-preimenovani> (07/03/2018).

17. јуна 2018. године, потписивањем Преспанског споразума (мкд. *Преспански договор*, грч. *Συμφωνία των Πρεσπών*) у пограничној области Преспа, на грчкој страни Преспанског језера, уз посредништво представника УН-а, стекли су се услови да се оконча вишегодишњи спор око имана Македоније са суседном Грчком. Тим споразумом постигнут је договор око прихватања званичног имена Република Северна Македонија, након спровођења референдума о овом питању и промене Устава у тој земљи, а Грчка се сложила и да се држављанство те земље означава као македонско/ држављанин Републике Северне Македоније, као и да се њен службени језик може назвати мекедонски језик. Преспански споразум који је, због много уступака учињених са грчке стране, постао веома споран у Грчкој, поделивши не само тамошње политичке партије, већ и саме грађане те земље, ипак је у јануару 2019. год. „тесном“ већином ратификован у грчком парламенту, чиме је том историјском „договору између Атине и Скопља... дата (је) законска снага“ и истовремено македонској држави отворен пут у НАТО и ЕУ (према: „Ратификован Преспански споразум: Ципрас извојевао још једну победу у Скупштини“ /Јасмина Павловић Стаменић/, *Политика*, 25.01.2019, <http://www.politika.rs/sr/clanak/421205/Ratifikovan-Prespanski-sporazum/29.01.2019/>). Ово је била још једна политичка победа грчког премијера Алексиса Ципраса (Αλέξης Τσίπρας) и његове радикално-левичарке коалиције СИРИЗА, док су против били сви они који су овај споразум видели као „националну срамоту и пораз“ (од умерено и крајње десних снага, преко партија левице, до појединих независни посланика). *Ibid*.

Такође, јануара 2019. год. у македонском Собрању, двотрећинском већином, усвојене су измене македонског Устава којима је, сходно постигнутом споразуму са Грчком, промењено уставно, тј. званично име ове државе у Република Северна Македонија.

Управо је тврдња Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson) та да „прошлост која се не може призвати памћењем, мора да се приповеда“.¹⁷⁰⁹

Но, својим импутима „одозго“, држава исто тако треба да допринесе успостављању и ширењу културе универзалних људских права, као и културе разумевања (толеранције) и дијалога,¹⁷¹⁰ укључујући ту и интеркултурални дијалог. Могућност овог последњег – дакле, развоја односа између различитих култура у њиховој дијалошкој, то јест комуникативној форми – зависи пак од постојања оних претходно наведених културних и вредносних оријентација: критичког односа према властитој култури, наслеђу и прошлости, с једне, и отворености према другима и њиховој култури, с друге стране. И овде се поново можемо ослонити на речи Шушњића, који је то изразио на следећи начин: „... комуникација између две културе могућа је само под условом да се оба културна система схвате као отворена,

¹⁷⁰⁹ Нав. према: Ненси Вуд, „Памћење и цивилно друштво“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, *op. cit.*, стр. 169. Овакво становиште произлази из оне Андерсонове концепције нације као виртуелне или „замишљене заједнице“ (в. Бенедикт Андерсон, *Нација: Замишљена заједница*, *op. cit.*). Међутим, Ненси Вуд (Nancy Wood) ће, на пример, овај конструктивистички став извести у његовој крајњој форми, тврдећи да је, попут сваког сећања, и заједничко, тј. национално сећање уобразиљни конструкт, ма какве биле стварне историјске одреднице постојања одређене нације. Ненси Вуд, „Памћење и цивилно друштво“, *op. cit.*, стр. 169. О томе смо говорили и у: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit.*, стр. 93.

¹⁷¹⁰ О толеранцији као прворазредној вредности демократског друштва и значају културе разумевања и дијалога за успоставу и развој демократског грађанства и пуне равноправности његових чланова, говорили су многи аутори. Овде ћемо издвојити само неке од њих. Поред већ цитираног рада Ђура Шушњића („Препреке на путу разумевања, поверења и помирења“, *op. cit.*, стр. 103–111), у том смислу нарочито је значајна и једна његова студија: Ђуро Шушњић, *Дијалог и толеранција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994; такође, видети и: Далиборка Уљаревић, „Значај и улога толеранције у демократском друштву“, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005. стр. 23–33; као и: Anna Elisabetta Galeotti, "Citizenship and equality: The place for toleration", *Political Theory*, Vol. 21, No. 4. 1993, стр. 585–605; Anna Elisabetta Galeotti, "Identity, difference, toleration", у: John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips (eds.), *The Oxford Handbook of Political Theory*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 564–580.

недовршена и несавршена – само тако могу један другог да употпуне, оплоде и усаврше“.¹⁷¹¹

Све ово, о чему је овде било речи, треба заправо заједно да води развоју културе мира и општем прихватању и интериоризацији њој инхерентних вредности, тако што би оне биле дубоко укоренење и трајно усвојене као вредности цивилног и цивилизованог начина живота. Важни механизми на том нормативном пољу институционалног деловања, који могу имати улогу од непроцењивог значаја у томе, јесу управо образовање и образовна политика, као она подручја где постаје веома видљив практичан, то јест друштвени и вредносни допринос институционалне теорије.¹⁷¹² Другим речима, образовање на свим нивоима и у свим облицима – од његовог формалног, преко неформалног, до тзв. информалног вида – као и сама образовна политика, представљају канале за развој општедруштвене свести и „цивилног вредносног амбијента“, односно механизме „... сталне политичке едукације и социјализације јединки за вредности демократске

¹⁷¹¹ Ђуро Шушњић, „Препреке на путу разумевања, поверења и помирења“, *op. cit.*, стр. 105.

Овде смо превасходно желели да нагласимо значај отворености културе и спремности да се она даље развија, унапређује и надограђује, између осталог и кроз комуникативне односе са другим културама, али без тенденције да превише зађемо на терен теорије акултурације, где се, како смо раније објаснили, фокус ставља на културне контакте и трансформацију култура (преузимање елемената друге/их културе/а) путем таквих процеса културне интеракције. Видети: Овај рад, гл. V, секција 5.2.3.

Иначе, феномену акултурације нарочито је посвећена пажња у оквиру савремене културалне психологије (тзв. психологија акултурације). Више о томе видети, на пример, у: John W. Berry, "Conceptual approaches to acculturation", у: Kevin Chun, Pamela Balls Organista, Gerardo Marín (eds.), *Acculturation: Advances in Theory, Measurement, and Applied Research*, American Psychological Association, Washington DC, 2003, стр.17–37; Colleen Ward, "Thinking outside the Berry boxes: New perspectives on identity, acculturation and intercultural relations", *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 32, No. 2, March 2008, стр. 105–114; Colleen Ward, "The A, B, Cs of acculturation", у: David Matsumoto (ed.), *The Handbook of Culture and Psychology*, *op. cit.*, стр. 411–445.

¹⁷¹² Видети, на пример: Patricia Burch, "Educational policy and practice from the perspective of institutional theory: Crafting a wider lens", *Educational Researcher*, vol. 36, No. 2, 2007, стр. 84–95.

политичке културе“.¹⁷¹³ Још је, наиме, Имануел Кант (Immanuel Kant) процес просвећивања грађанства видео као средство за ослобађање од политичког непунолетства, које је иначе сматрао за последицу конформизма људи; те је устврдио и то да грађанска јавност има капацитет да сама себе просвећује и да је ово, уколико она ужива слободу, чак и неминовност.¹⁷¹⁴ Но, када је реч о едукативној и просветитељској функцији савремене државе, макар оне са простора Европе, важан референтан оквир у креирању образовне политике и система образовања даје Повеља Савета Европе о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права. У њој се образовање у ширем смислу одређује управо „као одбрана од пораста насиља у друштву, расизма, екстремизма, ксенофобије, дискриминације и сваке нетолеранције“.¹⁷¹⁵

Већ из овога јасно произлази да у погледу питања националног идентитета, култура и образовање представљају вишеструко значајне области. Заправо, реч је подручјима која обухватају различите идентитетске димензије и која су подједнако важна за сва три стуба идентитетске политике: за инклузију, заштиту и очување мањинских идентитета, то јест за остваривање мањинских права; потом, за очување, промоцију и одрживи развој идентитета већинске групе, али и за демократизацију и модернизацију оба ова идентитетска типа (путем јачања заједничког, политичког идентитета свих грађана); као и за национално брендирање, односно одређено стратегијско управљање националним идентитетом и развој бренда државе.

6.1.5.1. Поље националног брендирања

Најпре ћемо размотрити културну и образовну политику са аспекта трећег стуба идентитетске политике – националног брендинга. Но, како је

¹⁷¹³ Љубиша Деспотовић, „Политичка социјализација вредности цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004, стр. 206.

¹⁷¹⁴ Видети: Имануел Кант, „Одговор на питање: Шта је просвећеност“ (1784), у: *Ум и слобода: Списи из филозофије историје, права и државе*, Идеје, Београд, 1974, стр. 41–48.

¹⁷¹⁵ Повеља Савета Европе о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права, 2010, усвојена у оквиру Препорука Комитета министара CM/Rec(2010)7, <https://rm.coe.int/1680487823> (08/03/2018), стр. 3.

националном брендирању посвећен посебан одељак ове главе, а о томе ће бити речи и у оквиру секције где се разматра политика туризма, овде ћемо се осврнути само на конкретну улогу и значај културе и образовања у том процесу. Управо ћемо у тој каснијој анализи показати, између осталог и на примерима Канаде и Шпаније, да су култура, културне вредности и дух једног народа изузетно битни за развој националног бренда. Ови идентитетски елементи су, наиме, у самом средишту бренда државе.

Култура на најбољи начин може репрезентовати дух и суштинске вредности једног народа или земље и преносити их ка разним групама јавности. То је та комуникативна моћ културе. Како Сајмон Анхолт (Simon Anholt) каже: „Истина је да култура игра кључну улогу у процесу изградње репутације једне земље, у усмеравању перцепција јавности ка потпунијем, већем и трајном разумевању те земље и њених вредности“.¹⁷¹⁶ Он, међутим, објашњава да, и поред тога, постоји неразумеваше ове културне моћи, те да се улога културе у промоцији земље често сматра проблематичном, услед уобичајеног схватања културе као непрофитне активности, нечега што „није на продају“ и „добротворне или филантропске дужности“.¹⁷¹⁷ Иако владе углавном разумеју и признају да постоји потреба, па чак и нека врста захтева, за представљањем културних достигнућа своје земље, због поменутих погледа на културу постоји забринутост и страх од осуде за трговину културним идентитетом, односно због очекивања финансијског повраћаја од те инвестиције, као и у случају сваке друге инвестиције. Али, према Анхолтовом мишљењу, већ и таква, раширена перцепција културе као непрофитне области може само да додатно допринесе како комерцијалном и туристичком, тако и државном брендингу. Јер, могуће је да ће, услед таквог схватања, потенцијални потрашачи и други актери на културне садржаје које нуди једна земља гледати као на „промотивни поклон“ који иде уз одређени комерцијални идентитет“.¹⁷¹⁸ Реч је, заправо, о томе да „представљање

¹⁷¹⁶ Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2007, стр. 97.

¹⁷¹⁷ *Ibid.* О неким критичким погледима на промоцију културе видети, на пример, у: Melissa Aronczyk, Devon Powers (eds.), *Blowing up the Brand: Critical Perspectives on Promotional Culture*, Peter Lang, New York, 2010.

¹⁷¹⁸ Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, op. cit, стр. 97.

културе једне земље пружа имиџу те земље свеобухватни квалитет дигнитета, без чега можда комерцијални брендови и могу, али земље не могу“.¹⁷¹⁹ Ипак, и комерцијални бренд неке земље има много мању вредност и пријемчивост за глобалне потрошаче без свог, како би Анхолт рекао, „културног контрапункта“, односно онога што бисмо могли да назовемо културним брендом те земље.

Анхолт даље разјашњава да култура, услед своје аутентичности, има посебну вредност за развој националног компетитивног идентитета. Наиме, читав овај концепт компетитивног идентитета, који је иначе поменути аутор и развио, базира се на стратегији капитализовања и веште употребе националних посебности (стратегијско управљање националним идентитетом) ради успешног позиционирања земље на глобалном тржишту. А управо свака национална култура, баш као и национална географија, има своју посебност и представља јединствену карактеристику дате земље. Уосталом, култура је та која данас, у највећем делу, и чини разлику.¹⁷²⁰ Стога

¹⁷¹⁹ *Ibid.*

¹⁷²⁰ Култура јесте та која, путем културног стваралаштва, културног наслеђа и традиције, те културног диверзитета итд, твори специфичност и диферентност једног друштва. Но, нису ретке ни оне тврдње у којима се иде и корак даље, тако што се чак и разлике у степену економског развоја између појединих друштава доводе у везу са њиховим културним одликама и вредностима. На пример, Давид Ландес (David Landes) је закључио да „ако смо ишта научили из историје економског развоја, то је да култура чини скоро сву разлику“ (David Landes, "Culture makes almost all the difference", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington /eds./, *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, *op. cit.*, стр. 2). Он ту полази од једне веберовске позиције да економски развој у капитализму захтева креирање „новог човека“, који је обликован да живи и ради на одређен начин. Овакав став се, заправо, заснива на Веберовој тези о постојању везе између, с једне стране, културних карактеристика протестаната, као што су нпр: рационалност, марљивост, организованост и продуктивност, и, с друге, њиховог економског успеха. Видети: *Ibid.*, стр. 11–12.

Иако је сасвим извесно да одређене културне матрице које произлазе из религијских веровања утичу како на индивидуални, тако и на друштвени развој, пре свега у погледу одређеног духовног и вредносног обликовања, тезе о вези између религије и економије као некаквој директној и монокаузалној релацији нису утемељене. Сведоцимо смо, међутим, да и поред тога, ова веберовска теза није изгубила на својој актуелности ни данас. Наиме, недавно су објављени резултати једног истраживања Светске банке које је, под називом „Комунизам као несрећна појава“ ("Communism as the unhappy coming"), спроведено од стране ауторског двојца кога чине бугарски економисти – Симеон Ђанков, бивши министар финансија Бугарске, и Елена Николова, са Лондонског универзитета – и у којем су

коришћени подаци за више од сто земаља (подаци из анкета о светским вредностима и животу у транзицији Европске банке за обнову и развој). У овој квазинаучној анализи, која заправо има јасан и практично нескривен пропаганди циљ – премда уз једну накнадну ограду и практично признање да је религија само један од многобројних фактора који обликују политички и економски развој – изнет је закључак да је заостајање у економском развоју земаља са доминантном православном религијом везано за културне карактеристике те верске традиције, која је наводно „старомодна, не прихвата нове идеје и ослања се на мистику уместо на разум“. Ту је истакнуто да, у односу на каталоке, протестанте и нерелигиозне, који су наводно рационални и практични, православци имају „мањи социјални капитал, преферирају старе идеје и сигурне послове“. Будући да тешко прихватају промене и нове идеје, те да ретко преузимају ризик, према тумачењу ових аутора, православци не само да су осуђени на сиромаштво већ су и мање срећни. Поред тога, православље се ту доводи у везу и са левичарском политичком оријентацијом, те са снажнијом подршком економском деловању државе. И не само то, него ови аутори износе једну још скандалознију тврдњу да је православље, будући да подразумева понизност и послушност, у економском смислу и погубније за источноевропске народе од комунизма. Све нав. према: Simeon Djankov, Elena Nikolova, *Communism as the Unhappy Coming* (English), Policy Research Working Paper, No. WPS 8399, World Bank Group, Washington, D.C., 2018, <http://documents.worldbank.org/curated/en/303241522775925061/Communism-as-the-unhappy-coming> (08/05/2018). Јасно је да је реч о једној, у научном смислу, неутемељеној анализи у којој се не узимају у разматрање други, заправо и суштински фактори који су допринели том савременом економском напретку и богатству држава римокатоличког и протестантског Запада, као што су: присвајање домородачких, рудама богатих територија; експлоатисање ресурса из некадашњих колонија итд; све до данашњег наметања неоколонијалних односа остатку света и изношења профита из других земаља од стране њиховог корпоративног капитала. С друге стране, потпуно се занемарује чињеница да су, поред дуготрајне фазе социјалистичког уређења са свим његовим последицама за развој тржишта и предузетничког духа, што иначе нема никакве везе са религијом, готово све источноевропске земље доминантно православне традиције биле под вишевековном турском окупацијом која је пресудно утицала на њихово привредно назадовање, те да никада нису имале довољно стабилан и континуиран развој попут западноевропских земаља.

Многи домаћи, економски, културолошки и други стручњаци и верски аналитичари оценили су ову анализу не само као потпуно нетачну и ненаучну, већ и као „јефтину западњачку пропаганду“ која има јасан идеолошки и политички циљ. Тако, на пример, професор Мило Ломпар објашњава да је ту „замисао (је) управљена да се угради комплекс кривице (и инфериорности – прим. А. М. Ј.) у православну традицију, да се тај комплекс кривице инструментализује у комплекс супериорности западне традиције и да се на тај начин... обезбеди идеолошко првенство у сфери идеја, односно практично првенство у сфери политичко-економских дејстава“ (Ненад Зорић, „Последњи трзај империје против Русије: Мета је православље“, *Спутник* /Србија/, 08.05.2018, <https://rs.sputniknews.com/komentari/201805081115532760-zasto-svetska-banka-tvr-di-da-pravoslavlje-utice-na-razvoj-/> /08.05.2018/). Према овом тумачењу, с обзиром на то да Русија

и јесте логично да се путем ње обезбеди потребна дистинкција државе као брэнда.

Када је реч о култури и националном брэндирању као значајном делу идентитетске политике, један аспект те проблематике показује се као нарочито важан за тему којом се бави овај рад. Национални брэнд многих држава, а посебно развијених западноевропских земаља, још увек се ослања на њихов традиционални имиџ који је обликован у једном другачијем културном и друштвеном контексту, везаном за њихову монокултуралну прошлост. Данас, међутим, у новим околностима стално растуће плуралности ових (пост)модерних и веома комплексних друштава, која се заправо одликују све већим степеном етно-културне хетерогености, тај, на традиционалним, то јест монокултурним елементима формиран идентитет, као и на бази њега изграђен национални имиџ, не одговарају овој савременој реалности. Као такви, они – према Анхолтовим нализама – представљају и одређену претњу по стабилност ових друштава, јер могу подстицајно деловати на међуетничке, односно међурасне тензије, будући да се значајан део популације, који не дели вредности и карактеристике тих традиционалних идентитета, на тај начин игнорише или чак маргинализује, што код њих изазива незадовољство.¹⁷²¹ Стога, Анхолт сматра да многе

има централну позицију међу православним земљама, „основни смисао тако постављеног истраживања, а које карактеристично воде бугарски аутори... јесте да се да нови замањ нечему што бисмо могли назвати укупним комплексом дејстава русофобије“ (*ibid.*). Ломпар, заправо, жели указати на то да, поред функције обезбеђивања оног што он назива „идеолошки алиби“ за потчињавање држава са доминантном православном традицијом, крајњи циљ истраживања овог типа јесте „управљен на руску државотворну, идеолошку и религијску традицију“ (*ibid.*). Он је са веома јаким аргументима оспорио и изнету тезу о томе да је искључиво православљу инхерентна левичарска политичка оријентација, односно комунистичка доктрина, износећи пример Чешке и Пољске, које су, као католичке земље, такође назадовале у економском смислу у доба комунизма, премда, према логици изнетој у овој анализи, испада да је требало да оне напредују с обзиром на своју религијску традицију и с њом наводно повезане вредности и врлине. На концу, неупитна је чињеница да је традиција хришћанског социјализма нешто што је подједнако присутно како у оквиру западног, тако и источног хришћанства, а професор Ломпар је као пример навео покрет у Латинској Америци који се називао социјализмом католицизма.

¹⁷²¹ О томе видети у: Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, *op. cit.*, стр. 98–99. Анхолт истиче случај Француске као добар пример ситуације где прича о националном брэнду, још увек у значајној мери базирана на

земље данас, у светлу тих промена у демографској структури њихових друштава, треба да преиспитају начин на који врше самоидентификацију и представљају тај свој идентитет спољном свету. Овај аутор признаје да је то не само један од највећих задатака са којим се суочавају све данашње државе и њихове владе, већ и озбиљан изазов за његов концепт компетитивног идентитета, односно за начин на који је овај развијен.¹⁷²² Међутим, он сматра да ипак постоји решење које се огледа у иновативним начинима презентације културног наслеђа и стављању подједнаког нагласка и на савремено културно стваралаштво: „Изазов за све земље је да пронађу начине континуираног и поновног представљања својих културних достигнућа из прошлости, заједно са њиховим модерним еквивалентима, и то тако да буду свежа, релевантна и привлачна за млађу публику“.¹⁷²³ Анхолт то види као „једну продуктивну дилему“ за савремене државе, јер умањује могућност за њихова искушења „да остану спавати на својим ловорикама и да живе у прошлости“.¹⁷²⁴ У томе се, дакле, крије додатни значај и једна посебна функција коју имају савремена култура и стваралаштво.

Такође, овде треба подвући да и само образовања може да има битну улогу у процесу националног брендирања, и то како у оној његовој димензији која се односи на домћу јавност, то јест јачање националне свести и лојалности сопствених грађана према држави, као и на подстицање њихове активне улоге у националном брендингу, тако и у погледу (ре)позиционирања земље у међународном окружењу. Када је реч о оном првом – развијању осећаја лојалности према држави код младих генерација и

традиционалном монокултурном идентитету, не одговара данашњој реалности која се одликује мултирасном структуром, односно етно-културном хетерогеношћу француског друштва. То, по мишљењу овог аутора, делимично објашњава и актуелне међурасне тензије у овој земљи. Он каже да „начин на који се ова земља види, а у неком степену и начин на који она и даље себе представља спољном свету, још увек су једна стара прича о моћи белих хришћанских Европљана. Међутим, многи припадници француског народа, који нису ни бели ни хришћани, осећају да су искључени из те националне приче: И, наравно, то узрокује горчину и озлојађеност.“ *Ibid*, стр. 99.

¹⁷²² *Ibid*.

¹⁷²³ *Ibid*, стр. 98.

¹⁷²⁴ *Ibid*.

њиховој припреми за преузимање активне улоге у процесу и политици националног брендирања – то се може постићи кроз њихово упознавање, путем образовног система, са карактеристикама и значајем националног бренда, процесом развоја позитивног националног имиџа и добре репутације земље, те развијањем одређених способности, вештина и уопште њихових капацитета за професионалан, одговоран и ефикасан бренд менаџмент, итд. Дакле, на тај начин „државе треба да почну да образују децу да буду боље информисана и да са више ентузијазма и поноса заступају своју сопствену земљу“.¹⁷²⁵ За подстицање, пак, развоја будуће активне улоге младих у националном брендирању, важно је – и то Анхолт такође подвлачи – да се они од раног узраста уче гостопримству, пружању добродошлице, конверзацијским вештинама и сл, а што је посебно значајно за земље и места који, у економском смислу, зависе од туризма. Уз то, национално брендирање, односно изградња конкурентног идентитета земље, јесте, како поменути аутор каже, „један од ретких ефективних начина контроле губитка становништва“, ¹⁷²⁶ а ми ћемо додати и појаве која се назива „одлив мозга“. Анхолт то објашњава на следећи начин: „Ако тинејџери и млади осећају да је то где они живе у срцу ствари, дивљење и поштовање од стране људи у другим местима широм света, да је то место које са поносом зову своје због позитивне реакције коју добијају од свих са којима се сусрећу, онда је далеко мање вероватно да они подлегну моћи бренда неког гламурознијег и даљег места“.¹⁷²⁷

Када говоримо о националном брендирању у смислу изградње имиџа и репутације земље и њеног (ре)позиционирања на међународној сцени, можемо приметити да је и ту улога образовања вишеструко значајна. Тако, на пример, много јачи утицај и веће и дугорочније ефекте може имати едукативна промоција неке земље, кроз образовни систем друге земље, у односу на напоре који се предузимају на пољу класичних маркетиншких техника, рецимо путем телевизијског и другог рекламирања. Поред тога, у погледу поменуте сврхе, значајни бенефити и дугорочни ефекти могу се обезбедити и путем развоја система образовања као својеврсног државног

¹⁷²⁵ *Ibid*, стр. 107.

¹⁷²⁶ *Ibid*.

¹⁷²⁷ *Ibid*, стр. 107–108.

бренда који ће моћи да привуче стране студенте; јер, иако се ради о једном, у суштини, доста сложном и спором процесу, то је и сигурна „инвестицаја за будућност“ чији резултати, како искуство показује, неће изостати. За то су добар пример све оне земље које посебним националним стратегијама настоје привући стране студенте, схватајући онај значај који данас имају „мека“ и „паметна“ моћ. Уосталом, то је и разлог што се све више ставља фокус на размену у образовању и култури, односно на тзв. дипломатију размене, као и уопште на културну и јавну дипломатију, о чему смо раније говорили.

Улогу образовања и културе у процесу националног брендирања најбоље можда описују речи Сајмона Анхолта у оквиру његове анализе и стручног савета који даје за развој националног бренда Сједињених Америчких Држава. Ту он каже:

„Образовати људи некада може да изгледа као да су то капљице у океану, када је ту читав свет који треба да се убеди у вредности једне целе земље, али океан је направљен од капљица... и ако циљате на креаторе мишљења (јавног мњења – прим. А. М. Ј.), ви онда утичете на много више људи а не само на појединца испред себе. Таквим схемама се сади семе разумевања, наклоности и захвалности, који могу остати код људи до краја њиховог живота. Њихова лојалност према тој земљи и њихова жеља и способност да то пренесу другим људима, постају практично непоколебљиве... Али циљ мора бити да се то учини што је дубље могуће, са што је могуће више људи: јер... људи који воле брендове делују као продавци тих брендова“.¹⁷²⁸

Зашто се образовању придаје таква, кључна улога у развијеним друштвима и прогресивним културама објашњава на једном месту и Лоренс Харисон (Lawrence E. Harrison): „Образовање је кључно за напредак у прогресивним културама, док у статичним културама оно има маргинални значај, изузев за елите... Прогресивна култура наглашава будућност, статична

¹⁷²⁸ Simon Anholt, "Anholt Nation Brands Index: How does the world see America?", *Journal of Advertising Research*, Vol. 43, No. 3, September 2005, стр. 303.

наглашава садашњост или прошлост“.¹⁷²⁹ Наиме, према мишљењу Харисона, оријентација ка будућности подразумева један прогресивни поглед на свет, а то, између осталог, укључује и утицај на сопствену судбину. Стога је моћ културе далеко видљивија код земаља које су економски развијене, али и у случају неких етничких мањина, чије матичне државе имају далеко већи економски напредак у односу на већински народ државе у којој живе.¹⁷³⁰ Дакле, за овог теоретичара неразвијеност је ништа друго до стање ума.

У погледу пак Србије и овог аспекта културне политике који је повезан са процесом националног брендирања и стратешким управљањем националним идентитетом, више речи ће бити касније. Стога ћемо овде једино нагласити то да већ и само одсуство стратешког и свеобухватног приступа брендингу нације, а што, између осталог, укључује и њено културно и туристичко брендирање, довољно говори о одсуству схватања и третирања културе – а то исто важи и за образовање – као значајног ресурса економског и општедруштвеног развоја. Једноставно, још увек „Србија није успела кроз процес транзиције да дође до једног ефикаснијег, модернијег система културне политике који би могао да прати изазове глобализације и модернизације у свим облицима“.¹⁷³¹

6.1.5.2. Инклузија, заштита, очување, промоција и развој мањинских етно-културних идентитета

И када је реч о инклузији, заштити, афирмацији и развоју етно-културних идентитета мањинских заједница, као делу шире схваћене идентитетске политике, културна и образовна политика такође имају прворазредну улогу. Најпре, јер су управо то, како смо раније истакли, области државног деловања где се мањинама обезбеђује нетериторијална самоуправа (тзв. културна аутономија), како би им се омогућило да одлучују о идентитетским питањима која их се непосредно тичу. Поред тога, култура и

¹⁷²⁹ Lawrence E. Harrison, "Promoting progressive culture change", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (eds.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, *op. cit.*, стр. 299.

¹⁷³⁰ Као пример, Харисон наводи случај Кинеза у Тајланду, Индонезији, Малезији и на Филипинима. *Ibid*, стр. 300.

¹⁷³¹ Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 133.

образовање представљају подручја где се може дугорочно, а вероватно и најефикасније деловати на обезбеђивању интеграције националних мањина у друштво и, тиме, јачању социјалне кохезије. То су, наиме, поља где се мањински идентитети испољавају, афирмишу и промовишу, и где припадници мањинских група стичу знања о карактеристикама својих партикуларних идентитета (а требало би да се о томе едукују и сви други чланови друштва), о својим мањинским правима и могућностима њихове заштите; али исто тако и о својим грађанским правима и дужностима, дакле, о свом грађанском идентитету који деле са свим осталим члановима друштва и дате политичке заједнице.

У оквир оне ненасилне друштвене инфраструктуре – о којој смо раније говорили као о неопходном услову за трансформацију идентитетских односа и сукоба у етнички хетерогеним и културно плуралним друштвима – свакако да спадају, поред осталог, и образовање и култура, односно институције и јавне политике које су с њима у вези. Видели смо, наиме, да културна димензија, усмерена истовремено и на уважавање и на промену постојећих културних образаца – при чему се ово друго врши путем промовисања културних ресурса и механизма који имају конструктивну функцију у регулисању идентитетских односа и превентирању с њима повезаних сукоба – има посебно и веома значајно место у процесу дугорочне трансформације друштвених односа у правцу изградње стабилног мира (видети схему Шкрабалове, табела 5: „Димензије и нивои трансформације сукоба“). Када је реч о култури и уопште вредностима и вредносним системима у друштвима етно-културног дивирзитета, чини се да од нарочитог значаја може бити и један нормативни принцип који је формулисао овде више пута помињан Галтунг. Он гласи да, док је „минимални консензус у погледу вредности (је) неопходан, максимални консензус у погледу вредности је непожељан“.¹⁷³²

За изградњу мира и очување безбедности у тзв. мултикултуралним друштвима, решење се, између осталог, види у успостављању

¹⁷³² Ово је једна од нормативних (тј. вредносних) теза мировних студија које је конципирао Јохан Галтунг. Нав. према: *Приступ Јохана Галтунга у области решавања сукоба – Теорија и пракса решавања сукоба*, *op. cit.*, www.csm-fpn.org/.../Pristup-J.Galtunga-u-oblasti-resavanja-sukoba.pdf, 06.12.2012 (10/02/2018).

интеркултуралности. Но, „поставља се питање како остварити интеркултуралност у мултикултуралним срединама“.¹⁷³³ Управо се интеркултурално образовање, о чему ће касније бити више речи, види као „излазна стратегија“ или начин да се то постигне. Јер, како се на једном месту прецизира: „Једино кроз интеркултурално образовање, мултикултурална друштва се могу ослободити етноцентризма, расизма, предрасуда, неједнакости, дискриминације у свим сегментима друштвеног живота, што ће довести до елиминисања структуралног насиља“.¹⁷³⁴ Такође, поред интеркултуралног образовања и афирмације мањинских културних идентитета, свака одговорна образовна и културна политика у друштвима етничке хетерогености и културне или религијске плуралности мора нарочито да води рачуна о пуном остваривању загарантованих права припадника мањинских група на пољу културе и образовања.

Када је реч о овом аспекту културне и образовне политике у Србији, који се тиче заштите и афирмације мањинских етно-културних идентитета, треба још једном подвући да држава, њени органи и надлежне институције мање или више континуирано, и то нарочито у оквиру процеса европских интеграција, доносе одређене мере како би се унапредило не само ово подручје мањинске политике, већ и реални положај припадника националних мањина у Србији. Наравно да су неопходни и додатни напори државе и још веће ангажовање у оквиру јавних политика – а на то указују и неке анализе и извештаји дати са различитих, релевантних страна – како би се обезбедили услови за пуну афирмацију мањинских културних идентитета и потпунију инклузију њихових носилаца у друштво Србије.

На пример, подстицање учења мањинских језика, и то међу широм популацијом, а не само унутар мањинских група, утврђено је као једно од тих подручја где је неопходно проактивно ангажовање државе. Такође, држава Србија мора да подстиче и образовање припадника националних мањина, пре свега у општем смислу и кроз образовање за демократско грађанство, али и на пољу њиховог оспособљавања и усавршавања за обављање послова у

¹⁷³³ Amela Lukač Zoranić, Aleksandar R. Ivanović, *Intercultural Education as a Factor of Peace Building and Maintaining of Security*, op. cit, стр. 10.

¹⁷³⁴ *Ibid.*

државној управи. У овом последњем случају, реч је о стварању друштвеног капитала, односно развоју стручних капацитета међу овим делом популације, што је, уз искрену спремност државе на то, и неопходан услов за пораст запошљавања припадника националних мањина у државној управи.¹⁷³⁵ У анализи датој у оквиру једне студије практичне политике подвлачи се и то да је за реализацију права припадника националних мањина да кроз школски систем уче свој матерњи језик, „потребно (је) обезбедити стручну подршку научних институција у Србији за израду предлога планова и програма и уџбеника за све разреде“, када је у питању изборни предмет – Мањински језик с елементима националне културе.¹⁷³⁶ Уз то, овде је закључено и да би, при утврђивању тога који ће мањински језици бити део изборне наставе у школама, школски одбори морали да уваже резултате ученичких анкета које, пак, треба да се спроводе путем обрасца који је јединствен за територију целе земље.¹⁷³⁷

Како између неких мањинских заједница у Србији, попут влашке и румунске мањине, постоје веома специфични односи, изнето је мишљење да би то требало да се на одређен начин уважи и кроз образовни систем, и то пре свега тако што би се у образовној пракси вишеслојност идентитета прихватила као реална опција. У том смислу ваља разумети и следећи предлог: „Уколико постоји интересовање, потребно је створити могућности да ученици који похађају предмет Влашки говор с елементима националне културе (како је реч о језику који није нормиран и стандардизован, он је уведен у школски систем у Србији 2013. године под називом влашки говор – прим. А. М. Ј.) похађају и предмет Румунски језик с елементима националне културе, и обратно“.¹⁷³⁸ Ово се види као добар начин да се, управо путем образовања, допринесе не само смањивању идентитетских подела и превентирању с њима повезаних конфликта унутар и између ових

¹⁷³⁵ Неопходност државних подстицаја за учење мањинских језика и запошљавање припадника националних мањина у државној управи чини део препорука из раније помињане студије практичне политике: Игор Новаковић, Ненад Ђурђевић, *Српско–румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији: Студија практичне политике*, *op. cit.*, препорука бр. 6, стр. 10.

¹⁷³⁶ *Ibid.*, стр. 12.

¹⁷³⁷ *Ibid.*

¹⁷³⁸ *Ibid.*

мањинских заједница, већ и очувању њихових регионалних и културних специфичности.

Премда се слажемо са већином препорука из наведене студије, сматрамо да један став, односно начин на који је он ту формулисан – а који иначе долази до изражаја и у званичној мањинској политици државе, то јест њеним стратешким документима – захтева одређено појашњење. Наиме, у једној од препорука се каже: „Србија треба да настави политику немешања у питања идентитета националних мањина“, уз истицање обавезе државе да обезбеди спровођење такве политике од стране свих запослених у државној управи и локалној самоуправи, као и тога да државни функционери не би требало да износе било какве вредносне судове у вези са мањинским идентитетима.¹⁷³⁹

Чини се да је ту реч о промовисању политике идентитетске неутралности државе Србије, што неодољиво подсећа на онај чисто либерални концепт етнички неутралне државе, а који није без одређених негативних импликација и нус-ефеката, о чему смо говорили раније. Овде, пак, ваља подсетити да су од таквог концепта потпуно отворено одустале и много развијеније и уређеније, старе демократске државе када је, рецимо, на дневни ред дошло такво идентитетско питање као што је оно у вези са ношењем вела или бурке од стране припадника тамошњих муслиманских заједница. То се, на пример, показало као једно идентитетско питање које је нерешиво у оквирима самог друштва или цивилног друштва, док одлуку о томе западне државе нису могле или хтеле да препусте датим мањинским групама, односно члановима/чланицама верске заједнице у питању. Мада се, при горенаведеној формулацији, вероватно мислило пре свега на једно, у безбедносном смислу, далеко мање осетљиво питање, иако је оно такође у идентитетском смислу веома значајно, а то је питање избора матерњег језика (влашког или румунског) од стране припадника влашке мањине и евентуалног нормирања и стандардизације влашког језика.¹⁷⁴⁰ Дакако да у

¹⁷³⁹ *Ibid*, препорука бр. 9, стр. 10.

¹⁷⁴⁰ У следећој препоруци (бр. 10) дато је једно већ прецизније објашњење: „Влашка национална мањина, уколико се унутар ње саме успостави широки консензус, има право на нормирање, односно стандардизацију језика у процесу отвореног и широког дијалога, уз подршку стручних, академских организација и појединаца. На истоветан начин, има право и

овим питањима национална мањина има ексклузивно право одлучивања; али онда недостаје потребна прецизност у наведеној уопштеној формулацији о државној политици немешања у мањинска идентитетска питања. Јер, из приложеног видимо да је некад – зарад општих интереса, као што су очување безбедности и стабилности друштва и поретка – државна интервенција ипак неопходна.

Но, принцип апсолутне или ригидно схваћене неутралности државе у погледу идентитетских питања може бити упитан и када је реч о решавању неких црквених питања која су повезана са комплексним питањем мањинских идентитета. На пример, и поред важећег конститутивног начела немешања државе у црквена и верска питања, када је реч о деловању Румунске православне цркве и њеним односима са Српском православном црквом, држава не може да стоји потпуно по страни, као неки неми или незаинтересовани посматрач, и да то препусти искључиво међуцрквеном дијалогу. Јер, односи између ових цркава могу имати импликације и на међудржавне односе Србије и Румуније. Ово се увиђа и у поменутој студији, где се каже да ће „лош однос или чак прекид односа двеју цркава којима припада већина верника у обе државе, негативно (ће) утицати на однос двеју држава, те споразум за обе стране треба да представља императив“.¹⁷⁴¹ Онда је, дакле, јасно да државе у питању треба активно да подстичу постизање обострано прихватљивог решења.

Аутори поменуте студије дали су и један конструктиван предлог како би се омогућило практиковање слободе вероисповести у њеној пуној мери. Реч је, наиме, о препоруци да би Српска православна црква требало да уважи захтеве својих верника који припадају мањинским заједницама – а да држава Србија, као мултиетничка земља, то такође подржи – за увођење верске службе или макар неког њеног дела на мањинским језицима (на пример,

да усвоји румунски језик за свој матерњи. Стога се питање евентуалне стандардизације и нормирања влашког језика тиче искључиво влашке националне мањине и *Србија не треба да се меша ни на који начин, већ треба само да обезбеди услове за неометани и отворен дијалог* (подвучено – А. М. Ј.). Србија и њене институције, укључујући и представнике влашке заједнице, треба да буде спремна да понуди добре услуге и експертизу у вези с поменутим питањем, уколико такав захтев упути влашка заједница“. *Ibid*, стр. 10–11.

¹⁷⁴¹ *Ibid*, стр. 11.

уколико постоји интерес за то, увођење службе на влашком и румунском).¹⁷⁴² Видимо, дакле, да се и овде ипак рачунало са извесним ангажовањем државе, мада, како је наглашено, кроз форму њеног дијалога са СПЦ. У међувремену је, уз подстицаје државе, а у оквирима поштовања начела њене неутралности у верским питањима, ради унапређења остваривања одређених аспеката слободе вероисповести, успостављен међуверски дијалог. Усвојено је управо поменуто, прагматично решење за уклањање ограничења у приступу верским обредима за припаднике појединих националних мањина, тако да се данас у Србији у одређеном броју цркава служба обавља и на мањинском језику.¹⁷⁴³

Такође, постоје извесни, недовољно уочени проблеми на пољу религијског плурализма, када је реч о малим верским заједницама унутар исте етничке мањине (тзв. мањина мањине), као у случају Румуна назерена у Војводини. На то је посебно скренула пажњу Александра Ђурић-Миловановић, истичући да, када је реч о односу државе према овим микрозаједницама и њиховим аутентичним идентитетима, није довољно само декларативно прихватање и залагање за толеранцију. Према мишљењу ове ауторке, у основи таквог приступа стоји заправо „есенцијализација уобичајеног облика мањинског идентитета – етничког“.¹⁷⁴⁴

Поједине од ових потешкоћа у остваривању права и слобода националних мањина, уз још неке недостатке у функционисању система на том подручју, уочене су и на основу периодичних извештаја Саветодавног комитета Савета Европе за спровођење Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, као и на основу Извештаја Експертске мисије Европске комисије за националне мањине. Приликом доношења Акционог плана за остваривање права националних мањина (усвојен 2016. године.), овај средњорочни стратешки документ био је усклађен са препорукама Саветодавног комитета Оквирне конвенције СЕ, како би се отклонили

¹⁷⁴² Видети: *Ibid*, препорука бр. 14.

¹⁷⁴³ О томе у: Акциони план за остваривање права националних мањина (2016), Канцеларија за људска и мањинска права, Влада Републике Србије, 03. март 2016, <http://ljudskaprava.gov.rs/sr/node/21792> (10/03/2018), поглавље IV: Слобода вероисповести, стр. 30–31.

¹⁷⁴⁴ Александра Ђурић-Миловановић, „Мултикултурализам и религијски плурализам: Румуни назерени као мањина мањине у Војводини“, *op. cit*, стр. 357.

уочени недостаци у реализацији мањинских права. Поред тога, овај документ Владе РС усклађен је био и са њеним првобитним Акционим планом за преговарачко поглавље 23,¹⁷⁴⁵ као кровним стратешким документом из ове области, али и низом других националних стратегија (и пратећих акционих планова) које су релевантне за то поље деловања (на пример, са стратегијама у области превенције и заштите од дискриминације, развоја образовања, социјалног укључивања Рома и др.). Међутим, већ средином 2018. године ушло се у процес ревизије Акционог плана за преговарачко поглавље 23, а то је изискивало и отпочињање рада на новом предлогу Акционог плана за остваривање права националних мањина.¹⁷⁴⁶ Но, како су у време настанка и

¹⁷⁴⁵ Реч је о релативно новом поглављу које се односи на област реформе правосуђа и основних права (отворено је у јулу 2016. год, заједно са поглављем 24 које се односи на правду, слободу и безбедност), а које представља једно од најкомплекснијих и најважнијих поглавља – премда у бити политичког карактера – у преговарачком процесу за улазак у Еврпску унију. Најпре, у оквиру новог европског приступа преговорима, управо је владавини права дата централна позиција. Такође, у овој области и нема развијене европске регулативе, тако да се обавезе из овог поглавља пре свега односе на испуњење политичких циљева, прихватање добрих пракси чланица ЕУ и спровођење постојећих међународних споразума универзалног и регионалног карактера. Видети: „Поглавља 23 и 24: Суштинска промена друштва“ (Маја Познатов), *EurActiv*, 26.03.2014, [http://www.euractiv.rs/pregovori-sa-eu/7059-poglavlja-23-i-24-sutinska-promena-drutva-\(10/03/2017\)](http://www.euractiv.rs/pregovori-sa-eu/7059-poglavlja-23-i-24-sutinska-promena-drutva-(10/03/2017)).

У фебруару 2017. године отворено је било и поглавље 26 које се односи на културу и образовање, али је оно истог дана привремено затворено.

¹⁷⁴⁶ У консултативни процес у вези са ревизијом Акционог плана за поглавље 23 укључене су биле како правосудне и друге институције које су носиоци активности у испуњавању предвиђених мера и циљева, тако и организације цивилног друштва чији је велики део препорука усвојен приликом израде Нацрта ревидираног Акционог плана. Видети: „Објављен усаглашени Нацрт ревидираног Акционог плана за Поглавље 23“, Извор: *Влада Републике Србије*, *Minority News*, <https://www.minoritynews.rs/objavljen-usaglaseni-nacrt-revidiranog-akcionog-plana-za-poglavlje-23/>, 11.06.2019 (10/06/2022).

Сходно овој ревизији, отпочео је и рад на изради новог Акционог плана за остваривање права националних мањина. Састанак Радне групе за израду Предлога новог акционог плана у овој области одржан је 23-25. фебруара 2022. год, у организацији Министарства за људска и мањинска права и друштвени дијалог Владе РС, а као део заједничког пројекта Савета Европе и Европске уније под називом „Промоција различитости и равноправности у Србији“. Видети: „Одржан састанак Радне групе за израду Предлога акционог плана за остваривање права националних мањина“, Извор: *Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог*, *Minority News*, <https://www.minoritynews.rs/odrzan-sastanak-radne-grupe-za-izradu-predloga-akcionog-plana-za-ostvarivanje-prava-nacionalnih-manjina/>, 15.03.2022 (10/06/2022).

сређивања овог рукописа, поменути ревизиони процеси још увек били у току, анализа је остала фокусирана на првобитни Акциони план за остваривање права националних мањина из 2016. године.

Од једанаест поглавља овог документа, чак четири су посвећена различитим питањима која су на директан или индиректан начин везана за подручја културе и образовања: Област културе и медија (погл. III); Слобода вероисповести (погл. IV); Употреба језика и писма (V); и Образовање (VI). Поред тога, за пуно остваривање мањинских права у овим, баш као и у свим другим подручјима, посебан значај има забрана дискриминације, чему је посвећено друго поглавље поменутог документа.¹⁷⁴⁷

У области културе и медија, у овом Акционом плану истакнута је неопходност да се убрза поступак израде националне културне стратегије, при чему је подвучена обавеза да ту морају да буду уважене специфичности мањинских народа, а они сами укључени у тај процес. У оквиру датог пресека постојећег стања, наглашено је да у оквир надлежности националних савета националних мањина спада обављање делатности из области културе, образовања, обавештавања (информисања), употребе језика и писма припадника мањинских заједница, а да је финансирање тих њихових активности регулисано Законом о националним савтима националних мањина. Заштита и развој култура националних мањина обезбеђује се превасходно кроз редово одржавање конкурса из области културног наслеђа (чиме се, поред осталог, обезбеђује додела средстава за финансирање и суфинансирање пројеката везаних за заштиту покретних и непокретних културних добара и нематеријалног културног наслеђа мањинских заједница, те за развој библиотечко-информационе делатности која је од значаја за њих); конкурса за додељивање средстава за развој културе и уметности, то јест савременог стваралаштва, укључујући ту и стваралаштво националних мањина; као и конкурса за откуп публикација (и оних на мањинским језицима) за библиотекарски фонд у Србији. Како се у овом документу наводи, у прилог томе сведоче сами конкурсни резултати. Такође, као допринос очувању и развоју мањинских култура, истиче се и могућност (коју постојећи нормативно-правни оквир дозвољава) да „све књиге на језицима

¹⁷⁴⁷ Видети: Акциони план за остваривање права националних мањина (2016. год.), *op. cit.*, <http://ljudskaprava.gov.rs/sr/node/21792> (10/03/2018).

националних мањина, без обзира на домицил издавача, обезбеде адекватан каталошки запис (ЦИП), одговарајући стандардизацијски број и учествују на конкурсима за откуп публикација за библиотеке на територији РС“.¹⁷⁴⁸ У стартешка опредељења државе у овој области спада и „подизање свести јавности о правима националних мањина и уважавању културних и језичких различитости, кроз подршку (мисли се превасходно на ону финансијске природе – прим. А. М. Ј.) производњи медијских садржаја ради остваривања једнаких права и даљег јачања разумевања културе националних мањина као интегралног дела друштва у целини“.¹⁷⁴⁹ Институционални актери који треба да имају носећу улогу у реализацији ове активности су: Министарство за културу и информисање Владе РС, јавни медијски сервиси (РТС/РТВ), покрајинска администрација и јединице локалне самоуправе.

Поред подстицања развоја култура мањинских заједница и међукултурног дијалога (при чему се ово последње тек спорадично помиње, без икаквог прецизирања активности на том пољу),¹⁷⁵⁰ посебна пажња је посвећена остваривању права на потпуно и непристрасно информисање на језицима националних мањина и доступност медијских садржаја за припаднике мањинских заједница, које, у складу са уставним одредбама и гаранцијама, прописује постојећа медијска регулатива.¹⁷⁵¹ Тако је, као важан стартешки циљ у овој области, постављено „унапређивање стања у медијима и развој медијских садржаја од значаја за припаднике мањинских заједница кроз обезбеђивање квалитативног, квантитативног, географски доступног и,

¹⁷⁴⁸ „Област културе и медија“ (погл. III), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 19.

¹⁷⁴⁹ *Ibid*, стр. 25.

¹⁷⁵⁰ Но, то изостављање мера на пољу развоја међукултурног дијалога, као и неких конкретнијих активности за подстицање културе разумевања (изузев поменуте финансијске подршке за медијске и друге пројекте), ипак није спречило званичне аналитичаре који су радили на овом стратешком документу да, у опису постигнутих резултата, прилично самоуверено наведу да је „унапређена култура међусобног поштовања и разумевања, сузбијања предрасуда и сегрегације, посебно у мултиетничким срединама и у односу између младих“ (*ibid*, стр. 19–20).

¹⁷⁵¹ Видети: Закон о јавном информисању и медијима, „Службени гласник РС“, број 83/14, 58/2015 и 12/2016 – аутентично тумачење; Закон о електронским медијима, „Службени гласник РС“, број 83/14, 6/2016 – др. закон и 129/2021; Закон о јавним медијским сервисима, „Службени гласник РС“, број 83/14, 103/2015, 108/2016, 161/2020 и 129/2021.

уз обавезу државе, финансијски одрживог информисања на језицима националних мањина“.¹⁷⁵²

Констатовано је да, и поред законске обавезе надлежних органа власти на свим нивоима (републичком, покрајинском и нивоу локалне самоуправе) у погледу (су)финансирања медијских пројеката и програма на језицима националних мањина, постоји разлика у нивоу тог финансирања између територије АП Војводине, где се великом броју медија на мањинским језицима обезбеђује таква јавна подршка, и остатка РС где је она на нижем и незадовољавајућем нивоу. Стога је постављен циљ да се постојеће разлике у финансирању медија на мањинским језицима смање, и то тако што ће се подићи ниво ове финансијске подршке у остатку земље, али уз очување њеног континуитета када је реч о медијима на језицима националних мањина у Војводини.¹⁷⁵³ Такође је подвучена обавеза да се прибави и конкурсној комисији приложи мишљење одговарајућег националног савета националне мањине, приликом аплицирања за пројекте чија је сврха подизање квалитета информисања припадника мањинских заједница. Предвиђено је и да се настави са буџетском подршком, као једним од облика финансирања, за медије у власништву националних савета националних мањина (њима је, на основу нових медијских прописа, оумугућено да буду посредни оснивачи медија путем фондација, установа и привредних друштава које они оснивају). Иначе, ови медији у власништву националних савета националних мањина изузети су из процеса приватизације (на основу Закона о јавном информисању и медијима). У погледу, пак, приватизације осталих медија чији су програми од значаја за припаднике националних мањина, важи одредба (прописана истим законом) да се, у периоду од пет година након закључивања купопродајног уговора, мора одржати континуитет у производњи медијских садржаја од јавног интереса. Дакле, у тај јавни интерес спада и производња и емитовање информативних, образовних, научних, културно-уметничких, дечијих, забавних, спортских и других програмских садржаја на појединим језицима националних мањина; док континуитет у продукцији овог садржаја подразумева обавезу да се одржи његов удео у медијском времену, односно удео у целокупном програму

¹⁷⁵² „Област културе и медија“ (погл. III), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 19.

¹⁷⁵³ Видети: *Ibid*, стр. 19.

медија у питању, а у складу са програмском шемом која је важила у периоду од годину дана пре ступања на снагу поменутог закона.

Посебне мере су предвиђене за јавне медијске сервисе – Радио-телевизију Србије и Радио-телевизију Војводине – чија је обавеза да, „кроз своје програмске садржаје, остварују јавни интерес који подразумева, између осталог, и задовољавање потреба грађана за програмским садржајима који обезбеђују очување и изражавање културног идентитета како српског народа, тако и националних мањина, водећи рачуна да националне мањине прате одређене програмске целине и на свом матерњем језику и писму“.¹⁷⁵⁴ Овде се, међутим, мора приметити, када је реч о едукативном и развојном аспекту културне улоге јавних медијских сервиса, а то нарочито важи за Радио-телевизију Србије (како у случају идентитета српског народа, тако и мањинских идентитета), да је он скоро у потпуности запостављен или се, пак, настоји реализовати путем медијских пројеката чија је продукција не само непримерена већ и са контра-ефектом у погледу развоја и јачања свести грађана о њиховом културном идентитету и културним вредностима.¹⁷⁵⁵ Но, мере које су овим Акционим планом предвиђене за унапређење програма јавних радио-телевизијских сервиса од значаја за културни идентитет и информисаност припадника националних мањина обухватају: повећање количине садржаја на језицима националних мањина, пре свега кроз обезбеђивање информативног (вести или дневник) и културно-образовног програма на мањинским језицима, при чему ће се та врата емитовања третирали као испуњавање јавног интереса; оснивање редакције за програм на језицима националних мањина, уз испуњавање законске обавезе да се приликом избора одговорног уредника тог програма, прибави заједничко мишљење националних савета националних мањина; обезбеђивање доступности, то јест видљивости телевизијских програма јавних сервиса на

¹⁷⁵⁴ *Ibid.*

¹⁷⁵⁵ Довољно је поменути један скорашњи, негативан пример у погледу ове димензије културне улоге јавног медијског сервиса, који се тиче српског културног идентитета и историјског наслеђа везаног за веома значајну епоху у развоју српске државности и елемената оног што се данас назива српским националним идентитетом, а који показује са којом дозом неодговорности и неозбиљности се том питању приступа, чак и када је реч о идентитету већинске етнице. Реч је о пројекту РТС-а „Немањићи: Рађање краљевине“, који је изазвао такве осуде и негативне критике стручне и шире јавности какве до сада нису забележене у српском друштву.

целој територији РС; потом, успостављање и ширење сарадње са јавним медијским сервисима из матичних земаља националних мањина у Србији; као и реализовање сарадње са независним мањинским продукцијама, ради преузимања медијских садржаја на мањинским језицима.¹⁷⁵⁶

У прегледу остварености циљева наведено је да су поменуте активности успешно реализоване или су, пак, у процесу реализације. Тако је, на пример, између осталог, закључено да „јавни медијски сервиси у довољној мери обезбеђују медијске садржаје и информативне емисије на језицима националних мањина“.¹⁷⁵⁷ И то се управо узима као један од индикатора постигнутог. Поред тога, истакнуто је и да су готово у потпуности спроведене активности – и то кроз један инклузиван процес (дакле, уз учешће националних мањина) – усмерене на то да се (у складу са Оквирном конвенцијом СЕ и Европском повељом о регионалним и мањинским језицима) идентификује адекватан модел који би обезбедио како финансијску одрживост медија на мањинским језицима, тако и очување достигнутог степена остварености права на информисање на тим језицима.¹⁷⁵⁸ Учешће националних мањина у овој области јавне политике обезбеђује се и прописом (Закон о електронским медијима) о томе да један члан Савета регулаторног тела за електронске медије (РЕМ-а) треба да буде представник националних савета националних мањина, и та законска обавеза је испуњена. Такође, у оквиру општег резултата који је постигнут на овом подручју, а уз позивање на извештаје одговарајућих тела и друге релевантне верификационе изворе, наводи се да је и у медијима са националном покривеношћу (тзв. националном фреквенцијом) „посебна пажња“ посвећена националним мањинама, као и да је, свеобухватно гледајући, „успостављен одржив систем информисања на језицима националних мањина“, који је, у свим предвиђеним аспектима (квантитативном, квалитативном и географком), сагласан њиховим потребама.¹⁷⁵⁹

¹⁷⁵⁶ Видети: „Област културе и медија“ (погл. III), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 21; 26–28.

¹⁷⁵⁷ *Ibid*, стр. 19.

¹⁷⁵⁸ Видети: *Ibid*, стр. 21.

¹⁷⁵⁹ *Ibid*, стр. 19. Међу верификационим изворима, између осталог, наводе се: Периодично мишљење Саветодавног комитета СЕ о спровођењу Оквирне конвенције за заштиту

Како су језик и писмо важан део културне баштине и битна идентитетска компонента сваког народа и културе, у раду на унапређењу остваривања права националних мањина политичке власти у Србији посебну пажњу су посветиле употреби мањинског језика/говора и писма. Иначе, мањински језици се третирају, у складу са Европском повељом о регионалним и мањинским језицима, као „они језици који су 'различити од званичног језика... државе', чиме се не улази у право називања језика према имену народа који се њиме служи“.¹⁷⁶⁰ У Акционом плану за остваривање права националних мањина најпре се истиче напредак који је на том пољу постигнут након усвајања измена и допуна Закона о службеној употреби језика и писама 2010. године (чиме је остварена усаглашеност између овог акта и Закона о националним саветима националних мањина), будући да су од тада у великом броју додатних општина или насеља у оквиру појединих општина уведени мањински језици у службену употребу, заједно са српским језиком и ћириличким писмом који имају службени статус на територији целе Србије.¹⁷⁶¹

ационалних мањина; Годишњи извештај Заштитника грађана; Годишњи извештај Покрајинског заштитника грађана (Омбудсмана); извештаји надлежних државних органа о финансирању медија на језицима националних мањина и реализованим конкурсима за суфинансирање медијских пројеката на мањинским језицима; као и извештаји националних савета националних мањина о квантитету медијских садржаја на језицима националних мањина (видети: *Ibid*, стр. 19–20).

¹⁷⁶⁰ Нав. према: „Предлог за измену Закона о службеној употреби језика и писма: Циљ је бољи статус ћирилице“, Извор: *Бета*, *Блиц*, 21.06.2017, <https://www.blic.rs/kultura/vesti/predlog-za-izmenu-zakona-o-sluzbenoj-upotrebi-jezika-i-pisma-cilj-je-bolji-status/mtk8zn0> (17.05.2018).

¹⁷⁶¹ Видети: „Употреба језика и писма“ (погл. V), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit*, стр. 33.

Овде је важно истаћи оно што је дефинисано чланом 1 Закона о службеној употреби језика и писама, а то је следеће: „У Републици Србији у службеној је употреби српски језик. У Републици Србији у службеној је употреби ћирилично писмо, а латинично писмо на начин утврђен овим законом. На подручјима Републике Србије на којима живе припадници националних мањина у службеној употреби су, истовремено са српским језиком, и језици и писма националних мањина, на начин утврђен овим законом“. Нав. према: Закон о службеној употреби језика и писама („Службени гласник РС“, бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05, 30/10, 47/2018 и 48/2018 – испр.), https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisma.pdf (28/12/2018). Према најновијим изменама и допунама овог Закона из 2018. године, поменути

Наиме, према одредбама поменутог Закона (чл. 11, став 2), јединица локалне самоуправе има обавезу да, путем свог статута, уведе у равноправну службену употребу језик и писмо националне мањине уколико удео припадника те националне мањине у укупном броју становника на њеној територији достиже 15 одсто према резултатима последњег пописа становништва. Поред тога, истим Законом (чл. 11, став 1) одређено је и да на територији јединице локалне самоуправе где традиционално живе припадници националних мањина, њихов језик и писмо може бити у равноправној службеној употреби. Осим дате дефиниције општег појма „службена употреба језика и писма“, ¹⁷⁶² овим законским актом прецизирано је и шта се конкретно подразумева под службеном употребом језика националних мањина. Тако је наглашено да за случај предвиђен чланом 11, ставом 1 (територије где традиционално живе припадници националних мањина), службена употреба мањинских језика „подразумева нарочито: коришћење језика националних мањина у управном и судском поступку и вођење управног поступка и судског поступка на језику националне мањине; употребу језика националне мањине у комуникацији органа са јавним овлашћењима са грађанима; издавање јавних исправа и вођење службених евиденција и збирки личних података на језицима националних мањина и прихватање тих исправа на тим језицима као пуноважних; употребу језика националних мањина на гласачким листићима и бирачком материјалу;

његов први члан усклађен је са чл. 10 Устава Републике Србије који, говорећи о службеној употреби језика, не раздваја српски језик од ћириличног писма. У складу са тим, ћирилица се третира као матично, а латиница као помоћно писмо. Видети: „Предлог за измену Закона о службеној употреби језика и писма: Циљ је бољи статус ћирилице“, *op. cit.*, <https://www.blic.rs/kultura/vesti/predlog-za-izmenu-zakona-o-sluzbenoj-upotrebi-jezika-i-pisma-cilj-je-bolji-status/mtk8zn0> (17.05.2018).

¹⁷⁶² Према слову овог акта, „службеном употребом језика и писама, у смислу овог закона, сматра се употреба језика и писама у раду: државних органа, органа аутономних покрајина, градова и општина..., установа, предузећа и других организација кад врше јавна овлашћења... у раду јавних предузећа и јавних служби, као и у раду других организација кад врше послове утврђене овим законом“ (чл. 2). Даље, „службеном употребом језика и писама сматра се и употреба језика и писама при: исписивању назива места и других географских назива, назива тргова и улица, назива органа, организација и фирми, објављивању јавних позива, обавештења и упозорења за јавност, као и при исписивању других јавних натписа“ (чл. 3). Закон о службеној употреби језика и писама, *op. cit.*, https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisma.pdf (10/03/2018).

употребу језика националних мањина у раду представничких тела“.¹⁷⁶³ За случај територија из става 2 истог члана овог Закона прописано је да се „имена органа који врше јавна овлашћења, називи јединица локалне самоуправе, насељених места, тргова и улица и други топоними исписују (се) и на језику дотичне националне мањине, према њеној традицији и правопису“.¹⁷⁶⁴

Када је реч о мањинским заједницама чија бројност достиже најмање два одсто укупног стновништва Србије (према последњем попису), утврђено је да се њихови припадници могу директно обраћати републичким органима на свом језику, те и да имају право да на том језику добију одговор. За разлику од њих, припадници оних националних мањина које, по бројности, не достижу тај праг од 2 одсто у укупној популацији, републичким органима се могу обратити на свом језику (укључујући и њихово право да добију одговор на том језику), али преко јединице локалне самоуправе у којој је тај мањински језик у службеној употреби. Према одредбама Закона о заштити права и слобода националних мањина, и посланик у Народној скупштини који припада оној претходно поменутој категорији националних мањина (чија бројност досеже најмање 2 одсто укупне популације земље), такође има право да се обраћа Скупштини на свом језику.¹⁷⁶⁵ У складу са Законом о службеној употреби језика и писма, Статутом АП Војводине утврђују се мањински језици који су у службеној употреби у раду покрајинских органа. Но, мимо ових законских одредаба, припадници националних мањина имају загарантовано право да слободно, приватно и јавно, употребљавају свој матерњи језик и његово писмо.¹⁷⁶⁶ Чини се, наиме, да је овде важно указати

¹⁷⁶³ *Ibid.*

¹⁷⁶⁴ *Ibid.* Такође, истим Законом је прописан и начин на који се у овим случајевима исписује текст на мањинским језицима који су у службеној употреби. Наиме, прецизирано је да се текст на језику и писму националне мањине исписује после текста на српском језику, и то испод њега или десно од њега, истим обликом и величином слова. Док у случају када постоји више мањинских језика који су у службеној употреби, текст на тим језицима исписује се по азбучном реду, такође на горепоменути начин, после текста на српском језику (чл. 7).

¹⁷⁶⁵ Видети: Чл. 11 Закона о заштити права и слобода националних мањина, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (28/12/2018).

¹⁷⁶⁶ Видети: *Ibid.*, чл. 10.

на једно значајно појашњење у вези са нормативно-правним регулисањем службене употребе језика и писма: „Никад службена употреба није забрана употребе језика у индивидуалне сврхе. Можете уметнички користити језик, приватно како год желите, али јавна употреба (мисли се заправо на службену – прим. А. М. Ј.) мора да буде прописана законом“.¹⁷⁶⁷

Акционим планом, пак, утврђено је да је стратешко опредељене државе на овом пољу пуно поштовање права на употребу матерњег, то јест мањинског језика/говора и писма; потом флексибилно увођење мањинских језика/говора у службену употребу, у складу са ратификованим међународним споразумима; као и обезбеђивање буџетских средства за финансирање реализације права на службену употребу мањинског језика и писама.¹⁷⁶⁸ У евалуацији оствареног, која такође чини део платформе овог Акционог плана, истакнуто је да су ти стратешки циљеви реализовани, односно да се наставља њихово спровођење, а као верификациони основ наводе се: Периодично мишљење Саветодавног комитета СЕ о спровођењу Оквирне конвенције за заштиту националних мањина; извештаји Управне инспекције; и извештај Заштитника грађана.

Посебно је подвучено да је обезбеђено остваривање права на слободан избор и коришћење личног имена припадника националних мањина и уписивање њихових личних имена у све јавне исправе, службене евиденције и збирке личних података према матерњем језику и његовом правопису.¹⁷⁶⁹

¹⁷⁶⁷ Ово појашњење дао је професор Милош Ковачевић, са Филолошког факултета у Београду, у својству члана радне групе Министарства за културу и информисање која је радила на припреми Предлога измена и допуна Закона о службеној употреби језика и писма. Према: „Тирилица службено, латиница помоћно писмо“ (М. М. Стевановић), *Данас*, 15. јун 2017, <https://www.danas.rs/drustvo/cirilica-sluzbeno-latinica-pomocno-pismo/> (17.05.2018).

¹⁷⁶⁸ Видети: „Употреба језика и писма“ (погл. V), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 33.

¹⁷⁶⁹ Ово право спада у ред права на очување посебности националних мањина и оно је прописано чл. 9 Закона о заштити права и слобода националних мањина, као и чл. 18а Закона о службеној употреби језика и писма, где се, у оба случаја, прецизира и то да оно „не искључује паралелан упис имена и по српском правопису и писму“.

Закон о заштити права и слобода националних мањина, *op. cit.*, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (10/03/2018); Закон о службеној употреби језика и писама, *op. cit.*

Такође, између осталог, наводи се да је спроведена анализа, уз доношење одговарајућих препорука, како је било и предвиђено, правне регулативе која се тиче службене употребе језика и писама у судским и управним поступцима, а како би се и ту омогућила шира употреба мањинских језика/говора и писама.¹⁷⁷⁰ Поред тога, Акционим планом предвиђене су биле измене постојеће законске регулативе (измене и допуне Закона о заштити права и слобода националних мањина, односно Закона о службеној употреби језика и писама) – што је у међувремену и спроведено – како би се у појединим насељеним местима на територији оних јединица локалне самоуправе у којима није у службеној употреби одређени језик националне мањине обезбедило да топографске и друге ознаке ипак могу бити исписане и на том мањинском језику уколико проценат припадника националне мањине у питању достиже 15 одсто у укупном броју становника на територији тог насељеног места (према резултатима последњег пописа становништва).¹⁷⁷¹

Но, ипак неке активности су тек делимично реализоване. На пример, то је случај са објављивањем закона и прописа на језицима националних мањина, што је предвиђено и Законом о службеној употреби језика и писма, а иначе је у складу са Европском повељом СЕ о регионалним или мањинским језицима.¹⁷⁷² Како је константовано, примена права на употребу мањинских језика у контактима са органима јавне власти и даље је неуједначена на територији целе земље. Стога је предвиђено да се уједначена примена прописа о службеној употреби језика и писма, као и уопште ефикаснија реализација права на овом подручју, оствари путем обезбеђивања неопходних ресурса, подизања нивоа свести државних службеника, али и самих припадника националних мањина (кроз спровођење кампање о праву на употребу мањинског језика и писма, праксу обавезног обавештавања странке о томе од стране надлежног државног органа, објављивањем информација те врсте на огласним таблама итд.), те запошљавањем у

https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisma.pdf (10/03/2018).

¹⁷⁷⁰ Видети: „Употреба језика и писма“ (погл. V), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 39.

¹⁷⁷¹ Према: *Ibid*, стр. 37.

¹⁷⁷² Према: *Ibid*, стр. 40.

локалним органима власти државних службеника који знају или познају одговарајући мањински језик.

За припаднике националних мањина веома је важно право на школовање на матерњем језику и учење истог. У Србији они имају право на васпитање и образовање на свом језику у предшколским институцијама и основним и средњим школама у оквиру система јавног образовања.¹⁷⁷³ Држава је дужна да обезбеди услове за организовање образовања на мањинским језицима (чл. 13 Закона о заштити права и слобода националних мањина), а укључује и њену помоћ за стручно оспособљавање (како иницијално образовање, тако и стручно усавршавање) и унапређење језичких компетенција, односно терминолошко усавршавање наставника за потребе тог образовања. Ово обезбеђивање стручног кадра за наставу на мањинским језицима у складу је и са Стратегијом развоја образовања у Србији.¹⁷⁷⁴ Тако, између осталог, треба обезбедити да се, у оквиру вишег и високог образовања, васпитачи, учитељи и наставници језика националних мањина образују на тим језицима или двојезично; да студенти – припадници националних мањина имају могућност да савладају стручну терминологију и на мањинском језику (путем лектората на мањинским језицима, које факултети треба да организују); да држава поспешује међународну срадњу како би се припадницима мањинских заједница омогућило да студирају у иностранству на свом матерњем језику и да њихове дипломе које су тамо стекли буду, у складу са законом, признате.¹⁷⁷⁵

¹⁷⁷³ Поред тога, припадници националних мањина имају законско право на оснивање приватних образовних установа, школа или универзитета, где настава може бити организована на мањинским језицима или двојезично (чл. 15 Закона о заштити права и слобода националних мањина, *op. cit.*, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html /10.03.2018/). Истим чланом овог Закона наглашено је и да финансирање образовања на мањинским језицима може да се врши и путем донација домаћих и страних организација, фондација и приватних лица, у складу са законом, а за шта ће држава чак обезбедити и одређене олакшице.

¹⁷⁷⁴ Видети: Стратегија развоја образовања у Србији до 2020, „Службени гласник РС“, број 107/12.

¹⁷⁷⁵ Према: Чл. 14 Закона о заштити права и слобода националних мањина, *op. cit.*, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (10/03/2018).

Законом је предвиђено обавезно учешће националних савета националних мањина у изради наставних планова за потребе образовања на мањинским језицима, односно двојезичне наставе, и наставаног предмета „Матерњи језика са елементима националне културе“. Такође је наглашено да ће ова настава, „у делу који се односи на национални садржај, у значајној мери (ће) садржати теме које се односе на историју, уметност и културу националне мањине“.¹⁷⁷⁶ Но, Закон је експлицитан и у томе да „образовање на језику националне мањине не искључује обавезно учење српског језика“.¹⁷⁷⁷

Ова нормативна регулатива се једним својим делом односи и на образовне установе и школе са наставом на српском језику, будући да је прописано да и у том случају наставни план и програм треба да укључи градиво о историји, култури и положају националних мањина, а у циљу поспешивања суживота и толеранције према овим друштвеним групама. Поред тога, тамо где је језик неке националне мањине у службеној употреби (упоредо са српским), у образовним установама и школама у којима се настава изводи на српском језику треба да постоји и могућност учења тог мањинског језика (такође, чл. 13 поменутог Закона).

Међутим, и поред високих стандарда које предвиђа постојећа законска регулатива у овој области, уочени су неки озбиљни недостаци у пракси, који су углавном последица недовољне или лоше имплементације тих прописа, а који су заправо у значајној мери ограничавали приступ образовању на језицима националних мањина. Једна од главних препрека у том смислу огледала се у недостатку или недовољној доступности уџбеника на неким језицима националних мањина. Поред тога, утврђено је и да, у неким случајевима, пре свега када је реч о средњошколским уџбеницима, њихов квалитет није задовољавајући или, пак, да сам њихов превод није одговарајући.¹⁷⁷⁸ Управо у циљу да се обезбеди доступност уџбеника за предшколско, основно и средње образовање на свим језицима националних

¹⁷⁷⁶ *Ibid.* (чл. 13 истог Закона).

¹⁷⁷⁷ *Ibid.*

¹⁷⁷⁸ Видети: „Образовање“ (погл. VI), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 41.

мањина, 2015. године усвојен је и нови Закон о уџбеницима.¹⁷⁷⁹ Недостатак образовања овог типа огледао се и у постојању разлика у квалитету наставног кадра у случају појединих мањинских заједница. Такође, идентификован је и проблем недовољног знања српског језика, како код ученика – припадника различитих националних мањина, тако и код једног дела наставног кадра. С обзиром на такво стање у овој области мањинских права, један од важних, стратешких циљева државе на пољу мањинске политике јесте „унапређивање положаја и подстицање остварења права припадника мањинских заједница у сфери образовања“.¹⁷⁸⁰

Ради постизања тога, Акционим планом за остваривање права националних мањина предвиђено је било да се уради анализа постојећег стања у области образовања на језицима националних мањина у Србији (које се реализује на два начина: путем спровођења целокупне наставе на језицима националних мањина, што је случај са осам мањинских језика; или, пак, кроз изборни предмет Матерњи језик /говор са елементима националне културе),¹⁷⁸¹ као и модела таквог образовања у ЕУ. На основу спроведене анализе, израђене су препоруке за увођење нових модела образовања на мањинским језицима.¹⁷⁸² Такође, у оквиру Националног просветног савета, формирана је посебна група која ће се бавити овим типом образовања у Србији. Предвиђено је и да се уведу адекватни модели учења српског као нематерњег језика, што је од посебног значаја за лакше запошљавање и наставак школовања ученика који наставу похађају на мањинским језицима.¹⁷⁸³ Даље, планирано је успостављање билатералне сарадње у области образовања, пре свега са земљама које имају националне мањине у Србији, а чији се припадници ту и образују. Но, према приложеном извештају, потписивање ових споразума представља активност која је, за сада, само делимично реализована.¹⁷⁸⁴ Та билатерална сарадња, између осталог, треба да обухвати кооперацију како у области иницијалног

¹⁷⁷⁹ Видети: Закон о уџбеницима, „Службени гласник РС“, број 68/15.

¹⁷⁸⁰ Нав. према: „Образовање“ (погл. VI), у: Акциони план за остваривање права националних мањина, *op. cit.*, стр. 41.

¹⁷⁸¹ Према: *Ibid.*

¹⁷⁸² *Ibid.*, стр. 43.

¹⁷⁸³ Видети: *Ibid.*, стр. 41–42.

¹⁷⁸⁴ Према: *Ibid.*, стр. 50.

образовања и даљег усавршавања наставника (у струци и познавању мањинског језика), тако и у области обезбеђивања адекватних и квалитетних уџбеника и наставних средстава.¹⁷⁸⁵

Коначно, још један начин или правац стратешког деловања на овом пољу политике идентитета који је предвиђен разматраним Акционим планом – а чији значај за унапређење свеукупних идентитетских односа, према нашем мишљењу, треба да буде нарочито наглашен – јесте „јачање васпитне улоге школе кроз развијање толеранције и спречавање сегрегације“, и то путем развоја програма и ваннаставних активности који подстичу ово разумевање и мултикултуралност.¹⁷⁸⁶ Премда се у евалуацији постигнутог наводи да се та активност „континуирано и успешно реализује“ (будући да су поменути програми развијени и да су у примени, као и да је забрана сегрегације додатно обезбеђена путем доношења посебног, подзаконског акта),¹⁷⁸⁷ сматрамо – и то ћемо касније подробно размотрити – да ипак има још простора за унапређење васпитне функције школе на овом подручју, управо кроз стицање потребних знања, те путем развоја интеркултурне компетентности и уопште бољег разумевања и веће толеранције, али и других, пожељних вредности и вештина, и то како у случају односа припадника већинске етнице према националним мањинама, тако и када је реч о односу ових последњих према већинском етно-културном идентитету и његовим носиоцима.

6.1.5.3. Заштита, очување, промоција и одрживи развој етно-културног идентитета већинске групе

Када је реч о заштити, очувању, промоцији и одрживом развоју етно-културног идентитета већинске групе, и то како њених припадника у оквиру државе-матице, тако и оних изван ње, јасно је да културна и образовна политика представљају главне инструменте деловања у том правцу. Можемо приметити да у Србији однедавно постоје извесне назнаке или тенденције да се и том веома важном аспекту идентитетске политике, односно, како смо то овде формулисали, једном од њених стубова – а који је дуго био запостављен

¹⁷⁸⁵ Видети: *Ibid*, стр. 51–52.

¹⁷⁸⁶ *Ibid*, стр. 49.

¹⁷⁸⁷ *Ibid*.

или на неадекватан начин третиран – коначно приступи на један одговорнији и стратешки начин. Када говоримо о тим назнакама промене приступа идентитетској политици, односно самом српском културном и националном идентитету, мислимо пре свега на Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије за период 2017–2027. Нацрт овог важног стратешког документа домаћој јавности је презентован 2017. године, али је, након снажних критика и оспоравања од стране дела стручне и медијске јавности, процедура његовог усвајања била стопирана, без било каквих информација о томе шта ће даље бити са њим: да ли ће он претрпети извесне измене и, у том случају, на које његове делове или стратешке циљеве би се оне односиле или ће се, пак, ићи на израду једне попутно нове стратегије из области културног развоја и културне политике.

Оно на шта је важно скренути пажњу, то је једна, чини се, веома значајна формулација која се налазила на самом почетку овог стратешког документа. Ту је, наиме, стајало да „стратегија развоја културе у Србији настоји да уважи, вреднује, очува и развије све оно што је, као жива и продуктивна традиција, свака епоха и културно-цивилизацијска формација трајно приложила целини културе грађана Србије и Срба на ширем културном простору“.¹⁷⁸⁸ Дакле, овде се, поред културе грађана Србије и самог идентитета државе, има у виду и српски културни простор, што ће рећи српски културни идентитет као једна шира категорија која превазилази територију Републике Србије.¹⁷⁸⁹ Тиме се, очигледно, настојало да се у стратешко опредељење државе на пољу развоја културе укључи и брига о заштити, очувању и развоју етно-културног идентитета Срба изван матце.

Овим документом је издвојено и дефинисано седам димензија српске културе, које су виђене као културна подручја од посебног националног значаја, те која стога морају бити предмет институционалне бриге и заштите. У погледу одређења појединих димензија српске културе, не може да се не

¹⁷⁸⁸ Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, Министарство културе и информисања Владе Републике Србије, 12.06.2017, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

¹⁷⁸⁹ Видети: „Повезивање српског културног простора“ (одељак 3.7.), у: *Ibid.*

примети да су она била, у најмању руку, на један веома чудан и прилично конфузан начин формулисана. Тај део стратешког документа био је и највише оспораван у оквиру бурне јавне расправе која је уследила. Но, поред неких, више или мање, оправданих критика, приметан је био и талас заиста неутемељеног критицизма.

Ту су издвојене следеће димензије српске културе: „словенска“ (која је одређена тако да обухвата како „старословенско језичко заједништво“ и „црквенословенско раздобље наше књижевности“, тако и новије утицаје и прожимања између јужнословенских култура, али и савремене везе и узајамне утицаје српске и других словенских култура); „византијска“ димензија (која је перципирана; између осталог, и као „вертикала која нас спаја са античким и средњовековним културним наслеђем источног Медитерана“); потом једна крајње чудно названа димензија – „старобалканска“, која се заправо односи на заједничко културно наслеђе балканских народа („специфична димензија културе, цивилизације и менталитета“ коју делимо са суседним народима), а њен саставни део, према изнетом схватању, јесте и оријентално-исламска компонента; „херојска“ димензија (примарно одређена као „димензија Косовског завета“, али уз наглашавање да она обухвата не само средњовековну српску витешку културу већ и каснију херојску културу предака који су се борили у ослободилачким ратовима); још једна културна димензија чудног назива је „просвећено-европска“ димензија, за коју се каже да почива на западноевропским и срдењоевропским (нововековним) културним идеалима (као што су рационалност, модерност и просвећеност), те да управо она представља темељ, између осталог, и за неговање толеранције рема другачијем; ту је и „демократска“ димензија српске културе чије је одређење, међутим, потпуно промашено, јер се везује искључиво за антиелитистичку концепцију културе као оне доступне свим слојевима у друштву, док је потпуно изостављен онај корпус политичко-културних демократских вредности и принципа, као што су дијалошки и принцип цивилитета, те

партиципативност и др; на концу, ту је и она компонента која је одређено као „контактна“ или „димензија отворености“.¹⁷⁹⁰

Поред приличне термиолошке збрке, у случају већине наведених културних димензија остало је и потпуно нејасно на који то реалистичан и довољно ефикасан начин би се могло данас деловати у правцу њихове заштите, очувања или њиховог развоја. На пример, у случају тзв. словенске димензије и наших старословенских језичких корена, да ли би то можда подразумевало увођење учења овог језика у оквиру школског система. Уосталом, како смо једном приликом раније истакли, ако већ у нашим школама учимо латински као такође „мртав“ језик, зашто би се онда ово перципирало као нека „немогућа мисија“, а свакако би допринело јачању веза са осталим делом словенског света, али и јачању наше самосвести о сопственим коренима и словенском заједништву.¹⁷⁹¹

Када је реч о српској националној култури, упадљиво је инсистирање на томе да културна политика на овом пољу мора да избегне како изазове културног етноцентризма, тако и глобалистичке изазове утапања у масовну културу савременог потрошачког друштва, односно опасности које носи пратећи процес акултурације. Отуда и стратешко опредељење државе за заштиту националне културе, али уз истовремено очување њене отворености или онога што су аутори овог документа назвали њеном „контактном“ димензијом. Ту се, наиме, пошло од става да „свака национална култура почива на јасној представи о сопственом идентитету, али и на могућностима ширења и отварања њених развојних перспектива и њене провере на међународном, мултикултурном и транскултурном пољу“.¹⁷⁹²

¹⁷⁹⁰ Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, *ор. cit*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

¹⁷⁹¹ О томе смо говорили у: Александра Мировић, Зоран Милошевић, „Реформа сербског језика Вука С. Караџића и еџ политическије последствија“, *Вестник Череповецкогoсударственногo университета*, No. 8 (69), Череповец, 2015, стр. 70–77.

¹⁷⁹² Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, *ор. cit*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

Постоји мишљење – које се, сматрамо, може довести у питање – да је хибридикација ових елемената (националног и глобалистичког) карактеристична за тзв. транзициону културну матрицу.¹⁷⁹³ Остаје, наиме, нејасно да ли то онда значи да би крај транзиционог процеса требало да значи потпуни прелазак на неки чисто глобалистички културни образац као одраз (пост)модерности. Оно што је, међутим, далеко важније од одређене квалификације приступа промовисаног у поменутом стратешком документу (као једног савременог приступа, усклађеног са актуелним тенденцијама и приликама у свету или, пак, оног који се још увек заснива на наводно предмодерним, што ће рећи националним и традиционалним елементима), јесте да ли је он у стању да обезбеди изградњу кључних фактора који на пољу културе недостају српском друштву. А то су, пре свега, нов и ефикасан модел и снажан систем културне политике, као и свест о сопственим културним вредностима. Јер, уколико до тога не дође, друштво Србије ће заиста остати са сликом „(укорењеног) 'традиционализма'“, а заправо као „друштво разбијене традиције“; те сликом „(привидне) 'затворености'“, а у ствари као друштво „неорганизоване отворености“.¹⁷⁹⁴

Сходно томе, оно што је од суштинске важности на пољу културе, јесте то да се установе „права мера“ и приоритети када је реч о традиционалним и националним елементима, с једне, и оним глобалног и/или регионалног, то јест транснационалног карактера, с друге стране. Сматрамо да је једино на тај начин могуће обезбедити не само културну и идентитетску аутентичност, која је данас преко потребна, већ и културни и свеопшти друштвени развој. Најзад, управо онако како је то на једном месту акценковано и веома добро речено: „Кад ђаци буду у прилици да најпре виде

¹⁷⁹³ Говорећи о културној политици дисконтинуитета у Србији током 90-их година прошлог века, Љ. Рогач Мијатовић каже: „Одбацивањем догматско-просветитељског културног обрасца, који је на овом простору доминирао до последње деценије XX века, дошло је до формирања тзв. транзиционе културне матрице, са специфичним хибридним елементима националног и глобалистичког“ (Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 134). Ауторка овде објашњава да се, поред политике дисконтинуитета у култури (тј. политике реафирмације српског националног и културног идентитета), праћене политичком инструментализацијом културе, тадашња културна политика одликовала и одсуством јасног концепта, али и непостојањем јавног дијалога (видети: *Ibid*, стр. 135).

¹⁷⁹⁴ *Ibid*, стр. 134.

знамените градове своје земље, Лепенски вир и Гамзиград, Жичу и Студеницу, нишку и петроварадинску тврђаву, а тек после европске градове, моћи ћемо да говоримо о исправној културној политици и култури чији ће прави конзументи бити генерације које долазе“.¹⁷⁹⁵

Но, та „јасна представа о сопственом идентитету“, како су је виде творци овде разматраног Предлога стратегије културног развоја, треба да се заснива на идентитетским феноменима као што су: „језик и књижевност, свест о историји и религијској припадности, обичајима, начину живота, особеним облицима духовно-историјског сазнања, менталитетски обрасци, те свеколика представа народа о самој себи“.¹⁷⁹⁶ При томе, ту је посебна пажња посвећена очувању и развоју српског језика и ћирилице као „његовог матичног писма“, и то пре свега у области њихове службене и јавне употребе. Ово је, под формулацијом „неговање српског језика и ћирилице“, издвојено као засебан стратешки циљ културне политике Србије,¹⁷⁹⁷ а за његово остваривање предвиђено је не само доношење неких конкретнијих мера (које су углавном изостале у осталим приоритетним подручјима и стратешким циљевима овог документа), већ и извесно унапређење институционалног и законодавног оквира. Полазећи од тога да је језик не само важан елемент идентитета, већ и један од најзначајнијих сегмената културног наслеђа, те чињеничног стања „предоминације англофоне глобалне комуникације и латинице“,¹⁷⁹⁸ препозната је неопходност систематског деловања државе у правцу заштите и афирмисања српског језика и ћирилице у јавној употреби. Истакнута је потреба да се у ту сврху, путем закона и других аката, уведу одређене подстицајне мере. На пример, предвиђене су пореске олакшице за листове и часописе штампане на ћирилици, као и за домаће филмове или оне стране са титлованим преводом

¹⁷⁹⁵ Александра Ђуричић, „Жељене дестинације“ (Приказ књига: *Узбудљиви градови* Грега Ричардса и Роберта Палмера и *Дестинација као бренд* Н. Моргана, А. Причард и Р. Прајда), *Данас*, 11.04.2015; исто на сајту издавачке куће „Clio“ објављено 21.10.2015, http://clio.rs/DESTINACIJA-KAO-BREND_Knjiga_421 (18/05/2017).

¹⁷⁹⁶ Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, *op. cit.*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

¹⁷⁹⁷ Видети: „Неговање српског језика и ћирилице“ (одељак 3.6.), у: *Ibid.*

¹⁷⁹⁸ *Ibid.*

на ћирилици. Као једна од подстицајних мера, предвиђен је и откуп научних и књижевних дела, као и превода штампаних на ћирилици. Такође, неки од начина заштите ћириличног писма виде се и у увођењу обавезе да све манифестације које би биле одржаване под покровитељством Министарства културе, то јест финансиране од стране истог, морају имати ћирилићни лого, као и обавезе за комерцијалне телевизијске куће и мобилне оператере да обезбеде минимум педесет одсто превода и платформи на ћирилици. У институционалном погледу, предвиђено је било да надлежно Министарство културе и информисања, у сарадњи са тадашњим заједничким Министарством просвете, науке и технолошког развоја и Одбором за стандардизацију српског језика, формира Савет за српски језик, који би доносио одлуке и препоруке из области планирања, стандардизације и кодификације језика.

Када је реч о заштити српског културног идентитета, аутори овог документа нису пропустили да посвете дужну пажњу и заштити и очувању културно-историјског наслеђа на Косову и Метохији, које чини важан сегмент националне културе и само језгро културног и националног идентитета српског народа. Како је истакнуто: „Не може се игнорисати чињеница да Срби, било где у свету, споменике културе на Косову и Метохији сматрају својим етничким светињама, а територију Косова и Метохије својом духовном колевком и светим местом страдања. Та врста колективног осећања се мора поштовати у оквиру права сваког народа на неговање својих традиција.“¹⁷⁹⁹ Наиме, у оквиру истраживања, заштите и коришћења културног наслеђа, као посебне области културног развоја, заштита и очување културног наслеђа на КиМ дефинисани су као један од циљева стратешког деловања на том подручју. Ту је препознат значај који очување српског културног и историјског наслеђа на КиМ има пре свега за очување културног идентитета тамошњих Срба и, тиме, за њихов опстанак и одрживост као припадника српске етно-културне групе на тој територији, а потом и за очување српског националног и културног идентитета генерално. Стога се и јасно каже да ово српско културно наслеђе „мора бити сачувано у свом изворном облику и намени и, унапређено, предато будућим

¹⁷⁹⁹ „Културно наслеђе – истраживање, заштита и коришћење културних добара“ (одељак 4.1; тачка 6: „Заштита и очување културног наслеђа на Косову и Метохији“), у: *Ibid.*

генерацијама“.¹⁸⁰⁰ На трајну вредност и приоритетан значај ових културних добара упућује и начин дефинисања основних принципа њихове заштите, где се, између осталог, наводи: да се ниједним поступком не сме довести у питање „трајни карактер споменика културе и континуитет њихових вредности“; да „ниједан срушени споменик културе не сме бити препуштен забору“ (при чему треба омогућити посебан третман како за срушена, тако и она оштећена културна добра); те да се „обнова срушених или оштећених споменика културе мора (се) вршити према изворном стању, на основу документације“.¹⁸⁰¹

Полазећи од актуелног стања српско-албанских односа у јужној српској покрајини – које, поред идентитетског инжењеринга вршеног првенствено од стране интелектуалних и политичких представника тамо доминантне албанске заједнице у правцу пројектовања и наметања новог, тзв. косоварског културног и политичког идентитета,¹⁸⁰² карактерише и „контроверзност поимања историјског наслеђа на Косову и Метохији, оптерећење међуетничким сукобима и уништавањем, пре свих, српских

¹⁸⁰⁰ *Ibid.*

¹⁸⁰¹ *Ibid.*

¹⁸⁰² Интенција поменутих инжењера јесте да се путем изградње овог „косоварског“ националног идентита, дакле путем такве идентитетске диференцијације, тзв. Косовари – а таквом њиховом (пре)именовању је кумовао и сам Запад (управо кроз план Мартија Ахтисарија /Martti Oiva Kalevi Ahtisaari/, бившег председника Финске и специјалног изасланика генералног секретара УН за преговоре о будућем статусу КиМ, који је он представио 2007. год, али је био одбачен како од Србије, тако и у оквиру УН-а) – дефинишу и конституишу као нова и независна нација у политичком смислу. Тако, на пример, Неџмедин Спахију (Nexhmedin Spahiu), професор политичких наука на Приштинском универзитету и аутор књиге *Стварање нације Косовара*, износи тезу да су косовски Албанци и Албанци из Албаније – иако имају исти етнички идентитет, будући да говоре истим језиком и да имају заједничке традиције – услед својих различитих историја развили „два особена идентитета који у политичком смислу постоје сваки за себе“ (нав. према: Бранкица Ристић, „Косовари или Албанци – ко живи на Косову?“, *Спутник*, 23.08.2015, <https://rs-lat.sputniknews.com/analyze/201508234105695/> /17.10.2017/). У ту сврху се врши и, колоквијално речено, „својатање“ тамошњег српског културно-историјског наслеђа од стране припадника ове новоконструисане „нације“. Јер, премда парадоксално, потпуно је јасно да „иако се већ деценијама одричу свега српског, српски манастири на Космету су им сада једино што могу да понуде светској културној баштини као доказ свог врховног идентитета“ (*ibid.*).

верских споменика културе свих категорија, као и продужена конфликтност¹⁸⁰³ – указује се на потребу ефикаснијег приступа заштити и очувању тамошњег српског културног наслеђа. А то је, према слову овог документа, захтевало да се дефинише „јасна културна политика српског народа на КиМ“, ¹⁸⁰⁴ као и да се успостави и обнови систем институционалне заштите тог културног наслеђа које има непроцењиву вредност за српски културни и национални идентитет.

Текст Нацрта, међутим, остао је прилично нејасан у делу који се односи на надлежности и институционално деловање у погледу заштите културних добара и управљања споменицима културе на КиМ. Ту се наводно рачунало на систем тзв. упоредних институција, а њихово деловање је било везано не само за врсту и категорију културних добара, већ и за територијални распоред истих, односно постојећу етничку структуру у оквиру локалитета где се та добра налазе. При томе се овде Заједница српских општина (ЗСО) – чије формирање је предвиђено још Бриселским споразумом из априла 2013. године (Првим споразумом о принципима нормализације односа Београда и Приштине), постигнутим уз посредовање ЕУ, али се на остваривање ове уговорне обавезе и даље чека¹⁸⁰⁵ – помиње

¹⁸⁰³ „Заштита и очување културног наслеђа на Косову и Метохији“ (одељак 4.1, тачка 6), у: Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, *op. cit.*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

¹⁸⁰⁴ *Ibid.*

¹⁸⁰⁵ Споразумом постигнутим 25. августа 2015. год. у Бриселу између преговарачких тимова Београда и Приштине и потписаним како од стране шефова двеју Влада, тако и од стране Високог представника за спољну и безбедносну политику ЕУ, усаглашени су општи принципи, односно главни елементи ЗСО. Заједница српских општина (или Асоцијација српских општина – АСО) предвиђена је као самоуправна институција општина са већинским српским становништвом на Косову и Метохији. А тамо постоји укупно десет таквих општина које треба да конституишу ову Заједницу: четири српске општине са севера КиМ (Северна Косовска Митровица, Зубин Поток, Лепосавић и Звечан) и њих шест из јужног дела (Штрпце, Грачаница, Ново Брдо, Клокот-Врбовац, Ранилуг и Партеш).

Међутим, процес формирања ове самоуправне заједнице најпре је био блокиран је јер је Уставни суд тзв. Косова крајем 2015. донео одлуку о противуставности принципа ЗСО, усаглашених Бриселским споразумом, а потом и услед нових конфликтности и заоштравања односа. Србија, пак, не признаје поменућу одлуку тамошњег Уставног суда и инсистира на

искључиво у контексту интегрисања мера за заштиту непокретних културних добара у просторне и урбанистичке планове из домена њене належности. Такође, предлагач се изричито оградио од разматрања овим путем питања статуса и имовине СПЦ на КиМ, иако је реч о културној баштини коју, између осталог, чине и неки од најзначајнијих верских споменика културе.

Но, и поред свих недостатака на институционалном пољу заштите тог важног сегмента српског националног и културног идентитета – који у значајној мери произлазе из објективних ограничења насталих десуверенизацијом и разградњом институционалне инфраструктуре Србије, а тиме и њене државности на овом делу своје територије – значајно је ипак то да је овде јасно истакнуто залагање за омогућавање коегзистенције српског и албанског, али и свих других културних идентитета као упоредних и равноправних, што је управо постављено и као један од циљева успоставе и обнове поменуте институционалне заштите. То је препознато као модалитет идентитетских односа који се признаје и примењује и у самој европској пракси, али и као једно конструктивно решење које би могло да буде „темељ смиривања напетости и стварања услова за учвршћивање регионалне

испуњавању те уговорне обавезе, за коју сматра да је уједно и обавеза саме ЕУ, која је посредовала и чији је Високи представник такође потписао поменути документ.

Но, поред надзора ради координације урбанистичког (али и руралног) планирања – што се једино помиње у Нацрту стратегије културног развоја – Бриселским споразумом прецизиран је и низ других надлежности ЗСО, које заправо и нису ништа више од надзорних и представничких овлашћења (тј. нема никаквих извршних овлашћења), али нека од њих ипак могу бити значајна са аспекта заштите и очувања српског културног наслеђа и идентитета, а потпуно се превиђају у Нацрту о коме је реч. На пример, у предвиђене надлежности ЗСО спада и пун надзор у области образовања и економског развоја; те вођење, координисање и омогућавање истраживачких и развојних активности; али и промовисање, ширење и заступање питања од заједничког интереса њених чланица, као и представљање општина-чланица, које укључује и њихову репрезентацију код централних власти. Видети: Association/Community of Serb Majority Municipalities in Kosovo – General Principles/Main Elements, http://eeas.europa.eu/statements/eeas/docs/150825_02_association-community-of-serb-majority-municipalities-in-kosovo-general-principles-main-Elements_en.pdf (10/02/2018), стр. 1; исто и на српском: Асоцијација/Заједница општина са већинским српским становништвом на Косову – општи принципи/главни елементи, <http://www.kim.gov.rs/p17.php> (10/02/2018).

стабилности у складу с европским начелима толеранције и мултикултуралности“.¹⁸⁰⁶

У међувремену, након пуне три године од објаве првобитног Нацрта, 2020. године без икакве најаве усвојена је нова Стратегија развоја културе Републике Србије за период 2020–2029. Како је тада представник надлежног министарства настојао да појасни, реч је о наводно темељно ревидираном претходном стратешком документу (који је, према ономе што је речено, „претрпео доста промена“), за шта су били ангажовани страни консултанци, а који су радили и на изради буџета за спровођења активности предвиђених истовремено усвојеним Акционим планом.¹⁸⁰⁷

Међутим, потпуно слично првобитном документу, и нова верзија Стратегије дефинише седам димензија српске културе, с том разликом што је једино „старобалканска“ димензија из раније варијанте преименована у „балканску“, док је „херојска“ сада названа „херојска или слободарска димензија“. Но, саме формулације ових димензија су промењене, вероватно с намером превазилажења оне првобитне конфузности, али и омекшавања првобитне позиције која је од неких критичара оцењивана као десничарска (на пример, сада се херојска димензија не доводи више у везу са идејом Косметског завета итд).¹⁸⁰⁸ Такође, не могу се уочити никаква одступања ни у погледу раније дефинисаних стратешких опредељења државе на пољу културног развоја; а поред заштите и неговања српске националне културе, ту је укључена и заштита културних права мањина; те унапређење међусобног разумевања; равноправно и активно учешће у културном животу итд; све до доприношења културе угледу земље у свету.

¹⁸⁰⁶ „Културно наслеђе – истраживање, заштита и коришћење културних добара“ (одељак 4.1, тачка 6: „Заштита и очување културног наслеђа на Косову и Метохији“), у: Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, *op. cit.*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

¹⁸⁰⁷ Према: „Влада Србије усвојила Стратегију развоја културе 2020–2029“, *SSE Cult – портал за културу Југоисточне Европе*, 13.02.2020, seecult.org/vest/vlada-srbije-usvojila-strategiju-razvoja-kulture-2020-2029 (15/04/2023).

¹⁸⁰⁸ Видети: Стратегија развија културе Републике Србије од 2020 до 2029, Влада Републике Србије, 13.02.2020, kultura.gov.rs/extfile/sr/3993/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029-godine.pdf (15/04/2023), стр. 1-2.

Полазећи од тога да „Република Србија представља матичну државу српског народа насељеног у региону и различитим деловима света“, посебно се истиче „опредељена за очување и повезивање српског културног простора, односно заштиту културног наслеђа и промовисање културног стваралаштва свих носилаца српског културног идентитета, без обзира на то где живе“.¹⁸⁰⁹ Утврђено је и да ће културна политика, између осталог, бити заснована на законодавној активности која мора да буде промишљена и ефикасна, као и на одговорној кадровској политици, уз примену принципа стратешког управљања, међуресорне усклађености, аутономије културних установа и других субјеката у култури.

Добри познаваоци прилика у српском друштву, као и тенденција у регионалним и глобалним оквирима, још на почетку новог миленијума и транзиционог пута Србије указивали су на неопходност њене стратешке политике у области културе и идентитета и јасне и одговорне улоге њених институција у томе. Тако је, на пример, Владимир Н. Цветковић – разматрајући однос институција, државе и идентитета у тада (али и данас) актуелном процесу институционалне и вредносне (ре)конструкције Србије – још у то време приметио да она „мора изградити јасну дугорочну стратегију очувања и развоја властитог културног наслеђа и националног идентитета“.¹⁸¹⁰

Међутим, и поред тога, када је реч о култури и јавним политикама које се с тим у вези нуде у Србији, политичке партије доскора су износиле само неке своје начелне и, како је Ј. Лончар у својој анализи изборне кампање из 2012. год. утврдила, „идеолошке позоције“, у смислу исказане

¹⁸⁰⁹ *Ibid*, стр. 1.

¹⁸¹⁰ Владимир Н. Цветковић, „Институције, држава, идентитет“, у: Владимир Н. Цветковић (ур.), *(Ре)конструкција институција – годину дана транзиције у Србији*, ИФДТ, Београд, 2002, стр. 27; такође, видети и: Владимир Цветковић, „Национални идентитет и (ре)конструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)“, *Филозофија и друштво XIX–XX*, ИФДТ, Београд, 2002, стр. 51–75; као и: Невен Цветићанин, „Реконструкција система вредности српског и југословенског друштва“, у: Владимир Н. Цветковић (ур.), *(Ре)конструкција институција – годину дана транзиције у Србији*, *op. cit*, стр. 103–108.

бриге за одређен тип културе у складу са њиховом идеолошком оријентацијом (етно-националистичког; либералистичког; социјалдемократског; или социјалистичког карактера)¹⁸¹¹ и према њиховом преференцијалном схватању нације. При томе, ниједана од њих није се заиста бавила оним што је од животног значаја за сам опстанак и развој културе у српском друштву, нити је показала стратешки интерес за то (на пример, дуго је изостајала брига за ревитализацију старих и отварање нових установа културе, нарочито обнову националних музеја који су годинама били затворени, биоскопа, галерија и др; за подстицање савременог културног стваралаштва; те промену улоге медија и образовања у области културе и њеног развоја итд.). И у неким другим анализама дошло се до сличног закључка да не само непосредно након петооктобарских промена 2000. године, него „ни много касније“, „позиција културе и институција културе у ширем друштвено-политичком систему... није промењена, већ је остала под патерналистичком контролом државе, без стварне бриге и улагања у инфраструктуру, културну продукцију, па и међународну културну сарадњу“.¹⁸¹²

Но, чини се да је од поменуте 2012. године до данас ипак направљен неки помак, ма колико он скроман био. Прво, јер су се јавили извесни изгледи да би дуго најављивана државна културна стратегија – за чије усвајање је давно био истекао рок – коначно можда и могла да угледа светлост дана, што се на концу и десило. У овом стратешком пројекту из области културе и културне политике, поред тзв. културе сећања (то јест културе памћења) и српске националне културе, значајно место даје се и култури разумевања, односно толеранције. Друго, јер, и поред свих критика (од којих су неке биле и оправдане и веома конструктивне) и разних критицизама који су обележили појављивљење првобитног Нацрта овог

¹⁸¹¹ У анализи изборне кампање 2012. у Србији и јавних политика које су тада нуђене, кроз програме и изјаве представника политичких партија, Јелена Лончар је утврдила следеће: „На пример, СНС се залаже за очување српског културног идентитета, ЛДП за стварање новог културног модела и отварање простора за културу унутар политичког оквира. ДС је за то да култура буде демократска и доступна најширем кругу грађана, што је важно и СПС-у“ (Јелена Лончар, „Политике идентитета и квалитет живота у изборној кампањи политичких странака 2012.“, *op. cit.*, стр. 85).

¹⁸¹² Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit.*, стр. 135.

стратешког документа у јавности, а на основу његове пажљиве и детаљне анализе коју смо спровели, можемо приметити изражену тенденцију да се коначно уобличи и институционално уведе један шири и свеобухватнији приступ (иако не свеобухватан на начин за који ми овде пледирамо) културној политици као веома важном, рекли бисмо, изворишту идентитетске политике и комплементу корпуса повезаних јавних политика. Наиме, поред препознавања значаја интердисциплинарности, када је реч о културним и идентитетским питањима која прожимају различите сфере друштвеног деловања, те веома важног инсистирања на интерресорној и интересекторској сарадњи, и реалне оцене њиховог садашњег стања као незадовољавајућег, ту се даје значајно место заштити, очувању и унапређењу културног идентитета како мањинских етно-културних група, тако и већинске српске етнице. Тако, на пример, међу утврђеним начелима и принципима стратешког развоја културе у Србији, истакнута је опредељеност за: „заштиту и неговање националне културе“; „заштиту културних права националних мањина“; „унапређење узајамног разумевања и равноправно укључивање осетљивих група у културни живот, културу као фактор друштвене кохезије, културни и језички диверзитет и интеркултурни дијалог“; „заштиту и вредновање културног наслеђа као необновљиве и јединствене заоставштине“.¹⁸¹³ Поред тога, као стратешко опредељење државе на пољу културног развоја, наводи се такође и подстицање и промовисање савременог културног и уметничког стваралаштва, као и културне демократије и активне партиципације у културном животу; али и „развој међународне културне сардње и доприношење угледа земље у свету“, те „схватање културе као привредног потенцијала“.¹⁸¹⁴ При томе су иста ова стратешка опредељења на пољу културног развоја остала и у новој, усвојеној варијанти Стратегије. Иако стратешко управљање националним идентитетом и бренд менаџмент, то јест изградња и позиционирање националног бренда, овде нису експлиците поменути, последња два начела стратешког деловања, која се тичу националног имиџа, односно угледа државе у међународном окружењу, и третирања културе као привредног ресурса, говоре у прилог

¹⁸¹³ Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027 – текст прописа, *op. cit.*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (11/10/2017).

¹⁸¹⁴ Према: *Ibid.*

томе да поље националног брендирања, које смо дефинисали као трећи стуб идентитетске политике, мада у великој мери занемарено, ипак није потпуно испуштено из стратешког планирања културног развоја Србије.

Када је реч о мањинским културним идентитетима, њима се ту, у односу на идентитет српске етнице, даје можда и приоритетније место, кроз њихово више рангирање у набрајању стратешких циљева културног развоја Србије; а добили су значајан простор и у оквиру образложења једног од постављених циљева – подстицања и развоја културе међусобног разумевања, на којој се у овом документу посебно инсистира.¹⁸¹⁵ Тако да заиста нема места оним веома гласним, али, како видимо, и неутемељеним критикама и оценама, које су се могле у јавности чути, да је реч о једној етноцентристичкој или чак етно-националистички усмереној стратегији, а које су превасходно изведене на основу њеног уводног дела посвећеног неговању српске националне културе и њених различитих димензија, као и због одељка где се образлаже неговање српског језика и ћирилице, које је постављено као једно од стратешких циљева културне политике.¹⁸¹⁶ За такве критичаре би вероватно једино исправно и прихватљиво било да, у таквом једном стратешком документу којим се дугорочно формулише културна, дакако, значајним делом и идентитетска политика земље, нема ни помена, ниједне једине речи о српском културном идентитету, српском језику и писму, српском културном и историјском наслеђу или савременом културном и уметничком стваралаштву Срба, чија је то, конститутивно дефинисана, национална држава, то јест матица. Чини се да је ту проблем управо у овом придеву „српски“ који, већ сам по себи, многима данас „пара уши“, у складу са распрострањеним и дубоко укорењеним антисрпским (ауто)стереотипима, о чему ће касније бити и више речи.

Но, ипак се мора истаћи да предлог ове стратегије укључује неговање културе сећања и културе разумевања (толеранције), али не и културе мира која је овде потпуно запостављена, иако у условима постојања културног

¹⁸¹⁵ Видети: „Циљеви и приоритетна подручја културног развоја“ (погл. 3.); као и: „Култура међусобног разумевања“ (одељак 3.5.), у: *Ibid.*

¹⁸¹⁶ Видети: „Културна стратегија министра Вукосављевића“, *op. cit.*, http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=351713&title=Kulturna+strategija+ministra+Vukosavljevi%C4%87a (11/10/2017).

диверзитета и идентитетских конфликта она представља веома важну концепцију. И то је, по нашем мишљењу, њена првенствена слабост, нарочито ако се имају у виду културне специфичности, те историјски и актуелни контекст идентитетских односа и сукоба у земљи и региону. Наиме, иако су за успостављање мира и културе мира и оне прве две културне парадигме веома значајне, управо је ова последња можда и најважнија, јер чини се да она има највећи капацитет за изградњу таквог вредносног амбијента у ком је могућ суживот различитих заједница на истој територији, тако да оне могу да живе не само једне поред других него и једне са другима. Друго, чињеница је да се слабост овог документа огледа и у његовој несистематичности, те недовољној прецизности и нејасноћама у неким његовим деловима и појединим формулацијама. Или, како се у једној оштријој критичкој оцени каже, реч је о документу који је „прилично неуједначен, помало конфузан, понегде контрадикторан, препун општих места и понављања. Он као да је механички састављен од различитих текстова аутора понекад супротстављених ставова“.¹⁸¹⁷ Даље, оно што такође јесте спорно и упитно – и то како на нивоу читавог овог документа, дакле у погледу готово свих аспеката или општих циљева културне политике које дефинише, тако и у погледу заштите мањинских идентитета као засебног циља – и што заиста треба да буде предмет озбиљне критике, то је одсуство неких конкретних и разрађених мера, институционалних механизма и средстава чијом применом би се осигурало остваривање прокламованих приоритетних циљева.¹⁸¹⁸ Јер, без овога, може се опет остати само на декларативном нивоу, то јест у оквиру одређених прокламација које се у пракси не примењују или недовољно и на незадовољавајући начин примењују.

Добар пример таквог, великог хендикепа овог документа, који знатно умањује квалитет и развојне капацитете културне стратегије, јесте управо на пољу прокламованог подстицања културе разумевања, за шта остаје нејасно како ће се конкретно у том правцу деловати. Сматрамо да је управо ово једно

¹⁸¹⁷ *Ibid.*

¹⁸¹⁸ Изузетак у том смислу представља онај стратешки циљ који је одређен као „неговање српског језика и ћирилице“. Наиме, према предвиђеним мерама за остваривање тог циља, о којима смо раније говорили, изгледа да је управо ово подручје оно где би предложена културна стратегија можда имала и своју најконкретнију примену.

од подручја где би могла да дође до изражаја она интерресорна сардања од које се, како смо истакли, и у овом документу много очекује. Наиме, систем образовања би управо на овом пољу могао да демонстрира своју културну улогу, те би требало разматрати на који начин и којим реформама у образовању створити услове за развој и интериоризацију вредности које су инхерентне не само култури разумевања већ и култури мира, као једном, како је овде третирамо, вишем нивоу грађанске културе. У том смислу, мишљења смо да би један конструктиван предлог био да се преиспита постојећи опциони (то јест међусобно алтернативни) или, формално речено, обавезни изборни статус наставних предмета односно, према новоусвојеној терминологији, програма Грађанско васпитање и Веронаука, те да се размотри њихово увођење у оквир редовне наставе, тако да оба ова предмета буду обавезна за све ученике.¹⁸¹⁹

¹⁸¹⁹ Но, у Србији је током 2017. године, приликом израде Нацрта новог Закона о основама система образовања и васпитања (ЗОСОВ), дошла до изражаја чак и супротна тенденција – да се постојећа обавезност избора између ова два предмета укине, те да се оба сведу на предмете, то јест програме факултативног карактера. Према накнадном објашњењу надлежног Министарства просвете, постојећи обавезни изборни статус ових предмета се ипак неће мењати, а то је наводно из поменутог Нацрта изостављено јер је „идеја да ЗОСОВ као кровни закон препозна начелно обавезне предмете, изборне програме и активности, а да се њихов статус детаљно регулише законима о основној и средњој школи“. Такође, као део тог објашњења, додато је и то да је у нацртима измена ова друга два закона прецизиран њихов статус „обавезних изборних програма“, а да је једина новост њихово тертирање као програма, а не предмета, због, како је речено, усклађивања са европском праксом и зато што „програм даје већу слободу у креирању садржаја и начина рада“. Све нав. према: „Шарчевић: Веронаука и грађанско и убудуће обавезни изборни предмети“, Извор: *Тањуг, БК TV News*, 18. фебруар 2017, <http://www.bktvnews.com/info/drustvo/sarcevic-veronauka-i-gradansko-i-ubuduce-obavezni-izborni-predmeti/91608> (25/02/2017).

Мањи је, међутим, проблем то како ће се ове наставне области звати, а много већи је њихова, према неким ранијим званичним и стручним оценама, незадовољавајућа функционалност или „запуштеност“, пре свега у погледу самог начина спровођења наставе. На пример, 2010. године, девет година након увођења ових предмета у школски систем, једно сумирање ефеката је гласило: „... не постоје подаци колико ученика похађа ове часове. У великом броју школа ови часови се практично и не одржавају, а ученици, поготово у нижим разредима, време предвиђено за наставу проводе уз видео игрице или на спортским теренима. Уједно, уџбеници за ове предмете не постоје, већ само приручници за наставнике за поједине разреде основних школа“. Нав. према: „Веронаука и грађанско – промашај“ (М. Петковић – Б. Гиговић), *Блиц*, 25.07.2010, <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/veronauka-i-gradansko-promasaj/tgecvf6> (25/02/2017). Уз све то, велики проблем био је и неодговарајући

У Србији су, наиме, још у школској 2001/2002. години у систем основног и средњег школства (најпре за први разред основне и први разред средње школе), у оквиру тада покренуте реформе образовања, уведени Веронаука и Грађанско васпитање; при чему је, нарочито када је реч о Веронауци, ово била, по свему судећи, једна чисто политичка одлука.¹⁸²⁰ Они су најпре имали статус факултативних изборних предмета, што ће рећи да је

наставни кадар. У случају веронауке – како је изјавио тадашњи помоћник министра просвете Желимир Попов – међу наставницима из овог предмета били су и они чије формално образовање није имало никакве везе са тим подручјем, већ су предавали само на основу положеног „интерног испита“ у епархији (видети: *Ibid.*). Такође, према једном истраживању из 2009. о ефектима грађанског васпитања, и у случају овог предмета је постојао проблем наставног кадра, јер је чест случај био, а и данас је тако, да наставу не спроводе наставници који су прошли специјалистичку обуку, већ они који држе друге предмете, а пружањем грађанског васпитања попуњавају свој фонд часова (проблем флукуације наставника и препуштања онима који нису едуковани за овој предмет да спроводе наставу из њега). О томе у: Александар Бауцац *et al*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, Грађанске иницијативе, Београд, март 2009, стр. 8. Међутим, чињеница је да су оба ова предмета одолела изазовима и критикама и опстала током мандата различитих влада, те да, као „предмети који су кренули од апсолутне нуле, без кадра, програма и литературе“, они ипак – како је 2010. год. закључила Слободанка Гашић-Павишић, директорка Института за педагошка истраживања – „нису промашени случај“ („Веронаука и грађанско – промашај“ /М. Петковић – Б. Гиговић/, *op. cit*, <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/veronauka-i-gradansko-promasaj/tgecvf6/25.02.2017/>).

¹⁸²⁰ О увођењу Веронауке у систем образовања на бази чисто политичке одлуке сведоче како неки стручњаци, тако и тадашњи државни званичници. На пример, Зорица Кубурић, која се, између осталог, у својим истраживањима бави и верском наставом у Србији, каже: „У образовном систему, који је оријентисан ка знању и научним истинама, путем политичке одлуке формирана је једна оаза верских садржаја у предмету Веронауке“ (проф. др Зорица Кубурић, „Веронаука у Србији – резултати истраживања“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић /ур./, *Вера – знање – мир*, *op. cit*, стр. 346). С друге стране, девет година након увођења тих предмета у школе, ово је потврдио и већ поменути Желимир Попов, који је у то време био заменик министра просвете: „То није ушло у школски програм на иницијативу Министарства просвете, већ је те предмете увела Влада Србије посебном уредбом“ („Веронаука и грађанско – промашај“ /М. Петковић – Б. Гиговић/, *op. cit*, <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/veronauka-i-gradansko-promasaj/tgecvf6/25.02.2017/>). Но, и сам тадашњи министар просвете – Гашо Кнежевић, објашњавајући да је у погледу тог питања био у мањини, изјавио је следеће: „Одлука о Веронауци је апсолутно донета на политичком нивоу, без узимања у обзир било којих педагошких захтева. Мислим да је томе допринео агресиван став верских заједница. С просветно-педагошког аспекта, то је преурањен потез, олако дато обећање“ (*ibid.*).

могућ био избор једног од та два предмета, али је исто тако могло да се не изабере ниједан. Но, већ следеће школске године (2002/2003.) они су добили статус какав имају и данас – статус обавезних, али изборних предмета. Такав статус ових наставних предмета заправо је учинио то да се они све до данас посматрају на ривалски начин, један *vs.* други. Поред тога, то је утицало како на даље повећавање опште конфузности у схватању националног идентитета, тако и „на продубљивање друштвене подељености у којој традиционалне породице шаљу децу вероучитељима и вероучитељкама, а грађанске наставницима ГВ“.¹⁸²¹ Утисак је да се тиме додатно форсира она емпиријски неутемељена, дихотомна и строга подела на етно-културни и с њим повезани верски идентитет, с једне, и грађански идентитет, с друге стране, као и подела по оси традиционално/модерно. Управо на овакве импликације постојећег статуса Грађанског васпитања и Веронауке указано је и у једној евалуацији резултата ГВ, датој на бази истраживања спроведеног 2009: „Статус ових предмета као да је утемељио идеју о томе да грађанин није верник/ца, а да верујућем не могу бити иманентне грађанске врлине и вештине“.¹⁸²²

Дакле, увођење ових предмета у обавезан школски програм значило би уважавање могућности, која је често заправо и само фактичко стање, постојања вишеслојности идентитета, те прихватање оног ширег и знатно комплекснијег приступа у поимању националног идентитета и с њим повезаних феномена, где се етно-културни и верски идентитет, с једне стране, и грађански или политички идентитет, с друге, не посматрају као међусобно искључујуће супротности, већ комплементарне идентитетске категорије.

Поред тога, сматрамо такође и да би предмет Веронаука требало да се реконцептуализује. Наиме, он данас има облик конфесионалне наставе религије, односно то је предмет „којим се деца уводе у верски живот верске заједнице која реализује верску наставу у образовном систему“ и чија су структура и садржај утврђени наставним планом и програмом који предлажу

¹⁸²¹ Александар Бауцал *et al.*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, *op. cit.*, стр. 6.

¹⁸²² *Ibid.*

верске заједнице.¹⁸²³ Реформа би требало да иде у правцу тога да се у оквиру неконфесионалног религијског образовања свим младима, без обзира на њихов религијски идентитет или његово одсуство, као и њихову националну припадност, пружи упознавање и стицање основних знања везаних за све цркве и верске заједнице, односно њихове религије и обичаје, које су традиционално присутне на територији Србије (а то су првенствено Српска православна црква, Римо-католичка црква, протестантеске цркве, Исламска заједница и Јеврејска заједница).¹⁸²⁴ То би подразумевало стицање религијског образовања које доприноси верској и културној толеранцији, и наставу која не промовише ниједну појединачну веру, нити угрожава лични верски идентитет деце и породица, уколико он постоји.¹⁸²⁵ То је потребно из

¹⁸²³ Нав. према: Проф. др Зорица Кубурић, „Веронаука у Србији – резултати истраживања“, *op. cit.*, стр. 347.

Дакле, право организовања конфесионалне верске наставе у државним школама поред Српске православне цркве, добиле су и друге, у Србији традиционално присутне цркве и верске заједнице (као што су: Римокатоличка црква, Исламска заједница Србије, евангелистичке цркве, Реформаторска хришћанска црква, Јеврејска заједница). Но, како постоји значајна разлика у броју деце која припадају већинској цркви и мањинским верским заједницама, код ових других остварљивост тог права некада је доведена у питање. На то указује З. Кубурић у: *Ibid.*

¹⁸²⁴ Овде би свакако требало напоменути да постоје и другачија мишљења, која полазе од тога да је такав однос вере и знање или вере и науке уопште, који се своди на „преношење“ или „прикупљање информација о Богу“, карактеристичан за западњачки модел религијског образовања, који се сада преузима и на Истоку, а где би, у складу са изворним верским учењем, требало да управо веронаука буде „пут ка цркви“. Наиме, за православље је карактеристично поистовећивање знања и вере, односно љубави, јер се сматра да се управо кроз веру и љубав према Богу долази и до суштинске спознаје, то јест истинског (са)знања. О томе веома упечатљиво говори Александар Таковац. Он каже: „Схватање односа вере и знања, барем што се Истока тиче, било је другачије од онога на Западу, а које је данас преовлађујуће и код православних. На Истоку је знање *свагда било поистовећено са вером*... Веронаука није и не треба да буде место на коме ће деца прикупљати информације о Богу. Веронаука треба и мора да децу приведе ехаристији и да им да могућност да кроз лични опит и *лично заједничарење* задобију истинско познање Бога – знање које се открива само у љубави“ (под. А. Ђ). Мр Александар Таковац, „Верска настава у школама – пут ка цркви“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, *op. cit.*, стр. 322; 326.

¹⁸²⁵ Међу европским државама постоји различита пракса када је реч о постојању религијског образовања у државном школству и његовом статусу, карактеру и садржају. Наиме, ова питања „свака држава регулише у складу са својим државним, политичким, друштвеним уређењем и принципима, али и у складу са својом традицијом, културом, демографским

више разлога. Прво, да би боље разумели једни друге, потребно је и да се боље међусобно познајемо, а с обзиром на то да у значајаној мери културне различитости потичу управо из овог религијског поља, чини се да стицање знања како о својој вери и њеној тардицији, тако и о другим верским традицијама којима припадају људи који су такође део нашег друштва, јесте

условима и карактеристикама система образовања“ (мр Искра Максимовић, „Друштвене промене и настава религије у државним школама у Европи“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић /ур./, *Вера – знање – мир*, *ор. cit*, стр. 353). Пример праксе сличне оној коју предлажемо за Србију, постоји у Шведској, где је још 1962. године верска настава (настава хришћанства) реформисана у правцу неконфесионалног изучавања три главне религије (видети: *Ibid*, стр. 356). У другим скандинавским земљама током 60-их година уведена је, пак, изборност религијске наставе, у алтернативи са неким другим, секуларним типом вредносног образовања и васпитања (рецимо, у Финској је уведена етика као алтернативан предмет). Но, када је реч о упоредној пракси у погледу промене статуса и карактера наставе религије, последњих деценија и у неким другим западноевропским земљама приметна су „кретања ка извесној 'секуларизацији' и повећаном етничком и културном плурализму“ (*ibid*, стр. 355; ауторка се овде позива на једну компаративну анализу резултата истраживања које је 1993. год, под окриљем Унеска, спроведено у 26 земаља). На пример, то је било изражено у Шпанији (где је након укидања Франкове диктатуре настава религије добила изборни статус у алтернативи са етиком), Италији, па чак и на Малти где је, иако је то изразито католичка земља, 1991. године, поред религијске наставе, уведен и предмет „Лично и друштвено васпитање“ (према: *ibid*.). Али, постојале су и супротне тенденције у виду пркасе увођења обавезности религијске наставе (за шта је пример Велика Британија, где је на основу Закона о образовању из 1988. и Националног курикулума, у Енглеској и Велсу настава религије са службом уведена као обавезан предмет, при чему је законски прецизирана обавеза да наставни планови за овај предмет морају да одражавају чињенично стање о доминантној хришћанској религијској традицији у Британији) или, пак, предлога и захтева за увођење у постојеће предмете неких садржаја о религијама, и то у земљама које уопште и немају наставу религије у државним школама (пример за ово је Француска). Према: *Ibid*, стр. 356. Што се тиче земаља Централне и Источне Европе, њихова пракса је такође веома разнолика у овом погледу: од непостојања наставе религије у виду неког посебног предмета (Словенија и Македонија), преко факултативног изборног статуса где се религијска настава уводи према жељама родитеља (Чешка), статуса изборног предмета различитог конфесионалног карактера (нпр. Молдавија, Бугарска, Грузија, Естонија и др.), изборног статуса предмета који је алтернативан са етиком (Словачка, Пољска и у средњим школама у Хрватској), па до обавезног статуса, тј. редовног предмета (случај Републике Српске, као и основног школства Румуније). Посебно је занимљив случај Русије, где је најпре уведено Морално васпитање као наставни предмет који је укључивао и факултативни курс религијског образовања, да би од 1999. год. био уведн нови изборни курс „Основи православне културе“ који има неконфесионалан и, истовремено, наглашен васпитни карактер. Видети о томе у: *Ibid*, стр. 354–355.

најбољи пут за то. Дакле, то би онда био допринос наставе религије интеркултуралном образовању,¹⁸²⁶ као и самом „конструктивном деловању у плуралном друштву“.¹⁸²⁷ Друго, потребно је да се у српском друштву успостави стабилан и уравнотежен однос према религији која, дакако, јесте и један од чинилаца социјализације. Наиме, овде је, у једном, из историјске перспективе посматрано, релативно кратком периоду од педесет година (1941–1991), однос према религији доживео значајне трансформације, добивши израз „у својим карљим формама – од прихваћености до одбацивања и њеног поновног оживљавања у свим друштвеним порациа“.¹⁸²⁸ Ово се, пак, одразило и на однос према верској настави која је током XX века у Србији „прошла... пут... од главног носиоца система вредности до главног кривца кога је требало протерати, заједно са наставницима који су је

¹⁸²⁶ Демографске промене у западноевропским друштвима, њихова све већа етно-културна хетерогеност и све већи степен религијског плурализма, који су скопчани са великим приливом миграната и нарочито новим имиграционим таласима последњих година, довели су не само до тога да је религија поново постала друштвено значајно и осетљиво питање, већ и до проблематизовања подручја религијске наставе у тамошњим системима државног школства. Због свега тога је, пре свега у оквиру Савета Европе, акценат почео да се ставља на интеркултурално образовање и ка томе је оријентисан све већи број пројеката. Према схватању развијеном у оквиру ове регионалне организације, интеркултурно образовање има три кључна елемента, а то су: „улога и одговорност школа; историја и идентитет; религијска или духовна димензија мултикултуралног друштва“ (*ibid*, стр. 357). При томе, према експертском мишљењу СЕ, начини на које се може обезбедити интеркултурално образовање, између осталог, јесу и увођење религијског образовања као мултиконфесионалних курсева (чије би наставне планове и програме заједно припремале различите цркве, односно верске заједнице) или, пак, укључивање елемената различитих религија у садржаје већ постојећих предмета, те организовање ваншколских активности везаних за верске прославе и свечаности разних религија. О томе у: *Ibid*, стр. 357–358; такође, видети и: мр Искра Максимовић, „Нека нова размишљања о настави религије – религијска димензија интеркултуралног образовања у Европи“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић /ур./, *Вера – знање – мир*, *op. cit*, стр. 374–378.

¹⁸²⁷ О оваквом једном погледу на стицање знања о верским традицијама и обичајима других чланова плуралног друштва, видети: Мато Зовкић, „Учити о вјери других ради конструктивног дјеловања у плуралном друштву“, у: Милан Ситарски, Марко Вујачић, Ивана Бартуловић Карастојковић (ур.), *Ишчекујући Европску унију: Стабилизација међуетничких и међурелигијских односа на западном Балкану*, I том, Београдска отворена школа (БОШ), Београд, 2010, стр. 301–306.

¹⁸²⁸ Проф. др Зорица Кубурић, „Веронаука у Србији – резултати истраживања“, *op. cit*, стр. 345.

предавали, да би се ... (након шездесет година – прим. А. М. Ј.) поново вратила у образовни систем“, а „од ње се очекује стабилизација, највише, у моралном понашању младих“.¹⁸²⁹ Ове промене односа према религији биле су у директној вези са променама на пољу владајуће или доминантне идеологије (комунизам/ етнонационализам), односно променама политичког, а онда и образовног система. Треће, сукоби на простору бивше Југославије управо су, на овај или онај начин, имали изражену и религијску димензију,¹⁸³⁰ те би предложена концепција религијске наставе, нарочито ако

¹⁸²⁹ *Ibid*, стр. 349.

¹⁸³⁰ За СФРЈ је била карактеристична секуларизација друштва и државе (ако се изузме квазирелигијски карактер владајуће комунистичке идеологије) све до краја 80-их година прошлог века, а до обнове и „бујања“ религиозности дошло је упоредо са растом и ширењем етнонационализма. Како је то лепо објаснио Милан Вукомановић: „Религија се ту појављује као значајан елемент етничитета, па се у том контексту сам рат доживљавао и као међурелигијски сукоб“ (др Милан Вукомановић, „Религијска димензија југословенских сукоба“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић /ур./, *Вера – знање – мир*, *op. cit*, стр. 128). На тај начин, иако се сами сукоби нису одвијали директно око религијских питања, верске поделе, као део међуетничких подела и сукоба, ипак су представљале, рекли бисмо, значајну компоненту ратова за југословенско наслеђе, као и једну од димензија самог распада, а који је истовремено пратио и процес разбијања заједничке државе (дакле, реч је о унутрашњем распаду на који су утицали и спољни фактори својим разбијајућим дејством). О томе постоје и бројне студије.

Објашњавајући улогу религије у савременим идентитетским сукобима, какви су управо били и они на простору бивше Југославије, М. Вукомановић каже и следеће: „Реч је ту, пре свега, о тзв. идентитетским сукобима, где религија може да послужи као погодна *differentia specifica* помоћу које се, евентуално, лакше артикулишу много сложенији разлози за конфликт, па и оружани сукоб“ (др Милан Вукомановић, „Религијска димензија југословенских сукоба“, *op. cit*, стр. 127). Стога је, исто тако, тачна и она тврдња да се узрочници дезинтеграције Југославије и ратова на њеном простору током 90-их година прошлог века, не могу свести искључиво на верске факторе, док има и оних који мисле да ови чиниоци уопште и нису били међу узроцима (видети о томе: Владимир Петровић, „Хантингтонова пасторчад: Религија међу узроцима ратова за југословенско наслеђе?“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић /ур./, *Вера – знање – мир*, *op. cit*, стр. 118–123).

Узимање верских разлика као кључних за објашњење ратних сукоба на овом простору представља позицију чистог културног детерминизма и заговорници такве аргументације потпору и налазе у литератури ове врсте, а пре свега у теорији Семјуела Хантингтона о сукобима цивилизација, где се свет и људска врста у њему посматрају као скупина конфликтних културно-цивилизацијских кругова, при чему је управо религија тај, одређујући фактор различитих цивилизација. Видети: Семјуел П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, *op. cit*, стр. 51; уп. Владимир Петровић,

би она била примењена и у другим, суседним државама,¹⁸³¹ деловала подстицајно на обнову поверења и процес помирења међу народима овог региона. О ефектима које може дати настава религије сведоче и резултати једног истраживања, спроведеног 2009. године у Београду, о остварености наставе у постојећој форми из предмета Веронаука, према којима је она добро прихваћена код деце и њихова очекивања су остварена; а, што је нарочито значајно, ђаци су том приликом изјавили „да их је овај предмет променио и да су због њега постали одговорнији и толерантнији“.¹⁸³² У том

„Хантингтонова пасторчад: Религија међу узроцима ратова за југословенско наслеђе?“, *op. cit.*, стр. 121. Владимир Петровић објашњава да је ту заправо реч о једној дугој и некада скоро потпуно маргинализованој филозофској традицији (која је, на пример, присутна у делима Освалда Шпенглера /Oswald Spengler / и Арнолда Тојнбија /Arnold Joseph Toynbee/), али да је она постала актуелна, нарочито у оквиру савремене геополитике, када је те идеје преузео, обновио и на јасан и конкретан начин изложио Хантингтон (о томе у: *Ibid.*). Када је, међутим, реч о домаћем дискурсу те врсте, Петровић каже да он суверено влада и да је уверљив премда на неуверљивим премисама почива: балкански народи се ту посматрају „као религијски оштршћене крвожедне скупине... изманипулисане вештом политиком завера чији конци, пре или кансије, непогрешиво завршавају у Ватикану, Меки или Москви“ (*ibid.* стр. 120). Но, овај дискурс „се суверено прелива из политике у кафану, из кафане у науку, из науке у политику. Храни се самим собом“; а то „укрштање популарних, политичких и научних представа о верским узроцима ратова за југословенско наслеђе доводи до појаве израженог културног песимизма, ирационализма и мржње“ (*ibid.* стр. 120–121; 122). Стога је важно упозорити да се о друштвеним импликацијама које, у овом смислу, могу произићи и из самих научних или квазинаучних ставова и које могу бити и веома опасне, мора водити рачуна.

¹⁸³¹ Важно је овде нагласити да је у Хрватској и Босни и Херцеговини конфесионална верска настава уведена у државне школе још 1991. године, дакле у иницијалној фази дезинтеграције тзв. друге Југославије и десет година пре него што ће то постати пракса и у Србији. С друге стране, у Словенији и Македонији настава религије уопште не постоји као посебан предмет било које форме.

¹⁸³² Нав. према: „Веронаука и грађанско – промашај“ (М. Петковић – Б. Гиговић), *op. cit.*, <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/veronauka-i-gradansko-promasaj/tgecvf6> (25/02/2017). Реч је о истраживању које је било наручено од стране тадашњег Министарства вера Владе РС, а које је реализовао Институт за педагошка истраживања у периоду од јуна до децембра 2009. године. Циљ је био да се процени степен остварености верске наставе, а у њега је, у својству испитаника, било укључено 170 наставника верске наставе и 979 ученика из београдских градских и приградских основних и средњих школа.

Нека ранија истраживања која је поменути Институт за педагошка истраживања спровео у Србији показала су, међутим, да су у вези са верском наставом заправо више остварена очекивања родитеља него деце, а да је мотив и једних и других у опредељењу за веронауку

смислу, ефекти наставе религије, сасвим сигурно, могу бити још бољи, уколико би она била конципирана у складу са овде предложеним моделом, који се види као једно адекватније решење с обзиром на друштвене и културне карактеристике земље и њеног окружења.

Када је, пак, реч о Грађанском васпитању, неспоран је значај овог предмета у погледу образовања за демократско грађанство, стицања политичког пунолетства грађана, односно развоја политички зрелог и друштвено одговорног грађанског друштва, као неопходних чинилаца сваког развијеног демократског друштва. Образовно-васпитни циљ овог предмета је „да омогући да ученици стекну знања, развију способности и вештине и усвоје вредности које су претпоставка за целовит развој личности и за компетентан, одговоран и ангажован живот у савременом грађанском друштву. Грађанско васпитање би требало да подстакне развој детета у духу поштовања људских права и основних слобода, мира, толеранције, равноправности полова, разумевања и пријатељства међу народима, етничким, националним и верским групама.“¹⁸³³ Грађанско васпитање, које је уведено у образовни систем Србије у склопу тада започете његове реформе, а која је била усмерена, између осталог, и на демократизацију и децентрализацију самог образовања, „виђено (је) као допринос демократизацији и укључивању земље у модерне, европске токове“.¹⁸³⁴

Наиме, основу за увођење предмета Грађанско васпитање, али и за његово стално унапређење, дају документи Савета Европе. У оквиру ове организације најпре су 1999. године, током званичне прославе педесетогодишњице њеног постојања у Будимпешти, усвојени Декларација и програм за образовање за демократско грађанство. Потом је 2002. године донета Препорука Комитета министара о образовању за демократско грађанство – а на то је утицало доста лоше стање у овом погледу и у самој

као изборни предмет било интересовање и стицање нових сазнања из те области. Видети: Проф. др Зорица Кубурић, „Веронаука у Србији – резултати истраживања“, *op. cit.*, стр. 348; такође и: Снежана Јоксимовић (ур.), *Верска настава и грађанско васпитање у школама у Србији*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 2003.

¹⁸³³ Александар Бауцал *et al.*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, *op. cit.*, стр. 6.

¹⁸³⁴ *Ibid.*

Европи¹⁸³⁵ – којом су владе држава чланица позване да у креирању и реформама своје образовне политике ову врсту образовања третирају као приоритетан циљ.¹⁸³⁶ Но, 2010. године усвојена је и већ поменута Повеља СЕ о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права. Према одређењу датом у овом документу, „образовање за демократско грађанство” значи образовање, обуку, подизање свести, информисање, практичну примену и активности које имају за циљ да, путем опремања ученика знањем, вештинама, разумевањем и развијањем њихових ставова и понашања, оспособе их да уживају и бране своја демократска права и одговорности у друштву“.¹⁸³⁷ Образовање за демократско грађанство, како се даље ту наводи, „подржава ученике да цене разноврсност и играју активну улогу у демократском животу ради унапређивања и заштите демократије и владавине права“.¹⁸³⁸ Образовање за људска права, пак, према истом документу, подразумева оспособљавање ученика, и то на исти начин као и у претходном случају, „да допринесу изградњи и одбрани универзалне културе људских

¹⁸³⁵ Ова Препорука Комитета министара СЕ заправо је била својеврсан „одговор на пораст неповерења у демократске институције у Европи, пораст расизма, нетрпељивости према мањинама, па и агресивног национализма, што је за последицу имало продубљивање пасивизације грађана“ (нав. према: *Ibid*, стр. 7; уп. Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to Member States on Education for Democratic Citizenship, Committee of Ministers, Council of Europe, 16 October 2002, rjp-eu.coe.int/documents/1017981/1668247/Recommendation_2002.pdf /08.03.2018/, стр. 1). Процењено је да су ово уједно и главне претње по безбедност, стабилност и развој демократских друштава, а излаз се видео управо у образовању за демократско грађанство, чије је укључивање у образовни систем (кроз препоручена три вида: као посебан предмет, као међупредметне теме и кроз укључивање у друге школске предмете) виђено као начин да се оствари демократизација и промоција толеранције, солидарности и других вредности од значаја за развој интеркултуралног дијалога. Иначе, када је реч о овом типу образовања, пракса већине европских земаља била је таква да су у основном школству његови садржаји и теме били укључени у друге предмете, а тек на каснијим нивоу школовања оно је имало статус посебног предмета (о томе у: Александар Бауцал *et al.*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, *op. cit*, стр. 7).

¹⁸³⁶ Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to Member States on Education for Democratic Citizenship, Committee of Ministers, Council of Europe, *op. cit*, стр. 3.

¹⁸³⁷ Повеља СЕ о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права, усвојена у оквиру Препорука Одбора министара CM/Rec(2010)7, *op. cit*, стр. 5–6.

¹⁸³⁸ *Ibid*.

права у друштву, ради унапређивања и заштите људских права и основних слобода“.¹⁸³⁹

Развојем политичке и друштвене свести код младих као будућих грађана и грађанки; усвајањем цивилних вредности и стицањем грађанских врлина; упознавањем са карактеристикама демократије и политичког уређења и функционисањем институција система, посебно са основним демократским принципима, правилима и процедурама (попут владавине права, поделе власти, фер и слободних избора и др.); стицањем знања о правима и слободама човека и грађанина, али и њиховим дужностима и одговорностима; о мањинским правима заснованим на партикуларном, групном идентитету припадника националних мањина; те уставним гаранцијама и формално-правним механизмима и институционалним процедурама за остваривање и заштиту људских и мањинских права, али и, уколико је то потребно, с могућностима ванинституционалног деловања ради заштите основних људских права као природноправних норми – обезбеђује се постојање демократског и активног грађанства, што је и елементарни предуслов за функционисање и виталност демократије. Заправо, све ово се може свести на она три правца васпитно-образовног деловања која су дефинисана као циљеви усмерени ка: „освајању нових знања која се тичу функционисања институција система“; „раду на формирању ставова и вредности“; и „активном учешће у различитим друштвеним процесима, заснованом на прва два циља“.¹⁸⁴⁰ У складу с тим, као кључни елементи васпитања и образовања за демократско грађанство издвајају се: специфична знања (о којима је горе било речи); когнитивне способности (развој критичког мишљења и просуђивања, комуникативних вештина, дијалошке форме говора и аргументаваног заступања ставова, способности разумевања различитости и др.); и етичке компетенције и избор вредности (у оквиру чега се акценат ставља на уважавање и прихватање различитости, поверење у друге, те на вредности као што су слобода, једнкост и солидарност).¹⁸⁴¹

¹⁸³⁹ *Ibid*, стр. 6.

¹⁸⁴⁰ Нав. према: Александар Бауцал *et al.*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, *op. cit*, стр. 7.

¹⁸⁴¹ Према: *Ibid*, стр. 6–7.

Оправданост увођења Грађанског васпитања у школски систем Србије потврђују и налази истраживања о резултатима примене овог наставног предмета, које су 2009. године спровеле Грађанске иницијативе.¹⁸⁴² Слично, као и у поменутим истраживањима о спровођењу Веронауке, ученици су изразили у целини задовољство и у вези са применом овог предметом. Но, у овом случају они су задовољни пре свега у погледу метода наставе (на пример, међу испитаним основцима, њих чак 52,6 одсто изјавило је да су изразито задовољни, а 30 одсто да су задовољни приступом наставника у настави), јер имају слободу да изразе своје мишљење и ставове и постоји спремност наставника да то и уваже, те зато што се питања и проблеми сагледавају из различитих углова (што је све заједно индикатор напретка у примени интерактивног приступа и развоју критичког мишљења); али су задовољни, такође, и тиме што су теме које се обрађују везане за њихово непосредно искуство, то јест свакодневни живот.¹⁸⁴³ Међутим, из налаза овог истраживања произлази и то да су теме везане за карактеристике демократског друштва и демократског и ефикасног грађанства, односно за оне друштвене и политичке феномене који нису у непосредној вези са ученичким животом, заправо слабе тачке наставе Грађанског васпитања, будући да је велики број ученика основних школа (њих око 50 одсто) у то време сматрао да су из ових области научили изразито мало, мало или осредње.¹⁸⁴⁴ За разлику од тога, а према њиховом сопственом мишљењу, они

¹⁸⁴² Реч је о истраживању које је било усмерено на евалуацију дотадашњих резултата у спровођењу наставе Грађанског васпитања, а чија је сврха била унапређење њеног садржаја и квалитета. Испитивани су ставови (према самом предмету ГВ, према друштву и друштвеној партиципацији) 2.000 ђака завршних разреда основних и средњих школа, али и њихово знање из ове области, као и ставови више од 300 наставника; како би се обезбедила и додатна квалитативна анализа, спроведено је и истраживање путем фокус група у три средње школе. Видети: *Ibid*, стр. 8–9.

¹⁸⁴³ Видети: *Ibid*, Графикон 13, стр. 17; Табела 5, стр. 19.

¹⁸⁴⁴ Видети: *Ibid*, Графикон 14, стр. 18. То је делимично потврдио и спроведен тест знања, пре свега када је реч о карактеристикама демократског и ефикасног грађанства. На пример, само једна трећина испитаника, међу основцима, показала је да разуме појам грађанских врлина (повезујући његово значење са понуђеном опцијом да је појединац „спреман да своје интересе подреди интересима заједнице“; мада се мора приметити да је ово једно доста редуковано одређење тог појма), док је око две трећине њих (58,8%) тај термин довело у везу са особинама људи „који говоре и понашају се школовано“ (*ibid*, Графикон 2, стр. 12). Када је, пак, реч о познавању основних карактеристика демократског друштва, и ту је показано да

су у оквиру Грађанског васпитања највише научили о њиховом месту и улози, то јест правима и обавезама у свом непосредном окружењу и о разумевању других и сарадњи са њима: о дејим правима (што је био став 79,9 одсто њих), правима и обавезама у школи (77 одсто), о томе како да разумеју себе и друге (69,9 одсто), о школским правилима и процедурама (65,9 одсто), ненасилном решавању конфликта (61,3 одсто), важности неговања културних различитости (58,1 одсто) итд.¹⁸⁴⁵

Битан и веома индикативан податак до кога се се тим истраживањем дошло, јесте и то што су ученици овог образовног нивоа у значајном проценту (45,5 одсто испитаника) тачно одредили слободу вероисповести као једно од грађанских права; а на основу чега су истраживачи у својој анализи закључили да то „може имплицирати разумевање ученика да Грађанско васпитање и Верска настава нису у 'ривалском' односу“.¹⁸⁴⁶ Поред овога, значајни су и они подаци који указују на личне вредности и циљеве ученика овог узраста, међу којима доминирају „мир и сигурност“ као највеће вредности (90,7 одсто ученика је истакло то); а, након породице, личне слободе, пријатеља и др, њима је важна и „равноправност међу људима“ (76,3 одсто), „однос према вери“ (67,4 одсто) и „традицији“ (56,8 одсто), те „национална припадност“ (54,1 одсто).¹⁸⁴⁷ Сматрамо да је управо на овом пољу у значајној мери видљив утицај оног нормативног усмерења васпитно-образовног рада у оквиру наставе Грађанског васпитања, те да већ то, само за себе, говори у прилог оправданости увођења овог предмета, указујући на користи које од њега могу имати како појединци, тако и друштво у целисти. С друге стране, на то указују и резултати истраживања спроведеног међу средњошколцима – који су иначе, што је парадоксално, у генералном смислу

код неких тема не постоји адекватно знање и довољно развијена свест о значају неких питања, као на пример у случају слободе медија (коју је тек нешто више од 40% испитаника оценило као значајну; *ibid*, стр. 23). Но, ипак су на том пољу ученици били успешнији. Како су сами истраживачи закључили: „Могуће је да познавање ове области потиче из медија и јавне дискусије у друштву, а не само са часова Грађанског васпитања“ (*ibid*, стр. 21).

¹⁸⁴⁵ Видети: *Ibid*, Графикон 14, стр. 18.

¹⁸⁴⁶ *Ibid*, Графикон 7, стр. 14. Занимљиво је и то да је скоро исти проценат ученика (43,3 одсто) дао погрешно одређење слободе вероисповести као културног права; а, према тумачењу аналитичара, до тога је вероватно дошло услед схватања да је похађање Веронауке део културне традиције (*ibid*.).

¹⁸⁴⁷ Видети: *Ibid*, Графикон 18: „Циљеви и вредности ученика основне школе“, стр. 22–23.

показали нижи ниво знања у односу на основце – од којих је велика већина (66,1 одсто) изјавила да је знања о демократији, демократском грађанству и људским правима стекла у средњој школи и то (како сматра чак 75,9 одсто њих) управо на часовима Грађанског васпитања.¹⁸⁴⁸

На основу свега реченог, можемо закључити да настава религије и Грађанско васпитање представљају наставне области које могу имати изванредни значај и велику корисност у образовању и васпитању младих генерација управо на оним идентитетским подручјима од којих у великој мери зависи здравље и виталност једног друштва, као и нормално функционисање демократске државе. Сматрамо, међутим, да је за остваривање адекватне културне и с њом повезане идентитетске улоге образовања у плуралном друштву оног типа који је карактеристичан за Србију, потребно да целокупан образовни систем буде заснован на једном моделу који би укључивао двојак васпитање: „патриотско васпитање“ (као „васпитање националног идентитета“) и „међународно васпитање“ (везано за вредности и принципе као што су верска и етничка толеранција, мултикултуралност и сл.).¹⁸⁴⁹ Можда би за ово друго, а у контексту наше

¹⁸⁴⁸ Према: *Ibid*, стр. 37. Када је реч о лошијим резултатима ученика, нарочито средњошколског узраста, из неких области у спроведеном тесту знања (рецимо, у случају траженог препознавања и повезивања одређених појмова, као што су асимилација, дискриминација и акултурација; или шовинизам, расизам, етноцентризам, национализам итд.), ваља имати у виду да је ово истраживање имало и извесна методолошка ограничења. Како су и сами истраживачи увидели и у наведеној студији истакли, постојала су питања и инструкције који су били нејасно формулисани и збуњујући или су, пак, описи појмова били веома штурни (о томе у: *Ibid*, стр. 36). Но, додали бисмо овде и да је у појединим случајевима, за неки појам чије се одређење тражило, више понуђених опција одговарало (нпр. код одређења својства грађанских врлина, поред опције да се тај термин односи на „бригу за интересе заједнице“, потпуно исправно је било изабрати и опцију да се оно односи на „цивилизовано понашање“, што је највећи број ученика (35, 9%) и учинио, а то је сматрано нетачним одговором; видети: *Ibid*, грфикон 21, стр. 26). Према мишљењу аутора студије, могући су и још неки узроци показаног лошијег знања ученика о неким темама, као што су: сам статус овог предмета, у оквиру кога нема оцењивања знања; чињеница да наставним програмом нису обухваћене све теме о којима су ученици испитивани у тесту знања; и оно што је означено као „супротстављање градива и друштвеног контекста“ (*ibid*, стр. 36).

¹⁸⁴⁹ Видети о томе у: Мирко Грчић, Љиљана Грчић, „Проблеми и перспективе географског образовања у Србији“, *Глобус*, бр. 35, 2015, стр. 165–174.

Реч, је, дакле, о образовном моделу, односно његовој редукованој варијанти (изворно он укључује још један тип васпитања, а то је „еколошко васпитање“), који су аутори иницијално

анализе, разумљивији израз био „мултикултурално васпитање“, али то не значи да би он због тога био и више оправдан – услед доктринарних и идеолошких ефеката самог појма мултикултурализма; те, када је реч о поменутих васпитних циљевима и задацима, најприхватљивији назив заправо јесте „интеркултурално васпитање“.

Но, ево како М. и Љ. Грчић дефинишу поменуте типове васпитања као компоненте свог образовног модела. Под патриотским васпитањем се „подразумева... дубље разумевање националног и етничког идентитета, на бази познавања културних традиција, моралних норми и правила понашања укорењених у култури нашег народа“.¹⁸⁵⁰ С друге старне, „међународно васпитање се испољава у разумевању и уважавању свих народа, укључујући и њихове етничке културе, системе вредности, начине живота и стереотипе понашања. Оно доприноси разумевању растуће међузависности међу земљама и народима света, *разумевању не само права него и дужности појединаца, друштвених група и народа једних према другима*, и схватању неопходности мира, међународне солидарности и сарадње на свим пољима – политичком, економском, културном, еколошком и слично“ (подвучено – А. М. Ј.).¹⁸⁵¹

У основне, како их аутори називају, „националне предмете“, значајне за патриотско васпитање и „упознавање са вредностима и недостацима своје земље и народа“, спадају: Национална географија, Историја српског народа и Српски језик и књижевност.¹⁸⁵² Међум, за постизање свеукупних васпитних циљева, везаних за редефинисану политику идентитета, и спровођење целокупне концепције образовања за коју се овде пледира, поред Географије, Историје (и то како у њиховој националној димензији, тако и у општем смислу), те Српског језика и књижевности, односно Матерњег језика са елементима националне културе, наставе религије и Грађанског васпитања,

развили за потребе постизања одређених васпитних циљева и задатака у оквиру области географије и географске културе. Но, чини се да је такав модел не само применљив, већ и потребан на нивоу целокупног система образовања, као један од начина спровођења редефинисане политике идентитета.

¹⁸⁵⁰ *Ibid*, стр. 169.

¹⁸⁵¹ *Ibid*.

¹⁸⁵² *Ibid*.

значајну улогу имају и предмети као што су Устав и права грађана или Социологија (у раније поменутом истраживању Грађанских иницијатива, ђаци средњих школа изјавили су да су, поред Грађанског васпитања и Историје, доста тога о темама везанима за демократију, демократско грађанство и људска права и слободе научили управо у оквиру ова два предмета).¹⁸⁵³ Такође, како упоредно искуство неких земаља показује, идентитетски садржаји могу бити укључени и у оквиру Философије, Уметности и Музичке културе (рецимо, захтеви у Француској да се садржаји религија укључе и у ове предмете¹⁸⁵⁴). Уосталом, и у оквиру Савета Европе се инсистира на подстицању мултидисциплинарних приступа и комбиновању грађанског и политичког образовања и васпитања са наставом из других предмета, што ће рећи „са свим дисциплинама које имају утицаја на етичке, политичке, друштвене, културне или филозофске аспекте, било у смислу њиховог актуелног садржаја, било у смислу могућности или последица за демократско друштво“.¹⁸⁵⁵ У сваком случају, школски предмети који су важни са аспекта идентитетског садржаја, морају бити пажљиво и одговорно конципирани, јер не толико српско колико регионално искуство показује¹⁸⁵⁶

¹⁸⁵³ Видети: Александар Бауцал *et al*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, *op. cit*, стр. 37.

¹⁸⁵⁴ За тај пример, видети: мр Искра Максимовић, „Друштвене промене и настава религије у државним школама у Европи“, *op. cit*, стр. 356.

¹⁸⁵⁵ Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to Member States on Education for Democratic Citizenship, Committee of Ministers, Council of Europe, *op. cit*, стр. 4.

¹⁸⁵⁶ О утицају уврежених заблуда о прошлости на друштво и политику у Србији урађено је 2010. године једно обимно истраживање јавног мњења које је спровео Београдски центар за људска права у сарадњи са агенцијом IPSOS Strategic Marketing, а у оквиру пројекта „Новости из прошлости: Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје“, финансираног од старне Делегације Европске уније у Републици Србији. Испитивани су ставови грађана о појединим историјским догађајима, уопште њихова перцепција националне и опште историје и улоге сопственог и других народа у њој, те како заблуде и предрасуде, формиране на бази погрешних информација, утичу на њихове одлуке. О самом истраживању више видети: „Новости из прошлости (знање, незнање, употреба и злоупотреба историје): Истраживање јавног мњења о историјским чињеницама“, Београдски центар за људска права у сарадњи са агенцијом IPSOS Strategic Marketing, 22. фебруар 2010, <http://www.bgcentar.org.rs/novosti-iz-proslosti-znanje-neznanje-upotreba-zloupotreba-istorije/#more-4176> (07/11/2011). У организацији Београдског центра, организовано је и шест округлих столова (три у Београду и по један у Нишу, Новом Саду и Суботици), као и прес конференција (новембра 2010.), како би се, уз презентацију резултата пројекта, отпочео и

„дијалог са свима који су спремни да раде на унапређењу знања историје и промени система вредности у нашем друштву“ (*ibid.*). Резултат овог пројекта је и истоимена збирка текстова: Дубравка Стојановић *et al*, *Новости из прошлости: Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010; а као занимљиве прилоге издавамо: Радмила Радић, „Припадање без веровања и познавања“, у: *Ibid*, стр. 107–126; Дубравка Стојановић, „У огледалу 'других'“, у: *Ibid*, стр. 13–31; и: Сања Петровић Тодосијевић, „Национално време – оквир за самоперцепцију грађана Републике Србије“, у: *Ibid*, стр. 61–82.

Циљ тог пројекта, према званичном саопштењу овог Центра, био је да, пре свега путем утицаја на наставнике историје, али и друге факторе обликовања свести и начина мишљења (као што су верске заједнице, медији и политичари), као и на саме грађане као крајњу циљну групу, „допринесе смањивању заблуда у разумевању прошлости“ и „мењању будућности Србије и земаља у окружењу“, будући да је њихова „судбина често била вођена политичким одлукама и друштвеним проблемима заснованим на погрешној перцепцији историјских догађаја“ („Новости из прошлости /знање, незнање, употреба и злоупотреба историје/, *op. cit.*, <http://www.bgcentar.org.rs/novosti-iz-proslosti-znanje-neznanje-upotreba-zloupotreba-istorije/#more-4176> 07.11.2011/). Дакле, на тај начин пројекат је био усмерен на јачање демократије, а нарочито на постизање помирења и бољег разумевања других народа и мањина.

Иако сматрамо да је ово била добра пројектна идеја, морамо приметити да је методологија која је у овом истраживању примењена спорна. Наиме, очигледно да је прави циљ истраживања заправо био показати да међу грађанима Србије, пре свега самим Србима, постоје велике историјске заблуде, бројне предрасуде о себи и другима, дефицит историјског знања базираног на чињеницама итд; те, како се пошло од тога као да је такво стање већ *a priori* утврђено, уместо да то буде предмет испитивања и евентуалан резултат до кога би се истраживањем дошло, упитник за испитивање јавног мњења био је мање или више тенденциозно конципиран. Тако је, рецимо, у оквиру дела анкете који је назван „Срби и други“ (видети: <http://www.bgcentar.org.rs/novosti-iz-proslosti-srbi-i-drugi.pdf>), постављено питање: „Да ли је по вашем мишљењу стварање заједничке државе (при чему се мислило на прву Југославију – прим. А. М. Ј.) било српска грешка?“ Већина од 49 одсто испитаника је одговорила да је то била грешка, од којих 20 одсто мисли да је то грешка „због губитка идентитета, државности и територија“; по 22 одсто „због различитости, неслоге, мржње и неразумевања“, односно „рата, распада и негативних последица“; а 24 одсто „због назадовања и искоришћавања Србије“. С друге стране, 33 одсто испитаника је рекло да то није било грешка, али и међу њима има такође оних који ово перципирају са становишта националних интереса (нпр. 7 одсто њих сматра да заједничка држава није била грешка „јер су Срби тако живели у једној држави и напредовали“). Дакле, остаје нејасно како се путем оваквог и сличних питања може утврдити (не)знање грађана о историјским чињеницама, чему је ово истраживање експлиците тежило, када ту може бити речи само о личном мишљењу, то јест личној квалификацији или оцени неког историјског догађаја, а не о (не)познавању историје. Такође, сличног карактера било је и питање: „Како бисте описали период турске власти на Балкану?“; где се чак 76 одсто испитаника изјаснило за наводно

– и то нарочито када је реч о историји и уџбеницима из ове наставне области који, факат, увек, на овај или онај начин, представљају „огледало времена“¹⁸⁵⁷ – да инструментализација образовног система, злоупотребе градива за постизање политичких циљева, фалсификовање чињеничног стања, митологизација и ширење стереотипа о себи и другима, може да нанесе велику и тешко поправљиву штету у међудржавним и међуетничким односима, а пре свега кроз утицај на развој и јачање међуетничке дистанце.

6.1.6. Политике спорта, туризма и економских односа са иностранством

Када је реч о идентитетској политици, области попут спорта, туризма и економских односа са иностранством, добијају на значају упоредо са развојем праксе и политике националног брендирања. Управо ова подручја нуде велике могућности за развој и промоцију националног идентитета, те изградњу позитивног националног имиџа и добре репутације. Дакле, реч је о

нетачну опцију „као вековни турски јарам“, док је 23 одсто њих било за, према овим истраживачима, „тачан“ опис: „као и у свим другим великим царствима, имало је периоде успона“. Поставља се питање да ли то значи да због колективне меморије народа и осећаја потчињености и обесправљености који су се, у вези са вишевековном турском влашћу над овим просторима, преносили са генерације на генерацију, огромну већину Срба треба сматрати за незналице? Уосталом, и према анализи резултата коју су дали сами истраживачи, у тематском делу о идентитету, на пример, већина испитаника (од 56–70 одсто) дала је тачне одговоре на половину питања, док је и код већине осталих питања више од трећине њих (37–47 одсто) дало тачан одговор (видети: <http://www.bgcentar.org.rs/novosti-iz-proslosti-tacni-odgovori.pdf>). Ово показује да се ипак не може говорити о баш толиком незнању и толико раширеним историјским заблудама међу Србима. Поред тога, једно друго истраживање, које спроведено две године касније од стране Центра за студије мира ФПН-а у Београду (о чему ће бити више речи у оквиру другог одељка ове главе, односно дела где се бавимо имиџом Србије и антисрпским стереотипима) и које је укључивало анализу садржаја српских и албанских уџбеника историје, показало је, на пример, да су управо у албанским уџбеницима митологизација и антисрпске предрасуде не само чешће него и у много већој мери присутне, у односу на обрнут случај (видети део овог рада: 6.2.3.1. „Криза идентитета, негативни (ауто)стереотипи и вредносне компоненте националног бренда Србије).

¹⁸⁵⁷ Видети: Дубравка Стојановић, „Уџбеници историје као огледало времена“, у: Весна Пешић, Ружица Росандић (ур.), *Ратништво, патриотизам, патријархалност*, Центар за антиратну акцију, Београд, 1994, стр. 77–103.

областима са изванредним капацитетима за примену праксе националног брендинга и, као такве, оне морају бити део стратегијске политике идентитета.

6.1.6.1. Политика спорта и спортска дипломатија

Најпре ће речи бити о спорту, који је највише повезан са културном димензијом националног брендинга. Спорт има низ значајних друштвених функција, али на пољу идентитета, посебно је значајна његова кохезивна улога; потом, његова едукативна и културна улога; ту је и поменута улога спорта у репрезентовању државе и њеног идентитета; те допринос изградњи позитивног националног имиџа, путем утицаја који он може имати на домаће и страно јавно мњење.

Спорт представља активност којој су инхерентне одређене, у савременој демократији високо рангиране вредности, етичке норме и вештине, као што су, на пример: компетитивност, то јест такмичарски дух;¹⁸⁵⁸ али и комуникативност; вештине преговарања и лидерства; одговорност; солидарност; кооперативност и тимски дух; превазилажење предрасуда; поштовање других и другачијих; толеранција и одсуство дискриминације; развијање осећаја заједништва и припадања. Такође, истичу се још неке способности и вредности које су спорту својствене, а то су: „поштовање правила ... способност решавања проблема, поштење (фер-плеј) ... самопоуздање, смелост, искреност, самопоштовање ... дисциплина, поверење, способност прилагођавања, способност руковођења, како победити/изгубити, како прихватити конкуренцију, вредновање труда, самосвест, постављање сопствених циљева, социјализација.“¹⁸⁵⁹ Дакле, поред

¹⁸⁵⁸ Треба рећи да има и критичких мишљења у погледу ширења или „наметања“ одређених вредности кроз спорт, које се тим путем заправо преносе у све сфере живота. Тако је, на пример, у погледу поменуте компетитивности или такмичарског духа, у једном раду истакнуто: „Веровање у вредности конкуренције је наметнуто људима кроз спорт – после пет деценија спортских спектакла у великим дозама, већина људи је постала убеђена, с правом или погрешно, да је конкуренција, у свим областима постојања, природна и услов напретка“ (Robert Redeker, "Sport as an opiate of international relations: The myth and illusion of sport as a tool of foreign diplomacy", *Sport in Society*, Vol. 11, No. 4, July 2008, стр. 495).

¹⁸⁵⁹ Нав. према: Стратегија развоја спорта у Републици Србији за период 2014–2018, „Службени гласник РС“, бр. 1, 2015,

своје основне улоге у унапређењу здравља (духовног и телесног), као и низа других важних друштвених функција, спорт има и значајну едукативну и културну улогу. Како се каже у једном документу УНИЦЕФ-а (Фонд Уједињених нација за децу – United Nations Children’s Fund, UNICEF): „Спорт, рекреација и игра... нас уче важним лекцијама из живота о поштовању, лидерству и сарадњи. Они промовишу једнакост за све и преошћавају разлике међу људима“.¹⁸⁶⁰ Ирина Бокова, генерална директорка УНЕСКО (Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO), 2017. године, поводом обележавања Међународног дана спорта у функцији развоја и мира, поручила је да „не постоји моћнија платформа за неговање заједничких вредности од спорта“, те да је он „снага за јачање друштва“.¹⁸⁶¹ Но, Генерална скупштина УНЕСКО је још 1978. године, на свом заседању у Паризу, усвојила Међународну повељу о физичком образовању и спорту, с циљем да се – како је у Преамбули овог документа речено – њихов развој „стави у службу људског прогреса“.¹⁸⁶² Такође, ту се, између осталог, истиче и да „физичко образовање и спорт, као основне димензије образовања и културе, морају да развију способности, вољу и самодисциплину сваког људског бића као, у потпуности, интегрисаног члана

http://www.paragraf.rs/propisi/strategija_razvoja_sporta_u_republici_srbiji_za_period_2014-2018_godine.html (06/04/2017).

¹⁸⁶⁰ *Спорт, рекреација и игра* (извештај), УНИЦЕФ, Београд, Подгорица, децембар 2004, <http://www.unicef.rs/files/SPORT,%20REKREACIJA%20I%20IGRA.pdf> (04/04/2017), стр. 3. Ту је изнето и једно значајно запажање да се већина савремених истраживања о користима од спорта спроводи у САД, док у земљама у развоју постоје врло оскудни подаци. Но, како се закључује: „Будући да се спорт све више препознаје као моћно средство развоја, тренутно су у току напори да се широм света обаве истраживања и процене спортски програми“ (*ibid*, стр. 30).

¹⁸⁶¹ Message from Ms Irina Bokova, Director-General of UNESCO, on the occasion of International Day of Sport for Development and Peace, 6. April 2017, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002478/247811E.pdf> (06/04/2017).

Иначе, Генерална скупштина Организације уједињених нација (ОУН – United Nations, UN) 2013. године је, управо на предлог делегације Републике Србије, усвојила Резолуцију којом се 6. април проглашава за Међународни дан спорта.

¹⁸⁶² *Међународна повеља о физичком образовању и спорту*, Генерална скупштина УНЕСКО, Париз, 1978, Преамбула, стр. 1, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/ujedinjene-nacije> (17/04/2017).

друштва... На нивоу заједнице, они обогаћују друштвене односе и развијају фер-плеј, што је од суштинског значаја не само за спорт као такав, већ и за живот у друштву уопште“.¹⁸⁶³

Подстичући развој и прихватање поменутих друштвених и културних вредности, како код појединаца, тако и на нивоу шире друштвене заједнице, спорт несумњиво утиче и на изградњу индивидуалних и групних идентитетских оријентација. На тај начин, спорт доприноси развоју и сазревању личности, али и читавог друштва. Кофи Анан (Kofi Atta Annan), бивши генерални секретар Организације уједињених нација, који је покренуо низ активности ове светске организације везаних за промоцију, развој и унапређење спорта, управо је дао такву поруку: „Спорт може да игра улогу у побољшању живота појединаца, али не само појединаца ... већ и читавих заједница“.¹⁸⁶⁴

Имајући у виду вредности и значај спорта, као и вишеструку корист коју од њега имају појединци и друштво, али и читава међународна заједница, Уједињене нације су развиле концепцију спорта у функци развоја и мира, придајући јој кључну улогу у остваривању миленијумских циљева развоја, те проглашавајући 2005. годину за Међународну годину спорта и физичког образовања.¹⁸⁶⁵ Неке од главних препорука из извештаја

¹⁸⁶³ *Ibid*, чл. 2, стр. 2.

¹⁸⁶⁴ Нав. према: *Спорт, рекреација и игра* (извештај), УНИЦЕФ, *op. cit*, стр. 31.

¹⁸⁶⁵ 2003. године објављен је извештај УН-а „Спорт у функцији развоја и мира: На путу достизања миленијумских развојних циљева“ (видети: *Sport for Development and Peace: Towards Achieving the Millennium Development Goals*, Report from the United Nations Inter-Agency Task Force on Sport for Development and Peace, United Nations, 2003).

Овај извештај резултат је темељног рада међуагенцијске радне групе УН-а, у којој је учествовало чак десет организација УН-а, као што су: Међународна организација рада (ILO – International Labour Organization); Програм Уједињених нација за развој (UNDP – United Nations Development Programme); Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу (UNESCO); Канцеларија високог комесара Уједињених нација за избеглице (UNHCR – Office of the United Nations High Commissioner for Refugees); Фонд Уједињених нација за децу (UNICEF); Светска здравствена организација (WHO – World Health Organization) и др. Њом су председавали Карол Белами (Carol Bellamy), извршни директор УНИЦЕФ-а, и Адолф Ођи (Adolf Ogi), специјални саветник Генералног секретара УН за спорт у функцији развоја и мира, а сазвао ју је управо Генерални секретар Уједињених

међуагенцијске радне групе УН-а („Спорт у функцији развоја и мира: На путу достизања миленијумских развојних циљева“) односе се на укључивање спорта у развојне планове појединачних држава, националних и интернационалних агенција за развој, односно на придавање већег значаја спорту у развојним политикама земаља; нарочито на подстицање влада да пруже помоћ у обезбеђивању средстава за одређене спортске иницијативе у својим земљама; као и на подстицање система УН „да изналази нове начине за коришћење спорта у комуникацији и друштвеној мобилизацији, посебно на националном, регионалном и локалном нивоу“, ангажовањем и цивилног друштва кроз његово активно учешће и обезбеђивањем да се досегне до циљних група јавности“.¹⁸⁶⁶ Овде је јасно заузет став да је „путем стратешке промоције спорта, на један систематичан и кохерантан начин, могуће остварити потенцијал спорта као средства развоја и мира“.¹⁸⁶⁷ На пример, спорт има такву улогу у постконфликтним подручјима, где помаже помирењу, враћању наде и осећаја безбедности и поретка. С тим циљем се спроводи низ програма и иницијатива у различитим крајевима света под називом "Playing for Peace" („Игра за мир“).¹⁸⁶⁸

Спорт као средство у функцији мира, развоја и свеопштег друштвеног напретка, поред универзалних докумената система УН, пропагира се и у низу докумената регионалних међународних организација европских земаља. Но, у тим оквирима, развијена је и концепција спорта за све, а спорту се придаје

нација како би се преиспитале активности везане за спорт, које се спроводе у систему УН-а.

Такође, исте 2003. године (03. новембра) Генерална скупштина УН усвојила је Резолуцију којом је 2005. година проглашена за Међународну годину спорта и физичког образовања (в. "Sport as a means to promote education, health, development and peace", Resolution adopted by the General Assembly on 3 November 2003, A/RES/58/5, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/58/5/17.04.2017/).

¹⁸⁶⁶ *Sport for Development and Peace: Towards Achieving the Millennium Development Goals*, UN, *op. cit.*, стр. 25.

¹⁸⁶⁷ *Ibid*, стр. 24.

¹⁸⁶⁸ На пример, невладина организација Play for Peace, са седиштем у САД-у, своју мисију види у окупљању деце, младих и организација из заједница које су у конфликту, базираном на расним, етничким или верским поделама, и то путем коришћења сарадње кроз игру (тзв. технике кооперативне игре), чиме се, између осталог, настоји утицати на развој саосећања и мира (видети: "Peace is Possible", Play for Peace, <https://playforpeace.org/10.04.2017/>).

и велики значај за заштиту и промоцију европске културе и, нарочито, за развој свести о европском културном идентитету. Тако се чак истиче да је управо Европа родно место спорта у функцији промоције мира и разумевања и уопште промоције културе и образовања. Бела књига Европске комисије о спорту из 2007. године у том смислу је експлицитна: „Олимпијски идеал развијања спорта да би се промовисали мир и разумевање међу народима и културама, као и образовање младих људи, родио се у Европи и као таквог га подстичу и Међународни олимпијски комитет и европски олимпијски комитети“.¹⁸⁶⁹ Овај документ ЕУ полази од тога да је спорт „растући друштвени и економски феномен“ који у многоне доприноси солидарности и просперитету, а што су уједно и стратешки циљеви саме Европске уније.¹⁸⁷⁰

Концепцију спорта за све иницијално је, пак, формулисао Савет Европе (СЕ – Council of Europe, CoE) још 1966. године ради промоције културног развоја. Но, европски министри за спорт ће на својој првој конференцији одржаној 1975. год. у Бриселу дефинисати принципе политике спорта за све у виду *Европске повеље о спорту за све (European Sport for All Charter)*,¹⁸⁷¹ која заправо „представља суштинску основу за политике влада на пољу спорта“.¹⁸⁷² Таква европска концепција спорта за све наставиће и даље да се развија. У *Европској спортској повељи* – коју су европски министри одговорни за спорт усвојили на својој седмој конференцији одржаној 1992. године на Родосу – каже се да „не сме бити дозвољена било каква дискриминација на основу пола, расе, боје, језика, вере, политичког или другог става, националног или социјалног порекла, везе са националном

¹⁸⁶⁹ *Бијела књига о спорту (White Paper on Sport, Commission of the European Communities – представљена од стране Комисије, Брисел, 11.07.2007.),* Институт алтернатива, Подгорица, 2013, стр. 3, <http://media.institut-alternativa.org/2013/02/institut-alternativa-bijela-knjiga-o-sportu.pdf> (17/04/2017).

¹⁸⁷⁰ *Ibid.*

¹⁸⁷¹ Видети: European Sport for All Charter: Resolution (76) 41 of the Committee of Ministers on "the Principles for a Policy of Sport for All" defined by the Conference of European Ministers responsible for sport in Brussels (1975), Council of Europe, 1977.

¹⁸⁷² То је наведено у Препоруци Комитета министара државама чланицама Савета Европе о ревидираној Европској спортској повељи (усвојена 24. септембра 1992. и ревидирана 16. маја 2001). Видети: Recommendation No. R (92) 13 REV of the Committee of Ministers to Member States on the Revised European Sports Charter, Council of Europe, <https://rm.coe.int/16804c9dbb> (17/04/2017).

мањином, имовине, рођења или другог статуса у погледу могућности приступа спортским капацитетима или учешћа у спортским активностима“.¹⁸⁷³

Поред тога, у оквиру Савета Европе сматра се „да је спорт социјална и културна активност, заснована на добровољном избору, која подстиче контакте међу европским земљама и грађанима, и која игра фундаменталну улогу у остваривању циљева Савета Европе путем јачања веза између народа и развојем свести о европском културном идентитету“.¹⁸⁷⁴ На Самиту ЕУ (Европски савет) у Ници 2000. године, када су заправо и први пут признати улога и значај спорта на нивоу Европске уније,¹⁸⁷⁵ препознат је и посебан допринос спорта културној кохезији и интеграцији у друштвени живот људске заједнице; те је и то уврштено у значајне социјалне функције спорта у Европи, које треба – како је наглашено у тада усвојеној Декларацији – да се имају у виду приликом спровођења заједничких политика, иако сама ЕУ нема нека директна овлашћења на том подручју деловања.¹⁸⁷⁶

Јавне власти европских држава, кроз усвајање и спровођење адекватне спортске политике – засноване на принципима и одредбама универзалних докумената из система УН, те принципима дефинисаним у документима СЕ (пре свега оним из *Европске спортске повеље*, *Повеље спорта за све* и

¹⁸⁷³ *Европска спортска повеља*, Савет Европе, 1992 (ревидирана 2001. год.) чл. 4, тачка 1, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/savet-evrope> (17/04/2017).

¹⁸⁷⁴ Recommendation No. R (92) 13 REV of the Committee of Ministers, Council of Europe, *op. cit.*, <https://rm.coe.int/16804c9dbb> (17/04/2017).

¹⁸⁷⁵ Према: Милка Ђукић, Данило Рончевић, Афердита Црнишанин, „Право и спорт у Европској унији“, *Socioeconomica: The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development*, Vol. 1, No. 2, 2012, стр. 412.

¹⁸⁷⁶ Реч је о тзв. *Декларацији из Нице* или Декларацији Европског савета о специфичним карактеристикама спорта и његовој друштвеној функцији у Европи, са кључним аспектима за имплементацију заједничких политика. Ту је, наиме, изнет став да, „иако нема директна овлашћења за ову област деловања, Заједница мора у својим активностима, у оквиру одредаба постојећих споразума, да увек узима у обзир чињеницу да спорт има социјалну, образовну и културну функцију и да је неопходно у све спортске активности уградити посебне етичке кодексе и солидарност како би се посебно очувала и неговала социјална функција спорта“. *Декларација из Нице*, Европска унија, 2000, стр. 1, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/evropska-unija> (17/04/2017).

*Кодекса спортске етике*¹⁸⁷⁷) и Европске уније (као што су поменута *Бела књига о спорту* коју је представила Европска комисија и Акциони план „Пјер де Кубертен“ /"Pierre de Coubertin"/ из 2007. године, као и „Декларација из Нице“ коју је 2000. године усвојио Европски савет) – имају значајну улогу у промоцији и развоју спорта на националном, европском и међународном плану. Наиме, спорт, признат као важан чинилац људског и друштвено-културног развоја, треба да буде подстицан од стране јавних власти, уз одговарајућу подршку из јавних фондова.¹⁸⁷⁸ И у раније поменутој *Међународној повељи о физичком образовању и спорту* УНЕСКО истиче се важна улога државних институција у овој области: „Од суштинске је важности да јавне власти на свим нивоима, као и специјализоване невладине организације, подрже оне активности у физичком образовању и спорту у којима је најизраженија образовна вредност. Њихово деловање треба да се састоји од примене закона и прописа, обезбеђивања материјалне подршке и усвајања свих других мера подршке, стимулације и контроле“.¹⁸⁷⁹

У складу, пак, са одредбама *Европске спортске повеље*, поред омогућавања сваком појединцу да учествује у спорту, владе треба да предузимају мере и за „заштиту и развој моралних и етичких основа спорта, као и људског достојанства и безбедности оних који су укључени у спорт...“¹⁸⁸⁰ Ту се такође истиче и да је „улога јавних власти...

¹⁸⁷⁷ Основни принцип и циљ *Кодекса спортске етике* гласи „да су етички обзир који воде фер-плеју саставни, а не опциони чиниоци свих спортских активности, спортских политика и управљања...“ Стога ће се у том документу и закључити да је фер-плеј – као један „позитаван концепт“ који представља „више од играња по правилима“ и укључује „концепте пријатељства, поштовања за друге и сталног играња у добром духу“ - „основни и централни чинилац успешне промоције, развоја и бављења спортом, те да „кроз фер-плеј побеђују појединац, спортске организације и друштво у целини“ (*Кодекс спортске етике: Фер-плеј – победнички пут*, Савет Европе, 1992 /ревидиран 2001/, у: Препорука бр. Р (92) 14 РЕВ Комитета министара СЕ државама чланицама о ревидираном *Кодексу спортске етике*, <https://sites.google.com/site/sportsrbije/pravna-akta/savet-evrope/15.12.2020/>).

¹⁸⁷⁸ Видети: *Европска повеља о спорту за све: Резолуција (76) 41 о принципима политике спорта за све*, Комитет министара, Савет Европе, 24. септембар 1976, чл. 2 и 3, <https://sites.google.com/site/sportsrbije/pravna-akta/savet-evrope/15/12/2020/>.

¹⁸⁷⁹ *Међународна повеља о физичком образовању и спорту*, Генерална скупштина УНЕСКО, *ор. cit.*, чл. 10, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/ujedinjene-nacije/17/04/2017/>.

¹⁸⁸⁰ *Европска спортска повеља*, Савет Европе, *ор. cit.*, чл. 1, тачке 1 и 2, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/savet-evrope/17/04/2017/>.

комплементарна активностима спортског покрета“, те да је „блиска сарадња са невладиним спортским организацијама од суштинског значаја“. ¹⁸⁸¹

Данас је, заправо, спорт у функцији развоја и мира превазишао своје концептуалне основе и попримио обресе друштвеног покрета. То је постала једна парола која повезује различите спортске програме и иницијативе, које последњих година спроводе не само националне и међународне спортске организације, већ и владе и невладине организације, као и универзитети и школе, и то пре свега у неразвијеним и земљама у развоју, али и у оним развијеним, за тамошње угрожене заједнице, а у циљу подстицања развоја спорта, хуманитарне помоћи, доприноса послератном помирењу или ширем друштвеном развоју. ¹⁸⁸² Спорт је данас толико свеприсутан у животима људи да се заиста чини као да се све врти око њега. Један критичар ће га чак назвати „пародијом религије“: док су се „у прошлим временима на Западу моћ и политички живот окретали око теолошко-политичке осе... данас се све окреће око једне другачије осе – спортско-политичке“. ¹⁸⁸³

Но, и поред несумњиве улоге и значаја спорта у политичком и спољнополитичком деловању и уопште у погледу његове употребе у међународним односима, о чему сведочи како историјско, тако и савремено искуство, у вези односа спорта и политике постоји једна контрадикторност

¹⁸⁸¹ *Ibid*, чл. 3, тачка 1.

¹⁸⁸² О томе видети у: Bruce Kidd, "A new social movement: Sport for development and peace", *Sport in Society*, Vol. 11, No. 4, 2008, стр. 370–380.

¹⁸⁸³ Robert Redeker, "Sport as an opiate of international relations: The myth and illusion of sport as a tool of foreign diplomacy", *op. cit.*, стр. 496. Можемо приметити да би паралела између спорта и религије заиста имала смисла у неким елементима, као што су на пример: следбеништво, оданост, окупљање, груписање, ритуали и одређена симболика, страственост у веровањима, па чак и када је реч о спортском фанатизму, као елементу који се посебно издваја у овде поменутом раду, мада као својврсна пародија. Ту се каже: „Спортски фанатизам... заправо је пародија религијског фанатизма. Сукоби између навијача представљају пародију религијских сукоба“ (*ibid.*). Но, за разлику од доминантног савременог гледишта које, како смо видели, у спорту и вредностима које он пропагира проналази основу за духовни и културни развој, као и инспирацију за општедруштвени напредак и мир, у овом раду се критички истиче „духовно сиромаштво спорта“, у коме наводно нема никаквог идејног садржаја. И управо је у томе, према овом мишљењу, главна разлика између религије и спорта: „Док спас човечанства представља закон свих религија, спорт може само да предложи закон јачег“ (*ibid.*)

какве нема када је реч о другим друштвеним областима, изузев можда још у случају културе. У савременим расправама о спортској политици доминирају, наиме, два правца који се изражавају у дивиргентним културним погледима на улогу и значај спорта, а који су засновани на међусобно супротстављеним претпоставкама. Заједничко им је, међутим, то што се у оба случаја „одбацује или, у најмању руку, минимизира (политички – прим. А. М. Ј.) утицај културне и симболичке области, укључујући ту и спорт“.¹⁸⁸⁴ Линколн Алисон (Lincoln Allison) је настојао да објасни ту парадоксалност ових различитих погледа на спорт. С једне стране, постоји гледиште где се полази од претпоставке да је спорт нешто што је „изнад“ политике (енгл. *above*) – „један идеал који не терба да буде умрљан коруптивним и раздорним елементима друштва“.¹⁸⁸⁵ У другом гледишту, пак, основна је претпоставка да је спорт нешто што је „испод“ политике (енгл. *below*), односно, како сам Алисон каже, „испод политичке димензије друштвеног живота“; на спорт се ту гледа као на „тривијалну разоноду“, која не може имати никакву „озбиљну људску сврху“.¹⁸⁸⁶ Док је у првом случају реч о једном „наивном морално-филозофском становишту које налаже да се спорт и политика не мешају и да их не треба мешати“; друго гледиште представља „један узак материјалистички оквир који се може пратити у идеологијама и левичара и десничара“, а који се заснива на тврдњи „да се политика тиче моћи, друштвених класа и дистрибуције економских ресурса“, ¹⁸⁸⁷ те да, у складу с тим, за спорт ту нема места. Дакле, посматран „одоздо“ или „одозго“, свеједно, спорт у обе ове варијанте остаје искључен из политичке сфере.

На ову расправу о односу спорта и политике надовезује се и расправа о односу спорта и дипломатије, односно спољне политике. Ту се, наиме, поставља питање како може постојати веза између спорта и дипломатије

¹⁸⁸⁴ Steven J. Jackson, Stephen Haigh, "Between and beyond politics: Sport and foreign policy in a globalizing world", *Sport in Society*, Vol. 11, No. 4, 2008, стр. 349.

¹⁸⁸⁵ Lincoln Allison, *The Changing Politics of Sport*, Manchester University Press, Manchester, 1993, стр. 5–6; нав. према: Steven J. Jackson, Stephen Haigh, "Between and beyond politics: Sport and foreign policy in a globalizing world", *op. cit*, стр. 349.

¹⁸⁸⁶ *Ibid*.

¹⁸⁸⁷ Steven J. Jackson, Stephen Haigh, "Between and beyond politics: Sport and foreign policy in a globalizing world", *op. cit*, стр. 349.

(оличена у појму спортске дипломатије) ако се оспорава свака веза спорта са политиком. Такође, у тој врсти критицизма, спорт се види и као антитеза дипломатије. Прво, због његове компетитивне природе која укључује борбу, својеврсну „имитацију рата“, патњу или чак агонију, острашћеност, па и насиље, трибализам итд.¹⁸⁸⁸ Друго, због његове националистичке природе, у смислу његове емотивне димензије (јаке емотивне везе спортске пубlike са националним клубом или својом репрезентацијом), те масовне употребе симболизма и демонстрације патриотизма, што све заједно утиче на јачање националних осећања, а посебно националног поноса.¹⁸⁸⁹ Неки ће чак потпуно негирати тезу о, у друштвеном и индивидуалном смислу, пожељним вештинама и позитивним принципима и вредностима које спорт развија и шири, сматрајући да су такве вештине и вредности управо „контрадикторне самој спортој логици“.¹⁸⁹⁰

Инсистирање на томе да спорт асоцира борбу и рат, као сушту супротност дипломатији, превиђа заправо његову изворно мирољубиву улогу која се огледала у познатом геслу старих Грка које је налагало да током трајања Олимпијских игара оружани сукоби морају да престану. Без обзира на то што је ово могло имати краткорочан ефекат, у смислу да је могло водити само оном што бисмо ми данас, модерном терминологијом, назвали „замрзнути“ кокфликт, ипак је јасан показатељ тога да спорт тражи другачију врсту енергије и атмосферу која искључује било какву категорију непријатељства. Но, за данашњу негативну слику спорта у великој мери су заслужни медији и њихов начин извештавања о међународним спортским догађајима (фокусирање на ривалитет, драматизација и скоро па ратно

¹⁸⁸⁸ Видети о томе у: Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, op. cit, стр.19.

Аутор овде објашњава де се у доба античких Олимпијских игара за такмичење користила грчка реч *agon*, од које потиче и енглеска реч *agony*. Уосталом, и данас се на модерном грчком Олимпијске игре називају *Ολυμπιακοί Αγώνες* (*Olympiakoí Agones*). Но, и у српском језику користе се речи као што су: агонија (самртна борба, самртне муке, очајање), агонист (борац, мегданција), агонизам (борба, утакмица), чији су етимолошки корени везани за поменуто грчку реч *agon* (видети: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза* /треће допуњено издање/, Просвета, Београд, 1980, стр. 8).

¹⁸⁸⁹ Уп. Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, op. cit, стр.19.

¹⁸⁹⁰ Robert Redeker, "Sport as an opiate of international relations: The myth and illusion of sport as a tool of foreign diplomacy", op. cit, стр. 497–498.

извештавање),¹⁸⁹¹ који је превасходно усмерен на повећање гледаности, односно тиража. Како амерички експерти за јавну дипломатију објашњавају, спортска дипломатија и нема много везе са самим спортским такмичењем, већ је за њу много важније оно што се дешава пре и после такмичења.¹⁸⁹²

Срећна околност је, међутим, та да у савременој теорији постоје и аутори – попут Стивена Џексона (Steven J. Jackson) и Стивена Хејга (Stephen Haigh) – који ће се супротставити оним критичким и поједностављеним гледиштима на линији "above/below" перспеквете, уз настојање да се место и улога спорта редефинишу у складу са једном далеко реалнијом перцепцијом спорта као нечега што је заправо „између и иза политике“ (енгл. *between and beyond politic*).¹⁸⁹³ Ови аутори су приметили ту, у најмању руку, чудну појаву да, и поред тога што постоје примери, како из историје, тако и из савремене међународне политике, који представљају јасну демонстрацију употребе спорта у међународним односима, још увек је ретко експлицитно признање спољнополитичке улоге спорта. Но, према њиховом мишљењу, „спорт је исувише свеprisутан, популаран и важан за нас да би се игнорисао“; нарочито у данашњем глобализованом свету где он, „као глобални спектакл, роба и културни феномен, утиче на политику (енгл. *politics* – прим. А. М. Ј.) и спољну политику, али је истовремено и под њиховим утицајем“.¹⁸⁹⁴ Стога ће они и закључити да „и поред свог стратешког и трајног места унутар политике и међународних односа, спорт остаје двосмислен, неопипљив и упадљиво неухватљив део савремене спољне политике“.¹⁸⁹⁵

Како смо већ објаснили раније, успешност државе на међународном плану данас све више зависи од стратешке употребе њене „меке моћи“, а

¹⁸⁹¹ Видети о томе у: Carrie (Caroline) Walters, *Sports Diplomacy is the New Comeback Kid*, August 3, 2007, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/sports-diplomacy-new-comeback-kid> (10/04/2017).

¹⁸⁹² *Ibid.*

¹⁸⁹³ Управо је тако и насловљен, овде већ цитиран, рад поменутог ауторског двојца. Видети: Steven J. Jackson, Stephen Haigh, "Between and beyond politics: Sport and foreign policy in a globalizing world", *op. cit.*, стр. 349–358.

¹⁸⁹⁴ *Ibid.*, стр. 349.

¹⁸⁹⁵ *Ibid.*

управо је спорт један њен вид. Тако да она, у политичком смислу, игнорантска или изолационистичка позиција, према којој спорт треба држати подаље од политике, јесте данас не само нереална већ и самодеструктивна. Такође, не стоје ни оне тврдње да је спорт као дипломатско и спољнополитичко средство чиста илузија или један мит (то јест „мит над митовима, који замењује друге митове када они пропадну“), јер се наводно он користи за повећање само имагинарне, а не и стварне моћи државе; при чему, како се истиче, након краја Хладног рата (када је, пак, спорту придавана скоро фронтална улога у ривалским односима моћи САД-а и СССР-а), томе прибегавају само мале државе са ограниченом политичком моћи или без ње, често да би на тај начин створиле илузију сопствене независности, односно прикриле своју стварну зависност.¹⁸⁹⁶ Према том мишљењу, спорт је само „опијат“ неких држава у њиховим међународним односима; „политички опијум“ везан за њихове „лепе жеље“ и ништа више.¹⁸⁹⁷ Међутим, чак ће се и у оквиру таквог схватања признати да ипак „све спортске политике, свих држава, и великих и малих, учествују у овој врсти опијума“.¹⁸⁹⁸ Заправо са овом тврдњом се и можемо сложити: спорт јесте моћни „опијат“ и то не само у међународним односима, већ и у светској јавности, али баш због тога има изванредне капацитете за јавну дипломатију, као и политику и праксу брендирања државе.

На значај улоге међународног спорта у дипломатији и уопште спољној политици указује и све већа популарност израза „спортска дипломатија“ (енгл. *sports diplomacy*). И поред тога, дуго није било теоријских истраживања на овом пољу, чак ни на подручју дипломатских студија, а углавном су се спроводила емпиријска истраживања праксе, односно појединачних случајева. Вероватно је то и главни разлог због чега се још увек доводи у питање веза између спорта и дипломатије, односно спољне политике. Како је приметио Стјуарт Мареј (Stuart Murray), још увек присутна расправа о том питању и недостатак теоријских истраживања могу довести до тога да потенцијали спортске дипломатије остану неискоришћени. Имајући то у виду, овај аутор се упустио у једно такво истраживање,

¹⁸⁹⁶ Robert Redeker, "Sport as an opiate of international relations: The myth and illusion of sport as a tool of foreign diplomacy", *op. cit.*, стр. 496–497.

¹⁸⁹⁷ *Ibid.*, стр. 497.

¹⁸⁹⁸ *Ibid.*

сматрајући да ће „боље теоријско разумевање спортске дипломатије водити ка њеној већој практичној примени и одрживом, чврстом и перманентном односу између спорта и дипломатије“.¹⁸⁹⁹ Одређујући спортску дипломатију као хибридни појам који обухвата и спорт и дипломатију, као две своје половине, и који је резултат процеса „хибридизације дипломатије“, Мареј нуди једну нову и оптимистичку перцепцију према којој ова пракса ипак „има светлу будућност“.¹⁹⁰⁰ Јер, између осталог, „спорт може да превазиђе границе, безбедносна ривалства... да преведе опасне односе на терен прихватљивог, пријатељског и компетитивног ривалитета“.¹⁹⁰¹

Такође, у једном новијем раду, Мареј и коаутор ће размотрити не само улогу спорта у дипломатији, већ и улогу дипломатије у спорту. Они ће, заправо, дати једну, у аналитичком и практично-политичком смислу, значајну дистинкцију између две категорије спортске дипломатије. Прва категорија се односи на употребу спорта као дипломатског средства од стране саме владе. Реч је о традиционалном типу спортске дипломатије који је познатији, али има много мањи обухват и утицај у односу на други тип. Како они објашњавају, то је случај „када владе ангажују људе из света спорта за преношење неке дипломатске поруке или када државе користе спортске догађаје као прилику за јавну дипломатију, како би смањиле тензије у дипломатским односима или једноставно испитале терен за евентуалне промене политике“.¹⁹⁰² Друга категорија спортске дипломатије, како су је ови аутори дефинисали, јесте међународни спорт као дипломатија своје врсте. То је мање знан, нетрадиционални вид спортске дипломатије, који је карактеристичан за савремено, плурално и умрежено дипломатско окружење. Но, он укључује како „ефекте које има међународни спорт за дипломатију, тако и деловање специјализоване дипломатије међународног спорта“.¹⁹⁰³ Под овим последњим се мисли на дипломатске активности недржавних актера (као што су, на пример, Међународни олимпијски комитет /International

¹⁸⁹⁹ Stuart Murray, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, *op. cit.*, стр. 1.

¹⁹⁰⁰ *Ibid.*, стр. 22.

¹⁹⁰¹ *Ibid.*

¹⁹⁰² Stuart Murray, Geoffrey Allen Pigman, "Mapping the relationship between international sport and diplomacy", *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, Vo. 17, No. 9, 2014, стр. 1099.

¹⁹⁰³ *Ibid.*

Olympic Committee, IOC/ и Међународна федерација фудбалских удружења /Fédération Internationale de Football Association, FIFA/), који ради организације међународних спортских такмичења морају бити у сталном контакту са различитим субјектима (владе, националне и регионалне спортске организације, спонзори, медији, организације цивилног друштва итд). Због тако великог обухвата и фреквенције, као и његовог утицаја на глобалну јавност, овај тип спортске дипломатије има знатно веће дејство.

Колика је потентност спортске дипломатије, као можда и најзначајног дела јавне и културне дипломатије, говори и то што се последњих година овој пракси придаје изузетна важност и у Сједињеним Америчким Државама, дакле, земљи која је типичан представник савременог неолиберализма, који налаже дерегулацију и веома рестриктивну улогу државе на пољу друштвених делатности. Како се у једној анализи објашњава, спорт се у овој држави – која је једна од ретких земаља које немају званичног министра за спорт – развија одоздо, из друштва (на пример, држава не обезбеђује новац за тренинге тамошњих спортиста), и због тога је он прави репрезент у малом САД-а као целине, укључујући њене и добре и лоше стране.¹⁹⁰⁴ И управо се у томе види разлог за статус америчке спортске индустрије као једног великог ресурса. Међутим, то не значи да ова држава није заинтересована за спорт и, посебно, његове дипломатске капацитете. Напротив, у првој деценији новог миленијума, за само пет година, буџет Стејт департмента за спортске програме и награде је увећан за око 8,5 пута (са 600.000 на 5 милиона долара).¹⁹⁰⁵

Интерес САД-а за спортску дипломатију нарочито је порастао од терористичких напада на ту земљу који су се десили 11. септембра 2001. године. У светлу тих догађаја, на спорт је почело да се гледа као на „добар начин за сарадњу Сједињених Држава са младим муслиманима који не припадају елитним круговима“, посебно са подручја Африке, Блиског истока и Јужне Азије, као демографских подручја која углавном нису била

¹⁹⁰⁴ Carrie (Caroline) Walters, *Sports Diplomacy is the New Comeback Kid*, op. cit, [https://uscpublicdiplomacy.org/blog/sports-diplomacy-new-comeback-kid_\(10/04/2017\)](https://uscpublicdiplomacy.org/blog/sports-diplomacy-new-comeback-kid_(10/04/2017)).

¹⁹⁰⁵ *Ibid.* Важно је подвући да је ова анализа из 2007. године, тако да и дате податке треба тумачити у контексту претходног петогодишњег периода.

обухваћена образовним програмима и програмима размене,¹⁹⁰⁶ које иначе ова земља већ дуго и на изразито стратешки начин развија и примењује. У Сједињеним Државама је препознато оно што спорту даје велику предност у односу на друга средства јавне и културне дипломатије, а то је управо његова универзална природа. Док су за друге културне садржаје, попут курсева језика, музичких концерата, упознавања са културним наслеђем и разним дестинацијама земље, заинтересовани само припадници одређених култура или поједини делови страних друштава, „виртуелно, све културе и сви грађани имају интерес и поштовање за спорт. То га чини једним од најбољих метода размене“.¹⁹⁰⁷

Дакле, спорт се види као делотворно средство за придобијање припадника страних јавности, посебно када је реч о изолованим или маргинализованим друштвеним групама, као што су млади, или када друга средства комуникације, која припадају тзв. високој култури, не делују. Ово нарочито добија на значају у савременим условима „владавине јавног мњења“, то јест владања путем јавног мњења, како домаћег, тако и страног.

Коначно, сасвим је извесно да повезивање тако моћних и универзалних института, какви су и спорт и дипломатија, може дати ефективне и дугорочне резултате на пољу идентитетске политике. Но, за сада, иако представља моћно дипломатско средство, капацитети спортске дипломатије углавном нису довољно искоришћени.

6.1.6.2. Политика туризма и брендирање дестинације: „Трговина“ или стратешко управљање националним идентитетом?

Када је, пак, реч о областима као што су туризам и економски односи са иностранством, можемо одмах приметити да су то поља где је веза са националним брендингом најизраженија или, можда, само најочигледнија. Наиме, циљ националног брендирања, у једној његовој димензији – економској, управо јесте тај да се и тим путем „потпомогне успех

¹⁹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁹⁰⁷ *Ibid.*

националне државе на пољу конкуренције за привлачење међународног капитала у подручјима као што су туризам, директна страна улагања, увоз – извоз, високо образовање и квалификован рад“.¹⁹⁰⁸ У том смислу, брендирање нације представља „стратегију за развој и обнову капитала, путем комбиновања ресурса јавног и приватног сектора...“¹⁹⁰⁹

Може се говорити о националном брендингу у функцији туристичког маркетинга. И обрнуто, о туристичком маркетингу у функцији националног брендирања. Но, у сваком случају, постоји јака веза и узајамни утицај ових делатности, те политика националног брендирања мора туризам и његове капацитете да узме за озбиљно. У том контексту, дакле, и политика туризма добија све више на значају. Туризам је важан за укупан економски развој земље, будући да је реч о привредној грани која има велике потенцијале за раст бруто друштвеног производа, као и за повећање запослености и извоза.¹⁹¹⁰ Заправо, сматра се да туризам данас представља једну од највећих индустрија у свету. Али, поред тога, он је веома значајан и за промоцију националног идентитета и културне баштине, те за позиционирање земље као туристичке дестинације, односно њено брендирање. Због свега тога, туризам је изузетно значајан национални, економски, друштвени и културни ресурс, а државе имају интерес да стимулишу његов развој.

Туристички маркетинг (енгл. *tourism* или *place marketing*) оријентисан је на промоцију одређених места као туристичких дестинација, а то укључује „свесну употребу публицитета и маркетинга ради комуникације селективним имицима специфичних географских локалитета или подручја са циљаном

¹⁹⁰⁸ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, op. cit, стр. 16.

¹⁹⁰⁹ Ibid.

¹⁹¹⁰ Потпредседник Привредне коморе Србије, Мирослав Милетић, је, управо приликом покретања једне иницијативе за брендирање Србије 2017. године, истакао да су „истраживања (су) показала да сваки долар потрошен у туризму доприноси потрошњи још 3,2 долара у економији једне земље, док милион долара туристичке потрошње генерише два пута више послова него милион долара потрошње у другим секторима“ (према: „Хотелијери покренули иницијативу за брендирање Србије“, *Туристички свет*, 13. април 2017, <https://www.turistickisvet.com/vesti/hotelijerstvo/hotelijeri-pokrenuli-inicijativu-za-brendiranje-srbije.html> /04.05.2017/).

јавношћу“.¹⁹¹¹ Дobar туристички имиџ земље је важан и за њен општи, национални имиџ и углед на међународној сцени. Сајмон Анхолт – један од најпознатијих и вероватно најцитиранијих аутора из области стратегијског управљања националним идентитетом и имиџом – објашњава да ће непостојање или лош квалитет овог имиџа, то јест туристичких слика, утицати на то да ће се „доминантне слике (о тој земљи – прим. А. М. Ј.) највероватније добити кроз медијске вести, литературу, часове историје, туђа искуства, као и низ других мање контролисаних и мање предвидљивих извора“.¹⁹¹²

У оквиру дисциплине и праксе туристичког маркетинга све значајније место припада тзв. брендирању дестинације или места (енгл. *destination branding; place branding*). То је концепт који је данас у успону и сталном развоју и који представља како посебну истраживачку тему, тако и један стратешки приступ у савременом маркетиншком деловању. Ради се, наиме, о једном новом концепту који је током последње две и по деценије (почевши од касних 90-их година XX века) развијан на бази почетне идеје о креирању имиџа дестинације, да би данас био повезан и са појмовима друштвеног идентитета, заједнице (*community*) и одрживости.¹⁹¹³ Маркетиншке стратегије које су претходиле брендингу дестинације биле су усмерене на изградњу имиџа одређених дестинација, пре свега великих градова као што су Њујорк и Глазгов, који су међу првима, још током 80-их година прошлог века,

¹⁹¹¹ John R. Gold and Stephen V. Ward (eds.), *Place Promotion: The Use of Publicity and Marketing to Sell Towns and Regions*, Wiley, Chichester, 1994, стр. 2; нав. према: Nigel Morgan, Annette Pritchard, "Meeting the destination branding challenge", у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition* (revised second edition), Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004, стр. 59.

¹⁹¹² Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2007, стр. 90.

¹⁹¹³ О томе видети: "The evolution of destination branding: Implications for tourism managers", *The Place Brand Observer*, 18 April 2017, <http://placebrandobserver.com/evolution-destination-branding-implications-tourism-managers/> (20/04/2017). То је интервју који је Марта Алмеида Ибанез (Marta Almeyda-Ibáñez), консултанткиња за маркетинг и универзитетска професорка из Порторика (University del Sagrado Corazón, Puerto Rico), 2017. године дала за *The Place Brand Observer*. Такође, о развоју брендинга дестинације видети и чланак који су Ибанезова и коаутор објавили исте године: Marta Almeyda-Ibáñez, Babu P. George, "The evolution of destination branding: A review of branding literature in tourism", *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, Vol. 3, No. 1, 2017, стр. 13–14.

применили такав стратешки приступ и за потребе свог маркетинга лансирани чувене слогане, попут "I love New York" и "Glasgow's miles better".¹⁹¹⁴ Након мањег или већег успеха ових кампања и неке друге дестинације, попут Шпаније, Аустралије и Хонг Конга, а потом и други градови, пре свега они у САД (на пример Лас Вегас), примениће сличан стратешки приступ и свој маркетинг усмерити на развој брэнда.¹⁹¹⁵ Но, можемо рећи да је Њујорк, као туристичка дестинација, задржао позицију лидера у области брэндирања, с обзиром на нове пионирске подухвате које су тамошње градске власти спровеле. Наиме, 2003. године Њујорк је добио првог градског главног функционера за маркетинг, именованог од стране тамошњег градоначелника, а његова дужност је, између осталог, била да „понуди град, његове садржаје и непоновљиву харизму као брэнд са којим ће моћи да се тргује“.¹⁹¹⁶

Мада о томе још нема сагласности на нивоу професије, односно међу самим стручњацима, сматрамо да је овде важно подвући да се маркетинг и брэндирање дестинације не могу потпуно поистоветити. Укратко, док се брэндирање дестинације тиче креирања идентитета дестинације, маркетинг се односи на начин комуникативног презентовања тог идентитета. Како једно стручно објашњење гласи, у брэндирању дестинација ради се „о идентификовању најјачих и компетитивно најпривлачнијих одлика дестинације у очима њених потенцијалних посетилаца, прављењу приче на бази њих, што чини да дестинација буде издвојена од својих конкурената, и

¹⁹¹⁴ У погледу брэндинг кампања које је спровео град Глазгов постоје опречна мишљења. Наиме, има и оних гледишта попут оног које износи Јинг Фан (Ying Fan), који сматра не само да су у случају Глазгова предузете кампање брэндирања неуспешне, него да оне ни не могу бити ефективне, будући да кључни проблем ту није везан за имиџ овог града, већ за много озбиљнија социо-економска питања која се не могу решити пуким козметичким променама његовог имиџа. Фан истиче да се тај град – и поред новог логоа и слогана, те значајних средстава која је локална власт уложила у кампању његовог ребрэндирања како би га представила као модерну космополитску метрополу, привлачну за живот и туристичке посете – суочава са тако великим проблемима као што су: „епидемија злочина повезаних са дрогом, највиша стопа незапослености и најкраћи животни век у Уједињеном Краљевству“. Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *Journal of Vacation Marketing*, Vol. 12, No. 1, 2006, стр. 13.

¹⁹¹⁵ О томе у: Marta Almeyda-Ibáñez, Babu P. George, "The evolution of destination branding: A review of branding literature in tourism", *op. cit*, стр. 13.

¹⁹¹⁶ Нав. према: Božo Skoko, „Važnost brendiranja države i uloga javne diplomacije u suvremenim međunarodnim odnosima – hrvatske mogućnosti i neiskorištene prilike“, *op. cit*, стр. 15.

конзистентном спровођењу тог наратива кроз све маркетиншке комуникације“.¹⁹¹⁷ Према овом мишљењу, дакле, бренд – као својеврсни „ДНК дестинације“ – представља основу маркетиншких комуникација, а његова доследна употреба у маркетингу допринеће да временом компетитивни идентитет дестинације ојача.¹⁹¹⁸

Заправо, постоје различити начини за креирање и развој бренда дестинације, али је најчешћи и најочигледнији начин рекламирање. Оно се врши како путем директног маркетинга (на пример: телевизијски спотови, рекламне поруке на билбордима, маркетиншко деловање организација и особа које се баве продајом туристичких аранжмана, интернет презентације и брошуре), тако и кроз односе с медијима и јавношћу, као и кроз сарадњу специјализованих маркетиншких организација са новинарима, организаторима разних догађаја, па чак и са филмским ствараоцима. Заправо, бренд маркетинг у овој области не укључује само рекламирање и с њим повезан публицитет, већ и „покривање“ важних догађаја у области уметности, културе, спорта, медија, слободног времена и др.¹⁹¹⁹

За развој и креирање бренда дестинације посебно су значајне уметност и култура, односно најразличитије манифестације овог типа, као и само културно-историјско наслеђе. Како је приметио Сајмон Анхолт, као велики познавалац ове области, култура је у ствари област која омогућава „повезивање између интересовања људи за само место и њиховог

¹⁹¹⁷ "Difference between destination branding and destination marketing", Tom Buncle's expert insight curated by *The Place Brand Observer*, 29 September 2015, <http://placebrandobserver.com/difference-between-destination-branding-and-destination-marketing/> (24/05/2017). Ради се о мишљењу које је изнео Том Банкл – експерт који се, између осталог, већ дуго времена бави маркетингом Шкотске као дестинације – који је овде јасно указао на разлику између брендирања и маркетинга дестинације. Наиме, како он каже, док се брендирање дестинације односи на питање „ко сте ви“ ("*who you are*"), маркетинг се тиче питања „како преносите то ко сте ви“ ("*how you communicate who you are*"). *Ibid.*

¹⁹¹⁸ *Ibid.*

¹⁹¹⁹ То је посебно наглашено у раду: Nigel Morgan, Annette Pritchard, "Meeting the destination branding challenge", *op. cit.*, стр. 59.

интересовања за живот тог места“.¹⁹²⁰ У том смислу, за потребе брендирања, може послужити било која врста уметности:

„Свака уметност може бити одабрана, као Гаудијева архитектура у Барселони, музика у Салцбургу, модеран плес у Њујорку... књижевност тамо где су се велики писци стопили са градом, као Орхан Памук са Истанбулом или песник Кавафи са Александријом, античка уметност која је најсјајнија одлика и данашње Атине, а култура постала тешка индустрија Грчке како је одредила и остварила Мелина Меркури, чувена министарка културе Грчке која је и успоставила традицију градова – престоница културе“.¹⁹²¹

Оно што је неопходно да би политике туризма и брендирања дестинације, односно државе, биле успешне, то је првенствено јасна визија. Пре свега, потребно је, на бази озбиљних анализа свих карактеристика дестинација, утврдити главне елементе идентитета и капацитете, те знати које циљне групе туриста се желе привући; на пример, да ли су то они заинтересовани за медицински, односно бањски туризам или, пак, сеоски туризам и природне лепоте, за културно-историјско наслеђе, археолошке локалитете, одмор и рекреацију итд. Но, једно туристичко тржиште може да буде подељено и на више сегмената који нуде различите садржаје, већ према интересовањима туриста или у складу са туристичком сезоном и др. Данас, чак и ако нека дестинација нема природне атракције или културно-историјске знаменитости, није реткост да се туристички садржаји просто фабрикују, те се тим артифицијалним творевинама настоје компензовати дефицити на том пољу (постоји безброј таквих примера, али довољно индикативно је ако се подсетимо фасцинантног прављења вештачких острва у Дубаију, УАЕ).¹⁹²²

¹⁹²⁰ Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, *op. cit.*, стр. 101. Такође, овде је подвучено и то да се културни туризам често идентификује као област туризма са најбржим растом и највише добити (*ibid.*).

¹⁹²¹ Александра Ђуричић, „Жељене дестинације“, *op. cit.*, http://clio.rs/DESTINACIJA-KAO-BREND_Knjiga_421, 21.10.2015 (18/05/1017).

¹⁹²² Реч је о познатим вештачким острвима (Палма Џумеирах, Палма Џебел Али и Палма Деира) која су саграђена у облику палме у Персијском заливу у близини обале Дубаија, чиме је овај град добио 520 додатних километара плаже, али и мега-атракцију, као и низ нових луксузних садржаја. 2017. године презентован је и нови, амбициозни пројекат под називом

Постоје, међутим, и мишљења да је Дубаи, поред још Лас Вегаса, у том смислу изузетак и да није могуће фабриковати или „произвести“ дестинације, јер „места постоје генерацијама и дефинисана су културом, историјом, топографијом, начином живота, грађевинама, природним окружењем и људима“.¹⁹²³

Овде се заправо поставља питање оправданости такве праксе, као што се у савременим расправама отвара и низ других питања у вези са фабриковањем идентитета у функцији туристичког маркетинга. На пример, да ли шаренило и примамљивост слика из туристичких брошура заиста одговарају стварности, или је то само илузија која управо има за циљ да праву реалност прикрије или замагли? Слично питање, наиме, поставља Петер ван Хам када разматра реалност „светске менталне мапе“ у коју државе уцртавају свој (ре)конструисан идентитет и на бази тога изграђен имиџ: „Да ли ове слике приказују права места, постојеће географске локације које се могу посетити? Или се у рекламама једноставно користе културни стереотипи да би се продао производ?“¹⁹²⁴ Дакле, да ли је ту стварно реч само

„Марса ал Араб“ којим је планирано улагање од 1,7 милијарди долара у изградњу још два вештачка острва до краја 2020. године, што би требало да Дубаију обезбеди нових 2,2 км плаже, а Уједињеним Арапским Емиратима повећање броја посетилаца на 20 милиона годишње. Више о овом новом мегапројекту у УАЕ видети: „Дубаи гради још два вештачка острва до краја 2020.“, Б92, 17.05.2017, http://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2017&mm=05&dd=17&nav_id=1261224 (22/05/2017).

¹⁹²³ "Difference between destination branding and destination marketing", *op. cit.*, <http://placebrandobserver.com/difference-between-destination-branding-and-destination-marketing/> (24/05/2017).

¹⁹²⁴ Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *op. cit.*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state> (24/03/2017). Такође, о улози PR и IR теорија (теорије односа с јавношћу и међународних односа) у данашњем ултимативном тренду креирања позитивног имиџа земље, али и о пракси брендирања националног идентитета као својеврсној уметности или вештини његовог дизајнирања, видети и: Peter van Ham, "Branding territory: Inside the wonderful worlds of PR and IR theory", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 31, No. 2, 2002, стр. 249–269; Peter van Ham, "Place branding: The state of the art", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, 2008, стр. 126–149.

о мање или више добро дизајнираном и маркетиншки „лепо упакованом“ идентитету који се нуди „на продају“?¹⁹²⁵

Иако све ово звучи као сувише тржишно оријентисана прича и донекле у нескладу са самим појмом идентитета, то јест његовим традиционалним схватањем, такав тренд и јесте превасходно одраз жестоке борбе за (ре)позиционирање и опстанак на глобалном и регионалном тржишту. Посебно се за тим јавља потреба у случају држава, попут Србије на пример, које су у дужем временском периоду имале негативан национални имиџ и лошу репутацију, а као резултат негативног историјског искуства и/или пропаганде и негативне медијске кампање којој су биле изложене. При томе, свакако да фабриковање идентитета који не одговара стварности није оправдано, и то не само са моралног, већ и становишта праксе и корисности, јер неаутентичност и лажирање на идентитетском пољу може донети само контраефекте и нарушити још више углед дестинације и саме земље, те би то представљало и велики ризик да се изгубе потенцијални инострани посетиоци. Но, оно што је не само легитимно, већ и неопходно, то је дизајнирање идентитета у смислу креирања културно-уметничких и других садржаја, различитих атракција, те осмишљавања и реализовања занимљивих и иновативних пројеката на пољу архитектуре итд. Поред тога, постоји нешто што је донекле једноставније, а исто тако могуће и пожељно реализовати. Реч је о интелигентном коришћењу постојећих идентитетских карактеристика и садржаја, путем спровођења амплификације,¹⁹²⁶ те, по

¹⁹²⁵ Ауторка Деана Јовановић дала је једну занимљиву и, са аспекта овог истраживања, веома корисну критичку анализу праксе конструисања националног идентитета који се нуди „на продају“, то јест који је у функцији (ре)позиционирања на туристичком тржишту, и та анализа је базирана управо на студији случаја Србије. Видети о томе: Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *Гласник Етнографског института САНУ*, вол. 56, бр. 1, 2008, стр. 101–114.

Поред тога, о „трговању идентитетима“ говори и Воли Олинс (Wally Olins). Видети: Wally Olins, *Trading Identities: Why Countries and Companies are Taking on Each Others' Roles*, Foreign Policy Centre, London, 1999.

¹⁹²⁶ Детаљније о амплификацији, као поступку и принципу брендирања земље или дестинације који подразумевају искључивање било каквог фабриковања и артификације идентитетских елемената и вредности, говоримо у следећем одељку ове главе (6.2.2) под насловом: „Случај Шпаније: Активно и високо координисано спровођење националног програма промоције“.

потреби, њихове ревитализације и модернизације, и – што да не, ако то даје жељене резултате – њиховог селективног презентовања.

Чињеница је да то представља извесно „култивисање“ националног идентитета, мада бисмо пре рекли да се ту заправо ради о стратешком управљању њиме. Ипак, не може се цео тај процес свести на причу о томе да се на тај начин „формулише и јавности нуди нови, по укусу Других и за Друге, маркетиншки култивисан идентитет“.¹⁹²⁷ Пре свега, како ћемо објаснити касније, када је реч о брендирању државе (не само као одређене туристичке дестинације, то јест не само у функцији туристичког маркетинга и развоја, јер ту постоје и многе друге сврхе), тај процес не мора да буде, и у принципу и није, усмерен искључиво ка страним јавностима, већ су као циљна група, али и активни субјекти, укључени и припадници домаће јавности. Друго, бенефити од тога, у крајњем случају, иду самим грађанима и њиховој држави, и тиме се доприноси њиховој добробити. Дакле, не може се рећи да је такво деловање, базирано на концепцији и пракси брендирања идентитета, намењено само „за Друге“. Напротив, субјекти ка којима је оно првенствено и у својим крајњим ефектима усмерено смо „Ми сами“. Такође, што се тиче оног дела наведене квалификације да се тиме делује у правцу идентитетског инжењеринга „по укусу Других“, можемо рећи да се пре делује на основу глобалних тенденција и тражње на глобалном (у овом

¹⁹²⁷ Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 102.

У овом раду, Јовановићева управо критикује поменут селективан приступ у деловању туристичког маркетинга земље, а који је заснован на акцентовану само одређених елемената и садржаја идентитета за које се претпоставља да могу дати брзе и ефективне резултате (тзв. *quick win* техника), када је реч о промени негативног националног имиџа; док се, с друге стране, идентитетски елементи са негативном конотацијом или они за које су везане негативне стереотипије у страној јавности, једноставно заобилазе. Такав је, на пример, случај са геосимболичким појмом Балкана или комунистичким наслеђем, као оним елементима идентитета који су предмет дистанцирања не само у Србији – како је ауторка у свом емпиријским истраживању утврдила – већ, чак и у већој мери, у скоро свим бившим југословенским републикама. Иако ћемо касније то подробно објаснити, овде ваља рећи да не сматрамо да је ово добар маркетиншки концепт у случају Србије, али не из разлога што то не би била прихватљива пракса – јер, како смо још с почетка утврдили, управо је суштина промоције коју туристички маркетинг врши у комуникацији селективним имиџима – већ зато што, између осталог, и ови идентитетски елементи могу земљи дати преко потребну аутентичност и компаративну предност.

случају, туристичком) тржишту, при чему у данашњем глобализованом свету укуси, афинитети и потребе све више постају уједначени, или макар конвергентни. Између осталог, управо услед ових савремених феномена расте потреба за политиком и праксом националног брендирања, које се пак види као процес укрштања глобалног и националног, а о чему, видећемо касније, говори и сама, горецитирана Јовановићева.

Већ претходно речено указује да је за успешан процес брендирања дестинације, поред јасне визије, потребна и озбиљна стратегија, као и њена ефикасна примена. А то, између осталог, подразумева, како је већ поменуто, креирање и организовање различитих манифестација, потом обезбеђивање потребних средстава, као и развој бренд менаџмента и лидерства у овој области ради успешног вођења и реализације пројеката. Такође, ништа мање важно није ни „критичко промишљање већ урађеног и поштено обележавање мање успешних пројеката или детаља који увек могу да буду бољи, то би био идеални менаџмент града (или било које друге дестинације – прим. А. М. Ј.) који има културни идентитет и може да понуди својим гостима јасно профилисане програме“.¹⁹²⁸

У односу на традиционално брендирање, везано за производе и компаније, брендирање дестинација има и неке своје специфичности. Пре свега, у случају брендинга дестинације, баш као и националног брендирања, бренд је везан за јавни домен. Даље, како објашњава Марта Алмеида Ибанез, експерт за брендинг дестинација, јединственост дестинација се огледа у томе што су оне мултидимензионалне и представљају „комбинацију зграда, објеката и простора, а то укључује и приватне и јавне организације“; такође, специфичност је и то што се „дестинације (се) не продају на тржишту“.¹⁹²⁹ Ове јединствене одлике дестинација утичу на то да у овој области брендинга постоји мања контрола над искуством с брендом, те је и „ризик, повезан са дизајнирањем и управљањем дестинационим брендом, већи“.¹⁹³⁰ Стога би

¹⁹²⁸ Александра Ђуричић, „Жељене дестинације“, *op. cit.*, http://clio.rs/DESTINACIJA-KAO-BREND_Knjiga_421 (18.05.1017).

¹⁹²⁹ "The evolution of destination branding: Implications for tourism managers", *op. cit.*, [http://placebrandobserver.com/evolution-destination-branding-implications-tourism-managers/\(20/04/2017\)](http://placebrandobserver.com/evolution-destination-branding-implications-tourism-managers/(20/04/2017)).

¹⁹³⁰ *Ibid.*

требало да се брендинг у области туристичких дестинација усмери на развој тог искуственог елемента, и то руководећи се перцепцијама, изборима и одлукама туриста.

Слично процесу идентификације, приликом брендирања неке дестинације неопходна је њена диференцијација (у односу на друге). У том процесу, како показују скорашња истраживања, акценат је на тзв. меким факторима, као што су култура и уметност, гостопримство, то јест пријатељска настројеност локалног становништва или природна средина.¹⁹³¹ Дакле, оно што се тражи јесте препознатљив идентитет и аутентичност, али важну улогу, такође, имају имиџ и репутација одређене дестинације, односно земље. Формирање јединственог идентитета, који ће омогућити диференцијацију и компетитивност у односу на конкуренте у глобализованом окружењу, данас је, међутим, и теже и важније него икада пре, те представља велики изазов за брендинг дестинација. Ради се о томе да је, ако не већина, онда засигурно велики број дестинација у свету већ развио високе стандарде туристичких услуга и смештаја, који се данас и очекују. Такође, свуда постоје и различите атракције; онда, „свака земља тврди да је јединствена у погледу културе, пејзажа и наслеђа, свако место себе описује као да има најљубазнији народ...“¹⁹³² Поред тога, како упозоравају Најџел Морган (Nigel Morgan) и Анет Причард (Annette Pritchard), туристи све чешће диференцијацију дестинација везују за очекивања у погледу задовољења свог животног стила и стицања искуства, а не за оне опипљивије елементе као што су смештај и туристичке атракције. Стога ће и ови аутори закључити да је формирање јединственог идентитета „постало основа за опстанак у оквиру глобалне тржишне конкуренције, којом доминира шачица водећих дестинација које привлаче више од две трећине светског туристичког тржишта“.¹⁹³³ И управо је то задатак брендинга дестинација или места.

Но, поред тог изазова аутентичности, брендирање у овој области суочава се и са низом других изазова.¹⁹³⁴ Међу њима, посебно значајни могу

¹⁹³¹ Према: *Ibid.*

¹⁹³² Nigel Morgan, Annette Pritchard, "Meeting the destination branding challenge", *op. cit.*, стр. 60.

¹⁹³³ *Ibid.*

¹⁹³⁴ У литератури се наводе и тематизују веома различити изазови који се могу јавити у процесу брендирања дестинације: од поменутог изазова аутентичности, преко етичког и

бити они изазови политичке природе, а који би се углавном односили на оне класичне „бољке“ неефикасне јавне управе: од лоше организације и преплитања надлежности у овој области, преко недостатка финансијских средстава, до непрепознавања значаја и потребе за стратешким приступом у промоцији туризма и саме земље. Када говоримо о политичким ограничењима, важно је рећи и то да је за успех туристичког маркетинга, па и брендирање дестинације, предуслов политичка стабилност земље у питању. Без тога, односно у условима политичке нестабилности и политичких криза, ни најбољи маркетинг овде нема никаквих шанси за успех, јер ће се, логично, те дестинације као небезбедне заобилазити у широком кругу. Поред тога, постоје и друге ситуације над којима бренд менаџери једноставно не могу да имају контролу, а које одвлаче стране туристе и инвеститоре; на пример, такви изазови везани су за природне катастрофе или економске кризе.¹⁹³⁵

Све ово говори колико је окружење бренда дестинације или земље сложено, па чак и сложеније него у случају корпоративних брендова, нарочито зато што овде политички, друштвени и културни контекст игра веома значајну улогу. Ово се истиче и у стручном мишљењу експерата из области брендинга: „Чак и ако је бренд дестинације намењен да служи само једном циљу – на пример, да подстакне долазни туризам – важно је да се анализира комплетна поставка релевантних актера, да се разуме политички, друштвени и културни контекст у који је бренд уграђен. У супротном постоји ризик од развоја брендова који не одговарају стварности, а неаутентичност носи ризик да се нанесе штета репутацији“.¹⁹³⁶

Управо зато, и поред свих специфичности везаних за брендирање дестинације и национално брендирање, и овде је, подједнако као и у случају

естетског изазова, потом изазова лидерства или, пак, партнерства, до изазова дигитализације и др. О томе се детаљно говори у већ цитираној студији чији су приређиваћи Најџел Морган *et al*, то јест њеном допуњеном и проширеном издању на српском језику: Најџел Морган, Анет Причард, Роџер Прајд (eds.), *Дестинација као бренд* (други део: „Изазови брендирања дестинације“), Clío, Београд, 2015.

¹⁹³⁵ О томе у: Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, 2002, стр. 255.

¹⁹³⁶ "Nation Branding and Destination Branding", Branding-Institute, <http://www.branding-institute.com/consulting/services/nation-branding-and-destination-branding> (01/05/2017).

корпоративног брендинга, неопходан професионалан приступ са стратешким начином мишљења и деловања у процесу креирања и развоја бренда. За ту сврху, државама, њиховим туристичким организацијама и другим заинтересованим странама на располагању стоје маркетиншке организације специјализоване за дестинациони и национални брендинг. Међутим, с обзиром на то да је реч о једном веома сложенем и озбиљном процесу дугог трајања, неопходно је да у брендирању дестинације и државе активну улогу имају сви значајни актери у туризму земље или – како би се професионалним речником савременог менаџмента и маркетинга рекло – сви туристички стејкхолдери (енгл. *stakeholders*):¹⁹³⁷ од ресорног министарства и других институција на националном нивоу, регионалних и локалних органа власти, преко туристичких организација свих нивоа, професионалних и струковних удружења, до хотелијера и других пружилаца туристичких услуга (власника и запослених у тој привредној грани), али и ширег дела цивилног сектора, као и самог академског сектора. Но, оно што је пре свега потребно, то је „проактиван јавни сектор за развој и имплементацију планирања у туризму“.¹⁹³⁸

Националне, регионалне и локалне туристичке организације имају веома значајну улогу у брендингу дестинације и туристичком маркетингу земље, али њихова улога може бити и знатно шира и излазити из оквира чисто промотивне делатности. Наиме, није редак случај да туристичким организацијама – које се финансирају од стране локалних или националних влада и које представљају „органе квазијавног сектора“, са изабраним политичарима у њиховим извршним или саветодавним одборима – власти делегирају и низ ширих надлежности, претварајући их, на тај начин, у своје

¹⁹³⁷ Термин „стејкхолдери“ користи се за означавање свих заинтересованих страна или субјеката који учествују у пословању савременог корпоративног предузећа. Како се на једном месту прецизно објашњава: „Поред власника, ту спадају и кредитори, запослени, потрошачи, добављачи, државни органи итд.“ (Владимир Закић, Зорица Васиљевић, „Утицај глобалне економске кризе на улогу кључних стејкхолдера у савременим корпоративним предузећима“, *Школа бизниса*, бр. 4, 2010, стр. 61).

¹⁹³⁸ Chris Ryan, Anne Zahra, „The political challenge: The case of New Zealand’s tourism organizations“, у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, op. cit, стр. 80.

главно тело за туристичку експертизу.¹⁹³⁹ Како се у оквиру исте студије закључује: „Тиме, туристичка организација постаје важан извор саветовања и индиректних утицаја на политику и у питањима ван промоције“, као што су, на пример, социјална и еколошка питања.¹⁹⁴⁰ Једно значајно објашњење такве улоге туристичких организација гласи да су ове организације заправо „често приморане да оправдају своје постојање које је базирано на претпоставци да су оне делотворна инвестиција из фондова националних и локалних власти, у смислу да генеришу економски повраћај“.¹⁹⁴¹

Такође, друштвена заједница и јавни органи власти (на локалном, регионалном и националном нивоу) морају да буду укључени у развој туризма и брендинга дестинација. Пре свега, централне власти су те које одређују структуралну организацију, односно тела која ће се бавити промоцијом и развојем туризма.¹⁹⁴² Поред тога, власти свих нивоа, као стимулатори одрживог развоја туризма, треба да раде на обезбеђивању инвестиција, а превасходно на обезбеђивању инфраструктурних услова, као што су путеви и др, да би уопште био могућ развој у овјој области кроз приватни сектор. Оно што је, пак, нарочито битно – са аспекта политике туризма као саставног дела политике националног брендирања и шире идентитетске политике – јесте партнерство јавног и приватног сектора, које је, како каже Ибанезова, „императив у процесу развоја бренда дестинације“.¹⁹⁴³ Но, исто тако је важно да се у овај процес укључе и институције, асоцијације и организације цивилног друштва, баш као и образовне и научно-истраживачке установе.

¹⁹³⁹ Према: *Ibid.* Ваља истаћи да је у поменутом раду заправо реч о студији случаја туристичких организација Новог Зеланда, односно анализи њихове улоге у брендингу дестинација и туристичком маркетингу ове земље, као и политичких изазова с којима се оне суочавају током обављања ових делатности. Но, Крис Рајан и коауторка су, на основу својих истраживања, изнели и неке генерализације које су применљиве и у другим случајевима.

¹⁹⁴⁰ *Ibid.*

¹⁹⁴¹ *Ibid.*, стр. 81.

¹⁹⁴² О томе у: *Ibid.*, стр. 80–81.

¹⁹⁴³ "The evolution of destination branding: Implications for tourism managers", *op. cit.*, [http://placebrandobserver.com/evolution-destination-branding-implications-tourism-managers/\(20/04/2017\)](http://placebrandobserver.com/evolution-destination-branding-implications-tourism-managers/(20/04/2017)).

Има, међутим, и оних аутора – као што су раније поменути Ђен Ванг и Елен Хаух – који посебно инсистирају на улози субнационалних, то јест субдржавних актера (локалних и регионалних органа власти; нарочито структура таквих територијалних ентитета као што су региони, покрајине или савезне државице, односно федеративне јединице) у националном брендирању и јавној дипломатији, као подручјима која данас захтевају ангажовање на различитим нивоима организовања (енгл. *multiple levels*). Ванг, како смо истакли, сматра да је ангажовање ових актера од виталног значаја не само из разлога рационалности, већ и због ефективности. Поред тога, будући да би субнационални актери попунили јаз који постоји између држава и недржавних актера (који сада такође претендују на ову област деловања и представљају нове актере у јавној дипломатији, у односу на традиционалну улогу националних власти), субдржавна јавна дипломатија и бренд менаџмент на том нивоу, према овом мишљењу, јесу управо ти који имају будућност.¹⁹⁴⁴

На крају, овде је значајно указати и на једно упозорење које дају Филип Котлер (Philip Kotler) и Дејвид Гертнер (David Gertner), а које доносиоци одлука и креатори политике туризма и националног брендирања никако не смеју да изгубе из вида. Оно гласи да, „упркос значају туризма, држава не може очекивати да приходом од туризма решава све своје проблеме. Напротив, земља прво треба да реши своје проблеме да би била у стању да генерише жељени приход од туризма“.¹⁹⁴⁵

6.1.6.3. Политика економских односа са иностранством и економска дипломатија

Присутно је све веће улагање влада у економску или, како се још назива, комерцијалну дипломатију, која подразумева „дипломатски рад на

¹⁹⁴⁴ Видети: Jian Wang, "Localising public diplomacy: The role of sub-national actors in nation branding", *op. cit*, стр. 32–42.

¹⁹⁴⁵ Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, *op. cit*, стр. 49.

подршци пословних и финансијских сектора матичне државе“.¹⁹⁴⁶ Међу земљама које у обилатој мери користе овај вид дипломатске праксе нарочито се истичу Сједињене Америчке Државе које имају и најдужу традицију у томе, а она датира још од почетка XX века и појаве америчке тзв. долар дипломатије.¹⁹⁴⁷ Развој и данашња раширена примена „долар дипломатије“ индикатор су тога да је новцу практично дат статус најмоћнијег дипломатског оружја. Мотиви за деловање држава на овом пољу леже у настојању да се, путем пословне промоције и других маркетиншких стратегија, као што су стратешко позиционирање и брендирање, обезбеди или побољша конкурентност домаће привреде, али и да се, путем употребе економских средстава и ресурса, допринесе такође и реализацији одређених спољнополитичких циљева. У том смислу користи се и појам „економско државништво“ (енгл. *economic statecraft*).¹⁹⁴⁸

Опште је познат значај који има имиџ земље порекла за комерцијалне брендове. Постоји, међутим, и обрнуто дејство које имају велики комерцијални брендови на имиџ и идентитет државе свог порекла. Анализирајући савремени успон брендиране државе, Петер ван Хам је као пример истакао немачке велике брендове, попут БМВ-а (BMW) и Мерцедес-

¹⁹⁴⁶ Н. Geoff R. Berridge, Alan James (eds.), *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005, стр. 38; нав. према: Љиљна Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit*, стр. 71.

¹⁹⁴⁷ Видети: Љиљна Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit*, стр. 71.

¹⁹⁴⁸ О томе се, на пример, говори у: David Allen Baldwin, *Economic Statecraft*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1985. Дејвид Болдвин је у овој студији изнео тезу да употреба економских средстава и ресурса за потребе остваривања спољнополитичких циљева земље представља својеврсну технику државништва. Он је, наиме, настојао да развије један аналитички оквир којим би се превазишло оно уобичајено схватање да економска средства спољне политике нису ефикасна, односно да њихова примена (при чему се ту пре свега мисли на економске санкције и награде) не даје жељене резултате. Болдвин се слаже са неким мишљењима да је конвенционалан „говор државништва“ (енгл. *vocabulary of statecraft*) веома непрецизан, а често и неадекватан, као и да су аутори у чијем је фокусу политика економских односа са иностранством (енгл. *foreign economic policy*) пре „наратори догађаја“ него они који се баве концептуализацијом (David Allen Baldwin, "What is economic statecraft?", у: *Ibid*, Chapter 3, стр. 29). Но, он објашњава колико је управо и у овој области политичког сама концептуализација важна, истичући да је „концептуална анализа... неопходан први корак ка јасном мишљењу о економском државништву“ (*ibid*, стр. 30).

Бенца (Mercedes-Benz), који асоцирају на немачку ефикасност и поузданост; те амерички Мајкрософт (Microsoft) и Мекдоналдс (McDonald's) који су данас, како је рекао, „међу најупечатљивијим америчким дипломатама, као што је и Нокиа (Nokia) изасланик Финске у свету“.¹⁹⁴⁹ То само показује колико су комерцијални „брендови и државе често спојени у главама глобалних потрошача“.¹⁹⁵⁰ Поред тога, свакако да је постојање домаћих, великих комерцијалних брендова значајно и за економију земље, јер утиче на њен извоз и спољнотрговински биланс, на привлачење страних директних инвестиција и најквалификованије радне снаге. Заправо, све то је, на овај или онај начин, повезано и са тзв. кредитним рејтингом земље,¹⁹⁵¹ али и њеним политичким утицајем.

Етикетирање са "*made in the U.S.A.*", "*made in Italy*", "*made in Germany*" итд. говори већ, само по себи, много. Ово истицање места порекла у многим земљама чак спада у обавезно означавање производа. С обзиром на то да су тзв. ефекти земље порекла (енгл. *country-of-origin effects* или *COO effects*)¹⁹⁵² временом постајали све значајнији када су у питању ставови и перцепције глобалних потрошача о производима, многи маркетиншки стручњаци и истраживачи, али и научници, последње три деценије су показали повећан

¹⁹⁴⁹ Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *op. cit.*, стр. 2–6, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state> (24/03/2017).

¹⁹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁹⁵¹ Кредитни рејтинг подразумева процену кредитног ризика, односно кредитне способности неког физичког или правног лица. Тако се, попут кредитног рејтинга компанија (*corporate rating*), одређује и такав рејтинг држава (*sovereign rating*) или локалних самоуправа (*municipality rating*). Кредитни рејтинг одређују за то специјализоване агенције, а данас су највеће и најутицајније три такве агенције: Standard & Poor's (S&P), Fitch Ratings (Fitch) и Moody's Investors Service (Moody's). Оне одређују кредитни рејтинг земље на основу свеобухватне, квалитативне и квантитативне анализе низа макроекономских и политичких фактора. О њиховој методологији утврђивања кредитног рејтинга, видети на пример: „Кредитни рејтинг Републике Србије“, Народна банка Србије, https://www.nbs.rs/internet/cirilica/18/18_3/18_3_2/index.html (19/04/2017).

¹⁹⁵² У литератури постоје и таква мишљења да је национално брендирање само други термин за оно што се већ означава овим појмом ефекта земље порекла, слично као и у случају маркетинга места или дестинације. Међутим, чини се да је ипак исправније становиште, попут оног које износи Јинг Фан, према којем су ово заправо одређене, различите форме брендирања нације. Видети о томе у: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 6–7.

интерес за истраживање истих.¹⁹⁵³ Истраживачки налази су показали да је свеprisутна пракса да потрошачи користе информације о земљи порекла као показатељ квалитета производа. Занимљиво је да је то такође потврђено и у истраживањима у којима је коришћена једна једноставна метода у виду манипулације са земљом порекла или етикетом "*made in*", где је примећено да то „утиче на ставове људи, чак и када је субјектима дата прилика да виде, додирну, осете или окусе исти физички производ“.¹⁹⁵⁴ Почетком 2015. године добијена је још једна емпиријска потврда ефеката земље порекла на основу резултата глобалног истраживања које је спровела позната светска компанија за односе с јавношћу – Еделман (Edelman). Ту је, дакле, потврђено да код потрошача постоји релативна преференција или аверзија према производима, у зависности од земље њиховог порекла. Еделманов годишњи барометар поверења (Edelman Trust Barometer) показао је да је, као и претходних година, најмање поверење потрошача у глобалне компаније које имају своје седиште у БРИК државама (Бразил, Русија, Индија, Кина) и Мексику (то је поверење на нивоу између 31 и 38 одсто), док компаније из Шведске, Канаде, Немачке и Швајцарске уживају поверење чак изнад 70 одсто (74–76 одсто).¹⁹⁵⁵ На тај начин, „земља порекла постала је саставни део репертоара

¹⁹⁵³ 1993. године објављена је студија *Product– Country Images: Impact and Role in International Marketing* (коју су приредили Николас. Пападопулос /Nicolas G. Papadopoulos/ и Луиза Хеслоп /Louise A. Heslop/, а издао Haworth Press, New York) која представља оригинално истраживање о ефектима имица земље порекла. Такође, у једном раду из 1994. год, на основу урађене квантитативне анализе, дат је податак да су до тада у академским часописима била објављена 184 рада која се баве овом темом (R. Peterson and A. Jolibert, "A quantitative analysis of country-of-origin effects", *Working Paper*, University of Texas, Austin, TX, 1994; нав. према: Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit*, стр. 43). Последњих година је и у научно-истраживачкој заједници Србије показан већи интерес за истраживање ефеката земље порекла производа, и то превасходно кроз концепт тзв. потрошачког етноцентризма. Видети нпр: Саша Вељковић, *Утицај потрошачког етноцентризма на избор марке производа* (докторска дисертација), Економски факултет, Београд, 2005; Саша Вељковић, „Утицај етноцентризма на потрошаче у Србији“, *Маркетинг*, год. 40, бр. 2, 2009, стр. 97–106; Вељко Маринковић, Ненад Станишић, Милан Костић, „Потрошачки етноцентризам грађана Србије“, *Социологија*, вол. LIII, бр. 1, 2011, стр. 43–58.

¹⁹⁵⁴ Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit*, стр. 43–44.

¹⁹⁵⁵ Реч је о годишњем истраживању поверења и репутације у различитим областима (као што су: политичка владавина, бизнис, медији и НВО) које компанија Еделман спроводи на

спољашних ознака за евалуацију производа, заједно са ценом, именом бренда, паковањем и продавцем, за разлику од проучавања улоге унутрашњих квалитета производа, као што су материјали, дизајн, стил, израда, боја и мирис“.¹⁹⁵⁶

Савремени процес глобализације је, међутим, и на овом пољу отворио нека нова питања. Наиме, за тај процес карактеристично је делимично или потпуно измештање производње, ради смањења трошкова или из разлога логистике и боље покривености локалних и регионалних тржишта, као и оног глобалног. Отвара се питање да ли је онда у тим условима имиџ везан за земљу порекла заиста један јединствен и сажет конструкт или би га, пак, требало декомпоновати у виду различитих димензија, као што су на пример „земља дизајна“, „земља склапања производа“, „земља производње делова“, „земља бренда“ и др.¹⁹⁵⁷ Такође, у условима постојања заједничког тржишта Европске уније и тенденције враћања производних погона у европске земље, пре неколико година је отворена слична дискусија о означавању Европе као јединственог, „старог-новог“ места порекла производа (ознака *"made in Europe"*).¹⁹⁵⁸ Ово нарочито добија на значају због статуса Европске уније као својеврсног супербренда.

Ефекти земље порекла на стране потрошаче зависе од имиџа и репутације које та земља има у спољном окружењу. То је само разлог више за

глобалном нивоу. Истраживање 2015. спроведено је путем *online* интервјуа и обухватило је 33.000 испитаника из 27 земаља, укључујући и 6.000 оних који припадају тзв. информисаној јавности (по 500 њих из САД-а и Кине, и по 200 из осталих земаља). У погледу истраживања ефеката земље порекла, испитаници су били замољени да процене своје поверење у компаније са седиштем у некој од 17 земаља (питање је гласило: „Колико верујете да светске компаније са седиштем у следећим земљама раде оно што је исправно?“). Видети о томе: Markus Renner, "Edelman Trust Barometer confirms Country-of-origin Effect", Branding-Institute, January 27, 2015, <http://www.branding-institute.com/news/edelman-trust-barometer-confirms-country-of-origin-effect> (01/05/2017); као и: "2015 Edelman Trust Barometer: Global Results", <http://www.edelman.com/insights/intellectual-property/2015-edelman-trust-barometer/global-results/> (01/05/2017).

¹⁹⁵⁶ Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 43.

¹⁹⁵⁷ О томе у: *Ibid*, стр.44.

¹⁹⁵⁸ Видети нпр: "Panel discussion on 'made in Europe'", Branding-Institute, October 24, 2016, <http://www.branding-institute.com/news/panel-discussion-on-made-in-europe> (01/05/2017).

конципирање и спровођење политике и праксе националног брендирања и стратешко управљање националним идентитетом. Уосталом, како сведоче познати маркетиншки експерти Котлер и Гертнер: „У многим земљама, структуре које се баве промоцијом извоза признају да репутација њихове земље представља важно средство управљања“.¹⁹⁵⁹

Међутим, на то како ће се перципирати неки производ на основу земље свог порекла утичу и стереотипизације везане за одређени народ или земљу, као и антагонизми, али и етноцентризам.¹⁹⁶⁰ Национални стереотипи се могу односити како на сопствену етничку или политичку заједницу (тзв. аутостереотипизација), тако и на друге, и они су, заправо, у великој мери у основи националног имиџа (о томе ће касније бити више речи). Антагонизми су, пак, везани за негативни однос углавном према другима, а етноцентризам представља такву приврженост сопственој етно-културној групи која укључује њено фаворизовање и процену других искључиво са становишта вредности и мерила сопствене групе. Дакле, док је антагонизам конструкт који се тиче неке специфичне земље и утиче на негативне потрошачке ставове према производима њеног порекла, етноцентризам представља

¹⁹⁵⁹ Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 45.

¹⁹⁶⁰ Термин „етноцентризам“ увео је амерички социолог Вилијем Грејем Самнер (William Graham Sumner) још 1906. године у студији *Folkways*, која се, како јој и име каже, бавила народним обичајима. Он је тај термин увео за означавање диференцијације између "in-groups" (оних који припадају идентификационој групи) и "out-groups" (оних који се сматрају супротнима идентификационој in-групи). Видети: Terence A. Shimp and Subhash Sharma, "Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE", *Journal of Marketing Research*, Vol. 24, No. 3, 1987, стр. 280.

Самнер је дошао до закључка да је склоност људи према подели на „ми“ ("in-group") и „они“ ("out-group") већа што се дуже живи или сарађује у групи. Даље, „уз 'ми', властиту групу, везује се оданост и понос, те осећај супериорности, цивилизованости и поштења, у односу на групу 'они', којој се приписују супротна обележја“ (према: „Etnocentrizam“, одредница у: *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, online издање, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18525/22.04.2017/>).

Овај, на почетку чисто социолошки концепт временом је постао не само психосоцијални конструкт већ и културно-, односно друштвено-аналитички оквир (према: Terence A. Shimp and Subhash Sharma, "Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE", *op. cit.*, стр. 280). Стога је све присутнија и његова употреба у маркетиншкој и економској анализи, кроз концепт тзв. потрошачког етноцентризма.

гlediште у складу са којим се своја група види као централна и на бази тога се одбацује све што није домаћег, односно што је страног или непознатог порекла.¹⁹⁶¹ Стога ће неки аутори подвући да антагонизам или анимозитет и етноцентризам имају различите импликације на перцепцију производа и његовог квалитета.¹⁹⁶² Као типични примери антагонизама који стоје у основи потрошачких ставова и понашања, у литератури се, између осталих, истичу ставови кинеских потрошача према Јапану и јапанским производима, те избегавање немачких производа од стране јеврејских потрошача; али, рецимо, и бојкот француских производа од стране потрошача у Аустралији и Новом Зеланду као вид протеста због нуклеарних проба у јужном Пацифику.

За етноцентризам, као специфичну форму социоцентризма, карактеристично је, пак, да се припадност етничкој групи узима за темељ друштвене интегрисаности и основ индивидуалног или групног идентитета. Једноставно речено: „У општем смислу, концепт етноцентризма представља универзалну склоност људи да своју сопствену (превасходно етно-културну – прим. А. М. Ј.) групу виде као центар света“.¹⁹⁶³ Или, како је то подробно објаснио професор Милан Матић: „У етноцентричкој свести и представама, сопствени народ ставља се не само у средиште већ и на врх свеукупне таблице друштвених вредности, као основа за процену и оријентацију свих њених припадника (чланова групе – прим. А. М. Ј.), као и за упоређивање са

¹⁹⁶¹ Према: Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 45.

¹⁹⁶² *Ibid.* Такође, ово је посебно подвучено и у једном другом раду где је представљено емпиријско истраживање анимозитета као модела потрошачког понашања према страним производима: Jill Gabrielle Klein, Richard Ettenson, Marlene D. Morris, "The animosity model of foreign product purchase: An empirical test in the People's Republic of China", *Journal of Marketing*, Vol. 62, No. 1, 1998, стр. 89–100.

¹⁹⁶³ Terence A. Shimp and Subhash Sharma, "Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE", *op. cit.*, стр. 280.

Важно је овде нагласити и то да етноцентризам, као специфична социјална тенденција, није искључиво везан за етничке и националне групе, иако се управо тако најчешће описује, услед ослањања на савремено или, пак, историјско искуство новијег доба. Овај облик свести, представа и понашања може, заправо, бити на доминантан начин присутан и унутар неких других група, као што су: класе, касте, верске заједнице, породица и др. О томе видети: Милан Матић, „Етноцентризам“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, *op. cit.*, стр. 310.

другим групама и заједницама, што се завршава истицањем предности и надмоћи сопствене у односу на друге етничке скупине. У том смислу етноцентризам садржи изразита обележја колективног самољубља, егоцентризма...¹⁹⁶⁴ Он се може јавити у опсегу од неких бенигних форми па до оних мање или више деструктивних (са ширењем ирационалног и митског, те одређених друштвених предрасуда у индивидуалној или колективној свести), а што онда може имати, у друштвеном и политичком смислу, и опасне импликације. Желећи да скрене пажњу на велику комплексност и разноврсност извора етноцентризма у савременом свету, Матић каже: „Очито је да су корени савременог етноцентризма и национализма у дубљим слојевима друштвене и менталне структуре, али и у односима унутар појединих друштава и у свету, у процесима који су се у дужим периодима одвијали у појединим земљама, заједно са многим противречностима и осујећењима ширих друштвених слојева, па и читавих народа“.¹⁹⁶⁵

Дакле, „етноцентризам може играти важну улогу у етничким конфликтима, вођењу политике једне земље, али и када је реч о доношењу одлука потрошача у процесу куповине“.¹⁹⁶⁶ У овом последњем случају ради се о тзв. потрошачком етноцентризму, којим се означава оријентација потрошача на куповину и конзумирање домаћих производа и услуга, а која је повезана са уверењима да куповина страних производа представља, са становишта домаће економије, неодговорно и неморално, па и непатриотско понашање. Схватању саме функције потрошачког етноцентризма значајно може допринети објашњење да се на тај начин „индивидуи даје смисао идентитета, осећај припадања и... разумевање које је потрошачко понашање прихватљиво или неприхватљиво у *in*-групи“.¹⁹⁶⁷

¹⁹⁶⁴ *Ibid.*

¹⁹⁶⁵ *Ibid.*, стр. 311.

¹⁹⁶⁶ Вељко Маринковић, Ненад Станишић, Милан Костић, „Потрошачки етноцентризам грађана Србије“, *op. cit.*, стр. 44.

¹⁹⁶⁷ Terence A. Shimp and Subhash Sharma, "Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE", *op. cit.*, стр. 280. Ваља истаћи да су управо ови аутори конструисали познату и широко примењивану CET скалу (CETSCALE – *Consumer Ethnocentric Tendency Scale*) за мерење степена потрошачког етноцентризма, и да је њена валидност потврђена кроз многобројна истраживања која су спроведена у разним земљама.

То значи да је и у случају потрошачког етноцентризма значајна улога културне димензије која се, такође, испитује у оквиру истраживања ефеката земље порекла. Заправо, у том случају, у културној свести потрошача доминира колективизам (насупротив индивидуализму), којим се објашњава зашто они преферирају домаћи производ, чак и онда када имају информацију да је страни производ бољи.¹⁹⁶⁸

Генерално се етноцентризам повезује са неразвијеним друштвима и примитивнијим типовима културе, као превазиђен облик свести, који опада са модернизацијом, политичком демократизацијом, развојем индивидуалистичког мишљења, већом мобилношћу људи, ширењем интруктуралних веза и развојем међуетничких односа. Но, ипак „данашња истраживања показују да је етноцентризам саставни део социјализације појединца и изградње друштвеног идентитета“; стога и ова подела на „ми“ и „они“ „не мора имати расистички или националистички садржај, него се лична потреба за самоистицањем пројектује на групу“.¹⁹⁶⁹

Такође, примећено је да је у Сједињеним Државама и крајем 80-их година XX века још увек био значајан број оних којима је ознака о домаћој, америчкој производњи представљала значајну референцу у процени производа; при чему су они одбијали куповину страних производа, не толико због свог става о њиховој инфериорности, као што је то некад био случај у тој земљи, већ пре свега јер су то сматрали ударом на домаћу економију, узроком повећавања незапослености Американаца и непатриотским понашањем.¹⁹⁷⁰ Поред тога, савремено искуство показује да је, са појавом светске економске кризе, дошло до општег јачање потрошачког етноцентризма и афирмације таквог понашања од стране домаћих компанија и влада, путем кампања „купуј домаће“, на шта нису остале имуне ни високо развијене земље. Заправо, како се на једном месту објашњава: „Кампањама чији је циљ промовисање куповине домаћих производа на рачун смањења

¹⁹⁶⁸ О томе видети: Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 45.

¹⁹⁶⁹ „Etnocentrizam“, *op. cit.*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18525> (22/04/2017).

¹⁹⁷⁰ Више о томе у: Terence A. Shimp and Subhash Sharma, "Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE", *op. cit.*, стр. 280–289.

увоза, терет економске кризе се пребацује на земље трговинске партнере (тзв. политика осиромашења суседа; енгл. *beggar my neighbor policy*)“.¹⁹⁷¹

Но, поставља се питање ефективности и оправданости такве економске политике и следственог потрошачког понашања. За саму државу, наиме, афирмација потрошачког етноцентризма може бити оправдана и краткорочно ефективна, у смислу подстицања домаће привреде и економске активности. Свакако је, наиме, могуће да се тим путем на кратки рок постигну неки позитивни ефекти, али за такву дугорочну оријентацију потрошача потребно је још нешто – да, пре свега, однос цене и квалитета домаћих производа буде задовољавајући. Без тога, са становишта потрошача, политика потрошачког етноцентризма није на дужи рок одржива.¹⁹⁷²

Такође, везано за то, поставља се и питање да ли је, у условима јако изражене етноцентристичке тенденције у потрошачком понашању, унапред осуђен на неуспех пласман страних производа на том тржишту. Таква тржишна испитивања су данас уобичајена пракса у оквиру планирања пословних активности. Но, ту видимо колико су заправо важне за придобијање потрошача и освајање тржишта све оне спољашње и унутрашње одлике производа, а међу њима нарочито брендирање, и то како самог производа, тако и земље његовог порекла. Уз одређен квалитет и адекватан брендинг, заснован на позитивном имиџу и доброј репутацији, могуће је освојити чак и „етноцентристичке тврђаве“ страних потрошача. Управо је квалитет онај елемент који суштински утиче на репутацију. И као што национална репутација може утицати на репутацију производа или компанија, тако постоји и обрнути утицај овог последњег на јавни углед земље њиховог порекла.

Докле се отишло у области брендирања производа и услуга, укључујући ту и дестинације, говори концепт личности бренда (енгл. *brand personality*). Овај, данас веома популаран, концепт представља не само „врућу“ него и сложену истраживачку тему која захтева поседовање и маркетиншких

¹⁹⁷¹ Veljko Marinković, Nenad Stanišić, Milan Kostić, „Потрошачки етноцентризам грађана Србије“, *op. cit.*, стр. 44.

¹⁹⁷² Више о томе видети: *Ibid*, стр. 45–46.

и психолошких знања и искустава.¹⁹⁷³ Примећено је, наиме, да „сви успешни брендови имају социјалну, емоционалну и идентитетску вредност за кориснике: Они имају личности (енгл. *personalities* – прим. А. М. Ј.) и повећавају перципирану корисност, пожељност и квалитет производа“.¹⁹⁷⁴ Да бисмо схватили о каквом се заправо односу ту ради, потребно је да разумемо да доношење потрошачке одлуке при куповини, то јест избору брендова производа (или услуга) представља на неки начин и одраз одређеног стила живота, јер потрошачи већ самом куповином улазе у одређен емотивни однос, док путем купљених брендова изражавају свој идентитет и имиџ. Управо, на основу спознаје ових односа, уведен је маркетиншки концепт личности бренда. Према одређењу Џенифер Акер (Jennifer Aaker), као једног од најпознатијих и најцитиранијих аутора из ове области, тај појам означава „скуп људских особина које се могу повезати са брендом“.¹⁹⁷⁵ Реч је, наиме, о низу карактерних, физичких, менталних и когнитивних особина личности, то јест особина карактеристичних за људе (на пример: одговоран, привлачан, леп, паметан, интелигентан и др.), које потрошачи приписују брендovima. Стога, како се то на једном месту уопштено, али ипак сасвим јасно и прецизно дефинише: „Личност бренда представља метафору која се односи на потрошачево опажање и доживљај бренда као особе, тј. описивање бренда као људског бића“.¹⁹⁷⁶

Данас, дакле, настојање да се изгради статус бренда представља глобалну и свеопшту тенденцију. Томе се тежи не само када је реч о производима, услугама и компанијама, већ и о појединцима, градовима,

¹⁹⁷³ О овоме се говори у једном раду који је, посматрано са аспекта домаће литературе, веома значајан, јер пружа како објашњење тог релативно новог концепта личности бренда, тако и увид у трендове савременог маркетинга. Видети: Слађана Старчевић, „Истраживање концепта личности бренда у маркетингу“, *Маркетинг*, вол. 44, бр. 2, 2013, стр. 149.

¹⁹⁷⁴ Philip Kotler and David Gertner, "Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 249–261; уп. Nigel Morgan, Annette Pritchard, "Meeting the destination branding challenge", *op. cit.*, стр. 60.

¹⁹⁷⁵ Jennifer L. Aaker, "Dimensions of brand personality", *Journal of Marketing Research*, Vol. 34, No. 3, August 1997, стр. 347; нав. према: Слађана Старчевић, „Истраживање концепта личности бренда у маркетингу“, *op. cit.*, стр. 150.

¹⁹⁷⁶ *Ibid*, стр. 149.

одређеним дестинацијама, регионима, државама, па и читавим континентима. Све се то „нуди“ на тржишту путем професионалног маркетинга и бренд менаџмента, а често – како каже Ван Хам – и „кроз агресивне технике продаје“.¹⁹⁷⁷

6.2. Политика националног брендирања: (Ре)дизајнирање националног имиџа кроз стратешко управљање националним идентитетом

„Ја разумевам културни инжењеринг као политички циљ који охрабрује развој одређеног слоја националног идентитета из инструменталних разлога, дефинисаних као не-идентитетски разлози: разлози који треба да заштите не идентитетску вредност националног идентитета, већ радије његову инструменталну вредност.“

Хелдер де Шутер,
„Европске везе које спајају: Политичке или културне?“, 2012

По свему судећи, речи „нација“ и „бренд“ су постале заиста кључне у ХХИ веку,¹⁹⁷⁸ док је добро осмишљена политика националног брендирања неизоставно подручје политичког за све земље које желе да одрже корак с временом и прилагођено делују у суочавању са новонасталим изазовима. Одмах на почетку овог одељка треба разјаснити да ће се овде појам националног брендирања, као уосталом и сам појам националног идентитета – у складу са њиховом употребом у литератури на енглеском језику (одакле

¹⁹⁷⁷ Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *op. cit.*, стр. 2–6, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state> (24/03/2017).

¹⁹⁷⁸ Видети: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 15.

је појам националног брендинга и поникао) – превасходно користити, изузев ако је изричито наглашено другачије, у значењу брендирања државе, односно њеног савременог идентитета; дакле, сагласно оном типу разумевања нације као државе, а у чијој основи стоји њено грађанско и политичко одређење.

Слично као и у случају политичког маркетинга, концепт и пракса националног брендирања развили су се из одређених комерцијалних активности, где појам брендирања (енгл. *branding*)¹⁹⁷⁹ подразумева дизајнирање препознатљиве робне или трговачке марке (енгл. *trademark*), то јест „заштитног знака“ или брэнда, а што омогућава добар тржишни пласман за одређени производ или услугу. Препознатљивост је, дакле, кључни елемент брендирања, а значајну улогу има и асоцијација, као и симболизам – лого, одређене боје и паролe, путем којих се дати бренд асоцира.

Но, суштинско питање, које је отворио Роџер Клесенс (Roger Claessens), бавећи се брендирањем и корпоративном културом, гласи: „Да ли је посао брендирања само нешто што се тиче дизајна, или се ради о квалитету који стоји иза тог дизајна? Да ли се ту ради о продаји магле, или о продаји суштине? Да ли се ту тежи помодности да се има свој лого, или се ту стварно ради о трагању за извршнишћу?“¹⁹⁸⁰ Из његове анализе јасно је да је ту ипак реч о пласирању одређеног квалитета, односно изврсности, што значи оног суштинског. Да би нешто стекло статус брэнда, није довољан само добар дизајн логоа или других симбола, што је релативно лако обезбедити уз помоћ вештих дизајнера; поред добре форме, потребан је и суштински квалитет. У комерцијалном брендингу, наиме, сматра се да „бренд одражава корпоративни идентитет“, док је само „брендирање резултат (је)

¹⁹⁷⁹ Речи „бренд“ и „брендирање“ представљају англицизме. У енгликом језику именица *brand* има више значења, али се пре свега односи на робну марку, а такође значи и жиг или печат. Глалгол *to brand* значи жигосати, стигматизовати и везује се за поступак жигосања животиња (видети нпр: "Brand", одредница у: *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, Cambridge University Press, 4 edition, 2013, <http://dictionary.cambridge.org>), а раније су се на сличан начин жигосали и робови или криминалци. Стога би изведена реч *branding*, у буквалном смислу, значила маркирање (означавање) или жигосање.

¹⁹⁸⁰ Roger Claessens, „Брендирање и корпоративна култура“, *Банкарство*, вол. 40, бр. 7–8, 2011, Удружење банака Србије, стр. 108.

корпоративне културе“.¹⁹⁸¹ У случају националног брендирања, исту улогу би имали национални идентитет и национална култура.

Клесенс каже да „бренд представља такво обећање које се, временом, развија у репутацију“.¹⁹⁸² Потом објашњава да добра репутација није никаква случајност, већ да се она протоком времена стиче у виду развијања одређене перцепције у складу са обећањем које је инхерентно датом бренду. Такође, исти аутор даје и једну значајну дистинкцију између репутације и имица: за разлику од репутације, као перцепције која се дугорочно развија (протоком времена), имиц представља актуелну перцепцију („перцепцију сада“).¹⁹⁸³ Ако ово преведемо на план националног брендирања и стратешког управљања националним идентитетом, онда можемо разумети да су они првенствено усмерени на дугорочну изградњу добре репутације или јавног угледа одређене државе-нације, али, док се то не деси, примена ових вештина и с њима повезаних тактика може имати одређене ефекте и на кратак рок, у виду измене актуелних перцепција, односно редизајна националног имица. Стога и можемо рећи да је политика националног брендирања једна „постмодерна идентитетска политика“ која је превасходно фокусирана на имиц и репутацију државе-нације, и која је условљена управо данашњим „успоном брендиране државе“.¹⁹⁸⁴ Аналогно дескрипцији бренда као идеје коју заправо сам клијент има о неком производу, Петер ван Хам описује бренд државе као нешто што „садржи идеју коју спољни свет има о одређеној земљи“.¹⁹⁸⁵ Он ће закључити да „поседовање лоше репутације или потпуни изостанак исте представља озбиљни хендикеп за државу која настоји да остане компетитивна у међународној арени... Стога, имиц и репутација“, каже Ван Хам, „постају суштински делови државног стратешког капитала“.¹⁹⁸⁶

¹⁹⁸¹ *Ibid.*

¹⁹⁸² *Ibid.*, стр. 104.

¹⁹⁸³ *Ibid.*, стр. 106.

¹⁹⁸⁴ Видети: Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *op. cit.*, стр. 2–6. Ван Хам национално брендирање смешта у контекст промене политичке парадигме, износећи тезу да оно означава „померање од модерног света геополитике и моћи ка постмодерном свету имица и утицаја“ (*ibid.*).

¹⁹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁹⁸⁶ *Ibid.*

Национални имиџ, односно углед земље, представљају оне елементе државне моћи или, како се још перципирају, „сегменте државне имовине“¹⁹⁸⁷ који могу значајно допринети, али исто тако – ако су засновани на негативним представама или реално лошим искуствима – и одмоћи у остваривању политичких, економских, културних и других циљева. У овом другом случају, негативан имиџ и лош углед земље представљају заправо одраз њене немоћи. То је одувек било тако. Но, како објашњавају неки аутори, данас – у условима савремених, веома убрзаних процеса глобализације, постојања комплексног глобализованог тржишта, неслућеног развоја медијских технологија и ширења медијског и уопште јавномнењског утицаја на међународне односе – када је „имиџ стекао надмоћ над чињеницама и реалношћу“,¹⁹⁸⁸ то је постало посебно изражено. Сајмон Анхолт ће рећи да се у тим условима „само они глобални играчи – било да су то државе, градови, региони, корпорације, организације, религије, невладине организације, добротворне организације, политичке странке или појединци – који су способни да приступе широком и разноликом глобалном тржишту са јасном, кредибилном, привлачном, препознатљивом и темељно испланираном визијом, идентитетом и стратегијом могу такмичити“.¹⁹⁸⁹

Стога не би било претерано ако кажемо да је у актуелном времену – које је детерминисано процесом глобализације и пратећом универзализацијом, али и оним што се често, свесно или несвесно, превиђа, а то је идеологија глобализма – једна одговорна, конзистентна, стратешка, свеобухватна и ефективна политика националног брендирања оно што је не само потреба савремене државе него и *conditio sine que non* њеног одрживог развоја, то јест њеног како економског, тако и културног, друштвеног, политичког, односно свеопштег напретка. А циљ брендирања нације управо је „створити јасну, једноставну, диференцирајућу идеју, изграђену око емоционалних квалитета, која може бити симболизована вербално и визуелно и која је разумљива разноликој публици у различитим

¹⁹⁸⁷ Božo Skoko, „Važnost brendiranja države i uloga javne diplomacije u suvremenim međunarodnim odnosima – hrvatske mogućnosti i neiskorištene prilike“, *op. cit.*, стр. 9.

¹⁹⁸⁸ *Ibid.*

¹⁹⁸⁹ Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, *op. cit.*, стр. 21.

ситуацијама“.¹⁹⁹⁰ Дакле, и када је реч о државном бренду, исто као и у случају комерцијалног или корпоративног бренда, формулу успешног брендирања чине четири слова „и“: „идентитет (односно квалитет), идентификација (препознатљиво име, знак, облик, боје...), имиџ (слике, представе или низ асоцијација које имате о нечему) и идеја (ново креативно мишљење, стратегије, визија и комуникације)“.¹⁹⁹¹ Како је објаснио творац ове формуле, велики маркетиншки и брендинг зналац, Драган Сакан: „Тек са сва четири састојка можете приступити дугорочном, системском процесу изградње бренда“.¹⁹⁹²

Управљање националним идентитетом путем стратешке визије и јасне, довољно разумљиве, креативне и диференцирајуће идеје, јесте оно што је преко потребно у времену доминације једноставних клишеа и стереотипија на бази којих се граде перцепције о другима, а услед сложености савременог света и мноштва циркулишућих информација у њему, с једне, и недостатка времена и воље, али и когнитивних способности људи за прављење неких темељних и објективних процена, с друге стране.¹⁹⁹³ У највећем броју

¹⁹⁹⁰ Eugene D. Jaffe and Israel D. Nebenzahl, *National Image and Competitive Advantage: The Theory and Practice of Country-of-Origin Effect*, Copenhagen Business School Press, Frederiksberg, 2001; нав. према: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 6; исто и: Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 103.

¹⁹⁹¹ Ово је у једном интервјуу, датом непосредно уочи своје смрти, Драган Сакан назвао својом „(ал)хемијском формулом за брендирање“ (видети: Александра Мијалковић, „Трубе, тенис и зељаник“, *Политика*, 10.04.2010, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik/07.12.2017/>). Иначе, реч је о познатом домаћем маркетиншком стручњаку који се дуги низ година бавио развојем брендова и који је био један од пионира на овом простору у области рекламирања. Магазин *Advertising Age* из Вашингтона 1995. год. описао га је као „човека који је трансформисао пропаганду у посао рекалмирања на Балкану“ (нав. према: <http://www.newmoment.com/sakan/>).

¹⁹⁹² Александра Мијалковић, „Трубе, тенис и зељаник“, *op. cit.*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik/07/12/2017/>).

¹⁹⁹³ О томе видети: Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, *op. cit.*, стр. 1. Аутор овде каже: „Ми се према огромној већини људи и места – за које вероватно никад нећемо сазнати или их посетити – односимо на бази резимеа, а почињемо да ширимо и прецизирамо ове импресије тек када из неког разлога стекнемо посебан интерес за њих“ (*ibid.*).

случајева, имици држава су ништа друго до стереотипи или, како ће Котлер и Гертнер приметити, „екстремна поједностављења стварности, која нису нужно и тачна“ и која „могу бити... заснована на изузецима пре него на обрасцима, на утисцима пре него на чињеницама, али су, без обзира на то, прожимајућа“.¹⁹⁹⁴ Премда изграђени на тако поједностављеним перцепцијама, национални имици „обично се користе као пречице за обраду информација“,¹⁹⁹⁵ али и као пречице за различите врсте одлука – од политичких и економских до потрошачких. Подвлачећи ту оскудност информација и веома упрошћене садржаје на бази којих се данас делује и гради слика о другима, уз настојање да што једноставније објасни такву појаву, Анхолт сликовито каже: „Када немате времена да читате књигу, ви је процењујете по њеном наслову“.¹⁹⁹⁶

Но, национални имици, баш као и саме стереотипне перцепције, представљају тешко променљиве категорије које, када се једном формирају, могу имати дугорочне ефекте. То је између осталог последица и одређених људских склоности, када је реч о њиховим когнитивним структурама и уопште процесима сазнања. Поменути Котлер и Гертнер то објашњавају тиме да се људи, у принципу, а посебно када нису нарочито заинтересовани, „одупиру променама или прилагођавању својих когнитивних структура или претходног знања“:

„Они више воле да прилагоде оно што виде како би то одговарало ономе што знају... Људи су, такође, склони да прихватају информације које потврђују њихова очекивања... Они избегавају напор који је потребан да се реконструишу њихове спознаје, осим ако погрешно представљање није трошак за њих или нађу корист у

Тakoђе, видети и: Božo Skoko, „Važnost brendiranja države i uloga javne diplomacije u suvremenim međunarodnim odnosima – hrvatske mogućnosti i neiskorištene prilike“, *op. cit.*, стр. 10. Скоко се овде делимично ослања и на *Политички маркетинг* Ивана Шибера (Politička kultura, Zagreb, 2003, стр. 171).

¹⁹⁹⁴ Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 42–43.

¹⁹⁹⁵ *Ibid.*, стр. 43.

¹⁹⁹⁶ Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, *op. cit.*, стр. 1.

ревизији својих (когнитивних – прим. А. М. Ј.)
схема.“¹⁹⁹⁷

Када се жели постићи промена националног имиџа, не можемо се ослонити само на ту *cost/benefit* логику других и чекати да они евентуално нађу интерес за ревизију својих негативних перцепција о нама. У поменутих околностима, дакле, јасна је неопходност стратегијског деловања путем националног брендирања чија је суштина у пласирању пре свега страној јавности, односно, прецизније, њеним различитим групама, једноставних и довољно јасних порука, али оне морају бити уједно такве да, у тој својој симплификованости, ипак указују на специфичности земље или дестинације, те да могу код публике пробудити интерес за њих. Имајући управо ово у виду када говори о имиџу и угледу држава данас, Божо Скоко ће закључити да су „потребе за системском бригом о тим сегментима државне имовине у времену у којем живимо очито (су) веће него икада... Иако имиџ земље настаје прилично комплексно, те је често заснован само на дојму, делимичном искуству или чак погрешним информацијама, његова улога у стварању односа према држави је изузетно важна, било да се ради о потрошачима, туристима, доносиоцима одлука или само посматрачима збивања“ (курзив – А. М. Ј.).¹⁹⁹⁸

Колико је ова област, у међувремену, добила на значају говори и то да се већ скоро две деценије континуирано врше, на глобалном нивоу, мерења моћи и квалитета брендова националних имиџа. Најпознатији истраживачки модел јесте „Индекс националних брендова“ (енгл. *Nation Brands Index*, NBI) – модел који је развио Сајмон Анхолт 2005. године,¹⁹⁹⁹ и који уједно

¹⁹⁹⁷ Philip Kotler, David Gertner, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", *op. cit.*, стр. 43.

¹⁹⁹⁸ Božo Skoko, „Važnost brendiranja države i uloga javne diplomacije u suvremenim međunarodnim odnosima – hrvatske mogućnosti i neiskorištene prilike“, *op. cit.*, стр. 9–10.

¹⁹⁹⁹ Видети на пример: *The Anholt-GMI Nation Brands Index: How the World Sees the World*, 2005, http://www.ci.ce/upload/Sverige%20i%20v%C3%A4rlden/rapporter/NBI_Q1_2005.pdf (15/10/2011);

GMI: *How the World Sees the States, The Anholt State Brands Index*, 2006, http://www.pdc.us/pdf/praise-pubs/anholt-state-brands-index_2006.pdf (15/10/2011).

Поред тога, ваља поменути и то да сам Анхолт тврди да је управо он још 1996. године сковао термин „национални брендинг“ (видети: Simon Anholt, "Practitioner insight: From

представља „јединствен барометар глобалног мишљења“.²⁰⁰⁰ Реч је, наиме, о једној серији глобалних истраживања која су, по својој обухватности, веома широка (на пример, 2016. године овим мерењима је обухваћено 50 земаља широм света – од Сврне и Латинске Америке, преко западне, централне и источне Европе, до азијско-пацифичког региона, Блиског истока и Африке) и која Анхолт сада спроводи у сарадњи са агенцијом GfK, те носе назив "Anholt-GfK Nation Brands IndexSM".

Индекс националних брендова утврђује се на бази комбиновања истраживачких резултата везаних за шест области или димензија сваке појединачне земље, а које уједно, према Анхолтовом мишљењу, представљају и различите канале за комуникацију националних влада са спољним јавностима, то јест екстерним стејкхолдерима, укључујући ту и стране инвеститоре. То је тзв. хексагон или шестоугаоник комуникације, односно Анхолтов „хексагон националног бренда“ (*the Nation Brand Hexagon* – NBH /Слика 5/), а тих шест области обухватају:

1. владавину (што укључује истраживање глобалног јавног мњења о компететности и правичности националне владе и њеној опаженој посвећености глобалним питањима);

nation branding to competitive identity – The role of brand management as a component of national policy", у: Keith Dinnie (ed.), *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK, 2008, стр. 22). У сваком случају, овај британски консултант за брендинг (ангажован од стране влада бројних земаља, као што су: Хрватска, Словенија, Немачка, Швајцарска, Холандија, Нови Зеланд, Еквадор и многе друге; те од стране неких међународних организација, попут Уједињених нација, Светске банке и Светског економског форума) и саветник британске владе за јавну дипломатију, дао је несумњиво велики допринос развоју праксе и политике националног брендирања. Такође, реч је о експерту који је уложио и значајне напоре да се ова област институционализује „као једно академско подручје са научном легитимношћу“ (нав. према: Nadia Kaneva, "Nation branding: Toward an agenda for critical research", *International Journal of Communication*, Vol. 5, 2011, стр. 117). Због тога ће, на пример, Надиа Канева (Nadia Kaneva) истаћи да се овај аутор и Воли Олинс – као још један познат и утицајан, британски консултант за брендинг – могу назвати „очевима оснивачима националног брендирања“ (*ibid.*).

²⁰⁰⁰ Simon Anholt, "Anholt Nation Brands Index: How does the world see America?", *op. cit*, стр. 296.

2. народ (истражује се репутација становништва земље, у погледу његове отворености, пријатељске наклоњености, толеранције и других квалитета);
3. културу и наслеђе (глобалне перцепције културно-историјског наслеђа сваке земље и вредновање, односно поштовање њихове савремене културе);
4. инвестирање и имиграцију (привлачност сваке земље за живот, рад и студирање, као и перцепције људи о квалитету живота и пословном амбијенту у датој земљи);
5. туризам (степен интересовања за посећивање неке земље и њене природне или, пак, креиране туристичке атракције); и
6. извоз (истражује се имиџ који у јавности имају производи и услуге из сваке земље).²⁰⁰¹

²⁰⁰¹ Према: "Anholt-GfK Nation Brands Index", <http://nation-brands.gfk.com/> (14/07/2017).

Слика 5: Анхолтов „хексагон националног бренда“

Извор: Simon Anholt, "Anholt Nation Brands Index: How does the world see America?", *op. cit.*, Figure 1: "Nation Brand", стр. 297.

На основу параметара добијених овим путем, на Анхолтовој индексној листи за 2016. годину у топ пет држава, односно националних

брендова, нашле су се: Сједињене Америчке Државе (1), Немачка (2), Велика Британија (3), Канада (4) и Француска (5). При томе, док су прве три државе задржале своје позиције које су имале и на листи из 2015. године, на четвртом и петом месту је дошло до ротације, па се Канада попела, а Француска пала за једно место, у односу на истраживање из претходне године.²⁰⁰² У вези са Сједињеним Државама, као овде прворангираном земљом, ваља поменути да су нека ранија Анхолтова истраживања (објављена 2005. године) показала да, и поред тога што је светска јавност – или, прецизније, она која је била предмет испитивања – имала релативно високо мишљење о њој у погледу четири наведене димензије (као што су: извоз, инвестиције и имиграција, туризам и народ), када је реч о владавини ове земље, као и о њеној култури и наслеђу, мишљења су заправо била веома лоша.²⁰⁰³ Но, према Анхолтовим налазима, „свака земља, у погледу свог националног бренда, има и предности и недостатке, тако да за сваку тачку хексагона постоји други 'победник'“.²⁰⁰⁴ Ипак, да би нека држава била прворангирана, као „топ национални бренд“, она мора да добије највише оцене на свим тачкама шестоугаоника.

Мада нема неке универзалне и општеприхваћене дефиниције националног брендирања, сматрамо да су најкориснија – у смислу његове примене, то јест употребљивости на пољу практичне политике – она одређења која наглашавају потребу за константним, конзистентним и свеобухватним, односно стратешким приступом државе овом подручју деловања. На пример, таква једна дефиниција јесте она у којој се истиче да национално брендирање подразумева „конзистентну и свеобухватну националну стратегију брендирања, која детерминише најреалистичнију, најконкурентнију и максимално обавезујућу стратешку визију неке земље, и обезбеђује да та визија буде подржана, оснажена и обогаћена кроз сваки акт

²⁰⁰² Исти случај је био и са Италијом (6) и Јапаном (7), земљама које су такође замениле своје индексне позиције у односу на 2015. годину. У првих десет још су ушле Швајцарска (8), Аустралија (9) и Шведска (10), које су, попут прве три државе, у истраживању из 2016. задржале исто место које су имале и претходне године. Видети: *Ibid.*

²⁰⁰³ Више о томе у: Simon Anholt, "Anholt Nation Brands Index: How Does the World See America? ", *op. cit.*, стр. 296–304; посебно видети Table 1: "Brand America according to the NBI", стр. 297.

²⁰⁰⁴ *Ibid.*, стр. 296–297.

комуникације између те земље и остатка света“.²⁰⁰⁵ Суштина оваког схватања, које заговара Анхолт, јесте у ставу да је неопходно национално брендирање, односно управљање националним идентитетом и самим брендом државе, третирајући као „компоненту националне политике“.²⁰⁰⁶ Прво, бренд менаџмент у овој области у тесној је вези са стратешким планирањем,²⁰⁰⁷ политичком владавином и економским развојем, те се не може свести само на неке *ad hoc* брендинг кампање. Друго, управљање националним брендом, ако се третира само као делокрут комуникације и односа с јавношћу, не може да има неке велике ефекте; али, ако постане део креирања политике и нешто што је „имплицитно у начину вођења земље, оно може драматично да убрза промене“.²⁰⁰⁸ Отуда и Анхолтово уверење, које с њим у потпуности делимо, да једино национално брендирање утемељено у практичној политици може произвести одређене, стварне резултате.²⁰⁰⁹

Поред стратшког и доследног карактера, политици националног брендирања потребан је, такође, и професионалан и свеобухватан приступ.²⁰¹⁰ О професионализму на овом пољу деловања биће више речи у

²⁰⁰⁵ Говорећи о различитим одређењима националног брендирања, Јинг Фан издваја овај тип дефиниција и то позивајући се управо на један Анхолтов рад: Simon Anholt, "Nation-Brands of the Twenty-First Century", *Journal of Brand Management*, Vol. 5, No. 6, 1998, стр. 395–406. Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?" *op. cit*, стр. 6.

²⁰⁰⁶ Видети: Simon Anholt, "Practitioner insight: From *nation branding* to *competitive identity* – The role of brand management as a component of national policy", *op. cit*, стр. 22–23.

²⁰⁰⁷ О елементима стратешког планирања и његовим техникама говори, на пример, Валери Пери (Valery Perry) у једном веома практичном приручнику из ове области: Valery Perry, *Uvod u tehnike strateškog planiranja za NVO-e*, International Rescue Committee (IRC), Sarajevo, BiH, april 2001, www.drinic.rs.ba/NVO5.doc (30/10/2018).

²⁰⁰⁸ Simon Anholt, "Practitioner insight: From *nation branding* to *competitive identity* – The role of brand management as a component of national policy", *op. cit*, стр. 23.

²⁰⁰⁹ Анхолт истиче да поред ове „школе“ националног брендирања која ту делатност утемељује у политици ("*policy-based branding*"), постоји и она – која је заправо чешћа, али и мање ефективна – у оквиру које се национални брендинг заснива на комуникацији ("*communication-based branding*"). Simon Anholt, Personal Interview, October 13, 2005; нав. према: Nadia Kaneva, "Nation branding: Toward an agenda for critical research", *op. cit*, стр. 123.

²⁰¹⁰ У Хрватској – која може бити добар регионални пример када је реч о препознавању значаја националног брендирања и показивању континуираног интереса за ту тему и с њом повезане активности од стране академске, стручне и шире јавности, али и самих државних структура – у организацији издавачке куће Ханс Зидел Штифтунг (Hanns Seidel Stiftung) и

даљем тексту, док је овде важно истаћи да би свеобухватност значила потребу да се у национално брендирање укључе различите активности, то јест разне, раније поменуте области које су од значаја за промоцију националног идентитета и изградњу позитивног националног имица. Другим речима, „да би било ефективно, национално брендирање (минимално – прим. А. М. Ј.) мора обухватити политичке, културне, пословне и спортске активности“.²⁰¹¹

За боље разумевање националног брендирања, и као академске дисциплине и као одређене праксе и дела националне политике, није без значаја ни оно његово одређење које је дато у оквиру критичког приступа Надие Каневе. У њеној, како сама каже, радној дефиницији истакнуто је да је то „један компендијум дискурса и пракси, усмерен на реконституисање националности кроз маркетиншку и брендинг парадигму... при чему се значење и искуствена реалност саме националности трансформишу на начине који тек треба да буду у потпуности спознати“ (курзив – Н. К.).²⁰¹² Дакле, ово реконституисање националности обавља се како на теоријском, тако и на идеолошком и практичном пољу, и представља велики изазов за будућа истраживања. Ауторка даље објашњава да, у практичном смислу, брендирање нације обухвата веома широк опсег активности „од 'козметичких' операција, као што је креирање националног логоа и слогана, до напора да се брендинг институционализује унутар државних структура, формирањем владиних и квазивладиних тела која ће да надгледају дугорочне активности националног брендирања“.²⁰¹³

тамошњег Министарства спољних и европских послова (Ministarstvo vanjskih i europskih poslova), одржана је серија округлих столова (2004, 2005, те још два током 2011. године) о јавној, односно културној дипломатији, имицу нације и брендирању. Значајан је податак да је већина учесника ових дебата у Загребу изразила сагласност са ставом де је неопходан професионалан и свеобухватан приступ у процесу брендирања земље. Видети: Aleksandra Markić Boban, „Predgovor“, у: Aleksandra Markić Boban (прir.), *Javna diplomacija: Imidž nacije i brendiranje*, op. cit, стр. 7.

²⁰¹¹ Eugene D. Jaffe and Israel D. Nebenzahl, *National Image and Competitive Advantage: The Theory and Practice of Country-of-Origin Effect*, op. cit; нав. према: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", op. cit, стр. 6.

²⁰¹² Nadia Kaneva, "Nation branding: Toward an agenda for critical research", op. cit, стр. 118.

²⁰¹³ Ibid.

Брендирање нације би значило не само да држава треба да развије своје препознатљиве „робне марке“, већ и да она сама фигурира као бренд *suí generis*, што би јој помогло да истакне своје компаративне предности и омогућило јој да стекне одређену препознатљивост, те да се добро позиционира у међународном окружењу (аналогно комерцијалној и корпоративној пракси, односно добром позиционирању неког производа или компаније на тржишту), али и да оствари неке циљеве на унутрашњем плану. Реч је о томе да државе, за потребе развоја свог националног бренда, преузимају маркетиншке и корпоративне технике глобалних, тзв. мултинационалних компанија, и не само то, већ оне од ових преузимају и строг пословни речник итд. Једноставно, „можемо размишљати о управљању државом као да се оно не разликује од управљања великом компанијом и, стога, на земље применити брендинг матрицу мишљења“.²⁰¹⁴

Међутим, како је приметио Воли Олинс, постоји и обрнут правац деловања. Наиме, исто тако и велике компаније – како би постигле већу унутрашњу кохезију између различитих култура унутар корпорације, али и своју већу укљученост у заједницу у оквиру које послују – преузимају одређене технике савремене државе, као што је, на пример, техника изградње нације (енгл. *nation-building techniques*), развијајући на тај начин „корпоративни патриотизам“.²⁰¹⁵ Олинс је још у свом *Корпоративном идентитету* (*Corporate Identity*) из 1989. године поставио темеље такве концепције. Он је ту, како објашњава Аронзикова – „насупротив већине ранијих радова из области теорије управљања, који су предност давали једној инструменталистичкој логици ефикасности и корисности“ – као кључ корпоративног успеха и компетитивности истакао потребу „да се подстакне

²⁰¹⁴ Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, Issue 4–5, 2002, стр. 283.

²⁰¹⁵ Више о тренду узајамног преузимања улога од стране држава и компанија и њиховој све већој сличности, видети у: Wally Olins, *Trading Identities: Why Countries and Companies are Taking on Each Others' Roles*, *op. cit*; такође, кратки приказ овог Олинсовог есеја доступан је на веб сајту издавача: Wally Olins, "Trading identities: Why countries and companies are becoming more alike", Foreign Policy Centre, October 1999, <http://fpc.org.uk/publications/trading-identities> (07/05/2017).

осећај лојалности, преданости и поноса“.²⁰¹⁶ Компанијама је, дакле, потребно исто оно што је потребно и државама за њихов опстанак и развој.

При томе, компаније преузимају и неке јавне улоге државе, рецимо у области пружања социјалних услуга, обезбеђујући за своје запослене образовање, здравствену заштиту, пензије, одморе и др. У складу са Олинсовом анализом, до овог међусобног пружања улога од стране држава и компанија дошло је услед нарушавања њиховог традиционалног односа који се карактерисао доминацијом држава. Данас су, међутим, компаније знатно веће и све моћније, а има и оних које су економски јаче не само од неких појединачних држава, већ и од више њих заједно (узимајући у обзир њихов БДП). Послужући у великом броју земаља, ове корпорације заправо, слично као и саме државе, настоје да очувају свој идентитет и придобију лојалност својих запослених који потичу из различитих етно-културних средина. Па ипак, како се у поменутој анализи закључује: „Ово не значи да компаније сада владају светом. Државе остају дефинишућа политичка јединица нашег доба“.²⁰¹⁷

Суштину националног брендирања покушали су да објасне извесни маркетиншки стручњаци из угла своје професије, истичући следеће: „Једина разлика (у односу на комерцијални брендинг – прим. А. М. Ј.) јесте та да је клијент сада друштво“.²⁰¹⁸ Но, та чињеница ипак генерише и неке

²⁰¹⁶ Нав. према: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 83.

²⁰¹⁷ Wally Olins, "Trading identities: Why countries and companies are becoming more alike", *op. cit.*, <http://fpc.org.uk/publications/trading-identities> (07/05/2017).

²⁰¹⁸ Нав. према: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 1. Такво објашњење дали су сиријски маркетиншки стручњаци – Амар Алани (Ammar Alani) и Рами Омран (Rami Omran) у једном интервјуу где су говорили о Сирији као бренду коме је потребна промоција. Они су, наиме, осмислили пројекат са серијом билборда „Ја сам за Сирију“ који су се појавили у Дамаску јула 2011, након избијања тамошњих нереда и жестоких сукоба између режимских снага Башара ел Асада (Bashar al-Assad) и антирежимских демонстраната, односно, како се касније испоставило, побуњеника. У наведеној студији наглашава се да је циљ овакве кампање усмерене на брендирање Сирије, тј. њеног националног идентитета, био „да се подстакне заједништво међу Сиријцима, да се промовишу демократска дебата и грађански ангажман (вероватно у смислу не само цивилног већ и цивилизованог политичког деловања – прим. А. М. Ј.), супротстављање поларизујућим

фундаменталне разлике између националног брэнда, с једне, и брэнда производа, с друге стране.²⁰¹⁹ Управо је то навело неке припаднике стручне и научне јавности у појединим земљама да одбаце идеју (ре)брендирања нације као неприхватљиву. Тако је, на пример, француски академик Мишел Жирар (Michel Girard) – желећи да нагласи „специфичан“ и, према Олинсовом тумачењу, „супериоран дигнитет“ државности, различит од комерцијалног производа или чак корпорације – указао на незамисливост овакве праксе и неприхватљивост саме те идеје за савремену Француску, у којој је присутно „осећање народа да је Француска нешто што има природу и суштину које су другачије од оних које има корпорација“.²⁰²⁰

Да ли ово, између осталог, треба да значи да је национално брендирање резервисано само за мање развијене или земље у развоју, док оне високо развијене, са старом традицијом и тзв. високом културом, већ, саме по себи, представљају (непроменљив) бренд или чак супербренд? Наравно да ово не стоји. Управо у дебати са поменутиим Жираром, Воли Олинс – познати теоретичар националног брендирања и експерт чија је агенција стајала иза брендинг пројеката у низу земаља, па и оним најразвијенијим (попут Велике Британије и Немачке, али и у Пољској и Лихтенштајну) – указао је на чињеницу да су, посматрано из историјског угла, скоро све државе, укључујући ту и Француску, потпуно мењале себе како су се мењали њихови режими и околности.²⁰²¹ Француска је – подсећа овај аутор – била и

ефектима постојеће политичке ситуације, као и подстицање и режимских и револуционарних снага подједнако на другачије размишљање о томе шта значи бити Сиријац“ (*ibid.*).

²⁰¹⁹ Из овог разлога је Сајмон Анхолт оценио да је за брендирање земље прихватљивија метафора државе као корпоративног брэнда (*country as corporate brand*), у односу на онај, у литератури такође присутан опис државе као брэнда производа (*country as product brand*). Према: Nigel Morgan, Annette Pritchard, "Meeting the destination branding challenge", *op. cit.*, стр. 60.

Из истог разлога ће и Воли Олинс – који, иначе, важи за још једног великог заговорника националног брендирања – изјавити да идеја државе као брэнда, у смислу као што су то неки комерцијални производи, представља „једну веома велику грешку“ (нав. према: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 7).

²⁰²⁰ Нав. према: Wally Olins, "Branding the nations: The historical context", у: Nigel Morgan *et al.* (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, *op. cit.*, стр. 18.

²⁰²¹ О томе видети: *Ibid.*, стр. 18–21; исто и: Wally Olins, "Branding the nation: The historical context", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, April 2002, стр. 241–248.

ројалистичка и империјална и републиканска држава, која је, у свом државном уређењу, имала пет република, најмање четири краљевине и две империје, те је, пролазећи кроз те различите државне фазе, и те како морала да мења себе и на унутрашњем плану, али и у погледу свог позиционирања у међународном окружењу. Дакле, државе су, кроз историју, на одређен начин скоро стално вршиле, модерном терминологијом речено, сопствено ребрендирање.

Веома је важно подвући да, у случају националног брендирања, није реч ни о каквој продаји у буквалном или директном смислу, већ се ту заправо ради о пласирању одређених идеја, вредности и интереса нације, то јест државе, који су и фундамент њених унутрашњополитичких и/или спољнополитичких циљева. То значи да бренд државе-нације у овом смислу не може да буде производ или услуга у конвенционалном значењу тих појмова. Он, у суштини, „представља и обухвата једну широку палету фактора и асоцијација“.²⁰²² Јинг Фан је покушао да издвоји и групише те различите факторе националног бренда, те се на тој његовој листи нашло укупно 11 група чинилаца, као што су: место – у смислу географије и туристичких атракција; природни ресурси и локални производи; народ – у смислу расе и етничких група; историја; култура; језик; политички и економски систем; друштвене институције; инфраструктура; познате личности; и слика (представа) или тити имиџ.²⁰²³ При томе, Фан истиче и да је, у зависности од самог контекста у који се смешта одређени национални бренд, могућа различита и сложена комбинација ових фактора. Очито је да, у складу са овим схватањем, национални имиџ представља само један од фактора националног бренда. И не само то, већ поменути аутор посебно инсистира на свом, према нашем мишљењу, претерано критичком ставу да, наспрам теоријских поставки о националном брендингу као средству унапређења имиџа земље, стоји реалност у којој многи други фактори имају често значајнију улогу и већи утицај на перцепцију неке државе.²⁰²⁴

Но, у процесу националног брендирања не постоје нека квантитативна ограничења, тако да нека држава може, зависно од сврхе или конкретног циљ

²⁰²² Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?" *op. cit.*, стр. 7.

²⁰²³ Према: *Ibid.*

²⁰²⁴ О томе у: *Ibid.*, стр. 12.

брендирања, развити и више својих националних брендова. На пример, Велика Британија је за потребе своје вишеструке презентације, очигледно усмерене ка диферентним циљним групама иностране публике, настојала да развије различите националне брендове, као што су: *Cool Britannia* – помоћу чега се тежило изградњи имиџа земље у тренду, и *Green Britain* – чиме се настојало истаћи природно окружење и еколошка оријентација ове земље.

Политика националног брендирања се заснива на уверењу да је могуће – путем примене знања, средстава и техника развијених на подручју комерцијалног брендирања – управљати на стратешки начин националним идентитетом у сврху изградње позитивног националног имиџа, а временом и добре репутације, те привлачења страног капитала и постизања не само економске, већ и културне компетитивности и уопште боље међународне позиције. Такође, и то треба посебно подвући, сврха оваквог стратешког управљања националним идентитетом може бити и остваривање већег степена унутрашње социјалне кохезије, то јест кохерентности и инклузије партикуларних идентитета, као и успостављање и очување лојалности својих грађана. У овом последњем случају ради се о томе да ће, логично, грађани другачијег или мањинског етно-културалног идентитета, уосталом као и чланови већинске етнице, развити јачи осећај припадања и бити приврженији политичкој заједници која има позитиван имиџ и добро „брендиран“ идентитет. „Заиста“ – каже Мелиса Аронзик – „део успеха националног бренда јесте и његова способност за превазилажење тензија инхерентних овим (различитим – прим. А. М. Ј.) политикама идентитета“.²⁰²⁵

Ово, између осталог, указује на то да политика и пракса националног брендирања посебно добијају на значају у етнички хетерогеним друштвима. Према се, према неким мишљењима, управо ту јављају и значајне потешкоће у пракси брендирања земље. Наиме, за ту врсту држава, као главна препрека њиховг успешног брендирања, истиче се проблем прецизног дефинисања националног идентитета који треба да буде предмет стратешког управљања. Тако се, рецимо, узима за пример већ помињана Велика Британија, која, према неким изворима, има чак седам различитих културних идентитета („седам нација“) у свом окриљу, због чега се у том случају

²⁰²⁵ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, op. cit, стр. 37.

наводно тешко може дефинисати шта је то „британство“ (енгл. *Britishness*), односно оно што има специфично британски карактер.²⁰²⁶

Можемо приметити да је овде пре реч о одсуству правилног разумевања саме суштине процеса брендирања државе-нације. У позадини ове дилеме стоји заправо она стара конфузија у различитим и међусобно искључујућим схватањима појма нације и пратећих термина. У националном брендингу се пре свега ради о брендирању националног идентитета у његовом политичком или грађанском смислу. Важни су, дакле, елементи идентификације са самом политичком заједницом као таквом, односно њене специфичне карактеристике, јер се превасходно ради на изградњи и (ре)дизајнирању националног идентитета у том смислу. Стога и поменута проблематичност услед постојања различитих етно-културних идентитета (на које се заправо у наведеном схватању и мисли када се говори о националном идентитету) не стоји. Јер, то не представља неку велику препреку или ону која се не може превазићи, поготово што таква културна и идентитетска хетерогеност, односно сви ти различити идентитети, њихови елементи и вредности могу и треба да се третирају као изузетно значајни ресурси који ће имати комплементарну улогу и дати посебан печат у развоју бренда државе.

Сматрамо, дакле, да национално брендирање и креирање позитивног националног имиџа може заиста имати не само економске и културне, већ и

²⁰²⁶ Видети: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?" *op. cit.*, стр. 9–10. Јинг Фан, износи овде тезу о „седам нација Велике Британије“, ослања се конкретно на Тејлоров (Peter J. Taylor) рад: Peter J. Taylor, "Which Britain? Which England? Which North?", у: David Morley and Kevin Robins (eds.), *British Culture Studies: Geography, Nationality, and Identity*, Oxford University Press, 2001, стр. 127–144. Међутим, целокупни први део наведеног зборника, чији су приређивачи Дејвид Морли (David Morley) и Кевин Робинс (Kevin Robins), бави се различитим концепцијама „британства“, у оквиру чега се појединачно разматрају: британски, енглески, шкотски, велшки, ирски, те британско-азијски и црначко-британски идентитет.

Такође, поред унутрашње етничке хетерогености, Фан овде указује на још једну наводну тешкоћу у националној карактеризацији Велике Британије, и не само ње, јер је она узета само као парадигма и за друге развијене западноевропске земље, при чему се и то третира као један од парадокса националног брендинга. Та потешкоћа се своди на немогућност да се у потпуности издвоји оно што је партикуларно британско од онога што припада општијим идентитетским категоријама, какве су одреднице „европско“ (*"European"*) или „западњачко“ (*"Western"*). Видети: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 10.

многоструке друштвене и политичке импликације. Но, има мишљења да се тим путем може чак утицати и на важне стратешке одлуке данашњих тзв. супербрендова, као што су НАТО и ЕУ, односно да то може произвести и одређене безбедносне последице, на пример тако што ће се утицати на динамику проширења ових транснационалних организација.²⁰²⁷

Иако је реч о једној крајње иновативној пракси, односно сасвим модерном или чак, како би неки рекли, „постмодерном“ подручју политике и, истовремено, новој истраживачкој области, феномен националног брендирања вуче своје корене из нешто раније историје. Наиме, пракса која се данас тако означава почела се развијати убрзо након Другог светског рата – „када су корпоративни и државни лидери почели да размишљају о простору нације као драгоценом ресурсу у растућој конкуренцији у областима глобалних инвестиција, трговине и туризма“.²⁰²⁸ Како даље објашњава Мелиса Аронзик (Melissa Aronczyk): „Национална култура и територија, посматране као ресурси, то јест потенцијални извори економске вредности, све више су почеле да се схватају као тржишни и наплативи ентитети“.²⁰²⁹

Овде је реч о схватању где се национално брендирање пре свега доводи у везу са савременим процесима глобализације и све већом међузависношћу данашњих друштава; те се оно види управо као начин да се – насупрот постојећој универзализацији вредности, која се првенствено одвија у форми вестернизације (као вид „културног империјализма“

²⁰²⁷ Овакву тврдњу износи Петер ван Хам. На тај начин се он супротставља мишљењу неких безбедносних аналитичара да је утицај националног имиџа ирелевантан када су у питању стратешке одлуке и геостратешки процеси, јер се ту наводно делује само на основу објективних економских, политичких и стартешких прорачуна. Наиме, „они тврде да редуковање европске безбедносне игре на 'избор лепоте' поједностављује компликован геостратешки процес“. Ван Хам, међутим, има занимљив одговор на то: „Ако би ствари биле тако јасне како ови аналитичари тврде, политички живот би онда био сабласно транспарентан и предвидљив“ (све нав. према: Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *op. cit.*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state> /24.03.2017/).

²⁰²⁸ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 3.

²⁰²⁹ *Ibid.*

Запада),²⁰³⁰ те растућој регионалној и глобалној интеграцији – артикулишу, очувају и капитализују националне аутентичности и посебности. То постаје важно у глобалним условима све веће компетитивности савременог света у којем државе морају да се жестоко боре за повећање страних туристичких посета, стране инвестиције и добијање разних пословних шанси, а како би оствариле успехе на економском, политичком, културном и општедруштвеном плану (економска, политичка и културна димензија националног брендирања). У тим новоствореним условима које диктира процес глобализације – производећи, између осталог, и „оппадање легитимности државних структура“, односно десуверенизацију националних држава, уз истовремену транснационализацију, али и извесне тенденције ка успостављању супранационалности – национално брендирање се види као „једна корективна мера“.²⁰³¹ Једноставно, „услед урушавања традиционалних извора државне моћи, идентитета и аутономије, политички лидери, економски актери и грађани траже алтернативне начине за артикулисање културне специфичности и политичког и економског суверенитета“.²⁰³²

Тако ће Аронзикова у цитираној студији закључити, мада у једном прилично критичком тону: „Укратко, циљ националног брендирања је да се нација (држава – прим. А. М. Ј.) учини значајном у свету где границе све више постају нешто што је анахроно“.²⁰³³ Па ипак и ту ће се признати да брендирање нације, „са својом способношћу да повеже наслеђе и

²⁰³⁰ Лоренс Харисон, на пример, говорећи о идеји прогреса, објашњава процес универзализације вредности који се дешава под утицајем западњачког „културног империјализма“. Он истиче да је идеја прогреса у западњачком смислу (јер она није нека ексклузивна баштина западне цивилизације, будући да постоји и у оквиру конфуцијанизма и још неких незападњачких учења) постала једна универзална аспирација. Међутим, заступници културног релативизма и културног плурализма скептични су према тој идеји, због става да „свака култура дефинише своје циљеве и етику, који се не могу проценивати у односу на циљеве и етику друге културе“. Lawrence E. Harrison, "Introduction: Why culture matters" (део: "The universality of values and Western 'cultural imperialism'"), у: Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington (eds.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, *op. cit.*, стр. xxvi.

²⁰³¹ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 37.

²⁰³² *Ibid.*

²⁰³³ *Ibid.*, стр. 3.

модернизацију, домаће и стране интересе, тржишну и моралну идеологију у пројекцији националног идентитета, нуди једну *верзију национализма укорењену у уједињујућем духу бенигних комерцијалних 'интереса'*, пре него у потенцијалним поделама зарад политичких страсти“ (курзив – А. М. Ј.).²⁰³⁴

У складу са оваквим начином мишљења, национално брендирање се, заправо, види као један постмодеран или чак постидеолошки, а у сваком случају бенигни облик национализма. С тим би се слажио и Ван Хам који сматра да је брендирање нације „један алтернативни дискурс у изградњи колективног идентитета, који је мање опасан од модерног национализма“.²⁰³⁵ И не само то, већ овај аутор иде и корак даље, те износи једну, према нашем мишљењу, кључну тезу која генерише нову перцепцију о националном брендирању и разјашњава његову, рекли бисмо, веома потентну и корисну функцију у превенцији и управљању међуетничким конфликтима. То је теза о националном брендирању као врсти замене за национализам (до које се долази постепено) и средству његове пацификације, будући да се тим путем национална осећања каналишу у правцу таквог типа колективне идентификације који је више компетитивно оријентисан према споља. При томе, Ван Хам ту има у виду управо неке посткомунистичке земље.²⁰³⁶

²⁰³⁴ *Ibid*, стр. 16–17.

²⁰³⁵ Нав. према: Nadia Kaneva, "Nation branding: Toward an agenda for critical research", *op. cit*, стр. 126; упореди: Peter van Ham, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *op. cit*, стр. 3.

²⁰³⁶ Међутим, Канева – а верујемо да би се с њом сложили и неки други критичари – одбацује ову Ван Хамову тезу о националном брендингу као механизму пацификације и супституције национализма, и то позивајући се управо на случај Балкана и, према њеним речима, „скорашње етничке конфликте“ на овом подручју (Nadia Kaneva, "Nation branding: Toward an agenda for critical research", *op. cit*, стр. 126). При томе, ауторка је ту посебно издвојила Словенију, Хрватску и Србију, као земље које су наводно усвојиле праксу националног брендирања, а и даље су, према њеном мишљењу, са сумњивим капацитетима за пацификацију национализова у региону (*ibid*, ф. н. 12).

Овде се мора указати на пар чињеница. Прво, у периоду 2009–2011. године, када је редакцији предат и објављен рад Надие Каневе, као и у периоду који је овоме непосредно претходио, на том простору, и поред извесних тензија у међуетничким и међудржавним односима, те тзв. замрзнутог конфликта на КиМ, неких већих или директних етничких сукоба није било. Штавише, и сам простор Западног Балкана се већ дужи низ година третира као постконфликтно подручје; мада се никако не смеју изгубити из вида они тињајући

Можемо, дакле, закључити да се национално брендирање практично развило као својеврстан одговор на процес глобализације и пратећу универзализацију, односно унификацију вредности, те конвергенцију потреба и укуса људи као потенцијалних потрошача на глобалном тржишту. Наиме, данашњи процес глобализације је бременим различитим изазовима и парадоксима, те бројним ризицима које доноси, али и могућностима које отвара, када су у питању савремена друштва и државе.²⁰³⁷ Један од парадокса тог процеса огледа се у томе што он, пре свега у својој економској димензији, производи контрадикторне ефекте, као што су: с једне стране, хомогенизација тржишта, уз смањење трговинских баријера између држава, а с друге, јачање осећаја националног идентитета.²⁰³⁸ То је, пак, водило томе да

међуетнички сукоби и с њима повезани инциденти који се повремено јављају – попут, на пример, албанско-српских сукоба на простору Космета или, пак, албанско-македонских сукоба у Северној Македонији (подсетимо се да је до ескалације ових других дошло 2001, 2012. и 2015. год.) – те који представљају сталну претњу регионалној стабилности.

Друго, пре се може поставити питање да ли су горепоменуте три бивше југословенске републике на озбиљан и стратешки начин приступиле пракси брендирања нације, ако уопште и јесу. На пример, у Србији ово, сасвим извесно, није случај. Треће, ефективност политике и праксе националног брендинга може се посматрати само на дуги рок. Јер, једноставно (ре)дизајнирање националног идентитета и нарочито, како смо већ истакли, изградња националне репутације (за разлику од имиџа земље) јесу процеси дугог трајања.

Но, Канева ће ипак – првенствено на бази истраживања кампање националног брендинга коју је спонзорисала влада посткомунистичке Бугарске – развити тезу да национално брендирање, односно митови који су имплиците садржани у брендинг порукама предствљају „ново пропагандно средство посткомунистичких политичких елита“ (*ibid*, стр. 128; такође, видети и: Nadia Kaneva, "Meet the 'new' Europeans: EU accession and the branding of Bulgaria", *Advertising & Society Review*, Vol. 8, No. 4, 2007, стр. 1–16).

²⁰³⁷ Тиме смо се подробно бавили на другом месту. Више о савременом процесу глобализације и његовој противречној природи, видети: Александра Мировић, „Глобализација: ризици и могућности“, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 6, бр. 01, 2005, стр. 173–190; као и: Александра Мировић, Петар Матић, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

²⁰³⁸ О томе се говори у: Keith Dinnie (ed.), *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*, *op. cit*, стр. 21. Такође, о последицама глобализацијских процеса на питање националног идентитета, видети: Петар Матић, „Глобализација и национални идентитет“, *Српска политичка мисао*, год. 13, вол. 16, бр. 1–2, 2006, стр. 103–118; као и: Александра Мировић, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *op. cit*, стр. 79–109.

се државе све више усмеравају на коришћење техника комерцијалног брендинга, то јест бренд менаџмента, како би биле компетитивне и ефективно деловале на светском нивоу, те тако оствариле одрживи развој. То би, у кратким оквирима, била еволуција националног брендирања (Слика 6). Иначе, национални брендинг се развио на бази две, релативно старе теоријске и истраживачке категорије, које су у оквиру ове дисциплине, али и праксе и политике брендирања нације, задржале кључну улогу; а то су: национални идентитет и тзв. ефекти земље порекла. Како су ове категорије уједно и предмет проучавања у оквиру различитих научних дисциплина и њихових ужих области (такође Слика 6), национално брендирање, у академском смислу, нужно захтева мултидисциплинарни приступ.

Слика 6: Развој националног брендирања

Извор: Keith Dinnie (ed.), *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*, op. cit, Figure 1.1: "The evolution of nation branding", стр. 21.

Један од парадокса самог процеса националног брендинга јесте управо то што у њему долази до укрштања националног и глобалног. Тако је на једном месту, где се говори о брендирању земље као туристичке дестинације, примећено да се у том процесу „производња националности и глобалне структуре (се) преплићу“.²⁰³⁹ То се, даље, објашњава на следећи начин:

„Првенствено, гради се имиџ на основу светских искустава, конкурентности и глобалне тражње туриста. Дакле, ствара се слика која одговара очекивањима Других. Са друге стране, овај процес се ослања на властите иновације и 'наше' ресурсе, од којих морамо конструисати пожељну понуду, која ће имати глобалну перспективу и репрезентовати компаративну предност.“²⁰⁴⁰

Критичари ће питати неће ли онда те нове националне слике (модерни редизајнирани национални имиџи) и понуде – које су наводно специфичне, а у ствари мање или више унифициране, засноване на хомогенизованим вредностима и императиву прилагођавања глобалним чиниоцима и глобалној (али и глобализованој) публици – водити ка укидању оних традиционалних и, тиме, апсолутно јединствених и препознатљивих обележја држава-нација, оног што је њима инхерентно и за њих заиста суштинско. На пример, Јинг Фан у том смислу говори о случају Велике Британије и, према његовом мишљењу, пропалој кампањи *Cool Britannia*, која је управо пример тог прилагођавања глобалним трендовима у процесу редизајнирања националног имиџа, и то на уштрб старих, добро познатих и традиционално утемељених асоцијација везаних за ту земљу. Он каже: „Иронично је то да је ова држава изгубила своју препознатљивост у њеном трагању за посебношћу“.²⁰⁴¹

Не делимо, међутим, мишљење да национално брендирање захтева одрицање од националне традиције или одбацивање културног наслеђа зарад модернизације. Ту се управо ради о њихвом повезивању на један креативан и иновативан начин. А то заправо представља и нужност савремених друштава,

²⁰³⁹ Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 112.

²⁰⁴⁰ *Ibid.*

²⁰⁴¹ Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?" *op. cit.*, стр. 10.

уколико се не жели остати учаурен и потпуно изолован у XXI веку, када концепт самодовољности не само да је превазиђен, већ једноставно није ни могућ. Уосталом, адекватно креирана стратегија националног брендирања, поред спољних ефеката, треба такође да оумугући и члановима сопствене политичке заједнице да боље упознају себе, односно да боље разумеју специфичности свога друштва, као и начине на које се оне могу употребити ради остваривања друштвеног напретка.

Политика националног брендирања и стратешко управљање националним идентитетом нарочито добијају на значају када је реч о земљама, попут Србије, које су у једном дужем периоду имале веома лошу репутацију и изразито негативан национални имиџ у међународном окружењу и/или чији је национални идентитет дуго и континуирано био (или је то још увек случај) предмет негативних стереотипизација, пре свега од стране спољних, али некада и унутрашњих фактора. Изградити један потпуно нов идентитет овога типа тешко да је могуће, јер се на том идентитетском пољу не може деловати *ex nihilo*. Једноставно, ту важи правило: *Ex nihilo nihil fit* („Из ничега ништа не настаје“). Ако би тако нешто евентуално и било могуће, то би захтевало изузетно дуг период времена. Но, оно што је у оваквим случајевима дуготрајног постојања негативног имиџа засигурно могуће и потребно урадити, то је редефинисање појединих елемената националног идентитета, уз ослобађање од постојећих, негативних стереотипа и адекватну промоцију оног суштинског и вредног у националном карактеру.

Стратешко управљање националним идентитетом, које је у функцији брендирања нације, постало је, наиме, прави „глобални бизнис“ (Мелиса Аронзик). То је данас један светски феномен и транснационална професионална активност у коју је укључена велика стручна „машинерија“, коју чине разни експерти и консултанти: од саветника за брендинг (енгл. *branding consultants*), преко саветника за односе с јавношћу – тзв. PR (енгл. *public relations*), до оних специјализованих за стратешку комуникацију, а чији је заједнички задатак да помогну националним властима у „брендирању њихове јурисдикције“.²⁰⁴² Можемо овде додати и то да ове стручњаке

²⁰⁴² Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, op. cit, стр. 3.

ангажују управо оне националне владе које су свесне данашњег значаја националног брендирања и које су препознале ту вишеструку корист коју оне могу имати од адекватно осмишљеног и добро „пласираног“ националног бренда. Већ смо, наиме, поменули да се, у брендирању нације, национална култура и територија третирају као значајни ресурси и потенцијално добро наплативи ентитети. А то значи да, „као и друга профитабилна подручја, и ови ентитети захтевају да се њима управља. Међутим, за разлику од других врста ресурса, национална култура и територијална инфраструктура (како у симболичком, тако и у материјалном смислу) захтевају посебну врсту знања и посебан сет тактика како би се њима управљало под (национално – прим. А. М. Ј.) прихватљивим условима“.²⁰⁴³

На концу, реч је о једној посебној политичкој и идентитетској стратегији – тзв. стратегији компетитивног идентитета ("*Competitive Identity*" или "*CI strategy*") – која, како би била делотворна, треба пре свега да буде „моћна и маштовита“,²⁰⁴⁴ а то не изискује нужно и нека огромна финансијска улагања. Дакле, овакав стратешки приступ управљању националним идентитетом за сиромашније или мање богате државе не мора да буде, у финансијском смислу, неприступачан. Јер, таква стратегија може бити, Анхолтовим речима казано, „више производ интелектуалног него финансијског капитала“.²⁰⁴⁵

Утврђено је да је у десетогодишњем периоду, с почетка ХХИ века, најмање четрдесет земаља широм света затражило експертско саветовање од стране међународних консултаната и стратега, како би обезбедиле стручну помоћ у националном брендирању. Иако се све те земље одликују различитим историјским, културним и политичким околностима, заједничка им је жеља и напор који су уложиле (или га и даље улажу) да у

²⁰⁴³ *Ibid.*

²⁰⁴⁴ Simon Anholt, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, op. cit, стр. 21.

²⁰⁴⁵ *Ibid.*

глобализованом и компетитивном свету данашњице буду препознате и вредноване као својеврсни бренд (енгл. *under the sign of the brand*).²⁰⁴⁶

Многе земље пружају корисне примере савремене политике и праксе националног брендирања.²⁰⁴⁷ Поред случајева Канаде и Шпаније, који ће овде бити предмет засебне анализе, желимо указати на то да и неке друге земље могу представљати исто тако занимљиве примере националног брендинга. Рецимо, један такав пример, који може бити посебно интересантан и користан за земље са сличним историјским искуством, а које сада теже ка чланству у европским или неким другим транснационалним интеграцијама, јесте Пољска.²⁰⁴⁸ Реч је о земљи која је некада припадала тзв. источном, социјалистичком блоку и која је, као таква, за западна друштва и државе несумњиво дуго имала негативан национални имиџ, макар до појаве „Солидарности“ током 80-их година прошлог века и прерастања тог иницијално радничког у шири грађански покрет који ће бити и остати симбол буђења у социјалистичким друштвима онога што се назива релативно аутономно и активно цивилно друштво. Данас је она пуноправна чланица Европске уније, која, уз то, тежи да постане и препознатљива „брендирана држава“. У случају ове земље, занимљиво би било видети – и то ће вероватно бити предмет неког од наших будућих истраживања – у ком правцу су ишла њена настојања да развије свој национални бренд и изврши редизајн свог националног идентитета. Да ли је она у томе инсистирала само на својим националним посебностима или је, пак, ишла и линијом своје нове

²⁰⁴⁶ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 2–3.

²⁰⁴⁷ На пример, Мелиса Аронзик у горенаведеној студији разматра политике и кампање везане за национално брендирање које су покренуте у 12 земаља широм света: Немачкој, Шпанији, Пољској, Шведској, Боцвани, Канади, Чилеу, Естонији, Грузији, Јамајци, Либији и Уганди.

²⁰⁴⁸ О овом случају видети: Melissa Aronczyk, "Creative tension, normal nation: Branding national identity in Poland", у: исти аутор, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 82–106; такође и: Anna Maria Trawińska, "Case of Poland", Participant paper for international conference: *Nation Branding in a Globalized World*, Berlin, July 29th – August 1st, 2010,

Institute for Cultural Diplomacy (ICD),
[www.culturaldiplomacy.org/academy/content/articles/events/nationbranding/participant-papers/\(04/11/2011\)](http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/articles/events/nationbranding/participant-papers/(04/11/2011)).

европеизације, истичући заједничке, европске идентитетске карактеристике и вредности које баштини, а што је, њеним чланством у тзв. европској породици народа и држава добило нов легитимитет? Но, каква год, у том смислу, била њена стратегија управљања националним идентитеом, она је свакако била и прилично успешна, с обзиром на чињеницу да Пољска спада у онај круг централноевропских земаља које су, током последње деценије XX века, забележиле значајан раст прихода од развоја међународног туризма.²⁰⁴⁹

Овде ћемо, међутим, како смо већ истакли, издвојити два случаја који се чине посебно значајним са аспекта проблематике којом се бави овај рад; дакле, у контексту њиховог институционалног дизајна и националног идентитета, односно етничке хетерогености. То су Канада и Шпанија. Најпре ћемо дати један осврат на случај Канаде, а потом изнети и подробну анализу

²⁰⁴⁹ Дерек Хол (Derek Hall), у својој анализи утицаја редизајна националног идентитета и брендинга на туристички развој земаља Централне и Источне Европе, указује на групу од пет посткомунистичких централноевропских земаља – у коју, поред Пољске, улазе још Чешка, Словачка, Мађарска и Словенија – у којима је током 90-их година прошлог века дошло до значајног пораста међународних туристичких активности и по том основу стечених прихода. У том погледу, за Пољску је посебно била успешна 1995. година када је остварила чак 19,22 милиона страних туристичких посета и убедљиво највећи приход од тог типа туризма (6,614 милиона америчких долара) у односу на све друге земље овог региона, надмашивши чак и Русију. О томе више у: Derek Hall, "Branding and national identity: The case of Central and Eastern Europe", у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, *op. cit.*, стр. 112–113 (посебно видети: Table 7.1: "Central and Eastern Europe: International tourist arrivals and receipts, 1990–2000", стр. 113).

Такође, Хол у ову анализу укључује и утицај комунистичке фазе у историјском развоју земаља поменутог региона на њихов брендинг као туристичких дестинација. Као заједничку одлику свих тих земаља, изузев бивше Југославије, наводи да је ту, све до краја 80-их година прошлог века, држава директно управљала туризмом преко својих монополистичких организација; те да су оне, поред „социјалног“ домаћег туризма, настојале да развију и међународни туризам који би помогао у стварању конвертабилне валуте и изградњи позитивног имица земље и целог региона. Хол, међутим, примећује да је ово, у погледу националног имица, „често било контрапродуктивно, због лошег нивоа услуга и инфраструктуре, бирократских ограничења и нефлексибилности“ (*ibid.*, стр. 112). Он објашњава да је заправо у свим тим земљама, изузимајући опет тадашњу Југославију, међународни туризам у већем свом делу био базиран на туристима из других социјалистичких земаља. Једноставно, у тим земљама, како Каже Хол, „идеологија је била бренд“ (*ibid.*).

шпанског случаја као, верујемо, вишеструко значајног за праксу и политику националног брендинга. Након тога, у фокусу наше пажње биће критичка анализа политике и праксе у Србији, када је реч о превазилажењу постојеће кризе идентитета, редизајну њеног националног имиџа, националном брендирању и изазовима са којима се суочава на том пољу деловања.

6.2.1. Случај Канаде: Идентитетски дефицит као кључ националног идентитета

*„Канада је једина земља на свету која уме да живи без
идентитета.“*

Маршал Меклуан
(Herbert Marshall McLuhan, 1911–1980),

канадски филозоф, један од најутицајнијих теоретичара
комуникација и медија у XX веку, професор енглеске
књижевности и књижевни критичар

Канада је интересантна као једна, у просторном смислу, заиста велика земља (по величини територије је друга у свету, одмах после Руске Федерације), са преко 35 милиона становника данас;²⁰⁵⁰ потом као парламентарна демократија и уставна монархија (чланица је Комонвелта, те јој је шеф државе британска краљица Елизабета II) са федеративним

²⁰⁵⁰ Према Попису из 2016. године, Канада има 35.151.728 становника, чиме је забележан раст од 5 одсто у односу на претходни Попис из 2011. год. када је канадско становништво бројало 33.476.688. Видети: "Population and dwelling count highlight tables", 2016 Census, February 8, 2017, *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2016/dp-pd/hlt-fst/pd-pl/Table.cfm?Lang=Eng&T=103&S=50&O=A> (04/10/2017).

уређењем – чине је 10 провинција и три територије.²⁰⁵¹ Такође, оно што је нарочито значајно са аспекта овог истраживања јесте да је то држава која се дуго суочавала са проблемом регионалног сепаратизма (Квебек);²⁰⁵² те земља која има, у етничком смислу, изразито хетерогену структуру (са преко 200 различитих етничких група, 13 њих које имају преко милион припадника и чак 43 које броје најмање 100.000 чланова)²⁰⁵³ и која је при томе још и двојезична.²⁰⁵⁴ У етничкој структури канадског друштва доминирају потомци Британаца који чине скоро 35 одсто канадске популације (има их 11.343.710),²⁰⁵⁵ а међу њима су најбројнији Енглези који имају удео од скоро 19,5 одсто (6.509.500) у тамошњем становништву. На другом месту по бројности, одмах иза Енглеза, су Французи, са учешћем у општој популацији

²⁰⁵¹ Од 1. априла 1999. године територија Нунавут постала је нова чланица канадске федерације. Она је формирана њеним издвајањем из Северозападних територија и тиме је обезбеђена самоуправа за тамошње Ескиме.

²⁰⁵² Још 1980. године одржан је референдум о независности Квебека и његовом међудржавном повезивању са Канадом. Но, како је он био неуспешан, исто као и каснији покушаји уставне реформе, 1995. године опет ће бити организован референдум о независности ове канадске провинције. Међутим, и тада је опција независности одбијена, додуше тесном већином гласова (од 50,6 одсто наспрам 49,4 одсто гласова за отцепљење). Једнострано проглашење независности би, пак, према одлуци Врховног суда Канаде, било неуставно; те је – у складу са канадском легислативом којом су за то стриктно прецизирани услови – могућ једино договорни излазак из ове федерације. Више о томе у: John Alexander Dickinson, Brian J. Young, *A Short History of Quebec* (3rd ed.), McGill-Queen's University Press, Montreal, Kingston, 2003.

²⁰⁵³ Подаци из канадског Пописа од 2016. год, који су везани за етно-културни диверзитет, у време писања овог рукописа нису још увек били објављени, те су овде изнети подаци из Пописа 2011. године.

²⁰⁵⁴ Канада је двојезичност званично увела 1969. године. На федералном нивоу, али и у провинцији New Brunswick, и енглески и француски имају статус званичног језика. Огромна већина франкофонског становништва (њих 85 одсто) живи у Квебеку који је уједно и једина провинција где је само француски службени језик. Такође, у неким канадским територијама, као федералним конституентима, и поједини домородачки језици имају службени статус.

²⁰⁵⁵ Можемо приметити да постоји тренд опадања удела британских потомака у укупном становништву Канаде. Према попису из 2006. год, они су тада чинили скоро 40 одсто тамошње популације, да би 2011. већ пали на непуних 35 одсто. Видети: "Ethnocultural portrait of Canada highlight tables, 2006 Census", *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.ca/census-recensement/2006/dp-pd/hlt/97562/pages/page.cfm?Lang=E&Geo=PR&Code=01&Table=2&Data=Count&StartRec=1&Sort=3&Display=All&CSDFilter=5000>, 06.10. 2010 (04/10/2017).

од око 15 одсто (5.077.215). Такође, бројни су и Немци којих има нешто више од 9,5 одсто (3.203.330), док домородачки или тзв. први народи чине близу 5,5 одсто (1.836.035) становништва те земље. Поред тога, није без значаја ни чињеница да се 2011. године скоро трећина испитаника на попису у Канади, то јест преко 10,5 милиона становника ове земље изјаснило као Канађани.²⁰⁵⁶ Услед тако великог степена етничке хетерогености, али пре свега због званичне државне политике мултикултурализма, Канада се уобичајено види као један прави представник мултикултуралности карактеристичне за тзв. мултиимигрантска друштва.

Иницијално су канадску културу обликовале три групе: Французи, који су били и први досељеници, Енглези и аутохтоно домородачко становништво. Даљим насељавањем Канаде од стране припадника веома различитих етничких група, ова „мултикултуралност“ се стално мултипликовала. Наиме, економски развој водио је значајном порасту имиграције, најпре из разних европских, а потом и других земаља. Тако је савки нови имиграциони талас допринео данашњој, веома разуђеној етно-културној структури канадског друштва. И не само то, већ су висока стопа нове имиграције, као и већ постојећи етно-културни диверзитет, али и велики број избеглица из угрожених подручја које Канада прима,²⁰⁵⁷ утицали на канадску културу и (ре)обликовање канадског идентитета.

²⁰⁵⁶ У општој популацији Канаде бројни су и Шкоти којих има нешто више од 14 одсто (4.714.970), док Велшана има мање од 1,4 одсто (458.705). Ирци чине око 13,5 одсто (4.544.870) канадског становништва, а у бројчано значајнију групу спадају, на пример, и Италијани (1.488.425) који, приближно као и Кинези (1.487.580), учествују са преко 4 одсто у структури канадског друштва. Занимљиво је и да скоро 200.000 људи своје етничко порекло везује за Квебек. Такође, међу канадским становништвом присутни су и имигранти са простора бивше Југославије, међу којима, по бројности, доминирају Хрвати којих има 114.880, док српска дијаспора тамо броји 80.320 људи. Словенаца има 37.170, Црногораца 2.970, тзв. Косовара 2.760, а има и не тако мали број оних који се још увек изјашњавају као Југословени (48.320). Према: "2011 National Household Survey: Data Tables", *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/dp-pd/dt-td/Rp-eng.cfm?LANG=E&APATH=3&DETAIL=0&DIM=0&FL=A&FREE=0&GC=0&GID=0&GK=0&GRP=1&PID=105396&PRID=0&PTYPE=105277&S=0&SHOWALL=0&SUB=0&Temporal=2013&THEME=95&VID=0&VNAMEE=&VNAMEF=> (04/10/2017).

²⁰⁵⁷ Тако је, на пример, у периоду 1968–1969. године 11.000 чехословачких избеглица стигло у Канаду, да би током 70-их година прошлог века ова земља примила преко 6.000 емиграната

Тамошње државне структуре су и формално признале овај мултикултурални утицај на канадско друштво почетком 70-их година XX века, званичним увођењем мултикултуралности (1971. године), којим се желело постићи национално јединство у различитости.²⁰⁵⁸ Тако је Канада постала прва држава са службеном државном политиком мултикултурализма. А сада се већ говори о њој као могућој „првој постнационалној држави“ у свету, земљи у којој „не постоји 'водећи идентитет‘“.²⁰⁵⁹

На изглед може звучити чудно да је, упоредо са таквим мултикултуралистичким трендом на државном нивоу, дошло до јачања националистичког и сепаратистичког покрета у франкофонској провинцији Квебек. Но, за становништво француског порекла ова прокламована федерална политика мултикултурализма је носила призив „симболичког насиља“ и тумачена је као обично „стратешко средство“ којим се може избећи њихово пуно признавање, уз истовремено редуковање значаја

из Уганде (1972. године), те исто толико из Чилеа (1973. год.), из Индокине њих скоро 9.000 (1975–1978), а у њу је емигрирало и 60.000 људи из Вијетнама, Камбоџе и Лаоса (1979–1980). Такође, 1999. године Канада је примила и више од 7.000 људи са Космета. Према: "Permanent residents, 1860 to 2014 (archived)", Source: "Citizenship and Immigration Canada", *Facts & Figures 2014 Canada*, Government of Canada, http://open.canada.ca/data/en/dataset/2fbb56bd-eae7-4582-af7d-a197d185fc93?_ga=2.62969775.1891236468.1507143595-1083586418.1507143595 (04/10/2017).

²⁰⁵⁸ Те, 1971. године тадашњи премијер Канаде – Пјер Елиот Тридо (Joseph Philippe Pierre Yves Elliott Trudeau) – настојао је да објасни значај овог државног признавања постојећег културног диверзитета на следећи начин: „Национално јединство, ако то ишта значи у дубоко персоналном смислу, мора бити засновано на поверењу према нечијем индивидуалном идентитету; из овога може доћи до пораста поштовања према другима и спремности да се идеје, ставови и претпоставке размењују. Енергична политика мултикултурализма ће помоћи у стварању овог иницијалног поверења“. Нав. према: Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", у: исти аутор, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, op. cit, стр. 112.

²⁰⁵⁹ Овако је 2015. год, за магазин *Њујорк тајмс*, о Канади причао премијер те земље – Џастин Тридо (Justin Trudeau), који је иначе председник канадске Либералне партије и син горепоменог, бившег и дугогодишњег канадског премијера Пјера Елиота Тридоа. Према: „Канада – рај за досељенике“ (Kristof Haselbah), *Deutsche Welle*, 07.01.2017, <http://m.dw.com/sr/kanada-raj-za-doseljenike/a-37045070> (15/10/2017).

француског фактора у Канади на тек једну од многих тамошњих етничких група, то јест на бројну етничку мањину.²⁰⁶⁰

Стога су, у случају Канаде, напори за развој националног (државног) бренда утолико значајнији ако се има у виду да је реч о земљи коју „карактерише стална и нерешена тензија око питања идентитета и грађанства у националном дискурсу“, односно „стална неспособност да се артикулише 'ко смо ми'“, што ће рећи канадски идентитет²⁰⁶¹. Реч је о томе да је дуго времена политичка и уопште јавна дебата у Канади била обележена тежњом да се успостави нека, макар и радна дефиниција канадске културе, а која је требало да „инкорпорира дивергентне идеје и идеале о томе шта значи бити Канађанин“.²⁰⁶² С друге стране, ова земља се често види и као један, мање или више, успешан модел амалгамације унутрашњих различитости. Чарлс Тејлор (Charles Taylor), на пример, говори о Канади као „нестабилној и константно развијајућој амалгамацији“.²⁰⁶³ Такође, и Роберт Ботвел (Robert Bothwell), говорећи о томе шта значи бити Канађанин данас, јасно каже да „мултикултурализам, као стандардна, али и нејасна крилатица којом се описује природа мултиимигрантског друштва, можда није довољан, а чак може да се покаже и као привремен феномен који претходи амалгамацији имиграната у већу, али диферентну целину“ (курзив – А. М. Ј.).²⁰⁶⁴ Дакле, процес амалгамације у овом смислу означавао би повезивање различитих етно-културних група, њихових вредности и других културних обележја, али и разноликих идеја, у једну целину диферентног карактера. Управо такав модел – који се одликује, с једне стране, недостатком или слабошћу националног идентитета и, с друге, процесом амалгамације дивирзитета – неки ће видети као узор за остатак савременог света, односно као „модел

²⁰⁶⁰ О томе у: Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit.*, стр. 112.

²⁰⁶¹ Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 12–13.

²⁰⁶² *Ibid.*, стр. 12.

²⁰⁶³ Нав. према: *Ibid.*

²⁰⁶⁴ Нав. према: Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit.*, стр. 107.

грађанства“ који највише одговара данашњем времену, будући да омогућава потребну флексибилност и промену.²⁰⁶⁵

И поред тих тешкоћа са самоодређењем, односно културно-идентитетским дефинисањем канадске нације, у овој земљи ипак постоји развијена свест о потреби и значају националног брендирања. Тако је настојање да се развије национални бренд Канаде – у оквиру њених напора да се позиционира као дестинација пријемчлива за инвестиције, те тако (п)остане конкуритивна на глобалном нивоу – водило ка томе да се управо та неодређеност канадске културе и идентитета почне посматрати као потенцијал ове земље и њена аутентичност која треба да буде капитализована и, због тога, с великом одговорношћу репрезентована.²⁰⁶⁶ С почетка поменут канадски теоретичар Маршал Меклуан, описујући канадско друштво, рекао је да тамо човек може бити „француски или енглески Канађанин, али не и (само – прим. А. М. Ј.) Канађанин“, те, својим сународницима пославши поруку, додао „ми знамо како да живимо без идентитета, и то је један од наших величанствених ресурса“.²⁰⁶⁷

На тај начин је заправо дефицит националног идентитета постао кључ канадског идентитета. Он се види као један „парадигматичан постмодеран идентитет“ чија су фундаментална својства управо та „неухватљивост“ и

²⁰⁶⁵ Према мишљењу Џенифер Велш (Jennifer Welsh), експерта за међународне односе, Канада – као „успешна либерална демократија која са одговорношћу представља своју посебност на глобалној сцени“ – може служити као „модел грађанства“ за остатак света“ (нав. према: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 12.) Такође, и Чарлс Форан (Charles Foran), са Института за канадско држављанство, истиче да је управо та слабост националног идентитета, као у случају Канаде, „оно што је потребно свету XXI века, јер она омогућава 'здраву флексибилност' и 'пријемчивост за промене'“ (нав. према: „Канада – рај за досељенике“ /Kristof Haselbah/, *op. cit.*, <http://m.dw.com/sr/kanada-raj-za-doseljenike/a-37045070> /15.10.2017/).

²⁰⁶⁶ Аронзикова упрвао настоји да покаже како се, у контексту брендирања Канаде, „концепт дивирзитета, који је дуго посматран као дефинишућа карактеристика ове националне државе, у политичком дискурсу реобликовао од средства у одговорност“ за постизање глобалне конкурентности. Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 13.

²⁰⁶⁷ Marshall McLuhan, "Biography/Personal Quotes", <https://www.imdb.com/name/nm0572956/bio> (11/12/2020).

„неодређеност“.²⁰⁶⁸ Такође, концепт етно-културног диверзитета, односно мултикултуралност, и процес амалгамације унутрашњих различитости, као дефинишуће националне карактеристике Канаде, узети су за основ, то јест као кључни елементи њеног националног бренда.

И заиста, велики број Канађана с поносом прихвата и веома поштује своје мултикултурално друштво,²⁰⁶⁹ које представља мозаик различитих етничких и културних група (дакле, није реч о *melting pot*-у попут друштва у САД) и у које се новопристигли имигранти интегришу, а не асимилирају. Једноставно, сматра се да „ни стапање, ни тежња за хомогеним становништвом као у Европи, нису циљ имиграционе и интеграционе политике у Канади“.²⁰⁷⁰ Због тога Канађани и верују да је таква мултикултуралност њихова посебност која их чини наводно знатно толерантнијим и отворенијим за различитости од припадника других друштава.

Но, поставља се питање није ли ово можда само један национални мит и ништа више од тога, односно колико су ови елементи реално присутни у канадском друштву и да ли су они заправо само искоришћени у пројектовању одређене слике или иницијала ове земље. Аронзикова, на пример, сугеришући да је ту можда реч и о „фантазијама различитости“, објашњава да у ствари „ова митологија (мултикултурализма – прим. А. М. Ј.) структурира вишедимензионалност канадског самоодређења“.²⁰⁷¹ У последње време, наиме, неретко се могу чути и прочитати критике на рачун канадског мултикултурализма, којима се жели указати на то да тај концепт заправо у пракси тамошњег друштва лоше функционише или чак и не функционише. При томе се ту мисли пре свега на однос према новој имиграцији, односно

²⁰⁶⁸ Према: Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit.*, стр. 111.

²⁰⁶⁹ На то указује и већ поменути податак о релативно великом броју (скоро трећина) тамошњег становништва које се изјашњава као Канађани. Такође, према анкетама, веома велики број њих (80 одсто) сматра да „досељеници обогаћују њихову земљу“, док се многи, међу којима су и тамошње велике странке, залажу за повећање броја имиграната који се примају. Према: „Канада – рај за досељенике“ (Kristof Haselbah), *op. cit.*, <http://m.dw.com/sr/kanada-raj-za-doseljenike/a-37045070> (15/10/2017).

²⁰⁷⁰ Нав. према: *Ibid.*

²⁰⁷¹ Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit.*, стр. 111.

тзв. видљивим мањинама (енгл. *visible minority population*). Наиме, у последњем таласу насељавања ове земље доминирају имигранти који су пореклом из азијских земаља, укључујући ту и оне које припадају Блиском истоку. Таквом категоризацијом појединих мањина и коришћењем поменуте терминологије, и то чак и званично (па и у оквиру државне статистике),²⁰⁷² на више него контроверзан начин описују се припадници оних мањинских група које немају европско порекло, односно не припадају белој раси, а нису ни прастановници. Поред тога, многи сведоче да тамо ипак постоји нетолеранција према овим деловима друштва како у виду институционалног, тако и, данас нарочито израженог, друштвеног расизма који, пак, неки називају и „демократским расизмом“.

Поставља се питање како је уопште могућа оваква синтагма која представља спој међусобно неспојивих појмова. Објашњење које даје Руџица Чичак-Чанд (Ružica Čičak-Chand), а које, према нашем мишљењу, ипак не делује довољно уверљиво, своди се на следеће: „Заправо, с обзиром на постојеће дубоке тензије у друштву између два вредносна система, стварности раширеног расизма, с једне стране, и обавеза спрема идеологије демократског либерализма, с друге, те мањкавог успеха интеграцијских политика, на шта упућује значајна незапосленост, ниски приходи и сиромаштво, посебно неких имигрантских заједница, све се чешће говори о превласти 'демократског расизма' у Канади“.²⁰⁷³ Ова ауторка појашњава и шири појам расизма у контексту канадског случаја, те каже да се он „подједнако односи како на расистичка понашања, тако и на расистичке ставове – разне облике дискриминације, укључујући пре свега неједнак

²⁰⁷² На пример, Пописом из 2011. године обухваћена је и ова група „видљиве“ мањинске популације, и она је тада чинила 19,1 одсто укупног становништва Канаде (видети: "Immigration and ethnocultural diversity in Canada", *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/as-sa/99-010-x/99-010-x2011001-eng.cfm/05.10.2017/>).

Тако је само у једној деценији забележен пораст „видљивих мањина“ од 3 одсто (према Попису из 2001. год. било их је 16 одсто), а чак постоје и неке прогнозе да ће током наредне деценије, тј. до 2031. године, њихов удео достићи 33 одсто канадског становништва, због чега се онда та група више неће моћи третирати као мањинска (в. „Канада – рај за досељенике“ /Kristof Haselbah/, *op. cit.*, <http://m.dw.com/sr/kanada-raj-za-doseljenike/a-37045070/15.10.2017/>).

²⁰⁷³ Ružica Čičak-Chand, „Multikulturene politike i međuetnički odnosi: Kanada“, *Migracijske i etničke teme*, vol. 21, br. 1–2, 2005, стр. 55.

третман мањина наспрам доминантне групе, али и неравноправан третман појединих група унутар самих мањинских група“.²⁰⁷⁴ Не треба изгубити из вида то да – иако је у Канади дискриминација првенствено заснована на расизму (боји коже) и као таква се пре свега испољава према поменутиим „видљивим“ мањинама, као и уопште према „обојеном“ становништву, укључујући ту и аутохтоне становнике и црначку популацију – негативним стереотипима и дискриминишућим, то јест противмањинским ставовима изложене су и неке друге етничке и културне, односно верске групе, као што су, поред Арапа, муслимани уопштено, те рецимо Украјинци и Пољаци, али и досељеници из других држава Источне Европе.²⁰⁷⁵

Канадска стварност је, наиме, таква да су се тамо одувек на одређен начин категорисали имигранти различитог порекла, то јест њихове етничке групе, у распону „од оних 'пожељних' до напросто толерисаних“.²⁰⁷⁶ Тако се у односу на припаднике две највеће групе, „Англоканађане“ и „Франкоканађане“, који имају перцепцију о себи као „истинским Канађанима“, прави разлика према онима који се називају „новим Канађанима“ (реч је, дакле, о новопридошлим имигрантима), односно онима који се не сматрају за „истинске“ припаднике канадске „нације“, те се појмови етничког и мултикултуралног углавном везују за ове последње две групе. На тај начин је канадско друштво постало дубоко прожето дихотомијом на релацији етничко/канадско. Заправо, каже Чичак-Чандова, „без обзира раби ли се појам 'етнички' или 'мултикултурни', оба имају једнак учинак: нагласити разлику између 'нас' и 'њих', Канађана и миграната, односно Канађана и 'Канађана'“.²⁰⁷⁷

Из анализе поменуте ауторке можемо закључити да се у Канади одвијају два типа међуетничких процеса, при чему је сваком од њих

²⁰⁷⁴ *Ibid*, стр. 62.

²⁰⁷⁵ О томе видети у: *Ibid*.

²⁰⁷⁶ *Ibid*.

²⁰⁷⁷ *Ibid*. Овде се Ружица Чичак-Чанд ослања на Арманда Оливеиру (Armando Oliveira), угледног португалског антрополога, и његов, у то време још увек необјављен, рад са једног семинара из 2002: Armando Oliveira, "An experience in inter-ethnic relations: Canada at a glance", Семинар: "Portuguese, Norwegians and Croats in Canada: A Comparative Analysis", University of Stavanger (Norway), 26–27 April, 2002.

инхерентна одређена контрадикторност. Први тип процеса односи се на декомпоновање институционалног расизма и истовремен пораст индивидуалног и друштвеног расизма. Наиме, у оквиру официјалне политике мултикултурализма, канадске власти су усвојиле низ законских и институционалних механизма и других мера антидискриминационог карактера (попут, на пример, Закона о антимишнџи; формирања на свим нивоима власти, од федералних до локалних, Комисија за људска права; успостављања Министарства за мултикултурализам итд.) како би се исправиле учињене неправде према припадницима многих имигрантских група и да би се, ако не одмах укинуо, онда барем смањио степен расизма, пре свега оног институционалног типа. Но, ове мере и друштвене промене које су њима условљене изазвале су негативну реакцију међу припадницима доминантних група, услед њиховог страха од губитка свог привилегованог статуса. Тако је створена ситуација у овој земљи у којој постоји „све израженији раскорак између службених политика укључивања и растућег друштвеног искључивања нових имиграната, понајпре 'видљивих' мањинских скупина, из економске сфере, али и уопште из јавног живота“.²⁰⁷⁸

Други тип контрадикторних процеса односи се на јаз који постоји између ставова и понашања већинских група према неким мањинама и њиховим културама. Тако, док њихови ставови одражавају растућу нетрпељивост, нарочито према одређеним мањинским групама, њихово понашање се одликује видном, позитивном променом, у смислу да је оно све мање дискриминишуће. Ауторка маркира и два значајна фактора који леже у основи ове контрадикторности, узрокујући бихејвиоралну промену код већинског дела канадског друштва. Понашање према мањинским групама је промењено: прво, под утицајем поменутих владиних мера и њеног активног ангажовања у оквиру политике мултикултурализма; друго, под утицајем концепта и покрета политичке коректности који су стекли снагу моралне супериорности.²⁰⁷⁹ То практично значи да се понашање доминантних група канадског друштва одликује политички коректним односом према оним етничким мањинама о којима иначе немају благонаклоно мишљење и

²⁰⁷⁸ Ružica Čičak-Chand, „Multikulturene politike i međuetnički odnosi: Kanada“, *op. cit.*, стр. 55.

²⁰⁷⁹ Видети: *Ibid*, стр. 64. Ту се Чичак-Чандова опет позива на поменути рад Арманда Оливеира. Такође, више о позитивном утицају концепта и покрета политичке коректности на социјално понашање Канађана, у: *Ibid*, стр. 64–65.

позитивна осећања. Можемо приметити да се тиме онда ствара артифицијална толеранција и иста таква демократичност канадског друштва, а то је онда само привид ових суштинских вредности, што и те како може утицати на друштвену стабилност. Чичак- Чандова управо у вези с тим поставља једно значајно питање: „Колико је 'стабилна' друштвена ситуација у којој је индивидуално понашање у контрадикцији с личним мишљењем или мотивацијом“?²⁰⁸⁰

Ауторка на концу закључује да се може говорити о реалности канадског мултикултурализма само у смислу тамошњег постојања једног таквог „политичког пројекта“ и његове „структуралне потпоре“, али не и када је реч о „домету стварног утицаја мултикултурних политика на етничке односе у канадском друштву“.²⁰⁸¹

Тако се испоставља да је Канада само још један у низу примера (поред, рецимо, Белгије или неких земаља Балкана, као што је БиХ, и др.) који показују да је тежак и дуг пут институционалног и друштвеног развоја како би мултикултуралистички концепт и пројекат (који има политички, али дакако и идеолошки карактер) могао да у потпуности заживи у пракси, у смислу остваривања саме његове сврхе, а то је да се обезбеди да на једној територији буде могућ миран суживот (што ће рећи без тензија и конфликта у међусобним односима) различитих али потпуно равноправних етно-културних заједница. Дакле, без обзира на формалне прокламације и то што се овај концепт третира (а понегде и намеће) као једна од најзначајнијих тековина савременог доба и посебно достигнуће наше цивилизације, показује се да он – пре свега због самог начина његове примене, али такође и због инхерентних обележја саме културе као такве, њене отпорности на промене итд. – не може бити никакво „коначно“ или једино решење за сложене међуетничке односе и конфликте унутар данашњих, у све већем степену етнички хетерогених друштава.

Стога, можемо закључити да је у случају Канаде мултикултурализам превасходно средство стратешког управљања националним идентитетом, како ради спречавања радикализације захтева франкофонске, а евентуално и

²⁰⁸⁰ *Ibid*, стр. 65.

²⁰⁸¹ *Ibid*.

неких других етно-културних група, тако и у функцији (ре)дизајнирања одређеног националног имиџа и позиционирања на глобалном тржишту. Но, разуме се да етничка хетерогонест и етничка структура неког друштва већ, саме по себи, дају печат том друштву и његовој држави, те у том смислу свакако да представљају посебност *societas*-а која не само да може, него и треба да буде узета као важна компонента у процесу брендирања државе.

Када је реч о стратегији националног брендирања Канаде, поред питања њене реалне утемељености, може се поставити и питање њене ефикасности. На раније поменутој Анхолтовој индексној листи националних брендова за 2016. годину, Канада је, заузвши четврту позицију, напредовала за једно место у односу на такво рангирање из претходне године. Међутим, у нешто ранијем периоду, у самој Канади је било изражено незадовољство њеном позицијом на међународној сцени, која је тумачена као просечна²⁰⁸² или као индикатор њене тек „осредње моћи“ (*"middle power"*).²⁰⁸³ На основу сумирања налаза неких анализа и истраживања, који су спроведени од стране различитих актера у Канади,²⁰⁸⁴ може се рећи да је главни проблем у глобалном позиционирању ове земље њена „невидљивост“ у међународној арени, као и „недостатак њеног присуства“ у годишњим рангирањима најбољих светских комерцијалних брендова. Ово последње је указало на слабе капацитете канадских компанија у области развоја бренда и бренд менаџмента. Такође, имајући у виду колико су видљивост и примећеност битна својства за сваку врсту маркетинга, па и за сам брендинг државе, можемо закључити да њихов недостатак заиста јесете велики хендикеп у процесу националног брендирања.

²⁰⁸² Један од закључака које је, у свом годишњем извештају из 2007. год. о друштвено-економском статусу Канаде, изнела тамошња непрофитна организација – Конференцијски одбор Канаде (Conference Board of Canada), гласи да је „Канада земља медиокритета“ (*"Canada a land of mediocrity"*). Према: Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit.*, стр. 114.

²⁰⁸³ Видети: *Ibid*, стр. 119.

²⁰⁸⁴ Ту се пре свега мисли на четири извештаја које је, под заједничким називом "Branding in Canada", објавила мултинационална агенција за брендинг – Интербренд (Interbrand), односно њено канадско одељење; као и на извештај поменутог Конференцијског одбора Канаде: "How Canada Performs: A Report Card on Canada"; али и на саму анализу коју је изнела Мелиса Аронцик. О томе више видети у: Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit.*, стр. 114–119.

У настојањима да се изнађу узроци за такву међународну позицију Канаде, издвојено је неколико фактора који стоје у основи тога. Пре свега, ту се истичу културни и политички фактори, односно културна и политичка историја ове земље. Она представља „један занимљив и доминантан хибрид са либералном мером скоро сваке постојеће културе, религије и језика“.²⁰⁸⁵ С друге стране, реч је о земљи која је имала колонијалну прошлост, са искуством стране управе и контроле. Комбинација ових фактора је утицала не само на изградњу канадске државе-нације, већ – према налазима Интербренда – и на постојеће културне црте и одлике менталитета тамошњег народа, као што је, на пример, недовољна спремност на ризик. Овде је, дакле, реч о дефициту управо оне одлике која представља срж предузетничког духа, а, тиме, и основ компетитивности. Због тога се једно од решења види у „модификацији канадског начина размишљања“, то јест у „брзој промени“ тамошње културе.²⁰⁸⁶ Међу, пак, политичке факторе који утичу на недовољну видљивост Канаде спада и миран, еволутивни карактер тамошњих политичких процеса који су се одвијали без револуција и грађанских ратова, али и чињеница да ова земља никада није имала освајачке тежње.²⁰⁸⁷ Такође, један од чинилаца се види и у томе што се Канада, као северноамеричка држава, налази у непосредној близини Сједињених Америчких Држава – глобалне силе у чијој је сенци.

У погледу Канаде, Аронзикова је дала дијагнозу која се подударала са стручним мишљењем агенције Интербренд и она је гласила да је ова земља „у арени глобалног надметања... једноставно била превише грађанска... превише плуралистичка... и превише либерална“.²⁰⁸⁸ Према њеном мишљењу: „Било да се тумачи у смислу плурализма, либерализма или цивилитета, разноликост као извор међународног препознавања на тржишту постала је проблем који треба да се превазиђе“.²⁰⁸⁹ То се може постићи управо путем онога што ће ова ауторка означити као „нови симболички речник“ (уместо мултикултуралистичког симболизма); дакле, даљим

²⁰⁸⁵ *Ibid*, стр. 117.

²⁰⁸⁶ Ово је, у својој анализи, подвукао Конференцијски одбор Канаде. *Ibid*, стр. 115.

²⁰⁸⁷ На то се, рецимо, указује у поменутих извештајима агенције Интербренд.

²⁰⁸⁸ Melissa Aronczyk, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", *op. cit*, стр. 118.

²⁰⁸⁹ *Ibid*.

развојем и унапређењем процеса националног брендирања, и то како у погледу креирања и промоције њених комерцијалних брендова, тако и у погледу „реконфигурације саме државе“. Само би на тај начин – сматра Аронзикова – Канада могла да избегне свој оквир невидљивости.²⁰⁹⁰

То значи да ова земља, ако хоће да буде у самом светском врху брендираних држава, мора – уз континуиране напоре – још доста тога да уради у оквиру развоја и примене стратегије националног брендирања (на пример, развој бренд менаџмента, инфраструктуре, туристичких потенцијала, корпоративних и комерцијалних брендова пореклом из ове земље итд.), те да прича о мултикултурализму, ма колико била занимљива и указивала на посебност канадског друштва, сама по себи није довољна; а, како видимо, неки је чак виде и као препреку за изградњу канадског компетитивног идентитета.

6.2.2. Случај Шпаније: Активно и високо координисано спровођење националног програма промоције

„У јединственој и разноликој Шпанији, заснованој на равноправности и солидарности између њених људи, постоји простор за све нас. И за сва наша осећања и осетљивости и наше различите начине да будемо Шпанци.“

Фелипе VI
(Felipe de Borbón y Grecia, 1968 –),
краљ Шпаније,

Инаугурациони говор, 2014

Међу нарочито успешним, па и најуспешнијим, примерима националног (ре)брендирања у литератури се истиче случај Шпаније.²⁰⁹¹ Реч

²⁰⁹⁰ Ibid, стр. 119.

²⁰⁹¹ Видети на пример: Peter Preston, "Branding is cool – it's Tony Blair's favourite pastime", *The Guardian*, 15th November, 1999,

је о земљи која је, у погледу вертикалне организације власти, уређена као регионална држава (чине је 17 региона) и која се, уз Италију, често узима као пример те врсте децентрализације, а којој су такође инхерентне тенденције регионалног сепаратизма (познати су случајеви Баскије и Каталоније).

Но, пример Шпаније се чак наводи и као онај чија анализа може допринети да се отклоне постојеће сумње у могућност репозиционирања или брендирања државе.²⁰⁹² Штавише, „донедавно је и већина држава, које су размишљале о том процесу, гледала на Шпанију као доказ да то ради“.²⁰⁹³ Почевши од касних 70-их година прошлога века па током наредних 25 година, у Шпанији је, наиме, дошло до великих промена на политичком, економском, културном и уопште друштвеном плану, тако да је стварност ове земље из корена измењена, а ово су пратиле и значајне промене на пољу њеног имиџа и идентитета.

Након смрти диктатора – генерала Франсиска Франка (Francisco Paulino Hermenegildo Teódulo Franco) 1975. године, Шпанија се суочила са свим тешким последицама његовог недемократског режима. После завршетка Шпанског грађанског рата и потом, премда је у њему била неутрална, Другог светског рата, ова земља се нашла у веома тешкој економској и политичкој ситуацији, а уз то – с обзиром на пораз Франкових савезника (Немачке и Италије) – и у међународној изолацији, све до склапања трговинског и војног савеза са САД 1953. године и њеног уласка у Уједињене нације 1955. године. Услед одсуства демократских вредности и принципа, сиромаштва и изолованости, Шпанија није могла бити и „заиста није била део модерне Европе, а суседне земље, попут Француске,

<http://www.theguardian.com/politics/1999/nov/15/labour.labour1997to99> (10/08/ 2015); Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit.*, стр. 281–293; Wally Olins, "How to Brand a Nation", *Business at Oxford*, 2 (9), 2003, www.sbs.ox.ac.uk/downloads/sbsnews_Feb_2003.pdf (17/08/2010); Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 11; Melissa Aronczyk, "The new and improved nation: How culture became competitive", у: исти аутор, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, *op. cit.*, стр. 34.

²⁰⁹² Видети: Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit.*, стр. 281.

²⁰⁹³ Melissa Aronczyk, "The new and improved nation: How culture became competitive", *op. cit.*, стр. 34.

напредовале су испред ње. Њена туристичка индустрија у великој мери је била заснована на *lowcost* систему...²⁰⁹⁴ Једноставно, туристички садржаји и маркетиншке поруке одликовали су се изразито ниским вредностима. Међутим, већ крајем XX века, односно почетком новог миленијума, Шпанија је успела да оствари завидну промену и репозиционирање у перцепцијама међународне јавности. Како је то сликовито описала Фиона Гилмор (Fiona Gilmore): „Данас, она се трансформисала у модерну европску демократију са знатно унапређеним економским просперитетом, у дестинацију која је избор за одмор, друга кућа, место за пензионерске дане, али и за љубитеље журки који су нестрпљиви да проведу обавезно лето на Ибици“.²⁰⁹⁵ Да би употпунила ову слику о редизајнираном имиџу, успешним реформама и економском развоју Шпаније, поменута ауторка износи и податке везане за раст њеног бруто друштвеног производа (БДП). Тако се истиче да је у периоду 1991–2000. године стопа раста БДП у Шпанији износила 23,3 одсто, што је надмашило раст не само у неким западноевропским земљама, попут Француске (17,8 одсто), него и у читавој еврозони, где је стопа раста БДП износила 19,1 одсто.²⁰⁹⁶

Шпански програм модернизације и реформи, поред промоције новог идентитета и имиџа земље, обухватио је и:

- структурне политичке промене – процес демократизације и децентрализације државних институција;
- економски развој – приватизација и транснационализација, односно светска експанзија шпанских мултинационалних компанија; повећано улагање и приватног и јавног сектора у инфраструктуру, промоцију институција и туризма; ревитализација и развој банкарског сектора, посебно старе каталонске банке La Caixa која има веома значајну, проширену

²⁰⁹⁴ Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit.*, стр. 281.

²⁰⁹⁵ *Ibid.*

²⁰⁹⁶ *Ibid.*, стр. 281–282.

улогу (ту се мисли на њену социо-културну функцију), а чији је бренд, случајно или не, графички дизајнирао исти, светски познат и признат уметник који је креирао и национални лого Шпаније – Жоан илито, како се још изговара, Хуан Миро (шп. Joan Miró)²⁰⁹⁷ итд; и

- друштвено-културни прогрес – очување, заштита и промоција богате културне баштине; изградња великих градова и музеја, као што је Билбао; развој стваралаштва у архитектури, филмској и другој културној продукцији.

Модернизацији шпанског националног идентитета и репозиционирању ове земље свакако да је на одређен начин допринела и њена улога домаћина Олимпијских игара одржаних у Барселони 1992. године, као и организација још неких великих, међународних спортских и других догађаја.²⁰⁹⁸ Управо због свеобухватности и дубине ове трансформације која се одиграла у разним подручјима шпанског друштва и државе, могуће је говорити, како се то неретко и чини, о револуционарним променама у тој земљи. Треба, дакле, имати на уму да су успех ове „шпанске приче“ и промена националног имица те земље резултат пре свега дубоких промена у њеном политичком, економском и друштвеном систему, али одређену улогу у тој трансформацији свакако да су имале и спроведене брендинг кампање. Јер, како је на једном месту примећено, „то се није догодило само“, већ је „у значајној мери (је) била награда“ која је уследила

²⁰⁹⁷ Објашњавајући ову „логоификацију“ Шпаније, која је иначе „у срцу феномена националног брендирања“, Мелиса Аронзик примећује да „постоји институционална и симболичка сличност између ова два логоа, дизајнирана од стране Мироа“ (Melissa Aronczyk, "The new and improved nation: How culture became competitive", *op. cit.*, стр. 37.) Такође, ауторка ту даје и приказ Мироовог симбола петокраке звезде, који је он 1980. год. дизајнирао као лого банке La Caixa, и објашњава како је првобитна замисао ангажованих консултаната била слика звезде са осам кракова (видети: *Ibid.*). У том случају, ова звезда би, дакле, била још сличнија оној у оквиру тзв. симбола сунца који је исти уметник креирао као национални лого Шпаније (Слика 7).

²⁰⁹⁸ О свим овим променама и догађајима који су обележили последње деценије XX века у Шпанији, омогућивши јој да успешно спроведе модернизацију и брендирање националног идентитета, те изгради и свој нов имиц, говори поменута Мелиса Аронзик. Видети: *Ibid.*, стр. 34–35.

као последица низа предузетих активности у различитим областима на пољу националног брендинга.²⁰⁹⁹ Ову трансформациону улогу националног брендирања у Шпанији не спори чак ни Јинг Фан, који је иначе критичар схватања о брендирању државе као некаквом свемоћном инструменту њеног репозиционирања и развоја, и који сматра да је и у случају Шпаније такво мишљење само одраз „неразумевања“ ствари, те да значај брендинга ту „не треба да буде преувеличан“.²¹⁰⁰

Но, оно што је специфична карактеристика националног брендирања Шпаније и на шта је заправо желела да укаже Гилморова као на важан основ успешности овог случаја, јесте – њеном терминологијом речено – „активно и оркестрирано“ или, пак, другим речима, добро координисано спровођење репозиционирања земље, уз национални програм промоције на свим нивоима (националном и регионалном) и у оквиру различитих активности.²¹⁰¹ Овај национални програм промоције Шпаније био је инициран још током раних 80-их година прошлог века. У томе су активно учешће узели, индивидуално или удружено, сви који су могли овом националном циљу да допринесу, укључујући ту и разне, у својим областима деловања угледне уметнике: од познатих глумаца, преко националних модних креатора (као што су, на пример, Агата Руиз де ла Прада /Agatha Ruiz de la Prada/ и Адолфо Домингез /Adolfo Dominguez/), до чувеног шпанског режисера Педро Алмодовара (Pedro Almodovar) и архитекте Сантијага Калатраве (Santiago Calatrava). Домингез, Алмодовар и Калатрава чинили су уметнички тројац који је „радио заједно, као тим, како би помогао шпанској влади у представљању Шпаније која је била свежа, слободна и конкурентнија“.²¹⁰² Сво то мноштво активности, односно различитих брендинг програма који су се спроводили како у оквиру јавног, тако и приватног сектора, као и кроз њихово партнерство, обједињено је чак и специфичним графичким симболом (Слика 7). То је тзв. Сунце Жоана Мироа (шп. "*Sol de Miró*"; енгл. "*Joan Miro's Sun*"), симбол којим се желео пројектовати национални бренд Шпаније као једна

²⁰⁹⁹ Видети: Peter Preston, "Branding is cool – it's Tony Blair's favourite pastime", *op. cit.*, <http://www.theguardian.com/politics/1999/nov/15/labour.labour1997to99> (10/08/ 2015).

²¹⁰⁰ Видети: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 11.

²¹⁰¹ Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit.*, стр. 282.

²¹⁰² *Ibid.*

„вишеструка, али кохерентна, међусобно повезана и узајамно потпомогнута
целина“.²¹⁰³

Слика 7: Национални лого Шпаније – „Сунце Жоана Мироа“

Извор: Melissa Aronczyk, "The new and improved nation: How culture became competitive", у: исти аутор, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, op. cit, стр. 35.

Но, може се закључити да је шпански успех, можда и пре свега другог, резултат и чињенице да је редизајниран идентитет те земље изграђен на темељу заиста постојеће стварности, а не путем некаквог фабриковања идентитетских вредности и карактеристика; те да он реално одражава оно

²¹⁰³ Нав. према: *Ibid.*

што се назива духом народа и да је, као такав, довољно инклузиван, а стога и применљив. Бренд редизајнираног националног идентитета Шпаније развијен је, наиме, у складу са принципом амплификације ("*amplification not fabrication*"),²¹⁰⁴ што подразумева управо то да у процесу брендирања треба да се само оне постојеће, реалне одлике развијају, продубљују и појачавају, пре свега кроз разраду неке средишње идеје, али без икакве артификације идентитетских елемената и вредности. Како је то Фиона Глимор дефинисала, овај принцип значи да „позиционирање државе или регије никада не може да буде остварено путем вештачке креације, наметнуте споља... Бренд земље треба да буде укоренен у стварности и фундаменталним истинама о тој дестинацији, а потребно је и да повеже људе“.²¹⁰⁵ У супротном, ако би био заснован на фабриковању и ако не би одражавало реалност земље, нити на истински начин репрезентовао тамошњи народ, његов дух и културу, он би тада у старту био осуђен на неуспех. Јер, онда се поставља оно питање које за ту ситуацију износи Глиморова: „Ако имиџ који је изабран за неку земљу не представља тамошње људе, како онда они сами могу веровати у њега? И како се онда у њега може веровати било где другде?“²¹⁰⁶

Тиме ова ауторка кључно место у развоју националног бренда везује за дух народа неке државе и његове заједничке вредности. Можемо приметити да се такво становиште подудара са неоинституционализмом који се заснива на нормативном приступу, односно са придавањем круцијалног значаја вредностима институција (па и идентитетским вредностима државе као основне и прворазредне политичке институције), за шта се, иначе, у овом раду и пледира.

Према мишљењу Глиморове, национални бренд мора да буде у срцу државе, а његово само језгро чини управо дух народа те земље (Слика 8). При томе, „дух народа и дух његовог места (живљења – прим. А.М. Ј) дубоко су повезани“.²¹⁰⁷ А значајан део овог „духа“ чине управо оне суштинске и

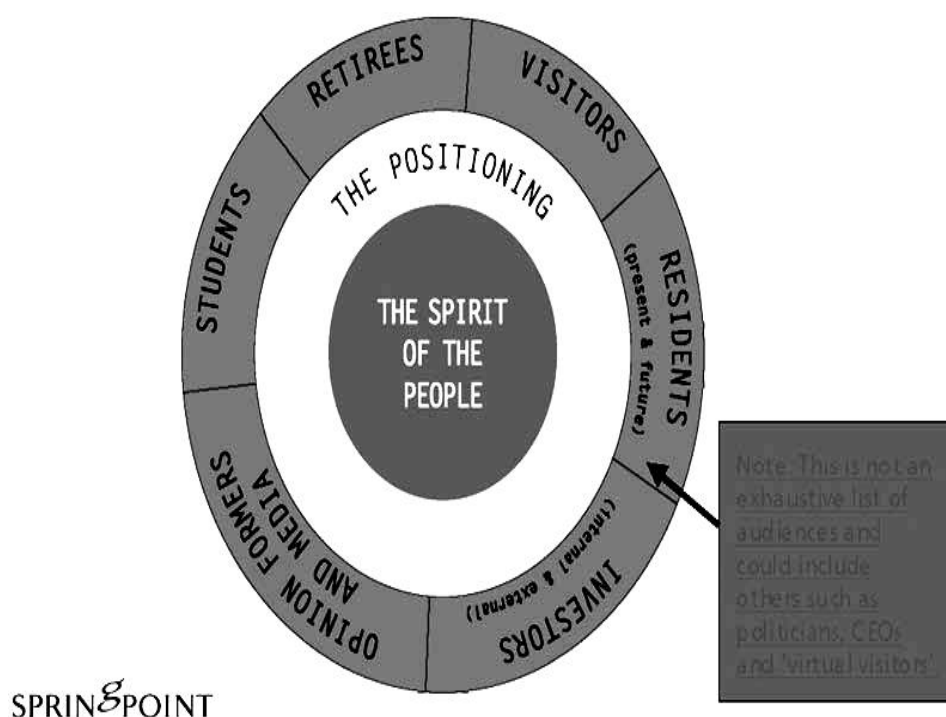
²¹⁰⁴ Видети: *Ibid*, стр. 284.

²¹⁰⁵ *Ibid*.

²¹⁰⁶ *Ibid*.

²¹⁰⁷ *Ibid*. 286.

трајне вредности које представљају оно у шта припадници тог народа верују и како они доживљавају себе. Глиморова, поред вредности, набраја и друге чиниоце који такође утичу на развој духа народа, чинећи га потпуно специфичним, и који, тиме, делују и на развој јединственог националног брэнда. То су: околина; ресурси; економија; историја; култура; и искуство људи. Из приложеног модела јасно се такође види и које су то циљне групе домаће и стране јавности ка којима је првенствено усмерен процес националног брэндирања. Пре свега, то су: посетиоци, садашњи и будући резиденти; домаћи и страни инвеститори; медији и други креатори јавног мњења; студенти; и на крају, мада ништа мање битни, пензионери (Слика 8). При томе се посебно наглашава да ово није нека коначна листа група јавности, те да је могуће укључити и друге, попут виртуалних посетилаца или политичара итд. Према нашем мишљењу, политичари, и то како домаћи, тако и страни – као креатори и спроводиоци политика и субјекти са значајном улогом у обликовању и развоју односа према неком народу и/или држави – представљају (и тако и треба да буду третирани) неизмерно важне актере или, пак, значајне циљне групе у процесу брэндирања нације.

Слика 8: Модел Фионе Гилмор – „Бренд у срцу земље“

Извор: Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit.*, стр. 286.

Шпанија је очигледно, према оценама стручњака, својим брендинг кампањама и другим деловањем на промоцији редизајнираног националног идентитета успела да анимира све наведене групе јавности, успешно градећи

нови имиц и спроводећи своје репозиционирање на глобалној сцени. Оно што је такође веома значајно и вредно пажње, када се говори о случају Шпаније, јесте то да је ова земља задржала веома активан приступ националном брендирању, радећи континуирано на очувању и заштити свог новог имица и редизајнираног националног идентитета. Тако је она успела да одржи свој новоуспостављен имиц иако је он лако могао да буде нарушен услед безбедносних изазова са којима се та земља суочавала, а и даље се с њима бори.

Шпанија је, наиме, била мета различитих терористичких напада, најпре оних које је спроводила ЕТА,²¹⁰⁸ а потом и оних иза којих је стајала

²¹⁰⁸ ЕТА је скраћеница од *Euskadi Ta Askatasuna*, што у преводу са баскијског језика значи „Баскијска домовина и слобода“ (енгл. "Basque Homeland and Liberty"). Према: "ЕТА", одредница у: *Encyclopedia Britannica online*, <https://www.britannica.com/topic/ETA> (18/08/2017).

Реч је о баскијској сепаратистичкој организацији (Шпанија, Француска, САД и ЕУ сматрају је терористичком) која је, након више од 40 година оружане борбе за независност Баскије, у јануару 2011. објавила трајни прекид ватре, а потом 20. октобра исте године и дефинитивно обустављање својих оружаних активности. Но, у бомбашким и другим оружаним нападима, које је од краја 60-их година прошлог века спроводила ова организација, страдало је 829 људи. Према: „ЕТА завршила своје активности“, Извор: *Бета*, Б92, 20.10.2011, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=10&dd=20&nav_category=78&nav_id=551189 (18/08/2017).

Микел Асурменди (Mikel Azurmendi) и група аутора, који су већином били професори на Баскијском универзитету, а иначе су, по својој етничкој припадности, Баски, сведоче о разарајућој снази и институционалној моћи баскијског национализма који је дубоко прожимао баскијско друштво и у предвечерје новог, тј. трећег миленијума; иако су тада – како се у њиховој студији објашњава – разлози и мотиви који су стајали у основи његове појаве, односно услови у којима је он настао крајем XIX века (1895. год. основана је Баскијска националистичка партија – *Partido Nacionalista Vasco*, PNV), већ одавно нестали или су суштински били промењени (в. Пачо Унсуета, „Баскијско друштво и националистичка политика у предвечерје трећег миленијума“, у: Микел Асурменди /ур./, *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму*, оп. cit, стр. 11–12). Корени баскијског национализма везани су за Билбао и Бискају, где се он развио „као реакција на друштвене последице убрзане индустријализације“ ове области (*ibid*, стр. 12), и у почетку је имао само ове локалне оквире, да би се тек у периоду од 20-их до 60-их година прошлог века раширио на целу Баскију. „Када се коначно раширио на целу Баскију“, каже Пачо Унсуета (Patxo Unzueta), „становништво је већ било измешано, тако да је идеја етничког, одбрамбеног и искључивог национализма постала утопијаска, неостварива“ (*ibid*, стр. 13).

тзв. Исламска држава. Поред тога, ту су и други, потенцијално дестабилишући изазови у виду скоро стално присутне тенденције каталонског регионалног сепаратизма. Каталонија, наиме, инсистира на свом различитом, то јест аутентичном културном идентитету и она се дуго борила да буде призната као „историјска нација“, позивајући се на то да је некада (заправо, све до 1714. год.) имала аутономију, са својим институцијама и независним законодавством, те у кратком периоду и током 30-их година XX века (коју је генерал Франко укинуо). Иако је у међувремену Каталонија, на основу својих аутономних статута из 1978. и 2006. године, добила веома широку аутономију, каталонске сепаратистичке тенденције поново су дошле до изражаја и у „референдумској 2014. години“ (то је година када су се у неким земљама, међу којима је била и Шпанија, појавили захтеви за одржавање референдума о независности одређених територијалних јединица, подстакнути референдумом о независности Шкотске који је исте године одржан у Уједињеном Краљевству),²¹⁰⁹ али и током 2017. године, када су чак ушле и у фазу извесне радикализације. Сепаратистичке тенденције у Каталонији заправо почеле су да јачају још 2008. године, упоредо са суочавањем шпанског друштва са тешким последицама светске економске кризе. Након извесних пропалих покушаја организовања референдума о независности током претходних година (2009. и 2011. год.), Каталонија је, подстакнута шкотским случајем, 2014. године такође одржала „симболичан“

Но, и поред тог могућег утопизма, питање је да ли је идеја баскијског аберцализма (на баскијском *abertzalismo*, у значењу патриотизма, јесте „назив за политичку оријентацију оних који се залажу за независност Баскије“; нав. према: Микел Асурменди /ур./, *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму*, *op. cit*, стр. 215) данас изгубила снагу и да ли она уопште може да егзистира као ненасилна, с обзиром на то да је одговорна за ширење „културе насиља“. М. Асурменди је настојао да укаже на опасност и последице чињенице да је баскијски национализам, путем Баскијске националистичке партије, институционално заступао доктрину, идеје и планове ЕТА-е, која је, како он каже, „једини преживели некрофил те (франкистичке – прим. А. М. Ј.) диктатуре“ (Микел Асурменди, „Предговор: Упозорење неприпремљеном читаоцу“, у: исти аутор /ур./, *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму*, *op. cit*, стр. 6). На тај начин – објашњава овај аутор – „баскијски национализам уобличио се као култура насиља, веома раширена међу младима, али не само међу њима... то је култура ослоњена на идеологију ресантимана према Шпанији, створена на историјским лажима и жељи за осветом“ (*ibid*, стр. 9).

²¹⁰⁹ Видети: Aleksandra Mirović, Petar Matić, "Regional Separatisms and Independence Referendums in Europe", *op.cit*, стр. 179–192.

или неформални референдум (није имао правну снагу, јер га је Уставни суд Шпаније прогласио нелегалним, будући да, по шанском Уставу, право организовања референдума имају само централне власти).²¹¹⁰ Следеће, 2015. године, 27. септембра одржани су превремени избори за регионални парламент Каталоније, који су, како се испоставило, иако регионалног типа, имали национални значај.²¹¹¹ Заправо и сами ти избори већ су имали референдумски карактер, јер су на њима грађани Каталоније имали могућност да на идиректан начин одлуче о будућности ове развијене и богате шпанске покрајине. Резултати тих избора и успешно окончање вишемесечних преговора који су уследили између каталонских сепаратистичких партија, омогућили су овим сецесионистичким снагама, које су сада чиниле новоформирану владајућу већину у Каталонији, да отпочну спровођење своје индипендистичке политике.²¹¹² Но, након што су 2017. године нове каталонске власти објавиле да ће на јесен те године поново бити

²¹¹⁰ Тада се за сецесију изјаснило нешто више од 80 одсто гласалих, одн. скоро два милиона Каталонаца (од њих око 5,5 милиона који су имали право гласа). Но, релативно мала излазност на овом референдуму била је, у значајној мери, последица поменуте одлуке Уставног суда.

²¹¹¹ Видети: „Katalonija – regionalni izbori s nacionalnim značajem“ (Guy Hedgecole), *Deutsche Welle* (Hrvatska), 27.09.2015, <http://www.dw.com/hr/katalonija-regionalni-izbori-s-nacionalnim-znacajem/a-18744217> (27/09/2017/).

²¹¹² На овим ванредним парламентарним изборима у Каталонији 2015. године, главне сепаратистичке снаге окупљене око коалиције „Заједно за Да“ (*"Hunts pel Si"*) добиле су релативну већину са 62 посланичка мандата (од укупно 135), док је левичарска, антикапиталистичка „Јединствена народна кандидатура“ (CUP), која такође подржава политику каталонске независности, освојила 10 мандата. Након тешких тромесечних преговора, ове сепаратистичке партије су ипак постигле споразум и тако заједно обезбедиле натполовичну већину и услове за реализовање своје сецесионистичке политике, односно предизборног обећања да ће, уколико победе, у року од 18 до 24 месеца спровести отцепљење Каталоније од Шпаније. Према плану тадашњег каталонског лидера, Артура Маса (Artur Mas), званично проглашење независности Каталоније било је пројектовано за 2017. годину. И заиста, након што је каталонски парламент усвојио Декларацију о независности 2016. год. (коју је, пак, Уставни суд Шпаније једногласно блокирао), нови председник каталонске владе, Карлес Пуђдемон (Carles Puigdemont), 09. јуна 2017. год. објавио је да ће, у складу са тзв. правом на самоопредељење, референдум о независности Каталоније бити организован 1. октобра исте године (видети нпр: „Распад Шпаније? Каталонци заказали референдум о независности за 1. октобар“, Извор: *AFP News Agency*, *Блиц*, 09.06.2017, www.blic.rs/vesti/svet/raspad-spanije-katalonci-zakazali-referendum-o-nezavisnosti-za-1-oktobar/kw4vqtp /26.09.2017/).

спроведен референдум о независности Каталоније, ова вишегодишња тињајућа политичка криза продубила се до неслућених размера. Заговорници сепаратистичке политике веровали су да ће овог пута то бити „прави“, то јест обавезујући референдум. Одмах је, међутим, било јасно да ће то довести до конфротације са централним властима у Мадриду, односно конзервативном шпанском владом Маријана Рахоја (Mariano Rajoy), која је, у складу са ставом Уставног суда Шпаније, такав референдум и одлуку о његовом спровођењу сматрала илегалним и противуставним актима. Уз растуће тензије у друштву, тај референдум је ипак планираног датума одржан, али у једним крајње инцидентним околностима; а нешто више од 90 одсто гласалих Каталонаца (уз излазност од око 43 одсто) на њему се изјаснило за независност.²¹¹³ Тако је једна, у основи идентитетска подела

²¹¹³ На основу чл. 155 Устава Шпаније, централна власт ове земље је овлашћена да директно интервенише у вођење регионалне каталонске владе (што практично значи да она може и укинути регионалну аутономију), а њени представници су одмах и најавили предузимање одређених мера како би се спречило одржавање планираног референдума 2017. године. С тим циљем, шпанске централне власти су спровеле низ акција: од суспендовања и хапшења појединих регионалних јавних службеника; преко заплена дела изборног материјала; те наредбе регионалној полицији да преузме контролу над институцијама за које је планирано да буду гласачка места (ова је, у погледу тог задатка, практично одбила послушност); све до слања шпанске полиције која је у значајној мери употребила силу (гумене метке, пендреке, па и саму физичку силу итд.) против мирних демонстраната и грађана на гласачким местима у Барселони. Према коначним резултатима референдума одржаног у таквој атмосфери, а које је објавила каталонска влада, 90,18 одсто гласалих (тј. 2,44 милиона људи) изјаснило се за независност, док је њих 7,83 одсто (177.000) било против. Излазност је била 43,03 одсто (према: „Саопштени коначни резултати каталонског референдума“, РТС, 06. октобар 2017, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2896122/saopsteni-konacni-rezultati-katalonskog-referenduma.html> /07.10.2017/).

Након најаве једностраног проглашења независности у каталонском парламенту и суспензије његове, тим поводом заказане седнице, која је одмах уследила од стране шпанског Уставног суда, дошло је до максималног затезања односа између просепаратистичких снага и оних који подржавају интегративну политику централних власти, које су, пак, у међувремену добиле и подршку из Европске уније, мада уз оgradu да је то унутрашње питање Шпаније. Такође, Брисел није пропустио прилику да, настављајући своју политику двоструких стандарда, подвуче како је тзв. Косово јединствен случај који се не може поредити са Каталонијом. Ускоро су уследиле и најаве централних власти у Мадриду да ће, ради заштите владавине права у овој земљи, коју су, како се тврдило, каталонске власти угрозиле, активирати чл. 155 шпанског Устава и суспендовати аутономију овог региона, а што би вероватно само још више испровоцирало Каталонце.

Како је тада оценио Гинтер Мајхолд (Günther Maihold), стручњак за Шпанију из берлинске Фондације за науку и политику: „Шпанија улази у констелацију у којој су решења преговорима све мање вероватна“ (нав. према: „Napetosti u Kataloniji se nastavljaju“, *Deutsche*

направљена између просепаратистичких снага, с једне, и интегративистички оријентисаних следбеника политике централних власти, с друге стране, захватила не само читаво шпанско, већ и само каталонско друштво. Ова, на описан начин продубљена, политичка криза постала је највећа криза са којом се, након Франковог режима, Шпанија сусрела.

Штавише, постоји и концепт проширене каталонске независности, који се не односи само на Каталонију, већ и на све каталонске земаље, то јест сва подручја где се говори каталонски језик, а што укључује и Балеаре, део провинције Валенсија и Андору.²¹¹⁴ Неспорно је да Каталонци имају своју богату историју, културу и свој језик који данас има и статус званичног језика у каталонском региону. Но, у основи данашњих захтева за независношћу Каталоније, поред културно-идентитетских мотива, стоје и они економске природе, који се огледају превасходно у незадовољству системом редистрибуције финансијских средстава, односно новцем које централне власти издвајају за овај, један од најбогатијих шпанских региона (који, иако чини десети део шпанске територије, учествује са 20 одсто у укупном БДП ове земље).²¹¹⁵ Овај случај је управо показао све оне раније

Welle (Hrvatska), 21.09.2017, <http://www.dw.com/hr/napetosti-u-kataloniji-se-nastavljaju/a-40622333/27.09.2017/>). Ипак, јасно је било да, као и у многим другим случајевима, и у овом на крају једино преговори могу обезбедити излазну стратегију или неко дугорочно одрживо решење које би се остварило мирним путем.

²¹¹⁴ За овакву варијанту каталонске независности залаже се „Јединствена народна кандидатура“ (CUP), која је на позицији радикалне левице (в. „Блиц“ у Барселони: Каталонија, развод који много кошта“ /В. Станковић/, *Блиц*, 26.09.2017, <http://www.blic.rs/vesti/svet/blic-u-barseloni-katalonija-razvod-koji-mnogo-kosta/cx5> /26.09.2017/). Иначе, како је већ поменуто, реч је о партији која је постала чланица владајуће већине формиране у Каталонији након тамошњих ванредних парламентарних избора 2015. год.

²¹¹⁵ Такође, према подацима из 2015. год, Каталонија је тада имала нижу стопу незапослености (19,9 одсто) и виши просечан доходак по глави становника (27.000 евра) у односу на ове параметре на нивоу целе Шпаније (стопа незапослености од 23,7 одсто и просечан доходак per capita 22.000 евра). Према неким прорачунима који су урађени током ове каталонске „сепаратистичке грознице“ (изнео их је лист *La Vanguardia* из Барселоне), уколико би – након отцепљења од Шпаније – Каталонија самостално ушла у ЕУ, она би наводно заузела позицију 14. најјаче европске економије, између Данске и Финске, и на тој ранг-листи била би поприлично изнад Шпаније. Према: „Без љутње, збогом!“ Ово је следећи корак за Каталонију, 'свидело се то Мадриду или не'“ (В. Филиповић), *Блиц*,

поменуте слабости институционалне регионализације као модела модернизације националног идентитета, односно јачања његових либералних елемената, што ће рећи демократизације међугрупних односа базираних на партикуларним идентитетима, а ради постизања већег степена социјалне кохезије. Поред тога, он је још једном потврдио и тезу о подстицајном деловању транснационалних, регионалних интеграционих процеса, пре свега економског карактера, попут самих европских интеграција, на дезинтеграционе тенденције и процесе унутар националних држава.

Остаје да се види како ће Шпанија – и да ли ће она уопште успети у томе – да се избори са овим озбиљним изазовима и проблемима који погађају читаво њено друштво и државу. Такође, уколико ова земља успе да сачува своју целовитост, поставља се питање какве ће последице оваква ситуација и искуство са деловањем снажних дезинтегришућих фактора имати на њен већ дизајниран национални бренд, као и на њено будуће управљање националним идентитетом. Свакако да ће даље такво стратешко деловање изискивати додатне напоре и нову креативност. У контексту поменутих изазова, сасвим оправдано се може поставити и следеће питање: Колика је онда успешност ове земље у њеном брендирању, а која се толико истиче и потенцира, и да ли је њен успех уопште реалан, нарочито у оној димензији овог процеса која је усмерена на домаћу јавност и јачање њеног патриотизма, то јест осећаја лојалности према својој држави? Једини одговор који можемо овде дати јесте хипотетичког карактера. Наиме, право питање би било каква би ситуација била да шпанска држава није уложила тако велике напоре у своје структурне промене, економско јачање, редизајнирање и брендирање свог националног идентитета и његову промоцију? Вероватно би била неупоредиво гора, са много раније и у већем степену израженом радикализацијом сепаратистичких захтева, а врло је могуће да би, као пратећа појава тога, дошло и до милитаризације шпанског друштва. Друго, у овој причи није без значаја и већ поменута чињеница да је баскијска ЕТА 2011. године обуставила своје оружане активности; док у другачијем сплету политичких, економских и друштвено-културних околности Шпаније, то врло вероватно не би био случај. Може се, дакле, на линији Ван Хамове тезе закључити да у случају Шпаније, иако политике националног брендирања,

<http://www.blic.rs/vesti/svet/bez-ljutnje-zbogom-ovo-je-sledeci-korak-za-kataloniju-svidelo-se-to-madridu-ili-ne/h9vfvdy>, 28.09.2015 (28/09/2017).

структурних промена и модернизације очигледно нису (још увек) довеле до „супституције“ етно-национализама, постоји велика вероватноћа да се управо тим путем утицало на њихову пацификацију и да је, ако ништа друго, на тај начин одложена ескалација и радикализација сецесионистичких питања.

Но, основна поука која произлази из анализе овог случаја односи се на неопходност управо оног приступа о коме смо говорили. Она гласи да је ефикасно и делотворно национално брендирање – уз постизање жељеног (ре)позиционирања у међународном окружењу и измену постојећег односа домаће и стране јавности према држави у питању – могуће ако му се приступа на стратешки, свеобухватан, веродостојан, кохерентан и континуиран начин. Другим речима, стратешка политика националног брендирања мора да буде део одговорне националне политике идентитета, и то тако што ће бити пажљиво планирана и обухватити веома широки дијапазон активности које се непрекидно спроводе, уз добру и стручну координисаност, на свим фронтовима.

Иначе, овај пример Шпаније истиче се као узорит модел нарочито за младе и новонастале нације које су тек на почетку процеса формирања и у иницијалној фази изградње свог националног идентитета, те које због тога не могу носити бреме тако лошег историјског искуства дугог трајања, на основу чега би се развиле негативне асоцијације везане за њих; а, чак и када би оне постојале, самом чињеницом кратког трајања, не би биле дубоко укорењене и тешко променљиве, као што је то био случај са самом Шпанијом. Хоће се заправо рећи да, ако је Шпанија, са својим негативним историјским искуством, могла успешно спровести реобликовање и брендирање свог националног идентитета, онда је потенцијал ових земаља за добро позиционирање у глобалној арени и изградњу позитивног националног имица још већи.²¹¹⁶ У вези с тим, Гилморова полази, између осталог, и од претпоставке да су те новије државе мање и са мањим бројем становника,

²¹¹⁶ О томе такође говори Фиона Гилмор. Видети: Fiona Gilmore, "The potential for younger nations", у: иста ауторка, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit.*, стр. 282–283.

што – према њеном мишљењу – омогућује да се њима лакше управља. Такође, као њихову додатну предност коју треба искористити, ауторка види и то што грађани тих новоформираних држава обично показују већу лојалност према својој земљи и спремни су да јој служе, па и да потенцијално учествују у процесу њеног брендирања и реализацији националног бренда.

6.2.3. Србија пред изазовом националног брендирања

„Поносан сам што сам потекао из земљорадничког витешког народа, који је у непрестаној љутој борби за своје идеале и европску културу задужио Европу и свуда заслужио част и поштовање читавог света, нарочито велике Америке.“

Никола Тесла (1856–1943),
светски признат научник и иноватор српског порекла

6.2.3.1. Криза идентитета, негативни (ауто)стереотипи и вредносне компоненте националног бренда Србије

„Нигде на свету не говори се о нама тако ружно као код нас. Што је горе, нигде на свету не дозвољава се тако лако другоме да то чини као код нас.“

Милош Црњански (1893–1977),
један од највећих српских књижевника и
југословенски дипломата

„Човек који у себи нема ни трунке филозофског смисла иде кроз живот затворен у предрасуде настале из здравог разума, из уобичајених веровања његовог доба или његовог народа и из уверења која су се у његовој свести развијала без учешћа његовог промишљајућег ума.“

Бертранд Расел

У конститутивном смислу, Србија је, поред тога што је национална држава српског народа, и држава свих грађана који у њој живе (чл. 1 Устава Републике Србије).²¹¹⁷ Према последњем Попису из 2011. године, на територији Републике Србије, без обухвата Косова и Метохије, живи 7.186.862 становника.²¹¹⁸ Но, према званичним статистичким подацима Приштине, то јест резултатима Пописа који су тамошње привремене институције спровеле такође 2011. године, али који је од стране Срба био бојкотован, у јужној српској покрајини живи још 1,74 милиона људи, од чега Срби наводно чине тек 1,5 одсто. Треба, међутим, одмах рећи и то да, и поред тога што ове податке признаје бриселски Eurostat, политичке власти и

²¹¹⁷ Чл. 1 Устава Републике Србије, који је усвојен 2006. год, то дефинише на следећи начин: „Република Србија је држава српског народа и свих грађана који у њој живе, заснована на владавини права и социјалној правди, начелима грађанске демократије, људским и мањинским правима и слободама и припадности европским принципима и вредностима“. Устав Републике Србије, I део: „Начела Устава“, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006, http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav_odredbe.php?id=101; доступно и на: http://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html (07/11/2017).

²¹¹⁸ Попис 2011. године је спроведен на територији тзв. централне Србије и АП Војводине, али не и на територији АП Косова и Метохије, због непостојања услова, одн. познатих објективних ограничења услед одсуства ефективне власти и контроле државе над тим делом своје територије (што је случај био и са Пописом из 2002, док онај из 1991. такође не садржи податке за КиМ, али због тадашњег масовног бојкота албанског становништва). Важно је овде указати на још једну напомену, дату у Предговору књиге 1 Пописа („Национална припадност“): због бојкота Пописа 2011. од стране већине припадника албанске заједнице, у општинама Прешево и Бујановац „забележен је смањен обухват јединица пописа“, док позив на бојкот овог пописа у Рашкој области „практично није утицао на одзив грађана“. Видети: „Национална припадност“ (*Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*), Републички завод за статистику, Београд, 2012, стр. 3, www.popis2011.stat.rs. (07/11/2017).

органи Републике Србије изражавају скепсу у погледу тога, тврдећи, на основу одређених анализа и процена, да тамо има „бар 400.000 становника мање“, односно да их нема више од 1,3 милиона, од чега је око 120.000 Срба.²¹¹⁹ При томе, ако се имају у виду и друге етничке групе чији припадници такође тамо живе, према овој рачуници, испада да Албанаца на Космету има тек нешто више од милион. Поред осталог, већ и сам овај „косметски популациони ребус“ наводи на питање како је могуће да неки ентитет претендује на државност а да се не зна чак ни његов тачан број становника.

И поред поменутих, објективних ограничења, овде се, дакле, морамо држати званичног Пописа Републике Србије, спроведеног на њеној „ужој“ територији 2011. године. Према тим подацима, поред Срба који чине већинску и конститутивну етницу са 5.988.150 својих припадника (учествују са чак 83,32 одсто у укупној популацији), у Србији постоје још 44 различите националне, етничке или културне/верске групе, од којих њих 20 броји преко две хиљаде припадника. Најбројније мањинске групе су: Мађари који чине 3,53 одсто укупног становништва (има их 253.899); Роми са уделом од 2,05 одсто (147.604); Бошњаци – 2,02 одсто (145.278);²¹²⁰ Хрвати – 0,81 одсто

²¹¹⁹ Реч ј о процени која је урађена на основу анализе телефонског саобраћаја и броја мобилних телефонских прикључака по глави становника КиМ. Видети нпр: „Косметски популациони ребус: На Косову има више гласача него грађана“ (аутор Миленко Пешић), *Политика*, 17.06.2017, <http://www.politika.rs/scc/clanak/383133/Na-Kosovu-ima-vise-glasaca-nego-gradana> (30/09/2017).

Након мале излазности бирача од 41,4 одсто у изборном циклусу 2017. год. на Космету (ванредни парламентарни избори), отворено је питање броја укупног тамошњег живља, као и тога колико заиста тамо данас има Срба и Албанаца, после свих немиких догађаја, укључујући ту и погром Срба током марта 2004, али и чињеницу великог миграционог одлива самог албанског становништва, које, првенствено из социјално-економских разлога, али и због опште друштвене и политичке нестабилности, свакодневно емигрира у великом броју у правцу западноевропских земаља (само током 2016. год. са КиМ се иселило 40.000 људи, док су незваничне процене и знатно веће). Такође, многи указују и на повећану стопу морталитета и пад наталитета међу тамошњим албанским живљем. Све ово говори у прилог могућности да је званична приштинска статистика ипак у функцији манипулације бројкама зарад одређених политичких циљева.

²¹²⁰ У класификацијама националне припадности у пописима становништва у Србији (1948–2011), Бошњаци (енгл. *Bosniaks*) се, као посебна категорија, то јест етно-културна група, појављују тек од Пописа 2002. године, док је раније постојао само модалитет

(57.900); Словаци – 0,73 одсто (52.750); Црногорци – 0,54 одсто (38.527); и Власи – 0,49 одсто (35.330).²¹²¹ Ово је показатељ постојећег етно-културног мозаика српског друштва, односно његове етничке хетерогености која је у

муслимани, и то у смислу етничке припадности тек од Пописа 1961. Вероватно су зато муслимани у Попису из 1991. чинили 2,30 одсто, а према последњем Попису из 2011. год. тек 0,31 одсто (22.301) становништва Србије. Видети: „Класификације националне припадности у пописима 1948–2011“, у: „Национална припадност“ (*Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*), *op. cit.*, стр. 12.

²¹²¹ Овде су поменуте само оне етно-културне групе које учествују са најмање 0,5 одсто у укупној популацији Србије, но постојећу шароликост, одн. етничку хетерогеност српског друштва употпуњују и друге групе, као што су Албанаци, Горанци (који се као посебна категорија на попису појављују тек 2002.), Румуни, Македонци, Бугари, Буњевци (који су, као и Шокци, све до Пописа 1991. приказивани збирно у оквиру хрватске заједнице), Немци, Словенци, Руси, Русини, Украјинци (који су до Пописа 1971. збирно приказивани са Русинима) и др.

Важно је још једном дати напомену у погледу албанске заједнице у Србији. Према исказаним подацима из Пописа 2011, Албанаца има 5.809 (или 0,08 одсто); међутим, ово нису потпуни нити репрезентативни подаци о бројности албанске заједнице у Србији, како због поменутог бојкота Пописа од стране већине њених припадника на југу тзв. централне Србије, тако и због чињенице да Попис није спроведен на територији Косова и Метохије.

Занимљив је податак из овог пописа који показује да је у Србији, мада са изразитом тенденцијом опадања, још увек присутна категорија оних који се, у погледу своје националне припадности, изјашњавају као Југословени (премда је то један супранационални тип идентификације грађанског, тј. политичког, а не етно-културног карактера) и да они чине 0,32 одсто опште популације (има их 23.303); што је више него троструко мање у односу на претходни Попис из 2002. год. када их је било 1,08 одсто (80.721), а представља драстичан пад у односу на Попис из 1991. год. када их је било чак 4,09 одсто (320.168). То показује додатну сложеност идентитетског питања у српском друштву. Иначе, у објављеним подацима Пописа, табеларним упоредним приказом становништва према националној припадности, по пописима од 1948. до 2011. год, обухваћене су све оне групе које по последњем попису имају више од 2.000 припадника, док су подаци о осталим групама дати збирно у категорији „Остали“. Видети: „Национална припадност“ (*Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*), *op. cit.*, Табела А1 и Табела А2, стр. 14–15.

Такође, 0,43 одсто грађана (или њих 30.771) на овом Попису се изјаснило према својој регионалној или локалној припадности (нпр. Војвођани, Шумадинци и сл.), а чак 2,23 одсто (160.346) њих је искористило своје уставно право и могућност да се не изјасне о својој националној припадности (чланом 47 Устава Републике Србије јемчи се слобода изражавања националне припадности, те се прописује да грађани нису дужни да се о њој изјасне; в. Устав Републике Србије, II део: „Људска и мањинска права и слободе“, *op. cit.*, http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav_odredbe.php?id=101/07.11.2017/).

приличној мери изражена, макар када је реч о оној његовој петини коју чине грађани различите националне или етничке припадности, а која није српска.

Већ ови подаци, сами за себе, говоре о томе колико велики значај имају она, како смо их овде дефинисали, прва два стуба идентитетске политике за читаво српско друштво, државу Србију и српски народ генерално. Но, за њих није ништа мање важан ни трећи идентитетски стуб – политика националног брендирања. Србија се, наиме, већ дуго суочава са проблемима (и последицама тога) свог лошег националног имиџа у спољном окружењу и негативних (ауто)стереотипизација којима су изложени и она и српски народ, те екстерног конструисања, са позиција моћи, њеног националног идентитета, али и са дефицитом лојалности својих грађана и недовољним степеном кохезије свог друштва, укључујући ту и опасност од нових територијалних подела услед још увек присутних тенденција регионалног сепаратизма. Када се говори о овим сепаратистичким тенденцијама унутар српског друштва данас, ту се пре свега мисли на сепаратизам Албанаца са југа тзв. централне Србије,²¹²² али ту су и

²¹²² Још 1992. године Албанци на југу тзв. централне Србије одржали су нелегалан референдум о томе да тамошње општине са већинским албанским становништвом добију „територијалну аутономију са могућношћу припајања Косову“ (в. „Између партијске алавости и локалних потреба“, *Време*, бр. 972, 20. август 2009, www.vreme.com/cms/view/03.11.2017/). На том референдуму, који нису признале ни српске власти нити међународна заједница, преко 90 одсто гласалих је подржало ову сепаратистичку опцију. Након завршетка рата на КиМ јуна 1999. год. дошло је до радикализације и милитаризације албанског сепаратистичког покрета у тзв. Прешевској долини, када су албанске терористичке и паравојне снаге (самопроглашене за „Ослободилачку војску Прешева, Медвеђе и Бујановца“) започеле нападе који ће трајати током наредне две године и чија су мета првенствено били припадници и објекти полицијских снага Србије, те цивилно српско, али и албанско становништво, припадници УН, као и војне снаге СРЈ. Ови оружани сукоби су окончани крајем августа 2001. год, након што су албанске терористичке снаге разоружане, а до чега је дошло пошто је НАТО (Организација северноатлантског уговора; енгл. North Atlantic Treaty Organisation) – након отпочињања међуетничких сукоба у БЈР Македонији, такође испровоцираних од стране албанских паравојних формација – одобрио повратак југословенских безбедносних снага у тзв. Копнену зону безбедности. Према неким оценама које су стизале из региона, пре свега из Тиране, ова „Прешевска криза“ била је виђена као „тежа од оне на Косову“ ("The Presevo Crisis harder than the Kosovo one was" /Arian Leka/, *AIM Tirana*, February 26, 2001, <http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200103/10312-001-trae-tir.htm> /08.11.2017/). Наравно, тежа је била за позицију Албаније, како због грчко-бугарске иницијативе да се ово питање укључи у агенду за Самит држава учесница Процеса

потенцијални бошњачки, влашки, мађарски и други етнички мотивисани сепаратизми, па чак и један који је у значајној мери изражен а неетничког је типа – тзв. војвођански или, као што би неки помало и цинично рекли, „војвођанерски“²¹²³ сепаратизам.²¹²⁴ Како објашњава Милош Кнежевић,

сарадње у Југоисточној Европи (који је одржан фебруара 2001.), тако и због подршке коју су ЕУ, НАТО и ОЕБС дали плану Небојше Човоћа, тадашњег потпредседника Владе Републике Србије, за решавање ове кризе. Но, иако су ови сецесионистички покушаји албанских екстремиста пропали, то није значило и крај сепаратистичких тежњи Албанаца, на чијој се реализацији наставило радити уз употребу других, сада политичких средстава. На пример, оне су поново дошле до изражаја када је 2009. године у Србији усвојен Закон о регионалном развоју, којим је предвиђено формирање тзв. статистичких региона и чији је једини циљ (мада нису искључени ни ускостраначки интереси) требало да буде постизање равномерног и одрживог економског развоја земље и стварање услова за коришћење претприступних фондова ЕУ. Политички представници Албанаца, позивајући се управо на очување њиховог националног, верског и културног идентитета, листом су тада били за формирање или посебног албанског региона, који би обухватио пре свега општине Прешево и Бујановац, или таквог етничког подрегиона унутар Јужног региона, или евентуално једног ширег подрегиона у који би ушле још неке општине, као што су Босилеград и Трговиште. За ову последњу опцију заложил се Риза Халими – лидер Партије за демократско деловање (ПДД) и у то време једини албански посланик у Скупштини Србије. За већину албанских лидера са југа Србије опција припајања тамошњих општина са већинским албанским становништвом тзв. Косову тада наводно више није била реална, с обзиром на то да је оно у међувремену већ једнострано прогласило независност. Међутим, за неке, попут Јонуза Муслија, тада председника локалне скупштине у Бујановцу, то је и даље фигурирало као опција (према: „Између партијске алавости и локалних потреба“, *op. cit.*, www.vreme.com/cms/view/03.11.2017/). Такође, и током 2017. год, само сада од стране албанских политичара са Космета (тачније, од старне Рамуша Харадинаја – некадашњег команданта тзв. Ослободилачке војске Косова, а потом косовског премијера), у току тамошње изборне кампање могле су се чути претње у виду обелодањивања једног проширеног сецесионистичког пројекта о припајању чак трећине територије централне Србије (све до Ниша!) тзв. Косову, уколико Србија не избрише Космет из свог Устава (видети нпр: „Харадинај прети одузимањем трећине територије Србије“ /Дејан Спаловић/, *Политика*, 12.05.2017, <http://www.politika.rs/sr/clanak/380416/Haradinaj-preti-oduzimanjem-trecine-teritorije-Srbije/08.11.2017/>).

²¹²³ Милош Кнежевић, „Транзит – транзиција – трансформација: Претемељење државе недржаве на 'Три Т' подручју“, *op. cit.*, стр. 135.

²¹²⁴ Пројекат изградње партикуларног „војвођанског“ идентитета, позивањем на низ специфичности ове српске покрајине (у друштвено-економском и политичком смислу, те у погледу њеног историјског развоја и дугогодишњег аутономног статуса, њене мултиетничке и мултиконфесионалне структуре, итд), већ дуго постоји, а у његовој промоцији и афирмацији каткад су узимали учешће и покрајински органи власти. На пример, у јуну 2006.

„програм савременог сепаратизма у обескосовљеној и умањеној Србији

год. у Новом Саду је одржан округли сто на тему „Војвођански идентитет данас“, у организацији Скупштине АП Војводине и Хелсиншког одбора за људска права у Србији; а, према самој изјави организатора, жеља је била да се скрене јавна пажња и дају подршка и допринос афирмацији овог идентитета за који се процењује да има не само „снажне развојне и интегративне потенцијале“, већ и стратешки значај за Војводину „као етнички најплуралнији део Србије“, јер се наводно путем њега „осваја и шири простор етничке толеранције“. Видети: Павел Домоњи (прир.), *Војвођански идентитет*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2006, стр. 7.

О регионализацији као специфичном процесу и моделу демократизације, па и модернизације партикуларних етно-културних идентитета већ је било раније речи. Овде је важно истаћи да, иако овакав тип идентитета заиста може имати развојне и интегративне (у смислу шире, транснационалне регионалне интеграције), чак и кохезивне потенцијале, када је такав идентитетски инжењеринг превасходно у функцији сецесионистичког покрета, онда он свакако да има и субверзивне потенцијале спрам не само одређених политика идентитета, већ и саме државе и већинске, односно конститутивне етнице. Но, овај регионални идентитет може подразумевати само грађански тип идентификације са одређеном унутрашњом територијалном јединицом и/или ширим регионалним подручјем каква је нпр. централноевропска област. Дакле, никако не може бити реч о традиционалном типу идентитета у етно-културном смислу. Како је на једном недавно одржаном скупу под називом „Изазови: Војводина“ истакао социолог Алексеј Кишјухас: „Војвођански идентитет има смисла само као модерни централноевропски и европски идентитет, а не као још један традиционални идентитет који повлачи границе према другима“. Ипак, и он ће признати – мада говорећи о томе у једној позитивној конотацији – да је овај војвођански идентитет, као „антинационалан“ (превасходно спрам српског национализма) и „анационалан“, у ствари „политички субверзиван“ (нав. према: „Скуп: Војвођански идентитет има смисла“, *Аутономија: Портал грађанске Војводине*, 11. јун 2017, <http://www.autonomija.info/skup-vojvodanski-identitet-ima-smisla.html> /05.11.2017/). Наиме, извесне сепаратистичке тенденције везане за АП Војводину више се и не крију. На пример, недавно је председник Војвођанске партије, Александар Оцић – говорећи о потреби да Војводина добије статус републике и да онда наводно, у том новом статусу, буде у државној заједници са Србијом – јавно изјавио да „сепаратизам у Војводини постоји и биће све израженији, јер се од стране тренутне, актуелне централне власти у Србији спроводи морална, културолошка, етничка и економска тортура... Војводини и Србији су потребни нови уставни по којима би Војводина била дефинисана као република са свим елементима државности, а на основу већ освојених права која проистичу из последњег Устава СФРЈ 1974. године, а који је као такав био темељ за све данашње самосталне државе, бивше чланице СФРЈ“. При томе, није пропуштена прилика да се у име ове партије искаже безрезервна подршка сепаратизму у Каталонији, одн. њеним грађанима и грађанкама у погледу „њихове чврсте воље да живе у сопственој држави“. Нав. према: „Оцић: Војводина република, унутар заједничке државне заједнице са Србијом“, *Вестису24*, 27. октобар 2017, http://www.vestisu24.rs/vesti_2/odzic-vojvodina-republika (05/11/2017).

проткан је захтевима за издубљеним аутономијама, децентрализацијом и регионализацијом“.²¹²⁵ Међутим, даље каже он, „... окаснелим сепаратистима се привиђа реинкарнирани Милошевићев републички унитаризам; баук великодржавља у малој и оштећеној Србији“.²¹²⁶

У западној перцепцији новонастале земље са простора бивше Југославије, а пре свега оне са подручја тзв. Западног Балкана, дуго су фигурирале само као постсоцијалистичке, постјугословенске, послератне земље у транзицији, „недовршене државе“ и, као такве, оне су, гледано из те перспективе, биле тешко препознатљиве (што неки, пак, тумаче и као њихову могућу предност за њихово позиционирање у глобалној арени) услед недостатка њиховог традиционалног међународног имиџа,²¹²⁷ било што је овај у међувремену био изгубљен или, као у случају новостворених нација, зато што раније једноставно није ни постојао. Одредница „Западни Балкан“ дуго је представљала – а то је у значајној мери још увек случај – не само њихов географски и/или геополитички идентитет, већ и онај који произлази из такве „симболичке географије“.

То значи да је такво њихово екстерно одређење укључивало и све оне негативне слике и пејоративна значења који су повезивани са самим појмом Балкана, као што су: приписивање предмодерних и претполитичких одлика у које се убрајају етно-национализам, трибализам, варваризам, традиционализам, патријархалност, колективизам и поданички менталитет, примитивизам и заосталост сваке врсте; те одлика оријентализма;²¹²⁸

²¹²⁵ Милош Кнежевић, „Транзит – транзиција – трансформација: Претемељење државе не-државе на 'Три Т' подручју“, *op. cit.*, стр. 134.

²¹²⁶ *Ibid.*, стр. 135.

²¹²⁷ На то се указује у раду: Stjepo Martinovic, "Branding Hrvatska — a mixed blessing that might succeed: The advantage of being unrecognisable", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, 2002, стр. 315–316.

²¹²⁸ Оријенталистичким одликама Балкана, као симболичкој географији бивше Југославије, с посебним интересовањем бавила се Милица Бакић-Хејден. Видети на пример: Milica Bakić-Hayden, Robert M. Hayden, "Orientalist variations on the theme 'Balkans': Symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics", *Slavic Review*, 51.1, 1992, стр. 1–15; Милица Бакић-Хејден, „Репродукција оријентализма: Пример бивше Југославије“, *Филозофија и друштво* XIV, 1998, стр. 101–118. Такође, за ту тему видети и: Ели Скопетеа, „Оријентализам и Балкан“, *Историјски часопис*, XXXVIII, 1991, стр. 131–143.

агресивност; дубоко укореењена међуетничка и међуверска мржња; висок ниво конфликтности и фрагментираности; сталне склоности ка даљем атомизовању, то јест уситњавању простора, што се именује појмом балканизације; и друго. Б. Шијаковић, настојећи да демаскира функцију и смисао тих антибалканских стереотипа и стигматизације овог простора, изводи веома јасан закључак: „... општи смисао стигматизовања, који се састоји превасходно у производњи страха, стварању стереотипа и успостављању социјалне контроле (дакако и политичке и војне – прим. А. М. Ј.), неизоставно (је) био садржај антибалканске феноменологије другости“.²¹²⁹ Занимљив је и један опис односа Балкана и Европе или, боље рећи, Европе спрам овог подручја и саме Србије као његовог централног дела, где се, путем метафоре о цврчку и мраву, жели указати на ту имагинарно конструисану и стереотипну супротност као својеврсну симболичку опозитност ових просторних ентитета: наспрам слике рационалних, вредних и богатих „мрава“, што ће рећи европских друштава (или „нација европске вокације“), развија се пројекција ирационалних, односно стихијских, лењих и сиромашних „цврчака“, то јест балканских народа.²¹³⁰

Из наведених разлога, за неке државе са овог простора, а ту пре свега мислимо на Хрватску у којој се негира било каква њена повезаност („ни историјска ни нека друга постојећа веза“) с појмом Балкана, и сама одредница „Западни Балкан“ „остаје... један потпуно неприхватљив 'бренд'“.²¹³¹ Но, за хрватски национални бренд неприхватљива је била и једна друга, такође техничка, али истовремено и геополитичка и геосимболичка

²¹²⁹ Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, оп. cit, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

²¹³⁰ Ову метафору о цврчку и мраву, базирану на Лафонтеновој басни, употребио је румунски антрополог и социолог – Винтила Михаилеску (Vintila Mihăilescu), управо како би сликовито описао тај стереотипни однос Европе према Балкану и саму есенцију балканизма као таквог. Видети: Винтила Михаилеску, „Балканизам духа“ („Balkanism of the mind“), у: Душан И. Бјелић, Обрад Савић (ур.), *Балкан као метафора: Између глобализације и фрагментације*, Београдски круг, Београд, 2003, стр. 191; уп. Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, оп. cit, ф.н. 26, стр. 117.

²¹³¹ Све нав. према: Stjepo Martinovic, "Branding Hrvatska — a mixed blessing that might succeed: The advantage of being unrecognisable", оп. cit, стр. 316.

одредница или недовољно јасан политички идиом који је требало да супституише онај први, а реч је о Пакту стабилности за Југоисточну Европу. Према објашњењу које је дао Стјепо Мартиновић: „Како је Пакт стабилности покренут из Сарајева, доводећи Хрватску под кишобран његовог имица, то би могло поново, као током рата у бившој Југославија, да повеже Хрватску са Босном и Херцеговином, која је, у погледу многих политичких аргумената, најмање пожељна да буде 'сестра близнакиња'.“²¹³²

Ту се, дакле, не ради само о тенденцији и пракси појединих држава са овог простора да се што је могуће више дистанцирају од идентитетске одреднице „Балкан“, већ и о тактичком деловању западних центара моћи у правцу преименовања тог простора употребом једне наводно нове, а заправо такође старе одреднице каква је „Југоисточна Европа“.²¹³³ Она не само да је

²¹³² *Ibid.* У погледу поменуте везе између ове организације усмерене на регионалну сарадњу и симболике Сарајева, треба дати нека прецизнија одређења. Наиме, Пакт о стабилности ЈИЕ је на Самиту у Сарајеву 30. јула 1999. год. почео да функциониса, док је заправо претходног месеца (10. јуна исте године) у Келну лансиран, то јест промовисан од стране тзв. међународне заједнице, одн. Европске уније уз подршку и активно учешће САД и Русије (више од 40 земаља и организација је учествовало у усвајању његовог основичког документа), а с циљем да се обезбеди дугорочна стратегија за спречавање нових криза на овом простору. Након гашења овог Пакта, како би његове иницијативе наставиле и даље да функционисају, оне су преузете у оквиру институционално ојачаног Процеса за сарадњу у Југоисточној Европи – ПСУЈИЕ и ноформираног Регионалног савета за сарадњу – РСС (основан је фебруара 2008. године). Но, на састанку министара спољних послова држава учесница Процеса за сарадњу у ЈИЕ, одржаном 10. маја 2007. у Загребу, одлучено је да седиште Секретаријата РСС буде управо у Сарајеву.

Иначе, „РСС је функционално повезан са Процесом сарадње у ЈИЕ и представља његову институционално – логистичку подршку... При томе, Процес сарадње у ЈИЕ је фокусиран на политичку, а РСС на секторску сарадњу у региону“ (према: „Регионални савет за сарадњу /РСС/“, Министарство спољних послова Републике Србије, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/eu/regionalna-saradnja/rcc?lang=lat/25.10.2017/>). Учеснице РСС су свих 12 земаља учесница Процеса сарадње у ЈИЕ, Тројка ЕУ (Секретаријат Савета ЕУ, ЕК, председавајућа земља ЕУ), као и 46 учесница које чине земље и институције које активно подржавају процес регионалне сарадње у ЈИЕ.

²¹³³ Поред неких других аутора, о преименовању и супституисању Балкана увођењем одреднице „Југоисточна Европа“, говори и Катерина Колозова из Института друштвених и хуманистичких наука у Скопљу: „... гушећи се у крви југословенских ратова, име 'Балкан' умире док истовремено на свет долази име 'Југоисточна Европа'. Балкан умире (и то онако 'како му приличи' – у крви), а Европа се поново рађа – на балканској територији“. Катерина Колозова, „Идентитет (јединства) у изградњи: О смрти 'Балкана' и рођењу 'Југоисточне

требало да буде, у идентитетском смислу, прихватљивија за државе са овог простора, већ и да пружи могућност за пројекте са једним ширим геополитичким обухватом. С тим у вези Шијаковић даје једно значајно упозорење: „Брисање имена Балкан је брисање једне неизбрисиве стварносне референције, и брисање трагова моћи; поништење имена Балкан је поништење објекта овладавања у његовој особености, да би тако тоталитет био доминантан а доминација тотална; 'дебалканизација' Балкана је бекство од Балкана и бекство од одговора на важно питање: Ко је 'балканизовао' Балкан?“²¹³⁴

Поред горенаведених, „крајње негативних перцепција“ које су, кроз специфичан балканистички дискурс, конструисане од стране Запада, С. Мартиновић издваја још један, веома значајан идентитетски проблем за Хрватску, а ми бисмо додали да је то још један заједнички именитљ за све земље са простора бивше Југославије. Реч је о томе да овај простор представља „окружење постсовјетске источне Европе, која се и даље (од стране Запада) види као један нејасан конгломерат бивших колонија Москве, које су како без свог индивидуалног карактера, тако и без оних карактеристика које чине заједничко европско наследство“.²¹³⁵ Но, оно што је

Европе“ ("Identity /of unity/ under construction: On the death of the 'Balkans' and the birth of 'Southeast Europe'"), у: Душан И. Бјелић, Обрад Савић (ур.), *Балкан као метафора: Између глобализације и фрагментације*, *op. cit*, стр. 295.

²¹³⁴ Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „дружности“ Балкана*, *op. cit*, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

²¹³⁵ Stjepo Martinovic, "Branding Hrvatska — a mixed blessing that might succeed: The advantage of being unrecognisable", *op. cit*, стр. 316. Поменути аутор, на основу своје анализе, закључује да „Хрватска не може да одреди свој идентитет сама“, већ само „путем критичке компарације свих изворних одлика земље са онима од својих суседа и нација које творе њено геополитичко, економско, друштвено и културно окружење“ (*ibid*, стр. 315). Као обавезан корак у процесу редизајнирања хрватског националног имица, он предлаже израду компаративне студије о свим сличностима и разликама између ове земље и њеног окружења, при чему се ту мисли пре свега на њено непосредно окружење, које чине средњеевропске, балканске и медитеранске земље, потом и на остале постсоцијалистичке источноевропске земље, као и на постојеће и будуће чланице Европске уније. При томе се посебно истиче важност изградње предности Хрватске у односу на земље њеног непосредног окружења: „Стога би маркетиншки идентитет Хрватске требало да буде 'технолошки' високо компатибилан са успешним моделима у Европи и широм света, као и довољно специфичан

такође заједничко за све земље овог региона јесте њихово опредељење за европске интеграције, из чега произлази и једна нова димензија њихове националне идентификације, везана за развој осећаја припадања оном што се назива „европско грађанство“ и укључивање и интериоризацију елемената заједничког, европског идентитета. А то се свакако мора имати у виду и када је реч о редизајну њиховог имица и изградњи њиховог националног брэнда.

Дерек Хол, који се бавио, између осталог, развојем националног брэнда и (поновном) изградњом имица бивших југословенских република, а у контексту односа националног идентитета и туризма, добро је уочио сву тежину изазова са којима су се на том пољу ове земље суочиле након дезинтеграције заједничке им државе и оружаних сукоба који су се одиграли на њеном простору. Наиме, оне су се суочиле са растакањем, односно нестанком националног брэнда Југославије, као земље која је, како каже овај аутор, имала развијену и успешну туристичку индустрију, те „поништавањем значајног развоја туризма“, али и потпуним урушавањем некадашњег заједничког имица, који су делиле у оквиру ове државе, а који је на Западу или бар на западним туристичким тржиштима имао позитивну перцепцију.²¹³⁶ Тежину позиције у којој су се ове земље нашле Хол описује на следећи начин: „Новонастале, независне државе морале су да оставе своју југословенску и комунистичку прошлост иза себе, да успоставе нов национални идентитет (иако заснован на историјским елементима /или субјективној и инструменталној интерпретацији истих – прим. А. М. Ј./) и да стекну поверење за улагање у (њихову – прим. А. М. Ј.) економску реконструкцију“.²¹³⁷ Због негативног искуства током раних 90-их година прошлог века – у шта Хол убраја дезинтеграцију земље, ратне сукобе и скретање ка тоталитаризму у неким од бивших југословенских република, а што је утицало на одбојност у перцепцијама свих ових земаља – читав

да би успоставио јасну предност у односу на конкуренте међу европским земљама које су данас у транзицији, а сутра део уједињене Европе“ (*ibid*, стр. 316). Иначе, Стјепо Мартиновић је био уредник и новинар хрватских *Вјести*, колумниста, али и службеник у Министарству за европске интеграције Владе Републике Хрватске и, што је посебно значајно, члан Радне групе председника Хрватске за редизајн хрватског националног имица.

²¹³⁶ О томе у: Derek Hall, "Brand development, tourism and national identity: The re-imaging of former Yugoslavia", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, April 2002, стр. 323.

²¹³⁷ *Ibid*.

простор „некадашње релативно отворене Југославије“ (укључујући ту чак и Словенију у којој је сукоб трајао мање од недељу дана) нашао се „у потпуном контрасту“ у односу на друге посткомунистичке земље Централне и Источне Европе. Јер, у овим другим посткомунистичким државама у то време, то јест у непосредном периоду након краха комунизма (1989–1992), увелико се већ радило на „стимулисању развоја нових и релативно дистинктивних имица“ везаних за њихову новонасталу отвореност и суштинску трансформацију.²¹³⁸

Но, можемо рећи да већина ових земаља и даље има тај тежак, вишеструки задатак пред собом – да, с једне стране, развију свој национални бренд, укључујући и бренд државе као туристичке дестинације, при чему значајну улогу треба да има њихов нов или ревитализован национални идентитет; а, с друге, управо се од туризма очекује да помогне не само у процесу привредне обнове и економског развоја земље, већ и у пројекцији и промоцији њеног националног идентитета. Заправо, искуства земаља са простора бивше Југославије указују на три значајна аспекта националног брендинга и његову улогу у транзиционим процесима. Према Холовим налазима, ове државе и њихова искуства на егземпларан начин показују: (1) „покушаје да се националним брендирањем одговори на нове политичке и економске околности“; (2) „тесну међусобну везу националног идентитета и туристичког брендирања“; и (3) „тесну повезаност између економских и политичких захтева за реобликовање имица, посебно у погледу страних инвестиција (укључујући туристичку индустрију и повезане услуге) и улоге земље у заједничкој европској кући“.²¹³⁹

Међутим, ако се Хрватска и друге земље са простора бивше Југославије сусрећу са овако тешким проблемима националне идентификације и изградње свог позитивног имица, изазови који с тим у вези стоје пред Србијом су многоструко већи, и то из више разлога. Наиме, Србија и, нарочито, српски народ већ више од четврт века, односно три пуне деценије, суочени су са дубоком кризом идентитета и веома распрострањеним и комплексним идентитетским проблемима. С друге стране, а то је такође у тесној вези са овим претходним, они су били

²¹³⁸ Према: *Ibid*, стр. 326.

²¹³⁹ *Ibid*, стр. 325.

изложени и разарајућем дејству антисрпске пропаганде и, последично, бројним и веома израженим негативним (ауто)стереотипима.

Иако су Срби током новије историје веома често оптужвани, са различитих страна, за национализам најгоре врсте, што ће рећи шовинизам, они не само да „у свом националном идентитету немају државотворни елемент као многи други народи“, ²¹⁴⁰ већ немају ни континуиран, а ни конзистентан однос према свом етно-културном идентитету кога су се, како историјско искуство потврђује, одвећ „олако“ одрицали или су се, пак, сувише „лежерно односили према својој традицији и културном наслеђу“. ²¹⁴¹ Професор Владимир Првуловић на следећи начин објашњава то одсуство елемента државотворности код Срба и дефицит респектабилности према својој држави:

„За Србе, држава је кроз историју дуго била окупаторски страни фактор кога треба максимално бојкотовати и ометати, а када је настала српска држава, она је сматрана за паразитски организам који порезима, страхом и запрећеним казнама, уводи и спроводи немилосрдне намете народу. Срби ни данас немају довољно респектабилан однос према сопственој држави, какав је уобичајен у многим земљама“. ²¹⁴²

Уосталом, у очувању српског националног и културног идентитета, духовности, традиције и обичаја који српски народ чине национално аутентичним и самосвојним – управо из поменутих историјских разлога вишевековне стране (османске) окупације српске државе, али и каснијих честих ратова – кључну улогу није имала ниједна световна институција (изузев војске, у смислу очувања извесних врлина и вештина везаних за саму војничку традицију), већ Српска православна црква (СПЦ). Међутим, црква и религијско наслеђе, које чини важан део културног наслеђа код Срба, то јест значајну компоненту њиховог традиционалног етно-културног идентитета,

²¹⁴⁰ Владимир Првуловић, „Фабриковање идентитета (5): Регионално аутентични Срби“, *Политика*, 25.10.2016, <http://www.politika.rs/scc/clanak/366340/Pogledi/Regionalno-autenticni-Srbi> (01/04/2017).

²¹⁴¹ *Ibid.*

²¹⁴² *Ibid.*

били су једна од главних мета југо-комунистичке државе, односно српске комунистичке клике. Оне су, у складу са својом званичном, интернационалистичком идеологијом (марксистички утемељен интернационализам или тзв. пролетерски интернационализам) – која је у ствари била анационална (или чак, када је реч о Србији и српском етносу, антиационална) и атеистичка (а у појединим фазама заправо антитеистичка)²¹⁴³ – форсирале ривалски однос према цркви и њено потпуно маргинализовање. Но, истине ради, важно је истаћи и то да се „показало (се) да су припадници православне цркве, мање због страха од репресије а више због конформизма и разлога утилитарне природе, далеко били склонији

²¹⁴³ Нарочито ригидан однос према цркви и религијском наслеђу постојао је током прве, послератне фазе развоја југо-комунистичке државе, те се у том периоду државни атеизам може означити као тзв. експлицитни атеизам или антитеизам, у складу са концепцијом коју је развио публициста Џорџ Смит (George H. Smith). Више о експлицитном и имплицитном атеизму као одређеним подврстама атеизма, видети: George H. Smith, *Atheism: The Case Against God*, Prometheus Books, Buffalo, New York, 1979, нарочито стр. 13–18.

Касније, пак, однос југословенских комунистичких власти према религији био је не само генерално мање ригидан, већ је и варирао према појединим главним религијама и њиховим представницима. О томе, као и уопште о државном или тзв. службеном атеизму као важној компоненти владајуће комунистичке идеологије у социјалистичкој Југославији, видети у: Александра Мировић, „Склоност Срба ка прихватању супра- и трансационалних идентитетских категорија: Југословенство и 'евроунијство'“, у: Момчило Суботић (ур.), *Српско питање на Балкану* (Зборник радова са истоименог научног скупа са међународним учешћем), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 400–402.

Што се тиче односа југо-интернационалиста према нацији, како смо у горенаведеном раду објаснили, „негирање значаја нације, пре свега у смислу етноса, али и као грађанске нације, ишло је дотле да се пропагирало како је њихова (мисли се на комунисте) националност пролетерска. Тако је стратификациони, тј. класни идентитет постао једини валидни групни идентитет“ (*ibid*, стр. 399). Ову подвалу тзв. пролетерског интернационализма веома сликовито је описао књижевник Витомир Пушоњић: „Дуготрајном пропагандом су пролетерске фантазије о вечној срећи – иако су нас у њу утеривали силом – временом прихватане од већине, па смо напоследку поверовали у индустријски рај... Тако се и наша национална свест неприметно мењала у пролетерску, интернационалну, из које су нестајале вековне вредности по којима смо живели, али и само сећање на насиље којим смо 'усрећени'“ (Витомир Пушоњић, „Горки плодови интернационализма“, www.srpskapolitika.com/10.08.2013/; видети и: Александра Мировић, „Склоност Срба ка прихватању супра- и трансационалних идентитетских категорија: Југословенство и 'евроунијство'“, *op. cit*, стр. 400).

прикривању, потискивању или чак напуштању свог верског идентитета од припадника друге две велике верске групе“.²¹⁴⁴

Заправо, са развојем југословенске идеје, најпре у њеној монархистичкој форми из међуратног периода и нарочито у њеној каснијој комунистичкој варијанти, доћи ће до скоро потпуног растакања или декомпоновања партикуларног, српског етно-културног идентитета. Стога и није претерано рећи да је код Срба у то време „наступила делимична историјска амнезија према културном националном идентитету“.²¹⁴⁵ Далекосежне, па и опасне последице тога постаће манифестне у југословенској кризи и постјугословенском транзиционом периоду, а осећају се и данас када смо сведоци колико може бити тежак, мукотрпан и спор процес обнове националног идентитета, уз његово реконструисање и редеофинисање на модернизованим основама. Југословенска идеја је, наиме, посебно плодно тло нашла на простору Србије и Црне Горе, где је југо-идентитет био и најраспрострањенији и најотпорнији на промене, а о томе сведоче истраживања и неких страних стручњака.²¹⁴⁶ Једноставно, док неки други јужнословенски народи, попут, на пример, Словенаца и Хрвата, никада нису искрено и до краја усвојили југословенски супранационални модел идентитета, „Срби су га први прихватили, а последњи су га се одрекли“.²¹⁴⁷ Тако је и 1991. године, у време разбуктавања југословенске кризе, у Србији постојао још увек значајан број Југословена (4,09 одсто или 320.168 њих), а видели смо да и последњи Попис из 2011. године још увек бележи ту

²¹⁴⁴ *Ibid*, стр. 402.

²¹⁴⁵ Владимир Првуловић, „Фабриковање идентитета (5): Регионално аутентични Срби“, *ор. cit*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/366340/Pogledi/Regionalno-autenticni-Srbi> (01/04/2017).

²¹⁴⁶ На пример, резултати истраживања које је спровео раније поменути амерички професор словенских језика и књижевности – Ендру Барух Вахтел, показали су да, док су у појединим југословенским републикама језик и књижевност, односно културна и образовна политика, имали снажан утицај на јачање тамошњих национализма, то није био случај у Социјалистичкој Републици Србији и Социјалистичкој Републици Црној Гори. Видети: Ендру Барух Вахтел, *Стварање нације, разарање нације: Књижевност и културна политика у Југославији*, *ор. cit*, стр. 214–232; уп. Александра Мировић, „Склоност Срба ка прихватању супра- и транснационалних идентитетских категорија: Југословенство и 'евроунијство'“, *ор. cit*, стр. 403.

²¹⁴⁷ Владимир Првуловић, „Фабриковање идентитета (5): Регионално аутентични Срби“, *ор. cit*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/366340/Pogledi/Regionalno-autenticni-Srbi> (01/04/2017).

категорију становништва (која чини 0,32 одсто опште популације или, у апсолутним бројкама, 23.303), мада сада већ постоји јасна тенденција њеног драстичног опадања.²¹⁴⁸

Даље, српски национални и културни идентитет није „компактно профилисан“ и он заправо представља „разноврстан и регионално аутентичан идентитет“,²¹⁴⁹ што додатно компликује идентитетску причу код Срба и ствара утисак да код њих упоредо постоје различити групни идентитети овог типа. Иако се ово у савременим дискурсима о српском националном идентитету неретко, случајно или намерно, превиђа, реч је о веома важном моменту и фактицитету који је сасвим извесно утицао (а могуће је да и даље томе доприноси) на генерисање кризе идентитета код Срба. Наиме, у свим сегментима овог идентитета Срби су развили различито профилисане вредносне и идентитетске оријентације, већ у зависности од окружења и страних управа под којима су се нашли. Тако су се

„прилагодљиви Срби (су се) сасвим различито профилисали под Турцима у централној, источној и јужној Србији (одлике оријенталне културе), под Аустроугарима у Војводини, Славонији и Крајини (западне вредности, мерила и навике), под Латинима у Далмацији, Лици, Кордуну, Дубровачкој регији, Херцеговини и Истри... У крајевима где то није било могуће, као у Босни и Санџаку и долинама река и уз главне саобраћајнице, због брига за опстанак или бављење занатима и послом, под принудом или уз лукавство, прихватили су прелазак у муслиманску веру, а под западним освајачима и за време НДХ, силом је наметнуто по католичавање. Требало би подвући да Срби муслиманске и католичке вере чине, такође, део српског

²¹⁴⁸ Видети о томе почетак ове секције, где се говори о етно-социјалној структури Србије и уделу појединих националних и етничких група у њеној општој популацији.

²¹⁴⁹ Видети: Владимир Првуловић, „Фабриковање идентитета (5): Регионално аутентични Срби“, *op. cit.*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/366340/Pogledi/Regionalno-autenticni-Srbi> (01/04/2017).

националног бића, а да су кроз историју, грешкама државе или цркве, из њега били искључивани“.²¹⁵⁰

Ова способност прилагођавања или, можемо чак рећи, олака прилагодљивост, с правом се тумачи као „одлика менталитета (која) је, на дужи рок, растакала културни и национални фундамент српског народа“.²¹⁵¹ И као што је та склоност ка прилагођавању сопственог идентитета или, пак, прихватању и интериоризовању туђих идентитетских вредности и елемената, у складу са постојећим околностима, водила ка постепеном растакању српског културног и националног идентитета, тако ће и касније, у условима развоја идеје југословенства, исказана склоност ка безрезервном прихватању потпуно новог, наднационалног идентитетског модела, водити ка скоро потпуном забору сопственог идентитета. Но, постјугословенска криза идентитета, уз брз развој и снажну промоцију нове идентитетске идеје каква је идеја „евроунијства“²¹⁵² – која је ваљда требало да попуни идентитетски вакуум настао „разби-распадом“²¹⁵³ супранационалне политичке заједнице

²¹⁵⁰ *Ibid.*

²¹⁵¹ *Ibid.*

²¹⁵² О разлозима за преференцију овог, у језичком смислу, можда и рогобатног термина – „евроунијство“, у односу на сличан израз „евроунијатство“ који је чак и у фреквентнијој употреби, видети: Александра Мировић, „Склоност Срба ка прихватању супра- и транснационалних идентитетских категорија: Југословенство и 'евроунијство'“, *op. cit.*, ф. н. 1, стр. 390. Један од разлога који се ту наводе односи се на избегавање било какве конотације у вези са црквеним унијатством. Такође, важно је нагласити и то да када се говори о „евроунијству“, мисли се не само на одређену идеју, већ и идеологију, јер је и овој идеји, баш као и у случају југословенства, инхерентно и одређено идеолошко уверење.

Такође, ваља поменути и то да постоји извесна тенденција у српском друштву и народу да се идеја југословенства супституише не само „евроунијством“, већ и једном широм и, по последицама, далекосежнијом идејом, каква је идеја евроатлантизма. Видети нпр: Момчило Суботић, „Србија између југословенства и евроатлантизма“, *Политичка ревија*, вол. 11, бр. 1, 2012, стр. 137–162.

²¹⁵³ Потребно је дати једно појашњење у вези са употребом термина „разби-распад“ у случају када се жели подробније описати процес дезинтеграције друге Југославије. Овом кованицом – коју је у српску политикологију увео Милош Кнежевић – жели се указати на једну важну, али ипак често занемарену чињеницу да се дезинтеграциони процес на простору бивше Југославије одвијао под дејством два реда фактора: спољашњих и унутрашњих. Поред тога, Кнежевић је објаснио и парадокс два супротна начина деловања спољног фактора у том процесу, за које је конструисао и посенбе називе комбиновањем речи из познатих, старих латинских изрека: *divide et solve* (подели и раздвајај!) и *impera et coagule*

која је до тада фигурирала као предмет идентификације, то јест као основ југо-идентитета, и крахом (другим по реду, а питање је да ли и коначним) југословенске идеје која је код Срба имала вишедеценијску супрематију²¹⁵⁴ –

(владај и спајај!). Док је први начин деловања спољног фактора био карактеристичан за дезинтеграциону фазу („време растакања“), други начин је обележио интегративну и конструкциону фазу („време згрушњавања“). Дакле, у првобитној, транзитној фази укидања државе спољни фактор је деловао по првом принципу, подстичући и подржавајући сецесију, а против интегралистичког отпора; након тога, у посттранзитном периоду, долази до промене политике екстерног фактора који је сада, пак, делујући у складу са оним другим принципом, подржао интегралност новонасталих творевина и истовремено се супротставио њиховој фарагментацији. Додајмо још и то да је, након тога, у случају Србије опет примењен први принцип. Како Кнежевић закључује: „У тој циничној промени садржана је гипка *гео/политичка етика територијалног и демографског редизајнирања* (курзив – А. М. Ј.) ... Редизајнирање облика је истовремено и редимензионирање величине и снаге... Регионално редизајнирање обухвата процесе деструкције, конструкције, реконструкције у свим доменима, унутар сва 'Три-Т подручја'“ (транзит, транзиција и трансформација – прим. А. М. Ј.). Милош Кнежевић, „Транзит – транзиција – трансформација: Претемељење државе недржаве на 'Три Т' подручју“, *op. cit.*, стр. 129–130; видети и одељке 2 и 3 истог рада, стр. 123–126. Такође, више о погледу поменутог аутора на дезинтеграционе процесе на југословенском и српском простору, видети у: Милош Кнежевић, *Парадигма распада*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.

²¹⁵⁴ Реч је о идентитетском вакууму као новоствореној празнини на пољу колективне идентификације која се код Срба јавила услед „разби-распада“ (Милош Кнежевић) југословенске политичке заједнице и тиме нестанка њиховог дотадашњег предмета идентификације, с једне стране, и скоро потпуне расточености оног традиционалног партикуларног идентитета, с друге, али и недостатка неког новог идентификационог обрасца. О томе, као и о схватању да управо овде лежи један од узрочника такве појаве каква је југо-носталгија, која је и данас међу овим народом у приличној мери распрострањена, говорили смо једном ранијом приликом: Александра Мировић, Интервју на тему југо-носталгије и евроинтеграција (разговор је водила Ержика Пап-Рељин), за емисију „Документ: Памтим само срећне дане“, ТВ Војводине, 23. фебруар 2010. год.

О „другој смрти југословенске државе“ (*"the second death of Yugoslavia"*) и „другој смрти југословенске идеје“ (*"the second death of Yugoslav idea"*) говорио је, пак, професор Денисон Русинов (Dennison Rusinow). Видети: Dennison Rusinow, *"The Yugoslav idea before Yugoslavia"*, у: Dejan Đokić (ed.), *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, University of Wisconsin Press, Hurst & Company, London, 2003, стр. 11. Но, како смо на једном месту закључили, испоставило се да тај, други по реду крах југословенске државе и југо-идеје није значио нестанак и самог „духа“ југословенства: „... он је, доживевши на неки начин реинкарнацију у виду новог духа 'евроунијства', ипак опстао, пре свега у смислу оне његове суштинске димензије – снажне наднационалне идентитетске оријентације и привржености идеји међусобне блискости и супра- или трансационалне интегрисаности у бити

утицали су на обнављање или поново показивање склоности ка прихватању једног новог заједничког идентитета какав је европски, који је за сада још увек транснационалног карактера, али са одређеним тенденцијама за његово претварање такође у наднационални тип идентификације. Дакле, ова склоност значајног дела српског народа ка прихватању супра- и транснационалних идентитетских категорија јесте историјски условљена, али и емпиријски доказива.²¹⁵⁵ Сматрамо да управо таква склоност у самоидентификацији Срба, поред осталог, јесте и „један од кључних аргумената у оповргавању оне више него штетне, а подметнуте, лажне и пропагандно конструисане (како 'споља' тако и 'изнутра'...) тезе о ксенофобичности, националном шовинизму и верском фундаментализму као битним одредницама српског националног идентитета“.²¹⁵⁶

Резултати бројних истраживања јавног мњења у Србији о европској оријентацији њених грађана и њиховој подршци процесима евроинтеграција потврђују да прилично распрострањено прихватање идеје „евроунијства“ – која представља не само европску интеграциону већ и идентитетску идеју – јесте један континуиран тренд, мада са извесном варијабилношћу у снази. На пример, сондаже Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду, које су се спроводиле још од друге половине 90-их година прошлог века, јасно су показале да је у периоду 1996–2005. године становништво Србије било већински или изразито већински опредељено за улазак земље у Европску унију (50–86 одсто), а слични резултати у истом периоду су били и у погледу постојања поверења у европске институције.²¹⁵⁷

различитих, мада у неком погледу и сродних народа“. Александра Мировић, „Склоност Срба ка прихватању супра- и транснационалних идентитетских категорија: Југословенство и 'евроунијство““, *op. cit.*, стр. 413.

²¹⁵⁵ О таквој, историјски условљеној и емпиријски доказивој склоности Срба ка прихватању супра- и транснационалних идентитетских категорија, говорили смо управо у: *Ibid*, стр. 389–418.

²¹⁵⁶ *Ibid*, стр. 410.

²¹⁵⁷ Видети о томе: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, Графикон 5 и Графикон 6, стр. 328–329.

Такође, истраживања јавног мњења о односу грађана Србије према Европској унији која редовно, на сваких шест месеци, од 2002. године спроводи Канцеларија, односно сада Министарство за европске интеграције Владе РС (2017. године ова надлежност је институционализована као засебан владин ресор), показала су да је, од почетка ове истраживачке праксе па све до друге половине 2010. године, када је започет тренд опадања, подршка уласку Србије у ЕУ била углавном око или изнад 60 одсто, а највећа је забележена током децембра 2003. и новембра 2009. године, када је износила 72, односно 73 одсто. Но, у периоду од краја 2011. до краја 2014. године та подршка је износила од 41 до 51 одсто, док се бројност оних који су се противили уласку земље у ЕУ кретала у распону између 24 и 33 одсто.²¹⁵⁸ Занимљиво је, пак, да се, међу категоријом „евроскептика“, јула 2013. године само 6 одсто њих противило евроинтеграцији земље због „пропасти нашег идентитета и државе“. Такође, током истраживања из јула 2013, као и децембра 2014. године, око трећина испитаника је изјавила да постојећа слика ЕУ у њима изазива позитивну или веома позитивну реакцију (28 одсто 2013. године, односно 33 одсто 2014.), наспрам сличног процента оних који су се изјаснили за негативну и веома негативну реакцију (37 односно 31 одсто). У периоду 2013–2014. године, удео оних који су ЕУ видели као „пут ка бољој будућности младих људи“ износио је 41–47 одсто испитаника. Видљиво је да је тада идентитетска подела по овој оси груписања достигла

²¹⁵⁸ Децембра 2011. год. за улазак Србије у ЕУ било је 51 одсто испитаника, а против 33 одсто; децембра 2012. год. било је њих 41 одсто за и 31 одсто против; јула 2013. године – тачно 50 одсто за и 24 одсто против; и децембра 2014. године – 44 одсто за и 25 одсто против.

Видети: „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Канцеларије за европске интеграције Владе РС, децембар 2011, http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/prezentacija_ijm_final_jan2012.pdf (25/04/2012); „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Канцеларије за европске интеграције Владе РС, јул 2013, www.seio.gov.rs/dokumenta/nacionalna_dokumenta.200.html (27/08/2013); „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Канцеларије за европске интеграције Владе РС, децембар 2014, https://www.mpravde.gov.rs/files/javno_mnjenje_decembar%202014.pdf (10/02/2019). Реч је о квантитативним теренским истраживањима која се спровode на територији Србије, изузимајући КиМ, према стандарду Евробарометра и на национално репрезентативном узорку пунолетних грађана (N = 1.050). Користи се тзв. више-етапни случајан узорак, пондерисан према старости и образовању, као и метод директног интервјуа, „лицем у лице“.

размере друштвеног расцепа,²¹⁵⁹ доприносећи томе да Србија буде једна од оних „поцепаних земаља“. И мада то није јасно видљиво у јавности на основу ових и сличних истраживања, постоје тумачења од стране неких истраживача да је тренд опадања подршке евроинтеграцији Србије у овом периоду био у тесној вези са постављањем захтева ЕУ за признање независности тзв. Косова као предуслова за наставак „европског пута“ земље. Сматра се да је управо тај моменат означио крај „периода са двотрећинском већином подршке (евроинтеграцији – А. М. Ј.) у општој популацији“.²¹⁶⁰

Резултати једног новијег истраживања из децембра 2018. године показали су слично стање у погледу поделе српског друштва по овом питању, мада су они указали и на даље јачање, у неким аспектима, европске оријентације код грађана Србије. Према овим резултатима, 55 одсто испитаника је тада било за чланство Србије у ЕУ, док је њих 25 одсто било против тога; при томе, међу овима који су против, само 3 одсто њих се противи томе због „губитка идентитета, суверенитета и слободе“, а 1 одсто због „губитка Косова“.²¹⁶¹ Такође, имиџ који има ЕУ међу грађанима Србије знатно је поправљен, будући да је тада више од две петине испитаника, односно чак 42 одсто њих, реакцију коју слика ЕУ изазива код њих окарактерисало као позитивну или изразито позитивну (наспрам 26 одсто

²¹⁵⁹ Видети такође: „Половина грађана Србије за чланство у ЕУ“, EurActiv Србија, Новинска агенција БЕТА, 02.08.2013, www.euractiv.rs/srbija_i_eu/6127_polovina_gradjana_srbije_za_clanstvo_u_eu.html (25/08/2013).

²¹⁶⁰ На пример, такво тумачење је недавно дао Марко Уљаревић, један од руководиоца истраживачке агенције Ипсос (Ipsos) у Србији. Видети: „Први пут у историји већина грађана Србије против уласка у ЕУ: Велико истраживање Ипсоса: Кључни разлог за то су притисци из Брисела које трпимо због Русије“ (Ивана Мاستиловић Јаснић), *Блиц*, 21.04.2022, <https://www.blic.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu-veliko-istrazivanje/71wlnbr> (22/04/2022).

²¹⁶¹ Видети: „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Министарства за европске интеграције Владе РС, децембар 2018, http://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_decembar2018.pdf (14/04/2019), стр. 6–7.

оних који су ту реакцију оценили као негативну или изразито негативну).²¹⁶² Коначно, тада је за само 11 одсто њих ЕУ представљала „ризик да изгубимо сопствени културни идентитет“,²¹⁶³ док је, на пример, током лета 2013. године тако мислило њих 25 одсто. Дакле, за пет година се више него преполовио број оних који имају такво мишљење.

Но, током пролећа 2020. године дошло је до новог наглог пада подршке јавности у Србији њеном уласку у ЕУ, и то се повезује, између осталог, са проглашењем пандемије корона вируса током марта те године, а објашњава разочарењем грађана у европске институције и њиховим неиспуњеним очекивањима.²¹⁶⁴ Ипак главни преокрет у тренду по питању европске оријентације грађана Србије, како су показала нека најновија истраживања, наступиће тек априла 2022. године када је, по први пут од увођења ове врсте истраживачке праксе, постојала јасна већина оних који се противе уласку земље у ЕУ (њих 43,8 одсто изјаснило се да би на евентуалном референдуму о том питању гласало „против“, док је 35 одсто испитаника било „за“).²¹⁶⁵ Овоме је, пак, највише допринело заоштравањње украјинске кризе и стални и све већи притисци од стране Европске уније да се Србија придружи њеној политици санкција према Русији и исте уведе. Занимљиво је то да целокупна динамика европске оријентације грађана Србије показује да је условљавајући однос према Русији фактор који представља у значајнијој мери негативни корелат проевропском усмерењу, у односу на условљавајући однос према тзв. Косову.

²¹⁶² *Ibid*, стр. 8. Парадоксално је, међутим, то што је истовремено проценат оних који чланство Србије у ЕУ виде као „пут ка бољој будућности младих људи“ драстично пао на 17 одсто (како смо горе истакли, током 2013/2014. год. износио је 41–47 одсто).

²¹⁶³ *Ibid*, стр. 13. Овде је приметан још један парадокс. Наиме, најраспрострањенији страх везан за чланство Србије у ЕУ тиче се управо „губитка нашег националног идентитета и културе“; 33 одсто испитаника је веома, а 15 одсто умерно забринuto за то (дакле, заједно 48 одсто њих има ту врсту страха). *Ibid*, стр. 16.

²¹⁶⁴ Према: „Први пут у историји већина грађана Србије против уласка у ЕУ: Велико истраживање Ипсоса...“, *op. cit*, <https://www.blic.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu-veliko-istrazivanje/71wlnbr> (22/04/2022).

²¹⁶⁵ Реч је о истраживању које је априла 2022. године спровела агенција Ипсос. Видети: *Ibid*.

Можемо приметити да разматрани процеси и тенденције стварају вредносно-културни и политички амбијент који не иде на руку преко потребној обнови, реструктуирању и евентуалном редефинисању националног идентитета. Наиме, без ових претходних корака тешко да је могуће озбиљно и размишљати о стратешком управљању националним идентитетом, као што је у тим условима тешко спроводљивља било каква, а нарочито једна ефикасна политика националног брендирања. Јер, за такву савремену праксу потребан је извештај „идентитетски материјал“, и то ако не као компактан, онда макар као конзистентан и аутентичан скуп националних вредности и идентитетских оријентација, које би чиниле ону базу извршености које је могуће маркетиншки „упаковати“ за потребе дизајнирања националног бренда.

Само одсуство компактности у елементима српског националног идентитета, могуће је, пак, посматрати на двоструки начин. С једне стране, због опште последице конфузности идентитетског садржаја, то може на први поглед изгледати као препрека за конципирање и спровођење једне јасне и адекватне стратешке политике националног брендирања. Но, с друге стране, управо та разноликост – као и у случају мултикултуралности, то јест постојања, поред већинског, и различитих партикуларних, мањинских етно-културних идентитета и њиховог равноправног укључивања у сам процес брендирања државе – уколико се добро презентује, може обезбедити привлачност идентитетског садржаја за шири круг стране јавности, те дати једну динамичност какву компактни и монолитни национални идентитети не могу никад имати. Због тога много већа брига државе и њених бренд менаџера терба да буде у вези са одсуством оног државотворног елемента у српском националном идентитету, те последичним мањком респектабилности према сопственој држави, што може имати вушеструко негативне и озбиљне последице. Тако, на пример, поставља се питање како изградити респектабилан однос према Србији код стране јавности, али и код припадника националних мањина, ако је довољно не уважавају ни сами Срби чија је то матица? Ово свакако изискује напоран и континуиран рад државних институција, те пуну посвећеност и високу координисаност различитих ресорних политика како би се постигло идентитетско реструктуирање на том подручју.

Поред тога, национално брендирање Србије има и додатне изазове, с обзиром на чињеницу да је она, као уосталом и сам српски народ, била (а неретко је то и данас, посебно када је реч о регионалном окружењу)²¹⁶⁶

²¹⁶⁶ Дobar пример антисрпске пропаганде која се врши путем регионалних медија, а која је базирана на мноштву негативних стереотипова и предрасуда спрам Срба и Србије, јесте бошњачки лист *Dnevni avaz*. На то се указује у неким, раније већ поменути, емпиријским истраживањима спроведеним током друге половине 2012. и прве половине 2014. год, где је дата конкретна анализа садржаја ових новина. Видети: Зоран Милошевић, Александра Мировић, „Етно-конфесионални идентитет Срба у 'Дневном авазу' (за период од 23. јуна до 31. децембра 2012. године)“, *op. cit.*, 205–240; Александра Мировић, Зоран Милошевић, „Медији уочи стогодишњице Великог рата – Компаративна анализа садржаја *Росијске газете*, *Дневног аваз*, новина *Дојче Веле* и јавног сервиса *BBC* (електронских издања) о Првом светском рату током прве половине 2014. године“, *op. cit.*, стр. 432–437. Резултати ових истраживања недвосмислено показују да се те новине – с обзиром на начин на који оне континуирано пишу о Србима, уз пласирање не само негативних стереотипа, већ и неистина и историјских фалсификата, те коришћење у великој мери сензационализма и говора мржње – пре могу сврстати у тзв. таблоидну, а не озбиљну дневну штампу од поверења, иако претендују на овај други статус.

На пример, у првом истраживању је утврђено да је у преко 80 одсто анализираних чланака новина *Dnevni avaz* (укупно је обухваћено 467 чланака који су представљали јединицу анализе) присутан изразито негативан став о Србима, те да се њихов етно-конфесионални идентитет представља у доминантно негативном светлу, уз проглашавање читаве те етничке групе „криминалном“ (у 43 одсто текстова говори се о „српској мафији“ или криминалним радњама Срба), „геноцидним народом“ (у 36 одсто анализираних јединица) или „злочиначким народом“ (21 одсто чланака). Видети: Зоран Милошевић, Александра Мировић, „Етно-конфесионални идентитет Срба у 'Дневном авазу', *op. cit.*, стр. 205, 209–211. Такође, спроведеном анализом потврђена је и тенденција медијског креирања и учвршћивања наднационалног, босанског идентитета, и то скоро искључиво у случају тамошњег српског етничитета (именовање Срба и Српкиња појмовима „Босанац“ и „Босанка“), мада је то присутно само у оним малобројним новинским текстовима у којима се о припадницима ове етничке групе пише у позитивном контексту (за негативан контекст је, међутим, и даље „резервисан“ појам српског). *Ibid.*, стр. 205–206. Ту се испитује и теза да ли можда у основи таквог односа Бошњака илити муслимана из БиХ (креирање новог, „бошњачког“ идентитета босанскохерцеговачких муслимана је прошло кроз више историјских фаза, са различитим утицајима споља – од стране Турске, потом Аустроугарске, те САД и Велике Британије; в. *ibid.*, стр. 212) према Србима стоје агресивност и тзв. компензацијско насиље који произлазе, како је то још Ерих Фром објаснио, из сопствених фрустрација (Erich Fromm, *Človekovo srce: Njegov demon dobrega in zla*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1987, стр. 17, 21; уп. 3. Милошевић, А. Мировић, „Етно-конфесионални идентитет Срба у 'Дневном авазу'“, *op. cit.*, стр. 238). Ове фрустрације се, између осталог, објашњавају и путем једног психоаналитичког приступа, који се иначе корисити у анализи

везе између религије и насиља, према коме „заједнице које су биле жртве агресије, а добар део муслимана на Балкану је преведен у ислам управо применом агресивних образаца, у одређеним околностима или рату развијају сличне обрасце агресивности и примењују их на своје старе или нове непријатеље“ (*ibid*; в. такође: Janko Bohak, „Religija in nasilje – psihoanalitski pristop“, у зборнику: *Religija in nasilje* /Jan Assmann in drugi, uredila: Iztok Simoniti in Peter Kovačič Peršin/, Fakultet za društvene vede/Revija 2000, Ljubljana, 2008, стр. 59–60).

Колико је, пак, велики и погубан утицај поменутих и сличних медија на формирање тамошњих мишљења и ставова о Србима показује још једно истраживање којим је утврђено да скоро четвртина Бошњака из БиХ (њих 22,9 одсто) свој став према Србима и другима гради управо на основу медија из Федерације БиХ; те да чак 84,3 одсто Бошњака сматра да су Срби „свадљиви“, њих 43,4 одсто мисли да Срби „не воле друге народе“, а у великом проценту сматрају и да су Срби „неискрени“ (42,7 одсто), „кукавице“ (30 одсто), „нељубазни“ (20,2 одсто), „некултурни“ (17,9 одсто), „хладни“ (17 одсто), „лењи“ (16,4 одсто), па и да су, што је парадоксално, „осећајни“ (19,7 одсто). Према: Srđan Puhalo, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009, стр. 51; уп. 3. Милошевић, А. Мировић, „Етно-конфесионални идентитет Срба у 'Дневном авазу“, *op. cit*, стр. 212–213.

Но, антисрпски стереотипи су распрострањени и међу другим етничким групама у региону, а на њихово формирање и ширење утичу не само масовни медији, већ и читави образовни системи и сами школски уџбеници, који – уколико се претендује на креирање и имплементирање демократске образовне и културне политике идентитета о којој смо говорили – никако не би смели да буду у те сврхе инструментализовани. С друге стране, и код Срба такође постоје, мада нешто мање изражени, негативни стереотипи о неким народима из регионалног окружења. Рецимо, пример су албанско-српски односи чије унапређење – како је утврђено једним истраживањем које је спровео Центар за студије мира ФПН-а у Београду – у значајној мери ометају постојећи национални митови и међусобне негативне предрасуде. У оквиру овог истраживања спроведена је анализа садржаја уџбеника из историје за основну и средњу школу на територији Србије (укључујући КиМ), којом је утврђено постојање „више стотина вредносних исказа, попут субјективног виђења прошлости, генерализације, комбиновања митског и историјског“. Како су истраживачи даље известили, ова анализа је показала и да су „у албанским уџбеницима митови и стереотипи (су) чешћи, некад заузимају и целе пасусе“, те да „постоје неки заједнички хероји, попут Милоша Обилића и Скендербега, и заједнички непријатељ оличен у Османском царству, али се у интерпретацији историјских догађаја Срби и Албанци много разликују“. Закључено је и да у „националним митовима ова два народа, има јако мало међусобних констатација у позитивном контексту“. Све нав. према: „Одржана конференција 'Етнички стереотипи и национални митови као препрека помирењу: Албанско-српски односи“, Центар за студије мира, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, <http://www.csm-fpn.org>, 08.03.2012 (15/03/2012).

Тakoђе, истраживање које је спровео професор Божо Скоко са Факултета политичких знаности (ФПЗ) у Загребу, слично неким ранијим анкетама, показује постојање раширених

негативних стереотипија о Србима и у хрватској јавности, где се они виде као „ратоборни“, „националисти“, „агресивни“, али и „родољубиви“. Но, објективности ради, треба рећи да и Срби имају делимично сличне предрасуде према Хрватима, будући да их, како показују налази истог истраживања, перципирају као „геноцидне“, „ратоборне“, „исполитизоване“, мада и „културне и дистанциране“, одн. „уштогљене према Балкану“. Скоко објашњава да теза да су Хрвати културан народ представља стари позитиван стереотип о њима, „који је присутан стотинак година, како међу интелектуалцима, тако и грађанима суседних народа“. Такође, значајан је и охрабрујући податак да, према мерењима које обавља последњих деценија ФПЗ у Загребу, у Хрватској постоји тенденција смањивања етничке дистанце према Србима, која је пре 25 до 30 година била веома изражена. Нав. према: „Upoznajte balkanske predrasude: Hrvati ratoborni, Srbi agresivni, Bošnjaci konzervativni“, извор: *Deutsche Welle, Nezavisne novine*, 19.06.2012. <http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Upoznajte-balkanske-predrasude-Hrvati-ratoborni-Srbi-agresivni-Bosnjaci-konzervativni/146127> (31/10/2017).

Налази ових истраживања о етничкој дистанци и негативним стереотипима у албанско-српским, односно хрватско-српским односима, потврђени су и резултатима једног новијег компаративног истраживања јавног мњења у Србији (Космет није обухваћен) и Албанији, спроведеног у августу 2018. год, о томе шта грађани ових земаља мисле једни о другима, као и о осталим народима из региона („Однос српског и албанског народа, перспектива тог односа, тачке спорења, могућности и поља сарадње“). Ово истраживање, на узорку од по 1.000 испитаника из сваке земље, спровела је маркетиншка агенција Фактор плус у сарадњи са Тањугом, односно за потребе пројекта „Срби и Албанци – којим путем даље“, који поменута новинска агенција реализује заједно са албанском националном агенцијом АТА, а уз подршку Амбасаде Краљевине Норвешке у Београду. Према презентованим резултатима, дупло више Албанаца (чак више од две трећине њих – 68 одсто, када је реч о народима у окружењу, има најнегативније мишљење о Србима) мисли лоше о Србима у односу на број Срба (једна трећина њих – 33 одсто) који имају негативно мишљење о Албанцима. Други на тој „негативној листи“ код Албанаца су Црногорци (о којима је 13 одсто албанских испитаника имало најнегативније мишљење). Код грађана Србије, пак, највећи број њих има најлошије мишљење о Хрватима (како се изјаснило 45 одсто српских испитаника), док су Албанци на другом месту по раширености негативних осећања и мишљења. С друге стране, када је реч о позитивним мишљењима, код грађана Србије су на првом месту Грци (чак 43 одсто српских испитаника највише воли њих), који имају убедљиву предност у односу на друге, а потом следе Црногорци (20 одсто) и Македонци (18 одсто). Албанци најпозитивније мишљење имају према Италијанима (44 одсто), а онда према Грцима (22 одсто) и Црногорцима (16 одсто). Видети нпр: „Дупло више Албанаца мисли лоше о Србима, него Срба о Албанцима“, Извор: *Тањуг, Политика*, 24.09.2018, <http://www.politika.rs/sr/clanak/411727/Duplo-vise-Albanaca-misli-lose-o-Srbima-nego-Srba-o-Albancima> (25/09/2018); „Истраживање Фактор плуса: Шта грађани у Србији и Албанији мисле једни о другима?“, Извор: *Тањуг, РТС*, 24.09.2018, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3267625/istrazivanje-faktor-plusa-sta-srbi-i-albanci-misle-jedni-o-drugima.html> (25/09/2018).

предмет дуготрајне и изразито негативне кампање у оквиру западне и регионалне, медијске и сваке друге пропаганде усмерене против ње. Последица тога је та да су у страним јавностима формирани бројни и дубоко укоревани негативни стереотипи о Србији и Србима, као поједностављене, на одређен начин структуриране и тешко променљиве, то јест мање или више постојане представе или „менталне слике“, уобличене под утицајем превасходно медија, али и културе и образовања, како је стереотипије одредио још Волтер Липман (Walter Lippmann) у свом *Јавном мњењу* из 1922. године.²¹⁶⁷ Такође, етнонационалистичке предрасуде одређују се као „рационално неосновани, изразитим емоцијама праћени негативни ставови, односно трајни системи оцењивања припадника друге етнонационалне групе“.²¹⁶⁸ Према овом објашњењу, етнонационалистичке предрасуде, баш као и скоро све друге предрасуде, имају широк дијапазон функција: од оправдавања одређеног односа, на пример оног експлоататорске природе, преко задовољења одређених циљева, жеља и склоности, па до обезбеђивања прихватања у некој средини где су такве предрасуде широко заступљене. Међутим, без обзира на мотиве и функције због којих су усвојене, „имати етнонационалистичке предрасуде значи неговати агресиван и потцењивачки однос према људима друге, тачније, посве одређене или одређених етнонационалности“.²¹⁶⁹

Горепоменути Липман указао је, пак, на још нешто што сматрамо веома важним за друштва која се налазе у ситуацији попут српског – да је спознаја и схватање начина на који се обликују стереотипи кључ за разумевање односа и понашања других према нама. „Ако“, каже он, „не можемо у потпуности да схватимо дела других људи, док не сазнамо шта они мисле да знају (о нама – прим. А. М. Ј.), онда... морамо оценити не само

Овде је важно подвући да међусобне негативне стереотипије и медијско, образовно и друго пропагандно деловање у правцу њиховог ширења, никако не доприносе процесу помирења и унапређењу међуетничких односа. Штавише, они представљају продужетак сукоба, само сада другим (тј. пропагандним) средствима.

²¹⁶⁷ Видети: Walter Lippmann, *Public Opinion* (originally published: Harcourt, Brace and Company, New York, 1922), Dover Publications, inc., Mineola, New York, 2004, Part III, Chapter VI–X, стр. 43–86.

²¹⁶⁸ Душан Кеџмановић, *Етничка времена*, *op. cit.*, стр. 54.

²¹⁶⁹ *Ibid.*

информације које су им биле на располагању, већ и мишљења преко којих су их филтрирали“.²¹⁷⁰

С тим у вези, можемо приметити да оне две базичне парадигме, тзв. цивилизацијска и хладноратовска,²¹⁷¹ на којима се граде негативне стереотипије генерално према Балкану и Источној Европи, у случају Србије и Срба добијају и неке додатне димензије. Позната је, од стране Запада форсирана, подела на католичке Словене (*Slavia catholica*) и православне Словене (*Slavia orthodoxa*), као и западна перцепција Срба као „малих Руса“ и главних заступника и спроводилаца руских интереса на Балкану и у Европи. Ивер Нојман је, пак, објаснио улогу „руског другог“, као и „турског другог“, односно, једном речју, „Истока“, у стварању Европе и формирању европског идентитета.²¹⁷² Неки ће указати и на потребу Запада да одржи континуитет постојања спољног непријатеља и значај који је у том смислу имао „трансфер осећања мржње“ са Совјетског Савеза, као некадашњег главног непријатеља, на Србију, као далеко слабијег и, стога, „неупоредиво прикладнијег непријатеља“.²¹⁷³ Све ово указује на то да ортодоксија Срба и њихове традиционалне везе са Русима служе као основ за парадигматичну тезу о сукобу цивилизација и симболичко, културно-идентитетско искључивање српског народа из Европе, то јест западно-европског цивилизацијског круга. Управо је Јово Бакић, као један од налаза свог истраживања, истако да ова (не)припадност цивилизацијском кругу има чак и већу тежину од националне припадности, због тога што су у јавностима

²¹⁷⁰ Walter Lippmann, *Public Opinion*, *op. cit.*, стр. 47.

²¹⁷¹ Ове две парадигме као основ негативне стереотипизације која се врши спрам Балкана и Срба посебно је истакао Јово Бакић, који је обавио једно веома корисно истраживање, путем анализе садржаја одређених медијских докумената, управо на тему стереотипа о Србима у западним јавностима. Видети: Јово Бакић, „Стереотипи о Србима у јавностима појединих западних нација“, *Нова српска политичка мисао* (тема броја: Етнички стереотипи), вол. 6, бр. 1–2, 1999, стр. 27–55.

²¹⁷² Видети: Ивер Б. Нојман, *Употребе другог: „Исток“ у формирању европског идентитета*, *op. cit.*, посебно гл. 2, стр. 61–83, и гл. 3, стр. 85–133.

²¹⁷³ О овоме говори Трајан Стојановић, у: *Балкански светови: Прва и последња Европа*, *op. cit.*, стр. 350.

западних сила јаче цивилизацијске у односу на националне предрасуде према Србима.²¹⁷⁴

С друге стране, у случају Србије била је појачана и хладноратовска парадигма (базирана на супротстављању западног „слободног света“ комунистичком тоталитаризму), са пратећом идеолошком стереотипизацијом комуниста, будући да се милошевићевски режим перципирао као тоталитаризам и даље присутне српске комунистичке клике. Такође, према резултатима Бакићевог истраживања, у западним медијима, посебно у немачкој, аустријској и италијанској штампи конзервативног усмерења (за разлику од новина либералне и левичарске идеолошке оријентације где је то било мање изражено, као и англо-америчке и француске медијске и друге јавности где то и није био случај) Срби су уобичајено тертирани као историјски непријатељи.²¹⁷⁵ Познат је и стари немачки став о Србима као „краљеубицама“ и с тим повезани поглед на историју Србије као „историју убистава владалаца и политичких атентата“, премда се у том погледу историје већине других европских држава не разликују од српске историје, јер је то, у неким ранијим временим, био уобичајен начин политичке и династичке борбе. Но, такво стереотипно мишљење постаје нарочито уврежено од времена Сарајевског атентата, као догађаја који ће остати у основи антисрпских предрасуда у јавности немачког говорног подручја.

Са овим је повезан још један, „темељно погрешан стереотип“, који је „укорењен у колективној европској свести“, о томе да су Срби (које персонализује Гаврило Принцип као босански Србин) „убили Аустроугарску монархију“,²¹⁷⁶ те да су они и директни кривци за избијање Првог светског рата, што се и данас с времена на време актуелизује. Наиме, ове ревизионистичке тенденције у погледу оцена Великог рата и одговорности за

²¹⁷⁴ Видети: Јово Бакић, „Стереотипи о Србима у јавностима појединих западних нација“, *ор. cit*, стр. 27–55.

²¹⁷⁵ *Ibid.*

²¹⁷⁶ То су, као један од главних европских антисрпских стереотипа, али који је „темељно погрешан“, истакли познати амерички историчар – Тимоти Снајдер (Timothy D. Snyder) и британски дипломата – Роберт Купер (Robert Cooper). Видети: „Обрачун са стереотипима о Србима“ (дописник Весна Кнежевић), *PTC*, 20. јул 2013, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/1362982/obracun-sa-stereotipima-o-srbima.html> (27/10/2017).

његово избијање, испољене од стране како појединих западноевропских влада, неких западних медија и других тамошњих јавних, па чак и научних посленика,²¹⁷⁷ тако и неких регионалних актера, постале су нарочито

²¹⁷⁷ Довољно је овде подсетити на неке недавне случајеве са спорним „научним“ ставовима који су постали веома познати чак и широј публици и који су у значајној мери узнемирили јавност у Србији. Реч је о ставовима које је, поводом објаве своје књиге *Спречавање новог Великог рата: Лекције из 1914 (Preventing Another Great War: Lessons from 1914)*, у више наврата изнела позната и веома утицајна канадска историчарка Маргарет Мекмилан (Margaret MacMillan) која предаје на Оксфордском универзитету. Она је, наиме, извела паралелу између савременог Ирана и Србије из 1914, због тога што им је, како она сматра, заједничко активно подржавање и финансирање транснационалних терористичких и/или револуционарних активности од стране дела државних структура (видети нпр. „Историчарка Маргарет Мекмилан за РСЕ: Србија 1914. као Иран данас“ /интервју водио Драган Штавланин/, Радио Слободна Европа, 20.11.2013, <http://www.slobodnaevropa.org/content/istoricarka-margaret-mekmilan-za-rse-srbija-1914-kaodanasni-iran/25173524.html> /30.07.2015/). Оно што, пре свега другог, ово поређење чини бесмисленим јесу институционалне чињенице везане за тип политичког система ових држава; јер, како критичари истичу, док је у данашњем Ирану на делу теократија, у Србији уочи Великог рата постојала је, за оно време, релативно развијена демократија.

Ту су и спорни ставови аустријско-британског историчара и професора Универзитета у Кембриџу – Кристофера Кларка, које је он изнео у својој контроверзној књизи из 2012. год: *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914. (The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914)*. Ова књига, додуше више имплиците, поручује или, може се рећи, сугерише да су управо Срби и Србија главни кривци за Велики рат, али зато је негативна конотација у анализи дата више него експлиците (поглавље које следи одмах после увода носи индикативан назив „Српске авети“; видети: Кристофер Кларк, *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914, оп. cit*, стр. 3), уз истицање српског национализма као „историјске реалности“ и повлачење извесних паралела са ратним догађајима из 90-их година (нпр. случајем Сребренице), те поређење Сарајевског атентата од 28. јуна 1914. са терористичким нападом на Светски трговински центар 11. септембра 2001. и, сагласно с тим, карактерисање Гаврила Принципа као терористе. После бурне реакције и оштре критике једног дела српске научне и стручне јавности (истакнуте су, између осталог, и методолошке примедбе – да је истраживачки приступ ове књиге пристрасан и једностран, будући да 75 одсто коришћене грађе чине аустријски извори и то у значајној мери аустријски дипломатски извештаји), Кларк је више пута покушао да се одбрани и огради од оцена да је његова књига антисрпског усмерења. Тако је у једном интервјуу рекао: „Проблем је у томе што су готово сви савремени извори искривљени предрасудама и пристрасним извештајима разних врста. Нисам имао жељу да Србију представим у негативном светлу... Сваки историчар, политичар или било ко други ко осуђује Србију или Србе као насилне или нетрпеливе, напосто показује шовинизам. Запрепашћен сам идејом да неко може и да помисли да је то била намера моје књиге... Али стремљење... непомирљивим циљевима у једном мултиетничком региону са

раширене и изражене уочи стогодишњице (1914–2014) почетка овог рата, који је заправо био први у историји глобални оружани сукоб тоталног карактера (тзв. тотални рат).²¹⁷⁸

толико сложенем политиком као што је Западни Балкан, неизбежно је повећало могућност конфликта“ („Моја књига није уперена против Срба“, интервју са Кристофером Кларком /интервју водио Драган Вукотић/, *Политика*, 23.09.2013, <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Moja-knjiga-nije-uperena-protiv-Srba.lt.html> /30.07.2015/). Неки би можда рекли да је то био израз добре воље или спремности да се прихвати аргументована критика, али пре ће бити да је под притиском оспоравања научног карактера његовог рада, Кларк у каснијим издањима својих „Месечара“ на енглеском и немачком језику, на местима где говори о Гаврилу Принципу, заменио термин „терориста“ са речју „атентатор“. У поменутом интервјуу појаснио је да „младићи који су 28. јуна отишли у Сарајево нису били ни окрутни ни цинични, били су“ – како је закључио – „идеалисти и патриоте“ (*ibid.*). Такође, и у „Предговору“ за српско издање ове књиге, Кларк је посветио значајну пажњу појашњавању својих ставова и интенција, истакавши да му је основна намера била да утврди „како и где су настајале ризичне ситуације које су угрожавале мир“ (Кристофер Кларк, *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914*, *op. cit.*, стр. XVIII), те да су Србија и Балкан, без икаквог оптуживања, само идентификовани као такве историјске позорнице. Ипак, он овај „Предговор“ завршава једном поруком која баш и није до краја у пријатељском духу: „Најискреније се надам да ће млађа генерација српских историчара и интелектуалаца препознати како им полемика коју је изазвала ова књига нуди прилику да и даље испитују нове начине за интегрисање историје Србије у историју Европе и света у модерно доба, који превазилазе морализаторске категорије национализма и политике идентитета. Не видим паметнији начин за припрему интелектуалне основе за бољу будућност Срба у уједињеној Европи“ (*ibid.*, стр. XIX). Одговор који можемо на ово дати тиче се две ствари: прво, модерна историја Србије свакако већ јесте саставни део модерне европске и светске историје, и то део који нема тако мали значај (што произлази већ из улоге која се Србији приписује у избијању Првог светског рата, али и шире); и друго, категорије национализма и политике идентитета, биле морализаторске или не, у овој или оној форми, на овај или онај начин, представљају важне елементе како историје тако исто, а можда чак и више (о чему управо сведочи и целокупно ово наше истраживање), савремености сваке данас постојеће државе и сваког друштва.

²¹⁷⁸ У циљу сагледавања различитих медијских перспектива које данас постоје када је реч о тематизацији Првог светског рата и медијском извештавању о догађајима који су пратили обележавање његове стогодишњице, у једном раду урадили смо компаративну анализу садржаја одређених медијских докумената, као изабраних узорака истраживања, а резултати су презентовани на научном скупу „Србија и политика великих сила 1914–2014.“, одржаном у организацији Института за политичке студије у Београду 2014. године. Видети: Александра Мировић, Зоран Милошевић, „Медији уочи стогодишњице Великог рата: Компаративна анализа садржаја *Росијске газете*, *Дневног аваз*, новина *Дојче веле* и јавног

Уз све ово, треба истаћи и стигматизацију везану за новију историју, то јест ратове током 90-их година прошлог века, чије је деловање продужено, па и појачано током и након судских процеса (или је чак она и конструисана управо за те потребе) пред тзв. Хашким трибуналом (Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију; енгл. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY или Hague Tribunal). Реч је о познатом жигосању Срба као „главних криваца“ (и малтене јединих) за грађански рат у бившој Југославији, „хегемониста“, „насилника“, „агресиваца“ које одликује изразита „суровост“ у начину ратовања, „мегаломана“ са „великосрпским“ националним пројектом, у чијим редовима је највећи број оних који су пред поменутиим судом осуђени за ратне злочине, све до скандалозне етикете „злочиначког и геноцидног народа“, итд. Поред пропаганде западних медија, значајну улогу у креирању и генези таквих, антисрпских стереотипија имали су и сами европски и светски званичници, који су неретко у својим изјавама припаднике српског народа етикетирали не само као „сој за себе“, „агресоре“, „терористе“, „разбојнике“ и слично, већ и тиме да су „неписмени, дегенерици, силоватељи, убице беба, касапини...“ (како их је 1993. године описао демократа Џозеф Бајден /Joseph Robinette "Joe" Biden, Jr./, који ће касније најпре бити на функцији потпредседника САД, а потом ући и у трку за председничко место у тој земљи на изборима 2020, коју је, на крају, и добио); те да су „народ без закона и без вере“ (Жак Ширак /Jacques René Chirac/, 1995); или чак говорећи да су „ђубре“ (према речима француског политичара и члана тамошње Социјалистичке партије – Лорена Фабиуса /Laurent Pierre Emmanuel Fabius/, из 1993. године, а који ће

сервиса *BBC* (електронских издања) о Првом светском рату током прве половине 2014. године“, *op. cit.*, стр. 427–466.

Како смо том приликом објаснили: „Пошто су данас жртве, тј. они који су први нападнути политички слаби, а поражени у Првом светском рату јаки (и економски и политички), јасно се види жеља да се, опет путем употребе моћи, али овог пута оне меке моћи (тзв. *soft power*) и њој инхерентне медијске моћи, изврши замена теза, тако да се жртве прогласе кривима и одговорнима за почетак Првог светског рата. На тај начин, ова политика неких западноевропских влада да ревидирају утврђену одговорност за отпочињање Првог светског рата добија свој одраз и у медијима“ (*ibid.*, стр. 428). Међу медијима из држава у региону, уочено је да се лист *Dnevni avaz* из БиХ издваја као онај са изразито негативним приступом овој теми, кога карактерише не само пласирање и ширење антисрпских стереотипија у вези с тим, већ и писање које је „примитивно, таблоидно, пропагандно, релативизујуће и у функцији остваривања дневно-политичких циљева“ (*ibid.*, стр. 460).

две деценије након тога бити и министар спољних послова Француске) итд.²¹⁷⁹ На тај начин, путем „колективне фашизације Срба“ – како је то приметила Гордана Ђерић – у медијским и политичким јавностима западних земаља формирана је она и данас доминантна слика о сукобима на простору бивше Југославије током последње деценије XX века.²¹⁸⁰

Поред тога – као да ово некима није довољно дисквалификујуће и поражавајуће за један народ, или управо због тога, односно услед тенденциозно створеног осећаја срама, понижења и невољености од стране других, али и, на бази тога, развијеног осећаја страха – један, рекло би се (имајући, између осталог, у виду и коментаре на интернет форумима и друштвеним мрежама), не тако мали део Срба прихватио је тај споља, то јест са позиција моћи, конструисан (негативан) идентитет њихове сопствене групе. Реч је о „самоапропријацији негативних представа“, то јест процесу саможигосања који се одвија на бази тих споља понуђених и, заправо, импутираних антисрпских представа.²¹⁸¹

Штавише, Срби ће отићи и корак даље, настављајући да, на основу осећаја инфериорности, развијају негативне стереотипе о себи самима као „глупом“, „идиотском“, „затуцаном“ народу, уз негативне, па и аутошовинистичке ставове о сопственом писму (ћирилици) и свом националном поносу.²¹⁸² Према тумачењу Душана Кеџмановића,

²¹⁷⁹ Такве стигматизујуће изјаве поменутих и још неких западних званичника, које су током 90-их година прошлог века објављиване у медијама, прецизно су наведене у: Гордана Ђерић, *Пр(а)во лице мношине: Колективно самопоимање и представљање – митови, карактери, менталне мапе и стереотипи*, „Филип Вишњић“, Београд, 2005, стр. 73.

²¹⁸⁰ *Ibid*, стр. 72; уп. Љиљана Рогач Мијатовић, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, *op. cit*, стр. 117.

²¹⁸¹ Јовановићева, говорећи управо о процесима конструкције и формулисања српског националног идентитета, каже: „Самоапропријација негативних представа и процес саможигосања, о чему говори Ервин Гофман, у односу на понуђене и импутиране представе, такође је део процеса формулисања идентитета“. Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit*, стр. 107.

²¹⁸² Постојање оваквих негативних стереотипа о сопственом народу код Срба документује Слободан Антонић цитирањем управо неких коментара са интернет форума. Видети: Слободан Антонић, „Срби и 'евро-Срби'“, у: исти аутор, *Срби и „евро-Срби“ – Расправе о нацији и политици: Наставак „Гутања жаба“ (са новим и старим жабама)*, Чигоја штампа, Београд, 2007, стр. 148–149.

психијатријског стручњака, професора психијатрије и политичке психологије, који се бавио и етно-психологијом, тај феномен може изгледати као „парадоксална промена“ у понашању људи; а та парадоксалност у изражавању негативних сентимената према сопственом народу нарочито долази до изражаја у „етничким временима“ која се обично третирају као „једнозначна“, односно као времена „у којима је лако предвидети понашање људи, њихове ставове и веровања“.²¹⁸³ Но, такви процеси у психологији су познати као негативна аутостереотипизација која, дакле, представља једну посве специфичну и неубичајену појаву. Ево како и Слободан Антонић објашњава тај „веома редак психолошки феномен“:

„Обично етничке групе имају позитивне стереотипе о себи, а негативне о другима. Врло ретко се дешава да се негативни стереотипи развију према својој сопственој групи. За то је потребно више страшних, трауматичних искустава, за то је потребно 'утуђавање понављањем'. Тада многи желе да напусте групу. Негативни

Антонић, међутим, није остао усамљен у истраживачким подухватима ове врсте, те има и других који су настојали да проникну у психолошку позадину и порекло тог аутошовинизма код Срба и који су такође, између осталог, истакли развијен механизам страха и манипулацију њиховом свешћу која је попримила огромне и неслућене размере. Тако је, на једном месту, примећено да „већина људи прилично уплашено реагује на помен придева 'српски', који се повезује „са свим негативним стварима које нам могу пасти на памет... Било шта што носи чак и минималне знаке националног обележја или националне културе изазива страх, као симбол страдања и несреће“ (Милан Дамјанац, *Самопрзећи Срби: Српски идентитет у 21. веку*, Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 101). Као један од примера истиче се таква, на предрасудама заснована рефлексна реакција на српско ћирилично писмо: „Наша прва предрасуда и рефлекс на некога ко пише ћирилицом је да је у питању неко ко је заостао и ретроградан, националиста, патријархалан са нижим степеном образовања, док је прва асоцијација на латиницу прогресивност, толеранција, стил и високо образовање“ (*ibid.*). Исти аутор указује на сличне негативне реакције и на помен Српске православне цркве (СПЦ), па чак и кад би се евентуално, везано за спорт, употребио израз „српска репрезентација“, који се из тог разлога углавном избегава, мада је потпуно уобичајено и прихватљиво такво именовање других државних репрезентација (нпр. без такве задршке, слободно ће се рећи „италијанска репрезентација“ и сл.); штавише, то је случај и са самим одредницама српске националне припадности – „Србин“ и „Српкиња“, што се „повезује са нечим анахроним и застрашујућим за разлику од националне одреднице било које националне мањине“ (*ibid.*, стр. 102).

²¹⁸³ Душан Кеџмановић, *Етничка времена*, *op. cit.*, стр. 107.

аутостереотип је јасан знак кризе идентитета и
неизбежни увод у његову промену. Постаје се неко
други. Постаје се – 'евро-Србин'".²¹⁸⁴

Саставни део те негативне (ауто)стереотипизације Србије и Срба и њиховог аутошовинизма који је попримио више него забрињавајуће размере, јесте одбацивање и још неких компонената српског националног и културног идентитета као застарелих и превазиђених, односно предмодерних и претполитичких форми идентитетског обрасца. То је, на пример, случај и са тзв. косовским митом и пратећим наративима везаним за сакрализацију ове територије („Косово као света српска земља“) и аналогiju Космета са Јерусалимом („Космет као српски Јерусалим“),²¹⁸⁵ за које се неретко сматра

²¹⁸⁴ Слободан Антонић, „Срби и 'евро-Срби'“, *op. cit.*, стр. 148.

²¹⁸⁵ О тим наративима везаним за тзв. косовски мит као не само важним елементима српског идентитета, већ и основом политичког деловања и спољнополитичког одлучивања, и то у циљу очувања оне онтолошке, а не пуке физичке безбедности, видети: Filip Ejodus, Jelena Subotić, "Kosovo as Serbia's sacred space: Governmentality, pastoral power and sacralization of territories", у: Gorana Ognjenovic, Jasna Jozelic (eds.), *Politicization of Religion, The Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, Palgrave Macmillan, US, 2014, стр. 159–184; такође и: Jelena Subotić, "Narrative, ontological security, and foreign policy change", *Foreign Policy Analysis*, Vol. 12, No. 4, 2016, стр. 610–627, <https://doi.org/10.1111/fpa.12089> (10/11/2018).

У овим радовима аутори настоје да укажу на политичку рационалност и логику које стоје иза наизглед ирационалне и контрадикторне косметске стратегије Србије, а коју, према њиховом мишљењу, нису у стању да објасне како теоретичари међународних односа који користе реалистички и материјалистички приступ, тако ни они са позиције друштвеног конструктивизма или интерпретативног приступа (в. Filip Ejodus, Jelena Subotić, "Kosovo as Serbia's sacred space: Governmentality, pastoral power and sacralization of territories", *op. cit.*, стр. 159–160). Ствар је у томе – казује се ту – што свима њима наводно измиче факат да је политика Србије према Космету усмерена на очување онтолошке, а не физичке безбедности, и то „путем монопола над“, како ће га сами аутори назвати, „једним специфичним, националним и верски инспирисаним мастер-наративом“ (*ibid.*, стр. 160) или „хегемонистичким државним наративом“ који „није оставио никакав простор за политику компромиса“ (Jelena Subotić, "Narrative, ontological security, and foreign policy change", *op. cit.*, <https://doi.org/10.1111/fpa.12089> /10.11.2018/). Стога ће они закључити, ослањајући се на теоријски концепт владавине чувеног француског филозофа Мишела Фукоа (Michel Foucault), да таква српска косметска политика заправо представља „облик технологије пасторалне моћи која се спроводи не над територијом већ над становништвом“ (Filip Ejodus, Jelena Subotić, "Kosovo as Serbia's sacred space: Governmentality, pastoral power and sacralization of territories", *op. cit.*, стр. 160).

да су то они инволутивни, то јест назадни и предмодерни идентитетски елементи због којих је Србија „замрзнута у далекој историји“, а српски народ „заробљен“ у улози жртве, и који чине трајни темељ легитимизације сваке власти у овој земљи²¹⁸⁶ или, пак, стоје у основи погрешних политичких одлука, па чак и самог антиевропског опредељења Србије.²¹⁸⁷

Према неким објашњењима која се нуде, Срби се не одричу Космета и не пристају на његову независност од Србије, односно на формално признање исте, не због конкретних територијалних захтева (то јест Космета као извесног реалитета у смислу одређене „земље, територије и људи“) и

Занимљиво је, такође, и то како Суботићева објашњава појаву поменуте наративне аналогије Космета са Јерусалимом у српском јавном дискурсу. Она, наиме, тврди да је њу увео 1985. год. Вук Драшковић, који је писао о томе да су „Срби тринаесто и изгубљено израелско племе са најлошијом судбином“ (енгл. "Serbs are the thirteenth, lost and the most ill-fated tribe of Israel" /Jelena Subotić, "Narrative, ontological security, and foreign policy change", *op. cit.*, <https://doi.org/10.1111/fpa.12089> /10.11.2018/; ауторка ту заправо преузима поменути цитат из студије: Marko Živković, *Serbian Dreambook: National Imaginary in the Time of Milošević*, Indiana University Press, Bloomington, 2011, стр. 199/). Након тога, ова аналогија је ушла у широку употребу од стране како различитих друштвених актера (попут, на пример, високих представника СПЦ, која се иначе означава и као главни, тј. „истрајан генератор ове теме“ /Jelena Subotić, "Narrative, ontological security, and foreign policy change", *op. cit.*, <https://doi.org/10.1111/fpa.12089> /10.11.2018/), тако и оних политичких (за ове последње се, пак, као пример узимају бројни говори и јавна обраћања у оквиру УН-а и другде бившег министра сопљених послова Вука Јеремића, у којима је често била присутна та врста метафоре /в. *ibid.*/).

²¹⁸⁶ На тај начин су о тзв. косовском миту говорили учесници трибине: „Замрзнуто Косово – од Газиместана до Народног музеја“, која је, у сусрет Видовдану, а деценију након проглашења независности тзв. Косова, одржана у Центру за културну деконтаминацију, у организацији Пешчаника и београдског форума ZFD (Forum Ziviler Friedensdienst – Форум цивилне мировне службе). Видети: „Косовски мит замрзава Србију у далекој историји“ (Вељко Поповић), *Глас Америке*, 20. јун 2018, <https://www.glasamerike.net/a/kosovski-mit-zamrzava-srbiju-u-dalekoj-istoriji/4448637.html> (27/07/2018). На пример, Иван Чоловић, антрополог, том приликом је истакао да је „позивање на тај косовски мит, на Видовдан, косовске мученике... важан (је) део не само политичке реторике него и стратегије, начин на који се стиче и одржава власт... јер и данас важи идеја у Србији да је легитимна само она власт која је овлашћени баштиник косовске традиције и косовског мита, која је признати чувар Косова“ (*ibid.*).

²¹⁸⁷ О томе видети нпр: Anna Di Lellio, "The Missing Democratic Revolution and Serbia's Anti-European Choice: 1989–2008", *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 22, No. 3, 2009, стр. 373–384.

тежње да задрже или, боље рећи, поврате контролу над том територијом и очувају физичку безбедност државе, већ управо због саме „идеје о Косову“.²¹⁸⁸ У складу са овим схватањем, та „косметска идеја“ у себи сублимира неке фундаменталне националне митове („мит о славној прошлости Србије као регионалне силе“; мит о виктимизацији и патњама српског народа под окупацијом империјалних сила; и, како се ту каже, „најважнији мит о Косову као територијалном епицентру српског идентитета“), те на тај начин држави обезбеђује континуитет „онтолошке безбедности“ и контролу над сопственим становништвом.²¹⁸⁹ Ту се даље закључује да су митолошки елементи косметских наратива – као што су виктимизација, неправда и национални опстанак – постали конститутивни делови српског националног идентитета. Но, са овим се можемо само делимично сложити. Тачно је, наиме, да су поменути идентитетски елементи саставни делови тзв. косовског мита, односно да су везани за предисторију и историју илити далеку и савремену прошлост косметског питања, али су они исто тако везани и за нека друга национална питања и друга историјска искуства српског народа, те различите етапе његовог страдања. Такође, ма колико они били значајни у идентитетском смислу, не може се безрезервно тврдити да су ти елементи уједно и конститутивни за целокупни српски национални идентитет, јер се он не своди и не треба да се своди само на тај косметски случај и везане наративе, будући да су српска политичка историја, национална традиција и култура много богатије; те, у крајњем случају, пружају довољно „материјала“ не само за евентуално реструктурирање националног идентитета, већ и за конструисање његових нових и модерних основа. Свакако, међутим, да ће тзв. косовски мит или, како се још назива, „косовски култ“ опстати и остати као један од кључних националних митова код Срба, пре свега јер је везан за онај историјски догађај (Косовска битка из 1389. године) који је је био пресудан за развој њихове националне самосвести и, друго, зато што је он, такође, у тесној вези и са важним делом српске културне баштине. Тај мит и пратећи наративи, између осталог, говоре и о великом духовном и културном значају који за Србе има не само „идеја

²¹⁸⁸ Видети: Jelena Subotić, "Narrative, ontological security, and foreign policy change", *op. cit.*, <https://doi.org/10.1111/fpa.12089> (10/11/2018).

²¹⁸⁹ *Ibid.* Сходно томе, ту се износи и теза да „Косовски мит... није мит о територији, већ један мит о будућем деловању“, те да је управо то разлог што је он „непосредно релевантан“ за спољнополитичке одлуке и оријентацију Србије (*ibid.*).

Косова“ већ управо и сама та територија. У том смислу, Космет јесте „територијални епицентар српског идентитета“, и то није само мит.

С друге стране, свака нација има своје националне митове, и они чак нису увек или искључиво везани за питања „онтолошке сигурности“, за духовност, специфичну културу и традицију, већ могу бити повезани и са много прагматичнијим стварима, као што је то, на пример, монетарна политика, на шта указује случај митологизовања британске фунте као одраза британске националне посебности. Наиме, случај Уједињеног Краљевства јесте управо пример како и у једној старој и развијеној демократији, са вишевековном парламентарном традицијом, национални митови имају не само значајну улогу за социјалну кохезију и развој националне свести, већ и круцијално место у спољној политици те земље. Вилијам Волас – бавећи се у једном раду различитим, то јест алтернативним погледима на британски национални идентитет и британски мит о националности, те на улогу ове земље у међународној политици (дистинкција између англосаксонске и европске верзије) – указао је на главне елементе англосаксонског мита о Енглеској, истичући да су то уједно и кључне компоненте британског националног идентитета: енглеско обичајно право (*common law*); идеја *Magna Carta*-е (као повеље о енглеској слободи); а изнад свега суверенитет парламента и седамстогодишњи континуитет парламентарне традиције; потом острвски статус; као и оно што се назива „британски народ“ и „британска нација“.²¹⁹⁰ Волас објашњава да је овај англосаксонски мит „стар колико и Шекспир“ и да је „сазрео кроз искуство Енглеског грађанског рата и борбу против претње од католичког апсолутизма“;²¹⁹¹ док је каснији историјски развој, а нарочито Други светски рат, оснажио такав англосаксонски поглед на свет према којем су Уједињено Краљевство и Сједињене Државе „шампиони слободе и демократије, извор подршке и симбол наде за отпор против тоталитарне претње у окупираним земљама“.²¹⁹²

²¹⁹⁰ Према: William Wallace, "Foreign policy and national identity in the United Kingdom", *op. cit.*, стр. 69–70.

²¹⁹¹ *Ibid*, стр. 70.

²¹⁹² *Ibid*, стр. 71. С обзиром на ту англосаксонску везу и одатле проистеклу заједничку визију, односно митску аутопројекцију Уједињеног Краљевства и САД и њихове глобалне улоге, не чуди да је већ током владавине Маргарет Тачер (Margaret Hilda Thatcher), за британску

Можемо приметити да, и поред ове историјске укоренености англосаксонског мита и његове чврсте везе са далеком енглеском, али и нешто ближе британском прошлости, нико не сматра да је због тога Уједињено Краљевство заробљено или „замрзнуто“ у својој историји.

У сваком случају, национални митови имају значајну, чак и средишњу улогу у изградњи онога што се зове национална свест и колективна меморија једног народа, те су свакако значајни и за интериоризацију одређених идентитетских вредности и оријентација, а тиме и за успостављање социјалне и моралне кохезије и лојалности према сопственој држави, што ће рећи за њену стабилност. Како је то објаснио професор Милан Матић: „У слојевитој структури политичке културе и културе уопште, митови су основна подлога, а прототип политичких митова су тзв. оснивачки митови, тј. митови о пореклу и постанку одређене државе и политичке заједнице. Без оснивачких митова“ – каже он даље – „ниједна политичка култура није довршена, нити сама држава може бити идеолошки и са становишта уверења њених припадника чвршће утемељена“.²¹⁹³ Разматрајући генезу мита као специфичне друштвене појаве – односно „једне од најстаријих симболичких и културних форми“ и „праоснове... свеукупног културног развоја човечанства“, те „сведочанства о мукотрпном процесу рађања развијенијих форми људске свести“ – Матић истиче да се његов настанак везује за древна и још увек недовољно истражена раздобља у историји човечанства.²¹⁹⁴ Политички митови, пак, у најопштијем смислу, јесу „она врста митских прича која се односи на заједничке услове живота људи, на стварање, одржавање и промене поретка у људској заједници и на њену унутрашњу равнотежу и моралну кохезију“.²¹⁹⁵

Стога, нарочито када је реч о новонасталим државама, дефицит у погледу постојања оснивачког мита или његово недовољно јасно одређење могу се негативно одразити на њихов легитимитет и стабилност. Мит и

политичку елиту, и то како тамошње конзервативце тако и лабуристичке, важило гесло: „Наша глава је у Европи, али наше срце је још увек негде другде“ (према: *Ibid*, стр. 68).

²¹⁹³ Милан Матић, *Мит и политика: Расправа о основама политичке културе*, *op. cit*, стр. 103.

²¹⁹⁴ *Ibid*, стр. 15.

²¹⁹⁵ *Ibid*, стр. 103.

политика су, дакле, тесно повезани. Но, с друге стране, у случају регресивних политичких тенденција, увек постоји већа или мања опасност од транспоновања неког националног у чисто инструментални политички мит (мит као „средство политичког заробљавања и 'самозачаравања' људи“),²¹⁹⁶ односно опасност од манипулативне и тенденциозне (зло)употребе мита као покретачке и легитимишуће снаге (мобилизаторска и легитимизацијска функција) за потребе одређеног политичког деловања, то јест потребе политичког одлучивања. Тада могу да дођу до изражаја и сви они деструктивни потенцијали или чак разорни учинци политичке митологије.²¹⁹⁷ Но, чини се да, у случају српског тзв. косовског мита, ништа нису мање злоупотребе, па чак исто тако с могућим политичким и идеолошким предзнаком, и све оне учестале критичке опсервације од стране разних посматрача, али и самих научних посленика, где се износе његове валоризације као нечег искључиво назадног и превазиђеног, то јест као главног „кривца“ за још увек претполитички и предмодерни карактер српског националног идентитета, и где се он једноставно третира као један „реметилачки“ фактор у процесима модернизације и евро(атлантских) интеграција Србије.

Такође, наспрам ове негативне аутостереотипизације и истовремено с њом, и то углавном од стране истих актера, вршена је (а тај процес и данас континуирано траје и скоро беспрекорно се одвија) и производња позитивних

²¹⁹⁶ *Ibid*, „Предговор првом издању“, стр. 7.

²¹⁹⁷ На ове потенцијално деструктивне учинке и „разорну демонију“ политичких митова, нарочито када су они трибалног, етничког и националистичког карактера, такође је својевременео упозорио професор М. Матић (Милан Матић, *Мит и политика: Расправа о основама политичке културе*, *op. cit.*, „Предговор другом издању“, стр. 9; такође, видети: *Ibid*, Први део, одељак 4: „Мит у политици и политика у миту. Разматрања о природи политичког мита“, стр. 103–140; и нарочито Трећи део: „Политичка митологија национализма“, стр. 251–335).

Објашњавајући раширену праксу политичких злоупотреба националних митова на простору бивше Југославије током ратних 90-их година, а која је у многеме допринела, како је он то дефинисао, „миленаристичкој катастрофи“ коју су доживели људи и народи са овог подручја, Матић каже: „... злоупотреба заједничке меморије и традиције народа за 'ментално наоружање' политичких следбеника, ради јачања позиције власти, постала је *modus operandi* политичких вођстава и извориште лажних и погубних образаца колективне идентификације“ (*ibid*, „Предговор другом издању“, стр. 9–10).

стереотипа о другима, који се често одликују потпуно некритичким говором у суперлативу. То посебно долази до изражаја када је реч о Европи (то јест Европској унији) и Европљанима који се виде као „развијени", 'толерантни', 'мирољубиви', 'напредни' итд.²¹⁹⁸ Дакле, јасно је да је ту реч о покретању извесних психолошких механизма (само)одбране, у чијој позадини стоји не само дубока идентитетска криза већ, како Шијаковић дијагностикује, и „стање (духовне – прим. А. М. Ј.) слабости“. Он ће рећи: „Отуда једно чудно стање сталне потребе да се буде други, да се губи аутохтоност а стиче хетерохтоност, да се на неподношљиву стигму реагује тако што ће се карактеристике туђег идентитета користити као серум за имунолошки одговор на кризу сопственог идентитета: стање слабости које бисмо могли назвати хетерофилија (*heterophilia*)“.²¹⁹⁹ Како смо, међутим, у претходном излагању показали, оно што је потребно за успешан национални брендинг и развој конкуритивности сопствене државе, то је управо специфичност националних идентитетских карактеристика, чему, наравно, у значајној мери доприноси и аутохтоност традиционалних етно-културних идентитета који су инхерентни друштву у питању.

На тај начин је конституисана (дакако, и конструисана) – поред свих већ постојећих идеолошких и политичких подела, као и раније поменутих старих, такође симболичких расцепа (династичке поделе, монархисти/републиканци, четници/партизани, режимлије/демократе итд.) – и једна нова идентитетска подела у српском друштву: подела на „две Србије“. То је она, у јавности веома популаризована подела на тзв. „прву“ и „другу“ Србију, то јест „првосрбијанце“, с једне, и „евроинтегрите“ или „евроунијате“ и нарочито, у погледу ове поделе, гласне „евроатлантите“, с друге стране; или, пак, речима Антонића, на „(обичне) Србе“ и „евро-Србе“. Реч је о таквој идентитетској подели која данас представља заправо суштинску поделу у српском друштву и српском народу, и која – премда супституише оне раније, некада такође снажно изражене идеолошке, политичке и симболичке поделе – ни сама није без одређених идеолошко-политичких конотација, а на такав закључак наводе постојеће идеологизације

²¹⁹⁸ О томе у: Слободан Антонић, „Срби и 'евро-Срби'“, *op. cit.*, стр. 147.

²¹⁹⁹ Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, *op. cit.*, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

и веома присутне политичке (зло)употребе идентитетских питања.²²⁰⁰ И не само то, већ је идентитетска подела, како смо у једном ранијем раду утврдили, и једна од основних линија расцепа у српском друштву. Емпиријски подаци, који су тада коришћени у оквиру спроведеног истраживања о карактеру и природи друштвених расцепа у Србији, недвосмислено су показали да се „поделе на идентитетском пољу рефлектују на однос према модерном и традиционалном, заступљеност одређених идеја и вредности, као и на ставове грађана о питањима демократског преображаја, европских (или евроатланских) интеграција и унутрашњег консензуса“.²²⁰¹ Тиме је указано на то да покушаји конструисања некакве „две Србије“ – као нимало бенигне идентитетске поделе која је превасходно скројена у круговима тзв. српске елите, и то на темељу, управо с те стране форсиране, идентитетске растрзаности између Истока и Запада, а уз идеолошко-политичке (зло)употребе идентитетских питања и с њима скопчаних вредносних оријентација, неретко чисто из дневно-политичких интереса – имају шире друштвене импликације које се не смеју занемарити. Јер, између осталог, тиме се утиче на поларизацију, али и све већу атомизацију српског друштва, као и на продубљивање оне континуиране и, могло би се рећи, већ хроничне кризе идентитета, са свим њеним негативним последицама на социјално-психолошком и индивидуално-психолошком плану, али и на

²²⁰⁰ О идентитетској подели као суштинској за данашње српско друштво, односно сам српски народ, премда занемарујући значај њеног идеолошког и политичког карактера, говорио је једном приликом Чедомир Антић. Како је он тада рекао: „Наш народ није више подељен политички (династије) или идеолошки (комунизам – демократија), подела је данас суштинска, идентитетска, и иако није територијална, питање је да ли данас можемо говорити о једној нацији“. Чедомир Антић, „Националисти“, *Политика* (Погледи), 23.09.2010, <http://www.politika.rs/pogledi/Chedomir-Antic/Nacionalisti.sr.html> (23/11/2011); уп. Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, ф. н. 313, стр. 318.

²²⁰¹ *Ibid*, стр. 322. Рефлектовање идентитетске поделе у Србији на ова и још нека друга питања показали смо ту и путем графичких приказа индекса који су добијени у оквиру различитих емпиријских истраживања: о заступљености грађанске и националне оријентације; раширености ксенофобичног национализма и етноцентризма; заступљености традиционализма и модернизма код грађана Србије; њихових ставова о решењу будућег статуса Космета; као и ставова о статусу Војводине; преференција ка (де)централизованог држави; ставова о европским и евроатлантским интеграцијама; те (не)поверења грађана Србије у ЕУ и њене институције (видети: *Ibid*, стр. 326–330). Неке од резултата ових истраживања смо презентовали раније у овом раду.

плану културног и уопште друштвеног развоја и изградње компетитивног идентитета државе у спољном окружењу.²²⁰²

Стога се преузимање проактивне улоге у превазилажењу оштрих супротности које се генеришу на идентитетском пољу и спречавање даље поларизације по том основу, постављају као неопходност и комплексан задатак с којим се морају суочити политичке институције, али и читаво друштво у Србији, укључујући ту како политичке тако и друштвене, а посебно цивилнодруштвене актере.

Чини се да је ово место, где говоримо о идентитетским расцепима у Србији, згодно да се помене и једна занимљива Хантингтонова анализа, која је усмерена управо на процес редефинисања идентитета у посткомунистичким транзиционим друштвима. Државе које су у својој идентификацији окренуте и према Истоку и према Западу, виде се ту као „поцепане земље“ (или „земље са Јанусовим лицем“). При томе, када разматра оне државе из тог круга у којима, попут Србије, доминира православна религијска оријентација, Хантингтон примећује да оне постају „конвертити“ у културно-цивилизацијском смислу, и то захваљујући пре свега инпутима који долазе „одозго“. Реч је о оним земљама које на основу своје предоминантне културе (а у овом случају, то је култура везана за православље) припадају једној цивилизацији, али постоје снажне тенденције, изражене превасходно од стране њихових лидера, да се оне изместе или преместе у други културно-цивилизацијски круг, и то управо путем промене њиховог идентитета, дакле, путем њиховог идентитетског конвертовања.²²⁰³ Међутим, тај процес, као што је овај аутор својервемено упозорио, зависиће

²²⁰² Управо из ових разлога се не могу прихватити оцене да је овај феномен идентитетског дељења Србије (подела на „две Србије“) без ширих друштвених утицаја, уз објашњење да је то наводно само „једна београдска салонска ујдурма“ или твревина самих елита, која „не дотиче огромну већину људи“ у земљи. Конкретно, реч је оцени коју је изнео историчар Предраг Марковић у једном интервјуу из 2012. Видети: Милан Бабовић, „Трбају нам чудотворци“ (интервју са Предрагом Марковићем), *Новости*, 14–15. април 2012, стр. 3; уп. Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit*, стр. 32.

²²⁰³ Према: Јован Комшић, „Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписавања у Србији“, *op. cit*, стр. 32.

и од тога да ли код „цивилизацијског домаћина“ – а у овом случају, то је западна цивилизација – постоји воља да се прихвати конвертит.

У случају Србије, могуће је да проблем јесте управо то неприхватање или, како би неки рекли, њена „једнострана љубав“ према Западу, односно западноевропским земљама,²²⁰⁴ што несумњиво доприноси томе да „српско друштво и даље остаје са 'заробљеним идентитетима'“. ²²⁰⁵ Поред умањивања кохезионих капацитета и шанси за постизање било каквог националног консензуса, као што је то случај унутар српског друштва, ако се ово спроводи у функцији одређеног идентитетског инжењеринга усмереног на „национално преумљење“, то јест конструисање нове нације и њеног редефинисаног идентитета, последице могу бити и далекосежније и много опасније.²²⁰⁶

Ваља нагласити и то да је поменута потрага за неким новим супра-или транснационалним, што ће рећи европским идентитетом у суштини непотребна. Јер, под један, прихватање европских принципа и вредности темељ је државног устројства који је, поред осталог, дефинисан и самим Уставом Републике Србије (поменути чл. 1). Друго, како смо већ истакли, читав Балкан, укључујући ту и Србију, одувек је имао европски карактер, и то не само у географском већ и у културном смислу, те се тако може говорити, баш као што Шијаковић у свом тексту и чини, о „евроБалкану“. У том смислу, за Србе, и то како оне „обичне“ тако и оне са префиксом „евро“, али и друге грађане Србије, важи исто оно што и за Балканце генерално: Они,

²²⁰⁴ У поменутом интервјуу Предраг Марковић је говорио, између осталог, и о проблему „једностране љубави“ Србије према западноевропским земљама. Видети: Милан Бабовић, „Трбају нам чудотворци“ (интервју са Предрагом Марковићем), *op. cit.*, стр. 3.

²²⁰⁵ О томе смо говорили у: Александра Мировић, Душан Вучићевић, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, *op. cit.*, стр. 323; такође, видети и: Александар Бошковић, „Заробљени идентитети: Између 'Балкана' и 'Европе'“, *Пешчаник*, 25.07.2010, <http://pescanik.net/2010/07/zarobljeni-identiteti/> (13/11/2011).

²²⁰⁶ Слободан Антонић, у наведеном тексту, на примеру Црне Горе и „пројекта 'Монтенегрин'“, веома сликовито описује ефикасност таквог идентитетског инжењеринга који је био у функцији „националног преумљења“ Црногораца. Резултат те и такве монтенегризације, како аутор сумира 2007. године, био је следећи: „Црна Гора сада стварно изгледа као држава неког другог народа. Народа који нема српску историју и смета му српско име у називу цркве или језика“ (Слободан Антонић, „Срби и 'евро-Срби'“, *op. cit.*, стр. 147).

наиме, „треба да свој комплексни *национални, балкански, медитерански и европски* идентитет налазе најпре у пребогатој култури Балкана“ (курзив – Б. Ш.),²²⁰⁷ која је, хтео то неко да призна или не, интегрални део европске културе. Јер, чини се да нема ничег природнијег од тога да се полази од сопствене културе и у истој превасходно тражи утемељење, па тек онда да се, по потреби и жељи, врши даља надоградња. Не само што је то природни след ствари, већ и пут којим се обезбеђује, брендинг терминологијом речено, компетитивни идентитет, а тиме и извесна будућност.

Но, објаснили смо како се Срби, путем својеврсног механизма самоодбране – развијеног у виду негативне аутостереотипизације и аутостигматизације, које се одвијају у скалду са импутираним представама – понашају према очекивањима и улогама који су им приписани споља, са позиција моћи, а у правцу сопствене дисквалификације. У том смислу бисмо рекли да оно што важи за Балкан генерално, у случају Србије и српског народа добија једну, још јачу (негативну) конотацију:

„Уобличавање (или изобличавање) идентитета Балкана (читај Србије – прим. А. М. Ј.) као 'другости', са становишта моћи приписивањем непожељних својстава, и владавина општим контекстом који ову 'другост' принуђује на понашање којим потврђује сопствену дисквалификацију, јесу начин да се пожељна перцепција 'другости' претвори у реалност 'другости': Балканци (читај Срби – прим. А. М. Ј.) се понашају 'према очекивању', тј. сходно улогама које прописује балканистички дискурс моћи... Балканци (и посебно Срби – прим. А. М. Ј.) би онда требало да пристану да о њиховом идентитету као о 'другости' одлучују други, који га користе као платно за пројекцију сопствених тренутних интереса и историјских фрустрација“.²²⁰⁸

²²⁰⁷ Богољуб Шијаковић, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, *op. cit.*, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).

²²⁰⁸ *Ibid.*

Овде је реч о балканистичком дискурсу као једном империјалном дискурсу овладавања, говору са позија моћи којим се конструише одређен (*a priori* негативан) геосимболички и имагинарни идентитет Балкана (Балкан као одређена симболичка и имагинарна географија), а у циљу легитимисања сопствених поступака одређених центара моћи према државама овог региона и ослобађања од њихове одговорности, али њима он такође служи и као механизам за превазилажење сопствених фрустрација.²²⁰⁹ О таквом статусу Балкана који се, у културном и идентитетском смислу, третира као „другост“ Европе, а иза чега се заправо крију аутопројекције западних фрустрација, подробно говори и Марија Тодорова. Она на један веома директан и јасан начин упозорава на то:

„... Балкан је згодно послужио да апсорбује мноштво екстернализованих политичких, идеолошких и културних фрустрација које потичу из тензија и противречности својствених регионима и друштвима изван Балкана. Балканизам је временом постао згодна замена за емоционално пражњење које је раније пружао оријентализам, пошто је ослободио Запад оптужби за расизам, колонијализам, евроцентризам и хришћанску нетрпељивост према исламу. Уосталом, Балкан се налази у Европи, Балканци су белци, углавном су хришћани, па се зато пројектовањем сопствених фрустрација на њих могу заобићи уобичајене расно или верски обојене инсинуације“.²²¹⁰

²²⁰⁹ О балканистичком империјалном дискурсу, поред цитираног Б. Шијаковића, говоре и други аутори, попут Марије Тодорове и Весне Голдсворти (Vesna Goldsworthy). Тодорова ће, на пример, са одређеном дозом цинизма рећи да такав империјални дискурс „ослобађа 'цивилизовани свет' сваке одговорности или емпатије коју би он иначе можда показао према 'разумнијим' народима“ (Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, *op. cit.*, стр. 317). Весна Голдсворти се, пак, бавила таквим „империјализмом имагинације“ (или имагинативним империјализмом) из угла начина на који се Балкан третира у британској књижевности (видети: Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998; такође и: Драган Бисенић, „Руританија на Балкану“ /Приказ наведене књиге Голдсвортијеве/, *Нова српска политичка мисао* /тема броја: „Етнички стереотипи“/, вол. VI, бр. 1–2, 1999, стр. 260–265).

²²¹⁰ Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, *op. cit.*, стр. 323.

Такође, како смо већ истакли, и поменути Ивер Б. Нојман, мада на једном далеко општијем нивоу, говори о употреби „другог“ у светској и европској политици. Он настоји да разјасни основну претпоставку да „конституенте колективних идентитета чини и оно што је изван њих. Читав низ *других*“, каже Нојман, „дефинише колективне идентитете“.²²¹¹ Ово није спорно, будући да су колективни идентитети релациони феномени и да се они као такви граде и у односу на друге, па и путем поређења с њима. Спорно је када ти други, са позиција своје политичке, војне, економске и пропагандне моћи, преузму активну и доминантну улогу у процесу наше националне идентификације. Дакле, ако се заиста жели да се превазиђе таква ситуација у којој о српском националном идентитету и идентитету државе Србије доминантно одлучују други, у складу са њиховим интересима (а противно државним интересима Србије и националним интересима српског народа) и потребама оправдања властитих поступака, брендирање државе – уз одговорну националну стратегију, то јест стратегијско управљање идентитетом и активно утицање на перцепције и слике других, али и нас самих, о нама – јесте управо оно решење које нуди излаз.

Како би се избегле неке евентуалне забуне, ваља поменути да овде није интенција да се негирају лоше особине или мане српског народа, друштва у целини и саме државе Србије, јер их они свакако имају, баш као што их имају и сви други народи, сва постојећа друштва и државе. Уосталом неке негативне одлике српског менталитета, то јест негативне особине својствене Србима, али ништа мање ни другим грађанима Србије (као што су, на пример: корумпираност, посебно политичке и друштвене, па и интелектуалне елите или, боље рећи, квазиелите; похлепа; лењост, односно „недостатак радне енергије“; те оно што се зове „кратко памћење“, када је реч о тзв. колективној меморији народа, или недовољно развијена култура памћења, итд.), добро су и одавно познате. Ако је неко и био њих несвестан, а читао је познати есеј *Чујте, Срби! Чувајте се себе* – који је као својеврсно завештање и добронамерно упозорење српском народу оставио његов велики и искрен пријатељ Арчибалд Рајс (Rudolphe Archibald Reiss)²²¹² – морао се у

²²¹¹ Ивер Б. Нојман, *Употребе другог: „Исток“ у формирању европског идентитета*, *op. cit.*, стр. 11.

²²¹² Арчибалд Рајс је током Великог рата написао више књига и чак око 800 чланака о Србима, чиме је много допринео да светска јавност сазна о страшним страдањима српског

народа током овог рата. Стога се неретко истиче како је овај човек са доказаним, великим и до сада непревазиђеним пријатељством према српском народу, као „војник правде, истине и права“, „врдео нашој отаџбини више него дивизија војника на бојном пољу“ (нав. према: Прим. др Душан Милић, „Шта Србија никад не може заборавити“, Предговор у: Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте, Срби! Чувајте се себе* /треће издање/, Партенон, Београдска књига, Београд, 2010, стр. 7). Поменути текст – *Чујте, Срби!* (у оригиналу *Ecoutez, Serbes!*) – Арчибалд Рајс је написао 1928. год, а учинио га је доступним јавности тек након своје смрти (умро је наредне, 1929. године). Но, ваљда у скалду са третманом који је имао за живота у послератној Србији (тј. Краљевини СХС), овај Рајсов рукопис остаће необјављен све до пред крај 90-их година XX века, након чега ће уследити његова бројна издања. Поред горенаведеног, видети на пример и посебно издање објављено поводом стогодишњице Рајсовог доласка у Србију: Др Родолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби! Чувајте се себе* (допуњено издање, са говором „Живела бесмртна Србија!“, са конференције у Београду 1918. год, и Рајсовим писмом војводи Живојину Мишићу из 1919. год.), Добра књига, Београд, 2014.

Но, познати су и неки други, научни покушаји из 20-их и 30-их година прошлог века, да се, путем антропогеографског, социолошког, социопсихолошког и етнопсихолошког приступа, утврди менталитет, односно поједини типови карактера народа са овог простора. Ту је, пре свега, чувено дело Јована Цвијића из 1922. и 1931. год: *Балканско полуострво* (в. Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, САНУ, Београд, 1987); потом, *Типологија српско-хрватског народног карактера* Герхарда Геземана из 1928. год; а онда и животно дело Владимира Дворниковића: *Карактерологија Југословена* из 1939. године (које је добило своје друго издање такође тек 1990, а треће 2000. год.). Дворниковићева *Карактерологија* је, након савремене научне ревалоризације, доживела бројне критике и оспорављања, како због његовог залагања за ону, најблаже речено, проблематичну варијанту идеје југословенства – тзв. интегрално југословенство (будући да је он ту настојао да дефинише један јединствен „југословенски“ идентитет, и то не само у политичком, већ и у етно-културном смислу), тако и због доста поједностављеног приказа позитивних (међу њима се, на пример, истичу херојски и епски дух, „стваралачка фантазија“, склоност ка хумору и иронији) и негативних (нпр. меланхоличност, трансформација хероизма у театаралност, осветољубивост и злоба, политички екстремизам) особина људи са овог простора. Видети: Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена* (са Предговором Владете Јеротића), Просвета, Београд, 2000. Међутим, и поред тога, Владимир Дворниковић – који је иначе по основној вокацији био филозоф, али свестраног усмерења, будући да се бавио и антропологијом, психологијом, психоаналитиком и књижевношћу – остаје „и данас, уз Цвијића, најпознатији карактеролог нашег народа“ (Жарко Требјешанин, „Заборављени ум и наш менталитет: Подсећање на Владимира Дворниковића“ /Приказ/, *Данас*, 03.10.2009, <https://www.knjizara.com/Karakterologija-Jugoslovena-Vladimir-Dvornikovic-10201/25.09.2018/>). Такође, ако оставимо по страни његове налазе у погледу „југословенског“ менталитета, ваља истаћи да нека његова друга дела и есеји (нпр. књига *Борба идеја*, 1937), у којима анализира поједине друштвене феномене, као што је демагогија, одишу заиста не само великом проницљивошћу и луцидношћу, већ и актуелношћу и у нашем времену.

том смислу оствестити. Међутим, као што и сви други народи и државе имају своје врлине и квалитете, своје суштинске вредности и специфичности, исто то важи и за Србију и српски народ, које, примера ради, одликује далеко познато гостопримство, срдачност, отвореност, те велики спортски успеси и др, и који имјау своју богату традицију, богато културно и историјско наслеђе, али баштине и низ есенцијалних вредности и достигнућа из области савременог стваралаштва.

Парадокс везан за раширеност и интензитет негативних стереотипа о Србији и српском народу, с једне, и значајне капацитете која ова мала и сиромашна земља има, с друге стране, можда у скорије време није нигде боље описан од онога како је то исказао италијански књижевник – Маурицио Монте (Maurizio Monte) у својој јавној објави поводом победе женске одбојкашке репрезентације Србије против Италије у финалу Светског првенства 2018. године, одржаног у Јапану. Ту се на један сликовит, али и критички, па и саркастичан начин указује на такав антисрпски стереотипан однос италијанске јавности, а то важи и за ширу јавност у западним земљама генерално. С обзиром на значај који ова порука има и за нас саме, нарочито што долази од стране једног интелектуалца који не припада српском етносу и кога бисмо стога можда могли назвати „савременим Арчибалдом Рајсом“, сматрамо прикладним да је овде пренесемо скоро у целости:

„Србија је победила, земља која је отприлике четири пута мања од Италије. Србија је победила, а има само осам милиона становника (много мање од Ломбардије).

Србија је победила, земља са нижим БДП-ом него сиромашна јужна Италија.

Србија је победила, та 'мала, прљава и лоша' Србија.

Србија је победила, тај 'олош народ' који никада не сагиње главу.

Србија је победила, без великих банака и осигурања.

Србија је победила, она којој не знате ни географски положај.

Србија је победила, баш она 'ултранационалистичка и ратоборна'.

Србија је победила, иако још сакупља крхотине рата који се никада није ни завршио.

Србија је победила, а ваши омиљени новинари објављују плачљиве чланке о побеђенима, али без икаквих похвала победницима.

Србија је победила, чак и за вас који не знате Иву Андрића...

Србија је победила, она која није за вас 'циганска' нација само када вашим тимовима даје своје најбоље спортисте.

Србија је победила играјући лоше, јер да је играла као што зна играти, ваша илузија би много краће трајала.

Србија је победила, за своје синове који су деведесетих призивали 'мир', а ви сте били глуви.

Србија је победила, она која је копала по рушевинама и закопавала лешеве док сте гледали телевизијске дневнике у којима су у њу упирали прстом.

Србија је победила, она чију сте децу, која су бежала од рата, прихватили само зато што вам је била потребна радна снага.

Србија је победила, сувише празних џепова да би заслужила вашу пажњу.

Србија је победила, она Србија Новака Ђоковића.

Србија је победила, она која не каже 'разумем, господине' пред диктатима Запада...

Србија је победила, она Србија београдских дечака који су, када чују сирену, бежали кући у нади да бомба неће пасти на њихову зграду.

Србија је победила за тебе, који не пропушташ прилику да кажеш 'сви су они ултранационалисти', а онда се љутиш када у иностранству повезују Италију с мафијом и мандолином...

Србија је победила, оптужена да бира ултранационалистичке политичаре од стране оних који примећују да у њиховом националном тиму играју црне девојке, чиме изражавају свој расизам.

Србија је победила, она која неће да трампи себе за почасти...

Србија је победила, али, као и обично, ви то нисте приметили!²²¹³

Речи овог разборитог и великог човека недвосмислено упућују на закључак да нама стално треба неко са стране да изнова отвара очи, указујући нам на сопствене потенцијале и вредности и исправљајући како оне „искривљене слике“ о нама које су креирали други, тако и наше сопствене негативне аутопројекције. Наиме, патриотизам је реч која је дуго овде била изопштена и третирана као нека контаминирана реч, а чињеница је да без здравог патриотизма – у оном изворном смислу осећања љубави према држави као својој отаџбини (*patria*) и осећања поноса што смо њени грађани, без икакве тежње за омаложавањем других, али са тежњом да себе изграђујемо и предствљамо на најбољи могући начин – нема свеопштег друштвеног развоја, па ни економског опоравка и напретка државе. Тек са таквим респектабилним односом према сопственој држави, уз посвећеност томе да и други промене своје перцепције о нама као „другости“ Европе и напоре да искористимо све своје потенцијале и компаративне предности, укључујући ту и оне везане за специфичности сопственог националног и културног идентитета, моћи ћемо да кажемо, у складу са Монтеовом поруком, "*Ha vinto la Serbia*" („Србија је победила“).

Као што смо раније објаснили, процес националног брендирања и њему адекватан маркетинг захтевају изналажење одговора на питања о сопственом идентитету и сопственим капацитетима, као и о начину њихове

²²¹³ „Италијански књижевник поручио свету: 'Србија је победила, али, као и обично, ви то нисте приметили'“ (Дарко Николић), са италијанског превео књижевник и књижевни преводилац Драган Мраовић, *Блиц спорт*, 29.10.2018, <https://sport.blic.rs/ostali-sportovi/odbojka/italijanski-knjizevnik-porucio-svetu-srbija-je-pobedila-ali-kao-i-obicno-vi-to-niste/yl9214f> (30/10/2018).

јавне презентације. Другим речима, потребно је дефинисати „ко смо ми", 'шта поседујемо' и на који начин би то требало презентовати другима“.²²¹⁴ И мада је у протеклом периоду примећено извесно интересовање домаћих медија за питања типа „који би то производи, догађаји и културни ресурси требало да постану заштитни симболи Србије“,²²¹⁵ посматрано са аспекта државног нивоа, још увек нема јасно формулисаних и прецизних одговора, а посебно не добро осмишљених и спроводљивих акционих планова.

Ако бисмо овде покушали да издвојимо неке конкретне идентитетске вредности или изврсности које би својим посебним квалитетом могле да фигурирају као компоненте или носиоци националног брэнда Србије, та листа – коју никако не треба схватити као коначну или недискутабилну – свакако би морала да обухвати следеће:

- на првом месту би била она културно-историјска добра која већ представљају светску баштину у Србији, то јест налазе се на Листи светске природне и културне баштине под заштитом Унеска, а то су 11 локалитета који су стекли овај статус у оквиру шест уписа до сада (још 1979. године статус светске баштине је стекао средњовековни комплекс споменика – град Стари Рас и манастир Сопоћани; потом 1986. године манастир Студеница; 2004. године на Листу Унеско уписан је и манастир Високи Дечани код Пећи на КиМ; а 2006. придодата су још три локалитета са КиМ – манастири Пећке патријаршије, манастир Грачаница и црква Богородица Љевишка; 2007. остаци палате Феликс Ромулијана у Гамзиграду и 2016. три локалитета Стећака – средњовековних надгробних споменика);²²¹⁶

²²¹⁴ Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 101.

²²¹⁵ *Ibid.*

²²¹⁶ "Serbia: Properties inscribed on the World Heritage List", UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/rs/> (08/12/2017).

- потом, ту су и други споменици и добра, као и природне лепоте, који такође заслужују да буду на Листи Унеска, а неки од њих се и налазе на тзв. прелиминарној или тентативној Листи светске баштине (манастир Манасија, римско археолошко налазиште Царичин град, Смедеревска тврђава, историјско место Бач са околином, Неготинске пивнице или, како се још називају, пимнице,²²¹⁷ специјални природни резерват Делиблатска пешчара, Ђавоља варош, национални паркови – Ђердап, Тара и Шар-планина, границе Римског царства);²²¹⁸ затим, значајно је наслеђе римских царева, те археолошка налазишта у Винчи и Лепенском виру;
- специфична и атрактивна тура „Путеви вина“; познати фестивали; аутентична музика; игра, укључујући ту и врхунски спорт и спортисте;
- квалитетни филмови, писци, сликари и други савремени уметници, односно креативност и

²²¹⁷ Неготинске пивнице налазе се у неколико села (Рајац, Рогљево и Штубик) општине Неготин и категоризоване су (још 1983. год.) као просторна културно-историјске целина и културно добро од изузетног значаја за Републику Србију. Реч је специфичним и аутентичним објектима, намењеним за прераду грозђа и чување вина, својеврсним винским подрумима, који су настали у периоду од средине XVIII века до тридесетих година XX века. Данас их на овом простору има око 350, док је некада постојао много већи број оваквих објеката, али значајан део њих је уништен или срушен. Неке од њих су и даље у употреби за производњу вина, док су друге, ради отварања за туристичко тржиште, адаптиране, уз задржавање њихове аутентичности, те претворене у таверне и изложбене просторе. Према: „Неготинске пивнице (пимнице)“, у: *Дигитални атлас културне баштине источне Србије*, Институт за погранична подручја, Бор, www.digitalniatlas.ipp.rs (15/10/2021).

²²¹⁸ "Serbia: Sites on the Tentative List", UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/rs/> (08/12/2017).

стваралаштво уопште, „нове идеје и нове вредности“;²²¹⁹

- врхунски резултати из области науке и образовања;
- једноставно, све оно што може да се подведе под „дух Србије“ („наши најјачи брендови су наши најумнији и најталентованији људи“);²²²⁰
- познате туристичке дестинације, посебно велики градови, као што су Београд („Београд као град идеја, регионални центар рекламе, дизајна, иновативности и креативности“);²²²¹ Нови Сад и Ниш; али, ту су и мањи градови који такође имају богату и атрактивну понуду која, међутим, још увек није довољно приступачна, па стога ни препознатљива;²²²² као и планински и бањски центри;
- гастрономски производи, аутентична национална јела, то јест „српска национална кухиња“ као бренд своје врсте;²²²³

²²¹⁹ На ту врсту српске креативности указао је Драган Сакан, у оквиру његове листе омиљених српских брендова. Видети: „Трубе, тенис и зељаник“ (Александра Мијалковић), *op. cit.*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik> (07/12/2017).

²²²⁰ Према: *Ibid.*

²²²¹ На овај начин је Београд, као посебно значајан српски бренд, издвојио поменути Драган Сакан. Видети: *Ibid.*

²²²² Говорећи о значајним дестинацијама у Србији, Александра Ђуричић помиње управо и ту интересантну понуду мањих градова „до којих се“, како каже, „све теже стиже“. Она примећује да „због тога мали број Београђана може да се похвали одласком на историјске локалитете као што је Виминацијум или посетом културно-историјском простору Врања и рестаурираних здања Пашиног конака, Харемлука и сачуване куће Боре Станковића чији дух чувају Врањанци са све више тешкоћа, наравно материјалне природе“ (Александра Ђуричић, „Жељене дестинације“, *op. cit.*, http://clio.rs/DESTINACIJA-KAO-BREND_Knjiga_421/18.05.1017/).

²²²³ Култура у области гастрономије и аутентична национална јела представљају важну компоненту културног идентитета једног народа. Србија у овој области има снажан и неискоришћен потенцијал, а стара и потпуно аутентична српска јела нису довољно позната

- низ успешних и препознатљивих комерцијалних и корпоративних брендова;
- лични брендови, то јест угледни појединци („угледни појединци који се труде да поправе имиџ земље су најјефтинија реклама за ту земљу...“);²²²⁴
- ништа мање значајна у односу на претходно наведено јесте и таква вредност као што је културна разноликост, то јест специфичан мозаик различитих етно-културних идентитета, укључујући ту и различите обичаје и традиције; итд.

При томе, не ради се о томе да на основу ових вредности треба градити некакву идеализовану слику о Србији и српском народу, већ циљ је, како смо раније објаснили, да се то што је суштинско и вредно веродостојно представља, али на један иновативан и креативан начин, и то увек и свуда, дакле, уз стратегијско, конзистентно и високо координисао деловање. У том смислу, можемо рећи, и то парафразирајући управо речи Рајса, да ако би постојало чврсто опредељење за такво стратегијско деловање, онда бисмо, упркос свему, не само могли већ и морали да верујемо у будућност сопственог народа, друштва и државе. Јер, судбина би нам тада ипак била у властитим рукама, макар у мери у којој је то у данашњим глобалним условима могуће.

ни међу домаћим становништвом. Међутим, „брендирање националних јела и заштита њихове оригиналне рецептуре је... знатно сложенији подухват, у којем се – као и кад је реч о целом пројекту српских брендова – очекује активна подршка струковних организација, надлежних државних институција, Туристичког савеза, угоститеља, етнолога...“ (нав. према: „Трубе, тенис и зељаник“ /Александра Мијалковић/, *ор. cit*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik/07.12.2017/>).

²²²⁴ На последње три вредности такође је указао Драган Сакан, у оквиру његове листе омиљених српских брендова (*ibid*).

**6.2.3.2. Национални брендинг Србије –
„споровозни владин пројекат“:
Непостојање свеобухватног стратешког приступа**

„Немојте дозволити да ваша лепа душа пропадне у ђубрету. Ја верујем у будућност вашег народа. Дух Косова, Карађорђа, Куманова и Кајмакчалана поново ће се пробудити. Мора се, међутим, брзо пробудити. Срби, судбина вам је у властитим рукама: блистава будућност или поново ропство!“

Рудолф Арчибалд Рајс
(Rudolphe Archibald Reiss, 1875–1929),

швајцарски публициста, доктор хемије, форензичар и
велики српски пријатељ,

Чујте, Срби! Чувајте се себе (1928)

„Најбољи одговор ћемо дати ако се укоренимо у свом идентитету јер он је највећа сметња онима који клевећу српски народ.“

Свети Сава
(световно име Растко Немањић, око 1175–1236),

српски племић из владарске династије Немањића,
српски просветитељ, књижевник, дипломата, светогорски монах и
први архиепископ аутокефалне Српске православне цркве

Ефикасно деловање на промени имџа земље и народа није једноставно. Борба против негативних стереотипа само путем њиховог негирања или простог убеђивања других да они не одговарају стварности је

јалова, како због њихове постојаности, тако и због наше могуће субјективности и априорне дисквалификованости (услед дејства самих тих анτισрпских стереотипа). Стога, оно што је нужно у таквој ситуацији и што једино може да буде делотворно, то је изградња новог имиџа, активним утицајем на уобличавање нових и веродостојних слика, и стварање нових и позитивних асоцијација, што би временом, како смо раније објаснили, допринело и изградњи добре репутације, а такође би допринело и повећању друштвене кохезије, то јест националног јединства. Ово, пак, захтева националну стратегију у виду озбиљног и свеобухватног државног брендинг пројекта који би се спроводио на свим нивоима (од локалног преко националног до транснационалног и међународног) и у свим релевантним областима друштвеног деловања. Такође, у реализацији тог и таквог пројекта од изванредног националног и државног значаја, поред свих државних структура (националних и суб-националних) и релевантних органа и организација, као и привредних актера, треба да узму учешћа и сви потентни појединци, пре свега јавни (културни, медијски, научни, спортски и други) посленици и они који су лично заинтересовани за ту ствар (на пример, они који живе од туризма), али и сви други грађани и грађанке, јер ма колико мали били њихови лични доприноси, у њиховим збирним ефектима они значе много за ову земљу. У том смислу одговорност је и на свима нама, а не само на другима и њиховом балканистичком дискурсу о нама као „другости“ Европе.

Ургентност националног брендирања Србије је, дакле, више него јасна, како због свих овде разматраних идентитетских проблема са којима се земља суочава и који је, као својеврсни идентитетски баласт, коче на путу њеног даљег развоја и свеукупног напретка, тако и због тога што је потребно доста времена да би се постигли неки ефекти и учинили одређени помаци на овом пољу деловања, те што се пре уђе у тај процес, мање ће се чекати на достигнућа, а резултати ће бити извеснији. Поред тога, ургентно деловање на овом пољу је потребно и због заостајања у том погледу за неким државама-конкурентима, пре свега оним из непосредног окружења. Уз то, посебан мотив треба да буде и чињеница да је у овај процес, убрзо након нелегалног и једностраног проглашења независности, ушла и тзв. држава Косово, и то улажући у то значајна средства, а све с циљем коришћења медијске кампање

и брендинга као канала за лобирање за добијање нових признања своје „независности“.²²²⁵

Но, питање је докле се на том путу националног брендинга у Србији стигло, ако се уопште може рећи да се тим путем и кренуло? Још увек, наиме, нема назнака за некакав стратегијски и свеобухватан приступ државе овом важном питању. Једноставно, политика националног брендирања овде још није стекла статус државне политике, иако њеном стратегијском применом, како смо раније објаснили, држава може обезбедити вишеструке

²²²⁵ Ту се, пре свега, мисли на медијску кампању представљања „независног Косова“ у коју је уложено 5,7 милиона евра и која је отпочела 2009. год. емитовањем од стране скоро свих великих светских медијских кућа (као што су: *CNN*, *BBC*, *Bloomberg*, *Euronews*, *Eurosport*, итд.) једноминутног телевизијског спота "Kosovo – the Young Europeans", који је урадила чувена маркетиншка компанија „Сачи енд Сачи“ ("Saatchi & Saatchi"), тј. њена израелска агенција. У том споту о „најмлађим Европљанима“ приказани су „млади и лепо Албанци и Албанке (који) склапају жути пазл у облику своје нове земље и дижу га балонима у небо“. То је заправо био одговор владе Хашима Тачија на оптужбе политичке опозиције „да није довољно ангажована у лобирању за нова признања независности“. Све навед. према: „(Ре)брендирање Србије: Шрек, купус и Европа“ (Зора Латиновић), *НИН*, бр. 3079, 31. децембар 2009, <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=48666> (15/10/2011).

Реч је, наиме, о брендинг кампањи у којој је лансиран нови слоган („Косово – млади Европљани“) који се појављује и као део логоа дизајнираног у изразито модерном стилу – карактеристичном за нову генерацију националних логоа – са шареним и симболизујућим бојама (зеленом, теракота црвеном и плавом) и специфичним, „плутајућим“ фонтом слова који би требало да асоцира на весели дух и позитиван став тамошњег становништва (спот је доступан на Јутјубу /YouTube/: "Kosovo – the Young Europeans", <https://www.youtube.com/watch?v=dQRGHAdQjR0>, 26.10.2009 /15.12.2017/). Иначе, поменути слоган је заснован на тези о тзв. Косову као најмлађој, што ће рећи најновијој „земљи“ на светској мапи и „земљи“ са најмлађом популацијом у Европи, чија просечна старост износи тек 25,9 година. Занимљиво је и то, како стоји у самом опису тог спота, да је ово вероватно први „национални“ слоган који пажњу усмерава на народ и његов дух, а не – као што је обично случај у кампањама брендирања држава – на сам тај ентитет и његове природне и/или историјске карактеристике. Но, ово наравно није случајно, већ се ради о маркетиншки добро осмишљеном покушају да се избегне било какво приказивање реалне слике тог ентитета. Јер, прво, она би морала да укључи српско средњовековно и друго, културно и верско наслеђе и последице девастирања истог од стране тих младих, наводно само веселих и мирољубивих Албанаца. Друго, ту слику би „красили“ и велико сиромаштво; висока стопа криминалитета, укључујући трговину људима и људским органима; узурпирана имовина и изузетно тежак положај српског и уопште неалбанског становништва; те гета у којима Срби и данас живе, итд.

користи, како на унутрашњем, тако и на спољнополитичком плану. Постојали су извесни покушаји, али су они остали јалови, а све се своди на причу о томе како је то дугорочан посао за који је потребно време. Изгледа, пак, да доносиоцима одлука у овој земљи није јасно да Србија више времена нема. Према процени коју је дао један државни званичник, „најреалнији“ рок „за остварење пуних ефеката изградње националног бренда“ јесте 20 година.²²²⁶ Прошло је, међутим, већ више од деценије и по како је покренуто, али потом и стопирано питање израде стратегије националног брендирања. Наиме, још су 2006. године, за време владе Војислава Коштунице, била обезбеђена финансијска средства и расписан тендер за избор саветника, то јест експерата за израду брендинг стратегије. Но, услед претње да би могла бити покренута афера о намештању овог тендера, он је поништен.²²²⁷ Потом је 2007. године наводно покренут пројекат „Изградња и позиционирање националног бренда Србије“ при Министарству трговине и услуга Владе РС (данас Министарство трговине, туризма и телекомуникација), а да јавности до данас није дат никакав извештај на увид нити презентација постигнутог. Штавише, према званичним изјавама након три године, Србија је била „још далеко од коначног списка“; истакнуто је да се „тек (се) ради на истраживању и анализама, процењује се који сектори, производи и услуге би могли бити 'носиоци бренда Србије'“.²²²⁸ Исте, 2007. године, Влада је најавила и стратегију за изградњу националног бренда, у ту сврху су била испланирана и буџетска средства за двогодишњи период, а поменуто Министарство је било обезбедило и додатна новчана средства за 2008. (у износу од 240 милиона динара). Од свега тога ништа није било: „Паре... нису искоришћене,

²²²⁶ Такву оцену је дао 2010. год. Страхинја Ђуричанин из Министарства трговине и услуга Владе РС, иначе тадашњи руководиоца најављеног пројекта „Изградња и позиционирање националног бренда Србије“. Нав. према: „Трубе, тенис и зељаник“ (Александра Мијалковић), *op. cit*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik> (07.12.2017).

²²²⁷ Према: „(Ре)брендирање Србије: Шрек, купус и Европа“ (Зора Латиновић), *op. cit*, <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=48666> (15/10/2011).

²²²⁸ *Ibid.*

два тендера су поништена, а два владина Савета за промоцију Србије распуштена“.²²²⁹

Иначе, оснивање 12. октобра 2007. године Савета за промоцију Србије при Министарству трговине, туризма и телекомуникација – медијски одмах „прекрштеног“ у „Савет за брендирање“, а у делу јавности веома оспораваног²²³⁰ – била је добра институционална идеја која је, окупљањем пре свега професионалаца из области маркетинга, стручних људи, научника и др, могла бити веома корисна у процесу националног брендирања. И према експертским мишљењима, формирање таквог радног тела на националном нивоу представља један од првих корака у овом процесу (фаза институционализације брендинг процеса). Како је било најављено, међу првим задацима овог тела требало је да буде управо израда националне стратегије за промоцију државе, као и осмишљавање промотивних пројеката. Непосредно по његовом оснивању, говорило се о два таква пројекта: једном усмереном ка домаћој јавности, то јест грађанима Србије, и пољу образовања и васпитања, у оквиру кога би ђаци у свим школама у Србији добили задатак да напишу рад на тему „Зашто волим да живим у Србији?“; и другом усмереном ка страној јавности, односно страним посетиоцима и поправљању њихових првих утисака о Србији, а тицао би се уређења и обележавања граничних прелаза.²²³¹

Ове идеје нису скроз без смисла, премда у случају образовног система и изградње националне свести и осећаја лојалности код младих према сопственој држави, има много тога што би требало урадити, а децу прво треба упознати са потенцијалима и компаративним предностима своје земље, па им тек онда евентуално давати задатке попут горенаведеног. Но, поставља се питање да ли овакви пројекти спадају у ред приоритета? Колико је

²²²⁹ *Ibid.* Првим владиним Саветом за промоцију Србије председавала је Милка Форцан, тада потпредседница „Делта“ холдинга, а другим Иван Тасовац, директор Београдске филхармоније, који је на ту функцију био изабран крајем октобра 2008. год.

²²³⁰ О контроверзама и критицизму који су пратили формирање овог државног тела, разним нагађањима и теоријама завере о „скривеним интересима“ који се „крију иза те 'новотарије' у нашим животима“, видети: „Савет за промоцију Србије: Анатомија једног бренда“ (Тамара Скроза), *Време*, бр. 877, 25. октобар 2007, <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=518023&print=yes> (09/12/2017).

²²³¹ Према: *Ibid.*

неразумевање и незнање, када је реч о пракси и политици националног брендинга, како политичких структура, тако и појединаца који су позвани да узму учешћа у саветодавном телу за промоцију земље, те непостојање њихове одговорности нити озбиљних намера да се ствари покрену, показује образложење које је 2010. године дао Иван Тасовац, председавајући овим Саветом, приликом подношења оставке на ту своју функцију и чланство у овом телу: „Оставку не подносим због неслагања са Владом Србије и Министарством трговине и туризма, у чијем саставу је радио Савет. Напротив, подносим је због пуне сагласности са извршном власти, која је истрајала на томе да је Савет за промоцију сувишан.“²²³² Том приликом, Тасовац је истакао и то да су се послом промоције земље, „уместо Савета, не нарочито стручно, а ни успешно, бавила поједина министарства и појединци блиски власти, међу којима и политичари и естрадни менаџери“.²²³³

Овакво национално тело у чијој би надлежности, па макар и само у саветодавном смислу, били промоција и брендинг земље, дакако да не може бити сувишно, посебно када је реч о друштву и држави који су – какав је управо случај са Србијом – у дуготрајном процесу транзиције и имају више него неповољну слику, то јест лош имиџ у међународном окружењу, слабу препознатљивост и, генерално, низак ниво квалитета својих производа и услуга, али и низак степен препознатљивости својих других карактеристика, почевши од историјских, културних и уметничких, преко нучних, образовних и спортских, до чисто туристичких вредности, те се одликују недовољном или неефикасном применом маркетиншке праксе и њој својственог начина мишљења, и то како у корпоративном пословању, тако и у управљању и функционисању државних и јавних институција. Уосталом, потребу за постојањем једног таквог или сличног државног органа потврђује и упоредна пракса, односно искуство земаља које су ушле у процес националног

²²³² „Иван Тасовац поднео оставку у Савету за промоцију Србије“, извор: *Бета, Блиц*, 13. 03. 2010, <http://www.blic.rs/vesti/politika/ivan-tasovac-podneo-ostavku-u-savetu-za-promociju-srbije/ktkfqkz> (09/12/2017).

²²³³ *Ibid.* Такође, истом приликом је дотадашњи председавајући овог тела обавестио јавност и о томе да је Савет узалудно инсистирао код Владе РС да се уради ивештај о томе „на које се све начине, у којој мери и у којим министарствима и агенцијама, троши новац за промоцију земље“ (*ibid.*). Како Влада ни за то питање није имала слуха или јој, можда, обелодањивање те врсте информација, везаних за финансијске токове, није ишло у прилог, такав извештај Савет није никада ни добио.

брендирања; а довољан пример је, рецимо, суседна Хрватска, где је формирана радна група председника за редизајн хрватског националног имица. У случају Србије, пак, друга је ствар што је Савет за промоцију земље, било с намером или просто нечињењем, био претворен у једно нефункционално и неоперативно тело које, као такво, није ни могло да одговори својој сврси. Ако се има све ово у виду, не чуди онда што је пројекат изградње националног брэнда Србије добио новинарску етикету „споровозни владин пројекат“.²²³⁴

С друге стране, привредници Србије, којима је ваљда својственија тзв. *cost-benefit* логика и који, стога, схватају сву озбиљност ситуације и ризике које носи лоше позиционирање земље, показали су више слуха и разумевања за ургентност приступања процесу националног брендирања, те исказали спремност да упуте јавни апел властима за стратешки приступ државе овм пољу политичког. Наиме, у априлу 2017. године покренута је иницијатива за формирање радне групе при Удружењу за туризам Привредне коморе Србије која би, у име туристичке привреде, упутила предлог Влади РС о неопходности брендирања Србије зарад боље препознатљивости на глобалном туристичком тржишту.²²³⁵

Брендирање Србије, а пре свега промоција и заштита националног идентитета, требало би да буде један од главних праваца деловања српске дипломатије и уопште спољне политике земље. Но, званична дипломатија Србије делује у том правцу углавном дефанзивно и принудно, под диктатом по њу неповољних спољних околности, као што је то био случај са тежњом да се тзв. држава Косово прими у Унеско. Ово је представљало опасност управо за темељне идентитетске вредности Србије, с обзиром на њену културно-историјску баштину на КиМ коју, између осталог, како је искуство

²²³⁴ „Трубе, тенис и зељаник“ (Александра Мијалковић), *op. cit.*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik> (07.12.2017).

²²³⁵ Видети: „Хотелијери покренули иницијативу за брендирање Србије“, *op. cit.*, <https://www.turistickisvet.com/> (04/05/2017). Поменути иницијатива је потекла са седнице групације „Хотели Србије“, која је одржана 13. априла 2017. у Привредној комори Србије, а на којој је, између осталог, истакнуто и то да је „позиционирање Србије као туристичке дестинације, односно њено брендирање, озбиљан, дуготрајан и сложен процес који треба да буде постављен као дугорочни циљ који ће бити испуњен када се реше бројни инфраструктурни и еколошки проблеми земље“ (*ibid.*)

показало, Приштина није успела, а вероватно ни хтела да заштити.²²³⁶ Такође, то је представљало угрожавање и њених националних и државних интереса (питање територијалне целовитости, суверености и државности; увод у међународно признавање независности тзв. Косова). Српска дипломатија је тада, мора се признати, активно деловала, те је њеном заслугом, али и стицајем одређених околности, спречен пријем тзв. Косова у ову организацију.²²³⁷

Но, Србија – не само када је реч о званичној, то јест државној, и класичној дипломатији, већ и ономе што се назива јавна, дигитална и цивилна дипломатија, као и у погледу употребе „меке“ и „паметне“ моћи, па и оне друштвене у ванхамовском смислу; дакле, може се рећи генерално – још увек не користи све своје дипломатске, државне и друштвене капацитете у

²²³⁶ Током нереда који су се одиграли на КиМ у марту 2004. године, а који су били етнички, то јест антисрпски мотивисани, према извештају ОЕБС-а, уништено је или оштећено више од 800 грађевина, од чега су 29 били манастири и цркве.

²²³⁷ Тзв. Косово је већ 2014. год. ушло у Међународни олимпијски комитет, а након тога, 2015. год. поднело је захтев и за пријем у Унеско. Но, тада се српска дипломатија коначно активирала како би то спречила и његова пријава је у првом кругу одбијена. Такође, и други покушај да тзв. Косово буде примљено у Унеско 2015. год, а на основу захтева који је сада овој агенцији званично упитила Албанија, био је осујећен. Наиме, предлог о његовом пријему није био изгласан јер за то није била обезбеђена двотрећинска већина гласалих чланица; недостојала су још три гласа (од 142 гласале чланице, њих 92 су биле за, против их је било 50, а уздржаних 29). При томе, све бивше југословенске републике су гласале за пријем овог ентитета у Унеско, изузев БиХ која је била уздржана, као што је то била, на пример, и Грчка. Такође, и све западноевропске земље, као и скоро све чланице ЕУ, гласале су за овај предлог; док су САД биле у групи од девет земаља, међу којима је, на пример, био и Израел, које нису присуствовале гласању због неплаћених чланирана. Међу земљама које су гласале против тог предлога, а у интересу Србије, између осталих су биле: Руска Федерација, Белорусија, Јерменија, Грузија, Казахстан, Киргистан, Молдавија, Кина, Индија, Индонезија, Мексико, Куба, Аргентина, Бразил, Чиле, Венецуела, Ангола, Мароко, Кипар, Шпанија, Словачка и др. У претходном образложењу предлога о коме се гласало било је наведено „да није у питању гласање за признање Косова као државе или за улазак у УН, већ захтев да се 'грађанима Косова омогући приступ културним вредностима и образовању', као и да се 'на крају подржи мисија Унеска'“ (нав. према: „Унеско: Ко је како гласао о Косову“, Б92, 9.11.2015, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=11&dd=09&nav_id=1061137/10.11.2015/). Аргументи против тог предлога, на којима је, такође, и Србија инсистирала, гласили су да би то било кршење међународног права и политизација организације каква је Унеско.

сврху стратегијског управљања националним идентитом и брендирања нације. Посебно пада у очи занемареност улоге коју би у овоме могла да има српска дијаспора, чији су капацитети у том смислу скоро потпуно неискоришћени.²²³⁸

Дигитална дипломатија, баш као и јавна, тек је у повоју у Србији. Наиме, док се извесни напори за промовисање и развој такве праксе чине у оквиру цивилног сектора и саме цивилне дипломатије (пример је раније поменута Београдска иницијатива за дигиталну и јавну дипломатију – БИДД), на нивоу државе чини се да још увек нема довољно развијене свести о потреби за делатношћу овог типа и њеном значају; премда се, што је својеврсни парадокс, у последње време доста говори о дигитализацији уопште, а она је чак прокламована и као један од приоритетних циљева Владе. Дигитална дипломатска пракса иницијално је развијена у глобалним центрима моћи, за њихове потребе, али данас има знатно ширу употребу и заправо представља такву технолошку реалност која се не може никако игнорисати у савременом свету, ако се не жели заостајати у њему. Стога и доносиоци политичких одлука морају разумети предности и могућности које пружа дигитална дипломатија, као допунско средство класичне дипломатске комуникације, и то управо када је реч о заштити и промоцији националног идентитета и националних вредности, креирању позитивног националног имица, те обезбеђивању добре репутације и повољног спољнополитичког положаја земље. Шира употреба, развој и унапређење такве савремене дипломатске праксе за Србију би значило отварање неизмерних могућности у трансферу њене „меке“ моћи из различитих подручја, попут спорта, туризма, културе, науке, уметности и другог, и то ка милионском аудиторијуму, сачињеном од умрежених појединаца широм света. Како поменута БИДД објашњава: „Дигитална дипломатија Србији пружа могућност да свакодневно, у реалном времену из минута у минут, српске вредности буду присутне међу домаћом и светском популацијом, појединачним садржајима

²²³⁸ Ваљало би овде рећи и то да постоје извесне индикације да се заправо рачунало и на улогу дијаспоре у процесу националног брендирања и промоције Србије. На то указује чињеница да је за члана Савета за промоцију Србије, између осталих, била именована и некадашња министарка за дијаспору – Милица Чубрило. Но, ово тело се показало као потпуно неоперативно, а од њега је остала само једна, према нашем мишљењу, добро замишљена институционална идеја.

(пласираним од стране – прим. А. М. Ј.) како званичника, тако и осталих грађана корисника интернета. Сви они могу бити амбасадори Србије путем дигиталне дипломатије“.²²³⁹ Премда још увек нема довољног и адекватног разумевања ове праксе и њене корисности за промовисање земље и њених вредности у свету, Србија ипак – како се у оквиру БИДД процењује – има добру и отворену перспективу за њен развој и примену.

Најпре, за развој дигиталне дипломатије у Србији постоје добре полазне основе и солидни капацитети, пре свега они људски („информационо добро едукована популација“ и „активни корисници друштвених мрежа“).²²⁴⁰ Потом, она на овом пољу не заостаје ништа више у односу на земље из свог окружења, а у погледу квантитета и квалитета постојећих електронских сервиса њене јавне администрације, превазилази чак неке, од себе далеко развијеније, европске земље.²²⁴¹ Но, оно што је потребно да би се у Србији дигитална дипломатија развила и ушла у ширу примену, поред јачања свести о томе, јесте и „добра организација и окупљање енергије и знања дипломата, државних службеника, министара, припадника вандржавног сектора, ИТ стручњака у овој области, уз велико разумевање и подршку носилаца власти и одлучивања... Потребна је едукација свих учесника дигиталне јавне дипломатије у Србији, најпре дипломатског кадра и њихових руководиоца, како у склопу наставног програма дипломатске академије, тако и кроз тематске консултације и подучавања“.²²⁴²

Добар пример практичне примене дигитализације која, између осталог, може допринети брендирању националног идентитета и његовој промоцији, те бољем позиционирању земље на међународној сцени, јесте пројекат дигитализације културног наслеђа и савременог стваралаштва Србије, који је, у оквиру Министарства културе и информисања Владе РС, покренут 2018. године – у години која је проглашена за Европску годину

²²³⁹ Нав. према: „Шта је дигитална дипломатија и како се може применити у Србији“, *op. cit.*, <http://www.bidd.org.rs/sta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-moze-primeniti-u-srbiji/> (18/03/2017).

²²⁴⁰ *Ibid.*

²²⁴¹ О томе видети: *Ibid.*

²²⁴² *Ibid.*

културног наслеђа.²²⁴³ Према званичном објашњењу Владе Србије, сврха дигитализације културног наслеђа јесте да, поред стварања нових могућности за научноистраживачки рад и подстицаја за изградњу друштва заснованог на знању, „допринесе очувању националног идентитета и културне разноврсности националних заједница нашег поднебља“, као и „да побољша позицију наше земље на глобалном плану“.²²⁴⁴

Такође, може се приметити да се ипак неки ефекти на пољу брендирања државе постижу путем јавне дипломатије (пре свега спортске, али и културне и цивилне дипломатије) која је овде генерално посматрано, како смо већ истакли, још увек у почетним фазама развоја. Наиме, значајан допринос националном брендирању Србије, можда и са најдалекосежнијим ефектима, дају, да их тако назовемо, персонализовани или лични брендови, то јест брендови-личности. У овом случају, реч је о појединим личностима које су, запаженим резултатима и великим успехом у својим професијама (из области спорта, филма, музике и др.), стекле статус не само националног већ и глобалног супербренда, те захваљујући томе и својим личним контактима са страним јавностима, добиле могућност да на најбољи могући начин представљају своју земљу. Довољно је, на пример, поменути име тенисера Новака Ђоковића који представља управо један такав национални и глобални супербренд, а због чијег великог и активног доприноса представљању Србије у свету и креирању њеног позитивног националног имиџа, нећемо погрешити ако кажемо да је он наш јавни дипломата највећег ранга. Управо из тих разлога он се, као „најбољи лични бренд у промоцији Србије“, нашао 2009. године на листи брендова „Најбоље из Србије“, која превасходно представља најуспешније робне и корпоративне брендове на домаћем тржишту, а које

²²⁴³ Наиме, процес дигитализације културног наслеђа првобитно је започет крајем 2017. године, у сарадњи САНУ и Министарства за трговину, туризам и телекомуникације Владе РС. Дигитализација културног наслеђа, између осталог, подразумева: „развој потпуних дигиталних каталога културног наслеђа“, те „развој различитих алата и инструмената за обраду и заштиту дигитализованог културног наслеђа“, његово „дуготрајно чување“ и „мултимедијално представљање“, као и „обезбеђивање трајног и поузданог приступа“ истом (према: Културно наслеђе: Будућност стиже сада“, Влада Републике Србије, *op. cit.*, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/329846/kulturno-nasledje.php#/10.12.2018/>).

²²⁴⁴ *Ibid.*

већ скоро 20 година (од 2004. године) бирају надлежна министарства (раније) Министарство трговине, туризма и телекомуникација Владе РС, Привредна комора Србије и економски лист *Привредни преглед*.²²⁴⁵

Приликом свог обраћања пред Генералном скупштином Уједињених нација 2013. године, када је ово тело усвојило Резолуцију о проглашењу Међународног дана спорта, Ђоковић је истакао „да је рођен у 'малој, али поносној земљи', која је прошла кроз тешко време, при чему је спорт, како је навео, био тачка која је значила охрабрење и јачање самопоуздања код младих људи...“ Потом је, појаснивши ово, додао: „Спорт је често охрабрење за децу да вежбају и сањају. Али, то нису само трофеји и медаље, већ такмичење и надоградња као пут ка бољим појединцима и бољем друштву“.²²⁴⁶ Додали бисмо овде да је то уједно и пут ка бољем националном имиџу и брендирању државе, за шта је управо најбољи пример само деловање Новака Ђоковића. Наравно, ту је и низ других врхунских спортиста и уопште личности из света спорта који су прави амбасадори Србије у свету, а сви они заједно чине њену моћну дипломатску армију.²²⁴⁷

Поред поменутог деловања спортских, културних и других посленика, извесни значајнији ефекти у брендирању државе постижу се још једино путем праксе комерцијалног, то јест робног и корпоративног брендирања, која такође доприноси и развоју појединачних националних брендова; или, евентуално и у сасвим изолованим случајевима, путем брендирања

²²⁴⁵ О методологији избора најбољих брендова из Србије у оквиру ове акције, видети нпр. методолошку анализу тог избора из 2014: Саша Вељковић, „Методологија избора најбољих брендова у акцији 'Најбоље из Србије' 2014.“, *Привредни преглед* (специјално издање), 2015, стр. 3; <http://www.najboljeizsrbiye.rs/repository/CMS/download/publikacija-najbolje-iz-srbije-2014.pdf> (21/04/2017).

²²⁴⁶ Све нав. према: „Дан спорта: Новак говорио у УН“, Б92, 23.08.2013, http://www.b92.net/sport/tenis/vesti.php?yyyy=2013&mm=08&dd=23&nav_id=745706 (06/04/2017).

²²⁴⁷ Сетимо се само чина српског врхунског пливача – Милорада Чавића, због кога је он био изложен извесним спортским санкцијама, а управо се радило о јавном пласирању поруке (исписане на његовој мајици – „Косово је Србија“) везане за национални идентитет или, слободно можемо рећи, национални интерес Србије. Мора се, међутим, водити рачуна о томе да јавна дипломатија, као и национално брендирање, остане у оквиру дозвољеног, како би се избегли могући контраекти и евентуалне негативне последице, пре свега по промотера националног идентитета, а онда и саме државе-нације.

одређених туристичких дестинација, а пре свега ту мислимо на градове Нови Сад и Београд.

Заправо, можда је и највећи замајац процесу националног брендирања дат управо на пољу корпоративног брендинга, где су успостављени и стално се унапређују корпоративни супербрендови – локални и међународни брендови на српском тржишту из различитих области пословања – чија препознатљивост и изузетан статус у значајној мери доприносе и изградњи брэнда саме државе.²²⁴⁸ Дobar пример, па и доказ, овога јесте светски програм *Superbrands* (који је основан у Великој Британији 1994. године, а данас је присутан у скоро 90 земаља света) који је неколико пута у последњих петнаест година (почевши од 2006/2007. год.) организован и у Србији. Овај програм, поред тога што утврђује и рекламира водеће српске и међународне брендове са територије Србије, те тиме даје допринос и промоцији саме земље, такође побољшава и информираност о делатности брендирања и уједно и њу саму промовише.²²⁴⁹ Утицај комерцијалног

²²⁴⁸ Како корпоративни брендинг може допринети националном брендирању пример је брендирање авиона компаније „Ер Србија“ (*Air Serbia*) путем утискивања на њих имена светски или европски познатих и успешних личности – Николе Тесле и још пет истакнутих грађана Србије који представљају својеврсне живе легенде: спортиста Новака Ђоковића, Владе Дивца и Дејана Станковића, те глумца Предрага Микија Манојловића и музичара и композитора Горана Бреговића. Овде имамо пример да су коришћени персонални брендови, тј. национални брендови-личности, и то пре свега у функцији корпоративног брендирања, али с обзиром на то да је реч о националној или, можда је боље рећи, „домаћој“ авио-компанији (већински валсник је држава Србија, са уделом од 51 одсто, док 49 одсто власничког удела има *Etihad* из УАЕ) која послује с многим страним и милионским тржиштима, несумњиво је да ће овај маркетинг имати значајне ефекте и у случају брендирања саме Србије као домицилне државе.

²²⁴⁹ Тако је, на пример, приликом треће по реду организације овог програма у Србији – *Corporate Superbrands Serbia 2015/6* – у селекцији учествовало око 1600 компанија разврстаних у 34 категорије према области пословања (пољопривреда, храна, информационе и комуникационе технологије, телекомуникације, финансије и осигурање, консултантске услуге итд.), од којих је, након два круга гласања (у првом кругу гласао је Стручни савет, док је у другом гласање спроведено како од стране Стручног савета, тако и путем анкете јавног мњења на територији Србије), одабрано њих 246 којима је додељен статус *Corporate Superbrands 2015/6*. Видети о томе: „Corporate Superbrands Srbija 2015/6“, *Superbrands*, <http://www.superbrands.rs/sr/superbrendovi-srbije/corporate-superbrands-srbija-2015-6.html> (21/04/2017).

брендинга на национално брендирање може бити видљив и на пољу тзв. ефеката земље порекла, о чему смо раније писали. Но, не само из економских разлога, већ и због значаја за промоцију земље, треба дати подршку домаћим производима и услугама и настојању да се они позиционирају као својеврсни национални брендови. Ако се има у виду постојећи, умерени ниво етноцентричности потрошача у Србији, онда се може рећи да ту и те како има простора за деловање.²²⁵⁰

С друге стране, велики градови, као што су поменути Нови Сад и Београд, умели су последњих година да препознају и прилично успешно искористе своје компаративне предности, о чему сведоче подаци како о расту иностраног туризма у њима и прихода које су по том основу остварили, тако и о међународним признањима које су стекли. У Србији можда и најбољи пример успешног брендирања туристичке дестинације јесте град Нови Сад,

У оквиру овог програма урађена су и три луксузна, обимна и илустрована издања *Библије брендирања* у којој су представљени најјачи награђени супербрендови из Србије (у првом издању, међу представљеним брендovima, нашли су се нпр. и град Нови Сад, Војномедицинска академија – ВМА, Б92, новине *Време*, Бео зоо врт и др; док је у другом и трћем издању представљен и Економски институт као својеврсни супербренд), који су тако добили прилику да и на овај начин свој успех и изузетан статус промовишу, и то како у домаћим тако и у светским размерама. Наиме, у *Библији брендирања* представљени су историјат, развој и успеси неких од најјачих брендова у Србији, а дате су и неке веома занимљиве информације о њима; док је више од 8.000 примерака њеног првог издања дистрибуирано у земљи (и то веома широком кругу субјеката, као што су: привредне институције, научни и универзитетски радници, стручњаци за тржиште, новинари и јавност) и иностранству, одн. у свим државама које имају програм *Superbrands*. Видети: *Библија брендирања* („*Superbrands* издање 1“; „*Corporate Superbrands* издање 2“; „*Corporate Superbrands* издање 3“), *Superbrands*, <http://www.superbrands.rs/sr/publikacije.html> (21/04/2017).

²²⁵⁰ Резултати једног истраживања, у оквиру кога је извршено мерење степена потрошачког етноцентризма на територији централне Србије (било је обухваћено пет управних округа: Шумадијски, Поморавски, Расински, Моравички и Рашки), показали су да овде постоји умерени ниво етноцентричности потрошача, као и да је она већа у односу на период пре економске кризе, али и да није већа од нивоа потрошачке етноцентричности у државама региона, попут БиХ, Хрватске и Црне Горе, одн. да је на њиховом нивоу. Такође, утврђено је и то да је потрошачки етноцентризам израженији код сеоског становништва, у односу на градско; те код старијих људи, у односу на млађе; и код мушкараца пре него код жена. Према: Вељко Маринковић, Ненад Станишић, Милан Костић, „Потрошачки етноцентризам грађана Србије“, *op. cit.*, стр. 43–58. О потрошачком етноцентризму у Србији, видети и: Саша Вељковић, „Утицај етноцентризма на потрошаче у Србији“, *op. cit.*, стр. 97–106.

који је већ у току 2006. године забележио посећеност од преко пола милиона људи. Овај, други по величини град и значајан привредни, научни, културни, универзитетски и спортски центар у Републици Србији, који је уједно и административни, привредни и културни центар АП Војводине, стекао је престижни статус супербренда у оквиру програма „Супербрендови Србије 2006–2007. године“.²²⁵¹ Такође, он је и добитник важног међународног признања и престижне швајцарске награде за туризам за 2007. годину, када је изабран за „космополитску музичку престоницу Источне Европе“. Међу разлозима због којих је ова награда припала баш Новом Саду, наводе се „његова гостољубивост, жив и креативан културни живот и многобројна музичка дешавања у протеклом периоду“.²²⁵² Поред тога, као вредности бренда Новог Сада, издвајају се и његови грађани, Дунав, најстарије националне институције као што су Матица српска и Српско народно позориште, низ значајних и веома посећених манифестација, те нарочито његов средњоевропски карактер, као специфичан културни образац и менталитет, који се манифестују у свим делатностима и областима друштвеног живота. Поред тога, и читава Војводина је проглашена за шампиона гастро и етно туризма 2017. године, и то у медитеранском региону и области Југоистичне Европе. Београд је, пак, истом приликом проглашен за шампиона 2017. у пословном туризму ових регија;²²⁵³ а у априлу исте године

²²⁵¹ Град Нови Сад спада у један од 55 награђених брендова на територији Србије у оквиру програма „Супербрендови Србије 2006–2007“, а који су приказани и на сјајан начин промовисани у поменутом првом издању *Библије брендирања*. Видети: „Нови Сад“, у: *Библија брендирања* („Superbrands издање 1“), Superbrands, <http://www.superbrands.rs/images/bible/52-53noviSad.pdf> (21/04/2017).

²²⁵² *Ibid.*

²²⁵³ Реч је о одабиру који је, у оквиру туристичке акције „Бирајмо најуспешније у туризму Медитерана и Југоисточне Европе 2017“, извршио стручни жири међународне туристичке патроле Sacen International-а (Међународни центар за развој туризма и угоститељства), а на основу обиласка и оцене 16 земаља из ових регија (поред Србије, ту су биле још укључене: Француска, Италија, Шпанија, Грчка, Кипар, Малта, Турска, Румунија, Бугарска, Македонија, Албанија, БиХ, Црна Гора, Хрватска и Словенија). Том приликом је за најбољу туристичку дестинацију 2017. у овом делу света изабрана Грчка. Према: „Туристички оскар Медитерана и Југоисточне Европе“, Sacen International, <http://sacen.eu/> (12/01/2018). Занимљиво и вредно помена јесте и то да је Међународни туристички савез – Sacen International кандидовао српски опанак, као национални туристички сувенир, за културну туристичку баштину Унеска.

српска престоница је проглашена и за најпопуларнију туристичку дестинацију на Светском сајму туризма у Шангају.²²⁵⁴ Уосталом, од милијарду и две стотине милиона долара девизног прилива који је Србија 2017. године остварила од туризма (према истим оценама, она је те године имала и највећи раст туризма у региону Југоисточне Европе и Медитерана), Београд је приходавао чак осам стотина милиона долара.²²⁵⁵ Уз то, овај град је, пре свега у региону и Европи, али и знатно шире, постао препознатљив по свом космополитском и веселом духу, и то – како се наводи у новом стартешком документу о развоју туризма у Србији – „без активног управљања процесом брендирања главног града од стране домаћих институција“.²²⁵⁶

²²⁵⁴ Са аспекта туристичког и уопште привредног развоја Београда и Србије, као и њихове промоције, ово уопште није занермаљив податак, јер је реч о огромном и веома активном туристичком тржишту Кине, док су Кинези данас најбројнији туристи на свету и спадају у највеће потрошаче у области туризма. При томе, на овом, четрнаестом по реду, светском сајму туризма у Шангају (*Shanghai World Travel Fair 2017*), који иначе представља једну од најзначајнијих манифестација тог типа у области туризма у Кини, учествовале су 53 земље и преко 750 излагача. Но, занимљиво је да овде опет имамо пример да је промотивна кампања, која је претходно пласирана на кинеском тржишту, била заснована на националним брендovima-личностима (реч је о Новаку Ђоковићу и Велимиру Бати Живојиновићу), који су препознатљиви и веома популарни међу тамошњим становништвом. Видети: „Београд проглашен за најпопуларнију дестинацију у Кини“, *Б92*, 28.04.2017, <https://www.b92.net> (10/05/2017).

Такође, овакав статус Београда на кинеском тржишту потврђују и подаци Туристичке организације Београда (ТОБ), према којима је, током прва три месеца 2017, број кинеских туриста у овом граду био већи за више од 100 одсто у односу на исти период претходне године, док се – с обзиром на поменуто проглашење Београда за једну од најпопуларнијих дестинација на сајму у Шангају – у будућности очекује још већи раст ове посећености. Видети: „Све више кинеских туриста, Београду недостају водичи“, извор: *Тањуг*, *Б92*, 3.05.2017.

https://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2017&mm=05&dd=03&nav_id=1256516 (10/05/2017).

²²⁵⁵ „Србија шампион туристичког раста у 2017.“, Sacen International, http://sacen.eu/315-BLOG/4788-Srbija_sampion_turistickog_rasta_u_2017 (12/01/2018).

²²⁵⁶ У поменутом документу, међу значајним потенцијалима за развој туризма и тржишно позиционирање земље, издвојено је и то: „Препознавање космополитског духа Београда као 'capital of fun', 'capital of cool' и сл. од стране реномираних европских туристичких часописа“. Према: Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Влада Републике Србије, Београд,

Но, све су ово спорадични ефекти, базирани на ентузијазму и добровољном залагању појединаца (првенствено спортиста, али и неких културних посленика), или на уложеним средствима и труду комерцијалних актера или, пак, локалних, односно покрајинских власти. И поред важности и потребе ургентног деловања државе, она у својим, за ова подручја везаним ресорним политикама, као што су превасходно културна и образовна политика, политике спорта, туризма и економских односа са иностранством, не придаје довољно значаја питањима националног брендирања. И не само то, већ су и сама буџетска издвајања за неке од ових области више него скромна. На пример, у буџету за 2017. годину, предвиђено је било да ће спортке организације и савези (њих 87 финансираних из буџета, што је за један више у односу на претходну годину) добити 1,53 милијарде динара, а то је за око 60 милиона динара био мањи износ средстава у односу на прошлу годину; при чему су за тако важну организацију као што је Олимпијски комитет Србије предвиђена средства била умањена за чак 130 милиона динара у односу на претходну годину. Такође, за исту буџетску годину држава је била издвојила 90 милиона динара за организацију међународних такмичења од интереса за Србију.²²⁵⁷

Док у пракси долази до оваквог смањивања финансијске подршке спорту од стране државе, у стратешком документу о развоју спорта у РС (за период 2014–2018.) подизање капацитета спорта (укључујући ту и капацитете свих спортских организација у РС) на свим нивоима власти утврђено је као један од стратешких циљева. Међутим, како се већ у истом документу констатује да „тај циљ није могуће остварити без одговарајућих финансијских средстава“, ово подизање спортских капацитета заправо се своди на унапређење капацитета спортских организација, друштава и савеза за „коришћење приступних фондова ЕУ“, што значи ништа друго до њихово оспособљавање „за припрему, писање и реализацију пројеката у ЕУ

новембар 2016, <http://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf> (25/04/2017), Табела 18: „SWOT анализа туризма Републике Србије“, стр. 31.

²²⁵⁷ Према: „Спортске организације из буџета ће добити 1,53 милијарде динара“, *Политика*, 04.01.2017, <http://www.politika.rs/scc/clanak/371443/Sport/Ostali-sportovi/Sportske-organizacije-iz-budzeta-ce-dobiti-1-53-milijarde-dinara> (01/04/2017).

формату“.²²⁵⁸ Такође, овом владином стратегијом – у којој се полази од принципа свих оних најважнијих, раније поменутих универзалних и европских докумената о овој области (Европске спортске повеље; Кодекса спортске етике и Повеље спорта за све Савета Европе; Међународне повеље о физичком образовању и спорту Унеска; Резолуције Генералне скупштине УН 58/5: „Спорт као средство за промоцију образовања, здравља, развоја и мира“; и Беле књиге о спорту Европске уније) – дефинисана је „кључна улога“ спорта за свако, па и српско друштво, те је прецизирано да се она остварује кроз „допринос социјалној кохезији, превазилажењу предрасуда, повећању позитивног утицаја на јавно мњење и ширење етичких и општих принципа који се кроз њега преносе“.²²⁵⁹ Истиче се да спорт „обогаћује нашу културу и економију, утиче на степен благостања, помаже развоју духа и тела... и чини нас бољим и спремнијим за изазове савременог света и потреба, и као заједницу и појединачно“.²²⁶⁰ Коначно, спорт је ту одређен и као важна компонента идентитета, и то како државе Србије, тако и самих њених грађана.²²⁶¹

Тиме је на неки начин потврђена теза да политика спорта треба и мора да се третира као део идентитетске политике. Ипак, улога спорта у националном брендирању, изградњи позитивног имиџа земље и њеном позиционирању у међународној арени само се спорадично и заправо више имплицитно помиње, тако да се може тек наслутити и то искључиво од стране искусног и доброг познаваоца ове материје. Наиме, каже се да је спорт „димензија у којој се видимо у очима света као посебни и успешни“.²²⁶² Потом се, вероватно у прилог изнете тврдње, наводи да је „Република Србија (је) позната у Европи и свету по врхунски организованим спортским догађајима“; да она „важи за земљу врхунских спортских

²²⁵⁸ Видети: „Стратегија развоја спорта у Републици Србији за период 2014–2018“, *op. cit.*, http://www.paragraf.rs/propisi/strategija_razvoja_sporta_u_republici_srbiji_za_period_2014-2018_godine.html (06/04/2017).

²²⁵⁹ *Ibid.*

²²⁶⁰ *Ibid.*

²²⁶¹ У поменутој Стратегији експлиците се каже: „У Републици Србији спорт има посебно место, јер се народ идентификује са успесима спортиста и победама у којима проналази мотив за превазилажење свакодневних изазова“ (*ibid.*).

²²⁶² *Ibid.*

постигнућа“; те да је то „мала земља по броју становника, али са великим бројем веома успешних врхунских спортиста“.²²⁶³ Због свега тога, истиче се потреба и обавеза државе да се стара о развоју спортских талената и врхунским спортистима. При томе, управо се развој и унапређење врхунског спорта успоставља као један од стратешких приоритета, будући да се тиме, између осталог, обезбеђују и „услови за боље позиционирања Републике Србије на међународној спортској сцени“.²²⁶⁴

Међутим, не само што су адекватна примена ове стратегија и њени ефекти изостали, већ спорт – како се у једној анализи констатује – „једноставно национално пропада, често у функцији 'тајкунизације'“, а основни и вишедеценијски проблем „није мотивација и таленат младих, већ мешање политике у спорт, уз изузетно слабу организацију и материјалну базу спорта“.²²⁶⁵ Тако се неретко дешава да су спортски успеси и резултати, који се приписују Србији, заправо постигнути захваљујући отворености светског спортског тржишта за наше спортисте и таленте. Уосталом, и до самог креирања и усвајања националне стратегије за дугорочни развој спорта на бази његове признате друштвене функције и његовог значаја како за појединце, тако и читаво друштво, дошло је услед захтева проистеклих из процеса европских интеграција, који су Србију условили да, између осталог, и ову област мора да усклади са европским документима и стандардима ЕУ. У поменутој анализи се истиче да је управо из тог разлога „поново (је) основано Министарство за омладину и спорт, али нажалост партијски конституисано“.²²⁶⁶ Закључак гласи да „стање спорта у нашој земљи показује висок степен талентованости нације за већину спортова, самоорганизовање појединаца и клубова до врхунских резултата, али и одсуство правних прописа, стратегије развоја спорта, недостатак квалитетне спортске инфраструктуре... На спорт се гледа више као на забаву маса, а не на ресурс здравља и виталности нације“.²²⁶⁷ Можемо приметити да је, поред овога, додатно велики проблем и то што се не посвећује довољна пажња спорту као

²²⁶³ *Ibid.*

²²⁶⁴ *Ibid.*

²²⁶⁵ Милка Ђукић, Данило Рончевић, Афердита Црнишанин, „Право и спорт у Европској унији“, *op. cit.*, 403–404.

²²⁶⁶ *Ibid.*

²²⁶⁷ *Ibid.*, стр. 415.

значајном ресурсу националне компаративне предности и компетитивног идентитета, то јест брендирања и промоције земље.

За разлику од спортске стратегије, у националним стратегијама за развој туризма (за период 2005–2015. и 2016–2025.)²²⁶⁸ више простора је посвећено креирању позитивног имиџа земље и њеном репозиционирању у светској арени, уз давање одређених смерница за изградњу и промоцију њеног компетитивног идентитета. То је можда и очекивано с обзиром на ону тесну везу између националног идентитета и туристичког брендирања која је, како је Хол детектовао, посебно упадљива на простору бивше Југославије. Дакле, иако у погледу процеса и праксе националног брендирања, држава

²²⁶⁸ У погледу Стратегије развоја туризма Републике Србије за период 2005–2015, ослонићемо се, уз један критички приступ, на анализу тог документа, односно Стратешког маркетиншког плана и Плана конкурентности, коју је на веома детаљан начин урадила Деана Јовановић. Ауторка је, такође, дала и компаративну анализу у то време актуелних туристичких брошура ТОС-а (Туристичке организације Србије), намењених старим туристима, а коју је спровела током прве половине 2007. године (видети: Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 101–114).

Како је Јовановићева објаснила, Маркетиншки стратешки план израђен је на основу резултата бројних, примарних и секундарних истраживања која су урађена током 2005. год. и у оквиру којих су „спроведене (су) консултације са интересним странама (туроператери, владин сектор, приватници), оцењене (су) различите могућности изградње конкурентности у појединим кластерима, спроведена (су) квантитативна и квалитативна тржишна истраживања ради тржишног позиционирања. Архивска и теренска истраживања, анкете, интервјуи спроведени су у најширим круговима – са многобројним факторима у туризму, са туристима, са локалним живљем, као и са иностраним туроператерима, те се на тај начин сазнало нешто више о интересима, баријерама, маркетиншким трендовима, тренутној позицији Србије у иностранству, њеним шансама и могућим путевима развоја“ (*ibid.*, стр. 104, ф. н. 6).

Овде је важно подвући и то да Стратешки маркетиншки план (или, казано терминологијом нове Стратегије, Стратегијски маркетинг план) представља посебан плански документ „предвиђен Законом о туризму, којег на предлог министарства надлежног за послове туризма усваја Влада“. Циљ таквог документа јесте да се, на професионалан начин, изврши структурисање националних ресурса и атракција и они поставе у један систем који би био функционалан „за интегралну промоцију и комерцијализацију на кратки рок, као и за креирање међународно конкурентних туристичких производа и раст укупне економије туризма Републике Србије на дужи рок“ (све нав. према: Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, <http://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf> /25.04.2017/, стр. 70).

Србија није развила неку општу, то јест свеобухватну стратегију, нити било какву озбиљну и системску политику на том подручју, она се на овом парцијалном нивоу, у виду усвојених стратегија за развој туризма, на одређен начин бавила тим питањем. Међутим, и то је остало више на нивоу неке платформе која захтева даљу разраду и будуће активно ангажовање.

Наиме, поред развоја туризма и његовог доприноса укупном привредном развоју земље (економски, еколошки и друштвени развој туризма; повећање конкуритивности туристичке привреде, прихода од туризма и учешћа овог сектора у БДП; раст запослености и др.), у основне циљеве који су формулисани овим стратешким документима спада и „развој позитивног имица Србије на светском тржишту, заштита природних и културних ресурса... изградња туристичких производа“ (Стратегија 2005–2015.),²²⁶⁹ односно „унапређење укупног имица Републике Србије у региону, Европи и свету“ (Стратегија 2016–2025).²²⁷⁰ Заправо, и „суштински нова мисија туризма“ у Србији, како је она дефинисана за нови десетогодишњи период развоја (до 2025. године), усмерена је, између осталог, на исте те циљеве; с тим да се развоју позитивног имица земље додаје и његово одржавање и унапређење, а поред ефикасније и свеобухватније заштите природних и културних добара, предвиђа се и њихова ефикаснија предузетничка и одржива употреба, посебно кад је реч о таквим неискоришћеним заштићеним ресурсима.²²⁷¹

Планирани развој туризма, укључујући бољу искоришћеност и унапређење постојећих, као и изградњу нових туристичких капацитета, подразумевао је и нужну модернизацију туристичке индустрије и туристичких понуда, а све са циљем да још током првог планираног периода стратешког деловања Србија добије изглед европске туристичке дестинације. Реч је о једном великом развојном пројекту који је од почетка био усмерен на, „не само дефинисање визије развоја туристичких понуда, већ и промену лошег имица који је земља стекла у свету у протеклих петнаест година, што

²²⁶⁹ Нав. према: Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 103.

²²⁷⁰ Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 2–3.

²²⁷¹ *Ibid.*, стр. 36.

уједно са собом носи и 'побољшање угледа Србије у међународним сферама'.²²⁷² Но, на основу урађених истраживања и спроведене евалуације, било је дијагностиковано веома лоше постојеће стање у овој привредној грани Србије на почетку новог миленијума. Тако су креатори прве Стратегије устврдили да због околности у којима се земља нашла – као што су изолација, то јест одсуство са међународног тржишта и затвореност сопственог тржишта, без старних улагања итд. – она „није 'нити је била озбиљно присутна у глобалним туристичким процесима у последњих двадесет година“, тако да и „није релевантна туристичка земља“. ²²⁷³ Туризам у Србији карактерисала је стагнација и општа заосталост у виду неадекватног профила туристичких производа, неприлагођености туристичке понуде, инфраструктуре, читаве организације и маркетиншког деловања у овој области светским трендовима, глобализованим тржиштима, савременим стандардима и новоуспостављеним правилима игре у борби за конкурентност. Поред тога, констатовано је да „Србија нема главну поруку и идеју туризма, што је издвојено као важан предстојећи задатак“. ²²⁷⁴

Стога је Србију на овом пољу чекао велики и тежак посао – да изађе из стагнације и, што је пре могуће, надокнади своје озбиљно заостајање за развијеним земљама, како би могла да интелигентно искористи свој туристички потенцијал за општи развој, али и за брендирање државе. То је, пак, подразумевало креирање стратешке визије и уопште стратешко деловање са ургентним спровођењем многобројних мера. Како Јовановићева објашњава:

„На уласку у ново раздобље развоја туризма, Србија је, с једне стране, суочена с потребом убрзане ревитализације наслеђене инфраструктуре и тржишним репозиционирањем, а са друге стране, са интелигентним коришћењем бројних нетакнутих атракција и са обликовањем нових производа. Плановима (стратешким – А. М. Ј.) је сугерисано да би рехабилитација наслеђене

²²⁷² Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 101–102.

²²⁷³ *Ibid.*, стр. 103.

²²⁷⁴ *Ibid.*, стр. 104.

структуре требало да има приоритет, јер је то најлакши
пут подизања нивоа конкурентности“.²²⁷⁵

Као предности на основу којих Србија треба да изгради свој компетитивни идентитет, то јест своју конкурентност, у стратешком плану су издвојени: „људи Србије... , геостратешки положај Србије и Београда, који Србију доводи у жижу саобраћајних токова, потенцијал подземних и надземних вода, очувани потенцијали планина, шума и руралних подручја, споменичка баштина с нагласком на манастирима, актуелно духовно стваралаштво и склоност ка фестивалима, слављима и различитим догађањима“.²²⁷⁶ Такође је утврђено да Србија мора – како би се (ре)позиционирала на светском туристичком тржишту и била способна да на њему успешно комуницира – да успостави своје тржишне кластере (предвиђени кластери били су Војводина, Београд, југоисточна и југозападна Србија), као специфичне просторне ентитете са својим сопственим карактеристикама, вредностима и искуством, преко којих би лакше пласирала своје ресурсе и понуде.

Јовановићева је констатовала да „визија туристичког развоја, изнета у Маркетиншком стратешком плану, представља *функционалну и инспиративну, идеалну слику туризма у некој дестинацији, у временском периоду на који се односи*“ (курзив – Д. Ј.).²²⁷⁷ Међутим, из касније анализе коју је ауторка дала произлази да ова стартешка визија, поред тога што није на реалности заснована, није била ни довољно инспиративна нити, што је нарочито важно, функционална.

Анализирајући брошуре за иностране туристе из 2007. године, које су биле израђене, како се наводи, „на основу задатих импута из Маркетиншког плана (укључујући и предвиђене емотивне компоненте...)“, Јовановићева је закључила да је, „према слици која се шаље Другима, Србија... чувар националне бити и традиције, природе, духовности, културе, али је уједно и склона иновацијама, те би као таква требало 'срцем' да прихвата и утицаје са Запада, тј. да се модернизује у складу са временом... 'Чувар српског бића' на

²²⁷⁵ Ibid.

²²⁷⁶ Ibid.

²²⁷⁷ Ibid.

тај начин – иновацијом – мења свој имиџ“; чиме се постиже „помирење између национализма и разарајуће модернизације“ – објашњава она уз, мора се приметити, једну дозу цинизма.²²⁷⁸ Креирана је, наиме, слика Србије којом се она настоји представити као специфичан спој оријентализма и европеизма („јединствени микс оријенталне страсти, комбинован са европском префињеношћу“);²²⁷⁹ а која, према изнетом мишљењу, оставља утисак њеног недефинисаног или „плутајућег“ статуса“.²²⁸⁰

У овом делу анализе коју даје Јовановићева провејава заправо један критички тон, и то пре свега када је реч о употреби традиционалних, односно етно-културних елемената идентитета („историје, традиције, ресурса, географије, етничких мотива и одлика“)²²⁸¹ у брендирању и промоцији земље. Но, у складу са једном од теза и концепцијом које смо изнели у овом раду, комбиновање традиционалних и модерних идентитетских елемената, традиције и модерности, као и етно-културних и грађанских идентитетских категорија и вредности, не само да није спорно, већ је то и пожељна пракса, будући да су ово различите, али и комплементарне димензије чији поједини облици могу бити, а најчешће и јесу, истовремено манифестни. Стога би на тај начин, стратешки конструисан национални идентитет свакако више одговарао и самој реалности.

Ауторка, међутим, ипак примећује да је коришћење наведених елемената националног идентитета у функцији истицања специфичности земље или креирања њене, како сама каже, „дистинктивне слике“.²²⁸² А то је,

²²⁷⁸ *Ibid*, стр. 105; 112.

²²⁷⁹ То је део презентације земље из анализираних туристичких брошура; нав. према: Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit*, стр. 105.

²²⁸⁰ Јовановићева примећује да је и у Стратегији и у брошурама које је прате доминантан онај дубоко укореењени дискурс о статусу Балкана и Србије на њему као нечему што је „ни тамо ни овамо“, „ни на небу ни на земљи“ или, како је у промотивном туристичком материјалу Србије конкретно наведено: „Најисточнија тачка Запада, најзападнија тачка Истока, најјужнија тачка Севера и најсевернија тачка Југа...“ *Ibid*, стр. 106. На другом месту, ауторка ће у критичком духу закључити: „И сам 'плутајући' статус Србије говори о томе да је најбоље – после свега што се догодило – не бити нигде“ (*ibid*, стр. 113).

²²⁸¹ *Ibid*, стр. 112.

²²⁸² *Ibid*.

као што смо раније истакли, императив савременог брендинг процеса. Поред тога, Дерек Хол је објаснио да – у случају посткомунистичких држава насталих на простору бивше Југославије – диверсификација од масовног туризма и наглашавање јединствености културних и природних ресурса представља „део стратегије бекства од (комунистичке – прим. А.М. Ј.) прошлости и њене слике“.²²⁸³

Јовановићева даље закључује – очигледно уз ослањање на ону Ван Хамову тезу о националном брендирању као процесу супституције и пацификације национализма – да у основи анализирани Стратегије и туристичких брошура стоји једна „бенигна кампања“ брендирања (вероватно посматрано из угла употребе националног идентитета), која је усмерена на маргинализовање и „припитомљавање“ национализма и која, стога, истовремено представља и процес пацификације земље.²²⁸⁴ „То је“ – каже она – „отклон од разарајућег национализма, по чему је Србија у свету 'позната' (чији је она уједно била и произвођач) и чију слику Стратегија, као и брошуре, покушава да анулира или побољша“.²²⁸⁵

Још једна значајна критика која се ту износи тиче се селективног приступа приликом употребе историјског наслеђа, али и неких других идентитеских карактеристика, попут оних географске или геосимболичке природе, у туристичком брендирању и промоцији Србије. Тако се указује на извесне „проблематичне“ теме, које чине саставни део српске историје“ (поред комунистичког наслеђа СФРЈ, ту се убрајају и: „владавина Слободана Милошевића, санкције, криминал, етничка чишћења, НАТО бомбардовање“ и сл.), а које нису обухваћене историјским наслеђем које се користи у функцији презентације земље.²²⁸⁶ Развијајући једну ширу критичку парадигму која се се односи како на случај Србије, тако и на национално брендирање у општем смислу, Деана Јовановић каже: „Померање политичких парадигми, од модерног света геополитике и моћи до

²²⁸³ Derek Hall, "Brand development, tourism and national identity: The re-imaging of former Yugoslavia", *op. cit.*, стр. 325.

²²⁸⁴ О томе у: Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 112.

²²⁸⁵ *Ibid.*

²²⁸⁶ Према: *Ibid.*

постмодерног света представа и утицаја, и целокупно преферирање стила уместо садржине, које са собом носи процес брендирања нације, не нуди помирење са прошлошћу; оно не 'излази на крај' са целокупним делом српског наслеђа".²²⁸⁷

Овде као да се заборавља да циљ националног, а посебно туристичког брендирања никада и нигде није „помирење са прошлошћу“, већ се ту само ради о паметном коришћењу историјског наслеђа као делу стратешког управљања националним идентитетом. Уосталом, како је то истакао Хол, наслеђу се у процесу брендирања придаје веома амбициозна улога, што је посебно изражено у регионима где постоји велика разноликост култура и историја, и „где се често ослањањем на прошлост оправдава садашњост“; те се и туризмом усмереним на ову баштину „нуди иронија употребе прошлости као елемента реструктурирања за будућност“. ²²⁸⁸ То је управо случај са постјугословенским, балканским или простором Југоисточне Европе; а нарочито је манифестно када је реч о новоствореним нацијама и њиховим новонасталим, посткомунистичким државама које користе извесно „историјско наслеђе“ да би истакле своје прекомунистичке корене, што заправо често представља ништа друго до инструменталну (зло)употебу историје у функцији идентитетског инжењеринга.

Такође, примећено је да се у анализираним документима и промотивном материјалу Србије не помиње ни Космет, то јест, како Јовановићева каже, „Косово... као регион“: „Оно није планирано на 'дуже стазе', а тренутни проблем његовог 'статуса' се не помиње, те ова територија не улази у целокупно брендирање Србије“. ²²⁸⁹ Селекција је, међутим, примењена и када је реч о географским одредницама које су овом приликом врло пажљиво коришћене у представљању земље, јер се водило рачуна управо о њиховим симболичким значењима. Тако је, ради примарне оријентације ка европском тржишту, те дистанцирања од раније поменуте геосимболике и приписане негативне конотације појму Балкана, избегнуто

²²⁸⁷ *Ibid*, стр. 113.

²²⁸⁸ Derek Hall, "Brand development, tourism and national identity: The re-imaging of former Yugoslavia", *op. cit*, стр. 325.

²²⁸⁹ Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit*, стр. 112

позиционирање Србије путем њеног балканског идентитета (као балканске земље), а она се у брошурама (само)дефинише „као подунавска земља, која се тако симболички придружује осталим подунавско-европским земљама“.²²⁹⁰

Деана Јовановић скреће пажњу на очигледну намеру (тадашњих) креатора политике да се створи „прихватљива“ и „срећна“ слика Србије, што је тежња која је управо иманентна процесу националног брендирања, док је њихова руководећа логика била „подвући испод тепиха“ нежељене слике.²²⁹¹ Како, дакле, „брендирање и туризам представљају савршен канал за то“, не чуди форсирање ове привредне гране у анализираном периоду транзиционе Србије.²²⁹²

Овде ваља истаћи још неке примедбе на изнету анализу. Наиме, селективан приступ у промоцији и брендирању земље, сам по себи, не може бити споран, јер је то једна легитимна маркетиншка техника која је, при томе, и у општој употреби. Уосталом, ако се за тренутак пребацимо на поље корпоративног брендинга, јасно је да се не може ни замислити ситуација у којој би, на пример, једна корпорација себе представљала и рекламирала на основу својих „неславних“ или не тако успешних пословних подухвата, и то како би дала реалну слику о себи. То би била антиреклама која подразумева негативну кампању и води самодисквалификавању. Исти је случај и са државом. Друга је ствар то што поједини идентитетски елементи, а ту пре свега мислимо на комунистичко наслеђе²²⁹³ и сам балкански идентитет Србије, нису добро процењени у погледу њихових брендинг капацитета и маркетиншког потенцијала, те се није увидела компаративна предност коју би они земљи могли да обезбеде у њеном репозиционирању првенствено на светском туристичком тржишту, али и у међународној арени генерално.

²²⁹⁰ *Ibid*, стр. 105.

²²⁹¹ *Ibid*, стр. 113.

²²⁹² *Ibid*.

²²⁹³ У погледу комунистичког наслеђа – као идентитетског елемента и дела историјског наслеђа Србије који није обухваћен туристичком кампањом националног брендирања – у потпуности се слажемо са оценом Јовановићеве да оно „може бити компаративна предност и интелигентно искоришћено приликом реформулације туристичке понуде (као што је то случај са Мађарском)“. *Ibid*, стр. 112.

Треба, такође, подвући и то да су у овој анализи изнете оцене у погледу коришћења, односно дистанцирања од балканског идентитета у маркетиншком деловању, делимично контрадикторне. Наиме, док се у једном делу анализе, како смо истакли, указује на то дистанцирање, у другом, ослањајући се на туристичку понуду из брошура, ауторка примећује да се ипак користи елемент балканског карактера, али на нов начин; тако што то више није нека (само)одређујућа инфериорна одлика већ се управо брендирањем постојећа „стига реформулише: балкански дух је шеретски, заводљив, чак и мистичан... бениган, симпатичан, допадљив“.²²⁹⁴ Поред тога, а објективности ради – када је реч о неговању и презентацији балканског идентитета Србије (уз његов адекватан редизајн и отклон од негативне конотације) – ваља поменути да су се у новије време ипак појавиле неке назнаке да може бити направљен извесан искорак државе у том правцу. Ту мислимо, пре свега, на онај Нацрт стратегије за развој културе из 2017. године, где се, видели смо, рачунало на тај идентитет као на посебну цивилизацијску и културну димензију земље и део менталитета народа, мада са једним његовим, најблаже речено, чудним одређењем и збуњујућим именовањем као „старобалканске“ културе. Остаје отворено питање да ли је то резултат извесне промене (само)свести у српском друштву или је, пак, реч само о промени владајуће гарнитуре и нечему што је скопчано са њеним политичко-идеолошким убеђењима, те представља само одраз истих.

Даље, Космет, као посебан територијални ентитет Србије, из разумљивих разлога, пре свега оних везаних за постојећа ограничења техничке и друге природе и немогућности државе да тамо ефективно делује, не може да буде предмет актуелне кампање туристичког брендирања земље. И наравно да у таквој брендинг кампањи нема места за сложену, тешку и мучну проблематику његовог статуса. Но, тамошња културно-историјска баштина, која чини веома важан део или чак срж и само језгро српског идентитета, не може и не сме да буде искључена ни из једног стратешког плана државе, па ни из оних везаних за њено туристичко, културно или уопште национално брендирање.

²²⁹⁴ *Ibid*, 107.

Можемо, дакле, закључити да сама стратешка маркетиншка визија и идентитетски елементи на којима се она заснивала, а који су изнети у првој Стратегији развоја туризма, нису били, сами по себи, толико спорни, већ је главни недостатак био у одсуству адекватних институционалних решења и инструмената за њену реализацију, неразвијеним мерама подстицаја и подршке како финансијске, тако и нефинансијске природе, и уопште у лошем и недовољно развијеном управљачком, организационом и маркетиншком систему. То је јасно указивало да, без обзира на њену солидну иницијалну концепцију, не може доћи до неке ефикасне реализације стратешке политике туризма, па ни успешног туристичког маркетинга земље и њеног идентитета. Другим речима, ако се све ово има у виду, неки већи напредак у области развоја туризма и, посебно, у коришћењу његове улоге у брендирању земље, није се могао ни очекивати.

Отуда је, новембра 2016. године, приликом усвајања нове Стратегије за развој туризма (за нови десетогодишњи период развоја), уследила и доста песимистична, званична оцена о прилично лошем стању у овој области, са малим или никаквим помацима и само делимично оствареним циљевима; а што је превасходно био резултат неделотворности и неефикасности власти у спровођењу постојећих стратешких докумената, као и непрепознавања значаја туризма како за економски, тако и неекономски напредак земље. Како је том приликом утврђено, и поред прокламоване политике реструктурирања привреде кроз ефикасну приватизацију, подстицања приватног предузетништва и равномерног регионалног развоја, у пракси је и даље вођена политика државног интервенционизма и централизованог развоја, уз лоше спроведену приватизацију, након чега су многи туристички објекти и капацитети остали ван функције, као што је ван ефикасне употребе остао и значајан део државне имовине у туризму, која није мале вредности, а која се или уопште не користи или се за њу и даље издвајају државне субвенције.²²⁹⁵ На основу урађених анализа, показано је да нису испуњени ни они циљеви који су били квантитативно изражени у виду одређених пројекција; тако, на пример, није остварена ни умерена, а камоли амбициозна пројекција раста укупног броја долазака и ноћења туриста, као ни пројекција

²²⁹⁵ О томе у: Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 5.

раста запослености (броја директно запослених) у туризму.²²⁹⁶ Поред тога, значајан број капацитета је и даље нерегистрован; док је део туристичких простора остао неразвијен, са општом инфраструктуром у лошем стању, што онемогућује реализацију развојних пројеката и привлачење и спровођење инвестицаја. Такође, слабо се користе расположиви и наменски фондови ЕУ, због недовољне информисаности о њима,²²⁹⁷ али, како можемо приметити, и због недовољне оспособљености субјеката у туризму за креирање пројеката и аплицирање. Детектовано је и „непоштовање мера заштите у заштићеним подручјима природе“, те „запуштеност објеката и споменика под заштитом државе“.²²⁹⁸ Посебну слабост представља и то што се не прате или недовољно прате светски трендови, у оквиру којих се сада, приликом креирања и промоције туристичких производа и атракција земље, примат даје искуству посетилаца. Потом, нема компаративне анализе стања код конкурентских земаља, као ни ослањања на добру праксу, нити се најбоља искуства промовишу. Уопште, постоји слаба и неадекватна примена савремених стандарда квалитета.²²⁹⁹ Значајно је и заостајање у дигитализацији (недовољно и неадекватно коришћење савремених информационо-комуникационих технологија – ИСТ; неодговарајућа домаћа интернет платформа и ИСТ апликације; слабо употреба е-маркетинга, виртуелних презентација и друштвених мрежа) у области понуде и промоције туристичких производа и атракција земље. Уз мала инвестициона улагања, проблем су била и мала буџетска издвајања, посебно у односу на буџете конкурентских земаља, за промоцију туризма у Србији.²³⁰⁰

Међу бројним слабостима и недостацима који су том приликом утврђени, значајно је поменути и дефицит међусекторске сарадње. То се пре свега односи на неразвијеност јавно-приватног партнерства, али и неангажовање или недовољно учешће цивилног (асоцијације, попут професионалних удружења и удружења грађана, као и друштвене организације) и академског (образовне и научне институције) сектора,

²²⁹⁶ *Ibid*, Табела 1, стр. 6; и Табела 2, стр. 8.

²²⁹⁷ *Ibid*, стр. 6; 32.

²²⁹⁸ *Ibid*, стр. 31.

²²⁹⁹ *Ibid*, стр. 6; 31.

²³⁰⁰ *Ibid*, стр. 31.

односно њихову слабу сарадњу са овим претходним, што је посебно значајно за развој туристичких производа, успостављање целовитог ланца вредности и маркетиншке активности. Потом, указано је и на неразвијеност ефикасне међуресорне сарадње – програмске и акционе повезаности и координације између различитих министарстава чије су надлежности везане за поједине аспекте туристичког развоја и маркетинга земље – као и на слабу координисаност између различитих нивоа власти, уз недовољно учешће локалних самоуправа у планирању и развоју туризма. Све ово је заправо указивало на „застарео и неадекватан модел управљања туризмом, маркетинга и промоције дестинација“; а резултат је тај да – и поред дестогодишњег развоја и наводно стратешког деловања – постоји „Недовољно/скромно присуство Републике Србије на глобалној карти туризма“, односно да је још увек „неизграђен национални туристички идентитет/туристички бренд Републике Србије“.²³⁰¹ А то уједно значи да су и компетитивни идентитет и национални бренд Србије још увек неизграђени. Наравно, како је исправно закључено, ово вуче за собом „даље заостајање Републике Србије за конкуренцијом и губитак потенцијалног тржишта“.²³⁰²

У складу са методологијом тзв. SWOT анализе – на коју указује већ и само значење овог акронима и која се своди на утврђивање постојећих предности или снага (*Strenghts*); слабости или недостатака (*Weaknesses*); те могућности и прилика (*Opportunities*); и ограничења и претњи (*Threats*)²³⁰³ – издвојене су и неке претеће тенденције, које су пре свега условљене економским, политичким и безбедносним приликама на глобалном и регионалном нивоу, али и потенцијално неефикасним деловањем власти у спровођењу усвојене Стратегије. Тако се указује на могући утицај још увек присутних последица светске економске кризе (у виду слабијег економског раста у земљама које представљају водеће економије у свету или јаке

²³⁰¹ *Ibid*, стр. 31; 30.

²³⁰² *Ibid*, стр. 32.

²³⁰³ SWOT анализа, као аналитички инструмент који се примењује у истраживањима и процесу стратешког планирања, омогућава да се на јасан и сажет начин представи постојеће стање у некој области, уз истицање његових најважнијих аспеката, као и потенцијалне тенденције развоја. Тим путем изведено сумирање резултата и налаза до којих се дошло у спроведеним истраживањима, обезбеђује да се лакше и прецизније одреде полазне основе, визије, правци и циљеви будућег стратешког развоја.

флуктуације валутних курсева, мера штедње и др.), безбедносних ризика скопчаних с тероризмом, геополитичких тензија на Блиском Истоку и у Северној Африци, те политичких тензија на самом Балкану.²³⁰⁴ Међу унутрашњим претњама, пак, кључна опасност је у потенцијалном неспровођењу потребних реформи (у области законодавства; приватизационе политике; маркетиншког система; система управљања и координације, уз укључивање свих нивоа власти и различитих ресурса, као и развијање интерсекторске сарадње; те реформи појединих институционалних субјеката попут ТОС-а; и др.), или пропуштању прилике да се те реформске активности искористе на адекватан начин и у складу са новом туристичком политиком. Наравно, у време конципирања овог стратешког документа није могао да се предвиди утицај пандемије, изазване новим коронавирусом (SARS-CoV-2), која ће наступити четири године касније и попримити дотада незамисливе размере на глобалном нивоу. Њене дугорочне последице и негативни ефекти по светску економију и националне привреде, како генерално, тако и у појединачним областима, па и у области туризма, тек ће бити предмет анализа, када и ако уопште буде било могуће утврди њен „коначни биланс“.

Но, и поред свих слабости и неефикасности у спровођењу претходне стратегије, стратеги и креатори нове политике туризма (у оквиру нове гарнитуре на власти) ипак су истакли и неке остварене помаке, пре свега у погледу спроведених законодавних реформи у овој и повезаним областима (туризам, инвестиције, планирање и изградња, и др.). Ове реформе, као и тек најављене промене законодавства у области управљања јавним инвестицијама и јавно-приватним партнерством, треба да обезбеде услове за унапређење инвестиција у туризам Србије. Потом се признаје да је остварен раст директног и укупног доприноса ове привредне гране БДП-у, као и „делимично повећање капацитета туристичких објеката“.²³⁰⁵ Такође, оцењено је да је остварен напредак у развоју појединих дестинација (као што су пре свега Београд и Нови Сад, са својим специфичним туристичким производима у виду градских одмора – тзв. сити брејкс /*City Breaks*/; те центри планинског туризма – Копаоник, Златибор и Стара Планина) и неких туристичких

²³⁰⁴ Према: Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 32.

²³⁰⁵ *Ibid.*, стр. 12.

производа, попут познатих манифестација, фестивала и догађаја (нпр. Гуча, Мокра Гора, Егзит /Exit/, регата на Дрини итд), као и делимичан успех у развоју оних производа који су везани за специјална интересовања туриста (нпр. културне, винске, гастрономске и бициклическе руте). С друге стране, истовремено је констатовано да је запостављен развој неких других, такође значајних туристичких производа, као што су здравствени, бањски и научки туризам, као и да је изостало креирање нових производа и понуда у складу са савременим трендовима.²³⁰⁶

На основу поменутих и других резултата, „створене су“ – каже се – „претпоставке за снажнији развој и раст туризма као једне од приоритетних привредних грана“,²³⁰⁷ што је иначе и постављено као основни стратешки циљ. Међутим, посебно је подвучено да су кључни допринос томе дали сами субјекти у туристичкој привреди (власници капитала и запослени), али и Влада РС и ресорно министарство својим активностима „у последње две године“ (дакле, од 2014. године!), јер је наводно тек од тада препознат „значај туризма за остваривање кључних развојних циљева“.²³⁰⁸ Тиме се заправо тенденциозно скреће пажња на улогу и ефикасност (које, заправо, тек треба да буду испитане) актуелне политичке власти на овом пољу деловања.²³⁰⁹ У том смислу се, као њене посебне заслуге, истичу: потврда европске оријентације и убрзавање процеса европских интеграције Србије; јачање регионалне сардање која отвара могућност за креирање регионалних

²³⁰⁶ *Ibid*, стр. 10.

²³⁰⁷ *Ibid*, стр. 11.

²³⁰⁸ *Ibid*, стр. 11; 12.

²³⁰⁹ Овде треба имати у виду однос политичких снага у Србији с обзиром на временски контекст спроведене анализе. Наиме, прва Стратегија развоја туризма (за период 2005–2015.) била је усвојена у време прве, мањинске владе Војислава Коштунице (коалиција ДСС, Г17+, Српског покрета обнове /СПО/ и Нове Србије). Но, током периода њене реализације смениле су се још четири владе: друга влада Коштунице (ДС, ДСС, Г17+, Нова Србија); влада Мирка Цветковића (у коју су, поред партија са листе „За европску Србију“ /ДС, Г17+, СПО/ и неких странака националних мањина, ушли и СПС и Партија уједињених пензионера Србије /ПУПС/); потом је 27. јула 2012. формирана влада Ивице Дачића (шира коалиција чију је окосницу, поред СПС – ПУПС – Јединствене Србије /ЈС/, чинила и Српска напредна странка /СНС/); и од 27. априла 2014. влада Александра Вучића (СНС и СПС, са својим коалиционим партнерима). Друга Стратегија, у оквиру које је изнета анализа стања у области туризма којом се овде бавимо, усвојена је управо у време Вучићевог режима.

туристичких производа (што би, факат, омогућило боље позиционирање и земље и региона, посебно на удаљеним тржиштима); интензиван рад на унапређењу регионалног и међународног путног, железничког и авио саобраћаја; а подвучено је и нешто што је за нашу тему овде нарочито битно – да су унапређени међународна активност, позиција и имиџ Републике Србије.²³¹⁰ Иначе, на европском идентитету Србије инсистира се на више места у овом документу. Тако је, на пример, указано на то да њен европски и континентални карактер чине да је за њу логичан избор онај туристички профил, то јест развојни модел, који је карактеристичан за Југоисточну и Централну Европу.²³¹¹

Задаци које је Влада себи ту веома амбициозно поставила захтевни су и тешки, будући да је реч о једном, како се наводи, „мултидимензионалном концепту“ и „процесу извођења кохерентних, интегративних и заједничких корака на промени садашњег у жељено стање“.²³¹² А то чему се тежи, према дефинисаним елементима стартешке визије за 2025. годину, између осталог, јесте да туризам – „који ће бити у стању да ефикасно и флексибилно усклађује своју понуду са савременим трендовима“ – постане „једна од доминантних привредних грана“, али и „водећи промотер имиџа Републике Србије у свету као модерне и за посете, одмор и пословање пожељне дестинације“; док ће „у 2025. години Република Србија (ће) постати глобално препозната туристичка дестинација“ и „на светској лествици конкурентности... високорангирана и популарна“.²³¹³

Као предности на основу којих Србија може да изгради своју препознатљивост и конкурентност на светском туристичком тржишту, али, додали бисмо, и у међународној арени уопште, издвојени су неки њени потенцијали са којима се заправо и у претходној Стратегији рачунало. Пре свега, то су бројни природни и културни ресурси и атракције, са разноврсном структуром која омогућава диверсификованост туристичких производа и понуде. При томе се посебно маркирају фестивали и догађаји који су, попут

²³¹⁰ Према: Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 11–12; 32–33.

²³¹¹ Према: *Ibid*, стр. 10.

²³¹² *Ibid*, „Политика спровођења Стратегије“ (7.1.), стр. 44.

²³¹³ *Ibid*, „Визија туризма Републике Србије до 2025. године“ (5.3.), стр. 37.

Егзита, „интернационално позиционирани и професионално организовани“ и „који подижу свест о Републици Србији као туристичкој дестинацији“.²³¹⁴ Онда, ту је и геостратешки положај Београда и Србије и њена транзитна позиција са важним европским коридорима (VII, X и XI). Посебан потенцијал чине сами људи у Србији и њихова традиционална или, како је то овде дефинисано, „урођена гостољубивост и отвореност“ (што се види и као „развијена култура пружања услуга“);²³¹⁵ те „страственост“; а сада се додатно рачуна и на њихову „спремност на забаву“, али и на њихов „понос“ (претпостављамо да је реч о осећању националног поноса).²³¹⁶ Но, овај пут је било могуће – чини се управо захваљујући извесним помацима који су у међувремену остварени – да се узме у обзир и већ остварена, „иницијална препознатљивост Републике Србије као дестинације атрактивне за туризам од стране глобалне туристичке индустрије“.²³¹⁷ Такође, посебно место даје се аутентичним искуствима и доживљајима које Србија може да пружи страним туристима, као и новим туристичким производима на чијем ће се развоју радити; а рачуна се и на улогу спорта и спортиста „као 'амбасадора и промотера' позитивног имица Републике Србије“,²³¹⁸ што заиста, како смо раније видели, јесте од изузетне важности.

Поред тога, у додатно утврђене предности спадају и: континуирани тренд раста посета и ноћења страних туриста у Србији, што посебно важи за Београд; раније поменути „космополитски дух“ главног града; долазак глобалних и регионалних брендова на српско туристичко тржиште (у области хотелијерства); урађени туристички мастер планови као савремен законодавни оквир и одговарајући инпут за планирање развоја и детаљну регулацију појединачних туристичких дестинација и др.²³¹⁹ Имајући све ово у виду, као и још неке могућности и шансе које пред Србијом стоје отворене (услед, на пример, спроведене либерализације визног режима, као и бројних

²³¹⁴ Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 31.

²³¹⁵ *Ibid.*, стр. 30.

²³¹⁶ О томе се говори у делу овог документа који је посвећен маркетиншком позиционирању Републике Србије: *Ibid.*, одељак 10.1, стр. 71.

²³¹⁷ *Ibid.*, стр. 31.

²³¹⁸ *Ibid.*

²³¹⁹ Према: *Ibid.*

билатералних споразума о економској сарадњи потписаних са развојно успешним земљама – Кином, Русијом, Турском, Саудијском Арабијом, Катаром и др, и регијама попут Баден Виртемберга) и чије предности она треба да капитализује, дата је оцена да „сектор туризма има добре полазне основе за нови десетогодишњи развој“.²³²⁰

Ваља нагласити и то да ни ова Стратегија, попут претходне, у процесу туристичког развоја и брендирања земље заправо не рачуна на јужну српску покрајину – КиМ, што је и експлиците потврђено, те су и приказане анализе о остваривању ранијих пројекција развоја дате без података за ту област.²³²¹ Но, оно што је вредно хвале у новом стратешком документу, то је његова посвећеност институционалној инфраструктури која је, заједно са лошим системом управљања и организације деловања у овој области, и према нашем мишљењу, представљала једну од главних препрека или „најслабију карику“ у остваривању утврђених стратешких циљева туристичког и маркетиншког развоја земље. Како је објашњено, овај део детаљно је обрађен јер институционална инфраструктура, „и поред јасних законских обавеза спровођења стратешких и планских докумената, није показала потребан ниво ефикасности и способности да реализује своје надлежности, те су у том смислу дефинисане конкретне активности на спровођењу Стратегије“.²³²² Према овом документу, кључни институционални субјекти, односно најважни елементи институционалне инфраструктуре у овој области, су:²³²³

(1) Национални савет за развој туризма Републике Србије, који има координирајућу улогу у реализацији Стратегије и представља важан институционални оквир за остваривање

²³²⁰ *Ibid*, стр. 12. Наглашено је да таква оцена произлази не само из домаћих анализа, већ и оних иностраних, рађених по тзв. *Oxford Economics* методологији.

²³²¹ У оквиру образлагања ограничења која су постојала у методологији израде Стратегије и која су утицала на квалитет и садржај изнетих података и анализа, између осталог је истакнуто и следеће: „... на основу Резолуције 1244 Уједињених нација, територија АП Косова и Метохије није обухваћена мерама и активностима предвиђеним овом стратегијом, али ће се пратити стање на (одређеним, прецизно наведеним – прим. А. М. Ј.) туристичким подручјима Метохије... и... Шар планине“ (*ibid*, стр. 4).

²³²² *Ibid*, стр. 3.

²³²³ О институционалним субјектима надлежним за спровођење Стратегије развоја туризма, у: *Ibid*, стр. 58; 60–63.

интерсекторске сардање, будући да је предвиђено да у њему буду представници сва четири сектора – јавног (представници Владе и министарстава), приватног (привреда), невладиног и академског сектора;

(2) ресорно министарство (надлежно за послове туризма) које, поред улоге координације, треба да врши и потребно праћење, анализирање и извештавање о реализацији Стратегије, али такође и да предлаже мере и предузима друге активности из своје надлежности; док ће и сама Влада на годишњем нивоу разматрати имплементирање Стратегије, те предлагати одређене мере, посебно када је реч о међуресорским надлежностима и сардањи у тим оквирима;

(3) друга министарства и локалне самоуправе, у зависности од њиховог значаја за развој туризма;

(4) Туристичка организација Србије (ТОС), за коју је предвиђена извесна функционална реформа и којој је намењена улога „централне тачке маркетинг система“ у туризму Србије. Њене активности треба да буду усмерене на промоцију и унапређење развоја туризма РС, маркетинг и пласман туристичких производа, истраживање иностраног и домаћег тржишта, обезбеђивање јединственог информационо-комуникационог система и његову дигитализацију и др; а, када је реч о мрежи осталих туристичких организација, она ће имати улогу њиховог „ментора и активног сарадника“, уз подстицање учешћа и кооперације локалних партнера и приватног сектора у промоцији и развоју туризма;²³²⁴

(5) управљач туристичког простора (одређено је да ова установа може бити јавна служба или привредно друштво за обављање делатности у области туризма, основано од стране

²³²⁴ О улози ТОС-а, видети: *Ibid*, стр. 72.

јавног предузећа или јавних органа власти било ког нивоа са већинским капиталом у њему);²³²⁵

(6) гранска и професионална удружења, асоцијације и друге организације.

Може се оценити као веома позитиван тренд испољено инсистирање на успостављању преко потребне координације, те интерсекторске и интерресорне сарадње, као и оне између различитих нивоа организације власти, што је, рекли смо, кључно и за политику националног брендирања уопште (не само брендирања земље као туристичке дестинације), али и за ону ширу концепцију идентитетске политике коју смо у овом раду формулисали.

Такође, предвиђено је и доношење двогодишњег Акционог плана у коме ће одговорне институције, као и одређена подручја, активности и средства за спровођење Стратегије, бити конкретно дефинисани. Поред тога, прецизирано је и који су то још стартешки и плански документи путем којих ће се ова Стратегија реализовати. То су, пре свега, Стратегијски мастер план и Стратегијски маркетинг план, као и други плански документи, попут Програма развоја туристичких производа и просторних и урбанистичких планова.²³²⁶ У Стратегији су дате и извесне смернице за израду Стратешког маркетиншког плана, а утврђени су и његови циљеви и принципи (погл. 10.). Прецизирано је да овај стартешки документ – поред општег Маркетиншког плана, позиционирања РС као туристичке дестинације и Маркетиншког плана туристичких производа – као своје саставне делове мора да садржи и анализу маркетинг система Републике Србије, његову мисију и организацију, али и анализу конкурентских маркетиншких стратегија.²³²⁷

²³²⁵ Утврђено је да Влада РС може, на предлог министарства надлежног за туризам, да прогласи као туристички простор онај „простор који због својих карактеристика, вредности и приоритетне туристичке намене захтева посебан режим организације, уређења, коришћења и заштите или се на њему предвиђа изградња објеката од националног интереса“ (*ibid*, стр. 62).

²³²⁶ Према: *Ibid*, стр. 58, 59.

²³²⁷ Видети: *Ibid*, стр. 59–60.

Три основна маркетиншка циља, како су овде дефинисана, јесу: (1) да се Србија (ре)позиционира као туристичка дестинација на светском туристичком тржишту; (2) да се вишеструко повећа број страних туриста, али и увећа домаћи туристички промет; и (3) да се на националном, регионалном и локалном нивоу успостави и операционализује систем маркетинга Републике Србије.²³²⁸ Када је реч о овом последњем, одређено је да маркетинг систем РС треба да се заснива на таквом моделу организације који подразумева „чврсту сарадњу“, али и „јасну поделу пословних мисија“, односно маркетиншких задатака, између сва три нивоа организовања, како би се пре свега обезбедило рационално коришћење ресурса.²³²⁹ Прецизирано је да то значи: „извођење комерцијалних и комуникационих активности на националном нивоу“; „изградњу туристичких производа на регионалном нивоу“; и „успостављање система информација и односа са гостима на локалном нивоу“ (курзив – А. М. Ј.).²³³⁰ У овој подели надлежности, везано за маркетиншке активности, упадљиво је да је запостављен субнационални ниво у погледу комуникационих процеса и преношења порука, о чему, како смо раније истакли, говори Ванг као о важном сегменту брендирања земље и јавне дипломатије у данашњим условима глобализованог света (локализација националног брендинга и јавне дипломатије).²³³¹

Слично као и у претходној Стратегији, утврђено је да маркетиншко и туристичко позиционирање Републике Србије терба приоритетно да се заснива на валоризацији Дунава, и то у целом његовом пловном делу (презентација Србије као подунавске земље), као и на додатној афирмацији Београда. То је и овај пут виђено као погодна опција за примену тзв. *quick win* технике (усмерене на брзо постизање жељених резултата). Поред тог, оцењено је да је Дунав – као „несумњиво маркантан ресурс у глобалним размерама“, а досада некоришћен у промотивним слоганима других подунавских земаља, те са потенцијалом да допринесе развоју свих делова земље (тзв. *spill-over* или ефекат преливања) – једини туристички ресурс Србије који је „истовремено и национално кохезиван и глобално

²³²⁸ Према: *Ibid*, стр. 70.

²³²⁹ *Ibid*, стр. 72.

²³³⁰ *Ibid*, стр. 72–73.

²³³¹ Видети: Jian Wang, "Localising public diplomacy: The role of sub-national actors in nation branding", *op. cit*, стр. 32–42.

конкурентан“.²³³² Уз то, ово (ре)позиционирање земље мора бити засновано и на адекватном третирању целокупног скупа националних вредности које су Стратегијом утврђене („интегрална интерпретација домаћег портфолија вредности“), а међу којима је опет, као и раније, издвојен „спој традиционалног и модерног“.²³³³

Коначно, подвлачи се и значај туристичког брендига за свеукупно национално брендирање земље, пошто је процена да је то најлакши пут за, како је то не баш најбољом терминологијом овог документа речено, „позитивни брендинг Републике Србије као нације, односно стварање позитивног имица Републике Србије на глобалном тржишту“.²³³⁴ Стога је закључено да „туристички брендинг... одмах треба започети како би се Република Србија што је могуће пре успешно позиционирала као туристичка дестинација и постала препознатљиви туристички бренд“.²³³⁵

Но, кључно је суминарање налаза које даје нова Стратегија, а са којим се можемо у потпуности сложити: „Република Србија данас има само компаративне, али не и конкурентске предности у туризму, нити је стратешки позиционирана на светском туристичком тржишту, тако да мора битно да подигне атрактивност својих туристичких производа“ (курзив –А. М. Ј.).²³³⁶ Из тога се изводи закључак да је смисао нове туристичке политике Србије „изградња конкурентности њених производа и дестинација“.²³³⁷

²³³² Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 71.

²³³³ *Ibid.*

²³³⁴ *Ibid.* Треба скренути пажњу на то да овде употребљена језичка конструкција „позитивни брендинг“ јесте једна лоша формулација, јер се заправо подразумева да је процес брендирања усмерен на изградњу позитивног имица, путем истицања властитих вредности и компаративних предности, за разлику од неких других врста промотивних кампања које могу бити и негативне по свом карактеру (тзв. антикампање), као што је, на пример, то случај у класичном политичком маркетингу. Када је реч о националном брендингу, исто је тако погрешна честа употреба појма „ребрендирање“, када се он везује за земље које још немају и никада нису ни имале свој изграђен национални бренд. Заправо, ту се пре мисли на редизајнирање националног имица.

²³³⁵ Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *op. cit.*, стр. 71.

²³³⁶ *Ibid.* „Политика спровођења Стратегије“ (7.1), стр. 44.

²³³⁷ *Ibid.*

Дакле, долазимо до тога да сврха ове политике и стратегије мора бити у развоју компетитивног идентитета или, другим речима, у успешном националном и туристичком брендирању земље. Да ли ће се у томе успети, као и у барем делимичном остварењу оних, веома амбициозно креираних, стратешких визија за 2025. годину, остаје да се види; мада је већ прошло више од половине временског периода на који се односи ова Стратегије, док је истовремено велики део времена изгубљен услед новонасталих глобалних околности у вези са пандемијом коронавируса и борбом на међународном и националном нивоу за њено сузбијање.

Оно што се, пак, извесно може рећи јесте то да је до сада – ако изузмемо поменуте туристичке брошуре ТОС-а и успехе појединачних дестинација или појединих туристичких производа – у пракси урађено тек нешто мало на пољу брендирања земље као нације и туристичке дестинације. Реч је о пар, и то не пуно успешних или делотворних, брендинг кампања у виду спотова који приказују природне и културне ресурсе земље, а који су емитовани на неким глобалним ТВ станицама. Међу њима се, међутим, нашао и онај спорни спот који је био пласиран на CNN-у и који је садржао слике и неких околних земаља, што је могло само произвести контраефекте и нанети озбиљну штету имиџу земље. Како је оценио један од домаћих стручњака за PR, а који припада кругу критичара досадашњих покушаја брендирања Србије:

„Не верујем у (ре)брендирање Србије схваћено на уобичајен начин, који подразумева да маркетиншке агенције блиске владајућим странкама из државног буџета узму огромне паре да би правиле трећеразредне спотове... А потом се крваво зарађени новац овог сиромашног народа даје за емитовање тих смешних спотова на телевизијама земаља које су учествовале како у медијском, тако и у сваком другом девастирању ове земље. Земљу треба представљати успесима њених уметника, спортиста, задовољним туристима који у њу

долазе. То је једини начин на који земља може да
изграђује свој углед.“²³³⁸

Када је реч о политици националног брендирања Србије, извесне индикације у погледу будућег деловања или, пак, даљег заостајања на том пољу, даје и онај, у домаћој јавности широко оспораван, Нацрт стратешког документа из области културне политике – као још једног подручја практичне политике од неизмерног значаја за брендинг земље. Али, и поред тога, и у овом документу се тек у обрисима, готово искључиво имплицитно и на индиректан начин указује на значај културног поља за изградњу и очување позитивног националног имица и процес националног брендирања. Тако, на пример, на једном од пар места где се оваква оријентација назире, истакнуто је да се, између осталог, „савремена култура Републике Србије базира... и на интернационализацији као фактору општег развоја, позиционирања и увећења угледа у међународном контексту“.²³³⁹ Можемо, међутим, приметити да је ово једно не само нејасно, већ и у приличној мери погрешно одређење.

Прво, није јасно да ли се под интернационализацијом културе евентуално мисли на мултикултуралне и интеркултуралне процесе (с обзиром на то да се претходно говори о савременом идентитеу Србије као кохезивном и инклузивном фактору друштва и о интеркултурном дијалогу као његовом изразу), или на међународну културну сарадњу и допринос развоју регионалног и европског културног простора (на чему се иначе у овом документу у значајној мери инсистира), или, пак, на примање културних утицаја споља и ширење истих у другим срединама (што је, такође, могуће тумачење, јер се на једном месту говори о „потреби за продуктивним дијалогом између националних и интернационалних подстицаја у стваралачким праксама“, уз образложење да искуство потврђује да је то и најбољи начин за развој домаћег стваралаштва и могућност његовог

²³³⁸ Реч је о мишљењу Владана Вукосављевића, директора агенције за односе с јавношћу и лобирање „Логос“. Нав. према: „(Ре)брендирање Србије: Шрек, купус и Европа“ (Зора Латиновић), *op. cit.*, <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=48666> (15/10/2011).

²³³⁹ Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. – текст прописа, 12.06.2017, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (17/09/2017).

одјека у другим културним срединама),²³⁴⁰ односно на интернационализацију културе као једну од димензија савремене глобализације. Но, у сваком случају, то је један, у најмању руку, проблематичан став. Јер, видели смо да, према мишљењу најпознатијих стручњака и теоретичара националног брендинга, није интернационализација културе, већ управо очување, развој и успешно презентовање културних и уопште националних специфичности и аутентичности, оно што чини основ изградње компетитивног идентитета, што ће рећи успешног (ре)позиционирања у међународном окружењу. У глобализованом свету високе конкурентности, то се, заправо, показује и као једини пут за одржив опште-друштвени развоја.

Наравно, у причи о националном брендингу постоји и онај аспект у вези са нужним прилагођавањем савременим глобализацијским процесима, о чему смо говорили као о укрштању и прожимању глобалног и националног (неопходност извесног прилагођавања постојећој универзализацији вредности, унификацији укуса и потреба глобалних потрошача, али тако да се ипак остане свој, то јест национално аутентичан и препознатљив). Међутим, ово прожимање глобалног и националног и потребу одржавања осетљиве равнотеже на том пољу творци Нацрта културне стратегије нису испустили из вида. Говорећи сада, пак, о неговању српске националне културе и њених дефинисаних димензија (јер је малопре реч била о савременој култури државе Србије; а та несистематичност и конфузност, која се огледа у наизменичном говору о различитим културним феноменима и идентитетским типовима и нивоима, јесте обележје овог документа, мање или више, у његовој целости), истиче се да тако „одржавамо осетљиву равнотежу између отворености националне културе и заштите од утапања у масовну културу глобалистичког конзумеризма“.²³⁴¹ Но, потом се у приличној контрадикторности са претходним, али и са ставом о интернационализацији културе као општеразвојном фактору, каже: „Упркос видљивим ефектима процеса глобализације, национална култура треба да остане чврст ослонац заједници да у њој тражи и проналази исходиште за даљи развој и обнову“.²³⁴²

²³⁴⁰ *Ibid.*

²³⁴¹ *Ibid.*

²³⁴² *Ibid.*

Такође, још један и то веома битан недостатак овог документа генерално, али који је нарочито изражен у овом, за брендинг значајном аспекту културне политике – дакле, првенство када је реч о представљању културног наслеђа и савременог стваралаштва, односно културној дипломатији и доприносу који култура и културна политика треба да дају изградњи угледа земље у свету и уопште њеном позиционирању у међународном окружењу, те схватању културе као привредног потенцијала – јесте изостанак неких конкретнијих, системских мера или макар утврђивања обавезе да се путем других планских докумената оне разраде и прецизирају. Ова слабост пројектоване културне стратегије посебно упада у очи с обзиром на чињеницу да је још на самом почетку овог документа утврђено да су управо „заштита, изучавање и представљање културног наслеђа и подстицање уметничког стваралаштва“, као и „реаговање на кључне потребе система културе, друштва у целини и културне дипломатије и међународних односа“, најважнија подручја активности путем којих ће се деловати на реализацији основаног стратешког циља (а он је одређен као „допринос развоју друштва у Србији, културном животу њених грађана и евроинтеграцијама“).²³⁴³ Изузетак у том смислу представља планирано унапређење делатности Културног центра Србије у Паризу, као и најављено успостављање нових културних центара земље у неким значајним светским престоницама (на пример, отварање Културног центра у Пекингу)²³⁴⁴ и другим градовима (рецимо, попут Трста), где их до сада она није имала.

Поред овога, као потенцијални допринос процесу националног брендирања земље може се протумачити и онај део Нацрта где се инсистира на међуресорној сарадњи у областима које су од значаја за поједине аспекте културног развоја (попут образовања, туризма и др.). „Међуресорна сарадња“

²³⁴³ *Ibid.*

²³⁴⁴ У септембру 2017. године, ресорни министар је највио не само да ће до краја те године коначно бити усвојена национална Стратегија развоја културе, већ да ће у истом року бити отворен и Културни центар Србије у Пекингу, а што је оценио као „највећи искорак не само за министарствао, већ и за целу Владу“ (видети: „Вукосављевић: Стратегија развоја културе до краја године“, *РТС*, 17. сеп. 2017, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2873071/-vukosavljevic-strategija-razvoja-kulture-do-kraja-godine.html> /17.09.2017/).

– каже се ту – „допринеће развоју културе и побољшању позиције Србије као одредишта (туристичке дестинације – прим. А. М. Ј.) које понуду базира на богатству наслеђа и савремене културе“.²³⁴⁵ Потом се објашњава да то подразумева унапређење културног туризма кроз „развој конкурентних и атрактивних културно-туристичких производа, повећање учешћа културног туризма у приходима оствареним од туризма и повећање броја туриста и посетилаца културних локалитета и културних садржаја на локалном нивоу“.²³⁴⁶

Имајући све ово у виду, можемо закључити да је показана потпуна неефикасност, али и неспремност органа управе за реализовање једне стратешке политике постмодерног карактера каква је политика националног брендирања, као и одсуство њеног суштинског разумевања, па и стварне политичке и институционалне воље за њеним реализовањем у правцу остваривања континуираних помака на овом пољу деловања. У том смислу, може се рећи да је брендирање Србије остало још увек на нивоу само пусте жеље.²³⁴⁷ При томе, приметно је да је у последње време ово питање потиснуто чак и из сфере медијске и шире јавности, која је, пак, у почетку – након најаве стратешког пројекта усмереног на изградњу и позиционирање националног бренда земље и оснивања Савета за промоцију Србије –

²³⁴⁵ Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. – текст прописа, *op. cit.*, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (17/09/2017).

²³⁴⁶ *Ibid.*

²³⁴⁷ Видети: „Брендирање Србије остало само жеља“ (Бранка Малиш), *Политика*, 22.08.2009; <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Brendiranje-Srbije-ostalo-samo-zelja.sr.html> (15/10/2011). У овом тексту, који представља добар пример правог истраживачког новинарства, показано је да се већ 2009. године (дакле, само након две године) фактички одустало од стратешке политике и праксе националног брендирања. Наиме, док су се представници званичних структура, у својим изјавама везаним за (не)спровођење планираног деловања на овом пољу, углавном правдали позивањем на економску кризу и недостатак средстава потребних за тако велике инвестиционе пројекте, испоставило се да су средства из НИП-а (Националног инвестиционог плана) за 2009. год, намењена кључним активностима из области брендинга и промоције Србије, била одобрена, али да нису могла бити и употребљена, између осталог, због „сложених техничких процедура“ неопходних да се она ставе на располагање ресорном Министарству (Министарству трговине и услуга). То више него јасно говори о институционалној неефикасности и недостатку пре свега институционалних (а не само финансијских) капацитета за спровођење ове врсте јавне и практичне политике.

показивала значајан интерес за ову тему и настојала да прати активности политичких власти у спровођењу овог типа практичне политике.

Политика националног брендирања у Србији се, заправо, своди на константно неуспеле покушаје и парцијална, на нивоу појединих стратешких докумената, дефинисања овог питања, односно с њим повезаних области као важних државних приоритета. Има већ више од деценије и по како је то питање покренуто у државним оквирима, а све је још увек на нивоу веома замагљених идеја или уопштених и неформализованих планова, без икаквог системског и свеобухватног стратегијског деловања (без конкретизовања циљева, одређивања циљних група ка којима треба деловати, па и самих порука које се желе послати), са евентуално неким *ad hoc* подухватима, који не само да су прилично неуспешни већ и контрапродуктивни, услед површног приступа и лоше урађеног посла (као у случају поменутог телевизијског спота о Србији пласираног на CCN-у).

Треба, међутим, истаћи да је било и неких занимљивих идеја које су изнели поједини представници стручне јавности. Таква је, на пример, била она идеја о неконвенционалном типу промоције Србије као начину да се она представи на један креативан и помало шаљив, односно не превише озбиљан, а тиме и за западну јавност пријемљив начин. Конкретно, реч је о предлогу²³⁴⁸ да се искористи лик цртаног јунака Шрека (енгл. Shrek)²³⁴⁹ за промоцију Србије. Како је објаснио аутор ове идеје, „то је цртани јунак кога се сви плаше, али само они који га боље упознају, схвате да је частан и да

²³⁴⁸ Овакав је предлог, још почетком новог миленијума, изнео Драган Ћирић, директор маркетиншке агенције „Контекст“, и то, према његовим речима, неким утицајним људима који су, међутим, били потпуно затечени таквом идејом. Ево како је он, у изјави за *НИН*, на једноставан начин објаснио у чему лежи неуспех Србије на пољу њене промоције и зашто је, према његовом мишљењу, потребан један неконвенционални приступ томе: „У ситуацији кад треба да будемо лукави као лисице, ми себе схватамо превише озбиљно. Та нас спречава да урадимо било шта паметно“. Нав. према: „(Ре)брендирање Србије: Шрек, купус и Европа“ (Зора Латиновић), *op. cit.*, <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=48666> (15/10/2011).

²³⁴⁹ Лик Шрека представља зеленог баука који воли свој усамљенички стил живота управо због предрасауда које други имају о њему док га не упознају. Наиме, 2001. год. је приказан истоимени, амерички рачунарско-анимирани хумористички филм, и то премијерно на Канском филмском фестивалу, где је то био први случај после скоро педесет година да неки анимирани филм буде номинован за награду „Златна палама“. Касније ће овај филм добити и неколико својих наставака.

има златно срце. Био је то начин да се субверзивно промовишемо на Западу, користећи референтни систем вредности креиран путем холивудских филмова“.²³⁵⁰

Постоји мишљење, попут оног које износи Деана Јовановић, да се брендирање Србије може посматрати као „транзициони процес“ кроз који она пролази, и то „како у економском, тако и у друштвено-политичком смислу“.²³⁵¹ Но, ми сматрамо да овде процес националног брендирања – пре свега, у општем смислу позиционирања државе-нације као бренда, а онда и као препознатљиве туристичке дестинације – није, нажалост, досегао ни ниво транзиционе фазе или је, пак, тек на њеном почетку. Не само да су слаби, већ су и крајње неделотворни они „импути 'одозго'“ о којима говори Јовановићева. Стога, као један од главних узрока, то јест фактора који стоје у основи одсуства озбиљне, системске политике националног брендирања, маркирамо непрепознавање значаја који овај процес данас има за креирање и одржавање компетитивног националног идентитета у савременом глобализованом свету, те непридавање или недовољно придавање пажње савременом бренд менаџменту и уопште брендинг филозофији и маркетиншком деловању кроз један свеобухватан, стратешки, професионалан и, надасве, креативан приступ.

Премда су истраживања у области националног брендинга и даље у релативно раној фази, а „сама та тема остаје као један компликован и помало збуњујући конструкт“,²³⁵² закључак на који недвосмислено упућују постојеће теоријске анализе и емпијска искуства гласи да је државна политика националног брендирања данас једна неопходност. Може се поставити питање зашто је неопходна државна јурисдикција у овој области. Но, разлог је једноставан: Зато што политичка власт савремене државе има вишеструко значајну улогу у области националног брендинга. Она, као чувар националног идентитета, те заштитник националног и јавног интереса, али и

²³⁵⁰ *Ibid.*

²³⁵¹ Деана Јовановић, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, *op. cit.*, стр. 103.

²³⁵² Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?", *op. cit.*, стр. 5.

модератор економске активности, треба да буде *locus* стратешког планирања у овој области; треба да спроводи координационе активности, укључујући и међуресорну сарадњу, као и ону између различитих нивоа власти; има легислативну и регулациону улогу; треба да стимулише развој културе, образовања, спорта, туризма, економских односа са иностранством, а посебно развој међународног такмичарског спорта и активности и пројекте националне туристичке организације, као и оних регионалног и локалног карактера.²³⁵³ Уосталом, развој националног брэнда који обезбеђује зараду на пољу туризма, извоза, инвестиција итд, доприноси добробити грађана, а брига о томе треба да буде једна од основних одговорности владе сваке земље.²³⁵⁴ Када је, пак, реч о националном идентитету и имиџу земље, не треба занемарити ни промотивну и репрезентативну улогу власти на међународном плану. Да би брэндирање нације било успешно, поред професионалног деловања и експертске подршке, неопходно је и снажно лидерство. Штавише, у скорашњем јавном дискурсу истакнута је и потреба за постојањем јасне институционалне надлежности везане за националну репутацију.²³⁵⁵ Уз то, власт и њене институције могу и треба да финансијски подрже маркетиншке и друге иницијативе и истраживања везана за национални брэндинг, као и да подстичу партнерство јавног и приватног сектора у тој области; те да развијају сарадњу са цивилним сектором, то јест институцијама цивилног друштва, али и са академским сектором такође.

Поред тога, потреба за активном улогом државе у процесу националног брэндирања постаје нарочито изражена у оним случајевима, међу које спада и Србија, када се земља и њени грађани у дужем периоду суочавају са изразито лошим представама, бројним предрасудама и негативним стереотипима о себи у међународном окружењу. Једноставно,

²³⁵³ За неке од ових улога јавног сектора у националном брэндирању, видети нпр: Chris Ryan, Anne Zahra, "The political challenge: The case of New Zealand's tourism organizations", *op. cit*, стр. 79–110; нарочито одељак истог рада: "The role of the public sector in the New Zealand context since the 1980s", стр. 81–94.

²³⁵⁴ О томе, у закључку свог рада, говори и Гилморова. Видети: Fiona Gilmore, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *op. cit*, стр. 293.

²³⁵⁵ Ово је истакнуто на једном панелу о брэндирању Велике Британије, мада је – како извешава Фан – том приликом остало спорно питање да ли лидерску улогу и конкретне надлежности у сфери националног брэндинга треба да преузме влада или привреда (видети о томе: Ying Fan, "Branding the nation: What is being branded?" *op. cit*, стр. 8).

„кад је земља богатија историјом (са добрим и лошим предзнаком) него што је њен народ у стању да поднесе, онда је задатак државе да му помогне да са том (не)славном прошлошћу некако изађе на крај, како би мирно живео, успешно радио и без страха планирао будућност. Ако је, дакле, представа о земљи, њеним људима, институцијама, привреди или било којим другим вредностима лоша, држава би требало да је промени.“²³⁵⁶

Стога, и поред све учесталијих критичких опсервација и осуђивања праксе националног брендирања као (маркетиншки) циљаног управљања националним идентитетом, те свођења исте на обичну „трговину идентитетом“, сматрамо да је ова област политичког – а као посебно подручје спровођења идентитетске политике – неизмерно важна за све земље које настоје да побољшају, колоквијално можемо рећи, своје „кохезионе перформансе“ на унутрашњем друштвено-политичком плану и које, исто тако, желе да буду у кораку с временом, то јест да се боље позиционирају у међународном окружењу, унапреде и капитализују своје компаративне предности и идентитетске специфичности у свету растуће глобализованости и компетитивности.

²³⁵⁶ Нав. према: „Трубе, тенис и зељаник“ (Александра Мијалковић), *op. cit.*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik> (07.12.2017).

„Величина једног народа не мери се бројем, као што се величина човека не мери стасом. Његова мера је количина интелигенције и врлине које поседује.“

Виктор Иго
(фран. Victor Marie Hugo, 1802–1885),
француски књижевник, политичар и
борац за људска права

VII ЗАКЉУЧАК

На основу свега изложеног може се закључити да национални идентитет, нација и национализам нису неки „превазиђени“ или феномени прошлости, већ да су, дакако, одраз реалитета, представљајући још увек један од фундаменталних оквира друштвеног, културног, политичког, економског и међународног живота. Јасно је показано да, насупрот оним постмодернистичким очекивањима и перцепцијама новог доба као некаквог постнационалног, они имају не само несмањени већ можда чак и већи значај за савременог човека, партикуларне националне и етничке групе којима он припада, те за само комплексно друштво данашњице и модерне уставне демократије. Јер, прво, потреба за припадњем групи једна је од базичних урођених потреба човека, те колективни идентитети генерално, па и ове њихове врсте о којима овде говоримо, не могу никада бити „укинати“ или потпуно деконструисани ма колико да су људи данас изложени агресивном пропагандном деловању глобализованих медија и других актера путем чега им се промовишу, па и намећу искључиво индивидуалистичке форме живота, како би се ваљда савремени свет трансформисао у некакав хиперглобализован свет „апстрактних“ и *singl* појединаца вођених искључиво индивидуалистичком логиком, потрошачким и другим универзалистичким вредностима. Друго, на то упућује и сама парадоксалност савремених глобализацијских и с њима повезаних интеграционих процеса, чија је једна од последица управо јачање и развој партикуларних етно-културних и/или регионалних идентитета (субнационалног карактера).

Из целокупне анализе спроведене у оквиру овог истраживања јасно произлази да у савременој епохи хиперглобализације не само да још увек није наступило време некакве постидентитетске политике, већ и да политика идентитета није врста политике за коју се може рећи да је у пролазној фази или на свом заласку, док је отворено питање да ли је њен зенит уопште и досегнут – премда је некима тако изгледало средином последње деценије прошлог века – те да ће она генерално, а нарочито у друштвима и регионима са израженом етничком и културном хетерогеношћу, још дуго бити актуелна и сврсисходна.

У нашем времену које је, дакле, показало, а чини се да се сваким даном то све више и потврђује, да не само што није дошао „крај историје“ нација, националног идентитета и национализама у било којој форми, посебно да се не може говорити о крају етно *homicus*-а и његовог

колективног идентитета, већ напротив да ови феномени достижу можда и врхунац свог манифестовања и конфликтности, основни циљ научних пројеката из области у вези са овим питањима, као и, на тој основи заснованих, друштвених и политичких стратегија, мора да буде усмерен ка изналагању ефикаснијих институционалних и нормативних начина за регулисање и превенцију идентитетских конфликта, односно међуетничких и међунационалних сукоба, као јединог пута за успоставу стабилног и одрживог мира, како на нивоу појединачних друштава, тако и у регионалним и светским оквирима. А у томе, по природи ствари, посебна одговорност лежи управо на политичким наукама, те уставним инжењерима и институционалним дизајнерима.

Према неким компетентним прогнозама, датим од стране великих ауторитета из политиколошке струке и науке, појаве и питања у вези са етницитетом и националним идентитетом имаће у будућем периоду не само несмањен већ још већи политички значај. То онда значи да ће ова питања све више да добијају на значају и у теоријском смислу, а како ће од посебне важности бити квалитет институционалног дизајна и конституционог инжењеринга у овој области, то ће бити не само „најкоњуктурнија грана“, сходно познатој оцени Мирјане Касаповић, него можда и примарни задатак политичких наука. Јер, управо у овој научној области – кроз одговоре на питања институционализације међуетничких односа, али и институционализације неких стратешки пројектованих идентитетских вредности, у конкретним случајевима и у складу са датим друштвеним и политичким контекстом, а у циљу постизања мирољубиве коегзистенције етничких и културних диверзитета – видимо главни начин на који политикологија може дати свој научни допринос превенцији и решавању идентитетских, односно међуетничких конфликта.

Заправо, могућност остваривања, Коноровом терминологијом речено, „мирољубиве акомодације етничке хетерогености“ понајвише зависи од умешности политичког инжењерства, а првенствено од ефикасности и ефективности институционалног дизајна. При томе, такво прилагођавање захтева узајамну акомодацију свих, а то значи како акомодацију свих грађана, то јест припадника свих националних и етничких група, тако и акомодацију самих институција, што у сваком случају подразумева један дуготрајан процес.

У савременом свету изузетне комплексности етничка хетерогеност, то јест етно-културни диверзитет или ти тзв. стање мултикултуралности, представља друштвени фактицитет који се све више мора уважавати, чак и од стране либералне теорије и праксе, у процесима институционалног и нормативног (ре)моделовања демократије и креирања политике. Но, етничка хетерогеност као једна друштвена карактеристика демократије посебно добија на значају на геополитичком простору Југоисточне Европе које се одликује традиционално високим степеном измешаности становништва у етно-културном смислу; а нарочито на постконфликтном подручју Западног Балкана, чији је и Србија део и где се показало да се потпуна етничка хомогенизација данас не може постићи чак ни војним путем. Такође, то питање посебно је постало важно за транзициона друштва са овог простора услед контрадикторне политичке праксе самих развијених западних демократија. Јер, док у западној пракси, баш као и у тамошњој теорији, упркос свим данашњим изазовима и притисцима на том пољу, ипак превладава оно класично, индивидуалистичко либерално схватање, друштвима у транзицији је излагање у сусрет тзв. мултикултуралистичким захтевима практично постављено као тест њихове демократичности, односно гарантовање и остваривање мањинских права је постало један од услова за њихову регионалну интеграцију. На основу изнете анализе, утемељене, између осталог, и на веома значајним истраживањима Бориса Кривокапића и заиста обимној правној и политичкој документацији као релевантним и селектованим изворима података, може се приметити да је то више него јасно манифестно у европској политици двоструких стандарда, односно у посве различитом деловању Европске уније на том пољу према свом спољном окружењу – земљама потенцијалним кандидатима и оним са већ стеченим статусом кандидата, као и осталим земљама у развоју са ваневропског простора – у односу на државе чланице којима је остављена прилична слобода у тумачењу и селективној примени одредаба универзалних и регионалних међународноправних докумената, а што долази до изражаја у њиховом формално-правном дефинисању категорије националне мањине као субјекта заштите. Међутим, не треба заборавити да се степен демократског развоја политичких и друштвених институција, као и уопште ниво достигнуте демократичности неког друштва, огледа не само у односу већине према мањинама, него и у односу мањина према већини, те у њиховом одношењу према самој држави и њеним институцијама.

Такође, поред тога што и на глобалном нивоу идентитетски односи имају централни значај у савременим комплексним друштвима, те постојеће опште кризе идентитета која погађа савременог човека, друштва и државе са простора бивше Југославије суочили су се и са додатним изазовима и проблемима у чијој основи стоје питања идентитета и етничитета, што је учинило да ту постоје и неки специфични и историјски условљени разлози идентитетске кризе. Најпре, она је подстакнута наглом деконструкцијом и разградњом вишедеценијски грађеног, снажно промовисаног, а дакако и наметаног заједничког југо-идентитета као својеврсне супранационалне идентитетске категорије, те пратећим таласом етнизације тих друштава и њихових политика, уз обнову традиционалних или пак изградњу нових партикуларних идентитета, њихову радикализацију и политичку злоупотребу. Уз то, народи и државе са овог простора носе и онај идентитетски баласт у вези са, како њиховом социјалистичком прошлошћу, тако и са њиховим балканским идентитетом који је, током великог дела историјског развоја па све до данас, био и остао предмет негативне стереотипизације, генерисане у значајној мери оним спољним, тзв. балакнистичким дискурсом о „другости“ Балкана спрема остатка Европе. При томе, Србија и српски народ су током ратова на ех-југословенском простору 90-их година прошлог века, али и у поратном периоду, нарочито и дуготрајно били изложени дејству негативне кампање, то јест антисрпске медијске и сваке друге пропаганде до тада невиђених размера. Све то је утицало не само на њихов изразито лош национални имиџ у свету, већ и на раширеност једне крајње чудне и необичне појаве у виду негативне аутостереотипизације, која у неким случајевима поприма чак и облике аутошовинизма.

Поред тога, те неких старих и наслеђених подела на подручју симбола и идентитета, као и оних идентитетских подела и сукоба на релацији мањине – већина, српско друштво карактеришу још неки облици идентитетских сукоба, попут оних, нарочито изражених међу политичким теоретичарима и практичарима, у погледу схватања и значаја националног идентитета (грађанска, тј. грађанистичка, v. етно-националистичка, тј. традиционалистичка оријентација), као и у погледу идентитетске оријентације према спољном свету („евроунијство“ и/или евроатлантизам v. проруска или евроазијска оријентација). Сви ови различити облици

идентитетских сукоба, који су били предмет наше детаљне анализе, указују да у Србији заправо постоји вишеструка идентитетска конфликтност, на основу чега се може и закључити да је идентитетска подела једна од главних карактеристика српског друштва.

Сматрамо, наиме, да су постојеће теоријске контроверзе око појмова националног идентитета, нације и национализма допринеле не само општој конфузности у разумевању ових феномена у контексту савремене демократије, него управо и развоју или јачању својеврсних идентитетских и с њима повезаних идеолошко-политичких подела око тих питања, а што је посебно дошло до изражаја у неким транзиционим постсоцијалистичким земљама, попут и саме Србије где су тиме створене нове линије подела у њеном ионако већ, по разним основама, сегментираном друштву.

На основу спроведене анализе утврђено је да у основи овог проблема стоји она стара дихотомна типологија етнички vs. грађански идентитет, која заправо води ка симплификованим и у емпирији неутемељеним концепцијама где се те идентитетске категорије третирају као антагонистички и међусобно искључујући типове идентитета, што за последицу има супротстављање принципа етничитета и цивилитета, али и њихову идеологизацију са тенденцијом потпуног раздвајања етноса и демоса, и уз наметање лажних дилема попут оптирања између традиције и модерности. Национални идентитет, пак, у стварности и у схватањима већине грађана савремених друштава, па и оних најразвијених, тзв. старих демократија, представља једну сложену мешавину либералних и нелибералних елемената, дакле, садржи и етно-културне и грађанско-политичке компоненте, које су, наравно, заступљене у различитој пропорцији.

Ово је потврђено и на основу резултата јавномнењских истраживања, како неких ранијих, тако и новијих, о схватању националног идентитета међу грађанима Србије, који су показали да се оно одликује како територијално-политичким, то јест грађанским компонентама (при чему неке од њих, попут на пример „држављанства“ или „земље у којој живим“, немају ни тако мали значај), тако и оним претполитичким које су етно-културног карактера, те да у том погледу нема већих разлика између чланова српског и других савремених друштава. Но, будући да је код грађана Србије, и то без обзира на њихову етничку припадност, утврђена извесна већа заступљеност, односно

континуирана доминантност етно-културних идентитетских елемената (премда неке идентитетске одреднице грађанско-политичког карактера које, према нашем мишљењу, могу бити у аналитичком смислу веома корисне и индикативне, као што су „устав и позитивни закони земље“, то јест однос према њима, те загарантована „грађанска права и слободе“ и сл, нису ни биле обухваћене овим истраживањима), то превасходно говори у прилог постојања потребе и простора да се подстицајно делује у правцу модернизације националног идентитета, путем јачање оних заједничких, грађанских идентитетских елемената код свих чланова друштва.

Дакле, оно што је потребно јесте једно реалистичније и конструктивније схватање ових идентитетских категорија као међусобно комплементарних оријентација, уз уважавање могућности њихове коегзистенције и постојања идентитетске вишеслојности, односно хибридних идентитета, баш као и феномена укрштених идентитета, а што би, ако не отклонило, онда макар ублажило постојеће идентитетске и, с њима повезане, идеолошко-политичке поделе.

У делу истраживања које се односи на процесе и теорије (ре)дизајнирања институција показали смо да, без обзира на могућност слободног институционалног одабира од стране политичких инжењера (раширена пракса да политичка елита преузима улогу институционалних дизајнера, вршећи практично слободан избор институционалних форми), а на чему се посебно инсистира у оквиру тзв. емпиријског неоинституционализма, уколико је тај дизајн базиран искључиво на интересној калкулацији, било да је реч о групним (партијским) или чак личним интересима прикривеним оним првим, и без узимања у обзир читавог сплета дејствујућих чинилаца – попут постојећих културних и вредносних фактора, историјског искуства и традиције, те етно-социјалне структуре и односа у друштву, али и стратешких пројекција развоја – на тај начин донета институционална одлука, пре или касније, показате се као погрешна, а уведене институционалне форме као реметилачки фактор у функционисању политичког система. Сходно томе, сагласни смо са оним варијантама неоинституционалистичког приступа, попут историјског и нормативног институционализма, где се сматра да ипак нужно постоје нека значајна ограничења у избору институционалних облика.

Но, у складу са дефинисаним проблемом, предметом и циљем истраживања, те полазним хипотезама и одређеним схватањем односа између разматраних варијабли, као и усмерењем на реконцептуализацију политике идентитета, примат смо дали нормативној варијанти институционализма као оном теоријско-методолошком приступу који највише одговара датом оквиру истраживања. Кључна одлика нормативног институционализма јесте та да је, поред правила, организованих пракси и стандардних процедура, као и структура ресурса, институционална анализа те врсте усмерена и на структуре значења, које су заправо део идентитета и припадности и које, с једне стране, усмеравају понашање према заједничким циљевима и дају му на тај начин смисао, а с друге, објашњавају и легитимишу институционална правила. Дакле, акценат се ту ставља на политичке институције и њихове вредности. Друга значајна карактеристика овог приступа јесте она која важи за институционализам генерално, а то је да се ту полази не само од друштвене конструкције политичких институција (инпута из друштва), већ и од њиховог ендеогеног карактера, тако што се оне посматрају као својеврстан, релативно аутономни актер, односно као донекле независна променљива и, у том смислу, интервенишући фактор у односу на вредносне обрасце, политичка понашања, политичке процесе и исходе.

Сагласно с тим, у раду је вишеструко потврђена једна од полазних хипотеза да друштвене вредности, па и вредносне компоненте идентитетских оријентација, имају подједнак значај као и саме политичке и друштвене институције за демократизацију и стабилност друштва и функционалност политичког система. Истакнуто је наше схватање, које је на схематизован начин приказано и објашњено, о нужности да демократске институције и њихов дизајн буду, с једне стране, прилагођени таквим друштвеним карактеристикама као што су постојећа етничка структура друштва, етнички односи и владајуће идентитетске и уопште друштвене вредности (конгруенција социо-етничке и институционалне структуре, као и институционалне структуре и културе), али исто тако и да они, с друге стране, буду у функцији демократизације и модернизације партикуларних идентитета, усмерењем на јачање оних њихових либералних или грађанских компонената, односно заједничких идентитетских елемената свих чланова друштва. Наиме, закључак који се намеће је да институционални дизајн, институције и њихова политика, поред рефлексивне, могу и треба да имају и

пројективну димензију, својим усмерењем на реобликовање друштвених вредности, како би допринели развоју културе мира и политике пријатељства, а тиме и унапређењу међуетничких односа, елиминисању нетрпељивости и тензија у њима. Ово значи да, у контексту националног идентитета, однос између институција и њиховог дизајнирања, с једне, и друштвених односа и вредности, с друге стране, треба посматрати као један дијалектички однос, то јест кроз могуће међусобне утицаје ових варијабилних фактора, при чему институционални дизајн може бити у функцији како зависне, тако и независне варијабле.

Но, један од важних налаза истраживања јесте и то да се све варијанте неоинституционалистичког приступа, у мањој или већој мери, суочавају са одређеним ограничењима у примени институционалног дизајна. На пример, у пракси постоје веома мале могућности и врло ретке прилике за непосредно тестирање институционалног дизајна заснованог на теоријским конструкцијама и компаративним анализама развијеним у оквиру емпиријског институционализма. Опет, у случају нормативне варијанте, не само што је ту институционални дизајн тежи, већ је и његова примена неизвеснија, будући да постоји могућност да, услед различитих (ре)интерпретација вредности (теза о вредносним темељима институција) или због постојећег еволутивног процеса (схватање да су институције еволутивне природе), одређен образац или модел институционалног дизајна који су конструктори имали на уму не буде имплементиран или буде примењен на потпуно модификован начин. Уз то, институционални редизајн и његова примена имају одређене лимите већ и због саме инертности постојећих институција, њихове дефетистичке природе и њихове отпорности на промене.

Као што се не прихвата строга сепарација теорија и анализа унутар новог институционализма, исто тако не прихвата се ни апсолутно супротстављање старог и новог институционализма које код неких теоретичара, попут Димађа и Пауела, иде до тих граница да се захтева потпуно напуштање оног првог и његава замена другим приступом. Премда се старом институционализму оспорава пре свега његова наводна атеоретичност и дескриптивност, сматрамо да неке методе које су развијене и коришћене у оквиру овог приступа и те како могу бити и даље аналитички употребљиве и корисне.

Може се, наиме, рећи да и саме политичке науке имају изразито институционалне и нормативне корене, те да су још старо-грчки политички филозофи били својеврсне претече тзв. институционалиста. Међутим, данас више него модеран појам институционалног дизајна, који означава један посебан теоријски правац или чак, према неким мишљењима, посебну грану савремених политичких наука, представља ипак једну релативно младу категорију која датира од последње деценије XX века. Његовом развоју и примени, поред теоријских подстицаја од стране веома комплексног и диферентног неоинституционализма, кључни допринос је дат из оквира емпиријског поља, у виду процеса демократизације и демократске транзиције током 90-их година прошлог века. Испоставило се да су конфликтна и постконфликтна друштва – попут оних са простора бивше Југославије – посебно погодно тло за примену институционалног дизајна. Јер, реч је о истраживачком подручју које се бави политичким институцијама као средствима управљања друштвеним сукобима, и то пре свега у оним друштвима са израженим етно-културним или идиентитетским поделама. Дакле, ова врста истраживања је усмерена на разматрање темељних институционалних проблема и изналагање адекватних институционалних решења за конкретна друштва, при чему је у фокусу пажње управо питање да ли и на који начин дизајнирање институција може бити у функцији превладавања сукоба и обезбеђивања демократизације и друштвене и политичке стабилности. То нас је навело на закључак да је овај политиколошки правац заправо подручје где се институционална теорија укршта са студијама нације и национализма.

Институционални инжењеринг, у свом правом смислу, требало би да подразумева, прво, адекватну анализу постојећих и у конкретном случају применљивих институционалних модела и њихових ефеката, а онда и њихову промишљену адаптацију, у складу са одређеним друштвеним и политичким контекстом, датим специфичностима, али, дакако, и националном традицијом (што бисмо назвали рефлексивном димензијом), не изостављајући ни ону пројективну димензију базирану на стратешкој визији развојних циљева. То би исто важило и у случају конструисања неког потпуно новог институционалног обрасца или модела, који такође треба да се темељи на претходно наведеним елементима, уз испитивање његове функционалности и ефеката у датим друштвеним оквирима.

Но, уместо тога, често је била присутна она изоморфистичка пракса, манифестована у имитативном институционалном дизајну, нарочито у транзиционим процесима бивших социјалистичких, источноевропских земаља, а ни у Србији такав тренд није изостао. Великим делом су управо због тога, у већини таквих случајева, институционалне реформе дале веома лоше резултате. Посткомунистички политички инжењеринг, базиран превасходно на изоморфном институционалном дизајну (тзв. институционалном изоморфизму), био је не само одраз дефицита креативности и кризе идеја политичких практичара и теоретичара у овим друштвима (што смо назвали идејним изоморфизмом), већ је, као такав, допринео и смањењу креативних и развојних потенцијала саме демократије, а да истовремено неки, њој инхерентни, парадокси нису отклоњени. Тиме што се демократизација свела на просту имитацију институција и праксе развијених демократских држава, додатно је подстакнут и осећај тријумфализма, док су доминантни западни модели демократије добили статус једино легитимних опција за сва постојећа друштва.

Међутим, у друштвима са другачијим историјско-институционалним развојем, те другачијим социјалним, економским и политичким, а нарочито културно-вредносним контекстом, неки од њих представљали би пре потенцијално дезинтеграционе моделе са субверзивним институционалним дизајном. Рецимо, то се односи на консоцијацију, етнички федерализам и регионализацију засновану на етничком принципу у случају оног типа етнички хетерогеног друштва где још увек нема дубоких расцепа по етничким, културним или верским линијама поделе. Када је реч о регионализацији базираној на функционалном принципу и економској логици, која подразумева формирање одређених административних или, пак, само тзв. статистичких региона, према налазима овог истраживања, она у принципу нема дезинтеграционе потенцијале (осим у случају идентитетског инжењеринга усмереног на формирање неких нових субнационалних идентитета и њихову постепену трансформацију у идентитете националног карактера), нити би имала за последицу декомпоновање партикуларних идентитета, већ би пре допринела њиховој модернизацији, очувању и одрживом развоју, посебно кроз развој интра- и интеррегионалних веза и остваривање транснационалне и прекограничне сарадње. Ипак, резултати истраживања на овом пољу показују да кључ демократизације и унапређења

политичке, економске, социјалне и културне једнакости свих чланова друштва, па тако и припадника различитих етничких група, јесте у децентрализацији, а она нужно не подразумева и регионализацију.

Дакле, оно што је превасходно потребно Србији јесте децентрализација у функцији демократизације, дерегулације и уравнотеженијег регионалног развоја, а не зарад стварања некаквих вештачких, нефункционалних, међусобно и у односу на централну власт компететивних региона као средства било превенције било јачања дезинтеграционих тенденција и процеса. Случај Србије, међутим, показује да се ту управо неким другим димензијама децентрализације и регионализације придаје много већа важност, док је само питање локалне и регионалне демократије – које заправо треба да буду фундамент тих процеса и потврда њихове сврсисходности – у значајној мери маргинализовано. Такође, да би се спровела суштинска децентрализација и успоставила функционална локална и регионална демократија потребно је да се стекну неки неопходни услови за то; но, услов свих услова је развој свести о заједништву на локалном или регионалном нивоу, као и развој партиципативне политичке културе, и то како код припадника политичке елите, тако и код грађана. Таквим налазом истраживања још једном је потврђена она кључна теза у овом раду о пресудном значају нормативне варијабле, односно вредности и вредносних оријентација као битних компоненти идентитетских категорија, у процесима институционалног (ре)дизајнирања и (ре)моделовања демократије.

Када је реч о калсичном либералном моделу демократије, он данас, више него икада пре, показује своје унутрашње слабости и контрадикторности управо на том идентитетском пољу (тзв. парадокс демократског идентитета), те и неки његови заговорници прихватају нужну потребу за извесним корекцијама тог модела. Постало је, наиме, јасно да теза о етно-културној неутралности либералне државе јесте заправо један обичан мит, као што ни постојеће партикуларности тог типа у њеним оквирима нису неутралисане. Но, питање је да ли су они процеси и тенденције у западним друштвима ка трансформацији овог модела у мултикултуралну демократију решење и за сва друга друштва изразите комплексности. Према резултатима неких истраживања, између осталог и оних које је спровео Семи Смуха, то не може бити случај. Поменути аутор сматра да једно напредније решење, макар привременог карактера, јесте оно што се назива етничком демократијом и

што је у неким друштвима изван западног света, па и у већини земаља са нашег простора, развијено као алтернативни демократски модел са специфичним институционалним одговорима на идентитетске захтеве партикуларних група. Премда је реч о моделу коме се неретко, посебно у домаћим оквирима, негира демократски карактер и априорно даје негативни предзнак, он заправо подразумева, уз задржавање доминантне позиције већинске националне групе и обезбеђивање тим путем привилегованог статуса за њене чланове, такође и правне и политичке гаранције за широку лепезу не само индивидуалних већ и колективних права националних мањина (за разлику од оног западног мултикултуралног модела), као и постојање могућности за даље унапређење њиховог положаја, односно за политичку борбу мањинских група на том пољу. Но, како се овај модел види као једно прелазно решење, а не прецизира се јасан правац његовог даљег развоја, сматрамо да је, пре свега када је реч о српском друштву, једини могући развојни пут успостава једног мешовитог и комплексног институционално-нормативног модела демократије, у аналитичке сврхе означеног као модел либералног плурализма.

Реч је о моделу који би заправо подразумевао конструктивно повезивање извесних комплементарних елемената и димензија различитих демократских модела, пре свега у виду допуне умерено либералног модела представничке демократије са елементима либералног национализма (уважавање тезе о несмањеном значају нације, националног идентитета и националне културе и у савременој ери глобализацијских и интеграционих процеса, што је од посебне важности за поље националног брендирања); уставног патриотизма, у смислу развоја и јачања заједничке привржености универзалним, либерално-демократским политичким принципима и вредностима инкорпорираним у устав и политичке институције земље, и то тако што би се они разумели и прихватили као део сопствене националне и политичке културе (уважавајући и ону варијанту овог модела где се инсистира на контекстуализацији, уз постављање „контекста заједничког живота“ као темеља политичке привржености); те појединим елементима оних модела који стављају акценат на развијено и активно цивилно друштво (при чему се као посебно значајна види његова едукативна улога на пољу образовања за демократско и партиципатавно грађанство и развоја интеркултуралне компетентности) и делиберативну политичку јавност

(дискурзивна демократија), при чему се мора уважити чињеница да је та јавност хетерогена, то јест плуралистичка, и да она, управо као таква, представља значајан дискурзивни ресурс друштва који треба да буде у функцији кориговања и тиме унапређења либерално-представничке демократије. Мишљења смо да се управо оваквим начином ремоделовања демократије могу унапредити како међугрупни односи базирани на идентитетским питањима, тако и међусобни однос државе и свих њених грађана, али и квалитет демократских институција и саме демократије.

Ово, дакле, не би значило напуштање постојећег модела либерално-представничке демократије, укључујући и постојећи ниво стечених права националних мањина, како индивидуалних, тако и оних прилично широких колективних мањинских права. Оно што је потребно, то су извесне корекције овог модела, и то како у смислу редизајна појединих институционалних аранжмана (на пример, постојећег изборног система), тако и у смислу (ре)дизајна свеобухватне друштвене промене, а пре свега одређене културне и вредносне трансформације, како би се подстакao развој заједничких, грађанских идентитетских елемената, грађанских врлина и цивилних вештина, у чему управо неке димензије поменутих демократских модела могу имати значајну улогу. Тиме се настојала потврдити теза, развијена на линији оне Ледерахове концепције, да некада за дугорочну трансформацију друштвених конфликта и регулисање међугрупних односа није довољан само редизајн структура, већ и културе и с њом повезаних друштвених релација (идентитетских односа), а да то онда захтева један свеобухватан трансформацијски процес путем дизајнирања или, можда је боље рећи, моделовања одређене шире социјалне промене.

Држећи се оног упозорења које је дао Исаиа Берлин о неподобности једноставних решења у случају хетерогених друштава, настојали смо скицирати модел либералног плурализма као један мешовит и комплексан демократски модел који уважава могућност постојања двоструких или вишеструких идентитета и њихове укрштености и који би, чине се, био отворенији и инклузивнији, у односу на већину других разматраних модела, са аспекта идентитетских захтева и интереса свих партикуларних група, како мањинских тако и већинске групе, не занемарујући потребу за очувањем, развојем и промоцијом њихових партикуларних етно-културних идентитета, али такође ни потребу за модернизацијом националног идентитета и јачањем

његових либералних елемената, односно грађанских идентитетских компонената.

Овде се пошло од тезе да, ако држава није неутрална према етно-културном идентитету мањинских група, што сматрамо из више разлога оправданом и потребном праксом, она исто тако не може и не треба да буде културно неутрална ни према већинском идентитету. Но, поред тога, потребно је и очување либерално-демократског начела грађанства. Штавише, императив је да се оно додатно оснажи како би га људи прихватили и интериоризовали, чиме би се подстакла не само модернизација партикуларних идентитета, већ и демократска регулација идентитетских односа, и тиме спречила могућност за превласт неког „чистог“ етно-културног модела, било етнократије било максималистичког мултукултурализма, а што носи опасност од осујећивање могућности заједничког живота, кроз нарушавање друштвене равнотеже и стабилности.

Такође, спроведеном анализом настојали смо да објаснимо да је изградња заједничког европског идентитета у политичком смислу, дакле, као одређене транснационалне или евентуално супранационалне идентитетске категорије, могућ пројекат, премда његова успешност не може бити *a priori* загарантована. Разградња, али и сама трансформација конвенционалних колективно-идентитетских категорија, то јест националних идентитета, нарочито у случају старих европских демократија са дугом националном традицијом, није нешто што се може лако спровести или пак подразумева један дуготрајан и истрајан процес, који захтева промену и саме структуре личности и стања свести код људи. Оно што се види као једна далеко реалнија опција ове врсте идентитетског инжењерства и, тиме, као функционалнији интегративни модел, јесте својеврсна надоградња постојећих партикуларних идентитета, путем изградње једног њиховог додатног слоја на темељу оних заједничких вредности и принципа који су компатибилни са националним специфичностима. Потребно је, дакле, на један конструктиван начин извршити акомодацију националних идентитетских елемената, укључујући ту и критички вредновану националну традицију, у складу са потребама и захтевима наше савремености и њој иманентних интеграционих и глобализацијских процеса, који такође морају бити предмет критичке евалуације. Ово пак подразумева развијену и рационалну (само)свест како о властитој посебности, тако и о вредностима и

принципима који представљају заједничке, европске или универзалне тековине културно-цивилизацијског развоја. То је од одлучујућег значаја, нарочито у случајевима где су на делу процеси изградње или модернизације и редефинисања националног идентитета, попут самог српског друштва.

При разматрању улоге институција у обликовању, модернизацији, очувању и промоцији националног идентитета, поред утицаја политичких институција и њиховог (ре)дизајнирања чему је дата централна позиција, није запостављена ни улога коју на том пољу имају друге институције друштва, попут породице, образовних и културних институција, те невладиних организација и удружења грађана, црквених установа и медија. Улога ових институција друштва и организација и установа цивилног друштва долази до изражаја у процесима социјализације и интериоризације вредности, као оним процесима који се одвијају изван поља политичке институционализације. Но, нарочита пажња је посвећена медијима, јер је њихова улога веома важна како у обликовању, очувању и промоцији националног идентитета, тако и у постизању веће друштвене интегрисаности партикуларних група и превазилажењу идентитеских конфликтности. Њихови капацитети на том пољу деловања нарочито долазе до изражаја данас када они имају статус кључних јавних форума и када, услед дигитализације и комуникацијских умрежавања, постају и значајно средство у креирању и спровођењу јавне и дигиталне дипломатије као важних подручја политике националног брендирања.

Обликовање и очување националног идентитета, односно изградња и јачање националних веза, била је заправо иницијална улога медија још с почетка њиховог развоја. Но, таква конструктивна улога медија данас наилази на различите врсте ограничења. Као кључни лимитирајући фактори маркирани су: пре свега, они који су у вези са процесима свеопште, па и медијске глобализације, при чему национални и локални медији (који у бити постају све више глобални) нису само један од објеката деловања ових процеса, већ и активан субјект, то јест њихов носилац; потом, добро позната манипулативна улога савремених мас-медија који, путем креирања одређене медијске слике, могу значајно, чак и пресудно да утичу на стварање позитивних и негативних стереотипија о појединим државама или неким националним и етничким групама; такође, ту је и дискриминација у извештавању глобалних медија, којој су нарочито изложене мање развијене и

земље у развоју, у чијој основи не стоје увек политички или идеолошки разлози, већ и они везани за примену једне искључиво тржишне логике о исплативости пласирања само негативних информација о њима; на крају, али не и са мањом деструктивном снагом, ту спада и оно деловање, карактеристично нарочито за неке регионалне медије, које се огледа у медијском политизовању етничитета, ширењу говора мржње и, на тој основи, подстицању међуетничке нетрпељивости. Сви ови медијски процеси и праксе представљају додатни аргумент у прилог тезе о неопходности да се домаћим медијима, а пре свега јавним медијским сервисима, врати статус својеврсног „националног пројекта“, уз њихово активно укључивање у процес националног брендирања.

Поред, дакле, дужне пажње коју смо посветили утицају неких друштвених институција на обликовање и очување националног идентитета, у фокусу истраживања ипак је била улога политичких институција и њиховог (ре)дизајнирања, а пре свега ефекти појединих институционалних аранжмана и партијских организационих идентитета у управљању етничким конфликтима. Када је, на пример, реч о изборном дизајну и функционалним захтевима и циљевима који се постављају пред одређени изборни систем, односно критеријумима од којих се полази у његовом (ре)дизајнирању, ослањајући се на Ноленову анализу, показали смо, између осталог и путем табеларног приказа, да за етнички хетероген тип друштва није подобан општи модел тих захтева. У условима етничке хетерогености, наиме, треба применити један другачији, специфичан модел где се предност даје неким другим критеријумима одабира и процене изборних система: најпре, онима који се односе на легитимност и политичку интеграцију, али и оним везаним за репрезентацију и репрезентативну власт, то јест партиципацију, те превазилажење етничке структурисаности партијског система, односно политизације етничких сукоба.

Такође, при постављању мултифункционалних захтева ове врсте, не сме се изгубити из вида чињеница да некада поједини од њих нису међусобно спојиви, у смислу да остваривање неких може истовремено водити ка занемаривању других захтева изборног система. С тим у вези, значајно је и оно упозорење да постизање дугорочне стабилности, с једне, и краткорочне предности, с друге стране, није увек изводљиво. Управо због тога је веома важно утврдити приоритете. Но, међу свим смерницама и

практично-политичким упутствима који су за изборне дизајнере формулисани у оквиру литературе, сматрамо да је у случају земаља са израженом друштвеном конфликтношћу, па и оном идентитетске природе, апсолутно најважније и, штавише, да треба да има статус императива – и то не само када је реч о изборном већ и сваком другом институционалном дизајну – упутсво које налаже да се свака институционална реформа, ново правило и установа морају претходно испитати, односно пажљиво анализирати са становништва њихових ефеката и дејстава на постојећи друштвени конфликт.

У погледу Србије, чији је случај био и предмет посебне анализе, један од закључака који се намеће јесте да се она, још од увођења вишестраначја, налази заправо у једном, више или мање, континуираном процесу изборног (ре)дизајнирања. Међутим, ако се изузму први вишестраначки избори, односно прелазак на попорционални модел у другом изборном циклусу, може се приметити да су спроведене изборне реформе махом имале парцијални карактер. При томе, њима се интервенисало углавном у оне димензије постојећег изборног система (а то је пропорционални модел са једном, тзв. националном изборном јединицом и изборним цензусом који сада износи 3 одсто, док за партије мањина важи тзв. природни праг) у којима он, према бројним оценама, чак и оним датим од стране његових критичара, показује извесне предности, односно позитивне учинке, као што је то управо случај у погледу пропорционалности и представљености мањина. Штавише, једна од последњих реформи изборних закона која се тичала учешћа мањинских партија у изборном процесу, показала је да се у Србији уопште не држи до поменутог принципа савремене псефологије – према нашем мишљењу, императивног карактера – који налаже претходну анализу ефеката новог изборног правила на постојећи друштвени конфликт.

Конкретно, ту се мисли на реформу из 2020. године, када је уведено специфично изборно правило које упоредна пракса не познаје, те се мора приметити да то представља својеврсни српски „изум“, којим је предвиђен тзв. бонус од 35 одсто за партије односно листе националних мањина (промена обрачуна изборних количника за мањинске листе), додуше, уз накнадно прецизирање услова примене тог правила. Без обзира на то што су, путем тзв. аутентичног тумачења тог новог прописа, спречене неке опасне импликације које би он потенцијално могао да произведе, остаје чињеница да је, тиме што је уведен „суперприродни праг“ за мањинске партије, то јест,

како ће се касније испоставити, оне међу њима које имају слабију изборну снагу, омогућена и „суперпозитивна дискриминација“, уз нарушавање уставног принципа општости и једнакости изборног права, као и начела равноправности односно забране дискриминације, али сада на штету припадника већинског народа.

С друге стране, упорно се избегава да се реформе усмере на оне димензије где постојећи изборни модел у Србији показује највеће мањкавости и недостатке и због којих је он, у својој основи, и даље проблематичан. Реч је, пре свега другог, о немогућности бирача да заиста и бирају, будући да се њихово бирачко право своди само на пуко гласање, као и о непостојању довољно јаке везе између бирача и кандидата, односно грађана и њихових политичких представника.

Нарочита пажња је посвећена недавно обновљеним дискурсима у српском друштву о основним изборним моделима, при чему је примећена појава неких нових заговорника већинског модела. Но, становишта смо да се, уз сво уважавање старих теоријских аргумената *pro et contra* примене поменутог модела, ипак морају узети у обзир и налази неких новијих истраживања. Они, пак, недвосмислено упућују на то да у етнички хетерогеном типу друштва, које се карактерише и другим идентитетским и осталим поделама, и где постоји већи број релевантних партија, какво је и само српско друштво, (ре)институционализација већинског изборног система не само да, из више разлога, није адекватно, већ није ни могуће решење. Полазећи од овога, уз изнете анализе и неких других предлога који су у оптицају, настојали смо показати да је за Србију ипак најприхватљивије оно решење, без обзира на то што су и њему инхерентна нека ограничења, које је међу првима предложио професор Милан Јовановић, а које се темељи на персонализацији постојећег пропорционалног модела. Конкретно, реч је о пропорционалном моделу са директним избором кандидата чија би примена омогућила да се задрже неке предности постојећег система – пре свега, оне у погледу пропорционалности мандата и гласова, као и представљености националних мањина – док би се истовремено уклонили или макар ублажили његови кључни недостаци.

Међутим, у основи изостанка дубље реформе изборног система, а на чију неопходност су указали многи експерти, стоји одсуство политичке воље

кључних актера у овој сфери друштвеног деловања (како партија и политичара са позиције власти, тако и оних у опозицији), јер заправо постојећи изборни модел и његова правила одговарају свима који су у игри – било да је реч о онима који су данас на власти или онима који сутра то могу бити. Управо имајући све то у виду, изнета је констатација о Србији у втрлогу изборних реформи.

Када је реч о теоријским, стручним и политичким расправама о етничком *vis à vis* неетничком идентитету политичких партија и њиховим интеграционим потенцијалима, може се рећи да остаје отворено питање о томе да ли у етнички и културно хетерогеним друштвима постојање и деловање мањинских етничких партија и тиме подстицање још снажније хомогенизације бирачког тела на етничком принципу доприносе, поред већој заступљености националних мањина, и њиховој већој интегрисаности у друштво, те самој демократизацији друштва и политичких процеса, или је пак решење пре у већем укључивању припадника мањинских група у тзв. опште политичке партије, увећањем њихових сопствених интегративних капацитета. Мишљења смо, наиме, да и ту пресудан значај има социјални и политички контекст датог друштва, а пре свега доминантне вредносне оријентације, владајући обрасци политичке културе и, дакако, постојеће политике идентитета. Такође, не треба изгубити из вида тенденције изражене у неким земљама региона, попут Србије, Румуније и других, ка злоупотреби фингираног „мањинског статуса“ од стране неких политичких партија, како би се тиме прибавили одређени бенефити од примене афирмативних мера (у виду обезбеђивања парламентарног статуса и др.), а које су заправо донете ради осигурања потпуније равноправности и веће заступљености националних мањина.

Један од кључних налаза истраживања гласи да је, у складу са предложеним мешовитим нормативно-институционалним моделом демократије као оптималним решењем за одређен тип етнички хетерогеног друштва који је овде био у фокусу истраживачке пажње и коме припада и само друштво у Србији, потребно извршити и редефинисање конвенционалног схватања идентитетске политике, према коме она подразумева само један групно диференциран приступ овом подручју политичког, а чији носиоци су углавном представници партикуларних група, и то пре свега оних мањинских. Уместо тога, идентитетска политика треба да

буде коципирана као део државне политике, то јест као легитимна владина практична политика која би се спроводила кроз различита подручја политичког деловања власти, то јест различите ресорне политике, при чему то не би значило прекорачење њених либералних граница, односно интервенисање у приватну сферу идентитетских оријентација. Тако концептуализована политика идентитета подразумевала би заправо одређену макрорегулацију идентитетских односа, односно стварање политичких и институционалних услова и претпоставки, уз обезбеђење адекватних инфраструктурних и других материјалних, те финансијских и људских ресурса за задовољење идентитетских потреба и интереса свих чланова друштва, као и за стратешко управљање савременим идентитетом државе путем његовог брендирања и што бољег позиционирања у спољном окружењу. Она, наиме, треба да буде усмерена на заштиту, очување, развој и промоцију партикуларних идентитета, и оних мањинских, уз подстицање њихове веће инклузије, и већинског идентитета, али исто тако и на њихову модернизацију, односно јачање заједничког политичког идентитета свих грађана, уз посебно значајно стратешко управљање националним идентитетом, што ће рећи савременим идентитетом државе, у виду креирања и спровођења политике националног брендирања. То би, дакле, била три кључна стуба или три упоредна колосека деловања нове и шире схваћене политике идентитета, онако како смо је ми овде концептуализовали. Наиме, настојало се указати на потребу за (ре)афирмисањем тзв. опште политике, то јест улоге јавног сектора у стратешком креирању и спровођењу редефинисане политике идентитета. Но, поред инсистирања на усклађивању различитих врста јавних политика које се у појединим својим аспектима или пак у целости односе на ово подручје, као и на неопходности интензивније и организованије међуресорне сарадње, уз њен стални мониторинг и евалуацију, истакнут је такође и значај који би за ефикасност нове политике идентитета имала тзв. интерсекторска сарадња, у виду успостављања, тамо где је то могуће, и сталног унапређивања партнерства између јавног, приватног, академског и цивилног сектора.

Овај део истраживања обухватио је и детаљну анализу чак девет појединачних ресорних политика – од спољне политике и политике односа с дијаспором, преко мањинске и политике регионалног развоја, те културне и образовне политике, до политка спорта, туризма и економских односа са

иностранством – узимајући у обзир превасходно њихове идентитетске димензије, односно посматрајући их као различите облике или посебна подручја спровођења претходно конципираног модела политике идентитета. Поред њиховог разматрања у генералном смислу, укључујући ту њихово одређење, уз уважавање различитих концепција, те појашњења у вези са терминолошко-категоријалним апаратом у употреби итд, за сваку од тих подручних политика идентитета дат је и критички осврт на случај Србије, било кроз анализу у оквиру посебно издвојених секција или, пак, када је реч о оним јавним политикама које на директан начин улазе у област националног брендинга, у оквиру приложене студије случаја, и то уз примену компаративне анализе, односно узимање у обзир неких примера из праксе других земаља, најпре оних најразвијенијих, али и неких земаља из окружења. Поред изношења критичке евалуације постојећег стања у Србији, циљ нам је био и да укажемо на неке иновације на концептуалном нивоу, те новине у приступима тим подручјима политичког, као и на одређене савремене трендове, појаве и процесе, а што се све мора имати у виду приликом креирања и имплементирања оне редефинисане и свеобухватне политике идентитета.

Насупрот томе, у случају Србије је приметно, и то је овим истраживањем и верификовано, потпуно одсуство стратешког и свеобухватног приступа сложеним питањима идентитета. Посматрано са аспекта поменутих појединачних компонената шире конципиране и редефинисане политике идентитета, може се запазити да се у Србији можда и најдаље отишло, макар у политичко-декларативном и нормативно-правном погледу, на пољу онога што смо овде одредили као први стуб, и то пре свега када је реч о заштити и очувању мањинских етно-културних идентитета. Нажалост, то се не може рећи и за њихову модернизацију и изградњу њихових снажнијих грађанских компонената, те и њихову већу инклузију; а нарочито не за инклузију мањинских идентитета путем њиховог третирања и промоције као саставног дела савременог идентитета државе и значајних елемената у изградњи њеног националног бренда.

Тако је у оквиру разматрања спољне политике и јавне дипломатије, премда постоје и нека другачија гледишта, указано на то да национални идентитет и с њим скопчана питања спадају у легитимно подручје ове врсте политичког деловања, и не само то него и да су јој, на неки начин,

инхерентна. Прихвата се наиме она теза Ивера Нојмана да, с обзиром на то да је колективни идентитет темељ сваког колективног деловања, национални идентитет јесте темељ сваког деловања државе према споља. Наиме, спољна политика је вишеструко значајно подручје спровођења редефинисане политике идентитета, и то за сва три њена стуба. На пример, она може допринети успостављању и развоју билаateralне сарадње са матичним земљама националних мањина и, тиме, и очувању и развоју мањинских етно-културних идентитета. Потом, она такође може имати значајну улогу и у јачању веза и сарадње на свим пољима између матице и њене дијаспоре, као и унапређењу односа са земљама пријема, те тако допринети очувању и развоју националног и културног идентитета људи у расејању. У последње време је изражена потреба и за још већом фокусираношћу спољне политике на национални идентитет, чему је нарочито допринео успон тзв. брендиране државе. То је наиме, узроковано савременом политиком и процесима националног брендирања и повезаним интензивним развојем и популаризацијом јавне и дигиталне дипломатије као инструмената и ове врсте стратешког деловања и саме спољнополитичке праксе. Данашњи информационо-технолошки прогрес неслућених размера утицао је на вишеструко увећавање могућности и предности такве врсте дипломатског деловања које се примењује у тзв. сајбер простору и представља обликовање и примену сајбер моћи савремене државе. Но, нарочит акценат се ставља на концепт тзв. нове јавне дипломатије (чија диференцијација у односу на ранији концепт је и табеларно приказана), у оквиру кога је не само проширен опсег укључене јавности, већ је и њена улога значајно промењена, будући да данас јавност није више само објекат деловања те врсте дипломатске праксе, већ је она – и то како страна јавност, односно одређене њене циљне групе, тако и домаћа јавност – постала истовремено и значајан активан субјекат у конципирању и спровођењу исте. С овим је тесно повезан и појам грађанске, односно цивилне дипломатије, као и онај ванхамовски концепт друштвене моћи, где се акценат ставља управо на људске ресурсе, људске вештине и знања и уопште на оно што се модерном терминологијом означава као друштвени (или социјални) капитал. На тај начин, јавна дипломатија је постала не само нова парадигма дипломатије, већ и нова парадигма саме спољне политике, а истовремено и ново спољнополитичко средство.

Поред тога, све већи значај у области стратешког управљања националним идентитетом, односно његовог развоја и позиционирања као својеврсног брэнда државе-нације, имају и други хибридни дипломатски облици и праксе, попут културне, научне, образовне, спортске, економске, трговачке и друге дипломатије; јер сви они учествују у обликовању и примени државне меке моћи, која је ништа друго до способност придобијања и убеђивања страних јавности ради обликовања окружења које ће бити рецептивно за њену политику, остваривање њених спољнополитичких циљева и заштиту њених националних интереса. При томе, политика и процес националног брендирања, самим својим усмерењем на (ре)позиционирање земље у међународној арени, такође представљају облик развоја и примене њене меке моћи. Нарочит процват у новије време приметан је на подручју тзв. парадипломатије и урбане дипломатије великих градских центара, као посебних врста јавно-дипломатске праксе коју спроводе власти федеративних јединица, те покрајински, регионални и локални органи власти и други субнационални актери с циљем што бољег позиционирања тих територијалних ентитета, али и саме државе, у спољном окружењу, те подстицања на тај начин њиховог свеукупног развоја. Овакав тренд, уз развој и оне грађанске и цивилне дипломатије, одраз је заправо процеса унутрашње демократизације спољне политике и онога што се именује као „унутрашња димензија“ јавне дипломатије.

Но, укључивање, поред државних, и бројних других актера, недржавних и субдржавних, у обликовање спољне политике и примену јавне дипломатије, води – према оцени Џозефа Наја – вертикалном спуштању „меке“ моћи, али и њеном могућем растакању. Поред значајних могућности и предности које то има, локализирање јавне дипломатије путем примене парадипломатије и развоја урбане (градске) дипломатије, уз (квази)партиципативну улогу и интерактивност грађана и цивилног сектора, може бити скопчано и са одређеним изазовима и ризицима, услед могућих злоупотреба и инструментализације тих облика јавно-дипломатске праксе од стране неких недржавних и субдржавних актера, а у функцији остваривања одређених политичких циљева, на пример неких геополитичких или сепаратистичких циљева, који су у супротности са спољнополитичком платформом државе и на штету њених националних интереса. То упућује на неопходност извесног опреза на овом пољу, уз потврду тезе да је у

конципирању и спровођењу политике идентитета, баш као и саме политике националног брендирања, преко потребан један системски и организован приступ, уз високу координираност и кооперативност између свих области, сектора и нивоа деловања. Такав приступ је неопходан ако се жели постићи кохерентност деловања у процесу (ре)позиционирања земље и њених појединих делова у међународној јавности, те избећи ризик да, услед некохерентности, дође до декомпоновања националног идентитета и нарушавања заједничког имиџа, што би било заправо супротно самом концептуалном усмерењу националног брендирања и јавне дипломатије у његовој служби.

Премда је у свету већ увелико присутан тренд да владе креирају и усвајају засебне стратегије јавне дипломатије или макар да овој дају значајан простор у оквиру својих спољнополитичких стратешких докумената, а негде је то постала пракса и на субдржавном нивоу регионалних власти, Република Србија не само што још увек нема такав, стратешки приступ јавној дипломатији, већ нема ни званичну, то јест формално усвојену спољнополитичку стратегију којом би се на један целовит начин дефинисала спољна политика, њени приоритети и циљеви, те витални национални интереси. Уместо тога, у бројним документима, на мање или више неконзистентан и неусклађен начин, дају се извесне смернице или тек назнаке праваца спољнополитичког деловања. Иако у основи тог одсуства стратегијског приступа спољној политици вероватно стоји комплексан међународни и геополитички положај земље, те с тим у вези присутан страх политичких власти од прецизирања њеног спољнополитичког правца, односно од њене јасно дефинисане оријентације на међународном плану, то утиче, како је на једном месту примећено, на креирање слике о дезорјентисаности државе.

Србија још увек не користи све своје дипломатске капацитете, како оне на нивоу државе, тако и оне на нивоу друштва, у сврху стратегијског управљања националним идентитетом и брендирања нације. Дакле, на том пољу је недовољно ангажована званична, то јест државна дипломатија, и то било да је реч о оној класичној или јавној дипломатији, али такође изостаје и нека развијенија примена онога што се назива дигитална, грађанска и цивилна дипломатија, а ово исто важи и у погледу употребе „меке“ и „паметне“ моћи, па и оне друштвене у ванхамовском смислу. При томе,

посебно је упадљива занемареност улоге коју би на том пољу могла да има српска дијаспора, чији су капацитети у том смислу скоро потпуно неискоришћени.

Дигитална дипломатија, баш као и јавна, тек је у повоју у Србији. И док се извесни напори за промовисање и развој такве праксе чине у оквиру цивилног сектора и саме цивилне дипломатије, на нивоу државе чини се да још увек нема довољно развијене свести о потреби за делатношћу овог типа, њеној вишеструкој ефективности и њеном значају. Ово је својеврсни парадокс, будући да се у последње време доста говори о дигитализацији, а она је чак прокламована и као један од приоритетних циљева Владе.

Са географским ширењем и јачањем интензитета миграционих процеса у свету, емиграциона политика, то јест политика односа са дијаспором, постаје једно веома важно питање које све више добија на значају у све већем броју земаља, и то како оних које представљају извориште миграната, тако и оних које их примају. Наиме, у новије време многе земље-матике су промениле став и приступ према својим исељеницима, што је, према нашим налазима, уследило као резултат две врсте процеса: с једне стране, услед прихватања чињенице да расејање представља интегрални део матичног народа, и то како у друштвеном, културном, вредносном, духовном, тако и у економском, па и политичком смислу; а, с друге, због спознаје и све бољег разумевања свих оних бенефита које земље порекла, нарочито оне у развоју, могу имати од своје дијаспоре – почевши од дознака, њених инвестиција и предузетништва, преко њеног филантропски мотивисаног деловања, па све до доприноса које припадници дијаспоре могу дати путем одређених својих вештина, стеченог искуства, знања, образовања, угледа и контаката. Управо ово последње може имати непроцењив значај за спровођење спољне политике и оног новог концепта јавне дипломатије матике, а та улога расејања нарочито долази до изражаја у условима све развијеније праксе дигиталне дипломатије, као и на подручју политике брендирања нације. Такође, дијаспори се данас приписује и улога потенцијално значајне туристичке машинерије, као и изборне машинерије, будући да некада ефекат тзв. екстерног гласања на резултат изборног процеса у матици није занемарљив. С тим у вези, уведена је и једна нова категорија – тзв. спољно или екстериторијално грађанство, која је утемељена, између осталог, на схватању да физичка удаљеност од матике не треба да значи

губитак грађанских права у њој. Тако да су данас припадници дијаспоре стекли могућност за политичку партиципацију и уопште за учешће у друштвеном, културном, економском и политичком животу матице. Но, исто тако је важно, па можда чак и важније, учешће припадника дијаспоре у политичком животу земље домаћина, јер управо на тај начин, путем тамошњег институционалног деловања, они могу допринети афирмацији и остваривању политичких циљева матице.

Такође, нормално је очекивати да матична држава, тамошњи релевантни друштвени актери, па и сами појединци имају интерес и брину о очувању језичког, културног и националног идентитета својих сународника у иностранству, те и да буду заинтересовани и ангажовани на развоју идентитетских веза и различитих облика сарадње са припадницама своје дијаспоре. Стога, ако је некада и било сумњи или критика те врсте, данас је јасно да је политика односа с дијаспором, као и сама улога матичних држава у заштити својих сународника који живе у суседним земљама, једно легитимно подручје спровођења идентитетске политике.

С друге стране, и земља пријема, то јест земља домаћин, може на различите начине да има корист од стране дијаспоре и њених веза са матицом: од неких позитивних дејстава на њен друштвени и економски развој, преко ширења њеног утицаја и увећања њене „моћи над мњењем“ друге земље, до коришћења стране дијаспоре као канала комуникације у изградњи и одржавању свог позитивног имиџа и добре репутације у спољном окружењу. Стога је потребно да и саме имиграционе државе на један конструктиван начин гледају на везе и сарадњу дијаспоре са матичном државом, а не да у њима априорно виде претње и опасност по сопствену безбедност и националне интересе. Управо из свих тих разлога данас постоји тенденција да политика емиграционих земаља према њиховој дијаспори постане ново подручје миграционе политике држава пријема.

Када је реч о Србији, српска дијаспора представља један од најважнијих ресурса земље, с обзиром на њен удео у укупној бројности српског националног корпуса (више од трећине њега чине припадници дијаспоре), њену територијалну дисперзност, образовну структуру, са великим бројем високообразовних људи, као и на бројност њених организација.

Специфичност Србије, као матичне државе, и овог подручја њене политике идентитета јесте та што постоје различити делови српског народа и грађанства који живе изван матице. Наиме, српске дијаспоре обухвата оне заједнице лица и њихових потомака који из различитих разлога (на пример, економских или политичких живе и раде ван Србије као своје домовине, а не – као у случају Срба у региону – услед историјских условљености везаних за територијална разграничења између формираних националних држава. Стога, Срби у региону нису дијаспора у класичном смислу те речи, већ представљају у већини суседних земаља домицилно, односно аутохтоно становништво. Већ из наведеног јасно је да се ови различити делови српског националног корпуса суочавају и са различитом врстом идентитетских проблема и питања; при чему се у нарочито комплексној ситуацији, која се одликује и изразитом плуралношћу, налазе припадници српског народа у земљама региона, јер поред постојања различитих друштвених слојева и група у њиховим редовима, они у тим земљама имају и посве различити политички и формално-правни статус. Добра околност је та да су држава Србија и њене политичке власти ово препозналне и уважиле потребу за једним диферентним приступом прилагођеним специфичним идентитетским потребама и интересима тих различитих делова својих сународника.

Ово је нашло одраза у једној новој политици према дијаспори и Србима у региону, званично унаугурисаној 2009. године доношењем првог системског закона из те области. Реч је, дакле, о својеврсној политици на два колосека, која уважава дистинкцију између, с једне стране, политичке и економске емиграције (то јест дијаспоре, а ваља истаћи и да је формално-правно одређење овог појма засновано на уважавању принципа мултиетничности), и с друге стране, аутохтоног становништва српске националности у околним земљама (Срби у региону).

Без обзира на стратешко опредељење ка бољем искоришћавању капацитета дијаспоре у различитим областима друштвеног и националног развоја, на основу увида у постојеће пројекте који се тичу дијаспоре може се закључити да је у пракси Србија, као матична држава, првенствено фокусирана на утицај расејања на економску стабилност матице и његов допринос привредном расту земље, при чему се пре свега рачуна на тзв. афективни капитал дијаспоре (утемељен рецимо на тзв. носталгичној трговини њених припадника или помоћи коју они дају матичној земљи и

својим сународницима у њој, а која је мотивисана њиховим осећањем одговорности, личним интересима и сл.). Ипак, јасно је да унапређење остваривања права припадника дијаспоре јесте предуслов за извршавање њихових обавеза, као и за сама очекивања у вези са њиховим доприносом свеукупном развоју Србије.

С друге стране, могући политички утицај дијаспоре у међународним оквирима и њен потенцијални допринос јачању „меке“ моћи матичне државе и њеном бољем позиционирању у међународној арени, односно националном брендингу, потпуно су занемарени. Да би се то променило потребан је много активнији приступ и матичне државе и самих припадника дијаспоре и њихових организација, као и њихово заједничко, системско и координисано деловање. Опет то у великој мери зависи од претходног превазилажења неких неразумевања између матичне државе и матичног народа, с једне, и припадника дијаспоре и Срба у региону, с друге стране, те обједињавања и постизања кохезије ових различитих делова једног истог народа, уместо и даље присутних идентитетских, идеолошких и других подела.

У погледу мањинске политике, то јест политике односа према националним мањинама (националним, етничким, културним и верским мањинским групама), кључни налаз гласи да она, премда представља срж тог подручја политичког, ипак јесте само један од носећих стубова шире схваћене и редефинисане политике идентитета. Поред датог увида у историјску генезу међународне заштите мањина, са посебним освртом на заштиту мањина у оквиру савременог међународног система, уз анализу једног заиста широког опсега релевантних инструмената универзалног и регионалног карактера, као и појединих примера из упоредне праксе, те детаљне и систематичне анализе правног, институционалног и политичког оквира мањинске политике у Србији, као и евалуације фактичког стања у овој земљи, посебна пажња пак у овом делу истраживања, верујући да је управо то оно што има и круцијалан значај, посвећена је улози мањинске политике у трансформацији сукоба и изградњи мира. Ту је централно место дато оној концепцији Џона Ледераха и њој прилагођеној трансформацијској схеми (са одређеним димензијама и нивоима трансформације конфликта, који су и табеларно у раду приказани) коју је развила хрватска ауторка Марина Шкрабало. Сматрамо да је Шкрабалова тиме што је Ледерахов концепт изградње мира допунила концептом развоја заједнице, третирајући

их као повезане приступе, дала значајан допринос савременим студијама мира и конфликта.

Полазећи од овога, као и од наших полазних хипотеза у вези са међуутицајем посматраних варијабилних фактора, закључак који се намеће гласи да је у друштвима са високим степеном идентитетске конфликтности за постизање дугорочне трансформације сукоба, односно успостављање стабилног мира - што значи одсуство не само директног, то јест физичког насиља, већ и оног структуралне и културалне природе – неопходно спровести свеобухватну трансформацију, укључујући персоналну димензију, те трансформацију друштвених односа, структура (институционално-законодавног оквира) и културе. Ово пак захтева развој и јачање ненасилне друштвене инфраструктуре на различитим нивоима друштва, у чему посебно значајну улогу могу имати тзв. лидери средњег ранга, пре него они са врха, јер су управо они актери унутар друштва који имају капацитет да утичу на процесе и људе како на највишем, тако и на најнижем нивоу.

Једна од основних слабости коју маркирамо у случају Србије и њене мањинске политике јесте сам генерални приступ овом подручју политичког и његово неретко поистовећивање са самом политиком идентитета која би пак требало да буде шире конципирана, док би политика односа према мањинама представљала један њен важан део. Ту видимо главну препреку за адекватно валоризовање и бољу искоришћеност оних предности које пружа афирмација мањинских идентитета у процесу редизајнирања и брендирања савременог идентитета државе. Такође, и на овом пољу политике долази до изражаја она општа слабост јавних политика у Србији, коју одликује одређен, мањи или већи, јаз између декларативно-политичког и нормативно-правног, с једне, и друштвене стварности, с друге стране, при чему још увек није остварена потпуна друштвена интеграција чланова свих мањинских група, а у најтежом положају су припадници ромске заједнице. Поред тога, постоје и одређене слабости институционалног контекста, а међу њима бисмо посебно истакли недовољну развијеност институционалних капацитета у случају неких установа, нарочито оних са локалног нивоа (попут локалних заштитника грађана); као и „извитоперену“ природу националних савета националних мањина који су се, уместо да и суштински представљају самоуправне установе културне аутономије мањина, те да буду у функцији задовољења њихових идентитетских потреба и интереса, претворили у институционалне

арене за међупартијску унутаргрупну конкуренцију, односно борбу за утицај над њима од стране мањинских партија. Партијска доминантност у тим самоуправним телима, уз неке институционалне механизме и правила у доношењу одређених одлука у вези са изборним процесом, допринели су јачању позиције мањинских партија у политичком и партијском систему Србије.

Но, применом поменутог аналитичког инструментарија – трансформацијске схеме коју је дала Шкрабалова, прилагођене Ледераховој концепцији изградње мира – као и на основу потврде тога у оквиру разматрања културне и образовне политике у Србији, можемо закључити да је ипак културна димензија та која је највише запостављена, за разлику од структуралне и нарочито, у оквиру ње, законодавне димензије, где се можда и највише одмакло у дизајну друштвене промене и трансформацији сукоба, то јест односа на релацији већина – мањине. При томе, треба подсетити на то да културна димензија трансформације конфликта обухвата не само признање и уважавање мањинских култура већ и њихову промену, а то исто важи и за културу већинске групе. Другим речима, неопходно је да се код свих чланова друштва изграде и ојачају елементи грађанске културе, уз развој и промовисање оних вредности, вештина и других културних ресурса који омогућавају конструктивно одношење према конфликту.

То подразумева извесне промене и у образовној и културној политици Србије, као оним облицима спровођења политике идентитета који имају, дакако, неспоран значај за сва три њена стуба. Најпре је неопходно увести такав образовни модел који би укључио како оно што су неки истраживачи назвали „патриотски“ тип васпитања (усмерен на дубље разумевање властитог националног и етно-културног идентитета, уз упознавање како са вредностима и предностима, тако и са манама и недостацима властите земље, народа и његове културе), тако и интеркултурално образовање и васпитање (у неким концепцијама означено као „међународно“, а што подразумева боље разумевање и уважавање свих народа и њихових етничких култура, њихових система вредности, начина живота и др.). Ово би допринело стицању знања и бољем разумевању не само права и слобода, већ и дужности и одговорности појединаца, друштвених група и народа једних према другима и према властитој политичкој заједници, као и разумевању све веће међузависности између држава и

народа у савременом свету, те неопходности мира, међународне солидарности и сарадње.

Према нашем мишљењу, то би значило и промену постојећег статуса Грађанског васпитања и Вероунаке као „обавезних изборних наставних програма“ – што подразумева њихов опциони, то јест међусобно алтернативни избор и што је ништа друго до отеловљење оне потпуно погрешне идеје о супротности и међусобној компетитивности грађанског, то јест политичког идентитета, с једне, и етно-културног, односно верског идентитета, с друге стране, уз даље продубљивање и оних подела по оси модерно/традиционално. Сматрамо да је потребно њихово увођење, као редовне наставе, у за све ученике обавезан школски програм, будући да би се на тај начин уважила могућа вишеслојност и вишеструкост идентитета, али и јер обе ове наставне области имају пресудан значај за социјализацију вредности грађанског друштва и изградњу здравих моралних темеља сваког појединца. Такође, требало би размотрити и евентуалну реконцептуализацију верске наставе која сада има конфесионални облик, а коју би можда требало успоставити у виду неконфесионалног религијског образовања које би могло свим младима, без обзира на њихов религијски идентитет или његово одсуство, као и њихову националну припадност, да обезбеди упознавање и стицање основних знања у вези са свим црквама и верским заједницама, односно њиховим религијама и обичајима, које су традиционално присутне на територији Србије. Ово видимо као могући значајан допринос наставе религије не само на пољу развоја културне и верске толеранције, већ и самом интеркултуралном образовању и оспособљавању за конструктивно деловању у плуралном друштву.

Дакле, културне и образовне политике треба да буду усмерене на развој не само мултикултурног, већ и интеркултурално компететног, партиципативног и демократског грађанства. То значи да, поред културе сећања или, како неки више воле да кажу, памћења, као и културе толеранције (то јест разумевања), на које се, у условима постојеће етничке хетерогености српског друштва, данас углавном ставља акценат у цивилним и политичким стратегијама деловања на овим идентитетским подручјима, неопходно је централну позицију дати култури мира као једном вишем нивоу цивилне културе. Премда су и оне прве две културне парадигме од великог значаја за потоње концепте, култура мира је управо тај културни и вредносни

оквир где се одрживом и стабилном или, галтунтовским термином речено, „позитивном“ миру даје апсолутна предност, односно статус врховне вредности, и који подразумева елиминацију сваког облика насиља, дакле, како директног, тако и оног индиректног у виду структуралног и културалног насиља, а што је уједно и предуслов друштвеног развоја на свим пољима. Такође, мора се уважити потреба за већом интерактивношћу између образовања и културе, као и других, с њима тесно повезаних друштвених сфера и надлежних ресора политичке власти, на пример тако што би се подстицала образовна улога културних установа и културна улога образовних институција.

У погледу политике регионалног развоја, указано је такође на њен вишеструки значај за решавање питања и проблема скопчаних са идентитетом. Најпре, постизање уравнотеженијег регионалног развоја, што би требало да буде превасходни циљ ове врсте политике, допринело би свакако већој једнакости свих чланова друштва, па и припадника мањинских група, на свим пољима друштвеног живота, па и на пољу културе и идентитета; при чему то треба да буде један паметан, одржив и инклузиван раст. друго, такав развој позитивно би утицао на очување и развој партикуларних етно-културних идентитета, стварањем већих могућности, нарочито путем подстицања транснационалне и прекограничне сарадње, за повезивање националних мањина са матицом и припадницима своје националне или етничке групе у суседним државама. Исто тако, већ поменута парадипломатија и урбана диполоматија, као посебни и све раширенији облици спровођења концепта нове јавне дипломатије управо од стране субнационалних, што ће рећи субдржавних актера, као и само брендирање дестинација у локалним и регионалним оквирима, а што је све дакако у функцији регионалног развоја, важна су компонента националног брендинга. Но, с друге стране, јасно је указано и на негативне импликације, па и могуће опасне последице, у случају усвајања и операционализације оних пројеката региономике Србије чији су се конструктори водили, не гореописаним развојним циљевима, већ заправо логиком регионалистичке деконструкције земље, очигледно видевши у самој децентрализацији могућност за спровођење регионалног сепаратизма (што је, на пример, М. Кнежевић у свом стилу назвао „децентросепарација“). Та врста регионализма, као и она базирана на етничком принципу коју уосталом ни

пракаса европских држава не прихвата, у случају Србије и других етнички хетерогених земаља сличних искустава и карактеристика, нарочито у ситуацијама када долази до заостравања тензија у међугрупним и међудржавним односима, представљали би ништа друго до моделе или врсте институционалног дизајна који су заправо у функцији „паљења ватре“, пре него „гашења пожара“ у тим друштвима.

При разматрању политике спорта превасходно се желело указати на једну концепцију средњег обима која, према нашем мишљењу, има далеко већи капацитет, како на теоријско-аналитичком, тако и практично-политичком пољу, у односу на нека друга схватања о односу спорта и политике. Реч је о поимању спорта као нечега што није ни „изнад“ политике, која би га, сходно таквим схватањима, могла само умрљати својим коруптивним и раздорним елементима, нити пак „испод“ политике, у смислу некаквог тривијалног подручја које је чисто у функцији разоноде и забаве и које стога, према таквом мишљењу, не може ни имати неку озбиљну сврху. Премда је реч о крајностима и дијаметрално супротним гледиштима, заједнички елемент им је тај што негирају или минимизирају утицај спорта, као и културе и уопште симболичке области, на политику. Дакле, у обе те варијанте спорт остаје искључен из политичке сфере јер му ту наводно није место. Докле иде та врста критицизма показује и оспоравање улоге спорта у спољној политици и дипломатији, уз одбацивање концепта спортске дипломатије, јер су наводно те области неспојиве, (теза да је спорт, са асоцијацијама на борбу и рат, потпуна супротност дипломатији која је, пак, усмерена на мир, преговарање и сл.).

Поред тога што се ту превиђа иницијално мирољубива улога спорта (још од времена Олимпијских игара у старој Грчкој, када су за време њиховог трајања оружани сукоби престајали), не разуме се ни сама суштина спортске дипломатије која се заправо и не тиче толико самог спортског такмичења, већ је ту примарно оно што се дешава пре и после њега. Уосталом, јасно је да повезивање тако моћних и универзалних института, какви су и спорт и дипломатија, може дати ефективне и дугорочне резултате на пољу идентитетске политике. Ипак, и поред тога што представља једно моћно дипломатско средство, капацитети спортске дипломатије углавном нису довољно искоришћени.

Она трећа позиција, развијена као одговор на изнета поједностављена гледишта, а с циљем редефинисања улоге и места спорта, нуди једну реалнију перцепцију где се спорт посматра као нешто што је заправо „између и иза политике“. Полазећи од чињенице да је спорт данас толико популаран и свеprisутан, па самим тим и важан, овде се одбацује могућност његовог игнорисања, уз инсистирање на уважавању његових утицаја на политику и спољну политику, као и његове улоге у међународним односима, али се исто тако истиче и обрнуто дејство политичких утицаја на спорт.

Поред његове основе улоге у унапређењу здравља људи, спорт има и низ других, значајних друштвених функција. Но, на пољу идентитета, посебно је значајна његова кохезивна улога; потом, његова едукативна и културна улога; репрезентативна функција, у смислу улоге спорта у репрезентовању државе и њеног идентитета; као и његов допринос изградњи позитивног националног имиџа путем утицаја који он може имати на домаће и страно јавно мњење. Сматра се да спорт може бити нарочито делотворно средство за придобијање одређених група страних јавности, попут младих и других изолованих или маргинализованих друштвених група, или када друга средства комуникације, попут оних која припадају тзв. високој култури, закажу и покажу се као неефикасна. Оно што спорт чини ефикаснијим у односу на друга средства јавне и културне дипломатије, јесте његова универзална природа. У том смислу, ова област има изванредне капацитете за примену праксе националног брендинга.

Његова едукативна и културна улога, пак, темеље се на одређеним вредностима, етичким нормама и вештинама за које се сматра да су управо њему инхерентне, а у оквиру савремених демократија имају централни значај, попут: компетитивности, то јест такмичарског духа, али исто тако и кооперативности, односно тимског духа; солидарности; одговорности; самодисциплине; поштења (тзв. фер-плеја); те комуникативности; способности решавања проблема; вештине преговарања и лидерства; превазилажења предрасуда; поштовања другачијих; толеранције и одсуства дискриминације; развијање осећаја заједништва и припадања итд.

Наиме, може се рећи да је данас спорту у светским оквирима, имајући ту у виду и ону његову концепцију развијену унутар Уједињених нација („спорт у функцији развоја и мира“), признат неспорни значај за унапређење

демократских капацитета у друштву, развој и неговање заједничких вредности и тиме за јачање самога друштва. На овоме се нарочито инсистира у случају мултиетничких и мултикултуралних средина, као и у постконфликтним подручјима које се налазе у процесу изградње мира, где спорт може допринети помирењу, обнови осећаја безбедности и поретка. Услед вишеструких функција спорта од значаја за појединца, друштвене групе, само друштво и политичку заједницу, јавне власти треба да ову активност подстичу и промовишу путем адекватне спортске политике која мора бити утемељена на принципима и одредбама универзалних и, у случају европских држава, регионалних докумената из ове области. Такође, спорт у функцији развоја и мира у међувремену је преввазишао своје концептуалне основе и попримио одређене обресе друштвеног покрета.

Предмет подробне анализе је била и политика туризма, као и с њом тесно повезано брендирање дестинације које представља концепт који је данас у успону и сталном развоју, али такође и посебну истраживачку област, као и један стратешки приступ у савременом маркетиншком деловању усмереном на промоцију туризма и саме земље као туристичке дестинације. Туризам, као једна од највећих индустрија у савременом свету, важан је за укупан економски развој земље, али и за промоцију националног идентитета и културне баштине, те за (ре)позиционирање земље у спољном окружењу. Дакле, као изузетно значајан не само економски, већ и друштвени, културни и национални ресурс, туризам чини неизоставно подручје брендирања нације и једну од важних компонената у оквиру оног хексагона националног бренда. Постоји јака веза и узајамни утицај између националног брендинга и туристичког маркетинга, те сваки од њих може бити у функцији овог другог.

Суштина туристичког маркетинга, као и оног везаног за промоцију савременог идентитета државе, то јест њеног националног бренда, огледа се у комуницирању са циљаном јавношћу путем селективних имица, односно одабраних идентитетских елемената, било да је реч о одређеном локалитету, географском подручју или самој држави. Дакле, селективан приступ, односно примена принципа селективности, представљају легитиман начин маркетиншког деловања на овим пољима. Но, управо је та селективност једна од кључних тачака постојећих критика таквог начина конструисања идентитета као једног, како се сматра, артифицијалног продукта скројеног по мери „других“ (потенцијалних страних туристичких посетилаца), односно у

складу са њиховим жељама, потребама и вредностима. Критички се указује на то да је у основи акцентовања само одређених идентитетских садржаја и елемената настојање да се спроводе дистанцирање од оних одредница које имају негативну конотацију или су у вези са негативним стереотипима страних јавности (на пример, дистанцирање у Србији, а нарочито у неким другим бившим југословенским републикама од одреднице Балкан због његове негативне геосимболике или, пак, од комунистичког наслеђа које се такође перципирало у негативном смислу). Међутим, сматрамо да у наведеним примерима није проблем у самом принципу селективности, већ у критеријуму одабира идентитетског „материјала“ и непрепознавању маркетиншког потенцијала које наведене идентитетске димензије имају када је реч о обезбеђивању преко потребне препознатљивости, аутентичности и диферентности у односу на конкурентне у глобализованом окружењу. Управо је то оно што је данас веома важно, али истовремено и нимало лако постићи.

Но, поред аутентичности и других поменутих принципа, у туристичком маркетингу земље, као и у њеном националном брендирању, приоритетан, па и кључан значај има још један принцип, а реч је о тзв. амплификацији. Она пак подразумева управо то да се ови процеси брендирања морају темељити само на оним стварним, то јест реалним одликама, истинским вредностима и, како се негде наводи, „фундаменталним истинама“ у вези са одређеном дестинацијом, при чему се такве карактеристике могу развијати, продубљивати и појачавати, пре свега кроз разраду неке средишње идеје, али без икаквог фабриковања и лажирања идентитетских елемената и вредности. Наиме, брендирање таквог идентитета који не би био утемељен у стварности дате земље, те који њу не би суштински ни одражавао, нити би на истински начин репрезентовао тамошњи народ, његов дух и културу, унапред би био осуђен на неуспех, јер би то, у погледу угледа земље, било контрапродуктивно, производећи заправо контраефекте у виду још већег нарушавања њене репутације. Ово, пак, не искључује (ре)дизајнирање идентитета у смислу креирања културно-уметничких и других садржаја, различитих атракција, иновативних архитектонских решења итд; или пак путем интелигентног коришћења старих садржаја и постојећих идентитетских карактеристика, уз њихову ревитализацију и евентуално модернизацију; а, уколико је то потребно са

становишта ефикасности и ефективности, и уз њихово селективно презентовање.

Резултати спроведених анализа на овом пољу упућују на то да, уколико су процеси брендирања дестинација, земље и њеног идентитета засновани на наведеним принципима, може се сматрати да онда постоји довољан основ за успешан бренд менаџмент у овој области, односно да стратешко управљање националним идентитетом у функцији (ре)позиционирања и опстанка земље на глобалном и регионалном туристичком тржишту може имати позитивне исходе у виду развоја једног компетитивног идентитета и, последично, адекватне валоризације властитих компаративних предности. Без обзира на ту изражену тржишну оријентацију, која је донекле у нескладу са традиционалним схватањем идентитета, ово се не може поједностављено тумачити као некаква „трговина“ идентитом, како то налаже онај критички дискурс.

Када је реч о политици економских односа са иностранством, пре свега приметно је да неке земље у обилатој мери користе, а и друге све више улажу у такве активности, економску или комерцијалну дипломатију (некада називану и „долар дипломатија“), превасходно ради обезбеђивања подршке пословним и финансијским секторима државе, те како би се, путем пословне промоције и других маркетиншких стратегија, као што су стратешко позиционирање и брендирање, осигурала или ојачала конкурентност домаће привреде. Но, исто тако употреба економских средстава и ресурса може допринети и реализацији одређених спољнополитичких циљева земље. У том смислу се користи и појам економског државништва.

У теорији и пракси познат је значај који имиџ земље порекла и национална репутација (тзв. ефекти земље порекла) имају за изградњу и успешно пласирање комерцијалних брендова. Једноставно речено, ради се о утицају који има оно етикетирање са *"made in"*, при чему је земља порекла постала саставни део тзв. спољашних ознака за евалуацију производа. Тај значај ефеката земље порекла потврђен је и бројним емпијским истраживањима која су показала да код потрошача постоје одређене преференције или аверзије према производима већ у зависности од земље њиховог порекла. То је само разлог више за конципирање и спровођење

политике и праксе националног брендирања и стратешко управљање националним идентитетом.

Указано је, међутим, да на перцепције потрошача приликом оцене квалитета и избора производа, поред информисаности, некада могу утицати и различити стереотипи у вези са одређеним земљама или народима, као и неки антагонизми или пак етноцентризам. Посебна пажња је посвећена овом последњем, дакле, потрошачком етноцентризму и његовом утицају на развој домаћих брендова и домаћу економију уопште, али и на пласман домаћих производа и услога на страним тржиштима уколико тамо постоје јако изражене етноцентристичке тенденције у понашању потрошача. Појмом потрошачког етноцентризма означава се склоност и оријентација потрошача ка куповини и конзумирању домаћих производа и услуга, а која је, између осталог, повезана са уверењима да куповина страних производа представља, са становишта домаће економије, неодговорно и неморално, па и непатриотско понашање. Етноцентризам у генералном смислу, као некритичко постављање своје етно-културне групе и њених вредносних и образаца понашања не само у центар, него и на врх скале друштвених вредности и критеријума оцене чланова како своје, тако и других група, повезује са неразвијеним друштвима и примитивнијим типовима културе, те се сматра да је то један превазиђен облик свести који опада са модернизацијом, политичком демократизацијом, развојем индивидуалистичког мишљења, те ширењем интркултуралних веза и сличним. Но, нека савремена истраживања су показала да је етноцентризам ипак и даље, чак и у оквиру развијенијих друштава, у мањем или већем степену присутан, а често и део социјализације индивидуа и изградње њиховог друштвеног идентитета. Такође, савремено искуство је показало да је, са појавом светске економске кризе, дошло до општег јачање потрошачког етноцентризма и афирмације таквог понашања од стране домаћих компанија и влада широм света, на шта нису остале имуне ни високо развијене земље. Иако то може да донесе извесне, углавном краткорочне, резултате када је реч о економској стабилизацији и развоју земље, поставља се питање ефективности и оправданости такве економске политике и следственог потрошачког понашања на дужи рок.

Према резултатима неких новијих истраживања потрошачког понашања у Србији, насупрот могућим заблудама у вези с тим, овде постоји

ипак само умерен степен потрошачког етноцентризма. Када је, пак, реч о пласирању домаћих производа и услуга на страна тржишта, желели смо појаснити да је уз одређен квалитет и адекватан брендинг, заснован на позитивном имицу и доброј репутацији како самог производа, тако и земље његовог порекла, могуће освојити чак и „етноцентристичке тврђаве“ страних потрошача. Јер, у случају и комерцијалних и националних брендова, управо су њихов квалитет и аутентичност они елементи који суштински утичу на репутацију и њену дугорочну одрживост.

Такође, мора се имати у виду да, поред утицаја националног имица и репутације државе на домаће производе и компаније, постоји и обрнуто дејство, у смислу утицаја које имају велики комерцијални брендови на имиц и идентитет земље свог порекла, као и на њен јавни углед. Наиме, комерцијални и национални брендови су, и то је такође неким истраживањима потврђено, веома често спојени у перцепцијама глобалних потрошача. Поред тога, свакако да је постојање домаћих, великих и успешних комерцијалних брендова значајно и за економију земље, јер утиче на њен извоз и спољнотрговински биланс, на привлачење страних директних инвестиција и најквалификованије радне снаге, те путем свега тога и на тзв. кредитни рејтинг земље, али и сам њен политички утицај.

Докле се данас отишло у области брендирања производа и услуга, укључујући ту и брендирање дестинација, показује развој маркетиншког концепта личности бренда (оно што се у енглеском језику назива *brand personality*), који је одраз настојања да се, путем одређеног скупа људских особина које се повезују са датим брендом, утиче на пожељност, перципирану корисност и квалитет самог производа. Овај појам, наравно, терба разликовати од бренда личности, то јест личног или персоналног бренда који се односи на појединце који су успешни, са запаженим резултатима и високо позиционирани у својим професијама, те имају велики међународни углед и тиме статус не само националног већ и глобалног супербренда, а који, као такви, такође могу бити значајна карика у спровођењу стратешке политике и праксе националног брендирања.

У случају Србије, може се приметити да се она на пољу националног брендинга заправо највише и ослања на такве брендове личности и њихов допринос промоцији земље и националног идентитета. Иако то заиста може

бити један ефикасан вид националне промоције, с обзиром да не постоји стратешки, као ни системски приступ, ово углавном зависи од добре воље тих личности, њиховог ентузијазма и личног осећаја одговорности према сопственој држави и њеним интересима.

Данас, дакле, настојање да се изгради статус брэнда представља глобалну и свеопшту тенденцију. Томе се тежи не само када је реч о производима, услугама и компанијама, већ и о појединцима, градовима, одређеним дестинацијама, регионима, федеративним ентитетима, државама, па и читавим континентима.

Нарочита пажња у истраживању посвећена је управо стратешкој политици националног брэндирања као једном кровном подручју идентитетске политике, које се спроводи кроз поједине аспекте ресорних политика, уз њихову високу координисаност и међуповезаност, али чији позитивни учинци повратно делују на те различите области друштвеног живота и с њима повезане јавне политике и доприносе њиховој већој успешности. Но, оно на шта се ставља посебан акценат јесте то да ефикасност ове стратегије позитивно утиче и на друга два поља идентитетске политике, која смо маркирали као њене такође важне колосеке деловања, а нарочит значај се види у њеном могућем позитивном утицају на политику инклузије националних и етничких мањина и унапређење социјалне кохезије. Јер, бољи имиџ државе и боље позиционирање њеног идентитета у међународној јавности може допринети и порасту лојалности мањина, и не само њих, већ свих њених грађана који ће се засигурно пре и јаче идентификовати са једном таквом, добро брэндираном политичком заједницом. Ово је нарочито важно у случају постојања бројних и раширених негативних (ауто)стереотипија са којима се управо Србија и српски народ већ дуго суочавају. Дакле, стратешким управљањем националним идентитетом и његовим брэндирањем, у виду изградње препознаљивог националног брэнда, може се подстаћи јачање осећања солидарности код грађана, то јест припадника различитих партикуларних група, и развој њихове привржености држави и њеним институцијама (тзв. политичке привржености). За тему овог истраживања нарочито је значајна она полазна хипотеза развијена на линији Ван Хамове концепције – а која је на одређен начин у раду и потврђена – да стратешка политика националног брэндирања има капацитете, ако не да потпуно превазиђе, онда засигурно да пацификује и евентуално постепено

супституише партикуларне етно-национализме, будући да подразумева развој таквог типа колективне идентификације који је пре компетитивно усмерен према спољном окружењу.

. Када говормо о политици брендирања нације, мисли се заправо на политику (ре)дизајнирања националног имица кроз стратешко управљање националним идентитетом, а у циљу остваривања што бољег рејтинга и позиционирања земље у међународном окружењу и, дугорочно гледано, изградње њене добре репутације, што доприноси онда остваривању и других њених политичких циљева, али и укупном друштвеном и економском развоју земље. То је данас, без сумње, једно неизоставно подручје идентитетске политике или, како је неки називају, постмодерна политика идентитета која се у бити ослања на аутентичне карактеристике и изврсности, истинске вредности и компаративне предности земље, те на бази њих гради један компетитиван идентитет способан да се носи са конукурентношћу других таквих идентитета, то јест националних брендова у међународном окружењу. Ова област политике последњих година нарочито добија на популаризацији и њој прибегава све већи број влада, односно оне озбиљне државе које схватају да у савременој ери хиперглобализације то представља један сигуран пут за постизање одрживог развоја и које су добро разумеле значај што бољег презентовања својих националних специфичности, чије адекватно валоризовање вештим маркетиншким деловањем може да им доноси значајне бенефите у свим областима друштвеног живота. Национално брендирање се практично и развило као својеврстан одговор на процес глобализације и пратећу универзализацију, односно унификацију вредности, те конвергенцију потреба и укуса људи као потенцијалних потрошача на глобалном тржишту.

О значају овог поља политичког говори и сама чињеница да тематика брендирања нације твори већ једну потпуно нову област политичке и друштвене теорије, те да је негде већ спроведено и њено дисциплинарно утемељење у оквиру политичких наука. За то је највише заслужан Сајмон Анхолт који, уз још неке ауторе, практично фигурира као „отац“ националног брендинга и који, поред теоријске концептуализације ове врсте деловања, има у томе и богато практично искуство, будући да је био ангажован, у својству експерта и консултанта, од стране влада бројних земаља за потребе конципирања и спровођења њихове политике брендирања

нације. Највећи његов допринос у овој научној области јесте један познат истраживачки модел назван Анхолтов индекс националних брендова, помоћу кога се, на глобалном нивоу, врши мерење моћи и квалитета националних брендова, а на основу чега се онда они и рангирају. Тај модел подразумева комбиновање резултата истраживања у вези са шест области или димензија сваке појединачне земље, које су уједно и њихови канали за комуникацију са страним јавностима. То је чувени тзв. хексагон националног бренда (који обухвата: владавину; народ; културу и наслеђе; те инвестиције и имиграцију; туризам; и извоз).

У овом делу истраживања посвећеном политици националног брендирања, поред студије случаја Србије, изложене су још две студије случаја – Канаде и Шпаније. Оне су изабране за предмет ове врсте компаративне анализе како због неких њиховог друштвених и политичких карактеристика – вишеетничке структуре њихових друштава и искуства са одређеним процесима регионалног, и то етнички мотивисаног сепаратизма, тако и због њихових специфичних државних уређења (Шпаније као регионалне државе и Канаде као двојезичке федерације), која се неретко промовишу и препоручују као оптимални демократски модели и за сва друга мултиетничка и мултикултурална друштва; коначно и зато што се за обе може закључити, било на основу података из литературе или на основу одређених емпиријских мерења, да представљају неке од најуспешнијих примера у креирању и спровођењу политике и праксе националног брендирања. Но, свака од њих у том погледу нуди нека посве специфична искуства из којих можемо извући и неке значајне поуке.

Случај Канаде показује како је она применом једне, на први поглед, парадоксалне тактике успела да свој идентитетски дефицит, дакле, непостојање неког конкретног, специфичног и препознатљивог идентитета, претвори у снажан компетитивни идентитет. Показали смо како је, на тај начин, Канада од своје мултикултуралности направила један веома препознатљив и успешан национални бренд. Ипак, без обзира на успех ове земље на пољу брендирања нације, остају нека отворена питања у погледу канадске политике и модела мултикултурализма, које је она иначе прва у свету званично усвојила. На пример, такво је питање колико је такав модел стварно одраз политичке воље да се успостави пуна хармонизација културних различитости и оно што се назива мултикултурална правда, а

колико само средство спречавања радикализације партикуларистичких захтева и заправо осујећивања јачања политичког утицаја мањинских група.

У анализи случаја Шпаније детаљно је размотрен национални програм промоције ове земље са којим је, према мишљењу многих, она успела да потпуно трансформише свој изразито лош имиџ који је имала током и непосредно после Франкове диктатуре. Утврђено је да оно што представља посебну одлику политике и процеса националног брендирања Шпаније, јесте укљученост најширег круга актера (индивидуалних, друштвених и политичких) и структура на свим нивоима у веома активно и високо координисано спровођење такве стратешке политике. На примеру ове земље настојали смо да покажемо да је управо у томе кључ успешности ове врсте политичког и стратешког деловања.

Међутим, управо је овај случај, с обзиром на недавна дешавања у тој земљи – у погледу заостравања међуетничких односа и постављања експлицитних каталонских сепаратистичких захтева, базираних управо на принципу етно-територијализма – отворио неке дилеме у вези са одређеним теоријским поставкама истраживања. На пример, тиме је доведена у питање она Ван Хамова теза, за коју је деловало да управо Шпанија може бити њена емпиријска потврда, да политика националног брендирања има капацитет да пацификује етно-национализме, па и да их временом на неки начин супституише. Испада да, и поред успешне изградње и високог позиционирања националног бренда, у овом случају није дошло до супститисања партикуларитета. Али, како је анализом показано, они ипак јесу пацификовани. Поред тога, процес брендирања нације је дуготрајан, те се и његова ефективност у том погледу, као и успешност стратешке политике која стоји иза њега, могу оцењивати само у дугом року.

У оквиру посебе студије случаја Србије, урађена је продубљена и вишеслојна анализа стања на пољу идентитета, као и анализа институционалних и политичких оквира и капацитета земље у погледу националног брендирања. Најпре, дата је детаљна анализа вишеструке идентитетске поделе у Србији, која је, у њеном транзиционом периоду, постала и једна од основних линија расцепа српског друштва, и која је заправо одраз дубоке и дуготрајне кризе идентитета његових чланова. Такође, дата је и анализа бројних негативних (ауто)стереотипа са којим се

суочавају српско друштво, Србија и сам српски народ, уз настојање да се утврде и разјасне процеси и механизми њиховог обликовања и настанка, односно њихови генеришући фактори. Показано је да, насупротив томе, Србија и те како има шта да понуди на пољу културне и идентитетске аутентичности, будући да постоје бројни садржаји и стваралачки капацитети у различитим областима друштвеног живота који имају ону потребну меру изузетности да могу бити компоненте њеног националног бренда, а чијим би стратешким управљањем и адекватним позиционирањем она могла да стекне не само компаративне, већ и компетитивне предности у међународној арени.

Но, у Србији највећа слабост редефинисане политике идентитета показује се управо на пољу тог трећег стуба, с обзиром на потпуно маргинализовање стратешке политике националног брендирања од које се одустало још у почетној фази њене институционализације. Након неких прилично амбициозно замишљених иницијалних пројеката и неуспелих покушаја, политика брендирања државе и њеног савременог идентитета неоправдано је скрајнута, те је остала, бар за сада, без адекватног замајца, то јест без обезбеђивања одговарајућих капацитета (финансијских, материјалних, институционалних и људских ресурса) за њено системско и систематично вођење и ефективно имплементирање. Отуда и прихватање оцене о националном брендирању Србије као „споровозном владином пројекту“.

С друге стране, управо идентитетске карактеристике српског друштва и идентитетска питања и проблеми са којима се у друштвеном, политичком и институционалном смислу, као и на међународном плану, суочава савремена Србија недвосмислено указују на неопходност новог приступа политици идентитета и, у оквиру ње, стратешкој политици брендирања нације.

На самом крају овог рада, покушаћемо да, на основу изнетих анализа у њему, изнесемо извесне процене изгледа, то јест оног што се у савременој аналитици и њеним модерним приступима назива *outlooks*, у погледу перспектива за једну стратешку и свеобухватну (на начин како смо је овде редефинисали) идентитетску политику у Србији, како бисмо маркирали потенцијалне тенденције на овом пољу политичког, макар у некој ближој будућности земље. При томе се овде полази од могућности постојања четири различита типа изгледа: позитивни – који би означавали велике шансе за

развој једне такве идентитетске политике; негативни – који би значили још веће удаљавање од такве концепције; стабилни – били би индикатор задржавања постојећег политичког приступа и остајања на истом нивоу и степену развоја политике на пољу идентитета; и развојни изгледи – који би указали на постојање извесних развојних тенденција које би могле водити ка позитивним изгледима и наступајућој промени на овом подручју политичког.

У складу са налазима овог истраживања и нашем перцепцијом постојеће ситуације, највероватнији су ипак они стабилни изгледи, у смислу претпоставке да у неком будућем периоду – надајмо се не и на дужи рок – неће доћи до кључне промене у самом приступу политици идентитета ка њеном ширем схватању и далеко озбиљнијем стратешком усмерењу, са ефективним мерама имплементације у свим областима које обухватају три идентитетска стуба. Додуше, појављивање Нацрта стратегије културног развоја у Србији 2017. године и неколико година касније усвајање таквог стратешког документа у донекле ревидираној форми, дало је извесне наде, па чак и могућност да се можда ипак може маркирати постојање и неких развојних тенденција на пољу политике идентитета. Не само јер се тиме по први пут у Србији културни развој покушао третирати на стратешки начин, већ и због тога што се овим документом успело да се макар дотакну све три важне идентитетске димензије и, на тај начин, оне препознају као неизоставна подручја културног и опшtedруштвеног развоја. Такође, и због тога што је ту уочен онај значај и неопходност успостављања и континуираног развоја међуресорне и интерсекторске сарадње као јединог начина за ефикасно спровођење културне, а ми бисмо додали, и идентитетске политике, будући да је реч о питањима која задиру у различите области друштвеног деловања и захтевају интердисциплинарни приступ. Но, поред низа других недостатака овог важног документа о којима смо говорили (пре свега, у погледу његове конфузности, недовљне јасноће и прецизности и, поготово, одсуства неких конкретних мера и институционалних механизма примене), његову посебну слабост представља то што оне различите идентитетске димензије ту ипак нису на адекватан начин сагледане; при чему је највише маргинализован управо трећи стуб који се односи на политику националног брендирања, с обзиром на то да се ту тек у наговештају говори о значају културе за национални имиџ и репозиционирање земље на међународној сцени.

Стога, ако бисмо, поред горе изнете опште оцене, покушали да – на бази концепције идентитетске политике која је изнета у овом раду – дамо и неку парцијалну евалуацију перспективе сваког од њена три базична подручја примене у случају Србије, могли бисмо закључити следеће. У оквиру она прва два њена стуба, везана за поља заштите, очувања, одрживог развоја и промоције партикуларних етно-културног идентитета, како мањинских, укључујући и њихову инклузију, тако и већинског, постоје извесни стабилни, па чак и неки развојни изгледи (изражени нарочито на подручју мањинске политике), у смислу претпоставке да ће се у неком наредном периоду (посматрано у краткорочним до средњорочним оквирима) идентитетска политика на поменутих пољима вероватно задржати на постојећем нивоу, уз евентуалну могућност неких развојних тенденција у правцу њеног даљег унапређења. С друге стране, у погледу трећег стуба, који се односи на политику националног брендирања, још увек су изразито негативни изгледи када је реч о потенцијалном будућем развоју овог поља идентитетске политике у нашој земљи. Ови негативни изгледи у погледу националног брендинга Србије значе да ће таква пракса и даље, макар када је реч о некој релативно блиској перспективи, остати изван *policy-making* процеса, будући да је, сем неких, посве слабих иницијалних инпута, потпуно изостало конципирање политике брендирања нације, а нарочито на један свеобухватан и стратешки начин.

Имајући у виду оне основне активности које су инхерентне сваком стратешком планирању као таквом, те чињеницу да смо у овом раду дефинисали политику националног брендирања, њену мисију, то јест функцију, и опште циљеве у случају Србије, уз уобличавање једне стратешке визије и одређење стратешког смера деловања, те изнели једну корисну анализу њених предности и недостатака, као и могућности и евентуалних претњи и препрека за такву врсту политичке праксе у Србији (тзв. SWOT анализа, која се односи превасходно на туристички брендинг или брендинг земље као дестинације, али је употребљива и у ширем смислу брендирања нације), дали процену како унутрашњих, тако и спољних услова деловања, идентификовали и дали евалуацију неких алтернативних праваца развоја, можемо рећи да је, на тај начин, овде већ урађен значајан део посла у оквиру конципирања и стратешког планирања управљања националним идентитетом и његовим брендирањем. И то видимо као један од значајних доприноса овог

истраживања пре свега када је реч о самој друштвеној и политичкој пракси. Али, с обзиром и на теоријску анализу која је све време укључена и прати ово истраживање од почетка до краја, ништа мањи није допринос ни на теоријском пољу – нарочито што у домаћим условима научни приступ овој теми, у виду темељног, студиозног, теоријско-емпиријског и компаративног проучавања националног брендирања, представља својеврсни пионирски подухват.

Но, оно што је остало да се уради како би се стратешко планирање у овој области заокружило и спровело до краја, јесте разрада и развијање циљева, дефинисање главних носилаца активности и носилаца одговорности, израда детаљних краткорочних и средњорочних планова, са утврђеним приоритетним активностима и конкретним мерама, те њихово формално усвајање, реализација и њихово праћење, односно утврђивање и оцењивање остварених резултата. То значи да, као и у другим областима, и у случају националног брендинга стратешко планирање и деловање захтева једну континуирану, детаљно разрађену и високу координисану активност, уз међуресорну, институционалну и сарадњу између рзличитих нивоа власти, као и интерсекторску сарадњу, а не само неки оквирни и парцијални или никад спроведен план. Јер, управо онако како каже позната изрека: „план је ништа, планирање је све“ (Двајт Ајзенхауер /Dwight David Eisenhower/), чиме се жели истаћи та неопходна континуираност ове активности. И то важи како за саму стратешку политику националног брендирања, тако и у случају оне шире конципиране политике идентитета.

Додајмо и то да су исто тако потребне, нарочито данас у времену динамичних промена у окружењу и убрзаног свеопштег развоја, иновације – идејне, политичке, институционалне. Дакле, оно што нам треба јесте креативност и стални еволутивни развој на пољу идеја, али и на пољу политичког и институционалног дизајна. Тема националног брендирања је у тесној вези не само са националним идентитетом, већ и са креативношћу и идејама. У том смислу, ова закључна разматрања можемо привести крају на исти начин као што смо их и започели – речима чувеног Виктора Игоа, односно још једном његовом поруком која гласи: „Оно што води и вуче свет нису локомотиве, него идеје“. То исто, наиме, важи и за савремену демократску државу-нацију и изградњу њеног компетитивног идентитета.

Управо је овај рад, поред тога што је резултат великог ауторског ентузијазма, такође и одраз вере у практичну корисност и употребљивост, односно велики развојни потенцијал неких иновативних идеја, везаних за савремено схватање националног идентитета и стратегијски приступ његовом (ре)дизајнирању и брендирању, односно управљању њиме, а што се види као једна постмодерна политика идентитета. Но, како су тема и предмет истраживања од трајне и велике важности, али и веома комплексни и, по својој природи, мултидисциплинарног карактера, те превазилазе капацитете једног парцијалног истраживања какво је ипак и ово, без обзира на његову темељност, велику обухватност и систематичност, потребан је континуиран интерес за њих, и то не само стручне, академске и научне, већ и шире јавности, па и читавог друштва. У том смислу, у овом раду је дата само једна платформа, уз извесне смернице за даље теоријско и практично деловање. Заправо, потребан је, више пута у раду акцензован, не само професионалан него и свеобухватан приступ којим би се обухватили сви најважнији аспекти дате проблематике и укључили сви релевантни актери: од проминентних стручњака, научних, културних и медијских посленика, дипломатије и представника државне управе, покарајинских органа власти и локалних самоуправа, преко актера цивилног друштва, представника мањинских заједница, али и српске дијаспоре, као и Срба у региону, до публициста, дизајнера, спортских радника, актера из приватног сектора и др. У погледу овог сегмента који се тиче имиџа и брендирања нације, добар пример је суседна Хрватска, у којој је препозната та потреба за озбиљним, континуираним и преданим бављењем овим питањима којима се последњих деценија тамо посвећује значајна пажња, те је, између осталог, одржан низ округлих столова где је био укључен управо један веома широког круг учесника који су изнели неке значајне идеје и смернице.

Будући да је, како смо још с почетка истакли, потреба за идентитетом једна од најдубљих урођених потреба човека, али и основна потреба и конститутивни елемент друштвених група, као и саме државе, што нарочито долази до изражаја у контексту савремених глобализацијских услова, брига за заштиту, очување, одрживи развој и промоцију националног идентитета, укључујући и оне партикуларне етно-културне идентитете који чине његову значајну компоненту, треба да буде приоритетан задатак свих актера у друштву – појединаца, друштвених група и организација, субдржавних

актера и нарочито саме државе, уколико она има интенцију да буде одговорна и да створи стабилне услове за сваколики друштвени развој.

Када човек заборави ко је – при чему, то исто важи и, такође, има далекосежне последице и за саме друштвене групе, па и оне које се базирају на принципу етничитета – то је не само знак дубоке кризе идентитета, већ он тада заправо постаје нико. Нажалост, у српском народу имај значајан број оних који – услед недостатка свести о сопственим културним вредностима, као и дуготрајног процеса креирања и наметања им идентитета са одређеним негативним предзнаком од стране других, са позиција моћи, те последичног недостатка дигнитета и ентузијазма, као и сигурности и достојанства националног идентитета – преферирају тај статус са недефинисаним или чак фингираним идентитетом, сматрајући да је и он бољи од онога што они заправо јесу. Ово додатно говори у прилог томе да у Србији постоји неодложна потреба за редефинисаним приступом идентитетској политици, уз њено адекватно креирање – прилагођено унутрашњим, али и европским и светским процесима и најновијим трендовима на пољу брендирања нације – и такође уз њено одговорно спровођење.

Сматрамо да се на начин који је овде истакнут, уз један свеобухватан и стратегијски приступ, могу изнаћи адекватна, дугорочно одржива и ефикасна решења, и то како за демократски институционални дизајн међуетничких односа, тако и за редизајнирање аутентичног националног идентитета и формирање националног бренда, односно креирање позитивног националног имица и, на дуге стазе, изградњу добре репутације земље. У случају Србије, верујемо, ово може бити и основ једног новог, довољно интегративног и за све прихватљивог идентификационог обрасца политичке привржености. Управо је то оно што мора бити темељ нове, редефинисане политике идентитета.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ГРАЂЕ

ЛИТЕРАТУРА:

- Aaker, Jennifer L. "Dimensions of brand personality", *Journal of Marketing Research*, Vol. 34, No. 3, August 1997, стр. 347–356.
- "Accommodation", одредница у: *Oxford Dictionaries*, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/accommodation> (20/07/2015).
- "Accommodation", *Sociology Guide*, <http://www.sociologyguide.com/basic-concepts/Accommodation.php> (20/07/2015).
- Ачаји, Марија, *Мултикултурално и интеркултурално образовање: Развој интеркултуралне осетљивости* (Школа за интеркултурализам, људска права и мировно решавање конфликта), Универзитет у Новом Саду, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Нови Сад, децембар 2011.
- Addams, Jane, *Newer Ideals of Peace* (Introduction by Berenice A. Carroll and Clinton F. Fink), University of Illinois Press, Urbana, Chicago, 2007.
- "AER – the largest independent network of regions in wider Europe", <https://aer.eu/aer-largest-independent-network-regions-wider-europe/> (11/08/2019).
- Aggestam, Lisbeth, "Role conceptions and the politics of identity in foreign policy", *ARENA Working Papers*, No. 8, 1999, ARENA Centre for European Studies, Faculty of Social Sciences, University of Oslo, http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/1994-2000/1999/wp99_8.htm (14/03/2017).
- Алексов, Љубомир, „Сложеност и плуралност српске заједнице у Мађарској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај*

- и перспективе српског народа у земљама окружења*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 25–28.
- Alesina, Alberto, Spolaore, Enrico, Wacziarg, Romain, "Economic integration and political disintegration", *The American Economic Review*, Vol. 90, No. 5, December 2000, стр. 1276–1296.
 - Allison, Lincoln, *The Changing Politics of Sport*, Manchester University Press, Manchester, 1993.
 - Almeyda-Ibáñez, Marta, George, Babu P. "The evolution of destination branding: A review of branding literature in tourism", *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, Vol. 3, No. 1, 2017, стр. 9–17.
 - Almond, Gabriel A., Verba, Sidney, *Civilna kultura: Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
 - Андерсон, Бенедикт, *Нација: Замисљена заједница*, Плато, Београд, 1998.
 - Anderson, Elizabeth, *The Imperative of Integration*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2010.
 - Andrews, Geoff (ed.), *Citizenship*, Lawrens and Wishart, London, 1991.
 - Anholt, Simon, "Beyond the nation brand: The role of image and identity in international relations", у: Andy Pike (ed.), *Brands and Branding Geographies*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2011, стр. 289–302.
 - "Anholt-GfK Nation Brands Index", <http://nation-brands.gfk.com/> (14/07/2017).
 - Anholt, Simon, "Anholt Nation Brands Index: How does the world see America?", *Journal of Advertising Research*, Vol. 43, No. 3, September 2005, стр. 296–304.
 - Anholt, Simon, *Competitive Identity – the New Brand Management for Nations, Cities and Regions*, Palgrave Macmillan, Hampshire, New York, 2007.
 - Anholt, Simon, "Nation-brands of the twenty-first century", *Journal of Brand Management*, Vol. 5, No. 6, 1998, стр. 395–406.
 - Anholt, Simon, "Practitioner insight: From *nation branding* to *competitive identity* – The role of brand management as a component of national policy", у: Keith Dinnie (ed.), *Nation Branding: Concepts*,

- Issues, Practice*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK, 2008, стр. 22–23.
- Ansell, Christopher, "Network Institutionalism", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 75–89.
 - Антонић, Слободан, *Лоша Бесконачност: Прилози социологији српског друштва*, ЈП Службени гласник, Досије студио, Београд, 2012.
 - Антонић, Слободан, *Срби и „евро-Срби“ – Расправе о нацији и политици: Наставак „Гутања жаба“ (са новим и старим жабама)*, Чигоја штампа, Београд, 2007.
 - Апаја, Ентони К, „Идентитет, аутентичност, опстанак: Мултикултурална друштва и друштвена репродукција“, у: Ејми Гатман (ур.), *Мултикултурализам: Испитивање политике признања*, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 2003, стр. 123–134.
 - Armstrong, John A., *Nations before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.
 - Aronczyk, Melissa, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2013.
 - Aronczyk, Melissa, "Creative tension, normal nation: Branding national identity in Poland", у: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2013, стр. 82–106.
 - Aronczyk, Melissa, "From bland to brand: Transforming Canadian culture", у: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2013, стр. 107–126.
 - Aronczyk, Melissa, Powers, Devon (eds.), *Blowing up the Brand: Critical Perspectives on Promotional Culture*, Peter Lang, New York, 2010.
 - Aronczyk, Melissa, "The new and improved nation: How culture became competitive", у: Melissa Aronczyk, *Branding the Nation: The*

Global Business of National Identity, Oxford University Press, Oxford and New York, 2013, стр. 34–62.

- "Assessment for Roma in Serbia", у: "Minority Group Assessments for Post-communist States", пројекат *Minorities at Risk*, 2009, <http://www.cidcm.umd.edu/mar/assessment.asp?groupId=34506> (23/03/2017).
- Асурменди, Микел, „Предговор: Упозорење неприпремљеном читаоцу“, у: Микел Асурменди (ур.), *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму* (са шпанског прев. Александра Манчић и Иван Радосављевић), Библиотека XX век, Чигоја штампа, Књижара Круг, Београд, 2002, стр. 5–10.
- Асурменди, Микел (ур.), *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму* (са шпанског прев. Александра Манчић и Иван Радосављевић), Библиотека XX век, Чигоја штампа, Књижара Круг, Београд, 2002.
- Auyero, Javier, "Spaces and places as sites and objects of politics", у: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 564–578.
- Аврамовић, Зоран (прир.), *Демократија, васпитање, личност*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1997.
- Аврамовић, Зоран, „Регионализам и демократија (Регионализам као идеолошко средство десуверенизације)“, *Социолошки преглед*, вол. XXXVI, бр. 1–2/02, Институт друштвених наука, Београд, 2002, стр. 191–200.
- Аврамов, Смиља, Крећа, Миленко, *Међународно јавно право*, Савремена администрација, Београд, 1999.
- Bakić-Hayden, Milica, Hayden, Robert M., "Orientalist variations on the theme 'Balkans': Symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics", *Slavic Review*, 51.1, 1992, стр. 1–15.
- Бакић-Хејден, Милица, „Репродукција оријентализма: Пример бивше Југославије“, *Филозофија и друштво XIV*, 1998, стр. 101–118.
- Бакић, Јово, „Стереотипи о Србима у јавностима појединих западних нација“, *Нова српска политичка мисао* (тема броја: Етнички стереотипи), вол. 6, бр. 1–2, 1999, стр. 27–55.

- Balakrishnan, Gopal (ed.), *Mapping the Nation* (with an Introduction by Benedict Anderson), Verso, London, 1996.
- Baldwin, David Allen, *Economic Statecraft*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1985.
- Barker, Ernest, *Principles of Social and Political Theory* (1951), Oxford University Press, Oxford, 1961.
- Barry, Brian, *Kultura i jednakost: Egalitarna kritika multikulturalizma* (оригинално издање: Brian Barry, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Polity Press, Cambridge, 2001), Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.
- Barston, Ronald Peter, *Modern Diplomacy* (forth edition), Routledge, New York, 2014.
- Баста, Лидија Р, текст приложен за анкету с питањем „Шта је правна држава?“, *Гледишта* (тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права“), бр. 10–12, 1989, стр. 80–81.
- Башић, Горан (ур.), *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи (Democracy and Multiculturalism in South East Europe)*, Центар за истраживање етничитета, Београд, 2003.
- Башић, Горан (ур.) *et al*, *Перспективе мултикултуралзма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етничитета, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004.
- Bauböck, Rainer, "The rights and duties of external citizenship", *Citizenship Studies*, Vol. 13, No. 5, 2009, стр. 475–499.
- Бауцал, Александар *et al*, *Грађанско васпитање: Процена досадашњих резултата*, Грађанске иницијативе, Београд, март 2009.
- Базе података Института за политичке студије из Београда за јавномнењска истраживања спроведена током 2015, 2016. и 2018. (мај и децембар) године.
- Baylis, John, Rengger, N. J. (eds.), *Dilemmas of World Politics: International Issues in a Changing World*, Clarendon Press, Oxford, 1992.
- Beck, Ulrich, „Što je globalizacija?“, у: *Unaffected Globalization, Globalization: Towards One World* (Reading Materials), selected by

Obrad Savic, International Summer School for Democracy, Perast, 2001.

- Бејме, Клаус фон, „Старе и нове политичке институције“ (прев. Марина Бубнић), у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 283–296.
- Bell, Stephen, "Do we really need a new 'Constructivist Institutionalism' to explain institutional change?", *British Journal of Political Science*, Vol. 41, Issue 4, October 2011, стр. 883–906.
- Бел, Стивен, „Стари и нови институционализам“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (ур.), *Институције и институционализам*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 265–281; енглеско издање: Bell, Stephen, "Institutionalism: Old and New", у: Andrew Parkin, John Summers and Dennis Woodward (eds.), *Government, Politics, Power and Policy in Australia*, 7th edition, Longman, Frenchs Forest, NSW, Australia, 2002, стр. 363–380; електронско издање: Bell, Stephen, "Institutionalism: Old and New", https://espace.library.uq.edu.au/data/UQ_9699/Institutionalism.pdf? (28/05/2019), стр. 1–16.
- Бељинац, Никола, „Мултикултурално грађанство на искушењу: Осврт на неуспех либералног мултикултурализма у Србији“, у: Бојан Вранић, Горан Дајовић (ур.), *Демократска транзиција Србије: Рекапитулација првих 25 година*, Правни факултет, Београд, 2016, стр. 179–188.
- Бељинац, Никола, „Патриотска приврженост за плурална друштва: Од либералног национализма ка уставном патриотизму“, *Синтезис*, год. 5, бр. 1, 2013, стр. 101–119.
- Бељинац, Никола, „Политика признања партикуларних идентитета – дијалог мултикултурализма и либералне државе“, *Синтезис: Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност* (тема броја: „Идентитет“), год. 1, бр.1, 2009, стр. 31–48.
- Бељинац, Никола, *Предмет и природа патриотске привржености у плуралним друштвима*, Докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, 2019.
- Benhabib, Seyla (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996.

- Bereson, Ruth (gen. ed.), *Lying Abroad: A Critical Study of Cultural Diplomacy* (UB Arts Management & Policy Occasional Paper Series, Vol. 2), Merrill Press, Buffalo University, NY, 2007.
- Berger, Peter L, Kellner, Hansfried, *Sociology Reinterpreted: An Essay on Method and Vocation*, Doubleday, Garden City, NY, 1981.
- Bernard, François, Blondel, Jean F.P. , Tuppen, John N. and the editors of *Encyclopaedia Britannica*, "France: Regional and local government", одредница у: *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com> (22/07/2019).
- Berridge, H. Geoff R., James, Alan (eds.), *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2005.
- Berry, John W., "Conceptual approaches to acculturation", у: Kevin Chun, Pamela Balls Organista, Gerardo Marín (eds.), *Acculturation: Advances in Theory, Measurement, and Applied Research*, American Psychological Association, Washington DC, 2003, стр. 17–37.
- Beyme, Klaus von, "Political institutions – old and new", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 743–757.
- Beyme, Klaus von, *Transformacija političkih stranaka*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.
- Billig, Michael, *Banal Nationalism*, Sage, London, 1995.
- Блажин, Смиљка (ур.), *Ми и „они други“: Приручник за истраживање мултиетничности у локалној средини*, Група 484, Београд, 2005.
- Blondel, Jean, "About institutions, mainly, but not exclusively, political", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 716–730.
- Библија брендирања, („Superbrands издање 1“; „Corporate Superbrands издање 2“; „Corporate Superbrands издање 3“), Superbrands, <http://www.superbrands.rs/sr/publikacije.html> (21/04/2017).
- Бисенић, Драган, „Руританија на Балкану“ (Приказ књиге: Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*,

- 1998), *Нова српска политичка мисао* (тема броја: „Етнички стереотипи“), вол. VI, бр. 1–2, 1999, стр. 260–265.
- Bjelić, Dušan I, "Black Marxism, Racial Capitalism and the Balkans & the Eastern Mediterranean Complex. On the Abolition of Europe's Racial Supremacy" (предавање), Институт за политичке студије, Београд, 06.06.2022.
 - Бјелић, Душан И, Савић, Обрад (ур.), *Балкан као метафора: Између глобализације и фрагментације*, Београдски круг, Београд, 2003.
 - Бобио, Норберто, „Ружан, прљав и зао“, *Дуга*, јануар 1986, Београд, стр. 34–55.
 - Bochsler, Daniel, Bieber, Florian, Raković, Slaviša, „Većinski izborni sistem u multietničkim sredinama: Lokalni izbori u Srbiji“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Квалитет политичких институција*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010, стр. 195–206.
 - Bochsler, Daniel, *Изборно такмичење или етничко представљање? Политичке странке и етничке поделе у Централној и Источној Европи*, Институт за политичке студије, Београд, 2018.
 - Bogdanor, Vernon, Butler, David (eds.), *Democracy and Elections: Electoral Systems and their Political Consequences*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
 - Богдановић, Димитрије, *Књига о Косову* (прво издање 1985), http://www.laban.rs/lib/Knjiga_o_Kosovu.html (19/06/2020).
 - Bohak, Janko, „Religija in nasilje – psihoanalitski pristop“, у зборнику: *Religija in nasilje* (Jan Assmann in drugi, uredila: Iztok Simoniti in Peter Kovačić Peršin), Fakultet za društvene vede/Revija 2000, Ljubljana, 2008, стр. 55–60.
 - Бојанић, Петар, Младеновић, Иван, „Елементи теорије институција“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 7–13.
 - Бојанић, Петар, Младеновић, Иван (прир.), *Институције и институционализам*, ЈП „Службени гласник“, Београд, 2010.

- Boudreau, Thomas, "Intergroup conflict reduction through identity affirmation: Overcoming the image of the ethnic or enemy 'other'", *Peace and Conflict Studies*, Vol. 10, No. 1, Article 5, 2003, стр. 87–107.
- Божић, Милорад, Голубовић, Срђан, „Евроинтеграциони процес и земље западног Балкана“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 147–154.
- Божовић, Ратко, „Култура“, одредница у: Милан Матић (гл. ред.) *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 565–578.
- "Brand", одредница у: *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, Cambridge University Press, 4th edition, 2013, <http://dictionary.cambridge.org>.
- Брубекер, Роџерс, Купер, Фредерик, „С ону страну 'идентитета'“ (изворни текст: Rogers Brubaker and Frederick Cooper, "Beyond 'identity'", *Theory and Society*, 29, 2000, стр. 1–47), с енгл. прев. Јелена Стакић, *Реч: Часопис за књижевност, културу и друштвена питања*, бр. 69/15, 2003, стр. 405–451.
- Burch, Patricia, "Educational policy and practice from the perspective of institutional theory: Crafting a wider lens", *Educational Researcher*, vol. 36, No. 2, 2007, стр. 84–95.
- Бурсаћ, Дејан, „Које треба прикупљање потписа? – потписи као манипулативна традиција“, *Талас*, <https://talas.rs/2022/02/23/kome-treba-prikupljanje-potpisa-potpisi-kao-manipulativna-tradicija/>, 23.02.2022 (05/03/2022).
- Calhoun, Craig, "Nationalism and Civil Society: Democracy, Diversity and Self-Determination", рад са скупа: "The Future of the Nation-State", одржаног у организацији Америчког социолошког удружења (The American Sociological Association) 24. августа 1992, http://www.ssrc.org/programs/calhoun/publications/nationalism_and_civil_society.pdf (17/04/2008).

- Caratan, Branko, „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: Pretpostavke postkomunističke tranzicije — II dio“, *Politička misao*, Vol. XXXV, br. 3, 1998, стр. 212–233.
- Castells, Manuel, *Moć identiteta (Informacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura*, sv. 2), Golden Marketing, Zagreb, 2002.
- Chandra, Kanchan, "Ethnic parties and democratic stability", *Perspectives on Politics*, Vol. 3, Issue 2, 2005, стр. 235–252.
- Chandra, Kanchan, "What is an ethnic party?", *Party Politics*, Vol. 17, No. 2, 2011, стр. 151–169.
- Choudhry, Sultana, *Multifaceted Identity of Interethnic Young People: Chameleon Identities*, Ashgate, Aldershot, U.K., 2010.
- Cicourel, Aaron V, "The acquisition of social structure: Toward a developmental sociology of language and meaning", у: Jack D. Douglas (ed.), *Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1970, стр. 136–168.
- Cipek, Tihomir, Prikaz knjige: Manuel Castells, *Moć identiteta* (Golden Marketing, Zagreb, 2002), *Politička misao*, Vol XLI, br. 4, 2004, стр. 182–187.
- Claessens, Roger, „Брендирање и корпоративна култура“, *Банкарство*, вол. 40, бр. 7–8/2011, Удружење банака Србије, 2011, стр. 104–121.
- Clancy, Mary Alice C., Nagle, John, "Frozen conflicts, minority self-governance, asymmetrical autonomies – In search of a framework for conflict management and conflict resolution" (Paper presented to the 6th Asia-Europe Roundtable, 10–12 June 2009, University of Ulster, Londonderry/Derry, Northern Ireland and Letterkenny, Republic of Ireland), University of Ulster, INCORE (International Conflict Research Institute), United Nations University, 1 May 2009.
- Clarke, Paul Barry, Foweraker, Joe (eds.), *Encyclopedia of Democratic Thought*, Routledge, London and New York, 2001.
- Cloots, Elke, De Baere, Geert, Sottiaux, Stefan (eds.), *Federalism in the European Union* (Series: Modern Studies in European Law, v. 33), Hart Publishing, Oxford, UK, 2012.

- Cnudde, Charles F., Neubauer, Deane E. (eds.), *Empirical Democratic Theory*, Markham Publishing Company, Chicago, 1969.
- Cohen, Robin, *Global Diasporas: An Introduction*, Third editions, Routledge, New York, 2023.
- Collyer, Michael, "A geography of extra-territorial citizenship: Explanations of external voting", *Migration Studies*, Vol. 2, No. 1, 2014, стр. 55–72.
- Collyer, Michael, "Transnational political participation of Algerians in France: Extra-territorial civil society versus transnational governmentality", *Political Geography*, Vol. 25, No. 7, 2006, стр. 836–849.
- Comas-Díaz, Lillian, "Managing Ethnic Conflicts" (The Book Review: *Theory and Practice in Ethnic Conflict Management: Theorizing Success and Failure*, edited by Marc H. Ross, Jay Rothman, 1999), *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, Vol. 8, No. 2, 2002, стр. 165–166.
- Connor, Walker, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994.
- „Corporate Superbrands Srbija 2015/6“, *Superbrands*, <http://www.superbrands.rs/sr/superbrendovi-srbije/corporate-superbrands-srbija-2015-6.html> (21/04/2017).
- Cram, Laura, "Identity and European integration: Diversity as a source of integration", *Nations and Nationalism*, Vol. 15, No. 1, 2009, стр. 109–128.
- Cram, Laura, "Introduction: Banal Europeanism: European Union identity and national identities in synergy" (Themed section on identity, integration theory, and the European Union /guest editor Laura Cram/), *Nations and Nationalism*, Vol. 15, No. 1, 2009, стр. 101–108.
- Crick, Bernard (ed.), *National Identities: The Constitution of the United Kingdom*, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd, Blackwell Publishers, Oxford, 1991.

- Cull, Nicholas J., *Public Diplomacy: Foundations for Global Engagement in the Digital Age* (Contemporary Political Communication Series), Polity Press, Oxford, UK, 2019.
- Cull, Nicholas J., "Public diplomacy: Taxonomies and histories", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* (Series: *Public Diplomacy in a Changing World*, edited by Geoffrey Cowan and Nicholas J. Cull), Vol. 616, No. 1, Sage Publications, 2008, стр. 31–54.
- Cull, Nicholas, "'Public diplomacy' before Gullion: The evolution of a phrase", Center on Public Diplomacy (CPD), University of Southern California (USC), <https://www.uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase>, Apr. 18, 2006 (18/03/2017).
- Цветићанин, Невен, „Реконструкција система вредности српског и југословенског друштва“, у: Владимир Н. Цветковић (ур.), *(Ре)конструкција институција: Гдину дана транзиције у Србији*, ИФДТ, Београд, 2002, стр.103–108.
- Цветковић, Владимир Н, „Национални идентитет и (ре)конструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)“, *Филозофија и друштво XIX–XX*, ИФДТ, Београд, 2002, стр. 51–75.
- Цветковић, Владимир Н, „Институције, држава, идентитет“, у: Владимир Н. Цветковић (ур.), *(Ре)конструкција институција: Гдину дана транзиције у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2002, стр. 27–42.
- Цветковић, Владимир Н. (ур.), *(Ре)конструкција институција: Гдину дана транзиције у Србији* (Зборник радова са научног скупа), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2002.
- Цвијић, Јован, *Балканско полуострво*, САНУ, Београд, 1987.
- Цвијић, Јован, *Географски и културни положај Србије, Сабрана дела*, књ. 4/1 (друго издање), Књижевне новине, Београд, 1991.
- Cvitković, Ivan, „Nekoliko socioloških determinanti koje mogu utjecati na međunarodne odnose i uspostavu kulture mira“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (ур.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 53–58.

- Челиковић, Борисав (прир.), *Бела Крајина, Срби у Словенији: Насеља, порекло становништва, обичаји*, Службени гласник, едиција „Корени“, књ. 50, САНУ, Београд, 2022.
- Čičak-Chand, Ružica, „Multikulturene politike i međuetnički odnosi: Kanada“, *Migracijske i etničke teme*, vol. 21, br. 1–2, 2005, стр. 55–68.
- Чупић, Чедомир, *Политичка антропологија – хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Daalder, Hans (ed.), *Comparative European Politics: The Story of a Profession*, Pinter, London, 1997.
- Dahbour, Omar, Ishlay, Micheline R. (eds.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995.
- Dahl, Robert A., *Pluralist Democracy in the United States*, Rand McNally, Chicago, 1967.
- Дамјанац, Милан, *Самомрзећи Срби: Српски идентитет у 21. веку*, Центар академске речи, Шабац, 2015.
- Дамјановић, Мијат (ур.), *Нове регионалне политике и европска искуства (New Regional Policies and European Experiences)*, Мегатренд универзитет, ДЦ Графички центар, Београд, 2012.
- Daniels, Norman (ed.), *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls' a Theory of Justice*, Blackwell, Oxford, 1975.
- Davies, John L, Gurr, Ted Robert (eds.), *Preventive Measures: Building Risk Assessment and Crisis Early Warning Systems*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc, Lanham, Maryland, 1998.
- Davis Cross, Mai'a K., Melissen, Jan (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave Macmillan, US, 2013.
- Degan, V. Dj, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2000.
- „Декларација грађана Србије: Какав изборни систем желимо?“, <http://www.biramkogabiram.rs/deklaracija/> (22/08/2020).
- Декларација о сарадњи и унапређењу веза Републике Србије са припадницима српске заједнице у земљама окружења (2008), у: Александра Којић *et al*, *Информативни приручник за дијаспору*, друго измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 10–12.

- Demmers, Jolle, "Nationalism from without: Theorizing the role of diasporas in contemporary conflict", у: Touraj Atabaki, Sanjyot Mehendale, *Central Asia and the Caucasus: Transnationalism and diaspora*, Routledge, London and New York, 2005, стр. 10–20.
- Demmers, Jolle, "New wars and diasporas: Suggestions for research and policy", *Journal of Peace, Conflict & Development*, Issue 11, November 2007, https://www.bradford.ac.uk/library/library-resources/journal-of-peace-conflict-and-development/PCD-ISSUE-11-ARTICLE_-New-Wars-and-Diasporas_-Joell-Demmers.pdf (11/04/2023), стр. 1–26.
- Dennis, Rutledge M, "Accommodation", у: George Ritzer (ed.), *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Blackwell Publishing, 2007, Blackwell Reference Online, http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?id=g9781405124331_yr2012_chunk_g97814051243317_ss1-4 (21/07/2015).
- "Département: French government"; одредница у: *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com> (22/07/2019).
- De Schutter, Helder, "European ties that bind: Political or cultural?", у: Elke Cloots, Geert De Baere, Stefan Sottiaux (eds.), *Federalism in the European Union* (Series: Modern Studies in European Law, v. 33), Hart Publishing, Oxford, UK, 2012, стр. 169–190.
- De Schutter, Helder, "Nations, boundaries and justice: On Will Kymlicka's theory of multinationalism", *Ethical Perspectives*; Vol. 12; No. 1, 2005, стр. 17–40.
- De Schutter, Helder, "The solidarity argument for the European Union", у: Frank Vandenbroucke, Catherine Barnard, Geert De Baere, (eds.), *A European Social Union after the Crisis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, стр. 47–67.
- Деспотовић, Љубиша, „Политичка социјализација вредности цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004, стр. 205–208.
- Devetak, Silvo, *Manjine, ljudska prava, demokratija: Međunarodna zaštita ljudskih i etničkih prava*, Oslobođenje, Sarajevo, 1989.

- De Winter, Lieven, "Conclusion: A comparative analysis of the electoral office and policy success of ethnoregionalist parties", у: Lieven de Winter and Huri Türsan (eds.), *Regionalist Parties in Western Europe*, Routledge, London, 1998, стр. 204–247.
- De Winter, Lieven, Gomez-Reino Cachafeiro, Margarita, "European integration and ethnoregionalist parties", *Party Politics*, Vol. 8, No. 4, 2002, стр. 483–503.
- De Winter, Lieven, Türsan, Huri (eds.), *Regionalist Parties in Western Europe*, Routledge, London, 1998.
- Diamond, Larry, *Developing Democracy: Toward Consolidation*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999.
- Diamond, Larry, "Introduction: In search of consolidation", у: Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu, Hung-mao Tien (eds.), *Consolidating the Third Wave Democracies: Theme and Perspectives*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997, стр. xiii–xl.
- Diamond, Larry, "Is the third wave over?", *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 3, 1996, стр. 20–37.
- Diamond, Larry, Plattner, Marc F., Chu, Yun-han, Tien, Hung-mao (eds.), *Consolidating the Third Wave Democracies: Theme and Perspectives*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997.
- "Diaspora engagement policies" (Project description), Oxford Diasporas Programme, The University of Oxford, UK, <http://www.migration.ox.ac.uk/odp/diasporas-emigration-states.shtml> (06/07/2018).
- "Diaspora", одредница у: *Cambridge Academic Content Dictionary*, Cambridge University Press, <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/diaspora> (01/07/2018).
- "Diaspora", одредница у: *Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus*, Cambridge University Press, <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/diaspora> (01/07/2018).

- "Diaspora", одредница у: *Collins Dictionary* (Извор: *Webster's New World College Dictionary*, 4th Edition, 2010), <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/diaspora> (01/07/2018).
- "Diaspora", одредница у: *English Oxford Living Dictionaries*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/diaspora> (01/07/2018).
- "Diaspora", одредница у: *Merriam-Webster Dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora> (01/07/2018).
- Dickinson, John Alexander, Young, Brian J., *A Short History of Quebec* (3rd ed), McGill-Queen's University Press, Montreal, Kingston, 2003.
- Di Lellio, Anna, "The Missing Democratic Revolution and Serbia's Anti-European Choice: 1989–2008", *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 22, No. 3, 2009, стр. 373–384.
- DiMaggio, Paul J, Powell, Walter W, "The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields", *American Sociological Review*, Vol. 48, No. 2, 1983, стр. 147–160.
- Dinnie, Keith (ed.), *Nation Branding: Concepts, Issues, Practice*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK, 2008.
- Дискусија „Европски идентитет“, уводничар Саша Хрњез, <http://gerusija.wikispaces.com/Evropski+identitet> (18/9/2010).
- Дивјак, Слободан, „Померање идејно-вредносних оријентација наше интелектуалне елите: Од марксизма до капитализма и либерализма“, Уводно излагање на округлом столу Крушевачке филозофско-књижевне школе, одржаном 2–4. јуна 2005, објављено у Додатку „Србија и либерално-демократски принципи и институције“, у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 266–275.
- Дивјак, Слободан, „Посткомунизам и нови екстремизам“ (Борба, 16. јул 1991. године), у: Слободан Дивјак, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 231–235.
- Дивјак, Слободан, *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално*, Службени гласник, Београд, 2006.

- Дивјак, Слободан, „Уз књигу Елија Кедурија *Национализам*“, Предговор у: Ели Кедури, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000, стр. 7–17.
- Djankov, Simeon, Nikolova, Elena, *Communism as the Unhappy Coming* (English), Policy Research Working Paper, No. WPS 8399, World Bank Group, Washington, D.C., 2018, <http://documents.worldbank.org/curated/en/303241522775925061/Communism-as-the-unhappy-coming> (08/05/2018).
- Домоњи, Павел (прир.), *Војвођански идентитет*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2006.
- Драгојловић, Наташа, Сретеновић, др Станислав, Ђукановић, др Драган, Живојиновић, мр Драган (ур.), *Спољна политика Србије: Стратегије и документа*, друго издање, Европски покрет у Србији, Београд, 2011.
- Dryzek, John S., Honig, Bonnie, Phillips, Anne (eds.), *The Oxford Handbook of Political Theory*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006.
- Duchacek, Ivo D., Latouche, Daniel, Stevenson, Gart (eds.), *Perforated Sovereignities and International Relations: Trans-sovereign Contacts of Subnational Governments*, Greenwood Press, New York, 1988.
- Duchacek, Ivo D., *Toward a Typology of New Subnational Governmental Actors in International Relations*, Institute of Governmental Studies, University of California, Berkeley, 1987.
- Duverger, Maurice, *Les Partis politiques*, Colin, II изд., Paris, 1954.
- Дворниковић, Владимир, *Карактерологија Југословена* (са Предговором Владете Јеротића), Просвета, Београд, 2000.
- Dyzenhaus, David, "The legitimacy of legality", *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie*, Vol. 82, No. 3, 1996, стр. 324–360.
- Ђајић, Сања, „Заштита националних мањина у оквиру Савета Европе – Оквирна конвенција за заштиту националних мањина“, *Зборник радова Правног факултета*, Нови Сад, vol. 36, бр. 1–3, 2002, стр. 313–326.
- Ђаковац, мр Александар, „Верска настава у школама – пут ка цркви“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање*

- *мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 321–326.
- Djankov, Simeon, Nikolova, Elena, *Communism as the Unhappy Coming* (English), Policy Research Working Paper, No. WPS 8399, World Bank Group, Washington, D.C., 2018, <http://documents.worldbank.org/curated/en/303241522775925061/Communism-as-the-unhappy-coming> (08/05/2018).
 - Ђерић, Гордана, *Пр(а)во лице мношине: Колективно самопоимање и представљање – митови, карактери, менталне мапе и стереотипи*, „Филип Вишњић“, Београд, 2005.
 - Ђинђић, Зоран, *Србија ни на Истоку, ни на Западу (текстови 1989–1996)*, приредио Радован Чолевић, Цепелин, Нови Сад, 1996, Интернет издање: <https://pdfcoffee.com/zoran-djindjic-srbija-ni-na-istoku-ni-na-zapadupdf-pdf-free.html> (20/05/2021).
 - Ђорђевић, Драгољуб Б, Тодоровић, Драган (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008.
 - Ђорђевић, Снежана, „Функционисање система локалне самоуправе у Србији“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози* (Зборник научно-истраживачких радова), Центар за регионализам, Нови Сад, 2012, стр. 81–108.
 - Ђукановић, Драган, Лађевац, Ивона, „Приоритети спољнополитичке стратегије Републике Србије“, *Међународна политика*, Vol. LXI, бр. 3, 2009, стр. 343–364.
 - Ђукић, Милка, Рончевић, Данило, Црнишанин, Афердита, „Право и спорт у Европској унији“, *Socioeconomica: The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development*, Vol. 1, No. 2, 2012, стр. 403–416.
 - Djuric, Ivana, "The Croatian diaspora in North America: Identity, ethnic solidarity, and the formation of a "Transnational National Community", *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol.17, No.1, 2003, стр. 113–130.

- Ђурић–Миловановић, Александра, „Мултикултурализам и религијски плурализам: Румуни назарени као мањина мањине у Војводини“, *Религија и толеранција*, Vol. VIII, No. 14, јул – децембар 2010, стр. 357–374.
- Ђурковић, Миша, „Национални идентитет и либерална демократија“, Предговор у: Јасел Тамир, *Либерални национализам*, „Филип Вишњић“, Београд, 2002, стр. 5–15.
- Einstein, Albert, *Mein Weltbild*, Zweite Auflage, Querido Verlag, Amsterdam, 1934.
- Ejodus, Filip, Subotić, Jelena, "Kosovo as Serbia's sacred space: Governmentality, pastoral power and sacralization of territories", у: Gorana Ognjenovic, Jasna Jozelic (eds.), *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, Palgrave Macmillan, US, 2014, стр. 159–184.
- Elgie, Robert (ed.), *Semi-Presidentialism in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- "ЕТА", одредница у: *Encyclopedia Britannica online*, <https://www.britannica.com/topic/ETA> (18/08/2017).
- "Ethnocultural portrait of Canada highlight tables, 2006 Census", *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.ca/census-recensement/2006/dp-pd/hlt/97-562/pages/page.cfm?Lang=E&Geo=PR&Code=01&Table=2&Data=Count&StaptRec=1&Sort=3&Display=All&CSDFilter=5000>, 06.10. 2010 (04/10/2017).
- „Етноцентризам“, одредница у: *Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, online издање, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18525> (22/04/2017).
- „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Канцеларије за европске интеграције Владе РС, децембар 2014, https://www.mpravde.gov.rs/files/javno_mnjenje_decembar%202014.pdf (10/02/2019).
- „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Канцеларије за европске интеграције Владе РС, децембар 2011,

http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/prezentacija_ijm_final_jan2012.pdf
(25/04/2012).

- „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Министарства за европске интеграције Владе РС, децембар 2018, http://www.mei.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_decembar2018.pdf (14/04/2019).
- „Европска оријентација грађана Србије – трендови“, истраживање јавног мњења Канцеларије за европске интеграције Владе РС, јул 2013, www.seio.gov.rs/dokumenta/nacionalna_dokumenta.200.html (27/08/2013).
- Fan, Ying, "Branding the nation: What is being branded?", *Journal of Vacation Marketing*, Vol. 12, No. 1, 2006, стр. 5–14.
- Fishkin, James S, „Ostvariti deliberativnu demokratiju: Virtuelne i mogućnosti licem u lice“, *Politička misao*, Vol. XLV, br. 3–4, 2008, стр. 7–26.
- Fitzpatrick, Kathy, "The collapse of American public diplomacy" (Paper for International Studies Association Annual Meeting, 26 March 2008), Public Diplomacy Alumni Association (PDAA), <http://www.publicdiplomacy.org/94.htm>, 30 March 2008 (20/12/2018).
- Franceško, M., Kodžopeljić, J., Mihić, V., "European Identity in Serbia and Montenegro", *Психологија*, Vol. 38, бр. 2, 2005, стр. 149–166.
- Фридрих, Карл Ј, „Традиција и ауторитет“ (Friedrich, Carl J., *Tradition and Authority*, Macmillan, London, 1972), прев. Петар Вујчин, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија – хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 255–286.
- Фром, Ерих, *Здраво друштво*, „Рад“, Београд, 1963.
- Fromm, Erich, *Človekovo srce: Njegov demon dobrega in zla*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1987.
- Gačanović, Ivana, „Kultura i identitet kao politički neizbežni koncepti: Preludijum za prilagođavanje antropološke debate o multikulturalizmu političkoj realnosti“, *Čemu?*, god. IX, бр. 18/19, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010, стр. 230–251.

- Гајић, Александар Саша, „Само паметна моћ има будућност“ (Приказ књиге: Џозеф Нај, *Будућност моћи*, „Архипелаг“, Београд, 2012), *Летопис Матице српске*, књ. 491, свеска 1–2/13, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 209–212.
- Galeotti, Anna Elisabetta, "Citizenship and equality: The place for toleration", *Political Theory*, Vol. 21, No. 4. 1993, стр. 585–605.
- Galeotti, Anna Elisabetta, "Identity, difference, toleration", у: John S. Dryzek, Bonnie Honig, Anne Phillips (eds.), *The Oxford Handbook of Political Theory*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 564–580.
- Gallagher, Michael, "The Republic of Ireland: The Single Transferable Vote in action", у: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005, стр. 72–74.
- Galston, William A., *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Diversity in the Liberal State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Galtung, Johan, *A Peace Theory: Building Direct – Structural – Cultural Peace*, TRANSCEND University Press, 2012, <https://www.transcend.org/#tup> (10/02/2018).
- Galtung, Johan, Fischer, Dietrich, *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research*, Springer, New York, Dordrecht, London, 2013.
- Galtung, Johan, "Introduction: Peace by peaceful conflict transformation – the TRANSCEND approach", у: Charles Webel and Johan Galtung (eds.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*, Routledge, London, New York, 2007, стр. 14–32.
- Галтунг, Јохан, *Мирним средствима до мира: Мир и сукоб, развој и цивилизација*, „Службени гласник“/ Југоисток XXI, Београд, 2009.
- Galtung, Johan, *Transcend and Transform: An Introduction to Conflict Work*, Pluto Press/Transcend, London, 2004.
- Galtung, Johan, "TRANSCEND International's Statement concerning the label of anti-Semitism against Johan Galtung", May 2, 2012, [https://www.transcend.org/galtung/statement-may-2012/\(10/02/2018\)](https://www.transcend.org/galtung/statement-may-2012/(10/02/2018)).
- Gamlen, Alan, "Diaspora institutions and diaspora governance", *International Migration Review*, Vol. 48, No. S1 (Special Issue:

- "International Migration in the 21st Century: Advancing the Frontier of Scholarship and Knowledge"), 2014, стр. S180–S217.
- Gamlen, Alan, "Mixing Methods in Research on Diaspora Policies", у: Carlos Vargas-Silva (ed.), *Handbook of Research Methods in Migration*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2012, стр. 319–341.
 - Гатман, Ејми (ур.), *Мултикултурализам: Испитивање политике признања*, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 2003.
 - Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*, књига три (1827–1835), 146 издање Задужбине И. М. Коларца, Нова штампарија „Давидовић“, Београд, 1912.
 - Gellner, Ernest, "The Coming of nationalism and its interpretation: The myths of nation and class", у: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation*, Verso, London, 1996, стр. 98–145.
 - Gelner, Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Matica srpska, Novi Sad, 1997.
 - Gilmore, Fiona, "A country – can it be repositioned? Spain – the success story of country branding", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, Issue 4–5, 2002, стр. 281–293.
 - GMI: *How the World Sees the States, The Anholt State Brands Index*, 2006, http://www.pdc.us/pdf/praise-pubs/anholt-state-brands-index_2006.pdf (15/10/2011).
 - Гоати, Владимир, „Политичке партије“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 849–858.
 - Gold, John R, Ward, Stephen V. (eds.), *Place Promotion: The Use of Publicity and Marketing to Sell Towns and Regions*, John Wiley and Sons, Chichester, 1994.
 - Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998.
 - Голубовић, Загорка, „Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 51–70.
 - Goodin, Robert E. (ed.), *The Theory of Institutional Design*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

- Goodin, Robert E., 'Institutions and their design', у: Robert E. Goodin (ed.), *The Theory of Institutional Design*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, стр. 1–53.
- Goodin, Robert E., Tilly, Charles (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis (The Oxford Handbooks of Political Science*, general editor: Robert E. Goodin), Oxford University Press, Oxford, New York, 2006.
- Грчић, Мирко, „Балкан као културни субконтинент Европе“, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 85, бр. 1, 2005, стр. 209–218.
- Грчић, Мирко, „Цвијићева перцепција географског положаја Србије“, *Гласник Српског географског друштва*, Свеска LXXXVIII, бр. 2, 2008, стр. 3–12.
- Грчић, Мирко, Грчић, Љиљана, „Проблеми и перспективе географског образовања у Србији“, *Глобус*, бр. 35, 2015, стр. 165–174.
- „Grčka“, одредница у: *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23212> (19/05/2020).
- *Greece Demographics Profile 2019*, https://www.indexmundi.com/greece/demographics_profile.html (19/05/2020).
- "Greece", одредница у: *Encyclopedia of the Nations*, <https://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Greece.html> (19/05/2020).
- Gregory, Bruce, "Mapping Smart Power in Multi-Stakeholder Public Diplomacy/Strategic Communication", Paper presented at the New Approaches to US Global Outreach Conference, Institute for Public Diplomacy and Global Communication, George Washington University, October 5, 2009; транскрипт на веб-сајту PDAA (Public Diplomacy Alumni Association): <https://pdaa.publicdiplomacy.org/?p=52> (20/12/2018).
- Gregory, Bruce, "Public diplomacy: Sunrise of an academic field", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, 2008, стр. 274–290.
- Grewel, Baljit, *Johan Galtung: Positive and Negative Peace*, School of Social Science, Auckland University of Technology, 2003.

- Groutsis, Dimitria, Ng, Eddy S, Ozturk, Mustafa Bilgehan , "Cross-cultural and diversity management intersections: Lessons for attracting and retaining international assignees", у: Mustafa Özbilgin, Dimitria Groutsis, William Harvey (eds.), *International Human Resource Management*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, стр. 23–46.
- Gunther, Richard, Diamond, Larry, "Species of political parties: A new typology", *Party Politics*, Vol. 9, No. 2, 2003, стр. 167–199.
- Gurr, Ted Robert, "A risk assessment model of ethno-political rebellion", у: John L. Davies, Ted Robert Gurr (eds.), *Preventive Measures: Building Risk Assessment and Crisis Early Warning Systems*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc, Lanham, Maryland, 1998, стр. 15–26.
- Gurr, Ted Robert, *Minorities at Risk Dataset*, Center for International Development and Conflict Management, College Park, MD, 1999.
- Gurr, Ted Robert, *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century*, US Institute of Peace Press, Washington D.C, 2000.
- Gurr, Ted Robert (with contributions by Barbara Harff, Monty G. Marshall and James R. Scarritt), *Minorities at Risk: A Global View of Ethno-political Conflicts*, US Institute of Peace Press, Washington D.C, 1993.
- Гвозденов, Светлана, Ђуран, Даринка, „Министарство вера и дијаспоре Република Србија“, октобар 2011, http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/JHA36338_Serbia_13%20Oct%202011_Darinka%20Djuran.pdf (10/03/2023).
- Habermas, Jiergen, "Citizenship and national identity: Some reflections on the future of Europe", у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (eds.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995, стр. 333–343.
- Хабермас, Јирген, „Европска национална држава под притиском глобализације“, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII, бр. 3–4, 2000, стр. 140–150.
- Хабермас, Јирген, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.

- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, Vol. 1, No. 1, Apr. 1994, стр. 1–10.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", у: Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996, стр. 21–30.
- Hague, Rod, Harrop, Martin, *Comparative Government and Politics*, Palgrave, New York, 2001.
- Хајек, Фридрих фон, „Облици рационализма“, у: Фридрих фон Хајек, *Студије из филозофије, политике и економије*, Paideia, Београд, 2002, стр. 17–33.
- Held, David, *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990; исто и: Held, David, *Models of Democracy* (second edition), Stanford University Press, Stanford, CA, 1996.
- Hall, Derek, "Brand development, tourism and national identity: The re-imaging of former Yugoslavia", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, April 2002, стр. 323–334.
- Hall, Derek, "Branding and national identity: The case of Central and Eastern Europe", у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, revised second edition, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004, стр. 111–127.
- Hall, Peter A, Taylor, Rosemary C. R, "Political Science and the three New Institutionalisms", *Political Studies*, Vol. 44, No. 5, December 1996, стр. 936–957.
- Халперн, Катрин, Руано-Борбалан, Жан-Клод (прир.), *Идентитет(и): Појединац, група, друштво* (2004), прев. са француског Станко Џефердановић, Clío, Београд, 2009.
- Халперн, Катрин, „Треба ли престати да се говори о идентитету?“, у: Катрин Халперн, Жан-Клод Руано-Борбалан (прир.), *Идентитет(и): Појединац, група, друштво* (2004), прев. с француског Станко Џефердановић, Clío, Београд, 2009, стр. 17–27.
- Хантингтон, Семјуел П, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, Романов, Бања Лука, 2000.
- Harrison, Lawrence E., Huntington, Samuel P. (eds.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000.

- Harrison, Lawrence E., "Introduction: Why culture matters", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (eds.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000, стр. xvii–xxxiv.
- Harrison, Lawrence E., "Promoting progressive culture change", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (eds.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000, стр. 296–308.
- Hart, Justin, *Empire of Ideas: The Origins of Public Diplomacy and the Transformation of US Foreign Policy*, Oxford University Press, New York, 2013.
- Harvie, Christopher, *Scotland and Nationalism: Scottish Society and Politics, 1707 to the Present*, Routledge, Abingdon, Oxfordshire, 2004.
- Хауард, Марк М., *Слабости цивилног друштва у посткомунистичкој Европи (The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe)*, прев. Љиљана Николић, Грађанске иницијативе, Београд, 2008.
- Hay, Colin, "Construtivist Institutionalism", у: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 56–74.
- Hay, Colin, Lister, Michael, Marsh, David (eds.), *The State: Theories and Issues*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire; New York, 2006.
- Held, David, *Models of Democracy*, second edition, Stanford University Press, Stanford, CA, 1996.
- Heller, Agnes, "Paradox of the European national state and the stranger", *Casa della Cultura*, 17 Novembre 2015, <https://www.casadellacultura.it/170/paradox-of-the-european-nation-state-and-the-stranger> (15/09/2022).
- Херман, Едвард, Мекчесни, Роберт, *Глобални медији — нови мисионари глобалног капитализма*, Клио, Београд, 2004.

- Herz, John H, "Idealist internationalism and the security dilemma", *World Politics*, Vol. 2, No. 2, 1950, стр. 157–180.
- Hindmoor, Andrew, "Rational Choice", у: David Marsh, Gerry Stoker (eds.), *Theory and Methods in Political Science* (third edition), Palgrave Macmillan, Basingstoke, U.K, 2010, стр. 42–59.
- Hirsch, Paul M, Lounsbury, Michael, "Ending the family quarrel: Towards a reconciliation of 'Old' and 'New' Institutionalism", *American Behavioral Scientist*, Vol. 40, No. 4, 1997, стр. 406–418.
- Hitchcock, David I, *Making U.S. Public Diplomacy Work*, Public Diplomacy Alumni Association (PDAA), <http://www.publicdiplomacy.org/104.htm>, 21 March 2009 (20/12/2018).
- Хобсбаум, Ерик, *Нације и национализам од 1780: Програм, мит, стварност*, „Филип Вишњић“, Београд, 1996.
- Hobsbawm, Eric J., Ranger, Terence O., *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2012.
- Hobsbawm, Eric, "Nationalism in the late twentieth century", у: Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, стр. 163–192.
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Hopkins, Nick, Moore Christopher, "Categorizing the neighbors: Identity, distance, and stereotyping", *Social Psychology Quarterly*, Vol. 64, No. 3, 2001, стр. 239–252.
- Horowitz, Donald, *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley, CA, 1985.
- Horowitz, Donald L., "Electoral systems: A primer for decision makers", *Journal of Democracy*, Vol. 14, No. 4, 2003, стр. 115–127.
- Horowitz, Donald, *The Deadly Ethnic Riot*, University of California Press, Berkeley, CA, 2000.
- Хрњица, Сулејман, „О националном идентитету“, *Дијалог*, бр. 1–2/96, тема броја: „Демократски процеси и етнички односи“, Фонд Демократски центар, Београд, 1996.

- Hroch, Miroslav, „Nationalism and national movements: Comparing the past and the present of Central and Eastern Europe“, *Nations and Nationalism*, Vol. 2, No. 1, 1996, стр. 35–44.
- Huijgh, Ellen, "Changing tunes for public diplomacy: Exploring the domestic dimension", *The Journal of Public Diplomacy*, Vol. 2, No. 1, 2013, стр. 62–73.
- Huijgh, Ellen, "Public diplomacy's domestic dimension in the European Union", у: Mai'a K. Davis Cross, Jan Melissen (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave Macmillan, US, 2013, стр. 57–84.
- Huijgh, Ellen, "The future of sub-state public diplomacy", *Public Diplomacy Magazine*, Issue 8/2012: *Innovations in Public Diplomacy*, Association of Public Diplomacy Scholars (APDS), University of Southern California, Summer 2012, стр. 23–30.
- Huijgh, Ellen, "The public diplomacy of federated entities: Examining the Quebec model", *The Hague Journal of Diplomacy*, Vol. 5, No. 1–2, 2010, стр. 125–150.
- Huntington, Samuel P, "Foreword: Cultures count", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (ed.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000, стр. xiii—xvi.
- Huntington, Samuel P, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1968.
- Ичевић, Душан, *Куда иде нација: Интеграл нације и синдром национализма*, НИО „Универзитетска ријеч“, Центар за марксистичко образовање „Милун Божовић“, Титоград, 1986.
- Илић, Снешка, „Ка мултикултуралном грађанству“, *Bosna Franciscana*, 33/2010, https://www.academia.edu/14255837/Ka_multikulturalnom_gradjanstvu (11/12/2019).
- Илић, Снешка, „Окована Европа“, у: Алпар Лошонц и Драган Проле (прир.), *Апорије мултикултурализма*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2012, стр. 81–90.
- Ilić, Vladimir, *Sociological Study of the Political Subsystem in Yugoslavia*, Open Society Institute, Budapest, 1999.

- Immergut, Ellen M, "Institutional constraints on policy", у: Michael Moran, Martin Rein, Robert E. Goodin (eds.), *The Oxford Handbook of Public Policy*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 557–571.
- "Immigration and ethnocultural diversity in Canada", *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/as-sa/99-010-x/99-010-x2011001-eng.cfm> (05/10/2017).
- Inglehart, Ronald, "From class-based to value-based politics", у: Peter Mair (ed.), *West European Party Systems* (Oxford Readings in Politics and Government, gen. eds. Vernon Bogdanor and Geoffrey Marshall), Oxford University Press, Oxford, 1990, стр. 266–282.
- Inglehart, Ronald, "The nature of value change ", у: Peter Mair (ed.), *West European Party Systems* (Oxford Readings in Politics and Government, gen. eds. Vernon Bogdanor and Geoffrey Marshall), Oxford University Press, Oxford, 1990, стр. 247–252.
- „Институционалне промене“, <http://www.ekof.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2014/05/Institucionalne-promene.pdf> /, 2014 (13/07/2015).
- *Institutional Accommodation and the Citizen: Legal and Political Interaction in a Pluralist Society* (Trends in Social Cohesion No. 21), Council of Europe, 2010.
- „Интеркултуралizam“, одредница у: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27631> (19/05/2021).
- Интервју с Хабермасом, „Рационалност и политика“, прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, бр. 1–4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 142–156.
- Ishiyama, John, Breuning, Marijke, "What's in a name? Ethnic party identity and democratic development in post-communist politics", *Party Politics*, Vol. 17, No. 2, 2011, стр. 223–241.
- Ishiyama, John, "Do ethnic parties promote minority ethnic conflict?", *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 15, No. 1, 2009, стр. 56–83.
- Ishiyama, John, "Ethnopolitical parties and democratic consolidation in post-communist Eastern Europe", *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 7, No. 3, 2001, стр. 25–45.

- *Изборна реформа у Србији: Зашто и како реформисати изборно законодавство?*, Центар за слободне изборе и демократију, Београд, фебруар 2017.
- Jackson, Steven J, Haigh, Stephen, "Between and beyond politics: Sport and foreign policy in a globalizing world", *Sport in Society*, Vol. 11, No. 4, 2008, стр. 349–358.
- Jaffe, Eugene D., Nebenzahl, Israel D., *National Image and Competitive Advantage: The Theory and Practice of Country-of-Origin Effect*, Copenhagen Business School Press, Frederiksberg, 2001.
- Јакшић, Божидар, Башић, Горан, *Уметност преживљавања: Где и како живе Роми у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2005.
- Јакшић, Миодраг, Ђуретић, Симон (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, Службени гласник, Београд, 2009.
- Јаничић, Бојан, Мухић, Владимир, Шакотић-Курбалија, Јелена, „Однос између европског и националног идентитета и ригидности као црте личности“, *Психологија*, Vol. 38, бр. 4, 2005, стр. 461–472.
- Јањић, Душан, „Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина“, *Гледишта*, 1–2/96, Универзитет у Београду, Београд, 1996, стр. 21–52.
- Јањић, Душан, *Речник „националистe“*, Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, Београд, 1988.
- Jasanoff, Sheila, "Technology as a site and object of politics", у: Robert E. Goodin, Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 745–763.
- Јазић, Александар, „Америчка јавна дипломатија у борби против тероризма“, *Нова српска политичка мисао*, <http://www.nspm.ps/savremeni-svet/americka-javna-diplomatija-u-borbi-protiv-terorizma.html?alphabet=l>, 11.09.2011 (23/12/2018).
- Jensen, Jody, Mislivetz, Ferenc (eds.), *Paradoxes of Transition*, Savaria University Press, Szombathely, 1993.

- Јевтовић, Зоран, „Култура и религије у глобалном псеудополису“, *Култура полиса: Часопис за неговање политичке демократске културе*, год. II, бр. 2–3/05, Нови Сад, 2005, стр. 343–365.
- Јоксимовић, Снежана (ур.), *Верска настава и грађанско васпитање у школама у Србији*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 2003.
- Јовановић, Деана, „Идентитет на продају: Конструкција националног идентитета за потребе туризма“, Гласник Етнографског института САНУ, *вол.* 56, бр. 1, 2008, стр. 101–114.
- Јовановић, Милан, „Дилеме и ограничења Србије у развоју регионалне демократије“, у: Мијат Дамјановић (ур.), *Нове регионалне политике и европска искуства (New Regional Policies and European Experiences)*, Мегатренд универзитет, ДЦ Графички центар, Београд, 2012, стр. 61–72.
- Јовановић, Милан, „Изборни праг и страначки систем“, у: Зоран Лутовац (ур.), *Политичке странке у Србији: Структура и функционисање*, Friedrich Ebert Stiftung, Институт друштвених наука, Београд, 2005, стр. 187–207.
- Јовановић, Милан, „Изборни систем локалне самоуправе у Србији – генеза, последице и идеје за реформу“, *Полис: Часопис за јавну политику*, бр. 9/15, Стална конференција градова и општина – Савез градова и општина Србије, Центар за јавну и локалну управу – Палго центар, Београд, јул 2015, стр. 04–11.
- Јовановић, Милан, „Изборни систем Србије – две деценије после“, у: Славиша Орловић (ур.) *Партије и избори у Србији: 20 година*, Фондација Friedrich Ebert Stiftung, Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2011, стр. 219–248.
- Јовановић, Милан, „Изборни систем Србије – шта и како мењати?“, у: Срећко Михаиловић (ур.), *Како до бољег изборног система*, Социјалдемократски клуб, ЦеСИД, Београд, 2006, стр. 50–70.
- Јовановић, Милан Н, *Обликовање изборне демократије: Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка, Бугарска, Румунија, Русија, Украјина*, Институт за политичке студије, Службени лист СЦГ, Београд, 2006.
- Јовановић, Милан Н, *Политичке институције у политичком систему Србије*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

- Јовановић, Милан, „Политички систем и институционални неред“, *Политичка ревија*, год. II, бр. 1/03, Институт за политичке студије, Београд, 2003, стр. 125–146.
- Јовановић, Милан, „Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, Национални демократски институт за међународне послове (NDI), Београд, 2011, стр. 21–30.
- Јовановић, Милан, „Странке националних мањина – право на политичко удруживање, динамика и приступ изборној арени“, у: Никола Младеновић, Петар Матић (ур.), *Тридесет година од обнове вишестраначја у Србији: Искуства и перспективе* (Зборник радова), Институт за политичке студије, Београд, 2022, стр. 114–133.
- Јовановић, проф. др Милан, Вучићевић, доц. др Душан, „Реформа изборног система Републике Србије“, Национална коалиција за децентрализацију, Београд, мај 2019, <https://nkd.rs/2019/05/09/sest-alternativnih-izbornih-modela/> (12/08/2020).
- Јовановић, Слободан, *О држави: Основи једне правне теорије*, ИК Геце Кона, Београд, 1922.
- Јовичић, Миодраг, „Регионализам“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 964–968.
- Јовичић, Миодраг, *Регионална држава – уставноправна студија*, Вајат, Београд, 1996.
- Јовичић, Миодраг, „Савремени федерализам“, у: исти аутор, *Савремени федерализам*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 7–277.
- Јовичић, Миодраг, *Устав регионалне државе Уједињених Српских Земаља – организација власти*, Вајат, Београд, 1996.
- Јовичић, Миодраг, „Увођење регионалне државе“, у: исти аутор, *Куда идеш Србијо? Хроника српско-југословенске уставности (1990–1994)*, „Драганић“, Београд, 1995, стр. 141–172.

- „Југоistočna Evropa: Regija koja dolazi“, *Analiza* 02/06, Radna grupa za političke analize, Vanjskopolitička inicijativa Bosne i Hercegovine, Sarajevo, jul 2006.
- Jung, Courtney, "Race, ethnicity, religion", у: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 360–375.
- Kaldor, Mary, "Nations and Globalisation", *Nations and Nationalism*, Vol. 10, No. 1/2, 2004, стр. 161–177.
- Kaneva, Nadia, "Meet the 'new' Europeans: EU accession and the branding of Bulgaria", *Advertising & Society Review*, Vol. 8, No. 4, 2007, стр. 1–16.
- Kaneva, Nadia, "Nation branding: Toward an agenda for critical research", *International Journal of Communication*, Vol. 5, 2011, стр. 117–141.
- Канингам, Френк, *Теорије демократије* (превео са енгл. Никола Крзнарић), „Филип Вишњић“, Београд, 2003.
- Кант, Имануел, „Одговор на питање: Шта је просвећеност“ (1784), у: *Ум и слобода: Списи из филозофије историје, права и државе*, Идеје, Београд, 1974, стр. 41–48.
- Капоторти, Франческо, *Права припадника етничких, верских и језичких мањина*, Југословенски комитет правника за људска права, Београд, 2001; енгл. издање: Capotorti, Francesco, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities* (1977), United Nations, New York, 1991.
- Kasapović, Mirjana, „Institucionalni dizajn – najkonjunkturija grana suvremene političke znanosti“, *Politička misao*, Vol. XLI, br. 1, 2004, стр. 102–114.
- Касезе, Антонио, *Самоодређење народа* (прев. с енглеског Слободан Дивјак), Службени гласник, Београд, 2011.
- Katznelson, Ira, "The doleful dance of politics and policy: Can Historical Institutionalism make a difference?", *American Political Science Review*, Vol. 92, No. 1 March 1998, стр. 191–197.

- Katz, Richard S., *Democracy and Election*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1997.
- Kearney, Hugh, "Four nations or one?", у: Bernard Crick (ed.), *National Identities: The Constitution of the United Kingdom*, The Political Quarterly Publishing Co. Ltd, Blackwell Publishers, Oxford, 1991, стр. 1–6.
- Keating, Michael (ed.), *Regions and Regionalism in Europe* (Series: International Library of Comparative Public Policy, Book 16), Edward Elgar Publishing Ltd, Cheltenham, UK, 2005.
- Keating, Michael, „Is there a regional level of government in Europe?“, у: Patrick Le Galès, Christian Lequesne (eds.), *Regions in Europe: The Paradox of Power* (European Public Policy Series), Routledge, London, 1998, стр. 8–21.
- Keating, Michael, *Nations against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, Palgrave Macmillan, New York, 2001.
- Кецмановић, Душан, *Етничка времена*, Библиотека XX век, Београд, 2001.
- Кедури, Ели, *Национализам*, ЦИД, Подгорица, 2000.
- Керн, Соерен, „Велика европска миграциона криза“ (Soeren Kern, "Europe's Great Migration Crisis", Gatestone Institute, International Policy Council, July 12, 2015), прев. са енгл. Небојша Вуковић, *Нова српска политичка мисао*, 22. јул 2015, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/velika-evropska-migraciona-kriza.html> (10.08.2015).
- Kidd, Bruce, "A new social movement: Sport for development and peace", *Sport in Society*, Vol. 11, No. 4, 2008, стр. 370–380.
- Кимлика, Вил, „Етнички односи и западна политичка теорија“, *Хабитус*, бр. 1/99, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 1999, стр. 17–69.
- Кимлика, Вил, Опалски, Магда (ур.), *Може ли се извозити либерални плурализам? Западна политичка теорија и етнички односи у Источној Европи*, Београдски центар за људска права, Београд, 2002.

- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић“, Београд, 2003.
- Киш, Јанош, „Грађење нације и иза тога“, у: Вил Кимлика, Магда Опалски (ур.), *Може ли се извозити либерални плурализам? Западна политичка теорија и етнички односи у Источној Европи*, Београдски центар за људска права, Београд, 2002, стр. 199–216.
- Кларк, Кристофер, *Месечари: Како је Европа кренула у рат 1914*, Хеликс, Смедерево, 2014.
- Klein, Jill Gabrielle, Ettenson, Richard, Morris, Marlene D, "The animosity model of foreign product purchase: An empirical test in the People's Republic of China", *Journal of Marketing*, Vol. 62, No. 1, 1998, стр. 89–100.
- Кнежевић, Милош, *Евроскептицизам: 111 евроскептичких фрагмената*, Заслон, Београд, 2008.
- Кнежевић, Милош, „Где је Европа“, *Национални интерес*, год. 4, бр. 1, 2008, стр. 125–166.
- Кнежевић, Милош, *Парадигма распада*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Кнежевић, Милош, „Транзит – транзиција – трансформација: Претемељење државе не-државе на 'Три Т' подручју“, у: Владимир Н. Цветковић (прир.), *(Ре)конструкција институција: Годину дана транзиције у Србији* (Зборник радова са научног скупа), Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2002, стр. 121–140.
- Кнежић, Бранислава, Видановић, Војин, „Проблеми азиланата у Србији“, *Српска политичка мисао*, год. XVIII, вол. 34, бр. 4, 2011, стр. 421–440.
- Којић, Александра *et al*, *Информативни приручник за дијаспору*, друго измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2009.
- Колозова, Катерина, „Идентитет (јединства) у изградњи: О смрти 'Балкана' и рођењу 'Југоисточне Европе'“ ("Identity /of unity/ under construction: On the death of the 'Balkans' and the birth of 'Southeast Europe'"), у: Душан И. Бјелић, Обрад Савић (ур.), *Балкан као*

метафора: Између глобализације и фрагментације, Београдски круг, Београд, 2003, стр. 295–306.

- Комшић, Јован *Дилеме демократске нације и аутономије – огледи о политичкој транзицији у Србији*, Службени гласник, Београд, PHILIA, Нови Сад, 2006.
- Комшић, Јован, „Историјско-етнички расцепи и политичка прегруписавања у Србији“, у: Јован Комшић, Драгомир Пантић, Зоран Ђ. Славујевић, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Friedrich Ebert Stiftung, Институт друштвених наука, Београд, 2003, стр. 17–94.
- Комшић, Јован, „Криза и политички контекст децентрализације и регионализације у Републици Србији“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози* (Зборник научно-истраживачких радова), Центар за регионализам, Нови Сад, 2012, стр. 47–80.
- Комшић, Јован, Пантић, Драгомир, Славујевић, Зоран Ђ, *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, Friedrich Ebert Stiftung, Институт друштвених наука, Београд, 2003.
- Комшић, Јован, *Принципи европског регионализма*, Асоцијација мултиетничких градова Југоисточне Европе – Philia, Нови Сад, 2007.
- Комшић, Јован, *Шансе интеркултурализма и искушења етнодемократије*, Отворени универзитет, Суботица, 1997.
- „Коначни резултати – Попис 2013: Националност 2013“, *Статистика*, Република БиХ, <http://www.statistika.ba/> (25/05/2020).
- Кораћ, Срђан, „Вишенационалне државе – конститутивни изазови: Случај Шкотске“, *МП*, Vol. LX, бр. 2–3, 2008, стр. 368–400.
- Kostadinova, Tatiana, "Ethnic and women's representation under mixed election systems", *Electoral Studies*, Vol. 26, No. 2, 2007, стр. 418–431.
- Kotler, Philip, Gertner, David, "Country as brand, product, and beyond: A place marketing and brand management perspective", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, 2002, стр. 249–261.

- Kotler, Philip, Gertner, David, "Country as brand, product and beyond: A place marketing and brand management perspective", у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, revised second edition, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004, стр. 40–56.
- Ковачевић, Брацо, Вејновић, Душко (ур.), *Конфликти* (Зборник радова са научног скупа: „Конфликти и стратегија решавања конфликта у Републици Српској и Босни и Херцеговини“), Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбедносна, социолошка и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2012.
- „Кредитни рејтинг Републике Србије“, Народна банка Србије, https://www.nbs.rs/internet/cirilica/18/18_3/18_3_2/index.html (19/04/2017).
- Кривокапић, Борис, „Критички осврт на концепт разликовања тзв. аутохтоних и алохтоних мањина“, у: Борис Кривокапић (ур.), *Закон о заштити националних мањина* (Стручна расправа поводом преднацрта закона о заштити националних мањина, одржана у Београду 20.9.2001), Институт за упоредно право, Београд, 2002, стр. 55–87.
- Кривокапић, Борис, „Новији билатерални уговори закључени на тлу Европе, од значаја за заштиту мањина“, *Правни живот*, бр. 13/2009, стр. 995–1022.
- Кривокапић, Борис, „Заштита мањина између два светска рата – осврт на неке посебне случајеве“, *Међународни проблеми*, Vol. LVII, бр. 1–2, март 2005, стр. 100–120.
- Кривокапић, Борис, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004.
- Кривокапић, Борис, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004.

- Кубурић, проф. др Зорица, „Веронаука у Србији – резултати истраживања“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 345–352.
- Kukathas, Chandran, "Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference", *Political Theory*, Vol. 26, Issue 5, 1998, стр. 686–699.
- Кузмановић, Бора, „Ретрадиционализација политичке културе“, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998, стр. 257–284.
- Kymlicka, Will (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1995.
- Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, Oxford, 1995; такође и издање на српском: Вил Кимлика, *Мултикултурално грађанство: Либерална теорија мањинских права*, Центар за мултикултурализам, Нови Сад, 2002.
- Kymlicka, Will, Norman, Wayne (eds.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Kymlicka, Will, "The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and accommodation in diverse societies", *International Social Science Journal*, 61(199), November 2010, UNESCO, Blackwell Publishing Ltd., Oxford, UK, Malden, MA, 2010, стр. 97–112.
- Laakso, Markku, Taagepera, Rein, "'Effective' number of parties: A Measure with application to West Europe", *Comparative Political Studies*, Vol. 12, No. 1, April 1979, стр. 3–27.
- Lane, Jan-Erik, Ersson, Svante, *The New Institutional Politics: Performance and Outcomes*, Routledge, London and New York, 2000.
- Лане, Јан-Ерик, Ершон, Сванте, „Шта је институција?“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 151–166.
- Landes, David, "Culture makes almost all the difference", у: Lawrence E. Harrison, Samuel P. Huntington (eds.), *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*, Basic Books, New York, 2000, стр. 2–13.

- La Porte, Teresa, "City public diplomacy in the European Union", у: Mai'a K. Davis Cross, Jan Melissen (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work*, (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave Macmillan, US, 2013, стр. 85–111.
- Ластих, Петар, „О Србима у Мађарској“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 29–37.
- Лазаревић, Гордана, Кнежевић, Иван, Божић, Реља, *Прекогранична сарадња*, Friedrich Ebert Stiftung, Европски покрет у Србији, Београд, 2011.
- Lederach, John Paul, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press, Washington D.C, 1997.
- Lægaard, Sune, "Liberal nationalism and the nationalisation of liberal values", *Nations and Nationalism* Vol. 13, No. 01, 2007, стр. 37–55.
- Le Galès, Patrick, Lequesne, Christian (eds.), *Regions in Europe: The Paradox of Power* (European Public Policy Series), Routledge, London, 1998.
- Леротић, Звонко, Приказ књиге: Seymour Martin Lipset, *Политички човек* (Рад, Београд, 1969), *Ревизија за социологију*, vol. 1, бр. 1, 1971, стр. 82–86.
- Lewis, Samuel W., "Foreword", у: Ted Robert Gurr (with contributions by Barbara Harff, Monty G. Marshall and James R. Scarritt), *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, US Institute of Peace Press, Washington D.C, 1993, стр. VII–VIII.
- Leydet, Dominique, "Citizenship", у: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Fall 2017 Edition, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/citizenship/> (22/03/2022).
- Lijphart, Arend, "Constitutional design for divided societies", *Journal of Democracy*, Vol. 15, No. 2, 2004, стр. 96–109.
- Lijphart, Arend, "Democratization and constitutional choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland 1989–1991", *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 4, No. 2, 1992, стр. 207–223; исто: Lijphart, Arend, *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia*,

- Hungary, and Poland, 1989–1991*, Wissenschaftszentrums Berlin für Sozialforschung (WZB), Berlin, December 1991, FS III 92–203, <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/1992/iii92-203.pdf> (10/08/2019).
- Lijphart, Arend, Grofman, Bernard (eds.), *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives (American Political Parties and Elections*, gen. editor Gerald M. Pomper), Praeger Publishers (copublished with the Eagleton Institute of Politics, Rutgers University), New York, 1984.
 - Lijphart, Arend, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-six Countries*, Yale University Press, New Haven and London, 1999; издање на српском језику: Lijphart, Arend, *Modeli demokrtaije*, CID, Podgorica, 2003.
 - Lijphart, Arend, Waisman, Carlos Horacio (eds.), *Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America*, Westview Press, Boulder, Colo., 1996.
 - Линц Хуан, Степан, Алфред, *Демократска транзиција и консолидација: Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*, „Филип Вишњић“, Београд, 1998.
 - Linz, Juan J, Stepan, Alfred, "Towards consolidated democracies", *Journal of Democracy*, Vol. 7, No. 2, 1996, стр. 14–33.
 - Lippmann, Walter, *Public Opinion* (originally published: Harcourt, Brace and Company, New York, 1922), Dover Publications, inc., Mineola, New York, 2004.
 - Lipset, Seymour Martin, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Doubleday, Garden City, NY, 1960; исто: Липсет, Сејмор Мартин, *Политички човек: Друштвена основа политике*, „Рад“, Београд, 1969.
 - Lipset, Seymor Martin, Rokkan, Stein, "Cleavage structures, party system, and voter alignments", у: Peter Mair (ed.), *West European Party Systems* (Oxford Readings in Politics and Government, gen. eds. Vernon Bogdanor and Geoffrey Marshall), Oxford University Press, Oxford, 1990, стр. 91–138.
 - Лончар, Јелена, „Изборна формула и репрезентација мањина“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, Национални демократски

институт за међународне послове (NDI), Београд, 2011, стр. 137–149.

- Лончар, Јелена, „Политике идентитета и квалитет живота у изборној кампањи политичких странака 2012.“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић, Јелена Лончар и Ана Стојиљковић, *Јавне политике у изборној понуди: Избори и формирање власти у Србији 2012. године*, Фондација Конрад Аденауер Стифтунг, Београд, 2012, стр. 73–92.
- Lord, Carnes, "The past and future of public diplomacy", *Orbis*, Vol. 42, No. 1/98, Foreign Policy Research Institute, Philadelphia, Winter 1998, стр. 49–73.
- Лошонц, Алпар, „Да ли смо у епохи после мултикултурализма“, у: Душко Радосављевић, Мирослав Кевежди и Ева Вукашиновић (ур.), *Национални савети националних мањина и култура 2* (зборник радова), Завод за културу Војводине, Покрајински омбудсман АП Војводине, Нови Сад, 2015, стр. 7–25.
- Лошонц, Алпар, „Културна плуралност: Апотеоза различитости или пракса прихватања“, *Нова српска политичка мисао* (тема броја: „Мултикултурализам“), Vol. VIII, No. 1–4, 2001, стр. 7–23.
- Лошонц, Алпар, Проле, Драган (прир.), *Апорије мултикултурализма*, Mediterran Publishing, Нови Сад, 2012.
- Luard, Evan (ed.), *The International Protection of Human Rights*, Frederick A. Praeger, New York and Washington, 1967.
- Lukač Zoranić, Amela, Ivanović, Aleksandar R, *Intercultural Education as a Factor of Peace Building and Maintaining of Security* (*Интеркултурално образовање као фактор изградње мира и очувања безбедности*), http://www.academia.edu/7477376/INTERCULTURAL_EDUCATION_AS_A_FACTOR_OF_PEACE_BUILDING_AND_MAINTAINING_OF_SECURITY (11/04/2018).
- Лутовац, Зоран (ур.), *Политичке странке у Србији: Структура и функционисање*, Friedrich Ebert Stiftung, Институт друштвених наука, Београд, 2005.
- Љајић, Расим, „Предговор“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1–3, Министарство

- СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, стр. 3.
- Macartney, C. A., "League of Nation's Protection of Minority Rights", у: Evan Luard (ed.), *The International Protection of Human Rights*, Frederick A. Praeger, New York and Washington, 1967, стр. 22–37.
 - Macartney, Carlile A., *National States and National Minorities*, Oxford University Press, Humphrey Milford, London, 1934.
 - Mackenzie, William James Millar, "The Export of Electoral Systems", *Political Studies*, Vol. 5, No. 3, 1957, стр. 240–257.
 - Mackenzie, W. J. M. (William James Millar), *Political Identity*, St. Martin's Press, New York, 1978.
 - Mair, Lucy P., *The Protection of Minorities: The Working and Scope of the Minorities Treaties under the League of Nations*, Cristophers, London, 1928.
 - Mair, Peter (ed.), *West European Party Systems* (Oxford Readings in Politics and Government, gen. eds. Vernon Bogdanor and Geoffrey Marshall), Oxford University Press, Oxford, 1990.
 - Мајнхоф, Улрике Хана, Триандафилиду, Ана (прир.), *Транскултурна Европа – Културна политика у Европи која се мења*, Сlio, Београд, 2008.
 - Максимовић, мр Искра, „Друштвене промене и настава религије у државним школама у Европи“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 353–358.
 - Максимиовић, мр Искра, „Нека нова размишљања о настави религије – религијска димензија интеркултуралног образовања у Европи“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 374–378.
 - *Managing Ethnic Conflict: The Kona Statement* (with a Preface by Allen Kassof and Livia B. Plaks, and an Introduction by Donald L. Horowitz), 1994,
<http://www.valerytishkov.ru/engine/documents/document2191.pdf>
(10/05/2022).

- Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Manor, Ilan, *The Digitalization of Public Diplomacy* (Palgrave MacMillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave MacMillan, 2019.
- Маравчић, Џошуа, *Императив америчког вођства: Изазов неоизолационизму*, БМГ, Београд, 2004.
- March, James G., Olsen, Johan P., *Democratic Governance*, Free Press, New York, 1995.
- March, James G., Olsen, Johan P., "Elaborating the 'New Institutionalism'", у: R. A. W. Rhodes, Sara A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 3–20; исто: Марч, Џејмс Г, Олсен, Јохан П, „Елаборирање 'новог институционализма'“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (ур.), *Институције и институционализам*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 247–263.
- March, James G., Olsen, Johan P., *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, Free Press, New York, 1989.
- March, James G., Olsen, Johan P., "The New Institutionalism: Organizational factors in political life", *American Political Science Review*, Vol. 78, No. 3, 1984, стр. 734–749.
- Маринковић, Вељко, Станишић, Ненад, Костић, Милан, „Потрошачки етноцентризам грађана Србије“, *Социологија*, вол. LIII, бр. 1, 2011, стр. 43–58.
- Markić Boban, Aleksandra (prir.), *Javna diplomacija: Imidž nacije i brendiranje*, Hanns-Seidel-Stiftung, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih i europskih poslova, Zagreb, 2012.
- Markić Boban, Aleksandra, „Predgovor“, у: Aleksandra Markić Boban (prir.), *Javna diplomacija: Imidž nacije i brendiranje*, Hanns-Seidel-Stiftung, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih i europskih poslova, Zagreb, 2012, стр. 6–7.
- Марковић, Ратко, *Федерација и Федерализам*, Ниш, 1988.
- Marsh, David, Stoker, Gerry (eds.), *Theory and Methods in Political Science* (third edition), Palgrave Macmillan, Basingstoke, U.K, 2010.

- Martinovic, Stjepo, "Branding Hrvatska — a mixed blessing that might succeed: The advantage of being unrecognisable", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, 2002, стр. 315–322.
- Massey, Doreen, *Space, Place, and Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1994.
- Матић, Милан, „Демократија“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 198–229.
- Матић, Милан (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Матић, Милан, „Етноцентризам“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 310–315.
- Матић, Милан, *Мит и политика: Расправа о основама политичке културе* „Радничка штампа“, Београд, 1984; друго допуњено издање: Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998.
- Матић, Милан, Подунавац, Милан, *Политички систем: Теорије и принципи*, ФПН, Београд, 1997.
- Матић, Милан, „Политичка култура“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 829–840.
- Матић, Милан, „Предговор“, у: Милан Н. Јовановић, *Обликовање изборне демократије: Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка, Бугарска, Румунија, Русија, Украјина*, Институт за политичке студије, Службени лист СЦГ, Београд, 2006, стр. 7–12.
- Матић, Милан, *Српска политичка традиција*, Институт за политичке студије, Београд, 1999.
- Матић, Петар, „Глобализација и национални идентитет“, *Српска политичка мисао*, год. 13, вол. 16, бр. 1–2, 2006, стр. 103–118.
- Матић, Петар, Мировић, Александра, „Локална самоуправа у контексту модернизације“, *Политичка ревија*, вол. 29, бр. 03, 2011, стр. 259–276.
- Матић, Петар, *Редизајнирање локалне самоуправе: Теоријски и упоредни оквир за модернизацију локалне самоуправе у Србији*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

- Матић, Петар, „Регионализам и територијална политика у Европи“, *Национални интерес*, vol. 14, бр. 2, 2012, стр. 41–57.
- Matsumoto, David (ed.), *The Handbook of Culture and Psychology*, Oxford University Press, Oxford, United Kingdom, 2001.
- Matsumoto, David, "Preface", у: David Matsumoto (ed.), *The Handbook of Culture and Psychology*, Oxford University Press, Oxford, United Kingdom, 2001, стр. viii–ix.
- McGarry, John, O'Leary, Brendan (eds.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, London, 1993.
- McGarry, John, O'Leary, Brendan, "Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict", у: John McGarry, Brendan O'Leary (eds.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, London, 1993, стр. 1–40.
- McLuhan, Marshall, "Biography/Personal Quotes", <https://www.imdb.com/name/nm0572956/bio> (11/12/2020).
- McRoberts, Kenneth, *Catalonia: Nation Building without a State*, Oxford, New York, 2001.
- Melander, Erik, "The geography of fear: Regional ethnic diversity, the security dilemma and ethnic war", *European Journal of International Relations*, Vol. 15, No. 1, March 1, 2009, стр. 95–124.
- Melissen, Jan (ed.), *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan, New York & London, 2005.
- Mesić, Milan, *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Meyer, John W, Rowan, Brian, "Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony", *The American Journal of Sociology*, Vol. 83, No. 2, 1977, стр. 340–363.
- Михаилеску, Винтила, „Балканизам духа“ ("Balkanism of the mind"), у: Душан И. Бјелић, Обрад Савић (ур.), *Балкан као метафора: Између глобализације и фрагментације*, Београдски круг, Београд, 2003, стр. 191–199.

- Михаиловић, Срећко (прир.), *Око избора 17* (Парламентарни избори у Републици Србији, 11. мај 2008. године), Центар за слободне изборе и демократију, Београда, 2008.
- Михаиловић, Срећко, „Старе и нове линије вредносно-идеолошког расцепа“, у: Срећко Михаиловић (прир.), *Око избора 17* (Парламентарни избори у Републици Србији, 11. мај 2008. године), Центар за слободне изборе и демократију, Београда, 2008, стр. 7–20.
- Михаиловић, Срећко (ур.), *Како до бољег изборног система*, Социјалдемократски клуб, ЦеСИД, Београд, 2006.
- Mihić V., Mihić, I., "European Identity in Norwegian Students", Саопштење на деветом Европском конгресу психологије (9th European Congress of Psychology), 2005; нав. према: Јаничић, Бојан, Мићић, Владимир, Шакотић-Курбалија, Јелена, „Однос између европског и националног идентитета и ригидности као црте личности“, *Психологија*, Vol. 38, бр. 4, 2005, стр. 461–472.
- Miladinović-Bogavac, Živanka, "National Minorities, with Special Opening Opinion in the Republic of Serbia" („Националне мањине, са посебним освртом на положај мањина у Републици Србији“), *Економика*, vol. 63, бр. 3/17, Друштво економиста „Економика“, Ниш, 2017, стр. 87–95.
- Miller, David I., *Citizenship and National Identity*, Polity Press, Cambridge, 2000.
- Милић, прим. др Душан, „Шта Србија никад не може заборавити“, Предговор у: Рудолф Арчибалд Рајс, *Чујте, Срби! Чувајте се себе* (треће издање), Партенон, Београдска књига, Београд, 2010, стр. 5–10.
- Милинковић, Бранко, Милинковић, Сања (прир.), *Националне мањине у међународном и југословенском правном поретку*, Међународна политика, Службени лист СРЈ, ФПН, Правни факултет, ИМПП, Београд, 1997.
- Милосављевић, Љубинко, Стевановић, Бранислав, Стојић, Гордана (ур.), *Традиција, модернизација, идентитети: Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа* (зборник са међународне научне конференције), Филозофски факултет –

Универзитет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2012.

- Милосављевић, Славомир, Радосављевић, Иван, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, 2000.
- Милошевић-Ђорђевић, Јасна, „Обележја националног идентитета у Србији“, *Национални интерес*, год. I, vol. 1, бр. 1/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 173–194.
- Милошевић, Зоран, Ђурић, Живојин (ур.), *Национални идентитет и међународне интеграције*, Институт за политичке студије, Београд, 2015.
- Милошевић, Зоран, Ђурић, Живојин (ур.), *Религија и национални идентитет* (зборник радова са истоимене међународне научне конференције), Институт за политичке студије, Београд, 2013.
- Милошевић, Зоран, Мировић, Александра, „Етно-конфесионални идентитет Срба у 'Дневном авазу' (за период од 23. јуна до 31. децембра 2012. године)“, у: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (ур.), *Религија и национални идентитет* (зборник радова са истоимене међународне научне конференције), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 205–244.
- *Minorities at Risk (MAR) Codebook*, Version 2/2009, Center for International Development and Conflict Management, University of Maryland, College Park, MD, 2009, http://www.cidcm.umd.edu/mar/data/mar_codebook_Feb09.pdf (27/07/2014).
- Миодраговић, Бојана, *Мултикултурализам: Успон и пад једне идеје*, Факултет политичких наука Универзитета у Бања Луци, Бања Лука, 2016.
- Мировић, Александра, „Етнички и/или грађански идентитет, традиција и/или модерност“, *Политичка ревија*, Vol. 18, бр. 04/2008, стр. 1383–1428.
- Мировић, Александра, „Глобализација: Ризици и могућности“, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 6, бр. 01/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 173–190.

- Мировић, Александра, „Хабермасов концепт конституционалног патриотизма“, *Политичка ревија*, vol. 14, бр. 2–4/07, Институт за политичке студије, Београд, 2007, стр. 527–548.
- Mirović, Aleksandra, "Institutional design of local self-government in the function of strengthening the political subjectivity of citizens" (Book review: Petar Matić, *Redesigning Local Self-Government: Theoretical and Comparative Framework for Modernisation of the Local Self-Government in Serbia*, IPS, 2012), *Serbian Political Thought*, Vol. 7, No. 1, 2013, стр. 105–110.
- Мировић, Александра, „Интеграција и дезинтеграција као паралелни процеси савремене глобализације“, у: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (ур.), *(Дез)интеграција држава и идентитет* (Зборник радова са међународног научног скупа), Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 67–100.
- Мировић, Александра, Интервју на тему југо-носталгије и евроинтеграција (разговор је водила Ержика Пап-Рељин), за емисију „Документ: Памтим само срећне дане“, ТВ Војводине, 23. фебруар 2010. год.
- Мировић, Александра, „Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва“, *Српска политичка мисао*, вол. 16, бр. 1–2, 2006, стр. 197–212.
- Мировић, Александра, „Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса“, *Српска политичка мисао*, год. XIV, Vol. 19, бр. 3–4/07, ИПС, Београд, 2007, стр. 95–112.
- Мировић, Александра, „Криза легитимности и престанак политичке облигације, или право и дужност грађанске непослушности“, *Српска политичка мисао*, вол. 27, бр. 1, 2010, стр. 109–132.
- Мировић, Александра, „Национални идентитет, национализам и либерална демократија: О теоријским контроверзама и идеолошко-политичким поделама“, *Српска политичка мисао*, вол. 21, бр. 03, 2008, стр. 187–210.
- Мировић, Александра, Матић, Петар, *Изазови и парадокси глобализације*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

- Mirović, Aleksandra, Matić, Petar, "Regional separatisms and independence referendums in Europe", *Serbian Political Thought*, Vol. 10, No. 2, 2014, стр. 179–192.
- Мировић, Александра, Милошевић, Зоран, „Медији уочи стогодишњице Великог рата: Компаративна анализа садржаја *Росијске газете*, *Дневног аваза*, новина *Дојче веле* и јавног сервиса *ВВС* (електронских издања) о Првом светском рату током прве половине 2014. године“, у: Живојин Ђурић, Милош Кнежевић (ур.), *Србија и политика великих сила 1914–2014* (зборник радова са научног скупа са међународним учешћем, одржаног 14. новембра 2014. у Београду), едиција *Расправе*, књ. 6, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 427–466.
- Мирович, Александра Милошевич, Зоран, „Реформа сербског језика Вука С. Караџича и еџ политические последствия“, *Вестник Череповецкого государственного университета*, No. 8 (69), Череповец, 2015, стр. 70–77.
- Мировић, Александра, „Нецивилно друштво и насиље у цивилном друштву“, *Политичка ревија*, вол. 9, бр. 04/05, ИПС, Београд, 2005, стр. 973–984.
- Мировић, Александра, *Оглед о грађанској непослушности: Редеофинисање савременог концепта грађанске непослушности и граница политичке облигације – случај Србије*, Службени гласник, Институт за политичке студије, Београд, 2011.
- Мировић, Александра, „О грађанској непослушности као елементу цивилне политичке културе“, *Политичка ревија*, вол. 24, бр. 02, 2010, стр. 1–20.
- Мировић, Александра, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Džona Kina (John Keane)“, *Политичка ревија*, Vol. 8, бр. 03/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005, стр. 937–956.
- Мировић, Александра, „Склоност Срба ка прихватању супра- и транснационалних идентитетских категорија: Југословенство и 'евроунијство'“, у: Момчило Суботић (ур.), *Српско питање на Балкану* (Зборник радова са истоименог научног скупа са међународним учешћем), Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 389–418.

- Мировић, Александра, Вучићевић, Душан, „Идентитетска подела као једна од основних линија расцепа у српском транзиционом друштву“, у: Љубинко Милосављевић, Бранислав Стевановић, Гордана Стојић (ур.), *Традиција, модернизација, идентитети: Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа* (зборник са међународне научне конференције), Филозофски факултет – Универзитет у Нишу, Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2012, стр. 313–333.
- Мировић, Александра, „Значај и одрживост националног идентитета у савременим глобализацијским и интеграционим процесима“, *Национални интерес*, год. VIII, vol. 13, бр. 1, 2012, стр. 79–109.
- Мировић Јанковић, Александра, Матић, Петар, „Политичке науке пред изазовом глобализације: Глобализација као тема и процес у српској политикологији – политикологија глобализације и глобализација политикологије“, *Српска политичка мисао* (тема броја: „Педесет година политичких наука у Србији и савремене политиколошке парадигме), год. XXVI, вол. 63, бр. 1/19, ИПС, Београд, 2019, стр. 97–113.
- Мишчевић, Тања, „Утицај одлука појединих типичних међународних организација на развој међународног права: Случај Уједињених нација“, *МП*, Vol. LXVIII, бр. 4, 2016, стр. 390–416.
- Митровић, Љубиша, Ђорђевић, Драгољуб Б, Тодоровић, Драган (ур.), *Култура мира и геокултура развоја Балкана: Теоријско-методолошке основе макро-пројекта „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“*, Институт за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2006.
- Митровић, Љубиша *et al*, „Геокултура развоја и култура мира у Србији и на Балкану у контексту савремених структурних промена“, у: Љубиша Митровић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (ур.), *Култура мира и геокултура развоја Балкана: Теоријско-методолошке основе макро-пројекта „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“*, Институт за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2006, стр. 19–39.

- Митровић, Љубиша, „Развој и евроинтеграција Балкана као претпоставка унапређења квалитета међуетничких односа и афирмације културе мира“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (ур.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 133–146.
- Митровић, Љубиша, Захаријевски, Драгана, Гавриловић, Данијела (ур.), *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2009.
- Младеновић, Никола, Матић, Петар (ур.), *Тридесет година од обнове вишестраначја у Србији: Искуства и перспективе* (Зборник радова), Институт за политичке студије, Београд, 2022.
- Modelski, George, *A Theory of Foreign Policy*, Pall Mall Press, London, 1962.
- „Мој Устав: Члан 22 – заштита људских и мањинских права“, Стручни коментар, <http://mojustav.rs/strucni-komentar-22/> (09/07/2022).
- Moran, Michael, Rein, Martin, Goodin Robert E. (eds.), *The Oxford Handbook of Public Policy*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006.
- Moren, Edgar, *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
- Морган, Најџел, Причард, Анет, Прајд, Роџер (eds.), *Дестинација као бренд*, Clio, Београд, 2015.
- Morgan, Nigel, Pritchard, Annette, "Meeting the destination branding challenge", у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, revised second edition, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004, стр. 59–78.
- Morgan, Nigel, Pritchard, Annette, Pride, Roger (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, revised second edition, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004.
- Morley, David, Robins, Kevin (eds.), *British Culture Studies: Geography, Nationality, and Identity*, Oxford University Press, New York, 2001.

- Morley, David, Robinson, Kevin, *Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*, Routledge, New York, 1995.
- Motyl, Alexander (editor-in-chief), *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1: *Fundamental Themes*, Academic Press, San Diego, London, 2001.
- Mowlana, Hamid, *Global Information and World Communication: New Frontiers in International Relations* (second edition), Sage Publications, London, 1997.
- Mulhall, Stephen, Swift, Adam, *Liberals and Communitarians*, Second Editions, Wiley-Blackwell, Oxford (UK), Malden (USA), 1996.
- Murray, Stuart, Pigman, Geoffrey Allen, "Mapping the relationship between international sport and diplomacy", *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, Vo. 17, No. 9, 2014, стр. 1098–1118.
- Murray, Stuart, *Sports-Diplomacy: A Hybrid of Two Halves*, Participant Paper, The International Symposium on Cultural Diplomacy, Berlin, May 11–15, 2011, Institute for Cultural Diplomacy (ICD), <http://www.culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/content/articles/participantpapers/2011-symposium/Sports-Diplomacy-a-hybrid-of-two-halves--Dr-Stuart-Murray.pdf> (4/11/2011).
- Мутавцић, Предраг, Kampouris, Anastassios, „Да ли је интеркултуралност заиста могућа на Балкану?“, у: *Интеркулт 2017*, вол. 2, Зборник 12 (зборник радова са Треће међународне конференције о интеркултурализму у образовању), Педагошки завод Војводине, Нови Сад, 2018, стр. 11–33.
- Nagel, Thomas, "Rawls on Justice", *Philosophical Review*, Vol. 82, No. 2, 1973, стр. 220–234.
- Нај, Џозеф С, *Будућност моћи*, „Архипелаг“, Београд, 2012.
- Nas, Peter J. M., De Groot, Marlies, Schut, Michelle, „Introduction: Variety of symbols“, у: Peter J. M. Nas (ed.), *Cities Full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture*, Leiden University Press, Leiden, the Netherlands, 2011, стр. 7–26.
- Nas, Peter J. M. (ed.), *Cities Full of Symbols: A Theory of Urban Space and Culture*, Leiden University Press, Leiden, the Netherlands, 2011.
- Nas, Peter J. M. (ed.), *Urban Symbolism*, E. J. Brill, Leiden, 1993.

- "Nation Branding and Destination Branding", Branding-Institute, <http://www.branding-institute.com/consulting/services/nation-branding-and-destination-branding> (01/05/2017).
- Naumović, Slobodan, "Identity creator in identity crisis: Reflections on the politics of Serbian ethnology", *Anthropological Journal on European Cultures*, Vol. 8, No. 2/99, The Politics of Anthropology at Home II, 1999, стр. 39–128.
- „Неготинске пивнице (пимнице)“, у: *Дигитални атлас културне баштине источне Србије*, Институт за погранична подручја, Бор, www.digitalniatlas.ipp.rs (15/10/2021).
- Nodia, Ghia, "Europeanization and (not) resolving secessionist conflicts", European Centre for Minority Issues, 2004, <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2004/1-2004Comment01.pdf> (20/07/2014), стр. 1–15.
- Nohlen, Dieter, "Two incompatible principles of representation", у: Arend Lijphart, Bernard Grofman (eds.), *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives (American Political Parties and Elections*, gen. editor Gerald M. Pomper), Praeger Publishers (copublished with the Eagleton Institute of Politics, Rutgers University), New York, 1984, стр. 83–89.
- Нојман, Ивер Б, *Употребе другог: „Исток“ у формирању европског идентитета*, Службени гласник, Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2011.
- Нолен, Дитер, „Изборни системи и њихова реформа: Увод“, у: Дитер Нолен, Мирјана Касаповић, *Изборни системи Источне Европе*, Фондација Friedrich Ebert, Биро Београд, Београд, 1997, стр. 6–37.
- Нолен, Дитер, „Изборни системи у Источној Европи: Генеза, критика, реформа“, у: Дитер Нолен, Мирјана Касаповић, *Изборни системи Источне Европе*, Фондација Friedrich Ebert, Биро Београд, Београд, 1997, стр. 39–54.
- Нолен, Дитер, Касаповић, Мирјана, *Изборни системи Источне Европе*, Фондација Friedrich Ebert, Биро Београд, Београд, 1997.
- Norris, Pippa, *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behaviour*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

- Новаковић, Игор, Ђурђевић, Ненад, *Српско–румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији: Студија практичне политике*, ISAC фонд (Центар за међународне и безбедносне послове), Београд, 2015.
- „Новости из прошлости (знање, незнање, употреба и злоупотреба историје): Истраживање јавног мњења о историјским чињеницама“, Београдски центар за људска права у сарадњи са агенцијом IPSOS Strategic Marketing, 22. фебруар 2010, <http://www.bgcentar.org.rs/novosti-iz-proslosti-znanje-neznanje-upotreba-zloupotreba-istorije/#more-4176> (07/11/2011).
- Nye, Jr, Joseph S., *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, New York, 2004.
- Обрадовић, Жарко В, *Балкански етнички мозаик: Мањинско питање на Балкану*, Чигоја штампа, Београд, 2014.
- Обрадовић, Жарко В, *Мањине на Балкану*, „Чигоја штампа“, Београд, 2002.
- „Одржана конференција 'Етнички стереотипи и национални митови као препрека помирењу: Албанско–српски односи“, Центар за студије мира, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Београд, <http://www.csm-fpn.org>, 08.03.2012 (15/03/2012).
- Offe, Claus, "Capitalism by democratic design? Democratic theory facing triple transition in East Central Europe", *Social Research*, Vol. 71, No. 3, 2004, стр. 501–528.
- Offe, Claus, 'Designing institutions in East European transitions', у: Robert E. Goodin (ed.), *The Theory of Institutional Design*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, стр. 199–226.
- Offe, Claus, "Ethnic politics in East European transitions", у: Jody Jensen and Ferenc Mészlivetz (eds.), *Paradoxes of Transition*, Savaria University Press, Szombathely, 1993, стр. 11–40.
- Offe, Claus, "Institutional design", у: Paul Barry Clarke and Joe Foweraker (eds.), *Encyclopedia of Democratic Thought*, Routledge, London and New York, 2001, стр. 447–454.
- Ognjenović, Gorana, Jozelić, Jasna (eds.), *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, Palgrave Macmillan, US, 2014.

- Ognjenović, Gorana, Jozelić, Jasna, "Introduction: The Power of Symbolism", у: Gorana Ognjenović, Jasna Jozelić (eds.), *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*, Palgrave Macmillan, US, 2014, стр. 1–5.
- Olins, Wally, "Branding the nation: The historical context", *Journal of Brand Management*, Vol. 9, No. 4–5, April 2002, стр. 241–248; исто: Olins, Wally, "Branding the nations: The historical context", у: Nigel Morgan et al. (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, revised second edition, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004, стр. 17–25.
- Olins, Wally, "How to Brand a Nation", *Business at Oxford*, 2 (9), 2003, www.sbs.ox.ac.uk/downloads/sbsnews_Feb_2003.pdf (17/08/2010).
- Olins, Wally, "Trading identities: Why countries and companies are becoming more alike", Foreign Policy Centre, London, October 1999, <http://fpc.org.uk/publications/trading-identities> (07/05/2017).
- Olins, Wally, *Trading Identities: Why Countries and Companies are Taking on Each Others' Roles*, Foreign Policy Centre, London, 1999.
- Oliveira, Armando, "An experience in inter-ethnic relations: Canada at a glance", Семинар: "Portuguese, Norwegians and Croats in Canada: A Comparative Analysis", University of Stavanger (Norway), 26–27 April, 2002.
- Орловић, Славиша, „Изборни систем и институционални дизајн“, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, Национални демократски институт за међународне послове (NDI), Београд, 2011, стр. 31–50.
- Орловић, Славиша, „Партијски систем Србије“, у: Славиша Орловић (прир.), *Партије и избори у Србији: 20 година*, Фондација Friedrich Ebert Stiftung, ФПН – Центар за демократију, Београд, 2011, стр. 11–70.
- Орловић, Славиша, *Политички живот Србије: Између партократије и демократије*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Орловић, Славиша (прир.), *Партије и избори у Србији: 20 година*, Фондација Friedrich Ebert Stiftung, Факултет политичких наука – Центар за демократију, Београд, 2011.

- Орловић, Славиша, „Проблеми са изборним системом у Србији“, http://arhiva.eukonvent.org/downloads2/110601-slavisa_orlovic.pdf (19/01/2020), стр. 88–94.
- Орловић, Славиша, „Ре-дизајнирање политичких институција“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Квалитет политичких институција*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010, стр. 65–99.
- Ouchi, William G., "Markets, bureaucracies, and clans", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 25, No. 1, 1980, стр. 129–141.
- Özbilgin, Mustafa, Groutsis, Dimitria, Harvey, William (eds.), *International Human Resource Management*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
- Özkirimli, Umut, "The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism", *Nations and Nationalism*, Vol. 9, No. 3, 2003, стр. 339–355.
- Пајванчић, Маријана *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози* (Зборник научно-истраживачких радова), Центар за регионализам, Нови Сад, 2012.
- Пајванчић, Маријана, „Нови Устав Србије и аутономија Војводине“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози*, (Зборник научно-истраживачких радова), Центар за регионализам, Нови Сад, 2012, стр. 7–46.
- Пајванчић, Маријана, „Структура парламента и репрезентовање регија“, у: др Слободан Бељански, др Маријана Пајванчић (ур.), *Војводина и будући устав Србије* (Зборник излагања), Конрад Аденауер Штифтунг, Београд, 2003, стр. 93–102.
- "Panel discussion on 'made in Europe'", Branding-Institute, October 24, 2016, <http://www.branding-institute.com/news/panel-discussion-on-made-in-europe> (01/05/2017).
- Papadopoulos, Nicolas G., Heslop, Louise A. (eds.), *Product–Country Images: Impact and Role in International Marketing*, Haworth Press, New York, 1993.

- Parekh, Bhikhu, "British citizenship and cultural difference", у: Geoff Andrews (ed.), *Citizenship*, Lawrens and Wishart, London, 1991, стр. 183–204.
- Parekh, Bhikhu, "Dilemmas of a multicultural theory of citizenship", *Constellations*, Vol. 4, No. 1, 1997, стр. 54–62.
- Parekh, Bhikhu, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, MacMillan Press, London, 2000.
- Parkin, Andrew, Summers, John, and Woodward, Dennis (eds.), *Government, Politics, Power and Policy in Australia*, 7th edition, Longman, Frenchs Forest, NSW, Australia, 2002.
- Parsons, Howard L., „Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom“, *Praxis*, No. 4/68, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1968, стр. 311–317.
- Parsons, Talcott, *Essays in Sociological Theory*, rev. edn, Free Press, Glencoe, Ill., 1954.
- Parsons, Talcott, "Suggestions for a sociological approach to the theory of organizations – I", *Administrative Science Quarterly*, Vol. 1, No. 1, 1956, стр. 63–85.
- Пашић, Најдан, „Нација и национализам“, одредница у: Милан Матић (гл. ур.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 705–724.
- Pauls, Elizabeth Prine, "Assimilation", у: *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/assimilation-society> (14/07/2019).
- Павићевић, Владимир (ур.), *Зборник Београдске отворене школе*, Београд, 2008.
- Павловић, Душан, Антонић, Слободан, „Одговор на критике“, у: Душан Павловић (прир.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 135–177.
- Павловић, Душан (прир.), *Консолидација демократских установа у Србији после 2000. године: Годину дана после*, Службени гласник, Београд, 2008.
- Павловић, Душан, „Социолошке основе нормативног институционализма у политичкој науци“, *Социолошки преглед*, vol. XLIII, бр. 2, 2009, стр. 231–250.

- Павловић, Вукашин (ур.), *Квалитет политичких институција*, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010.
- Павловић, Вукашин, „Потиснуто цивилно друштво“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 247–277.
- Павловић, Вукашин (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Pažanin, Ante, „Обичајност државе код Hegela“, *Politička misao*, Vol. XXIV, No. 4, 1987, стр. 24–37.
- "Peace is Possible", Play for Peace, <https://playforpeace.org> (10/04/2017).
- "Permanent residents, 1860 to 2014 (archived)", Source: "Citizenship and Immigration Canada", *Facts & Figures 2014 Canada*, Government of Canada, http://open.canada.ca/data/en/dataset/2fbb56bd-eae7-4582-af7d-a197d185fc93?_ga=2.62969775.1891236468.1507143595-1083586418.1507143595 (04/10/2017).
- Perrow, Charles, "Is business really changing?", *Organizational Dynamics*, Vol. 3, Issue 1, Summer 1974, стр. 31–44.
- Perry, Valery, *Uvod u tehnike strateškog planiranja za NVO-e*, International Rescue Committee (IRC), Sarajevo, BiH, april 2001, www.drinic.rs.ba/NVO5.doc (30/10/2018).
- Peters, B. Guy, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam* (оригинално издање на енглеском језику: Peters, B. Guy, *Institutional Theory in Political Science: The "New Institutionalism"*, Continuum, London and New York, 1999), Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- Peterson, R., Jolibert, A., "A quantitative analysis of country-of-origin effects", *Working Paper*, University of Texas, Austin, TX, 1994.
- Петковска, Сања, „Демократија и политика разлике – кроз призму актуелног стања“, *Филозофија и друштво*, 3/2011, стр. 95–119.
- Петровић, Милан М, „Регионализам у свету и региономика Србије“ (Приказ књиге: Часлав Оцић, *Регионалистичка деконструкција Србије*, Просвета, Београд, 2012), *Зборник Матице српске за*

друштвене науке, свеска 142, бр. 1/2013, Матица српска, Нови Сад, 2013, стр. 189–194.

- Петровић Тодосијевић, Сања, „Национално време' – оквир за самоперцепцију грађана Републике Србије“, у: Дубравка Стојановић *et al*, *Новости из прошлости: Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010, стр. 61–82.
- Петровић, Владимир, „Хантингтонова пасторчад: Религија међу узроцима ратова за југословенско наслеђе?“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 118–123.
- Pickering, Thomas R., Catto, Henry E., Hitchcock, David, Coffey, Jr., Fred A., Silverman, Stanley M., "Public diplomacy is trying to reach and influence the world but its State Department structure has problems" (*American Diplomacy* /electronic journal/, 12 October 2009), Public Diplomacy Alumni Association (PDAA), <http://www.publicdiplomacy.org/110.htm>, 24 October 2009 (20/12/2018).
- Pick, John, "Britain: Its 'image' and 'cultural diplomacy'", у: Ruth Bereson (gen. ed.), *Lying Abroad: A Critical Study of Cultural Diplomacy*, Merrill Press, Buffalo University, NY, 2007, стр. 83–95.
- Pierson, Paul, "The limits of design: Explaining institutional origins and design", *Governance*, Vol. 13, No. 4, 2000, стр. 475–499.
- Pike, Andy (ed.), *Brands and Branding Geographies*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA, 2011.
- Подунавац, Милан, „Либерализам и мултикултурализам“, *Филозофија и друштво*, XVII, 2000, стр. 77–91.
- Подунавац, Милан, „Политичка култура и политичке установе“, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке килтуре*, Институт друштвених наука, Београд, 1998, стр. 13–37.
- „Политика регионалног развоја ЕУ“, <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=6> (26/02/2017).
- Pontusson, Jonas, "From comparative public policy to political economy: Putting institutions in their place and taking interests

seriously", *Comparative Political Studies*, Vol. 28, No. 1, 1995, стр. 117–147.

- Попер, Карл, *Беда историцизма*, Дерета, Београд, 2009.
- Popescu, Nicu, "'Outsourcing' de facto statehood: Russia and the secessionist entities in Georgia and Moldova", CEPS Policy Brief 109, Issue 1-12/2006, Belgium, 20 July 2006, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=31620> (11/10/2015).
- *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији*, књига 1: „Национална припадност“, Републички завод за статистику, Београд, 2012, www.popis2011.stat.rs. (07/11/2017).
- Popkov, Konstantin, "It's all about culture. Values shape human progress", The McCain Institute for International Leadership, Arizona State University, March 26, 2015, <https://www.mccaininstitute.org/blog/its-all-about-culture-values-shape-human-progress/> (17/05/2017).
- Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцинга*, Нолит, Београд, 1976.
- Попов, Александар, „Предговор“, у: Маријана Пајванчић *et al*, *Алтернативна национална стратегија децентрализације – прилози* (Зборник научно-истраживачких радова), Центар за регионализам, Нови Сад, 2012, стр. 5.
- "Population and dwelling count highlight tables", 2016 Census, February 8, 2017, *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.gc.ca/census-recensement/2016/dp-pd/hltfst/pd-pl/Table.cfm?Lang=Eng&T=103&S=50&O=A> (04/10/2017).
- Posen, Barry, 'The security dilemma and ethnic conflict', *Survival*, Vol. 35, No. 1, Spring 1993, стр. 27–47.
- Posnock, Ross, "Before and after identity politics", *Raritan: A Quarterly Review*, Vol. 15, No. 1, summer 1995, стр. 95–115.
- Powell, Walter W., DiMaggio, Paul J. (eds.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, University of Chicago Press, Chicago, 1991.
- Prasetyo, Stanley Adi, Priyono, A. E., Törnquist, Olle (eds.), *Indonesia's Post-Soeharto Democracy Movement*, Demos, Jakarta, 2003.
- "Prefect: French political history", одредница у: *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com> (22/07/2019).

- Прелић, Младена, „Мали појмовник мултиетничности“, у: Смиљка Блажин (ур.), *Ми и „они други“: Приручник за истраживање мултиетничности у локалној средини*, Група 484, Београд, 2005, стр. 6–12.
- Прелић, Младена, „Мултикултурализам: Расправа која траје“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 139 (2)/12, Матица српска, Нови Сад, 2012, стр. 139–149.
- „ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА, ДОМАЋИНСТАВА И СТАНОВА У БИХ 2013“, *Саопштење*, бр. 1/2013, Агенција за статистику БиХ, Сарајево, 5.11.2013, http://www.bhas.ba/obavjestenja/Preliminarni_sr.pdf (01/10/2015).
- *Препоруке за поступање омбудсмана у локалној самоуправи у вези са дискриминаторним поступањем, одлучивањем и понашањем*, Центар за истраживање етничитета, Београд, септембар 2019.
- Preston, Peter, "Branding is cool – it's Tony Blair's favourite pastime", *The Guardian*, 15th November, 1999, <http://www.theguardian.com/politics/1999/nov/15/labour.labour1997to99> (10/08/ 2015).
- Pringle, Robert W., "Balkanization", одредница у: *Encyclopædia Britannica*, 2016, <https://www.britannica.com/topic/Balkanization> (19/08/2018).
- *Пристап Јохана Галтунга у области решавања сукоба – теорија и пракса решавања сукоба*, Центар за студије мира, ФПН, Београд, www.csm-fpn.org/.../Pristup-J.Galtunga-u-oblasti-resavanja-sukoba.pdf, 06.12.2012 (10/02/2018).
- Пржић, др Илија А, *Заштита мањина*, Библиотека Југословенског удружења за међународно право VI, Београд, 1933, електронски пристап: <https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1933-zastita-manjina.pdf> (20/02/2022).
- „Psefologija“, одреница у: *Hrvatska enciklopedija* (mrežno izdanje), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50896> (15/9/2020).

- "Public diplomacy and propaganda", у: *What is Public Diplomacy?*, Public Diplomacy Alumni Association – PDAA, <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>, 5 January 2008 (21/11/2018).
- Puhalo, Srđan, *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2009.
- Putnam, Robert D., „Bowling Alon: America's Declining Social Capital“, *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, 1995, стр. 65–78.
- Putnam, Robert D., Leonardi, Robert, Nanetti, Raffaella Y, *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Rabinow, Paul, Sullivan, William M., "The Interpretive turn: A Second look", у: Paul Rabinow and William M. Sullivan (eds.), *Interpretive Social Science: A Second Look*, University of California Press, Berkeley, 1987, стр. 1–30.
- Rabushka, Alvin, Shepsle, Kenneth A., *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability* (Longman Classics in Political Science), with Foreword by James D. Fearon, Longman, US, 2008.
- Радаковић, Милован, „Српска дијаспора у региону: Порекло, институције и проблеми на очувању националног и културног идентитета“, *Политичка ревија*, вол. 40, бр. 2/014, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 187–203.
- Радбрух, Гусатав, *Филозофија права* (1932), Нолит, Београд, 1980.
- Радић, Радмила, „Припадање без веровања и познавања“, у: Дубравка Стојановић *et al*, *Новости из прошлости: Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010, стр. 107–126.
- Радивојевић, Дејан, „Српски народ добродошао у Грчку“, у: Миодраг Јакшић, Симон Ђуретић (прир.), *Положај и перспективе српског народа у земљама окружења*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 85–86.
- Радоњић, Радован, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004.
- Радосављевић, Душко, Кевежди, Мирослав, Вукашиновић, Ева (ур.), *Национални савети националних мањина и култура 2*

- (зборник радова), Завод за културу Војводине, Покрајински омбудсман АП Војводине, Нови Сад, 2015.
- Радовановић, Милован, „Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Републику Србију“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, САНУ, књ. 44–45, 1993/1994, стр. 67–102.
 - Радушки, Нада, „Етничка хомогенизација становништва Србије крајем XX и почетком XXI века“, у: Горан Башић (ур.), *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи (Democracy and Multiculturalism in South East Europe)*, Центар за истраживање етничитета, Београд, 2003, стр. 425–434.
 - Рајс, др Родолф Арчибалд, *Чујте Срби! Чувајте се себе* (допуњено издање, са говором „Живела бесмртна Србија!“, са конференције у Београду 1918. год, и Рајсовим писмом војводи Живојину Мишићу из 1919. год.), Добра књига, Београд, 2014.
 - Рајс, Рудолф Арчибалд, *Чујте, Срби! Чувајте се себе* (треће издање), Партенон, Београдска књига, Београд, 2010.
 - Ranney, Austin, Kendall, Willmoore, "Basic principles for a model of democracy", у: Charles F. Cnudde, Deane E. Neubauer (eds.), *Empirical Democratic Theory*, Markham Publishing Company, Chicago, 1969, стр. 41–63.
 - Растодер, др Шербо „Однос националног и демократског кроз искуство југословенских народа“, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 75–84.
 - Redeker, Robert, "Sport as an opiate of international relations: The myth and illusion of sport as a tool of foreign diplomacy", *Sport in Society*, Vol. 11, No. 4, July 2008, стр. 494–500.
 - „Регионални савет за сарадњу (РСС)“, Министарство спољних послова Републике Србије, <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/eu/regionalna-saradnja/rcc?lang=lat> (25/10/2017).
 - Renner, Markus, "Edelman Trust Barometer confirms Country-of-origin Effect", Branding-Institute, January 27, 2015, <http://www.branding->

institute.com/news/edelman-trust-barometer-confirms-country-of-origin-effect (01/05/2017).

- Reilly, Benjamin, *Democracy in Divided Society: Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- Reilly, Ben, "Papua New Guinea: Electoral incentives for inter-ethnic accommodation", y: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005, стр. 50–51.
- Reynolds, Andrew, "Electoral systems and the protection and participation of minorities", Report, Minority Rights Group International, London, 2006.
- Reynolds, Andrew, Reilly, Ben, Ellis, Andrew, *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2005, <https://www.idea.int/publications/catalogue/electoral-system-design-new-international-idea-handbook> (15/09/2017).
- Rhodes, Roderick A. W, Binder, Sarah A, and Rockman, Bert A. (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Rhodes, Roderick A. W, "The institutional approach", y: David Marsh, Gerry Stoker (eds.), *Theory and Methods in Political Science* (first edition), Macmillan, London, 1995, стр. 42–57.
- Riordan, Shaun, "Dialogue-based public diplomacy: A new foreign policy paradigm", y: Jan Melissen (ed.), *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan, New York & London, 2005, стр. 180–195.
- Rodden, Jonathan A., *Hamilton's Paradox: The Promise and Peril of Fiscal Federalism* (Cambridge Studies in Comparative Politics), Cambridge University Press, New York, 2006.
- Roe, Paul, *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma* (Routledge series in nationalism and ethnicity), Routledge, London and New York, 2005.

- Roe, Paul, "The intrastate security dilemma: Ethnic conflict as a 'tragedy'?", *Journal of Peace Research*, Vol. 36, No. 2, March 1999, стр. 183–202.
- Рогач Мијатовић, Љиљана, *Културна дипломатија и идентитет Србије*, Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију, Слио, Београд, 2014.
- Rokkan, Stein, *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development*, Universitetsforlaget, Oslo, 1970.
- Rokkan, Stein, Urwin, Derek W. (eds.), *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA-London, 1982.
- Rose, Richard, "Electoral systems: A question of degree or of principle?", у: Arend Lijphart, Bernard Grofman (eds.), *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives (American Political Parties and Elections*, gen. editor Gerald M. Pomper), Praeger Publishers (copublished with the Eagleton Institute of Politics, Rutgers University), New York, 1984, стр. 73–81.
- Ross, Marc Howard, Rothman, Jay, "Issues of theory and practice in ethnic conflict management", у: Marc H. Ross, Jay Rothman (eds.), *Theory and Practice in Ethnic Conflict Management: Theorizing Success and Failure*, Palgrave Macmillan, UK, 1999, стр. 1–23.
- Ross, Marc H., Rothman, Jay (eds.), *Theory and Practice in Ethnic Conflict Management: Theorizing Success and Failure*, Palgrave Macmillan, UK, 1999.
- Рот, Никола, Хавелка, Ненад, *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*, Институт за психологију, Институт друштвених наука, Београд, 1973.
- Руано-Борбалан, Жан-Клод, „Изградња идентитета“, у: Катрин Халперн, Жан-Клод Руано-Борбалан (прир.), *Идентитет(и): Појединац, група, друштво* (2004), прев. са француског Станко Џефердановић, Слио, Београд, 2009, стр. 5–16.
- Rudić, Vujadin, "The Yugoslav idea, the former Yugoslavia and its social and geographical features", *The Serbian Questions in the Balkans*, Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade 1995,

<http://www.rastko.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-yugoslavia.html>
(29/09/2014).

- Rule, Wilma, Zimmerman F., Joseph (eds.), *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*, Greenwood Press, Westport, 1994.
- Rusinow, Dennison, "The Yugoslav idea before Yugoslavia", у: Dejan Đokić (ed.), *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, USA; Hurst & Company, London, 2003, стр. 11–26.
- Ryan, Chpis, Zahra, Anne, „The political challenge: The case of New Zealand’s tourism organizations“, у: Nigel Morgan, Annette Pritchard, Roger Pride (eds.), *Destination Branding: Creating the Unique Destination Proposition*, revised second edition, Elsevier Butterworth Heinemann, Oxford, 2004, стр. 79–110.
- Sait, Edward McChesney, *Political Institutions: A Preface*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1938.
- Сакан, Момчило, „Ревитализација културе мира“, *Сварог: научно-стручни часопис за друштвене и природне науке*, бр. 7/13, НУБЛ, октобар 2013, стр. 21–27.
- Сартори, Ђовани, *Упоредни уставни инжењеринг: Структуре, подстицаји и исходи* (прев. с италијанског Маја Миличевић), „Филип Вишњић“, Београд, 2003.
- Sartori, Giovanni, "Political development and political engineering", у: J. D. Montgomery and A. O. Hirschman (eds.) *Public Policy*, Vol. XVII, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1968, стр. 261–298.
- Савић, Матеј, „Споразум о специјалним паралелним односима – дејтонски темељ односа Републике Српске и Републике Србије“, рад изложен на конференцији: „Република Србија и Република Српска – стари и нови политички изазови“, Београд, април 2014, https://www.researchgate.net/publication/324844991_Sporazum_o_specijalnim_paralelnim_odnosima_-_Dejtonski_temelj_odnosa_Republike_Srpske_i_Republike_Srbije (10/05/2023).
- Sayapin, Sergey, "Russia’s Withdrawal of Signature from the Rome Statute Would not Shield its Nationals from Potential Prosecution at the

- ICC", *European Journal of International Law*, November 21, 2016, <https://www.ejiltalk.org/russias-withdrawal-of-signature-from-the-rome-statute-would-not-shield-its-nationals-from-potential-prosecution-at-the-icc/> (05/04/2022).
- Schmidt, Vivien A., "Discursive Institutionalism: The explanatory power of ideas and discourse", *Annual Review of Political Science*, Vol. 11, 2008, стр. 303–326.
 - Schmidt, Vivien A., "Taking ideas and discourse seriously: Explaining change through Discursive Institutionalism as the fourth 'New Institutionalism'", *European Political Science Review*, Vol. 2, No. 1, 2010, стр. 1–25.
 - Schmidt, Vivien, "Institutionalism", у: Colin Hay, Michael Lister, and David Marsh (eds.), *The State: Theories and Issues*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire; New York, 2006, стр. 98–117.
 - Schmitter, Philippe C., "Democracy' future: More liberal, preliberal or postliberal", *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, 1995, стр. 15–22.
 - Scott, Richard W., "Institutions and organizations: Toward a theoretical synthesis", у: Richard W. Scott and John W. Meyer (eds.), *Institutional Environments and Organizations*, Sage, Thousand Oaks, 1994, стр. 55–80; исто: Скот, Ричард В, „Институције и организације: Ка теоријској синтези“, у: Петар Бојанић, Иван Младеновић (прир.), *Институције и институционализам*, „Службени гласник“, Београд, 2010, стр. 185–211.
 - Scott, Richard W., Meyer, John W. (eds.), *Institutional Environments and Organizations*, Sage, Thousand Oaks, 1994.
 - Scott, W. Richard, *Institutions and Organisations: Ideas, Interests and Identities*, Sage, London 1995.
 - Семприни, Андреа, *Мултикултурализам* (са Поговором Бранимира Стојковића: „Мултикултурализам, Балкан и планетарна култура“), са француског прев. Весна Ињац–Малбаша, друго издање, Слио, Београд, 2004.
 - Sen, Amartya, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, W. W. Norton & Co, New York and London, 2006.
 - Sen, Amartya K., *The Idea of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2009.

- "Serbia: Properties inscribed on the World Heritage List", UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/rs/> (08/12/2017).
- "Serbia: Sites on the Tentative List", UNESCO, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/rs/> (08/12/2017).
- Sevin, Efe, *Public Diplomacy and the Implementation of Foreign Policy in the US, Sweden and Turkey* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave MacMillan, London, UK, 2017.
- Sevin, Efe, "Public diplomacy: The new foreign policy 'tool'", y: Efe Sevin, *Public Diplomacy and the Implementation of Foreign Policy in the US, Sweden and Turkey* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave MacMillan, London, UK, 2017, стр. 19–49.
- Sevin, Efe, "The pioneer of public diplomacy: United States of America", y: Efe Sevin, *Public Diplomacy and the Implementation of Foreign Policy in the US, Sweden and Turkey* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave MacMillan, London, UK, 2017, стр. 75–108.
- Shah, Shelly, "Accommodation: Forms and Methods of Accommodation in Society", <http://www.sociologydiscussion.com/sociology/accommodation-forms-and-methods-of-accommodation-in-society/2220> (19/07/2015).
- Shepsle, Kenneth A, "Studying institutions: Some lessons from the Rational Choice approach", *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 1, No. 2, 1989, стр. 131–147.
- Shepsle, Kenneth, "Rational Choice Institutionalism", y: Roderick A. W. Rhodes, Sarah A. Binder and Bert A. Rockman (eds.), *The Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford University Press, Oxford, 2006, стр. 23–38.
- Shimp, Terence A., Sharma, Subhash, "Consumer ethnocentrism: Construction and validation of the CETSCALE", *Journal of Marketing Research*, Vol. 24, No. 3, 1987, стр. 280–289.
- Shugart, Matthew Soberg, Carey, John M., *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

- Shuja, Sharif, "Why America cannot ignore soft power", *Contemporary Review*, Vol. 290, Issue 1688, Spring 2008, стр. 16–22.
- Signitzer, Benno H., Coombs, Timothy, "Public relations and public diplomacy: Conceptual convergences", *Public Relations Review*, Vol. 18, No. 2, 1992, стр. 137–147.
- Симендић, Марко, „Спор о ношењу велова у државама Западне Европе: Поглед са ове стране маске“, у: Владимир Павићевић (ур.), *Зборник Београдске отворене школе*, Београд, 2008, стр. 219–231.
- Симић, Драган Р, *Поредак света*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.
- Симић, Драган, *Позитиван мир: Схватања Јохана Галтунга*, Академиа Нова, Архив Кљакић, Београд, 1993.
- Simić, Predrag, "Balkans and balkanisation: Western perceptions of the Balkans in the Carnegie Commission's Reports on the Balkan wars from 1914 to 1996", *Perceptions*, Vol. 18, No. 2, 2013, стр. 113–134.
- Ситарски, Милан, Вучинић, Маринко (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворена школа (БОШ), Београд, 2005.
- Ситарски, Милан, Вујачић, Марко, Бартуловић Карастојковић, Ивана (ур.), *Ишчекујући Европску унију: Стабилизација међуетничких и међурелигијских односа на западном Балкану*, I том, Београдска отворена школа (БОШ), Београд, 2010.
- Скендеровић-Ћук, Надија, *Европске концепције регионализма – преглед и анализа*, Центар за регионализам, Нови Сад, 2011.
- Skoko, Božo, „Važnost brendiranja države i uloga javne diplomacije u suvremenim međunarodnim odnosima – hrvatske mogućnosti i neiskorištene prilike“, у: Aleksandra Markić Boban (прir.), *Javna diplomacija: Imidž nacije i brendiranje*, Hanns-Seidel-Stiftung, Diplomatska akademija Ministarstva vanjskih i europskih poslova, Zagreb, 2012, стр. 9–34.
- Скопетеа, Ели, „Оријентализам и Балкан“, *Историјски часопис*, XXXVIII, 1991, стр. 131–143.
- Смит, Ентони, *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998.

- Smith, Anthony, "Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations", *Nations and Nationalism*, Vol. 1, No. 1, 1995, стр. 3–23.
- Smith, Anthony, "Memory and modernity: Reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism", *The Ernest Gellner Memorial Lecture*, London School of Economics and Political Science, European Institute, Mart 1996, <http://members.tripod.com/GelnerPage/SmithLec.html> (15/03/2008).
- Smith, Anthony, "Nations and their pasts", *The Warwick Debates*, 24. oktobar 1995, <http://www.lse.ac.uk/collections/gellner/Warwick.html> (15/03/2008).
- Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, Harper & Row (Torchbook Library Edition), New York, 1971; исто: Smith, Anthony D., *Theories of Nationalism*, Duckworth, London, 1971.
- Smith, George H., *Atheism: The Case Against God*, Prometheus Books, Buffalo, New York, 1979.
- Smooha, Sammy, "Ethnic democracy: Israel as an archetype", *Israel Studies*, 2, Fall, 1997, 198–241.
- Smooha, Sammy, Järve, Priit (eds.), *The Fate of Ethnic Democracy in Post Communist Europe*, Open Society Institute, Budapest, 2005.
- Smooha, Sammy, "The model of ethnic democracy", *ECMI Working Paper # 13*, European Centre for Minority Issues (ECMI), Flensburg, Germany, October 2001, https://www.files.ethz.ch/isn/19644/working_paper_13.pdf (20/11/2011).
- Smooha, Sammy, "The model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic state", *Nations and Nationalism*, Vol. 8, Issue 4, October 2002, стр. 475–503.
- Smouts, Marie-Claude "The region as the new imagined community?", y: Patrick Le Galès, Christian Lequesne (eds.), *Regions in Europe: The Paradox of Power* (European Public Policy Series), Routledge, London, 1998, стр. 22–28.
- Snow, Nancy, "Rethinking Public Diplomacy", y: Nancy Snow, Philip M. Taylor (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York & London, 2009, стр. 3–12.

- Snow, Nancy, Taylor, Philip M. (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York & London, 2009.
- Sošić, Mario, „Europeizacija nacionalnih politika: Koncept i istraživački pristup“, *Anali hrvatskog politološkog društva: Časopis za politologiju*, Vol. 3, No. 1, 2006, стр. 229–246.
- Spajić-Vrkaš, Vedrana, Kukoč, Mislav, Bašić, Slavica, *Interdisciplinarni rječnik: Obrazovanje za ljudska prava i demokratiju*, Hrvatsko povjerenstvo za UNESCO, Zagreb, 2001.
- „Србија се понаша у складу са европским вредностима“, Влада Републике Србије, 16.09.2015, <http://www.spbija.gov.rs/vesti/vest.php?id=247048> (16/09/2015).
- „Србија шампион туристичког раста у 2017.“, Sacen International, http://sacen.eu/315-BLOG/4788-Srbija_sampion_turistickog_rasta_u_2017 (12/01/2018).
- Staar, Richard Felix (ed.), *Public Diplomacy: USA versus USSR* (Foreword by W. Glenn Campbell), Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, California, 1986.
- Станојевић, Петар, Павловић, Зоран, Прелевић, Снежана, „Међународни кривични суд – млад орган, али значајан сегмент међународног правосуђа“, *Право – теорија и пракса*, бр. 7–8, 2009, стр. 5–14.
- Становчић, Војислав, „Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних права“, *Годишњак Факултета политичких наука*, vol. 2, бр. 2/08, ФПН Универзитета у Београду, Београд, 2008, стр. 479–503.
- Stanovcic, Vojislav, "Draft of a Constitutional Law on the Rights of Ethnic Minorities", у: Boris I. Vukobrat *et al.*, *Proposals for a New Commonwealth of the Republics of ex-Yugoslavia*, Editions Copart, Zug, 1993, стр. 43–59.
- Становчић, Војислав, „Демократија и мањине у југоисточној Европи“, у: Горан Башић (ур.) *et al.*, *Перспективе мултикултуралзма у државама Западног Балкана*, Центар за истраживање етницитета, Friedrich Ebert Stiftung, Београд, 2004, стр. 9–34.

- Становчић, Војислав, „Локална и регионална самоуправа у демократској теорији“ ("Local and regional self-government in a democratic theory"), *Facta universitatis – series: Law and Politics*, vol. 1, бр. 2/98, Универзитет у Нишу, 1998, стр. 233–269.
- Становчић, Војислав, „Преглед истраживања положаја мањина“ (Предговор), у: Војислав Становчић (ур.), *Положај националних мањина у Србији* (Зборник радова са међународног научног скупа), САНУ, Београд, 2007, стр. 1–36.
- Становчић, Војислав, „Проблеми и дилеме/алтернативе правног регулисања заштите мањина“, у: *Закон о заштити националних мањина – стручна расправа поводом преднацрта закона (одржана 20. септембра 2001)*, Институт за упоредно право, Београд, 2002, стр. 11–44.
- Stanovčić, Vojislav, "Problems and options in institutionalising ethnic relations", *International Political Science Review*, Vol. 13, No. 4, October 1992, стр. 359–379.
- Становчић, Војислав „Шта данас и овде значи и подразумева демократија?“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004, стр. 73–107.
- Становчић, Војислав (ур.), *Положај националних мањина у Србији* (Зборник радова са међународног научног скупа), САНУ, Београд, 2007.
- Становчић, Војислав, „Већина и мањина у теоријама о демократији и политичким институцијама“, у: Војислав Становчић (ур.), *Положај националних мањина у Србији* (Зборник радова са међународног научног скупа), САНУ, Београд, 2007, стр. 61–86.
- Становчић, Војислав, „Заштита мањина као основа за бригу о дијаспори“, у: Војислав Становчић (ур.), *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи* (зборник радова са научног скупа), Београд, САНУ, 2005, стр. 31–64.
- „Становништво према националној припадности, по Пописима 1961–1991“, Федерални завод за статистику, Федерација БиХ, <http://www.fzs.ba/Dem/Popis/NacStanB.htm/> (01/10/2015).

- Старчевић, Слађана, „Истраживање концепта личности брэнда у маркетингу“, *Маркетинг*, вол. 44, бр. 2, 2013, стр. 149–172.
- Statistička izvješća 1469/2012, Popis 2011: „Jer zemlju čine ljudi“ (Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2013.
- Стефановић-Штамбук, Јелица, „Да ли је дипломатија данас одржива?“, *МП*, Vol. LXII, бр. 4, 2010, стр. 641–677.
- Steinmo, Sven, Thelen, Kathleen, and Longstreth, Frank (eds.), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- Степић, Миломир, „Политичко-географски аспекти регионализације Србије“, *Гласник српског географског друштва*, Vol. 82, бр. 1, Географски факултет, Универзитет у Београду, 2002, стр. 17–30.
- Степић, Миломир, „Регионализација у функцији унутрашње политичко-територијалне реинтеграције Србије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 112–113, Матица српска, Нови Сад, 2002, стр. 127–147.
- Степић, Миломир, „Србија као регионална држава: Реинтеграциони геополитички приступ“, *Национални интерес*, бр. 2, 2012, стр. 9–39.
- Стевановић, Бранислав, „Сви демократски предуслови“, у: Бојана Димитријевић (ур.), *Образовање и савремени универзитет*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2012, стр. 492–506.
- Stiegler, Berrard, "Telecracy against democracy", *Cultural Politics*, Vol. 6, No. 2, 2010, стр. 171–180.
- Стојадиновић, Миша, *Ноам Чомски и савремено друштво*, Институт за политичке студије, Београд, 2014.
- Стојановић, Дубравка et al, *Новости из прошлости: Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010.
- Стојановић, Дубравка, „Уџбеници историје као огледало времена“, у: Весна Пешић, Ружица Росандић (ур.), *Ратништво*,

- патриотизам, патријархалност*, Центар за антиратну акцију, Београд, 1994, стр. 77–103.
- Стојановић, Дубравка, „У огледалу 'других'“, у: Дубравка Стојановић *et al*, *Новости из прошлости: Знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београдски центар за људска права, Београд, 2010, стр. 13–31.
 - Стојановић, Трајан, *Балканска цивилизација*, прев. Ивана Ђорђевић, Центар за геопоетику, Београд, 1995.
 - Стојановић, Трајан, *Балкански светови: Прва и последња Европа* (изворно издање: Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, М. Е. Sharpe Inc, New York, London, 1994), прев. Ивана Ђорђевић, Equilibrium, Београд, 1997.
 - Стојиљковић, Зоран, Спасојевић, Душан, Лончар, Јелена, Стојиљковић, Ана, *Јавне политике у изборној понуди: Избори и формирање власти у Србији 2012. године*, Фондација Конрад Аденауер Стифтунг, Београд, 2012.
 - Стојиљковић, Зоран, Спасојевић, Душан (прир.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, Национални демократски институт за међународне послове (NDI), Београд, 2011.
 - Стојковић, Бранимир, *Идентитет и комуникација*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
 - Стојковић, Бранимир, „Новинске агенције и глобализација“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, Југословенско удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2004, стр. 231–244.
 - *Strategic Assessment 1999*, Chapter One: "Global political trends: Integration or disintegration?", Institute for National Strategic Studies, Washington DC, 1999, стр. 1–18.
 - Subotić, Jelena, "Narrative, ontological security, and foreign policy change", *Foreign Policy Analysis*, Vol. 12, No. 4, 2016, стр. 610–627, <https://doi.org/10.1111/fpa.12089> (10/11/2018).
 - Суботић, Милан, „Имају ли нације пупак? Гелнер и Смит о настанку нација“, *Филозофија и друштво XXV*, 2004, стр. 177–211.
 - Суботић, Милан, „Мале нације: Хрохова типологија националних покрета“, *Филозофија и друштво*, бр. 2, 2006, стр. 201–231.

- Суботић, Милан, *На други поглед: Прилог студијама национализма*, Институт за филозофију и друштвену теорију, „Филип Вишњић“, Београд, 2007.
- Суботић, Момчило, „Србија између југословенства и евроатлантизма“, *Политичка ревија*, вол. 11, бр. 1, 2012, стр. 137–162.
- Suny, Ronald Grigor, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford University Press, Stanford, 1993.
- Szondi, György, "Central and Eastern European public diplomacy: A transnational perspective on national reputation management", у: Nancy Snow, Philip M. Taylor (eds.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, Routledge, New York & London, 2009, стр. 292–313.
- Szondi, György, *Public Diplomacy and Nation-Branding: Conceptual Similarities and Differences*, Discussion Papers in Diplomacy, Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", Hague, October 2008, <https://www.clingendael.org/publication/public-diplomacy-and-nation-branding-conceptual-similarities-and-differences> (27/12/2018).
- "Swiss group suspends 'anti-Semitic' Norway scholar", Institute for Jewish and Community Research, San Francisco, CA, August 2012, <http://www.jewishresearch.org/quad/08-12/swiss-student.htm18> (10/02/2018).
- Шарчевић, Един, „Појам правне државе“, *Гледишта* (тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права“), бр. 10–12, 1989, стр. 7–25.
- Šiber, Ivan, *Politički marketing*, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Шијаковић, Богољуб, *Критика балканистичког дискурса: Прилог феноменологији „другости“ Балкана*, Јасен, Никшић, 2000; електронско издање: Пројекат Растко, Београд, 2001, http://rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika_c.html (27/10/2010).
- Škrabalo, Marina, „Izgradnja mira i razvoj zajednice – povezanost pristupa“, у: Marina Škrabalo, Nives Miošić–Lisjak, Jasmina Papa (eds.), *Mobilizacija i razvoj zajednica – akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*, MAP Savjetovanja, Zagreb, 2006, стр. 63–104.

- Škrabalo, Marina, Miošić–Lisjak, Nives, Papa, Jasmina (eds.), *Mobilizacija i razvoj zajednica – akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*, MAP Savjetovanja, Zagreb, 2006.
- Шмале, Волфганг, *Историја европске идеје*, издавачка кућа Клио, Београд, 2003.
- Шнапер, Доминик, *Заједница грађана: О модерној идеји нације*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1996.
- „Шта је дигитална дипломатија и како се може применити у Србији“, Београдска иницијатива за дигиталну и јавну дипломатију – БИДД (Belgrade Initiative 4 Digital Public Diplomacy), <http://www.bidd.opg.rs/sta-je-digitalna-diplomatija-kako-se-moze-primeniti-u-srbiji/> (18/03/2017).
- Шуљагић, Сања, *Процеси модернизације Јапана*, Институт за политичке студије, Београд, 2009.
- Шушњић, Ђуро, *Дијалог и толеранција*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994.
- Шушњић, Ђуро, „Препреке на путу разумевања, поверења и помирења“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, Београдска отворен школа (БОШ), Београд, 2005, стр. 103–111.
- Taagepera, Rein, "Beating the law of minority attrition", у: Wilma Rule and Joseph Zimmerman F. (eds.), *Electoral Systems in Comparative Perspective: Their Impact on Women and Minorities*, Greenwood Press, Westport, 1994, стр. 235–245.
- Тамир, Јаел, *Либерални национализам*, „Филип Вишњић“, Београд, 2002.
- Tamir, Yael, *Why Nationalism?*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2019.
- Tatalović, Siniša, „Regionalna suradnja i međuetnički odnosi na Balkanu“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 155–161.

- Taylor, Charles, *Multiculturalism and "The Politics of Recognition"*, Princeton University Press, Princeton, 1992.
- Taylor, Peter J., "Which Britain? Which England? Which North?", у: David Morley and Kevin Robins (eds.), *British Culture Studies: Geography, Nationality, and Identity*, Oxford University Press, 2001, стр. 127–144.
- Тејлор, Чарлс, *Извори сопства: Настанак модерног идентитета*, са енгл. прев. Софија Мојсић, Академска књига, Нови Сад, 2008.
- Тејлор, Чарлс, „Политика признања“ у: Ејми Гатман (ур.), *Мултикултурализам: Испитивање политике признања*, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 2003, стр. 33–68.
- Терзић, Предраг, „Политичко организовање и деловање мађарске мањине у Румунији од 1989. до 1996. године“, *Међународна политика*, год. LXVI, бр. 1160, октобар–децембар 2015, стр. 78–92.
- *The Anholt-GMI Nation Brands Index: How the World Sees the World*, 2005,
http://www.si.se/upload/Sverige%20i%20v%C3%A4rlden/rapporter/NBI_Q1_2005.pdf (15/10/2011).
- Thelen, Kathleen, Steinmo, Sven, "Historical institutionalism in comparative politics", у: Sven Steinmo, Kathleen Thelen, and Frank Longstreth (eds.), *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, стр. 1–32.
- Therborn, Göran, "Why and how place matters", у: Robert E. Goodin and Charles Tilly (eds.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2006, стр. 509–533.
- Thompson, James D., *Organizations in Action: Social Science Bases of Administrative Theory*, with a new Preface by Mayer N. Zald and a new Introduction by W. Richard Scott, Seventh Printing, Transaction Publishers, New Brunswick, U.S.A, London, U.K, 2010.
- Thornberry, Patrick, *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford, 1991.
- Tilahun, Temesgen, "Johan Galtung's concept of positive and negative peace in the contemporary Ethiopia: an appraisal", *International Journal*

- of Political Science and Development*, Vol. 3, No. 6, 2015, стр. 251–258.
- Todorova, Maria, "Ethnicity, nationalism and the communist legacy in Eastern Europe", *East European Politics and Societies*, Vol. 7, No. 1, 1993, стр. 135–154.
 - Тодорова, Марија, *Имагинарни Балкан* (издање на енгл: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997), прев. Драгана Старчевић, Александра Бајазетов-Вучен, Библиотека XX век, Чигоја, Београд, 1999.
 - Тодорова, Марија, „Шта је историјски регион? – Премеравање простора у Европи“ (Предавање са семинара Симболичке географије Европе, одржаног 28–30. маја 2004. у Будимпешти), с енгл. превела Александра Бајазетов-Вучен, *Реч: Часопис за књижевност и културу, и друштвена питања*, бр. 73/19, Фабрика књига, Београд, 2005, стр. 81–96.
 - Trawińska, Anna Maria, "Case of Poland", Participant paper for international conference: *Nation Branding in a Globalized World*, Berlin, July 29th – August 1st, 2010, Institute for Cultural Diplomacy (ICD), [www.culturaldiplomacy.org/academy/content/articles/events/nationbranding/participant-papers/\(04/11/2011\)](http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/articles/events/nationbranding/participant-papers/(04/11/2011)).
 - Trailović, Dragan, "Diaspora political mobilization – the cases of Albanian and Uyghur diaspora transnational activism", *The Review of International Affairs* (RIA), Vol. LXX, No. 1174, april–june 2019, The Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2019, стр. 36–51.
 - Трикош, Ђорђе, „Могућности за промену политике у вишестраначком систему“, *Српска политичка мисао* (посебно издање), специјал/2015, стр. 157–207.
 - Тркуља, Јовица, „Ненаучене лекције о демократији“, у: Зоран Аврамовић (прир.), *Демократија, васпитање, личност*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1997, стр. 77–95.
 - Тркуља, Јовица, *Освајање демократије: Оглед о посткомунизму*, Издавачка кућа Драганић, Београд, 1993.

- Tsebelis, George, *Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton University Press, New Jersey, 2002.
- Tuch, Hans N., *Communicating with the World: U. S. Public Diplomacy Overseas* (Martin F. Herz Series on United States Diplomacy), St. Martin's Press, New York, 1990.
- Tully, James, *Strange Multiplicity: Constitutionalism in an Age of Diversity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- „Туристички оскар Медитерана и Југоисточне Европе“, Sacen International, <http://sacen.eu/> (12/01/2018).
- Turner, Terence, "Anthropology and Multiculturalism: What is Anthropology that multiculturalists should be mindful of It?", *Cultural Anthropology*, Vol. 8, No. 4, 1993, стр. 411–429.
- "2011 National Household Survey: Data Tables", *Statistics Canada*, <http://www12.statcan.gc.ca/nhs-enm/2011/dp-pd/dt-td/Rp-eng.cfm?LANG=E&APATH=3&DETAIL=0&DIM=0&FL=A&FREE=0&GC=0&GID=0&GK=0&GRP=1&PID=105396&PRID=0&PTYPE=105277&S=0&SHOWALL=0&SUB=0&Temporal=2013&THEME=95&VID=0&VNAMEE=&VNAMEF=> (04/10/2017).
- "2015 Edelman Trust Barometer: Global Results", <http://www.edelman.com/insights/intellectual-property/2015-edelman-trust-barometer/global-results/> (01/05/2017).
- Уљаревић, Далиборка, „Значај и улога толеранције у демократском друштву“, у: Далиборка Уљаревић (ур.) и група аутора, *21 прича о демократији*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2005, стр. 23–33.
- *Unaffected Globalization, Globalization: Towards One World* (Reading Materials), selected by Obrad Savic, International Summer School for Democracy, Perast, 2001.
- Унсуета, Пачо, „Баскијско друштво и националистичка политика у предвечерје трећег миленијума“, у: Микел Асурменди (ур.), *Идентитет и насиље: Огледи о баскијском национализму* (са шпанског прев. Александра Манчић и Иван Радосављевић), Библиотека XX век, Чигоја штампа, Књижара Круг, Београд, 2002, стр. 11–44.

- Вацић, Зоран, Мијатовић, Бошко, Симић, Александар, Радовић, Зорица, *Регионализација Србије*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2003.
- Вахтел, Ендру Барух, *Стварање нације, разарање нације: Књижевност и културна политика у Југославији*, Стубови културе, Београд, 2001.
- Vandenbroucke, Frank, Barnard, Catherine, De Baere, Geert (eds.), *A European Social Union after the Crisis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- Van Ham, Peter, "Branding territory: Inside the wonderful worlds of PR and IR theory", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 31, No. 2, 2002, стр. 249–269.
- Van Ham, Peter, "Place branding: The state of the art", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 616, No. 1, 2008, стр. 126–149.
- Van Ham, Peter, *Social Power in International Politics*, Routledge, London, New York, 2010.
- Van Ham, Peter, "The European Union's social power in international politics", у: Mai'a K. Davis Cross, Jan Melissen (eds.), *European Public Diplomacy: Soft Power at Work* (Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy), Palgrave Macmillan, US, 2013, стр. 157–181.
- Van Klinken, Gerry, "Decentralisation, violence, and democracy: The colonial roots of ethnic conflict in Indonesia", May 2008, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1134268 (24/10/2011), стр. 1–13; исто и у: Stanley Adi Prasetyo, A. E. Priyono and Olle Törnquist (eds.), *Indonesia's Post-Soeharto Democracy Movement*, Demos, Jakarta, 2003, стр. 81–96.
- Васовић, Мирјана, „Политичка социјализација и промене политичке културе“, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998, стр. 80–114.
- Васовић, Мирјана (ур.), *Фрагменти политичке килтуре*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.

- Васовић, Вучина, Павловић, Вукашин (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, Југословенско удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2004.
- Васовић, Вучина, „Проблеми дефинисања и моделирања демократије“, у: Зоран Аврамовић (прир.), *Демократија, васпитање, личност*, Институт за педагошка истраживања, Београд, 1997, стр. 59–76.
- Васовић, Вучина, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Väyrynen, Raimo, "Regionalism: Old and new", *International Studies Review*, Vol. 5, No. 1/03, Blackwell Publishing, The International Studies Association, 2003, стр. 25–51.
- Вељановски, Раде, „Демократска и професионална трансформација медија“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, Југословенско удружење за политичке науке, Факултет политичких наука, Београд, 2004, стр. 245–252.
- Вељковић, Саша, „Методологија избора најбољих брендова у акцији 'Најбоље из Србије' 2014.“, *Привредни преглед* (специјално издање), 2015, <http://www.najboljeizsrbiye.rs/repository/CMS/download/publikacija-najbolje-iz-srbije-2014.pdf> (21/04/2017).
- Вељковић, Саша, „Утицај етноцентризма на потрошаче у Србији“, *Маркетинг*, год. 40, бр. 2, 2009, стр. 97–106.
- Вељковић, Саша, *Утицај потрошачког етноцентризма на избор марке производа* (докторска дисертација), Економски факултет, Београд, 2005.
- Verdery, Katherine, "Whither 'Nation' and 'Nationalism'?", у: Gopal Balakrishnan (ed.), *Mapping the Nation* (with an Introduction by Benedict Anderson), Verso, London, 1996, стр. 226–234.
- Видојевић, Зоран, „Институционални неред и реформа друштва“, у: Веселин Вукотић *et al*, *Транзиција и институције*, Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања, Београд, 2002, стр. 153–167.

- Вироли, Маурицио, „Патриотизам без национализма“, *Република*, бр. 153–154, 1–31. децембар, 1996, www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/153/153-42.html (25/03/2007).
- Визомирски, Маргарет Џ, Шнајдер, Синтија П, *Културна дипломатија*, Балканкулт фондација, Београд, 2006.
- Вранић, Бојан, Дајовић, Горан (ур.), *Демократска транзиција Србије: Рекапитулација првих 25 година*, Правни факултет, Београд, 2016.
- Вратуша, Вера, „Идеолошка функција тезе о сукобу цивилизација“, <http://www.sanu.ac.rs/Izdanja/Kosovo/21VeraVratusa.pdf> (21/08/2015), стр. 257–270.
- Вучетић, Дејан, Јанићијевић, Дејан, *Децентрализација као полазиште даљег развоја Србије – приручник*, Центар за развој грађанског друштва ПРОТЕСТА, Ниш, 2006.
- Вучићевић, Душан, Јовановић, Милан, „Реформа изборног система у Србији: Препреке и перспективе“, *Српска политичка мисао* (посебно издање), специјал/2015, стр. 87–119.
- Вучић, Михајло, „Агресија као међународни злочин“, *Међународни проблеми*, Vol. LXIX, бр. 1, 2017, стр. 78–102.
- Вуд, Ненси, „Памћење и цивилно друштво“, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 169–176.
- Вујачић, Илија, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Вујачић, Илија, „Територијална организација власти“, *Призма*, јануар 2003, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2003, стр. 30–38.
- Vujačić, Veljko, "Sociology of Nationalism", у: Alexander Motyl (editor-in-chief), *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1: *Fundamental Themes*, Academic Press, San Diego, London, 2001, стр. 693–718.
- Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и израза* (треће допуњено издање), Просвета, Београд, 1980.

- Vukadinović, Radovan, *Teorija vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005.
- Вукадиновић, Срђан, „Идентитети и култура мира на Балкану“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (прир.), *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*, Центар за социолошка истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2008, стр. 23–28.
- Вукашиновић, Ева, „Закон о заштити права и слобода националних мањина“ (пројекат „Заговарање изградње законодавног оквира интегративне политике“), Округли сто, *Minority News*, 27.03.2019, minoritynews.rs/eva-vukasinovic-zakon-o-zastiti-prava-i-sloboda-nacionalnih-manjina/ (03/05/2022).
- Вукчевић, Дејана, „Банални европеизам и идентитет у процесу европске интеграције“, у: Зоран Милошевић, Живојин Ђурић (ур.), *Национални идентитет и међународне интеграције*, Институт за политичке студије, Београд, 2015, стр. 177–195.
- Вукомановић, др Милан, „Религијска димензија југословенских сукоба“, у: Милан Ситарски, Маринко Вучинић (ур.), *Вера – знање – мир*, БОШ, Београд, 2005, стр. 124–130.
- Захаријевски, Драгана, Божиловић, Никола, Гавриловић, Данијела, Стевановић, Бранислав, Миљковић, Снежана, „Идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“, у: Љубиша Митровић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић (ур.), *Култура мира и гекултура развоја Балкана: Теоријско-методолошке основе макро-пројекта „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“*, Институт за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2006, стр. 41–69.
- Закић, Владимир, Васиљевић, Зорица, „Утицај глобалне економске кризе на улогу кључних стејкхолдера у савременим корпоративним предузећима“, *Школа бизниса*, бр. 4, 2010, стр. 60–66.
- Занини, Пјеро, *Значења границе*, Clio, Београд, 2002.
- Zenzerović Šloser, Iva (ed.), *Mirovni studiji – osnovni pojmovi*, Centar za mirovne studije/ Mirta, Zagreb, rujan 2016.

- Зовкић, Мато, „Учити о вјери других ради конструктивног дјеловања у плуралном друштву“, у: Милан Ситарски, Марко Вујачић, Ивана Бартуловић Карастојковић (ур.), *Ишчекујући Европску унију: Стабилизација међуетничких и међурелигијских односа на западном Балкану*, I том, Београдска отворена школа (БОШ), Београд, 2010, стр. 301–306.
- Жегарац, Невенка, Кишјухас, Алексеј, Копривица, Ивана, *Појмовник културно компетентне праксе*, Покрајински завод за социјалну заштиту, Нови Сад, 2016.
- Живковић, др Гордана, „Европска унија и национални идентитет“, *Православље*, бр. 1040, 2010, <http://pravoslavije.spc.rs/tekst.php?t=2855> (05/09/2010).
- Живковић, Јован, „Регија – исходиште албанског и српског спора“, у: Јован Башић (ур.), *Демократија и мултикултуралност у југоисточној Европи*“ (*Democracy and Multiculturalism in South East Europe*), Центар за истраживање етничитета, Београд, 2003, стр. 393–412.
- Жупљанић, Милица С, Бојковић, Чедомир С, Андрејић, Марко Д, „Регионална држава у делу Миодрага Јовичића“, *Војно дело*, бр.1, 2016, стр. 222–233.
- Wallace, William, "Foreign policy and national identity in the United Kingdom", *International Affairs*, Vol. 67, No. 1, 1991, стр. 65–80.
- Walters, Carrie (Caroline), *Sports Diplomacy is the New Comeback Kid*, August 3, 2007, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/sports-diplomacy-new-comeback-kid> (10/04/2017).
- Walzer, Michael, "Multiculturalism and Individualism", *Dissent*, Spring 1994, стр. 185–191.
- Walzer, Michael, *Spheres of Justice*, Oxford University Press, Oxford, 1983.
- Wang, Jian, "Localising public diplomacy: The role of sub-national actors in nation branding", *Place Branding and Public Diplomacy*, Vol. 2, No. 1, 2006, стр. 32–42.
- Ward, Colleen, "The A, B, Cs of acculturation", у: David Matsumoto (ed.), *The Handbook of Culture and Psychology*, Oxford University Press, Oxford, United Kingdom, 2001, стр. 411–445.

- Ward, Colleen, "Thinking outside the Berry boxes: New perspectives on identity, acculturation and intercultural relations", *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 32, No. 2, March 2008, стр. 105–114.
- Webel, Charles, Galtung, Johan (eds.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*, Routledge, London, New York, 2007.
- Weber, Max, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Three Volumes, Bedminster, New York, 1968.
- Weinstein, Warren, Books Review: *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability* by Alvin Rabushka, Kenneth A. Shepsle; *The Politics of Cultural Sub-Nationalism in Africa* by Victor A. Olorunsola, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 13, No. 2/75, Cambridge University Press, Jun 1975, стр. 335–337.
- *What is Public Diplomacy?*, Public Diplomacy Alumni Association – PDAA, <http://www.publicdiplomacy.org/1.htm>, 5 January 2008 (21/11/2018).
- Wilson, Woodrow, *Congressional Government: A Study in American Politics*, World Publishing, Cleveland, 1956.
- Wuthnow, Robert et al., *Cultural Analysis: The Work of Peter L. Berger, Mary Douglas, Michel Foucault and Jurgen Habermas*, Routledge & Kegan Paul, Boston, 1984.
- Young, Iris Marion, *Inclusion and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Young, Iris Marion, *Justice and the Politics of Difference* (with a new Foreword by Danielle Allen), Princeton University Press, Princeton, 2011.
- Young, Iris Marion "Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship", *Ethics*, Vol. 99, No. 2, 1989, стр. 250–274.

МЕДИЈСКИ ДОКУМЕНТИ:

- „Aerodrom u Skoplju i autoput zvanično preimenovani“, *Al Jazeera Balkans*, 15. februar 2018, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/aerodrom-u-skoplju-i-autoput-zvanicno-preimenovani> (07/03/2018).
- „'Америка од 2015. наоружава Украјину за рат против Русије': Чомски тврди – Путину би могли да суде једино ако га свргну с власти“, *Новости online*, <https://www.novosti.rs/c/planeta/svet/1106758/najnovije-vesti-rat-ukrajini-sudjenje-putinu-ukrajina-rat-noam-comski>, 13.04.2002 (13/04/2022).
- Антић, Чедомир, „Националисти“, *Политика* (Погледи), 23.09.2010, <http://www.politika.rs/pogledi/Chedomir-Antic/Nacionalisti.sr.html> (23/11/2011).
- „Архива вести о дешавањима на Косову и Метохији у пролеће 2004. године“, Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/specijal/558> (20/07/2022).
- Бабовић, Милан „Требају нам чудотворци“ (интервју са Предрагом Марковићем), *Вечерње новости*, 14–15. април 2012.
- „Балох: Криза у Европи избегличка, не мигрантска“, Извор: *Тањуг*, *Политика*, 09.08.2015, <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/Baloh-Kriza-u-Evropi-izbeglicka-ne-migrantska.lt.html> (15/08/2015).
- „Београд проглашен за најпопуларнију дестинацију у Кини“, *Б92*, 28.04.2017, <https://www.b92.net> (10/05/2017).
- Berlin, Isaiah, Interview, *Israeli Democracy*, 1986, стр. 40–43 (у оригиналу на хебрејском).
- „Без љутње, збогом!' Ово је следећи корак за Каталонију, 'свидело се то Мадриду или не'“ (В. Филиповић), *Блиц*, 28.09.2015, <http://www.blic.rs/vesti/svet/bez-ljutnje-zbogom-ovo-je-sledeci-korak-za-kataloniju-svidelo-se-to-madridu-ili-ne/h9vfvdy> (28/09/2017).
- Билбија, Бојан, „Дијаспора може да промени Србију“, *Политика*, 28.12.2013, [https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspора-moze-da-promeni-Srbiju](https://www.politika.rs/scc/clanak/279888/Dijaspورا-moze-da-promeni-Srbiju) (21/12/2019).
- „Блиц' у Барселони: Каталонија, развод који много кошта“ (В. Станковић), *Блиц*, 26.09.2017, <http://www.blic.rs/vesti/svet/blic-u-barseloni-katalonija-razvod-koji-mnogo-kosta/cx5> (26/09/2017).

- „Богосављевић: Промена изборних правила у изборној години непристојност“, *Данас*, 10. фебруар 2020, <https://www.danas.rs/politika/bogosavljevic-promena-izbornih-pravila-u-izornoj-godini-nepriстойnost/> (22/08/2020).
- Бошковић, Александар, „Заробљени идентитети: Између 'Балкана' и 'Европе'“, *Пешчаник*, 25.07.2010, <http://pescanik.net/2010/07/zarobljeni-identiteti/> (13/11/2011).
- Brender, Natalie, "Migrants' global ties challenge Canada to make big-picture policy", *The Star*, June 6, 2013, https://www.thestar.com/opinion/commentary/2013/06/06/migrants_global_ties_challenge_canada_to_make_bigpicture_policy.html?utm_source=twitterfeed&utm_medium=twitter (05/07/2018).
- „Брендирање Србије остало само жеља“ (Бранка Малиш), *Политика*, 22.08.2009, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Brendiranje-Srbije-ostalo-samo-zelja.sp.html> (15/10/2011).
- Brzezinski, Zbigniew, "Russia needs to be offered a 'Finland option' for Ukraine", *The Financial Times*, 22 Feb. 2014, www.ft.com/cms/.../e855408c-9bf6-11e3-afe3-00144feab7de.html (22/03/2014).
- Brzezinski, Zbigniew, "What is to be done? Putin's aggression in Ukraine needs a response", *Washington Post*, March 3, 2014, https://www.washingtonpost.com/opinions/zbigniew-brzezinski-after-putins-aggression-in-ukraine-the-west-must-be-ready-to-respond/2014/03/03/25b3f928-a2f5-11e3-84d4-e59b1709222c_story.html (24/03/2014).
- Burleigh, Michael, "Forget the Greek crisis or Britain's referendum, this tidal wave of migrants could be the biggest threat to Europe since the war", *Daily Mail*, 26 June 2015, <http://www.dailymail.co.uk/news/article-3141005/Tidal-wave-migrants-biggest-threat-Europe-war.html#ixzz3lrix902Q> (05/09/2015).

- "Can nationalism be harnessed for good?", A book excerpt and interview with Yael Tamir, *The Economist*, 28.2.2019, <https://www.economist.com/open-future/2019/02/28/can-nationalism-be-harnessed-for-good> (10/05/2021).
- „Ципрас: Македонска нација никада није постојала“, Извор: *Срна, Блиц*, 20.01.2018, <https://www.blic.rs/vesti/svet/cipras-makedonska-nacija-nikada-nije-postojala/w0zhjvb> (07/03/2018).
- „Ћирилица службено, латиница помоћно писмо“ (М. М. Стевановић), *Данас*, 15. јун 2017, <https://www.danas.rs/drustvo/cirilica-sluzbeno-latinica-pomocno-pismo/> (17/05/2018).
- „Дан спорта: Новак говорио у УН“, *Б92*, 23.08.2013, http://www.b92.net/sport/tenis/vesti.php?yyyy=2013&mm=08&dd=23&nav_id=745706 (06/04/2017).
- „D&B: Избегличка криза повећава политичке и економске ризике у Србији“, Извор: *Бета, Нова економија*, 31.08.2015, <http://novaekonomija.rs/sr/vesti-iz-zemlje/db-izbegli%C4%8Dka-kriza-pove%C4%87ava-politi%C4%8Dke-i-ekonomske-rizike-u-srbiji> (05/09/2015).
- „Децентрализација, шта је то?“, *Мондо Портал*, 19.10.2011, [https://mondo.rs\(14/03/2012\)](https://mondo.rs(14/03/2012)).
- "Difference between destination branding and destination marketing", Tom Buncle's expert insight curated by *The Place Brand Observer*, 29 September 2015, <http://placebrandobserver.com/difference-between-destination-branding-and-destination-marketing/> (24/05/2017).
- „Дијаспора и политички живот матице“, *Српска дијаспора*, 21. април 2004, <https://www.srpskadijaspora.info/dijaspora-i-politicki-zivot-matice/> (30/07/2018).
- Дробњак, Јово Р, „Српска дијаспора као део свеукупног српског бића“, *Нова српска политичка мисао*, 25. март 2012, <http://www.nspm.rs/politicki-zivot/srpska-dijaspora-kao-deo-sveukupnog-srpskog-bica.html> (21/12/2019).
- „Дубаи гради још два вештачка острва до краја 2020.“, *Б92*, 17.05.2017,

http://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2017&mm=05&dd=17&nav_id=1261224 (22/05/2017).

- „Дупло више Албанаца мисли лоше о Србима, него Срба о Албанцима“, Извор: *Тањуг*, *Политика*, 24.09.2018, <http://www.politika.rs/sr/clanak/411727/Duplo-vise-Albanaca-misli-lose-o-Srbima-nego-Srba-o-Albancima> (25/09/2018).
- „Џозеф С. Нај: Моћ у 21. веку“, *Бизнис и финансије*, 21.03.2013, <http://bif.rs/2013/03/dzozef-s-naj-moc-u-21-veku/> (20/12/2018).
- Ђуричић, Александра, „Жељене дестинације“ (Приказ књига: *Узбудљиви градови* Грега Ричардса и Роберта Палмера и *Дестинација као бренд* Н. Моргана, А. Причард и Р. Прајда), *Данас*, 11.04.2015; исто на сајту издавачке куће „Clio“ објављено 21.10.2015, http://clio.rs/DESTINACIJA-KAO-BREND_Knjiga_421 (18/05/2017).
- "89% of Veneto residents vote for independence from Rome", *RT News*, Mart 23, 2014, <http://rt.com/news/venice-votes-independence-italy.585/> (31/03/2014).
- „ЕТА завршила своје активности“, Извор: *Бета*, *Б92*, 20.10.2011, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=10&dd=20&nav_category=78&nav_id=551189 (18/08/2017).
- "EU referendum: Results", *BBC News*, http://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results (11/03/2017).
- „Европа региона: Немачка иницијатива“, *Време*, бр. 632, 13. фебруар 2003, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=332959> (27/12/2018).
- „Филе: Референдум претња европским границама“, извор: *Тањуг*, *Политика*, 13. март 2014, стр. 2.
- „Говор Вука Јеремића на Високом форуму о култури мира“, <https://www.youtube.com/watch?v=wLAz5kwVA3U>, 06.09.2013 (05/07/2015).
- „Демографија“, *Грчка на длану*, <http://www.grckanadlanu.rs/demografija/> (19/05/2020).
- „Губе бонус у срединама где су већина: Тумачењем Закона о локалним изборима отклоњене нејасноће око мањина“ (С. С. Р.), *Новости*, 28. 02. 2020,

<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:849985-Gube-bonus-u-sredinama-gde-su-vecina-Tumacenjem-Zakona-o-lokalnim-izborima-otklonjene-nejasnoce-okolo-manjina> (25/08/2020).

- Гвозден, Владимир, „Поштовање или признање“, приказ књиге: Чарлс Тејлор и др, *Мултикултурализам: Испитивање политике признања* (прев. Томислав Каргачин, Центар за мултикултуралност, Нови Сад, 2003), *Време*, бр. 688, 10. март 2004, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=371369> (10/03/2015).
- Хант, Алекс, Вилер, Брајан, „Брегзит: Све што морате да знате о изласку Велике Британије из Европске уније“, *BBC News* (на српском), 15. јануар 2019, <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-46870721> (25/06/2022).
- „Харадинај прети одузимањем трећине територије Србије“ (Дејан Спаловић), *Политика*, 12.05.2017, <http://www.politika.rs/sr/clanak/380416/Haradinaj-preti-oduzimanjem-trecine-teritorije-Srbije> (08/11/2017).
- „Хашки трибунал свечано затворен“, *Политика*, 21.12.2017, [politika.rs/scc/clanak/394933/Zatvoren-Haski-tribunal](http://www.politika.rs/scc/clanak/394933/Zatvoren-Haski-tribunal) (31/03/2022).
- „Хотелијери покренули иницијативу за брендирање Србије“, *Туристички свет*, 13. април 2017, <https://www.turistickisvet.com/vesti/hotelijerstvo/hotelijeri-pokrenuli-inicijativu-za-brendiranje-srbije.html> (04/05/2017).
- Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, Summer 1993, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations> (4/11/2011).
- Интервју са Ериком Хобсбаумом, „Балканизација Балкана“ (разговор водио Драган Бисенић, НИН, 15.07.2010), *Нова српска политичка мисао*, 16.07.2010, <http://www.nspm.rs/prenosimo/balkanizacija-balkana.html> (07/11/2011).
- Исаков, Миле, „Регија по регија – Србија“, дневник *Вечерње новости*, 3. септембар 2001, стр. 2.
- „Историчарка Маргарет Мекмилан за РСЕ: Србија 1914. као Иран данас“ (интервју водио Драган Штавланин), *Радио Слободна*

Европа, 20.11.2013,

<http://www.slobodnaevropa.org/content/istoricarka-margaret-mekmilan-za-rse-srbija-1914-kao-danasnji-iran/25173524.html> (30/07/2015/).

- „Истраживање Фактор плуса: Шта грађани у Србији и Албанији мисле једни о другима?“, Извор: *Тањуг*, *РТС*, 24.09.2018, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3267625/istrazivanje-faktor-plusa-sta-srbi-i-albanci-misle-jedni-o-drugima.html> (25/09/2018).
- „Италијански књижевник поручио свету: 'Србија је победила, али, као и обично, ви то нисте приметили'“ (Дарко Николић), са италијанског превео књижевник и књижевни преводилац Драган Мраовић, *Блиц спорт*, 29.10.2018, <https://sport.blic.rs/ostali-sportovi/odbojka/italijanski-knjizevnik-porucio-svetu-srbija-je-pobedila-ali-kao-i-obicno-vi-to-niste-yl9214f> (30/10/2018).
- Ивановић, Дејана, „Кроз Србију прошло више од 90.000 миграната, а само неколико прекршаја“, *Политика*, 19.08.2015, http://www.politika.rs/rubrike/dogadjaji-dana/Kroz-Srbiju-proslo-vise-od-90_000-migranata-a-samo-nekoliko-prekrsaja.lt.html (22/08/2015/).
- „Иван Тасовац поднео оставку у Савету за промоцију Србије“, извор: *Бета*, *Блиц*, 13. 03. 2010, <http://www.blic.rs/vesti/politika/ivan-tasovac-podneo-ostavku-u-savetu-za-promociju-srbije/ktkfqkz> (09/12/2017).
- Ивошевић, Зоран, „Замрзнути стање, а не конфликт“, *Политика*, 17.06.2019, <http://www.politika.rs/sr/clanak/431818/Pogledi/Zamrznuti-stanje-a-ne-konflikt> (18/06/2020).
- „Између партијске алавости и локалних потреба“, *Време*, бр. 972, 20. август 2009, www.vreme.com/cms/view (03/11/2017).
- „Још увек без консензуса о антирасизму?“, *Deutsche Welle (DW)*, <https://www.dw.com/sr/jo%C5%A1-uvek-bez-konsenzusa-o-antirasizmu/a-4113489>, 21.03.2009 (12/04/2022).
- Јовановић, Милан, „Од слободног мандата ка променљивом делегату“, сајт *Нова српска политичка мисао* (Дебата: „Србија међу уставима“), 2007, http://starisajt.nspm.rs/debate_2007/2007_jovanovicm2.htm (09/10/2019).

- „Канада – рај за досељенике“ (Kristof Haselbah), *Deutsche Welle*, 07.01.2017, <http://m.dw.com/sr/kanada-raj-za-doseljenike/a-37045070> (15/10/2017).
- „Katalonija – regionalni izbori s nacionalnim značajem“ (Guy Hedegcole), *Deutsche Welle* (Hrvatska), 27.09.2015, <http://www.dw.com/hr/katalonija-regionalni-izbori-s-nacionalnim-znacajem/a-18744217> (27/09/2017).
- „Комоница: Хем или Хелм – Комоница – Звездан (звездани цвет)“ (Крсто Крцун Драговић), <https://srbski.weebly.com/srbi-svi-i-svuda/komonica>, 14.05.2017 (03/06/2020).
- „Косметски популациони ребус: На Косову има више гласача него грађана“ (аутор Миленко Пешић), *Политика*, 17.06.2017, <http://www.politika.rs/scc/clanak/383133/Na-Kosovu-ima-vise-glasaca-nego-gradana> (30/09/2017).
- „Косово је нерешени сукоб, а не замрзнути конфликт“ (Маја Ђурић), *N1*, 20.10.2018, <http://rs.n1info.com/Vesti/a429432/Kosovo-nije-zamrznuti-konflikt-tvrde-analiticari.html> (18/06/2020).
- "Kosovo – The Young Europeans" (спот за кампању националног брендирања тзв. Косова), <https://www.youtube.com/watch?v=dQRGHAdQjR0>, 26.10.2009 (15/12./2017).
- „Косовски мит замрзава Србију у далекој историји“ (Вељко Поповић), *Глас Америке*, 20. јун 2018, <https://www.glasamerike.net/a/kosovski-mit-zamrzava-srbiju-u-dalekoj-istoriji/4448637.html> (27/07/2018).
- Krastev, Ivan, "Europe's democracy paradox", *The American Interest*, Vol. 07, No. 4, February 1, 2012, <https://www.the-american-interest.com/2012/02/01/europes-democracy-paradox/> (21/06/2019).
- „Кратак фитиљ толеранције“ (Д. Савић), *Новости*, <https://www.novosti.rs/вести/планета.479html:318304-кратак-фитиљ-толеранције> 07.02.2011 (20/04/2022).
- „Кратак преглед историје дигиталне дипломатије“, блог *Дигитална дипломатија*, <http://digidiplomatija.com/2017/09/25/kratak-pregled-istorije-digitalne-diplomatije>, 25.09.2017 (12/01/2019).

- Крсмановић, Никола, „Устав и регионализација Србије“, *Ревуја Колубара*, бр. 114, октобар 2003, <http://revija.kolubara.info/sh/114/20/709/Ustav-i-regionalizacija-Srbije.htm?quot;=&st-text=4%22> (01/06/2019).
- „Културна стратегија министра Вукосављевића“, *Данас*, 23. јул 2017, http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=351713&title=Kulturna+strategija+ministra+Vukosavljevi%C4%87a (11/10/2017).
- Латинковић, Зора, „(Ре)брендирање Србије: Шрек, купус и Европа“, *НИН*, бр. 3079, 31. децембар 2009, <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=48666> (15/10/2011).
- Леон, Јаков, „Немачка убедљиво најатрактивнија за имигранте“, *Дојче Веле*, 03.09.2015, <http://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dka-ubedljivo-najatraktivnija-za-imigrante/a-17896685> (10/09/2015/).
- „Медвеђа, Бујановац и Прешево задовољни, очекују већу помоћ“, извор: *Бета*, *Н1 Вести*, 03.02.2017, rs.n1info.com (01/03/2017).
- „Министри ЕУ усвојили резолуцију о прерасподели избеглица“, Извор: *Тањуг*, *Политика*, 22.09.2015, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/Ministri-EU-usvojili-rezoluciju-o-preraspodeli-izbeglica.sr.html> (22/09/2015/).
- „Мишљење Саветодавног комитета СоЕ“, сајт Центра за истраживање етничитета (ERC), <http://www.ercbgd.org.rs/>, 19. децембар 2019 (29/06/2022).
- „Моја књига није уперена против Срба“, интервју са Кристофером Кларком (интервју водио Драган Вукотић), *Политика*, 23.09.2013, <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Moja-knjiga-nije-uperena-protiv-Srba.lt.html> (30/07/2015).
- Мрдаљ, Младен, „Седам заблуда о увођењу већинског изборног система“, *Талас*, 8. октобар 2020, <https://talas.rs/2020/10/08/sedam-zabluda-o-uvodenju-vecinskog-izbornog-sistema/> (20/10/2020).
- „Napetosti u Kataloniji se nastavljaju“, *Deutsche Welle* (Hrvatska), 21.09.2017, <http://www.dw.com/hr/napetosti-u-kataloniji-se-nastavljaju/a-40622333> (27/09/2017).
- „Nastavak homogenizacije nacije: Sve je manje manjina – Više je od 90% Hrvata, Srbi su jedina manjina s više od 1 posto udjela“ (Snježana

- Pavić), *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/sve-je-manje-manjina-vise-je-od-90-hrvata-srbi-su-jedina-manjina-s-vise-od-1-posto-udjela/1372350/>, 17.12.2012 (22/12/2012).
- „Немачка очекује више од 800.000 избеглица“, Извор: *Тањуг, РТС*, 31.08.2015,
<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82/202249/> (07/09/2015).
 - „Ненадић: Слободан мандат не значи право на злоупотребу“, Интервју председнице Уставног суда др Босе Ненадић агенцији *Тањуг*, објављен 26.04.2010, <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/89-101268/nenadic-slobodan-mandat-ne-znaci-pravo-na-zloupotrebu> (09/10/2019).
 - Newhouse, Joseph, "Europe's rising regionalism", *Foreign Affairs*, Vol. 76, No.1, January/February 1997, стр. 67–84.
 - „Није Балкан него Хелм (Хелмско полуострво)“, *Србија данас*, 14. април 2015, <https://www.srbijadanas.net/nije-balkan-nego-helm-helmsko-poluostrvo/> (03/06/2020).
 - „Никад више мањинских партија у Србији“ (Зоран Главоњић), *Радио Слободна Европа*,
<https://www.slobodnaevropa.org/a/manjinske-partije-srbija/30470655.html>, 05. март 2020 (15/03/2020).
 - „Нимиц: Време је да се реши спор Македоније и Грчке“, Извор: *Бета, Вечерње новости*, 30. јануар 2018,
<http://www.novosti.rs/vesti/planeta.300.html:709155-Nimic-Vreme-je-da-se-resi-spor-Makedonije-i-Grcke> (07/03/2018).
 - „НКД – Цензус је замазивање очију уместо суштинске промене изборног система“, *Ist Media*, 15. Јануар 2020, <https://istmedia.rs/nkd-cenzus-je-zamazivanje-ociju-umesto-sustinske-promene-izbornog-sistema/> (22/08/2020).
 - Ној, Александар, интервју: „Ексклузивно немачки посланик: Срби, не у НАТО, чувајте душу у Црној Гори, не дајте Косово“ (новинарка Сенка Милош), *Спутњик*, 19.02.2020,
<https://rs.sputniknews.com/intervju/202002191121879825-ekskluzivno-nemacki-poslanik-srbi-ne-u-nato-cuvajte-dusu-u-crnoj-gori-ne-dajte-kosovo-video/> (20/02/2020).

- „Novi popis stanovništva: Šokantni rezultati, ovo je Hrvatska – Imamo puno više staraca nego djece! U 10 godina izgubili smo 100 tisuća radno sposobnih ljudi, a radi tek svaki drugi! Katolika 206 tisuća manje nego 2001!“ (Kristina Turčin, Ante Pavić), *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/sokantni-rezultati-ovo-je-hrvatska-imamo-puno-vise-staraca-nego-djece...> 17.12.2012 (22/12/2012).
- „Оба мањинска закона до половине децембра“ (Округли сто Центра за истраживање миграција), *Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 41/2017, Центар за истраживање миграција, Београд, октобар 2017, стр. 7–8.
- „Обезбедити већу видљивост Рома у друштву“, Извор: *Влада Републике Србије, Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 41/2017, Центар за истраживање миграција, Београд, октобар 2017, стр. 16.
- „Објављен усаглашени Нацрт ревидираног Акционог плана за Поглавље 23“, Извор: *Влада Републике Србије, Minority News*, <https://www.minoritynews.rs/objavljen-usaglaseni-nacrt-revidiranog-akcionog-plana-za-poglavlje-23/>, 11.06.2019 (10/06/2022).
- „Обрачун са стереотипима о Србима“ (дописник Весна Кнежевић), *РТС*, 20. јул 2013, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/1362982/obracun-sa-stereotipima-o-srbima.html> (27/10/2017).
- „Одржан састанак Радне групе за израду Предлога акционог плана за остваривање права националних мањина“, Извор: *Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог, Minority News*, <https://www.minoritynews.rs/odrzan-sastanak-radne-grupe-za-izradu-predloga-akcionog-plana-za-ostvarivanje-prava-nacionalnih-manjina/>, 15.03.2022 (10/06/2022).
- „Оџић: Војводина република, унутар заједничке државне заједнице са Србијом“, *Вестису24*, 27. октобар 2017, http://www.vestisu24.rs/vesti_2/odzic-vojvodina-republika (05/11/2017).
- „ОЕБС: Референдум на Криму 'незаконит'“, извор: *Тањуг, Политика*, 13. март 2014, стр. 2.

- „Око магазин: Три човека четири гласа – зашто се гласовима мањина додаје 35 одсто“ (аутор Драгана Игњић), *Радио-телевизија Србије*, 28. 02. 2020, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3868486/izbori-cenzus-skupstina-mandat-poslanik.html> (22/08/2020).
- Орловић, Слободан, „Бонус од 35 одсто за странке националних мањина – неуставан и опасан експеримент“, сајт *Нова српска политичка мисао*, 20. фебруар 2020, <http://www.nspm.rs/komentar-dana/bonus-od-35-odsto-za-stranke-nacionalnih-manjina-neustavan-i-opasan-eksperiment.html?alphabet=l> (25/08/2020).
- Оташевић, Ана, „Кад политичари ратују метафорама: Тако су и Срби постајали нацисти“, *Политика*, 09.03.2014, <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Kad-politicari-ratuju-metaforama/Tako-su-i-Srbi-postajali-nacisti.sr.html> (22/03/2014).
- „Отворени Балкан пречица до ЕУ?“ (Ивана Петронијевић Терзић), Демостат: истраживачко-издавачки центар, 15. август 2022, <https://demostat.rs/sr/vesti/ekskluziva/otvoreni-balkan-precica-do-eu/1550> (20/08/2022).
- Павловић, Сенка Д., „Западни Балкан: Разна имена за разне намене“, *Политика*, 15.06.2010, <http://www.politika.rs/sr/clanak/138701/Zapadni-Balkan-razna-imena-za-razne-namene> (04/06/2020).
- Петров, Зоран, „Регија као капија у Европу. Банат – балкански Тирол“, дневник *Наша борба*, 30. јун, 1997, http://www.yuorpe.com/nasa-borba/arhiva/Jun97/3006/3006_25.HTM (21/05/2019/).
- „Поглавља 23 и 24: Суштинска промена друштва“ (Маја Познатов), *EurActiv*, 26.03.2014, <http://www.euractiv.rs/pregovori-sa-eu/7059-poglavlja-23-i-24-sutinska-promena-drutva-> (10/03/2017).
- „Половина грађана Србије за чланство у ЕУ“, *EurActiv* Србија, Новинска агенција *БЕТА*, 02.08.2013, www.euractiv.rs/srbija_i_eu/6127_polovina_gradjana_srbije_za_clanstvo_u_eu.html (25/08/2013).
- „Popis stanovništva u BiH 2013. godine: Šansa za Ostale“ (Lidija Pisker), <http://diskriminacija.ba/node/186>, 28.06.2012 (21/09/2017).

-
- Popkov, Konstantin, "It's all about culture. Values shape human progress. Leadership matters", 18. јуна 2016. г., <http://kpopkov.blogspot.rs/2016/06/promoting-progressive-cultural-change.html> (17/05/2017).
- Попов, Александар, „Регионализација и децентрализација – пут до јаче државе“, <http://www.autonomija.info/aleksandar-popov-regionalizacija-i-decentralizacija-%E2%80%93-put-do-jace-drzave.html>, 20. мај 2011 (03/03/2017).
- „Предлог за измену Закона о службеној употреби језика и писма: Циљ је бољи статус ћирилице“, Извор: *Бета*, *Блиц*, 21.06.2017, <https://www.blic.rs/kultura/vesti/predlog-za-izmenu-zakona-o-službenoj-upotrebi-jezika-i-pisma-cilj-je-bolji-status/mtk8zn0> (17/05/2018).
- „Преминуо Семјуел Хантингтон, аутор 'Сукоба цивилизација'“, Извор: *Тањуг*, *Блиц*, 28.12.2008, <http://www.blic.rs/Kultura/72138/Premiuo-Semjuel-Hantington-autor-Sukoba-civilizacija> (14/08/2015).
- „Променом Устава и регулативе брже до регионализације Србије“, извор: *Тањуг*, *РТВ*, 02. фебруар 2012, http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/promenom-ustava-i-regulative-brze-do-regionalizacije-srbije_298128.html (21/05/2019).
- „Први пут у историји већина грађана Србије против уласка у ЕУ: Велико истраживање Ипсоса: Кључни разлог за то су притисци из Брисела које трпимо због Русије“ (Ивана Мاستиловић Јаснић), *Блиц*, 21.04.2022, <https://www.blic.rs/vesti/politika/prvi-put-u-istoriji-vecina-gradjana-srbije-protiv-ulaska-u-eu-veliko-istrazivanje/71wlnbr> (22/04/2022).
- Првуловић, Владимир, „Фабриковање идентитета (5): Регионално аутентични Срби“, *Политика*, 25.10.2016, <http://www.politika.rs/scc/clanak/366340/Pogledi/Regionalno-autenticni-Spbi> (01/04/2017).
- Пушоњић, Витомир, „Горки плодови интернационализма“, www.srpskapolitika.com (10/08/2013).

- Радојичић, Мирјана, „Црна Гора данас – усвајање једног закона и изгледни крај једне аутократије“, *Стање ствари*, 21. фебруар 2020, <https://stanjestvari.com/2020/02/21/mirjana-padojicic-crna-gora-danas/> (24/02/2020).
- Радојичић, Мирјана, „Рат у Украјини као нови тест за Европу – да ли је ЕУ заиста 'заједница вредности'“, *Нова српска политичка мисао*, рубрика „Савремени свет“, 10. април 2022, <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/rat-u-ukrajini-ka-no-vi-test-za-evropu-da-li-je-eu-zaista-zajednica-vrednosti.html> (11/04/2022).
- „Распад Шпаније? Каталонци заказали референдум о независности за 1. октобар“, Извор: *AFP News Agency*, *Блиц*, 09.06.2017, www.blic.rs/vesti/svet/raspad-spanije-katalonci-zakazali-referendum-o-nezavisnosti-za-1-oktobar/kw4vqtp (26/09/2017).
- „Ратификован Преспански споразум: Ципрас извојевао још једну победу у Скупштини“ (Јасмина Павловић Стаменић), *Политика*, 25.01.2019, <http://www.politika.rs/sr/clanak/421205/Ratifikovani-Prepsanski-sporazum> (29/01/2019).
- „Регионализација и децентрализација: Страх и отпор“ (Норберт Шинковић), *Радио Слободна Европа*, 27. март 2015, <http://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-regionalizacija-i-decentralizacija/26923480.html> (03/03/2017).
- Ристић, Бранкица, „Косовари или Албанци – ко живи на Косову?“, *Спутник*, 23.08.2015, <https://rs-lat.sputniknews.com/analyze/201508234105695/> (17/10/2017).
- „Роми се представљају на веома неизбалансиран начин“, Интервју са Деном Павелом Догијем, шефом контакт групе за питања Рома и Синта, ОЕБС/ОДИHR, *Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 55/ 2019, Центар за истраживање миграција, Београд, јул 2019, стр. 3–5.
- „РСЕ интервју: Може ли Русија због Украјине пред међународни суд?“ (Reid Standish), *Радио Слободна Европа*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajina-rusija-me%C4%91unarodno-pravo/31728682.html>, 01. март 2022 (29/03/2022).

- „РСЕ: Српски етнички простор државе Србије“, извор: *Радио Слободна Европа* (Црна Гора), <https://www.aktuelno.me/istaknuto/rse-srpski-etnicki-prostor-drzave-srbije/>, 15.05.2019 (18/10/2022).
- „Саопштени коначни резултати каталонског референдума“, *РТС*, 06. октобар 2017, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2896122/saopsteni-konacni-rezultati-katalonskog-referenduma.html> (07/10/2017).
- Савић, Предраг, „Регионализација, децентрализација, провинцијализација, итд.“, *Ревизија Колубара*, бр. 113, септембар 2003, <http://revija.kolubara.info/sh/113/20/669/Regionalizacija-decentralizacija-provincijalizacija-itd.htm?quot;=&st-text=3%22> (11/12/2017).
- Скроза, Тамара, „Савет за промоцију Србије: Анатомија једног бренда“, *Време*, бр. 877, 25. октобар 2007, <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=518023&ppint=yes> (09/12/2017).
- „Скуп: Војвођански идентитет има смисла“, *Аутономија: Портал грађанске Војводине*, 11. јун 2017, <http://www.autonomija.info/skup-vojvodanski-identitet-ima-smisla.html> (05/11/2017).
- „Спортске организације из буџета ће добити 1,53 милијарде динара“, *Политика*, 04.01.2017, <http://www.politika.rs/scc/clanak/371443/Sport/Ostali-sportovi/Sportske-organizacije-iz-budzeta-ce-dobiti-1-53-milijarde-dinara> (01/04/2017).
- „Србија међу лидерима у раду са националним мањинама“, Извор: *Канцеларија за људска и мањинска права, Minority News: Месечни билтен о животу мањинских заједница у Србији*, бр. 41/2017, Центар за истраживање миграција, Београд, октобар 2017, стр. 6.
- „Српска дијаспора“, *Википедија*, https://sh.wikipedia.org/wiki/Srpska_dijaspora, страница ажурирана 19. августа 2022 (21/11/2022).
- „Status quo svima odgovara“ (Dragan Štavljanin), *Radio Slobodna Evropa*, 2. јул 2008, <https://www.slobodnaevropa.org/a/1181146.html> (20/07/2014/).

- Storobin, Esq., David, "International Criminal Court: Guilty as charged", *Global Politician*, 10.20.2004,
<http://globalpolitician.com/articles.asp?ID=84> (05/04/2022).
- „Све више кинеских туриста, Београду недостају водичи“, извор: *Тањуг*, *Б92*, 3.05.2017,
https://www.b92.net/putovanja/vesti.php?yyyy=2017&mm=05&dd=03&nav_id=1256516 (10/05/2017).
- „Шарчевић: Веронаука и грађанско и убудуће обавезни изборни предмети“, Извор: *Тањуг*, *БК TV News*, 18. фебруар 2017,
<http://www.bktnvnews.com/info/drustvo/sarcevic-veronauka-i-gradansko-i-ubuduce-obavezni-izborni-predmeti/91608> (25/02/2017).
- „Шкотска премијерка: 'Не блефирам, нови референдум о независности 2018. године', извор: *Бета*, *Блиц*, 09.03.2017,
<http://www.blic.rs/vesti/svet/skotska-premijerka-ne-blefiram-novi-referendum-o-nezavisnosti-2018-godine/z8t6qw5> (09/03/2017).
- „Шта је то европски идентитет?“, Извор: *Б92*,
http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=11&dd=30&nav_id=331414, 30. новембар 2008 (18/9/2010).
- „Шта кажу српски политичари о децентрализацији“ (текстови преузети са сајта Националне коалиције за децентрализацију),
<http://www.tvojglas.rs/blog/decentralizacija-u-srbiji> (01/03/2017).
- „Шта значи то што је Русија иступила из Савета Европе“ /Kristof Haselbah/, *Deutsche Welle (DW)*, 17.03.2022,
<https://www.dw.com/sr/šta-znač-to-što-je-rusija-istupila-iz-saveta-evrope/a-61165258> (28/03/2022).
- "The evolution of destination branding: Implications for tourism managers", *The Place Brand Observer*, 18 April 2017,
<http://placebrandobserver.com/evolution-destination-branding-implications-tourism-managers/> (20/04/2017).
- "The Latin American Diaspora Collective /LADIC/", International Diaspora Engagement Alliance – IDEA,
<http://www.diasporaalliance.org/the-latin-american-diaspora-collective-ladic/>, 4 March, 2014 (02/07/2018).
- "The Presevo crisis harder than the Kosovo one was" (Arian Leka), *AIM Tirana*, February 26, 2001,

<http://www.aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/200103/10312-001-trae-tir.htm> (08/11/2017).

- „Тиранска платформа, шта трже Албанци из Македоније“, извор *РТС*, 29. април 2017,
<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/2718169/tiranska-platforma-sta-traze-albanci-iz-makedonije.html> (30/04/2017).
- Тодоровић, Марко, „Националне мањине у Народној скупштини – други део (анализе)“, Центар за праћење избора, 16.12.2019,
<http://cpi.co.rs/2019/12/16/nacionalne-manjine-u-narodnoj-skupstini-drugi-deo/> (28/11/2022).
- Требјешанин, Жарко, „Заборављени ум и наш менталитет: Подсећање на Владимира Дворниковића“ (Приказ), *Данас*, 03.10.2009, <https://www.knjizara.com/Karakterologija-Jugoslovena-Vladimir-Dvornikovic-10201> (25/09/2018).
- „Трубе, тенис и зељаник“ (Александра Мијалковић), *Политика*, 10.04.2010, <http://www.politika.rs/scc/clanak/130484/Trube-tenis-i-zeljanik> (07/12/2017/).
- „Туск: ЕУ мора повратити контролу спољних граница“, *Тањуг*, 23.09.2015, <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=200789> (23/09/2015).
- „Тужилац МКС-а отвара истрагу о могућим ратним злочинима у Украјини“, *Радио Слободна Европа*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/medjunarodni-krivicni-sud-istraga-ukrajina/31733013.html>, 2. март 2022 (05/04/2022/).
- „У Немачкој 10,9 милиона имиграната“, Извор: *Бета*, *РТС*, 03.08.2015,
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/Svet/1996270/U+Nema%C4%8Dkoj+10,9+milion+imigranata.hl> (07/09/2015).
- „Унеско: Ко је како гласао о Косову“, *Б92*, 9.11.2015,
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=11&dd=09&nav_id=1061137 (10/11/2015).
- „Upoznajte balkanske predrasude: Hrvati ratoborni, Srbi agresivni, Bošnjaci konzervativni“, извор: *Deutsche Welle*, *Nezavisne novine*, 19.06.2012, <http://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Upoznajte->

balkanske-predrasude-Hrvati-ratobopni-Srbi-agresivni-Bosnjaci-konzervativni/146127 (31/10/2017).

- „Усвојена Декларација УН о расизму“, *PTC*, 21. април 2009, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/57041/usvojena-deklaracija-un-o-rasizmu.html> (12/04/2022).
- Van Ham, Peter, "The rise of the brand state: The postmodern politics of image and reputation", *Foreign Affairs*, Vol. 80, No. 5, 2001, стр. 2–6, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2001-09-01/rise-brand-state> (24/03/2017).
- Велебит, Вук, „Одсуство стратегије спољне политике отвара могућност за манипулацију“, портал *European Western Balkans*, <https://europeanwesternbalkans.rs/odsustvo-strategije-spoljne-politike-otvara-mogucnost-za-manipulaciju/>, 29.11.2017 (24/12/2018).
- „Веронаука и грађанско – промашај“ (М. Петковић – Б. Гиговић), *Блиц*, 25.07.2010, <https://www.blic.rs/vesti/tema-dana/veronauka-i-gradansko-promasaj/tgecvf6> (25/02/2017).
- „Влада Србије усвојила Стратегију развоја културе 2020–2029“, *SSE Cult – портал за културу Југоисточне Европе*, 13.02.2020, seecult.org/vest/vlada-srbije-usvojila-strategiju-razvoja-kulture-2020-2029 (15/04/2023).
- Вучићевић, Душан, „Већински систем није решење за Србију – одговор на текст Младена Мрдаља“, *Талас*, 09. октобар 2020, <https://talas.rs/2020/10/09/vecinski-sistem-nije-resenje-za-srbiju-odgovor-na-tekst-mladena-mrdalja/> (20/10/2020).
- „Вучић мањинама даје на освојене гласове још 35 одсто“, *Direktno.rs*, 09.02.2020, <https://direktno.rs/politika/251939/vucic-manjinama-daje-na-osvojene-glasove-jos-35-odsto.html> (28/08/2020).
- „Вукосављевић: Стратегија развоја културе до краја године“, *PTC*, 17. септембар 2017, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2873071/-vukosavljevic-strategija-razvoja-kulture-do-kpaja-godine.html> (17/09/2017).
- „Земан за избегличку кризу у Европи криви САД и војне интервенције“, *Бета*, 02.08.2015, <http://beta.rs/vesti/politika-vesti->

svet/9754-zeman-za-izbeglicku-krizu-u-evropi-krivi-sad-i-vojne-intervencije (03/08/2015).

- Зорић, Ненад, „Последњи трзај империје против Русије: Мета је православље“, *Спутник Србија*, 08.05.2018, <https://rs.sputniknews.com/komentari/201805081115532760-zasto-svetska-banka-tvr-di-da-pravoslavlje-utice-na-razvoj-/> (08/05/2018/).
- Зорић, Ненад, „Промена Устава Србије – да се политичари мање питају“, *Спутник Србија*, 28.03.2015, <https://rs-lat.sputniknews.com/srbija/20150328927510/> (10/06/2019).
- Weinthal, Benjamin, "Swiss group suspends 'anti-Semitic' Norway scholar", *Jerusalem Post*, August 9, 2012, <http://www.jpost.com/International/Swiss-group-suspends-anti-Semitic-Norway-scholar> (10/02/2018).
- Wilson, Woodrow, "Committee or cabinet government?", *Overland Monthly*, Vol. 3, No. 1, 1884, стр. 17–33.
- <http://www.newmoment.com/sakan/>.

ПРАВНИ И ПОЛИТИЧКИ ДОКУМЕНТИ:

- „Завршни акт Бечког конгреса (1815)“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 446.
- „Париски уговор (1856)“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 446–447.
- „Берлински уговор (1878)“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита*

мањина: *Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 448–449.

- *Повеља Уједињених нација* (1945), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 547–549.
- *Универзална декларација о људским правима* (1948), Уједињене нације, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 549.
- *Конвенција о спречавању и кажњавању злочина геноцида*, Резолуција Генералне скупштине УН 260 А(III), Уједињене нације, Њујорк, 9. децембар 1948, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Konvencija-o-sprečvanju-i-kažnjavanju-zločina-genocida.pdf> (27/12/2021).
- Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 217 С III „Судбина мањина“ (1948), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 686–687.
- *Convention against Discrimination in Education*, UNESCO, 1960, doc. code ED/2003/CONV/H/1, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132598?3=null&queryId=79275083-4a6e-4799-a0b4-617ea2a02856> (25/12/2021);
- *Међународна конвенција о укидању свих облика расне дискриминације*, Резолуција Генералне скупштине УН 2106А (XX), Уједињене нације, Њујорк, 21. децембар 1965, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Međunarodna-konvencija-o-ukidanju-svih-oblika-rasne-diskriminacije.pdf> (27/12/2021); исто и: *Међународна*

- конвенција о уклањању свих облика расне дискриминације (1965), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 640–648.
- *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, Резолуција Генералне скупштине УН 2200А (XXI), Уједињене нације, Њујорк, 16. децембар 1966. год, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Međunarodni-pakt-o-građanskim-i-političkim-pravima.pdf> (27/12/2021).
 - *Међународна повеља о физичком образовању и спорту*, Генерална скупштина УНЕСКО, Париз, 1978, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/ujedinjene-nacije> (17/04/2017).
 - *Декларација УНЕСКО о расама и расним предрасудама* (1978), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 696–703.
 - *Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, Resolution No. 47/135, adopted by the General Assembly, UN, 18 December 1992, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (17/02/2022).
 - Ејде, Асбјорн (известилац), „Могући начини и средства олакшавања мирољубивог и конструктивног решавања проблема који се тичу мањина“, Комисија за људска права (Поткомисија за спречавање дискриминације и заштиту мањина), Уједињене нације, E/CN.4/sub.2/1993/34, 10. август 1993, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1: *Заштита мањина: Историјски развој, основна питања и заштита у оквиру УН*, Министарство СЦГ за људска и мањинска права,

Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, стр. 794–832.

- Општи коментар Комитета за људска права бр. 23(50) поводом члана 27 Међународног пакта о грађанским и политичким правима (1994), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 561–565.
- *Декларација о принципима толеранције*, УНЕСКО (1995), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 703–708.
- *Culture of Peace*, General Assembly Resolution A/RES/51/101, United Nations, New York, December 1996, <http://www.un-documents.net/a51p101.htm> (05/07/2015).
- *Culture of peace*, General Assembly Resolution A/RES/52/13, United Nations, New York, November 1997, <http://www.un-documents.net/a52p13.htm> (05/07/2015/).
- *Proclamation of the Year 2000 as the International Year for the Culture of Peace*. General Assembly Resolution A/RES/52/15, United Nations, NY, November 1997, <http://www.un-documents.net/a52p15.htm> (05/07/2015).
- *International Decade for a Culture of Peace and Non-Violence for the Children of the World, 2001–2010*, General Assembly Resolution A/RES/53/25, United Nations, NY, November 1998, <http://www.un-documents.net/a53p25.htm> (05/07/2015).
- *Declaration on a Culture of Peace*, General Assembly Resolution A/RES/53/243 A, UN, NY, December 1999, <http://www.un-documents.net/a53p243a.htm> (05/07/2015/).
- *Programme of Action on a Culture of Peace*, General Assembly Resolution A/RES/53/243 B, United Nations, NY, December 1999, <http://www.un-documents.net/a53r243b.htm> (05/07/2015/).

- *International Decade for a Culture of Peace and Non-Violence for the Children of the World, 2001–2010*, General Assembly Resolution A/RES/55/47, United Nations, NY, November 2000, <http://www.un-documents.net/a55r47.htm> (05/07/2015).
- *United Nations Millennium Declaration*, Resolution No. 55/2, adopted by the General Assembly, United Nations, New York, 18. Sept. 2000, https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf (22/04/2022).
- *Универзална декларација УНЕСКО-а о културној разноликости*, Генерална конференција Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу, Париз, 2. новембар 2001, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_sr.pdf (19/11/2020).
- „Коментар уз Декларацију УН о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина“, од А. Ејдеа, председника Радне групе за мањине, 2001, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 1, Министарство СЦГ за људска и мањинска права, Институт за упоредно право, Службени лист СЦГ, Грађевинска књига, Београд, 2004, Одељак II: „Документи Организације уједињених нација“, стр. 603–626.
- *Sport for Development and Peace: Towards Achieving the Millennium Development Goals*, Report from the United Nations Inter-Agency Task Force on Sport for Development and Peace, United Nations, 2003.
- *Sport as a Means to Promote Education, Health, Development and Peace*, Resolution adopted by the General Assembly on 3 November 2003, A/RES/58/5, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/58/5 (17/04/2017).
- *Спорт, рекреација и игра* (извештај), УНИЦЕФ, Београд, Подгорица, децембар 2004, <http://www.unicef.rs/files/SPORT,%20REKREACIJA%20I%20IGRA.pdf> (04/04/2017)
- Message from Ms Irina Bokova, Director-General of UNESCO, on the occasion of International Day of Sport for Development and Peace, 6. April 2017,

<http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002478/247811E.pdf>
(06/04/2017).

- "United against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance", Resolution No. 76/1, adopted by the General Assembly, UN, NY, 22. September 2021, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/261/08/PDF/N2126108.pdf?OpenElement> (21/04/2022).
- „О МКСЈ“, сајт Међународног кривичног суда за бившу Југославију, Уједињене нације, <https://www.icty.org/bcs/o-mksj> (29/03/2022).
- *Римски статут Међународног кривичног суда* (1998), у: Закон о потврђивању Римског статута МКС, „Службени лист СРЈ – Међународни уговри“, бр. 5/2001, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-potvrdjivanju-rimskog-statuta-medjunarodnog-krivicnog-suda.html> (05/04/2022).
- Завршни акт КЕБС из Хелсинкија (1975), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 452–454.
- Закључни документ Бечког састанка КЕБС (1989), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 455–457.
- Документ другог састанка Конференције о људској димензији КЕБС (Копенхаген, 1990), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 457–461.

- Извештај са састанка експерата КЕБС о националним мањинама (Женева, 1991), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 464–471.
- Хелсиншки документ КЕБС (1992), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 472–481.
- Лисабонски документ ОЕБС (1996), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 487–488.
- *Љубљанске смернице за интеграцију разноликих друштава*, ОЕБС, Високи комесар за националне мањине, Хаг, Холандија, новембар 2012.
- „Конвенција за заштиту људских права и основних слобода (1950) – измењена у складу са Протоколом бр. 11“, Савет Европе, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2: *Заштита мањина у регионалним оквирима и путем билатералних међународних споразума*, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 160–166.
- *Европска повеља о спорту за све: Резолуција (76) 41 о принципима политике спорта за све*, Комитет министара, Савет Европе, 24. септембар 1976, <https://sites.google.com/site/sportsrbije/pravna-akta/savet-evrope> (15/12/2020); исто: *European Sport for All Chapter: Resolution (76) 41 of the Committee of Ministers on "the Principles for a Policy of Sport for All" defined by the Conference of European Ministers responsible for sport in Brussels (1975)*, Council of Europe, 1976.

- *European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities* (European Treaty Series No. 106), CoE, Madrid, 21.05.1980, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680078b0c> (11/08/2019).
- *Европска повеља о локалној самоуправи* (Стразбур, 15.X.1985), са Додатним протоколом о праву учешћа у пословима локалних власти (2009; ступио на снагу 2012), Конгрес локалних и регионалних власти Савета Европе, децембар 2020.
- *Кодекс спортске етике: Фер-плеј – победнички пут*, Савет Европе, 1992 (ревидиран 2001.), у: Препорука бр. Р (92) 14 РЕВ Комитета министара СЕ државама чланицама о ревидираном *Кодексу спортске етике*, <https://sites.google.com/site/sportsrbije/pravna-akta/savet-evrope> (15/12/2020).
- *Европска спортска повеља*, Савет Европе, 1992 (ревидирана 2001.), <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/savet-evrope> (17/04/2017).
- Recommendation No. R (92) 13 REV of the Committee of Ministers to Member States on the Revised European Sports Chapter, Council of Europe, 1992, <https://rm.coe.int/16804c9dbb> (17/04/2017).
- *Европска повеља о регионалним или мањинским језицима* (1992), Савет Европе, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 166–183.
- *Framework Convention for the Protection of National Minorities*, European Treaty Series (ETS), No. 157, Council of Europe, Strasbourg, 01.02.1995 (opening of the treaty), entry to force 01.02.1998, <https://www.coe.int/en/web/conventions> (05/06/2022).
- *Европска повеља о регионалној самоуправи (European Charter of Regional Self-Government)*, Конгрес локалних и регионалних власти у Европи, Савет Европе (Congress of Local and Regional Authorities of Europe, Council of Europe), Препорука бр. 34, 1997, regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/GetFile.aspx?lid=dict&fid=33 (20/05/2019).

- Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to Member States on Education for Democratic Citizenship, Council of Europe, 16 October 2002, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804f7b87 (08/03/2018).
- Opinion on the Constitution of Serbia, No. 405/2006, CDL-AD(2007)004, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), adopted by the Commission at its 70th plenary session, Venice, 17–18 March 2007.
- *Повеља Савета Европе о образовању за демократско грађанство и образовању за људска права*, 2010, у: Препоруке Комитета министара Савета Европе CM/Rec(2010)7, <https://rm.coe.int/1680487823> (08/03/2018).
- Fourth Opinion on Serbia, ACFC/OP/IV(2019)001, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Council of Europe, adopted on 26 June 2019, <http://www.ercbgd.org.rs/images/stories/novosti-naslovna/4th%20op%20serbia%20en.docx.pdf> (29/06/2022).
- *Protection of Freedom of Religion in Montenegro*, Written Declaration No. 710 (Doc. 15075), Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 04. February 2020.
- *Декларација о регионализму у Европи (Declaration on Regionalism in Europe)*, Скупштина европских региона (Assembly of European Regions, AER), Basel, 4th December 1996, <https://aer.eu/aer-declaration-regionalism/> (20/05/2019).
- *European Charter for Border and Cross-Border Regions: Draft New Version*, AEBR (Association of European Border Regions), Gronau, 15th September 2011.
- Резолуција о Повељи Заједнице о регионалним језицима и културама и о Повељи о правима етничких мањина (1981), Европски парламент, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор

докумената“, Одељак III/ IV: Акти Европског парламента, стр. 746–748.

- *Декларација о расизму и ксенофобији* (1991), Европски савет Европске заједнице, Мастрихт, 11. децембар 1991. године, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 706.
- *Повеља о основним правима у Европској унији* (Ница, 2000), у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 704–705.
- *Декларација из Нице*, Европска унија, 2000, <http://www.serbiansport.com/pravna-akta/evropska-unija> (17/04/2017).
- „Директива Савета 2000/43/ЕС од 29. јуна 2000, којом се спроводи принцип једнаког поступања са лицима без обзира на расно или етничко порекло“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 711–721.
- „Директива Савета 2000/78/ ЕС којом се успостављају општи оквири за једнако поступање у запошљавању и професијама (2000)“, у: Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, том 2, Министарство за људска и мањинска права СЦГ, Институт за упоредно право, „Службени лист СЦГ“, „Грађевинска књига“, Београд, 2004, Део други: „Избор докумената“, стр. 722–735.
- *Бијела књига о спорту* (*White Paper on Sport*, Commission of the European Communities – представљена од стране Комисије, Брисел, 11.07.2007.), Институт алтернатива, Подгорица, 2013, <http://media.institut-alternativa.org/2013/02/institut-alternativa-bijela-knjiga-o-sportu.pdf> (17/04/2017).

- *Инструменти Савета Европе – људска права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2000.
- *Европска документа о регионалној аутономији/демократији: Иницирање примене у Србији* (пројекат: „Подршка процесу регионализације – Тимочка иницијатива“), РАРИС – Регионална агенција за развој источне Србије, Зајечар, октобар 2009.
- "Chart of signatures and ratifications of Treaty 157 (Framework Convention for the Protection of National Minorities)", Council of Europe, <https://www.coe.int/en/web/conventions/by-member-states-of-the-council-of-europe?module=signatures-by-treaty&treatynum=157> (05/06/2022).
- Устав Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 98/2006 и 115/2021,
http://www.srbija.gov.rs/cinjenice_o_srbiji/ustav_odredbe.php?id=101 (07/11/2017); доступно и на:
http://www.paragraf.rs/propisi/ustav_republike_srbije.html (07/05/2022).
- Одлука Уставног суда Републике Србије бр. IУ-264/98, „Службени гласник РС“, бр. 57/2003.
- Одлука Уставног суда Републике Србије бр. IУз-52/2008, „Службени гласник РС“, бр. 34/2010.
- Одлука Уставног суда Републике Србије бр. IУп-42/2008, „Службени гласник РС“, бр. 28/2011.
- Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама, „Службени лист СЦГ“, бр. 6/2003-1.
- Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима, „Службени лист СФРЈ“, бр. 7/1971.
- Закон о службеној употреби језика и писама, „Службени гласник РС“, бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - др. закон, 30/2010, 47/2018 и 48/2018 – испр,
https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisma.pdf (28/12/2018).
- Закон о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, 79/92.

- Закон о изборним јединицама за избор народних посланика, „Службени гласник РС“, 82/92.
- Закон о културним добрима, „Службени гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 - др. закон, 99/2011- др. закон, 6/2020 – др. закон и 35/2021 – др. закон.
- Закон о потврђивању Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, „Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 6/98, 04.12.1998.
- Закон о избору народних посланика, „Службени гласник“ РС, бр. 35/2000, 69/02, 57/03, 72/03, 18/04, 85/05 и 101/05.
- Закон о локалним изборима, „Службени гласник“ РС, бр. 37/2002 и 42/2002.
- Закон о заштити права и слобода националних мањина, „Службени лист СРЈ“, бр. 11/2002, „Службени лист СЦГ“, бр. 1/2003 – Уставна повеља, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009 – др. закон, 97/2013 – одлука УС, и 47/2018, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_prava_i_sloboda_nacionalnih_manjina.html (28/12/2018).
- Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика, „Службени гласник“ РС, бр. 18/2004-1.
- Закон о министарствима, „Службени гласник РС“, бр. 19/2004.
- Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, „Службени лист СЦГ- Међународни уговори“, бр. 18/2005.
- Закон о државној управи, „Службени гласник РС“, бр. 79/2005, 101/2007, 95/2010, 99/2014, 47/2018 и 30/2018 – др. Закон.
- Закон о црквама и верским заједницама, „Службени гласник РС“, бр. 36/2006.
- Закон о локалним изборима, „Службени гласник“ РС, бр. 129/2007.
- Закон о локалној самоуправи, „Службени гласник РС“, бр. 129/2007, 83/2014 - др. закон, 101/2016 – др. закон, 47/2018 и 111/2021 – др. закон, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_lokalnoj_samoupravi.html (03/04/2022).

- Закон о дијаспори и Србима у региону, „Службени гласник РС“, бр. 88/2009.
- Закон о забрани дискриминације, „Службени гласник РС“, бр. 22/2009.
- Закон о политичким странкама, „Службени гласник РС“, бр. 36/2009 и 61/2015 – одлука УС, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_politickim_strankama.html (28/11/2022).
- Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза, „Службени гласник РС“, бр. 42/2009.
- Закон о регионалном развоју, „Службени гласник РС“, бр. 51/2009, 30/2010 и 89/2015 – др. закон.
- Закон о основама система образовања и васпитања, „Службени гласник РС“, бр. 72/2009, 52/11, 55/13, 35/15 – аутентично тумачење и 68/15.
- Закон о националним саветима националних мањина, „Сл. гласник РС“, бр. 72/2009, 20/2014 – одлука УС, 55/2014 и 47/2018.
- Закон о култури, „Службени гласник РС“, број 72/2009, 13/2016, 30/2016 – испр, 6/2020, 47/2021 и 78/2021.
- Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, „Службени гласник РС – Међународни уговори“, бр. 1/2010.
- Закон о министарствима, „Службени гласник РС“, бр. 44/2014, 26. априла 2014, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2014/44/1/reg> (29/01/2023).
- Закон о јавном информисању и медијима, „Службени гласник РС“, бр. 83/2014, 58/2015 и 12/2016 – аутентично тумачење.
- Закон о електронским медијима, „Службени гласник РС“, број 83/2014, 6/2016 – др. закон и 129/2021.
- Закон о јавним медијским сервисима, „Службени гласник РС“, бр. 83/2014, 103/2015, 108/2016, 161/2020 и 129/2021.
- Закон о уџбеницима, „Службени гласник РС“, број 68/2015.

- Закон о изменама Закона о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, бр. 12/2020.
- Закон о измени и допуни Закона о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, бр. 68/2020.
- Закон о министарствима, „Службени гласник РС“, бр. 128/2020 и 116/2022, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ministarstvima.html (29/01/2023).
- Исправка амандмана на чл. 1 Предлога закона о изменама Закона о избору народних посланика (011-100/20), Посланичка група Савез војвођанских Мађара, Народна скупштина Републике Србије, Београд, 06.02.2020, <https://direktno.rs/politika/251939/vucic-manjinama-daje-na-osvojene-glasove-jos-35-odsto.html>, 09.02.2020 (28/08/2020).
- Закон о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, бр. 14/2022.
- Закон о локалним изборима, „Службени гласник РС“, бр. 14/2022.
- Декларација о проглашењу односа између отаџбине и расејања односом од највећег државног и националног интереса, „Службени гласник РС“, број 86/06; исто, у: Александра Којић *et al*, *Информативни приручник за дијаспору*, друго измењено и допуњено издање, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 9.
- Стратегија за унапређење положаја Рома у Републици Србији, „Службени гласник РС“, бр. 27/2009, http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2009_04/t04_0316.htm (12/11/2017).
- Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону, Министарство вера и дијаспоре РС, Београд, 2011.
- Стратегија развоја образовања у Србији до 2020, „Службени гласник РС“, број 107/2012.
- Стратегија превенције и заштите од дискриминације за период од 2013. до 2018. год, „Службени гласник РС“, бр. 60/2013.
- Стратегија развоја спорта у Републици Србији за период 2014–2018, „Службени гласник РС“, бр. 1, 2015,

http://www.paragraf.rs/propisi/strategija_razvoja_sporta_u_republici_sr_biji_za_period_2014-2018_godine.html (06/04/2017).

- Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, Министарство трговине, туризма и телекомуникација, Влада Републике Србије, Београд, новембар 2016, <http://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf> (25/04/2017).
- Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период 2016–2025, „Службени гласник РС“, бр. 26/2016.
- Стратегија развија културе Републике Србије од 2020 до 2029, Влада Републике Србије, 13.02.2020, kultura.gov.rs/extfile/sr/3993/strategija-razvoja-kulture-od-2020--do-2029-godine.pdf (15/04/2023).
- Стратегија развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030, фебруар 2021, https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf (03/04/2022).
- Стратегија превенције и заштите од дискриминације за период 2022–2030, „Службени гласник РС“, бр. 12/2022.
- Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња 2022–2030, „Службени гласник РС“, бр. 23/2022, <https://www.minlmpdd.gov.rs/doc/Strategija-za-socijalno-ukljucivanje-Roma-i-Romkinja-2022-2030.pdf> (24/07/2022).
- Нацрт стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. – текст прописа, Министарство културе и информисања Владе Републике Србије, 12.06.2017, http://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/120617-nacrt_strategije_razvoja_kulture_republike_srbije_od_2017_do_2027.html (17/09/2017).
- Акциони план за остваривање права националних мањина, Канцеларија за људска и мањинска права, Влада Републике Србије, 03. март 2016, <http://ljudskaprava.gov.rs/sp/node/21792> (10/03/2018).
- Уредба о оснивању Канцеларије за сарадњу с дијаспором и Србима у региону, 05 број 110-4805/2012, Влада РС, Београд, 02. август 2012, <http://www.dijaspora.gov.rs/kancelarija/uredba-o-osnivanju-kancelarije-za-saradnju-s-dijasporom-i-srbima-u-regionu> (29/01/2023).

- Одлука о образовању Савета за унапређење положаја Рома и спровођење Декаде укључивања Рома, Влада РС, „Службени гласник РС“, бр. 46/2013.
- Одлука о образовању Савета за националне мањине, Влада РС, „Службени гласник РС“, бр. 32/2015-68, 91/2016-18, 78/2017-25, 156/2020-22.
- Одлука о оснивању Координационог тела за праћење реализације Стратегије за социјално укључивање Рома и Ромкиња у РС за период 2016–2025, 05 бр. 02-02-1617/2017, Влада Републике Србије, Београд, 03. март 2017, https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/Odluka_o_osnivanju_Koordinacionog_tela_Strategija_za_inkluziju_Roma_i_Romkinja.pdf (20/07/2022).
- „Одлука о додели мандата народних посланика Народне скупштине“ (02 бр. 013-1479/20), Републичка изборна комисија, Република Србија, Београд, 15. јул 2020, <https://www.rik.parlament.gov.rs/tekst/9464/dodela-mandata.php> (05/09/2020).
- „Резултати избора за народне посланике Народне скупштине Републике Србије, одржаних 24. априла и 4. маја 2016. године“, Републичка изборна комисија, Република Србија (обрада: Републички завод за статистику), http://www.rik.parlament.gov.rs/doc/izbori-2016/rezultati/1.%20Zbirni_rezultati.pdf (21/01/2020).
- Извод из регистра политичких странака, Министарство за државну управу и локалну самоуправу, Влада РС, 13.01.2020, <http://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/izvod-iz-Registra-politickih-stranaka-1312020.pdf> (21/01/2020).
- „Културно наслеђе: Будућност стиже сада“, Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/329846/kulturno-nasledje.php#> (10/12/2018).
- „Мартовски погром 2004. године“, Влада Републике Србије, <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19988> (20/07/2022).

- Бела књига: „Програмом до промена“, Српска напредна странка, октобар 2011, https://www.sns.org.rs/sites/default/files/bela-knjiga_0.pdf (12/12/2020).
- Експозе Ивице Дачића, мандатара за састав Владе Републике Србије, Београд, 26. јул 2012, <https://www.srbija.gov.rs/tekst/195230/ekspoze-ivice-dacica-mandatara-za-sastav-vlade-republike-srbije.php> (12/12/2020).
- "Association/Community of Serb Majority Municipalities in Kosovo – General Principles/Main Elements", http://eeas.europa.eu/statements/eeas/docs/150825_02_association-community-of-serb-majority-municipalities-in-kosovo-general-principles-main-Elements_en.pdf (10/02/2018); исто на српском: „Асоцијација/Заједница општина са већинским српским становништвом на Косову – општи принципи/главни елементи“, <http://www.kim.gov.rs/p17.php> (10/02/2018).
- Закон о izborima zastupnika u Hrvatski sabor, *Narodne novine*, br. 45/2010.

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Мр Александра Мировић Јанковић рођена је 01.12.1976. год. у Београду, Република Србија, где је завршила основну школу „Бановић Страхиња“, при чему је за одличан успех награђена дипломом „Вук Караџић“. У Београду је стекла и диплому XIII београдске гимназије, друштвено-језичког смера. Јула 2004. године дипломирала је на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, смер Међународни односи, са просечном оценом у току студија 8,77 и оценом 10,00 на дипломском испиту. Јавном одбраном дипломског рада *Концепција цивилног друштва Џона Кина (John Keane)* стекла је академско звање дипломираног политиколога за међународне послове. Добитник је награде за високе академске резултате током основних студија од Владе Краљевине Норвешке у оквиру програма „За генерацију која обећава“. Магистарске студије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, смер Политичка социологија, уписала је. школске 2004/2005. год. Програм последипломских студија савладала је са просечном оценом 10,00. Јула 2010. стекла је титулу магистра политичких наука, након веома успешне јавне одбране магистарске тезе *Редефинисање савременог концепта грађанске непослушности и граница политичке облигације: Случај Србије* (ментор проф. др Милан Јовановић).

По завршетку дипломских студија 2004, имала је вишемесечну праксу у Информативној редакцији Радио-телевизије Србије, ангажовањем на позицији асистента главног и одговорног уредника Јутарњег дневника. Од краја 2004. запослена је као истраживач у Институту за политичке студије у Београду, где је сада у звању истраживача-сарадника. У периоду 2006–2012. год. била је један од секретара редакције научног часописа *Српска политичка мисао*, а од 2013. ангажована је као члан редакције научног часописа *Политичка ревија*. Током школске 2006/2007. била је ангажована као асистент – сарадник у настави на предмету Савремени политички системи на Академији за дипломатију и безбедност у Београду. Током свог научно-истраживачког рада на Институту за политичке студије, учествовала је у неколико значајних научних пројеката које је Институт реализовао под покровитељством Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС. Такође, учествовала је и у изради одређених истраживачких пројеката, везаних за питање положаја националних мањина у Србији, при Центру за

демократску културу (CDC – Београд, РС). 2013. год. одржала је предавање по позиву у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду (Александра Мировић, „О грађанској непослушности: За редефиницију контекстуалног оквира“, ИФДТ, Београд, 5. јун 2013), које је и објављено у целости.

До сада је објавила око 60 ауторских и коауторских радова у домаћим и страним научним часописима и зборницима научних радова, међу којима је значајан број оних више категоризације (M21, M24 и M14 – укупно 24 рада), као и једна научна монографска студија на руском језику (M13). Објавила је и две научне монографије: *Изазови и парадокси глобализације*, ИПС, Београд, 2007 (коаутор) и *Оглед о грађанској непослушности*, Службени гласник, ИПС, Београд, 2011. Учествовала је у организацији и раду великог броја међународних и националних научних конференција, скупова, округлих столова и радионица, одржаних у земљи. Била је, такође, активан учесник са излагањем и на неким међународним научним конференцијама у иностранству. Течно говори енглески, а служи се грчким и немачким језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: **Александра Мировић Јанковић**

Број индекса: **29/18**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН У ЕТНИЧКИ
ХЕТЕРОГЕНОМ ТИПУ ДРУШТВА**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Александра Мировић Јанковић**

Број индекса: **29/18**

Студијски програм: **Докторске студије политикологије**

Наслов рада: **ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН У
ЕТНИЧКИ ХЕТЕРОГЕНОМ ТИПУ ДРУШТВА**

Ментор: **Проф. др Милан Јовановић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПОЛИТИКЕ ИДЕНТИТЕТА И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ДИЗАЈН У ЕТНИЧКИ ХЕТЕРОГЕНОМ ТИПУ ДРУШТВА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.